ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

АКАДЕМИК Е.А. БӨКЕТОВ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІ
КАРАГАНДИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АКАДЕМИКА Е.А. БУКЕТОВА

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТІ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

БҮГІНГІ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ: ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕР МЕН ЖАҢА МІНДЕТТЕР

Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары

Ғылыми электрондық басылым

85 *Жыл* / *Лет*

ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА СЕГОДНЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕНДЫ И НОВЫЕ ВЫЗОВЫ

Материалы Международной научно-практической конференции

Научное электронное издание

Қарағанды – 2023

ӘОЖ 94
КБЖ 63.3
Б91

Жауапты редакторлар:

Д.Т. Шашенов, т.ғ.м.; **Д.Б. Үмітқалиев**

Редакциялық алқа:

Ж.А. Жұмабеков, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор (*төраға*);
Қ.Т. Бөдеев, PhD д-ры, доцент; **Ж.М. Кенжеғали**, PhD д-ры, доцент;
М.С. Амрина, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор; **Д.Б. Үмітқалиев** (*техн. ред.*)

Сын пікір берушілер:

Е.Б. Қасенов, т.ғ.к., Болашақ Академиясының доценті;
А.Е. Даниярова, т.ғ.к., Қарағанды техникалық университетінің доценті

Б91 **Бүгінгі тарих ғылымы: заманауи үрдістер мен жаңа міндеттер** = Историческая наука сегодня: современные тренды и новые вызовы : Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары : ғылыми электрондық басылым / Жауапты ред.: Д.Т. Шашенов, Д.Б. Үмітқалиев. — Қарағанды : Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің баспасы, 2023. — Баспа басылымы бойынша шығарылған. — PDF-файл. — Жүйеге қойылатын талаптар: Pentium 4; 1,3 ГГц және жоғары; Internet Explorer Acrobat Reader 4.0 немесе үлкен. — Қазақша, орысша.

ISBN 978-601-362-178-4

«Бүгінгі тарих ғылымы: заманауи үрдістер мен жаңа міндеттер» атты шетелдік қатысушымен өткен Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарына Алматы, Астана, Қарағанды, Павлодар, Петропавл, Қостанай, Көкшетау, Мәскеу, Грозный қалаларындағы жоғары оқу орындары ғалымдарының, ғылыми қызметкерлерінің, докторанттар мен магистранттардың Отандық және дүниежүзілік тарихтың, археологияның, этнологияның өзекті мәселелерін, сонымен қатар орта және жоғары мектепте тарихты оқыту әдістемесі мәселелерін қамтитын ғылыми мақалалары мен баяндамалары енген.

Жинақ материалдары ғылыми қызметкерлерге, оқытушыларға, докторанттар мен магистранттарға, ғылыми мекеме қызметкерлеріне, мектеп және колледж мұғалімдеріне арналған.

Материалы Международной научно-практической конференции с зарубежным участием включают научные статьи и доклады ученых, научных сотрудников вузов, докторантов и магистрантов гг. Алматы, Астаны, Караганды, Павлодара, Петропавловска, Костаная, Кокшетау, Москвы, Грозного, посвященные актуальным проблемам отечественной и всемирной истории, археологии, этнологии, а также вопросам методики преподавания истории в средней и высшей школах.

Сборник адресован научным сотрудникам, преподавателям, докторантам и магистрантам, работникам научных учреждений, учителям школ и колледжей.

ӘОЖ 94
КБЖ 63.3

Материалдар жинағы авторлық басылымда жарияланады

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің баспасы
100024, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

ISBN 978-601-362-178-4

© **Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2023**

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ

АЛҚА МӘЖІЛІСІ **ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ**	
Р.М. Жумашев, А.Ж. Мырзахметова, Л.Т. Тлегенова Ә. МАРҒҰЛАННЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТАРИХИ ЖАДЫ САЯСАТЫ	10
С.М. Сыздықов ҰЛЫТАУ: ҚҰРАН, АҢЫЗ, ТАРИХ	14
З.Г. Сактаганова ДЕТИ И ДЕТСКИЕ УЧРЕЖДЕНИЯ КАРЛАГА: К ПОСТОНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ	17
Мажитов С.Ф. ПРЕДИСЛОВИЕ К КНИГЕ МЫРЗАГАЛИ ХАСЕНА «ОЧЕРКИ ТЕОРИИ И МЕТОДОЛОГИИ КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ»	23
В.В. Варфоломеев ГДЕ НАХОДИЛАСЬ СТРАНА ГОРОДОВ? (К ПРОБЛЕМЕ РАННЕЙ УРБАНИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНСКИХ СТЕПЯХ)	28
Селиверстов С.В. ТУРАН И ЧИНГИСХАН НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «*TÜRK YURDU*» (К ЗАОЧНОЙ ПОЛЕМИКЕ А.Н. САМОЙЛОВИЧА С Ю. АКЧУРИНЫМ В 1912 ГОДУ)	35
Быков А.Ю. К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИИ РУССКО-КАЗАХСКОГО И РОССИЙСКО КАЗАХСТАНСКОГО ВОДНОГО РАЗГРАНИЧЕНИЯ	39
«Қазақстандағы археология және этнология: өткені, бүгіні, болашағы» секциясы **Секция «Археология и этнология Казахстана: прошлое, настоящее, будущее»**	
Әуезов Қ.Ж. ҰЛЫТАУ - ЖЕЗҚАЗҒАН ӨҢІРІНДЕГІ БАЙЫРҒЫ КЕН ҚАЗБА ОРЫНДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН	44
Барменбаев Т.С., Бекмагамбетова М.Ж. ИЗУЧЕНИЕ ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД	47
Бедельбаева М.В. НУРИНСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ В ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КАЗАХСТАН ЛЕТОМ 1933 ГОДА	50
Бедельбаева М.В., Гусев И.В. НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Л.Ф. СЕМЕНОВА – ИССЛЕДОВАТЕЛЯ ДРЕВНОСТЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА	54
Бейсетаев Р. IV-IX ҒҒ. ОРХОН-ЕНИСЕЙ РУНА ЕСКЕРТКІШТЕРІ: «КӨНЕ ТҮРҮК "БІТІГ" ТІЛІНДЕГІ [ä] ДЫБЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ»	60
Жауымбаев С.У. ҚАЗАҚ АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ	67
Ибраева Д.М. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АКТОГАЙСКОГО РАЙОНА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЖАУЫМБАЕВА С.У.	72
Үмітқалиев Д.Б., Нурпеисова С.Е. АҚҚЕЗЕН ҚОНЫСЫНЫҢ СҮЙЕК БҰЙЫМДАРЫ	74
Кузембаев Н.Е., Тусупов А.Р. КАЗАХСТАН – ВЕДУЩИЙ НАУЧНЫЙ ЦЕНТР В РАЗРАБОТКЕ ПРОБЛЕМ КИПЧАКОВЕДЕНИЯ	77
Kukushkin A.I., Dmitriev E.A., Maken A.B. TYPOLOGICAL FEATURES OF THE MONUMENTS OF THE MONGOLIAN TIME OF SARYARKA	80

Кукушкин И.А., Муратова М.Б. ТАЛДЫ ТАРИХИ-АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ПАРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛА НӘТИЖЕЛЕРІ (ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫ, ШЕТ АУДАНЫ)	83
Кусаинова К.К. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОЛОГИЯ: ӨТКЕНІ, БҮГІНІ, БОЛАШАҒЫ	86
Мерц В.К. НЕКОТОРЫЕ ЮЖНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В КУЛЬТУРЕ СТЕПНОЙ БРОНЗЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СЛОЖЕНИИ БЕГАЗЫ-ДАНДЫБАЕВСКИХ КОМПЛЕКСОВ	90
Монжосов Е. Н., Оспанов Д.А. ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ ВОКРУГ НАС	97
Усманова Э. Р., Жумашев Р. М., Дмитриев Е. А., Мәкен Ә.Б. КУЛЬТУРНЫЙ КОД КОМПЛЕКСА КАРАСУЫР НА ИСТОРИЧЕСКОЙ ТЕРРИТОРИИ УЛЫТАУ	101
Хасенова Б.М., PhD, Ганиева А.С. ҚИМАҚТАР ТОРЕВТИКАСЫ БОЙЫНША ЖАҢА МӘЛІМЕТТЕР	105
«Тарихи жадыны зерттеудегі жаңа бағыт: зерттеулердің жаңа қырлары» секциясы Секция «Современная политика исторической памяти: новые грани исследования»	
Абдикаримова А.Б. ЖЕЗҚАЗҒАНДАҒЫ КЕҢГІР КӨТЕРІЛІСІНІҢ ШЫНДЫҒЫ	109
Абдрахманова А.А. ЖЕНСКИЕ СОВЕТЫ КАК ФОРМА ОБЩЕСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ В КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1946-1953 ГГ.	112
Алинова Г.К. (Ғылыми жетекшісі: қауымдастырылған профессор, философия докторы Ильясов Ш.А.) «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ҚЫЗМЕТІ	117
Amanbekova N.D., Muzdybayeva T.A. KURCHATOV IS A SMOLL TOWN	121
Амрина М.С. Ф.А. ЩЕРБИНА ЭКСПЕДИЦИЯСЫ МӘЛІМЕТТЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ	124
Арынова З.Қ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ САНА МЕН ЖАДЫ МӘСЕЛЕСІ	132
Аскарова М.Т. (Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., профессор Шотбакова Л.К.) XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДА НЕМІС СУРЕТШІЛЕРІНІҢ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	136
Әуелбеков М.Б. ҚАРАҒАНДЫ МӘЖБҮРЛІ ЕҢБЕКПЕН ТҮЗЕУ ЛАГЕРІ ЖАЙЫНДА	141
Баймагамбетова А.А. ҰМЫТЫЛҒАН ЕСІМ. САДУАҚАС ШОРМАНОВ	144
Батурина А.А. АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТВОРЧЕСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В КАРАГАНДИНСКОМ ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВОМ ЛАГЕРЕ (КАРЛАГ)	146
Бейсенбекова Н.А. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ ОТАНДЫҚ ТАРИХТЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	150
Бейсенбекова Н.А., Мәзқызы Қ. КЕҢЕС НҰРПЕЙІСҰЛЫ АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫН ЗЕРТТЕУШІ	155
Бекмагамбетова М. Ж. ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ РОССИЙСКИХ ИМПЕРСКИХ ИНСТИТУТОВ И ОРГАНОВ УПРАВЛЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В 1868-1917 ГГ.	158
Бексеитова А.Т., Мұсафир М.Р. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ҚОҒАМ ТАРИХЫ. ТАРИХИ - СТАТИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНО - САЯСИ ТАЛДАУ	162

Беккожина А.Ю., Бекмагамбетова М. Ж. «ВИЗУАЛЬНЫЙ ПОВОРОТ» И РАЗВИТИЕ ВИЗУАЛЬНОЙ АНТРОПОЛОГИИ	166
Берлібаев Е.Т., Семжанова С.А. ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ОҚЫТЫЛУЫМЕН ЗЕРТТЕЛУІ ЖАҢА КӨЗҚАРАСТАР	169
Буктугутова Р.С., Даукенов Р. Т. ВОИНСТВЕННЫЕ ЖЕНЩИНЫ КАЗАХСТАНА	174
Даниярова А.Е. ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ НАСЛЕДИЕ Е.А. БУКЕТОВА	176
Dzhakipova T. U., Kazkenova A. ETHNO-DEMOGRAPHIC SITUATION IN EAST KAZAKHSTAN IN 1920-1940	179
Джумабеков Д.А., Козина В.В., Елеуханова С.В. О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАБОЧЕЙ ГРУППЫ ПО ИЗУЧЕНИЮ И ВНЕСЕНИЮ ПРЕДЛОЖЕНИЙ О РЕАБИЛИТАЦИИ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В РЕЗУЛЬТАТЕ НЕРЕАБИЛИТОРОВАННЫХ НАСИЛЬСТВЕННО ДЕПОРТИРОВАННЫХ В КАЗАХСТАН НАРОДОВ И СПЕЦПОСЕЛЕНЦЕВ	182
Елеуханова С. В. ОБУЧЕНИЕ ДЕТЕЙ ДЕПОРТИРОВАННЫХ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАНЕ В 1930 - 1950-Е ГОДЫ	187
Елеуханова С. В., Кентбек С. Қ, Утебаева А. Д. ВОПРОСЫ БЛАГОУСТРОЙСТВА КАРАГАНДЫ В 1955-1970 ГГ.	192
Жанулу А.А. (Научный руководитель: к.и.н., профессор Бекмагамбетова М.Ж.) ИНСТИТУТ БАЙСТВА И ЕГО ЛИКВИДАЦИЯ	196
Жағыпар Ә.Б. ШАРЫҚТЫ ӨЛКЕСІНІҢ КЕН ОРЫНДАРЫ МЕН КЕНІШТЕР ТАРИХЫ	199
Жәкежан С.А. ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ ИНФОРМАТИКУ	207
Ибраева А.Т. (Научный руководитель: к.и.н., профессор Шотбакова Л.К.) РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА ПОСРЕДСТВОМ АНАЛИЗА ИСТОЧНИКОВ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX ВЕКА	211
Игибаева С.К. ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ	214
Касенова М. Д. ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ В 1920–1940-Е ГОДЫ	217
Каирова Д. М. (Ғылыми жетекшісі: Қауымдастырылған профессор, философия докторы Ильясов Ш. А.) ТАРИХТЫ ОҚЫТУДАҒЫ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТІҢ РӨЛІ	221
Кидралиева А.Б., Мустафин Е.Е. ҚҰЖАТТАНУ ЖӘНЕ ОНЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ	225
Козина В.В., Амрина М.С., Кентбек С.К. ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД (1917-1939 гг.)	230
Қасенов А.Б., Аршабеков Т.Т. ҚОЯНДЫ ЖӘРМЕҢКЕСІ: ДЕРЕК ПЕН ДӘЙЕК	233
Қожабеков Д. С. 1940 ЖЫЛДАРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ БЕЙНЕСІ («КУЛЬТУРА И ЖИЗНЬ» ГАЗЕТІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)	236
Құдагелдин М.Т. ТАРИХИ САНА ҰҒЫМЫНЫҢ МӘНІ, ОНЫ ЗЕРТТЕУ АЯСЫ	239
Қыздарбеков Б.К., Шашенов Д.Т. ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНА НЕГАТИВТІ ЫҚПАЛЫН ТИГІЗГЕН ЕУРОЦЕНТРИСТІК ҰСТАНЫМҒА СЫНИ КӨЗҚАРАС	246

Малаев Д.Б. САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН ТОЛЫҚ АҚТАУ ЖҰМЫСТАРЫ ӘР ОТБАСЫНЫҢ ТАРИХЫНАН БАСТАЛУ КЕРЕК	249
Мусаева Э.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ 1991-2018 ЖЖ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМ САЛАСЫН ЗЕРТТЕУДЕ КЛАСТЕРЛІК ӘДІСТІ ПАЙДАЛАНУ	252
Монжосов Е. Н., Естифеева Е.В. ИСТОРИЯ "ЗАГОВОРА" ИЛИ ДЕЛО №2	257
Мукатаева Л.К., Султангазы Г.Ж, Нурбаев Ж.Е. ИДЕЙНЫЕ ОСНОВЫ НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВА КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА	260
Мустафин Е.Е., Мустафина Н.Т., Кидралиева Ә.Б. СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В ШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ	266
Мустафина Ж.А. Ә. Н. БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ЕҢБЕКТЕРІ	269
Мухамадеева И.А., Жаксыбаева А.А. ЦИФРОВИЗАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В ПРОЦЕССЕ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХСТАНА	273
Николаев И.В., Мырзахметова А.Ж. ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ: К ВОПРОСУ ОБ ИССЛЕДОВАНИИ	278
Нұрбай А.Е. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ В ИССЛЕДОВАНИИ А.К АБИЛЕВА	283
Нығметова Ж.Т. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНА ЭТНИКАЛЫҚ ҚАЗАҚТАРДЫҢ КӨШІП КЕЛУ КЕЗЕҢДЕРІ	286
Олтыкенова Н.А. (Научный руководитель: к.и.н., ассистент профессора Мырзахметова А.Ж.) ЧИТАТЕЛЬСКАЯ ГРАМОТНОСТЬ: ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ И СОДЕРЖАНИЯ	292
Орыспаева М.К. СЕМЕНОВ Л.Ф. ОБ ИСТОКАХ 200-ЛЕТНЕЙ ЛЕТОПИСИ КАРКАРАЛИНСКА	297
Осажанова Э.К. РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КАНАЛА ИРТЫШ-КАРАГАНДА НА ТЕРРИТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА	303
Өскембаев Қ.С. ӨШПЕС ӨМІР ЖАЛҒАСЫ	305
Өскембаев Қ.С. НАҒАШЫМ – БӘКЕН БАҚТИЯРҰЛЫНЫҢ ЕСТЕЛІГІ	309
Өте Д.Е. ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ҮШТІЛДІК: БИЛ ТӘЖІРИБЕСІ МЕН ПРАКТИКАСЫ	312
Сабиева Е.В., Маликова С.З., Какимова М.Е., Таласпаева Ж.С., Габдуллина Н.А. НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТОПОНИМИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА И ЮГА СИБИРИ	317
Садыкова А.А., Шартыкбаева Г.К. XIX ҒАСЫР II ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕР	324
Садвокасов Ш.А, Жумашев Р.М. ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДА ДІН САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН	328
Садирбеков А.Т., Искакова Ж.А. ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ САЯСИ БЕЛСЕНДІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ	332
Саккулакова Ф.Д., Касымов Д.А. ВЛИЯНИЕ СЕЛЬДЖУКОВ НА ЭТНОГЕНЕЗ НАРОДОВ И МИРОВУЮ ИСТОРИЮ	335

Саккулакова Ф.Д., Ракишев Е.К. ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ АКЖАНА МАШАНОВА	339
Сақабай Т.Қ. 1931-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ КЕЗІНДЕ НҰРА АУДАНЫ КОЛХОЗДАРЫН АЗЫҚ-ТҮЛІКПЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	345
Сейткасымов А.А., Мусафир М.Р. АҚМОЛА ӨҢІРІНДЕГІ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН АҚТАУ ТУРАЛЫ «ХАЛЫҚ ЖАДЫ» КІТАБЫН ШЫҒАРУ	349
Сексеналина А.К. ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКА ӨНЕРІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ	355
Сергалиев М.Х. УЧЕБНИКИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА КАК ЗЕРКАЛО ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ: ОЦЕНКИ КАЗАХСТАНСКИХ И РОССИЙСКИХ ЭКСПЕРТОВ	358
Сергалиев М.Х. СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАЗАХСТАНА: РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ	363
Султанов С.А. ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА В 90-ЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА.	369
Тарыбаева А.К., Тұтқыш А. Ж. ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ НЕГІЗІНДЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ	374
Темирбекова М.Е. (Научный руководитель: к.и.н., ассистент профессора Мырзахметова А.Ж.) ТЕОРИЯ ВИЗУАЛЬНОСТИ: К ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ	378
Химади М.С. ЖАЗУШЫ Ж.БЕКТҰРОВ ЕҢБЕКТЕРІ – АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ ТАРИХИ ЖАДЫ	382
Шапагатова Д.Д. (Научный руководитель: д.и.н., профессор Сактаганова З.Г.) РЕАЛИЗАЦИЯ НА ПРАКТИКЕ ПРИНЦИПА ПРОФИЛАКТИКИ ДЕТСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ Н.А. СЕМАШКО НА ТЕРРИТОРИИ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1950-Х ГГ.	385
Шотбакова Л.К., Тулеуова К.Т. ПОСЛЕДСТВИЯ ИСПЫТАНИЙ НА СЕМИПАЛАТИНСКОМ ПОЛИГОНЕ В СУДЬБАХ ЛЮДЕЙ	390
Шотбакова Л.К. АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В КАРКАРАЛИНСКОМ РЕГИОНЕ В ПЕРВЫЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ XX ВЕКА	394
Ыбырайхан М.Ы. 1964-1985 ЖЖ. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ: ЖАҢА ТӘСІЛДЕР ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ БАҒЫТЫНЫҢ ЖАҢА ҚЫРЛАРЫ	398
Ілден Н.Е. ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ ТАРИХ ПЕН ТАҒЫЛЫМ ОРДАСЫ	404
Юсупова Т.Қ. ТАРИХ ПӘНІНЕН БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ІС-ТӘЖІРИБЕСІ	407
«Дүниежүзі және халықаралық қатынастар тарихы: тұлғалар, оқиғалар, жүйелер» СЕКЦИЯСЫ **СЕКЦИЯ «Всемирная история и международные отношения: люди, события, системы»**	
Абросимова С.А. ВКЛАД ГАПЕЕВА А.А В РАЗВИТИЕ КАРАГАНДИНСКОГО УГОЛЬНОГО БАССЕЙНА	413

Аймахов Е.Н. ТАЯУ ШЫҒЫС ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҚТАРЫ БАҒЫТЫНДА ІСКЕ АСЫРҒАН ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ	416
Аканбаев Б.Н., Күзембайұлы А. НОҒАЙ ОРДАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	419
Әлібеков А.Д. (Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., профессор Смагулова Г.М.) ОҢТҮСТІК КОРЕЯ: АЗИЯ ЖОЛБАРЫСЫНА АЙНАЛУ ТӘЖІРИБЕСІ	423
Диденко А. (Научный руководитель - доктор исторических наук, профессор Аманжол Күзембайұлы) Г.В. ВЕРНАДСКИЙ О МЕСТЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В РУССКОЙ ИСТОРИИ.	426
Досова Б.А., Байманов К.Ж. ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ	428
Дүйсен С. Ж. АКАДЕМИК М.ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР МЕН ТҰЛҒАТАНУҒА ҚАТЫСТЫ ҰСТАНЫМДАРЫ	433
Есенов А.Т. НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДИРЕКТОРА В КАРАГАНДИНСКОГО БОТАНИЧЕСКОГО САДА СИТНИКОВОЙ АННЫ СТЕПАНОВНЫ И ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ	436
Жазықбай А.М. ТАРИХШЫ ТОҚМҰХАМЕД СӘЛМЕНҰЛЫ САДЫҚОВТЫҢ ТУҒАНЫНА 80 ЖЫЛ !	440
Espenbetova A.T. UNITY IN DIVERSITY: COLLABORATIVE ENDEAVORS OF RUSSIAN COLONIAL AUTHORITIES AND KAZAKH CLAN LEADERS IN 19TH-CENTURY CENTRAL ASIA	441
Жумакаева Д.М. (Научный руководитель - ассоциированный профессор Тулеуова Б.Т.) КОНЦЕПЦИЯ НЕЙТРАЛИТЕТА И ВЫЗОВЫ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ	447
Жетписов С.У. ТАРИХИ ТУРИЗМНІҢ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЖАҒДАЙЫ (ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)	452
Zipatolla S.K. ECHOES OF SORROW AND RESILIENCE: LETTERS FROM THE SEMIPALATINSK TEST SITE	454
Зуева Л.И. МЕТОДИКА ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЁЖИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НА ПРИМЕРЕ ИЗУЧЕНИЯ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ В 9 КЛАССЕ	458
Исакиева З. С. ИЗ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ ДЕПОРТИРОВАННЫХ ЧЕЧЕНЦЕВ И ИНГУШЕЙ В КАЗАХСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ И ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОДЫ	461
Мақсұтов Т.Б. (Ғылыми жетекшісі: г.ғ.м., аға оқытушы Муратова М.Б.) ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ – БҰЛ ГУМАНИЗМ	464
Медебаева А.А. ҰЙҒЫР ҚАҒАНАТЫ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	467
Мейрамбеков А.К. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН ТУРАЛЫ БАТЫС ЗЕРТТЕУЛЕРІ	473
Мустафина Ж.А., Жамкеева В.С. Ә.Н. БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ЕҢБЕКТЕРІ	478
Нурлигенова З.Н., Ошанов Н.З., Нурлигенова Н.Н. БЕЙБАРС: ЖИЗНЬ И НАСЛЕДИЕ ВЕЛИКОГО СУЛТАНА	482
Попова С.З. (Научный руководитель -к.и.н., ассоциированный профессор Тулеуова Б.Т.) ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ЯДЕРНОГО ОРУЖИЯ. МЕЖДУНАРОДНАЯ ЯДЕРНАЯ ПОЛИТИКА И ДИПЛОМАТИЯ	485
Сартаев Р.Н. (Ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., профессор Аманжол Күзембайұлы) АСТРАХАН ХАНДЫҒЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДЕ	490
Тарыбаева А.К., Тұтқыш А. Ж. АДОЛЬФ ЯНУШКЕВИЧ ЖӘНЕ ҰЛЫ ДАЛА	492

Тельгарин А.Н. ИНСТИТУТ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ И БАЛКАНИСТИКИ АН СССР В МОЕЙ ЖИЗНИ (1967-1971 гг.)	497
Тулеуова Б.Т., Оразбекова Г.Б. НАУЧНОЕ ЗНАНИЕ И ПОЛИТИКА В УСЛОВИЯХ ЯДЕРНОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ (НА ПРИМЕРЕ СЕМИПАЛАТИНСКОГО ПОЛИГОНА)	499
Хлебников И.Д. ВОЙНА И ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБЩЕСТВА	504
Шлюпиков М.В., Шлюпикова М.М. СРЕДНЕВЕКОВЫЙ МИР: ГОРНАЯ ЕВРОПА. Ф.БРОДЕЛЬ О РОЛИ ГОР В РАЗВИТИИ ЕВРОПЕЙСКОГО ОБЩЕСТВА	510

АЛҚА МӘЖІЛІСІ

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Ә. МАРҒҰЛАННЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТАРИХИ ЖАДЫ САЯСАТЫ

Р.М. Жумашев, А.Ж. Мырзахметова, Л.Т. Тлегенова
zhumashev_rymbek@mail.ru, amyrsakhmetova@gmail.com, tlegenova_lora@mail.ru
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Ғылым әлемінде Әлкей Хақанұлы Марғұлан (1904–1985) қазіргі ұрпаққа Қазақстандағы археология ғылымының негізін салушы және Орталық Қазақстан археологиясының алғашқы зерттеушісі ретінде белгілі.

Ол тарихи геология қағидаларына сүйене отырып, осы өлкедегі қола дәуірінің археологиялық ескерткіштерін ғылыми дәуірлеуге үлес қосты. Оның жетекшілігімен Шоқан Уәлихановтың академиялық бестомдық шығармаларының жинағын шығару бойынша жұмыстар жүргізілді. Аталған ізденістер, зерттеулер ғалымның ғылыми мұрасының маңыздылығын көрсетеді. Одан басқа, 1945 жылы 14 мамырда КСРО ҒА Тарих институтында өткен «Қазақ КСР тарихы көне заманнан бүгінгі күнге дейін» атты кітап бойынша талқылауға Әлкей Марғұланның қатысуы мен сөйлеген сөзі әлі де өз бағасын алған жоқ [1]. Талқылау барысындағы ғалымның пікірі ерекше назар аударуды қажет етеді. Себебі, ол «идеологиялық қателіктері» үшін партияның қатал сынына ұшыраған кітаптың тұжырымдамасын батыл және ымырасыз қорғаған жалғыз пікір болды [2, б. 5].

«Қазақ КСР тарихы көне заманнан бүгінгі күнге дейін» кітабы КСРО-дағы ұлттық республика тарихының қоғамдық-экономикалық формациялардың марксистік схемасы негізінде жүйелі түрде баяндалған тұңғыш кітап екені белгілі. Басылым Қазақстанда көптеген оң пікірлерге ие болды. 1943 жылы «Правда» газетінде А.Пясковскийдің сын-пікірі жарияланды [3]. «Тарихи журналда» («Исторический журнал» - авт.) да қазақ және мәскеулік тарихшылардың бірлескен жұмысы туралы оң пікірлер айтылды [4, б. 85–90]. Осыдан кейін, 1944 жылы бұл еңбек Сталиндік мемлекеттік сыйлыққа ұсынылды. Бірақ, Мәскеуде талқылау кезінде ол «орыстарға қарсы кітап» ретінде сипатталып, теріс баға алады. 1944 жылы мамыр-маусым айларында Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының Орталық Комитетінде өткен тарихшылар жиналысында негізгі сынау нысандарының біріне айналады [5].

1945 жылы көктемде Қазақстан коммунистерінің негізгі баспа органы «Қазақстан большевигі» журналында М.Морозовтың «Қазақ ССР тарихы...» кітабына жазған сын-пікірі жарияланады. Кітап қате деп танылып, оны түбегейлі қайта қарау және қайта шығару туралы үзілді-кесілді талап қойылады. Аталған сын-пікір Мәскеуде шыққаннан кейін, 1945 жылы 14 мамырда КСРО Ғылым академиясының Тарих институтында «Қазақ КСР тарихын...» ғана талқылауға арналған жиналыс болады [6]. КСРО ҒА Тарих институтының Ғылыми кеңесінің мәжілісінде біршама қазақ тарихшыларының қатысып, олардың ішінде бір ғана Ә. Марғұланның М.Морозовтың сын-пікірімен келіспей, «Қазақ КСР тарихы...» тұжырымдамасын дәлелдер келтіру арқылы қорғауы ерекше назар аудартады. Біздің пікірімізше, Ә. Марғұланның 1945 жылдың 14 мамырында сөйлеген сөзі оның археология, тарихи биография және фольклор саласындағы жетістіктеріне сәйкес интеллектуалдық биографиясының шыңын көрсетеді.

1941 жылдың соңғы айлары мен 1942 жыл Қазақстан тарихшылары және Анна Михайловна Панкратова бастаған КСРО Ғылым академиясының Алматыға эвакуацияланған Тарих институты тарихшыларының бірлескен, үлкен тобында жұмыс істеуге арналды. Осы жұмыстың нәтижесінде 1943 жылдың жазында «Қазақ КСР тарихы көне заманнан бүгінгі күнге дейін» кітабы жарық көрді. 1943 жылы Ә. Марғұлан КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалының Торғай даласындағы 1916 жылғы көтеріліске қатысушылардың естеліктерін жинауға бағытталған ғылыми экспедицияның оңтүстік отрядын басқарды. Ленинградта оқып жүргенде шығыс тіл білімі саласында алған білімдері, қазақтардың батырлық эпосын білуі, 1916 жылғы көтеріліске тікелей қатысушылармен жүргізілген далалық экспедициялық жұмыстар Әлкей Марғұланның тарихи білімінің мейлінше кең ғылыми көкжиегін, жан-жақтылығы мен шынайылығын айғақтайды. Қазақтардың тарихы мен мәдениеті саласындағы академиялық білімі 1943 жылы жарық көрген «Қазақ КСР тарихы...» еңбегінен көрініс тапты.

1944 жылдың мамыр-шілде айларында Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының Орталық комитетінде өткен тарихшылардың жиналысында кітап елеулі сынға ұшырады. Осы ретте атап өтетін жағдай, аталған жиналыс партияның Орталық Комитетінің жабық шарасы ретінде бағаланып, жарты ғасырға жуық уақыт бойы ол туралы ешқандай ақпарат жарияланбады. Жиналысқа Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының Орталық Комитетінің жауапты қызметкерлерінің үлкен тобы қатысқанымен, олар пікірталасқа қатыспайды. Бірақ, талқылау қорытындысы бойынша кеңестік тарихшылардың орыстың революцияға дейінгі тарихи ойының жетістіктерін, сондай-ақ орыс патриотизмі мен «русоцентризмді» пайдалану шекараларын белгілейді.

Жиналысқа қазақстандық тарихшылар қатыспады, бірақ, соған қарамастан ұлттық тарихнама үшін қайта қарауға келмейтін әдістемелік постулаттар бекітіледі.

«Қазақ КСР тарихы...» кітабына қатысты партия идеологтары мынадай баға береді: «Ресей орыс емес халықтардың ең қатал және ең қауіпті жауы ретінде бейнеленген, ал көрсетілген халықтардың Ресейге қосылуы, олар үшін абсолютті зұлымдық ретінде қарастырылады» [7, б. 197]. Ұлттық тарихнама үшін ұлттық республикалардың тарихын жазуда сүйенетін іргелі негіздер директивті түрде бекітілді: Ресейге қосылудың прогрессивтік маңызы, орыс халқы мен ұлттық республикалар халықтарының қанаушыларға қарсы бірлескен күресі, ұлы орыс халқының басқа халықтарға риясыз көмегі, еңбекші бұқара халықтың таптық санасын ояту үшін ұлы орыс мәдениетінің прогрессивті маңызы.

1945 жылы Республиканың бас қоғамдық-саяси журналы «Қазақстан большевигі» журналында «Қазақ КСР тарихы...» кітабына сын-пікір жарияланады. Оның авторы М.Морозов болды. 8 беттік сын-пікірдің басындағы жарты бетте кітаптың оң жақтары атап өтіледі. Ал, қалған негізгі бөлігі: «Кітаптың түбегейлі кемшілігі – Қазақ КСР тарихының біржақты, қате зерттелуінде» деп айыптаумен басталған үздіксіз, біржақты сынмен сипатталды [8, 28 б.].

Біржақтылық, М.Морозовтың пікірінше, кітап авторларының «қазақ халқының тарихын тек қана қазақтардың өз тәуелсіздігі үшін күресінің жауынгерлік дәстүрлерінің қалыптасу процесі ретінде көрсетуінде» болды [8, б. 28]. Авторы сталиндік «Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының қысқаша курсына» сілтеме жасай отырып, Қазақстан тарихын кезеңге бөлу мәселесін және қазақ қоғамының экономикалық, әлеуметтік және саяси қатынастарына сипаттаманың болмауын «түбірлі қателіктер» қатарына жатқызды. Ол «қазақ халқының қалыптасуының ғылыми емес түсіндірмесін» атап өтеді, сондай-ақ «көшпелі өмір салтының рулық құрылыс қалдықтарының сақталуына ықпал етіп, XV – XVIII ғғ. феодализмнің жоғары формаларының дамуын тежегендігін және салыстырмалы түрде қазақ халқының баяу тарихи дамуына ықпал еткендігін мәлімдейді» [8, б. 31].

Морозовтың пікірінше, XVIII–XIX ғғ. Қазақстан тарихы да бұрмаланған түрде берілген, яғни «Қазақ КСР тарихында...» қазақтардың ұлт-азаттық қозғалыстары мен көршілес халықтарға жасаған феодалдық қарақшылық жорықтары бірігіп кеткен» [8, б. 32].

Сын-пікір соңында «Тарихи фактілер Ресейдің ешбір жағдайда Қазақстанның «басты» және «ең қауіпті жауы» болмағандығы және оның Ресейге қосылуын «абсолютті зұлымдық» деп қарастыруға келмейтіндігі айтылады. Сонымен бірге, сын-пікірде Ресейге қосылу барысында қазақ қоғамының алдыңғы қатарлы бөлігінің ұлы орыс мәдениетіне бет бұрғандығы көрсетілді. Өзінің таңдаулы өкілдері сипатындағы орыс мәдениеті қазақ халқының мәдениетінің дамуына қатты әсер етіп, қазақтың ұлттық интеллигенциясының қалыптасуына жол ашты [8, б. 35]. Сын-пікір «кітапты түбегейлі қайта қарау және қайта басып шығару қажет» және «Қазақ КСР тарихын жасау жөніндегі құнды бастаманы соңына дейін жеткізу қажет» деп аяқталды [8, б. 35]. Шын мәнінде, бұл сын-пікір қазақтың көп ғасырлық тарихын кеңестік идеологиялық дискурс аясында шектеудің тұжырымдамалық негізін анықтады.

Морозов сын-пікірінің мәтініне баса назар аудару – партия-мемлекеттің ғылыми шығармашылыққа құдіреттілігін және тарихи-ғылыми қауымдастықтың қабылданған шешімдерге қалай қарайтынын көрсету үшін қажет болды. Бұл тұрғыда сол жылдары КСРО ҒА Тарих институтын басқарған Б.Д. Грековтың баяндамасы көңіл аудартады. 1945 жылы 14 мамырда КСРО ҒА Тарих институты мен Материалдық мәдениет тарихы институтының Ғылыми кеңесінің арнайы бірлескен отырысы болып, ол «Қазақ КСР тарихын...» жазуға байланысты мәселелерді талқылауға арналды. Академик Б.Д. Греков өзінің баяндамасында сталиндік кезеңнің басқа жетекшілері сияқты «халықтардың тарихи және тарихи емес болып бөлінуін тоқтатқан және оны зерттеудің жолын көрсеткен» Қазан революциясының маңызына көп көңіл бөледі [6, б. 2]. Одан әрі ол археографтардың еңбегін атап өтіп, Өзбекстан тарихы бойынша кітаптардың макеттерін дайындау

барысы, КСРО халықтарының тарихына арналған 2 томдық кітап туралы айтып, қандай қиындықтарға тап болғанына тоқталады: «белгілі бір бөлшектердің немесе тұтас уақыт кезеңіндегі олқылықтардың салдарына ғана емес, біз теориялық сипаттағы қиындықтарға да кездесеміз» [6, л. 2]. Әрине, ол теориялық сипаттағы қиыншылықтарды айта отырып, көшпелілер өркениетінің тарихын әлеуметтік-экономикалық формациялардың бес буынды формуласына жатқызудың мүмкін еместігін анық түсінді. Теориялық сипаттағы қиындықтарға шағымданғаннан кейін Б.Д. Греков мынадай мәлімдеме жасайды: «Қазір бізде көмекке келетін бірнеше партиялық құжаттар бар. Мен 1944 жылы «Пропагандистте» жарияланған Орталық Комитеттің Татарстан тарихына қатысты еңбектер бойынша пікірлерін, 1945 жылы Башқұртстан тарихына қатысты сол журналда жарияланған ескертпелерді, ең соңында, жақында «Большевикте» жарияланған біздің «Қазақстан тарихына» арналған маңызды сын-пікірді айтып отырмын» [6, л. 4]. Одан әрі баяндамашы Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының Орталық Комитетінің Татарстан мен Башқұртстан тарихына қатысты еңбектер туралы қаулыларының мәтіндерін қайталап, М.Морозовтың сын-пікірін ерекше атап өтеді. Ол сын-пікірдің әрбір бөліміне кеңірек тоқталып, басқаша айтқанда, мазмұнын толық баяндап береді. Ғылыми кеңес отырысының қорытынды қарарында Б.Д. Греков сын-пікірдің талаптарын басшылыққа ала отырып, автордың барлық ескертулерін ескеріп, кітапты қайта шығарудың және оны мүмкіндігінше тезірек жасаудың қажеттілігіне тоқталады [6, б. 74].

Баяндаманы талқылауда сөз сөйлеген М.П. Вяткин аталған сын-пікірмен дауласпайтынын айтып, сынның негізгі мәселелері бойынша полемикадан аулақ болды. Ол «сын-пікірдің жалпы маңыздылығы өте үлкен» деп атап өтеді [6, б. 28]. Бұдан кейін Ғылыми кеңес отырысында сөз сөйлеген Н.Сауранбаев, А.М.Панкратова, А.Якунин, А.Кучкин сын-пікірде келтірілген мәлімдемелерге дәлелдер мен қарсылықтарын білдірмейді.

КСРО ҒА Тарих институты Ғылыми кеңесі мәжілісінің стенограммасында машинамен басылған мәтіннің бес бетінде А.Х. Марғұланның сөзі жазылған. Онда ғалым «Қазақ ССР тарихы...» кітабының тұжырымдамасын барлық бөлімдері бойынша, дәлелді түрде қорғайды. Әлкей Марғұлан «Қазақстан тарихы мәселелерін дұрыс түсінбеушілік бар» деген мәселеге ерекше тоқталып, оны сол кезде кітапта шығыс тілдеріндегі көптеген деректердің пайдаланылмағанымен түсіндіреді. Сонымен қатар ол көптеген авторлардың қазақтардың тарихына біржақты көзқараспен қарайтынын және отырықшы халық пен егіншілік мәдениетін Өзбекстанға, бүкіл жазба мәдениетті татарларға, қазақтардың ежелгі тайпаларын моңғолдарға жатқызатынын, ал қазақтардан тек даланы мекендейтін қыпшақтар ғана қалатынын дұрыс емес деп санады [6, л. 42]. Ал бұл, Ә.Марғұланның пікірінше, М.Морозовқа Қазақ хандығының мықты экономикалық, әлеуметтік және саяси іргетасы болмады деген қорытындыға келуіне себеп болды. Қазақстан тарихын зерттеу мәселелеріне тоқталған ол: «Менің көзқарасым бойынша, Қазақстанның шынайы тағдыры көлеңкеде қалып отыр. Көптеген нақты мәселелер әлі зерттелмеген, фактілер игерілмеген, бастапқы деректер мүлде өңделмеген күйінде қалып отыр» [6, б. 42]. Сын-пікір берушінің Қазақ хандығының осалдығы туралы пікірі туралы айта отырып, Әлкей Марғұлан өзінің дұрыстығына дәлел ретінде Сырдария өзені бойы мен Орталық Қазақстанда қалалық мәдениетінің, сондай-ақ Батыс Қазақстанда тары мәдениетінің болуы фактілерін келтіреді. Әлкей Хақанұлы да сыншының XIX ғасырдың ортасындағы патшалық басып алудың прогрессивті сипаты туралы пікірімен келіспейді - «Айта кетуім керек, патша үкіметінің XVII–XVIII ғасырлардан бастау алған, XIX ғасырдың ортасындағы жаулап алуларынан қандай да бір прогрессивті рөлін көру қиын. Оның үстіне, бізде патшалық – халықтардың түрмесі деген тезис бар. Егер патшалық – халықтардың түрмесі болса, неге ол кенеттен Қазақстанда мәдени көсемге айналады? Мен осыны түсінбеймін. Қалайша өз ұлтын басып-жаншып, ең жақсы адамдарын жойып жіберген крепостнойлық монархия кенеттен Қазақстанда осындай өнегелі мәдениет көшбасшысына айналады?» [6, л. 45].

Сөзінің соңғы бөлімінде Ә.Марғұлан жазу мәселесіне тоқталып: «Тарихымызда жазу мен жазба әдебиеті Қазақстанда тек XIX ғасырдың орта шенінде ғана басталды деген пікір бар. Бұл толығымен нақты емес. Бұл мәселе де шаруашылық мәселе сияқты. Мәскеу, Ленинград, Алматы архивтерінде татар тілінде сақталғандары мүлде басқа. Орыстар қазақтардың бүкіл жазба тілін моңғолдардан бастап тек татар тілі деп сипаттауға дағдыланған. Ал архивтегі осы тарихи құжаттарды немесе татар тіліндегі кейбір қолжазбаларды оқығанда, бұл мүлде татар тілі емес, бұл жерде қазақ тілі, қазақ тілінің тамаша өрнектерін байқауға болады – бірақ осының барлығы татар тілі болып саналады. Осы орайда біз де тарихшыларымызға біраз жаңалықтар ашуымыз керек» [6, б. 46]. А.М.Панкратованың: Қазақ жазуы XIX ғасырда пайда болды ма? деген сұрағына Ә.Марғұлан: «Жоқ, бұрын болған» деп жауап береді [6, л. 46].

Бас академиялық институтта «Қазақ КСР тарихы...» кітабын талқылаудан кейін Қазақстандағы «Правда» газеті қызметкерлерінің Бүкілодақтық коммунистік партияның Орталық Комитетіне республикадағы ұлтшылдық көріністерінің фактілері туралы өтініші түседі [16]. 1945 жылы шілдеде Қазақстан коммунистік (большевиктер) партиясының Орталық Комитетінің жүргізіп жатқан идеологиялық жұмысын тексеру үшін Қазақстанға большевиктердің Бүкілодақтық коммунистік партиясы Орталық Комитетінің жауапты қызметкерлері мен партиялық-әдебиет қызметкерлері, шын мәніндегі цензорлар тобы келеді. Комиссия жұмысының қорытындысы Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының Орталық Комитетінің хатшысы Г.М.Маленковке жіберіледі [2].

Баяндама хатта Әлкей Марғұлан «Алтын Орданы айқын идеалап, Едігені жан-жақты мадақтаған», сондай-ақ «Қазақ батырлары» жинағы авторларының бірі ретінде «Абылайдың шынайы халық ханы екенін дәлелдеуге тырысқан» автор ретінде үш рет аталады [2, б. 5–6]. Ә.Марғұлан мен қосалқы авторлар дайындаған «Амангелді Иманов» қолжазбасында Амангелді Имановтың еңбекші қазақтардың көсемі ретінде қазақ қоғамындағы таптық күрес пен орыс революциялық қозғалысының орасан зор ықпалы жағдайында емес, өзі туған Торғай жазығының ерекшелігінің арқасында қалыптасқандығын жазғандары үшін айыптады [2, б. 6].

Ұлы Отан соғысының аяғында орын алған ұлы державаға бетбұрыс пен руссоцентризм сол жылдары Әлкей Марғұлан өмір сүрген әлеммен, ерлік әлемімен және батырлардың романтикалық бейнелерімен үйлеспеді. Ал бұл әлем кейіннен оны бөтен және дұшпандық құбылыс ретінде өзінен алыстата бастады. Бұл әлем де Ә.Марғұланға өмір ұсынды, бірақ ғалым оны сол жағдайда қабылдай алмады, қабылдағысы келген жоқ. Сондықтан соңғы сталинизм кезеңіндегі (1946–1953) идеологиялық науқандардың бірнеше толқындарынан кейін ол қазақ тарихының тағы бір, одан кем түспейтін жарқын және маңызды қырын – ағартушылар өмірбаяны мен археология саласын таңдап, қазіргі отандық тарих ғылымы мақтан тұтатын көрнекті нәтижелерге қол жеткізді. Ш.Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағының бес томдық академиялық басылымы, Беғазы-Дәндібай мәдениетінің ашылуы және басқа да ғылыми жаңалықтары қазақ ғылымы үшін шын мәнінде ерекше болды. 1945 жылға тиісті Ә.Х. Марғұланның зияткерлік өмірбаянының бір сюжетін қарастыра отырып, ұлы ғалым әрі патриоттың кейінгі барлық ғылыми жаңалықтары соғыс жылдарындағы ұлттық-батырлық нарративтің іргетасында көтерілді деп айта аламыз [9].

Сонымен, Ә.Марғұлан қазақтың ежелгі, ортағасырлық және жаңа тарихын зерттей отырып, Ш.Ш. Уәлихановтың шығармашылығының мәдени-тарихи контекстін дайындап, оны біртұтас үздіксіз тізбекке қосып, қазақтың бірнеше мың жылдық тарихының сабақтастығын дәлелдеді. Ұлы ойшылдар мен билер, батырлар өмір сүріп, қызмет еткен Ұлы дала тұрғындарының ежелден келе жатқан тамырын танытқан оның қазақ тарихын зерттеуге қосқан зияткерлік үлесі болды. Әлкей Хақанұлы өз кейіпкерлерін жоғары бағалап, ерекше қабілет иесі ретінде өзін көреген ғалым ретінде «жасады». Оны кейіпкерлерімен отансүйгіштік, батырлық, ата-баба жеріне деген сүйіспеншілік қасиеттері біріктіреді. Ә.Марғұлан бойынша «Тарихтың жаратылысы» екі мағынада көрінеді: ол бір жағынан кейіпкерлерін жаңғыртса, екінші жағынан өзін тұлға ретінде жасайды.

Мақала «Ұлттық тарих – XX ғасырдың 40-50 жылдарындағы Қазақстанның зияткерлік тарихының өзегі» (2022-2024 жж.) (Қазақстан Республикасы Жоғары білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті) AP14872088 гранты бойынша ғылыми жоба шеңберінде дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Под ред. М. Абдыкалыкова и А. Панкратовой. Алма-Ата: Казогиз, 1943. – 671 б.

Докладные записки в ЦК ВКП (б) о состоянии идеологической работы в Казахстане (1945 г.) // Вопросы истории. – 2002. – № 5. – 3–13 бб.

Пясковский А. «История Казахской ССР» // Правда. – 1943. – 10 июля. – 4 б.

Обсуждение в редакции «Исторического журнала» книги «История Казахской ССР» // Исторический журнал. – 1943. - № 11–12. – 85–90 бб.

Стенограмма совещания по вопросам истории СССР в ЦК ВКП(б) в 1944 году опубликована в журнале «Вопросы истории». – 1996. - № 2, 5–6, 7–9.

Стенограмма Заседания Ученого Совета от 14 мая 1945 года обсуждение вопросов, связанных с написанием «Истории Казахской ССР» // Архив Российской Академии наук (далее – АРАН). – Ф. 1577. – Оп. 2. – Д. 104.

Новые документы о совещании историков в ЦК ВКП (б) 1944 г. // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – 188–205 б.
Морозов М. Об «Истории Казахской ССР» // Большевик Казахстана. – 1945. – №№ 4–5. – 28–37 б.
Жумашев Р.М., Мырзахметова А.Ж., Кожабеков Д.С. Алькей Маргулан: сюжет интеллектуальной биографии // Вестник Карагандинского университета. – Серия История. Философия. – 2023. – № 3(111). – 35–43 б.

ҰЛЫТАУ: ҚҰРАН, АҢЫЗ, ТАРИХ

С.М. Сыздықов., ҚР ҰҒА құрметті Академигі, «Еуразия тарихы және мәдениетін зерттеу» Орталығының директоры
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
satay14@mail.ru;
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «*Ұлытау* – 2019» халықаралық туристік форумында сөйлеген сөзінде: «Ұлытау – ұлтымыздың алтын бесігі, тағлымды тарихымыздың куәсі. «Үш жүздің басын қосқан Ұлытауда» бабаларымыз ұлттың келешегін ойлап, бірліктің туын желбіреткен. Қалың қауым осы киелі 5лкеде ел билеген хандарды ақ киізге к5теріп, таққа отырғызған. Сондықтан біз Ұлытау жеріне хан ордасы, қазақ жерінің кіндігі деп, ерекше құрметпен қараймыз»-деген еді [1]. Ұлытау – Еуразиялық кеңістіктің кіндігінде орналасқан. Сондықтан осы кеңістікте болған тарихи кезеңдер мен маңызды оқиғалар Ұлытау өңірінсіз өткен жоқ десе болады. Егерде тарихи дәуірлеу тұрғысынан қарасақ, Ұлытау – ежелгі дәуірдегі сақтар мен ғұндардың ерсілі-қарсылы миграциясын, орта ғасырлардағы түркілердің мемлекеттілігінің сабақтастығын, Дешті Қыпшақ даласындағы қазақ мемлекеттілігінің бастауы болып табылатын Жошы ұлысының құрылуын, Қазақ хандығы тұсында билер және батырлар институтының қалыптасуын, патша үкіметінің отаршылдық жүйесінің зардаптарын, Алаш зиялыларының елдің еркіндігі мен тәуелсіздігі үшін күресін және Кеңестік дәуірдің зобалаңын бастан кешірген тарихқа бай өлке екендігі мәлім.

Тау – киелі орын. Тау - тек қазақ үшін ғана емес, жалпы адамзат баласы үшін ерекше орын алады. Оған дәлел ретінде Earth («Жер») деп аталатын кітаптың әлемнің көптеген университеттерінде негізгі оқу құралы ретінде оқытылып келетінін айтуға болады. Аталған кітапта таулардың өзіндік «тамырлары» бары айтылған [2,435,157 бб.]. Бұл тамырлар жердің тереңіне кеткендіктен тауларды жерге қадалған қадалармен немесе қазықтармен салыстыруға болады Бұл құбылыс Құранда былай суреттелген:«Біз жерді төсеніш қылып, тауларды қада тәрізді етіп жаратпадық па?»[3]. Заманауи ғылымдар жердің құрылымын зерттей отырып, таулардың тереңге кететін «тамырлары» барын дәлелдеді. Сонымен қатар, таудың жер асты бөлігі жер үсті бөлігінен бірнеше есе үлкен болуы мүмкін екендігін байқаған[4, 5 б.]. Таулардың бұл құбылысына Құранда айтылған «қада» сөзі дәлірек келетінін көруге болады. Өмір тәжірибиесінде дұрыс ұрылған қаданың көп бөлігі жердің астына кететіндігі белгілі. Ендеше, таудың көп бөлігі жер астына кететіндігіне назар аудартқан Құран оны жерге ұрылған «қадаға» (қазық) ұқсататыны орынды.

Осы ретте айта кететін нәрсе, таулардың терең «тамыры» бары туралы теория XIX ғасырдың екінші жартысында ғана пайда болғанын ғылымның тарихынан білуге болады. Сонымен қатар, таулар жердің беткі қабатын тұрақтандыруда да маңызды рөл атқарады [5,44-45 бб.]. Олар жердің тепе-теңдігін сақтап, оның теңселуін болдырмайды. Бұл туралы қасиетті Құранда былай делінген:«Сендерді теңселтпеу үшін жер жүзінде асқар тауларды орналастырды...»[6].Қазіргі жер плиталарының тектоникасы деген теория тауларды жер бетін тұрақтандырушы күш ретінде қарайды. Таулардың бұл қызметі XX ғасырдың 60-жылдарының аяқ жағында «плиталық тектоника теориясы шеңберінде» дами бастады [7,5 б.]. Ал ол құбылыс Құранда осыдан 14 ғасыр бұрын ашық-анық айтылып кетсе,бұл Кітаптың адам сөзі екендігіне күмән келтіретіні сөзсіз.

Ал, Ұлытауға келсек, оны Ақмешіт әулие (Әулиетау) шыңы деп атайды. Аңыз бойынша бұл тауды Тәңір өзі таңдаған. Әулиетау шыңы – аспанға жақын, аспан мен жердің бір-бірімен түйісетін орны. Сондықтан да, ежелден тау киелі жер, тұрақты әрекет үстіндегі киелі күштердің

ордасы, адамзаттың табиғатпен байланысқа түсетін қасиетті орны болып саналған. Сол себепті Ұлытауға тәу етушілер қатары ешқашан толастаған емес және толастамайды да.

Ұлытау - Тау хан ұлы Ала атты.Ұлытау атауының шығу төркіні туралы бірқатар пікірлер бар екендігі белгілі. Оларды қайталап жатпай-ақ, мына бір дереккөзге көңіл аударған жөн секілді. Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағында: Оғыз ханның алты ұлы бар еді. Үлкенінің аты – Күн хан, екіншісі – Ай хан, үшіншісі – Жұлдыз хан, төртіншісі – Көк хан, бесіншісі – Тау хан, алтыншысы – Теңіз хан. Бұл алтауының әрқайсысының әйелдерінен туған төрт-төрттен ұлдары бар еді. Тау ханның Салұр, Емүр, Ала атты және Үркер атты төрт ұлы болған [8,86 б.] Шежіредегі Тау хан деген атау сол хан елінің ежелден таулы, қыратты аймақтарда мекендегенін меңзейді. Сонымен қатар, Тау ханның ұлдары ішіндегі Ала атты ұлының аталуы ерекше көңіл аударарлық. Бұл ретте хан ұлының ала болып туып, хан бұл масқаралықтан құтылу үшін оны дүз-даладағы бір кемпірге асырауға беріп жібергені туралы қазақтың ескі тарихи аңызын еске алайық. Осы аңыз бойынша әлгі ала ұлының жағдайын біліп келуге хан қоластындағы Үйсін, Болат, Алшын қолбасшыларына жүз-жүзден сарбаздарын ерттіріп, бірінің артынан бірін жібергені айтылады. Жіберген жүздіктері қолбасшыларымен бірге ержеткен ала атты баласын ұнатқандықтан қасында қалып қойып, кейін қазақтың үш жүзден құралған елі қалыптасады.

Аңызда хан баласының «ала» болуы ерекше көңіл аударарлық нәрсе. Ертеде ғұн дәуірінде-ақ, ру тайпалардың сарбаздары әр түсті ат мінген. Ал оның ішінде Қарлық тайпа бірлестігінің аттары жабайы жылқылармен будандастырылғандықтан түсі ала болғаны белгілі. «Алаша хан тұрғанда, ала тай ат болғанда» деген сөздерден біздер Алаштың ала түсті жылқы малына тікелей қатысы барын түсінеміз Жоғарыда келтірілген Оғыз қағанның баласы Тау хан ұлының «Ала аттылы» деп аталуы да қарлықтардың ала, шұбар жылқыларды өсіріп, қолға үйретіп ұстауымен байланысты. Бұл аттардыңерекшелігі: ұзақ жүріске, жорықтарға, шөлге төзімді, арқасы кең, тұяғы кішілеу, бойы аласа, қосымша күту-бағуды қажет етпейтін, қолға үйретілген жылқылардан көп артықшылығы болған. Мұндай жылқыларды қарлықтардан алдыртуға Шығыс елдері мен Араб халифаты да экспедиция жіберіп отырғанын қытай жылнамалары хабарлайды. Сонымен қатар, «Оғызнаме» тарихи аңызындағы Оғыз ханның жоғалған Шауқартаң айғырын бектің Мұзтаудан тауып әкелуі де осы қарлықтарда ала аттардың болғанын мегзейді [9, 32-42 бб.]. Мұндағы «шауқар» – көне түркі тілінде және қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде де «ала», «шұбар», «теңбіл» деген мағынаны береді. Жалпы, пайымдай келгенде аңыздағы хан ұлының Ала аттылы болуы осы аталған жылқылардың түсіне байланысты болуы керек. Сондықтанда Жылнамадағы Тау хан ұлы атауы кейін Тау ұлы~ Ұлытау» болып аталып кетуінің мүмкіндігі зор. Бұны философ Ғ. Есімнің: «Мұсылман жұрты тауды «Ұлы» демейді. Теңі, теңдесі жоқ жаратушы – Алла Тағаланы ғана қазақтар «Ұлы» деп мойындаған [10]. Ұлытау атауы осы таудың баурайындағы «Хан Ордасына» тікелей қатысы бар», деген тұжырымы анықтай түседі. Оған Жошыдан тарайтын 36 ханды жұрт осы Ұлытаудың етегінде ақ кигізге көтеріп, хан сайлап, олар халқына адал қызмет етуіне ант беріскені де айғақ бола алады.

Ұлытау – Түргеш қағандығы. Түркі дәуірінде Ұлытау өңіріндегі ру-тайпалар Батыс Түрік қағанатының құрамына кіріп, қағанатпен бірге тарихы тағдырлас ел құрады. Бұл өңірдің кейін қазақ елін құрған ру тайпалардың басын алғаш біріктірген Түрік қағанаты тұсындағы түргештердің мекені болғандығына басты куә – Күлтегін бітіктасындағы 39-шы жазу болып табылады. Онда: «Қара Түргеш: бүтін халық: жау болды: Кеңгерес таман: барды...», деп айтылады[11,39 б.]. Бұл жерде Күлтегіннің сарбаздары қара түргештерге бару үшін «Кеңгереске» бет алғаны айқын көрінеді. «Кеңгерес» атауын алғашқыда ғалымдар этникалық атау, яғни тайпа атауы деп қарастырған. Кейін қазақтың көрнекті түрколгы Алтай Аманжолов бұл атаудың топонимикалық, яғни Ұлытау өңіріндегі Кеңгір өзені екендігін дәлелдеді [12,39 б.]. Шынында да Ұлытаудағы ең үлкен өзен – Қаракеңгір, ұзындығы – үш жүз елу шақырымға созылады. Ал Қаракеңгір, Сарыкеңгір өзендері қосылып Сарысуға құятыны белгілі. Сонымен тарихта белгілі қара түргештер мен сары түргештердің атаулары Ұлытаудағы Сарыкеңгір мен Қаракеңгір жер-су атауларында да көрініс бергенін байқауға болады.

Түркі кезеңіндегі тарихи жыр-эпостарға кезек берсек, Ұлытау өңіріндегі өмір сүрген ру-тайпалар мен кісі аттары тарихилығы мол «Манас батыр» эпопеясында жиі кездесетінін айтпай кетуге болмайды. Жырдағы сюжет бойынша Ұлытау мен оған жақын Кішітауды Ер Қосай мен ер Үрбі мекендеп отырған. Жырда кездесетін Ер Бақайды ғалым Ә. Марғұлан түргештер тарихындағы Баға тарханмен сәйкесу мүмкіндігін айта келіп, жоғарыда келтірілген тұлғалардың бәрін түргештер кезеңіне, яғни VIII - ғасырға жатқызады [13,217 б.]. Жалпы, «Он Оқ» ру-тайпаларын құрамына еңгізген түргештер Орталық Азияның саяси-этникалық тарихында маңызды

рөл атқарғаны белгілі. Түргештердің тарих сахнасына шыққан кезі – Орталық Азиядағы геосаяси жағдайдың күрделі кезеңіне сай келді. Олар өздерінің тәуелсіздігін қорғап қалу үшін шығысында Шығыс Түрік қағанаты, оңтүстік - шығысында Қытай, оңтүстік – батыста арабтармен үнемі күрес жүргізуіне тура келді.

Түргештердің Батыс Түрік қағанаты, яғни «Он оқ» тайпалар бірлестігі елінің мұрагері болып қалғанын олардың ел тағдырын шешетін маңызды жиылыстарында он тудың көтерілетінінен де көруге болады. Он тайпалы елдің әрқайсысының өз туы болған. Сонымен қатар, түргештердің өздері сары және қара түргештер болып, екі қанатқа бөлінген. Оларды Үшлік (Баға тарқан) кейін Сұлу қаған сияқты тұлғалы билеушілер басқарды. VIII ғасырдың басында түргештердің өз ішіндегі қырқысушылықтарға байланысты жікке бөлінушілік белең алды. Осындай жағдайда, түргештер 756 жылы басымдыққа ие болған қарлық ру-тайпалық бірлестігіне (конфедерациясына) кірді. Кейін қазақ халқын құраған көптеген ру-тайпалардың осы бірлестік құрамында болғаны белгілі.

Ұлытау -Қарлық (Қазылық)-Қарқар хан.VIII-X ғасырларда Ұлытау өңірі түргештерден кейін Қарлық қағанатының құрамында болған кезде оның билеушісі Білге Күл Қадыр хан 840 жылы қаған атағын алып, тәуелсіз мемлекет құрған еді. Бұл мемлекет 100 жылдай қағанат, кейін хандық түрінде моңғол шапқыншылығына дейін өмір сүрді. Қарлық қағанатының билеушісі Білге Күл Қадырханды «Худуд ал - Алем» атты парсы жазба дерегінде келтірілген Қарқарханмен сәйкестендіруге болады. Көрнекті шығыстанушы В.Ф. Минорский аталған ортағасырлық шығарманы зерделей отырып, Қарқархан ордасын қазіргі Семейдің оңтүстік батысына қарай 350 км. қашықтықтағы Қарқаралының тұрған жерімен сәйкестендіреді [14,54 б.]. Жалпы алғанда, Каркархан иелігіне Ұлытау, Балқаш пен Алакөл, Шыңғыстау және Тарбағатай кіретін Орталық, оңтүстік және Шығыс Қазақстан аумағын алып жатты. Ол туралы Фирдоусидің «Шах-наме» («Патшалар кітабы») атты тарихи эпопеясында қарлықтардың жаз айларында оңтүстікте Гиндукуштан (қазіргі Ауғанстан тау жүйесі) бастап, солтүстікке Шу бассейні мен Ұлытауға, батыста Арал көлі мен Қандаһар, Буст пен Газнеден, шығыста Памир мен Ыстықкөлге дейінгі аралықта көшіп-қонып жүретіндігі айтылған [15,114 б.]. Бұл кезеңде Ұлытау өңірінің Қарлық мемлекетінің құрамында болғанын көрсетеді.

Орталық Қазақстандағы қарлықтар қоныстары мен таулар жүйесін қытай деректері «қазылық» деп жазғанын Ә. Марғұлан ашық айтады [7,217]. Онымен қоса ғалым «қазылық» – «Манас» эпопеясында жиі аталатынын және оның қазақ шежіресімен тығыз байланыстылығына аса көңіл аударып, дәлелдер келтірген.Көрнекті түрколог В.Радлов Қазылық тауының Қазақстан жерінде екенін жазған [13,172 б.].Жалпы, халықтың ауызекі шығармашылығында «Қазылық» атауы ежелден дәстүрлі орын алғаны белгілі. Ұлытау өңірі - «Қорқыт Ата» кітабында, араб географы әл-Идриси картасында [16,21 б.], бертінде қазақ ақыны Күдері қожа жырында айтылатын «Қазылық» жер-су, тау жүйесінде берік орын алады . Бұл атау «Қорқыт ата» дастанының қалыптасу кезінен бастап, XX ғасырға дейін жиі айтылып жүрген. Оған «Қорқыт ата» кітабындағы «Қазылық ұлы ер Жүгенек» жыры мен XIX ғасырда өмір сүрген қазақтың ақыны Күдеріқожа Көшекұлының Қарқаралы – Қазылық толғауы куә бола алады. Ал, Бұқар жырау жырларында: «Он екі Қазылық, ой Түндік, Шауып шықтым белеңге,-делінген. Бұл Он екі Қазылық тауларының қатарында Ұлытаудың да бар екені анық.

«Қазылық» атауының ертеректе қазақ арасында кеңінен бір тараған мағынасы билік айту, төрелік ету. «Қорқыт ата» кітабындағы «Қазылық ұлы ер Жүгенек» жырында Қазылық қожа – уәзір ретіндегі кейіпкер. Бұдан «қазылық» пен «уәзір» бір мағынада, яғни, қазақша айтқанда би мағынасына келеді. Сонда Ұлытау өңірі – ежелден қазылық ететін, яғни, төрелік айтылып, билік жүргізетін орын болған десек, қателеспейміз. Жоғарыда аталған ала аттарды «Қазылық аты» (тау аты) деп те атаған. Қорқыт Ата кітабында бұл аттар туралы: «Сайрап жүрген Қазылық атына мінгейсің», – делінген [17,172 б.].

Ұлытау тарихы - қазақ елі тарихының қай дәуірі болмасын өзегі болып табылады. Ұлытау жөнінде бұған дейін де жазылған. әлі де жазыла беретіні анық. Өйткені ол біздің мәңгілік қастер тұтар, бас иіп тағзым етер қасиетті де киелі ордамыз, тірлігіміздің, бірлігіміздің бастауы, қайнар көзі.

Сондықтан мемлекет басшысы айтқандай, оның ақ таңдақтарын ашып, бүтіндеу тарихшылар алдында тұрған парыз.Тарихшылар қауымы үшін бұл істе барлық деректер түрлерін: археологиялық, жазба, тарихи аңыздар, көне түркі жазбаларын, этнографиялық деректер мен түркі-қазақ шежірелерін және кейінгі кезде белең алып келе жатқан ДНК-талдау нәтижелерін

кешенді және пәнаралық байланыста зерттеу арқылы Ұлытау өңірінің толық тарихын барлық тарихи дәуірлер бойынша жазудың уақыты келді.

Әдебиеттер тізімі

1.Қасым-Жомарт Тоқаев: Тарихы терең Ұлытаудың қадір-қасиетін бағалай білу – баршамызға ортақ парыз //https://kaz.inform.kz › news.
2. Earth, [“Земля”], Пресс (Press) и Сивер (Siever), стр.435. См. также Earth Science [“Жер туралы ғылым”], Тарбук (Tarbuck) и Лутгенс (Lutgens), стр. 157.
3.ҚұранКәрім:«Нәбә»сүресі,6-7аяттар. 4.The Geological Concept of Mountains in the Quran, [“Құрандағы тау құрылымының геологиялық концепциясы”], Эль-Наггар (El-Naggar), стр.
5.The Geological Concept of Mountains in the Quran, [“Құрандағы тау құрылымының геологиялық концепциясы“], стр. 5.
6.ҚұранКәрім:«Нәхл»сүресі,15аят.
7. The Geological Concept of Mountains in the Quran, [“Құрандағы тау құрылымының геологиялық концепциясы“], стр. 5.
8.Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том.1,Книга первая. М.-Л. 1952.
9. Щербак А.М. Огуз-наме, Мухаббат-наме. — М.: Изд. Вос-точной Литературы, 1959. — 169 с.
10.Ғарифола Есім. Ұлытау – билік ордасы / Абай.кз, 6 - қыркүйек, 2014.
11.Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. Астана. «Күлтегін». 2007
12.Аманжолов А.Түркі филологиясы және жазу тарихы : Оқу құралы. Алматы: Санат, 1996.-128 б.
13. Марғұлан Ә. Ежелгі-жыр аңыздар. – Алматы: 1985. – 368 б.
14.Minorsky V. Hudud'ul-Alem. The Religion of the World, a persion geography // GMNS.– XI. – London, 1937.
15. Фирдоуси. Шахнаме.Издательство: М.: Издательство АН СССР.Том 1. 1957.
16.Кумеков Б.Е. Расселение карлуков по карте ал-Идриси (XII в.) / Казахстан в эпоху феодализма (проблемы этнополитической истории). – Алма-Ата: Наука, 1981. –192 с
17.Книга моего деда Коркута.М.–Л., 1962

ДЕТИ И ДЕТСКИЕ УЧРЕЖДЕНИЯ КАРЛАГА: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Сактаганова З.Г., д.и.н., профессор
Карагандинский университет им. Е.А. Букетова,
профессор-исследователь кафедры археологии,
этнологии и Отечественной истории
Республика Казахстан, г. Караганда.

В данной статье нам хотелось в качестве постановки заявленной проблемы выделить ряд аспектов.

1. Неразработанность данной проблемы. Одна из интереснейших и малоисследованных проблем в истории лагерей: «Дети казахстанских лагерей ГУЛАГа». Невнимание к детям и феномену детства привел к тому, что дети не только в контексте истории Карагандинского или казахстанских ИТЛ, в целом в системе ГУЛАГа остались «наиболее молчаливыми и наиболее замалчиваемыми среди всех действующих лиц истории» [1].

Репрессивная политика Советской власти во многом обусловила и появление так называемого «детско-лагерного» контингента в структурных подразделениях ГУЛАГа ОГПУ-НКВД-МВД СССР, в том числе и в лагерях, дислоцированных на территории Казахстана. Одним из контингентов заключенных Карлага были дети, разделившие трагическую судьбу своих матерей, многие/некоторые из которых оказались в лагере, как «ЧСИР» — «члены семей изменников Родины». В историографии лагерная тематика имеет определенные традиции разработки [2], но тема «дети ГУЛАГа» в Казахстане и сегодня остается малоизученной. Историографический анализ, проведенный автором в статье, опубликованной в Вестнике Карагандинского университета в №4 2022 г. [3], демонстрирует значительные лакуны в разработке этой темы. Проблема «дети Карлага» в отечественной историографии только начала разрабатываться карагандинскими исследователями [4-5]. Центр этнокультурных и историко-

антропологических исследований КарУ им. Е.А. Букетова работает над проектом ГФ МНВО РК 2022-2024 гг.: история содержания детей в казахстанских ИТЛ начинает разрабатываться карагандинскими историками (КарУ им. Е.А. Букетова) в рамках темы грантового финансирования МНВО.

2. Кратко к общей историографии проблемы «Дети в системе лагерей ГУЛАГа»: она более детально стала разрабатываться зарубежными исследователями с начала 2000-х гг., прежде всего, в российской историографии. Однако достаточно скоро это направление было свернуто в силу изменений в общей российской политической ситуации. Российский ведущий специалист по истории ГУЛАГа Г.М. Иванова, считает, что в середине 90-х гг. XX века в целом в «лагерном дискурсе» стали происходить заметные изменения: в российской литературе и обществе «четко обозначилась тенденция, если не оправдать ГУЛАГ, то представить его всего лишь системой исправительных учреждений, где содержались преимущественно уголовные преступники. Возобновились попытки объяснить необходимость существования ГУЛАГа внешнеполитическими обстоятельствами, и, конечно, развести ГУЛАГ и коммунистический режим» [2, с. 36]. В 2000-х гг. эти тенденции усилились.

Первым российским документальным сборником по истории лагерного детства стал «Дети ГУЛАГа. 1918- 1956/под. ред. А.Н. Яковлева. Состав. С.С. Виленский и др., изданный в 2002 г. Появились диссертационные исследования российских авторов, в частности, Е.Ю. Шутковой «Советские политические репрессии в отношении несовершеннолетних: 1917 - 1953 гг.», защищенная в 2003 г. Ряд авторов обратились к региональному аспекту данной темы, например, статья М.И. Михайлова «Дети ГУЛАГа на Кольском Севере» (2010) и др.

Из зарубежных западных исследователей следует выделить исследователей, в работах которых так или иначе, в более или менее подробной степени отражены проблемы «лагерного детства»: W. Hedeler, M. Stark «Das grab in der steppe. Leben im GULAG» (2008), K. Rooneyт «The memory remains: children's experiences in the Soviet GULAG during the Stalin era (1929-1953)» (2012), E.MacKinnon «Childhood and the Soviet Gulag, 1929-1953» (2012), Э. Эпплбаум «ГУЛАГ» (2003; перевод 2015), S.A. Barnes «Death and redemption» (2011), Golfo Alexopoulos «Medical Research in Stalin's Gulag» (Медицинские исследования в Сталинском ГУЛАГе) (2016), E. MacKinnon «Motherhood and Survival in the Stalinist Gulag» (2019) и др.

3. Репрессированные дети (несовершеннолетние), находившиеся в местах заключения (спецпоселения, исправительно-трудовые лагеря, детские колонии, приемники-распределители) могут быть разделены на несколько категорий:

- дети женщин-заключенных, подвергнутых политическим репрессиям, в том числе, дети, родившиеся в ГУЛАГе;
- дети, осужденные по 58-й статье УК РСФСР 1926 г.;
- дети из репрессированных крестьянских слоев населения, проживавшие в Казахстане или других местах;
- дети труд- и спецпереселенцев (депортированные /насильственно переселенные в Казахстан или другие места вместе с семьей и/или родившиеся в местах депортации);
- дети из категории «беспризорные» и «безнадзорные», оставшиеся таковыми в результате политических репрессий в отношении их семей, также голода 20-х – 30-х гг. XX века и др.
- дети, осужденные по уголовным статьям УК РСФСР.

Нами сделан акцент на исследовании детей, относящихся к первой категории.

4. В числе организационно-правовых основ формирования «детско-лагерного» контингента назовем три ключевых документа:

- Постановление СНК СССР «Об утверждении положения положение об исправительно-трудовых лагерях» от 7 апреля 1930 г., в котором отмечалось, что «вместе с заключенными женщинами могут быть принимаемы в лагеря дети только в возрасте до 2 лет, которые помещаются с матерями».
- Постановление ВЦИК и СНК от 1 августа 1933 г. «Об утверждении исправительно-трудового кодекса РСФСР», содержавшее следующее положение: «женщины, лишенные свободы, могут иметь при себе детей в возрасте до 4 лет. Для этих детей обязательно организуются ясли».
- Оперативный приказ НКВД СССР №00486 от 15 августа 1937 г. о репрессиях «членов семей изменников родины». По данным председателя Международного общества «Мемориал» А.Б. Рогинского по данному приказу было «изъято» около 25 тысяч детей.

5. В данной публикации на основе архивных материалов фонда Карагандинского ИТЛ отслежены условия содержания детей в конце 1930-х – 1940-х гг., оказавшихся в одном из самых

зловещих лагерей Казахстана. Карлаг, с его центром в Долинке, стал символическим местом для изучающих детство в советском ГУЛАГе.

В Карлаг женщины с младенцами стали поступать в конце 1935-начале 1936 гг. В документе под грифом «Секретно. Только лично» всем начальникам подразделений Карлага НКВД начальник управления лагеря, старший лейтенант госбезопасности Линин поднимает две острые на тот момент проблемы в Карлаге. Характеризуя состояние лагерных бараков, он отмечает: «За три месяца лагерь пополнился новым контингентом заключенных, ввиду этого из-за ограниченности жилого фонда лагподразделения были вынуждены уплотнить свою жилую площадь. В связи с этим уплотнением некоторые начальники отделений допустили скученность, загрязнение бараков антисанитарией, кое-где появились клопы и отдельные случаи завшивленности… У меня имеются сведения, что во время буранов кое-где не отоплялись больницы, стационары и жилые бараки… [6, л. 69]. Второй проблемой стали «женщины с грудными детьми, которых мы недавно получили в лагерь». Исходя из этого письма от 10 января 1936 г. понятно, что это была первая партия женщин с младенцами, о которых он пишет: «Вчера я лично в одном из лагподразделений, убедился, что женщины с детьми находятся в крайне неудовлетворительных санитарных условиях» [6, л. 69]. Ознакомившись с условиями их размещения на 9 января 1936 г., начальник лагеря в письме №09 от 10 января 1936 г. руководителям структурных подразделений сообщил: «дети худосочные и бледные, не всегда доставляются доброкачественное молоко и крупы, за детской кухней хозяйственного и санитарного надзора нет, врачи посещают детей крайне редко. Все это говорит об отсутствии внимания с Вашей стороны этому делу и невыполнении моих директив по содержанию женщин с грудными детьми» [6, л. 69].

Из процитированного письма начальника лагеря видно, что условия пребывания женщин с детьми были предельно критическими, проблемы скученности, заклопленности, завшивленности, холода были типичными для всех контингентов, а для женщин с грудными младенцами они были особенно острыми. Основанием этого вывода являлись: а) неудовлетворительные санитарные условия помещений, в которых размещались женщины с детьми; б) неудовлетворительное физическое состояние детей; в) слабая обеспеченность их питанием; г) отсутствие надлежащего санитарного надзора за состоянием кухни; д) отсутствие системности в осмотре детей со стороны врачей.

Следующий рассматриваемый нами документ датируется 5 января 1940 г. Это акт проверки Бидаикского отделения Каралага, составленный и подписанный 5 лицами, среди которых и.о. прокурора Карлага НКВД Хлопов и др. Хлопов совместно с начальником санчасти, комендантом, начальником административно-хозяйственной части произвели осмотр бараков центра отделения и описали картину увиденного. Ситуация была абсолютно аналогичной концу 1930-х г. Во всех бараках центра отделения имеются клопы, на участках в сенокосных бригадах наблюдается вшивость. З/к [заключенные], находящиеся на полевых работах не моются. Дезокамера есть, но бездействует. В подконвойном бараке заключенные 16 человек спят на голой земле, т.е. без постельной принадлежности и топчанов. Барак, в котором размещены заключенные матери, не благоустроен, также имеются клопы. Вблизи барака ест колодец, который засорен, и вода для пользования непригодна. На кухне и в столовой заключенных грязно, масса мух, полное отсутствие гигиены, вентиляции нет.

Питание матерей недостаточное, вещ[евым] довольствием снабжаются недостаточно. На работу не назначаются. Среди матерей наблюдается полное отсутствие […] режима,, имеются случаи драки матерей между собой и нанесение побоев нянькам детяслей, т.е. учиняются скандалы и драки между собой в детяслях во время кормления грудью детей». [7, л. 296]

Акт проверки Бидаикского отделения демонстрирует типичную картину условий содержания заключенных женщин с детьми.

Еще один документ от 30 сентября 1940 г. на имя начальника Управления Карлага НКВД, старшему майору госбезопасности Журавлеву позволяет отследить отношение ряда руководителей подразделений Каралага к вопросу о медицинском и санитарном обслуживании заключенных, в том числе, по отношению к детям. Казалось бы при столь очевидных неудовлетворительных условиях содержания самого уязвимого и незащищенного контингента, как дети, интонация данного документа позволяет судить о доминировании в действиях некоторых офицеров Каралага не столько заинтересованности в решении проблемы, а, исключительно, личных амбиций, желания наказать несогласных с их решением коллег.

На имя Журавлева был отправлен рапорт от начальника КПО управления. Содержание документа таково: «На прошедшей неделе ко мне дважды обращался Начальник Санитарного Отдела тов. Древиц по вопросам увеличения штатов Чурбай-Нуринского дома младенца и вновь открываемого стационара на Карабассе для прибывших больных заключенных. Действуя по Вашим указаниям, я оба раза стремился к максимальному сокращению требуемых тов. Древицем штатов. Считая, что штат медико-санитарных учреждений в лагере чрезмерно раздут, я пытался изыскать мед[ицинский] и сан[итарный] персонал для вновь открываемых стационара и дома младенца, за счет сокращения его в других местах. Тов. Древиц противился такому, совершенно правильному начинанию и приводил несколько, по-моему мнению, неосновательных доводов в защиту существующего положения с мед[ицинскими] и сан[итарнымий] штатами в лагере.

При разрешении вопроса со штатами Ч-Нуринского дома младенца я договорился с тов. Древицем, что для его обслуживания будет достаточно 16 человек, договорился, что это количество мед.сан. персонала возьмем за счет сокращения 5 единиц в других домах младенца лагеря и введения в штат 11 новых единиц. Тов Древиц согласился. В таком духе мною был составлен приказ, который был завизирован тов. Древицем и подписан Вами. Переговоры о штатах для медстационара в Карабасе я проводил с тов. Перовым, который принес ко мне для визирования уже отпечатанный приказ. Приказ я не завизировал, а заявил тов. Перову, что считаю не нужным увеличивать штат на Карабасе, так как стационар можно обеспечить, командировав необходимое количество мед. сан. персонала из различных мест лагеря.

Тов. Перов со мной не согласился. Приказ, принесенный тов. Перовым я оставил у себя. В нем говорилось об увеличении штата на Карабасе на 32 единицы. При подписании приказа Вы сократили это число до 21 единицы. На другой день, 28 сентября, утром до начала занятий мне по телефону позвонил тов. Древиц и раздраженным тоном начал говорить, что я вмешиваюсь не в свои дела, на себя много беру и т.п. В частности заявил, что я не имел права сокращать намеченные им штаты Карабасского стационара, что он этого не оставит и т.д. Я сказал ему, что штат сокращен не мною, а Начальником Управления и прекратил разговор.

В конце того же 28 сентября, тов Древиц позвонил мне вторично и по телефону передал следующее: «Я сейчас держу в руках приказ о штатах Ч-Нуринского дома младенца, полученный из АХО. В нем указано, что штат дома увеличивается на 16 человек, в том числе за счет 5 сокращаемых в других местах. Я считал, что эти 5 будут сверх вновь вводимых 16. Так могут поступать мошенники. Я сказал все, что о Вас думал». Заявив это тов. Древиц прекратил разговор. Доводя об изложенном до Вашего сведения, прошу призвать тов. Древица к порядку и воздействовать на него, чтобы он не позволял себе лишнего и не наносил оскорбления». [8, л. 47]

Автор рапорта во исполнение приказа о сокращении штатов всерьез пишет, что «штат медико-санитарных учреждений в лагере чрезмерно раздут», причем сразу отмечает необхоимость «изыскать мед[ицинский] и сан[итарный] персонал для вновь открываемых стационара и дома младенца, за счет сокращения его в других местах». Документы, характеризовавшие состояние Домов младенцев и условия содержания женщин с детьми в конце 1930-х гг., позволяют утверждать, что условия содержания были ужасными, состояние дел не улучшилось.

Однако написавшего рапорта интересует не этот вопрос. В данном документе отслеживается рвение начальника КПО управления (в оригинале не разобрать фамилию жалобщика) выполнить распоряжение начальства: «действую по Вашим указаниям», «я оба раза стремился к максимальному сокращению требуемых тов. Древицем штатов», «при подписании приказа Вы сократили это число», «штат сокращен не мною, а Начальником Управления». Мотив писавшего прозрачен и понятен: не улучшить условия, изменить катастрофическое положение маленьких заключенных, которые не совершили никакого преступления, кроме того, что уже родились заключенными Карлага, а «доводя об изложенном до Вашего сведения, прошу призвать тов. Древица к порядку и воздействовать на него», то есть, приструнить, призвать к «порядку», добиться наказания строптивового медика. И по этому рапорту можно увидеть, что среди офицеров (тов. Древиц, Перов) были люди, пытавшиеся изменить ситуацию, с желанием улучшить систему медико-санитарных условий, но зачастую система либо игнорировала такого рода действия, либо убирала таких людей. К сожалению, отсутствуют материалы, которые бы позволили понять, удалось ли добиться тов. Древицу сохранить штаты медицинского и санитарного персонала. Но предполагаем, что вряд ли удалось добиться изменения ситуации к лучшему.

Автор рапорта пишет, что «тов. Древиц... приводил несколько, по-моему мнению, неосновательных доводов в защиту существующего положения с мед[ицинскими] и

сан[итарнымий] штатами в лагере». И это при том, что автор рапорта в силу своих функциональных обязанностей вряд ли мог не знать, что в 1939 г. (за год до данного рапорта) ситуация с заболеваемостью и смертностью детей в Карлаге была просто ужасающей.

Так, письмо от начальника политотдела ГУЛАГа НКВД СССР, бригадного комиссара Васильева от 16 декабря 1939 г. под грифом «Секретно» о заболеваемости и смертности детей в Карлаге начальнику управления Карлага НКВД и начальнику политотдела Карлага НКВД содержит материалы о высоком уровне детской смертности.

«По Вашему лагерю отмечается крайне высокая смертность среди детей з/к матерей. Из общего числа детей – 514, имеющихся в лагере, за сентябрь и октябрь месяцы умерло – 98 человек, что составляет 18% к наличному составу детей. Из числа умерших за эти два месяца, 46 человек умерло от воспаления легких, что составляет 50% всей смертности.

Смертность от воспаления легких объясняется крайне неудовлетворительной постановкой лечебного дела, несвоевременной госпитализацией и безобразной постановкой профилактической работы в детяслях, в результате чего имеется большое количество простудных заболеваний с последующими осложнениями на легкие.

Предлагаю: 1. Немедленно устранить моменты, приводящие к массовым простудным заболеваниям среди детей. 2. Специальной комиссией обследовать всю постановку дела в детяслях, в частности проверить питание, уход и правильность проводимого лечения. Результаты подробно – специальной докладной запиской – доложите в декадный срок». [9, л. 61]

Можно представить себе обеспокоенность таким катастрофическим положением детской смертности, что даже в сравнении с другими лагерями, если из Главного Управления руководством ГУЛАГа отправлено специальное письмо с требованием немедленно исправить ситуацию в Карлаге. Эти документальные материалы из фонда 1171п – Политотдел Карлага Государственного архива Карагандинской области дают возможность увидеть картину медико-санитарного обслуживания детского контингента и детской смертности в Карлаге. Итак, согласно данному документу на 16 декабря 1938 г. в Карлаге была отмечена высокая смертность среди детей заключенных матерей: из 514 детей, имевшихся в лагере, только за 2 месяца 1938 г. умерло 98 человек. 18% умерших детей означало, что умер каждый 5 ребенок в детяслях. 98 умерших детей за 2 месяца составили почти 86% всей смертности за 1939 г. Дети умерли от воспаления легких, и это заболевание составляло 50% причин всей детской смертности в лагере. Названы 4 причины смертности детей: 1) недостаточная профилактическая работа в детских учреждениях; 3) несвоевременная госпитализация больных детей; 2) большое количество простудных заболеваний с последующими осложнениями на легкие; 4) крайне неудовлетворительная постановкой лечебного дела [9, л. 61].

В целом за 1939 г. в лагере умерло 114 детей. За 1941–1944 гг. умерло 924 детей, в том числе в 1941 г. — 202 (21,8%), в 1942 — 314 (34%), в 1943 — 226 (24,5%), в 1944 г. – 182 (19,7%) [10, с. 22об; 11, л. 140]. Смертность среди детей заключенных матерей в Карлаге в январе 1944 г. составляла 3 %, в феврале — 1%, в марте — 1,5% [12, л. 186]. Самые трагичные годы по детской летальности стали 1942 и 1943 гг.

Докладная записка начальник управления КАРЛАГа НКВД Журавлева на имя Начальника ГУЛАГа Комиссару госбезопасности Наседкину от 20 августа 1943 г. подтверждает отсутствие в улучшении санитарного и медицинского состояния детей Карлага. Журавлев сообщает, что «за последние два года физическое состояние детского населения, по вполне понятным причинам, значительно ухудшилось. Появилась заболеваемость туберкулезом, что раньше встречалось, как исключительные случаи.

Санитарным отделом проведена большая работа по изучению физического состояния детей и исследованием на ТБС (/рентгеноскопия Перке) выявлено свыше 10% ко всему детскому населению лагеря, детей больных туберкулезом и бронхоаденитом. Болеют, в основном дети родившиеся во время войны и прибывшие в лагерь за последние два года, перенесшие всю тяжесть эвакуации. Санотделом проводятся оздоровительные мероприятия как организация новых детских садов, детских ясель, дополнительное питание, подготовка квалифицированных воспитательских кадров.

В июле с/года построен и уже открыт детский тубсанаторий на 25 человек. Санатории расчитан на круглогодовую работу. Здание тубсанатория построено в прекрасном парке. Дети в течение летнего сезона обеспечиваются овощами и ягодами, которые тут же произрастают свежимина полях. ООС проводит заготовку пастеризованных ягод и соков на зимний сезон.

Расходная смета по содержанию санатория до конца 1943 года определяется в 70 тыс. рублей, которую при сем прилагаю и прошу утвердить». [13, л. 192-193]

Следующим тяжелейшим послевоенным годом стал 1948 г. В 1949 г. в 5 домах младенцев содержалось 570 детей заключенных. В результате неудовлетворительного их состояния только в 1948 г. здесь умерло 184 ребенка, или свыше 32 % к общему числу детей [11, л. 140].

Существенных изменений в положении детских учреждений не произошло и до середины 1950-х гг., и высокий уровень смертности был характерен для детского контингента заключенных Карлага и в 1951, и 1952 гг.

Представленные архивные документы позволяют сделать вывод о том, что плохое питание, недостаток вещевого довольствия, сокращение и недостаток медицинских кадров, а в итоге плохое медико-санитарное обслуживание детского контингента стало основной причиной высокой детской летальности. Также в числе основных причин, обусловивших высокую смертность детей, следует назвать острую нехватку медицинских кадров, тотальный дефицит лекарств и медицинского оборудования, переполненность детьми домов младенцев, слабую в продовольственном обеспечении и санитарно-техническом отношении домов младенцев, в частности, и детских учреждений Карлага в целом.

Список литературы

Beatty B. Preschool Education in America: The Culture of Young Children from the Colonial Era to the Present. – New Haven. Conn, 1995.

Иванова Г.М. История ГУЛАГа: 1918 -1958. — М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 415 с.

Сактаганова З.Г., Алланиязов Т.К., Тобылов А.С. К историографии проблемы «Дети в казахстанских лагерях ГУЛАГа»// Вестник Карагандинского Университета. Серия История. Философия, 2022, №4 (108). – С. 227-238.

Сактаганова З.Г., Гладышева А.Г. Дети Карлага: условия содержания по материалам архивов и воспоминаний// Вестник Карагандинского Университета. Серия История. Философия, 2022, №3 (107). – С. 182-192.

Алланиязов Т.К., Сактаганова З.Г. Детские учреждения в Карлаге// Вестник Карагандинского Университета. Серия История. Философия, 2023, №1 (109). – С.127-143

Архив Управления Комитета правовой статистики и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан (УКПСи СУ ГП РК) по Карагандинской области. Ф.16. Св.9. Д. 157. Л. 69.

Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. Ф.16. Св.18. Д.277. Л.296.

Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. Ф.16. Св.14. Д.236. Л.47.

Государственный архив Карагандинской области (ГАКО). Ф. 1171п. Оп. 1. Д. 13. Л. 61.

Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. Ф.16. Св.14. Д.1. Л.22об.

Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. Ф.16. Св.18. Д.3. Л.140.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф.9414. Оп.1. Д.2796. Л.186.

Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. Ф.16. Св.24. Д.387. Л.192-193.

ПРЕДИСЛОВИЕ К КНИГЕ МЫРЗАГАЛИ ХАСЕНА «ОЧЕРКИ ТЕОРИИ И МЕТОДОЛОГИИ КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ»

Мажитов С.Ф.

доктор исторических наук, профессор, академик Международной академии информатизации (МАИН) и Российской Академии естественных наук (РАЕН)
Международный институт социально-гуманитарных исследований “Интеллект Орда” Республика Казахстан, г. Алматы

I. КНИГА, НЕ УВИДЕВШАЯ АВТОРА

Каждая книга имеет свою судьбу и историю. Предлагаемый вниманию читателей труд прошел свой уникальный путь. Прежде чем эта книга оказалась у вас в руках, она я бы сказал, пережила сложное испытание временем. Самое непоправимое в том, что автор не увидел ее в цельном виде и не дожил до дня ее выхода в свет. Он ждал ее издания почти шесть лет. В своей жизни не в первый раз сталкиваюсь с таким феноменом. Есть книги и труды, которым суждено быть опубликованными, когда их авторы уходят в вечность. В этом есть определенный смысл, значение и закономерность. Если попытаться сказать одним словом, то суть состоит в том, что такие книги призваны оттенять путь человека по вечности, частью которой являемся и мы с вами.

История книги «Очерки теории и методологии казахской истории» началась много лет назад. Будучи разрозненно изданной в виде статей Мырзагали Хасена[1] в различных изданиях и сборниках статей, она только сейчас обрела свое единое структурное изложение и дошла до читателя. Идея публикации книги тоже возникла несколько лет назад, и предполагалось, что она выйдет к 80-летию автора. Однако, общее и техническое состояние материала, вопросы с набором текстов, научно-справочным аппаратом, корректурой и другие субъективные и объективные причины, хотя и были не основными, но подспудно оттягивали время. К ним добавлялись периоды состояния здоровья нас обоих. Между тем увеличивался круг вопросов, которые надо было обсудить совместно.

Основные вопросы касались самого содержания и сведения материала в цельную книгу. Мы с Мырзағали Хасенұлы не раз вели разговоры по телефону относительно положений теоретического и фактического плана, по которым были серьезные расхождения и достичь единого мнения было непросто. Нужно иметь в виду, что М. Хасен был одним из опытных специалистов в области всеобщей истории, которую принято называть мировой или историей мира. В этой связи он профессионально владел методологическим и теоретическим инструментарием по изучению проблем развития цивилизаций и эволюции социально-хозяйственных систем. Поэтому вполне закономерно, что его работы периода независимого развития Казахстана были посвящены вопросам теории и методологии казахской истории. При этом Мырзагали Хасенович в силу возраста и состояния здоровья был объективно ограничен в доступе, как к новым архивным материалам, так и более широкому кругу литературы, в том числе новейшей, по тем вопросам, которые он анализировал в своих исследованиях.

В этой связи с моей стороны возникло много вопросов по поводу интерпретации профессором Мырзагали Хасеном сложных проблем социально-экономической и политической истории XIV-XVIII вв., в том числе и истории культуры и цивилизации казахского народа. Дело в том, что практически во всех своих материалах автор ссылается на академическое издание «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» в пяти томах. Данный труд имел тоже весьма сложную историю в своем издании и выходе в свет. Здесь я невольно отступлю от основной темы настоящей книги, чтобы читателю было понятно, почему Мырзагали Хасенулы относится критически и в некоторых местах рассматривает альтернативно отдельные положения вышеназванного труда коллектива известных ученых – основных специалистов страны по тем или иным вопросам Отечественной истории.

[1] В официальных документах – Мурзагали Хасенович Хасенов. В работах периода Независимости автор подписывался как Мырзагали Хасен. Данная разница объясняется принятой в советское время практикой написания инициалов, где окончания фамилий и отчеств мужчин заканчивались на «-ов» и «-ович». Правильное написание инициалов на казахском языке – Мырзағали Хасенұлы Хасен. Поскольку настоящая книга издается на русском языке, а также с учетом написания инициалов в разные периоды его жизни, в тексте использован принцип ситуативного употребления.

Автором наиболее часто упоминаются второй и третий тома «Истории Казахстана», опубликованные в 1997-2000 годах. Следует обратить внимание, что пятитомная «История Казахстана» – это первый и на сегодняшний день единственный полноценный академический труд, на который ориентированы все исследования и учебная литература по официальной истории страны. Идея его создания принадлежит коллективам некогда бывших крупных научных центров Академии наук Казахстана: Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова и Института археологии им. А.Х. Маргулана, которые на тот момент возглавляли академик М.К. Козыбаев и К.М. Байпаков.

Во второй половине 1990-х годов переосмысление методологических подходов к разработке историографии и источниковедения истории Казахстана только начинали получать свое официальное оформление. В 1995 году была принята «Концепция формирования исторического сознания в Республике Казахстан», а 1998 год был объявлен «Годом единства народов и национальной истории». Новые исследования историков и гуманитариев в целом были представлены статьями и диссертационными работами. Исключением были отдельные коллективные и авторские монографии, «История Казахстана. Очерки» (1993).

Сложным был процесс преодоления старых схем и клише. Это приводило к смешению считавшегося классическим формационно-классового и цивилизационного подходов, который только начинал занимать свою нишу в исторической науке. Впрочем, говорить об единых методологических основах истории Казахстана не приходится до сих пор. Помню, как в отделах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, особенно кабинете директора М.К. Козыбаева, тогда разворачивались горячие дискуссии и баталии в связи со структурой и основными концептуальными положениями, а также фактическим материалом Второго и Третьего томов. Дело доходило до того, что сменялись руководители и редакторы томов, авторы не выдерживали критики коллег и отказывались писать свои разделы. Старое не хотело просто так уступать место новому. Одновременно Институт склоняли сверху и снизу к признанию и празднованию юбилейных дат, повсеместно разворачивалась кампания по тоям батыров и т.д. Причем часто уходила в сторону реальная историческая составляющая. Всем было не до теории истории и историографии, верх брала прямая компилятивность из газетно-журнальных публикаций, не отвечающих принципам научной верификации и источниковедческой критики. От этого страдало качество написания и фундаментальность самой отечественной истории. Погоня за «белыми пятнами» и стремление «пореволюционерить» на поле исторической науки породила так называемые альтернативные истории, которые, подобно ржавчине стали нарастать на почве мифологизации и фрагментарности исторических фактов, а порой и разъедали кусками общую картину цельной истории вместе с ее отдельными персонажами. В этот период стало наблюдаться обособление региональной истории и историографии, разделение ее на академическую и вузовскую. Как следствие появилась разноголосица и регионализм в интерпретации жизненно важных вопросов истории Казахстана и в целом, степной цивилизации.

Сказанное, в конечном счете, отразилось на том, что с 1998 по 2010 годы задержалось издание Четвертого и Пятого томов «Истории Казахстана с древнейших времен до наших дней». Материалы для этих томов были отчасти написаны и собраны еще в период, когда директором был М.К. Козыбаев. Однако дебаты и споры по ним не прекращались. В 2002 году Манаш Кабашевич, который был главным редактором всего 5-томника, скончался. Казалось бы, можно было издать эти книги в том виде, каком они были составлены при нем. Однако, никто из последующих руководителей указанных выше Институтов истории и этнологии, а также археологии, не торопился их издавать. По данному поводу молчали и «наверху».

Так продолжалось до 2009 года, когда «сверху» стал проявляться интерес, а точнее обвинение в том, что до сих пор не изданы 4 и 5 тома «Истории Казахстана». В момент, когда всё же через 12 лет эти книги были изданы, также переизданы к тому времени устаревшие 1, 2 и 3 тома, стало многое понятно и ясно. Это отдельная история, которую еще предстоит рассказать и издать по этому поводу отдельную работу. Мне, как главному редактору и на тот момент директору Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, конечно же, известны все детали этого периода. Скажу лишь об одном – история издания полноценной версии «Истории Казахстана с древнейших времен до наших дней» в пяти томах, занявшая почти полтора десятилетия, требует своего изучения и написания.

К сожалению, и сегодня историческое пространство не может оправиться от тех изъянов и урона, который был нанесен в целом академической науке. Верх взяли исследования по мелким темам, причем, будучи прикладными, они стали выдаваться как фундаментальные. Прежний

фактологический подход и сбор источникового материала перестали опираться на серьезные теоретико-методологические основания. Место фундаментальной цельности заняли фрагментарность, надуманная новизна и прямая компилятивность из документов и материалов без всякого критического и сравнительного анализа. Официальная историческая наука стала идти по стопам тех, кто на казахстанской почве затеял так называемую альтернативную и oral history.

В свете вышеприведенного весьма короткого отступления относительно ситуации в исторической науке Казахстана, рождение новых работ М.Х. Хасена и его полемические размышления и оценки вполне закономерны и понятны. Во многом, они происходят из неразработанности вопросов методологии и теории истории Казахстана в период Независимости. Многие положения материалов, вошедших в настоящую книгу, объясняются неразработанностью и серьезными изъянами в периодизации истории Казахстана. Поэтому многие положения и трактовки, которые представлены в настоящей книге, приведены в авторской оригинальной интерпретации, сохраняя стиль и не подвергаясь кардинальной редакторской обработке. Отдельные фрагменты книги содержат эмоциональные моменты, а также субъективные оценки. Во многом они продиктованы возмущением автора сложившейся ситуацией исторической науке и отдельными недостаточно доказательными положениями исследований и работ, которые он рассматривал.

Вошедшие в настоящее издание материалы М.Х. Хасена написаны в период 1990-х – начала 2000-х гг. Их мы структурировали и объединили в главы и разделы, которые позволили создать цельный труд. Генеральные мысли и рассуждения автора сохраняются на всем протяжении книги и с этим сязаны имеющиеся повторы смыслового характера. Отчасти сохранены формулировки названий из статей, которые отражают логику и содержание научных поисков. Безусловно, настоящую книгу не следует рассматривать в качестве самостийного монографического труда. Однако этим не снимается вопрос о том, что она является научным изданием. Исключение составляет «Введение», которое в свое время Мырзагали Хасенулы предложил мне в качестве материала для написания «Предисловия» к книге. Однако время решило, что, несмотря на автобиографический характер, данный материал может быть использован вместо «Введения». В тексте встречаются выделения в виде квадратных скобок - […], что указывает на удаление той части текста, которая была согласована при жизни с автором.

В традиционном понимании «Предисловия» к книге или монографическому труду принято подвергать анализу вошедшие в них положения глав и параграфов. В данном случае мы не делаем этого, надеясь на то, что заинтересованный читатель самостоятельно прочитает весь текст книги и сделает себе необходимые умозаключения и выводы.

Семья и научный редактор настоящего издания приносят свои искренние слова благодарности рецензенту Кайрату Шакаримовичу Алимгазинову за высказанные ценные замечания и предложения, а также профессору кафедры всеобщей истории КарГУ им. академика Е.А. Букетова Гульнар Муратбековне Смагуловой за общее содействие и предоставленный список научных трудов М.Х. Хасена, всем, кто проявил внимание и оказал помощь в подготовке и издании этой книги.

Особая благодарность профессору Алимжану Нугмановичу Тельгарину, который подключился к работе над книгой в момент ее непосредственной подготовки к печати. Несмотря на 88-летний возраст Алимжан Нугманович, будучи автором первой автобиографической статьи о Мырзагали Хасене, проявил огромный и непосредственный интерес к процессу выхода настоящей книги в свет, принял в этом активное участие. Жизненный и профессиональный опыт А.Н. Тельгарина позволили уточнить и разрешить ряд организационных вопросов. Вместе с тем, в качестве традиционного «Послесловия» к настоящей научной монографии с согласия его автора, было принято решение использовать тексты выступления и ранее опубликованной статьи А.Н. Тельгарина, посвященных 70-летнему юбилею М.Х. Хасена с небольшими сокращениями и правками научного редактора.

Автор настоящего «Предисловия» одновременно совмещал функции научного редактора, составителя книги и редактора текстов.

II. СТАРЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ

Пользуясь возможностью и положением ученика, хотел бы рассказать немного о Мырзагали Хасенулы Хасене в качестве краткого воспоминания.

В первой половине 80-х годов XX века я обучался на историческом факультете Карагандинского государственного университета. На первых двух курсах мы знали, что он заведующий кафедрой, нет-нет да встречали в коридоре, хотя в целом его образ вынашивали с тех постановок студентов, что проводились во время первоапрельского «Ералаша».

На третьем курсе Мырзагали Хасенович стал преподавать нам учебную дисциплину «История нового времени стран Европы и Америки». Он входил в аудиторию с уверенной, свойственной только ему походкой и во время чтения лекций ходил по аудитории, выверяя каждый шаг. При этом, останавливаясь, он делал такие резкие и отчеканенные повороты, которые запомнились я, думаю не только мне. Высокий, статный, крупно сложенный лектор, прямой лоб которого был обрамлен седоватыми зачесанными назад волосами, представал каждый раз перед нами как образец настоящего заведующего кафедрой такой важной и в то же время нам тогда еще трудно понятного направления исторической науки как «Всеобщая история».

Несмотря на то, что на первом курсе я писал курсовую работу по кафедре «Истории СССР», в последующем выбрал именно эту кафедру. Как бы там ни было, это было время засилья марксистско-ленинской идеологии, но мы, будучи студентами, могли уже тогда различать, что объективная истина и образ демократии иные. И потом, не каждый решался на смелость писать курсовые и дипломные работы по кафедре Всеобщей истории. Во-первых, это действительно было сложно. Во-вторых, хотя этого никто не требовал, нужно было отличное знание иностранного языка, либо глубоких знаний по отдельной взятой зарубежной стране. Во всяком случае, я так считал. В-третьих, и это самое главное – существовало негласное признание особого, я бы сказал, элитарного статуса этой кафедры. Практически все, кто специализировался по ней, были не на бумаге, а действительно настоящими отличниками учебы, ленинскими и прочими стипендиатами. А еще – все имели возможность поехать на практику по курсовым и дипломным работам в Москву и Ленинград. И во всем этом была огромная заслуга и авторитет Мырзагали Хасеновича.

Лекции по истории Нового времени, которые он читал, отличались огромным фактическим материалом. Вообще это особенность дисциплин по всеобщей истории. Еще на первом курсе, изучая историю Греции и Рима, особенно стран Востока, по которым впоследствии мне пришлось читать самому лекции, сталкиваешься с большим количеством имен, дат, названий стран и местностей, а также династий тех же фараонов и т.д. Мы всегда поражались тому, как Мырзагали Хасенович без листа рассказывал о всевозможных интригах во дворцах французских королей, борьбе политических партий и течений. Но особенно он любил рассказывать про роль женщин в европейской истории. Перед экзаменом нас охватывал настоящий мандраж по поводу того, как мы сможем все это пересказать, или рассказать, если он задаст вопросы.

Предмет, конечно же, был не из легких. До сих пор перед глазами серый толстый учебник по этому предмету. А еще надо было знать кучу дополнительной, особенно художественной литературы. Когда наступал день экзамена, по которому в каждом билете было по три вопроса, то казалось, что чтобы на них ответить потребуется, чуть ли не три часа. Однако, несмотря на свою строгость и требовательность, Мырзагали Хасенович превращал свои экзамены в праздник. Помню, мне достались вопросы, которые как мне показалось, я совершенно не знаю, но когда я начал отвечать, то он останавливал меня и просил переходить к следующему вопросу. При этом он мастерски помогал раскрыться, дополняя своей речью ответы. И когда выставлял в зачетную книжку оценку, то казалось, что он ставит оценку не студенту, а себе. Знания, полученные от Мырзагали Хасеновича, конечно же, не ограничивались предметом, по которому он преподавал. Они выходили за рамки собственно истории Нового времени, переплетаясь с другими дисциплинами и тематиками.

Особо нужно отметить то, насколько серьезно, ответственно, тщательно и заботливо М.Х. Хасенов относился к выбору преподавателей и студентов кафедры. Практически каждый преподаватель кафедры, начиная от лаборантов, имел свой особый, неповторимый статус и образ. О последнем я говорю потому, что когда мы стали студентами более старших курсов, очень трудно было изображать их на тех самых первоапрельских «Ералашах», о которых я упомянул выше. Часто это приходилось делать через другие образы. Помню, как-то я выступал в образе декана исторического факультета незабвенного и великого Кали Жуасовича Жуасова. При этом нужно было показать отдельно Мырзагали Хасеновича Хасенова и Людмилу Леонидовну Батурину. Ни у кого на нашем курсе сделать это реалистично – не получалось. Тогда я решил передать их образы через слова Кали Жуасовича, обращенные к студенту, который сыграл К.С. Бимахимова. Несмотря на то, что прошло столько много лет, до сих пор хорошо помню и с большим удовольствием повторил бы эти слова и сейчас.

Три года я специализировался по кафедре, которой руководил Мырзагали Хасенович. Здесь работали замечательные преподаватели (перечисляю в порядке преподавания по курсам) – Аргольдт Андрей Карлович, Горовой Вячеслав Владимирович, Калиахмет Сембекович Бимахимов, Юлия Яковлевна Серовайская, Батурина Людмила Леонидовна, Нурислям Миансарович Фарфутдинов, Татьяна Владимировна Топорина, Алимжан Нугманович Тельгарин, Эдуард Станиславович Багинский и др. Каждый из них, отличался своим, особым методом и стилем чтения лекций и проведения семинарских занятий. Больше, конечно же, запомнились их индивидуальные, человеческие качества и черты.

Свое будущее я связывал со всемирной историей, в частности со странами Азии и Африки. Однако судьба распорядилась по-другому, и мне пришлось стать специалистом в области истории Казахстана и ее связи с мировой. Всё же основы тех теоретических и, я бы сказал, классических знаний, были заложены именно во время написания моих курсовых и дипломной работ. Помню уже на третьем курсе начал писать работы по политическим взглядам Мохандаса Карамчанда Ганди (Махатма Ганди), которые впоследствии вылились в дипломную работу на тему «Советская историография роли Мохандаса Карамчанда Ганди в национально-освободительном движении в Индии». Научным руководителем была кандидат исторических наук, доцент Батурина Людмила Леонидовна, которая преподавала историю стран Азии и Африки. Когда Мырзагали Хасенович спросил о том, почему тема по Индии, я с легкостью смог ответить на его вопросы. Дело в том, что историей и культурой Индии я занимаюсь еще с раннего детства, точнее с 9 лет. В школьном возрасте вел большую переписку с поклонниками Индии, некоторые из которых впоследствии стали индологами, серьезными специалистами в других сферах. Также была переписка со Всеиндийским радиовещанием в Дели, которая транслировала передачи для Советского Союза на русском языке. Когда об этом узнал Мырзагали Хасенович, то у него не оставалось сомнений по поводу того, что я смогу написать не только дипломную, но и кандидатскую диссертацию по индийской тематике. Однако, все сложилось по-другому в тот момент, когда он не оставил меня работать на кафедре по окончании университета. Об этой истории сейчас вспоминаю с горечью, потому что на долгие годы потерял связь с кафедрой и историческим факультетом. Как могут сказать некоторые, ирония по поводу известной поговорки «Всё, что ни делается – к лучшему» здесь, конечно же, неуместна.

Новая встреча с Мырзагали Хасеновичем состоялась через многие годы, когда я был уже директором Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан. Помню, как ездил на его юбилей уже со своим учеником, по-моему, тогда уже доктором исторических наук Кайратом Алимгазиновым, который сейчас является заместителем директора Архива Президента Республики Казахстан. Также я повез с собой гостей из Индии, которые приехали в Алматы в рамках нашего научного сотрудничества. Это были – директор Национального центра искусств имени Индиры Ганди (Indira Gandhi National Centre for the Arts, IGNCA), доктор Кальян Кумар Чакраварти (Kalyan Kumar Chakravarty) и профессор Мансура Хайдар (Mansura Haider), прибывшие из Дели. Меня приглашала также на свой юбилей и Людмила Леонидовна Батурина, которая к тому времени была для нашей семьи – құдағи (сваха). Во время этих встреч и организованной моей специальной лекции, а точнее мастер-класса по актуальным проблемам истории Казахстана Мырзагали Хасенович проявлял огромный интерес по теоретико-методологическим вопросам истории Степной цивилизации, отдельным историческим персоналиям, в целом новым взглядам на страницы казахской истории. С тех пор мы были на связи по телефону. Во время одного из разговоров родилась идея создания книги на основе написанных им материалов и статей.

Когда пришла трагическая весть о том, что Мырзагали Хасенулы не стало, была ночь с 25 на 26 декабря 2021 года, а точнее 1 час 48 минут. В сообщении от сына Ербулана было написано, что прощальная церемония состоится в городе Нур-Султане в Ак-Мечети… Ответил словами соболезнования. С той горестной минуты меня охватила мысль: во чтобы то ни было – завершить работу над данной книгой. Спустя три дня пришло сообщение от супруги Мырзагали Хасенулы – Шамшибану Жумажановны Бижановой о том, что он ушел из жизни с мечтой об этой книге и просьбой выслать материалы на почту дочери для последующего издания. Я объяснил Шамшибану-апай насколько это возможно, почему так получилось.

Очевидно, было предопределено свыше, что процесс работы над настоящей книгой затянулся на несколько лет. Символично, что завершающие работы по книге и эти строки «Предисловия» были написаны в условиях, когда на улицах всеми любимого города Алматы, начали раздаваться взрывы и несколько ночей жители не спали. Январские события уже стали

частью современной истории не только для Казахстана. В одночасье был нарушен мир и покой людей. На несколько дней они стали оторваны от остального мира. В условиях отсутствия связи, Интернета и других коммуникаций это состояние оторванности усиливалось переживаниями. Многие терялись в догадках и домыслах, на лицах людей были страх и потерянность. Люди уже стали делиться с соседями и прохожими хлебом и необходимыми продуктами. Казалось, что это все на долго… Одновременно надо было давать материалы для прессы о происходящем и вносить свою лепту в дело защиты государства…

Именно в такой ситуации была продолжена и завершена работа над книгой «Очерки истории и методологии казахской истории» профессора Мырзагали Хасенулы Хасена – замечательного человека, талантливого ученого, педагога и учителя, мужа, отца, деда, которому было предопределено самой судьбой уйти из жизни с мечтой об этой книге. С неё же начинается новая жизнь Мырзағали-аға! Он продложает жить среди нас!

ГДЕ НАХОДИЛАСЬ СТРАНА ГОРОДОВ? (К ПРОБЛЕМЕ РАННЕЙ УРБАНИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНСКИХ СТЕПЯХ)[2]

В.В. Варфоломеев, к.и.н., ассоциированный профессор
Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова
Караганда, Казахстан
vicvarfolomeev@mail.ru

В конце 80 гг. XX века научный мир облетела весть об открытии на Южном Урале древнего города. Археологический памятник получил название Аркаим по одному из местных топонимов и с самого начала информационного бума позиционировался как город нарождавшейся протоцивилизации. В одной из первых публикаций подчеркивались такие его городские признаки как фортификация, производственные сооружения в виде металлургических печей, сельскохозяйственная округа из нескольких небольших поселений, строительство по заранее продуманному плану [1]. Открытие других укреплённых поселений, ровесников Аркаима, породило представление о «Стране городов» на территории Южного Урала, соседних районов Башкирии и Казахстана. Но со временем выяснилось, что обоснования городского характера Аркаима, как и других поселений «Страны городов» не соответствуют общеизвестным критериям выделения древних городов.

Универсальные археологические признаки города известны: площадь более 15 гектаров; высокая численность населения, более нескольких тысяч человек; наличие сельскохозяйственной округи; храмовые сооружения (общественные постройки); ремесленные кварталы [2]. Ни один из этих признаков не встречен в Аркаиме. Его площадь 2 гектара, здесь могло проживать около 300 человек, не подтвердилось существование сельской округи, не было обособленных ремесленных кварталов [3; 4]. Металлургические печи, найденные почти в каждом жилище, низкой производительности и в них выплавлялся металл для внутреннего потребления. У населения синташтинской культуры металлургия находилась на уровне домашних производств [5, с. 298]. Открытие памятников типа Аркаима, несомненно, имеет огромное значение для изучения процессов культурогенеза эпохи бронзы степной Евразии, но декларирование их как городов не имеет весомых аргументов. Ни городов, ни «Страны городов» на Южном Урале в эпоху бронзы не существовало.

Значит ли это, что в Урало-Казахстанских степях процесс урбанизации начался только в средневековье? Ответ на этот совсем не риторический вопрос уже есть. Синташтинско-аркаимские комплексы датируются в пределах XX-XVIII вв. до н.э. [6]. Примерно через 400-500 лет после Аркаима в степях Сарыарки на основе культуры позднеандроновского населения формируется культура валиковой керамики известная как бегазы-дандыбаевская или саргаринско-алексеевская, датируемая второй половиной II тыс. до н.э. [7]. В ней отчетливо фиксируются две социальные страты: население с традиционной крестьянской культурой и сословная элита. Археологические

[2] Работа выполнена при поддержке гранта BR18574223 Северный Казахстан в контексте культурно-исторических процессов: от эпохи камня до этнографической современности

памятники элит – известные гробницы, получившие название мавзолеев [8, с. 61-160]. Поселения элит тоже известны: Аккезен [8, с. 194-196; 9; 10; 11], Бугулы I и Бугулы II [8, с. 184- 193], Кент [12], Мыржик [13, с. 47-62], Семиярское [14], Шагалалы II [15]. Некоторые – Кент, Аккезен, Семиярское (рис. 1) – демонстрируют полный или частичный, но выразительный комплекс городских характеристик.

Кент находится в 220 км к востоку-юго-востоку от Караганды. Он отмечен полным набором городских признаков и был городом в начальной стадии сложения. Площадь Кента определена в 30 га (рис. 2), а на поверхности фиксируются остатки не менее 120 сооружений. Предварительно численность обитателей Кента ограничена 2500-3000 человек, так как неизвестно точное число жилищ, погребенных под культурным слоем. Поэтому демографическая оценка весьма приблизительна и, вероятно, может быть изменена в сторону увеличения.

Вокруг Кента существовала сельская округа, которую составляли 7 небольших синхронных поселков, современников города. Жители этих поселений обеспечивали горожан продовольствием и сырьём для некоторых видов ремесленного производства (скот и, возможно, земледельческая продукция для пропитания, шкуры и кожа для переработки и т.д.).

В левобережной части памятника на участке Алат [16] раскопаны металлургические печи и обнаружены отходы литейного производства в виде медных и железных шлаков. Кроме того, в большом количестве найдены изделия и заготовки косторезного ремесла. Т.е., здесь зафиксированы следы деятельности литейщиков и косторезов, мастерские и жилища которых составляли отдельный квартал в составе города.

Торгово-обменная деятельность жителей Кента, где абсолютно преобладает посуда валикового типа, отразилась в находках импортной керамики. Эта категория керамической утвари представлена двумя группами глиняной посуды. Часть сосудов имеет совершенно определённые аналогии в керамике западносибирских андроноидных культур. Другой импортный компонент керамики происходит из Средней Азии. Это сосуды, изготовленные на гончарном круге быстрого вращения из глиняного теста тонких фракций.

В Кенте есть три площадки, огороженные стенами из гранитного камня. Они расположены на восточной окраине городища, две из них раскопаны. Это – остатки сооружений общественного назначения. Ограда 1 размером 57×42,5 м вытянута в направлении ЮЗ-СВ. Её стены – это ряды камней, уложенных бессистемно. Ограда 2, тоже прямоугольной формы, размером 55×26,5 м, ориентирована по линии ССЗ-ЮЮВ. Внутри оград отмечены следы горевших костров. Весьма реалистично предположение о церемониальном назначении оград, которые были местом проведения культовых действ, религиозных обрядов. Вероятно, в оградах проводились какие-то общественные культовые, обрядовые или религиозные церемонии, а сами ограды по функциональному назначению идентичны храмовым постройкам.

В Кенте обитали очень богатые и влиятельные кланы, контролировавшие или даже монополизировавшие производство и распределение металла, и общины, имевшие ограниченный доступ к источникам металла.

Поселение Аккезен расположено на склоне гор Кызылтау в 115 км юго-восточнее Караганды. Его площадь (рис. 3) более 22 га, выявлены дом общественных собраний и ремесленный квартал. Поселение окружали четыре селища, на которых, вероятно, в зимний период содержался скот. В сакральной зоне аккезенского клана находились могильники Каражартас [17], Танкара и Танкара 2, Заимка [18]. Ремесленный квартал исследован в раскопе 3. Здесь раскопаны четыре постройки с литейными печами. Металл представлен, в основном, ломом и отходами производства, бракованными отливками наконечников стрел, металлическими конусами литников. Значительна коллекция каменных инструментов металлообработки.

Керамический комплекс Аккезена по культурному составу аналогичен кентской коллекции. Группа I местная посуда валикового типа, группа II андроноидная западносибирская, группа III – посуда, изготовленная на гончарном круге, имеющая среднеазиатское происхождение. Доля посуды андроноидных культур на Аккезене достаточно высока – 15%. Это – доказательство стабильных регулярных контактов с населением других культурных образований.

Любопытно сравнение стратегий питания обитателей Аккезена и сельских общин. Изучение остеологических коллекций с четырех памятников (Аккезен, Ажар, Шокпартас, Саурамбай), показало более качественное питание жителей Аккезена по сравнению с сельскими пастухами [19].

Поселение Семиярское находится на правобережье Иртыша в 3,5 км к востоку от с. Семиярка Бескарагайского района области Абай (рис. 4). Оно имеет ряд урбанистических

признаков [14]. Его площадь 107 га, поселение имело уличную планировку и было разделено на кварталы. На нем одновременно могло проживать от 2 до 2,5 тысяч человек. На западной окраине поселения находятся остатки крупного прямоугольного земляного сооружения размером 50 на 60 м. Предполагаемые размеры стен от 3 в ширину и до 5 метров в высоту. Очевидно, это сооружение функционально близко большим церемониальным каменным оградам Кента.

В 2019 г. на памятнике были проведены рекогносцировочные раскопки [20]. Керамический комплекс Семиярского поселения неоднороден. 77% всего массива керамики составляет посуда саргаринского типа, привозная – андроноидная – 23%. Очевидно, обитатели Семиярского поселения имели устойчивые связи с носителями сибирских культурных традиций. Эти связи можно объяснить торгово-обменными отношениями, особенно в сфере поставок меди и медных сплавов на север, в безрудные районы Западной Сибири. Медь и олово, главные ингредиенты бронзы, в огромных количествах добывались из руд Казахстанской и Саяно-Алтайской горно-металлургических областей [21]. Происхождение металла из казахстанских меднорудных месторождений установлено на ирменском городище Чича I [22]. Из Казахстанской горно-металлургической области металл мог поставляться по Иртышу и/или вдоль него далеко на север. Семиярское поселение играло важную роль торговой фактории. Показательно открытие синхронного могильника Караоба в 15 км северо-западнее поселения. Погребальные сооружения в нем возводились из сырцовых блоков, погребальная посуда сложна по составу и включает керамику валикового типа, кружальную и «бегазинскую» [23].

Говоря о ремесленных кварталах и обособлении металлургии в отдельную отрасль, нельзя не сказать о гончарном производстве. Гончарные мастерские, в которых посуда изготовлялась с применением круга быстрого вращения (рис. 5), раскопаны на поселениях Шагалалы II южнее г. Кокшетау [24; 25] и Бурла 3 в степном Алтае [26]. Мастера, производившие станковую посуду, разумеется, были знакомы со среднеазиатскими традициями гончарства и, скорее всего, происходили из регионов с такими традициями. Вероятно, это были малочисленные депортированные группы населения из Средней Азии, вывезенные во время походов туда военных отрядов, формировавшихся бегазы-дандыбаевскими (саргаринско-алексеевскими) элитами. Очевидно, инкорпорированные в местную среду опытные гончары изготовляли синкретические типы посуды, соединявшие формы и орнаменты разных керамических традиций (рис. 6, *10, 11)*. Этим, вероятно, объясняется производство сосудов идентичных по технико-технологическим показателям, но резко отличающихся по формальным признакам, имеющим аналогии в разных культурах [27]. Это проливает свет на происхождение так называемой «бегазинской» керамики или посуды группы 9 комплекса суперстратного происхождения [28]. В гончарных мастерских могли производить не только круговую посуду, но и лепную, сочетающую разные керамические традиции и оригинальные технические приемы и элементы декора. Такая посуда не несла этнокультурной нагрузки, а отражала эстетические пристрастия потребителей.

Развитие в крупных хозяйственно-культурных центрах специфических функций – ремесленной, торговой, идеологического лидерства – ведет к превращению их в городские центры [29]. Открытие городов Кента, Аккезен, Семиярское дают основания говорить, что население Сарыарки в период поздней бронзы вступило на урбанистический путь развития. В Сарыарке и находилась страна степных городов бронзового века.

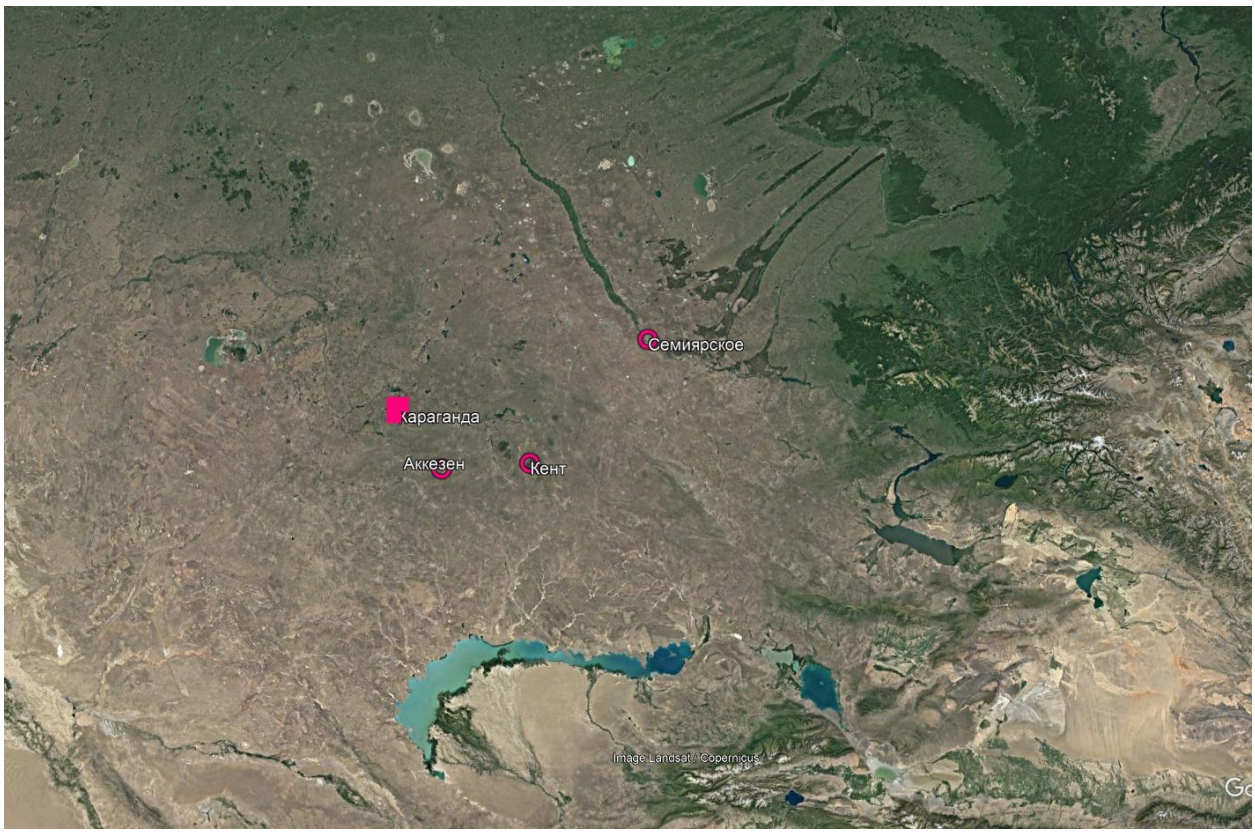

Рисунок 1. Поселения Кент, Аккезен и Семиярское на карте

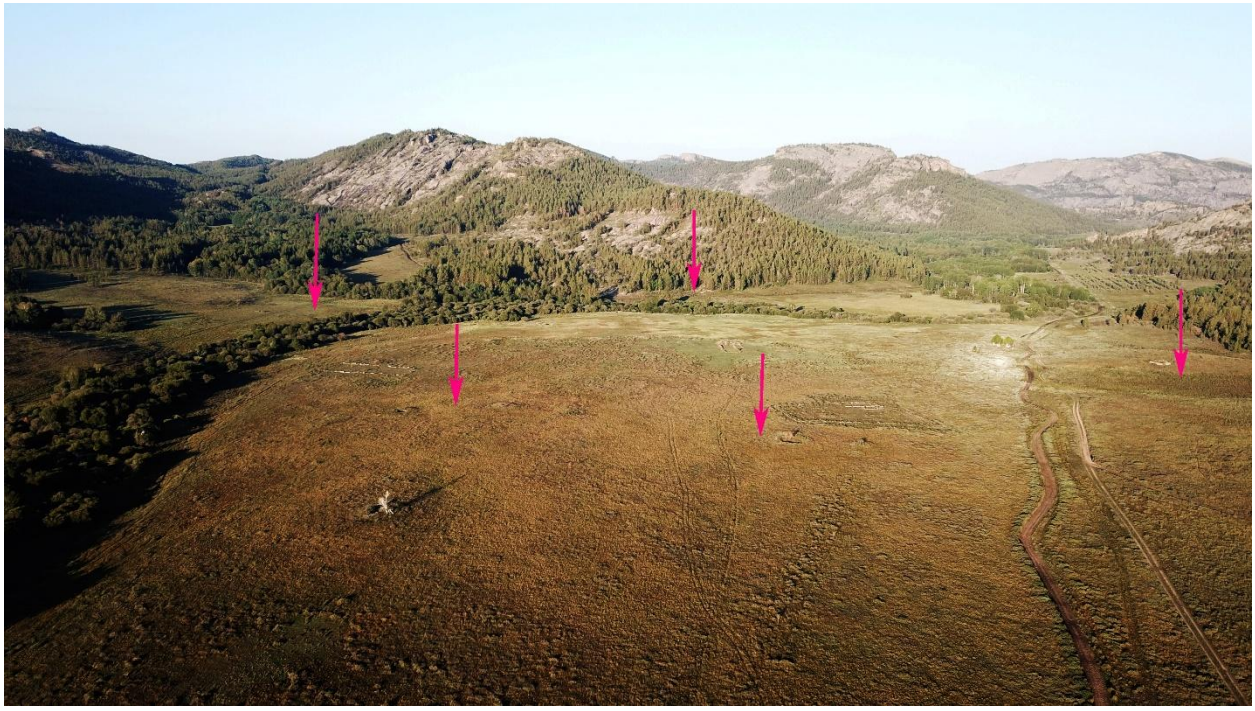

Рисунок 2. Фото поселения Кент

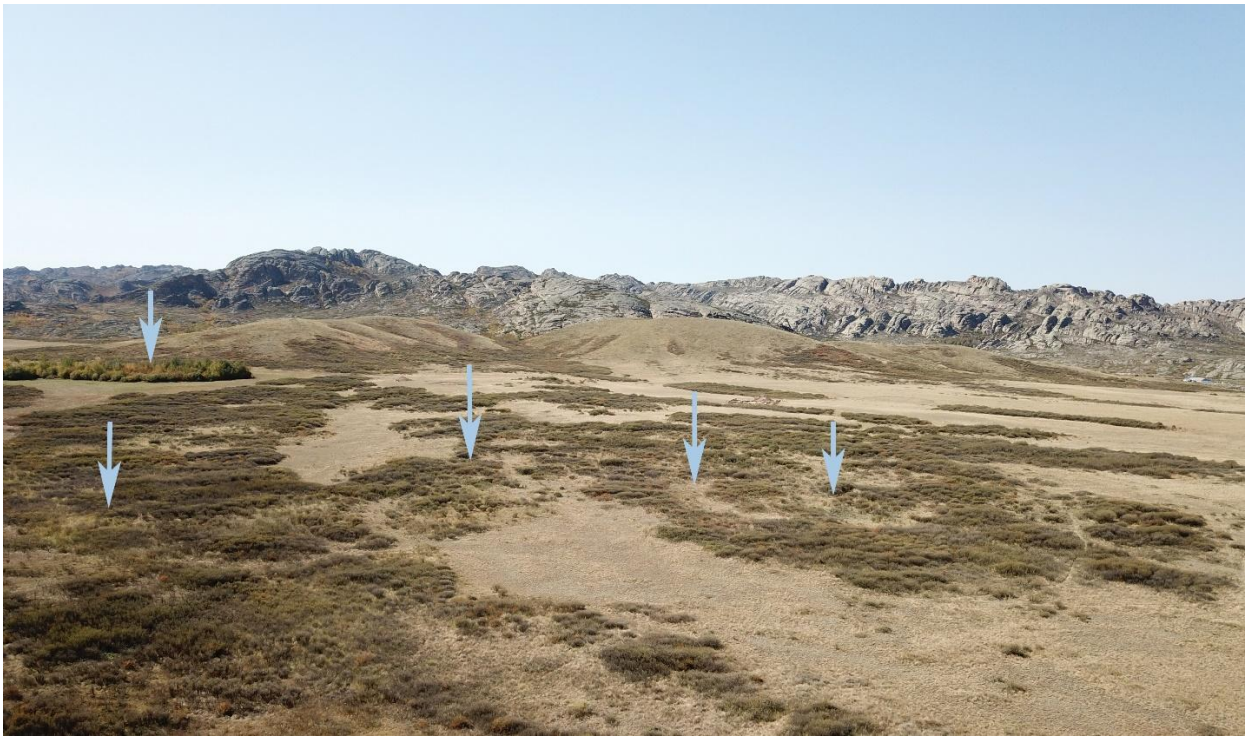

Рисунок 3. Фото поселения Аккезен

Рисунок 4. Фото поселения Семиярское

Рисунок 5. Станковая керамика. 1 – Поселение Бурла 3, 2 – поселение Кент, 3 – поселение Шагалалы II

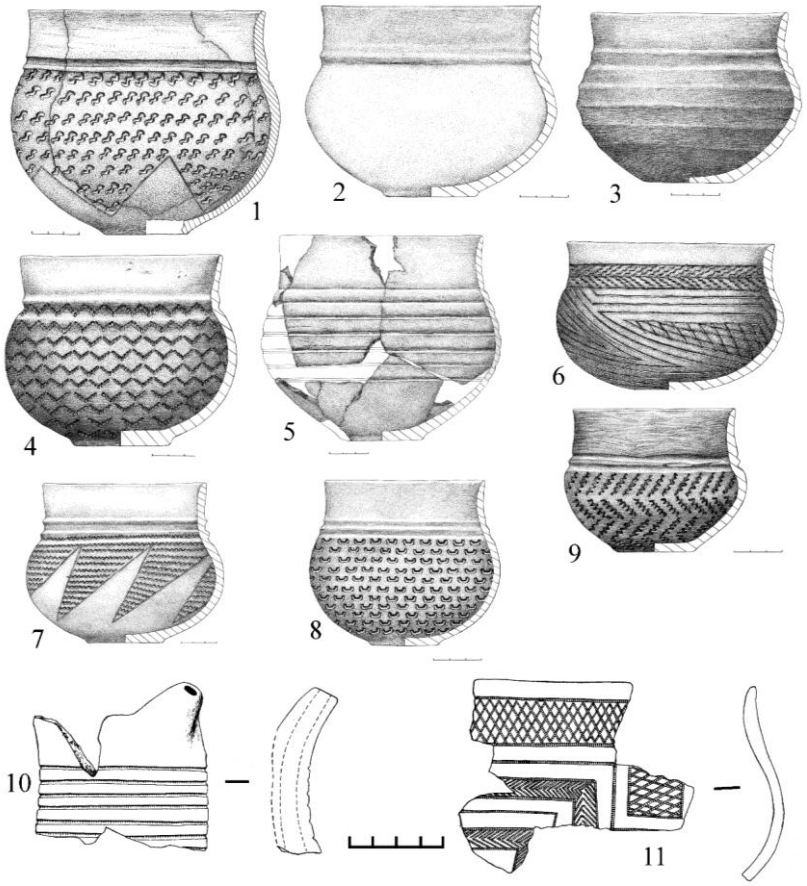

Рисунок 6. Керамика. 1 – 9 – могильник Караоба, 1, 11 – поселение Кент

Список литературы

1 Зданович Г.Б Феномен протоцивилизации бронзового века Урало-Казахстанских степей. Культурная и социально-экономическая обусловленность // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата, 1989. – С. 179-189.

2 Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). Л., 1976. – 192 с.

3 Кореняко В.А., Кузьминых С.В. Наука и паранаука в современной отечественной археологии (по следам обсуждения «проблемы Аркаима») // Российская археология. №2. 2007. – С. 173–177.

4 Петров Ф.Н. Поселение Аркаим в научной и научно-популярной литературе // Российская археология, 2015, № 2. С. 167–176.

5 Григорьев С.А., Зданович Г.Б., Малютина Т.С. Теплотехнические сооружения и металлургические комплексы поселения Аркаим // Зданович Г.Б., Малютина Т.С., Зданович Д.Г. Аркаим. Археология укреплённых поселений. Книга 2. Фортификации и общественное пространство. Челябинск. Издательство Челябинского государственного университета. 2022. – С. 275-299.

6 Молодин В.И., Епимахов А.В., Марченко Ж.В. 2014. Радиоуглеродная хронология культур эпохи бронзы Урала и юга Западной Сибири: принципы и подходы, достижения и проблемы. Вест-ник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. Т.13. № 3. – С. 136-167.

7 Варфоломеев В.В. Бегазы-дандыбаевская культура степей Центральной Евразии // Материалы международной научной конференции «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы», посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана. Том I. – Алматы, 2011. – С. 210-240.

8 Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 358 с.

9 Антонович А.В., Оразбаев Н.К., Голобурдина А.В., Амиров Е.Ш., Варфоломеев В.В. Аккезен – новое урбанизированное поселение эпохи бронзы в Казахстане // Модернизация общественного сознания и казахстанские новые гуманитарные науки: Материалы международной научно-практической конференции. – Қарағанды, 2018. – С. 189-193.

10 Варфоломеев В.В. Поселения Талдинского археологического микрорайона. Предварительные результаты исследований // Маргулановские чтения-2019: Материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева. – Нур-Султан, 2019. – С. 74-87.

11 Варфоломеев В.В. Металлообрабатывающая мастерская на поселении Аккезен, Центральный Казахстан // Археология Евразийских степей. № 2. 2022. – С. 225-244.

12 Варфоломеев В., Ломан В., Евдокимов В. Кент – город бронзового века в центре Казахских степей. Астана, 2017. – 171 с.

13 Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сарыарки. Алма-Ата, 1992. – 247 с.

14 Мерц В.К. Семиярское поселение бронзового века в контексте проблемы формирования протогородской культуры в Верхнем Прииртышье // Мир Большого Алтая. 3(4). 2017. – С. 494-509.

15. Хабдулина М.К., Тлеугабулов Д.Т., Брынза Т.В., Билялова Г.Д., Кучеров П.Ю. Исследование памятников бронзового века в Акмолинском Приишимье (поселение Шагалалы II). Астана: ИПТК «Глобус», 2017. – 192 с.

16 Жауымбай С.У. Начало освоения железа в Казахских степях в эпоху поздней бронзы (производственно-металлургический центр Алат в Сарыарке) // Мир Большого Алтая. 6(2). 2020. – С. 820-841.

17 Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И. Каражартас – новый социально-стратифицированный некрополь бегазы-дандыбаевской культуры (предварительные результаты исследований) // Археологические вести – 1992. – Вып. 24. 2018. – С. 102-110.

18 Варфоломеев. Полевые исследования в 2022 году. Отчет. Архив Сарыаркинского археологического института.

19 Косинцев П.А., Варфоломеев В.В., Кисагулов А.В. Новые материалы по животноводству населения Казахского мелкосопочника в конце эпохи бронзы // Маргулановские чтения – 2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.). Т. 1. – С. 169-179.

20 Варфоломеев В.В., Мерц В.К., Мерц И.В. Исследования поселения Семиярское в 2019 году. Отчет 2019. Архив Сарыаркинского археологического института.

21 Агапов С.А., Дегтярева А.Д., Кузьминых С.В. Металлопроизводство восточной зоны общности культур валиковой керамики // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2012. № 3 (18). – С. 44-59.

22 Кузьминых С.В. О металле городища Чича 1 // Чича — городище переходного от бронзы к железу времени в Барабинской лесостепи. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2009. Т. 3. – С. 202–212.

23 Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В., Мерц В.К., Мерц И.В. Раскопки могильника Караоба в 2013 г. (предварительное сообщение) // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Сборник научных статей, посвященный 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К. А. Акишева. Астана, 2014. – С. 173-186 и 264, 265.

24 Сакенов С.К. Керамическое производство в поселении Шагалалы II // Вестник КазНУ. Серия историческая. № 4 (91). 2018. – С. 263-271.

25 Сакенов С.К. Реконструкция гончарной мастерской по материалам поселения Шагалалы II // Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции): Материалы Международной конференции, 18–22 ноября 2019 г., Санкт-Петербург. Т. I. Древняя Центральная Азия в контексте евразийского культурного пространства (новые данные и концепции). К 90-летию со дня рождения патриарха евразийской археологии Вадима Михайловича Массона. – СПб.: ИИМК РАН, Невская Типография, 2019. – С. 247-249.

26 Кирюшин Ю.Ф., Папин Д.В., Федорук А.С., Редников А.А., Федорук О.А. Проблема изучения памятников «бурлинского типа» эпохи поздней бронзы на территории степного Алтая // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Т 19, 2013. – С. 212-215.

27 Ломан В.Г. Привозная керамика на поселении Кент // Самарский научный вестник. 2015. №4 (13). – С. 71-80.

28 Варфоломеев В.В. Керамика суперстратного облика из памятников бегазы-дандыбаевской культуры // Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный 65-летию Ж. Курманкулова. Алматы, 2013. – С. 167-197.

29 Массон В. М. Исторические реконструкции в археологии. Самара: Издательство гос. педагогического университета, 1996 – 103 с..

ТУРАН И ЧИНГИСХАН НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «*TÜRK YURDU*» (К ЗАОЧНОЙ ПОЛЕМИКЕ А.Н. САМОЙЛОВИЧА С Ю. АКЧУРИНЫМ В 1912 ГОДУ)

Селиверстов С.В., кандидат исторических наук, доцент
(Академия государственного управления
при Президенте Республики Казахстан)
Республика Казахстан, г. Астана

В исторической персоналистике, как области исторического знания, – множество интересных аспектов. Но особенно значимы, полагаю, свидетельства живой, активной, полемической мысли. Именно поэтому выбрал на конференцию к 70-летию профессора Н.А. Бейсенбековой сюжет о том, как в журнале «*Türk Yurdu*» в 1911-1912 годах была представлена тематика, связанная с именем Чингисхана и понятием «Туран», и как эти инициативы воспринимались в академической среде.

***

Стамбульский журнал «*Türk Yurdu*», созданный выходцем из России Юсуфом Акчуриным (1876-1935), начал свой отсчет в ноябре 1911 года (в Турцию Ю. Акчурин приехал в 1908 году, после младотурецкой революции).

В 1912 году, познакомившись с материалами журнала, петербургский востоковед-тюрколог Александр Николаевич Самойлович (1880-1938) в письме известному тюрко-мусульманскому общественному деятелю, редактору газеты «Терджиман» Исмаилу Гаспринскому (1851-1914) подверг журнал «*Türk Yurdu*» критике как не научный. На что И. Гаспринский, в ответном письме в ноябре 1912 года заметил, что предъявлять к этому изданию «научную марку неверно», так как оно преимущественно создано для «популяризации» и «пропаганды» тюркизма (письмо И. Гаспринского к А.Н. Самойловичу опубликовано в 2019 году Н.Е. Тихоновой в приложении к диссертации) [1, с. 202].

Исходное письмо А.Н. Самойловича (к И. Гаспринскому) в научном обороте отсутствует. Однако попытаемся, опираясь на источники, русские и турецкие, реконструировать его позицию, так как в 1912 году А.Н. Самойлович был академическим обозревателем османской прессы в петербургском востоковедном журнале «Мир ислама».

Какие темы поднимал Ю. Акчурин в журнале «*Türk Yurdu*»? На что он в первую очередь решил обратить внимание турецкого общества? И, в связи с этим, – какие материалы могли привлечь критическое внимание А.Н. Самойловича?

В высшей степени примечательно, что самым первым замыслом Ю. Акчурина стала серия статей, посвященная такой исторической личности как Чингисхан (данный цикл из «*Türk Yurdu*» был переиздан в Турции в 2018 году [7]). Понимая ограниченность своих исследовательских возможностей, Ю. Акчурин решил опереться на авторитеты. В частности, на французского писателя-ориенталиста Л. Кахуна («Введение в историю Азии. Тюрки и монголы», 1896 [2]) и, отчасти, на русского историка В.В. Бартольда («Образование империи Чингисхана», 1896 [3]).

Полагаем, именно серия статей Ю. Акчурина о Чингисхане и стала одной из причин критического взгляда А.Н. Самойловича на научную составляющую журнала «*Türk Yurdu*». Дело в том, что А.Н. Самойлович отнюдь не относил Л. Кахуна (1841-1900), «столь ныне популярного в Турции», к профессионалам-востоковедам (с его академической позиции, Л. Кахун – «неориенталист», «ошибочно причисленный» турецкими публицистами к европейским туркологам) [4, с. 273]. Вообще, для востоковедов произведение Л. Кахуна, на которое опирается Ю. Акчурин, – «скорее роман, нежели история» [5, с. 603].

Работа Ю. Акчурина о Чингисхане, действительно, компилятивна, но следует иметь в виду, что на общественное историческое сознание влияют далеко не только научные труды. Тем более, как отмечает турецкий историк М. Шахинлер, османских «имперских историков интересовала лишь история империи, и они проявляли полное безразличие к истории ранее существовавших тюркских государств» [6, с. 91]. А потому, осмысление истории тюркских народов, уходящей своими корнями в Центральную Азию, в известном смысле «было остановлено созданием Османской империи» [6, с. 92]. В контексте османской историографии, сосредоточенной на собственной региональной истории, обращение к личности Чингисхана было вызовом. Османские писатели столетиями смотрели на него однозначно как на врага, а Ю. Акчурин решил попытаться сформировать иной облик. В своих статьях он пошел против господствующей османской исторической традиции, можно сказать – один против всех.

Итак, в декабре 1911 года в первом номере «*Türk Yurdu*» Ю. Акчурин начинает серию статей под названием «Чингисхан по материалам писателя Леона Кахуна и профессора Бартольда» (будет публиковаться в 11-ти номерах вплоть до апреля 1912 года).

Отправным тезисом Ю. Акчурина стал, по сути, общеисторический тезис И. Гаспринского о «чужих очках», с которым тот еще в конце XIX века обращался к туркам. В понимании османской и тюркской истории, - указал Ю. Акчурин, - «мы сами… смотрим через очки, которые иностранцы надевают нам на глаза» («мы видим глазами других и понимаем мозгами других»). А имел он в виду европейские, персидские и арабские очки. Но если турки желают видеть историю «собственными турецкими глазами», то следует «разбить эти иностранные очки» и начать опираться на «наследие отцов» [7, с. 35-36].

Именно на Чингисхана (и Тимура) турки-османы смотрели чужими глазами, воспринимая и воспроизводя негативную интерпретацию тюрко-монгольской истории.

Ю. Акчурин отмечает, что в истории было четыре главных тюркских империи – хуннов, тюрков, тюрко-монголов и тимуридов. При том, «Монголо-Тюркская империя» стала крупнейшим

в истории государством, объединившем монгольские, турецкие, татарские племена, а затем огромные пространства Азии вплоть до центральной Европы [7, с. 40].

Вслед за Л. Кахуном Ю. Акчурин рассматривает монголов как ветвь тюркской общности, что позволяет предполагать тюркскую генеалогию Чингисхана [7, с. 42-43]. Достаточно подробно он пересказывает предания о происхождении, взрослении и возвышении Темучина, продвижении его к абсолютному единовластию над тюрко-монгольскими племенами. В понимании Ю. Акчурина принятие имени Чингисхан означало преемственную связь с древними тюркскими правителями [7, с. 44-45].

Наиболее важной проблемой он признает вопрос о причинах вторжения тюрко-монголов в исламский мир. Для объяснения Ю. Акчурин привлекает логику Л. Кахуна и собственные рассуждения.

С точки зрения Ю. Акчурина, поход Чингисхана на Запад – это проявление «вечной» борьбы Турана и Ирана. При том, реалии данной борьбы были таковы, что, несмотря на военное преимущество Турана и тюрков, в конечном счете побеждала более культурно развитая персидская цивилизация («калам победил меч») [7, с. 56]. Ярким примером такой трансформации Ю. Акчурин называет государство Хорезмшахов XII-XIII веков, которое возглавлялось правителями тюркского происхождения, но стало защитником Ирана против Турана. Поэтому он и трактует войну державы Чингисхана с государством Хорезмшахов как «этап ирано-туранского конфликта, продолжавшегося в течение многих веков» [7, с. 57-59].

Что касается конкретных причин похода на Запад, то Ю. Акчурин не сводит их к убийству купцов-агентов Чингисхана. Он ищет «более фундаментальные причины» и проводит параллель с вторжением тюрко-монголов в Китай. По утверждению Л. Кахуна, поход в Китай стал историческим ответом, возмездием за честь древних тюрков со времен Огуз-хана. При том Л. Кахун видел в Чингисхане, как и вообще в тюрко-монголах того времени, великую «объединительную идею» [7, с. 60-63] Развивая подобное понимание, Ю. Акчурин интерпретирует поход Чингисхана в Центральную Азию и на Запад как стремление воплотить идею, идеал «великого ханства», тем более, что многие земли на Западе также были населены тюрками – вплоть до Дуная. А значит, все эти земли и племена должны подчиниться единому правителю [7, с. 62-63].

Ю. Акчурин замечает, что нередко движение войск Чингисхана на Запад изображают как «своего рода миграцию диких племен». Но эта точка зрения неверна. И ссылается на В.В. Бартольда, высоко оценивавшего военный уровень организации похода Чингисхана, сравнивает кампанию 1219 года с кампанией Наполеона в 1805 году [7, с. 69-70]. Кроме того, Чингисхан восстановил Великий шелковый путь в Азии и обеспечил безопасность на этом пути [7, с. 71-72].

Таким образом, Ю. Акчурин рассматривает владения Чингисхана как «самую большую империю мира», в которой имела место свобода вероисповедания (для подтверждения последнего обстоятельства он ссылается на свидетельства русских летописей об ордынских временах [7, с. 90-91]). Впоследствии, по мнению Л. Кахуна, «арабы отравили тюрков своим лицемерным Кораном, денационализировали и ослабили», что и «прервало» процесс создания тюркской империи [8, с. 175].

Распад империи на ильханства показал, что Чингисхан не реализовал в полной мере свою «великую мечту» об объединении тюрко-азиатского мира [7, с. 78-79]. В любом случае Ю. Акчурин видит в Чингисхане историческую фигуру, которая преследует не личные, а высшие, общенациональные цели [7, с. 88-89]. Примечателен итоговый вывод Ю. Акчурина: да, империя, созданная Чингисханом распалась, но «тюрко-татаро-монгольская нация», которая создала эту систему, «не уменьшилась, а увеличилась с тех пор» [7, с. 92-93]. Аналогичную идею Ю. Акчурин высказал и при разборе книги Д. Валидова «История турок и татар». В частности, он возражал против критического взгляда на характер монгольской империи и старался доказать, что ее «распадение было только внешним, внутреннее же единство народов, составлявших ядро этой империи, сохранилось и поныне» [9, с. 641]. Все это означает, что Ю. Акчурин в 1912 году смотрел на перспективы тюркского мира позитивно.

Собственно, поэтому он и обратился к эпохе Чингисхана. Тюркизму, стремящемуся концептуально обосновать перспективный охват многих тюркских народов, необходимо было историческое основание, нужен был пример, прецедент единства тюркского мира в истории. И при том, пример – вне османских и европейских ограничений. Ю. Акчурин закономерно обратился к фигуре Чингисхана – не османского, а тюрко-татаро-монгольского деятеля, ориентированного на объединение большого тюркского мира. В данной интерпретации

присутствовал значительный элемент гипотетичности, протюркской идеализации, романтизации истории. Но это объяснимо, так как Ю. Акчурин писал не узкую научную статью, а стремился выявить общетюркский смысл в деятельности Чингисхана и, тем самым, оправдать, реабилитировать его в глазах турок, включить в контекст тюрко-османской истории.

Другим аспектом, нашедшим отражение на страницах журнала «*Türk Yurdu*» стала туранская тематика. В начале 1910-х годов Ю. Акчурин рассматривал Туран первую очередь в историко-эпическом аспекте – как мир противостоящий Ирану. Он даже пишет в 1913 году о «вечной ирано-туранской битве» [7, с. 56]. В этой нескончаемой борьбе туранцы были материальной, военной силой, сумевшей одолеть Иран. Однако в конечном счете победа, не без сожаления подчеркивает Ю. Акчурин, осталась за персидским миром. Иранская цивилизация культурно, духовно «поглотила» Туран: «последнее слово» оказалось у «пера против меча» [7, с. 56-57]. Таким образом, Ю. Акчурин признавал роль не только северного степного Турана (на стороне которого были его исторические симпатии), но и персидской цивилизации. С ирано-туранским взаимодействием можно сопоставить то, как Ю. Акчурин понимал компоненты исламской культуры. В частности, он замечает, что хотя литературным языком исламской культуры был арабский, но весьма значительную часть деятелей данной культуры составили тюрки, а потому «именовать исламскую культуру арабской культурой неправильно» [9, с. 638].

Примечательно, что журнал Ю. Акчурина оперативно откликнулся на появление в 1912 году в Бухарском эмирате газеты под названием «Туран» (это название представилось «*Türk Yurdu*» «крайне хорошо подысканным» [9, 634]). Стремясь обозначить преобладающее население эмирата именно как тюркское, стамбульский журнал стал трактовать язык новой бухарской газеты как «узбекский», хотя это был «искусственный литературный язык» (турецкий), малопонятный сартам и собственно узбекам [9, 633].

Как заметил внимательно читавший «*Türk Yurdu*» А.Н. Самойлович, журнал излагал «весьма сомнительные гипотезы о “туранизме” древних народов Малой Азии» [9, с. 633]. Для него – тюрколога и представителя академической науки – увлечение Ю. Акчурина туранизмом свидетельствовало о «необъективности», «тенденциозности редакции». Ему гораздо ближе позиция оренбургского журнала «Шура», который, как и «*Türk Yurdu*», любит турецкий мир, но его (оренбургского журнала) «любовь к правде выше любви к туречеству» [9, с. 633-634]. А.Н. Самойлович исходит из классической точки зрения, что древний Туран – страна, населенная иранцами, а потому «отождествление турок с туранцами и термин “туранская раса” – несостоятельны с научной точки зрения». Более того, для него упротребление слова «Туран» «некоторыми европейскими учеными», включая А. Вамбери, – есть упротебление «безграмотное» [9, с. 634]. Также «ненаучной» А.Н. Самойлович назвал опубликованную в переводе в «*Türk Yurdu*» лекцию венгерского историка А. Марки – «Туранцы в истории Азии» (лекцию, которая «льстит национальному самолюбию турок») [9, с. 641].

Ю. Акчурин не был «безграмотен» в области истории, но как активный турецкий публицист и преподаватель истории в Стамбуле, работающий на идею тюркизма («всетурчизма» по А.Н. Самойловичу), он видел, желал видеть в историко-мифологическом туранском мире преимущественно тюркское, а не иранское содержание. Фактически журнал «*Türk Yurdu*» акцентировал дифференциацию человечества на две основные макрогруппы – туранскую и арийскую.

Полагаем, что наряду с трактовкой Чингисхана (через воззрения Л. Кахуна), именно восприятие в «*Türk Yurdu*» древней и современной истории Турана, Средней и Малой Азии в однозначно тюрко-туранском ключе и стало основной причиной для недошедшего до нас письма А.Н. Самойловича к И. Гаспринскому (ноябрь 1912 года). Однако заочная полемика с Ю. Акчуриным скорректировать курс «*Türk Yurdu*» была не в состоянии: в первой половине 1910-х годов наэлектризованная общественная атмосфера в Турции жила по своим собственным – неакадемическим – законам. Упреки в ненаучности, которые по отношению к туранизму шли в 1910-х годах от востоковедов, не могли кардинально повлиять на растущий в Стамбуле протуранский дискурс.

Таким образом, в заочной полемике А.Н. Самойловича с Ю. Акчуриным своя правда была у обеих сторон. А.Н. Самойлович смотрел из Петербурга на проблематику Турана и личность Чингисхана с академических, научно-обоснованных, объективных позиций, а Ю. Акчурин, находясь в Стамбуле, был открыто субъективен, всеми силами стремился к тому, чтобы внедрить тюркскую тему в общественную мысль Османской империи.

Что касается последующего, то в 1929 году А.Н. Самойлович был избран действительным членом Академии наук СССР, стал директором Института востоковедения АН СССР (1934-1937), а Ю. Акчурин был назначен К. Ататюрком председателем Турецкого исторического общества (1932-1935). Академика А.Н. Самойловича репрессировали в 1938 году по обвинению в связях с японской разведкой и в пантюркизме [10]. Реабилитирован в 1956 году. Ю. Акчурин скончался в 1935 году, а в 1940-1970-е годы его имя было в Турции забыто [11]. Только в 1980–1990-е и 2000-е годы труды Ю. Акчурина вернулись в общественно-научную жизнь Турции. В конечном счете, усилия и дела героев данной статьи, не пропали: Институт востоковедения, которым руководил А.Н. Самойлович, и сегодня существует в России, как существует сегодня в Турции и созданный Ю. Акчуриным журнал «*Türk Yurdu*».

Список литературы

Письмо И. Гаспринского академику А.Н. Самойловичу. Ноябрь 1912 года // Тихонова Н.Е. Роль крымскотатарской газеты «Переводчик-Терджиман» в этнокультурном и политическом дискурсе в России в 1880-1910-е гг. Дис. ... канд. ист. наук. СПб.: СПбГУ, 2019. С. 202-203.

Cahun L. Introduction à l'Histoire de l'Asie: Turcs et Mongols, des origines à 1405. Paris: A. Colin et cie, 1896. 519 p.

Бартольд В.В. Образование империи Чингисхана // Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. СПб., 1896. Т. 10. С. 105-119.

Самойлович А.Н. Мусульманская периодическая печать // Мир ислама. СПб., 1912. Т. 1. № 2. С. 257-287.

Панисламизм и пантюркизм // Мир ислама. СПб., 1913. Т. 2. Вып. 9. С. 596-619.

Шахинлер М. Кемализм: зарождение, влияние, актуальность. М.: Московский писатель, 1998. 447 с.

Akçura Y. Müverrih Léon Cahun ve Muallim Barthold'a göre Cengiz Han & Türk ve Tatar birdir. İstanbul: *Ötüken* Neşriyat, 2018. S. 127 s.

Хостлер Ч.У. Тюркизм и Советы. Тюрки мира и их политические цели. Алматы: Санат, 2006. 288 с.

Самойлович А.Н. Мусульманская периодическая печать // Мир ислама. СПб., 1912. Т. 1. № 4. С. 611-644.

Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М. Архивные документы о гибели академика А.Н. Самойловича // Восток. М., 1996. № 5. С. 153-162.

Berkes N. Unutulan Adam // Sosyoloji konferansları dergisi: Ziya Gökalp sayısı. İstanbul, 1976. Sayı 14. S. 194-203.

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИИ РУССКО-КАЗАХСКОГО И РОССИЙСКО-КАЗАХСТАНСКОГО ВОДНОГО РАЗГРАНИЧЕНИЯ

Быков А.Ю., д.и.н.
Институт востоковедения Российской академии наук
Россия, г. Москва
baju72@mail.ru

Широко известно, что Российская Федерация и Республика Казахстан имеют самую протяженную непрерывную сухопутную границу в мире. Они имеют и непротяженные участки водных границ. При этом речные и озерные границы, с точки зрения современного международного права, рассматриваются в качестве сухопутных, а морские – водных. Краткому анализу истории и современного состояния водного разграничения посвящена настоящая статья.

История формирования водных участков границ не столь хорошо описана и изучена. Во многих работах описаны моменты, связанные с так называемыми естественными границами. Долгое время неким рубежом между русскими поселениями и казахами-кочевниками выступали реки Урал и Иртыш и ряд их притоков. Многие крепости Горькой линии базировалась на берегах горько-соленых озер, за что линия и получила свое сначала неофициальное название (официально в момент создания она именовалась Новой). Озера, как и реки, также выступали в качестве рубежных знаков и в значительной естественных укрытий. Вопросы их совместной эксплуатации или, напротив, запреты на их эксплуатацию также рассматривались неоднократно, и в целом не

требуют заострения внимания на них. Вместе с тем ряд исторических сюжетов может представлять интерес.

Во-первых, использование ресурсов водной фауны долгое время являлось одним из средств содержания пограничных кордонов.

Так, в 1748 г. на уровне Камер Коллегии и Военной Коллегии решался вопрос, кому разрешить кочевать в районе Гурьева: калмыкам или казахам. Предшествовавшие 32 года до этого решения преимущественно там кочевали калмыки. Официально им были выделены камыши по одному из берегов Урала и в районе одного из каспийских заливов рядом с Гурьевом. Причем они были пожалованы этими угодьями за помощь в сопровождении сухопутной экспедиции князя А. Бековича-Черкасского в Хиву. Однако калмыки ели рыбу и активно ее ловили в реке, собираясь для этого до 3 тысяч кибиток. А яицкие казаки имели правительственные привилегии по вылову рыбы в Урале (тогда еще Яике) и поставкам черной икры в столицу, в том числе к императорскому двору. Поэтому приоритет в этом вопросе с подачи яицкого казачества, поддержанного оренбургским начальством, был отдан казахам, которые рыбу в тот период практически не потребляли, рыболовство считали зазорным занятием, а балыкчи (рыбак) было ругательным словом. Такие странные, казалось бы, факторы оказывали влияние на формирование этносоциальной структуры в том регионе, а в некоторой даже на принадлежность в отдаленном будущем Гурьева и его окрестностей Казахстану [1, л. 271-411].

В качестве платы за предоставленную привилегию монополии на вылов рыбы в низовьях Урала (на 380 верст вверх по реке) Уральское войско было обязано ежегодно выставлять для охраны границ 5 тыс. казаков [1, л. 390 об.]. Охрана речных рубежей осуществлялась сменными партиями, каждая из которых отбывала данную службу от 3 до 6 месяцев в год. Царский двор, потреблявший поступавшую рыбу (преимущественно осетровых пород), расплачивался с казаками из средств, поступавших от таможенных сборов с торговли с азиатскими купцами, а также с кабацких сборов [2, л. 376].

В 1742 г. после того, как гурьевские казаки согласились выставлять ежегодно для охраны границ еще по 500 человек и построить два укрепления правительство позволило им пользоваться учагами при рыбной ловле глубиной до 8 саженей [3, с. 10].

Казаки пытались расширить зону своего монопольного рыболовства и уже для охраны от них выставлялись кордоны и определялись специальные границы, например, по Эмбе [4, л. 1-16].

Сама рыбная ловля осуществлялась весьма варварским истребительным способом, постепенно приведшему к уменьшению поголовья ценных пород. Она велась с помощью учагов - специальных заграждений из стволов деревьев и веток, преграждающих путь рыбе по всей ширине реки, направлявших ее в специально оставленные проходы, где и осуществлялся вылов крупной рыбы. Ставились учаги чаще всего в устьях рек. Казачество для охраны своих рыбных промыслов по Уралу выставляло кордоны [5, л. 5]. Казахи, пытавшиеся в период путины попасть в пойму, либо изгонялись кордонной стражей, либо подвергались административному аресту [6, л. 61-61 об.]. Ряд антиказачьих выступлений казахов, калмыков и туркмен-йомудов сопровождался уничтожением учагов, поскольку они считали, что этим нанесут наибольший урон казакам.

При организации Новолинейного района и фактического закрытия для значительной части казахов доступа к Уралу одним из аргументов служила угроза, якобы исходившая от казахов, в распугивании рыбы в реках [7, л. 4 об.]. В середине XIX в. правление Оренбургского казачьего войска самоуправно распорядилось отдать рыболовство по р. Ори на откуп, причем категорически запретив отдавать этот промысел на откуп казахам. Такие действия вынудили правительство принять соответствующие меры и отменить складывавшуюся порочную практику [7, л. 10-10 об.].

Когда в 1921 г. Советская власть отменила запреты на пользование десятиверстными полосами, то казахи и крестьяне получили право в том числе заниматься рыболовством на Иртыше и Урале [8, с. 284-285].

За ловлю рыбы в степных озерах сибирского ведомства близ сельских поселений с 1730-х гг. взимался сбор. Например, за право рыбачить на озере Боровом необходимо было внести оброк в размере 80 коп. с каждого рыболова [9, л. 95]. Это вызывало недовольство казачества и особенно крестьян, которые чаще всего осуществляли вылов рыбы нелегально, часто углубляясь в степь, где их промысел невозможно было уследить, а рыбы было зачастую больше. В период столыпинской аграрной реформы часть крестьян-переселенцев была замечена за тем, что они отказались от земледелия, а перешли к экстенсивному рыболовству: через каждые 5-6 лет меняли место жительства после исчерпания рыбных ресурсов ближайших водоемов [10, л. 17 об.].

Во-вторых, как ни кажется удивительным, в досоветскую эпоху казахи не всегда были сухопутными кочевниками. Одной из задач, стоявшей перед пограничными кордонами, была защита от нападений казахов и туркмен-йомудов на воде (реже на реке, чаще на Каспийском море).

Среди части казахов (в основном адаевцев) в конце XVIII – большей части XIX вв. существовал такой промысел, как пиратство. Казахи-рыбаки (зачастую совместно с туркменами-йомудами) нападали на небольшие рыболовные, тюленепромысловые и торговые суда (чаще – крупные лодки или караваны лодок), грабя их. О размерах этого промысла можно судить по донесению астраханского военного губернатора, генерал-лейтенанта Темирязева начальнику Главного морского штаба от 18 декабря 1843 г., в котором сообщается, что «хищники» имели «лодки разной конструкции, сто или более» [11, с. 217]. Для защиты от такого «каперства» снаряжались специальные сторожевые отряды и вооруженные суда на Каспии и Эмбе. В архивных фондах отложилось множество документов, которые свидетельствуют о том, что казахи занимались морским и речным каперством с конца XVIII до 1870-х гг. регулярно [см.: 12; 13; 14]. Помимо захвата имущества и лодок казахи занимались и работорговлей. Пленных русских они продавали в Хиву [15, л. 245-247]. В губернских администрациях окраинных губерний, к которым, в частности, относились Астраханская, Оренбургская и Сибирская, была специальная статья в бюджете «На искупление российских пленников», причем ее размер мог превышать 30% от всех планировавшихся административных расходов [16, л. 93]. Обычно в охранных караванах для защиты от нападений казахов было до 3 судов (ботов), вооруженных не только огнестрельным оружием, но зачастую и артиллерией [15, л. 1; 17, л. 1-10; 18, л. 1-2]. Кроме того, из числа уральских казаков снаряжались специальные «морские команды для поимки разбойников» [19, л. 1-97]. Во втором десятилетии XIX в. нападения сталь частыми, что контролировать охрану речных и морских рубежей было поручено непосредственно генерал-майору Попову, а саму охрану осуществлял казачий полк, который специально для этого снабдили многочисленными лодками [20, л. 1-3]. С 1813 г. вплоть до 1860-х гг. была налажена регулярная речная охрана на лодках между Эмбенской и Болдинской заставами [21, л. 1-1 об.].

Конечно же, существовали портовые таможни, крупнейшей из которых на Каспии была Астраханская. Здесь основными товарами были те, что привозили из Персии. Для обеспечения безопасности и охраны внешних рубежей действовала целая флотилия. После создания на Аральском море первых фортов и военного оснащения нескольких судов появилась и аральская флотилия. Здесь случаев каперства не фиксировалось. Суда использовались с научной целью, а также для охраны границ со стороны Хивинского ханства и для продвижения в Среднюю Азию, поскольку суда были низкой посадки и были способны ходить в низовьях Амударьи и Сыр-Дарьи [22, с. 142-150].

В-третьих, международно-правовое оформление границ крупных водоемов (Каспийского и Аральского морей).

Вопрос о водном разграничении Аральского моря (озера) был решен в 1920-1930-х, когда изменялся статус и административная принадлежность центральноазиатских республик и их территорий (Казахстана, Туркмении, Узбекистана и Каракалпакии). После ряда попыток установить общее хозяйственное использование вод и осуществление совместного руководства существовавшим рыбным трестом было принято решение о разделе экономических сфер по прямой, относительно крайних точек сухопутных границ у моря. Фактически Аральское море делилось в соответствии с сухопутными правилами разграничения внутренних водоемов. Сами сухопутные границы несколько раз изменялись, что вызывало корректировку и водных административных границ, но принцип сохранялся [23, с. 252-261].

Российская империя после победы над Персией и заключения в 1828 г. Туркманчайского мирного договора получила монопольное право военного присутствия на Каспии, поскольку ст. 8 этого договора запрещала Персии иметь здесь флот. Такая ситуация просуществовала 1921 г., когда РСФСР заключила с Ираном новый договор, установивший равные права сторон на использование нейтральных вод, а также права на исключительное использование прибрежных (территориальных) вод каждой из стран [24, с. 61-65]. 25 марта 1940 года СССР подписал новый договор с Ираном, который также основывался на принципе «общей воды» и предусматривал свободу судоходства и рыболовства по всей акватории за исключением десятимильных прибрежных зон, являвшихся исключительными экономическими зонами каждой из стран. Долгое время именно этот договор определял международно-правовой статус вод Каспийского моря.

Следует отметить, что он не регулировал недропользование, а ведь на Каспии в XX в. были разведаны крупные запасы углеводородов.

Административные межреспубликанские границы вод на Каспии имелись, но были весьма условными. Многие предприятия и объединения использовали ресурсы и территории, находящиеся на территории соседних республик, т.е. де факто осуществлялся режим совместной эксплуатации. Рыбные и прочие промыслы вообще делились между промысловыми бригадами, совхозами и артелями безотносительно административно-территориальной принадлежности.

С распадом СССР встал вопрос о разграничении Каспийского моря. Также, как и Арал, он является внутренним водоемом (озером). Основное отличие от Аральского моря (озера) состояло в том, что Каспий имел границы с со страной так называемого дальнего зарубежья – Иранской Республикой. Поэтому провести разграничение таким же образом, как было осуществлено на Арале не представлялось возможным.

Кроме того, на Каспии еще с конца 1970-х гг. тянулся межведомственный спор нефтегазовых структур четырех союзных республик – Азербайджана, России, Казахстана и Туркмении за приоритет в разработке нефтегазовых месторождений на шельфе. Этот спорт в период СССР разрешен не был [25, с. 64].

Существовало несколько вариантов разграничения: по срединной линии, по секторам пропорционально протяженности прибрежной полосы, а также в соответствии с Конвенцией о морском праве. Метод модифицированной срединной линии предполагал разграничение по условной линии, каждая точка которой находится на равном удалении от соответствующих ближайших точек на побережьях этих государств. Инициатором раздела Каспия по такому принципу стала крупная американская нефтяная корпорация Amoco. Следует ответить, что он, в целом, совпадал с принципами административного разграничения Арала, принятыми в СССР. Этот вариант активно поддерживался государствами с более протяженной береговой линией – Казахстаном (2320 км береговой линии), Туркменистаном (1200 км) и Азербайджаном (955 км). Имевшие наименьшую протяженность береговой линии Россия (695 км) и Иран (724 км) считали такой вариант невыгодным. Иран отстаивал позицию, согласно которой сохранялся бы существовавший до распада СССР принцип «свободной воды» или раздел секторов равными долями (по 20% для каждой страны). Россия также поддерживала идею сохранения принципа «свободной воды», но одновременно выступала за раздел дна (шельфа и подводных месторождений).

Долгое время достичь компромисса не удавалось. В результате от многостороннего формата перешли к двух и трехсторонним договоренностям. Так, Россия, Казахстан и Азербайджан в 1998 и 2001 гг. разделили северную часть дна Каспийского моря, при этом Казахстану отошло 29%, Азербайджану – 20%, России – 19%. При этом территориальные воды простираются на 15 морских миль, еще 10 миль – зона исключительного рыболовства. Остальная территория может использоваться для рыболовства всеми странами Прикаспийского региона [26]. Т.е. фактически недра оказались разграничены по принципу модифицированной срединной линии, а эксплуатация поверхности продолжилась по принципу «свободной воды». Кстати, с разграничением недр увязывался и отсчет начала российско-казахстанской границы (первая точка), ведь от этого могла измениться пропорциональность владения недрами Каспия [27, с. 180].

Наконец, 12 августа 2018 на пятом саммите прикаспийских государств, прошедшем в казахстанском Актау все пять стран достигли согласия и подписали Конвенцию о правовом статусе Каспийского моря, окончательно денонсировавший советско-иранский договор 1940 г. Конвенция предусматривает раздел дна по модифицированной срединной линии, свободное пользование гладью воды вне территориальных и вод исключительной экономической деятельности. В то же время вопрос строительства трубопроводов и других коммуникаций разрешается не всеми пятью странами, а теми, по дну которых эти коммуникации проводятся. Важным фактором тало принятие решение о недопущении в акваторию Каспийского моря военных судов и вооруженных сил третьих стран. Также гарантировала свобода использования воздушного пространства над акваторией Каспийского моря. Важная роль отведена охране экологии. Следует подчеркнуть, что в тексте самой Конвенции приведены географические координаты границ побережья при среднем уровне моря за последние годы, качественно выверены определения и формулировки, главные из которых отражены в ст. 5: «Акватория Каспийского моря разграничивается на внутренние воды, территориальные воды, рыболовные зоны и общее водное пространство». Ст. 7 п. 2 определяет и понятие государственной границы на Каспии: «Внешней границей территориальных вод является линия, каждая точка которой

находится от ближайшей точки исходной линии на расстоянии, равном ширине территориальных вод. Для целей определения внешней границы территориальных вод наиболее выдающиеся в море постоянные портовые сооружения, которые являются составной частью системы порта, рассматриваются как часть берега. Прибрежные установки и искусственные острова не считаются постоянными портовыми сооружениями. Внешняя граница территориальных вод является государственной границей». В случае возникновения споров они должны решаться сторонами самостоятельно или с привлечением сторонних международных организаций. «Конвенция в силу своего характера является бессрочной» [28].

Российская Федерация ратифицировала Конвенцию 1 октября 2019 г., Республика Казахстан – 8 февраля 2019 г. Также ее ратифицировали Азербайджан и Туркменистан.

Таким образом, точка в водном разграничении не поставлена…

Список литературы

Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 248. Оп. 15. Кн. 896. Д. 15.
РГАДА. Ф. 248. Оп. 15. Кн. 839. 1723-1740 гг.
Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург: Типо-литография И.М. Жаринова, 1898.
Государственный архив Астраханской области. (ГААО). Ф. 1. Оп. 1. Д. 64.
Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (Архив СПбИИ РАН). Ф. 179. Оп. 1. Д. 16.
РГАДА. Ф. 248. 1747 г. Оп. 113. Д. 181.
Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 853. Оп. 1. 1852-1860. Д. 93.
Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период (1921-1925 гг.). Сб. документов и материалов. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1962.
РГАДА. Ф. 248. Оп. 15. Кн. 867. 1739 г.
РГИА. Ф. 1291. Оп. 38. 1882 г. Д. 58.
Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края. Т. 4. 1842 и 1843 год / Сост. А.Г. Серебренников. Ташкент: Тип. штаба Турк. воен. округа, 1914.
Государственный архив Астраханской области (ГААО). Ф. 1. Оп. 1. Д. 456.
ГААО. Ф. 1. Оп. 5. Д. 531.
ГААО. Ф. 1. Оп. 11. Д. 205.
ГААО. Ф. 13. Оп. 1. Д. 9511.
Архив СПбИИ РАН. Ф. 36. Оп. 1. Д. 495. Л. 93.
ГААО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 2461.
ГААО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 3402.
ГААО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 1316.
ГААО. Ф. 1. Оп. 10. Д. 706.
ГААО. Ф. 1. Оп. 3. Д. 1022.
Почекаев Р.Ю. А.И. Бутаков и Аральская флотилия в конце 1840-х - начале 1860-х годов // Вопросы истории. 2015. №4.
Быков А.Ю. Статус Каракалпакии в 1920-1930-х гг. // Евразийский мир: история, культура, ценности: материалы международной научно-практической конференции (12 мая 2023 г.). Астана: Казахстанский филиал МГУ им. М.В. Ломоносова, 2023.
Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918-2003 / Под ред. А.Д. Богатурова. Т. 2. Документы 1910-1940-х годов. М.: Московский рабочий, 2000.
Голунов С.В. Российско-казахстанская граница: проблемы безопасности и международного сотрудничества. Волгоград: Изд-во ВолгГУ, 2005.
Афонина Е. Как поделить море // https://tass.ru/politika/6949435 (публикация 01.10.2019; обращение 30.09.2023).
Аманжолова З.А. Атанов М.М., Турарбеков Б.Ш. Правда о государственной границе Республики Казахстан. 3-е изд., доп., перераб. Алматы: Издательский дом «Жибек жолы», 2014.
Конвенция о правовом статусе Каспийского моря // http://www.kremlin.ru/supplement/5328 (официальный сайт Президента РФ) (обращение 30.09.2023).

ҰЛЫТАУ - ЖЕЗҚАЗҒАН ӨҢІРІНДЕГІ БАЙЫРҒЫ КЕН ҚАЗБА ОРЫНДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН

Әуезов Қ.Ж., т.ғ.м., PhD докторант
Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті,
Қазақстан Республикасы, Жезқазған қ.
kabdol.auezov.78@mail.ru

Сарыарқаның ежелгі тау-кен қазбалары мен палеометаллургиясының орналасқан жері туралы алғашқы мәліметтер Г.Ф. Миллер, П. С. Паллас, Н. П. Рычков, И. В. Шангиннің еңбектері мен жол жазбаларында кездессе, байырғы кен қазбаларының орындары туралы қысқа мәліметтер П.С.Паллас, Н.П. Рычков және Б. Ф. Герман, Г. Розенің еңбектерінде берілген.

Қазақстандық ғалымдар кен өндіру мен өңдеуден бастап, металды балқытуға және дайын бұйымдарды алуға дейінгі көне металлургиялық өндірістің көптеген аспектілеріне қатысты айтарлықтай материал жинады. Ол Қ.И.Сәтбаев, А.Х. Марғұлан, Чухров Ф.В., Яговкин И.С., Жилинский Г.Б., Н. В. Валукинский, С. С. Черников, М. К. Қадырбаев, Берденов С. А. Ж. К. Құрманқұлов, С. У. Жауымбаевтың бірқатар мақалалары мен монографияларында көрініс тапты. Осы ғалымдардың ғылыми еңбектерінің арқасында біз бүгінгі күнге дейін металды балқыту және құю туралы түсінікке ие болдық.

Ұлытау-Жезқазған аймағындағы көне кен орындарының ошақтары мен ескі металлургиялық қоныстарының орындарын барлаушы геологтар мен кен инженерлері байқап картаға түсіріп, қысқаша мәлімет қалдырған.

Байырғы кен қазбаларының үлкен топтарда Жезқазған, Жезді, Қоңырат, Саяқ, Спасск және Өспен кеніштерінде, Қарқаралы және Баянауыл мыс кен орындарының массивтерінде шоғырланған. Жезқазған мыс кені ауданы Сарыарқаның батыс бөлігінде, Ұлытау тауларының оңтүстік бөктерінде орналасқан. Жезқазған ауданының геологиялық құрылымына қазіргі ғылымға белгілі барлық дерлік шөгінді, сондай-ақ атқылау және метаморфтық жыныстар қатысады.[1,12 б.].Жезқазған жер қойнауындағы мыс қорының 90%-дан астамы сульфидті кендерден, қалған 10% - ы оксидті-сульфидті және тотыққан кендерден тұрады [1,12-13 бб.]. Тотығу аймағы, негізінен, күндізгі бетке шығатын кен орындарына тән. Тотығу аймағының ең үлкен тереңдігі 60 м-ге жетеді, көп жағдайда ол 30-40 м-ден, кейде 10 м-ден аспайды [2,113 б]. Жезқазғанның кенді шөгінділері қабатша тәрізді, тыныш жатқан және әдетте қабатталған. Бұл мұнда ең өнімді игеру жүйелерін қолдануға, тотыққан кенді ашық түрде өндіруге мүмкіндік береді. Кен өндірудің ашық әдісі Жезқазғанда ежелгі уақытта қолданылған. Бұған үлкен көлемдегі көптеген карьерлер мен биік үйінділер дәлел бола алады. [3,12 б.].

Жезқазған мен оның маңындағы ашық карьерлерден басқа, ұзақ уақыт бойы әзірленген штольнялар мен шахталар бар [4, 33-39 бб.].

Қоры мен құрамы жағынан ең бай "Кресто" кеніші 1950 жылдары археолог Н.В.Валукинский қазған Милықұдық қола дәуіріндегі Металлургтер елді мекенінің жанында орналасқан. Жезқазғанның басқа кенді аудандарының ішінде "Кресто" кен орны ең бөлшектелген, таулы рельефке ие. Бұл таулы аймақта кен ауданы төрт шағын ауданға бөлінеді: Кресто-Восток, Кресто-Центр, Кресто-Запад и Кресто-Юг.

Жезқазған аймағының негізгі минералдары-малахит, азурит, хризоколла және брошантит. Тотығу аймағының төменгі шекарасы 8 ден 25 м ге дейінгі тереңдікте жатыр. [5,131 б.].

Ескі карьерлердің көпшілігі ұзын көлемді болып келеді. Бұны "Крест-Восток " кен қазба орнынан байқауға болады, онда бір кесудің (разрез) мөлшері 229х38,1м. Жезқазған кен орнының басқа жерлерінде Қ. И. Сәтбаев атап өткен үлкен көлемдегі қазбалар бар. Ең үлкен карьердің мөлшері 750х50 м-ге жетеді, тереңдігі 6-8 метр[11,107-112 бб. 8, 11 б.].

"Петро" кен ауданы батыстан Покровский кенішіне тікелей іргелес. Ауданның рельефі де таулы. Кен орны бойынша кендеу тек тотыққан кендермен ұсынылған. Негізгі кен минералы-малахит.

Бұл жерде Н.В.Валукинский карьер мен штольни сияқты бірнеше ежелгі әзірлемелерді зерттеді. № 1 карьердің ұзындығы 16-18 м, ені 8-10 м және тереңдігі 1,5-2 м болатын кен денесінің құлауы кезінде ұзартылған пішіні бар. № 1 карьердің шығысында №2 карьер орналасқан, ұзындығы 60 м-ге дейін, ені 7 м, тереңдігі 1-ден 4 м-ге дейін [6,4 б.].

Отандық археология мектебінің негізін салушы, академик Ә.Х.Марғұлан: «История открытия и изучения древних рудных выработок Сарыарки» деген мақаласында: «Ряд интересных данных о начальных этапах добычи медной руды и плавки обнаружен при исследовании многочисленных стоянок Джезказгана, представляющих собой уникальный источник сведений о том, что к открытию секрета плавки руды древний человек подошел, имея под рукой богатую руду Джезказгана, и на основе ежедневных наблюдений за тем, как камни, расставленные вокруг очага, на сильном костровом огне плавились и давали натеки, следы которых сохранились до наших дней. Надо заметить, что горы Джезказгана слагаются преимущественно из трех пород: кварцита, медистого песчаника и сланца, содержащих большой процент медной руды. Естественно, что очаги неолитических племен Джезказгана были сложены исключительно из этих пород. Обилие окисленных руд (малахита, куприта, азурита, хризоколлы, церуссита) и самородной меди явилось ключевым условием для неолитического человека, сооружавшего каменный очаг из этих пород и путем ежедневных наблюдений открывшего способность медной руды плавиться». [7, 8 б.] – деп Жезқазған жерінің палеометаллургиялық сипатын береді.

Кен өндірудің және оны балқытудың ең көне іздері Петрохолм (Жезқазған V, 44, 45 тұрақтар), Крест-Север (21, 23,37 тұрақтар) тұрақтарынан табылды. Мұнда тотыққан мыс рудасының бөліктері, кеуекті күйдірілген тастар, үлкен тас кесектер, кайла, мыстың ұсақ түйіршіктері табылған шағын шұңқырлар (тереңдігі 1 м-ге дейін) табылды.[7, 9 б]

Жезқазғанның солтүстігінде Жыланды ауданында Қарашошақ, Айранбай, Қыпшақбай деп аталатын бірқатар ұсақ мыс кен орындары белгілі.

Қыпшақбай кен орны Қарашошақтан оңтүстік-батысқа қарай 2,5 км жерде, Жыланды өзенінің сол жағалауында орналасқан. Геологтар бұл кен орнын 1940 жылы тапты. Ежелгі кен өндіру орны Басқұдық шатқалының бойымен өтетін шоқылар жотасының баурайында орналасқан. Жыланды өзенінің арғы жағында орналасқан Айранбай шатқалында шоқылар жотасының баурайы бойымен тізбекпен бірінен соң бірі өтетін сегіз ұсақ кен өндіру шұңқырлары тіркелген. Қарашошақ кен орны Қыпшақбай кен белдеуіне жақын орналасқан. Тотығу аймағында кен түзетін минерал малахит, азурит және хризоколла болып табылады. Ежелгі қазбалардың іздері Жезқазғаннан солтүстік-шығысқа қарай 75 км жерде Керегетас тауларында орналасқан Керегетас кен орнында байқалады.

Ұлытау елді мекенінен 5-10 км қашықтықта Ұлытау тауларының қарама — қарсы батыс беткейінде таудан ағып жатқан өзендердің аңғарларында өте қызықты қалайы шөгінділер тобы бар. Бұл топқа Нөгербекдара, Қызылтасдара және Айбасдара шашыраңқы топтары кіреді. Олардағы касситериттің мөлшері өте жоғары — 1000-1200 г/м3 дейін.[9, 60- 63 бб.]. Оларды ежелгі уақытта қолданудың дәлелі әлі табылмағанымен, мыс пен қола өндірісінің ірі орталықтарымен тығыз байланыс, сондай-ақ касситериттің жоғары мөлшері Ұлытау шөгінділерін ежелгі металлургтер үшін қалайы өндірудің көзі болуы мүмкін деп санауға негіз береді. [10,7 б.]

XX ғ. 30–50 жж. геологтар И. С. Яговкин, Ф. В. Чухров, Қ. И. Сатпаевтардың еңбектерінде табиғи металдардың көне кен орындары толық әрі нақтырақ көрсетілген. Барлаушы геолог И. С. Яговкин «Геологический очерк Джезказгано-Улутавского района» атты мақаласында: «Километрах в 3 к юго-юго-востоку от калмыцких ям на Никольском отводе имеется большой естественный карьер, составленный из нескольких вымоин с торчащими гребнями более устойчивых пород. Породы сильно разрыхлены и представлены белыми светлосерыми и желтыми глинами, бурыми, вишнево-красными песчаниками с пластами яшмовидных кварцевых песчаников. Сверху наблюдается осыпь конгломерата, причем среди гальки наблюдается кремнистый известняк с фауной. Под микроскопом яшмовидные песчаники состоят из мелкораспыленного кварцевого материала, среди которого имеются более крупные зерна того же кварца. Мелкая пыльца гематита придает породе красный цвет. Развалы опокового песчаника наблюдаются также километрах в 15 к северу от Джезказгана по левую сторону лога Соркудук-сай» деген дерегінен [14,98 б.] жер қойнауындағы кеннің сан алуан сипатын көреміз. Тау-кен инженері Иван Степанович Яговкин он бес жыл бойы қазақ елінің жер қойнауы геология-минералоги ғылымдарының докторы, академик Ф.В. Чухров «Рудные месторождения Джезказган-Улытауского района в Казахстане» деген еңбегінде «Среди месторождений меди имеющих выходы на поверхности весма мало таких, которые были бы неизвестны древним рудоискателям.

К месторождениям, на которых имеются древние выработки, относятся крупные рудные обьекты, как например, Джезказган и многие мелкие месторождения... Наиболее крупные золоторудные месторождения казахских степей, как Майкаин, Джолумбет, Алексеевское, Степняк, Бестюбе (Бестобе) разрабатывались рудакопами древности» [13, 4 б.].Қазақтың алғашқы геологы Қ. И. Сәтбаевтың 1935 жылы жазылған әрі тұңғыш рет жарияланған «Историко-археологические данные о Джезказганском районе» атты мақаласында: «Кроме указанных каменных памятников доисторического периода значительное место в районе занимают памятники, связаннные с добычей и плавкой медных руд в медно-бронзовый период развития человечества. Ярким проявлением памятников этого рода является Джезказган, где добыча окисленных медных руд в древности достигала огромных масштабов. Так, отдельные древние выработки(разносы) в Джезказгане достигают 750 м в длину, 50 м в ширину и 6–8 м в глубину. Самые скромные подсчеты свидетильствуют о том, что из джезказганских разносов было добыто в древности не менее 1 млн богатых медных руд. Опробование стенок древних разносов показало, что древние рудокоп добывали лишь руду с содержанием меди выше 5%. [12, 49 б.] деген мәліметтерден көне заманда тау кен жұмыстары қандай көлемде және қаншалықты жүргізілгендігін анықтаймыз. 1941 жылы жарық көрген «Доисторические памятники в Джезказганском районе» мақаласында «Все эти факты свидетельствуют о том, что Джезказганский район в доисторическом прошлом пережил период своеобразной индустриальный культуры, когда технология добычи и переработки окисленных медных руд была на высоком уровне, включая даже способы мокрого их обогащения. Несомненно, что эта древняя культура имела прекрасную разведочную службу, так как подавляющие большинство известных в районе медных месторождений носит следы пребывания на них древних рудокопов. Последнее положение, впрочем, справедливо не только для Джезказганского района, но и в целом для всего Казахстана и Сибири.» [11, 108 б.] деген тұжырымынан Ұлытау-Жезқазған өңірінде эволюциялық жолмен дамыған металлургия өндірісі және тау-кен ісі Қазақстан мен Сібір жеріне дейін жеткендігін көреміз.

Түйіндей келсек, Евразия аумағында көне металлургия өндірісінің ірі орталықтардың бірегейі – Ұлытау және Жезқазған жері болып табылады.Осы өңірді жан-жақты зерттеген ғалымдар оның экономикалық әрі саяси мәнін назардан тыс қалдырмай, өткен ғасырда ғылыми жұмыстарын кешенді сипатта жүргізді. Отандық палеоиндустрияландырудың тарихының негізгі мәселелерін объективті түрде қайта қарау үшін, қазақ жеріндегі ежелгі өндірістің даму тарихына кешенді зерттеу қажет. Бұл жұмыстар алдағы уақытта өлке тарихының «ақтаңдақ беттерін» толтырары анық.

Әдебиеттер тізімі

Сатпаев К.И. Геология и металлогения. В кн. «Большой Джезказган». Алма-Ата, изд. АН КазССР, 1961.

Штефанов В.И., Глоднов Н.Б. Разведанность и направление геологоразведочных работ по Джезказганскому месторождению. В кн «Большой Джезказган». Алма-Ата, изд. АН КазССР, 1961.

Маргулан А.Х. Джезказган – древний металлургический центр. В кн «Археологические исследования в Казахстане». Алма-Ата, Наука, 1973.

Валукинский Н.В. Древнее производство меди в районе Джезказгана. Известия АН КазССР, серия археология. 1948, вып.I.

Яговкин И.С., Никитин П.И. Джезказганское медное месторождение Казахской АССР. М.-Л., изд. Геолкома, 1934.

Валукинский Н.В. Моя полевая работа по археологии. 1948 // Архив ИА КН МОН РК, ф. 2, оп. 1, д. № 107.

Маргулан А. Х. История открытия и изучения древних рудных выработок Сарыарки / Маргулан А. Х. Сочинения: В 14 т. Т. 2. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. Джезказган - древний и средневековый металлургический центр (городище Милыкудук) / Сост. Д. А. Маргулан, Д. Маргулан. - Алматы: Дайк-Пресс, 2001.

Жауымбаев С. Горное дело и металлургия бронзового века Сарыарки. Караганды 2000.

Жилинский Г.Б., Оловоносность Центрального Казахстана. Алма-Ата.1959.

Берденов С. А . Казахстанская горно-металлургическая область. Вопросы археологии Казахстана. Выпуск 2. Алматы- Москва. Гылым 1998.

Сатпаев К.И. Доисторические памятники в Джезказганском районе // Собрание трудов. В 8-ми томах. Т. 7. Научно-популярные и общественно-политичиские статьи, выступления. Алматы: РИО ВАК РК, 2000.
Сатпаев К.И. Историко-археологические данные о Джезказганском районе // Собрание трудов. В 8-ми томах. Т. 7. Научно-популярные и общественно-политические статьи, выступления. Алматы: РИО ВАК РК, 2000.
Чухров Ф.В. Рудные месторождения Джезказган-Улытауского района в Казахстане. М.: изд-во АН СССР, 1940.
Яговкин И.С. Геологический очерк Джезказган-Улытауского района // Большой Джезказган. М.; Л.: изд. АН СССР, 1935. С.

ИЗУЧЕНИЕ ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД

Барменбаев Т.С., Бекмагамбетова М.Ж. к.и.н., профессор
Костанайский региональный университет им. Байтурсынова
Республика Казахстан, г. Костанай,
t.barmenbaev@mail.ru

Тургайская область была образована в 1868 г. согласно «Временному положению об управлении в степных областях Оренбургского и Западно-Сибирского генерал губернаторства». Тургайская область располагалась в северо-западной части Казахстана.

Тургайская область в течение нескольких десятилетий являлась объектом комплексного изучения - в статистическом, экономическом, естественнонаучном, историческом, этнографическом, социокультурном отношениях.

Тургайскую областьв дореволюционный период исследовали: Карл Риттер, Николай Пржевальский, Георг Радде, Василий Добросмыслов, Александр Алекторов, др.

Карл Риттер (1779-1859) - немецкий географ, внесший значительный вклад в изучение географии Восточной Европы. Его труды о содержании почвы, климате и географическом положении Тургайской области оказали влияние на последующие исследования региона. Он отмечает, что тургайская область является местом сосуществования различных народностей, таких как казахи, русские, татары и другие.Риттер также исследовал важность тургайской области в экономическом развитии региона. Он отмечал, что область богата различными ресурсами, включая нефть, газ, уголь и рудные месторождения. Он также отмечал ее потенциал в сельском хозяйстве, особенно в кормопроизводстве.Карл Риттер оставил значительное научное наследие, связанное с исследованием тургайской области. В его работах можно найти много полезной информации о ее географии, климате, растительности и животном мире. Его работы по-прежнему ценятся современными исследователями и географами [1 с. 116].

Исследования Добромыслова о Тургайской области являются одними из первых комплексных научных работ, посвященных данному региону. Они проводились в период с 1885 по 1893 годы и были завершены выпуском монографии Тургайская степь в 1898 году. Добросмыслов изучал Тургайскую область в течение нескольких лет, с 1890 по 1910 год. Он занимал должность начальника Тургайского областного статистического управления, что давало ему возможность собирать обширный статистический материал о регионе. Добросмыслов использовал различные методы исследования. Он проводил опросы среди местного населения, собирал статистические данные, изучал архивные документы. Он также совершил ряд экспедиций в различные районы области [2с. 422].

В своих исследованиях Добромыслов использовал различные методы, включая географические, ботанические, зоологические и геологические. Он изучал природные условия, климат, грунты и растительность данного района, а также его фауну. Особое внимание Добромыслов уделял исследованию растительного покрова Тургайской области. Он описывал состав и структуру растительных сообществ, классифицировал их и изучал их пространственное распределение. Исследования Добромыслова позволили установить, что Тургайская область является типичной степной зоной, где преобладают различные виды трав и кустарников.Также Добромыслов изучал зоологический мир области, анализировал виды животных и их численность. Он описывал млекопитающих, птиц, рыб, насекомых и других животных, а также изучал их экологию и поведение. Его работы внесли значительный вклад в развитие зоологии и

орнитологии.Важной частью исследований Добромыслова была геологическая работа. Он изучал геологическую структуру Тургайской области, анализировал ее горные породы и создал геологическую карту этого региона. Его исследования помогли понять формирование горных образований и определить ресурсные возможности области [2с. 422].

В результате своих исследований Добромыслов сделал несколько важных научных выводов. Он подтвердил типичность степных экосистем Тургайской области и показал их высокий экологический потенциал. Также он обнаружил значительные природные ресурсы в виде золота, серебра, железа и других полезных ископаемых [2с. 422].

Исследования Добромыслова имели большое значение для развития науки о природе и позволили получить новые знания о Тургайской области. Они стали отправной точкой для последующих исследований и способствовали развитию географии, биологии и геологии в данном регионе.

Алекторов изучал Тургайскую область в течение нескольких лет, с 1880 по 1890 год. Он занимал должность инспектора народных училищ в области, что давало ему возможность путешествовать по ней и знакомиться с её населением и природой.Алекторов использовал различные методы исследования. Он проводил опросы среди местных жителей, собирал этнографический материал, изучал архивные документы. Он также совершил ряд экспедиций в различные районы области.В результате своих исследований Алекторов опубликовал ряд работ, в которых описал историю, географию, этнографию и экономику Тургайской области. Среди его наиболее известных работ: «Тургайская область: Исторический очерк» (1884), «Тургайская область: Географический очерк» (1885), «Тургайская область: Этнографический очерк» (1886). Исследования Алекторова оказали большое влияние на развитие изучения Тургайской области. Они являются важным источником информации о истории, культуре и природе этого региона [3с. 568].

Вот некоторые конкретные примеры того, как Алекторов изучал Тургайскую область:

1. Он проводил опросы среди местных жителей, чтобы узнать о их истории, культуре и обычаях.
2. Он собирал этнографический материал, такой как предметы быта, одежда и украшения, чтобы понять образ жизни местного населения.
3. Он изучал архивные документы, чтобы узнать о прошлом области.
4. Он совершил ряд экспедиций в различные районы области, чтобы увидеть её своими глазами.

Благодаря своим исследованиям Алекторов стал одним из самых известных исследователей Тургайской области. Его работы до сих пор являются важным источником информации о этом регионе.

Также стоит отметить, что ценным источником являются документы Тургайского статистического областного комитета. Деятельность Тургайского статкомитета особенно активизировалась с конца 1890-х гг., когда здесь работали известные ученые-краеведы: В. Бенькевич, В.В. Катаринский, И.И. Крафт, А.В. Васильев, Б.А. Скалов, И.С. Хохлов [5с. 30]. А.В. Васильев преподавал классические языки и пение в Оренбургской семинарии, совмещая педагогическую работу с активной общественной и научной деятельностью - он был советником областного правления и в течение десяти лет редактировал «Тургайскую газету».

Его исследования публиковались не только в местной печати, изданиях Тургайского старкомитета и Оренбургского ГСК, но и привлекали внимание ведущих научных обществ страны.Особый интерес у Восточного отделения Императорского русского археологического общества вызвали «Материалы к характеристике взаимных отношений татар и киргизов с предварительным кратким очерком этих отношений» (Оренбург, 1898), в которых Васильев дал характеристику этническим взаимоотношениям в Оренбургском крае, долгое время не являвшимся стабильными (VIII - перв. пол. XX вв.), а также проанализировал влияние русских на распространение ислама в киргизской степи. В качестве примера татарско-киргизской (казахской) полемики автор подробно описал поэтические и песенные состязания татар и казахов [5с. 30].

Русский востоковед, один из создателей Восточного отделения Общества П.М. Мелиоранский представил две другие работы оренбургского исследователя: «Образцы киргизской народной словесности» и «Киргизские сказки» (Оренбург, 1898), которые предоставляли важную ценность.

Статистические комитеты оказали большое влияние на изучение Тургайской области.В Тургайской области статистические комитеты были созданы в 1867 году. Они регулярно

проводили переписи населения, собирали статистические данные о сельском хозяйстве, промышленности и торговле, а также изучали природные ресурсы региона.анные, собранные статистическими комитетами, были использованы для написания множества работ по истории, географии, этнографии и экономике Тургайской области. Эти работы стали важным источником информации о регионе.

Вот некоторые конкретные примеры того, как статистические комитеты помогли изучать Тургайскую область:Они провели несколько переписей населения, которые позволили получить данные о численности населения, его составе, расселении и других социально-экономических показателях.Они собирали статистические данные о сельском хозяйстве, промышленности и торговле, которые позволили понять экономику области. Они изучали природные ресурсы региона, такие как полезные ископаемые, почвы и климат.Статистические комитеты сыграли важную роль в развитии изучения Тургайской области. Они предоставили исследователям обширный статистический материал, который позволил им более подробно изучить регион и выявить его особенности [5с. 30].

Георг Радде (1831-1903) - немецкий исследователь растительности Центральной Азии. Он провел систематические исследования флоры Тургайской области, описывая разнообразие растений, их медицинские свойства и использование в местной культуре. В дополнение к вышеперечисленным методам исследования, Радде также использовал метод географического районирования. Он разделил Тургайскую область на несколько районов, в зависимости от их природных условий, населения и хозяйства. Это позволило ему более подробно изучить каждый район и выявить его особенности [4 с. 128]. Радде также уделял большое внимание изучению истории Тургайской области. Он собрал обширный материал о прошлом области, включая сведения о её населении, культуре и экономике. Этот материал был использован им для написания исторических очерков о Тургайской области.В целом, исследования Радде были очень масштабными и охватывали широкий круг вопросов. Они являются важным вкладом в изучение Тургайской области и помогают нам лучше понять историю, культуру и природу этого региона.

Вот некоторые конкретные примеры того, как Радде использовал методы исследования в своей работе:

1. Опросы местных жителей: Радде проводил опросы среди местных жителей, чтобы узнать о их истории, культуре и обычаях. Он задавал им вопросы о их происхождении, языке, религии, образе жизни и других аспектах их культуры.
2. Сбор этнографического материала: Радде собирал этнографический материал, такой как предметы быта, одежда и украшения, чтобы понять образ жизни местного населения. Он также собирал фольклорные материалы, такие как песни, сказки и легенды.
3. Изучение архивных документов: Радде изучал архивные документы, чтобы узнать о прошлом области. Он изучал документы, хранящиеся в государственных архивах, а также в частных коллекциях.
4. Путешествия по области: Радде совершил ряд экспедиций в различные районы области, чтобы увидеть её своими глазами. Он путешествовал по степям, горам и лесам, изучая природу и население региона.

Радде использовал все эти методы исследования для получения более полной картины о Тургайской области. Его работы являются важным источником информации о регионе и помогают нам лучше понять его историю, культуру и природу.

Таким образом мы можем сделать вывод о том, что дореволюционное исследование Тургайской области, осуществлялось по разным направлениям. Главная их цель изучения заключалась в исследований разных аспектов жизни, для управления колонизированной территории. Несмотря на это ценность данных трудов не уменьшается.

Статья выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19679853).

Список литературы

Алекторов А.Е. Тургайская область. Естественные и производственные силы области, хозяйственная деятельность населения и образование. Оренбург, Типо-литография. - 1891 г. – 116 с.
Добросмыслов А.И. Тургайская область исторический очерк. Тверь, Типо-литография 1902 г. – 422 с.

Риттер К. Землеведение Азии. СПБ, Академия императорской академии наук 1850 г. – 568 с.
Кёппен Ф. П. «Густав Иванович Радде (заметка о его жизни и научной деятельности)» // Журн. мин-ва нар. просв. - 1903. - № 6. - С. 109 - 128.
Тугай Т. Локальный метод в исследования Казахстана во второй половине XIX-нач. XX века // Вестник ОГУ - №5 -2015. - С.23-30.

НУРИНСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ В ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КАЗАХСТАН ЛЕТОМ 1933 ГОДА

Бедельбаева М.В.
к.и.н., зав. музеем археологии и этнографии САИ
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
bmv_1967@mail.ru

В 2023 году исполнилось 90 лет со времени открытия первого памятника яркой бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана – одной из самых интересных культур эпохи поздней бронзы (вторая половина II тыс. до н.э.) восточной части евразийских степей. Этот памятник – сооружение № 11 могильника Дандыбай был открыт и исследован летом 1933 года в Карагандинской области на реке Шерубай-Нура близ одноименного аула экспедицией Государственной академии истории материальной культуры Народного комиссариата просвещения РСФСР под руководством профессора Павла Сергеевича Рыкова (1884-1942 гг.). В процессе создания и работы экспедиция получила название Нуринской по основному району исследований – бассейну реки Нуры. В полевых работах принимал участие М.П. Грязнов (впоследствии профессор, доктор исторических наук), который был заместителем начальника экспедиции и непосредственным руководителем раскопок кургана № 11. В штатный состав группы входили старшие научные сотрудники М.И. Артамонов (известный советский археолог, специалист по археологии скифов), И.В. Синицын и Н.К. Арзютов (ученики П.С. Рыкова), младшие научные сотрудники М.Н. Комарова и А.Н. Рогачев.

Цель полевых исследований состояла в изучении археологических памятников, которым угрожало уничтожение в связи с развитием сельскохозяйственных угодий совхоза «Гигант». Экспедиция работала на территориях, подведомственных ГУЛАГу, в зоне Карагандинского исправительно-трудового лагеря – печально известного Карлага, который был организован осенью 1931 г. Освоение рудной базы Карагандинского района силами заключенных требовало не только строительства железных дорог, организации добычи угля и полезных ископаемых, жилищного строительства, но и обеспечения растущих промышленных центров продовольствием. В народном хозяйстве применялся почти исключительно труд людей, осужденных НКВД по разным обвинениям, раскулаченных крестьян-переселенцев, высланных в Карлаг, численность которых за пару лет выросла почти в два раза и составляла 25 тысяч человек.

В архивах России сохранились документы, проливающие свет на историю организации и особенности работы Нуринской экспедиции и опубликованные в статьях С.С. Тихонова и Н.В. Телятниковой (г. Омск) [1, с. 187-193; 2, с. 146-150] и Н.Ю. Смирнова (г. Санкт-Петербург) [3, с. 78-113]. Это личный архив М.П. Грязнова, сохраненный в фондах Музея археологии и этнографии Омского университета, материалы Рукописного и Фото отделов Научного архива Института истории материальной культуры РАН (далее – ИИМК), а также фонд Секретной части АН СССР. Именно здесь сохранилась докладная записка П.С. Рыкова начальнику Карлага М.М. Чунтонову о результатах работы экспедиции.

На начальника экспедиции были возложены обязанности ведения переговоров с администрацией ГУЛАГа по организации работ, которые состоялись в начале мая 1933 г. и привели к заключению договора, согласно которому 7 человек штатного состава числились в структуре Карлага как вольнонаемные. Угроза уничтожения памятников археологии в зонах гигантских строек социализма давала возможность получить финансирование на раскопки и научные исследования. В полевом отчете экспедиции и переписке ее участников отражены все сложности подготовительного периода: уточнение сроков, бронирование билетов, получение аванса, оформление командировок и др. Проблема состояла даже в том, чтобы получить карту района будущих работ, которая была засекречена!

На страницах внутренней газеты Карлага «Путевка» под рубрикой «На культурно-воспитательном фронте» в 1933 году была опубликована статья с названием «Научная археологическая экспедиция» о значении историко-археологических исследований. Ниже приведен ее текст с сохранением авторской пунктуации и орфографии.

«Партия и Советская власть поставили перед нашей страной, строющей социализм, ряд важнейших задач во второй пятилетке. Одной из них является переход к бсссклассовому обществу, т.е. такому общественному устройству, когда не будет ни угнетенных, ни угнетателей – эксплуататоров рабочих масс. С этой целью наше правительство между прочим ставит перед научными силами СССР задачу изучения общества в то время, когда классы еще не создались, следовательно опять-таки когда не было угнетателей, какими следует считать в прошлом рабовладельцев, крепостников и буржуазию, особенно крупную. Изучение такого доклассового общества, его хозяйственного и общественного уклада производятся, главным образом, археологами, т.е. историками, умеющими разбираться в памятниках – древних погребениях – курганах, местах поселений и отдельных находимых вещах, часто непонятных для многих по своему назначению. Наш Советский Союз, несмотря на его обширные размеры, достигающие 1/6 всего земного шара, изучен достаточно хорошо, хотя еще и остались места неисследованные, откуда в руки историка-археолога не попадалось никаких сведений о древних памятниках быта и хозяйства, и где равным образом не проводились археологические разведки и раскопки. Одним из таких мест в СССР является и Карлаг, находящийся на территории Казахстана. Кроме того, в Карлаге идет важное и обширное строительство совхозов, что приводит иногда, при незнании древних остатков жизни, к их порче. Вот почему Государственная Академия Истории Материальной Культуры, учрежденная в свое время В.И. Лениным, и заключила договор с Гулагом в целях археологического обследования территории Карлага. В задачи экспедиции, прибывшей сюда от Академии по соглашению с Гулагом, входит не только полевое обследование и отметка находимых древних памятников, но и их раскопка в целях сохранения наиболее важных в научном отношении памятников, а также предметов материальной культуры, подвергающихся опасности возможной порчи их вследствие различных строительных работ в Карлаге. Результаты произведенных исследований не только напечатаны в соответствующих научных изданиях, но и отображены в музее Учебного комбината в Долинском с целью ознакомления живущих в Карлаге – как с работами экспедиции, так и в целях показа новых строк изучения и Социалистического освоения площади Карлага.

Научный состав Экспедиции Академии надеется, что все живущие в Карлаге окажут ей необходимое содействие в работе, как уже сделано со стороны высшей администрации лагеря. Особенно экспедиция считает своим долгом принести благодарность и. об. [исполняющим обязанности – прим. авт.] Начальника Карлага тов. Линину, благодаря заботам и вниманию которого она уже получила и получает наилучшие условия для своей работы.

Научный персонал экспедиции надеется, что ему удастся собрать достаточно ценные научные материалы, которые приподнимут завесу над историческим прошлым края, и что тем самым в известной части будет восстановлена картина хозяйственного и общественного быта далекого от нас доклассового и ранне-классового общества.

Выполнение народно-хозяйственного плана социалистического строительства, поскольку оно касается Карлага, теперь сопровождается также и выполнением другой стороны соцстроительства – изучением истории человечества, жившего в отдельные эпохи, познание которых признается весьма важным в свете учения Маркса-Энгельса-Сталина.

Следующая статья будет посвящена указаниям инструктивного характера в целях получения новых материалов от заключенных, живущих в разных районах Карлага и имеющих перед собой археологические памятники, которые, однако, ими пропускаются вследствие неосведомленности в интересующих экспедицию вопросах

Начальник Археол. Экспедиции Проф. П. Рыков

4 стр. «ПУТЕВКА» № 24 (52). Типография Карлага ОГПУ, с. Долинское»

Из фондов архива ясно, что были опубликованы еще две статьи, упоминания о которых есть в документах экспедиции, но пока к большому сожалению они не обнаружены ни в архиве ИИМК, ни в Карагандинском областном архиве.

С администрацией Карлага была достигнута договоренность об издании специального приказа по лагерю, обеспечивающего «охрану древних сооружений». Такой приказ действительно был издан и ниже приведен его текст.

ПРИКАЗ

По Карагандинскому Исправительно-Трудовому Лагерю ОГПУ

№ 306

17-го июля 1933 г. с. Долинское.

Содержание: О памятниках древних эпох на территории лагеря.

На территории лагеря сохранилось много памятников древних эпох в виде курганов (земляных насыпей), следов каменных кладок, остатков поселений, обнаруживаемых по находкам черепков глиняной посуды, обломков орудий, костей и проч.

Означенные остатки памятников часто подвергаются порче или уничтожению пр и хозяйственных работах.

С целью сохранения этих памятников в интересах исторической науки –

ПРЕДЛАГАЮ:

1. Принять меры к охране обнаруживаемых памятников древности, воздерживаясь от ихз порчи или уничтожения.
2. О всех обнаруживаемых памятниках и находках отдельных предметов древности сообщать через Начальников Отделений и Лагпунктов в Управление.
3. Найденные предметы доставлять в Управление с соответствующим описанием при каких условиях они найдены.

Подробная инструкция о мерах по охране памятников древности будет сообщена дополнительно.

Начальник Управления

Карлага ОГПУ ЧУНТОНОВ.

Инструкция по учету и охране памятников материальной культуры на новостройках на шестнадцати страницах была издана в 1933 году [4], но не вполне ясно попала ли она в Карлаг.

С 14 июля по 3 августа 1933 г. при материальной и технической поддержке администрации ГУЛАГа, который в том числе поставлял и рабочую силу для раскопок из состава заключенных Карлага, Нуринская экспедиция обследовала значительную территорию Центрального Казахстана, практически неизведанную в области археологических памятников, а на тот момент и закрытую для свободного посещения. Документы не сохранили имена небольшого оличества рабочих из контингента заключенных Карлага. По понятным причинам эта информация не упоминается и в записях научных сотрудников. Сохранились лишь немногочисленные любительские полевые фотографии, на которых видны одинаково одетые фигуры людей с лопатами в руках, выполняющие простую работу землекопов. По воспоминаниям М.П. Грязнова, лагерное начальство назначало на работы заключенных из «интеллигентов», которые были рады принять участие в научном исследовании. Видимо, непрофильная занятость лагерных рабочих входила в противоречие с выполнением первоочередных задач социалистического строительства и поэтому экспедиции выделялись людей по остаточному принципу и не самых трудоспособные. Более точные сведения П.С. Рыков приводит в отчете начальнику Карлага: «Всего было употреблено на работу, считая лишь часы применения рабочей силы – от штрафрот – до 214 часов, причем количество рабочих колебалось от 2 до 20 человек» [2, с. 97].

За полтора месяца работы были осмотрены археологические памятники как северного, так и южного участков совхоза «Гигант», пройдено 1500 км маршрутов, из которых около 600 км преодолено на машинах. Собраны материалы для археологической карты, выявлены памятники, подлежащие охране, намечены 10 групп объектов для проведения раскопок, поскольку их целостности угрожали хозяйственные работы совхоза. Членами экспедиции был исследован ряд разновременных археологических памятников, преимущественно древних погребений, среди которых курганы эпохи бронзы и средневековые захоронения.

На могильнике Дандыбай, расположенном в 60 км к юго-западу от г. Караганды на левом берегу р. Шерубай-Нура, было раскопано 10 могил, обнаружен и исследован неизвестный ранее науке тип сооружений – первый памятник будущей бегазы-дандыбаевской культуры, исследованной позднее академиком А.Х. Маргуланом – курган № 11 могильника Дандыбай. Работа на нем велась в конце июля-начале августа 1933 г. Под насыпью высотой более 1 м было открыто квадратное в плане каменное сооружение с погребением в грунтовой яме и инвентарем: три бронзовых наконечника стрел, бронзовые иглы, роговая застежка, каменное орудие, 12 сосудов. Позднее эта территория была затоплена Шерубайнуринским водохранилищем. Практически все древние памятники были ограблены еще в древности и значимого погребального

инвентаря в них не найдено. Это были фрагменты керамических сосудов, бронзовые наконечники стрел, бусины и кольца.

По окончании работ Нуринской экспедиции был подписан акт о проделанной работе за подписью начальника Карлага М.М. Чунтонова о том, что «работы по археологическому обследованию, выявлению и учету памятников и проведение археологических раскопок на территории совхоза «Гигант» выполнены полностью» [2, с. 99]. Сводный отчет о полевых исследованиях объективно констатировал разрушение памятников в результате работ на территории совхоза «Гигант» без упоминания заказчика работ (ГУЛАГ и ОГПУ).

Частично материалы и предварительные итоги были представлены начальником экспедиции П.С. Рыковым в двух публикациях [5, с. 57-58; 6, с. 40-68]. Обработка научных материалов и запланированная на конец декабря 1933 г. выставка не состоялись, поскольку последовал арест М.П. Грязнова, которого обвинили в участии в фашисткой контрреволюционной организации украинских и русских националистов и приговорили к 3-х летнему заключению в исправительно-трудовом лагере г. Вятка. Позднее, вероятно, узнав об исследованиях А.Х. Маргулана в Центральном Казахстане, он опубликовал обобщающую работу по кургану № 11 могильника Дандыбай в журнале «Советская археология» [7, с. 129-162], редактором которого был один из участников Нуринской экспедиции М.И. Артамонов. В 1937 г. был репрессирован и П.С. Рыков, в 1942 г. он умер в Владивостоклаге.

Судьба А.Х. Маргулана, выдающегося ученого, который продолжил исследования бегазы-дандыбаевской культуры в конце 40-ых гг. XX в. [8], тоже могла сложиться совершенно иначе в условиях жестко выстроенной идеологической советской системы, опирающейся на репрессивный аппарат. Казахстан мог лишиться своего великого сына и патриота, поскольку в конце 40-х гг. XX в. Алькей Маргулан чуть было не попал под молох сталинских репрессий, когда его обвиняли в совершении «ряда ошибок националистического характера». Лишь по счастливому стечению обстоятельств удалось избежать расправы и одной из причин, позволившей избежать ареста, стало то, что единственный экземпляр рукописи его диссертации «Эпические сказания казахского народа» бесследно исчез из фонда Ленинской библиотеки в Москве и не был обнаружен спецслужбами [9].

При подготовке монументального издания «Археологическая карта Казахстана» [10] (далее АКК) А.Х. Маргулан активно использовал материалы Нуринской экспедиции. Так, упоминаются энеолитическое поселение в с. Долинском, расположенное на правом берегу р. Шерубай-Нура, где были найдены микролитические кремневые орудия, скребки, наконечники стрел, бронзовое шило (№ 2191 АКК); могильник эпохи бронзы из 13 курганов, из которых в 1933 г. было раскопано три и найдены обломки сосудов с треугольным и линейным орнаментами (№ 2194 АКК); могильник Дандыбай (№ 2196 АКК); четыре каменные кургана предположительно отнесенные к эпохе ранних кочевников (№ 2197 АКК); разновременный могильник у Центрального хутора на правом берегу р. Шерубай-Нура, из 29 оград эпохи бронзы 5 были исследованы экспедицией П.С. Рыкова, как и 3 кургана эпохи ранних кочениках с инвентарем: железный однолезвийный нож, бронзовый бубенчик, обломки сосудов и пастовая бусина (№ 2198-2199 АКК); мазар XVIII в. квадратной формы с высотой стен около 1м (№ 2193 АКК).

Работа по поиску сохранившихся документов о деятельности Нуринской экспедиции в Карагандинском областном архиве пока не дала результатов. Вполне вероятно, что вся документация по Карлагу в 1933 году передавалась в областной центр Карагандинской области (тогда это был г. Петропавловск) или в силу особой секретности в г. Москву, где находилась администрация ГУЛАГа. Новые документальные свидетельства, дополненные информацией по памятникам бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана, исследованным карагандинскими археологами в последние годы, могут стать основанием для издания книги об этих событиях и становлении археологии в Центральном Казахстане.

Список литературы

Тихонов С.С. Могильник Дандыбай и его исследования Нуринской археологической экспедицией Института истории материальной культуры в 1933 году // Изучение историко-культурного наследия Центральной Евразии: Сб. м-лов Междунар. научн. конф. «Маргулановские чтения - 2008». Караганда, 2009. С. 187-193.

Телятникова Н.В. Архивные материалы о могильнике Дандыбай // М-лы Междунар. арх. конф. «Маргулановские чтения – 2011». Астана, 2011. С. 146-150.

Смирнов Н.Ю. Неизвестный контекст знаменитого открытия: работа М.П. Грязнова в Центральном Казахстане в составе экспедиции профессора П.С. Рыкова в 1933 году (к прошедшему 85-летию открытия первого памятника бегазы-дандыбаевской культуры) // Археология Казахстана. № 2(8). 2020. С. 78-113.
Артамонов М.И., Грязнов М.П., Латынин Б.А. Инструкция по учету и охране памятников материальной культуры на новостройках/ отв. ред. С. Н.Быковский. Л.: Изд-во ГАИМК, 1933. 16 с.
Рыков П.С. Нуринская экспедиция 1933 г. //Памятники истории материальной культуры. 1933. № 9-10. С. 57-58.
Рыков П.С. Работы в совхозе «Гигант» (Караганда) // Археологические работы Академии на новостройках в 1932-33 гг. Т. II. Вып. 110. М.-Л., 1935. С. 40-68.
Грязнов М.П. Памятники карасукского этапа в Центральном Казахстане // Советская археология. 1952. Вып. XVI. С. 129-162.
Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1979.
Бедельбаева М.В. Экспедиция в сердце Карлага // Индустриальная Караганда. № 59 (23043) 30.05.2023 г.
Археологическая карта Казахстана. / Сост. Е.И. Агеева, К.А. Акишев, Г.А. Кушаев, А.Г. Максимова, Т.Н. Сенигова. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960.

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Л.Ф. СЕМЕНОВА – ИССЛЕДОВАТЕЛЯ ДРЕВНОСТЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА

Бедельбаева М.В., Гусев И.В.*
к.и.н., зав. музеем археологии и этнографии САИ,
*инженер Сарыаркинского археологического института
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
bmv_1967@mail.ru

Создание хроники археологического изучения Центрального Казахстана имеет важное значение и продиктовано необходимостью определения форм становления и организации исследования памятников древней истории до этапа оформления казахстанской археологии в научную дисциплину с профессионально-подготовленными кадрами во второй половине XX века. Важное значение в реконструкции этого процесса играют архивные материалы, сохранившиеся г. Санкт-Петербург в фондах Института истории материальной культуры (далее ИИМК), архиве М.П. Грязнова, хранящемся в Музее археологии и этнографии Омского государственного университета, Государственном архиве Карагандинской области (далее ГАКО).

С 1927 г. исследованием археологических древностей Центрального Казахстана активно занимался краевед Л.Ф. Семенов (1901-1986 гг.), занимая должность заведующего библиотекой и музеем г. Акмолинска с 1923 по 1932 гг. Его подвижническая и просветительская деятельность довольно полно описана в статьях и книгах Ю.Г. Попова, А.Ф. Дубицкого, И.А. Гусевой (Семеновой). На сайте Карагандинского областного историко-краеведческого музея размещена информация о жизненном пути Леонида Федоровича Семенова.

Летом 1927 года по инициативе Л.Ф. Семенова было организовано несколько поездок для изучения древних памятников Акмолинского уезда, участники которых на конной подводе проехали более 1500 км, обследовав горы Ерементау и Актау, урочища Семизбугу и Караганды, собрав предметный и документальный материал. В деле № 57 с названием «Работы в Акмолинской области Акмолинского уездного музея. Отчет за 1927 год», которое хранится в архиве ИИМК [1] представлены итоговые записи Л.Ф. Семенова, отправленные в Центральное Бюро Краеведения и полученные там 31 августа 1927 года, о чем свидетельствует дата на штампе. Ниже приведены выдержки из этого текста.

«Ц.Б.К.
Вход. (?) № 2869
"31" Авг. 1927(?)
при сем – посылка
Центральное Бюро Краеведения

Прилагаю при сем информацию и часть материалов экспедиции. Акмолинский уездный Музей просит ознакомиться с ними, в случае если какие-либо вопросы неясны Музей может дать более подробное описание.

Музей так же просит ответить может ли он сам произвести раскопку трех небольших курганов, из них одна будет могила с каменным ящиком или вернее может ли Музей получить разрешение на эти раскопки – могил таких много в нашем уезде – заполучить к нам археолога сопряжено с большими денежными затратами».

Далее Л.Ф. Семенов пишет о найденных каменных изваяниях: «…измерялась их высота, окружность, описывалось местонахождение их (для нанесения на карту). Нам удалось на всем протяжении в 1600 верст по югу нашего уезда найти только две бабы, которые должны быть к 1 сентября доставлены в Музей.

Одну из этих баб мы нашли у крестьянина Капитонова в с. Самарском Акм. у. [уезда]. Баба имеет приблизительно 1 арш. высоты, круглое монгольского типа округлое женское лицо с ясно высеченным "джаулуком" головным убором замужней женщины из кожи или коленкора».

Есть в деле приложение с названием «к отпечаткам окаменелостей» и рисунок плиты, найденной в горах Калмак-Кырган на скале Казан-аул, где указано: «площадь, где высечены надписи (контуры камня в скале) имеет в ширину в широкой части 20 вершков и в длину 22 вершков. просьба определить эти надписи, и о результатах сообщить Акмолинскому Уездному Музею (Казахстан)» (прим. авт.: орфография оригинала).

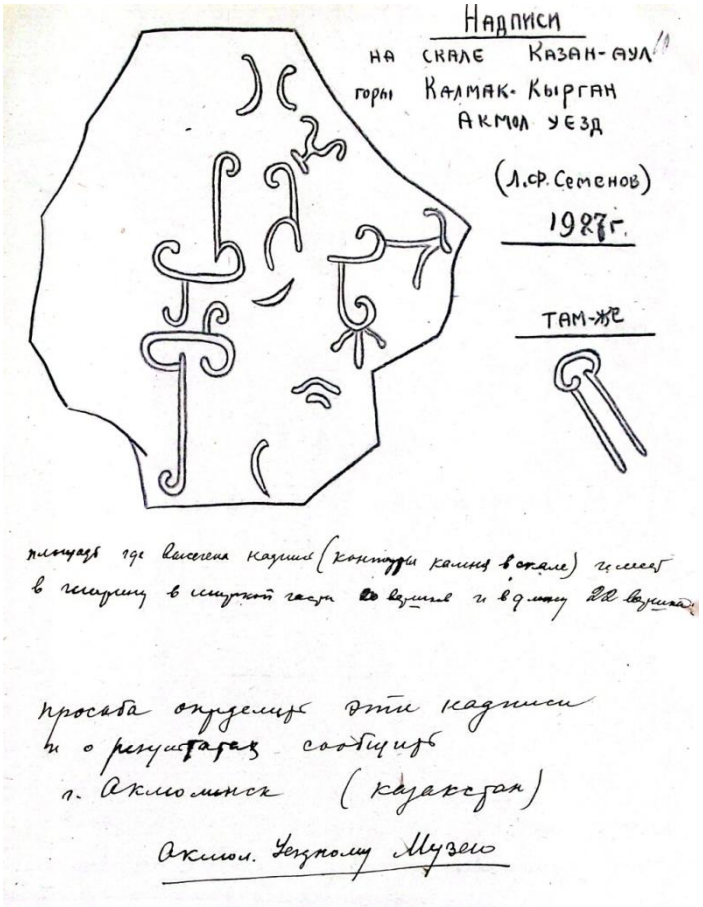

В ответ на предоставленную информацию и предметный материал Л.Ф. Семенов получил следующее письмо, которое хранится в ГАКО в личном фонде Л.Ф. Семенова (сохранена орфография подлинника).

«Народный Комиссариат Просвещения
ГОСУДАРСТВЕННАЯ АКАДЕМИЯ ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ЛЕНИНГРАД
Мраморный дворец
Тел. 5-63-00
13 сентября 1927 г.
№ 4312
В Акмолинский музей

Государственная Академия Истории Материальной Культуры, получив по принадлежности сообщение Музея о произведенных им в 1927 году работах, считает долгом приветствовать столь удачно начатый учет памятников древности Акмолинской степи и желает дальнейших успехов. Добытые Музеем сведения хотя и не обильны, но представляют полную новость. Близкий материал собран пока лишь в районе озера Зайсана и лишь в сравнительно недавнее время. Академия имеет удовольствие выслать при сем работу Адрианово /Изв. Арх. Комм. в. 62/,, в которой Музей найдет и аналогии и некоторые объяснения. Вместе с сим Академия обращается к Музею с просьбой доставить ей копию с полного отчета экспедиции 1927 г. /в археологической части/, особенно в виду того, что исследования в Казакстане начаты.
Раскопки разрешают(ся) лишь лицам, уже приобрет(в)шим опыт, но Музейный Отдел Главнауки охотно разрешает обследование памятников древности, с правом небольших пробных раскопок.
Председатель Академии
Управляющий Делами (две подписи)» [2, л. 15].

Известия Императорской Археологической комиссии, упоминаемые в письме, это периодическое издание, основанное по инициативе академика В. В. Латышева, которое выходило в Санкт-Петербурге с 1901 по 1918 гг. Всего было издано 66 выпусков. В 1918 г. Археологическая комиссия была преобразована в Государственную Российскую Археологическую комиссию. В 1919 г. Комиссия была ликвидирована с передачей ее функций вновь организованной Российской академии истории материальной культуры, после чего выпуск издания прекратился. В выпуске 62, изданном в Петрограде в 1916 г., о котором говорится в письме, была напечатана работа А. В. Адрианова «К археологии Западного Алтая (из поездки в Семипалатинскую область в 1911 г.)». В книге представлен подробный отчет о его раскопках и исследованиях в указанном регионе с разделами «Курганы. Кольцеобразные выкладки. Фигурные выкладки. Писаницы. Каменные бабы», таблицей, картой местности, фотографиями и рисунками [3]. Данное издание, видимо, должно было послужить образцом для Л.Ф. Семенова в проведении экспедиционных изысканий и составлении отчета о них.

Ценным источниковедческим материалом ГАКО является переписка Л.Ф. Семенова с археологами, которая уже была опубликована [4, с. 209-215], и Открытые листы, выданные на его имя. Так называется разрешение на право производства археологических исследований (раскопок, разведок и наблюдений). До революции 1917 года Открытые листы выдавались Археологической комиссией в г.Санкт-Петербург. После революции до 1948 года Открытые листы выдавались учреждением «Главнаука Наркомпроса РСФСР», а позднее по постановлению Совета Министров СССР от 14 октября 1948 года «О мерах улучшения охраны памятников культуры» выдавались Институтом археологии АН СССР (для РСФСР), а в Казахстане, как и в других союзных республиках, соответствующими научными учреждениями.

В зависимости от характера полевых археологических исследований Открытые листы имели четыре формы: № 1 – на право производства раскопок памятников археологии и разведок их; № 2 – на право производства разведок с частичным вскрытием небольших участков (до 20 кв. м) памятников с разведывательными целями; № 3 – на право производства разведок без производства каких-либо земляных работ на памятниках; № 4 – на право производства охранных раскопок памятников, разрушаемых при строительно-земляных работах или находящихся в аварийном состоянии.

Открытые листы по формам 1 и 4 выдавались на раскопки конкретных памятников археологии, Открытые листы на производство разведок – с указанием конкретных административных регионов. Открытые листы выдавались по заявкам государственных учреждений, организующих и ведущих экспедиционные археологические изыскания, на имя исследователя, указанного в заявке. Заявка на выдачу Открытого листа должна быть подана не позднее, чем за два месяца до начала полевых работ.

Исходя из найденных в архиве документов ясно, что первым исследователем археологических памятников Центрального Казахстана, получившим официальное разрешение – Открытый лист – был директор Акмолинского уездного музея Л.Ф. Семенов.

Ниже представлены копии документов, свидетельствующие о получении права производства разведок с частичным вскрытием небольших участков (до 20 кв. м) памятников с разведывательными целями (форма № 2).

Р.С.Ф.С.Р.
КОММИСАРИАТ ПО ПРОСВЕЩЕНИЮ
ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ
НАУЧНЫХ, НАУЧНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫХ,
МУЗЕЙНЫХ И ПО ОХРАНЕ ПРИРОДЫ УЧРЕЖДЕНИЙ
(ГЛАВНАУКА)
"9" мая 1928 Г.
№ 50390
Действителен по 1-е декабря 192 г.
Открытый лист № 78

Главное Управление Научных, Научно-художественных, Музейных и по Охране Природы Учреждений (Главнаука) Наркомпроса, выдавая настоящий открытый лист Зав. Акмолинским Музеем т. Семёнову Л.Ф. на право производства археологических (палеоэтнологических) обследований в пределах Акмолинского уезда, просит все органы Советской Власти, Государственные и Общественные учреждения и частных лиц оказывать т. Семёнову всемерное содействие, в интересах науки, для успешного выполнения возложенного на него научных поручений.

В осуществление полномочий, предоставляемых настоящим Открытым Листом т. Семенов, имеет право производить топографическую съемку планов, нивеллировку, фотографирование и зарисовку древних стоянок, селищ, городищ, могильников и других памятников старины, а так же пробное вскрытие ограниченных участков на них, осуществляемые в случаях, предусматриваемых инструкцией к настоящему Открытому Листу и согласно правилам, изложенным в означенной инструкции.

Основание: Декрет ВЦИК от 7 января 1924 г. (Собрание узаконений № 18 от 24 марта 1924 г., ст. 179)

Начальник Главного Управления Научных, Научно-Художественных, Музейных и по Охране Природы Учреждений

Заведующий Отделом по делам Музеев и Охране Памятников искусства и Старины

Секретарь Управления (3 подписи) [2, л. 2].

Р.С.Ф.С.Р.
КОММИСАРИАТ ПО ПРОСВЕЩЕНИЮ
ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ
НАУЧНЫХ, НАУЧНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫХ, МУЗЕЙНЫХ И ПО ОХРАНЕ ПРИРОДЫ УЧРЕЖДЕНИЙ
(ГЛАВНАУКА)
"9" ИЮЛЯ 1929 Г.

№ 50390 Действителен по 1-е декабря 1929 г.

Открытый лист № 18

Главное Управление Научных, Научно-художественных, Музейных и по Охране Природы Учреждений (Главнаука) Наркомпроса, выдавая настоящий открытый лист Л.Ф. Семёнову на право производства археологических (палеоэтнологических) обследований в пределах Акмолинского округа, просит все органы Советской Власти, Государственные и Общественные учреждения и частных лиц оказывать т. Семёнову всемерное содействие, в интересах науки, для успешного выполнения возложенного на него научных поручений.

В осуществление полномочий, предоставляемых настоящим Открытым Листом т.Семенов, имеет право производить топографическую съемку планов, нивеллировку, фотографирование и зарисовку древних стоянок, селищ, городищ, могильников и других памятников старины, а так же пробное вскрытие ограниченных участков на них, осуществляемые в случаях, предусматриваемых инструкцией к настоящему Открытому Листу и согласно правилам, изложенным в означенной инструкции.

Основание: Декрет ВЦИК от 7 января 1924 г. (Собрание узаконений №18 от 24 марта 1924г., ст. 179)

Начальник Главного Управления Научных, Научно-Художественных,
Музейных и по Охране Природы Учреждений
Заведующий Отделом по делам Музеев и Охране Памятников искусства и Старины
Секретарь Управления (3 подписи, печать)» [2, л. 3].

Надпись на обороте:
«Настоящий открытый лист явлен в Акмолинский окр. исполком. 17/VIII 29 г. Управделами окр. ИКа (подпись, печать)
Настоящий открытый лист зарегистрирован в …. сельсовете 19/VIII 29 г. Пред. совета (подпись, печать)» [2, л. 3 об.].
«Действителен на три месяца
на одной лошадей
Открытый лист № 296

Выдан Акмолин. Окружным Административ. Отделом Упол. тов. Семенову на право взимания советских и обывательских лошадей по пути следования в Жан-Аркинский р-н и в пределах Акмолинского округа, за плату "5" копейки с версты и лошади или "8" копейки с версты и пары, при бесплатном перевозе двух пудов багажа
"29" июня 1929 г.
Нач. Акмол. Окр. АО ОИК'а
Нач. Милиции Акмол. Округа
Секретарь АО (3 подписи, печать)

ا شد يق قـات
بـونمسم يسيشساب يعزوم تييـن 5 ايسـتـلـمم …
نيـسـاتـلـامسيـن وكوخ نيـتـمروخ افـولـا ولـا ياخ …
تييـن 5 ينـامـيا الـومقـا هيـنـمدتـام اشـا …
زيـسيـقـا خاغان توب 2 يغـادنـوب …
10 يسوغوا 1929
وكروك بـ ا سد شد يـ سيـاقـ مولا
(исипдоп ,ьтачеп) مهلهتـ سـ يا بـ ا سـ شـ يـ سي[2, л. 4, об.].

Это рукописная дублирующая надпись на арабской графике, которая была помещена на обороте этого документа. Часть знаков не читается и помечена многоточием (авторы выражают признательность С. Б. Иксанову – преподавателю исторического факультета за транскрипцию и перевод текста).
«Действителен на одну месяце
на пару лошадей
Открытый лист № 341

Выдан Акмолин. Окружным Административ. Отделом зав. Акмол. Музеем т. Семенову и двум науч. сотрудникам на право взимания советских и обывательских лошадей по пути следования в Еременский(?) и Азатский район и в пределах Акмолинского округа, за плату "5" копейки с версты и лошади или "8" копейки с версты и пары, при бесплатном перевозе двух пудов багажа.

"10" август 1929 г.
Нач. Акмол. Окр. АО ОИК'а
Нач. Милиции Акмол. Округа
Секретарь АО (печать, 2 подписи)» [2, л. 5].

В 1929 и 1930 гг. Л.Ф. Семенов официально, обладая Открытым листом, провел археологическую разведку в окрестностях города Акмолинска и зафиксировал несколько памятников. Значимым результатом этих полевых сезонов стало открытие, предварительное обследование и первые рекогносцировочные раскопки на городище близ озера Бузукты, о чем подробно написал в своей статье археолог С.С. Тихонов [5, с. 151-154]. В архиве М.П. Грязнова найдены записи и рисунки, скопированные археологом из отчета о полевых работах, сданного Л.Ф. Семеновым в ГАИМК. В них указано месторасположение памятника, расстояние от Акмолинска, план городища, на котором видно, что оно расположено на восточном берегу озера Бузукты на невысокой, четырехметровой озерной террасе близ дороги на Ильинский хутор [5, рис. 2]. Городище состоит из трех площадок, окруженных валом и рвами. Размеры городища по линии север-юг – около 160 м, по линии запад – восток приблизительно 130-140 м. На территории городища Л.Ф. Семенов заложил 5 шурфов: размером 40х40 см и 50х75 см, глубиной 45 см, в одном из которых (шурф №2) были обнаружены кирпичи, угольки и какая-то кость, в остальных – нетронутый грунт.

Этот памятник впервые стал известен после публикации путевых заметок офицера царской армии, краеведа, геолога и ботаника И. П. Шангина, совершившего путешествие из Сибири в Среднюю Азию в 1816 году [6]. В 1999 году К.А. Акишев начал его исследование, в котором принимали участие и студенты исторического факультета Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова (рук. отряда – к.и.н., доцент кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории В.В. Варфоломеев). В результате раскопок установлено, что городище Бозок – один из ключевых памятников древней истории Казахстана – было основано в VII-IX вв. и функционировало до XV-XVI вв. [7, с. 15-16]. В настоящее время здесь организован Государственный историко-культурный музей-заповедник Бозок.

Результаты своих исследований в эти годы Л.Ф. Семенов опубликовал в журнале «Вестник Центрального музея Казахстан» [8, с.77-87]. В реестре «Археологическая карта Казахстана» (далее АКК) упоминаются следующие памятники, обследованные Л.Ф. Семеновым в 1927 – 1930 гг.: два кургана у с. Захаровского диаметром по 50 м, на одном найден бронзовый наконечник стрелы, на другом – железный (№ 2189 АКК); каменная баба в районе Спасского завода, изваяние женщины со сложенными на груди руками и в головном уборе, спускающимся на плечи наподобие казахского жаулыка (№ 2211 АКК); изображения наскальные – в урочище Каражартас, точечной техникой выбиты двугорбый верблюд, марал, таутеке и охотник (№ 2335 АКК) [9, с. 152-153, 163]. Информация об этих изображениях размещена и в собрании сочинений А.Х. Маргулана [10, рис. 152, 153, 154, 359].

В фонде Л.Ф. Семенова ГАКО находятся Открытые листы, выданные в 1941, 1952-1960 гг. и это означает, что его археологические исследования были продолжены в Карагандинской области, куда он был назначен директором краеведческого музея в 1938 году и занимал эту должность до 1958 г.

Исследование выполнено в рамках гранта Комитета науки МНВО РК «Реконструкция культурно-исторических ландшафтов древней Бетпакдалы» (ИРН проекта AP19679947).

Список литературы

Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук. Фонд 2, дело № 223.

Государственный архив Карагандинской области. Фонд 1363.

Адрианов А. В. К археологии Западного Алтая (из поездки в Семипалатинскую область в 1911 г.// Петроград: Тип. Гл. Упр. Уделов, 1916. 95 с. // Режим доступа:. .https://www.prlib.ru/item/1057304

Шашенов Д.Т., Базарбаева Г.А. Письма археологов краеведу Л.Ф. Семенову // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сб. научн. ст., посв. 70-летию ЦКАЭ АН Казахстана. Т.1. Алматы, 2017. С. 209 – 215.

Тихонов С.С. Полевые материалы 1929 года и изучение древностей Акмолинска // Материалы международной научно-практической конференции «Маргулановские чтения» Астана, 2011. С. 151 – 154.

Шангин И.П. Извлечение из описания экспедиции, бывшей в Киргизской степи в 1816 г. // Сибирский вестник. 1820. Ч. 9. Кн. 1. С. 1-40.

Хабдулина М.К. От чинков Устюрта до берегов Иртыша (о деятельности НИИ ареологии им. К. А. Акишева) // Материалы международной научно-практической конференции «Маргулановские чтения» Астана, 2011. С. 11-20.

Семенов Л.Ф. Материалы к характеристике памятников материальной культуры Акмолинского округа// Вестник Центрального музея Казахстан. № 1. 1930. С. 77-87.

Археологическая карта Казахстана. / Сост. Е.И. Агеева, К.А. Акишев, Г.А. Кушаев, А.Г. Максимова, Т.Н. Сенигова. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960.

Маргулан А.Х. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема. Каменные изваяния Улытау. Сочинения. Т. 3-4. Алматы, 2003.

IV-IX ҒҒ. ОРХОН-ЕНИСЕЙ РУНА ЕСКЕРТКІШТЕРІ: «КӨНЕ ТҮРҮК "БІТІГ" ТІЛІНДЕГІ [ä] ДЫБЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ»?

Бейсетаев Р.
Еңбек гигиенасы және кәсіби аурулар Орталығы
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
(E-mail: beisetayev@mail.ru)

Аңдатпа. Еңбек VI-VIII ғғ Алтай шығысы Орхон өзені бойында жасалған Көк түріктерінің жазба ескерткіштеріне және олардың тіліндегі [ä] дыбысы мәселесіне арналған. Көне "түрік бітіг" – Алтай мекендеген көшпелілер құрған Түрік Елінің өмірі мен тарихы туралы руна әліпбиімен жазылған ескерткіш-мәтін. Көк түріктерінің руна жазуы еліміздің тарихын жаңғыртатын тарихи дерек, – қазақ халқының рухани құндылығы.

Бұл еңбекте Алтай тауы аймағында пайда болып, Көк түріктері өмірінде зор қызмет атқарған Орхон ескерткіштеріндегі руна жазбаларға қатысты: «"Көне түрүк бітіг" тіліндегі [ä] дыбысының тарихы туралы»? делінген мәселе зерттеудің негізгі өзегі болды.

Түйін сөздер: Түрік Елі; Көк түріктері; Найман тілі; Найман тіліндегі [ä] дыбысы.

Кіріспе: Адамзат тарихындағы өркениеттің ең жоғарғы сатысы – әріптік жазу. Уақыт өте келе әлемдегі барлық халықтың өздеріне тән, жазу үлгілері пайда болды. Бір халықтың жазу өнері мен оның даму заңдылықтары тек сол жазуды пайдаланушы тайпаның тілі мен тарихына, тұрған мекені мен оның табиғатына ғана тікелей байланысты екені белгілі.

Мақалада қарастырылмақ мәселе – Орхон жазба ескерткіштері. Алтайдың шығысында Орхон, Селеңгі және Толы өзендері бойынан табылған ескерткіштер жыйыны. Қолданылған мезгілі VI-VIII ғасырлар аралығы. Ескерткіштің жалпы саны отыз шақты. Бұлардың ішінде тарихи құндылығы мен жазбасының көлемі жағынан алғанда «Құтлұғ қаған», «Білге қаған», «Күл тегін», «Тоңұ көк», «Күлүг Чор» және «Мойұн Чор» ескерткіштері басты тарихи дерек. Жалпы, көне Түрік жазуы VI-VIII ғғ. аралығында Еуразия аумағында кеңінен қолданылған. Бұл тарихи мезгіл мен оның таралған алып аймағы Ұлы Түрік қағандығы, одан бөлінген Батыс пен Шығыс Түрік және Екінші Түрік қағандығы мемлекеттерінің өмір сүрген дәуірі мен құрылған жері мен аумақтарына сай келеді. Сол Орхонда VI-VIII ғғ. тасқа қашалған көне жазбаны алғаш оқып зерттеген М. Қашқари болды. Талас өлкесінде Барсханда өмірге келген болашақ ғалым атақты руна жазбаларын іздеп Алтайдың шығысына барып, көп жылдар жүріп зерттеп, ақыры сол жақта Шығыс Түркістандағы Қашқарда тұрақтап қалады. Мақсатымызға орай, Алтай түріктері өмір сүріп, қағанат құрған заманда (VI-VIII ғғ.) олардың Алтай тауы мен аймағында қол жеткізген саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени жетістіктері қарастырылды. Найман тайпасының ақсүйектері Көк түріктерінің әріптік жазуы Орхон руна ескерткіштерінің шығу тегі, жазба тілі, тарихы, әліпбиінің қалай құрылғаны, фонетикалық-фонологиялық құрылымы және сол жазбадағы [ä] дыбысының мәселесі әлі күнге дейін шешілмеген жұмбақ болып тұр.

Еңбектің осы үшінші бөлімінде байырғы Орхон жазуындағы әлемдік пікір-талас тудырып жүрген [ä] дыбысының мәселесі және оның бүгінгі найман тайпасының тілімен өз-ара байланысы кешенді түрде тілдік әрі биологиялық тұрғыдан салыстыра қарастырылады. Бұл мәселе әлемдік түріктануда ерекше өзекті.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мақалада зерттеу жұмысының деректік базасы болып көне Түрік жазуы бар Орхон ескерткіштерін зерттеу барысында жазылған монографиялар мен журнал-басылымдарда жарияланған әлем ғалымдарының материалдары алынды. Сонымен қоса, XI ғ. Барсхандық ғұлама М. Қашқаридың, отандық білікті ғалымдар А. Байтұрсынұлы, Қ. Басымұлы, Ғ. Айдаровтың, еңбектері мен монографиялары басты ғылыми дерек болды.

Жұмыстың әдіснамалық негізіне жүйелілік, дәйектілік, шынайылық, нақтылық және салыстырмалық сияқты ғылыми-тарихи танымның негізгі принциптері алынды. Әлемдік түріктануда М. Қашқари алғаш назар аударып қолданғандай, кез-келген тілдің белгілі бір ерекшелігі мен белгілері болады. Салыстырылмақ туыс тілдердің қарама-қарсы белгілері, олардың ұқсас белгілері негізінде анық ажыратылады.

Зерттеу жұмысы әдістемелік тұрғыдан екі бағытта жүргізілді.

1. Орхон жазба тіліне [ä] дыбысының қатысын анықтауда осы ескерткіштер туралы әлемнің білікті ғалымдары зерттеген түпнұсқаларын салыстыра талдау қолданылады.

2. Орхон жазба тіліне [ä] дыбысының қатысын анықтауда бұл ескерткіштердің жазба материалдары қазіргі заманғы **туыс Найман** (Алтай **түрүктері) мен Қоңырат, Арғын, Тарақты (Тоғұз оғұз)** тайпаларының тілдік деректері тілдік және биологиялық (физиологиялық) тұрғыдан салыстыра қарастырылады.

Талдау.

Зерттеудің негізгі мақсаты – Орхон өзені бойында сақталған жазба ескерткіштердің жазылу тіліндегі [ä] дыбысы мәселесінің сырын ашу. Мақсатымызға сай ескерткіштерді зерттеуде мына міндеттер қойылды:

– Алтай аймағында қалыптасқан, тасқа жазылған мәтіндердегі сөздердің құрамында кездесетін [ä] дыбысын талдап анықтау;

– Алтай аймағында белгілі, тасқа қашалып жазылған және М. Қашқари сөздігіне енген сөздердің құрамындағы [ä] дыбысын анықтап, бүгінгі атауларына сай зерттеу;

– Орхон ескерткіштерінде жазылған және М. Қашқари сөздігіне енген құрамында жіңішке [ä] дыбысы бар сөздерді қарама-қарсы немесе ұқсас белгілері бойынша салыстыра қарастыру, тілдік тұрғыдан зерттеу.

Көк түріктері таңбалы жазуды – руна жазуын жетілдіріп, қажетіне пайдаланған. Археологиялық зерттеу барысында табылған этнографиялық ескерткіштер ертеде Сақ, Гүн халқы көне жазба түрін пайдаланғанын дәлелдеді. Руна жазбаның осы нұсқасы негізінен әлемнің үш елінде: Ресей (Саян-Алтай), қазіргі Моңғолия және Қытайда (Шыңжаң аймағы) шоғырланған.

Орхонның хазба ескерткіштерін алғаш (XI ғ.) оқып меңгерген және артында сегіз кітаптан тұратын энциклопедиялық мол мұра қалдырған оқымысты Махмұд Қашқари болды. Бұл еңбекте туыстас Түрік, Тоғұз оғұз, т.б. тілдердің сөздері салыстырыла қарастырылған [1], 1-том, 592 б.; 2-том, 528 б.; 3-том, 600 б.].

Дания кемеңгері В.Томсен 1893 ж. 15 желтоқсанда Дания Королдік академиясының мәжілісінде руналық жазудың оқылуының сырын ашудың нәтижелері туралы баяндама жасады [2, с. 285-299]. Күлтегін ескерткішінің қытай тіліндегі мәтіні бұл стелаланың б.з. VIII ғ. жататынын және түрік тілдерінің бірінде жазылған анықтауға мүмкіндік берді.

XIX ғ. аяғында Ресейде Орхон руна жазуын алғашқы зерттеуші академик В.В. Радлов [3, т. I-IV] және оның шәкірті П.М. Мелиоранский [4, с. 1-114] болды. Олардың пікірінше, қазақ тілінің дыбыс жүйесі 9 дауысты (а, о, ы, ұ, ә, е, ө, і, ү) және 20 дауыссыз (б, п, м, т, д, н, ж (дж), з, ш, с, р, к, г, у, л, л,, қ, ғ, ң, й) дыбыстан тұрады. В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский Орхон ескерткіштерінің тілі мен қазіргі қазақ тілін қатар зерттеген дара ғалымдар болды. Бұлардың дерегі – ғылыми шынайы. Ал, П.М. Мелиоранский: «Орхон мен Талас әліпбиі сол кездегі түрік тайпаларының талабы мен қажетін өтей білген, түрік тайпалары тілінің дыбыстық ерекшеліктерін дәл бере алған», – деп бағалады.

Орхон бітіктастарындағы жазба ескерткіштерін зерттеуге XIX ғ. 80-жылдан бастап Ресей ғалымдары А.Н. Кононов [5, 256 с.], А.М. Щербак [6, 204 с.], В.Г. Гузев [7, 638 с.] үлкен үлес қосты. Сонымен қоса, Дания, Финляндия, Германия, Венгрия, Польша, Жапония, Түркия, т.б. елдің ғалымдары ат салысты.

Орхон түрік жазба ескерткіштерінің мәдени орыны туралы академик А.Н. Кононов: «Түрік руна жазуының ең көне ескерткіштері – түрік жазба-әдеби тілінің алғашқы үлгілері – көне түріктердің тіл мәдениетінің жоғары деңгейде болғанының бірден-бір көрсеткіші. Ең көнелері VII ғасырдың аяғына жататын түрік руналық ескерткіштерінің (ТРЕ) морфологиясы мен синтаксисінің дамыған дәрежесіне қарай, оның әдеби ескерткіш түріндегі жолашарлары болуы керек еді, өкінішке орай, олар бізге жеткен жоқ.

Атақты туыстары – Күл тегін мен Могилян ханның істері мен күндері туралы екі тамаша тарихи әңгіменің авторы Йоллұғ тегін бұл ескерткіште сақталған түрік жазба-әдеби тілінің жалғыз негізін қалаушы бола алмайды. Оның да, әдеби тәжірибесіне өзі сүйенген бұрынғы жолашарлары болғаны сөзсіз» [5, с. 3], – деп жазып қалдырды.

А.М. Щербак жіңішке [ä] дауыстысы көнеден келе жатқан дыбыс деп есептеді. Ғалым: «Жазбаларды салыстырмалы-палеографиялық зерттеу нәтижесі рунологиялық еңбектерде үлкен орын алып қана қойған жоқ, анығында Талас, Енисей және Орхон ескерткіштерінің арасындағы аз ғана сәйкессіздікті негіздеуге бағытталды» [6, с. 125], – деп жазды. А.М. Щербак аталған үш жазба бір тілдің үш диалектісінде жазылғанын білді.

Петербург түркология мектебі негізін қалаушы В.Г. Гузев "Основные положения концепции автохтонного происхождения тюркской руники" деп аталған еңбегінде: «КТРЖ ерекшеліктерін бұл жазбаның барлық автохтонды жазу жүйелеріне тән табиғи эволюциялық жолмен өткенін,

оның ішінде жазу алды қалпының (қызметтері шектеулі суреттік белгілер, кескіндер мен таңбалар бар), сөздік, буындық және алфавиттік кезеңдері және VIII ғасырдың басында оның әріптік жазуға айналғанын растау түрінде түсіндіруге болады» [7, с. 409], – деген шынайы ғылыми тұжырым жасады.

Керісінше, отандық ғалымдар І. Кеңесбаев, Ж. Аралбаев, М. Томановтар [ä] дауысты дыбысын «шығыс тілдерінің ықпалымен еніп, қазақ тілінде бергі кезде ғана пайда болған туынды фонема» деген теріс тұжырым жасаған.

Көне Түріктің руна жазба тілін зерттеуге, оның дыбыстық құрамын анықтауға біздің ғалымымыз F. Айдаров [8, 220 б.; 232 б.] елеулі үлес қосты.

А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық құрамын, олардың жасалу ерекшеліктерін анықтаумен шұғылданған. Біздің ойымызша, ғалым қазақ тілінің дауыссыз дыбыс-тарының құрамын дәл анықтаған. Ал, й, у дыбыстарын жарты дауысты дыбыстар деуі, оның қазақ тілінің дыбыс жүйесінің табиғатын толық түсінгенінің көрсеткіші [9, б. 373]. XX ғ. басында «Жаңа әріп пен жаңа емле және дыбыстарымыздың жіктері» тақырыбы бойынша қазақ фонетикасы мәселесімен Басымұлы Қ. [10, 132 б.], нәтижелі еңбек етті.

Қазақ тілінде сингармонизм заңына сай фонетикалық зерттеу жүргізген С.Мырзабеков [11, 200 б.] пен Ә. Жүнісбеков [11, 92 б.] болды. Профессор Ә. Жүнісбеков: «Қазақ тілінің дауысты-дауыссыз дыбыстары Европа тіл білімінің фонема теориясына бағынбайды, қазақ тілінде фонема жоқ, фонологиялық негіз буын» [12, б. 4], – деген шынайы пікір айтты.

К. Мұсаев: «Классическая система фонем пратюркского вокализма состоит, как мне представляется, из восьми идеально симметричных гласных пар, противопоставленных по 1) велярности-палактальности: а-е, о-ö, у-і, u-ü; 2) неогубленности-огубленности: а-о, е-ö, у-u, і-ü; 3) широте и узости: а-у, о-u, е-і, ö-ü» [13, б. 47-54], деген пікірін білдіреді. Ғалымның түрік тілінің дыбыс жүйесіне сай келмейтін деректі жазуы мүлде түсініксіз?!.

Т. Қайыркен: «Күлтегін ескерткішінің... ондағы руникалық мәтінді шешіп оқу XIX ғ. соңғы кезінде ғана мүмкін болды. Ең әуелі руналық мәтіндердің сырын ашуда ескерткіштегі қытай мәтінінің көмегі болды» [14, б. 29], – деп басты мәселені шешуге жол ашты. Қазақ тілінің дыбыс жүйесін сегментті фонетика деп зерттеген З.Базарбаева [ä]-ні кейіннен кірген дыбыс демейді. «Қазақ тіліндегі байырғы дыбыстар төрт жұптан құрылған, олар: [а-ә], [о-ө], [ұ-ү], [ы-і], ал [е] жеке дифтонгоид» [15, б.], – дейді.

Түрік тілдеріндегі дауысты дыбыстардың даму тарихына арнайы зерттеу жүргізген ғалым Ж. Жұмабаева [ä] дыбысын ата түрік тілінен келе жатқан байырғы дыбыстар қатарына жатқызады [16, б.]. [ä] дыбысының бағзыдан төл дыбысымыз екендігі мәселесі бойынша Г. Раева [17, б. 129-132], М.А. Тұрсынова [18, б. 69-74], Б. Әбдуәли [19, б. 151-156] және басқа ғалымдарымыз нәтижелі еңбек етті.

Түрік қағанатының құрылуы және олардың жетілген руна жазбасы Көк түріктерін әлемдік тарихи аренаға шығарды. Ал, олардың тарихын жаңғыртатын деректердің бірегейі Күлтегін ескерткіші болды. Күлтегін ескерткішінің жазылған тілі және оның дыбыстық құрамы неге даулы? Бұл туралы аталған белді ғалымдардың зерттеу нәтижелерін талдау дұрыс ғылыми тұжырым жасауға негіз болады, деп сенімдіміз.

Зерттеу нәтижелері.

Заманымыздың VI-VIII ғғ. – Таулы Алтайдың, оның аясында Түрік қағанатының асқақтап дамыған дәуірі. Таулы Алтайдың шығысында Орхон-Селеңгі өзендерінің бойынан табылған бұл ескерткіштерді заманында кім жасаған, олар қай тайпаның тілінде жазылған, жазба тілінің дыбыс жүйесі қандай, неге ол тілде [ä] дыбысы болмаған?, – деп қабылданған. Бұл туралы жат жұрттың ғалымдары не дейді? Иә, бұл руна жазбаның ашылмаған сыры мен шешілмеген жұмбағы әлі көп.

Ұлы Дала тұрғындары – көшпелілердің мәдени мұрасы – сан ғасырлық көне руна жазбасы сақталып қалды. Мұндай жазбалы ескерткіштер Ресей, Қазақстан, Қытай, қазіргі Моңғолия және Еуропа мемлекеттері жерінде ірі мәтіндер немесе майда жазбалар түрінде кездеседі. Көк түріктерінің мекені Алтай аймағында көне заманнан, дәлірек айтсақ б.з. VI-X ғасырларынан бізге жеткен осы «жазбалы ескерткіштер тілінде неге [ä] дыбысы болмаған?, – деген өзекті ғылыми мәселені үш тұрғыдан қарастырамыз.

1. Орхон мәтіндеріндегі [ä] дыбысының жұмбағын шешудегі Білге-Күлтегін ескерткішіндегі қытай мәтінінің көмегі;

2. Орхон мәтіндеріндегі [ä] дыбысының жұмбағын шешудегі ұлттық генетикалық факторлардың орны;

3. Орхон мәтіндеріндегі [ä] дыбысының жұмбағын шешудегі физиологиялық зерттеудің көмегі.

Мақсатымызға сай, енді осы үш тақырыпты қысқаша жеке-жеке қарастырамыз.

1. Орхон мәтіндеріндегі [ä] дыбысының жұмбағын шешудегі Білге-Күлтегін ескерткішіндегі қытай мәтінінің көмегі туралы.

Біздің бұл тақырыпты қолға алуымызға Т. Қайыркеннің аталған еңбегі себеп болды. Енді сол еңбектен үзінді. Т. Қайыркен: «Күлтегін ескерткішінің ғылым әлеміне танымал болу тарихы тым ертеректен басталғанымен, ондағы руникалық мәтінді шешіп оқу XIX ғ. соңғы кезінде ғана мүмкін болды. Ең әуелі руналық мәтіндердің сырын ашуда ескерткіштегі қытай мәтінінің көмегі болды» [14, б. 29], – деп жазды.

Шынында, В. Томсен шешімі өте қыйын бұл жұмбақ зерттеумен 1886 жылдан бастап шұғылданғанмен, ол уақытта Орхон ескерткіштерінің қай халықтың туындысы және қай тілде жазылғаны толық белгісіз болатын. Әлем ғалымдары ұсынған көптеген болжамдар мен қарама-қайшы пікірлер нәтиже бермеді. Міне, осындай белгісіз заманда В.Томсен Күлтегін ескерткішінің артқы бетіндегі қытай мәтініне назар аударды. Бұл – Орхон ескерткіштерінің сыры ашылуының бастауы болатын және болды.

Көп жылдық мақсатты зерттеу нәтижелі болды. 1893 жылы 15 желтоқсанда Дания Королдік академиясының мәжілісінде профессор В.Томсен руналық жазудың оқылуының сырын ашудың нәтижелері туралы баяндама жасады [2, с. 285-299].

Көк түріктері қолымен қашап қалдырылған ескерткіштер бір ғана түрік тілінде емес, қытай тілінде де жазылған. Біз зерттеу жұмысында кьпай тілінде басылған жазбаларда аталмыш жазбалар пайда болған дәуірдің бір тұтас тарихи-хронологиялық байланысын көрсетуді және жазбаларға тарихи дерек тұрғысынан қарауды мақсат қылдық.

Орхон руна ескерткіштеріндегі қытай мәтіні – VI-IX ғғ. орнатылған ескерткіштерде көне қытай тілінде, дәстүрлі қытай иероглифтерімен нақышталған жазбалар. Олар көне Түрік Елі (мемлекеті) мен Қьпай патшалығы арасында қалыптасқан түрлі саяси, экономикалық, мәдени, рухани қарым-қатынасгарды айғақтайтын деректер жиынтығы.

Қытай мәтіндері Орхон ескергкішіндегі түрікше жазбаларды қайталамайды, кейбіреу ойлағандай, көне руналық жазбалардың аудармасы да емес. Жазбаларда баяндалатын тарихи окиғалар мен тарихи тұлғалар, олардың болған уақыты, орыны дәстүрлі қытай деректері мен түрікше руналық мәтіндерде кездеспейді. Сонымен қоса, бұл жазбалар бұрыннан қолда бар деректерді толықгыра түседі. Сол себепті, олар еш өзгеріске түспеген, қайталанбайтын жаңа деректер қатарына жатады. Бұл – Отан тарихының жаңа дерек көзі.

Осыдан бастап Суй және одан кейінгі Таң әулеті Дала көшпелілерінің күшін әлсірету мақсатында «сына саясатын» (反间政策) қолданып, оларды бір-біріне айдап салды. Даниялық түріктанушы В. Томсен бұл саясатты «Қытай қаскүнемдігі» деп атайды. Міне, бұл ғалымның қытай тілін жақсы меңгергенінің дәлелі. Осы білім В. Томсенге Күлтегін мен Білге қаған ескерткішінің сырын ашуға мүмкіндік берді. Шынында, белгісіз халықтың, белгісіз тілінде жазылған мәтіндердің тура тәржімасы емес, қытай мәтінінің көмегімен оқылу кілтін табуы – керемет. «В. Томсен – кемеңгер адам»!

В. Томсеннің алғаш сырын ашып, оқыған сөздері «түрүк», «тәңір» және «мәңгү» сөздері болды. Орхон ескерткіштері тілінің дыбыс жүйесі мен қытай тілінің дыбыс жүйесі және бұл сөздердің екі тілде дыбысталулары толық сай келмейді. Сонымен қоса, тілдердің сөз құрау жүйелері де бөлек. Нәтижесінде, айтарлықтай сөздік алшақтық пайда болады. Осы сөздердің бірнеше тілдегі бейнесі 1-ші кестеде берілді.

1-кесте. Түрүк, тәңір және мәңгү сөздерінің түрлі тілдік бейнелері

№ р/р	Қазақша	Көне руна түрікше	Латынша транскрипция	Қытайша жазба	В. Томсенше оқылуы
1	Түрүк		'türük'	突厥	'türk'
2	Тәңір		'täŋir'	腾格里	'tengri'
3	Мәңгү		'bäŋgü'	绵古	'bengü'

Орхон көне жазба мәтіндеріндегі [ä] дыбысының жұмбағын шешудегі Күлтегін ескерткішіндегі қытай мәтінінің көмегі осылар. Тек В. Томсен тілде жіңішке [ä] дыбысы болмаса, онда ол тілде жіңішке [ö], [ï] және [ü] дыбыстары да болмауы керегін ескермеді.

2. Орхон мәтіндеріндегі [ä] дыбысының жұмбағын шешудегі
ұлттық генетикалық факторлардың орны

Кез-келген тілдің дыбыстық құрамын зерттеу үшін оның табиғи заңдылықтарын (генетикалық факторларын) анықтап білу керек. Генетикалық фактоларға сәбидің дүниеге келген сәтінен бастап 11 айлық шамасына дейін ешкімнің үйретуінсіз, өз бетімен гуілдеуінен бастап, жекелеме буын тіркестерін дыбыстаулары жатады.

Тілдің табиғи жаратылысын және оның ұлттық дара ерекшеліктерін тану үшін сәбидің тілі шығар алдында сөйлеу мүшелерін қозғауын табиғи қалыптастыруына, толық игеруіне және жеке дыбыс пен жекелеме буындарды дыбыстауларына және айту ерекшеліктеріне көп жылдық бақылау жүргізілді.

Қазақ сәбиі дүниеге келген сәтінде алғаш «ə-ə-ə» дыбысын қатты шыңғырып айтады.

Қырқынан шыққан қазақ сәбиі өз бетімен гуілдеуді бастайды. Бұл – тіл дыбыстары. Десек те, бұл сәбидің тіліндегі алғашқы буындар болатын: «ə-ə-ə», «е-е-е», «ө-ө-ө», «і-і-і», «ү-ү-ү» секілді кілең жіңішке дауысты дыбыстарды айтып дыбыстайды.

Сәби қыз бала 8-9, ал ұл бала 9-10 айлық шағында «дән-дән-дән», «бән-бән-бән», одан кейін «нән-нән-нән, «мән-мән-мән» секілді үш буындық буын тіркестерін өз бетімен айта бастайды. Келтірілген буын тіркестерінің басты ерекшелігі: кілең жіңішке әрі тек «ə» дыбысы арқылы жасалған үнді немесе ұяң дауыссыз дыбысты буындардың тіркесі.

Сәбидің тілі шығар алдындағы шағында (қыз бала 9 айдан, ал ұл бала 10 айдан кейін) ауызынан шыққан сан-алуан буынға талдау жүргізілді. Нәтижесінде, қазақтың мына секілді ұлттық сөйлеу ерекшеліктері анықталды.

1. Сәби тілі шығар алдында, ең бірінші тіл ұшын төменгі күрек тістердің ұшына тіреуді үйреніп, қалыптастырады (қазақтың [ə] дыбысының жасалуындағы тілдің қалпы).

2. Аталған қалыптастырудың нәтижесінде қазақ сәбиі ең алдымен өте жіңішке [ə] дыбысын айтады.

3. Одан әрі сәби тіл ұшын төменгі күрек тістердің ұшына тіреп тұрып, тіл алдын үстіңгі күрек тістердің ұшына тигізуге дағдыланады (қазақ тілінің [т-д] дыбыстарының жасалуындағы тіл ұшының және тіл алдының қалпы).

4. Бұл қалыптастырудың нәтижесі: сәби жіңішке дыбысталатын «ə-дə-дə», «əд-əд-əд» буындарын қайталап айтып жүреді. Аталған кезеңде үлкендер: «... сәби былдырлап жүр, енді тілі шығады» дейді.

5. Бұдан әрі, сәби тілінің алдын үстіңгі күрек тістерге нық тигізуді, тіл ұшы мен ауыз қуысындағы басқа сөйлеу мүшелерінің бұлшық еттерін ширықтыруды меңгереді, нәтижесі: «əд-əд-əд» буындары «ət-ət-ət» бола бастайды.

6. Осы қалыптастырудың нәтижесінде сәби бір күні «ət» буынын айтып, одан кейін «ə-тə» сөзін анық айтады (сәбидің 10-11 айлық арасы). Бұл сәбидің ата-әжесіне, ата-анасына және үйдегі басқа үлкендерге де қуанышты күн: сәби «ата» деді – сәбидің тілі шықты. Шындығында ол «ətə» дейді, ал қуанған үлкендер оны аңғармайды.

7. Бұдан әрі қазақ сәбиінің тілі біртіндеп жуандай береді (тіл ұшын төменгі күрек тістердің орта тұсына тіреуді меңгереді) – жіңішке «ə» дыбысы аралық жуан «а» дыбысына алмасады, бала ретімен «ата», «апа», «аға» сөздерін айтады және бұлай айту тұрақты (біздің әліппедегі дыбыстарды орналастыру реті де, жас балаға буын-сөз үйрету реті де осы табиғи заңдылыққа сай келуі тиіс деуіміз осыдан).

Бұл қыз балалардың 10-11 айлық, ал ұл балалардың бір-екі ай кейін жас шамасында байқалады. Әр түрлі кешеуілдеулер де кездеседі. Қазіргі «басқа тілде оқыған» ата-әжелер, ата-аналар тілі шығар алдында осылай былдырлай бастаған сәбилеріне қанында жоқ, жат «мама», «папа» және «апашка», «аташка», «дəс-дəс» сөздерін зорлап үйретіп, нәтижесінде бала 2 немесе 3 жасқа дейін таза сөйлемей қояды.

Міне, Орхон мәтіндеріндегі [ä] дыбысының жұмбағын шешудегі ұлттық генетикалық факторлар осылар. Бұл – бір емес, бірнеше мыңжылдықтың жемісі. Егер көне тілде жіңішке [ä] дыбысы болмаса, онда ол тілде жіңішке [ö], [ї] және [ü] дыбыстары да болмауы керек. Бұл да генетикалық фактор.

3. Орхон мәтіндеріндегі [ä] дыбысының жұмбағын шешудегі физиологиялық зерттеудің көмегі

Бүгінгі қазақ тіл білімінде тіліміздегі дауысты дыбыстардың саны мен сапасы туралы жаңжақты зерттеу бар, бірақ ортақ пікір мен қалыптасқан бірізділік жоқ. Бұл пікірталас "Орхон жазбаларында [ä] дыбысы жоқ" мәселесімен тікелей байланысты. Қазақ тілінде бір сөз жеке

дыбысталмайды. Тілімізде қатар келіп, өз-ара мағыналық немесе грамматикалық қатынаста тұрған екі не үш сөз үндесіп, тұтас бір деммен, біркелкі тембрмен дыбысталады. Бұл – сөз тіркесі, біз жоғалтып алған асылымыз осы.

Қазақ тілінің жіңішке-жуан дауысты дыбыстардың ауыз қуысында физиологиялық жасалымын [20-25] баяндайық. Зерттеу барысында таңбалық бірізділік үшін жіңішке дыбыс үстіне қос нүкте [ä], аралық дыбыста бір нүкте [ȧ], ал жуан дыбыс [а] өз қалпында берілді.

Қазақ тілінің жіңішке [ї] (сол жақта) және жуан [ı] (оң жақта) қысаң дыбыстарының жасалуындағы ауыз қуысы резонаторының формалары 1-суретте берілді. Жіңішке жартылай ашық [е] (сол жақта) және аралық ашық [ȧ] (оң жақта) дыбыстарының жасалуындағы ауыз қуысының формалары 2-суретте берілді. Жіңішке [ä] (сол жақта) және жуан [а] (оң жақта) ашық дыбыстарының жасалуындағы ауыз қуысы резонаторының формалары 3-суретте берілді. Дыбыстау кедергісі және оның шамасы (h) қос көрсеткімен берілді.

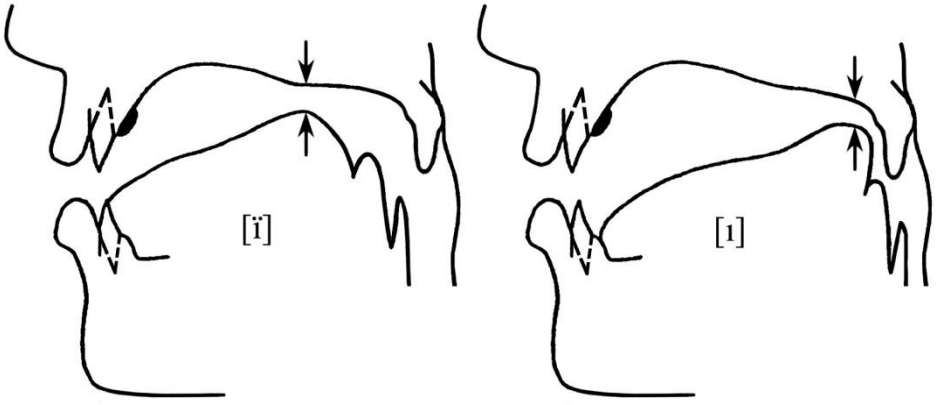

1-сурет. Қазақ тілінің жіңішке [ї] (сол жақта) және жуан [ı] (оң жақта) дыбыстарының жасалуындағы ауыз қуысы резонаторының формасы

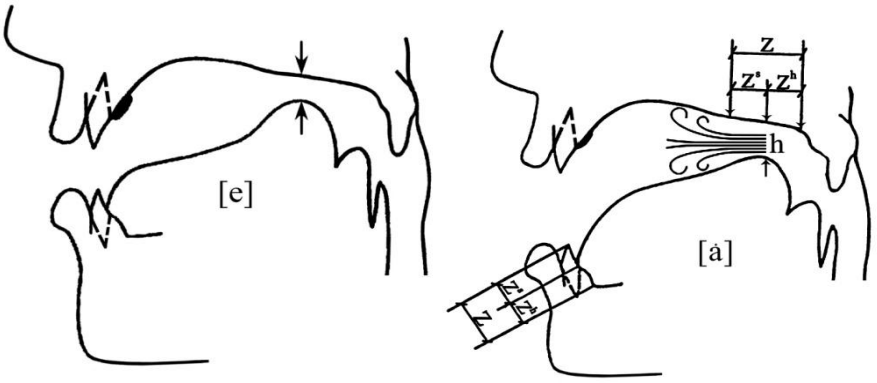

2-сурет. Қазақ тілінің жіңішке [е] (сол жақта) және аралық [ȧ] (оң жақта) дыбыстарының жасалуындағы ауыз қуысы резонаторының формасы

3-сурет. Қазақ тілінің жіңішке [ä] (сол жақта) және жуан [а] (оң жақта) дыбыстарының жасалуындағы ауыз қуысы резонаторының формасы

Зерттеу дерегі: жіңішке [ä] – иектің төмен түсіп, ауыз қуысының кең ашылуынан пайда болатын ашық дыбыс. Жасалу ерекшелігі: дыбыстау кедергісі тіл ортасының жұмсақ таңдайдың алдыңғы тұсына қарай көтерілуінен пайда болып, ал тіл ұшы астыңғы күрек тістердің ұшына жанасып, ауыз қуысында кең дыбыс резонаторы пайда болуымен жасалады. Ал, [ï], [e]-да дыбыстау резонаторлары әрі дыбыстау кедергісі саңылауының шамасы (h) әртүрлі, [ï] – қысаң, [e] – жартылай ашық дыбыс. Бұл үшеуі езулік дыбыстар. Еріндік [ö], [ü] дыбыстарының жасалуында ерін сүйірленіп алға шығыңқы, кедергі орындары бірдей. Демек, жіңішке-жуан дауыстылардың жасалуында табиғи физиологиялық заңдылық бар.

«Егер тілде [ä] дыбысы болмаса, онда ол тілде жіңішке [ö], [ï] және [ü] дыбыстары болмауы керек деуіміз» физиологиялық заңдылықтарға сай жасалған тұжырым. Тілдің жекелеме дыбыстары нерв жүйесінің ауыруынан немесе бастан травма алған адамның тілінде болмауы мүмкін. Бірақ, бұл жалпылама физиологиялық заңдылық емес.

Физиологиялық зерттеудің нәтижесі көрсеткендей, қазақ халқының сингармониялық тілінің дауысты дыбыстар жүйесі: ашық – [ä]-[a], жартылай ашық – [e], [ö]-[o] және қысаң – [ï]-[ı], [ü]-[u] тоғыз дауысты дыбыстан құралған. Үстем саясат кіргізген дыбыс ұлттық тілде ұзақ тұрақтамайды. Ұрпақ ауысқанда, ол да ұмыт болады. Сондықтан, Орхон ескерткіштері жазылған найман тайпасының тілінде бүгін бар [ä] дыбысы сол заманда да болғаны дау тудырмайды.

Қорыта айтарымыз: заманында Махмұт Қашқари Орхон ескерткіштерінің жазуын өз көзімен оқыған бірінші ғалым. Нәтижесінде сегіз кітаптан тұратын Түрік сөздігін жазған. М.Қашқаридің Түрік сөздігінде жіңішке [ä] дыбысы бар. Оның еңбегі – басты дерек.

Ғалым Т.З. Қайыркен Күлтегін ескеткіші еңбегіндегі қытай мәтіндерінің деректерін қарастырған. Бұл жазбаны алғаш аңғарған Т.З. Қайыркен қытай тілін жетік меңгерген ғалым. Міне, Орхон ескерткіштері тіліндегі [ä] дыбысын В. Томсен қытай мәтіндеріндегі жазбаға сай [e] қылып алған. Орхон ескерткіштері тілінде [ä] дыбысының болмауының негізгі себебі осы деуге негіз бар. Ал, найман тілінің генетикалық және физиологиялық факторлары бұл тілде [ä] дыбысының ұзақ заманнан бері барын және тұрақты қызмет атқаратынының дәлелі.

Қорытынды

• Мақала VI-VIII ғасырларда Алтай аймағында жасалған Орхон руна ескерткіштері мәтіндеріндегі [ä] дыбысының жұмбағын шешуге арналған. Заманында Алтай өлкесіндегі жазба тіл – Түрүк Елін құрған Көк түріктерінің тілі, – найман тілі екені анықталды.

• Бұрынғы еңбектерде Орхон жазбасының тілі және оның дыбыстық құрамы айтылса да, сол зерттеу нәтижелері жүйеленіп, бір тақырып аясында қарастырылмады. Мақалада осы зерттеу материалдарын М. Қашқаридың Түрік сөздігі мен Т. Қайыркеннің Күлтегін ескеткіші еңбегіндегі қытай мәтіндері деректерін салыстыра қарастыру арқылы Орхон ескерткіштері тіліндегі [ä] дыбысы мәселесін шешу жүргізілді.

• Орхон мәтіндеріндегі [ä] дыбысының жұмбағын шешудегі ұлттық генетикалық фактордың рөлі ерекше. Өйткені, генетикалық фактор – бір емес, бірнеше мыңжылдықтың жемісі. Егер көне тілде жіңішке [ä] дыбысы болмаса, онда ол тілде жіңішке [ö], [ï] және [ü] дыбыстары да болмауы керек. Бұл – генетикалық фактор. Бүгінгі найман тілінде [ä] дыбысы бар. Демек, Көк түріктерінің тілінде жіңішке [ä] дыбысы бар екені даусыз.

• Көпжылдық физиологиялық зерттеудің нәтижелері Орхон ескерткіштері жазылған найман тайпасының тілінде бүгін бар [ä] дыбысы, сол заманда да болғанын толық дәлелдеп беретін соматикалық факторлар екені анықталды.

Әдебиеттер тізімі

Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том / Ауд. А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.; 2-том / 2017. – 528 б.; 3-том / 2017. – 600 б.

Thomsen V. Dechiffrement des inscriptions de L'Orkhon et de L'jenissei. Notice preliminaire //Bulleten de Academie des scienes et de Danemark, 1893. pp. 285-299.

Радлов В.В. Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы. – Лейпциг, 1882 (неміс тілінде); Сонікі: Алтын сандық. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 254 б.

Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина // ЗВОРАО. СПб.: 1899. Т. 12. – С. 1-144; Его же: Краткая грамматика казах-киргизского языка. Ч. I. – СПб.: 1894. – 72 с.

Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: 1980. – 256 с.

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – 204 с.

Гузев В.Г. Избранное: к 80-летию / Отв. ред. Н.Н.Телицин. – СПб.: Изд. «Студия «НП-Принт», 2019. – 638 с. ISBN 978-5-6043440-1
Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.; Сонықі: Күлтегін ескерткіші: зерттеунама. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 232 б.
Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
Басымұлы Қ. Шығармалары. Зерттеулер, мақалалар. – Астана: Алаш Орда, 2018. – 240 б.
Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Сөздік-словарь басп., 1999. – 200 б. ISBN 5-7667-4538-9
Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодики и сингармонизм казахского языка. АДД. Алма-Ата, 1988, 58 с.; Его же: Просодика слова в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 91 с.
Мусаев К. О девятой гласной фонеме «ä» в древнетюркских языках рунических **памятников** и в пратюркском //Түркология, Туркестан. 2004. № 1. – С. 47-54.
Қайыркен Т.З. Күлтегін ескерткіші. Тарихи-деректанулық зерттеу: монография. – Алматы: "ЛАНТАР BOOKS", 2022. – 317 б. ISBN 978-601-361-246-1
Базарбаева З.М. Сегментті және суперсегментті фонетика салалары. – Алматы: 2016. – 533 б. I8BM 978-601-7293-37-6
Жұмабаева Ж.Т. «Ә» дауысты фонеманың мәселесі. // Тілтаным. 2007, № 2. 55 б.
Раева Г. Түркі тілдеріндегі ә фонемасының қалыптасу және даму жолдары // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2010. № 4 (1) – 129-132 б.
Тұрсынова М.А. Қазіргі түркі тілдеріндегі кейбір дауыстылардың сипаты // Қарағанды университеті Хабаршысы. Филология сериясы № 4(60)/2010. б. 69-74.
Әбдуәли Б. Қазақ тіліндегі Ә дыбысының шығу тарихы // Л.Н. Гумилев ат. ЕНУ Хабаршысы. Саяси ғыл. Аймақ. Шығыс. Түркітану сериясы, № 2 (127) / 2019, б. 151-156.
Сергалиев М.С., Бейсетаева Ж.Р., Бейсетаев Р. Физиология сингармонической речи казахов в норме. / В кн.: Проблемы высшего образования и науки в XXI веке. Матер. междунар. науч.-практ. конф. – Караганды: Изд. КарГУ, 2002. – С. 201-205.
Кулкыбаев Г.А., Сергалиев М.С., Бейсетаев Р. Сингармонический казахский язык – главное духовное наследие прошлого. // В сб.: Третий Международный ЕНФ – «Народы Евразии: культура и общество». – Астана: Изд. ЕНУ, 2004. – С. 238-240.
Құлқыбаев Ғ.Ә., Бейсетаев Р. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Қарағанды: Санат, 2004. – 144 бет.
Бейсетаев Р., Кулкыбаев Г.А. Тембральные дифференциальные признаки слога в тюркской фонологии. // Журн. Түркология, Туркестан, 2006, № 3. С. 20-34.
Бейсетаев Р., Алшынбекова Г.К., Жакин А.Д., Еселханова Г.А. Физиология турбулентного образования звуков речи в ротовой полости человека в норме // Вестник ЕНУ имени Л.Н.Гумилева. Сер. Биологическая – № 4 (101). – 2014. – С. 244-252.
Кулкыбаев Г.А., Бейсетаев Р., Тыкежанова Г.М., Алшынбекова Г.К., Жакин А.Д., Еселханова Г.А. Функций мягкого нёба при звукообразовании в норме: функциональная анатомия и нормальная физиология. // Доклады НАН РК. Том 4, № 302 (2015), с. 240-249.

ҚАЗАҚ АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Жауымбаев С.У., т.ғ.к., профессор
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Қазақстан тарихын археологиялық тұрғыдан зерттеуі 1768-1774 жылдары Еділ, Жайық бойынан бастап Солтүстік Қазақстанды тарихи, географиялық және этнографиялық бағытта зерттеу үшін жасақталған Россияның екінші академиялық экспедицияның еңбектерінен кездестіреміз. Экспедиция құрамында атақты ғалымдар П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.Г. Георги, П.И. Рычков, Х. Барденес болды. П.И. Рычковтың «Орынбордың топографиясы» атты еңбегінде осы өңірдегі ежелгі кен түсті металлдар қазылған кен орындары және оны қорытқан қоныстар картаға түсірілген. 1771 ж. Жезқазған өңірімен Торғай даласында болған Н.П. Рычков Кеңгір өзенінің бойындағы, Жезқазғанның өз басындағы ежелгі орындарын көріп таң қалса, Торғай даласындағы

биіктігі 15 сажен, диаметрі 135 сажен темір дәуірінің қорғандарын салған ескерткіш» деп топшылайды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Қазақстан территориясы геологиялық тұрғыдан зерттеле бастады. Орталық және Шығыс Қазақстанның жерлерінде болған И.П. Шангин, Г. Генс, Б.Ф. Герман ежелгі кен қазған орындарды картаға түсіріп, көптеген археологиялық ескерткіштер туралы жазып қалдырды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Сырдария және Жетісу облыстарның құрылуына байланысты Россиядан тарихи музейден, Москва археологиялық қоғамынан зерттеушілер келе бастады.

Археологиялық ескерткіштерге ұлттық ғалымдардың ішінде алғашқы көңіл аударған Шоқан Уәлиханов. Ол өзінің Жетісуға сапарында Омбыда бастап Оңтүстік Қазақстанға дейінгі тарихи ескерткіштерді жазып отырды, әсіресе Жетісудағы ортағасырлық қалалар Талғар және Шеңгелді туралы мағұлматтары өте құнды.

1862 ж. В.В. Радлов Семей маңындағы қола дәуірінің қорғандарына қазба жұмыстарының жүргізді. Ол 1866-1869 жж. арасында Павлодар және Жетісу жерлеріндегі әр дәуірдің ескертіштеріне қазба жұмысын жүргізіп, археологиялық кезеңдерге бөлуге әрекет жасады. Оны «Ежелгі Сібір» атты еңбегінен көреміз.

1867 ж. белгілі шығыстанушы П. И. Лерх археологиялық комиссияның тапсырмасымен Түркістан өлкесіне келді. Сырдария бойындағы Сауран, Сығнақ қалаларында болып Жент қаласына шағын қазба жұмысын жүргізді. Осы сапарында П. И. Лерх Томас өзенінің бойында бірнеше ортағасырлық қалалар жайлы жазады.

1893-1894 жж. Шу, Талас даласына, Сырдарияның төменгі ағысындағы қалалар туралы шығыстанушы академик В.В. Бартольд шығыс тілдерін жетік білген адам, болғандықтан қытай, араб жазба деректеріндегі Қазақстанның қалалары, олардың орны туралы алғашқы нақты дерек берді. Тараз, Отырар, Испиджаб т. б. ортағасырлық қалалардың дәл орнын В.В. Бартольдтың еңбектері арқылы анықталды. Осы сапарында В.В. Бартольд Ташкент қаласында «Түркістанның археологиялық үйірмесі» атты археологтардың қоғамын құрды, 1904 ж. оның құрамында Отырар қаласында алғашқы қазба жұмыстарын жүргізген Н.Н. Пантусов, В.А. Каллур, А.А. Черкасов ғалымдар болды. Қазақстанның Семей өлкесін алғашқы зерттегендердің бірі В. Коншин
«Семей облысында ежелгі ескерткіштер» деген еңбегінде көптеген археологиялық ескерткіштерге сипаттама береді. XX-ғасырдың 30-жылдарынан бастап Қазақстан территориясына СССР Ғылым академиясы үлкен экспедиция ұйымдастарды. Оның құрамында М.П. Грязанов, М.И. Артомонов, И.В. Спицин, М.Н. Комарова, П.С. Рыков сияқты белгілі ғалымдар болды. Археологтардың Нұра, Шерубай Нұра, Жақсы және Жаман Сарысу өзендерінің бойындағы қола дәуірінің ескерткіштеріне қазба жұмыстарының нәтижесінде Нұра өзенінің бойындағы қола дәуірінің соңғы кезеңіне жататын Дәндібай қорғанынан Сібірдің қарасұқ мәдениетіне ұқсас заттар табылады. Қостанай жерінен 1930-1939 жылдары О.А. Кривицова-Гракова Алексеев демалатын көне қонысымен зиратын қазып қола дәуірінің көптеген тарихи ескерткіштерін ашты.

1935-1937 жылдар Шығыс Қазақстанды зерттеген С.С. Черников Қалбы және Нарым тауларынан қалайы, мыс, алтын қазған ежелгі кен орындарын тауып, олардың қола дәуірінен бастап игерілгендігін дәлелдеді. СССР Ғылым академиясы, Ғылым академиясының Қазақстан филиалымен бірлесе отырып 1936-1940 жылдары Жетісу археологиялық экспедициясының ұйымдастырды. Экспедиция жетекшісі А.Н. Бернштамның басшылығымен орта ғасырлық қалалардың орындары, түрік дәуірінің қорғандары, тас мүсіндері зерттелді. Осы жылдары Тараз қаласының орнын қазу басталды. Луговое, Аспара, Мерке, Талғар, Дунғане қалаларының орындарына барлау жұмыстары жүргізді.

1946 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясы құрылып, құрамында тарих, археология және этнография институты ашылды. Осы кезден бастап Қазақстанның археологтары зерттеу жұмыстарын жүргізді. Ә.Х. Марғұланның басшылығымен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы Сарыарқаның қола және темір дәуірінің ескерткіштерін зерттеуді бастады. Арқа өңіріндегі зерттеу кезінде Ә. Марғұлан Нұра, Сарысу өзендерінің бойынан, Ұлытауда орта ғасырлық қоныстары мен қалардың орындары картаға түсірді.

Қазақстандағы екінші ірі эспедиция А.Н. Бернштаммен, Е.Н. Агееваның басшылығы мен Оңтүстік Қазақстанда құрылды. Экспедиция Шу, Сырдария өзендерінің бойындағы Қаратау маңындағы ортағасырлық қалаларды картаға түсіріп, барлау жұмыстарын жасады.

1945-1946 жж. Сырдариянық төменгі ағысындағы ежелгі дәуір ескерткіштерін СССР Ғылым академиясының С.П. Толстов бастаған Хорезм археологиялық экспедициясы зерттеп, ортағасырлық Алтын асар, Бабіш мола, Шерік Рабат қалаларының орнына қазба жұмыстарын жүргізді.

Бұқтарма ГЭСін салуға байланысты 1947 ж. С.С.Черниковтың басшылығымен Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясы ұйымдастырылып неолит дәуірінен орта ғасырғы дейінгі аралықтағы ескерткіштер зерттелді.

1948 ж. Саратов мемлекеттік университеті И.В. Спицинның басшылығымен Батыс Қазақстанда Алтын Орда дәуірінен қалған ескерткіштердің орнындарын зерттеу басталды.

1954 ж. Қазақ ССР Ғылым Академиясының тарих, археология, және этнография институты Қапшағай ГЭС-нің құрлысының басталуына байланысты К.А. Акишев бастаған Іле археологиялық экспедициясын құрды. Экспедиция Іле өзенінің бойындағы, жалпы Жетісудағы көптеген сақ, үйсін дәуірлерінің қорғандарын картаға түсіріп, қазба жұмыстарын жүргізді.

1955 ж. СССР Ғылым Академиясы Батыс Қазақстанға Сорокин бастаған археологиялық экспедиция ұйымдастырып Ақтөбе облысындағы қола дәуірінің Тастыбұлақ қонысы және зираты қазылды. Осы жылдары Жетісу жерінде А.Г. Максимова басқарған Жетісу археологиялық эспедициясы Алатау шатқалдарынан Тамғалы-тас атты тасқа салған неолит, қола және темір дәуірлерінің бейнелейтін суреттерді ашты.

50-жылдардың аяғынан бастап Оңтүстік Қазақстандағы Қаратау бойының ежелгі палеолит дәуірлерінің тұрақты Х.А. Алпыспаевтың басшылығымен зерттеле бастады. Шелль-Ашелль кездеріне жататын Бөріқазған тұрақтарының табылып, зерттелуі Қазақстан тарих ғылымы үшін үлкен жаңалық болды. 1959 ж. Сырдария өзенінде Шардара ГЭС-ін салуға байланысты Оңтүстік қазақстандағы ортағасырлық Ақтөбе және Шәушіқұм қалаларын, қаңлы кезеңінің зираттары қазылды.

Көп жылдық археологиялық зерттеулердің нәтижесінде 1960 ж. Қазақстанның археологиялық картасы атты үлкен еңбек жарық көрді.

60-шы жылдардың аяғындағы ортағасырлық қалаларды зерттеуде Т.Н. Сенигова Тараз қаласында кең көлемде қазба жұмысын жүргізді. Соның нәтижесінде Тараз қаласының қашан салына бастағандығы, қыштан, шыныдан ыдыстар жасайтын шеберханалардың орындары, металл қорытқан пештер, Талас өзенінен су тартқан құбыр жүйелері, монша т.б. қала кварталдары зерттелді.

Жетісу археологиялық экспедициясында орта ғасырлық қалалары зерттейтін топ құрылып оған К.М. Байпаков басшылық жасады. Бұл топ Сумбе, Талғар, Жақсылық, Құлан, Азпара қалаларына қазба жұмыстарын жүргізді.

1969 ж. Отырар қаласын археологиялық тұрғыда кең көлемде қазу жұмысы басталып, оған Қ.А. Акишев басшылық жасады. Кейіннен бұл экспедиция Оңтүстік Қазақстанның археологиялық экспедициясы деп аталып, құрамына белгілі ғалымдар К.М. Байпаков, Л.Б. Ерзакович, С.М.Ахынжанов, Б.Нұрмұхамбетов, С.Жолдасбаев, т.б. жұмыс істеді. Сол экспедициясының құрамында бүгінде Қарағанды мемлекеттің университетінің профессоры сол кездегі студент С.У.Жауымбаев. Экспедициясының негізгі міндеті Отырар ойпатындағы ортағасырлық қалалар Отырар, Қостөбе, Көкмардан, Мардан, Күйік, Қаратау маңындағы Түркістан, Құмтөбе қалаларына қазба жұмыстарын жүргізу арқылы Қазақстаннын ортағасырлық тарихын зерттеуді тереңдету болды.

1971 ж. Қазақтың С.М.Киров атындағы мемлекеттік университетінде археология және этнография кафедрасы ашылып Шымкент, Жамбыл облыстарындағы ортағасырлық қалалар зерттеле бастады. 1969-1970 жылдары Алматы маңындағы Есік көлінен К.А: Акишев сақ дәуірінің атақты “Алтын адам” аталған қорғанын қазды. Оған бір топ студенттермен бірге осы оқулықтың авторының бірі де қатынасты.

70-ші жылдар Ертіс-Қарағанды каналының салуына байланысты Орталық қазақстанда М.Қ. Қадырбаевтың басшылығымен ежелгі темір дәуірінің Тасмола және Нурманбай қорғандары қазылып, Тасмола мәдениеті деп аталады. Осы жылдары Арқа өңірінен 30-қола дәуірінің қоныстары картаға түсіріліп, Атасу, Ортау, Бұғұлы, Ақсу-Аюлы, Байбола, Жамантас, Тағабай бұлақтар атты қоныстарына қазба жұмыстары жүргізілді.

Орталық Қазақстанда ұзақ уақыт археологиялық тұрғыда зерттеудің нәтижесінде 1966 ж. Ә.Х. Марғұланның, К.А. Акишев, М.Қ. Қадырбаев, М.М. Оразбаев “Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті” атты монография шығарды. Кейіннен Ә.Х. Марғұлан осы еңбектің жалғасы ретінде

“Орталық Қазақстандағы Беғазы-Дәндібай мәдениеті” деген қола дәуірінің соңғы кезеңіне арналған көлемді еңбек жазды, оның тарихнамалық мәні бар.[1, 112 б.]

1970-ші жылдардың аяғына Х.А. Алпысбаев Қаратау бойындағы қазылған шелль-ашелль тұрақтарының материалын жинақтап “Оңтүстік Қазақстанның төменгі палеолит дәуіріндегі ескерткіштері” атты еңбек жазды. Бұл еңбекте ежелгі палеолит дәуірінің тұрақты Бөріқазғаннан, Тәңірқазғаннан, Кемер, Тоқалыдан, Дарбаздан табылған тас құралдар туралы баяндалған. Осы кезеңде Балхаш көлі маңындағы палеолит дәуірінің ескерткіштерін геолог А.Г. Медоев, ал Қарағанды маңындағы тас дәуірін М.Н. Клапчук зерттеді.

70-ші жылдары қазақ даласындағы (тас бетіндегі суреттер) петроглифтерді зерттеу кеңейді. Тас, қола дәуірлеріндегі салынған Қаратау бойындағы петроглифтерді М.Қ. Қадырбаев және А.Н.Марьяшев зерттесе, Ұлытау бойын, Маңғышлақты А.Г. Медоев зерттеді.

Алғашқы жылдары кең көлемде Отырар қаласының XVIII – XVI- ғасырлардағы мәдени қабаттары, ал кейіннен XV-XIV ғасырлардағы Отырардың орны қазылды. Қазба жұмыстарының нәтижесінде қаланың мәдени қабаттарынан адам тұрған кварталдар, қыш ыдыстармен, кірпіш күйдірген пештермен шеберханалар, қоғамдық орындар-мешіттің, мавзолейдің және моншаның орындары табылды.

60-шы жылдардың ортасында Қазақстанда нумизматика, яғни металл ақшаларды зерттеу дамыды. Отырар, Тараз, Құйрықтөбе қалаларынан табылған көптеген металл ақшаларды Р.З. Бурнашева және В.Н. Ностич сияқты мамандар зерттеді. Бұл ақшалардың қашан жасалғандығын, сол кездегі мемлекеттердің экономикалық және саяси деңгейлерінің қаншалықты дәрежеде болғандығын анықтауға мүмкіндік берді.

1977-1979 жылдары шыққан бес томдық Қазақ ССР тарихының екі томы Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихына арналған, материалдар негізінен археологиялық деректердің нәтижесінде жазылған. Қазақстанды археологияылық тұрғыдан зерттеудің жаңа кезеңі 1980-ші жылдардан басталады. Бұл кезде университеттерде археология кафедралары ашылыпжасархеолог мамандардаярлана бастады. Соның бірі Қарағанды мемлекеттік университетінде археологтар мектебі құрылды. Петропавловск, Өскемен, Орал, Шымкент облыстық педагогикалық институттар үлкен археологиялық экспедициялар ұйымдастырып, өз өңірлерін жан-жақты зерттей бастады. Ал Қазақстанның Ғылым Академиясының тарих, археология және этнография институты ірі экспедициялық зерттеулермен қатар, археология ғылымының теориялық мәселелерімен айналысты.

Қазақстан археологтары қазақ халқының шығу тегі туралы мәселеге үлкен үлес қосты, археологиялық деректер арқылы қазақ даласындағы көшпелілермен отырықшылардың арасындағы қарым-қатынасы, Қазақстанда қола, темір дәуірлерінде, орта ғасырда түсті және қара металдың даму деңгейін көрсететіндей теориялық еңбектер жазды.

Күрделі құнды еңбектердің, ірі археологиялық зерттеулердің нәтижесінде 1988 ж. Қазақстан ЮНЕСКО-ның «Ұлы Жібек жолы – мәдениет жолы» атты дүниежүзілік программасына енді.

1991 ж. Қазақ ССР Ғылым Академиясына Тарих, археология және этнография институтынан Археология институты болып бөлініп оған Ә.Х. Марғұлан аты берілді.

1980-96-шы жылдары Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының құрамына археолог С.У. Жаумбаевтың қатысуымен қола дәуірінің Атасу қонысынан мыс қорытатын пештердің орындарын қазып, реконструкция жасалды. В.Ф. Зайберт бастаған Петропавловскілік археологтар энеолит дәуірінің Ботай қонысын зерттеді, Қарағанды мемлекеттік университетінің ғалым-археологтары Қарқаралының Кент қорығынан қола дәуірінің Кент қонысына үлкен көлемде қазба жұмысын жүргізіп, сол кездің өзінде қала деңгейіне дейін өскендігін дәлелдеді.

Шығыс және Орталық Қазақстанның тас дәуірі ескерткіштері Ж.К. Таймағамбетовтың басшылығымен зерттеліп Шульба және Өгізтау сияқты мустье дәуірінің ескерткіштеріне қазба жұмыстары жүргізілді. Археолог Ж. Таймағамбетов палеолит дәуірінің көп мәдени қабатты Ш. Уәлиханов қонысына, қайта қазба жұмыстарын жүргізіп, Қазақстанда палеолит дәуірінің таралу шеңберін анықтады.

1983-1987 жылдары К.М. Байпаков бастаған Тараз археологиялық эспедициясы Жамбыл облысының тарихи ескертіштерінің тізімін жасаумен Тараз қаласына қазба жұмыстарын жүргізумен айналысты.

Осы жылдары Оңтүстік Қазақстан археологиялық эспедициясы Отырар қаласын қазуды жалғастырды, осы өңірден Құйрықтөбе, Алтынтөбе қалаларының орны қазылды. Оңтүстікте Шымкент педагогикалық иститутында құрылған А.Н. Подушкиннің басшылығымен Алтынтөбе,

Төлебайтөбе қалалары қазылып б.э. І-мыңжылдығынан бастап өмір сүре бастаған қалалар болғандығы дәлелденді.

1989 жылдан бастап З.С. Самашев бастаған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы сармат дәуірінің қорғандарын, ортағасырлық қалалар Ақтөбе және Сарайшықты қазып үлкен жаңалықтар ашты.

1997-1999 жж. Ә. Марғұлан атындағы Археология институтымен Франция археологтары З.С. Самашевтың басшылығымен Шығыс Қазақстанда сақ дәуірінің өте жақсы сақталған Берел қорғанын қазып.

Қазіргі кезде Қазақстан территориясында Қазақстан Республикасының Ғылым Академиясынан Ә. Марғұлан атындағы Археология институты Оңтүстік, Орталық, Шығыс және Батыс өңірлерде ірі қазба жұмыстарымен айналысуда. Сонымен қатар Қазақ ұлттық және Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеттерінің ғалымдары, Шымкент, Орал, Петропавл, Евразия университері археологиялық экспедициялар ұйымдастырып өз облыстары көлемінде қазба жұмыстарын жүргізуде. Орталық Қазақстанның қола дәуірін зерттеуде ғалымдар С.У. Жауымбаев, В.В. Евдокимов, В.В. Варфоломеев еңбектері өте жоғары. Осы салада 2001 жылы тарихшы
археолог С.У.Жауымбаевтың «Горное дело и металлургия бронзового века» деген ғылыми еңбегі жарық көрді. Автор 30 жылдық далалық археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде жинаған деректерді талдау негізінде Сарыарқадағы көптеген көне кен орындарындағы ескерткіштерді жүйелеп тау кен және металлургия құралдарын, метал өндірісін, қола өндіру және қолдан бұйымдар жасау әділ-тәсілдерін зерттеп жазады. Автордың пікірінше Орталық Қазақстанда қуатты тау-кен металлургия орталығы болған, оның өнімдерін Орталық Азия, Волга жағалауы, Оңтүстік Сібір тұрғындары пайдаланған. Сонымен қатар автордың «Предварительные результаты археологических исследований на поселении Алат(эпоха поздней бронзы), Научно-археологические исследования на поселении металлургов и скотоводов Алат, Археологические исследования на поселении Қызылтас Каркаралиский район Карагандинская область деген еңбектерінде көне металлургтердің қоныстары, олардың мыс өндіру технологиясы жан- жақты баяндалады. Бұл еңбек Қазақстан археологиясындағы қола дәурінің зерттеу тарихнамасында өзіндік орыны бар [2, 5 б.]

Қола дәуріндегі Орталық және Солтүстік Қазақстанның тарихи дәуірін зерттеген профессор В.В.Евдокимов «Историческая среда эпохи бронзы степей Центрального и Северного Казахстана» деген ғылыми еңбек шығарды. Автор археологиялық, этнологиялық, географиялық негіздерін топтастыру үшін «тарихи орта» деген термин ұғымды енгізді. Енбекте археологиялық және мәдени – тарихи кезеңдерін қысқаша түсініктерін көрсетіп, табиғат пен қоғам компоненттеріне сипаттама бере отырып сол дәуірдегі 190 археологиялық объектілерді қалпына келтіреді және ол туралы автордың теориялық тұжырымдамасы беріледі. Еңбектің құрылымында проблеманың тарихманасы, археологиялық, мәдени- тарихи кезеңдері берілген. Сонымен қатар табиғи компоненттер мен бірге экономикалық-географиялық ортадағы мал-шаруалышығы, жер өңдеу, тау кен ісі, металлургия, еңбек құралдарының негізгі категориялары жан-жақты талданған. Автордың зерттеу бойынша қола дәуірінде табиғат пен қоғам арасында тығыз байланысы, қалық саны, потестарлық ұйым жайлы өте құнды пікірлер берілген. Бұл зерттеуде Орталық және Солтүстік Қазакстанның далаларында қола дәуіріндегі тарихи ортаның негізгі компоненттері автордың тікелей қатысуымен ашылған жаңалықтары айтылады. Қазақстанның даласындағы тайпалар өзінің даму барысында протоқалалық өркениеттің табалдырығына жақындады. Соған қарамастан жалпы және өзіндік ерекшеліктеріне қарай б.з.б. II-I мыңжылдықта номадизмге көшті деп тұжырым жасалған. Автордың осы еңбегінде және басқада зерттеулерінде, докторлық диссертациясы мен мақалаларында Қазақстан тарихының тарихнамасында өте қажетті ой- пікірлер тұжырымдалар жасалған. Қорыта айтқанда Отандық тарихтын әр саласындағы өзекті мәселелерді зерттеуде Орталық Қазақстан тарихшыларының, археологтарының еңбектерінің тарихнамалық маңыздылығы үлкен [3, 25 б.]

Қазақстан археология ғылымының қазіргі кезеңдегі дамуына елеулі үлес қосып жүрген ғалымдардың қатарында И.А.Кукушкиннің еңбегі үлкен. Автор шет ауданындағы археологиялық ескерткіштерді жүйелі түрде зерттеу барысында бірнешен құнды мақалалар жариялады; Погребения с булавой: семантические аспекты (по материалам могильника Тундык), Кенотаф золотоордынского времени на могильнике Котыртас (Центральный Казахстан), Культурно-исторические истоки и наследие Синташтинской культуры, Золотоордынские погребения могильника Нураталды-2 атты мақалалары жарық көрді. Сонымен қатар автордың үлкен

еңбектерінің бірі соңғы қола дәуіріндегі Беғазы-Дәндібай мәдениетінің алыптас ескерткіштерінің бірі Қаражартас қорымын зерттеу болды. Бұл қорым Талды өзенінің оң жағалауында, Жаңажұрт ауылынан 2 км батысқа қарай, Талды ауылынан шығысқа қарай 12 км жерде, Қарағанды облысы, Шет ауданы, Талды ауылдық округі аумағында орналасқан.

Ескерткіш бойынша зерттеу жұмыстарын автор 2016-2017 жылдары Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ қарамағындағы «Сарыарқа археологиялық институты» ғылыми-зерттеу институтының ғалымдарымен бірге жүргізді. Автордың пікірінше Қаражартас қорымында соңғы қола және ерте темір дәуірінің 41 құрылымы бар. Ескерткіште Беғазы-Дәндібай қоғамының рулық ақсүйектері жерленген көлемі 14х14,5 м болатын пирамида тәріздес сатылы кесене бар екенің автордың зерттеу барысында анықталды [4, 209 б.]

Әдебиеттер тізімі

Маргулан А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. - Алматы, 1979.360с.
Жауымбаев С.У. Исследования по истории древнего горного дела и металлургии в Казахстане. // Проблемы историографии и источниковедения истории Казахстана. - Караганда, 2002.
Евдокимов В.В. Историческая среда эпохи бронзы степей Центрального и Северного Казахстана. - Алматы, 2000.
В. Г. Ломан, Е. А. Дмитриев, И. А. Кукушкин, А. И. Кукушкин Золотоордынские погребения могильника Нураталды-2 // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. – Алматы: Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2017. – Т. 2. С. 218.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АКТОГАЙСКОГО РАЙОНА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЖАУЫМБАЕВА С.У.

Ибраева Д.М., архивист
КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации».
Республика Казахстан, г. Караганда
E-mail: dariya060891@gmail.com

Изучение памятников бронзового века в Казахстане является важным и актуальным направлением археологических исследований. Бронзовый век представляет собой период значительных социальных, экономических и культурных изменений в истории человечества. В Центральном Казахстане других регионах страны сохранились множество памятников бронзового века, такие как курганы, поселения, погребальные могильники и каменные стелы. Исследования этих памятников позволяют узнать о жизни древних общин, их хозяйственной деятельности, социальной организации, религиозных верованиях и контактах с другими регионами.

Изучение памятников бронзового века в Казахстане помогает расширить наши знания о древней истории этой территории и внести вклад в общее понимание развития цивилизаций. Это также может способствовать развитию туризма и сохранению культурного наследия Казахстана.

Изучение бронзового века в Казахстане началось в XIX веке, когда российские и зарубежные исследователи проявили интерес к этой области. Первые сведения о горных разработках и древней металлургии Казахстана мы находим в трудах и путевых заметках Д.Г. Мессершмидга, Г.Ф. Миллера, П.С. Палласа, Н.П. Рычкова, Г. Розе. Однако их сведения отрывочны, более детально недра Сары-Арки исследовались в конце VIII и в начале XX века геологами Г.Д. Романовским, А.А. Краснопольским и другими. По данным геолога С.Х. Болла, в геологическом докладе 1910 года «О владении атбасарских медных промыслов» говорится, что количество добытой в древности руды определяется в миллион тонн. Казахстанскими учеными накоплен значительный материал, касающийся многих аспектов древнего металлургического производства, начиная с добычи и переработки руды и заканчивая выплавкой металла и получением готовых изделий [1, с.16].

Данная тема нашла отражение в ряде статей и монографий К.И. Сатпаева, А.Х. Маргулана, Н.В. Валукинского, С.С. Черникова, М.К. Кыдырбаева, Ж.К. Курманкулова, С.У. Жауымбаева. Казахстанскими учеными накоплен значительный материал, касающийся многих аспектов

древнего металлургического производства, начиная с добычи и переработки руды и заканчивая выплавкой металла и получением готовых изделий. **Для археологии представляет особый** интерес научного наследия крупного ученого-археолога Жауымбаева Сагындык Убаевича. Сагындык Жауымбаев – профессор кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории КарГУ имени Букетова. О его трудах знают далеко за пределами Казахстана. В университет Сагындыка Жауымбаева пригласил Евней Букетов. Он оправдал надежды академика, став видным ученым – археологом Центрального Казахстана. 10 лет работал заведующим исторического факультута КарГУ. По программе «Мадени мура» написал две монографии [2]. За годы своей деятельности проводил широкомасштабные раскопки и исследования множества памятников, в результате чего было сделано значительное количество научных открытий и сформирована база данных о культуре и истории бронзового века на территории Казахстана.

В КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации» на государственное хранение сдан отчет по составлению свода археологических памятников Джезказганской области (Актогайский, Шетский районоы) под руководством профессора, кандидата исторических наук Жауымбаева Сагындык Убаевича. На основании **с**свода археологических памятников, т.е. разведки, фиксации и частичной раскопки и датировки памятников, проведения топосъемки и фотосъемки приведены результаты данного отчета для подготовки к составлению паспортов отдельных памятников.

Данный район частично обследовался в 1946-1955 годах академиком А.Х. Маргуланом. Алькей Маргулан (1899-1962) был выдающимся казахским ученым, археологом и этнографом. Он совместно с другими исследователями занимался изучением древней истории и культуры Казахстана. А.Х. Маргулан провел множество археологических и этнографических экспедиций по всей территории Казахстана. Он изучал древние поселения, могильники, памятники и артефакты разных времен и культур. В ходе этой экспедиции А.Х. Маргулан и его коллеги обнаружили многочисленные археологические находки, свидетельствующие о богатом историческом прошлом Казахстана. Раскопаны памятники Бегазы-дандыбаевской культуры, однако сплошная разведка памятников археологии производится первый раз. Пробные разведки показали, что только тщательная и долговременная разведка покажет о наличии памятников. В этих целях в течение четырех месяцев археологический отряд под руководством **Жауымбаева Сагындык Убаевича** исследовал памятники данного района.

В 1987 году Актогайский район Джезказганской области включал в себя 9 крупнейших совхозов. За время полевого сезона 1987 года были обследованы территории Актогайского, Кызыл-арайского, Жамшынского, Кеншокинского, Каратальского, Коунрадского, Енбекского совхозов и территории районного центра Актогай. На территориях которых было выявлено 59 археологических комплексов среди которых стоит отметить «Могильник Бегазы» в 30 км от пос. Актогай на правом берегу р. Бегазы, «Цепь из 14 курганов раннего железного века» в 800 км восточнее г. Бегазы, «Наскальные изображения на г. Джел-тау, на скале Кой-тас, в 12 км от отделения «Бегазы» [3, с.9], «Ограды с менгирами тюркского времени» на территории совхоза Актогайски, в 2 км ниже по течению р. Токрау [3, с.11], «Курганы раннего железного века («37 войнов»)» в 5 км от отд. Им. Чапаева на запад, у подножья г. Корпетай [3, с.12] и др.

В результате исследования выявлено 22 памятника из 34 ранее известных, открыты свыше пятидесяти новых памятников археологии от эпохи бронзы до позднего средневековья.

Непосредственной работе на месте предшествовала работа с археологической картой Казахской ССР, географическими картами Карагандинской области. По археологической карте Казахской ССР на территории Актогайского района отмечено 34 одиночных археологических памятника. Археологическая карта данного района была составлена на основе данных археологических исследований послевоенных лет.

Значительную часть всех памятников составляют курганы раннего железного века. Среди остальных памятников встречаются могильники бронзового века, наскальные изображения, оградки с менгирами, одиночные каменные изваяния. Многочисленные памятники в горах Кызыл-арай, Бегазы, Желтау свидетельствуют о том, что на берегу Токрауна и других рек с древнейших времен сложилась культура андроновских племен, бегазы-дандыбая, раннего железа, ранних тюрков и др. [3; с.6].

С начала XXI в. систематические исследования Актогайского района проводит Сарыаркинская археологическая экспедиция Института археологии им. А.Х. Маргулана под руководством А.З. Бейсенова, которой начиная с 2003 по 2008 гг. осуществлялось дообследование

могильника Бегазы, с последующими реставрационными работами по воссозданию первоначального облика этого уникального памятника [4, с.7].

В настоящее время исследования памятников бронзового века в Казахстане продолжаются, и множество молодых исследователей, как местных, так и зарубежных, продолжают работу по изучению и пониманию этого периода истории. Изучение бронзового века в Казахстане продолжается и по сей день, исследователи анализируют археологические находки, изучают культурные связи и взаимодействие с соседними регионами. Это помогает расширить понимание истории и культуры казахстанских народов, а также узнать о их вкладе в общую историю Центральной Азии и Евразии.

Список литературы

Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия казахского народа в исследованиях академика А.Х. Маргулана: материалы международной научно-практической конференции. – Павлодар: ППУ, 2022. – 540 с.

Актуальные проблемы отечественной истории и археологии [Электронный ресурс] // https:// aryarqatv.kz/ru/news/6816 (дата обращения: 10.10.2023).

Научный отчет по теме: Отчет об археологических исследованиях Карагандинского археологического отряда. //Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации. - Ф.63 - Оп. 4-1. - Д.381.

Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А., Жармагамбетов Т.К., Шохатаев О.С., Жусупов Д.С. Археологическая карта Актогайского района Карагандинской области – Караганды, 2017. – 157 с.

АҚКЕЗЕҢ ҚОНЫСЫНЫҢ СҮЙЕК БҰЙЫМДАРЫ

Үмітқалиев Д.Б., Нурпеисова С.Е.
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
umitkaliev.ksu@mail.ru

Жұмыс "превентивті археология" коворкинг-орталығының қызметі шеңберінде орындалды

Сүйек – өндіріс технологиясын дамыту негіздерінің біріне, сондай-ақ адам мәдениетінің жетістіктері мен деңгейінің материалдық көрінісіне айналған органикалық материал. Беғазы-Дандыбай дәуіріндегі сүйек кесу ісі үй өндірісінің жетекші салаларының бірі болды. Осыны негізге ала отырып, сүйектен жасалған бұйымдар кейінгі қола дәуіріндегі Орталық Қазақстанның тарихы мен мәдениеті бойынша құнды дерек көзі болып табылады.

Беғазы-дәндібай мәдениетінің ескерткіштерінде сүйектен жасалған жарқын және өзіндік бұйымдар анықталды. Сүйек кесу ісіне А.Х. Марғұланның «Орталық Қазақстанның Беғазы-Дәндібай мәдениеті» (1979) іргелі еңбегінің «Орталық Қазақстанның кейінгі қола дәуірі өнері» тарауындағы параграф арналған [1, б. 319-322].

Ең қызықты сүйек бұйымдары Кент қонысынан шыққан. Жалпы, онда сүйек пен мүйізден 500-ден астам заттар табылып, 25-тен кем емес санаттағы бұйымдар бөлінді. Олардың басым бөлігін былғары өндірісі құралдары құрайды [2, б. 63].

Кент қонысындағы сүйек және мүйіз бұйымдары бойынша жалпылама еңбекті А.Н. Усачук пен В.В. Варфоломеев бірлесіп жариялады [3].

Бұл жұмыстың мақсаты 2021 жылы Аққезен қонысы қазу кезінде табылған сүйек бұйымдарын ғылыми айналымға енгізу болып табылады. Жұмыста археологиялық материалды салыстырмалы талдау және жіктеу әдісі пайдаланылды.

Аққезен қонысы (сурет. 1) Қарағанды облысы Шет ауданы Ақшоқы ауылдық округінде орналасқан, б. з. д. XIV-X ғасырларға жатады. [4, б. 190]. Оның маңында Шортандыбұлақ, Шоқпартас, Саурамбай және Ажар қоныстары орналасқан. Оны А.Х. Марғұлан Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмыстары барысында анықтап, сипаттаған [1]. Зерттеудің екінші кезеңі 2018-2021 жылдар аралығында өтті. 2021 жылғы далалық маусымда қоныстану алаңының батысында орналасқан ірі тұрғын үй зерттелді. Ол батысты жиектейтін тас

қоршау түрінде белгіленді. Қоршау көлемі 17,9×9,8 м тікбұрышты пішінді және ендік бағытта созылған. Ол кішігірім гранит тақталар мен тастардан түзілген.

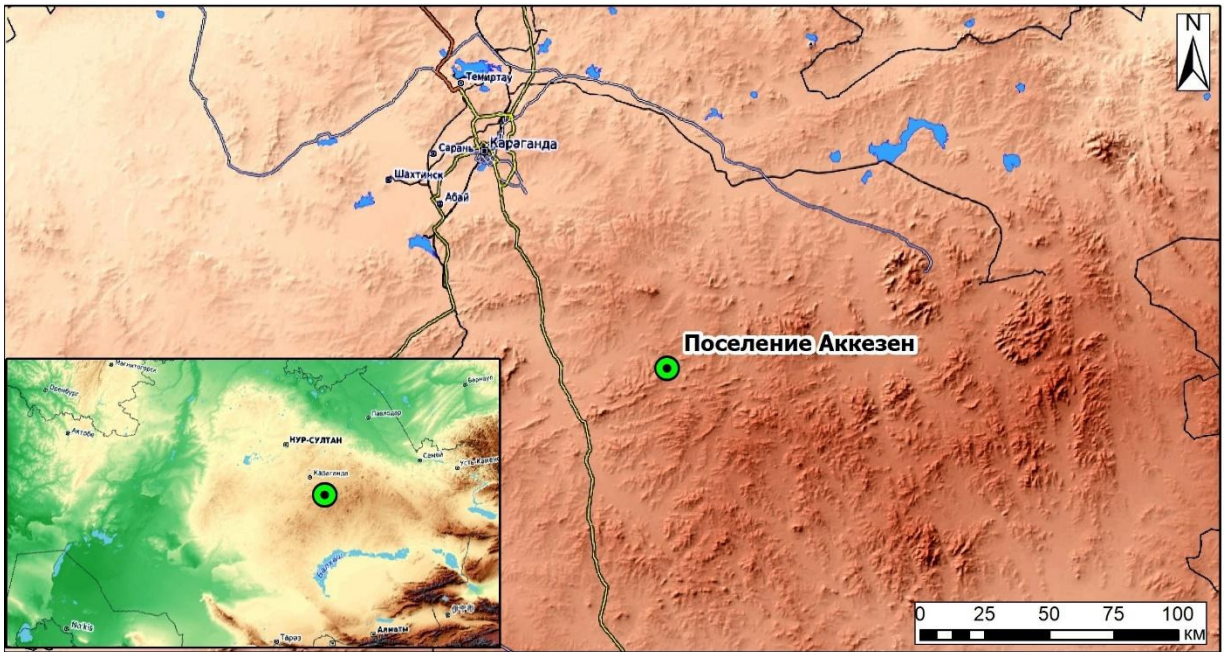

Сурет. 1. Аққезен қонысы

Аталған тұрғын үйді қазу кезінде сүйектен жасалған 6 бұйым табылды: сүйек тоғасы (1), тұйық (2), жануардың иық пышағынан жасалған бұйымдар (1), мүйізден жасалған бұйымдар (2).

Сүйек тоғасы (сурет 2.7) тұрғын үйдің солтүстік-батыс бөлігінде табылды. Ол диаметрі 4,2 см және қалыңдығы 1,8 см тығыздалған жартылай фериялық бұйым болып табылады. Ортасында диаметрі 0,5 см саңылау бар, бұйымның бет бөлігі диаметрі 0,25 см үйірмелерден жасалған ою-өрнекпен безендірілген, олар үш концентриялық шеңбер құрайды. Дөңгелектер циркульмен орындалған және өрнек түзетін жартылай доңғалақтармен біріктірілген. Бұйымда ұсақ жарықтар бар. Артқы жағында көлемі 1,7×0,6 см белдікті кесіп өту үшін тік бұрышты саңылаулар бар [2, б. 48].

Жануардың төменгі жақ сүйегінен жасалған тұйық (сурет 2.2). Тістері бар жақ сүйектің бір бөлігі алынып тасталды, ал бұйымның жұмыс беті теріге үйкеліс нәтижесінде тегістелді. Тұрғын үйдің оңтүстік-шығыс бөлігінде табылды. Онда диаметрі әр түрлі үш дөңгелек тесік бар. М.Қ. Қадырбаев, Ж.Құрманқұлов бойынша тұйықтағы саңылаулар шикі белдікті өңдеуге қызмет етті, оны осы тесіктерге үйкеліс әдісімен үйкеліс арқылы өру және тігу үшін қажетті дөңгелек тігіс түріне ие болды [5, б. 171]. Бұл қару теріні өңдеу үшін ғана емес, сондай-ақ жіңішке былғары бұйымдарын қыздыру үшін де пайдаланылуы мүмкін. Үш тесігі бар ұқсас тұйықтар Кент қонысын қазу кезінде табылған [2, б. 63-64].

Жануардың төменгі жақ сүйегінен жасалған тұйық (сурет 2.3). Бұйым тұрғын үйдің шығыс бөлігінен табылды. Жұмыс беті тегістелген, ал бұйымның төменгі бөлігі тегістелген. Беттің тегістелуіне қарағанда, қару теріні өңдеуге арналған. Бұйымда жарықтар бар.

Жануардың бұрғаланған иық пышағы (сурет 2.1). Бұйым тұрғын үйдің оңтүстік-шығыс бөлігінен табылды. Оның диаметрі 1 см жоғарғы бұрышында бір дөңгелек тесігі болады. Жұмыс беті тегістелген. Мұндай құралдар әдетте теріні өңдеу және илеу үшін пайдаланылған.

Диаметрі 1,2 см дөңгелек саңылауы бар, жұмыс істеу ізі жоқ *түтікті сүйектен жасалған бұйымның үзіндісі* (сурет 2.6). Тұрғын үйдің солтүстік-батыс бөлігінде табылды. Бұйымның ішкі қуыс бөлігі жұмыс істеу нәтижесінде құйылған, одан бұйым былғарыдан жасалған бұйымдарды өңдеу үшін пайдаланылған деп болжауға болады.

Кесу іздері бар мүйізден дайындау (сурет 2.4) және *мүйіздің кесілген ұшы* (сурет 2.5). Болжам бойынша өндірістік қалдықтарға жатады. Тұрғын үйдің оңтүстік-шығыс бөлігінен табылды.

Осылайша, 2021 жылы Аққезен елді мекенінде жүргізілген қазба жұмыстары барысында сүйектен жасалған 6 бұйым табылды, оларды үш санатқа бөлуге болады:

1) былғары өндірісі құралдары (сурет 2.1 – 2.3);

2) мүйізден жасалған дайындамалар (сурет 2.4 – 2.5);

3) сәндік-қолданбалы сипаттағы бұйымдар (сурет 2.7).

Сүйек бұйымдарының салыстырмалы түрде жоғары шоғырлануы олардың кейінгі қола тайпаларының материалдық мәдениетіндегі едәуір орнын көрсетеді. Сипатталған бұйымдар беғазы-дәндібай мәдениеті ескерткіштерінен алынған сүйек бұйымдарының серияларын толықтырады. Шеберліктің жоғары деңгейімен жасалған кескінді сәндік тоқыма ерекше бөлінеді. Мұндай бұйымдар Орталық Қазақстанның беғазы-дандыбай мәдениетінің өзіндік «визит карточкасы» болып табылады.

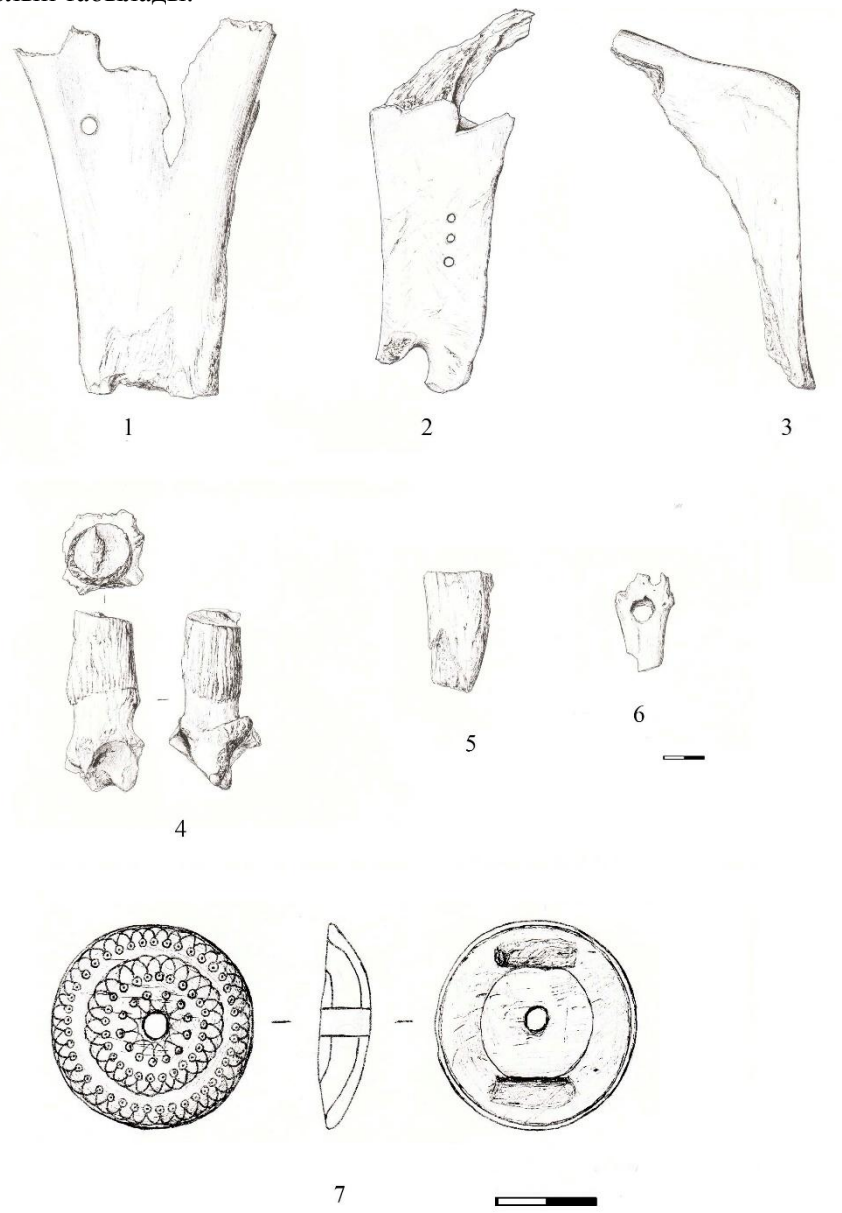

Сурет 2. Ақкезен қонысының сүйек бұйымдары
1 – жануардың иық пышағы, 2-3 – сүйек тұйығы, 4-5 – мүйізден дайындау, 6 – түтікті сүйектен жасалған бұйымның үзіндісі, 7 – сүйек тоғасы

Әдебиеттер тізімі

Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1979. – 360 с.

Варфоломеев В.В., Ломан В.Г, Евдокимов В.В. Кент – город бронзового века в центре казахских степей. – Астана: Казахский научно-исследовательский институт культуры, 2017. – 338 с.

Усачук А.Н., Варфоломеев В.В. Костяные и роговые изделия поселения Кент // Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии: сб. статей, посвященный 65-летию Ж. Курманкулова. – Алматы: Хикари, 2013. С. 218-227.
Варфоломеев В.В., Амиров Е.Ш., Голобурдина А.В, Оразбаев Н.К., Антонович А.В. Аккезен – новое урбанизированное поселение эпохи бронзы в Казахстане // Модернизация общественного сознания и казахстанские новые гуманитарные науки: материалы научно-практической конференции. – Караганда: ЖШС Pegaso, 2018. С. 189-192.
Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки (по материалам Северной Бетпак-Далы). – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 247 с.

КАЗАХСТАН – ВЕДУЩИЙ НАУЧНЫЙ ЦЕНТР В РАЗРАБОТКЕ ПРОБЛЕМ КИПЧАКОВЕДЕНИЯ

Кузембаев Н.Е., к.и.н., ассоциированный профессор, Тусупов А.Р., докторант
Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан
Республика Казахстан, г. Павлодар

Кипчаковедение как научное направление развивается в мировой исторической науке уже в течение нескольких веков. В разработке кипчакской проблематики были достигнуты значительные успехи благодаря целенаправленной и большой работе замечательных ученых кипчаковедов.

Начало специальному изучению истории кипчакских племен было положено трудами И. Маркварта, В.В. Бартольда, П. Пельо и В.Ф. Минорского, проделавших важную источниковедческую разработку проблемы. Дальнейшее исследование кипчакской проблематики было продолжено учеными Венгрии, России, Казахстана, Узбекистана, Украины, Болгарии, США, Франции и ряда других стран. Было сделано ряд важных научных достижений в области этнополитической истории, исторической географии и культурного наследия кипчакских племен. Параллельно с накоплением материала о кипчаках формировалось новое научное направление – кипчаковедение. В своем развитии оно прошло длительный путь от появления первых научных работ, в которых уделялось внимание кипчакам, кимекам и куманам, до появления фундаментальных научных работ, посвященных кипчакской проблематике [1, с. 6].

Многое было сделано усилиями казахстанских ученых в области истории, источниковедения, историографии и археологии. Одни из первых в республике на научной основе стал заниматься кипчакской проблематикой академик А.Х. Маргулан [2]. Комплексное историко-археологическое и этнографическое изучение Сарыарки позволило ему выявить и изучить многочисленные памятники средневековых кочевников. Кипчакские каменные изваяния и курганы, петроглифы эпохи средневековья стали объектом научного изучения специалистов под руководством академика [3-5].

Ученики академика археологи С.М. Ахинжанов и Ф.Х. Арсланова изучали археологические памятники кимеко-кыпчакского времени в Восточном и Северо-Восточном Казахстане [6-8]. Был выявлен целый пласт ценной информации по материальной и духовной культуре кипчакского союза племен. Дальнейшие изыскания исследователей позволили им защитить кандидатские диссертации: С.М. Ахинжанову по теме истории взаимоотношений кипчакских ханов и хорезмшахов, а Ф.Х. Арслановой по памятникам средневековой материальной культуры кочевников Северо-Восточного и Восточного Казахстана [9-10]. Следует заметить, что до сих пор не введен в научный оборот весь археологический материал, полученный в результате этих археологических экспедиций.

Наряду с археологическими изысканиями академик А.Х. Маргулан занимался изучением казахской национальной культуры как преемницы кипчакского культурного наследия. Элементы казахской культуры находят свое отражение в материальной культуре средневековых кочевников Сарыарки [11]. Крупный вклад корифей исторической науки внес в изучение казахского героического эпоса, сложившегося во многом еще в предшествующие исторические периоды, в том числе и кимеко-кипчакский период [12].

Огромный вклад в развитие отечественного кипчаковедения внес академик Б.Е. Кумеков. Первый профессиональный арабист в исторической науке Казахстана обратил внимание на арабские источники о кимеках и кипчаках. Востоковед защитил кандидатскую диссертацию в

Институте востоковедения в г. Ленинграде, в диссертации на основе детального источниковедческого анализа нарративных источников было доказано существование государства кимеков – Кимекского каганата [13]. Тогда как ранее считалось, что кимеки будучи кочевниками не обладали собственной государственностью и высоко развитой культурой. Это научное достижение высоко подняло статус казахстанского кипчаковедения в мировой науке. Наряду с этим в диссертации был доказан комплексный характер хозяйства кимеков как симбиоза кочевого и оседло-земледельческого хозяйства, наличие многочисленных городов развенчивало миф о «чисто» кочевой культуре кимеков и кипчаков.

Дальнейшие научные исследования кипчаковеда позволили путем источниковедческого анализа арабских источников мамлюкской историографии доказать самостоятельный этнический статус куманов. Кипчаки в Мамлюкском султанате имели нисбу «аль-Кумани», тогда как ранее считалось, что этноним «куманы» является еще одним этническим названием кипчаков в Восточной Европе [14]. Это позволило ученому обосновать реальное существование триады племен, входивших в состав Кипчакского союза – кипчаков, кимеков и куманов [15].

Крупное научное значение имеют источниковедческие работы ученого посвященные классификации, переводу и комментированию средневековых арабо-персидских источников. Этот вклад был по достоинству оценен в научном мире. В 1994 году ориенталист Б.Е. Кумеков защитил докторскую диссертацию «Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII – начала XIII вв.» в виде научного доклада на соискание научной степени доктора исторических наук в Санкт-Петербургском филиале Института востоковедения РАН Российской Федерации [16].

Ученики академика Б.Е. Кумекова вносят существенный вклад в развитии кипчаковедческих исследований. Арабисты К. Саки и Б. Батыршаулы занимаются разработкой кипчако-мамлюкской тематики, изучают биографии султанов кипчаков-мамлюков, международные связи с соседними государствами, рассматривают вклад кипчаков в материальную и духовную культуру страны Миср, в частности в развитие мусульманской архитектуры и военного дела [17-19]. Кипчаковед К.С. Анарбаев рассмотрел латино-куманский словарь «Codex Cumanicus» как исторический источник [20]. Историк Н.Е. Кузембаев занимался вопросами историографии и биобиблиографии кипчаковедения, этнополитической истории кипчакских племен в Центральной Евразии [21-23]. Совместно с академиком Б.Е. Кумековым ученик он подготовил фундаментальное издание «Биобиблиографического словаря кипчаковедов», в котором были собраны сведения о всех ученых в мире, внесших весомый вклад в развитие кипчаковедения [24-25].

Казахстанские ученые А.К. Курышжанов, Ю.А. Зуев, А.Н. Гаркавец, А.Ш. Кадырбаев, С.Д. Кудасов рассматривали проблемы раннего этапа истории имеков (кимеков), сложения и развития кимекской конфедерации, истории кипчаков в составе Монгольской империи при династии Юань. Вместе с тем ими был внесен вклад в сравнительное изучение тюрко-арабских и кумано-латинских, армяно-кипчакских письменных памятников [26-31].

Наряду с вкладом в разработку научных проблем кипчаковедения в Казахстане проводится большая научно-организационная работа. В 1996 г. в Казахском государственном юридическом университете был создан Центр кипчаковедения возглавленный академиком Б.Е. Кумековым, позже на его основе был сформирован Международный институт кипчаковедения при Казахском национальном университете имени аль-Фараби. В 2023 г. в Павлодарском педагогическом университете имени Әлкей Марғұлан был основан Научный центр кыпчаковедения возглавляемый Н.Е. Кузембаевым при Институте археологических исследований. Эти научные организации стали центрами по разработке проблем кипчаковедения. Международный институт кипчаковедения занимается преимущественно историко-источниковедческими исследованиями главным образом исторических источников мусульманского круга, научный центр кыпчаковедения занимается историко-историографическими исследованиями в сфере кипчаковедения.

Под эгидой Международного института кипчаковедения в г. Алматы проводилась первая научная конференция посященная кипчакской проблематике. В 2013 г. в Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева проводилась вторая Международная научная конференция на тему «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники», в которой приняли участие ведущие кипчаковеды со всего мира.

В перспективе планируется создание комплексных историко-археологических исследований кимеко-кыпчакского периода Степной зоны Казахстана, всесторонее изучение процесса миграции кимеко-кыпчакских племен из Казахстана в Восточную Европу по

историческим и археологическим источникам. Ведутся работы по расширению международного научного сотрудничества с крупными специалистами кипчаковедами США, Венгрии, Болгарии, Украины и России.

Таким образом, Казахстан как правопреемник кипчакского культурно-исторического наследия уже в течение многих десятилетий является ведущим научным центром по разработке кипчакской проблематики. Это доказывается не только научными достижениями казахстанских кипчаковедов, но и той большой научно-организационной работой, которая проводится учеными в республике.

Список литературы

Кумеков Б.Е., Кузембаев Н.Е. Биобиблиографический словарь кипчаковедов. – Астана: Тюркская Академия, 2023 – 272 с.

Кумеков Б.Е. А.Х. Маргулан как кипчаковед. В сб. Материалы пленарного заседания международной научно-практической конференции «История цивилизации и духовной жизни кочевников». В 2-х томах. Том 1. Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2004. – 269 с. – С. 28-31.

Маргулан А.Х. Археологические разведки в бассейне р. Сары-Су (Из отчета экспедиции 1946 года) // Вестник АН КазССР. – 1946. - № 7 (28). - С. 17-22.

Маргулан А.Х. Раскопки погребения воина XIV века в долине реки Нуры // ТИИАЭ КазССР. - 1959. - т. 7. - С. 248-261.

Маргулан А.Х. Каменные изваяния Улытау // Сочинения: В 14 т. Т. 3. петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема; Т. 4. Каменные изваяния Улытау / Сост. Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. – А.: Дайк-пресс, 2003. – 50 с. – С. 22-45.

Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. - А.-А.: Наука, 1987. – 280 с.

Арсланова Ф.Х. Бобровский могильник // ИАН КазССР. Сер. обществ. наук. - 1963. - № 4. - С. 68-84.

Арсланова Ф.Х. Памятники Павлодарского Прииртышья (VII – XII вв.). // Новое в археологии Казахстана. - А.-А.: Изд-во «Наука» КазССР, 1968. – 159 с. - С. 98-111.

Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. А.: Гылым, 1999. – 296 с.

Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья / Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. III. Астана: 2013. - 406 с.

Маргулан А.Х. Труды по культуре казахского народа. Павлодар: НПФ «ЭКО», 2005. – 264 с.

Маргулан А.Х. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Каз ФАН СССР, сер. историческая. – 1946. - №2 (27). - С. 75-81.

Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX – XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата: Наука, 1972. - 156 с.

Кумеков Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и Кыпчака XII – начала XIII века // Известия НАН РК. – Серия общественных наук. – 1993. – № 1. – С. 58-70.

Кумеков Б.Е. О триаде этнополитических объединений кипчакского мира по мусульманским источникам. // Древнетюркская цивилизация: памятники письменности: (Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной 10 – летию независимости Республики Казахстан, г. Астана, 18-19 мая 2001 г.). - А., 2001. – 584 с. - С. 156-163

Кумеков Б.Е. Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII – нач. XIII вв.: диссертация в виде научного доклада на соискание научной степени доктора исторических наук: 07.00.09. – Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения РАН, 1994. – 40 с.

Саки Қ.Ұ. Қыпшақ мәмлүктер. - Астана: Фолиант, 2006. – 464 бет.

Батырша-ұлы Б. Мысыр Мамлук мемлекетінің Дешті-Қыпшақпен байланыстары XIII–XV ғғ.: Зерттеу. – А.: Экономика, 2005. – 352 бет.

Кумеков Б.Е. Саки К.У. Султан Бейбарс. История, личность, время. – А.: «Аруна», 2010. – 96 с.

Анарбаев Қ. “Кодекс куманикус” қыпшақтардың тарихи-мәдени ескерткіші (XIII-XIV ғғ.). Монография. - Шымкент-Алматы, 2015. – 160 б.

Кузембаев Н.Е. История изучения кипчакских племен в России (XVIII–XX вв.). - А., 2011. – 158 с.Кузембаев Н.Е. Монгольское завоевание кипчакских племен восточного Дешт-и Кипчака и судьбы кипчакской элиты в составе Монгольской империи и за ее пределами // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – XVIII. – 2012. - pp. 185-197.

Кузембаев Н.Е. Кипчакские «дуруты», «тертробичи» и «тертеры» в истории Евразии // Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden. Edited by Istvan Zimonyi and Osman Karatay. Wiesbaden: Harrassovitz Verlag, 2016. – 445 p. - C. 223-234.
Кумеков Б.Е., Кузембаев Н.Е. Биобиблиографический словарь кипчаковедов. – А.: Литера-М, 2023. – 200 с.
Кумеков Б.Е., Кузембаев Н.Е. Биобиблиографический словарь кипчаковедов. – Астана: Тюркская Академия, 2023. – 272 с.
Курышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII века – «Тюркско-арабского словаря». - А.-А.: «Наука» КазССР, 1970. – 233 с.
Зуев Ю.А. Этнокультурные связи ранних кимеков // ИАН РК. Серия общественных наук. - 1992. - № 5. - С. 26-38.
Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – 338 с.
Гаркавец А.Н. кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 224 с.
Гаркавец А.Н. Армяно-кыпчакские письменные памятники XVI – XVII вв. В сб. Средневековый Восток. История. Культура. Источниковедение. - М.: «Наука» Гл. ред. вост. лит-ры, 1980. – 319 с. – С. 81-90.
Құдасов С. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі. Монография. - А.: «Ғылым», 1990. – 120 б.

TYPOLOGICAL FEATURES OF THE MONUMENTS OF THE MONGOLIAN TIME OF SARYARKA

Kukushkin A.I., Doctor of Philosophy (PhD), Senior Researcher,
Dmitriev E.A., Master of Humanities, Researcher
Maken A.B., Master of Humanities, Senior Lecturer,
Karagandy Buketov University
Karagandy, Kazakhstan

Abstract: The article proposes to refer to the preliminary characteristics of the burial and ritual complexes of the Mongolian time in Saryarka. The generalized characterization of empirical types of monuments of the Mongolian time in Saryarka, divided into two groups: the first (allochthonous) – is represented by the supposed burials of the early Mongol archaeological culture; the second (autochthonous) – continues the conditionally immanent development of funerary architecture and rituals of the Oguz-Kimako-Kipchak population in the realities of the Golden Horde rule and the influence of Islam. To identify the burials of the early Mongols, a feature is used (placing the leg bone of small cattle vertically at the head of the deceased), characteristic of the ritual of the population of the Baikal region. The remaining parameters (grave construction, etc.) are quite trivial for the population of the early and partly developed Middle Ages. In the Golden Horde time, the construction of grave structures began to undergo changes. Stone mounds was replaced by earthen ones. Under the mounds, adobe fences appear, including «peshtaks». Inventory-free burials performed in accordance with the qibla are widespread.

Keywords: Saryarka, Middle Ages, Mongolian time, funeral and ritual complex, typology.

At the moment, the volume of the factual base on the excavated complexes of the developed Middle Ages of Central Kazakhstan should be considered insufficient for the formation of an integral image of archaeological cultures. However, previous studies allow us to state their typological diversity. Further explanation will cover two groups of monuments. The first is comparable to the actual Mongolian burials (according to K.A. Akishev) [1], the second probably reflects the funerary architecture and ritual of the autochthonous population in the Golden Horde time.

The supposed burials of the Early Mongolian archaeological culture were identified by the characteristic location of leg bones and vertebrae of small cattle in the graves, which, according to N.V. Imenokhoev [2], is an important attribute of the rite of the early Mongols in the Baikal region. The parallels of this tradition in the burials of the Bozok complex were traced by K.A. Akishev [1], who first declared the problem of identifying such burials. At the moment, it seems possible to expand their factual

base by adding materials from the monuments of Ayuly [3], Karasuyr [4] and mound No. 3 of the Auliekol burial ground [5, p. 173].

The burials were marked on the daytime surface with mound embankments (Karasuyr, Auliekol), large stone (Ayuly) or were not marked with grave structures (Bozok). The excavated stone and earthen mounds had a rounded shape in terms of diameters of 4-12 m, heights of up to 0.7 m. Moreover, in three cases, vertically installed objects near the embankments (Karasuyr) are marked.

The burials were pits in size 2-2,5×0,52–1,32×0,65-1,48 m, oriented along the lines south-north (3), west-east (3), southwest – northeast (1), south-southwest – north-northeast (1), west-northwest – east-southeast (1). In one case, the remains of a coffin (Bozok) were recorded. Inhumation was used as a method of handling bodies. The remains were laid on their backs, mostly in an elongated position (sometimes the position of the arms varied: the hands on the pelvic bones or the arms slightly apart and bent at the elbow joints).

As a method of handling bodies, corpse-laying was used. The remains were laid on their backs, mostly in an elongated position (sometimes the position of the arms varied: the hands on the pelvic bones or arms slightly apart and bent at the elbow joints). The orientation of the skeletons varied: north (3), west (3), northeast (1), west-northwest (1), north-northeast (1).

It is necessary to emphasize the presence of bones of small cattle in the burials, especially their composition and location – a vertically mounted leg bone (often in the headboard) and several vertebrae of small cattle near the body of the buried person. A similar combination and/or arrangement of bones was noted on the monuments of Bozok, Karasuyr, Auliekol. Repeated analysis of the osteological collection of Ayuly's burial allowed us to establish the presence of a pair of vertebrae of small cattle, complementing the previously published data on the leg bone and scapula.

The accompanying inventory is represented by items of armament (frontal pads on the bow, arrowheads, daggers, birch bark quivers, laminar armor plates) and horse equipment (bits), jewelry (earrings), household items (fire-steel with striking against flint, bowl), accessories (buckle, bell), etc.

The affiliation of the studied burials to the Early Mongol archaeological culture is based on the funeral rites and, as noted above, on the composition of the bones of small cattle and their location in the grave [2]. The item complex does not contradict the dating of the burials from the 13th to the 1st half of the 14th century. Additionally, the proposed cultural attribution of the burials is reinforced by the Buddhist religious affiliation of some of the deceased (based on materials from the Karasuyr burial ground).

Complexes of the Golden Horde period were studied at the monuments Dolinskoe [6], Zhartas [7], Jochi [8], Tasmola-IV [9], Kotyrtas [10], Nurataldy-2 [11], Bozok [12] and Auliekol [5]. They are represented by several types of structures: mounds (Tasmola-IV, Auliekol, Zhartas), mounds with mud fences (Dolinskoye, Kotyrtas, Nurataldy-2, Bozok), graves contoured ditches and unmarked burial structures (Bozok), as well as mausoleums (Jochi, Bozok, Auliekol). The data on the Jochi and Bozok burial grounds are not taken into account in the statistics due to their generalized nature. This also applies to mausoleum-type structures.

Mounds without fences had earthen mounds with diameters of 3-14 m, heights of up to 1.2 m high. The graves were soil pits with dimensions of 1,4-2,4×0,35–1,5×0,8-1,8 m, oriented along the lines west-east (4), south-north (1), southeast – northwest (1). In some cases, the remains of the deceased were in a wooden box without a bottom, coffins (Tasmola-IV, Auliekol) or were covered with birch bark (Zhartas). The position of the bones is standard – on the back, with the head to the east (2), north (1), west (2) and northwest (1). In the burial of 2 burial mounds No. 1 of the Auliekol burial ground, there were horse bones on the step, including the skull, limbs and tail vertebrae.

An indicative ritual complex was investigated at the Zhartas burial ground, where the bones of a dog laid with its head to the east were cleared in a specially prepared pit arranged in the mainland. The accompanying inventory consisted of 43 silver coins, dishes, knives, fire-steel, fragments of a quiver, six arrowheads, stirrups, bits, etc. Sometimes animal bones were recorded in the mounds of structures and burials.

The mounds with raw fences before the excavations had a rounded (11-13 m) and oval (11×12 m) mound shape, heights up to 0.65 m high. In two cases, pits located nearby were fixed, designed for mixing raw bricks. In the process of dismantling the mounds, individual bones of small cattle and horses were recorded. Underground fences (dimensions – 5-6.8×4.7-5.7 m, orientation – southeast – northwest (2), south-southeast–north-northwest (1), angles to the cardinal directions (1)) it is possible to divide into quadrangular buildings without peshtaks (Nurataldy-2, Dolinskoe, Bozok) and with them (length 1.2-1.5 m) (Kotyrtas, Nurataldy-2). A common feature of the fences are the designed exits from the south-

eastern, south-southeastern and southern sides. In some cases, it was possible to establish that the floor of the inner space of the fences was coated with clay (Nurataldy-2 and Kotyrtas) or alabaster (Bozok).

The burial chambers marked on the surface with tombstones (Bozok) or sagana (Kotyrtas, Dolinskoye) were pits in size 1,85-2,5×0,45–1,6×0,7-1,6 m, oriented along the southeast – northwest line (6). Sometimes a coffin or a litter of tree bark was placed in them. The remains of the deceased people were laid on their backs and oriented with their heads to the northwest (5). The accompanying inventory was recorded only in the burials of the Nurataldy-2 burial grounds and was represented by a mirror, arrowheads, bone linings on a quiver, a knife, bits, stirrups that have analogues in the complexes of the 13th – 14th centuries of steppe Eurasia.

Summarizing the data on the studied monuments of the Mongolian time on the territory of Saryarka, it seems possible to indicate, in advance, the presence of complexes of the Early Mongol appearance and the Golden Horde time.

Burials of the Early Mongol archaeological culture were designated in some cases by stone and earth mounds or a separate stone. The subject complex is close to the Kipchak one, but its originality is emphasized by a new type of stirrups [11, Fig. 6-8] with a hole in the upper part of the bow (instead of the highlighted plate and loop-shaped ones, rounded and arched forms in the complexes of the early Middle Ages of the region). The main identifying feature is the installation vertically in the area of the skull or trunk of the leg bone of small cattle, supplemented by several vertebrae placed mainly in the area of the corspe.

The Golden Horde period marks the progressive spread of Islam in Saryarka, which naturally affected some aspects of funeral rites. Earth mounds are replacing stone mounds. Raw fences of a quadrangular shape appear, including with peshtaks [11, Fig. 1-2; 10, Fig. 3], collectively reflecting the layout of portal-domed mausoleums. Uninventional burials are widely spread, the ritual of which corresponds to the qibla [12, p. 23].

Работа выполнена при финансовой поддержке КН МНВО РК, проект Краткие сведения по проекту AP13067946 «Выявление визуальных культуродиагностирующих маркеров каменных курганов раннего железного века и Средневековья Центрального Казахстана»

Список литературы

Акишев К.А., Хасенова Б.М., Мотов Ю.А. К вопросу о монгольских погребениях XIII–XIV вв. (по материалам некрополя городища Бозок) // Бозок в панораме средневековых культур Евразии. – Астана, 2008. – С. 56–65.

Именохоев Н.В. К вопросу о культуре ранних монголов (по данным археологии) // Этнокультурные процессы в Юго-Восточной Сибири в средние века. – Новосибирск, 1989. –С. 55–62.

Варфоломеев В.В., Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А. Средневековое погребение у аула Аюлы // История и археология Семиречья. – Алматы, 2017. – № 5. – С. 167–173.

Усманова Э.Р., Дремов И.И., Панюшкина И.П., Колбина А.В. Монгольские воины Улуса Джучи по материалам могильника Карасуыр (Улытау, Центральный Казахстан) // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2018. – Т. 46. – №2. – С. 106–113.

Петров П.Н., Смагулов Т.Н. Нумизматические находки XIV века из некрополя у озера Аулиеколь // Stratum plus. – 2018. – №6. – С. 167–184.

Рыков П.С. Работы в совхозе «Гигант» (Караганда) // Археологические работы Академии на новостройках в 1932–1933 гг. – М.-Л., 1935. – С. 40-68.

Маргулан А.Х. Раскопки воина XIV века в долине реки Нуры // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – Алма-Ата, 1959. – Т. 7. – С. 248–261.

Смаилов Ж.Е. Археологические исследования комплекса Жошы-Хана // Отан тарихы. – 2001. – №2. – С. 90–106.

Кадырбаев М.К., Бурнашева Р.З. Погребение кыпчака первой половины XIV века из могильника Тасмола // По следам древних культур Казахстана. – Алма-Ата, 1970. – С. 42–53.

Кукушкин А.И., Дмитриев Е.А., Кукушкин И.А. Кенотаф золотоордынского времени на могильнике Котыртас (Центральный Казахстан) // Археология Казахстана. – 2019. – №4 (6). – С. 19–31.

Ломан В.Г., Дмитриев Е.А., Кукушкин И.А., Кукушкин А.И. Золотоордынские погребения могильника Нураталды-2 // Археологическое наследие Центрального Казахстана. – Алматы, 2017. – С. 209–218.
Хабдулина М.К., Билялова Г.Д., Бонора Ж.Л. Распространение ислама в восточном Дешт-и-кыпчаке по материалам городища Бозок // Народы и религии Евразии. – 2018. – №1 (14). – С. 16–30.

ТАЛДЫ ТАРИХИ-АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ПАРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛА НӘТИЖЕЛЕРІ (ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫ, ШЕТ АУДАНЫ

Кукушкин И.А., т.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер
Муратова М.Б., г.ғ.м., аға оқытушы
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Ашық аспан астындағы тарихи-мәдени мұра объектілерін мұражайландыру – әлемдік туристік индустрияда және Қазақстанда танымал тәжірибе. Мұндай жобаларды іске асыру өңірлік және/немесе республикалық маңызы бар туристік кластерлерді дамытуға ықпал етеді және тарихи-мәдени мұраны ағарту және насихаттау саласындағы маңызды шара болып табылады.

Іске асырудың соңғы сатысында тұрған Қарағанды облысының аумағындағы осындай деңгейдегі объектілердің бірі Талды тарихи-археологиялық паркі болып табылады. Оның негізін Шет ауданында, Талды өзенінің аңғарында орналасқан аттас археологиялық шағын ауданның ескерткіштері құрайды.

Барлық тарихи дәуірлердегі ескерткіштердің шоғырлануы, сондай-ақ кешеннің көп бөлігінде сақталған жабайы табиғаттың көркем бұрыштары табиғи ландшафттармен қоршалған ежелгі құрылымдардың қайта жасалған көрінісін бағалай алатын келушілер үшін айтарлықтай қызығушылық тудырады.

Талды археологиялық шағын ауданының ескерткіштерін зерттеу шартты түрде бірнеше кезеңге бөлуге болады:

Бірінші кезең, А. Х. Марғұланның басшылығымен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының қызметімен байланысты, 1947-1964 жылдарды қамтиды, тарих және мәдениет ескерткіштерінің саны мен алуан түрлілігі туралы түсінік қалыптастыру саласында үлкен маңызға ие болды (Байбала 2, Бұғұлы 1, 3, Ақсу-Аюлы 1).

Екінші кезең, 1965-2013 жылдар аралығы, бірқатар ескерткіштерде (Тесіктас, Бұғұлы 1, Ақсу-Аюлы 2, Нұраталды-1, Нұраталды-2) жекелеген объектілерді жергілікті зерттеумен шектелген, оның ішінде өңірлік бағдарламалар шеңберінде жүзеге асырылған іріктемелі зерттеулер жүргізумен сипатталады.

Үшінші кезең, 2014 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін – Талды археологиялық шағын ауданының ескерткіштерін зерттеудің қазіргі кезеңі. Ол қола дәуірінің дала өркениетінің негізін құрайтын мәдениеттердің тұтас жиынтығының генезисі, периодизациясы және хронологиясы саласында түбегейлі маңызы бар жаңа материалдың айтарлықтай жинақталуымен ерекшеленеді. Бұл көне дәуірлерді зерттеу тек аймақтық мәселелерді шешу үшін ғана емес, сонымен бірге, атап айтқанда, мал шаруашылығы типіндегі өндіруші экономикасы бар қоғамдардың қалыптасуы мен дамуына байланысты жаһандық мәселелерді шешу үшін де маңызды [1].

Талды паркін құрудың бастапқы нүктесі «Қазақстан пирамидасы» деген атпен жұртшылыққа кеңінен танымал болған Қаражартас беғазы-дәндібай мәдениетінің бірегей кесенесін зерттеу болды.

2016 жылы беғазы-дәндібай мәдени дәстүрлерін ұстаушылар қалдырған осы үлкен кесенеде (1) және перифериялық құрылыстарда (2-13) жұмыстар басталды. Негізгі кешен жер үсті топырағын тазартқаннан кейін пирамидалық сатылы пішінге ие болды және 5-6 қатар қабырғалардан тұрды. Қазіргі уақытта ол осы мәдениеттің ең ірі жерлеу кешендерінің бірі болып саналады. Оның қабырғаларының өлшемдері 14х14,5х14,3х13,5 м болды. Ескерткішті зерттеу кезінде табылған металл инвентарі қола инелермен, оқ тәрізді жебе ұшымен, қанжар, «якорь» түрінде, дөңгелек тесіктері бар алтын сақинамен, сондай-ақ көптеген керамикалық коллекциямен

ұсынылған. Алынған материалдар аймақтың кеш қола халқының жерлеу рәсімі мен пәндік әлемі туралы деректерді едәуір кеңейтті [2].

Сондай-ақ, біздің дәуірімізге дейінгі XIX-XVII ғасырлардағы қола дәуіріндегі жерлеу рәсімінің элиталық ерекшеліктерін көрсететін Нұраталды 1, Сенкібай-2, Қызылтау, Табылды сияқты арбалық атрибуттары бар кешендерді атап өткен жөн.

Өзінің ұйымшылдығы мен абсолютті әскери артықшылығына байланысты күйме жауынгерлері жергілікті рулық құрылымдардың басында күшті болып, әлеуметтік құрылымның инновациялық формасын қалыптастырады, оның негізінде рулық әскери ақсүйектердің элиталық қабаты қалыптасады.

Ерте кезеңдерде ірі топырақ қабірлері бар жер қорғандары кең таралған. Жерлеу жеке, жұптасқан, бір жынысты еркек немесе әр түрлі жынысты болуы мүмкін. Жерлеу инвентарі ретінде қаншалық сулықтар, найза ұштары, жебелер, пышақ-қанжарлар атап өтіледі. Айрықша ерекшелігі-жұптасқан жылқыларды арбаның ілмегін бейнелейтін қорған алаңына орналастыру болды. Алакөл қоғамының әлеуметтік иерархиясында ең жоғары сатыға көтерілген күйме жауынгерлерінің жерленуі мәдениеттің ерте кезеңіне тән элиталық некрополияларға топтастырылуы мүмкін.

Болашақта арбаның атрибуттары жеке әлеуметтік беделдің маркерлері санатына енеді және тек үлкен қорғандар салуды жалғастыратын әскери-басқару функциясымен байланысты көшбасшылардың, қоғам көшбасшыларының жерленуін бейнелей бастайды. Бұл бірқатар Алакөл қорымдарында белгіленген осы құрылыстардың бірлігімен құжатталады [3].

Нұраталды-1 қорымында қазба жұмыстары жүргізілді, онда Алакөл қоршауларын зерттеу барысында 3 пышақ, найза және дарт ұштары бар бірегей милитаристік қола қазына табылды. Нұраталды-1 қорымының 5 ғимаратында жерлеу орны табылды, онда металл ыдыс бекітілді, ол сол кезде Дала Еуразиясындағы ең көне мыс ыдыстың біріне айналды. Оны Алакөл металлургтері жоғалған Балауыз үлгісін пайдалана отырып, бірегей күрделі технология бойынша жасаған [4].

Орталық Қазақстанның ең ірі ерте Алакөл жерлеу ғимараты болып табылатын Нұраталды 1 қорымындағы 1 қорғанның қазба жұмыстарын атап өткен жөн. Оның диаметрі 26 м, биіктігі 1,5 м-ден асады. Материалдың негізгі бөлігі Алакөл кешендерімен, үйіндідегі балалар жерлеу түрінде, сондай-ақ қорған түзетін жерлеу түрінде ұсынылған. Бір қызығы, мұндай кешендерде алғаш рет қала ішіндегі кеңістікте күн дөңгелегін бейнелейтін негізгі жерлеуден радиалды түрде созылған тігінен орнатылған тақталардан тұратын ерекше «сәулелер» тіркелді. Орталық жерлеудің жанында арбалар тобына еліктейтін жылқылардың жұптасқан жерленуі тазартылды.

Сондай-ақ, Сенкібай-2 деп аталатын Орталық Қазақстанның ірі қорымдарының бірінде іріктеп қазу жұмыстары жүргізілді. Оның құрамында 197 құрылыс бар, олардың көпшілігі қола дәуірінің дамыған кезеңіне жатады.

Қызылтау қорымында тас қоршаулары бар төрт қорған және қола дәуіріндегі 21 жерлеу орны бар үйіндісі жоқ екі қоршау зерттелді. Арбалар кешенін бейнелейтін жылқылардың сүйектері бар ғұрыптық нысандар үлкен қызығушылық тудырады. Мұндай рәсім, әдетте, жоғары мәртебелі жерлеу құрылымдарын белгілейді, олардың тайпалық ақсүйектерге жататындығын айқын көрсетеді. Бөрене әсерінің нәтижесінде қайтыс болған және құрбандыққа шалынған жылқылардың көпшілігінің шығыс бағытына бағдарлануы, сондай-ақ қыш ыдыстардың ою-өрнектеріндегі кейбір бұлыңғыр белгілер қарастырылады.

13 қорғанында квадригаға еліктейтін жылқылардың 4 сүйегінің және Алакөл ыдыстарымен, «солярлық» айылбастар мен саңылаулар, алтын уақытша сақиналар және конустық спиральға бұралған тән білезіктер түріндегі жақ-бет кулонының қалдықтарымен бірге жүретін 9-қорғанында бұзылмаған жерлеудің болуы өте айқын.

19 құрылысы бар Табылды ерте Алакөл қорымында зерттеулер жүргізілді, онда 3 және 4 ғимараттар ең ақпараттылыққа ие болды. Біріншісінде жылқылардың жұптасқан жерленуі табылды, ол жерлеу камерасымен бірге арбалар тобын жоспарлы түрде бейнелейді, екіншісінде жерлеу рәсімінің кейбір аспектілерін және әйелдер зергерлік бұйымдарын кию принциптерін қалпына келтіруге мүмкіндік беретін in situ бірнеше жерлеу орындары тіркелген.

Талды-1 қорымында екі мәдени дәстүрдің кешендері зерттелді: нұра-федоров және беғазы-дәндібай.

Нұра-федоров мәдениетінің үш жоғары мәртебелі кешені, олар тас қоршаулары бар өте ірі жер қорғандары болды және тән ыдыстармен бірге кремация және ингумация рәсімі бойынша жерленген. Бұл мәдени дәстүрдің «визит карточкасы» болып табылатын қоңырауы бар сырға табылды [5].

Беғазы-дәндібай мәдениетіне жататын қорым құрылыстары белгілі бір қызығушылық тудырады. Негізгі мәдени маркерлер, біріншіден, жерлеу архитектурасының ерекшеліктері – бұл жағдайда жер үсті тас қораптары, олардың аналогтары негізінен аймақтың кеш қола дәуірінде кездеседі; екіншіден, керамиканың субстратты және суперстратты топтарының болуымен сипатталатын арнайы керамикалық кешен [6].

Сондай-ақ, парк аумағында XIII-XIV ғасырларға жататын Алтын Орда дәуіріндегі жерлеу нысандарына зерттеулер жүргізілді.

Нұраталды-2 қорымындағы Алтын Орда жерлеу кешені зерттелді, ол топырақ үйіндісімен жабылған 2 сырлы қоршаудан тұрды. Олардың бірінде жұптасқан қабір болған. Бір қызығы, рәсім тұрғысынан өлгендердің бірі мұсылман канондарына сәйкес жерленген, ал екіншісі пұтқа табынушылықпен жерленген және XIII-XIV ғасырлардағы ежелгі дәуірде ұқсастықтары бар әртүрлі құралдармен болды [7].

Қотыртас қорымында уақыт бойынша жақын объект зерттелді. Құрылымдық ерекшеліктері бойынша ол төртбұрышты пішінді және пештактың негізгі ғимараты бар 2 Нұраталды-2 қорымының 2 құрылысымен бірдей. Жерлеу кенотаф (бос қабір) болған және тек жылқының шашыраңқы, бөлшектенген сүйектері болған [8].

Сонымен қатар, 2022 жылғы далалық маусымда алынған бірегей олжаға тоқталу керек. Ғұрыптық сипаттағы құрылыстарға айналған тас-жер қорғандарының бірін зерттеу барысында беті тығыз қара көміртегімен жабылған үш иінді аяқтарында сфералық пішінді жаппай қола қазандық табылды. Диаметрі шамамен 40 см, биіктігі 30 см-ден асады. Қазандық сақ мәдениетінің семеречендік түріне жатады және радиокөміртекті анықтау нәтижелері бойынша б. з. д. II ғасырдың ортасына жатқызылған.

Ішкі контейнер қатты коррозияға ұшыраған темір фрагменттерімен және жылқының ат әбзелдерінің тізгініне кіретін зооморфты және вольт тәрізді қола құйылған бұйымдармен толтырылған. Кешенді қалпына келтіру-консервациялау жұмыстарын жүргізу үшін белгілі қазақстандық реставратор Қырым Алтынбеков тартылды.

Бүгінгі таңда бұл дана Орталық Қазақстанда табылған жалғыз олжа болып табылады, бұл оның Сарыарқаның ерте көшпенділерінің дүниетанымдық аспектілерін зерттеу үшін ерекше маңыздылығын анықтайды.

Осы жұмыстар барысында алынған материалдар бүкіл аймақтың ежелгі мәдени әртүрлілігі мен өзіндік ерекшелігі туралы объективті идеяларды қалыптастыру үшін үлкен маңызға ие, сонымен қатар олардың хронологиялық ұстанымы мен мәдени генезисін түсінуге ықпал етеді.

Қазіргі уақытта Қарағанды археологтары ұжымының күшімен Талды тарихи-археологиялық паркінің аумағында 100-ден астам тарихи-мәдени мұра объектісі анықталды, оның ішінде 40-тан астам ескерткіштерде қазу және қалпына келтіру жұмыстары жүзеге асырылды. Жалпы алғанда, осы аумақтағы тарихи ескерткіштердің туристік және танымдық құндылығын бағалай отырып, олардың тек аймақтық ғана емес, сонымен қатар республикалық маңызы бар екенін атап өткен жөн. Оларды табиғи ландшафт жағдайында көрсету, әрине, халықтың кең тобын ағартуға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

Кукушкин И.А., Кукушкин А.И., Дмитриев Е.А. Фотоальбом: «Талдинский историко-археологический парк». – Караганды, 2022. – 142 с.

Кукушкин И.А. Каражартас – новый социально-стратифицированный некрополь бегазы-дандыбаевской культуры (предварительные результаты исследований) // Археологические вести. – 2018. – № 24. – С. 102-109.

Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А., Макен А.Б. Элитные курганы могильника Табылды (эпоха бронзы) // Маргулановские чтения – 2019. – Нур-Султан, 2019. – С. 120-131.

Кукушкин И.А., Ломан В.Г., Кукушкин А.И., Дмитриев Е.А. Погребение с металлическим сосудом в могильнике Нураталды-1 (эпоха бронзы) // Уральский исторический вестник. – 2016. – № 4 (53). – С. 85-92.

Дмитриев Е.А. Федоровские захоронения могильника Талдинский 1// Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. – Барнаул, 2020. – С. 76-83.

Варфоломеев В.В. Керамика суперстратного облика из памятников бегазы-данды-баевской культуры // Бегазы-дандыбаевская культура степной Евразии. – Алматы: Бегазы-Тасмола, 2013. – С. 167-198.

Ломан В.Г., Дмитриев Е.А., Кукушкин И.А., Кукушкин А.И. Золотоордынские погребения могильника Нураталды-2 // Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. – Алматы, 2017. – Том 2. – С. 209-218.
Кенотаф золотоордынского времени на могильнике Котыртас (Центральный Казахстан) // Археология Казахстана. – Алматы, 2019. – №4 (6). – С. 19-31.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОЛОГИЯ: ӨТКЕНІ, БҮГІНІ, БОЛАШАҒЫ

Кусаинова К.К., тарих пәнінің мұғалімі
«Абай атындағы мектеп-гимназиясы» КММ
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
kusainova197605@mail.ru

Этнология (этнография, халықтар туралы ғылым) – ғылым және пән ретінде бір жарым ғасырдан бері көптеген Азия жеріндегі университеттерінде арнайы пән ретінде оқытылып келе жатыр.

Этнография халықтарды зерттеп, олардың өздеріне ғана тән: тіліндегі, шаруашылығындағы, мәдениетіндегі және қоғамдық құрылысындағы ерекшеліктеріне айрықша көңіл бөледі. Тарихи даму жолында әр елдің мәдени деңгейі әр қилы дәрежеде болғаны мәлім. Халықтарды этногарфиялық жағынан зерттегенде, қандай деректерге сүйенеді? Этнографтар, ең алдымен, өзінің зерттейтін халқының арасына барып, сол халықтың тұрмысы мен мәдениеті жөнінде деректер жинайды. Мысалы, әр ұлттың қоғамдық ақыл-ойын, ойлау жүйесін, мәдениетін әлемдік деңгейге көтеріп, өркениетті қауымды өзімен есептесуге мәжбүр ететін ұлы тұлғалар болады. Біздің тарихымыздағы этнография, этнология ғылымына аса жоғары үлес қосып, қазақ мәдениетін әлемдік деңгейге көтерген ұлы этнографтар – Ш.Уәлиханов, Ә.Марғұлан, К.Ақышев және т.б. көзінің тірісінде аты аңызға айналған тарихта көп кездесе бермейді. Олар әсіресе ғылым саласында мейлінше аз. Тұтастай алар болсақ XX ғасырды қазақ баласының білім-ғылым үшін жанталасқан ғасыры деп пайымдауға толық негіз бар. Аты аталған этнографтар қазақ халқының этникалық құрамын терең ұғынып, жергілікті қазақ халқының мәдениетін басқа жақтан келген кірме халықтардың мәдениетінен айыра білді. Бұл біздің алдағы дамуымыз үшін, қазақ халқының болашағы үшін аса маңызды еді.

Кез келген ғылым саласы өмірлік қажеттіліктен туындайды, сол сияқты этнография-этнология ғылымдары да жер бетіндегі жұмыр басты пенделердің халықтық сипатын анықтатып, шығу тегін біліп, өткені мен бүгінінің және ертеңінің сабақтастықта болуы үшін де қажет.

Республикамыздың этнография, этнология ғылымы саласына ерен еңбек сіңірген ұлы тарихи тұлғалар Ш.Уәлиханов, Ә.Марғұлан, К.Ақышев және т.басқалардың семсердей сермеген, ұшқыр да өткір қаламынан шыққан төл тарихтың қатпар-қатпар қойнауларын ашуға арналған еңбектері ел тарихында, ғылым тарихында өшпес із қалдырып, қазақ халқының төл мәдениетінің әлемдік деңгейде танылуына зор мүмкіндік жасады.

Халықтарды этнографиялық тұрғыдан топтаудың бірнеше түрі бар. Антропологиялық нышан белгілеріне қарап, дүние жүзі халықтарын еуропоидтық, монғолдық және негроидтық деп үш үлкен топқа болуге болады. Жер шарындағы халықтарды өзара нәсілге бөлгенде, олардың ерте заманнан бері ата-бабасынан сақталып келген сыртқы көріністерінің (физикалық дене және тіс қыртыстарының) ерекшеліктеріне қарайды.

Этнографиялық ғылым – білімінің жинақталып, өзалдына ғылым ретінде қалыптасуы өткен ғасырдың орта кезеңіне тура келеді. Бірақ этнографиялық деректер мен мағлұматтар ерте кездерден бері жинақталып, топтала берген. Х1Х ғ. екінші жартысында қазақ даласында көненің көздері Археологиялық комиссияның, Тарих мұражайының, Этнография институтының назарын аудара бастады. Осы кезде Талғар қаласының орнын, шеңгелдінің қираған үрдісін суреттеп, Ш.Уәлиханов Жетісу тарихының археологиялық ескерткіштері туралы маңызды жазбалар қалдырды [1, 334-339 бб].

Этнография ғылымының дамыған келесі кезең 60-70 жылдарды қамтыды. Жаңа ескерткіштерді анықтап, оларды алғаш суреттеуге байланысты зерттеулерді кеңейтіп қана қоймай, көп жылдар бойы тұрақты қазуды ұйымдастыру жолымен тереңдете зерттей түсу үрдісі жүріп жатты. Ә.Марғұлан, ал одан соң, М.Қ.Қадырбаев, С.М.Ақынжанов бастаған Орталық Қазақстан

археологиялық экспедициясы бұрынғысынша қола және ерте темір дәуірлерінің ескерткіштерін зерттеуді өзінің басты міндеті деп білді.

Тасмола мәдениетінің обалары, Тасмола және Нұрманбай шатқалдарында андронов ескерткіштері және қола дәуірінің 30 қонысы зерттелді. Олардың қатарында Атасу, Ортау, Бұғылы, Ақсу-Аюлы, Байбала, Жамантас, тағыбай-Бұлақ қоныстарына жан-жақты археологиялық сипаттама жасалынды.

Х.А.Алпысбаев Қазақстанның оңтүстығында, Қаратау шатқалында, Сырдария алабында тас ғасыр ескерткіштеріне жеделдете зерттеу жүргізді. 1979 жылы жарыққа шыққан монография сол жұмыстардың нәтижесі болатын, онда палеолиттік Бөріқазған, Кемер, Қызылрысбек, Тоқалы, дарбаза тұрақтары мен басқаларының материалдары жарияланды. Солтүстік-Балқаш өңірінің орталық бөлігіндегі палеолиттік тұрақтарды А.Г.медоев басшылық еткен топ зерттеді.

К.А.Ақышев 60-жылдары өзінің сақтар мен усундермәдениетіне арналған монографиясын жарыққа шығарды. А.К.Ақышев осы монографиясында сақтар мен сақ мәдениетінің шығу мәселелерін қарастырып, жебе ұштарын хронологиялық жағынан топтастырып берді. «Есік» қорғанындағы көмбенің ашылуы қазақстан археология, этнологиясында дүниежүзілік маңызы бар даңқты оқиға болды, одан табылған олжалар сақтар мәдениетін, олардың монографиясын, өнерін, жазуын, әлеуметтік құрылысын зерттеуге тың тыныс берді [2, 17 б].

Этнография ғылымы Қазан революциясынан кейін бұрынғы КСРО-да кең көлемде дами бастады. Кеңестік эгнография ғылымы тарихи материализм тәсіліне негізделіп, батыстық этнографияға сын көзбен қарай отырып, оның ең бағалы жақтарын орынды пайдалана білді. Батыстық этнографияның реакцияшыл көзқарастарына қарсы шығып, ондай реакциялық пікірлердің ғылыммен қатысы жоқ екенін үнемі әшкерелеп отырды.

Этнология гректің «этнос» - халық «графия» - жазу, үйрету деген екі сөзінен құралған. Өзінің мағынасы бойынша, этнология – халықтардың қоғамдық құрылыстарын, олардың арғы тектерін, өзара қарым-қатынастарын, заттай және рухани мәдениеттерін зерттейтін ғылым. Кейбір ғалымдар этнографияны этнография және этнология деп екіге бөледі. Этнография халықтардың арасынан деректерді жинаумен шектеледі де, этнология – сол эгнографтардың жинаған деректерінің негізінде ғылыми еңбектер жазады деген түсінктерді айтады. Негізінде бұл – ғылымның екі саласы. Қандай ғылым түрі бойынша жүргізілген зерттеу екі түрлі сатыдан тұрады. Біріншіден, ғалым зерттеген тақырыпқа байланысты деректерді топтаса, екіншіден, сол жиналған мағлұматтарға ғылыми мән беріп, ғылыми еңбектер, оқу құралдарын және т.б. еңбектерін жазып, оларды жұрттың игілігіне пайдалануға береді. Этнография дегеніміз тарих ғылымының бір саласы болып, дүние жүзіндегі халықтардың қоғамдық тұрмысын және мәдениетін түбегейлі зерттейді және үйретеді.

Тұрмыс дегеніміз әрбір халықтың ғасырлар бойы қалыптастырған сан салалы тіршілігі: салт-санасы, әдет-ғұрпы, күнделікті, қоғамдағы өмірі, жалпы ұлттық ерекшелігі. Дүние жүзін мекендеген сан жағынан үлкенді-кішілі халықтардың әрқайсысының ғасырлар бойы қалыптасқан тек өзіне лайықты тұрмыс ерекшелігі бар. Сол ерекшеліктері арқылы бір халық екінші халыққа ұқсамайды. Әдет-ғұрып ғасырлар бойы сол халықпен бірге өмір сүреді. Тек тарих сахнасынан кетіп, тұқымы құрып кеткен тайпалар, халықтар өздерімен бірге сол әдет-ғұрыптарын бірге ала кетеді. Дегенмен осындай тарих ғасырлар бойы өмір сүретін құбылыс. Бірақ қоғамдағы болып жатқан жағдайларға байланысты тұрмыстық ерекшелік те үздіксіз дамуда, өзі еруде болады. Тарихи оқиғалар дәл сол қалпында тұтас қайталанбайды. Мысалы, 1941-1945 жылдардағы тарихи оқиғаны Кеңес халқы Ұлы Отан соғысы деп атайды. Мұндай оқиғаларды тарихтан көп кездестіруге болады. Бірақ мүлде басқа оқиғалар.

Этнографияның зерттейтін проблемаларының біреуі – мәдениет. Мәдениет - "егу, өңдеу, баптау" деген латын сөзінен шыққан атау. Мәдениет деген түсінік кең және тар мағынада қолданылады. Мысалы, ауыл шаруашылығында егілетін әр түрлі дақылды өсімдік түрлерін де мәдени дақылдар деп атайды. Бұл мәдениет сөзін тар мағынада қолдану. Ал күнделікті тұрмысымызда мәдениет сөзін білім беретін оқу орындарына, әр түрлі мәдени-ағарту мекемелеріне байланысты айтады. Адамдардың рухани дәрежесін көтеруде де мәдениет деген сөз жиірек қолданылып, кішіпейіл, білімді, ақыл-ой жағынан дарынды және сондай қасиеттерге ие болған адамдарды мәдениетті адам дейді. Ғылыми әлде мәдениет ұғымын кең мағынасында қолданып, адам баласының жігерлі еңбегінің нәтижесінде пайда болған материалдық және рухани байлықтардың жиынтығын айтамыз.

Жалпы мәдениетті екіге бөлуге болады: жаппай және рухани. Адамдардың физикалық еңбек етуінің нәтижесінде жасалған бұйымдарды заттай мәдениетке жатқызамыз. Оған: әр түрлі

еңбек құралдары (алғашқы тас құралдан бастап, осы күнгі машиналарға дейін), түрғын үйлер (жертөледен бастап, қазіргі заманғы көп қабатты ғимараттарға дейін, киім, үй ішінің бүйымдары, қатынас құралдары т.б.). Бұлардың барлығы – адамдардың күнделікті жемісті еңбегінің нәтижесінен келіп шыққан заттай мәдениет. Ал адамдардың ақыл-ой еңбегінің жемістерін рухани мәдениет дейміз. Олардың қатарына: дін, діни сезімдер, әдебиет, музыка, ғылыми, философия, мораль, тіл, тарих, математика, физика және тағы басқалар топтасады.

VII-X ғасырларда руналық жазуды түрлі түркі тайпалары –оғыздар, ұйғырлар, қырғыздар, қыпшақтар (қыпшақтар өз тілдері мен диалектілерінде сөйлеген) пайдаланған. Түрік (манихейлік және христиандық) ортасында соғды жазуының таралғанына Жамбыл мұражайына қойылған 1X-X ғғ-дың қыш құмырасындағы жазу куә бола алады. В.В.Бартольдтің пікірі бойынша Орхон алфавитінің ұйғырлардікімен алмастырылуы түріктердің өздері үшін артқа қарай жасалған бір қадам шегінісі болған [3, 24 б].

Жер шарын мекендеген үлкенді-кішілі халықтардың өздеріне ғана лайықты мәдениет болмыстары бар. Мәдениетсіз нарық болмайды. Бірақ оның даму дәрежесі біркелкі емес. Әр түрлі қиын тарихи жағдайлардың себебінен бір халықтардың мәдениеті өте баяу жетілсе, келесі біреулердің мәдениетінің дамуына қолайлы жағдай туып, оның өсу, өркендеуі басқалардан анағұрлым ілгері озып кетуі әбден ықтимал. Мысалы, ертеде өзінің дамуы бойынша артта қалып қойған Еуропа елдерінің мәдениеті кейінгі 450-500-жылдың ішінде дамып, алға ілгеріледі. Алғашқы мәдениеттің өрбіген құрлығы Азия елдері анағұрлым арта қалды.

Адамның тұрмысы өмір бойына бір қалыпты тұрмайтыны белгілі болса, медениеттің даму дәрежесі де солай өзгеріп отырады. Өзінің өсу дәрежесі бойынша көп жылдар артта қалып, мешеуленген халықтарға қолайлы жағдай болған кезде, олар тарихи қысқа уақыт ішінде өзінің мәдениетін жылдам жетілдіріп, алда келе жатқан басқаларды қуып жетіп, басып озуы да мүмкін.

Әр халықтың тұрмысының, мәдениетінің өзгешеліктері, ерекшелігі – сол ұлттың да ерекшелігі. Мұндай айырмашылықтарды сол халықтың заттай және рухани мәдениетінің, әсіресе, қоғамдық, отбасылық тұрмысынан, мінездерінен, салтынан, әдет-ғұрыптарын айқын көруге болады. Этнография халықтардың тұрмысындағы ұлттық ерекшелігіне, салт-санасына, әдет-ғұрпына басқа да халықтармен салыстыра көңіл аударып, жалпы сол халықтың мәдениетінің нақтылай даму жолын анықтайды. Бір халықтың тұрмысын үңіле зерттегенде, сол халықты басқа да халықтармен, әсіресе, көрші халықтармен салыстыра зерттеген тиімді. Себебі қандай халық болса да, өзге халықтармен араласпай отыра алмаған. Мұндай қарым-қатынас халықтардың тікелей күнделікті тұрмыс-тіршілігіне байланысты шыққан. Халықтар арасында мұндай байланысты ұрыс-жанжал, қанды жорықтар оншалық ұзақ уақыт тоқтата алмаған. Бір халық пен екінші халық арасындағы жанжал біткеннен кейін-ақ олардың арасында саяси, экономикалық және мәдени қарым-қатынас қайтадан жанданып, олар бір-бірімен араласып кете берген.

Тарихи даму жолында әр елдің мәдени деңгейі әр қилы дәрежеде болатыны мәлім. Алғашқы ру мен тайпалардың мәдениеті бір деңгейде дамығанымен, бертін келе әр халық пен әр мемлекет өзінше өрістеп, ілгері басқан. Халықтарды этнографиялық жағынан зерттегенде, қандай деректерге сүйенеді? Этнологтар, ең алдымен, өзінің зерттейтін халқының арасына барып, сол халықтың тұрмысы мен мәдениеті жөнінде деректер жинайды. Ол үшін халықтардың тұрмысы жөнінде этнограф өз бетінше бақылау жүргізеді және сол халықтың тұрмысын жақсы білетін әр түрлі жастағы көпті көрген көнекөз қарттармен, әңгімешіл, білікті адамдармен жеке-жеке сөйлесіп, олардың айтқандарын қағаз бетіне түсіреді. Сол деректерді жинап жүрген кезінде өзіне керекті заттарды суретке, киноға түсіріп, түр-сипатын қағазға сызып алып, кісілермен кездесу уақытына дейін тәптіштеп тізіп, адамдардың айтқан керекті деректерін кейде үнтаспаға жазып та алады.

Осындай халықты аралай жүріп, жинастырған деректерді ел арасынан жинаған деректер деп атайды. Бұл деректерді жинау үшін арнаулы экспедициялар ұйымдастырылады. Оның мүшелері жинастырған деректерді бір ғылыми тәртіпке салып, реттейді.

Мұндай этнографиялық зерттеуді маршрут бойынша жинау деп атайды. Бұл жұмыстың екінші бір түрі этнографиялық деректерді жинауға қолайлы деп тапқан бір ауылды, не бір ауданды алып, сол жерде ұзақ тұрып, сол жердің тұрғындарының арасынан этнографиялық зерттеу жұмысын жүргізеді. Мұндай жинау әдісін бір жерде тұрақты орналасып жүргізілетін зерттеу жұмысы деп атайды. Этнографиялық деректер жиналып біткеннен кейін, оны бір жүйеге келтіріп, ғылыми жұмыс жазуға пайдаланады.

Бірақ халықтардың тұрмысы мен мәдениеті жөнінде ғылыми еңбек жазу үшін халық арасынан жинаған деректермен шектеліп қалуға болмайды. Сондықтан этнологтар музейлердің,

архивтердің қорындағы сақталып жатқан деректерді толық пайдаланады. Оған қосымша тарих, археология, фольклор, тіл тағы басқа ғылымдардың жетістігіне сүйенеді. Сөйтіп, этнологтар өзі зерттеп жүрген этникалық сала бойынша, болмаса ұлттың не ұлыстың тұрмысын, әдет-ғұрпын жақсы меңгеріп, сол халықтың этнографиясы жөнінде құнды ғылыми еңбек жазуы керек.

Этнография ғылымының айрықша көңіл аударып зерттейтін мәселелерінің бірі – халықтардың арғы шығу тегі (этногенезі). Бұл мәселе өте қиын да, күрделі де жұмыстардың бірі. Этногенез мәселесін тек этнография ғылымы түбегейлі шеше алады деп айтуға болмайды. Өйткені бұл проблема халықтардың өмірінің барлық саласын: заттай, рухани медениеттерін, қоғамдық тұрмыстарын, психологиялық ерекшеліктерін, өркендеу жолдарын және тағы басқаларын қамтиды. Сондықтан бұл проблема тарих, археология, этнография, тіл, география, экономика, заң, фольклор және сол сияқты сан салалы ғылымдардың күш қосуымен шешіледі. Бірақ бұл проблеманы шешудегі этнографтардың қосатын үлесі басымырақ болмақ.

Қазіргі заманда жер шарын мекендеген халықтардың этникалық құрамы бір-бірімен әбден араласып, біте қайнасып кеткен. Олар ірі-ірі ұлттардан, халықтардан, тайпалардан құралған және олар әр түрлі экономикалық-мәдени өсу дәрежелерінде, қоғамның әр түрлі даму сатыларында өмір сүреді. Сондықтан бұл халықтардың өмірі мен мәдениетін үйренуді жеңілдету үшін этнография ғылымы олардың тарихи туысқандық байланысына, өзара қарым-қатынасына, табиғи-географиялық, тілдік жағдайына, этнографиялық ерекшеліктеріне және тұрмыс күйінің ұқсастығына қарай отырып, бүкіл дүние жүзінің халықтарын географиялық, тілдік, мәдени-шаруашылық, антропологиялық деп төрт түрлі топтамаға бөледі.

Әрбір халық өздерінің белгілі мекеніне ие болып, сол жерді туып-өскен Отанымыз деп қарайды және оны көздерінің қарашығындай қорғайды. Жер шарының әр бөлігінде әр түрлі халықтар тұрады, оларды кең мағынада, сол құрлықтың тұрғындары (абаригендері) деседі. Көпшілік жағдайда халықтардың Отаны, сол жерді ежелден мекендеген тұрғындардың атымен Қазақелі, Өзбекелі, Орыселі, Қырғызелі деп аталады.

Бұл этникалық түсінікті Солтүстік, Орталық, Оңтүстік Африка, Алдынғы Азия, Оңтүстік Азия, Кавказ халықтары деп те айтуға болады. Осы этнографиялық түсінікті бұдан да кішірек мәнде түсініп Франция, Швейцария, Орал өңірінің, Орта Азия және Қазақстан, Кавказ халықтары деп әрбір халықтың мекеніне байланыстыра айтуға да болады.

Этнографттар жеке елдердің этникалық, құрамымен танысып, сол елдің жергілікті (абориген, автохтондық) халықты басқа жақтан кірме болып келушілерден айыра білу керек. Кейбір елдердің халқын «жергілікті» және «кірмелер» деп екіге бөлуге болар еді. Алайда сирек болса да, бір ұлттан құрылған елдер де кездеседі [4, 15-16 бб].

Сөзімізді дәлелдеу үшін, мынадай мысал келтірейік. Солтүстік Американың халқы негізінен екі бөліктен құралған. Жергілікті халық – үндістер мен эскимостар болса, еуропалықтар деп аталатын ағылшын нәсілдері мен негрлер кейінгі уақытта келушілер. Қазіргі кезде ауып келген кірмелердің саны жергілікті халықтан анағұрлым басым болып отыр. Мұндай өзгерістерді басқа да елдердің этникалық құрамынан кездестіруге болады. Сөйтіп, дүние жүзінің халықтарын географиялық жағынан топ-топқа бөлудің жасанды бір жақты кемшілігі барлығын жасырмауымыз керек.

Қорыта айтқанда этнология пәнінің ерекшелігі бойынша, әрбір халықтың этнологиясы өз ана тілінде зерттелгенде жемісті болады. Сырттан келген, сол халықтың тілін білмеген этнограф өзінің ғылыми тұжырымдарында көптеген ақаулықтар жібереді. Оны дәлелдейтін мысалдар жеткілікті. Кеңес үкіметі кезінде орыс тілінде жарық көрген казақ халқының этнологиясы бойынша ғылыми еңбектерді, оқулықтарды сын көзбен қарап, шынайы тұрмысымен салыстырып отыру қажет дегім келеді.

Әдебиеттер тізімі

Қойшығара Салғара. Түрік әлемі. Астана «Елорда». 2000 ж.
Акишев А.К., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины р.Или. Алматы., 1962. 17-б.
К.Рысбайұлы. Қазақстан республикасының тарихы. А, «Санат», 1999. 24-б.
Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У. Әлем халықтарының этнологиясы. А.:2002. «Атамұра» баспасы. 15-б.

НЕКОТОРЫЕ ЮЖНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В КУЛЬТУРЕ СТЕПНОЙ БРОНЗЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СЛОЖЕНИИ БЕГАЗЫ-ДАНДЫБАЕВСКИХ КОМПЛЕКСОВ (по материалам Прииртышья)

Мерц В.К., к.и.н.
Торайгыров университет.
Республика Казахстан. г. Павлодар
e-mail v_merz@mail.ru

С момента выделения бегазы-дандыбаевских комплексов в самостоятельную культуру (БДК) прошло почти 70 лет [1], но вопрос ее происхождения до сих пор остается дискуссионным и его решение не видится ближайшей научной перспективой. Однако, за последние десятилетия, в её изучении произошли заметные сдвиги, указывающие на существенные изменения в понимании процессов происходивших в культурах степной бронзы на завершающем этапе. Особая роль в этом принадлежит ученым КарГу, которые неоднократно давали всеобъемлющую характеристику БДК, отражающую последние достижения в изучении этого культурного образования [2; 3]. Очевидно, что в эпоху поздней бронзы, его памятники широко представлены на большей части Казахстана. Во второй половине II тыс. до н.э., они распространяются на его огромной территории и сопредельных регионов.

Дальнейшее развитие данной общности, вероятно, находившейся на стадии формирования государственности, приводит к зарождению Степной цивилизации, со всеми присущими ей атрибутами: возникновение протогородских центров с сельской округой (Кент, Бугулы 2, Мыржик, Шагалалы, Семиярка, и др.) [2, с. 87, 95] и, видимо, административной системы. Выделение элитных погребальных комплексов (Бегазы, Дандыбай, Каражартас, Северный Тагискен, Караоба и др.), развитие военного дела, металлургии, обрабатывающих ремёсел, строительных технологий, торговли, широкий межкультурный обмен и возникновение собственной системы знаков, оставляемых на различных предметах [4; 5; 6] для обозначения их особого статуса, о чем нужно сказать отдельно.

Первоначально традиция обозначения статусных предметов декоративными элементами и посвятительными надписями возникает в эпоху бронзы в цивилизациях Ближнего Востока и хорошо знакома по многочисленным находкам. В культурах степной бронзы, такая форма маркировки статусных предметов, возникает на завершающем этапе в период их максимального распространения до границ древнейших государств, что, видимо, способствует, в дальнейшем, вовлечению их в цивилизационные процессы. На поверхность статусных предметов наносились особые знаки типа тамг или клейм. Среди них можно выделить действительно, редко встречающиеся, тамгообразные знаки в виде буквы Y [7, с. 152] и сочетания отдельных повторяющихся элементов и знаков различной вариабельности [7, с. 18-119], которые могут иметь значение букв, лигатур и возможно слов. Особо выделяется знак ∨ и его вариации <, ∧, > с точками с сверху и снизу …∨ и черточками ⩝□, верхним и нижним ∨ подчеркиванием. Этот знак, является самым распространенным, из всех известных нам на предметах эпохи бронзы Казахстана. В своей основе, с более широко расставленными › или разной длины лучами, он является основой клинописной системы и встречается во всех древних алфавитах от линейного письма до буквенных иероглифических систем как составной элемент. По всей видимости, данный знак является самым ранним, но его буквенное и фонетическое значение не совпадает в различных алфавитах.

Нужно также отметить, что существование собственной системы знаков у древнего населения Казахстана в эпоху поздней бронзы, как основы протописьменности или какой-то ее формы, возможно, применявшейся на несохранившихся носителях, включает культуру бегазы-дандыбаевских племен в сферу взаимодействия древнейших цивилизаций, где она играла связующую роль между культурами северной периферии, Востока и Запада. В этой связи, необходимо отметить, что ее памятники отражают наиболее важные страницы отечественной истории, указывающие на то, что Евразийская степь в это время, являлась не периферийней, а эпицентром важнейших культурно-исторических процессов. Об их сложности свидетельствуют признаки интеграции различных групп населения Западной Сибири, Алтая, Центрального Казахстана, Приаралья и Средней Азии, которые и привели к сложению феномена бегазы-дандыбаевской культуры.

Однако первоначально, эти процессы изучались в основном по памятникам Центрального Казахстана [7; 2], объекты других регионов зачастую рассматривались как самостоятельные культурные явления [8; 9; 10; 11]. Необычными, на этом фоне, оказались памятники Кривинско-Семиярского археологического микрорайона, расположенного на северо-западе Абайской области в Бескарагайском районе. Он протянулся, вдоль правого берега Иртыша, почти на 50 км от с. Кривинка до с. Грачи [4, с. 73]. Работу по их изучению, в конце 90-х годов прошлого столетия, начала Павлодарская археологическая экспедиция, а затем Центр археологических исследований ПГУ им. С. Торайгырова (с 2020 г. Торайгыров университет). В результате этих исследований, здесь открыт ряд новых уникальных памятников, связанных с бегазы-дандыбаевской культурой таких как крупнейшее поселение протогородского типа у с. Жетыжар (Семиярка) или древнейший в регионе город!? Некрополь Караоба, группа поселений у с. Кривинка и грунтовый могильник Полугора [4]. В результате их изучения уже получено много нового, подчас необычного археологического материала, связанного с данным культурным образованием, представленным керамикой, бронзовыми и костяными предметами [5; 12].

Особого внимания заслуживает Семиярское поселение, расположенное на ровной площадке коренной террасы правого берега Иртыша. Несмотря на то, что большая часть его была распахана, нам удалось определить площадь памятника, которая составляет более 100 га. Оно имеет оригинальную планировку, представляющую собой четкие ряды, плотно расположенных квадратных и прямоугольных сооружений, выстроенных двумя сходящимися линиями, образующими тупой угол, вершина которого направлена на восток в виде того же знака › (рис. 1), что, видимо, имеет какую-то смысловую нагрузку. Между сходящимися линиями сооружений с внутренней стороны поселения находится большая площадь, на которой расположены остатки крупного, отдельно стоящего, прямоугольного сооружения, размером 50 на 60 м. Они состоят из оплывшей валообразной насыпи, высотой более метра и шириной до 10 м [13]. Данное сооружение, видимо общественного назначения, как и все строения Семиярского поселения, возведены с использованием сырцово-кирпичной технологии. На сегодняшний день, самое крупное поселение эпохи поздней бронзы не только на территории Казахстана, но, по-видимому, всей Евразийской степи. Его возникновение, вероятно, связано с крупнейшими интеграционными процессами, происходившими здесь в конце эпохи бронзы.

На территории Казахстана, они привели к сложению бегазы-дандыбаевской культуры, формировавшейся на постандроновской основе, с включением различных компонентов. Это, местные андроновские племена, западные мигранты, носители культуры валиковой керамики и южный компонент, возможно связанный с остатками бактрийско-маргианского комплекса, который к тому времени требовал иных форм существования и распался. Но какая-то его часть, видимо, трансформировалась в данной среде. Об этом свидетельствуют некоторые элементы их культуры, отмеченные в казахстанских памятниках эпохи поздней бронзы [14, 15].

Вероятно, что именно под их влиянием, в результате дальнейшего симбиоза в бегазы-дандыбаевской культуре происходят качественные изменения. На новый уровень выходит развитие горнорудного дела, металлургии и металлообработки, гончарного производства с использованием станковой технологии, обработка и сверление каменных украшений, применение сырцово-кирпичной строительной технологии в архитектуре, появляются некоторые общие символы и декоративные элементы. Такой важный элемент, как возникновение знаковой системы, напрямую связывать с БМК пока нельзя, поскольку он не имел своей письменности, здесь возможно какое-то иное влияние, хотя отдельные знаки все же встречаются на бактрийско-маргианских предметах. Вопрос происхождения знаковой системы, у населения позднебронзовой эпохи Казахстана, требует специального изучения. Но ее возникновение в бегазы-дандыбаевской среде, как прообраза письменности, наряду с сырцовой архитектурой, являющейся показателем развитых форм социально-экономических отношений [14. 89], указывает на высокий уровень общественного развития государственного типа. Об этом свидетельствует и возникновение на Иртыше крупнейшего административного, торгового, производственного и культового центра, построенного с применением сырцово-кирпичной технологии, сооружения которого являются, на сегодняшний день, древнейшими в Казахстане.

Уникальными являются и связанные с ними некрополи элитных захоронений бегазы-дандыбаевской культуры в погребальных сооружениях из сырцового кирпича, открытие которых стало сенсационным [4; 5; 12; 13; 16]. Прежде всего, это могильник Караоба, откуда также получено большое количество информации о погребальном обряде, связанным с кремацией внутри погребальных сооружений (рис. 2). Здесь мы видим смешение различных культурных

традиций. Строительная технология с использованием сырцового кирпича указывает на Среднюю Азию. Это особый тип погребальных сооружений бегазы-дандыбаевских племен, возводимых с использованием сырцово-кирпичной технологии, отмеченный только у племен Южного Приаралья, на могильнике Северный Тагискен и в Прииртышье, на могильнике Караоба. Он, свидетельствует о трансляции технологических идей в бегазы-дандыбаевской среде и ее симбиозном характере, сложившемся в результате слияния традиций различных племен андроновской культурно-исторической общности и инородных элементов, в том числе, среднеазиатских [14, 15].

Сооружение их в заглубленном положении можно назвать местной традицией, как и сожжение внутри ямы самого погребения. Такой обряд был отмечен нами при изучении более раннего парного погребения в с. Черное Лебяженского района Павлодарской области. Здесь, в большой грунтовой яме был сооружен деревянный склеп из массивных бревен в два венца, первоначальная высота стенок которого доходила до 1 метра. Сверху он был перекрыть такими же крупными плахами в пол ствола. При вскрытии его поверхности зафиксировано положение слегка ассиметричной постройки размером 3х2,8 м, ориентированной углами по сторонам света. Внутренние размеры камеры по сторонам СЗ – 237 см, ЮЗ – 215 см, СВ – 195 см и ЮВ – 184 см. Всё это сооружение было обгоревшим снаружи и внутри, но не сгоревшим, видимо, также засыпанным грунтом в процессе горения. То есть, это частичная кремация, отражающая половинчатость идеи, в данном случае, как переходный и формирующийся очистительный обряд, раннее не фиксировавшийся в таком виде на данной территории. Не известны здесь были ранее, и подобные конструкции ориентированные, как и циста в раскопе 1 некрополя Караоба, углами по сторонам света.

Отличается от них грунтовый могильник Полугора расположенный у с. Кривинка [4, с. 77, 84]. Он содержит погребения в небольших деревянных рамах со станковой и лепной керамикой. Здесь мы также видим уже иной характер погребальных сооружений и инвентаря, указывающий на западный и юго-западный характер связей. На поселениях, расположенных в его округе, обнаружен ряд уникальных предметов (рис. 3), в том числе, не вполне понятного назначения. Некоторые из них [17], вошли в крупнейший каталог бронзовых изделий Евразийской степи, подготовленный международной группой исследователей, организованной Национальным музеем Республики Молдова [18].

Как отмечалось, сооружения, аналогичные постройкам погребального комплекса некрополя Караоба с использованием сырцово-кирпичной технологии, известны только в Южном Приаралье, на некрополе Северный Тагискен, но поселений, подобных Семиярскому, там пока не выявлено. Однако недавние исследования на левобережье Павлодарского Приртышья, показали, что такая технология, применялась в комбинированном варианте и племенами Сары-Арки. Это удалось выявить при изучении нами комплекса жилых и хозяйственных построек древних рудокопов и металлургов на поселении Коктас 1 [19, с. 314]. Выявление данного факта меняет наши представления о строительной технологии эпохи бронзы и заставляет обратить особое внимание на методику их изучения и охрану, как важнейших свидетельств цивилизационного развития древнего Казахстана, с которым должно быть связано возникновение государственности, так как только высокоорганизованное общество государственного типа могло в то время, создавать подобные памятники.

Видимо, такой же крупный центр существовал на северо-западной окраине Семея, известный в научной литературе под названием Семипалатинские дюны [8]. Но здесь не зафиксировано никакой планировки и архитектурных остатков, что, вероятно, связано с иными ландшафтными и топографическими условиями: дюнный рельеф, наличие иного строительного материала в виде сосновой древесины, который плохо сохраняется, активное использование данной площадки разновременным населением и постоянная ветровая эрозия. Так или иначе, это был еще один важный центр развития позднебронзовой эпохи. Но, к сожалению, он, уже почти полностью, уничтожен песчаными карьерами и новой городской застройкой.

Таким образом, возникновение Семиярского неукрепленного городища свидетельствует о раннем этапе урбанизации в Приртышье, проходившем синхронно с аналогичными процессами в Центральном Казахстане [2; 3], но на много превзошедшем его по масштабам, свидетельствующим об огромной концентрации населения в данном месте, организованного и хорошо структурированного городской застройкой осуществлявшейся по четкому плану (рис. 1). Нужно отметить, что оно занимают особое место не только среди памятников Прииртышья и Казахстана, но и всего пояса Евразийской степи.

Возникновение протогородских центров начавшееся в позднебронзовый период и их бурное развитие, было прервано в начале I тысячелетия до н.э., рядом не вполне понятных и слабоизученных процессов происходивших на рубеже эпохи бронзы и раннего железного века. Вероятно, это было связано с вторжением носителей культуры «Оленных камней», которое привело в дальнейшем к сложению на огромной территории Евразийского степного пояса, скифо-сакских культур с их особой спецификой развития отразившейся на мировой истории.

Рис. 1. Семиярское протогородское поселение, общий вид на космоснимке и контуры выявленной площади.

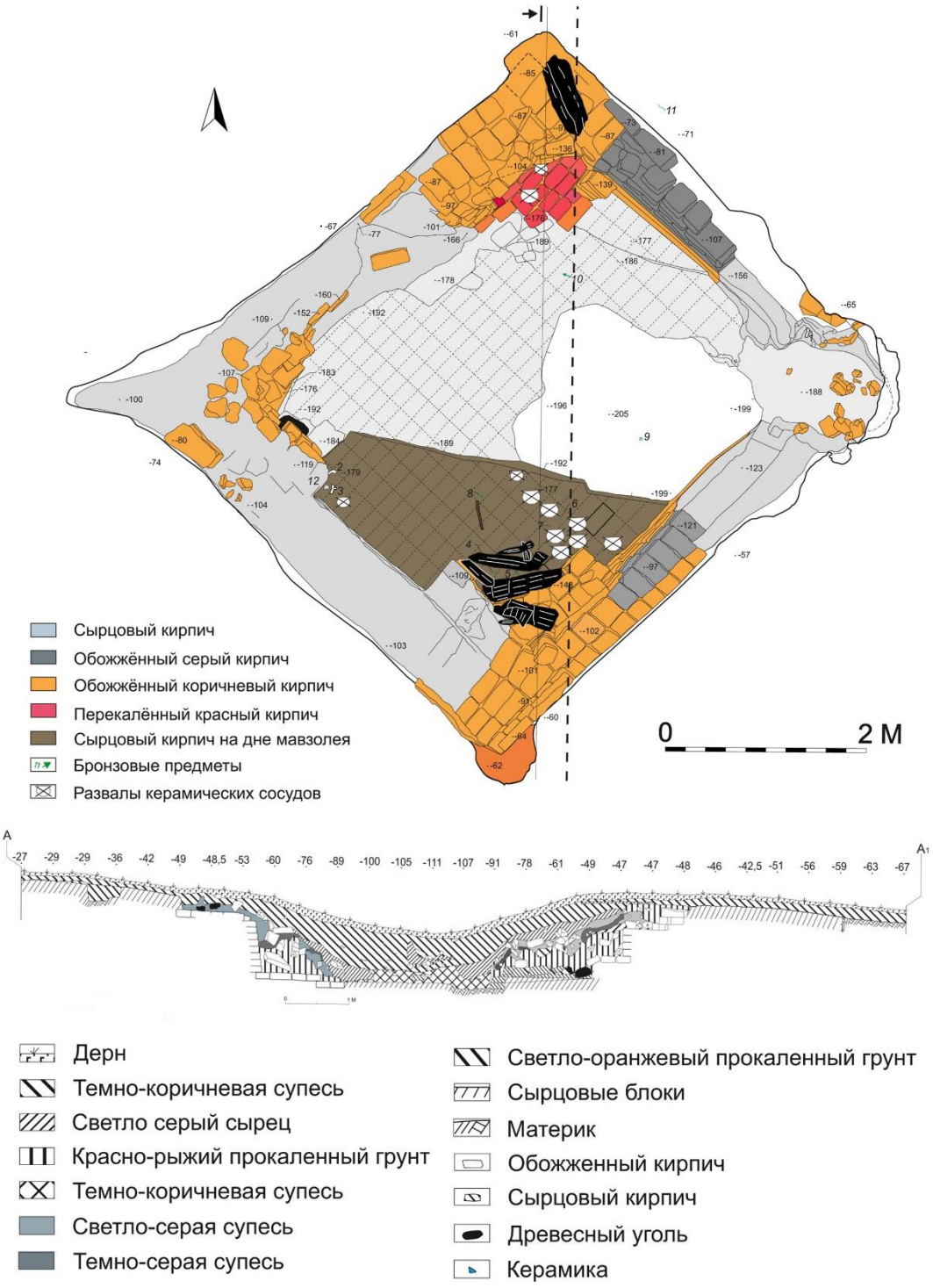

Рис. 2. Некрополь Караоба, план центральной части сооружения 1 и его профиль.

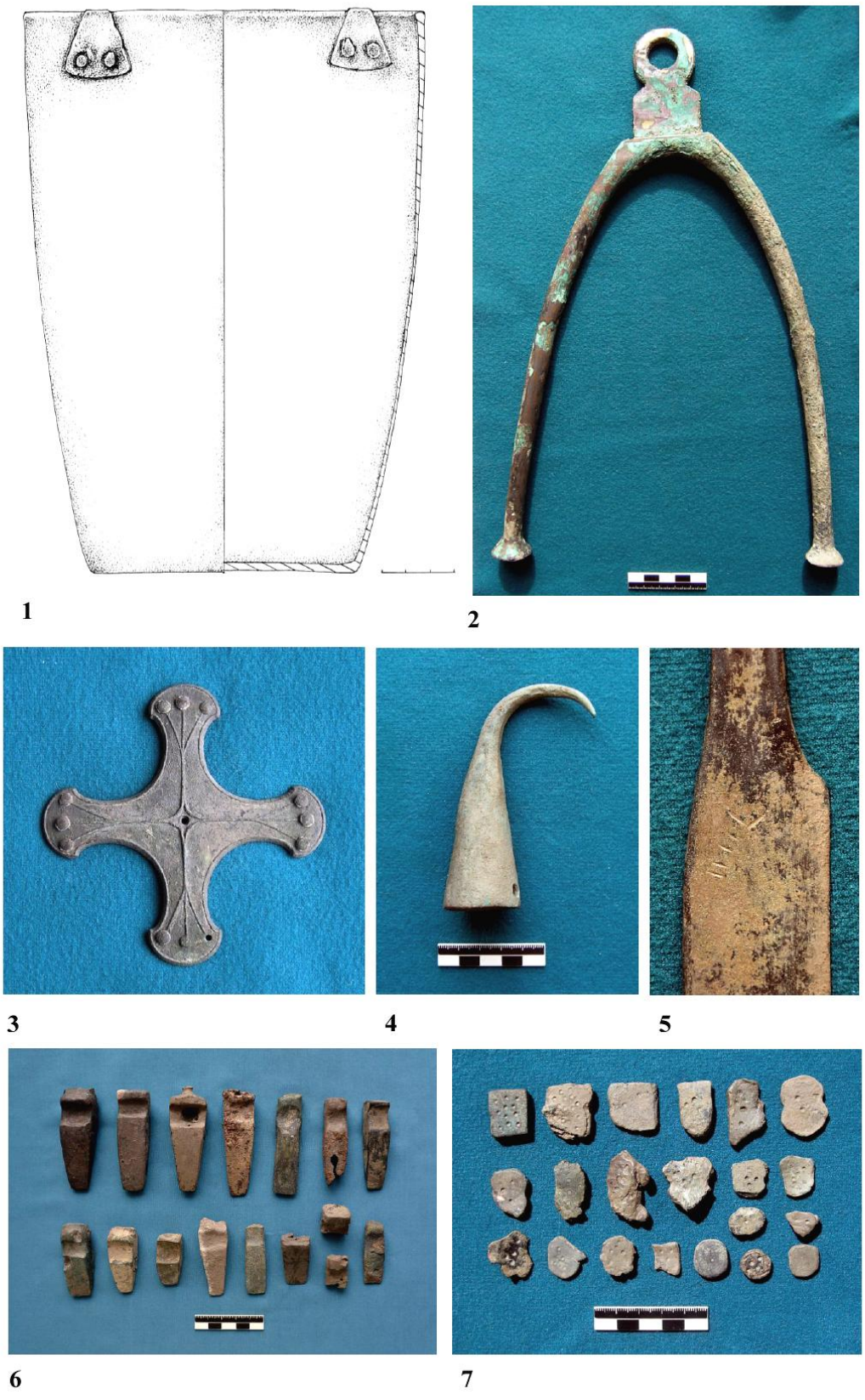

Рис. 3. Необычные бронзовые изделия с поселений Прииртышья.

Список литературы

Маргулан А.Х. Главнейшие памятники эпохи бронзы Центрального Казахстана. Вестник АН КазССР, 3, Алма-Ата, 1956. - С. 18-32.

Варфоломеев В.В. Кент – город бронзового века. Новые исследования в эпоху независимости // Свидетели тысячелетий: Археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991-2011): сборник научных статей. Алматы, 2011. - С. 85 - 96.

Варфоломеев В., Ломан В., Евдокимов В. Кент – город бронзового века в центре казахских степей. – Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының баспа тобы, 2017.– 338 с. Мерц В.К. Археологические исследования в Бескарагае // Алтай в системе металлургических провинций бронзового века. Барнаул, 2006. - С. 73-82.

Мерц В. К. Семиярское поселение бронзового века в контексте проблемы формирования протогородской культуры в Верхнем Прииртышье. Мир Большого Алтая. Международный научный журнал. 3 (4) 2017. – С. 495-509.

Варфоломеев В.В., Дмитриев Е.А. Кентские овоиды // Древний Тургай и Великая Степь: часть и целое. Сборник научных статей, посвященный 70-летнему юбилею Виктора Николаевича Логвина. Костанай – Алматы, 2015. - С. 379-385.

Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Аты, «Наука», 1979. – 360 с.

Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА, № 88, - М-Л.: АН СССР, 1960. - 272 с.

Итина М.А., Яблонский Л.Т. Саки Нижней Сырдарьи: (По материалам могильника Северный Тагискен), М.,1997. – 188 с.

Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей. – Свердловск, 1988. – 184 с.

Малютина Т.С. Стратиграфическая позиция материалов федоровской культуры на многослойных поселениях Казахстанских степей // Древности Восточно-Европейской лесостепи. Самара: СГПИ, 1991. - С. 141-162.

Мерц В. К. Феномен бегазы-дандыбая в Прииртышье // «Мәдени мұра» «Культурное наследие» № 4(67), 2016. – С. 78-87.

Мерц В.К. Бегазинский комплекс из Караобы (Семипалатинское Прииртышье) // Бегазы-дандыбаевская культура степной Евразии. Алматы, 2013. - С. 270-282.

Усманова Э. Р., Мерц В. К. Саразм и степь: три паттерна культурного диалога // Сборник статей научно-практической конференции «Роль Саразма в формировании цивилизации Центральной Азии», посвященной 5500-летию Саразма. Душанбе, 12-13 мая 2020 г. Душанбе, 2020. - С. 72-97.

Папин Д.В., Федорук А.С., Ломан В.Г. К вопросу о взаимодействии населения степного Алтая и Средней Азии в эпоху поздней бронзы // Труды V(XXI) Всероссийского археологического съезда в Барнауле–Белокурихе: сборник научных статей / отв. ред. А.П. Деревянко, А.А. Тишкин. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2017. – Т. I. – 321-326 с.

Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В., Мерц В.К., Мерц И.В. Раскопки могильника Караоба в 2013 г. // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Сборник научных статей, посвященный 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. - Астана, 2014. Из-во "Сарыарка". - С. 173-186.

Мерц В.К. Медный котел с поселения Кривинка 1 (Copper vessel from Krivinka 1 settlement) // Turagetia Arheologia Istorie Antica. Serie noua. Vol. XIII [XXVIII] nr.1. Chisinau, 2019. - С. 149-158.

Сурочану Т., Сава Е. Металлические сосуды между Карпатами и Западным Алтаем в эпоху бронзы и раннего железного века. Том 1. Chisinau, 2020. 569 с.

Мерц В.К., Мерц И.В., Демидкова Е.Д. Работы центра археологических исследований Торайгыров университета в 2021 году // «Археологические исследования в Казахстане – 2021». – Астана: Национальный музей Республики Казахстан, 2022. - С. 311-314.

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ ВОКРУГ НАС

Археологические памятники на территории Осакаровского района
(Учебное пособие по Краеведению для учащихся 5-7 классов общеобразовательных школ Осакаровского района)
Монжосов Е. Н., учитель истории
КГУ «ОСШ №30» села Акпан Осакаровского района, Карагандинской области.
enm_1972@mail.ru
Оспанов Д.А., учитель информатики-физики.
КГУ «ОСШ №30» села Акпан Осакаровского района, Карагандинской области.
Республика Казахстан

Ключевые слова: памятник, археология, вещественные источники, поселения, погребения, гиппарионы, палинолог, палинология.

Памятник – происходит от слова «память» и означает «напоминание о прошлом».

Археология - (от архео… и греч. lygos — слово, учение), наука, изучающая по вещественным источникам историческое прошлое человечества.

Вещественные источники — это орудия производства и созданные с их помощью материальные блага: постройки, оружие, украшения, посуда, произведения искусства — всё, что является результатом трудовой деятельности человека.

Гиппарионы - (лат. Hipparion, от др.-греч. ἱππάριον — лошадка) — род вымерших непарнокопытных млекопитающих из семейства лошадиных.

Палинолог - специалист в области *палинологии***.**

Палинолóгия — наука на стыке ботаники, геологии, палеогеографии, связанная с изучением пыльцевых зёрен и спор растений, грибов и бактерий, ныне живущих и ископаемых растений. Она изучает проблемы эволюции флор и исторического развития растительности, ее данные используются для палеоклиматических реконструкций, решения вопросов установления переломных эпох, на протяжении которых происходили необратимые изменения во всей биосфере Земли.

Вещественными источниками, по которым археология изучает прошлое человечества, являются остатки древних поселений или погребений, различные сооружения или вещи. Обычно их называют археологическими памятниками, которые условно можно разделить на несколько групп или категорий. Самые крупные из них - поселения и погребения. Кроме того, выделяются мастерские, горные выработки, святилища, каналы, оборонные валы и другие сооружения, наскальные рисунки, отдельные находки.

Большинство сведений о жизни древних людей дают раскопки поселений.

Погребения делятся на два основных вида: погребения с надмогильными сооружениями (курганы, мегалиты) и погребения грунтовые, т.е. без каких-либо надмогильных сооружений. Погребения говорят о возрасте умерших, а, следовательно, и о средней длительности жизни человека, о его образе жизни, о том, чем он питался. И конечно, обряд захоронения свидетельствует о религиозных воззрениях, верованиях, мировоззрении соплеменников похороненного.

Итак, основные типы археологических памятников - поселения и погребения.

Нам необходимо знать:

а) какие памятники встречаются в районе - их тип, названия, местоположение, степень изученности;

б) какие памятники полностью исследованы, а какие только нанесены на археологическую карту района;

в) где можно узнать о результатах раскопок - в музее, в отделах образования (районном или городском) или где-то еще; в какой литературе можно прочитать об этом.

Очень важно на первом этапе историко-краеведческой работы иметь возможность непосредственно ознакомиться с результатами раскопок того или иного археологического памятника. Желание поглубже заняться археологией часто возникает в том случае, если есть возможность своими глазами увидеть, и, если это возможно -подержать в руках археологический материал.

Местная периодическая печать является источником, из которого любой желающий может узнать о прошлом района. Любому краеведу необходимо твердо помнить, что самостоятельно, без

особого разрешения (так называемого "открытого листа"), без специалистов - археологов ни в коем случае нельзя вести раскопки! Археологическое краеведение – очень интересная, но и очень ответственная работа, руководить ею может только человек, имеющий соответствующую подготовку.

Стоянка Батпак

На протяжении последних семидесяти лет в Осакаровском районе ведутся археологические исследования. Изучение археологических памятников проводилось Центрально-Казахстанской археологической экспедицией, археологической экспедицией Карагандинского областного историко-краеведческого музея, Целиноградской археологической экспедицией, археологической экспедицией КарГУ и экспедицией Сарыаркинского археологического института при КарГУ имени Е.А. Букетова.

Выявлены 179 памятников материальной культуры, из которых 5- отнесены к каменному веку, 18- к эпохе бронзы, 64- к раннему железному веку, 91- к средневековому периоду.

Археологические раскопки осуществлены на двух стоянках каменного века, датированных периодом мустье и неолитическим временем. Исследованы 2 поселения и 2 могильника эпохи бронзы. Зафиксированы планиграфия жилищ и особенности погребального обряда. Получена обширная коллекция керамики и вещевого инвентаря. Осуществлены раскопочные работы четырех могильников раннего железного века. Погребения датированы эпохой ранних кочевников и отнесены к тасмолинской культуре. Многолетние работы на таких памятниках, как стоянка Батпак 7, поселение эпохи бронзы Усть-Кенетай, могильник Каратугай, позволили увеличить количество источников, ввести в научный оборот новые материалы, охватывающие значительный временной диапазон. Наиболее известным из них является палеолитический комплекс Батпак. В настоящее время памятник имеет вид живописного каньона, поросшего деревьями. Он представляет большой экскурсионно-туристической интерес, так как расположен вблизи республиканской автотрассы Алматы-Нур-Султан.

Археологическая стоянка Батпак известна всему миру.

Стоянка Батпак 7 (эпоха палеолита). Координаты по GPS: N 50. 29. 09.5;

1. E 072. 41. 35.1. Находится в 1 км восточнее автотрассы Караганда -

Осакаровка, в 2,3 км севернее п. Батпак, в 1 км северо-западнее плотины. Стоянка Батпак - 7 расположена в нижней толще обрывистой стенки глубокого оврага, являющегося левым высоким берегом реки Батпак -левым притоком реки Ишим. На стоянке были обнаружены орудия труда верхе-палеолитического облика. Памятник открыт в 1960 году Клапчуком М. Н.

Чем же знаменита известная всему миру стоянка Батпак?

Батпакский трехкилометровый овраг уникален. Культурный слой залегает на глубине 6 метров. Возраст стоянки-30-25 тысяч лет. На стоянке найдено более 300 древних орудий труда – наконечники дротиков, обработанные с двух сторон мелкими сколами, а также скребла, отщепы и нуклеусы. Скребки, резцы, острия изготавливались из каменных отщепов. Здесь также обнаружены кости мамонта, шерстистого носорога, зубра, северного оленя, сайги, кулана. Все это позволяет считать стоянку Батпак «музеем под открытым небом». Экспонаты здесь можно найти под ногами, это в основном камень, каменные орудия труда, разных форм отщепов и сколов, пластин неправильной формы.

В 1960 году ученый-палинолог М.Н. Клапчук открыл стоянку Батпак, отнесённую к «самому концу эпохи палеолита». Собранный на стоянке материал состоял из мелкого инвентаря, который был изготовлен из грубой кремнисто-железистой породы.

Представьте себе глубокий овраг и человека, который спускается на дно его при помощи…двух ножей. За один, крепко вбитый в стену, он держится рукой, другим расчищает площадку под ногами. Что заставляет этого человека рисковать жизнью? Он ищет следы минувших столетий, он хочет узнать и поведать всем, как трудились и боролись люди, которых давно уже нет. Была бы «машина времени», которая перенесла бы на много веков назад! Но увы, ее нет. И тайны древних приходится добывать с большим трудом. Именно он, Михаил Николаевич Клапчук, висел на отвесной стене оврага близ села Батпак Осакаровского района в 1960 году, когда обнаружил стоянки древних людей эпохи позднего палеолита, извлекая из бурых суглинков кости мамонта, хранящиеся сейчас в Карагандинском областном историко-краеведческом музее. Известный ученый Валерий Волошин - единственный в Северном и Центральном Казахстане специалист по палеолиту. Находки Волошина, сделанные им на палеолитическом памятнике Батпак, позволяют утверждать, что стоянка - один из центров становления древнейшего человека.

Вот что он рассказывает: «В Батпаке наша экспедиция еще в 1988 году раскопала слой с архаичными каменными орудиями раннего человека и зубами небольших трехпалых лошадок-гиппарионов. Предположительный возраст находок 1 миллион лет. По данным геологов и палеонтологов, в умеренном поясе Евразии последние гиппарионы обитали 2,5-2 миллиона лет назад. До этих пор орудий труда человека вместе с окаменелостями гиппарионов никто еще не находил».

Открытия в Батпаке принципиально отличаются от всех прежних. Впервые на территории Казахстана орудия раннего палеолита найдены в хорошо документированном геологическом разрезе, на глубине около 12 метров. Сложнейшие комплексные исследования, включая палеомагнитное излучение, дают основание утверждать, что найденные каменные орудия имеют возраст миллион лет.

Нахождение на территории Осакаровского района такого уникального объекта мирового культурного наследия как стоянка Батпак позволяет развить познавательный археологический туризм и реализовать различные анимационные проекты «живой археологии», создавать клубы исторической реконструкции, проводить фестивали, которые очень популярны во всем мире.

Исходя из культурно-хронологической значимости и высокой концентрации объектов каменного века на ограниченном участке р. Батпак, есть необходимость придать особый статус Батпакскому комплексу, включив его в реестр памятников культурного наследия республиканского значения.

ИНТЕРЕСНЫЕ ФАКТЫ

Слово «динозавр» придумал английский палеонтолог Ричард Оуэн в 1842 году. По – гречески оно означает «ужасный ящер». С тех пор слово «динозавр» стало общепринятым научным термином.

По утверждению ученых Казахстана, у нас были найдены фрагменты кости птеродактиля – летающего ящера, проживавшего в Юрском периоде. 150 миллионов лет пролежали они в недрах пластов угольного разреза, там, где находилось древнее море Тетис, над которым и летал тот самый птеродактиль. Еще одна находка – зуб мозазавра, или гигантского ящера. Похожий на огромного варана, монстр обитал в воде. По мнению ученых, это была рептилия весом более 15 тонн. Ученые также нашли фрагмент рыбоящера - ихтиозавра.

Профессия палеонтолог. Палеонтолог – специалист по изучению окаменелых останков растений и вымерших животных. Среди палеонтологов есть ученые, занимающиеся особыми группами ископаемых окаменелостей. Научные названия: в 1758 году шведский ботаник Карл Линней предложил дать всем существам латинские названия. Первое слово должно было обозначать род, второе – вид. Например, научное название человека – Homo sapiens, что означает «человек разумный». Таким образом, все ученые пользуются одними и теми же латинскими названиями, независимо от языка, на котором говорят. Подобное решение позволяет вести оживленный обмен научной информацией по всему миру.

ЭТО ИНТЕРЕСНО!

ОТ ЭПОХИ ГИППАРИОНОВ ДО ЭПОХИ МАМОНТОВ.

Казахстан является настоящей кладовой мировой палеонтологии. Казахстанские ученые-палеонтологи на протяжении последних 100 лет положили немало сил на алтарь науки, чтобы исследовать сотни захоронений ископаемых — от эпохи динозавров до периода обитания мамонтов. Михаил Николаевич Клапчук, известный палеонтолог и специалист по каменному веку в 1960 году открыл стоянку Батпак, отнесенную к «самому концу эпохи палеолита». Продолжил его работу Волошин Валерий Степанович, авторитетный специалист по палеолиту. Находки, сделанные ими, рассказывают нам, что на территории нашего края существовала гиппарионовая фауна.

Гиппарионовая фауна, или гиппарионовый фаунистический комплекс — фаунистический комплекс вымерших млекопитающих, которые в позднем (верхнем) миоцене и в плиоцене (12—2 миллиона лет назад) были широко распространены в южных и умеренных (на север до 50° с. ш.) широтах Евразии и Северной Африки. Возникновение этой фауны было связано с развитием в раннем неогене на территории Евразии травянистых лесостепей и степей. Преобладали редколесья, подобные современным африканским саваннам, с участками лесов, речных долин и степей. Такой мозаичный ландшафт представлял большое разнообразие условий обитания для растительноядных млекопитающих, а также, как следствие, способствовал разнообразию хищников. Выяснилось, что наш край в то время представлял из себя нечто вроде саванны, где в изобилии обитали трехпалые лошади-гиппарионы, жирафы, шерстистые носороги, саблезубые

тигры, гиены, огромные по размерам мастодонты, а в последствии мамонты. В ходе научных экспедиций на стоянке Батпак были найдены фрагменты бивня мамонта, кости и коренные зубы шерстистого носорога, мамонта, гиппарионов.

Очень интересно узнать о гиппарионе. Как же выглядел гиппарион? Он имел около полутора метров в холке, обладал короткими ногами и коренастым туловищем. Конечности его были приспособлены для быстрого бега на большие дистанции, а широко посаженные глаза с большим полем зрения могли моментально обнаруживать хищника. На каждой конечности – по три пальца. Причем боковые пальцы были недоразвиты, но могли раздвигаться в стороны, препятствуя погружению ноги в почву. Такое строение было удобно для передвижения по сыпучим поверхностям. Интересно, что оба придаточных пальца, не доходивших до земли, были также снабжены копытцами. Коренные зубы у гиппарионов располагались ниже и были шире, чем у современных лошадей, будучи специально приспособленными для пережевывания сухой и твердой пищи. Гиппарионы жили многочисленными стадами на равнинах, занятых саваннами с редкими перелесками и водоемами. Ученые предполагают, что численность их стад могла насчитывать тысячи голов. Скорее всего, гиппарионы обитали в степях с низкой и жесткой растительностью. В состав их корма вполне могли входить злаки. Между тем гиппарионы в конце концов вымерли, не оставив прямых потомков. Их вытеснил плиогиппус - возможный предок или близкий родственник современных лошадей. Это была уже однопалая лошадь, лучше приспособленная к условиям жизни в степях, что позволило данному подвиду расселиться по всем континентам. Со времен СССР, когда о том, что о неизвестных костях и диковинках надо сообщать в музей, знал каждый ребенок. Последнее время об этом позабыли, в результате многие находки при извлечении на свет просто уничтожаются. Часто музеи не могут найти транспорт, чтобы быстро попасть на место, где было обнаружено что-то интересное, и за это время теряется важная информация.

ВОПРОСЫ

1. Что такое памятник? Какие бывают виды памятников?
2. Какие памятники находятся на территории Осакаровского района?

ЗАДАНИЯ

1. Внимательно прочитай текст параграфа, обсуди в паре и заполни таблицу по стоянке Батпак:

Название памятника	Месторасположение	Хронология	Особенности

ТВОРЧЕСКИЕ ЗАДАНИЯ

1. Создай макет одного из памятников, расположенных на территории нашего края.

Требования и рекомендации по созданию макета:

1. Соблюдай аккуратность и технику безопасности при работе над макетом.
2. Для макета можно использовать следующие материалы: бумагу, картон, глину, ткань, пластилин, дерево, природный материал.

КУЛЬТУРНЫЙ КОД КОМПЛЕКСА КАРАСУЫР НА ИСТОРИЧЕСКОЙ ТЕРРИТОРИИ УЛЫТАУ

Усманова Э. Р., научный сотрудник
Сарыаркинский археологический институт при Карагандинском университете им. академика Е. А. Букетова,
Институт археологии им. А. Х. Маргулана КН МОН Республики Казахстан,
Южно-Уральский государственный университет, Челябинск, Россия,
Институт археологии имени А. Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан
Жумашев Р. М., д.и.н., профессор
Карагандинский университет им. академика Е. А. Букетова
Дмитриев Е. А., научный сотрудник
Сарыаркинский археологический институт при Карагандинском университете им. академика Е. А. Букетова
Мәкен Ә.Б., старший преподаватель
Карагандинский университет им. академика Е. А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда

Код – это модель, являющаяся результатом ряда
условных упрощений, производимых ради того, чтобы обеспечить возможность передачи тех или иных сообщений.
Умберто Эко

Горный массив Улытау (Улытауская обл., Республика Казахстан) – это природно-культурный ландшафт в центре Сарыарки, который включает в себя историческую территорию Улытау с его архитектурными, культурными и археологическими памятниками.

История изучения могильника Карасуыр. В 2010–2011 гг. экспедицией Научно-исследовательского института по проблемам культурного наследия номадов (к.и.н. И. В. Ерофеева) совместно с заповедником-музеем «Улытау» (Б. С. Кожахметов) в урочище Карасуыр, расположенном на северо-западе Бетпакдалы был выявлен одноименный погребальный комплекс, состоящий из порядка двадцати сооружений, рассредоточенных по ложбинам между сопками. В 2011 г. было раскопано четыре объекта. Анализ погребального инвентаря из сооружений, а также антропологический облик умерших позволил определить этнокультурную и религиозную принадлежность погребенных. По всей видимости, погребальный комплекс был оставлен потомками монголов-завоевателей Чингиз-хана в конце XIII – начале XIV вв. когда джучидские кланы владели Дешт-и-Кыпчаком от Эмбы до Иртыша и от Южной Сибири до низовий Сыр-Дарьи [1, с. 106–113].

Возраст захоронений надежно установлен благодаря радиоуглеродному датированию костного образца из погребения кургана № 1 с применением ускорительной масс-спектрометрии, проведенному в лаборатории Университета Аризоны (США). Радиокарбонный возраст образца (лабораторный номер AA103462) – 707 +/- 44 BP. Калибровочный интервал, рассчитанный в программе Calib 7.1 с использованием калибровочной кривой IntCal13, устанавливает календарный возраст погребения между 1260–1300 гг. н. э. (1-сигма) или 1220–1320 гг. н. э. (2-сигма), т.е. концом XIII – началом XIV в. [2, с. 166].

В 2023 году были продолжены раскопки ритуально-мемориального комплекса Карасуыр экспедицией Сарыаркинского археологического института под руководством Э. Р. Усмановой и Е. А. Дмитриева. В ходе которых было вскрыто еще четыре погребальных сооружений.

За 2011 и 2023 гг. было совокупно раскопано восемь единовременных захоронений конца XIII–начала XIV вв., представляющих золотоордынскую воинскую традицию с характерным культурным кодом. Таким образом, комплекс в урочище Карасуыр является одним из первых известных погребальных объектов в Улытау со скоплением воинских захоронений Улуса Джучи.

Методологическая посылка как инструмент исследования. Погребальный обряд относится к явлению культуры с ее способностью аккумулировать и передавать информацию при помощи специальных кодов, которые позволяют представить эту информацию в виде «текстов» с определенными знаками [15]. Код является коммуникативным звеном в передаче информации о культурной значимости и об аспектах мировоззрения сообщества, которое создало тот или иной

«текст» [14]. В рамках данной статьи предлагается рассмотреть погребальный комплекс Карасуыр с его предметным содержанием как информационный «текст» с присущим ему культурным кодом.

Следует отметить, что золотоордынские памятники на исторической территории Улытау главным образом представлены мусульманскими мавзолеями [3], выполненными в традиции исламской архитектуры. Погребально-мемориальный комплекс Карасуыр по времени своего существования соответствует золотоордынским мавзолеям. При этом Карасуыр обладает иной знаковой системой в способе выражения коллективной памяти, которая индексируется погребальным «текстом» со знаками-предметами и опредмеченными действиями в ритуалах. В нашу задачу входит определение знаковых позиций культурного кода погребального «текста» комплекса, оставленного воинами-джучидами.

Характеристика комплекса Карасуыр. Все исследованные сооружения комплекса находятся в ложбинах, что имеет параллели в феномене тайных захоронений погребальной обрядности монгол (в данном случае понимается политоним). Общеизвестно, что «тайные погребения» осуществлялись по отношению к умершим из рода Чингиз-хана («золотого рода борджигинов») [4, с. 121]. Некая «секретность» и желание отвести от людского взгляда присутствуют в местонахождении воинских погребений в ложбинах сопки Карасуыр. На видимой поверхности склонов сопки они почти незаметны, однако хорошо фиксируются при высотной фотосъёмке дроном.

Возможно, скрытый характер погребений из урочища Карасуыр обусловлен причинами смерти захороненных воинов. По своему происхождению они вряд ли могли относиться к представителям рода Чингиз-хана. Скорее всего, это солдаты военного подразделения джучидского войска, причиной смерти которых была эпидемия. На это указывает палеогенетическое исследование останков из раскопок 2011 г., где у одного из умерших обнаружено присутствие в ДНК вируса гепатита В [5]. Кстати, возможно, умершие были похоронены без одежды и какого-либо савана. На этот факт указывает отсутствие декоративных и утилитарных деталей одежды, фрагментов ткани, которые могли сохраниться под железными вещами, уложенными на тело умершего.

Таким образом, первый знак культурного кода – это «ложбинные» погребальные постройки овальной формы из камней, уложенных в виде панциря. Также для монгольской погребальной традиции характерна ориентировка погребения на север с небольшими отклонениями [6], что является этнокультурным целевым признаком, обнаруженным на могильнике Карасуыр, и, который, может быть включен в культурный код.

Погребальный инвентарь. В его состав входят предметы вооружения: наконечники стрел (железные и костяные), берестяные колчаны, ножи, костяные накладки для лука, фрагменты ламинарного доспеха и амуниции; конская упряжь: стремена и удила. Следует сказать, что набор вооружения, относительно той или иной кочевого средневекового сообщества степной Евразии – обладает типичностью.

В военном снаряжении Карасуыра можно выделить знаковые предметы, которые на наш взгляд, отражают индивидуальность погребального «текста». К ним относятся элементы монгольского лука, который стал настоящим мемом, символической единицей значимой для данной культуры информации, которая передается в данном случае при помощи ритуала. В могилы умерших воинов были положены железные наконечники стрел характерные для монгольского лука. Они имели плоскую форму, форму трилистника или лопатки. Благодаря такому облику стрелы летели с большей скоростью, чем с наконечниками из 3-х лопастей [7, с. 149–155]. Другим важным элементом, имеющим отношение к луку является костяная накладка. Сам лук не был помещен в погребения, только его детали. Такой способ помещения зафиксирован и в других могилах, связанных с монгольской традицией погребения, например, на Южном Алтае [8, рис. 124 – 31–34; 133 – 5–6]. Возможно, это зависело от ценности данного вида вооружения, в результате чего, по принципу pars pro toto вместо целого изделия в могилу была уложена лишь его часть – накладка.

Другой элемент, обнаруженный в погребении в соответствии с понятием pars pro toto – это фрагмент ламинарного доспеха в виде нескольких железных пластин, подвижно соединенных друг с другом. Также по причине своей ценности доспех не был помещен целиком.

Символическая и реальная принадлежность таких деталей монгольского типа вооружения в погребальном обряде указывает на их значимость в представлении культурного кода комплекса воинов Улуса Джучи. Другие элементы амуниции такие как пряжки поясные, ножи, кресало –

имеют широкое хождение в погребальном инвентаре кочевых культур степной Евразии [8, рис. 13–24; 61–3; 74–15; 91–4].

Итак, знаковым показателем воинского набора погребально-ритуального комплекса являются элементы монгольского лука, стрел и ламинарного доспеха.

Сакральная кость. Баранья лопатка – известный предмет для гадания у многих народов. При помощи нее гадали тюрки, монголы, североамериканские индейцы, тибетцы, древние греки и римляне. Этот вид гадания для монголов, хазаро-монголов и калмыков (Далны Мэргэ) сохранился до настоящего времени [9]. Он был известен до недавнего времени и у казахов [10]. В погребениях комплекса Карасуыр найдено три бараньи лопатки, в том числе одна в женском захоронении.

Главным определяющим знаком монгольской погребальной традиции является вертикально вкопанная кость передней или задней ноги овцы, располагающаяся преимущественно в изголовье, а также позвонки барана под тазовыми костями умершего [6]. Ритуал установки ноги мелкого рогатого скота доминирует в обрядах монгольских племен с XI века и является культурно-определяющим признаком погребального обряда Улуса Джучи XIII–XIV вв., привнесенным монголами в ритуальную практику Дешт-и-Кыпчака [11, с. 53]. Подобные жертвенные заклады связаны с понятием сульде (сульдэ) – одной из душ животного, человека или божества, содержащей в себе жизненную силу и удачу конкретной особи или индивида. Монгольские шаманы проводили обряды, призванные привлечь на свою сторону сульде верховного бога Тэнгри, чтобы заручиться его поддержкой. Для этого совершались жертвоприношения [12].

Итак, общепринятые знаковые маркеры монгольской культуры в коде комплекса Карасуыр – это сакрально значимые кости животных.

Гендерная символика. Среди восьми раскопанных погребений – два принадлежат женщинам (предположено по сопроводительному инвентарю). Они лишены предметов вооружения и вещей военной амуниции (ложбина № 2, погребения №№ 2, 3, раскоп 2023 г.). Главный элемент погребального инвентаря, индексирующий женский пол захороненного, является бронзовое зеркало, положенное между бедренными костями ног. В одном погребении зеркало имеет китайское происхождение судя по изображенному на нем сюжету [13, с. 123]. В другом – орнаментированное зеркало, известное в погребальном инвентаре средневековых погребений Внутренней Евразии [8, рис. 70–3; 80–1; 106–5]. Значимой находкой стала эмалированная чаша китайского производства, находящаяся в данный момент на реставрации.

Вполне возможно предварительно включить зеркало в качестве элемента культурного кода комплекса, указывающего на гендерный признак умерших.

Религиозная атрибутика. В воинских захоронениях присутствуют культовые предметы буддизма: плита с изображением бурхана (погребение № 1, раскоп 2011 г.); колокольчик и железный крюк (погребение № 2, раскоп 2011 г.). Колокольчик встречается в шаманских и народных буддийских ритуалах на Алтае и Тибете и обязательно сопровождается ваджрой, иногда заменяемая крюком [1, с. 112].

Эти предметы отражают религиозный характер погребальной практики могильника Карасуыр с чертами тибетского буддизма, адаптированного на обыденном уровне по отношению к традиционным ритуалам монгольского шаманизма, который распространяется среди монгольских правителей с середины XIII в. По всей видимости, зафиксированные предметы являются ведущей знаковой цитатой в погребальном «тексте» комплекса Карасуыр, неизвестной пока в других золотоордынских погребениях Центрального Казахстана.

Месторасположение предметов. Вероятно, позицию некоторых предметов в погребениях можно отнести к культурному коду индивидуального ритуала Карасуыр. Пока данное наблюдение за их способом расположения на дне погребения носит предварительный характер интерпретации. Например, помещение стремян под голову (ложбина № 3, погребение № 4, раскоп 2023 г.) или бараньей лопатки вместо отсеченной правой кости предплечья (ложбина № 2, погребение № 3, раскоп 2023 г.). Такие ритуальные «цитаты» требуют своего прочтения и семантики.

Выводы. «Текст» погребального обряда комплекса Карасуыр содержит культурный код с некоторыми главными знаками, выраженными в материальном виде и опредмеченных действиях:

- скрытое местонахождение погребений в ложбине;
- характерное снаряжение монгольского воинства (детали монгольского лука);
- сакральная кость (гадальная баранья лопатка, жертвенный заклад, связанный с идеей жизненной силы – сульбе);
- гендерная символика – зеркало;

- позиция предметов в погребении;
- культовая буддистская атрибутика.

В культурном коде Карасуыра представлены знаки, которые содействуют расшифровке глубинных культурных явлений, стереотипов поведения и ценностей, детерминированных этнокультурой [14, с. 125]. Его предназначение связано с необходимостью транслировать информацию в социуме «<…> когда коллективное сознание, обнаруживая потребность, коллективного сознания фиксировать нечто общее для всего коллектива, создаёт механизмы коллективной памяти» [15, с. 103]. Идентифицированные знаки являются частью системы знаков, и следовательно, системы ценностей, которая отражает традиционную культуру монголов.

Работа выполнена: по научно-исследовательской теме №18-ВГ-23 «Военное дело Улуса Джучи на исторической территории Улытау в XIII –XIV веках (по материалам мемориально-ритуального комплекса Карасуыр)» внутривузовского гранта НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова; по научно-исследовательскому проекту Комитета науки МНВО РК AP13067946 «Выявление визуальных культуродиагностирующих маркеров каменных курганов раннего железного века и Средневековья Центрального Казахстана».

Список литературы

Усманова Э. Р., Дремов И. И., Панюшкина И. П., Колбина А. В. Монгольские воины Улуса Джучи по материалам могильника Карасуыр, Улытау // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2018. – Том 46. № 2. – С. 106-113.

Усманова Э. Р., Дремов И. И., Панюшкина И. П. Монгольские захоронения конца XIII – XIV вв. Могильник Карасуыр, Улытау // Булатинская битва: история исследований. – Улытау, 2015. – С. 162-173.

Егинбайулы Ж. Археологические исследования комплекса Жошы-хана // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С.90-106.

Дробышев Ю. И. Похоронно-поминальная обрядность средневековых монголов и ее мировоззренческие основы // Этнографическое обозрение. – 2005. – № 1. – С. 119-140.

Mühlemann B., Jones T.C., Damgaard P.B., Allentoft M.E., Shevnina I., Logvin A., Usmanova E., Panyushkina I.P. et al. Ancient hepatitis B viruses from the Bronze Age to the Medieval period // Nature. – 2018. – № 557. – Pp. 418-423.

Именохоев Н. В. К вопросу о культуре ранних монголов (по данным археологии) // Этнокультурные процессы в Юго-Восточной Сибири в средние века. – Новосибирск, 1989. – С. 55–62.

Ермолов Л .В. Сложносоставной монгольский лук // Корейские и монгольские коллекции в собраниях МАЭ // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Л., 1987. – Т.41. – С. 149-155.

Тишкин А. А. Алтай в монгольское время: (по материалам археологических памятников). – Барнаул, 2009. – 204 с.

Мохаммади И. Далны Мэргэ – 2016. – URL: http://asiarussia. ru/news/12322/ (дата обращения, 01.03.2017).

Валиханов Ч. Ч. Следы шаманства у казахов // Полное собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Главная редакция Казахской советской энциклопедии. Алма-Ата, 1985. С.48–49.

Костюков В. П. Улус Шибана Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Казань, 2010. – 200 с.

Дмитриев С. В. Сульде: к проблеме истории формирования военно-политической терминологии средневековых кочевников Евразии» // «Mongolica-V». – СПб., 2001. – С. 21-30.

Оборин Ю. В., Савосин С.Л. Китайские бронзовые зеркала. Корпус случайных находок. Красноярск – Москва. 2017. – 527 с.

Изотова Н. Н. Культурный код: семиотический аспект // Культура и цивилизация. – 2020. – Том 10, № 1. – С. 122-127.

Лотман Ю. М. Избранные статьи. Несколько мыслей о типологии культур. – Таллинн, 1992. – 479 с.

ҚИМАҚТАР ТОРЕВТИКАСЫ БОЙЫНША ЖАҢА МӘЛІМЕТТЕР

Хасенова Б.М.[1], PhD, Ганиева А.С.[2], тарих ғылымдарының кандидаты
Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының филиалы
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
[1]alicar@inbox.ru
[2]ganieva@mail.ru

Ежелгі тұрғындардың мәдениетін зерттеудегі маңызды аспект торевтика заттарын зерттеу болып табылады. Археологиялық деректер мен этнографиялық материалдардан бұл заттардың жоғары символдық мәні болғанын және қорғау функцияларынан басқа, олар иелерінің мәртебесін көрсетті. Қазіргі уақытта VIII ғасырда Ертіс өзен бойында құрылған Қимақ қағанаты мемлекеті бойынша торевтиканың елеулі дереккөздік қоры жинақталды. Бұл мәліметтер қорының қалыптасуы Ф.Х. Арсланова, Ю.И. Трифонов, З.С. Самашев, Т.Н. Смағұлов, А.А. Ткачев сияқты зерттеушілердің есімдерімен байланысты. Шығыс Қазақстан аумағындағы заманауи археологиялық жұмыстардың нәтижесінде осы аймақтың ортағасырлық тұрғындарының өмірін толық бейнелеуге мүмкіндік беретін бірегей материалдар алынды.

Жазба деректер бойынша Қимақ қағанаты IX ғасырдың ортасында орасан зор аумақты алып жатқан: «Батыста Оңтүстік Оралдың оңтүстік-шығыс бөлігінен Арал даласына дейін, Орталық Қазақстан жерінен Балқаштың Солтүстігіне дейін, оңтүстігінде Солтүстік-Шығыс Жетісу аумағының бір бөлігін қоса алғанда, Батыс Алтайдан шығысында Құланды даласына дейін және солтүстігінде орманды дала белдеуіне дейін» [8, б. 58]. С. М. Ахинжанов жазбаша дереккөздер негізінде кимек-қыпшақ бірлестігінің тайпаларының таралу аймағының тағы бір нұсқасын ұсынды: шығыста Алтайдан батыста Жайық өзеніне дейін, Батыс Сібірдің оңтүстік шетінен оңтүстікте Шу мен Таластың төменгі ағысына дейінгі жерлерді басқарды [3, б. 164]. Археологиялық материалдардың деректері бойынша Кимек қағанатының орталығы Жоғарғы Ертіс өңірі болып саналады [13, б. 285].

Соңғы онжылдықта қазақстандық археологтар Шығыс Қазақстанда Кимак ақсүйектерінің керемет кешендерін ашты. Бұл Қарақаба I, Қарақаба II, Туйетас және Аян қорымдарында қазылған қорғандар. Олардың барлығында әскери киімі мен ат әбзелдері безендірген торевтиканың керемет заттары табылды. Қаракаба I қорымының екі қорғанында және Қаракаба II қорымынын 1 қорғанында әртүрлі музыкалық аспаптар табылды, бұл дала Еуразиясының ортағасырлық археологиясында ерекше жағдай. Қимақ тектілерінің бес қорғанын Алтайдың биік тау аңғарында Қарақаба өзен жағасында орналасқан Қарақаба I, II қорымдарда З.Самашев зерттеген [13]. Екі ақсүйектер қабырі Зайсан көл маңынан Ақсуат және Қара Ертіс өзендерінің сағасында Түйетас және Аян қорымдарынан табылды [9].

Қарақаба I және II қорымдары Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай аймағында орналасқан. 2012–2015 жж. З. Самашев басқарған экспедиция зерттеген. Қарақаба I қорымында орта ғасырлық үш қорған, Қарақаба II – екі қорған зерттелген.

Қарақаба I қорымының №9 қорғанынан торевтика заттары табылды. Алтындатылған күміс тақтайшалармен безендірілген белдіктер. Қылыштың сабы қырысу балығының терісімен жабылған. Оның таяқшасы, қысқыштары және қына ұшы алтын жалатылған күмістен жасалған.

Сол қорымның №11 қорғанында күміс тақтайшалары бар садақ белдеуінің бөлігі, ат әбзелдерінің түрлі бұйымдары табылды. №12 қорғанда күміс тақтайшалармен әшекейленген белдіктері бар ат әбзелдерінің бұйымдары болды, қола тақтайшалары бар белдік.

Қарақаба II қорымындағы №4 қорғанның жерлеу заттары күміс тақтайшалармен безендірілген белдіктері бар ат әбзелдерінің екі жиынтығы кіреді. Осылайша, Қарақаба I және II қорымдарының қорғандарында киімді безендірген түрлі торевтикалық заттар, әскери жабдықтарының бөлшектері, ат әбзелдері табылды. Қылыш сабының дизайны үлкен қызығушылық тудырады, қынаның ұшы мен қыстырғыштарында қанатты жылқылардың фигуралары бейнеленген. Жануарлар шынайы түрде, олардың кішкентай қанаттары бар өсімдік ою-бұйрасы түрінде жасалған, ал жылқының жалғыз фигурасында құйрықтың ұшы ұзартылған өсімдік өсіндісі ретінде безендірілген, одан дөңгелектелген бұйралар шығады [13, сур. 196, 3].

Түйетас және Аян қорымындағы жұмыстарды 2014 ж. Ғ.Омаров пен Б.Бесетаевтың жетекшілігімен өткізілді. Ескерткіштер Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданында орналасқан.

Түйетас қорымының №29 қорғанында адам қаңқасының жоқтығына қарамастан, бай ат әбзелдері туралы мәліметтер қамтылған [9, 34–35 б.].

Аян қорымының №1 қорғаннан қылыш, белбеу, жебелері бар шығыршықтан, әбзелдерінің бөліктері мен киім табылды [9, 36–38 б.].

Табылған кешендер авторларымен VIII ғ. [13, с. 409 б.]және IX–XI ғғ. [15, 40 б.] белгіленген. Кейін радиокөміртекті талдау негізінде Аян қорымының қорғаны VII–VIII ғғ. даталанды [15, 951 б.]. Кимек ақсүйектерінің жерлеулері екендігі, жерлеу заттарының байлығымен дәлелденді.

Ат әбзелдерінің жиынтығы алтын жалатылған күмістен жасалған. Оларды әшекелеу кезінде асыл металдардың қасиеттері шебер қолданылады. Түйетас қорымындағы № 29 қорғанның ат жабдықтарында әртүрлі көлемдегі бөлшектері бар. Тегіс және дөңес біріктірілген беті, алтын жалатылған ою-өрнектері бар. Аян қорымының №1 қорғанынан шыққан ат әбзелдерінің көркемдік әсері тегіс алтындатылған ұсақ ою-өрнектермен жабылған күміс бетінің қарама-қарсылығының арқасында жарқын көрінеді.

Ең алдымен, зерттелген қорғандардағы жерлеу заттарының байлығы назар аударады. Олардың әрқайсысында дерлік қару-жарақтың бірнеше санаттары бар, олардың біреуінде тіпті бір қарудың екі атауы қарастырылған. Қылыштар, садақтар, жебелер, найзалар, балталар бар. Қару-жарақ заттарының жоғары маңыздылығы Еуразияның далалық қоғамдарының едәуір әскерлену тұрғысынан түсіндіріледі.

Осылайша, қимақ қоғамының құрылымында жоғары лауазымды иеленген ерлердің жерлеулері табылды. Зерттеудің осы деңгейінде қалпына келтірілген музыкалық ішекті аспаптар ерекше көрінеді. Жауынгер музыканттардың мәртебесі туралы мәселе одан әрі зерттеуді қажет етеді.

Аян қорымындағы №1 қорғанның табылуы ерекше қызығушылық тудырды. Айтарлықтай саны бар ілулі белдіктердің белбеу. Ол алтындатылған күмістен жасалған. Әр түрлі тақта пішіндері ұсынылған: жүрек тәрізді, тікбұрышты, сегменттелген, сопақша, бесбұрышты. Олар әртүрлі мөлшер мен дизайнда алуан тәсілдермен ұсынылған.

Табылған заттар арасында сөмкеге арналған оюланған қаптама бар. Өкінішке орай, сөмкенің өзі сақталмаған. Бұл керемет өнімдегі ерекше көркемдік әсерге талғампаз ою элементтерді үлкен бөлшектермен біріктіру арқылы қол жеткізілді. Негізгі белдік ілгегі бір-бірінің жанында отырған әйел мен еркектің кеудеге дейінгі суреті бейнеленген көрініспен безендірілген. Тоғалармен, бау ұштарымен, тақталар мен лира тәрізді алқалармен аяқталатын 16 белдік бар.

Зерттеушілердің пікірінше, белдіктердің саны мұндай белбеу иесінің жоғары әлеуметтік мәртебесін көрсетеді. Кимектерде ілулі белдіктердің ең көп саны Зевакинск қорымының № 145 қорғанының жауынгер жерлеуінде тіркелді. Осы жерлеудің үш белбеуінің бірінде бес бауы болған [1, сур. 4]. Саян-Алтай түркілерінде 11 бау бар белбеу табылған [7, сур. 13, 1].

Торевтика заттары бар ерлердің ерекше мәртебесін көрсететін бай инвентарлы жерлеу рәсімінің осындай бөлшектерімен де дәлелденеді: екі немесе одан да көп жылқы қойылған ілеспе жерлеу, тәуелді адамды жерлеу.

Екі жылқы Қарақаба II қорымының №4 қорғанынан, үшеуі – Орловский қорымының №1 қорғанынан, төртеуі – Зевакин қорымының №145 қорғанында табылды. Зевакин қорымының №97 қорғанында негізгі затсыз жерлеу бөлшектелген адам денесімен қойылған. Ер адамның бас сүйегі төңкерілген екен [1, 48 б.].

Жерленген денелерімен белгілі бір манипуляциялар жазылған. Орел қорымының №1 қорғанынан, Қарақаба I қорымының №9, №11 қорғанынан шыққан ерлер бас сүйектерінде шағын дөңгелек тесіктері болды. Соңғы екі жағдайға қатысты трепанациялар адамның тірі кезінде өткізілгенін анықталды [13, 408 б.].

Жерленген қимақ жауынгерлерінің байлығын жауынгер мен оның жылқысының тамаша жиынтықтарын жасауда пайдаланылған металл дәлелдейді. Жиі алтындатылған күмісті қолдану болып табылады. Осылайша, асыл металл мәртебесі жоғары заттардың маңызын күшейтті.

Кимек көне жәдігерлерін зерттеуші Ф. Х. Арсланова Зевакинск қорымында жерленген ерлердің жерлеу рәсімі мен заттарының айырмашылықтарына назар аударған. Ол қимақ қорымдарынан шыққан қылыштар иелерін екі топқа бөлінеді: «сәнді» қылыш иелері және қарапайым қылыштардың иелері. Сондай-ақ, ол бірінші топтағы жерлеулер байлығымен әртүрлі заттарымен және ілеспе жылқы саны төртке дейін болуын сипаттап өтті. Мұның бәрі оның пікірінше, «жерленгендердің әскери-әлеуметтік иерархиясының жоғары дәрежесін көрсетеді» [1, 52 б.].

В.В. Горбунов сросткин мәдениетінің жерлеулеріндегі қару түрлерінің саны мен өзара кездесуіне талдау жасап, оларды қалған бөлігімен байланысын түгендеді. Нәтижесінде Алтайдың ортағасырлық тұрғындарының құрылымы келесі әскери-иерархиялық топтар анықтады: қатардағы жауынгерлер мен кіші командирлер, орта және аға командалық құрам, бас қолбасшы [4, 60–61 б.]. Нақты деректерге сүйенген зерттеушілерге шығыс еуропалық көшпенділер әскерінің құрылымы туралы тұжырым жасау сенімді мүмкіндік берді [11, 196–197 б.; 2, 93–96 б.].

Археологиялық материалдарды зерттеу негізінде алынған әлеуметтік дифференциация туралы мәліметтер аз сақталған жазбаша дереккөздермен байланысты Осылайша, X ғ. «Худуд әл-аләм» географиялық трактатында былай дейді: «Қимақтар хақанының 11 билеушісі бар және олардың мұрасы балаларына өтеді» [8, 117 б.]. Араб географы әл-Идриси «қимақтар хаканында хажиб, уәзірлер, әділ де берекелі мемлекет» [8, 118 б.]. Айта кету керек, бұл авторда белгілі бір заттардың әлеуметтік маркер мәртебесіне ие екендігі туралы маңызды хабарлама бар: «тек ақсүйектер қызыл және сары жібектен тігілген киім киеді» [8, 119 б.].

Түркі эпитафтарында сол кездегі қоғамның құрылымы туралы жалпыланған ойлар кездеседі. Жазуларда түркі қағандары мен олардың жақын адамдары екі текті – ақсүйектер мен халықты ажыратады. "Бугут жазуында екі тап бөлінеді: құрқапындар, яғни "мәртебесі бар" және олардың "туыстары мен халқы" (стк. 12). Екінші Түркі қағанатының жазбаларында – бектер мен халық (түрік беглер бодун) "түркі бектер мен халық"). Бектер мен "қарапайым халық" Енисей қырғыздарының ескерткіштерінде кездеседі. VIII ғасырдың ортасындағы ежелгі евангур ескерткіштерінің терминологиясында ақсүйектер мен адамдардың ең күрт қарама-қайшылығы кездеседі: атлыг, "атақты" және игиль кара бодун, "қарапайым халық" [6, 151 б.].

Біздің қолымызда бірегей жазбаша дереккөз бар, оның негізінде ортағасырлық қоғамның әлеуметтік құрылымның болуы туралы қорытынды жасауға болады. Бірнеше Қытай энциклопедияларының құрамына еңгізілген VIII ғасырға жататын "қызметтер мен атақтар туралы" деп аталатын дерек бөлігі. Мәтінді аударуды белгілі қазақстандық шығыстанушы Ю. А. Зуев жүзеге асырды. Мәтінде ертедегі түріктердің "ақсүйектерден төменгі дәрежелерге дейін 10 дәрежесі бар" деп жазылған: олар сыртқы түріне, келбетіне, сақалына немесе шашына немесе шарап-етіне немесе жануар-жәндіктерінің атауларына байланысты берілді" [5, 154 б.].

Осылайша қимақ қоғамындағы ер жауынгердің мәртебесін көрсететін әсем безендірілген белдіктер, күмістен, алтын жалатылған күмістен жасалған әскери және ат әбзелдері. Сондай-ақ бай ерлер қорымдарында алтын зергерлік бұйымдар, музыкалық аспаптар, жібек киім, қамшы, найза, жауынгерлік балта сияқты мәртебелік заттар бар. Айта кету керек, торевтикалық заттар белгілі бір заттардың дизайнында пайдаланылды, оның жоғары мәртебесін этнографиялық деректер негізінде де анықтауға болады. Жазбаша дереккөздер көне түріктер арасында әлеуметтік дифференциация туралы белгілі мәліметтерді қамтиды. Жазбаша дереккөздерде ежелгі түріктер мен кимактардағы әлеуметтік саралау туралы белгілі бір мәліметтер бар.

Археологиялық материалдар қимақ қоғамының құрылымына неғұрлым егжей-тегжейлі сипаттама беруге мүмкіндік береді. Бай жерлеу орындарының арасында айырмашылықтар жерлеу рәсімінде де, жабдықтың құрамында да көрінеді. Бұл деректер кимек қоғамында жауынгерлердің әртүрлі топтарының болуын болжайды, оларды әрі қарай зерттеу кезінде белгілеу керек. Кимек ақсүйектер жерлеуін зерттеу ортағасырлық қоғамның әлеуметтік құрылымының ерекшеліктерін нақтылау үшін перспективалы.

Алғыс: Мақала AP19678689 «Қарлұқтардың торевтикасы: көркемдік дәстүрлері мен технологиялары»» жобасы аясында дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

Арсланова Ф.Х. Зевакин қорымындағы қимақтардың әскери қорымдары // Арсланова Ф.Х. Жоғарғы Ертіс өңірінің ортағасырлық археологиясының очерктері. Материалдар және Қазақстан археологиясы бойынша зерттеулер. Т. III. Астана, 2013. 28–92 б.

Атавин А.Г. Көшпелілердің жерлеу рәсімі және мүліктік-әлеуметтік құрылымы 9-шы ғасырдың аяғы - 13-ші ғасырдың бірінші жартысындағы оңтүстік Ресейдің орманды дала және дала аймақтары. (печенегтер, Торктар, половецтер) // Ресейдің оңтүстігіндегі көне жәдігерлер. А.Г.Атавинаны еске алуға арналған жинақ. М., 2008. 71–105 б.

Ахинжанов С.М. Ортағасырлық Қазақстан тарихындағы қыпшақтар. Алматы: ғылым,1989. 287 б.

Горбунов В.В.Сросткин мәдениеті халқының әскери өнері // Алтай- Саян таулы елі және оның көшпелілердің даму тарихы. Барнаул: Алтай Мемлекеттік университет, 2007, 60–63 б.
Зуев Ю.А. 8 ғасырдағы қытай мәтініндегі көне түркі әлеуметтік терминологиясы. //Қазақстан археологиясының сұрақтары. Алматы-Мәскеу, 1998. 153–161 б.
Кляшторный С.Г. Дала империялары: туу, жеңіс, өлім // Кляшторный С. Г.,Савинов Д.Г. Ежелгі Еуразияның дала империялары. Санкт-Петербург: Филология факультеті Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, 2005. 7–180 б.
Кубарев Г.В. Ежелгі Алтай түріктерінің мәдениеті (жерлеу материалдары негізінде ескерткіштер). Новосибирск: IAET SB RAS баспасы, 2005. 400 б.
Көмеков Б.Е. 9–11 ғасырлардағы қимақ мемлекеті. араб деректері бойынша. Алматы: Ғылым, 1972. 156 б.
Омаров Ғ., Бесетаев Б. Шығыс Қазақстанның ортағасырлық көшпенділері (Түйетас пен Аян қорымынан алынған материалдар) // Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. III том Коне Түркілер әлемі. Көрме каталогтары. Нұр-Сұлтан, 2019. 34–41 б.
Омаров Г.Қ., Бесетаев Б.Б., Баймұханов Н.Б., Сағындықова С.Т. Қару-жарақ және Шығыс Қазақстанның ортағасырлық көшпенділерінің ат әбзелдері (материалдар негізінде Аян қорымы) // Үлкен Алтай әлемі. 2020. № 6 (2). 942–957 беттер.
Плетнева С.А. Оңтүстік орыс даласындағы печенегтер, торциттер және кунандар // Материалдар және КСРО археологиясы бойынша зерттеулер. М., 1958. No 68. Б. 151–227.
Савинов Д.Г. Археология айнасындағы көне түркі тайпалары // Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Ежелгі Еуразияның дала империялары. Санкт-Петербург, 2005. 276–301 б.
Самашев З.С. Жоғарғы өзендегі ортағасырлық көшпенділердің ескерткіштері. Қарақаба Қазақ Алтайы // Алтай Еуразия көне жәдігерлері төңірегінде. Ұжымдық монография, туғанына 70 жыл толуына арналған В.Д. Кубарева / Реп. ред. А.П. Деревянко, В.И. Молодин. Новосибирск: IAE SB RAS баспасы, 2016. 379–409 б.
Хасенова Б.М., Омаров Г.Қ., Бесетаев Б.Б., Хабдулина М.Қ. Әлеуметтік символизм Қимақ қоғамындағы төретика пәндері: ер-жауынгер мәртебесі // Шығыстану. 2021. No 6. Б. 1188-1209.
Omarov G., Besetayev B., Khassenova B., Aitkali A., Altynbekov K., Sapatayev S., Sagyndykova S. Horse equipment of medieval nomads of the Kazakh Altai (based on materials from the Tuyetas burial ground) // Archaeological Research in Asia. 2022. № 31.

«ТАРИХИ ЖАДЫНЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ЖАҢА БАҒЫТ: ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЖАҢА ҚЫРЛАРЫ» СЕКЦИЯСЫ

СЕКЦИЯ «СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ: НОВЫЕ ГРАНИ ИССЛЕДОВАНИЯ»

ЖЕЗҚАЗҒАНДАҒЫ КЕҢГІР КӨТЕРІЛІСІНІҢ ШЫНДЫҒЫ

Абдикаримова А.Б. тарихшы
Әлімхан Ермеков атындағы мектеп-лицейі
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Соғыстан кейінгі жылдары ГУЛАГ тұтқындарының құрамы 1934-1939 жылдардағы «Үлкен террор» кезеңіндегіден де мүлдем өзгеше болды. Кейінгі жылдары бұл жерге, бұрынғы мақсаттан тыс, ұйымдастырылмаған, көбіне саяси бағыттан түсінігі жоқ адамдар тобы түсті. Соғыстан кейінгі тұтқындардың көпшілігінде Екінші дүниежүзілік соғыс саяси білімнің мектебіне айналды: КСРО-дан тыс жерлерге барған адамдар «капиталистік тозақ» («қырғиқабақ соғыс», соның ішінде осындай көзқарастарға қарсы тұру үшін басталған) коммунистік насихаттың алдауын көрді. Әскери іс-қимылдарға қатысу кеңестік офицерлер корпусын түбегейлі жаңартады: көптеген кәсіби емес әскери адамдар мен кең көзқарасы бар адамдар оған батылдық, бастамашылдық және ұйымдастырушылық қабілеттер арқылы қосылды.

Соғыстан кейін көптеген кеңестік адамдар жақсылыққа үміт артты: бостандықтың көбеюі, жалпыға ортақ коммунистік үстемдіктің әлсіреуі. Мұндай пікірлер әсіресе жастардың саяси ұйымдары пайда болған студенттер арасында кеңінен таралды (осындай 15-ке жуық топ белгілі болды). Лагерьлерде ұзақ уақыт отырған - бір кездердегі жастар мен майдангерлер лагерь әкімшілігі мен қылмыскерлердің озбырлығына қарсы тұру үшін өздерін ұйымдастыра бастады. Соғыстан кейінгі тұтқындардың үлкен ұйымдасқан топтары Батыс Украина мен Балтық жағалауындағы көтерілісшілер қозғалысының қатысушылары, сондай-ақ оларға көмектескен немесе жанашыр адамдар болған.

1946-1947 жылдар мен 1949 ж. жоғары санаттағы саяси тұтқындар ГУЛАГ-қа жіберілді. Нәтижесінде КСРО Министрлер Кеңесінің 1948 жылғы 21 ақпандағы қаулысында «аса қауіпті» саяси тұтқындар шоғырланған лагерьлерде көтеріліске дайын ұйымдасқан топтар құрылды деп көрсетілген.

Сондықтан 1946 жылдан бастап лагерьдегі көтерілістер бірінен соң бірі жүрді. Көптеген жағдайларда көтерілісшілер лагерьлерден кетуге және партизандық соғыс ұйымдастыруға тырысты - сталиндік үлгідегі коммунистік режим оларға басқа таңдау қалдырмады [1].

XX ғасырдың 50-жылдарының басында лагерь басшылығы Стаханов қозғалысын орналастыруға тырысты. Карлагтың кеңсесінің бастығы 1936 жылғы 28 қаңтардағы №36 бұйрыққа сәйкес, «олардың жұмысын стахановтық жолмен қайта құру» қажет деді: «бұл тұтқындар жаңа жазбалар беріп қана қоймай, сонымен бірге олардың мысалдары бойынша жоғары еңбек өнімділігі үшін күрес жүргізеді. Алайда, олардың саны өте аз болды. Өмір көрсеткендей, сотталғандарды еңбек өнімділігін арттыру үшін әлеуметтік бәсекелестікке жаппай тарту болған жоқ. Бәсекелестік қағаз жүзінде қалды, өйткені сотталғандардың еңбегін нақты ынталандыру болған жоқ [2].

«Жетілдірілген» лагерьлерде жыл ішінде екі, төрт және тіпті бес жылдық өндірістік бағдарламаны жүзеге асырған тұтқындар болды. Әрине, сотталғандардың арасында мұндай рекордшылар аз болған. Жүздеген мың гулагиттер, қатты шаршап, аш болып, өндіріс деңгейінің төмен көрсеткішін де орындамады. Мұның бәрі лагерьлердегі жарыстың ресми болғандығын растайды. Атап айтқанда, саяси бөлімінің бастығы С.М. Дубовик бұл туралы Карлагтың 9-шы партия конференциясында жасаған баяндамасында мәлімдеген.

Техниканың қызметін білмегендіктен, тұтқындардың дұрыс жұмыс істемеуінің нәтижесінде қауіпсіздік ережелерін сақтамау, сотталушылардың жаппай жарақат алуына әкелді. Мысалы, Құмды лагерінде 1954 жылдың бірінші жартыжылдығында 1374 жарақат болды, оның 34,4% -ы өлімге әкелді.

Тың және тыңайған жерлерді игеруде әдебиетте еш жерде айтылмағанына қарамастан, ГУЛАГ айтарлықтай үлес қосты. 1955 жылдың наурызына қарай Қазақстанның тың және тыңайған жерлеріне астық дайындауға 5,5 мың тұтқын келді. Олар 444 мың тоннаға 110 қойма салуға мәжбүр болды. Сонымен бірге лагерьлердің экономикасы зиянсыз екені белгілі, сондықтан ГУЛАГ жыл сайын мемлекеттік бюджеттен едәуір мөлшерде субсидия алады.

Еңбекпен түзеу лагерьлерінің қызметкерлері, ВОХР жеке құрамының қызметкерлері және сервистік қадағалау заңды өрескел бұзған. Бұл тұтқындарға қарсы қаруды заңсыз қолданудан, адамның қадір-қасиетін түсіретін іс-әрекеттерден, тұтқындарды ұрғаннан, бас бостандығынан айыру мерзімін заңсыз ұзартудан көрініс тапты, сотталғандардың арыздары мен өтініштерін қабылдау және қарау ережелерін бұзу, заңсыз тұтқындау және жазаны өтеу камерасында қамауда ұстау және т.б. кеңінен орын алды [3, 34].

Бұл кемшіліктер Қазақстан аумағында орналасқан лагерьлер мен колонияларға да тән болды. Мәселен, КСРО НКВД Ақтөбе зауыты ИТЖ және құрылыс бөлімі басшысының 1942 жылғы 3 қарашадағы «Тұтқындарға қатысты заңның сақталуы туралы» бұйрығымен, лагерьдің бұрынғы басшысы Будниковтің заңбұзушылығын және бірнеше лагерьдің бөлімдерінде осындай бұзушылықтар болғандығы айтылды. Тағы бірінде, Степной лагеріндегі қақтығыстың нәтижесінде бір топ күзетшілердің жаппай қырылғандығы, бірқатар тұтқындарға ауыр дене жарақаттары берілді деп айтылған. Тағы бір деректе Қарағанды лагері Батыс филиалы бастығының орынбасары Шевченко, бақылаушы Кабановпен мас күйінде тұтқын Рябчиковті ұрып-соғып жібергендігі жазылған. Мұрағат құжаттарында көрсетілгендей тұтқындарға қарсы мұндай заңсыз әрекеттерге Карлагтың Котур және Тартаул филиалдарының бақылаушылары жиі жол берген.

Тұтқындардың құқықтарын өрескел бұзумен байланысты заңсыздық, оларды жүйеге, ЕТЛ жетекшілеріне және режимге қарсы кек алуға мәжбүр етті. Олар әр түрлі болды. Лагерь әкімшілігіне наразылық білдірген көптеген тұтқындар лагерь режимін бұзды. Бұл үшін оларға қатаң қылмыстық және тәртіптік шаралар қолданылды. Мысалы, сотталғандардың лагерь режимін бұзғаны үшін Ақтөбе облыстық сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасы А.Семинихин, А.Ашурова, И.Дьяконов, В.Третьяковалар 5 жылға құқықтарынан айырумен 10 жылға бас бостандығынан айыруға сотталды.

Лагерьдегі тұтқындардың наразылық білдіру нысандарының бірі - бұл өзін-өзі өлтіруге байланысты. Қарсылықтың бұл түрі үшін контингентті лагерь әкімшілігі қатаң жазалады. Мысалы, тұтқын А.Рогов 5 жылға бас бостандығынан айырылды, Д.Ерофеевтің мерзімі 7 жылға ұзартылды [4, 150].

Лагерьлерде режимнің күшеюіне қарсы наразылықтың жиі түрі тұтқындардың қашуы болды. Тұтқындардың қашуы үшін Чигринский Р.П., Кладиев Г.П., Андриевский В.И., Бекарыстанова М., Сандырова П.В., Ильченко (Софянов И.Я.), Хромова И.Ф., Киселева (Н.А. Усманов), Расулова Р. және Худайбердиева Ж. 10 жылға сотталды. Көбінесе тамақтанудан бас тарту және көп күндік аштық жариялау да жүзеге асырылды.

ГУЛАГ тұтқындарының наразылығы өршіп, көтерілістер жиілейді. 1942 жылы Воркутлаг тұтқындарының көтерілісі басталды, 1949 жылы - Абез станциясында. Осындай құбылыстар Қазақстан аумағында орналасқан лагерьлерге де тән болды. 1951 жылы арнайы ерекше режимдегі Құмды лагерінде осындай көтеріліс орын алып, оған 250-ге жуық тұтқын қатысты. 1952 жылы Екібастұз лагерь бөлімінде 600 адам осындай бас көтеруге қатысты. Тұтқындардың жаппай тәртіпсіздіктері 1953 жылы Молотов облысының УТЛК-да, 1953 және 1954 жж. 1956 жылы Карлагтың Спасск лагері бөлімінде, 1957 жылы Мәскеу облысының ИТК полиция бөлімінде жалғасын тапты.

Сталиндік режим кезіндегі барлық бас көтерулер ішінде қатысушылардың саны, оқиғалардың ұзақтығы мен трагедиясы, маңыздылығы жағынан 1954 жылы КСРО Ішкі істер министрлігінің далалық лагеріндегі тұтқындардың көтерілісі маңызды орын алады. Өткеннің қателіктерінен сабақ алу үшін қоғамымыздың мемлекеттік жүйесінде кепілдемелер жасалуы керек. Бұл Кеңес Одағы тарихындағы қайғылы оқиғалардың қайталануын ескертетін еді. Әлеуметтік және мемлекеттік жүйені дәйекті түрде реформалау, заңның үстемдігін жетілдіру, сталиндік менталитет қалдықтарынан толығымен арылу және республикада адамдарға деген құрметті дамыту қажет болатын.

Кеңестік саяси жүйенің қалыптасуы мен жұмыс істеу механизмінде КГБ билігін жүзеге асыру барысында маңызды рөлді ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД органдары атқарғаны белгілі. Өткеннің қайғылы нәтижелеріне сүйене отырып, кейбір қазіргі саясаткерлер мен журналистер шынайы

демократиялық мемлекет мемлекеттік қауіпсіздік органдарын жоймай дами алмайды деген пікір білдірді.

Кеңгір лагері неге көтерілгенін түсіну үшін алдымен соғыстан кейінгі жылдардағы ГУЛАГ қандай болғанын анықтау керек. Қуғын-сүргін науқаны кезінде кеңестік пенитенциарлық жүйе үлкен методологиялық жетістікке жетті. Ол саяси тұтқындарды қорқынышта ұстады. Кейде жұмысшылар мен шаруалардың режиміне «әлеуметтік жағынан жақын» деп саналатын қылмыскерлер ғана режимнің күшеюіне және өз басшыларының ерікті билігіне қарсы наразылық білдіре алады. Бірақ жеңістен кейін жағдай өзгеріп, лагерьлердегі наразылықтардың саны тұрақты түрде өсе бастады. Оның Апогейі 1952 жылдан 1954 жылға дейінгі кезеңді қамтыды. Бұл кезде ГУЛАГ жүйесінде көтерілістер басталған. Олардың соңғысы Кеңгір көтерілісі болды.

Соғыстан кейін билік біртіндеп лагерьлердегі жағдайды бақылауды жоғалта бастады. Бірақ тұтқындардың саны өсе берді. Өз Отанын сақтап қалғанын білген және олардан алғыс күткен миллиондаған азаматтар майданнан оралды. Халық ризашылық пен жеңілдіктің орнына репрессияның жаңа кезеңін алды. 1945-1953 жылдар аралығында контрреволюциялық және саяси мақалалар бойынша 626 000-нан астам адам сотталды.

Көбіне бей-жай қарамайтын ардагерлерге қатысты істер соғыстан кейін бірнеше жылдан кейін басталды. Майдангерлермен бірге лагерьлерге түрлі сатқындар мен қызметтестер - Власовиттер, Остарбайттар, Прибалтика ұлтшылары жіберілді. Соғыстан кейінгі сталиндік жылдарда ГУЛАГ тұтқындарының саны екі еседен астам өсті: егер 1945 жылы еріксіз еңбек лагерьлерінде 715 000 адам ұсталса, 1953 жылы олардың саны 1 731 000 болды.

1945 жылы мамырда бүкіл совет адамдарымен бірге ГУЛАГ тұтқындары да бір адамдай қуанды. Саяси тұтқындар қазір мемлекет оларды міндетті түрде босатуы керек деп санады. Жеңіс құрметіне рақымшылық жасау арқылы 626 000 адам босатылды, олардың 1724-і ғана саяси тұтқындар еді. Сотталған соғыс ардагерлері орындарында қалды.

Билік саяси тұтқындарға олардың әлі де халық жауы екенін ашық айтты. Сырттай және аштық жариялау сияқты алғашқы наразылықтар сол кезде басталды. Лагерьлер санының көбеюі персонал мен қаржыландырудың шамалы өсуімен қатар жүрмеді. Сондықтан, кеңес үкіметі үшін басты критерий болған лагерьлердегі өмір сүру деңгейі мен олардың экономикалық өнімділігінің деңгейі нашарлады. Тұтқындар наразылық таныта бастады. Қарулар қолдану мен наразылықтар көбейе бастады. Сонымен қатар, лагерьлер ішіндегі кісі өлтірулер саны едәуір артты. Бұған 1947 жылы өлім жазасының алынып тасталуы ықпал етті.

Лагерь әкімшілігі жағдайды бақылауды жоғалтып алды. Қауіпсіздік лагерьлерде сотталушы топтарға ықпал ету арқылы бақыланады; нұсқаулықта жазылған ескі қатаң және қарапайым әдістер енді жұмыс істемеді. Солженицын мен көптеген тарихшылардың пікірінше, лагерь күзетшілері қылмыскерлерді саяси қысым мен қорқыту құралы ретінде қолданған.

Сталин қайтыс болған кезде лагерьлердегі тұтқындар қатты қуанды. Саяси тұтқындар тағы да рақымшылық күтті. Биліктің режимді ырықтандыру жолындағы көптеген қадамдарына қарап ой түйіндеген олар, ендігі кезекте жағдайлары жұмсартылады деп сенді. Гулагтың адамгершіліксіз сталиндік өлтіруші ретінде толық жойылуына үміт пайда болды.

1953 жылы Берия миллион адамға кешірім жасады. Бірақ саяси емес, ол қылмыскерлерді лагерьлерден қысқа жазамен босатты. Бұл апатқа айналды. Олардың көпшілігі қылмыстық өмірге оралды. 1953-1954 жылдары КСРО-ның көптеген қалаларында қылмыстың күрт артуы тіркелді.

Кеңгір көтерілісін басу кезінде, тірі қалған куәлардың айтуынша, құрбандардың саны бірнеше жүзге жеткен. Ал ресми құжатқа сүйенсек, қарулы қақтығыс кезінде тұтқындардан 46 адам өлген, 5 адамды тұтқындардың өздері өлтірген, 61 адам әртүрлі дәрежеде жарақат алған. Әскерилердің ішінен 40 адам жаралы болған. Көтеріліс барысында материалдық шығын 36908 сомға, жұмысқа шықпаудан болған зардап 4 708 621 сомға бағаланды.

Көтеріліске қатысқан 5200 тұтқынның тағдыры оңай болған жоқ. Белсенділік көрсеткен 400 адам түрмеге жабылды, көтерілісті қолдаған 1 мың адам (500 әйел, 500 еркек) Магаданға, Озерлагқа жер аударылды. Көтеріліс басшыларының істері Қазақ КСР Жоғарғы сотының көшпелі сессиясында 1955 жылдың 21 шілдесі мен 8 тамызы аралығында қаралып, көтерілісті ұйымдастыру ұйымына кірген Э.И. Сученков, Г.И. Келлер, В.П. Рябов, Ю.А. Кномпус, В.П. Скирчук, В.В. Иващенко РСФСР қылмыстық кодексінің 58-3-бабымен айыпталып, өлім жазасына кесілді.Үкім 1956 жылдың 8 қыркүйегінде орындалды. Көтеріліс басшысы К.И. Кузнецовқа кесілген өлім жазасы 1955 жылдың 5 тамызындағы Қазақ КСР Жоғарғы сотының қаулысымен 25 жыл мерзіммен алмастырылды. Дегенмен, көтеріліс текке кеткен жоқ. Ресми басшылық саяси тұтқындардың көпшілігінің ісін қайта қарауға мәжбүр болды. Соның нәтижесінде Степлаг

бойынша 8 мың тұтқын ақталып, бостандық алды. Кеңгір көтерілісін жасырын ұстауға тырысқанымен, ол жөнінде хабар Батыс елдеріне жетті. 1955 жылы Жезқазғаннан Мордовиядағы Дубровлагқа аударылған украин әйелдері көтерілісшілердің хатын жасырын түрде шетелге бере алды. Ол хат 1956 жылы Лондонда жарияланды. АҚШ-та, Германияда Степлагтың бұрынғы тұтқыны венгр Ференц Варкони куәгер болып, өзінің кітабын шығарды. 1956 жылы Нью-Йоркте сотталған Кеңгір көтерілісшілерін қолдау митингісі өтті. Митингіге қатысушылар АҚШ президенті Д.Эйзенхауэрге арнаулы жеделхат жолдады.

Әдебиеттер тізімі

Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологическое исследование. - 1991.- № 6. - С. 10-32.

Память о Кенгирском восстании. // https://e-history.kz/ru/publications/view/2488

Кокурин А.И. Восстание в Степлаге. // Отечественные архивы. — 1994. - № 4. - С. 33-82. (с дополнениями).

Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918-1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Ин-т рос. Истории РАН. - М: Наука, 2006. - 438 с.

ЖЕНСКИЕ СОВЕТЫ КАК ФОРМА ОБЩЕСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ В КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1946-1953 ГГ.

Абдрахманова А.А., магистрант 2 курса
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
ayzhananya@bk.ru

Женсоветы – это производственные советы женщин, занимавшиеся в 1930-1980-е гг. контролем осуществления трудового законодательства по отношению к женщинам. В разные периоды термин являлся собирательным общеупотребительным названием нескольких официальных органов. Женсоветы возникли в 1930-е годы из актива женотделов, преобразованных в 1929 г. в женские сектора при партийных органах города, района, области, предприятия и т.д.

По решению ЦК КП (б) К в 1943 году было созданы отделы по работе среди женщин центрального Казахстана, обкомов, горкомов и райкомов КП (б) Казахстана.

Женсоветы организовывались во всех предприятиях, колхозах, совхозах, МТС с целью поднять всех женщин активно участвовать в производственной и общественно-политической жизни республики. Женсоветы имелись при каждой первичной парторганизации предприятий, колхозов, совхозов, МТС и железнодорожных организаций. Также имелись женорганизаторы, которые назначались первично парторганизацией на отдаленных фермах совхозах и на отгонном животноводстве колхозов.

Председателями женсоветов, где имелась возможность, избирались коммунистки, а членами женсоветов – лучшие передовики производственной и общественной организаций.

Состав женсоветов при колхозах в большем случае состоял из 5-7 человек. При женсоветах колхоза работали комиссии: полеводческая, животноводческая, по агитационно-массовой работе и бытовая, которыми руководили члены женсовета. В женсоветах промышленных предприятий и транспорта количество членов женсоветов доходило до 11-15 человек, в этих женсоветах не было полеводческой и животноводческой комиссий, а вместо них имелась производственная комиссии. Женсоветы свою работу выполняли планово, план работы согласовывался с первичными парторганизациями, также председателями женсоветов отчитывались и перед общим собранием женщин и перед парторганизациями. Все вопросы, связанные с работой среди женщин, разбирались сначала на заседаниях женсоветов, иногда по мере надобности на совместном заседании женсоветов с активом общественниц, после ставились перед парторганизацией и администрацией для разрешения.

Женсоветы являлись проводниками и организаторами в выполнении всех мероприятий, проводимых первичными партийными организациями. Было принято решение ЦК КП (б) К от 11

апреля 1944 г. «Об усилении работы партийных организаций среди женщин». В решении отмечалось, что за время Великой Отечественной войны роль женщин в хозяйственной жизни КазССР неизмеримо возросла. В промышленных предприятиях и на транспорт республики влилось новое мощное пополнение женщин, с успехом заменивших мужчин, ушедших на фронт. Только в Карагандинском угольном бассейне за это время число женщин, занятых на производстве возросло с 2758 до 12 341 человек, в предприятиях в сельском хозяйстве, где женщины и до войны являлись большой силой, за время войны стали основной и решающей силой колхозных производств. Увеличилось также количество женщин, работающих и на других руководящих советской и хозяйственной работах.

Однако, несмотря на такую возросшую роль женщин в хозяйственной, политической жизни КазССР, многие партийные организации республики не только усилили свою работу среди женщин, но и в ряде случаев даже ослабили ее. В результате недооценки и неудовлетворительного руководства работой среди женщин со стороны партийных комитетов в этом деле не было создано необходимого перелома даже после создания специальных отделов по работе среди женщин. Обкомы, горкомы, райкомы КП (б) К не сумели правильно определить задачи вновь созданных отделов по работе среди женщин, плохо руководили ими. В решении бюро ЦК КП (б) К от 11 апреля 1944 г. указывалось, что основной задачей отделов по работе среди женщин являлась мобилизация широких масс колхозниц, работниц, на дальнейшее повышение производственного труда в промышленности, на транспорте, в сельском хозяйстве и вовлечении в производство новых слоев женщин, не занятых общественным трудом. Этим решением партийные организации и отделы по работе среди женщин также обязывались улучшить постановку политико-воспитательной работы среди женщин, работу по ликвидации неграмотности и малограмотности среди женщин-казашек, организовывая через женсоветы акты на проведение мероприятий за внедрение культуры в быту, развернуть решительную борьбу с феодало-байскими пережитками и наряду с этим, привлечь женские массы к активному участию в проведении всех мероприятий по оказанию помощи семьям военнослужащим.

По реализации решения ЦК КП (б) К от 11 апреля 1944 г. вновь были проведены областные совещания работников отдела по работе среди женщин, на котором были приняты конкретные мероприятия. Большинство отделов по работе среди женщин было осуществлено ЦК, Обкомами, Горкомами, райкомами КП (б) К [1, л. 6-9].

Отдел по работе среди женщин направлял основное внимание на дальнейшее поднятие активности женщин и их сплочение вокруг партийных организаций, способствовавшее мобилизации широких масс работниц и колхозниц на выполнение и перевыполнение хозяйственно-политических задач, стоящих перед районом, областью и республикой, и там, где руководству их работой уделялось со стороны секретарей обкомов, горкомов и райкомов КП (б) К достаточно внимания, отделами по работе среди женщин проделаны не мало работы.

Женсоветы под руководством первичных парторганизаций проводили всю политико-воспитательную работу среди женщин, проявляли инициативу в деле правильной организации труда колхозниц и работниц на производстве, мобилизуя их на выполнение и перевыполнение производственных норм, привлекая широкие слои трудящихся женских масс в работу по оказанию помощи семьям военнослужащих, школам, детским домам, сиротам и по улучшению культурно-бытового обслуживания населения, по наведению чистоты порядка в городе, рабочих поселках и колхозах. Женские советы предприятий и колхозов добивались полного охвата женщин социалистического соревнования. Для этого в цехах завода, в сменах, бригадах и общежитиях женщин проводились собрания женщин, беседы с ними, прикрепляли отстающих работниц к лучшим мастерам. Совещания с колхозницами не выполняли минимума трудодней. В результате мероприятий, проводимых отделами по работе среди женщин с помощью систематического руководства партийных организаций, возросло число участия женщин в поднятии народного хозяйства республики, повысилась производительность их труда, сократилось количество работниц, не выработавших норм выработки, росло число женщин-стахановок, уменьшилось количество женщин не выполнивших минимум трудодней. В период выборной кампании отдела по работе среди женщин совместно с отделами пропаганды и агитации значительно улучшили работу среди женщин.

Женсоветы и актив женщин оказывали большую помощь избирательным комиссиям не только в оборудовании избирательных участков, организации детских комнат, комнат отдыха, а также и в проведении политико-массовой разъяснительной работы с избирателями, особенно с женщинами. Участвовавшими членами избирательной комиссии были председателями окружных

и участковых избирательных комиссий, заместителями председателей и секретарями, агитаторами. Много женщин работали доверительными лицами, заведующими агитпунктами. Было проведено большое количество женских собраний, прочитано много лекций и докладов, была организована новая волна социалистического соревнования среди женщин. С целью усиления политико-воспитательной работы среди женщин на предприятиях, в колхозах и среди домохозяек проводились беседы, доклады, лекции специально для женщин дополнительно к тем собраниям и лекциям, которые работницы и служащие женщины посещали наравне со всеми рабочими и служащими [1, л. 11-12].

Для проверки выполнения постановлений бюро ЦК КП (б) К о состоянии политико-воспитательной работы среди и оказания практической помощи отделам обкомов, горкомов, райкомов КП (б) К часто выезжали работники отдела по работе среди женщин. Кроме выездов работников отдела по работе среди женщин посылали ежегодные бригады из числа женского актива в область, они также оказывали большую помощь в деле реализации решений ЦК КП (б) К по улучшению работы среди женщин.

В Карагандинской области были проведены областные слеты передовиков женщин промышленности, сельского хозяйства, науки и искусства. Были обсуждены вопросы «О задачах женщин в связи с выполнением пятилетнего плана восстановления и развития народного хозяйства СССР».

По решению бюро ЦК КП (б) К от 12 декабря 1946 г. в 1947 г. с марта по май месяцы были проведены отчетно-выборные собрания женсоветов и повышения политической и производственной активности женщин. Увеличились активность женсоветов за счет лучших производственниц колхозниц, что укрепило многие женсоветы. Ход отчетно-выборного собрания освещался по радио, в районных и областных газетах. 30 декабря 1947 г. заслушивали на бюро ЦК КП (б) К «О мероприятиях по улучшению работы по воспитанию и выдвижению женщин на руководящую работу в республике». В решении отмечалось, что состояние работы по воспитанию и выдвижению женщин на руководящую работу в ряде министерств, учреждений и промышленных предприятий республики поставлено неудовлетворительно, в результате чего на руководящей работе в республике все еще мало женщин, особенно казашек.

Обкомы, горкомы, райкомы КП (б) К также мало уделяли внимания вопросу выдвижения женщин на руководящую работу. Из общего количества 5290 номенклатурных должностей 212 за 1947 г. по номенклатуре ЦК КП (б) К выдвинуты на руководящую работу всего 43 женщины, в том числе 16 казашек [1, л.15-16, 18].

В первом полугодии 1946 г. в Карагандинской области большую работу проделали женские советы, женщины-общественницы, принимая самое активное участие во всех мероприятиях и политических кампаниях. Женсовет шахты №2 на основе взятых обязательств ежедневно работал на поверхности шахты по разгрузке леса, по погрузке угля, производили очистку штреков. 15 общественниц были прикреплены к общежитиям, к столовым, к магазинам, где наведен порядок и чистота.

Женсовет оказывал помощь производственницам в повышении производительности труда и выполнении технических норм. Добиваясь для них нормальных бытовых условий. Комнаты работниц были хорошо оборудованы, бесперебойно работали комнаты личной гигиены для женщин, уделяли большое внимание охране труда женщин.

Женский совет организовал контроль за работой пошивочной и сапожной мастерских, этим самым ускорил выпуск одежды и обуви. Установил контроль над работой для учреждений, которые за истекшее время работали бесперебойно, оказывал помощь инвалидам, семьям военнослужащих, шефствовал над отрядом детского дома поселка Кампанейск.

Женсовет передовых углеразрезов 1-2, председатель женского совета домохозяйка, жена погибшего фронтовика товарищ Тейманенко, имела 4 детей. Несмотря на трудное положение, она хорошо поставила работу среди женщин и домохозяек. Товарищ Тейманенко организовала их и вовлекла в общественную работу, а среди производственниц добилась высоких показателей. На разрезах работали 233 женщин, которые выполняли задания от 110 до 130%. Женсовет в течении полугодия провел значительную работу по улучшению быта рабочих – были побелены все общежития, прачечная, магазин, столовая, лаборатория, детский сад и ясли, очищена территория от мусора, постирано белья 950 пар.

Рабочие уважали общественниц и неоднократно на собраниях выносили им благодарность.

Во время посевной было организовано три женских звена, которые соревнуясь между собой добились хороших результатов по посадке овощей, звенья занесены на «Доску почета». По

настоянию женсоветов руководство выделило 294 мануфактуры, 12 пар галош,4 пары детской обуви, детского белья и другие промтовары, продукты питания – все это было выдано 13 остронуждающимся семьям военнослужащих.

Силами агитаторов-женщин проводились читки и беседы среди работниц и домохозяек. Хорошо работал женсовет Карсакпайского медьзавода, председатель женсовета товарищ Покровская А.П., парторг ПК ВКП (б) товарищ Зельцер. Всего на работе работало 579 женщин, в том числе 124 казашек, стахановок – 126, ударниц – 74.

Принимали активное участие в реализации займа, только среди домохозяек активом женщин было распространенно на 4255 рублей.

Женсовет колхоза «Южный» являлся одним из передовых женсоветов Осакаровского района, секретарь парторганизации товарищ Балакшин, председатель женсовета товарищ Васильева.

Партийная организация оказывала действенную помощь в работе женсовета, в результате чего женсовет проводил большую работу среди женщин.

При женсовете в дни весеннего сена была создана агитбригада, в составе которой было четыре члена женсовета для обслуживания полевых станов. Выступления имели большой успех. Было сделано от 4-5 выступлений. Каждый член женсовета был закреплен за станом, где ежедневно проводились читки и беседы на текущие события.

Женский совет регулярно проводил женские собрания, на которых заслушивались лекции, доклады на производственные и политические темы. Вся эта работа способствовало тому, что 45 трудоспособных женщин работали и выполняли нормы, на широком развертывании среди них социалистического соревнования. Женсовет оказывал помощь детским садам, яслям, семьям погибших фронтовиков, оказывал помощь школе, женщины провели текущий ремонт в школе [2, л. 7-11].

В 1948 г. в Жезказганском Районном комитете всего организовано 24 женсовета, в том числе шесть женсоветов по крупным промышленным предприятиям. По району имелось 97 активистов. Они помогали повседневной работе женсовета, а также в распространении государственного займа.

Выборы прошли в 11 женсоветах. Женотдел Жезказганского РК КП (б) К с апреля месяца 1948 г. не имел Зав. Отдела по работе по работе среди женщин и только укомплектован с 13 октября 1948 г. Инструктором контролировалась работа женсоветов одновременно давался инструктаж и практическая помощь женсоветам [3, л. 33].

В 1949 г. в Шахтинском ГРК КП (б) К насчитывалось 21 женских советов, женщин-активисток в районе 227, которые принимали активное участие в работе женсоветов, помогали партийными и хозяйственными организациями.

С 10 октября по 10 ноября 1949 г. проходили отчетно-выборные собрания женсоветов. На собраниях присутствовало 1200, в прениях выступило 50 человек. Организовано 15 женсоветов.

Большую работу проводил женсовет шахты. Женщин-общественниц оказывали практическую помощь в улучшении бытовых условий, организуя побелку общежитий, уборку и озеленение территории шахт, кроме того женщины-общественницы проводили обследование состояния бытовых условий семей погибших на фронте, оказывали помощь рабочим получившим травмы на шахте.

В целях повышения идеологического уровня партийная организация привлекала женщин к участию в работе, имевшихся на шахте политкружков и школ.

В политшколах занимались 10 женщин-работниц, в кружке по изучению краткого курса истории ВКП (б) занимались 8 женщин, в кружке художественной самодеятельности – 11 женщин.

В течении 1949 г. было выдвинуто на высшие квалификации 53 женщин, в том числе обучено через курсовую сеть и повышения квалификации 17 человек запальщиков, 13 машинистов электровозов, 9 лебедчиков, 3 электрослесаря, 7 газозамерщиков и другие.

Женсовет шахты принимал активное участие в общественной работе, осуществляя контроль над работой столовых, детских учреждений, магазинов, помогали хозяйственной Организации налаживать работу в бани, прачечной и т.д.

За активное участие в общественной производственной работе 42 женщины награждены почетными грамотами Министерства Угольной Промышленности, 19 женщин занесены в книгу почета, 31 женщина занесена на доску почета, 140 женщинам объявлена благодарность приказов по шахте.

Отдел по работе среди женщин РК КП (б) К повседневно оказывал помощь женсоветам в их работе, а именно проводил ежемесячно совещания с председателями женсоветов по текущим вопросам, бывал на местах и оказывал практическую помощь.

Женщины-общественницы принимали активное участие и оказывали помощь школам в налаживании дисциплины в школе, в ремонте школ и детских учреждений [4, л. 5-7].

В 1949 г. в Карагандинской области, руководствуясь постановлениями ЦК КП (б) К и с целью улучшению вопроса о работе женсоветов на бюро СК КП (б) К обсуждался дважды, согласно постановления от 6 октября 1949 г. с 10 октября по 15 ноября партийные организации провели отчетно-выборные собрания, переизбрано 475 женсоветов, вновь избрано 104, всего женских советов было 614, вместо 510. В состав женсоветов избрано 5298 женщин. Собраниями охвачено более 30 700 женщин, в прениях выступило 1556.

С целью проведения этого мероприятия в Кировском горрайкоме г. Караганды проведено совещание с секретарями первичных парторганизаций, председателями женсоветов и женским активом района по вопросу проведения отчетно-выборных собраний женсоветов.

По проведению собраний раскреплены женактив района, ответно-выборными собраниями охвачено 3800 женщин, выступило в прениях 186 человек, переизбрано 17 женсоветов.

Машинист электровоза шахты имени Кирова т. Каримова, выступая по Отчетному докладу говорила: «Женсовет недостаточно проводил политико-воспитательную работу среди женщин, женские собрания проводились редко, не проявлял достаточной инициативы по вовлечению женщин, а также и по улучшению быта работниц, женсовет мало изучал условия труда женщин.»

В железнодорожном районе было переизбрано 5 женсоветов, перед их выборами проведен актив женщин, где присутствовало 95 членов женсоветов, на активе женщин выступила товарищ Матрикеева, он указала на то, что отдельно женсоветы зачастую не планировали работу, партийные организации редко заслушивали отчеты председателей женсоветов о проделанной работе.

В Осакаровском районе было переизбрано 44 женсовета. Участники отчетно-выборных собраний, обсуждая работу женсоветов подвергли их работу критике, из которых 8 женсоветов получили неудовлетворительную оценку работы.

В Нуринском районе для проведения перевыборов женсоветов на места были направлены уполномоченные из районного женского актива, которые оказали практическую помощь в организации и проведении собраний и подборе кандидатур в женские советы.

Была слабо поставлена работа женсоветов в Жана-Аркинском, Кувском, Коунрадском районах.

Отчетно-выборные женские собрания послужили стимулом в улучшении работы женсоветов, выступления участниц собраний характеризовали возросшие требования женщин в организации политико-массовой работы. После перевыборов работа в ряде женсоветов улучшилась [4, л. 135-136].

Анализируя постановление бюро ОК КП (б) К от 1 июля 1949 г. о работе женсоветов и постановление о проведении выборов женсоветов и семинары председателей женсоветов Кировской ГРК КП (б) К провел в 1950 г. значительную работу по устранению серьезных недостатков в работе женсоветов.

В течении полугода на бюро ГРК КП (б) К пять раз заслушивался вопрос о работе среди женщин. Заслушивались следующие вопросы:

1. О работе с кадрами в парторганизации ОРСа;
2. О состоянии политико-воспитательной работы среди женщин и руководство женсоветом партийным бюро шахты №31;
3. О ходе подготовки и проведении летне-оздоровительной компании по тресту Кировуголь;
4. Об охране труда женщин на шахте №3 бис и др.

Всего в районе было женсоветов 28, женщин-активисток 530 человек, являющиеся активным звеном в работе среди женщин, работа и инициатива была направлена на улучшение бытовых условий рабочих, оказывая помощь детским учреждениям.

Для улучшения работы женсоветов отделом по работе среди женщин ГРК КП (б) К оказывалась практическая помощь путем проведения конструктивных совещаний и семинаров. Проведено девять семинаров с председателями женсоветов.

Женсоветами стали руководить грамотные, авторитетные женщины. Большую помощь женсоветы оказывали школам по подготовке к новому учебному году, помогали в ремонте школ,

отправки детей в санатории, помогали в наведении учета дошкольного возраста детей. Женсоветы контролировали работу столовой и магазинов и работу детских учреждений [5, л. 8, 9].

В 1952 г. для улучшения политико-воспитательной работы среди женщин города Караганды под руководством партийных организаций работали 125 женсоветов с активом женщин-общественниц более 1000 человек, которые оказывали практическую помощь хозяйственным руководителям в налаживании нормальных бытовых и производственных условий рабочим проживающим в общежитиях и интернатах, возглавляли контроль за работой бытовых предприятий и принимали меры к устранению установленных недостатков, тем самым женщины-общественницы принимали участие в выполнении пятого пятилетнего плана.

К числу лучших женсоветов за 1952 г. можно отнести артель «Победа» с председателем т. Бардина, разрез №4 председатель т. Ларина, шахта «1 председатель товарищ Уманская, завод имени Пархоменко товарищ Фельдштейн, ЦОФ председатель товарищ Симонова, которые также планировали свою работу и воспитывали женщин в духе патриотизма и любви к своей стране [6, л. 41].

Таким образом, огромную политико-воспитательную работу среди женщин проводили первичные партийные организации. Они руководили женсоветом. Женсоветы шахт, предприятий и учреждений района работали по плану, которые утверждались на партийном бюро. Партийные организации через женсоветы привлекали женщин для участия в общественной работе. Женщины работали пропагандистами, агитаторами, докладчиками. Женские советы оказывали большую помощь партийным, профсоюзным и хозяйственным организациям и шахтерами в выполнении плана угледобычи. Женщины-общественницы следили за чистотой, уютом в общежитиях и интернатах рабочих, осуществляли контроль над работой столовых магазинов, детских и лечебных учреждений. Женсоветы на протяжении истории их существования являлись базовой частью женского движения, направленного на улучшение положения женщин, усиление их роли в жизни общества, создание благоприятных условий для гармоничного сочетания частной, семейной жизни и профессиональной деятельности женщин. Женские советы как механизм оперативного реагирования на жизненно важные проблемы населения особенно востребованы в кризисные, переломные периоды развития общества. Женские организации не только проявляют готовность стать опорой власти в решении социальных программ, но и инициируют многие социальные проекты, разрабатывают механизмы их решения, тем самым, ускоряя процессы модернизации общества.

Список литературы

Архив Президента Республики Казахстан. Фонд 708. Опись 11. Дело 1740.
Государственный архив Карагандинской области. Фонд 1. Опись 7. Дело 740.
Государственный архив Карагандинской области. Фонд 1. Опись 7. Дело 28.
Государственный архив Карагандинской области. Фонд 1. Опись 7. Дело 29.
Государственный архив Карагандинской области. Фонд 1. Опись 7. Дело 109.
Государственный архив Карагандинской области. Фонд 1. Опись 7. Дело 190.

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Алинова Г.К., 2 курс магистранты
(Ғылыми жетекшісі: Ильясов Ш.А. қауымдастырылған профессор, философия докторы)
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Аннотация: Бұл мақалада заманауи зерттеулер мен тарихи құжаттарға сүйене отырып, "Қазақ" газетінде жарияланған тарихи құжаттардың бағасына және "Қазақ" газеті мен А.Бөкейхановтың ұлттық сана мен идеологияны қалыптастырудағы рөліне талдау жасалынды. Ә. Бөкейхановтың қазақтардың ұлттық сана-сезімін оятуға және ағартушылық қызметті ұйымдастыруға ұмтылудағы үлкен қадамы. Бөкейхановтың "қазақ тіліндегі" жарияланымдары қазақ халқының алдында тұрған өзекті әлеуметтік мәселелер, экономикалық теңсіздік және сын-қатерлер туралы.
Түйін сөздер: Әлихан Бөкейханов, «Қазақ» газеті, қазақ халқы, рухани мұра.

Әлихан Бөкейхановтың рухани мұрасын зерделеу тәуелсіз Қазақ мемлекетінің қалыптасуының тарихи процесінің барысын түсінудің басты кілті болып табылады. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда Қазақстан халқының рухани бірлігін қалыптастырудың мемлекеттік саясатының негізгі өзегі болуға тиіс ұлттық идеяны іздеу жүргізілуде. Бұл мемлекеттік тарихты білу және ұлы тарихи тұлғаларға деген терең құрметті қалыптастыру балаларды туған өлкенің тарихын, мәдениетін зерттеуге, патриотизмге, Отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеуге көмектеседі. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ұлттық ғылыми зиялы қауым маңызды рөл атқарған қазақстандық білім берудің қалыптасу процесі жүрді. Қазақ зиялыларының ең танымал өкілі Әлихан Бөкейханов халыққа абыроймен қызмет етті. Бұл өз заманының ең ағартушы адамы болды. Ол білім, мәдениет, еркін ойлау, патриотизм, талант пен зерттеушінің рухын біріктірді. Әлихан Бөкейханов 1915 жылы "Қазақ" № 118 газетінде жарияланған "Рухани мәдениетті қорғауда" атты мақаласында әлемдегі білім деңгейі мен сапасы бойынша өте қызықты және маңызды статистикалық деректерді келтірді. Әлихан дұрыс атап өткендей, қоғамның рухани мәдениетінің айрықша белгілерінің бірі-оқу сияқты сапаның даму деңгейі. Ғылымға апаратын жол газеттер, журналдар мен кітаптарды оқу арқылы жатыр, осы факторды мойындай отырып, біз ғылым мен техниканың бүкіл дамуында адамзаттың қол жеткізген жетістіктерін, адамзатқа соншалықты пайда мен жеңілдік берген барлық ғылыми жаңалықтар мен жетістіктерді игеруге деген ұмтылысты растаймыз.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов – көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, "Алаш" ұлттық-демократиялық партиясының ұйымдастырушысы және жетекшісі, Алашорданың тұңғыш қазақ үкіметінің басшысы, ғалым-энциклопедист, қазақ өлкетануының негізін қалаушы, талантты публицист.Зерттеушілердің пайымдауынша Ә.Бөкейхановтың мыңға жуық мақала мен очерктен және тағы да басқа туындылардан тұратын ғылыми публицистикалар 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін және одан кейінгі 1927 жылға дейін 50 ден астам қазақ және орыс басылымдарында жары көрген. Ә.Бөкейхановтың қаламынан туып, түрлі мерзімді басылымдарда жарық көрген туындыларының географиясы да қазіргі кең байтақ Еуразия кеңістігін қамтиді.Ә.Бөкейхановтың басылымдарда басылған мақалалапында өз аты тікелей бермей бүркеншік есімдермен берілгендігін атап өтілгенді. Ә.Бөкейхановтың бүркеншік есімдермен мақала бергенін байқаймыз. «Қыр баласы», Арыс ұлы», «Түрік баласы» бұл аталған есімдер қазақша басылған мақалаларда кездессе орыс басылымдардан бұданда асып түсетіндігін мерзімді басылымдарданбайқауға болады [1,160].

Әлихан Бөкейханов өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ халқының бостандығы мен саяси тәуелсіздігі үшін күреске арнады. Қазақтардың ұлттық сана-сезімін оятуға және ағартушылық қызметті ұйымдастыруға ұмтылудағы үлкен қадам Ә. Бөкейханов қатысқан алғашқы "Қазақ" газетінің басылымы болды.Әлихан Бөкейханов "Қазақ" газетінде маңызды рөл атқарды, ол Қазақстан тарихының бетбұрыс кезеңінде саяси автономияны насихаттау, мәдениет пен әлеуметтік реформаларды сақтау үшін маңызды тұғырнама болды. Оның газеттегі қызметі қоғамдық пікірді қалыптастыруда және оның көзқарасын қолдауды жұмылдыруда маңызды рөл атқарды. "Қазақ" газеті жай ғана жарияланым ғана емес, ол қазақ халқының тарихының бетбұрыс кезеңінде үміт, білім және мүмкіндіктерін кеңейту шамшырағы болды. Әлеуметтік, мәдени және саяси сын-қатерлермен ерекшеленетін дәуірде газет оқырмандарына олардың өміріне әсер ететін маңызды мәселелер туралы хабарлау арқылы әлемге терезе ретінде қызмет етті. Газет саяси белсенділер мен реформаторларға, соның ішінде Әлихан Бөкейхановқа өз пікірін білдіру, қолдауды жұмылдыру және саяси өзгерістерді ілгерілету үшін платформа ұсынды. Бұл қазақ халқының өзін-өзі басқаруға және өз істеріне көбірек ықпал етуге деген ұмтылысын білдірудің өмірлік маңызды арнасына айналды. Газеттің білімге қатысты ұстанымы кеңірек қоғамдық мақсатқа – білімді халықты тәрбиелеуге ықпал етті. Бұл білім жеке тұлғаны жақсарту құралы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және саяси прогреске апаратын жол деген идеяны нығайтты. XX ғасыр басында жарық көрген «Қазақ» газетінің де ұлы мақсаттары айқын еді. Бұл жөнінде газеттің тұңғыш санында-ақ Ахмет Байтұрсынов мерзімді баспасөздің басты-басты төрт түрлі қызметін атап өтеді: «Әуелі, газет — халықтың көзі, құлағы һәм тілі-дейді. Екінші, газет – жұртқа қызмет ететін нәрсе, олай болатыны жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдары газет арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып тұрады. Үшінші, газет — халыққа білім таратушы. Төртінші, газет — халықтың даушысы. «Жұртым» деп халықты арын арлап, намысын жоқтайтын азаматтары газет арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шоқытпасқа тырысады» -деп газеттің халыққа пайдасы жөнінде айтып өтеді [2]. Осы тұрғыда «Қазақ» газеті жоғарыда аталған

қызметтерін мүлтіксіз атқара білді. Алаштың сол дәуірдегі оқыған, тоқыған, саналы азаматтары, ұлт зиялылары баспасөз төңірегіне кеп топтасты. Олар отарланған қазақ жұртының жан айқайын көзбен көре отырып, халықтың басындағы ең өзекті мәселелерге үн қосып, бағыт-бағдар беріп, ақыл-кеңестерін ортаға салды. Қазақ халқының саяси дербестігі мен азаттығы жолында «Қазақ» газеті келелі жұмыстар жүргізді. Ұлттық-демократиялық бағыттағы «Қазақ» газетін шығаруға құзырлы патшалық билік тарапынан рұқсат берілгенде, баспасөзде жазылатын арнайы бағдарлама бекітіліп, бұл негізгі он екі бағытты қамтыды. Олар: Үкіметтің бұйрық жарлықтары; Мемлекеттік Дума мен Мемлекеттік Кеңес жұмысы; ішкі және сыртқы хабарлар; қазақтың тарихы мен тұрмыс жайы; этика, тарих, этнография және мәдениет мәселелері; экономика, сауда, кәсіп, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы; халық ағарту, мектеп, медресе, тіл және әдебиет мәселелері; тазалық, денсаулық және мал дәрігерлігі жайы; фельетондар; корреспонденциялар мен жеделхаттар; жергілікті хроника; суреттер; пошталар (хаттар); құлақтандырулар. Әрине, газетті шығарушылар аталған бағдарламаны толық орындаумен қатар, әскери цензураның қатаң бақылауына қарамастан қазақ мүддесі үшін күресуден еш тайсалған жоқ. Қазақ қауымы үшін қызмет көрсеткен «Қазақ» газеті ақпараттарында жоғарыда аталған бағдарламаның барлық тақырыптары түгел дерлік қамтылды [3,37.].

Әлихан Бөкейханов 1913 жылы құрылған "Қазақ" газетінің негізін қалаушылардың бірі болды. Бұл басылым сыртқы әсерлер оның мәдениеті мен өзіндік ерекшелігіне қауіп төндірген уақытта қазақ халқының құқықтары мен мүдделерін қорғауға арналды.Бөкейханов газетте оның негізін қалаушылардың бірі және көрнекті авторлар ретінде жетекші рөл атқарды. Бұл оған газеттің редакциялық бағытын басқаруға және оның қазақ халқының көзқарасына сәйкес келетіндігіне көз жеткізуге мүмкіндік берді. Қазақ" газеті бес жылдан астам уақыт бойы жарық көрді. Алдыңғы басылымдардың ешқайсысы сапасы жағынан да, тақырыптың әртүрлілігі жағынан да, таралымы жағынан да жаңа газетке сәйкес келе алмады [4, 147].

"Қазақ" газетінің беттерінде Бөкейханов қазақ мәдениетін, дәстүрлері мен фольклорын белсенді насихаттап, дәріптеді. Ол сыртқы қысым жағдайында осы мәдени аспектілерді сақтаудың маңыздылығын мойындады және қазақ халқына мәдени мақтаныш пен бірегейлік сезімін оятуға тырысты.Әлихан Бөкейханов "Қазақты" Ресей империясы құрамындағы Қазақстанның үлкен автономиясы мен саяси құқықтарын насихаттау үшін қуатты платформа ретінде пайдаланды. Газеттегі мақалалары мен редакцияларында ол саяси мәселелер бойынша өз пікірін білдірді, саяси реформалардың қолдауына ие болды және қазақтардың өзін-өзі басқаруын кеңейтуге шақырды.Бөкейханов қазақ халқының құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту құралы ретінде білімнің берік жақтаушысы болды. "Қазақ тілінде" ол білім берудің маңыздылығын атап өтіп, білім беру әлеуметтік және саяси прогреске апаратын жол екенін мойындай отырып, қазақ балаларына сапалы білім алуға қолжетімділікті жақсартуға шақырды.

1913-1915 жылдары шығып тұрған қазақ газетінің мақсаты қандай болды, осы жылдар аралығында газет халық алдындағы өз миссиясын атқара алды ма? Енді осы сұраққа жауап беріп көрейік. Алаштанушы-ғалым, академик Кеңес Нұрпейіс «Алаш һәм Алашорда» атты зерттеуінде: «Қазақ интеллигенттерінің алғашқы алғашқы тобының басым көпшілігі әмбебап мамандар болды: олар ғылыми жұмыстармен де, оқу-ағарту ісімен де, алғашқы қазақ тілінде басылымдар шығару қарекетімен де, көркем творчествосымен де қатар айналысты. Басқа сөзбен айтқанда, олар сол кездегі қазақ қауымының рухани сұраныстарына мүмкіндіктерінше толық жауап беруге атсалысты. «Айқап» журналын және жалпыұлттық «Қазақ» газетін шығару арқылы олар халықты оқуға, көшпелі шаруаларды отырықшылыққа шақыруда, шаруашылықты жүргізудің прогерссивті формаларын, әйел теңдігін насихаттауда, патша үкіметі тарапынан жүргізіліп отырған отаршылдық саясатқа қарсы қоғамдық пікір қалыптастыруда айтарлықтай оңды істер тыңдырды» [5, 123-б.]. Міне, көріп отырғанымыздай, Алаш қайраткерлері «Қазақ» газетін қазақ ұлтының тағдырына қатысты барлыс істерге пайдаланды.

Әлихан Бөкейхановтың әдеби таланты оның "қазаққа"арналған еңбектерінде көрінді. Оның мақалалары, очерктері мен редакциялары тек ақпараттық қана емес, сонымен қатар қоғамдық пікірдің қалыптасуына және ұжымдық іс-әрекеттің мотивациясына әсер етті.

"Қазақ" газеті жұмысымен Бөкейханов Қазақ қауымдастықтары арасындағы ұлттық бірліктің маңыздылығын атап өтті. Ол мәдениетті және саяси автономияны сақтаудың ортақ ісіне баса назар аудара отырып, әртүрлі қазақ топтары арасындағы келіспеушіліктерді еңсеруге және ынтымақтастыққа ықпал етуге ұмтылды.Бөкейхановтың "қазақ тіліндегі" жарияланымдары қазақ халқының алдында тұрған өзекті әлеуметтік мәселелер, экономикалық теңсіздік және сын-қатерлер туралы хабардарлықты арттырды. Оның мақалалары адамдарды қазақстандық қоғамның

игілігі үшін бірлесіп жұмыс істеуге шабыттандырып, іс-әрекетке шақыру болды [6,63.]. Сондай-ақ, қазақ зиялыларының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезіндегі ұстаған бағыттары мен мақсат-мұраттарын және атқарған қызметтерін «Қазақ» газеті материалдары негізінде терең зерттеп, тарихи бағасын беретін уақыт жетті.

Бүгінгі «Қазақ» газетінің тарихы екі кезеңнен тұрады. Алғашқысы – 1913-1918 жылдар болса, екіншісі – 2006 жылдан қазіргі күнге дейінгі аралықты қамтиды.

1913-1918 жылдар ішінде «Қазақ» газетінің құрылтайшылары Әлихан Бөкейхановтың өзі мен оның сенімді үзеңгілестері Ахмет Байтұрсынов және Міржақып Дулатовтың қажырлы еңбектерінің арқасында газеттің 1-265 сандары жарық көрді.

Тарихи деректерге қарағанда, «Қазақ» деген атаумен ұлт газетін шығаруға ресми рұқсат Ахмет Байтұрсыновқа 1905 жылғы желтоқсанның 9-да берілген екен. Ал апталық «Қазақ» газетінің алғашқы саны 1913 жылғы ақпанның 2-де жарық көрді де, 1915 жылдан бастап аптасына екі рет шығатын болды.

Газет қолдан қолға, ауылдан ауылға өтіп, тозып жетіп жыртылғанша оқылды. Оны сол заманда Дала және Түркістан уалаяттарына немесе 9 облыс және 1 губернияға бөлінген (Қыр баласы. «Қазақ» газеті, 1913 жыл, №8) Қазақ елінің түкпір-түкпіріндегі жұрт жаздырып алды. «Қазақ» газетін метрополияның Киевтен Қазанға, Санкт-Петербургтен Томскіге дейінгі университеттерінде білім қуып жүрген қазақ студенттері де жаздырып оқығаны туралы деректер кездеседі. Осылайша аз уақыт ішінде «Қазақ» сол кездегі 5 миллионға жуық көшпенді халықтың көпшілігі білетін беделді басылымға айналды. Алғаш жарық көрген күнінен бастап «Қазақ» газеті қазақ даласының қоғамдық-саяси және мәдени өміріне бес жылдан ұзақ уақыт абыройлы қызмет етті. Оған қоса өзінен бұрынғы басылымдардың бірі де «Қазақ»-пен не сапасы, не көтерген тақырыптарының маңыздылығы, не таралымы жағынан тең келе алмады. Алайда отаршыл империя заманынан аман шыға білген «Қазақ» газеті Кеңес өкіметінің Қазақстанға билік орнатуға тырысқан алғашқы күндерінде-ақ – 1918 жылдың наурызында біржола жабылды. Көп ұзамай оның құрылтайшылары мен авторларының басым көпшілігі саяси қуғын-сүргін кезінде атылып кетті.

1923 жылы «Шолпан» журналында Мұхтар Әуезов: «Қазақ» газеті – ел дертінің себе-бін ұғып, емін біліп, енді қазақты оятып, күшін бір жерге жинап, патша саясатына қарсылық ой-лап, құрғақ уайымнан да, бос сөзден іске қарай аяқ басамыз деп талап қыла бастаған уақытқа келді. Бұл тұтынған жолында «Қазақ» газеті өз міндетін дөп атқарды», – деп әділ бағасын берген «Қазақ» газеті араға 88 жыл салып 2006-жылдың 22-наурызында бұрынғы басылымның заңды жалғасы ретінде жазушы Қоғабай Сәрсекеевтің ұйытқы болуымен №266 санынан қайта жарық көрді. Осылайша «Қазақ» газетінің екінші тынысының ашылғанына бүгінде 10 жыл толып отыр.

«Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» айтсақ, «Қазақ» газетін XX ғасырдың алғашқы жиырма жылындағы қазақ қоғамдық өмірінің шынайы шежіресі, ұлттық сананың ұйытқысы және жаңа үлгідегі қазақ баспасөзінің негізін қалаған энциклопедиялық басылым деп бағалауға әбден болады. Аталмыш кезенде «Қазақтың» жеті өлшеп, бір пішер шешімінсіз, басылым басқармасының жетекшілігінсіз ұлтқа қатысты бірде-бір уақиға болмады десек, ол – соның дәлелі. «Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың әруақты аты» өшпесін әрі «киргиз» болып шатаспасын деген мақсатта «Қазақ» деп ат қойған газеттерінде алаш азаматтары «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара» халқының қамы үшін аянбай қызмет етті. Олардың «білекті бірді, білімді мыңды жығады» деген аталы сөзді алдарына тұтып, бақша баққан бағбандай, тер төге еткен еңбектері зая да кеткен жоқ. «Қазаққа» деген игілік нәрсені енгізу жолында» қызмет еткен, «Сырттан жамандық болса, күзетші орнына жұмсалған» газет өз заманында халықты қараңғылық қамауынан адастырмай жарыққа алып шыққан бағдаршам дәрежесіне көтерілді. Оған халқымен қауышуды күтіп, архивтерде сарғайған газет тігінділерінің кез келген бетін тілге тиек ету арқылы көз жеткізу аса қиын емес. Олардың әрқайсысы тарихымызды «ақтаңдақтардан» арылтып, алтынмен жазылар бір-бір парағы болуға әбден лайық.

Әрине, бұдан «Қазақ» тек тарихымызды танап білу үшін ғана керек басылым екен деген ұғым тумауы керек. Оның бай мұрасынан бүгінгі тірлігімізбен үндес, әлі де қоғамдық мән-маңызын жоймаған көптеген дүниелерді кездестіруге болады. Олардың ішінде ел егемендігінің іргетасы қаланып жатқан бүгінгідей алмағайып заманда жолсыздан адаспай, өз даңғылымызды табуға бағдар болатын құндылықтар көп. Сөзіміз жансыз еместігін білдіру үшін бір ғана мысал келтірейік. Газеттің 1917 жылғы 226-санында «Ел еркі өзінде» деген бас мақала жарияланған. Авторы көрсетілмесе де, сөз саптау мәнеріне қарап, мақаланың М.Дулатов қаламынан туғандығын айыруға болады. Онда айтылар ойдың бүгінгі күнмен үндес, әлі де құнын жоймағандығын дәлелдеу үшін мақаладан үзінді келтірейік: «Хакімдердің айдауынан, хакімдердің түрткісінен

басқа түк көрмеген біздің қазақ не берсе, хакім береді, не істесе, хакім істейді деп мұрнын тескен тайлақтай жетекшіл болып қалған. Әлі де болса әркімнің жетелеуіне қараса, онда бостаншылықтың игілігін дұрыс көре алмайды. Өз тіршілігін өзі істеп, өз шаруасын өзі жөндеп, өз күнін әркім өзі көрген сияқты бостаншылық болған соң әр жұрт өзіне керек істің бәрін өзі істеу керек».

Әлихан Бөкейхановтың "Қазақ" газетіндегі қызметі оның Қазақстандағы саяси және мәдени күн тәртібін ілгерілетуде шешуші рөл атқарғанын атап өткен жөн. Оның көшбасшылығы мен газет арқылы қосқан үлесі бірегейлік сезімін тәрбиелеуде, саяси құқықтарды қорғауда және ел тарихындағы өзгерістер кезеңінде қазақ халқы арасында мәдениетті сақтауға жәрдемдесуде шешуші рөл атқарды. Қорыта келгенде «Қазақ» газеті осынау аз ғұмырының ішінде барша қазақ зиялыларын ортақ мақсат жолында топтастыра алды және ұлттық – демократиялық «Алаш» партиясының ұйымдасуына ұйтқы болған да осы газет. Бірақ іс жүзінде мүлде басқа принципті басшылыққа алған Кеңес өкіметінің қаһарына қарсы тұру мүмкін болмай қалды. Алайда қиын қыстау заман да «Қазақ» газеті өз міндетін атқарды. Және де орта және жоғарғы білімді қазақ зиялыларының басым көпшілігі «Қазаққа» ерді, Ә. Бөкейханов «Қазақтың» басты жетекшісі болып өз нәтижесінде жүргізе алды.

Әдебиеттер тізімі

Бектұров, Ж. Ақиқаты осы еді [Мәтін] : естеліктер / Ж. Бектұров. - Алматы : Ғылым, 1995. - 116 б.
https://aikyn.kz/132481/kazak-gazetinde-zher-turaly-kanday-mes
Атабаев, Қ. "Қазақтың" негізгі авторлары [Мәтін] : [XX ғасыр басында "Қазақ" газетінде мақалалары үнемі жарияланып тұрған қазақ зиялылары
А. Байтұрсынов,Ә. Бөкейханов, М. Дулатов еңбектерінің қазіргі таңдағы құндылығы мен тарихилығы жайындағы деректер] / Қ. Атабаев // Ақиқат. - 2000. - № 12. - Б. 35-40.
Қойшыбаев, Б. Алаш жолы [Мәтін] : рисәлә / Б. Қойшыбаев. - Алматы : Дәстүр, 2015. - 400 б. - Ә. Бөкейханов туралы ақпарат берілген
Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. Ататек. – 1995. 254 б.
Жұртбай, Т. Ел ардақтаған азамат [Мәтін] : [ғалым, публицист, тарихшы, журналист Ә. Бөкейханов туралы] / Т. Жұртбай // Ақиқат. - 1995. - № 3.- Б. 60-65.

KURCHATOV IS A SMALL TOWN

Amanbekova N.D.
Teacher of the Department of general education disciplines of Semey Medical University
Semey, Republic of Kazakhstan
nurgul_katekeeva@mail.ru
Muzdybayeva T.A.
Senior teacher of the Department of general education disciplines of
Semey Medical University
Semey, Republic of Kazakhstan

Closed administrative regions were formed, selected during the USSR. In Soviet times, Kurchatov could not be seen on geographical maps. This is a secret city, in the atlases of which there was a dead-end railway line leaving Semipalatinsk with Konechnaya station (now called Degelen).

In N. V. Golovin's 1975 work" I. V. Kurchatov: about him " [1], a study was conducted on the life, work of I. V. Kurchatov, the birth of the first nuclear weapon and its Tester, and how the testing of the atomic bomb in the first USSR was carried out.

The first domestic work on the topic of the Semipalatinsk test site was published in July 1992 by Keshrim Boztayev under the title "Semipalatinsky test site" [2]. Here the author writes about the fact that from the beginning of the atomic bomb test of his homeland, the local population suffered, at the end of the twentieth century intervened in the voice of the soul of the degraded region and took part in the closure of the test site. In this work, the author cannot reveal the truth, he lacked a lot of data and facts. This empty, unspoken place was supplemented by the second "Syndrome Kainara" [3] in a book published in 1995. And the third book by Keshrim Boztaev, published in 1998, is called" August 29 " [4]. Here, after the closure of the landfill, he touches on the issues of rehabilitation and treatment of the

Kazakh population affected by radiation, focusing with full truth on the internal and not external conditions of the population. The book, which gave rise to the idea that these problems can be solved with all international help, contains the speeches of many famous scientists and public figures at an international meeting. Turko R. P., Tun O. B., Akerman G. P., Pollan J. B., Sagan K., in their works "climatic past of the Mediterranean War", focused on the phenomena of nature as nuclear "winter", nuclear "night", highlighting the complex conditions arising from it [5].

There are dissertations on the harm, consequences, and impact of nuclear tests. For example, Zhylkyshybayeva K. K. "Harm and consequences of testing weapons of mass destruction on the territory of Kazakhstan". (1946-1991) [6]; Amanbayev A. S. "The History of ecological development of Kazakhstan". Dissertation prepared for the degree of candidate of historical sciences [7]. Dzhangirova G. S. dissertation for the degree of candidate of historical sciences "History of the anti-Soviet movement in Kazakhstan " [8].

It should be noted that the materials of the periodical press as the main tool in the preparation of the article were of great factual importance. Article by O. Suleimenov "The main stages of nuclear competition " in the newspaper "Kazakh literature "[9], article by K. Berdiongaruly "The nuclear threat has not decreased " of the newspaper" People's Council "dated April 22, 1993 [10], article by T. Medetbek "Radiation" of the newspaper "Egemen Kazakhstan " dated August 31, 1991 [11], article by the newspaper "Kazakh literature " dated December 6, 1990 A. Zhumabekov's article "Atomic bomb dragged by a horse " [12], The Magazine" Border Guard " 2005 No. 5 M. Sharip's article "The symbol of suffering": the memory of a soldier who saw 500 test explosions at the Semipalatinsk test site since August 29, 1949 was published. Valuable information was obtained from these and other periodicals.

There is strict control over access to the city, and barbed wire is stretched around the perimeter of the settlement. This is due to the fact that Kurchatov was the technological center of the Semipalatinsk nuclear test site. The city is named after the physicist Igor Kurchatov, who was considered the "father of the national nuclear bomb", who often visited here during special tests and business trips. Kurchatov was founded in 1947 45 kilometers from the test site of the first Soviet nuclear bomb - on the northern border of the Semipalatinsk test site. Since 1949, it has received the status of a city. After the collapse of the USSR, the population of the city of Kurchatov was significantly reduced due to the closure of military facilities. In search of a better fate, many military and scientists left the former closed city. Nowadays, all the blocks of five-story buildings are empty, resembling a post-apocalyptic landscape. In Soviet times, the government is trying to revive the scientific and technical potential of Kurchatov. The city has a National Nuclear Center consisting of several nuclei (geology, nuclear physics, research in the field of nuclear energy). The Nuclear Center is now Kurchatov's main enterprise.

At the site, 131 underground tests were carried out in wells, 33 large-scale experiments on testing mine launchers, structures and engineering communications. There were 5 hotels with 850 seats, 3 barracks for 1100 people. In 1988, in accordance with the treaty between the USSR and the United States (on the restriction of underground nuclear weapons testing of July 3, 1974), a joint control experiment (SEC) was carried out. The SEC provided mutually controlled reference values for the parameters of underground explosions.

The base site of the State Center for nuclear reactors and new technologies" Square No. 10 "(scientific and Production Association" Luch"). There were two research reactors, 3 hotels with 700 seats, 1 barracks for 524 people.

"The Degelen Square." It was used for conducting underground nuclear tests in tunnels. There were 223 explosions in total. The platform was the future of conducting physical experiments. The mining and construction and installation organizations had a production and technical base, 6 hotels for 1200 seats, 3 barracks for 1100 people. At all experimental sites of the test site there was a soldiers ' club, a bathhouse, central heating, water supply, sewerage.

In Kurchatov, research laboratories, centers of doctors and biologists, mathematicians and physicists, production bases of mine builders, drillers, Geological prospectors, builders are concentrated. It was a cozy city with fountains, parks and playgrounds, an airfield, railway and bus stations, as well as a palace of Culture, a museum, a TV and a newspaper. Tens and hundreds of kilometers of concrete and asphalt roads were laid to the sites, fields where nuclear explosions took place. Around the clock, mirrors of radar installations, radio antennas appeared in the sky, which, day and night, carried a watch for storage and protection of communications with the center of the test site and the test sites.

It was a prosperous closed city of the military-industrial complex (UTK). All conditions for research and experimental work have been created here. Here, all the conditions have been created for research and experimental work. Prominent Soviet physicists I. Kurchatov, Yu. Hariton, A. Sakharov, and

Ya. Zeldovich stood up and began their work. They are called the fathers of nuclear weapons. In 1990, the population of the city was more than 20 thousand people. Kurchatov was the main laboratory and experimental base for testers. The housing stock of the city was 176,056 square meters, of which 69,500 for military personnel. The city had an airfield with an earthen landing strip, a 10-ton dairy plant, a bread factory with a capacity of 143 tons of products per day, 8 preschool institutions for 1150 places, 3 schools for 3000 places, a 50-bed military hospital, a medical and Sanitary Unit, a branch of the bolshevichka garment factory, a number of small enterprises and cooperatives. The release of radioactive gases to the surface after testing on February 12, 1989 was the impetus for the formation of a powerful anti – nuclear movement "Nevada-Semipalatinsk". After the release of the decree of N. A. Nazarbayev dated 29. 08.1991 No. 409 on the closure of the Semipalatinsk test site, the city has not developed a simple situation. The rapid assembly and relocation of Russian military units from the training ground posed a real threat of complete destruction of the entire scientific and industrial structure and social sphere of the city.

From the very beginning of the development of thermonuclear weapons, I. V. Kurchatov also thought about the possibility of using the fusion energy of light nuclei for peaceful purposes. In 1950, a proposal was made to maintain hot plasma with a magnetic field and the basic foundations of the thermonuclear reactor device were demonstrated. Convinced that success could be achieved, Kurchatov boldly took a step towards organizing work on thermonuclear fusion at his institute. In 1956, he made a report on the results of the study of the problem of controlled thermonuclear fusion in the USSR, which is historically important for the development of nuclear power in England and international cooperation in the nuclear industry. His report influenced the thermonuclear research program around the world, opened the era of international cooperation in this area and contributed to the creation of a transnational thermonuclear Commonwealth of scientists and engineers [13].

The degelen site was used for underground nuclear tests. There were 223 explosions in total. This site was the future of conducting physical experiments. Here were the production and technical base of the mining, tunnel-construction and installation organization, 6 hotels for 1200 people, 3 barracks for 1100 people. Simultaneously with the construction of the landfills, the construction of a residential administrative center began, located 60 km northeast of the experimental site and 130 km west of Semipalatinsk. Initially, an administrative and scientific center, a residential town served as a military garrison, due to special secrecy, it changed its names at different times: it was conditionally called "Moscow-400", "Nadezhda", "Bereg". Completion of the construction of the Semipalatinsk - Konechnaya station railway. Since 1947, Kurchatov has been named in honor of the outstanding scientist, having received the status of a city. It is called Semipalatinsk-21 (post office) in the world. The history of the city is inextricably linked with the history of the creation of a nuclear weapons test base. Gradually, the city grew and people improved. From dugouts, personnel moved to residential buildings and barracks, and the first buildings were houses on Lenin Street, the building of the thermal power plant, the headquarters of the Garrison military unit 52605. In 1949, the" House of officers " was commissioned. In 1950, the construction of a water intake station with a whole complex of water treatment facilities was completed. The first houses with 36 apartments were built in the summer of 1952. The construction of a two-story barracks and a surgical ward of the hospital was completed in 1953. On the banks of the Irtysh River, a fence with steps and a stone row was built in 1954.

From 1955, large-scale improvement and development of the residential area began. To address the housing issue, the construction of a block house made of aerated concrete, which was built in 2-3 months, was initiated. In 1956-1958, a bathhouse, laundry, new bakery, and department store were built in the garrison. At all the testing grounds, there were soldiers' clubs, bathhouses, individual central heating, water supply, and sewage systems. In Kurchatov, there are research laboratories, centers for doctors and biologists, mathematicians and physicists, as well as production facilities for miners, drillers, geologists, and builders. It was a cozy city, carefully planted with trees, with fountains, parks and playgrounds, an airfield, railway and bus stations, as well as a palace of Culture, a museum, its own TV and newspaper. Concrete and asphalt roads stretch for tens and hundreds of kilometers to the places where nuclear explosions thundered.

The rapid assembly and relocation of Russian military units from the training ground posed a real threat of complete destruction of the entire scientific and industrial structure and social sphere of the city. The main modes of transport connecting the city with the Regional Center are rail and road. The total length of the city's highways is 166 km. The distance to the Regional Center is 372 km. Since the city of Kurchatov is a closed city, documentary data on administrative-territorial changes in the city are not provided [14].

The appearance of the city was built in a single-stage style typical of the Soviet city of the 1950s and 1980s. On the central square there is a monument to Igor Kurchatov, who was considered the "godfather" of the city. On the roof there is a low mountain Degelen (distributed on the territory of the test site), known for the fact that nuclear tests were carried out underground. Despite the fact that the landfill was closed in 1991, the Degelen territory, like other parts of the landfill, was protected due to the radioactive background [15].

For many years, residents of the Irtysh region have witnessed earthquakes and rockfalls. Even those who lived hundreds of kilometers from the Semipalatinsk test site could hear the gentle call of dishes and explosions for a long time. From 1949 to 1989, that is, over 40 years, there were more than 450 air and surface nuclear explosions: a quarter of all nuclear tests carried out in the world during this time. After the release of the decree of the president of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev on the closure of the Semipalatinsk test site on August 29, 1991, a difficult situation developed in the city.

References

Golovin N.V. I.V. Kurchatov: ol turaly.-Almaty: Gylym, 1975.-3056

Boztaev K.B. Semipalatinsk polygon.-Almaty: Atamura, 1992.-2006

Boztaev K.B. Kainar Syndrome.- Almaty: Atamura, 1995. -1656

Boztaev K.B. August 29, - Almaty: Atamura, 1998-2606.

Turko R.P., Tun O.B., Akkerman T.P., Pollak J.B., Sagan K. Climatic consequences of nuclear war// "In the world of science". Moscow, 1984,N10.

Zhylkyshybayeva K. K. Mass destruction on the territory of Kazakhstan the harm and consequences of weapon testing. (1946-1991): history abstract of the dissertation prepared for the degree of candidate of Sciences. – Almaty: 2000.105

Amanbayev A. S. History of environmental development of Kazakhstan: abstract of the dissertation prepared for the degree of candidate of Historical Sciences. Kostanay, - 2000.- 1206

Dzhangirova G. S. History of anti-international movement in Kazakhstan: abstract of the dissertation for the degree of candidate of Historical Sciences.- Karaganda.- 2009, - 102 P.

Suleimenov O. The main stages of nuclear competition / / Kazakh literature.- 1990. - October 2.-5B.

"XXI - nuclear-free century" Materials of the international scientific and practical conference. Almaty, 2004.-7806.

Medetbek T. Radiation // Sovereign Kazakhstan". 1991, August 31.-8B

ZHumabekov A. atomic bomb towed by a horse " // Kazakh literature 1990, December 6.

Kurchatov I. V. Collection of scientific works in 6 volumes.Editorial board. collections of scientific tr. I. V. Kurchatov: Academician Yu. S. Osipov [et al.]; — M.: Nauka, 2005-2013.

Central state archive of the Republic of Kazakhstan f. 767, op. 13, d.120

Kazakhstan - the smallest cities by area //tochka-na-karte.ru – 1 sec

Ф.А. ЩЕРБИНА ЭКСПЕДИЦИЯСЫ МӘЛІМЕТТЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Амрина М.С.
т.ғ.к., профессор ассистенті
Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ
amrina.minar@mail.ru
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Ф.А. Щербина экспедициясы нәтижесінде жинақталған «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» жарыққа 13 том ретінде шықты. 12 том экспедицияның зерттеген 12 оязына арналған: Ақмола облысының Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Омбы, Петропавл; Семей облысының Павлодар, Қарқаралы, Семей, Зайсан, Өскемен; Торғай облысының Ақтөбе және Қостанай. 13-інші том барлық 12 ояз бойынша бюджеттік зерттеу мәліметтерінің жинағын көрсетеді. Сондықтан да ең алдымен бұл деректің ішкі құрылымы, жариялау, баспаға дайындау мәселесіндегі атқарылған істерге талдау жасаудың маңызы зор деп есептейміз. Томдарды басып шығаруда экспедиция басшылары біршама қиыншылықтарға кездесті: типографиялық базаның жоқтығы, қаржы жетіспеушілігі, біліктілігі жоғары мамандардың жетіспеушілігі т.б. Дегенмен ең маңызды материалдарды талдаудағы болса да, сол секілді жарыққа шығаруда да қиыншылық

тудырған жағдай – экспедиция жұмысының практикалық міндеттерге тәуелділігі – яғни қоныс аударушылар үшін жаңа бос жерлерді табу мақсаты. Әрине, бірінші кезекте том мәтіндерінің жерге орналастыру чиновниктеріне қажетті бөлімдерін талдау және баспаға дайындау жүргізілді. Бұл ең алдымен статистикалық кестелермен оған ескертулер және рулық схемалар болды. Бұл материалдар экспедиция тағайындаған қауымның пайдалануындағы жерлердің шекарасын көрсетіп "артық жерлерді" көрсетуге мүмкіндік берді. Сондықтан 1-інші томмен жұмыс жасау барысында (Ақмола облысының Көкшетау оязы) алдымен «Ақмола облысының жерге орналастыру партиясының чиновниктерінің жұмысы үшін талап етілген алдын ала дайындалған статистикалық кестелер басылды» - деп жазады Ф.А. Щербина. «Бұл экспедиция зерттеулерін жариялау тәртібі, қоныс аудару учаскелерін негіздеу ісінің ағымдық қажеттіліктеріне байланысты, басқа барлық ояздар үшін де тағайындалды», - деп мәлімдейді өз жазбаларында экспедиция басшысы. Жерге орналастыру партиялары үшін табылған мәліметтерді дайындау барысында экспедицияның ағымдық жұмысы кешенді болды, сондықтан көп жағдайда уақыт тапшылығына байланысты бағдарлама бойынша жүргізілу керек нағыз қажетті еңбек талдаусыз да қалып отырды [1, 105-107 бб] .

Деректің жалпы құрылымы бастапқы экспедицияның бағдарламасында қарастырылған мәселелерге сай келгенімен, әр облыс пен ояздың өзіне тән ерекшелігіне сай деректің құрылымы өзгеріске ұшырап отырды. Мәселен, қажетті жағдайларда жаңа кестелер қосылып немесе мәтінде бұрын қаралмаған тақырыптар да әр өлкенің өзгешелігіне сай дерекке қосылып отырған.

Басылымның құрылымына талдау жасау әр томдағы бар мәліметтердің арасындағы нақтылы айырмашылықтарды анықтауға негіз болады. «Мәліметтердегі...» 12 томның әрқайсысында бір оязға сипаттау бар. Сондықтан бірегей құрылымда, XIII том бюджеттік сипаттауға арналған және тіптен бөлек принципте құрылған. Томдардың құрылымы зерттеліп отырған ояздың ерекшелігіне байланысты кейде өзгеріске ие болған. Дегенмен, мұның бәрі әр томға қажетті қаңқаға байланысты құрылған. Мысалға алып қарағанда әр том негізгі екі бөліктен құрылған: мәтіндік (жалпы) және кестелер. Оның алдында «Алғысөз» бар.

«Алғысөз» (XII-V томдарда-«кіріспе») томның маңызды құрамдас бөлігі және барлық томдарда бар. Бірақ әр томда өзіндік сипатта. Егер 1-ші томда, мысалы, «Алғысөз» көлемі жағынан үлкен болып нақтылы оязды зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне толық түсіндірме жасаса, ал XII томда «Алғысөз»-қысқаша бір бетке ғана жазылған және сондай да бір құнды ақпарат қамтылмаған. Мұндай айырмашылық басқа да томдарда бар. Бұл кей жағдайда әртүрлі авторлардың әр томға алғысөз жазуымен де түсіндіріледі. Негізінен алғысөзді экспедицияның басшысы жазған, ал басшылардың өзгеруіне орай алғысөздің авторы да өзгерген. «Алғысөздің» басты құндылығы ояздың ерекшелігіне қатысты зерттеудің әдістемесін анықтаудағы өзгерісті көрсетуінде. Ереже бойынша «Алғысөзде» экспедицияның құрамындағы нақтылы оязды, зерттеуге қатысқан қызметкерлер тізімі, экспедиция басшысы көрсетіліп, сол сияқты томның мәтінін жазудағы әр автордың қатысын анықтауға қажетті мәліметтер де берілу қажет болды. Өкінішке орай, мұндай толыққанды «Алғысөзді» тек I, V, VII, X томдарға қатысты айтуға болады [2, 3-5 б] .

Томның жалпы немесе мәтіндік бөлігі өз мазмұны бойынша әр қилы жоспарда. Томдағы бұл бөлімдер де әр түрлі авторлардың қолымен жазылған. Жалпы бөлімде, бірінші кезекте ояздың шаруашылық суреттемесі мен ерекшелігі көрсетілген. Жерді пайдалану формасы, жер шаруашылығы мен мал шаруашылығын сипаттау барлық томдарға тән. Ояздың шаруашылық ерекшеліктерін анықтау негізгі бөлімде орын алған (VIII-ші том) немесе шаруашылықтың салаларын сипаттаумен бірге болып, әрине авторға байланысты болды. Бұл көпшілік томдарға тән. Ояздың шаруашылығына талдау жасауда маңызды орынды жерді жалға алу мәселесі алады. VI, IX, XI томдарда кәсіпшілік пен жерді жалға алуға ерекше көңіл бөлінген. Бұл осы мәселеге ерекше көңіл бөлген Л.К. Чермактың томдардағы мәтінді жазуымен түсіндіріледі. IV том да Л.К. Чермактың редакциялауымен жазылған. Кәсіпшілікті сипаттау жерді жалға алуға қарағанда аз жазылған. Мәтіннің жалпы бөлімде бұлай жазылуының себебін Семей облысының Павлодар оязының ерекшелігімен түсіндіруге болады, себебі жерді арендалау бұл аймақта кең тарады. Бұл мәтінді жазған И.Ф. Гусев болғанмен, Л.К. Чермактың тапсырмасымен жазылғандығы көрінеді. Шаруашылықтың кәсіпшілік деп аталатын саласына авторлардың көзқарасының әр түрлі болғандығын және оның мәтіннің құрылымына қалай әсер еткендігін келесі мысалдан көруімізге болады. Ф.А. Щербина жазған I том мәтінінде кәсіпшілік жер шаруашылығы деген мақаламен біріктірілген, яғни оған маңызды роль берілмеген. Қазақ шаруашылығының негізгі сипатын анықтаудағы авторлардың көзқарасы негізгі бөлімдегі берілген мәліметтердің құрылымын

анықтады, сол сияқты шаруашылықтың әр саласын сипаттауға арналған мәтіннің көлемін де көрсетті [3, 12-15 б] .

Статистиктер мал шаруашылығына қазақ шаруашылығындағы маңызды сала ретінде қарады. Шаруашылықтың бұл саласына сипаттама берген кезде зерттеушілер отардың құрамын анықтауға тырысып, малдың бұл түрінің шаруашылықта басым болуының себептерін іздестірді. Мысалы, Ақмола облысының Атбасар оязын 1897 жылы экспедицияның екінші жылы зерттегенде бұл ояздың шаруашылығында түйенің негізгі орын алғандығы белгілі болған. Бұл бірнеше себептермен түсіндірілді, оның ішінде ең алдымен Атбасар оязының табиғи жағдайымен Көкшетау оязын зерттегенде отардағы түйе малының санын анықтауға бағдарламада аз орын берілді, ал Атбасар оязын зерттегеннен кейін статистиктердің кейбір аудандарда түйе малының шаруашылықта құнының ірі қара малға қарағанда жоғары екеніне көздері жетті. Сондықтан түйе малын есепке алып, оның шаруашылықтағы үлес салмағын анықтап алғаннан кейін Ақмола облысының Ақмола оязын, Семей облысының Павлодар оязын, Торғай облысының Қостанай оязын, Семей облысының Қарқаралы оязын зерттеген кезде оған ерекше көңіл бөлінген (III, IV, V, VI) [1, 88 б] .

Жер шаруашылығын суреттеу мал шаруашылығы секілді әр томда кездеседі. Жер шаруашылығы, отырықшылық барлық ояздарда бірдей дамымаса да, экспедиция қызметкерлерінің тарапынан мал шаруашылығын қарастырғандай дәйекті зерттеуге ие болды. Олардың пікірі бойынша отырықшылық қазақтар үшін мал шаруашылығына қарағанда перспективті іс деп есептелді. Ең алдымен, статистиктер ояздағы ең алғашқы жер өңдеудің қалыптасуынан басталған кезеңнен тарихын қарауды жөн деп есептеді. Олар жер шаруашылығымен, отырықшылықпен айналысудың қазақтар үшін тұрақты норма ма, әлде қашан да басқаша сипатта болды ма деген мәселені анықтауға тырысты. Мұнымен қоса, олар егістіктен алынған өніммен олардағы бар мал санының арасында өзара байланыс бар ма деген мәселеге көңіл аударды. Жер шаруашылығының жағдайын анықтау маңызды орынға ие болды. Еңбек құралдары, өнімнің сорттары, жұмыстың маусымдық айналымы, табиғи жағдайлар, бұл істегі қиыншылықтар-мұның бәрі экспедиция қызметкерлерінің назарынан тыс қалмады. Тек ғылыми мақсат қана емес, практикалық мақсат та басшылыққа алынды. Тек осындай жолмен, олардың есептеуі бойынша, орыс шаруаларын қоныс аударуға арналған аудандардың жер шаруашылығын жүргізудің тиімділігін анықтауға болды. Сирек кездессе де статистиктер бау-бақша өсіру мәселесіне арналған сұрақтарды да қамтуға тырысты. Бұл арада ормандар мен оған жақын жатқан шабындық алқаптар да суреттелді. Келесі міндетті түрде жалпы бөлімде қарастырылған әр томға қатысты сұрақ жерді пайдалануды сипаттау болды. Бұл сұраққа экспедиция қызметкерлерінің еңбектерінде көп көңіл бөлінгендігі көпшілікке мәлім. Бұл мәселені теориялық тұрғыдан ой елегінен өткізуге тырысып, өткен дәуірдегі және өзге халықтардағы жерді пайдаланудың ережелерімен қатарласа қарастырған. Өз бағдарламаларында қарастырғандай статистиктер қазақ қоғамындағы жерді пайдаланудың ережелерін көрсететін мәліметтерді практикада жинақтады. Олар жерді иемденудің маңызды формасын тағайындады. Жалпы пайдаланатын жайылымдық, шабындық, қыстаулық т.б. жер аудандарына көп көңіл бөлінді. Келесі жағынан олар ауылдың қарамағындағы жерді пайдаланудың аудандарын нақтылы анықтауға тырысты, бірақ бұл көп жетістіктерге әкелмеді, себебі шекара ұғымы қашанда тұрақты болмады. Дегенмен зерттеушілер жерді бөлуге негіз боларлық сұрақтарға ерекше зейін қойды. Бұл көп жағдайда өзен аңғарларымен, тау шатқалдарымен, шұңқырлармен есептелді, тіпті шекара шартты түрде де көрсетілді. Экспедиция қызметкерлерінің өздері зерттеген аудандардағы жерді пайдалану мәселелеріне қатысты үлкен жұмыс атқарғандығын айтуымыз керек. Далалық өлкенің әр түрлі ояздарына жүргізілген жұмыстар барысында кейбір қауымдарда «қой-бөліктер» деп аталатын қой малын қыста ұстауға арналған тиімді орындардың бар екендігіне көп көңіл бөлді.

Қой бөліктер жеке меншікте болып, көбінесе мұрагерлікке қалдырылған. Статистиктер мұны жеке меншіктің ерекше формасы деп бағалап, оны қауымның дамуындағы жаңа саты деп сипаттады. Бұл құбылыстың сипатын анықтап статистиктер 1898 жылдан бастап, қой-бөлікті жерді пайдалану бөлімшелерінде сипаттап көрсеткен [1, 91 б] .

I томның жалпы бөлімінде «зерттеу кезінде кездескен қиыншылықтар», «жұмыс бағдарламалары және ұйымдастыру», «бюджеті мен сұраныстары» деп аталатын бөлімдер бар екенін көрсетуіміз керек. Өзге томдарда кездеспейтін, осы I томда ғана бар бұл бөлімдердің болуын түсіндіруге болады. Алғашқы том аз зерттелген проблемаға арналған үлкен басылымды ашты. Сондықтан экспедицияның өзі жөнінде, оның құрылу тарихы мен зерттеуші аймағы жөнінде алдын-ала мәлімдемелердің болуы қажетті жағдайдан туындалды [2, 18-25 б] .

Барлық томдарда (I томнан басқа) қазақ шаруашылығына қажетті шөптің есебі берілген. Шөп есебі әр томда әр жерде көрсетілген: IV, VII, X томдарда жалпы бөлімде, ал қалғандарында (III, 2-бөлім, XI, II) «Арнайы бөлім» деп аталатын бөлімге енгізілген Омбы облысының Петропавл оязына арналған XII томында шабындық нормалар «Арнайы бөлімге» енгізіліп, оған 20 беттік мәтін берілген. Осы томда басқа томдарға енгізілмеген «Қысқы малды ұстауға арналған арнайы санақ мәліметтердің нұсқасы» деп аталатын кесте енгізілген. Қазақ шаруашылығына қатысты шөп нормаларын анықтауға деген экспедиция қызметкерлерінің ерекше назарын олардың анықтау әдістемесінің жергілікті әкімшілік тарапынан, сол сияқты басқа да ғалым-статистердің тарапынан сынға ұшырауымен түсіндіруге болады. Сондықтан экспедиция қызметі бұл мәселеге қатысты кең түсіндірме жасауды қажет деп тапты.

«Мәліметтер» жаратылыстану ғылымының облыстарындағы мамандар үшін қызықты болып табылатын мәліметтерді де қамтыған. Бұл ең алдымен, әр томда бар оязды геоботаникалық суреттеу мәселесіндегі топыраққа, өсімдікке, суды пайдалануға, климаттық жағдайға т.б. сұрақтарға қатысты. I томда зерттеліп отырған ауданның табиғи жағдайын игеруге байланысты экспедиция жұмысын толықтыру үшін арнайы гидротехникалық есептен үзінді берілген. Осыған қарап та экспедиция қызметінің жүргізілген зерттеулерді толыққанды етуге тырысқандығын көруімізге болады. Экспедицияда геоботаник мамандар жұмыс жасады. Экспедиция қызметі үшін мұндай суреттеулер ояздың бөлінуіне негіз болған жайылымдық аудандарды сипаттау үшін қажет болды. Әр томда аудандарды табиғи-тарихи суреттеу бар. Том соңында әдетте бұл ауданның картасы берілген.

“Аудандар мен ондағы артық жерлердің кестесі” деп аталатын кесте міндетті түрде әр томда бар, бұл барлық томдағы мәліметтер біріктіріліп экспедиция жұмысының негізгі қорытындысын көрсетеді, яғни артық жерлер тағайындалады. Бұл кесте «Түсіндірме жазбамен» бекітілген. Оны әдетте экспедиция меңгерушілері жазып, қазақ шаруашылығына қажетті нормасын тағайындауға түсіндірме жасап, жер параметрін есептеп көрсетеді. Негізінен алып қарағанда «Материалдардағы...» қарастырылған бөлімдер осылар. Осындай жолмен, «Материалдардың...» мәтіндік бөлімі әр томға қатысты өзіндік сипатта. Бұл айырмашылық қарастырып отырған ояздың ерекшелігін және мәтіннің авторына да байланысты. Мәтіндік бөлім алынған мәліметтерге қажетті түсініктеме бере алатындықтан томдағы кестелерге талдау жасауда жоғарғы мәнге ие [1, 92-94 б] .

«Материалдардағы...» келесі құрылымдық бөлім-кестелер. Кестелер әр томда, міндетті түрде ауылдық, қауымдық, аудандық кестелер деп берілген және бұл кестелер жылқы малының санын есепке ала отырып шаруашылықты топтаған статистикалық мәліметтерді қамтиды. Мұнымен қоса, томдарда әр түрлі спецификалық кестелер де бар. Әрбір мұндай кесте анықталған практикалық міндеттерден туындалған. Ф.А. Щербинаның сөзі бойынша ««Материалдар...» «жерге қатысты шаруашылықтың практикалық қажеттілігін көрсететін басылым» болып табылады.

«Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» дерегінің екінші бөлігі кестелерден тұрады деп жоғарыда атап көрсеттік. Кестелер әр томда міндетті түрде кездеседі. Сонымен қатар әр бір зерттелген ояздың өзіндік ерекшелігіне сай басқа да кестелер қосылып отырған. Олардың бірқатарын төмендегі 1-ші кестеден көруге болады.

Кесте №1. Деректегі статистикалық кестелердің түрлері

№	Кестелердің түрлері	Кестелердің ерекшеліктері мен онда сақталған мәліметтер
1.	Ауылдық кесте	Әр болыс бойынша ауылдардың, қыстаулардың атауы, сол жерлерге қашаннан бері қоныстанған, ру басшыларының аты, тұрғындар (әйелдер, ерлер) саны, тұғын үйлер саны, шаруашылықтар, мал шаруашылығы (жылқы, сиыр, түйе, қой-ешкі) мен егін егетін жерлер мен дақылдар туралы статистикалық мәліметтер сақталған.
2.	Қауымдық кесте	Қауымға кіретін ауылдардың шаруашылығы, мал, жер өңдеу, аренда, тұрғындар саны туралы статистикалық мәліметтер
3.	Аймақтық кесте	Тұрғындардың жас ерекшелігіне байланысты саны, сауаттылар, оқып жүргендер саны, мал шаруашылығы мен жер өңдеу туралы статистикалық мәліметтер

4.	Шаруашылығы жөніндегі кесте	Шаруашылық топтар, олардың жалпы саны, жалдамалы жұмысшылар, мал шаруашылығы, қажетті сүт, жүн, ет, ұн мөлшері, жер өңдейтін құралдар саны, қолөнер туралы мәліметтер
5.	Ояздардың ерекшелігіне сай жасалған кестелер; қосымша, жалпы мәліметтер	Әр зерттеліп жатқан ояздың спецификалық ерекшелігіне сай жасалған кестелер
6.	Ру-тайпалардың кестесі: а) Зерттеліп жатқан ояздарға көшіп келетін қазақ руларының кестесі; б) ояздағы жергілікті ру-тайпаларының кестесі	а) Зерттеліп жатқан ояздарға көшіп келетін ру-тайпалардың атаулары мен олардың шежіресі беріледі; б) Ояздың әр болысы ауылдарында орналасқан ру-тайпалардың атаулардың шежіресі беріледі;

Бұл кестелер жер өлшеушілер мен статистиктердің белгілі бір практикалық міндеттерін жүзеге асырудағы қажеттіліктерінен туындалған. Сондықтан деректе бір-біріне ұқсамайтын кестелер де кездеседі [5, 9-10 бб] .

Негізінен кестелерде статистикалық материалдар сақталған. «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» дерегінде кездесетін карталардың деректік мағынасы өте зор. Олар тарихи деректердің ішінде ерекше, әрі әлі де зерттелмеген дерек түріне жатады. Оған бөлек аймақтар мен облыстар, ояздар, қалалар және белгілі бір территорияның картасы жатқызылады. Қазақ жерлерін зерттеген экспедиция мүшелерінің ішінде арнайы ояздар мен болыстарды картаға түсірген топографтар болды. Бұл экспедицияда олардың ролі өте зор еді. Деректегі карталарды 1) рулардың орналасу картасы; 2) ояздардың жалпы картасы; 3) зерттеліп жатқан ояздағы болыстар мен ауылдардың картасы деп бөліп қарастыруға болады. Қазақстанның сол кезеңдегі территориялық бөліністі, ру-тайпалардың қоныстанған жерлерін анықтау үшін бұл карталардың маңызы зор. Ол туралы экспедиция басшысы Ф.А. Щербина «До работь экспедиціи также не существовало никакихь матеріаловь по этому предмету. Схематическія чертежи площади фактическаго киргизскаго землепользованія и во многихь случаях болье или менье точное нанесеніе такихь площадей на карты Военно-топографическаго Отдела дали возможность какь для приблизительнаго исчисленія распределенный между отдельными общинами земли, так и для правильной пастоновки дальнейщихь работь землеустройтельныхь чиновь вь этомь направленіи»,- деген болатын. Бұл картаны және ру-тайпалардың кестесін Ә.Н. Бөкейхан жасаған болатын [5, 12-13 бб] .

Ауылдық кестедегі статистикалық мәліметтер шаруашылық санын, тұрғылықты халық санын, әр ауылдағы мал санын көрсету үшін қажет болып арнайы графалардан орын алды. Кестеде ауылдың орналасқан жері жөнінде, ауыл ақсақалдарының аты, тегі, жазылған, көрші елді-мекендермен, сауда пунктері мен ояздық қала арасындағы арақашықтық жөнінде мәліметтер де бар. Осы жерде ауылдың негізі қаланған мерзім, қыстау қарамағындағы су көздері көрсетіледі. Келесі бағана тұрғылықты халыққа арналған және ауылдағы шаруашылық санын көрсетеді. Бұл бағана жыныстық-жастық топтарды көрсететін бөлікке бөлінген. Мысалы, I томда бұл бағана тек бір «жұмыс жасындағылар» деп берілсе, қалған томдарда жасқа бөлу тиянақты көрсетілген. Мысалы, II, VII,VIII, IX, X, XI томдарда «жұмыс жасындағылар (еркектер үшін 18-60 жас, әйелдер үшін 16-55) деп берілген және «жартылай жұмыс жасы» (еркектер үшін 14-17 және 60-тан жоғары, әйелдер үшін 14-15 және 55-тен жоғары деп берілген). Бұдан кейін тұрғылықты жай-киіз үй, жертөле, ағаш баспаналар жөнінде мәліметтер кездеседі.

Келесі бағанада ауыл экономикасы жөнінде мәліметтер бар. Ең алдымен бұл бағана мал шаруашылығы жөнінде және мал түріне байланысты өзге бағаналарға бөлінген. Бұл барлық томдарда кездеседі және жылқы, ірі қара мал, түйе, қой, ешкі деп көрсеткен. Малдың барлық түрі жасына қарай берілген себебі статистиктерге бұл барлық малды бір бірлікке аудару қажет болды. Мал шаруашылығы жөніндегі кестеге «Малды бағу» «Мал бағушылар мен жұмыскерлерді жалдау» (тек I томда «Мал бағушыларды жалдау» деп көрсеткен). «Сүт және жүн үшін өзгенің малын пайдалану» деген бағаналар қосылған. Бұл бағананы жазу зерттеу барысына байланысты қалыптасқан.

Уақыт өте келе, «Малды бағу» бағанасы өзгертілген V, VII томдарда оның орнына «Сүт пен жүн үшін малды дайындайтын шаруашылық» деп, оның ішінде сиыр, бие, қой, ешкі деп

бөлінген. VIII, IX, X, XI томдарда тек сауға қажетті мал шаруашылығы деп көрсетілген. Бұл арада ауылдастарына сауу мен қырқуға малды беру, сол сияқты бағуға беру көшпенділердегі эксплуатациялаудың ерекше түрі деп көрсетеді. «Мал бағушылар мен жұмыскерлерді жалдау» бағанасы бастапқыда 2-ге бөлінді: «Шаруашылық саны» және «Мал бағушылар саны». II томнан бастап жылдық, жарты жылдық жұмыскерлердің санын есепке алатын қосымша бағана қосылды. VIII томнан бастап, бұл бағана «Жалдамалы еңбекте пайдаланған шаруашылық», «Мерзімді және айлық жұмыскерлерді пайдаланатын шаруашылық», «Жылдық жұмыскерлері бар шаруашылық» деп өзгертілген. Бұл мәліметтер қазақ ауылындағы эксплуатация деңгейі жөнінде ақпарат береді деп есептеді.

Жұмыстың жүргізілу барысында қазақ шаруашылығы жөнінде түсінік кеңейген сайын жер шаруашылығына қатысты бағаналар көбейтілді. Егер 1-ші томда қарапайым «Егін себу» бағанасы екі бөлікке ғана бөлінсе: егін себу шаруашылығының саны, егін себудегі десятина саны, ал II томда бұл жерге қанша жыл егін салынды; алқаптан қыстауға дейінгі арақашықтық; ауылдағы орақ, соқа т.б. құралдардың саны; егін себудің әдістері-өз күшімен бе, әлде жалдамалы еңбекті пайдаланды ма, аралас па деген мәліметтер қосылған.

VI, VII, IX, X томдарда қазақтардың жер шаруашылығындағы агромәдени дақылдар жөнінде мәлімдемелер кездеседі. Бұл сұлы, арпа, жүгері, асбұршақ т.б.

Ауылдық кестенің соңынан кездесетін бағана «Пішен шабу» шөпті пайдалану есебін анықтау әдістерінің өзгерісіне сай нақтылы көптеген өзгерістерге ұшырады және бүкіл кестеден қиын салыстырылған бағана болып есептелді. Тіпті өлшеу бірлігі де әр қилы: VII томның бір өзінде есеп біресе көпене, шөмеле деп алынса, кейде арбамен жүргізілген. Жалпы алғанда бұл бағанада (шаруашылықтың саны жөнінде) шөпті жинау (өз жерінде ме, әлде арендаланған жерде ме); қанша шөмеле жинаған; қанша көпенені сатып алған; қашаннан бері пішен шабумен айналысқан; пішенді қалай пайдаланады-бірлесе ме, ауламен бе, пішен шабуға дейінгі арақашықтық деген мәліметтерді қамтыған шаруашылықтың саны жөніндегі мәліметтер бар [1, 95-96 б] .

Келесі әр томда кездескен міндетті кесте-бұл «Статистикалық мәліметтерге арналған қауымдық кесте». Бұл кестедегі бағаналар ауылдық кестені қайталайды. Ауылдық кестедегідей бұған «Тұрғындар», «Құрылыс», «Кәсіпшілік», «Мал шаруашылығы», «Малды бағу», «Жалдамалы мал бағушылар мен өзге жұмыскерлер» деген бағаналар енген. Әр бағананың өзі көп жағдайда кішкене бағаналарға бөлінген. Жалпы жерді қауымдық пайдалану тәртібін сипаттау үшін жаңа бағаналар қатары да қосылған. Бұл әсіресе «жерді пайдалану»-бағанасы, қысқы қыстаудың күзгі жер жайылымы күзеудің ауданын десятинамен көрсетуге арналған. Шаруашылыққа арналған әр адамның жан басына шаққандағы малдық жайылымның есебі. Мал шаруашылығы жөніндегі барлық мәліметтер «Жылқы малына қатысты мал саны» деп аталатын кестеге шоғырландырылған. Барлық қауым мүшелерін мал санына қатысты топтастыру көрсеткіші үлкен қызығушылық туғызады. Бұл арнайы бағанада келесі шаруашылықтың бірден-бірге сатыланушылығы (градация) бар; жылқы малының; 2-ден 5-ке дейінгі жылқысы бар; 6-дан 10-ға дейінгі; 11-ден 25-ке дейінгі; 26-дан 50, 51-ден 100; 100-ден асқан. Тек I, II, III, VI, XI томдарда топтау 101-ден-300-ге дейінгі жылқыға жеткізілген. Бұл Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Қостанай, Омбы ояздары бойынша томдарда 100-ден 300-ге дейінгі жылқы малын есептеген топтау бай шаруашылықты топтастыруға мүмкіндік туғызған. Көптеген бай шаруашылықтың мың басқа дейін отары болғаны белгілі. “100 жылқыдан астам” бағанасы қауымдық кестеде қазақ қоғамының шаруашылық жағдайының шынайы бейнесін бүркемелеген [6, 18 б] .

Ауылдық кестедегідей, қауымдық кестеде қазақ ауылындағы эксплуатацияның түрі мен көлемін саралауға мүмкіндік беретін бағаналар бар. Бұл «Малды бағу», «Жалдамалы мал бағушылар мен жұмыскерлер» бағанасында кездесетін мәліметтер. Ауылдық кестедегідей өзгерістерге ұшыраған. «Пішен шабу» бағанасы ауылдық кестедегіні қайталап сәйкестендірілген. Тек өзгеріс толықтыруларда, мысалы қауымдық кестеде пішен шабуға дейінгі аралық (барлық томдарда), шөпті жинау әдісі (II, III, IV, V, VI томдарда кездеспейді) бағаналары бар.

Қауымдық кестеге қарап пішен шабумен айналысатын шаруашылықтың жалпы санын анықтап және жиналған көпене саны жөнінде мәлімет алуға болады. Қауымдық кестедегі жер өңдеуге арналған бағана нышаны ауылдық кестедегіге қарағанда қарапайым. Тек V томда жер шаруашылығы дамыған Қостанай оязы суреттелгенде қосымша бағана енгізілген, онда соқа мен тырма, малалаудың шаруашылықтағы саны енгізілген. VI томда «Егін себу десятинасының саны» бағанасын «Сұлы пұтымен есептегендегі егін себу көлемі» бағанасына алмастырылған. Мұндай атау «Материалдардың...» өзге бөлігінде кездеспейді [1, 99 б] .

Қауымдық кестеде ауылдық кестеде кездеспейтін бағаналар бар. Бұл жерді арендалау, шөпті шабу, есептесу, көшіп-қону жөніндегі бағаналар. Дегенмен олар үнемі кездеспейді.

«Жерді жалға алу» кестесі жайылымдық жерді және шөпті шабуға арналған жерді жалға алуды екі жақты қарастырған (шаруашылық саны мен десятина санына сәйкес). I томда мұнымен қоса, «Шөп шабуды тапсыру» бағанасы кездеседі. Ол «Шаруашылық саны» және «Шөп көпенесі» деп аталатын бағаналарға бөлінген. Сол сияқты тек осы I томдағы қауымдық кестеде «Төлем төлеу» бағанасы енгізілген. Онда түтін салығы, облыстық земстволық жинақ, земстволық тәуелділік (барлығы сом, тиын есебімен) есептелген. II томнан бастап кестелерде көшіп қону жөніндегі бағаналар кездеседі. Ол статистиктерге шаруашылық ауыл мен қауымды топтастыру үшін қажет болды. Мұндай топтастыруға негіз болған нышан ол бірлесіп көшіп қону мен белгілі бір территорияны қысқы жайылым (қыстау) үшін бірлесе пайдалану болды. Бұл арада міндетті түрде қыстаудың территориясында болған күндер мен одан тыс мерзімдегі күндер есепке алынды. IV, V, VI томдардан басқа жеке томдарда барлық көшіп қону жолын шақырыммен есептеген бағаналар; қыстаудан шыққананнан оған қайтып келгенде дейінгі тұрақтар; жолға кеткен күндерді есептеп көрсеткен бағаналар кездеседі.

«Кестелерге қажетті түсініктемелер» немесе «Кестелерге ескертулер» (ауылдық және қауымдық) А.А. Кауфманның көрсетуі бойынша «Зерттеу жазбаларының шынайы төзімділігін» көрсетеді. Мәтінге оларды енгізудің өзіндік себептері болды: жерді бөлуші партиялардың қызметкерлері экспедиция соңынан жүріп, олар тағайындаған артық жерлерді планшетке яғни бетіне сызба сызатын қағаз керілген кішігірім тақтаға енгізді, және бұл кестелерге статистиктердің мәтіндік түсініктеме, нақтылы түсінікті болу үшін ескерту жасауын қажет етті. Олар үшін арнайы келесі пунктерді қамтыған бағдарлама жасалды.

1. Қыстау маңындағы жайылым. Топтың өз ішінде бөлу (жеке қыстаудың ішінде өзінің қой бөліктері, яғни қыстаудан бөлек қой жайылымы бар, жоқ екенін анықтау). Жайылымды пайдалану дәрежесі: оның құнды, маңызды бөлігі; көп пайдаланатын ерекше маңыздысы. Су көздері, көшіп-қону жолы, малды қабылдау, айдау. Жайылымдық жерді арендаға беру. Көршілермен болған дау себептері.

2. Шөп шабу, пішен ору. Оның сипаттамасы, орналасуы. Малды шөппен азықтандыру мерзімі. Ескі шөптің қалғаны бар ма? Шабындық жерлерді тапсыру.

3. Айдалған жер. Егістік. Олардың орналасуы (қыстау ішіндегі территорияда ма, әлде маңында ма). Суландырылған жайылым. Жайылымды тапсыру.

Бұл бағдарлама қауымдық кестеге ескерту жасау үшін құрастырылғаны көрініп тұр. Осындай статистер жинаған нақтылы материалдарды чиновниктер пайдаланып, қауымдық бланктерден таңдап алып, жекеленген қауым құрамын зерттеп, олардың жерді пайдалану ауданын есептеген. Әсіресе бұл қауымнан «артық жерлер» қиып алынған кезде және жергілікті тұрғындармен конфликт-қайшылық туындалған кезде қажет болды. Нақтылы материал қауымдық кестені қарастырған кезде өте құнды болып есептелді [7, 72-77 б] .

Үшінші міндетті кесте «Жылқы малы бойынша әр томға енген шаруашылықты топтауға арналған статистикалық мәліметтердің аудандық кестесі». Бұл кестенің негізіне экспедицияның зерттеуіндегі әр оязды ауданға бөлу алынған, ол жердің сапасына қарай анықталған. Аудандық топтық кестелер әр өлке бойынша әр түрлі мүліктік топтарды анықтауға мүмкіндік туғызады. Бұл арада тағы да бұған дейінгі кестелерде болған: «Тұрғылықты халық», «Тұрғын үй», «Жалдамалы жұмыскер», «Мал», «Жайылымдық жерлер», «Шабындық жерлер», «Кәсіпшілік» бағаналары орын алған, тек көптеген басқа, жаңа ұсақ сипатталған нышандарға ие болған. Жаңа бағана ет пен ұнды пайдалану мөлшеріне арналған.

Осы үш негізгі кестеде-ауылдық, қауымдық және аудандық, экспедиция мүшелері әр ауданның орта шаруашылығына қажетті жерді пайдалану нормасын есептеп шығарды. Сондықтан әр томда «Аудандар мен артық жерлердің кестесі» берілген. Бұл кішігірім кестелерде жер нормалары, жалпы жер аудандары мен артық жерлер немесе жайылымның жетіспеушілігі көрсетілген. Бұл міндетті кестелермен қоса, әр томда ерекше кестелер бар.

I, II томнан басқа барлық томдарда жалпы пайдалануға берілген жер көлемімен қоса жеке пайдаланылған тұрақтар жөнінде мәліметтер келтірілген. Кейбір жекеленген ояздар бойынша, мысалы, Қарқаралы оязы бойынша «Қауымдық-ауылдық топ аудандарын өзге шаруашылық ауылдарының жазғы жайлауға кеткенде пайдалануы жөніндегі статистикалық мәліметтер кестесі бар. Бұл арада ауылдар мен шаруашылықтың саны жөніндегі мәліметтер, олардың көшіп-қонуы әр табиғи межеде болатын уақыты жөніндегі мәліметтер кездеседі. Мұнымен қоса, ояздың

руларының схемасы, олардың көшіп-қону жолы, рулық байланыстары орын алған. Экспедиция қызметкерлері зерттеудің соңында кәсіптік қызметі жөнінде жекеленген кестелерді құрастырған.

Кәсіпшілік жөніндегі кестелер барлық ояздар бойынша кездеседі және ауылдық, қауымдық кестелерге енгізілген. Зайсан, Өскемен, Семей, Ақмола ояздары үшін (III, VIII, IX, X) арнайы кәсіпшілік кестелері берілген. Бұл кестелер әр топқа бөлінген (әйелдер, еркектер, кәсіптік дайындықты қажет ететін және т.б.). Зайсан, Ақмола, Өскемен, Павлодар, Семей, Петропавл ояздары бойынша (VIII, II, IX, IV, X, XII) күрделі қисынды үш нысанды кестелер құрастырылған.

1) жалдауға және жұмысшыларды жіберу қатынасына байланысты

2) отырықшылыққа байланысты

3) жылқымен қамтамасыз етілуі. 12 томда бұл кесте «Қырғыздардағы әр түрлі экономикалық және шаруашылық топтарды сипаттау жөніндегі мәліметтің жинағы» ретінде нақтылы анықталған. Онда шын мәнінде шаруашылықтағы мал саны, отырықшылықпен өзара байланысы жөніндегі, жер шаруашылығы мен жалдамалы жұмысшыларды эксплуатациялау дәрежесі жөніндегі мәліметтер кездеседі [1, 101-103 б].

Кейінгі жылдары осы тақырыппен айналысып жүрген зерттеушілердің бірі Н.Тасилова осы мәселеге қатысты өз ойын былай деп тұжырымдайды: «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» ең алдымен екі ғасырдың тоғысындағы бүкіл қазақ қоғамының шаруашылық, әлеуметтік-экономикалық жағдайынан, географиялық орналасуы мен рулық-тайпалық құрылымынан құнды-құнды мәліметтер беретін жазба деректің түрі. Көптеген зерттеушілер бұл деректің мәліметтерін өз еңбектерінде кеңінен пайдаланады, бірақ та әлі күнге дейін экспедиция материалдары кешенді түрде деректанулық талдаудан өткен жоқ. Сондықтан да, «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» мәліметтерін деректанулық сыннан өткізудің маңызы аса зор екендігін атап өтуіміз қажет» [5, 9-10 бб].

Автор Н.Тасилова бұл деректің ерекшелігі мен құндылығына байланысты мынандай пікір білдіреді: «Біріншіден, Қазақстан жерін зеттеу экспедициясы жұмысын аяқтамай-ақ, бүкіл материалдар сұрыпталып, жүйеленіп кітап болып басылып шығуында. Яғни, дерек сол кезеңнен алшақтамайды; екіншіден, бұл деректің материалдарын кітап етіп құрастырып, баспаға даярлаған авторлардың өздері сол экспедицияның бел ортасында жүріп, басынан соңына дейін қатысқан білімі жоғары зерттеушілер болған. Ол деректің объективтілігін жоғарылатады; үшіншіден, дерек басылып шыққаннан кейін қайта өңделмеген, басылмаған. Демек дерек бұрмалаушылыққа ұшырамай, түпнұсқа күйінде жетуімен де ерекшеленеді [5, 9 б].

Автордың зерттеліп отырған тақырыпқа байланысты пікірін қолдай отырып мынандай қорытынды жасауға болады: «Материалдардың...» барлық басылымы өз негізінде мәтіндік, кестелік бөлімде болсын бір текті құрылымда. Зерттеудегі әдіс-тәсілдердің өзгерісіне сай және жекеленген ояздың өзіндік ерекшелігіне байланысты барлық томдарда өзіндік өзгертулер орын алып, жаңа мәтіндер мен кестелер енгізілген. Сондықтан басылымның I томы көп жағдайда өзгелерінен бөлектеу. Осы ерекшелікті және ұқсастықтарды есепке алған кезде басылымның томдарын салыстыруға толық негіз бар.

«Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» арнайы ғылыми түрде зерттелмеген үлкен деректер кешенін құрайды. Оларды жүйелеп, деректанулық талдаудан өткізіп, практика жүзінде пайдаланудың маңызы аса зор.

Әдебиеттер тізімі

Волкова Т.П. Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию, собранные и разработанные экспедицией цо исследованию степных областей. Дисс. канд. ист. наук. - М., 1982. -170 с.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская обл. Кокчетавский уезд. –Т. I. –Воронеж, 1898. - 860 с.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей под руководством Ф.А. Щербины. Семипалатинская область. Павлодарский уезд. –Т. IY. –Воронеж, 1903.- 762 с.

Портреты. Степь глазами извне. От Геродота до Гумбольдта. Авторс. колл: А.Х. Касымжанов и др. –Алматы, 2000. -148 с.

Тасилова Н. «Материалы по киргизскому землепользованию» дерегінің ішкі құрылымы мен сақталу формасы. // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы, №4 (43). 2006 ж. -9-13 бб.

Очерки экономической истории Казахской ССР (1860-1970 гг.). –Алма-Ата. 1974.-382 с.
Кауфман А.А. Переселенцы-арендаторы Тургайской области. 2-я часть отчета старшего производителя работ Кауфмана по командировке в Тургайскую область. –Спб., 1897. -287 с.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ САНА МЕН ЖАДЫ МӘСЕЛЕСІ

Арынова З.Қ., гуманитарлық ғылымдар магистрі
Мемлекет тарихы институты. Еуразиялық және саяси зерттеулер бөлімі
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

Қоғамдағы әр адамның өзіндік санасы тарихи санамен қалыптасуы қажет. Ұлттық құндылықтардың мемлекет пен қоғам тарапынан өскелең ұрпаққа кеңінен дұрыс насихатталуы қоғамның деңгейін айқындайды.

Жаңа Қазақстанның іргетасын қалау мақсатында төрт міндеттелген бағыттардың бірі сананың үдерісін жалғастыра отырып, заман талабына бейімделген ұлттың жаңа болмысын қалыптастыру, яғни, ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған шежіре тарихымыз ұрпақтың санасын оятып, ұлттың жадын жаңғыртуға мүмкіндік береді. Оның маңыздылығы туралы Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж.К. Тоқаев ел халқына жолдауларында бірнеше рет айтты Солардың ішіндегі 2021 жылдың 5 қыркүйегіндегі Қазақстан Республикасы егемендік пен тәуелсіздікке ие болғаннан бері тарих ғылымының маңызы арта түсті, оның негізгі міндеттері: халықтың тарихи жадын қалпына келтіру, ұлттық сана мен бірлікті қалыптастыру, патриотизмді тәрбиелеу мәселесін көтерген Жолдауын атап өтуге болады.[1].

Осы мәселелерді ескерек келе, архивтің қоғам мен мемлекетке аса қажет ақпарат көзі ретінде базасымен ерекшеленетінін айта кеткен жөн.. Архив құжатынсыз тарихтың жазылуы мүмкін емес. Мысалы, жеке тұлға архив қорын айта кетсек, Исатай Таймановтың жеке архивінің болғандығын айтуға болады. Көтеріліс кезінде архив Исатайдың үйінен алынып, Орынбор архивінде сақталған, өкінішке орай ол архив қолда жоқ. Егерде ол архив табылса архив қорының жеке тұлғалар архивінің басы болар еді. 1940 жылы Қазақстан архиві жұртшылықтың 1076 ғана сұранысына жауап берсе, соңғы екі жылда Кеңес үкіметінің қуғын-сүргінге ұшырағандар мен әлеуметтік құқық мәселелері бойынша 325 мың 860 сұранысқа анықтама берілген.

Орталық архив органы саяси қуғын-сүргінге ұшыраған А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, Х. Досмұхамедов, М.Тынышпаев, С. Сейфуллин, М.Шоқай т.б. ардагерлердің өмірі мен шығармашылығы жөнінде көрмелер ұйымдастырып, ақпарат құралдарында материалдар жарық көрді.

Тұңғыш Президентіміздің «1998 жылды Халық бірлігі және тарих жылы деп жариялау туралы» Жарлығы, еліміздің архив жүйесіне деген халықтың көзқарасын оятты. Республиканың ақпарат құралдары арқылы 1998 жылдың тек алғашқы жарты жылдығында 300-ден астам мақала, 400 шамасында теле-радио хабарлары таратылды. Бұқараның тарихи санасы, патриоттық сезімі дами бастады. Мысалы, Орталық архивтің «Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда», «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі, «Айқын» «Ваше право» «Заң» , т.б газеттер ме журналдардың беттерінде «Алашорда басшылары» «Түркістан тарихы» туралы, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары, ашаршылық, т.б. тақырыптар бойынша материалдары жарық көрді. Халықаралық ынтымақтастық жыл санап дами түсуде.

Еліміздің тарих ғылымының базалық көзін кеңейту мақсатында Омбы облыстық мемлекеттік архивімен архив құжаттарының көшірмелерін алмасу жөнінде келісім шарт жасалды. Бұл жұмыстар да, тағы басқа елдермен ұлттық архивті дамыту, пайдалануды жақсарту мәселесі халықаралық, қатынасқа мемлекетаралық тікелей байланысты болды..

Өйткені архив құжаттары болашақта келер ғасырларда да толыға беретін жазыла беретін тарих көшімен баяғы заманнан бүгінге дейінгі кезеңдеріндегі еліміздің шаруашылығын, экономикасын,, тыныс тіршілігін кең түрде айқындайтын, тарихи, мәдени ескерткіштерін, жеке тұлғалардың өмірін мәңгі жасататын ұлттық тарихи мұраның көзі деп санаймы [2, 45-47 бб.]

Тарих ғылымына зор үлес қосып жүрген тарихшы ғалым Б.Ғ.Аяған ұлттық тарихтың жаңа қырынан танитын аталған бірнеше тұстардың пайымдай келе Қыпшақ хандығының (XI-XII ғ.), Ақ Орданың (XIII-XIV ғғ.), Әбілхайыр хандығының (XV ғ.), Қазақ хандығының (XVI ғ.) саяси орталығы Ұлы Жібек жолының бойындағы маңызды қаланың бірінен саналған ұлт дамуындағы

орнын насихаттауға Сығанақ (Қызылорда) шаһарын зерттеп, көне қаланы қайта қалпына келтіру жұмыстарын жаңа сатыға шығару мәселесі барысында тарихымыз отарлаушылардың тарапынан бұрмаланып, соның салдарынан осы уақытқа дейін ұлттың қайраткер тұлғаларын тани алмай отырғанымызға байланысты «Әбілқайыр Шайбан. Дешті Қыпшақтың соңғы билеушісі» атты жазған кітабында Әбілқайырды Дешті Қыпшақтың соңғы билеушісі ретінде танығаң дұрыс деп тұжырымдайды. Өйткені Әбілқайырдың өмірі Қазақстанның батыс, солтүстік, орталық және оңтүстік өңірінде өтті. Бірнеше рет Үргеніштi, Самарқанды, Бұқарды алады. Ол кезде бұл жерлер «Мавераннахр» деп аталған. Тағы бір ескеретін жәйт, Әбілқайыр мен оның ұрпақтарының тілі – қыпшақ тобына (яғни қазақ тіліне жақын), өзбектердікі – қарлұқ тобына жататынын ескереді. Әбілқайырдың да, қазақ хандарының да қол астында бүгінгі қазақтың ру-тайпалары болған. Мысалы, бүгінгі қазақтың ру-тайпары: қоңырат, қыпшақ, найман, қожа және т.б. айтуға болады. Өзбек халқының деректерінде Әбілқайыр ханды Дешті Қыпшақтан келген Мавераннахрды тонаған қатігез хан ретінде көрсетеді. Өзбектер өз мемлекетін Әмір Темірден бастау алғанын айтады. Әбілқайыр хан өзбек пен қазаққа ортақ тұлға. Ал кеңес идеологиясы Әбілқайыр ханды өзбек қылып көрсетті.

Сонымен қатар ғалым Қазақтың болмыс бітіміне тоқталып, Қазақ ұлты үш ғасыр отарлық езгіден кейін ұлттық мінезден, қасиеттен айырыла бастағанын айтады.. Оның себептері: бір кездері орыс болсақ коммунизмді тез құрамыз деген ұран болды.. Екінші жағынан, отарлау саясаты жоспарлы жүргізілді. 1926 жылғы санақ бойынша Қазақ АКСР-інде 6 530 528 адам болғанын көрсетті. Ал 1932 жылы – 3 227 000; 1933 жылы – 2 493 500; 1935 жылы – 2 926 000 адам қалды. Қазақ ұлты геноцидтің салдарынан санақ бойынша жартысынан айрылды. Осы жылдары КСРО аумағында орыстардың саны – 40 миллион адамға көбейген [3].

Ресейлік тарихшы ғалым А.В. Грозиннің пікірінше, Қазақстан өзінің жаңа және қазіргі заманғы тарихын зерделеу барысында кем дегенде үш анық сараланған үлгісін көрсетеді: ресейлік-империялық, кеңестік және посткеңестік. Сонымен бірге, осы мәселелер аясында қалыптасып келе жатқан қазақ тарихнамасы кеңестік инерциялық идеялар мен стереотиптердің де, одан да көп дәрежеде қазіргі «мифологиялық тарихтың» деформациялық қысымын бастан кешіргенін атап өтеді. Біріншіден, 1980 жылдардың екінші жартысы мен 1990 жылдардың басында жарық көрген және кеңестік кезеңдегі Ресей-Қазақстан қатынастары мәселелеріне арналған саясаткерлердің, журналистердің және тіпті тарихшылардың публицистикалық мақалаларымен ұсынылған еңбектер;

Екіншіден, публицистика қоғамдық-саяси, идеялық және ғылыми атмосфераны барынша толық және айқын жеткізгені және қазақ тарихы ғылымының, Қазақ АКСР-дегі ұжымдастыру тарихнамасының даму процесінде дереккөздерді талдаудың күрделілігі публицистикалық шығармалардың (оның ішінде кәсіби және кәсіби емес тарихшылардың жазғандары) елеулі, кейде тіпті шектен тыс эмоционалды түсіндірілуі;

Үшіншіден, қарастырылып отырған өзекті мәселе бойынша мәтіндердің «тарихи-публицистикалық» массиві республикадағы 1932-1933 жылдардағы ашаршылыққа арналған академиялық еңбектерден бірнеше есе асып түседі. Өкінішке орай, өткен ғасырдың отызыншы жылдарында Қазақстан аумағында болып жатқан процестерге арналған елеулі ғылыми жұмыстар аз.

Қазақстанда тарих ғылымын жаңғыртудағы мақсат - басқа да жаңа тәуелсіз мемлекеттер сияқты қазіргі заманғы саясатының басымдықтарына сай тарихи білімнің үш түрін мемлекеттік ресурстардың көмегімен қолдап, бағалау болды. Осыған орай, жалпы саясаттың және жады саясатының негізгі бағыттары мыналар: ол жүйелілік, рефлексивтілік, ұтымдылық, мақсаттылық, жүзеге асырылатын іс-әрекеттердің белсенді экспансионистік сипаты. Осы әрекеттердің болашаққа бағытталуы, ұлттық жады институттарының көп деңгейлі стратегиялық жүйесін құру және ұйымдастыру мәселесін айта кеткен жөн.

Ғалымның пікірінше, тарихи жады саясаты - қазіргі әлеуметтік және саяси жағдайлардың өткенге деген көзқарасы емес, оның жеке элементтерін өзгерту үдерісін айта келе, алдыңғы қатардағы міндеттерге мына мәселелерді көрсетеді: КСРО-ның ыдырауы мен бүкіл посткеңестік елдің және Қазақстан үшін коммунистік идеологияның күйреуінің мәселесіі, оның құрамдас бөлігі ретінде ескі «кеңестік» жады түрін өзгерту мәселесі ерекше өзекті болды.

Сонымен қатар, осы саясатты жүзеге асырудың тетіктері, заманауи және тиімді құралдары болуы қажет. Жад саясаты — бұл ұлт, этникалық топ, немесе қазіргі мемлекет болсын, кез-келген үлкен қоғамдастықтың жұмыла еңбек етуінің ажырамас бөлігі болып табылады. Мұны кім

жасайды, қалай жасайды, жадтың тарихпен қандай байланысы бар— бұл көптеген зерттеулердің еншісінде. [4, 6 б.].

Қазақстан ғалымдары Қ.Данияров, А.Байбатша, А.Бахти, Ә.Күзембайұлы, Е.Әбіл және т.б. еңбектерінде қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымдарын идеализациялау, қазақ этносының шектен тыс қысқаруымен қатар, Ресейдің Қазақстандағы империялық және кеңестік саясатына теріс баға береді. Осы бағытпен қатар Н.Масанов, И. Ерофеева, Б.Абдрахманова, Ж Жампейісова сияқты тағы басқа қазақстандық ғалымдардың еңбектеріндегі бағалаулар мен қорытындыларда анағұрлым салмақты қозғалыс болды. Осы тұста М. Сембиновтың «бүгінгі таңда қазақстандық тарихнама тарихи өткенді жариялауда белгілі бір салмақты және сыналған көзқарастар мен тұжырымдамалардың қалыптасуына көшу сатысында тұр – деген пікірімен келісуге болады.

Тарихшы ғалымдар Күзембайұлы мен Е.Әбілдің Жоғары оқу орындарына арналған «Қазақстан тарихы» оқулығында революцияға дейінгі өткеннің ғылыми тарихнамалық тұжырымдамалық ұстанымы осыған байланысты: «Қазақ халқының көне заманнан бүгінгі күнге дейінгі тарихы дүниежүзілік тарихтың ең маңызды бөлігі болып табылады, сондықтан оны зерделеу жастардың тарихи санасын қалыптастыруда маңызды орын алады. .Алайда, отарлық тәуелділік кезеңінде халықтың еркіндігі, жері, табиғи байлығы, қайталанбас мәдени ескерткіштері ғана емес, тарихи жадысы да алынып тасталды. Қазақ халқының тарихы негізінен революцияға дейінгі, одан кейін кеңестік кезеңдер Ресей авторларының еңбектерінде қамтылып, оларда империялық ұлы держава идеологиясы позициясынан түсіндірілді...» [4, 9,19 бб.] Сондықтан бүгінгі таңда Тәуелсіз Қазақстанның тарих ғылымының алдында жүктелген жауапты міндеттердің бірі – бұл ғасырлар бойғы отарлау бұғауларынан босатылып, халықтың тарихи санасын объективті тұрғыдан қалыптастыру болды.

1999 жылдың басында Президент Н.Ә.Назарбаевтың егемен Қазақстан Республикасы идеологиясының өзегін қалыптастыруға бағытталған «Тарих толқынында» атты 2 кітабы жарық көрді. Бұл жұмыстың негізгі семантикалық жүктемесі қазіргі Қазақстан аумағында (және шекараларында) қазақ ұлттық мемлекетінің құрылуының объективтілігі мен тарихи шарттылығын растауға күш салу болды.

Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев еуразияшылдық тұжырымдамасын республиканың қоғамын біріктіретін жаңа идея ретінде қолдайды. Бұл зерттеушілерді еуразиялық өркениеттің негіздерін іздеуге, бұрын Еуразия кеңістігін мекендеген халықтар арасындағы рухани және жалпы мәдени байланыстарды іздеуге итермелейді. Қазақстандағы түрлі форумдарда еуразияшылдық теориясы мен практикасының өзекті мәселелері үнемі көтеріліп отырады, оның Қазақстанның ғана емес, көршілес мемлекеттердің де қазіргі өміріндегі рөлі айқындалады. Бұл ретте республикада дәстүрлі түрде Лев Гумилевтің ғылыми мұрасына ерекше назар аударылады.[4, 28 б.]

Себебі, Л.Н. Гумилев көшпенділердің әлем тарихына қосқан үлесін бұрмалап көрсетуге тырысқан еуроцентристік біржақты пікірлерге үнемі қарсы шықты. Лев Гумилев көшпенділер тарихынсыз әлем тарихын тұтастай қарастыру мүмкін еместігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеді. Оның ғылыми мұрасын «Ғұндар» (1960), «Хазарияның ашылуы» (1966), «Ежелгі түркілер» (1967), «Қиял патшалығын іздеу» (1970), «Ежелгі Русь және Ұлы Дала», «Этногенез және Жер биосферасы» (1989) және Еуразия халқы тарихы турасындағы тағы басқа зерттеулері құрайды. Л.Н. Гумилевтің қазақ этносының қалыптасуына қатысты жазған ғылыми зерттеулері де бар.

Осы орайда оның «Происхождение казахского этноса» деп аталынатын дәрісін атауға болады. Бұл дәрісті 1985 жылы наурыз айында Э.Е. Дильмухамедова жазып алған. Дәріс 2003 жылы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ұйымдастыруымен өткен «Еуразияшылдық және Қазақстан» атты Еуразиялық ғылыми форумның еңбектер жинағында алғаш рет жарияланған болатын. Аталған дәрісте Л.Н. Гумилев қазақ этносының шығу тарихы тікелей алдыңғы түркі халықтарының этникалық тарихымен байланысты деп жазады. Ғалым қазақ тарихын көне түріктермен, атап айтқанда, ғұндар және Түрік қағанаты тарихымен байланыстыра зерттейді. Сондай-ақ, қыпшақ, қаңлы, арғындар мен қимақ, қарлұқ тайпаларының қазақ этногенезіндегі орны туралы да айтылады.

Әрине, Л.Н. Гумилев қазақ этносының қалыптасу тарихын сол кездегі Еуразия Даласындағы тарихи оқиғалармен байланыстыра отырып қарастырады. Мәселен, XIII ғасырдағы Шыңғысхан шапқыншылығы тұсындағы Қазақстан тарихы егжей-тегжейлі берілген. Ғалым моңғолдардың жаулап алу соғысы кезінде Қазақстан территориясына келген тайпалар туралы мағлұмат береді. «Шыңғысханмен Шығыс Сібірден келген қоңыраттар арғын, найман және шығыс қыпшақтармен бірге төрттік одақ – Орта жүзді құрды» – деп жазады. Осы деректі салыстыра

қарасақ, қазақтың шығу тегі, тарихы, шежіресі жайлы зерттеу жүргізген XX ғасыр басындағы қазақтың ойшылы, тарихшы Шәкәрім Құдайбердіұлы да «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» деген еңбегінде Орта жүзге қатысты мынадай мәлімет көрсетеді : «1220 жыл шамасында бұрынғы қырғыз (қазақ – авт.) жерінің, яғни Сарыарқаның күншығысыменен оң тұс арасында арғын, найман, керей деген елдер араласып, көшіп жүрді» деп келтірілген екен [5].

Бүгінгі таңда қоғам белсенді түрде талқыланып жатқан Қазақстандағы ұлттық тарихи сана мен қазіргі заманғы тарих ғылымының тұжырымдамасын қалыптастыру және нығайту мәселесі тарих ғылымы үшін де, жалпы қазіргі қоғам үшін де шын мәнінде маңызды

Сондықтан тарих ғылымының одан әрі дамуының концептуалды көзқарасын қалыптастыру үшін ғалымдардың ұстанымы мен пікірлерін білуге талдау қажет болды. \ Осы мәселе бойынша 2021-2022 жылдары ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жұмыс тобының қызметкерлері «Қазақстанның тарих ғылымының көрнекті өкілдерін ауқымды әлеуметтік сауалнамалар және терең сұхбат әдістерімен тарих ғылымының әлеуметтануын зерттеу» жоба жұмыстары шеңберінде отандық тарихшы ғалымдардың Қазақстандағы аса маңызды тарихи оқиғалар мен тұлғаларды, ұлттық нышандарды қабылдауы мен бағаалауы жөнінде әлеуметтік сауалнама әдісі арқылы зерттеу жүргізілді.

Жүргізілген әлеуметтанулық зерттеуде сараптамалық сауалнамаларды қолданудың артықшылықтары келесідей болды: сарапшылардан тікелей ақпарат алу; идеялар мен ұсыныстарды қалыптастыруда респонденттердің тікелей жеке қатысуы; зерттеулер аясындағы жағдайдың дамуы туралы болжамдарды және оны жақсарту бойынша ұсыныстарды алу мүмкіндігі. Сауалнама Нұр-Сұлтан, Алматы, Қостанай, Павлодар қалаларында тұратын 50 ғалыммен сұхбаттасу кезінде алынған сауалнама материалдары талданып, нәтижесінде әлеуметтік зерттеулер блйынша соның ішінде «Қазақстан тарих ғылымының халықаралық тарихи қауымдастыққа одан әрі интеграциялану болашағын қалай бағалайсыз ?» деген сауалға сарапшылардың көпшілігі жоғары баға берді.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері тарихшылар қауымы Отан тарихын қайта, жаңаша жазу және насихаттау бағытында жұмыстар бастады. АҚШ, Қытай, Түркия, Моңғолия, Мажарстан мемлекеттерімен байланыстар орнатылып, ғалымдар арасында өзара әріптестік қатынастар орнады.

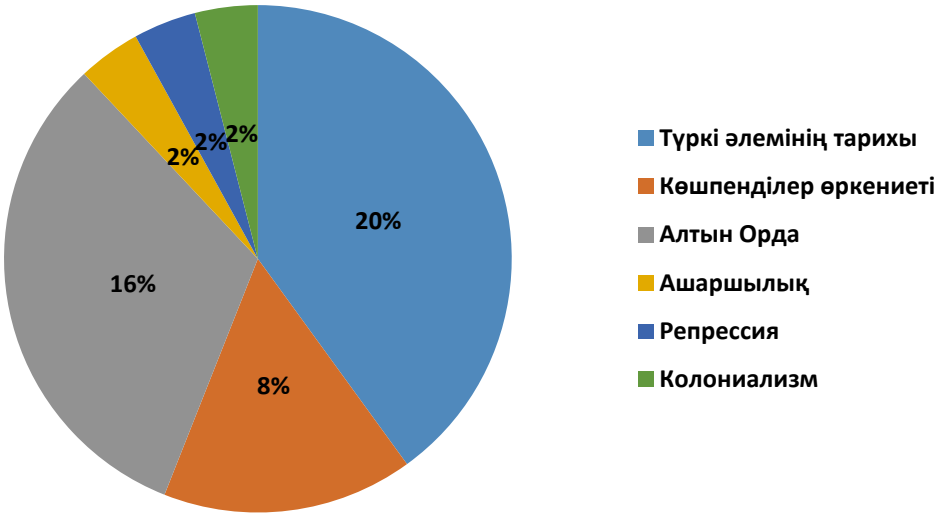

1-сурет. Болашақта халықаралық ынтымақтастықтың негізі бола алатын тарих ғылымындағы тақырыптарды атай аласыз ба? 2021ж.

Сонымен қатар, «Болашақта халықаралық ынтымақтастықтың негізі бола алатын тарих ғылымындағы тақырыптарды атай аласыз ба?» - деген сауалға респонденттердің көпшілігі: Түркі әлемі – 20% мен Алтын Орда-Ұлық Ұлыс – 16% тақырыптарын атаған. Одан кейінгі орында Көшпенділер өркениеті – 8%. Ашаршылық – 2%, Репрессия – 2%, Колониализм – 2% атаған [6, 255 б.]

Өз заманында түркі тектес көшпенділер Қытайдан Византияға дейін созылған далалық көпір салып кетті. Бұл кеңістікте ғасырлар бойы көптеген халықтар мен мемлекеттер, мәдениеттер қалыптасты. Бүгінде түркі мемлекеттері саяси, әскери, экономикалық, гуманитарлық, мәдени, қауіпсіздік салаларында өзара байланыс жасайды. Түркі мемлекеттері мен халықтарының тарихы, олардың тәуелсіздік кезеңінде өткен жолдары мен қарым-қатынастарына әлі жеткілікті зерттелмеген. Түркі әлемінің тарихшылары алдында көптеген өзекті мәселелерді зерттеу міндеті тұр. Қазіргі кезде Алтын Орда – Ұлық Ұлыс тарихын зерттеу өзекті тақырыптардың бірі. Өйткені, Алтын Орда тарихын зерттеу кеңестік идеология тұсында бұрмаланып, теріс тұжырымдар жасалды. Осыған байланысты бұл тақырып аясында нақты зерттеулер жасалып, қайта қаралуы тиіс.

Қазақстан аумағында далалық өркениеттердің қалыптасу ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан дамыту қажет. Көршілес Орталық Азия, Қытайда немесе басқа өңірлер отырықшы егіншілік аймақтары болса, олардың тарихтағы өзіндік ерекшеліктері бар. Міне, соған сәйкес Қазақстан тарихының да өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақстан тарихы біздің территориямызда үстемдік еткен дала өркениетімен тікелей байланысты. Осыған байланысты, Қазақстан жерінде өмір сүрген көшпенділердің «Далалық өркениет» қалыптастырып, көне замандардан бері Еуразия кеңістігінде Еуропа мен Азияны жалғастырушы және мәдениеттер мен өркениеттердің диалогын қалыптастырушы ретіндегі маңызды рөлін ашып көрсету, оны зерттеу міндеті тұр.

Тәуелсіздік жылдарында Отандық тарих ғылымы көптеген жетістіктерге жетті. Кеңестік кезеңде бұрмаланып келген ұлттық тарихтың күрделі мәселелері қайта қаралып, тарихтың ақтаңдақ беттері зерттеле бастады. Олардың қатарында Қазақстандағы ұжымдастыру және тәркілеу, жаппай репрессиялар мен ашаршылық мәселелері. Дегенмен, бірқатар сарапшы мамандар бұл тақырыптар әлі толық зерттеуді қажет етеді деп есептейді.

Осындай зерттеулерде айтылған ойлар мен өзекті мәселелерді «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында зерделеу - өскелең ұрпақтың тарихи санасын оятып, ұлттың жадын жаңғыртуға мүмкіндік берері сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

Қ.Ж.-К. Тоқаев. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. - Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауы // https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat . 05.01.2021.

Р.Х. Сариева. Мұрағат және тарих. – Алматы: «Арыс», 2004. –45-47 бб.

Б.Ғ.Аяған. Тарих – ұлттың жады // https://zhanaqorgan-tynysy.kz/tarih/14516-tarih-ltty-zhady.html. 31.07. 2020.

А.В. Грозин Голод 1932–1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан / Институт востоковедения РАН.—М.: ИВ РАН, 2014. – С 6, 9, 19.

Т. Қаленова. Қазақ этносы Гумилев пайымдауларында - https://e-history.kz/kz/news/show/3231

З. Арынова, Д.Жұмағалиев. Қазақстандағы тарих ғылымының даму болашағы / Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан тарихы ғылымы: тарихнама проблемалары. Ұжымдық монография. Е.А. Әбілдің жалпы редакциясымен. – Алматы, 2022. - 255 б.

ХХ ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДА НЕМІС СУРЕТШІЛЕРІНІҢ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аскарова М.Т., 2-курс магистранты
Ғылыми жетекші – Шотбакова Л.К., т.ғ.к., профессор
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.,
meruyert.askar.96@mail.ru

1941 жылы 26 тамызда КСРО Жоғарғы Кеңесі Еділ немістерінің автономиялық облысын тарату туралы, ал 1941 жылы 12 қыркүйекте БК(б)П Орталық Комитеті мен КСРО ХКК кеңес немістерін жаппай жер аударуды заңдастырған «Еділ бойында тұратын немістерді қоныстандыру туралы» қаулы қабылдады. Немістердің негізгі бөлігі Қазақстанға, Красноярск және Алтай өлкелеріне, Новосібір, Кемерово, Омбы облыстарына қоныстандырылды.

Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағатының мәліметтері бойынша, 1944 жылы КСРО НКВД-сының арнайы елді мекендер басқармасының қызметінде 568 825 неміс болған, оның ішінде Қазақстандағы елді мекендерде 224 226 адам, ал Қарағанды облысында 70 мыңға жуық неміс ұлтының адамдары болған [1].

Түзету лагерьлеріне қамау, жер аудару және ату – 30-шы жылдардағы сталиндік қуғын-сүргіннің негізгі құралдары болды. Қарағанды лагері 1931 жылы құрылды және жиырма жылдан астам уақыт бойы билік ұнатпайтын адамдардың тағдырын ұдайы талқандайтын қуатты машинаға айналды.

40-жылдардағы қазақ лагерінде ұлты неміс өнер шеберлері – арнайы жер аударылғандар болды. Олардың құқықтары, шығармашылық даму жағдайлары, облыстан тыс жерлерге көшу мүмкіндіктері шектелді. Олардың тағдырларының мән-жайы толық зерттелмегенімен, олардың кейбіреулері жергілікті театрларда суретші, кәсіпорындарда дизайнер, қалалық көркемсурет студияларының меңгерушісі болғанын, басқалары Қарағандының көркемдік-өндірістік шеберханаларында жұмыс істегенін, үшіншілері осы жер аударылған жерлерді тастап, атамекендеріне кеткенін нақты білуге мүмкіндік береді.

30-40-шы жылдары Қарағанды шағын кеншілер қаласы болды, онда мәдениет пен білім саласындағы мекемелер енді ғана құрыла бастады. Театрлар мен мәдени клубтар құрылды, алғашқы кинотеатр салынды, мұғалімдер институты ашылды. Бірақ Суретшілер одағы сияқты мемлекеттік ұйым болған жоқ. Белгілі болғандай, бұл мекеме суретшілердің қызметін реттеп, жұмыс және төлемақы мәселелерін шешіп отырды. Онсыз суретші әрең күн көретін еді.

Қарағандыда көркемдік-өндірістік шеберханалары мен Суретшілер одағының бөлімшесі құрылмай тұрып, жер аударылған суретшілер күнкөріс үшін кез келген жұмыс түрін іздеуге мәжбүр болды. Көбінесе жобалау жұмыстарымен (плакаттар, маңдайшалар, хабарландырулар, құрмет тақталары, социалистік жарыстардың кестелері, озат жұмысшылардың портреттері, қоғамдық ғимараттардың интерьері, т.б.), жергілікті театрлар мен мәдениет үйірмелеріндегі сценографиялармен айналысты [2, 233-б].

Лагерьден босатылғаннан кейін үлкен қалаларда тұруға тыйым салынған суретшілер де жер аударылған деп саналды. Белгіленген құжат бойынша, бұл суретшілер Қарағандыда біраз жыл тұрып, еңбек етті. Кейбіреулер өмірінің соңына дейін осында тұрды, бірақ көпшілігі туған жерлеріне оралды.

Әртүрлі суретшілер қарағандылық өмірдің осынау қиын кезеңінен өтті: өз елінде немесе өз қалалары мен облыстарында танымал болған суретшілер, қарапайым суретші-безендірушілер, көркем сурет университеттерінің студенттері, өздерінің алма-матерлерінің қабырғасында қамауға алынған әуесқой суретшілер. Олардың қаншасы лагерьден өтті, қаншасы жер аударылды деп айту қиын.

Қарағанды мәдениетінің бастауында тұрған, арнайы білімі мен еңбек тәжірибесі бар өнер қайраткерлері Мәскеуден, Ленинградтан және басқа қалалардан лагерьлерде болған қуғын-сүргінге ұшыраған зиялы қауым; жер аударылғандар, арнайы жер аударылғандар (олардың туған жылы 19 ғасырдың соңы – 20 ғасырдың басы); арнайы қоныстанушылар, иеліктен айырылған кулактар, бала кезінде жер аударылғандар, сондай-ақ қуғын-сүргінге ұшыраған отбасы мүшелері ретінде еліміздің әр жерінен осы аймақтарға өз еркімен келгендер, ҚарЛАГ тұтқындары [3, 34-б].

40-жылдары ұлттық белгілері бойынша арнайы жер аударылған қазақстандық суретшілердің ішіндегі ең ірі тұлға Эйферт Владимир Александрович – суретші, ұстаз, Қарағандыдағы көркемсурет студиясының меңгерушісі болған, 1941 жылы Ұлы Отан соғысының алғашқы айларында ұлты неміс болғаны үшін Мәскеуден жер аударылған көрнекті мәдениет қайраткері. Владимир Александрович Эйферт Парижде және Берлинде көркемсурет шеберханаларында жұмыс істеп, беделді көрмелерге қатысты [3, 80-бет].

1941 жылы қыркүйекте тегінің неміс болғаны үшін (анасы жағынан) Эйферт Мәскеуден НКВД сүйемелдеуімен Қарағанды облысына айдалып, Ворошилов ауданындағы Пушкин атындағы колхозда айдауда болған, онда ол ауылдың ауыр жұмыстарына тартылып, мамандығы бойынша жұмыс істеуіне рұқсат етілмеді [4].

1943 жылы ақпанда БКП(б) Орталық Комитетіне НКВД жауынгерлерінің бақылауымен Қазақстанға қоныс аударғаны туралы мәлімдеме жасап, айдалаға қалғанын, айналасындағы адамдардың сенімсіздігі мен күдігіне Эйферт өзін лайық еместігін суреттейді. «Мен 1928 жылдан бастап 25 жыл ішінде алғаш рет осындай оғаш әрі сұмдық жағдайға тап болдым. Жиырма төрт жыл бойы партия басшылығы қайда жіберсе де, белсенді де саналы азамат, партия мүшесі ретінде адал еңбек еттім... Мен оларға өмірімдегі ең жақсы жылдарды сый-сияпат күтпей-ақ жалынмен,

қуанышпен бердім... Ендеше, енді неге... қартайып, ауырып, себепсіз, кінәсіз болсам, сенімнің толықтығынан айырылдым...». Эйферт мәлімдемесіндегі бұл үзінділер Кеңес еліне аянбай қызмет еткен және Коммунистік партияға терең сенген суретшінің қиын адамгершілік тәжірибесінің дәлелі [3, 81-бет].

1944 жылы тұрғылықты жерін Қарағандыға ауыстыруға рұқсат алған Эйферт пен оның әйелі Ішкі істер министрлігінің арнайы комендатурасында қоғамдық бақылауға алынып, он күн бойы тексерілуге келіп тұрды.

Сөйтіп, көрнекті кеңес суретшілерінің бірі Киров атындағы шахта клубының суретші-безендірушісі болып, «көрнекі үгіт-насихатпен» айналысты, киноплакаттар жазып, Қарағандыда алғашқы көркемсурет студиясын ашты. Қарағанды өнерінің бастауында тұрғандардың барлығы дерлік Эйферттен алғаш сабақ алды.

Жүзден астам шәкірт тәрбиелеп, алғашқы сурет көрмелерін ұйымдастырды. Жүрегінің жылуын қалаға берді. Владимир Александровичпен бірге оқығандардың бәрі кәсіби суретші болмағанымен, барлығы дерлік өнерге берілгендігін сақтап қалды.

Владимир Александрович Пушкин атындағы колхозда көп сурет салды. Оның басты назары күнделікті көріністерге, пейзаждарға, портреттерге бағытталды, барлығы 30-дан астам туындысы болды. Олардың қатарында «На току», «Вечерняя молитва», «Автопортрет в чалме», «Белые домики», «Сбор хвороста», «Сбор кизяка», «Зимние сумерки», «Пейзаж с сопками», «Опушка леса» және т.б. болды [5, 15-б].

Эйферттің 30-40-шы жылдардағы ең жақсы туындылары оның Францияда, Германияда, Австрияда және Швецияда болған шетелдік іссапарлары барысында еуропалық мәдениетпен танысуының нәтижесі болған импрессионистік мәнерде шебер орындалған пейзаждар мен натюрморттар. Оның әйелінің сүйіспеншілікпен салынған көптеген портреттері, сондай-ақ оның өмірінің кезеңдерін, жан дүниесінің ішкі күйін, суретшінің сыртқы келбетінің кәрілікке күрт өзгеруін байқауға болатын автопортреттердің тұтас сериясы назар аударуға тұрарлық.

Владимир Александрович Эйферт 1960 жылы 76 жасында Қарағандыда қайтыс болды. Оның картиналарының алғашқы ірі экспозициясын тек 1975 жылы Қарағанды және Теміртау қалаларындағы ҚазКСР көркемсурет көрмелері дирекциясы өткізді.

Фризен Павел Петрович – суретші, мұғалім, музыкант. Бала кезінен терең мәдениетті және діндар отбасының озық дәстүрлеріне сүйене отырып, өзін игі, бітімгершілік қызметке дайындады. Оның ата-бабалары протестанттық меннониттер сектасына жататын, оның тарихы туралы әкесі П.М. Фризен кітап жазған. Музыкант пен суретшіге тән табиғи дарынды жастайынан отбасының қолдауымен оқуына мақсатты түрде қамқорлық жасап, Харьковтағы, одан кейін Мәскеудегі өнер училищелеріне түсіп, Д. Бурлюкпен, В. Кандинскиймен, В. Маяковскиймен бірге оқыды. Кейіннен ол өзінің сүйікті музыкалық аспабы скрипкадан қол үзбей, ұстаздық біліктілігін жан-жақты жетілдірді.

Фризен 1935 жылы жалған айыппен ҚарЛАГ-қа келгенін айтты. Ол да С. Кировты өлтіргеннен кейін қамауға алынған басқа да жазықсыз адамдар сияқты БКП(б) Орталық Комитетінің халық арасындағы контрреволюциялық элементтерді іздестіру, тұтқындау, соттау және лагерьлерге жіберу жөніндегі жоспарлы тапсырмаларын орындаудың құрбаны болды. Нәтижесінде Фризен 11 жыл бойы ҚарЛАГ-та, оның бөлімшелері – Қарабаста, АШТС (Ауыл шаруашылығы тәжірибе станциясында) суретші-безендіруші болып жұмыс істеді. ҚарЛАГ мұрағатында тек Павел Фризеннің карточкасы ғана сақталған, ал оның жеке ісі 60-шы жылдары акт бойынша жойылған.

Фризен көрнекті түрі бар, ұзын бойлы, сымбатты болды. «Маңдайы биік үлкен бас ой еңбегін айғақтайтын, философияға бейім… Жан-жақты рухани мүдделер, талғамдар мен пайымдаулардың тәуелсіздігі - «тұлға» сөзімен анықталатын барлық нәрсе П. Фризенге әрқашан тән болды…», – деп Э. Белицкая-Пичугина өзінің естеліктерінде жазады [6].

1946 жылы лагерьден босатылғанын білдіретін «Автопортрет» графикасында Фризен тек қарындаш пен қағазды қолдана отырып, жанды ойды мұқият және мейірімді көздермен, өзін-өзі бағалау сезімімен жеткізеді. Бұл кезде ол 59 жаста еді.

Тағы бір маңызды көркем «Автопортретінде» (1961) Фризен өзін 75 жасында, бірақ өмірінің аяқталуының ұстамды драмасымен қарама-қарсы түстермен суреттеген.

Фризеннің тұтқындалғанға дейін өмір сүріп, ұстаздық еткен Қырымдағы туған жеріне де, Мелитополь қаласына да оралмауы Қарағанды мәдениетіне көп игілігін әкелді. Ол осы кеншілер қалашығында қалып, 1955-1966 жылдар аралығында Кеншілер мәдениет сарайындағы

көркемсурет студиясын басқарды. Бірқатар шәкірттері кәсіби суретші болды (Л. Смаглюк, А. Сыров, Ю. Вольф. С. Конуров) [3, 62].

Фризен өзі үшін, жаны үшін шығармашылықпен сурет салды. Суретінде социалистік реализмнің қажетті пафосы болмағандықтан, суретшілер одағының Қарағанды филиалының есеп беру қалалық көрмелеріне шақырылмады. Фризен 18-19 ғасырлардағы реалистік француз-голланд мектебінің рухында нәзік лирикалық, ойшыл, кейде жанрлық көріністері бар пейзаждарды ұнататын шағын картиналарды салған. Фризеннің картиналарынан ҚарЛАГ-тың оның шығармашылық дамуын тежегенін, ал қартайған шағында Қарағандыдағы өмірі оның талантының жемісті дамуына ықпал етпегенін көруге болады. Павел Петрович Фризен 91 жасында қайтыс болды, ол өзінің 73 жұмысын Қарағанды облыстық бейнелеу өнері мұражайына сыйға тартты.

Қарағандыда Павел Фризен жерленген зиратқа ақ құлпытас – суретші мен музыканттың күшті және әдемі пішінді қолына ойлы түрде сүйеніп, үлкен қасты дөңгелек басы бар кеуде астындағы бюст стеласы орнатылды. Бұл мемориалдық өнер туындысын оның шәкірті, қарағандылық мүсінші Людмила Николаевна Смаглюк ұстазына деген алғысы пен құрметі ретінде жасаған.

Өлкеміздің тарихында өшпес із қалдырған, немістік фашизмге қарсы болған көрнекті суретші – Генрих Фогелер. Фашизмге бар болмысымен, шығармашылығымен қарсы тұрып, отызыншы жылдардың басында Германияны тастап, туған жеріне айналған КСРО-ны паналады.

Германияның өнертанушы ғалымдарының бірі Вернер Хоман 80-жылдардың аяғында Г. Фогелердің шығармашылық жолына зерттеу жүргізе отырып, КСРО НКВД-сы 1941 жылы Мәскеуден Қарағанды облысы, Корнеевка селосына жер аударылғанын, 1942 жылы 14 маусымда сол аймақта қаза тапқанын анықтаған [3, 83-б].

Колхозда суретші ауыр физикалық жұмысқа жегіледі, ол бөгетті нығайту үшін жұмыс істейді, бірақ оның күші көпке бармайды. Мәскеуден зейнетақысы келмей, тамақ пен пәтер ақысын төлейтін ақшасы болмай, достарына жазған хаттарына жауап бермей, Генрих Фогелерге туннельдің басындағы жарық біртіндеп сөніп бара жатқандай көрінеді. Бірақ ол мойымай, колхоз бөгетін, қора-қопсысын, орман-тоғайын сызып, үй иелері мен балалардың портретін салып, әрбір бос минутты жемісті етуге тырысады. Мәскеуге антифашистік суреттер жібереді.

Сонымен бірге, Хоманның коллекциясында жергілікті тұрғындар, Корнеевка ақсақалдары бейнеленген, мектеп дәптерлерінен қағаз парақтарына қарындашпен салынған Фогелердің қайтыс болғаннан кейінгі суреттері пайда болды. Бұл сызықтық сызбалар реалистік түрде, кейде неміс тіліндегі мәтіндер болған.

Қазақстанда жер аударылған бұл неміс суретшісінің Еуропада, әсіресе оның отаны Германияда кеңінен құрметке ие тұлға екені белгілі болды. Ол Бременнен шыққан. Дюссельдорф өнер академиясын бітіргеннен кейін ол шағын Ворпсвед ауылында (Бременнен 30 км) Баркенхоф (қайың ауласы) деп аталатын жер телімін сатып алады, онда ол жергілікті шығармашылық интеллигенцияның өкілдерін біріктіруге тырысты. 20-ғасырдың 70-ші жылдарынан бері Ворпсведте оның атындағы үй-музейі мен қоғамы жұмыс істейді, оның талантына табынушыларды біріктіреді, олар болашақ адамдар үшін «еркіндік патшалығын» армандаған суретшінің өмірде іске асыру үшін көп жұмыс істейді.

Батыста Фогелердің шығармашылығы туралы кітаптар мен ғылыми еңбектер жарық көрді. 1902 жылы оның досы, атақты ақын Р.М. Рильке жазған «Ворпсведе» шағын монографиясы жарық көрді. Рилькенің Ресейге барып, Л. Толстоймен көріскен сапарынан кейін Фогелердің осы елге, оның кең байтақ жерлеріне деген терең қызығушылығы оянды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін Фогелер көп қырлы таланттың табысты, бай суретшісі болды. Ол саяхаттауды ұнататын: бүкіл Еуропаны аралап, Цейлон аралында болды [3, 84-бет].

XX ғасырдың басында Фогелердің жұмысы Батыс Еуропаның буржуазиялық ортасында сәнге айналған «Югендстильдің» дамуына елеулі үлес қосты. Бұл стиль талғампаз эстетикамен, ішкі тыныштықпен және идеалды үйлесімді әлемнің романтикалық растауымен сипатталды; тазартылған желілерге артықшылық берілді. Бір-бірімен араласқан өрнектер. Қарағанды облыстық бейнелеу өнері мұражайында осы стильдегі Фогелердің бірнеше гравюралары бар. Олар көрмеде көрсетілді, бірақ Қарағандыда бұл жұмыскер, шыдамды қала үшін шындыққа жанаспайтын нәрсе, экзотикалық, ойдан шығарылған, талғампаз дүниенің жаңалықтары ретінде қабылданды.

20-30 жылдар Генрих Фогелердің өміріндегі күрт өзгерістермен ерекшеленді, ол оның шығармашылық табиғатын тұншықтырған буржуазиялық жайлылықтан шығуды қалады. Ол өзінің рухани дағдарысынан шығудың жолын социалистік революция, қоғамды өзгерту идеяларынан, М. Горький шығармашылығынан көрді. Коммунистік партия қатарына өтеді, КСРО-ға бірнеше рет

сапарлар жасайды; отбасын, әйелін және үш қызын Германияда қалдырады. Екінші рет әкесі поляк революционері болған София Мархлевскаяға үйленеді. Оптимизм мен жігерге толы ол 1931 жылы Мәскеуге көшіп келеді және Гитлер билікке келгеннен кейін саяси эмигрантқа айналады. Фогелер және оның екінші әйелі Кеңес елін – Орта Азияны, Кавказды, Карелияны – барлық жерде жаңа өмірдің өскініне сүйсініп, көп сурет салады, картиналар жасайды .

Фогелер 1930 жылдардағы КСРО-ны аралағанда алған әсерлері туралы кітаптар жазады, оларды эскиздерімен суреттейді және Германияда басып шығарады. Мәскеуде Генрих Фогелер Революциялық күрескерлерге көмек көрсету жөніндегі халықаралық ұйымының үйінде фрескаларды, коммунистік қозғалыс көшбасшыларының үлкен портреттерін, оның ішінде Николай Островскийдің портретін салды, дат коммунистік жазушысы Мартин Андерсен-Нексомен жұмыс істейді, оның 63-ші «Екі әлем» кітабында суретшінің «Үшінші рейх» атауымен 34 суреті орналастырылған. Кейінірек суреттер парақшалар мен карикатуралар, плакаттар жасау үшін қолданылды [5, 81-б].

Мәскеуде КСРО Суретшілер одағы Пушкин атындағы бейнелеу өнері мұражайының залында Фогелердің 80 шығармашылық жұмысының жеке көрмесін ұйымдастырды. Фогелердің үлкен картиналары мен гравюралары Берлиндегі, Санкт-Петербургтегі мұражайларда және жеке коллекцияларда бар. Шығармашылық қызметінің 50 жылдығы осылай аталып өтті. [3, 85-бет].

Гитлердің, Герингтің және фашистік Германияның басқа да басшыларының белгілі карикатуралары бар антифашистік парақшалардың эскиздері бар.

1989 жылы мүсінші Ю. Гуммель Германиядан келген өнертанушы В. Хоманмен және Мәскеуден әкесінің бейітіне зиярат етуге келген суретшінің екінші некесінен туған ұлы Ян Фогелермен Қарағандыда кездесуден алған әсерлері негізінде «Неміс антифашистік суретшісі Г. Фогелер портретін» (қола бюст) жасады. Қолында Генрих Фогелердің фотосуреттері бар Гуммель неміс суретшісінің – еуропалық мәдениеттің талғампаз зиялысы, өмірлік тәжірибесі бар дана тұлғаның ерекше келбетін шынайы түрде жаңғыртты.

1992 жылы Фогелердің 120 жылдық мерейтойында Германиядан Қарағандыға өнер қайраткерлері мен қоғам өкілдерінің үлкен делегациясы келді. Сонымен бірге Фогелер туралы мемориалдық тақта әкелініп, суретші тұратын Корнеевка ауылындағы үйге орнатылды, содан кейін Хорошевское ауылындағы Фогелер емделіп, қайтыс болған аурухана қабырғасына ол туралы тағы бір мемориалдық тақта жеткізілді. Кейін Корнеевка орта мектебінде қоғамдық негізде Г.Фогелер мұражайы құрылды.

Неміс ғалымы - өнертану ғылымының докторы В. Кауфман Қарағанды облыстық бейнелеу өнері мұражайына суретші шығармаларының 35 факсимильді репродукциясын сыйға тартты. Қазір бұл мұражайда Фогелердің түпнұсқа картиналары мен гравюралары, ол туралы кітаптардың үлкен жинағы, соның ішінде В. Хоманның докторлық диссертациясы сақталған.

Мүсінші А. Билыктың Қарағандыдағы Генрих Фогелерге арналған ескерткіші облыстық «Видергебурт» («Ренессанс») неміс мәдени орталығының ғимаратының алдына орнатылып, 1999 жылы 14 маусымда жұртшылықтың қатысуымен салтанатты түрде ашылды. Германиядан келген делегация.

Бұл айтулы оқиға Қарағандыға Германиядан келген делегацияның – 45 суретші, өнер сүйер қауымның келуімен ерекшеленді, олардың арасында Фогелердің туыстары – немересі, сәулетші Х.-Г. Мюллер; шөбересі, өміртану және дизайн саласындағы маман Б. Мюллер, шөбересі, философ және саясаттанушы Ф. Шмидт; сондай-ақ Фогелерді бала кезінен әкесінің досы ретінде білетін 83 жастағы суретші К. Модерсон болды [3, 86-б].

Жоғары этикалық идеалдарды, әртүрлі ұлт өкілдері арасындағы адами және көркем қарым-қатынасты армандаған адам және суретші Генрих Фогелер қазір Германия мен Қазақстан арасындағы мәдени көпірлерді жоғары деңгейде құруға атсалысуда.

Осылайша, Владимир Эйферт, Павел Фризен және Генрих Фогелер өз өнер шеберханаларында қарағандылық суретшілердің тұтас бір буынын тәрбиеледі.

Кейбір зерттеушілердің пікірінше, негізінен неміс текті жер аударылған суретшілердің шығармашылық әлеуетінің арқасында Қарағандыда көркемсурет өнері кәсіби деңгейде дами бастады, өндірістік және көркемдік шеберханаларды құру дамыды. Жер аударылған суретшілер кейінірек Қарағанды суретшілерінің шығармашылық ұйымы қалыптасқан іргетасын қалады [7, 159-169 б.б.].

Пайдаланылған әдебиеттер

«Экскурс» в историю депортированных народов, проживающих в Карагандинской области. — Караганда, 1997. – С. 22.
Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление / Под ред. Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова, А.В. Цай. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2019. – 272 с.
Мемориал Караганды. КарЛАГ, культура, художники: монография / Е.П.Гаврилова. – Караганда: Арко, 2003. – 200 с.
Қарағанды мемлекеттік архиві. – Қ. 1678. – Тіз. 1. – Іс 1. – П. 43
Попов Ю.Г. Караганда в судьбах художников: В.А. Эйферта, Р.А. Граббе, Г.Э. Фогелера. – Караганды: РИО «Болашак-Баспа», 2012. – 147 с.
Белицкая, Э. Разнотравье: стихи; худ. А. Бегалин. – Караганда: Ин-кватро, 1996
Тужикова Н., Сафарова Г.М. Искусство репрессированных художников - немцев в Караганде (конец 30- начало 60-х гг.) // Культура немцев Казахстана: история и современность: Материалы международной научно–практической конференции. - 9-11 октября 1998 г. – Алматы, 1999, - 230 с.

ҚАРАҒАНДЫ МӘЖБҮРЛІ ЕҢБЕКПЕН ТҮЗЕУ ЛАГЕРІ ЖАЙЫНДА

Әуелбеков М.Б
Астана Халықаралық университеті Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің 2 курс, 7М02201 «Тарих» мамандығының магистранты.
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

1930 жылдары Кеңес үкіметінің кең ауқымды репрессиялық саясатының бір бөлігі ретінде Қазақстанда еңбекпен түзеу лагерлері жүйесі құрыла бастады. Бұл жүйеге саяси тұтқындар, қылмыскерлер және халықтың басқа да категориялары ұсталатын лагерлердің әртүрлі түрлері кірді. Лагерьлердің көпшілігі КСРО-ны индустрияландыру және ұжымдастыру аясында және ұлттық азшылықтар мен саяси қарсыластарды бақылауда ұстау үшін құрылғанын атап өту маңызды. Жаппай қуғын-сүргін, террор, халықтарды депортациялау кеңестік жүйенің құрамдас бөлігі болды. Олардың шыңы «үштіктер», «арнайы жиналыстар» деп аталатын соттан тыс органдар құрылған 30-шы жылдар болды. Қуғын-сүргіннің көріністеріне тек лагерьлер құру мен өлім жазасына кесу ғана емес, сонымен бірге миллиондаған адамдар қайтыс болған әлеуметтік эксперименттер де жатады [1].

Қарағанды мәжбүрлі еңбекпен түзеу лагері Қазақстанның кең-байтақ жеріндегі дербес департамент дерлік ГУЛАГ-тың *(Лагерьлер мен түрмелердің бас басқармасы)* бөлімшесі болды. ҚарЛАГ *(Қарағанды еңбекпен түзеу лагері)* тарихы сталинизм дәуірімен тығыз байланысты – тарихымыздың ең қиын кезеңдерінің бірі, көптеген «ақтаңдақтары» бар. КарЛАГ-тың шаруашылық қызметі Франция территориясына тең аумаққа тарады. Ол кезде мұнда ҚарЛАГ-тың 65 мыңнан астам арнайы қоныстанушылары мен тұтқындары тұрған. Кейбір мәліметтер бойынша, КарЛАГ арқылы миллионнан астам тұтқын өткен. ҚарЛАГ ұйымдастырудағы басты мақсаттардың бірі Орталық Қазақстанның қарқынды дамып келе жатқан көмір және металлургия өнеркәсібі үшін үлкен азық-түлік базасын құру болды. Бұл өндірістерді құру және дамыту үшін жұмыс күші қажет болды. ҚарЛАГ иелігіне берілген аумақтан жергілікті халықты көшіргеннен кейін бос жерлерді тұтқындардың көптеген колонналары басып алды.

Олар темір жол, тұтқындарға арналған казармалар, командирлер үшін үйлер салды. КарлАГ әкімшілігі Мәскеудегі ОГПУ (НКВД) ГУЛАГ-қа ғана бағынды. Негізінде бұл мемлекет ішіндегі мемлекет болды. Оның нақты күші, қару-жарағы, көліктері болды, пошта бөлімшесі мен телеграфы болды. Оның көптеген салалары өзінің мемлекеттік жоспарымен біртұтас шаруашылық механизміне біріктірілді. ҚарЛАГ құрылымы айтарлықтай ауыр болды және көптеген бөлімдер болды: әкімшілік-шаруашылық (АХО), есеп және бөлу (УРО), бақылау және жоспарлау (КПО), мәдени-ағарту (КВО), азаматтық қызметкерлермен жұмыс бөлімі, жабдықтау, сауда, қаржы, көлік бөлімдері. Әр бөлім ай сайын ГУЛАГ-қа есептердің 17 түріне дейін жіберді. 1953 жылы өзінің дамуының шыңында лагерьде 26 бөлім және 192 лагерь пункті болды. Әр бөлім өз кезегінде бірнеше құрылымдық бөлімшелерге бөлінді. Тұтқындарды лагерьде ұстау режимі әркімнің

қоғамдық пайдалы еңбекке қатысуын талап етті. ҚарЛАГ тұтқындары ауыр және жеңіл өнеркәсіпке, сондай-ақ ғылыми-зерттеу жұмыстарына тартылды [2].

1931 жылдың күзіне қарай мұнда жергілікті халықтан алынған 25 мың ірі қара мен 19 мың бас қой жеткізілді. Дәнді дақылдар мен бау-бақша өсіруге 11 200 гектар жер бөлінді. жер. Лагерьдегі егіншілік колхоздарға қарағанда тиімдірек болды, мұны күніне 14-15 сағат жұмыс істейтін ҚарЛАГ-та «құлақ шаруалары» жұмыс істегенімен түсіндіріледі. «Гигант» кеңшары жыл сайын ВДНХ-да көрмелерге қатысты. Совхоз лагерінің нәтижесі керемет болды. Мәселен, «Гигант» совхозы 1940 жылы 15900 тонна, ал 1941 жылы 40384 тонна картоп пен көкөніс алды [2]. Сөйтіп совхоз жыл сайын мемлекетке нан сатудың мемлекеттік тапсырмасын мерзімінен бұрын орындап, лагерь тұтынушыларын қажетті мөлшерде нан және көкөніспен қамтамасыз етіп отырды. Кең байтақ аумақтарды игерілмей жатқан жерлерді шаруашылық айналымға тарту ауыл шаруашылығын дамытудың жаңа кезеңін бастады.

Бұл ҚарЛАГ басшылығынан жаңа шаруашылықтарды ұйымдастыруға, сондай-ақ тұрғын үйлер мен өндіріс орындарын салуға қажетті қаражатты қамтамасыз етуді талап етті. Ал қысқа уақыт ішінде 1941 жылдың басына қарай егістік көлемі 52366 гектар болатын лагерьде 17 филиал болды. Ауыл шаруашылығын жүргізетін әрбір бөлім өз кезегінде бірнеше учаскелер мен шаруашылықтарға бөлінді. 1941 жылы лагерь шаруашылығында 70 қой фермасы, 45 ірі қара мал фермасы, бір жылқы фермасы, екі шошқа фермасы, 20 көкөніс және 10 егістік учаскесі болды.Мұндай экономиканың қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін НКВД-дан сәтті және үздіксіз қамтамасыз етілген мамандар қажет болды. Кадрларды толықтыру тек тұтқындардың есебінен жүргізілді. 1950 жылға қарай мал шаруашылығында 4698 адам жұмыс істеді. Олардың ішінде 13 жануар ғалымдары бар [2]. Академик-микробиолог Р.А. Сион, профессор Васильцев, Кольчев, Орловский, мал маманы Зальцман, Берг, мал дәрігері Хвалинский және т.б.

Олар тікенек сымның ар жағында экономиканы қалпына келтіру идеясын жүзеге асырды. ҚарЛАГ таратылғаннан кейін оның аумағында 16 кеңшар ұйымдастырылды. Лагерь күрделі организм болды, мұнда ауыл шаруашылығымен қатар НКВД ГУЛАГ пен ел қорғанысының тапсырыстарын орындайтын бірқатар өнеркәсіп орындары болды. 1940 жылы ҚарЛАГ басшылығы ескі шеберханалардың негізінде механикалық жөндеу зауытын сала бастады. Зауыт барлық лагерь бөлімшелерін қосалқы бөлшектермен және ауыл шаруашылығы машиналары мен қозғалтқыштарының барлық түрлеріне арналған бөлшектермен қамтамасыз етті. Мұнда 850 тұтқын жұмыс істеді. Соғыстың басында зауыт М-50 шахталарын игеру және өндіруді бастау міндетін алды. Түрмедегі инженерлер мен зауыт жұмысшылары шахталарды өндіруге арналған өндірістік желіні әзірлеп, енгізді. Бір жылдан кейін 10 мың мина құйылып, олардың сапасын дәлдігі мен бөлшектенуін тексеру үшін Орал әскери зауытына жіберілді. Олар М-50 шахталарының өндірісін игергеннен кейін зауыт М-82 шахталарын өндіру бойынша жаңа тапсырмалар алды. Оларды игеруге екі ай уақыт берілді. Тапсырма да орындалды. Соғыстың соңына қарай шахта өндіру айына 40 мың болды. Зауыт майданға басқа да көптеген тапсырыстарды орындады. Соғыстан кейін зауыт ауыл шаруашылығына қажетті өнім шығара бастады. Тұтқындар КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің 1936 жылғы 9 қаңтардағы қаулысына сәйкес Қарағанды-Жезқазған темір жолының құрылысына пайдаланылды. Бұл жол да бұрын-соңды болмаған қысқа мерзімде салынып, 1939 жылы пайдалануға берілді. ҚарЛАГ тұтқындары Жезқазған марганец кеніші, Балқаш мыс қорыту зауыты, өңдеу зауыты, электр станциясы, Конрад кеніші, жөндеу зауыты және Балқаш қаласының өзін салуға белсене қатысты. Қарағанды OLP «Қарағандыуголь» зауытын жұмыс күшімен қамтамасыз етті. Тұтқындар көмір шахталарын салуға және көмір шахталарын игеруге қатысты. «Халық жауы» санатына енген ғалымдардың біразы Қарағандыдағы еңбекпен түзеу лагерінде жазасын өтеген. Бірақ олар өз уақытын ғана атқарған жоқ. Олардың жұмысының арқасында лагерьде ғылыми орталықтар құрылды. ҚарЛАГ-ның тұтқын ғалымдары шаруашылықтың аумағын зерттеуге, топографиялық, гидротехникалық, топырақтық, ботаникалық, метеорологиялық және т.б. зерттеулер жүргізуге белсене қатысты. Топырақтанушылар мен геоботаниктер тобын атақты морфолог, профессор С.А. Захаров. Геоботаникалық жұмыстарды Н.К. Магнитский. Ғалымдар қатарына профессор, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, ботаник, өсімдік өсіруші және селекционер Л.А. Пельцич (1885-1971). ҚарЛАГ-та ғана емес, республика көлемінде мал шаруашылығын дамытуға зор үлес қосқан бірқатар маман тұтқындарды келтірейік [3].

1940 жылдары Қазақстанда еңбекпен түзеу лагері жүйесін біртіндеп қысқарту басталды, бірақ ол Кеңес Одағы ыдырағанға дейін әртүрлі формада өмір сүрді. 1930 жылдардағы Қазақстандағы еңбекпен түзеу лагері Кеңес Одағының кең ауқымды репрессиялық машинасының

бір бөлігі болды және осы аймақ тұрғындары үшін көптеген қайғылы зардаптар қалдырды. Бүгінгі таңда Қазақстанның тарихшылары мен қоғамдық ұйымдары осы кезеңді зерттеп, қуғын-сүргін құрбандарының естелігін сақтауға атсалысуда.1930 жылдары КСРО-да ГУЛАГ деп аталатын еңбекпен түзеу лагерлерінің жүйесі кең тарады. Бұл жүйе Кеңес өкіметінің репрессиялық саясатының бір бөлігі болды, ол нақты және болжанған саяси қарсыластарды жоюға, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік және этникалық топтарға қарсы мәжбүрлі еңбек пен репрессияға бағытталған.Осы жүйенің бір бөлігі ретінде пайдаланылған 1930 жылдары Орталық Қазақстанда еңбекпен түзеу лагерлері де болды. Қуғын-сүргіннің негізгі құрбандары ұжымдастыруға және кулактарды жоюға мәжбүрлеу жорықтарына қарсы шыққан адамдар болды. Кулактар ауыл шаруашылығын ұжымдастыруға және жерге жеке меншікті сақтауға қарсылық көрсетті деп айыпталған шаруалар болды. Қазақстан халықтарды, соның ішінде қазақтарды да КСРО-ның басқа аймақтарына жаппай жер аударудың орны болды. Бұл Сталиннің халықтарды қоныстандыру және басқа аймақтарда ұжымдастырылған ауыл шаруашылығының «үлгілерін» жасау саясатымен байланысты болды. Қазақтардың еңбекпен түзеу лагерлері ауыр дене еңбегі мен қатыгез өмір сүру орындары болды. Бұл лагерьлердегі тұтқындар құрылыста, тау-кен өндіруде, ауыл шаруашылығында жұмыс істеуге мәжбүр болды. Олар аштыққа, медициналық көмектің жеткіліксіздігіне және лагерь күзетшілерінің теріс әрекеттеріне ұшырады.Еңбекпен түзеу лагері жүйесі КСРО-да оны біртіндеп қысқарту және реформалау процесі басталған 1950 жылдардың ортасына дейін болды. Алайда оның Қазақстандағы және КСРО-ның басқа аймақтарындағы көптеген адамдардың өмірі мен тағдырына тигізген әсері терең жаралар қалдырды және осы кезең тарихының маңызды бөлігі болып қала береді. КарЛАГ, – КСРО-дағы ең әйгілі еңбекпен түзеу лагерлерінің бірі, Қазақстанда, негізінен Қарағанды қаласына жақын жерде орналасқан. КарЛАГ жүйесіне енгізілген көптеген лагерьлердің бірі болды және 1930 жылдардан бастап ұзақ жылдар бойы жұмыс істеді [4].

КарЛАГ-тың негізгі мақсаты тұтқындарды көмір өндіру және байыту, металлургиялық өндіріс және инфрақұрылым құрылысы сияқты ауыр физикалық жұмыстарға пайдалану болды. Мұнда, көптеген басқа еңбек лагерлеріндегі сияқты, тұтқындар қатыгез өмір сүру және еңбек жағдайларына ұшырады. Олар аштықты, медициналық көмектің жоқтығын және лагерь күзетшілерінің нашар қарым-қатынасын бастан кешірді. КарЛАГ әсіресе мұнда көптеген **саяси тұтқындардың**, сондай-ақ саяси себептермен бас бостандығынан айырылған зиялылардың болуымен танымал болды [5]. Тұтқындардың арасында жазушылар, журналистер, ғалымдар мен өнер қайраткерлері болды. Олардың лагерьде болуы еркін интеллектуалдық қызмет мүмкіндігін жоққа шығарды, бірақ олардың көпшілігі жасырын түрде жазуды және жасауды жалғастырды. КарЛАГ КСРО-да еңбекпен түзеу лагерлерін қысқарту және реформалау процесі басталған 1950 жылдардың ортасына дейін өмір сүрді. ГУЛАГ жүйесі біртіндеп жойылып, көптеген тұтқындар босатылды. Дегенмен, қазіргі Ресей мен Қазақстанда құрбандарды ұмытпау және олардың есімін мәңгілікке қалдыру үшін осы жүйенің қасіретін зерттеу мен есте сақтауды қалпына келтіру жұмыстары жалғасуда.

Қорытындылай келе, КарЛАГ және басқа да ГУЛАГ еңбек лагерлері Қазақстанның және бүкіл бұрынғы КСРО тарихында терең із қалдырды. Зерттеулер мен куәгерлердің сөздері қуғын-сүргіннің ауқымын ашуға және тарихтың осы қасіретті дәуірінің құрбандарын еске алуға көмектесуде. КарЛАГ 1930 және одан кейінгі онжылдықтарда КСРО-да болған ГУЛАГ жүйесіндегі көптеген еңбекпен түзеу лагерлерінің бірі болды. Бұл лагерь Орталық Қазақстанда, Қарағанды қаласына жақын жерде орналасқан және жүйедегі ең ірі және ең қатыгез лагерьлердің бірі болып саналады [6].

КарЛАГ әртүрлі санаттағы тұтқындарды, соның ішінде саяси қарсыластарды, қылмыскерлерді және басқаларды орналастыратын орынға айналды. Лагерьдегі өмір сүру және еңбек жағдайлары өте қатал болды, тұтқындар аштыққа, ауыр физикалық еңбекке және қатыгездікке тап болды. Алайда, осындай ауыр жағдайда да кейбір тұтқындар өздерінің адамдық қадір-қасиетін сақтай отырып, жасырын түрде зияткерлік және мәдени іс-әрекеттерін жалғастырды. Лагерь де талай зиялылар мен шығармашыл тұлғалардың қуғын-сүргінге ұшыраған мекеніне айналды. 1950 жылдардың ортасында КарЛАГ пен ГУЛАГ жүйесінің жойылуымен көптеген тұтқындар үшін азат ету дәуірі басталды, бірақ бұл жүйенің салдары қазіргі уақытта әлі де сезілуде. Зерттеулер мен еске алу құрбандарды еске алуға көмектеседі және адам құқықтарын құрметтеуге және болашақта осындай сұмдықтарды болдырмауға үйретеді.

Әдебиеттер тізімі

Кекілбаев А.Қ. Қазақстанға жер аударылған халықтар. Уақыт пен тағдыр. // Алматы: «Арыс», - Қазақстан, 1998. -22-23 б
Шаймұханов Д.А., Шаймұханова С.Д. Карлаг. - Қарағанды, 1997. -5-10 б.
Шаймұханов Д.А., Шаймұханова С.Д. Карлаг. – Қарағанды, 1997. – 117-119 бб.
Шаймуханова С.Д. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін (30-40-50-жылдардың басы). – Қарағанды, 2000. -54-56 бб.
Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алуға // Материалдар. Ғылыми-практикалық конференция 30 мамыр, 2003 ж. – Қарағанды, 2004. -28 б.
XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін. // Облыстық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары: мақалалар жинағы. – Қарағанды, 2007. -15 б.

ҰМЫТЫЛҒАН ЕСІМ. САДУАҚАС ШОРМАНОВ

Баймагамбетова А.А.. тарих магистрі
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Садуақас Мұсаұлы Шорманов – халқымыздың ірі мемлекет және мәдениет қайраткері, қаламгер, әдебиет сыншысы, XX ғасыр басындағы елеулі тұлғалардың бірі, 1854 – 1868 жылдары Баянауыл дуанының аға сұлтаны, Қаржас руынан тараған әйгілі Шорман бидің немересі, Ресей патшасының полковнигі Мұса Шормановтың баласы. Смағұл Садуақасов XX ғасырдың басында жарық көрген «Қазақ әдебиеті. Тарихи талдау очеркі» еңбегінде: «Мағжан Жұмабаевтан кейін халқадерінше көрініп жүрген қазақ ақындары арасынан, мысалы, Садуақас Шормановты атап айтуға болады», деп жазған еді.

Садуақас Шормановтың шын аты – Сахди ибн Уақас. Садуақастың нақты қай жылы (1847-1850 жж), тіпті нақты туған жеріне байланысты бірнеше болжамдар бар. Соның бірі, Ертістің сол жағында орналасқан «Ауыздағы Қаржас» деп аталаты ауылда дүниеге келген еді[1.8 б]. Балалық шағы Аққелін (Совет үкіметі кезінде Теңдік, қазіргі Мұса Шорманов ауылында) ауылында өтті. Осы ауылда ауыл молдасынан оқуын бастап, Омбы қаласындағы гимназияда жалғастырады. Гимназия оқуын аяқтап, Томск қаласының университетіне оқуға түседі. Бірақ, ауырып, оқуын тастап кетеді. Өз білімін орыс, араб кітаптарын оқып көтереді.

Садуақасты 18 жаста Шоқан Уәлихановтың қарындасы Нұридаға үйлендіреді. 1894 жылы Нұрида қайтыс болып, артынан Напиға атты жалғыз қызы қалады. Бір жыл өткен соң Садуақас Айдабол бидің ұрпағына Зейнепке үйленеді, бірақ ол бедеу болып шығады.

1881 жылы полковник Мұса Шормановты Санкт-Петербург қаласында өтетін III Александрдың тәж кию шарасына баруға рұқсат етіледі, бірақ Мұса ауырып, орнына ұлын Садуақасты жібереді.

Зиялы, ақылдығымен ел арасында силы болған Садуақас Шормановты атын атамай Сәкен ағай деп атаған. Садуақас домбырамен ән айтқан, қыран құс пен тазымен аңға шыққан. Өлең шығарғанымен, онымен толық айналыспаған еді. Ел арасында Садуақас сұңқар, лашын, бүркіт, қаршыға сияқты құстардың тілін білген, яғни мылтықсыз мерген болған деседі. 1907 жылы Шормановтың «Аушы» (Аңшы) атты кітабы қазақ қаласындағы баспадан басылып шығады. Осы кітаптың алғысөзінде ол: «Өз өмірімнің біраз уақытын әртүрлі саят құстарымен, аң-құс аулаумен өткізгендіктен, осы кәсіптің кейбір егжей-тегжейлі ерекшеліктері жайында тәуекел етіп, айтуды жөн көрдім», – деп жазады. Бұл кітап Шамситдин қажы Құсайыновтың қаражатымен басылып шығады.

Садуақас Шорманов бала оқыту мәселесіне ерекше көңіл бөлген, , ол өзінің 1887 жылдың 25 ақпанында Г.Н.Потанинге жазған хатында: «…қазіргі күні Ресей қаласында 30-ға тарта қазақ балаларының оқып жүргенін" айта келеді де, "…Санкт-Петербор университетінде оқитын Барлыбек Сырттановқа жәрдем етуін» сұраған. Ал Барлыбек Сырттановтың тікелей көмегімен Мұхамеджан Тынышбаев, Садық Аюкеұлы Аманжолов, Ораз Жандосов және өзге де қазақ жастары Верный қаласының ерлер гимназиясына қабылданады. 1903 жылы Садуақас Аққелін уезінде алғашқы болып бастауыш орыс-қазақ мектебін ашады. Кейіннен ол мектепті Қаныш Имантайұлы Сатпаев бітіріп шығады[1. 8 б].

Садуақас 1891 жылы 15 шілдеде Омбы қаласынан оң үш шақырым жерде Ресей императоры III Александрдың мұрагері Николайды қарсы алу құрметіне арналып тігілген 20 киіз үйдегі болған салтанатты рәсімге қатысады. Сонда ол болашақта Ресейдің соңғы императоры болатын II Николайға алғы және артқы қастарының ойықтары оюлармен безендірілген, бүтіндей күміспен қапталып, түрлі-түсті тастармен әшекейленіп, әдемі жасалған ер-тоқымды сыйға тартады.

Ауылдағы жылқышының Мәкен атты қызына Садуақас ғашық болған, оны түсінген әйелі Зейнеп, жылқышыны отбасын Бестау жаққа көшіріп жібереді. Жылқышының отбасы кенеттен неге көшіп кеткен түсінген Садуақас Мәкенге арнап «Ардақ» атты өленді шығарады. Кейіннен ол А.В. Затаевич әннің мәтіні мен музыка ырғағы тыңдаушыны баурап алып, керемет үйлесімдігіне: «Ардақ әні - жалпы музыка өнерінің табысы» деген. «Әудем жер», «Көкжендет» әндері ел ауызында өз орын табады.

Садуақас 1897 жылдың қазан айында әкесі Мұсаның этнографиялық шығармаларының, 3280 жол қазақ ақындарының (оның ішінде Абай мен өзінің де өленделері бар) және 178 қазақ мақалының басын қосып, өз қолымен, араб әрпімен жазылған 163 беттік жинақты кітап қылып бастыруға Санкт-Петербордағы мұсылман баспаханасының иесі Ілияс Борағановқа барады[1. 8 б]. Бірақ сырқаттанып, барған мақсатының сәті түспей, қолжазба жинақты сондағы университеттің профессоры, қазақ тілі мен әдебиетін зерттеуші П.И.Мелиоранскийге тапсырып, өзі жедел елге оралады. Қазір ол қолжазба Санкт-Петербордың Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапханасындағы академик А.Н.Самойловичтың архивінде сақтаулы екені белгілі.

Орыс тілді «Особое прибавление к Акмолинским ведомостям» және қазақ тіліндегі «Дала уалаятының газетінде» белсенді тілші болған. Талған мерзімді басылымдарда Садуақас халықтың маңызды мәселелерін көтереді. Ол оқу – ағарту, әлеуметтік жағдай, шаруашылық, елді басқару , мәдениет, әдет – ғұрып мәселелеріне байланысты он екі мақаласы жарияланып шыққан.

Потанин Г.Н. Мұса Шормановпен ғана емес ұлы Садуақас Шормановпен де хат жазысып тұрды.

Садуақастың бірінші хатын 1887 жылы 10 ақпанда Ақкелінде жазған. «Біздің ескі таныстығымыз Сізді және Сіздің, жұбайыңыз Александра Викторовнаны аман-есен алыс, сонымен бірге қиын сапардан оралуыңызбен Сіз Ресейден кетіп, ұзақ уақыт жоқ болған кезде біз сүйікті әкеміз Мұса Шормановтан айырылдық», - деп хабарлай отырып, өз кезегінде әкесі Мұса Потанинмен таныстығын үлкен бақыт санағанын атап өткен[2. 26 б].

Екінші хат 25 ақпан 1887 жылы жазылған. Өзіміз Нұриданың науқасын мұндағы докторларға көрсетпек үшін келген едік. Екі-үш күн болды, қарата бастадық. Әзір мағлұмы жоқ. Сапарыңыздан сәләмет қайтқаныңыз құтты және мүбәрәк болсын. И.А. Козловтан сұраған едім, сізді бек жүдеп қартайып қайтқан екен, - бізде бірнеше күн қонақ болды, - деп жазды[3.124 б]. Садуақастың Григорий Потанинге үшінші хаты 1887 жылдың наурызында жазылған: «Бек сүйіклі Григорий Николаевич. Мұндан ілгері бір хат жазған едім, бү күнде алған шығарсыз. Мәзкүр хатымда Омскіге келген себеплерінің баршасы айтылған жоқ шығар: Хамиладан бір «докладная записка» бермек едім генерал-губернаторға, [қазір] ол ниетімнен қайттым – господин Чистяковтың уа ғайрылардың басқалардың мәслихатты илян. (Ол записка) «Восточное Обозрение» (газетіне) басуға жіберілді. Лайық көрілсе, енді-сізден өтінішіміз бәлки, бағзы бір жерлері бек лайықсыз [болып], ұлықтарға тік (жазылған жерлері болған болса, алып тастап, бізге ұят келместей етіп бастыра көріңіз. Әгәрда басылса бізге хат жазып хабарландырыңыз. Әр уақыт газетке хабар беріп тұрармыз – қазақ халқының зәру болған істерінен, кем жерлері болса толтырып, артық жерін алып тастауыңызды үміт етіп қаламын. Нұрида екеумізен Александра Викторовнаға поклон айтасыз. Сізді лайым хұрметте қалаушы Садуақас Шорманов» [4. 85 б]

Потанинге төртінші хаты 1888 жылы 26 сәуірде былай деп қысқаша жазған: «Бек сүйіклі Александра Викторовна, бек сүйіклі Григорий Николаевич! Сізден жауап телеграмма алып, өткен 1887 жылы 3 қарашада Павлодардан С.-Петербургке «Восточное обозрение» редакциясына Сізге жіберілген марқұм Шоқан Уәлихановтың портретін Сіз әлі алмағаныңызға таң қалдым. Сондықтан Сіз «Восточное обозрение» редакциясынан сұрауыңызды өтінемін, егер онда болмаса, онда маған почта әкімшілігінен іздеп, Сізге тапсыруым үшін Баянауыл стансасына хабарлаңыз. Сіздің қазіргі келгеніңіз туралы мен Омбыға келіп Иван Александрович Козловтан естідім. Мен бүгін кememен өз ауылыма аттанамын. Портретті мен Сіз сұрағаннан кейін Аблайханов мырзадан жібергенмін»[5.116 б].

Осы хат алмасуларға қарағанда Потанинның Шорманов әулетімен тығыз қарым қатынаста болғаны түсінікті. Садуақас ақындығы, құсбегілік, қоғамшылдық қасиеттеріне сай табиғат сүйгіш

эколог та болғанын оның «Особое прибавление к Акмолинским областным ведомостям» (1888-1893) газетінің 1889 жылғы №10 санында жарияланған «О вреде палов» (даладағы өрттің зияны – С.Ж.) деген мақаласынан аңғаруға болады[1.8 б].

Өз ауылында тұңғыш ашылған мектепке қамқоршы болған Садуақас інісі Біләлдың баласы Жанмұхаммедтің екі бөлмелі ағаш үйін тарту етіп, әмбе осы оқиғаға арнап той да жасайды. Бұл оқу ұясын төңіректегі жұрт шу дегеннен «ағаш үйдегі мектеп» деп атаған-ды. Осы мектептің мұғалімі шоқынған татар отбасынан шыққан Қазан қаласының оқытушылар семинариясын үздік бітірген Григорий Василиевич Терентьев еді.

1914 жылы Садуақас Шормановтың өлеңдері Уфа қаласында шығатын «Шора» атты журналда басылып шығады. Ғабдолла Тоқайдың «Миябике» атты өлеңіне қарасты жазылған сын мақаласы да осы журналда басылып шығады.

Садуақастан тараған жалғыз қызы Напиға, Шоман қажының шөбересі Рахметолла баласы Сұңғатоллаға тұрмысқа шығады. Сұңғатолла – геология-минерология ғылымдарының докторы, Қазақ КСР-нің және КСРО мемлекеттік сыйлықтарының лауреаты Ғинаят Рахметоллаұлы Бекжановтың туған ағасы.

Садуақас Шорманов жайлы деректер аз, әр түрлі басылымда жарық көрген еңбектерін, ел аузында сақталып келген өлеңдері жиналмаған, еңбек боп шықпаған.

Садуақас Шорманов 1927 жылы қайтыс болып, Аққелінде әкесінің жанында жерленді.

Әдебиеттер тізімі

Жақсыбаев С.И. «Сәдуақас Шорманов туралы не білеміз?» // Жас Алаш, 9 ақпан 2017 (№ 11/12). 8 б.

Таңатарова Ж.Т. «Г.Н. Потанин және М.Шорманов» // Отан тарихы, 2018. №1. 23-27 б.

Сәдуақас Шормановтың Г. Потанинге жазған екінші хаты (1968) // Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В 5 т. Т. IV. – Алма-Ата: Наука.

Сәдуақас Шормановтың Г. Потанинге жазған үшінші хаты (1968) // Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В 5 т. Т. IV. Алма-Ата: Наука. – С.121-122.

Четвертое письмо Садвокаса (1968) // Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В 5 т. Т. IV. – Алма-Ата: Наука.

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТВОРЧЕСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В КАРАГАНДИНСКОМ ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВОМ ЛАГЕРЕ (КАРЛАГ)

Батурина А.А. магистрант 2 курса
Карагандинский университет им. Академика Е.А.Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда

Карлаг — это трагическая судьба всех народов бывшего Советского Союза. За Карлагом стоят судьбы тысяч и тысяч невинных людей, так называемых «врагов народа», ЧСИР, обвиненных по известной 58-й статье, лишенных своих близких и родных, молодости и счастья, настоящего и будущего. Жертвами Карлага стали дети и взрослые, простой люд и государственные руководители, талантливые военные и известные творческие личности. Они сыграли заметную роль в развитии культуры и экономики, литературы и искусства Казахстана.

В Карлаге были заключены и представители творческой интеллигенции - писатели, поэты, художники, музыканты и др. Судьба этих людей в лагере была особенно тяжелой и сложной. В условиях Карлага, заключенные представители интеллигенции сталкивались с жестким трудом, неполноценным питанием, плохими условиями проживания и системой контроля и репрессий. Многие из них были подвергнуты преследованиям и издевательствам со стороны охраны лагеря и других заключенных. Несмотря на это, некоторые из них, в меру возможностей, продолжали свою творческую деятельность. Некоторые писатели и поэты продолжали писать стихи и прозу, даже если материалы не могли быть опубликованы или распространены внутри или вне лагеря. Некоторые артисты пытались организовывать импровизированные спектакли или музыкальные выступления для себя и других заключенных [1, с.4].

Творческая интеллигенция в Карлаге также выступала как опора и поддержка других заключенных, делилась своими знаниями и опытом, способствовала формированию интеллектуального сообщества в лагере. Они вместе с другими заключенными пытались сохранить свое человеческое достоинство и духовное самовыражение внутри жесткой реальности лагеря. Судьбы творческих интеллигентов в Карлаге часто оказывались трагическими. Они испытывали физические и психологические страдания, многие не выжили или не смогли продолжить свою творческую деятельность после освобождения.

Деятельность творческой интеллигенции в Карлаге остается важным аспектом истории и примером силы духа и выражения человеческого творчества в самых тяжелых условиях. Их судьбы и истории важно сохранять и изучать, чтобы помнить о их жертвах и отразить героизм и выносливость этих людей в сложных обстоятельствах.Изучение и сохранение памяти о Карлаге является важной частью познания истории Казахстана и осознания трагических событий прошлого. Через память о Карлаге поддерживается уважение к жертвам репрессий, их историческая роль и страдания. Это также способствует предотвращению повторения подобных событий в будущем.

Архивные документы о деятельности творческой интеллигенции в Карлаге играют важную роль в исследовании и понимании истории и судьбы заключенных. Они дают ценную информацию, освещающую жизнь и деятельность этих людей в условиях лагерного заключения. Они представляют первоисточники, которые содержат конкретные, фактические данные, связанные с функционированием и деятельностью лагеря. Архивные документы создавались и собирались в то время, когда события происходили, и представляют собой первичные источники информации. Это делает их особенно ценными, поскольку они могут предоставить достоверную информацию о событиях, людях и условиях, существовавших в Карлаге [1,с.4-5].

В последние годы были предприняты шаги для сохранения исторической памяти о Карлаге. Мемориальные комплексы, музеи и памятники были созданы, чтобы сохранить память о прошлых событиях и почтить память жертв.

Одной из значимых инициатив является рассекречивание архивных документов Компартии Казахстана. Архивные документы являются главным источником информации по истории Карлага. Они представляют первоисточники, которые содержат конкретные, фактические данные, связанные с функционированием и деятельностью лагеря. Архивные документы создавались и собирались в то время, когда события происходили, и представляют собой первичные источники информации. Это делает их особенно ценными, поскольку они могут предоставить достоверную информацию о событиях, людях и условиях, существовавших в Карлаге. Имеющиеся в госархиве Карагандинской области официальные документы (уголовные дела по описи № 25 Карагандинского областного суда, картотека интернированных, документы, отражающие хозяйственную деятельность Карлага) не являются достаточной источниковой базой для исследований. Основной фонд хранится в архиве управления Комитета по правовой статистике и специальным учетам по Карагандинской области и находится в стадии упорядочения, следовательно, недоступен для исследователей. Фонды личного происхождения жертв политических репрессий, несомненно, позволят значительно расширить введение в научный оборот новых документов, использовать их для исследований и публикаций .

Нами исследуются следующие архивные материалы:

1. Государственного архива Карагандинской области (ГАКО) – фонд 1705; фонд 1171;
2. Архива Управления Комитета правовой статистики и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по Карагандинской области – фонд 16 – Управление Карагандинского исправительно–трудового лагеря (Карлаг);
3. Сборники архивных материалов фонда д.ю.н, профессора Н.О. Дулатбекова, подаренные им в Государственный архив Карагандинской области.

Мы выделяем 5 групп источников:

1. Нормативно–правовые документы;
2. Делопроизводственные документы;
3. Статистические материалы;
4. Периодическая печать;
5. Мемуары.

В архивных документах содержится информация о конкретных личностях, включая творческую интеллигенцию, их биографии, судьбы, обвинения и другие подробности. Архивные

коллекции содержат документы, созданные или связанные с заключенными, и могут включать их письма, записки, дневники, статьи и другие материалы.

Огромный пласт архивных документов занимает отчетная документация: месячные, квартальные, годовые отчеты работы штаба военизированной охраны и Управления лагеря; месячные, квартальные и другие периодические отчеты о движении и трудовом использовании заключенных; докладные записки, обзоры, отчеты о численности, состоянии и режиме содержания заключенных; сведения о побегах заключенных и др.

В фондах ГАКО собраны материалы 1705, описи №1 и №2, в которых, собран материал, касающийся статистических данных по Карлагу. Статистический материал, представлен карточками о трудоиспользовании заключенных, где и даются сведения о деятельности творческой интеллигенции в лагере, аналитические карточки учета движения и состава заключенных в лагерях и колониях по возрасту, полу, составу преступлений

Не менее ценными являются архивные материалы личного фонда д.ю.н, профессора Н.О. Дулатбекова. Им был собран значительный пласт архивных материалов, которые были опубликованы в его трудах, был систематизирован и введен в оборот значительный массив документов и материалов, извлеченных из фондов Государственного архива Российской федерации. Фонд № Р-9414, описи № 1, № 2, № 4, № 6 [3, с.202]. Ценный и интересный материал сосредоточен в делах описи № 2. Фонд представлен 2268 делами. Документы отражают более широкий круг вопросов карательной политики: циркуляры, директивные письма, инструкции, материалы обобщения судебной практики по разным категориям дел, сводные статистические отчеты и др. Даны статистические сводки трудоиспользования заключенных, данные о национальном составе женщин, отчеты о культурно – воспитательной работе среди заключенных.

К наиболее значительным фондам относятся личные архивы писателя, публициста, общественного деятеля, почетного гражданина г. Караганды Ж. Бектурова и писателя фантаста М. Зуева-Ордынца. Документы этих людей были заботливо сохранены их родственниками и переданы на государственное хранение в облгосархив. По большей части эти документы, особенно М. Зуева - Ордынца, систематизированы. Жаик Бектуров, наш земляк, человек энциклопедического ума, в 1942 году, будучи офицером и редактором газеты 105-й кавалерийской дивизии, по ложному политическому доносу был арестован НКВД КазССР и осужден особым совещанием НКВД СССР на 10 лет лишения свободы и отбывал их в Ивдельлаге Свердловской области [4].

В личном фонде писателя сохранились рукописные и машинописные варианты этих произведений с авторскими правками, пометам и, комментариями, вставками, автографами, газетные публикации. Документы к биографии представлены уникальными собственноручными показаниями арестованного Ж. Бектурова от 30 июня и 1 июля 1942 года. В скупых неразборчивых строчках он рассказывает, как «пришел к контрреволюционном у болоту», а также о своих связях с А. Сарсековым и другими националистически настроенными людьми. Сохранилась также копия справки Верховного суда Республики Казахстан о реабилитации Ж. Бектурова от 21.09.1993 г. № 11/4 кр3-88. Документ свидетельствует: «Уголовное дело по обвинению Бектурова Жаика Кегеновича (Кагеновича), 1912 года рождения, казаха, уроженца аула № 9 Сталинского района Акмолинской области, к моменту ареста работавшего редактором дивизионной казахской газеты в г. Джамбуле, осужденного постановлением особого совещания при НКВД Казахской ССР 9 декабря 1942 года по статье 58-2 , 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР к 10 годам лишения свободы, с поражением в правах – лет, пересмотрено постановлением Президиума Верховного суда Казахской ССР от 22 августа 1988 года. Постановление Особого совещания при НКВД СССР от 9 декабря 1942 г. отменено и дело производством прекращено за отсутствием в его действиях состава преступления. На основании Закона Республики Казахстан от 14 апреля 1993г. «О жертвах массовых политических репрессий» Бектуров Жаик Кегенович (Кагенович) – реабилитирован» [4].

К 90-летию писателя в издательстве «Казахстан» вышла в свет книга о Ж. Бектурове «Енеден ерте айырылған төл секілді» под редакцией Н. Оразбека. Книга полностью составлена из документов и фотографий Ж. Бектурова. Документы писателя-фантаста, одного из зачинателей советской приключенческой литературы М. Зуева-Ордынца были сохранены и переданы в ГАКО его супругой, она оказала большую помощь архивистам в систематизации документов и их датировании. Наиболее интенсивная работа М. Зуева-Ордынца в советской литературе приходится на 1927- 1937 годы. Помимо многочисленных публикаций в ленинградских, московских газетах и журналах, в это время издаются 8 его книг: «Желтый тайфун», «Возмутитель», «Клад черной

пустыни», «Сказание о граде Ново-Китеже» и др. В 1937 году М. Зуев-Ордынец был незаконно репрессирован и депортирован, 13 лет находился в лагерях: сначала в Тайшетском лагере особого назначения, затем в Карагандинском исправительно - трудовом лагере, о чем написаны воспоминания «Личное дело № 179888», впервые опубликованные в газете «Индустриальная Караганда» в 1988 году. В 1955 году он был освобожден, в 1956 году реабилитирован и восстановлен в Союзе писателей [5].

Личный фонд М. Зуева-Ордынца включает 180 дел за 1926-1981 годы. Это документы творческой деятельности (рукописи, машинописные варианты, газетные публикации его произведений, записные книжки, тетради с записями, его переписка с писателями С. Марковым, С. Сартаковым, материалы, собранные для работы, документы к биографии, изобразительные материалы, документы жены писателя). Отдельную опись составляют книги с дарственными надписями. Интерес для исследователей представляет также коллекция документов «Депортация и репрессии народов советского государства», состоящая из дневниковых записей, воспоминаний, писем людей, чьи семьи были репрессированы в 1930-е годы. Одним из тех, кто перенес все тяготы и невзгоды жизни спецпереселенца, трудармейца, являлся Генрих Петрович Гардер. Он родился в Самарской губернии в семье крестьян. Жил, как все, растил хлеб, обеспечивал себя и сдавал излишки государству. С 1931 года для него и его семьи началась мучительная и унизительная жизнь спецпереселенца в Казахстане. Судьба семьи Гардер как две капли воды похожа на судьбы всех оказавшихся в казахских степях крестьян: непосильный труд, холод, голод, эпидемия тифа. В 1942 году Г. Гардера мобилизовали в трудармию, и он из Казахстана попал в Челябинск на «Бакалстрой». В 1943 году его арестовали по статье 58 и из Челябинска перевезли в Новосибирскую пересыльную тюрьму. Вскоре он оказался в пересыльном транзитном лагере на станции Енисей Красноярского края, в 1948 году был отправлен в Норильскую тюрьму. 10 лет Гардер нес непосильную нош у по лагерям и тюрьмам Крайнего Севера. Лишь в 1954 году он вернулся домой, в село Озерное Осакаровского района, куда в 1947 году переехала его семья. По возвращении и до выхода на пенсию он преподавал немецкий язык и рисование. В 1995 году вместе с семьей выехал в Германию, где в 1996 году скончался. Генрих Петрович с 1972 года вел дневник, куда изо дня в день заносил свои наблюдения за погодой, событиями в жизни семьи, села, государства, писал воспоминания о годах, проведенных в трудармии, тюрьмах и лагерях в 30- 50-е годы. Все эти документы на государственное хранение передал его сын В. Гардер. Несмотря на сравнительно небольшой объем документов жертв политических репрессий в фондах личного происхождения, коллекции документов «Депортация и репрессии народов советского государства», хранящихся в государственном архиве Карагандинской области, их информационная значимость велика, они являются ценным документальным источником по истории политических репрессий творческой интеллигенции [6].

Никто не может отрицать ценность изучения воспоминаний, мемуаров, произведений литературы и искусства, созданных жертвами политических репрессий в ту суровую эпоху. Творческое наследие, созданное в Карлаге — трагическое отражение кровавых событий и черных дней, выпавших на долю многих народов. [3,с.16].

Подводя итоги, можем отметить, что в Карлаге содержались известные всему миру ученые, военноначальники, деятели культуры, политики, люди духовного звания, монашествующие. Среди заключенных были и люди искусства: художники, поэты, артисты, писатели, скульпторы, вязальщицы, для творчества которых не стали преградой даже колючие проволоки. Созданные ими труды в заключении дошли до наших дней. Безусловно, что лагерное творчество нуждается в научном исследовании. Когда господствовала тоталитарная система, присутствовало негативное отношение к «сомнительному» творчеству лагерного мира. Но несмотря на это, истинные таланты, пребывая в нечеловеческих условиях заключения, не теряли свое стремление к красоте. Мы преклоняем головы перед их творчеством. Творчество заключенных было выражено в разных жанрах (балет, драма, пение, поэзия, графика, живопись, скульптура, вышивание и т.д.).

В большинстве работ художников доминировали образы серой лагерной жизни. В них чувствуется боль и страдание, одиночество, страх, ужас, безысходность заключенных. Талантливые художники по заказу начальства делали копии мировых картин-шедевров, мастера шили одежду, изготавливали разные бытовые вещи, вязали, вышивали, готовили костюмы для актеров лагерного театра. Поэзия, посвященная лагерной тематике – это же отдельная тема для разговора. Лагерное творчество для заключенных, изнуренных, растерзанных физически и духовно, было единственным способом самовыражения, сохранения себя как личности, единственным орудием борьбы с бесправием. Обращение к искусству стало для них

возможностью выразить крик собственной души, тоски по родным и детям и свою духовную суть. Лагерное творчество также было своего рода протестом против антигуманных деяний тоталитарной системы, направленных на истребление человечества. Люди искусства доказали всему миру, что система, пропитанная кровью, как бы ни ограничивала свободу человека, не может стать преградой красоте и истинному таланту от природы. Они раскрыли нам истинное лицо советской системы, в которую верил весь народ. История является для нас неисчерпаемым источником знаний. Поэтому уроки истории должны послужить крепким фундаментом для развития современного социальносправедливого общества.

Список литературы

КАРЛАГ: Творчество в неволе: художники, музеи, документы, памятники / под общ. ред.: Н.О.Дулатбеков. – Қарағанды: Арко, 2009. – 248 стр.
История сталинского Гулага. Конец 1920-х - первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7 томах. Том 4. Население Гулага: численность и условия содержания, Отв. ред. А.Б. Безбородов, В.М. Хрусталев. Сост. И.В. Безбородова (отв. сост.), В.М. Хрусталев. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004., 620 с.
Карлаг/ Н.О.Дулатбеков., Алматы: Полиграфкомбинат , 2012г., 576 с.
Индустриальная Караганда.-2005.-31 мая.-С.5
Индустриальная Караганда.-2005.-23 апр.-С.13
Индустриальная Караганда.-2001.-6 окт.-С.14

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ ОТАНДЫҚ ТАРИХТЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Бейсенбекова Н.А., т.ғ.к., «Тұлғатану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Өз кезегінде Отандық тарихтың дамуына елеулі үлес қосқан «Қазақстан в экономическом сотрудничестве народов СССР» еңбек. Оның авторы Ә.Жұмасұлтанов. Кеңестік дәуірдің идеологиялық ұстанымы басым уақытта жазылғанына қарамастан, бұл еңбекте Қазақстанның одақ көлеміндегі экономикалық дамуы, әсіресе одақтас республикаларымен ынтымақтастығы, олардың экономикасының дамуына қосқан үлесі және сол кездің өзінде Қазақстан экономикасының шикі заттық бағытын көрсетіп жазды. Автордың «Рожденные в огненные годы. Исторический очерк», Өмір жолы» т.б. еңбектеріндегі тарихи материалдар, деректер олардың талданып, зерттелуі нәтижесінде ой-қорытындыларының, мұрағат құжаттарының құндылығы тарихнама ғылымының дамуына қосылған үлес деп бағалаймыз.

Тәуелсіз ел болған жылдардан бастап Орталық Қазақстандағы жоғарғы оқу орындарының тарихшы ғалымдары Қазақстан тарихының күрделі проблемаларын жаңа методологиялық тұрғыдан зерттеуде өз үлестерін қосып келеді. Қазақ халқының тарихындағы XX ғасырдың трагедиясын зерттеуде елеулі еңбектер жарық көрді. Солардың бірі Қ.С. Өскембаевтың “Ә. Ермековтің қоғамдық – саяси және ағартушылық қызметі” деп аталады. Еңбек тарихи деректерді талдау негізінде халқына адал қызмет еткен. “Алаш” қозғалысының көшбасшыларының бірі, көрнекті, мемлекет қайраткері, саяси қуғындалған Әлімхан Ермековтың өміріне арналған. Бұл еңбекте бірінші рет архивтік деректер ғылыми айналысқа еңгізіліп, проблеманың тарихнамасы, деректік негіздері жан- жақты қарастырылды. Осы зерттеу тарихи тұлғалар туралы тарихнамаға қосылған маңызды еңбектің бірі.

Қазақ халқының тарихында XIX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап Қазақстандағы Россиялық билік, басқару жүйесінің тарихын зерттеп жазған автордың бірі Б. Абдрахманова. Автордың “История Казахстана: власть, система, управления, территориальное устройство в XIX веке” деп аталатын монографиясы жарық көрді. Бұл еңбек архив деректерін жаңа ғылыми айналысқа енгізіп тарихшылардың танымын кеңейтуге үлкен үлес қосты. Автор Россия заңдарын жүйелеп талдап, патша үкіметінің саяси позициясын, тактикалық шешімдерін жан-жақты көрсетеді. Еңбекте Қазақстанның әлеуметтік ішкі саяси құрлымына Россия әкімшілік тәртібінің

енуінің себептерін анықтап, 1824 жылғы Азиат комитетінің пікірі бойынша Орынбор өлкесін басқаруды өзгерту, оның ішінде шекаралық өзгертудің жолдары жайлы деректерді талдап баяндай келе 1868 жылға дейін қазақ жерінде Россия билігінің іске асу жолдарын зерттейді.

Автор өз еңбектерінде 1867-1868 жылғы басқару реформасының мазмұнын талдап, оның іске асуы және әлеуметтік, азаматтық құқықтық жақтарына объективтік баға береді. Бұл ғылыми зерттеу еңбекті қазақ даласын Россия үкіметінің отарлау саясатының мәнін талдауға арналған тарихнамадағы жаңа көзқарастардың бастауы деуге болады.

Кеңестік Қазақстанның мәдениет тарихының тарихнамасына арналған профессор Р.М. Жұмашевтың "Очерки истории культуры Казахстана" деген еңбегі 2002 ж. шықты. Бұл еңбекте бірінші рет 1917- 1991 жылдар арасында қамтитын Қазақстанның мәдениет тарихы қарастырылады. Автор өз еңбегінде XX ғасырдың басындағы қазақ халқының мәдениетінің кеңестік идеология құрсауында дамуы, қарама қайшы тенденциялар, мәдениет қайраткерлерінің еңбектері, қилы тағдыры архивтік деректер негізінде бұрын белгісіз фактілерді жаңа теориялық негізде көрсете білген, сонымен қатар Кеңестік Қазақстанның мәдениет тарихының зерттелу кезеңдері жан-жақты қарастырылған. Қызықты да, тартымды, нақты деректер негізінде 1941-1945 жылғы Ұлы Отан соғысы және мәдениет проблемасы мен қатар 1946-1980 жылдардағы мәдени өмір. Осы мәселелер туралы құнды материалдар талданып, автор, терең теориялық тұжырымдар жасайды. Бұл еңбек мәдениет тарихының зерттеудің жаңа концепциясының бастауы болады.

Қазақ халқының Кеңестік дәуірдегі күрделі тарихының бірі Кеңестік экономиканың даму тарихи, оның ішінде 1946-1970 жылдардағы Қазақстандағы партия-мемлекеттік басқару, аграрлы-индустриялы экономикалық дамуы, тың жерді игеру, өнеркәсіптің экстенсивті-шикізат негізінде дамуы және 1965 ж. экономикалық реформаның мәні, іске асуы, оның салдары жайлы тарихшы З.Ғ. Сақтағановаңың "История осуществления Советского опыта экономической модернизации в Казахстане (1946-1970)" деген ғылыми зерттеу еңбегінің және «Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг»., К. Абдрахмановамен бірлесіп жазған «Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945-1953 г.г.» Автордың ғылыми-зерттеу жұмысының бағытының бірі соғыс жылдарындағы әйелдер мәселесі. Осы тақырып бойынша бірнеше халықаралық конференцияларда баяндама жасады. Сондай мақаланың бірі «Абдрахманова К.К. Участие женщин Восточного Казахстана в партизанских движениях в годы Великой Отечественной войны // Молодежь Великой степи: историческая миссия и формирование Нации Единого Будущего» [1, 86 б.] және «Абдрахманова К.К. Женщины Восточного Казахстана в годы Великой Отечественной войны: фронтовая повседневность и женские истории Завершение коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны: проблемы исследования и сохранения исторической памяти» [2, 3 б.]

Қазақстан тарихнамасында өзіндік орыны бар. Тәуелсіздік жылдарында автор тарихтағы әйелдер мәселесіне және күнделікті өмір тақырынбына байланысты көптеген арнайы мақалалар жазып, зерттеулер жүргізді. Соның бірі екінші дүние жүзілік соғыс жылдарындағы майдандағы және тылдағы әйелдердің атқарған жұмыстары, олардың күнделікті өмірдегі іс әркеттері туралы арнайы монография жазып Отандық тарих ғылымындағы бұрын арнайы зерттелмеген тың тақырыпты алғашқы жазғандардың бірі болып табылады. Мысалы мына еңбегінде «Великая Отечественная война и женщины Казахстана на фронтах и в тылу: женские истории и повседневность» осы тақырыпты зерттеген алғашқы ғалымдардың бірі. Сонымен қатар Қарағанды университетінің бір топ ғалымдарымен бірлесіп осы автор бірнеше архив құжаттарын жан-жақты талдау негізінде Қазақстандағы саяси қуғын-сүргінге байланысты бұрын жарық көрмеген Отандық тарихты жазу үшін өте құнды құжаттар жинағын шығаруға өз үлесін қосты. [3, 102 б.] XX-ғасырдың 20-50-жылдарындағы Орталық Қазақстандағы саяси қуғынның тарихын айқындайтын өте маңызды құжаттарды автор мына жинақта талдап берді. Олар мыналар: «Репрессии в Центральном Казахстане в 1920-1950 гг. [4, 32 б.] Сборник архивных документов» . Ұжымдық еңбек ретінде жарық көрген тағы бір құнды жинақ «Голод 1931-1933 годов в Центральном Казахстане: сборник архивных документов и воспоминаний». Бұл жинақта авторлар ұлттық тарихымыздағы үлкен трагедияның бірі 30-жылдардағы аштық туралы бұрын жарияланбаған құжаттарды хронологиялық түрде жинақтап, талдап бергені Отандық тарихтың дамуына қосқан үлесі болып саналады. [5, 232 б.]

Қазақстан тарихының күрделі проблемаларының бірі Қазақстанға басқа халықтарды қоныстандыру тарихына Л.Қ. Шотбаковаңың "Национальный аспект переселенческой политики и коренизации в Казахстане (в 1917-1941 гг.)" деп аталатын ғылыми ізденістері нәтижесінде 1995 ж.

кандидаттық диссертация болып қорғалды, автор Қазақстанда алғышқылардың бірі болып Қазақстанда зорлап қоныс аударылғандар тарихын зерттеген ғалым. Еңбекте өте мол архив деректері талданған, олардың көпшілігі ғылыми айналысқа бірінші рет енгізілген. Автордың терең зерттеп жүрген проблемаларының бірі докторлық диссертация негізіне алынған тақырып "Труды казахской интеллигенции в XIX –нач. XX в. как источник по истории Казахстана" – осы саладағы зерттеулерінде (40 тан астам) мақаласы бар автор қазақ зиялыларының еңбектеріндегі Қазақстан тарихының әлеуметтік-экономикалық дамуы жайлы құнды деректерді талдайды. Солардың ішінде Ә. Бөкейханов, Н. Нұрмақов, С. Садвакасов, Т. Рысқұлов т.б. қазақ зиялыларының Қазақстанның саяси өміріндегі рөлі туралы толық талдау жасалған. Сонымен қатар автор «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» атты еңбектің ішінде Қазақстанның азамат соғысы жылдары мен соғысқа дейінгі кезеңін толық объективті түрде сипаттап жазды. Автордың Қазақстан тарихын оқып білуге теориялық жағынан үлкен көмек беретін еңбегінің бірі тарихқа қосымша пәндер атты оқулығы екі тілде жарық көрді бұл еңбек Қазақстанда бірініші оқулық болып саналады. Ғалымның Мәскеу университетінде оқыған кездегі алған теориялық методологиялық білімінің тереңдігі оны әрбір мақаласында байқалады және олардың Қазақстан тарихнамасындағы ғылыми құндылығы дау туғызбайды.

Қазақстандағы кәсіпкерліктің қалыптасуы туралы зерттеулер жазғантарихшы Абилов Қ.Ж. Осы проблема бойынша автордың тарихнамалық мәселе бойынша жекелеген мақалалары жарық көрген. Оның 2005 ж. «История становления и развития предпринимательства в Казахстане (вторая половина XIX начало XX вв.)» деген ғылыми еңбегі жарық көрді. Осы аталған еңбекте архивтік құжаттарды талдау негізінде Қазақстандағы кәсіпкерліктің қалыптасуы мен дамуы үрдесі, осы үрдіске әсерін тигізген сыртқы және ішкі факторлар, кәсіпкерлік қызмет түрлері мен олардың дамуының негізгі бағыты, қоғамдағы кәсіпкерліктің орны, оның нарықтық инфрақұрылымдар элементтерін қалыптастырудағы рөлі, кәсіпкерліктің әсерінен дәстүрлі құрылымда болған өзгерістер қарастырылады. Автордың еңбегінде теориялық және методологиялық негізде Қазақстан Республикасындағы тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасына байланысты жазылған еңбектердегі отарлық және тоталитарлық кезеңдердегі саясаттағы экономикадағы деформациялық (сапалық өзгеріске ұшырау) құбылыстарының бастаулары мен негіздерін анықталады, сондай – ақ кәсіпкерлік пен нарықтық қатынастар мәселелері бойынша шетелдік және отандық авторлардың еңбектері талданған. Бұл еңбекті отандық тарихнамада практикалық мәні зор, кәсіпкерліктің даму тарихын терең зерттеген алғашқы ғылыми ізденіс деуге болады.

Сонымен қатар Қазақстан тарихының өзекті проблемаларын зерттеуде тарихшы Аманжол Кузембайұлы «Дореволюционная история Казахстана» деп аталатын өзінің тарихнамалық мәні үлкен ғылыми зерттеулерімен Отан тарихнамасының дамуына үлкен үлес қосты.

Орталық Қазақстандық ғалым тарихшылар Д.А. Шаймуханов және С.Д. Шаймұхановаңың 2003 ж. «Карлаг» деген зерттеулері жарық көрді.

Қазақстанда 1997 жыл Жалпы ұлттық келісім және саяси қуғындарды еске алу жылы болып жарияланды. Авторлар өз еңбектерін осы бағдарламаға сәйкес жазылды деп көрсетеді. Еңбекте өте мол мұрағат деректері талданып, ғылыми айналымға мол жаңа ақпараттар енгізілді. Еңбек бес тараудан тұрады. Оның әрқайсысында өте тартымды, тебіренбей оқуға болмайтын тарихи материалдар баяндалған. Ғалымдар Қарағанды жазаны өтеу лагерлерінің (ҚарЛАГ)-гулагтың бір ірі бөлімшесі ретінде қалыптасуын деректер негізінде көрсетіп, лагерь тарихын, ондағы тұтқындардың жағдайын толық жаза білген. Сонымен қатар тұтқын әйелдердің ауыр халі, «халық жауының балалары» атанған жас балалардың көрген қорлық-зомбылық жан түршігерлік деректерді талдау негізінде баяндайды.

Еңбектің бір тарауы ҚарЛАГтағы тұтқындардың ауыр еңбегінің арқасында дамыған ауылшаруашылығы, оның өнімдерін өңдеу жұмысы және тұтқындардың ішіндегі ғалымдардың ғылыми зерттеу жұмыстары оның ішінде олар жасаған конструкторлық жоба бюросының істері көрсетілген. Авторлар лагерьдегі мәдени-тәрбие жұмыстарының идеологиялық мәнін ашып жазған.

Лагерь өмірінде ауыр азап пен адамды қорлау жұмыстарын тек фактілер негізінде баяндай отырып Орталық Қазақстан жеріндегі еркше – Спасск-әскери тұтқындар лагерінің тарихын зерттейді.

Карлаг-Степлаг деп аталған лагерді шетелдік әскери тұтқындардың және сол жердегі саяси тұтқындар болып отырған отандастарымыздың тағдыры жан-жақты көрсетілген. Еңбектің ішінде Гулагтың картасы берілген, одан көрінетіні, лагерьдің бөлімшелерінің көптігі, XX ғасырдағы

кеңес үкіметінің өз халқы үшін құрған азап торларының аржағында қанша адам тағдыры өшкенін көріге болды. 1941 ж. Ұлы Отан соғыс жылдарында Жезқазған лагерінде азапта жүріп жұмыс істеген еңбегі арқылы мол өнім берілген. Жезқазғанда мыстың, мырыштың одақ бойынша берілетін өнімінің 70% берілді деп көрсете келе, авторлар сол еңбекте тұтқындар үлесі бар еді дейді.

Сонымен бірге бұл зерттеуде 1941-1942 жылдары Жезқазған лагерінде 1830 бандит, 548 шекара бұзушы, 108 дезертир және 477 әскери қызметкерлер отырды деген деректермен бірге басқа қылмыс жасаушылар-9050 болған. Ал осы 9050-ді авторлар жазықсыз шаруа, жұмысшы, оқытушы, дәрігер, студент, ғалым т.б. болды деп олар жайлы деректерді сөйлетеді. Бұл еңбек үлкен проблеманың тарихнамасына қосылған үкен үлес болды.

Ғылым мен білім орталығына айналған Сарыарқа өңірінде Қазақстан тарихын зерттеуде өз орны бар ғалымдардың бірі В.В. Козина. Автор Қазақстандағы демография мәселесін жан-жақты зерттеп, бұл ғылым саласының дамуына өз үлесін қосты. Автордың ғалым Х. Асылбеков бірлесе жазған «Демографические процессы современного Казахстана» , «Население Центрального Казахстана», «Население Центрального Казахстана (40-е годы – конец XX века)» т.б. еңбектері бар. Осы еңбектеріңде автор Қазақстандағы демографиялық процесстер тарихын, халық саны, олардың орналасуы, табиғи қоныс аудару және көшіп қонуы, халықтың ұлттық, әлеуметтік құрамы, туымен өлімі, халық ден-саулығы, білім деңгейі т.б. қарастырады. Автор осы зерттеулердің нәтижесінде оқу құралын шығарып, Қазақстан тарихының тарихнамасындағы күрделі бір саласы демографиялық зерттеуге еңбек сіңірді.

Орталық Қазақстанның тарихшылары бүгінгі таңда әр тұрлі бағыттарда жұмыс жасайды. Оның ішінде тарихи персоналистика, күнделікті өмірдің тарихы, өлкетанулық зерттеулер.

Тарихи персоналистика бағытында Қарағанды университетінің «Тұлғатану» ғылыми-зерттеу орталығынында бірнеше монография, оқу құралдары және конференция материалдыры басылып шықты. Тарихи персоналистика бағытында жазылған алғашқы монография Н.Бейсенбекова, Л.Шотбакова және т.б. жазған «Сарыарқаның ұлы азаматтары (XX ғасырдың басы)» деп аталатын ғылыми зерттеуде XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Сарыарқа жеріндегі Алаштың ұлы азаматтары, ұлт тәуелсіздігі үшін күрескен Ә. Бөкейханов, Н. Нұрмақов, Ә. Ермеков сияқты тарихи тұлғалардың өмір жолы, саяси- қоғамдық қызметі және олардың шығармаларындағы қазақ ұлтының мүдессі сипатталған. Тағы бір үлкен құнды еңбектердің бірі «Әлихан Бөкейхан- ұлт мақтанышы» деп аталатын монография. Монографияда «Әлемдік деңгейдегі шын мәніндегі аса көрнекті қайраткер тұлға» деп ЮНЕСКО мойындаған Ұлт көсемінің өмірі мен атқарған істері, артында қалған 15 томдық рухани мұрасын насихаттаудың бір ғана көрінісі. Сонымен қатар осы авторлардың «Вклад женщин Центрального Казахстана в развитие региона (30-90-е годы XX века)» атты монография жарық көрді. Монографияда Орталық Қазақстан әйелдерінің XX ғасырдың 30-90 жылдарындағы өңірдің әлеуметтік- экономикалық, қоғамдық-саяси және мәдени өмірін дамытуға қосқан үлесіне талдау жасалды.

«Нұрмақов – тарихи тұлға: деректік және тарихнамалық талдау» монография да тарихи персоналистика бағытында жазылған. Бұл тұлғаның өмірі мен қызметі дерекнамалық және тарихнамалық талдаулар негізінде жазылған. Монографияда авторлары Бейсенбекова Н.А., Смагулова Г.М., Шотбакова Л.К. талдау жасаған деректер мен еңбектерден Н. Нұрмақов большевиктер партиясының көрнекті өкілі ретіндегі рөлін емес, ең алдымен мемлекет қайраткері, саяси элита ретінде күрескер болғандығын дәлелдеген пікірлерге ерекше көңіл аударды. Осы тақырыпқа арналған Мұстақым Малдыбаев туралы еңбек. Бұл еңбектің авторлары Е. Тоқтарбай және Н. Бейсенбекова. XX ғасырдың басындағы қазақтың үлкен ағартушы-педагогы, Алаш ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті өкілі, публицист, қайраткер Мұстақым Малдыбаевтың үш бөлімнен туратын жинаққа қайраткердің «Қазақша ең жаңа әлфба», «Қазақша оқу кітабы», «Иман һәм намаз яки мұсылманлық» әдеби мұрасы мен «Қазақстан», «Айқап», «Қазақстан» басылымдарына шыққан публицистикалық еңбектері қамтылған. Сонымен қатар, бұл еңбекке қайраткер-қаламгер туралы әр жылдары жазылған зерттеу мақалалары мен естеліктер де жинақталған. [6, 79 б.]

Тарихи тұлғаларға арналған ғылыми зерттеулермен қатар оқу қуралы да шықты. Соның бірі «Политические лидеры в международных отношениях: генеральные секретари ООН». Авторлар осы оқу құралында БҰҰ-да қызмет атқарған бас хатшылардың өмір баяндары, саяси қызметтері көрсеткен. Сонымен қатар Бас Ассамблеяның Бас хатшыларының халықаралық қарым-қатынастарды дамытудағы саяси, әлеуметтік-экономикалық, гуманитарлық бағыттардағы орасан зор қызметтерін және тұлғалық қасиеттерін талдап баяндаған.

Өлкетанулық зерттеулер мектепке арналған оқулықта жан-жақты берілген. «Өлкетану» атты оқулық екі тілде жазылған. Оқулық авторлары - Н. Бейсенбекова, Л. Шотбакова, Г. Смагулова, Б. Тулеуова. Оқулықтын кіріспе бөлімінде өлке тарихын білу үшін авторлар мынандай ұстанымды көрсетеді: «Өлкетану» курсы – қоршаған ортаны танып-білудің ажырамас бөлігінің бірі. Ұсынылып отырған курсқа тарих, география, қазақ әдебиеті, музыка, өнер және тағы басқа білім беру салалары кіреді. Өлкенің тарихын өз қолдарымен жасаған адамдардың ерен еңбегі мен адамгершілік қасиеттері жайлы, өлкенің тамаша табиғаты мен адамдарының игілікті істері туралы мағлұмат берілген».

«Тұлғатану» ғылыми-зерттеу орталығы ғалымдарының «Культурное наследие этносов Казахстана: история и современность (на материалах Центрального Казахстана)» деп аталатын монографиясында Орталық Қазақстанның көпэтносты тұрғындарының қалыптасу тарихы және Сарыарқа аумағында тұратын этностардың мәдени мұрасы көрсетілген. Келесі маңызды еңбек – Л.Шотбакова және Г.Смагулованың «Творцы и свидетели истории Каркаралинска» деген еңбегі жарық көрді. Бұл монографияны жазуға белгілі өлкетанушы, қазіргі кезде Ресейдің Санкт-Петербург қаласында тұратын Ю.Г. Попов қатысқан. Монографияда бай мұрағаттық және деректік материалдың негізінде өткен екі ғасырдағы Қарқаралы тарихына қатысы бар адамдардың тағдыры көрсетіледі. Сонымен қатар Н.А Бейсенбекова, Л.К.Шотбакова бірлесіп «Қазақстан тарихының Отандық тарихнамасы» атты оқу құралын жазған. Оқу құралында Отандық тарихтың методологиялық мәселелері туралы ақпарат берілген. Авторлар қазақ халқының тарихының Отандық тарихты зерттеген тарихшылар еңбектеріне талдау жасап, олардың ғылыми маңыздылығын көрсеткен. [7, 4 б.]

Әдебиеттер тізімі

Абдрахманова К.К. Участие женщин Восточного Казахстана в партизанских движениях в годы Великой Отечественной войны // Молодежь Великой степи: историческая миссия и формирование Нации Единого Будущего: Сборник материалов международной научной конференции молодых ученых / Под редакцией Б.Г. Аягана.– Нур-Султан. 2019. – С. 133- 140.

Абдрахманова К.К. Женщины Восточного Казахстана в годы Великой Отечественной войны: фронтовая повседневность и женские истории Завершение коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны: проблемы исследования и сохранения исторической памяти: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 75-летию Курской битвы и освобождения Левобережной Украины. Оренбург, 30 ноября – 1 декабря 2018 г. / сост. и отв. за вып. Р. Р. Хисамутдинова. – Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2018. – С. 5 – 9.

Великая Отечественная война и женщины Казахстана на фронтах и в тылу: женские истории и повседневность. Монография. / Общ. ред. З.Г. Сактагановой. – Караганда, 2020. – 300 с.

Репрессии в Центральном Казахстане в 1920-1950 гг. Сборник архивных документов / Сост. Джумабеков Д.А., Елеуханова С.В., Козина В.В., Жакин М.С., Сактаганова З.Г. и др.; отв. ред. Н.О. Дулатбеков. – Караганды: Изд-во «Карагандинский университет им. Е.А. Букетова», 2022. – 472 с.

Голод 1931-1933 годов в Центральном Казахстане: сборник архивных документов и воспоминаний. Составители Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. и др. – Караганды: Изд-во «Карагандинский университет им. Е.А. Букетова», 2022. – 461 с.

Бейсенбекова Н.А., Смагулова Г.М., Шотбакова Л.К. Н. Нұрмақов – тарихи тұлға: деректік және тарихнамалық талдау: монография. Қарағанды: «Таис» баспаханасы, 2020. – 213 б.

Н. Бейсенбекова, Л.К.Шотбакова / Қазақстан тарихының Отандық тарихнамасы: оқу құралы. – Қарағанды: «TengriLTD» ЖШС баспаханасы, 2022. -264 бет.

КЕҢЕС НҰРПЕЙІСҰЛЫ АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫН ЗЕРТТЕУШІ

Бейсенбекова Н.А., т.ғ.к., «Тұлғатану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Мәзқызы Қымбат магистратура 1курс студенті
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
Khymbat.maz@mail.ru

Ұлттық тарихта зерттеуге тиым салынған өзекті мәселелерді объективті түрде зерттеуге еліміз тәуелсіздік алған соң ғана мүмкіндік туды.Сондай тақырыптардың бірі XX ғасырдың басында тарих сахнасына шыққан Алаш азаттық қозғалысы болып табылады.Осы мәселені алғашқы болып зерттеген ғалымдардың бірі Ұлттық Ғылым академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері, 2001 жылғы ғылым саласындағы «Алтын адам» атағының иегері Кеңес Нұрпейісұлы.

Кеңес Нұрпейісұлы өзінің де жастай тұл жетім қалып,интернаттан тәрбие алғаны және «халық жауының» ұрпағы екені,әрбір шалт басқан қадамы «қадағалауда» екенін түсініп сезіне білді[1].Бұл мақалада академик К.Нұрпейісұлының жаңа тарихи сананы қалыптастыруда және тарихи зерттеу жұмыстарына жаңа серпін беруде күрделі зерттеу жұмыстарын жүргізгендігі, алғашқылардың бірі болып, кеңестік режим мен коммунистік идеология тыйым салған XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалыс тарихын, Алаш тарихын зерттеуге сүбелі үлес қосып, «Алаш және Алашорда» жөніндегі жаңа бағыттың көшбасшысы болғандығы баяндалады.

Тақырыптың өзектілігі:300жылдан астам отаршылдықта болған қазақ халқының тарихында азаттық үшін күрестің бірнеше кезеңдері болды.Алайда XX ғасырдың басындағы азаттық жолындағы күрестің жолы,әдіс-тәсілдері өте ерекше болды.Сондықтан осы мәселенің негізгі себептерін,қозғаушы күшін,мақсат мүддесін зерттеу өте маңызды өйткені осы күрес идеялары бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның тұғыры болғандығын көрсету өте маңызды.

Кілттік сөздер: Алаш зиялылары, академик, ұлт-азаттық қозғалыс, аманат, зерттеу жұмыстары, тарихи сана, ұлттық-демократиялық интеллигенция

Кеңес Нұрпейісов бір шоғыр ғалымдар М.Қозыбаев, К.Ақышев, М.Асылбеков, Х.Арғынбаев, М.Мұқанов, В.Востров, У.Шәлекенов, Р.Сүлейменов, Т.Балақаев, О.Исмағұлов, Б.Көмеков, К.Байпақов, Ә.Тәкенов сияқты тарих ғылымының болашақ үлкен зерттеушілерімен әріптес бола жүріп, қазақ тарихи ғылыми ортасында өзіндік орны бар тұлға.Ол 28 жасында кандидаттық, 38 жасында докторлық диссертациясын қорғап, қырық жасында профессорлық атаққа ие болып, елу жасында Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлық лауреаты атанған. Кеңес Нұрпейісұлы қазақтың тарихында күрделі тарихи тақырыптарды зерттеуі ерлікке тең деп бағаласақ болады. Е.Ділмұхамбетов, Е.Бекмаханов, І.Есенберлин сияқты аға ұрпақтың өткен жолы «тар жол, тайғақ кешулерінен» хабардар К.Нұрпейісұлы, Е.Б.Бекмахановтың өмірі мен қызметі, оның қуғын-сүргінге ұшырау себептері туралы да зерттеулер,мақалалар жазған.Е.Бекмахановтың «Қазақстан XIX ғ. 20-40 жылдарында» атты монографиясын талқылаған мәжіліс стенограммасын жеке кітап етіп жұртшылыққа жариялауы, т.т. еңбектері дәлел.Сондықтан да ол өзі зерттеуге алған тақырыптың маңыздылығын да қиындығын да түсінген ғалым.

Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, 90 жылдардың басында Кеңес Нұрпейістің «Алаш» саяси партия болды ма?» немесе «Алаштың» ақиқатын кім айтады?» және «Саяси партия болып санала ма?» деген алғашқы мақалаларын жариялады. Осы мақалаларында Алаш қозғалысы тарихын Қазақстан тарихының өзекті мәселеріне жатқызып,жалпы ол өз мақалаларында,зерттеулерінде XX ғасыр басында саяси партия құруға талпынған ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси әрекеттерін саралап талдап, олар құрған саяси партия жайында өзіндік ғылыми тұжырымдарын жасайды. Ол өзінің зерттеу тақырыбының маңыздылығын,Алаштың саяси партия болғандығын, алдына қойған алғашқы бағдарламалық мақсат-міндеттері арқылы нақтылап, Алаш автономиясының іс-әрекеттерін мұрағат деректеріне сүйенетіндігін нақтылады.Осы ізденістердің нәтижесінде 1995 жылы «Алаш һәм Алашорда» атты ғылыми, құнды монографиясын жарыққа шығарды. Автор бұл зерттеуінде қазақ халқының XX ғасыр басындағы тарихын талдай отырып, ұлт-азаттық қозғалысының жаңа кезеңін, қазақ халқының зиялы қауым өкілдерінің осы жолдағы қызметін, қазақ мемлекеттілігін қалпына келтіру

үшін күресін және олар ұлтының азаттығы үшін көрген ауыр зардаптарын құжаттар негізінде объективті тұрғыдан көрсете білген ғалым.

Ғалым осы еңбегінде «Алаш», «Алашорда» ұғымын ғасыр басындағы буржуазиялық қауымның «әлеуметтік-саяси қозғалысына тартуға болмайды» деп санап, Алаш партиясы, Алашорда автономиясы большевизм мен оның жаңа құрылған өкіметімен бетпе-бет жауласқан, 1917-1920 жылдарға ғана тән ұғым екендігін атап айтып, «Алаш қозғалысы» турасында, олар негізінен екі мақсатты көздеді. Бірі – қазақ елін отарлық езгіден азат ету, екіншісі – қазақ қоғамын ортағасырлық мешеуліктен өркениетті әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму жолына алып шығу-деп өз ойын түйіндейді[2]. Сонымен бірге, Алаш қозғалысы XIX ғасыр мен XX ғасырдың тоғысында қалыптасқан қазақтың ұлттық-демократиялық интеллигенциясы құрған ұлт-азаттық қозғалыстың жаңаша,айқын көрінісі деп бағалап, Алаш зиялыларының ұстанымдарын талдай келе: «Алаш қозғалысы» деген ұғым үш түрлі құрамдас бөліктен тұрады.«Алаш» атты партия,«Алаш автономиясы» атты қазақ мемлекеттілігі, сол автономияны басқаратын Алашорда үкіметі», -деп жазды.

Кеңес Нұрпейісұлы зерттеуінде Алашорда тарихын, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстар тарихымен,соның құрамдас бөлігі,жаңа мазмұндағы жалғасы ретінде қарастырады.Сонымен осы еңбекті талдай отырып,біз автордың өз еңбегінде төмендегі кесте бойынша негізгі мәселелерді көрсеткенін байқаймыз.Және оларға былай деп сипаттама берген:

Басты мәселелер	**Сипаттамалары**
1) 60 жылдан астам уақыт айтылмаған, қараланып зерттеуге тыйым салынған Алаш тарихының деректемелік негіздерін дәлелдеді;	Алаштың әлеуметтік, саяси және экономикалық бастау көздері; Алаштың XX ғасырдың алғашқы 20 жылдарындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі алатын орны мен ролі
2) ұлттық-демократиялық Алаш партиясының дүниеге келуі, оның бағдарламалық мақсат-міндеттерін, мемлекеттік құрылым ретіндегі Алаш автономиясының ұйымдасуын жеткізе білді;	1917 жылғы екі революция аралығындағы «Алаштың» басқа саяси партиялармен байланысы, өзара қатынасы; Алаш пен Алашорда және Кеңес өкіметі; Алаш қозғалысына тән ішкі қайшылықтар, Алаш қозғалысы жетекшілерінің көзқарас эволюциясы; Алаш қозғалысына қатысушылардың 1920 жылдан кейінгі қасіреті;
3) Алашорданың нақтылы іс-әрекеттерін ғылыми тұрғыда нақты деректермен дәлелдеп, яғни Алаш қозғалысын зерттеудің жаңа методологиялық мәселелері мен деректемелік негізін айқындады[4].	Алаш қозғалысы және Орталық Азия мен Еділ бойының түркі тілдес, мұсылман діндес халықтарының саяси партиялары мен қоғамдық қозғалыстар арасындағы байланыс; Алаш қозғалысы және бүгінгі Қазақстан;

1-кесте: «Алаш һәм Алашорда» атты еңбегінде көтерілген негізгі мәселелер

Талдай келе,К.Нұрпейісұлы осы жоғарыда аталған тақырыптарға жан-жақты бүгінгі күн ұлттық мүдде тұрғысынан талдау керектігін көрсетеді. Тарихшы ғалымның ұлттық тарихқа ұлттық көзқарас тұрғыдан жазу керек деп көтерген мәселелері күні бүгінге дейін маңызын жойған жоқ. Кеңес Нұрпейісұлы 1917 жылдардағы еліміздегі барлық өзгерістерді Алаш азаттық қозғалысымен тығыз байланысты маңыздылығын көрсетеді. Алаш зиялыларының идеясы тек таптық мүдде ғана емес, тұтас ұлт мүддесі үшін саяси күреске шығып, ғасырларға созылған отарлық саясат бұғауын бұзып, еркіндік, елдік жолында күрескендігін талдап көрсетеді[3].

К.Нұрпейістің Алаш мәселесіне қатысты еңбектеріне орай академик М.Қ.Қозыбаев: «Автор бұл зерттеулерінде қазақ халқының XX ғасыр басындағы тарихын саралай отырып, ұлт-азаттық қозғалысының жаңа деңгейін, қазақ халқының зиялы қауым өкілдерінің осы жолдағы қызметін, қазақ мемлекеттілігін қалпына келтіру үшін күресін, олардың қилы да қайғылы тағдырын көрсетті», -деп жазды[7].

Кеңес Нұрпейісұлы бұл мәселелермен ғана айналысып қоймады. Даңқты тұлғаның еңбегінің тағы бір баға жетпес құндылығы есімдері аталмай кеткен көрнекті Алаш қайраткерлерінің өміріне қатысты тың деректерді жарыққа шығаруы еді.Көрнекті Алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейхановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Міржақып Дулатовтың, Мұстафа

Шоқайдың, Мұхаметжан Тынышбаевтың, Халел Досмұхамбедовтың, Әлімхан Ермектовтың шығармаларын, олардың өмірі мен қызметіне қатысты мұрағаттық құжаттарды, әсіресе Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік коммитетінің мұрағатынан алынған тың, құнды деректерді ғылыми айналымға шығара білді. Жалған істі болған ұлт зиялыларының тағдырын жекелеп зерттеуді де қолға алып, Х.Досмұхамбедов, Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев сынды қазақ азаматтарының ОГПУ тарапынан тергеуге алынып, нақақтан-нақақ істі болып сотталып, «Халық жаулары» аталып, атылып кетуінің негізгі себептерін анықтайды. К.Нұрпейістің арнайы зерттеген тұлғаларының бірі Халел Досмұхамбедов болды.Ол турады төменгі кестеде баяндағым келеді:

Ғалымның еңбегі	**Сипаттамасы**
Халел Досмұхамбедов туралы 1992 жылы «Алматы ақшамы» газетінде «Қияметті жылдар жаңғырығы» деген ғылыми мақала жариялады. Онда 1930-32жылдары жалған айыптаулар тағылып,сотталып жер аударылған қазақ зиялылары туралы айта келе, Халел Досмұхамбедовтың орысша жазған мәліметтері мен арызын қазақ тіліне аудара отырып, оны деректік құжат ретінде жариялайды.	Осы мақаласында ардақты азамат «Халел Досмұхамбедов – қазақтың біртуар ұлы, қоғам қайраткері, «Алаш» партиясы сонымен бірге Алашорда қозғалысының жетекшілерінің және алғашқы жоғарғы білімді қазақ дәрігерлерінің бірі. Ол талантты, көп қырлы ғалым болған адам. Түркістан АССР-і мен қазақ Совет мемлекетінің оқу-ағарту ісін, ғылымын, әдебиеті мен өнерін дамытуға үлес қосқан», - деп бағалайды[5].
Осы тарихи тұлға туралы арнайы зерттеу жұмысы 1996 жылы Алматыдағы «Санат» баспасынан шыққан «Халел Досмұхамбедұлың өмір жолы мен шығармашылығы» атты ұжымдық кітаптың бесінші тарауы болып жарық көрген болатын[7].	Осы тарауда «Саяси көзқарас, халық азаттығы үшін күрес, Алашорда үкіметі» деген тақырыпта ғалым Халелдің еңбегі мен таптық көзқарасына терең талдау жасаған.

2-кесте: Ғалымның Х.Досмұхамбедов туралы жазған еңбектері **[кестені автор жасаған]**

Академик К.Нұрпейісұлы жоғары оқу орындары мен жалпы білім беретін орта мектептер үшін Қазақстан тарихы бойынша оқулықтар мен оқу құралдарын жазуға да белсене атсалысты. Әрине, алаштұлғалы азаматтың бұған араласпаса азаматтық ары жібермейтіні белгілі еді. Себебі, «тарихы қалың, бірақ оқулығы жұп жұқа» оқулықтар қазақ тарихында бұрмалаулар көп еді. Орыстың отарлаушыларына дейін тіпті батырлардың өзі тек елбұзар «барымташы» деңгейінде ғана бағаланған жағдайда селқостық таныту шын ғалымға сын еді. Болашақ ұрпақты тура жолға салуды өзіне парыз санады.

Бұл туралы өз естелігінде «…еліміз егемендігін алғаннан кейін өзіміздің тарихымызды халқымызға, әсіресе жастарға үйретуге мол мүмкіндік ашылды. Тарихи сана жетілмей, тәрбиеленбей өткенімізге дұрыс баға бере алмайтынымыз кәміл, енді еліміз тарихының шаң басып жатқан шындық беттері ашылған кезде тарихи санамызды ояту үлкен мақсат болып отыр. Өйткені, сәулелі сана – мәуелі болашақ емес пе?», – деп ағынан жарыла мойындағаны да рас[8]. Осы мақсаттар мүддесінен шығу жолында ғалымға біраз ізденуге тура келді. Ол үшін алдымен педагогикалық оқу процестерінен өтіп, қажетті методикалық әдістемелерді игеру қажет болды. Осы себепті, Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық институтының тарих факультетінде ширек ғасырдай дәріс беріп, оқытушылық сатыдан да өтуге тура келді. Оқулық жазу ісіне үлкен жауапкершілікпен қарағанын ғалымның «Мектептерде Қазақстан тарихы дұрыс оқытылып жүр ме?» деген проблемалық мақаласынан да айқын аңғаруға болады. «Тарихшылардың жаңа көзқарастағы мәселелері мектеп оқулықтарына там-тұмдап еніп жатыр. Мен өзім де осы оқулықтар жазуға араласып жүрген адаммын. Оқулық жазу – жеке монография жазғаннан да әлдеқайда қиын шаруа екен. Оны өзімнің тәжірибем көрсетті. Ол оқулық міндетті түрде әр сыныптың оқушысының жас деңгейіне, қабылдау ерекшелігіне лайықтап жазылуы қажет. Оқулық жазу жеке адамның ғана шаруасы емес, ол ұжымдық еңбек. Оқулық жазуда тек ғалымдар ғана қатынасып қойса, онда ол біржақты оқулық болады екен, оған қосымша ұстаздың әдістемелік мәселелерінің қыр-сырын игерген педагогтар қатысуы керек екен», – дегені ғалымның тарих ғылымына да

қойнауы терең ғылым деп, ол ғылымға барар жолға ұлт мүддесі, болашақ тәрбиесі тұрғысынан қарағандығын байқаймыз.

Қорытынды

Қорыта келгенде, К.Нұрпейісұлының еңбектерінің Алаштану тарихы үшін құндылығы, маңыздылығы зор. Болашақта ғалым К.Нұрпейісұлының салған жолын жалғастырар ғалымдардың көбейетіндігіне, оның еңбектерінің әлі де өз бағасын алатындығына үмітім зор. К.Нұрпейісұлы Отан тарихына жарқын із қалдырып, ұлт мүддесіне қызмет етудің үлгісін көрсетті. Оның еңбектері бүгінгі Қазақстан халықтарының рухани дамуына, ұлтаралық жарасымы мен бірлігінің нығаюына септігін тигізуде. Оның ғылыми тұжырымдары алдағы уақытта тарихи таным аясын кеңейтуде кең өріс алатын болады. Алаш тарихын зерттеуде аянбай ізденіп, жаңа белеске көтеруге сүбелі үлес қосқан, өзіндік қолтаңбасымен ғылым әлемінде айтарлықтай із қалдырған айтулы ғалым Кеңес Нұрпейісұлының өзі де, Алаштың - Ақ береніне айнала білді.

Әдебиеттер тізімі

Нұрпейіс К. XXI ғасыр: Табылдырықтан биік тау жоқ // Тарихи тұлғалар. – Алматы: қазақ энциклопедиясы, 2007 ж. -192- бет.
Нұрпейіс К. Тарихи тұлғалар. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» 2007 ж. -199- бет.
Нұрпейісов К. «Алаш» саяси партия болды ма? // Қазақстан коммунисі. 1990 ж. №5. 69-75-бб; Алаштың ақиқатын кім айтады? Саяси партия болып санала ма? Социалистік Қазақстан. 1990 ж. 13-16 мамыр.
Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы. 1995 ж. -256 б.
Нұрпейісов К. «Қияметті жылдар жаңғырығы».// Алматы ақшамы, 1992 ж. 15 маусым. 3-б
Халел Досмұхамбетұлы және оның өмірі мен шығармашылығы, Алматы, «Санат», 1996 ж.
Қозыбаев М. Тарих зердесі. 2-кітап. – Алматы, 1998 ж.
АОММ. қ-1099; Т-1; іс-252; бума-10; бет-18.

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ РОССИЙСКИХ ИМПЕРСКИХ ИНСТИТУТОВ И ОРГАНОВ УПРАВЛЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В 1868-1917 ГГ.

Бекмагамбетова М.Ж., к.и.н., доцент
Костанайский региональный университет им.А.Байтурсынова, профессор
Республика Казахстан, г. Костанай
E-mail: maisara75@mail.ru

Изучая процессы формирования и функционирования российских имперских институтов и органов управления на территории Тургайской области в 1868-1917 гг. через анализ практик взаимной адаптации колониальной администрации и казахских органов местного управления, исследователи обращаются к определенному корпусу сохранившихся источников. Ведь источники и сам факт введения в научный оборот первоисточников является магистральным путем развития исторической науки как в Казахстане, так и во всем мире.

Особую ценность для источниковой базы по изучению истории Тургайской области и ее системы административного управления представляют сборники архивных документов, составленные как в советский период, так и современными исследователями. Это сборник документов «Материалы по истории политического строя Казахстана», «Казахские чиновники на службе Российской империи», «Волости и волостные управители (XIX-начало XX вв.): сборник документов и материалов» [1].

Существенно дополняют исследование опубликованные источники справочного и статистического характера, местная официальная периодическая печать. Таковыми являются памятные книжки и обзоры областей. Памятная книжка – название официальных провинциальных справочных изданий в Российской империи. Также в XIX веке в России издавались «памятные книжки» по различным отраслям: педагогика, образование, ремесла. Памятные книжки это ежегодники официальной справочной информации, выпускаемые в 89 губерниях и областях Российской империи с середины 1830-х годов до 1917 года. Выпускались местными официальными лицами и органами внутренних дел. В настоящее время Памятные книжки

являются одним из наиболее ценных провинциальных источников информации по истории, важный источник генеалогической информации наряду с такими источниками, как «губернские ведомости», «епархиальные ведомости», «обзоры губерний», «труды губернских ученых архивных комиссий» и т.д. Памятные книжки позволяют получить сведения о составе и занятиях жителей, состоянии природы, экономики, быта; наблюдать за изменениями, происходящими в губернии или области год за годом, на протяжении многих лет. На данный момент выявлено более двух тысяч книжек.

Во всех губерниях памятные книжки имели свои особенности. В наиболее полном виде они включали в себя четыре крупных раздела:

- адрес-календарь (перечень всех губернских и уездных правительственных и общественных учреждений с их личным составом);
- административный справочник (сведения об административном делении, о почтовых и телеграфных учреждениях, путях и маршрутах сообщения в пределах губернии, о промышленных и торговых предприятиях, больницах и аптеках, учебных заведениях, музеях и библиотеках, книжных лавках и типографиях, о периодических изданиях, выписываемых и издаваемых в губернии, списки населенных мест и т.д.);
- статистический обзор (статистические таблицы населения, землевладения, сельского хозяйства, данные по статистике судебной, медицинской, фабрично-заводской, народного образования, пожаров, доходов и недоимок и т.д.);
- научно-краеведческий сборник (источниковедение, описательные, научно-исследовательские, археографические и библиографические материалы).

Все перечисленные элементы придают памятным книжкам исключительную ценность и значение комплексных первоисточников для исторических (в том числе генеалогических и биографических), географических, демографических, этнографических, краеведческих исследований.

Особая ценность памятных книжек заключается в том, что они позволяют во всех подробностях воссоздать картину повседневной жизни губернии или области, отдельного населенного пункта или местности на ее территории; получить «из первых рук» сведения о составе и занятиях жителей, состоянии природы, экономики, культуры, быта; наблюдать за изменениями, происходящими в губернии или области год за годом, на протяжении многих лет.

Памятные книжки составляют важную часть книжного фонда и представляют большой интерес для истории книгоиздания. Во многих губерниях и областях они становились первыми и затем на долгие годы самыми значительными местными изданиями.

Издаваемые сравнительно небольшими тиражами и распространяемые преимущественно в пределах своей губернии или области, памятные книжки становились библиографической редкостью почти с самого момента своего выхода в свет. В настоящее время ни одна библиотека не располагает их полным собранием. Даже в коллекции памятных книжек Российской национальной библиотеки, самой богатой в мире (2000 выпусков; более 3000 единиц хранения), лакуны составляют не менее 8 % всех известных изданий. Региональные архивы, библиотеки и музеи – за редким исключением – также не имеют всего комплекта памятных книжек своей губернии. Поэтому памятные книжки должны рассматриваться не только как исключительно ценные, но и как весьма редкие издания.

Развитие современных технологий благотворительно сказалось на доступности памятных книжек и для историков и рядовых исследователей путем знакомства с содержанием данных источников на различных интернет-ресурсах. По Тургайской области имеются Справочная книжка и адрес-календарь Тургайской области на [1880, 1899, 1902-1904, 1909-1917] год. Оренбург, Обл. стат. ком., 1880-1917 Загл.: на 1899, 1904 гг. - Памятная книжка Тургайской области; на 1902-1903 гг. - Адрес-календарь Тургайской области; на 1909 г. - Адрес-календарь и справочная книжка Тургайской области. Так же имеются они в фондах оренбургского архива [2].

Значение обзоров для историков и краеведов определяется, прежде всего, тем, что, с одной стороны, в них из года в год помещался сходный набор формализованных статистических данных, хорошо сопоставимых между собой в общегосударственном масштабе, а, с другой, в регулярном характере их издания. Это позволяет год за годом детально отслеживать изменения, происходившие в различных сферах жизни того или иного региона. Обзоры губерний, областей и градоначальств Российской империи являлись приложениями к ежегодным всеподданнейшим отчетам губернаторов, начальников областей и градоначальников. Сами отчеты, ежегодно представлявшиеся императору и министру внутренних дел, носили, в отличие от обзоров,

закрытый характер. Обзоры Тургайской области за ... [1881-1896, 1899-1915] год Оренбург, Обл. стат. ком., 1882-1916.[3]

Аналогичного плана являются источники Тургайско-Уральской переселенческой организации, где имеется краткий статистический обзор за 1907 г. Оренбург. Территория, население, земледелие, потребление вина. В приложениях данные переписи населения 1897 г.; урожайность, обороты ярмарок; число школ; списки переселенческих участков, поселков и киргизских волостей со справочными сведениями о них. Так же списки населенных мест Тургайской области. Оренбург, Областной статистический комитет, 1910, 213 страниц. По уездам. Названия селений по волостям, число дворов, душ, церквей, мечетей, школ и др.

Судопроизводственные источники размещены в фондах органов суда и прокуратуры. При проведении судебной реформы, разработанной в 1861–1863 гг., и на основании судебных уставов, утвержденных 20 ноября 1864 г. Александром II , были введены суды с назначаемыми судьями, а также судебные палаты, которые стали окончательной апелляционной инстанцией для гражданских и уголовных дел. Палаты уголовного и гражданского суда в 1865 г. объединены в одно учреждение — Оренбургскую судебную палату, названную в 1879 г. Оренбургской палатой уголовного и гражданского суда. Ф. 55, 1021 ед. хр., 1791–1903 гг., 6 оп Опись 3 за 1859–1894 гг. Здесь имеются Журналы и книги регистрации судебных дел в Илецком, Иргизском и Николаевском уездах Тургайской области (1864, 1868, 1873, 1874, 1876, 1885–1894 гг.). Книги регистрации купли-продажи недвижимого имущества (1861, 1866, 1869–1871, 1873, 1874, 1878–1881, 1885–1894 гг.). Книги регистрации опекунских дел, контрактов, завещаний и залоговых свидетельств (1868–1892 гг.). Дела о продаже и аренде земель (1861–1894 гг.) [4]. В ЦГА РК имеется Ф.26 (1868-1898 гг.) - Тургайский областной прокурор. В нем содержатся руководящие материалы и циркуляры Министерства юстиции; сведения о лицах, обвиненных в государственных преступлениях; ведомости о происшествиях в Кустанайском, Актюбинском, Тургайском и Иргизском уездах [5].

Город Тургай стал административным центром Тургайского уезда Тургайской области. В 1845 г. на р. Тургай было возведено укрепление Оренбургское с целью окончательного установления «желаемого спокойствия» в Киргизской степи. В задачи гарнизона Оренбургского укрепления входили: защита населения, проживавшего вблизи Новой Оренбургской линии, от разбоев, грабежей и набегов; защита проходивших торговых караванов, а так же наблюдение за действиями Кенесары Касымова. Непосредственной обязанностью коменданта Оренбургского укрепления являлась забота о развитии торговли и земледелия в населенных пунктах Новой Оренбургской линии. В 1866 г. в гарнизоне Оренбургского укрепления состояло 279 человек . После введения в 1868 г. степного положения Оренбургское укрепление переименовано в Тургай с предоставлением ему права городских поселений. В фонде Управления коменданта Оренбургского укрепления находятся Дело об ограблении неизвестными киргизами четырех казаков, находившихся в Аман-Карагайском бору, Дело с реестрами почты и писем, отправленных в разные укрепления на Новой Оренбургской линии (1866–1867 гг.) [6].

Финансовые источники расположены в фондах Оренбургской казенной палаты, которая до 1845 г. возглавлялась вице-губернатором, а затем — особо назначаемым председателем. Функции: ведение домостроительных и казенных дел губернии, дел о государственных, дворцовых и экономических крестьянах, составление ведомостей о количестве населения, ревизских сказок, ревизия счетов, учет прихода и расхода денежных средств, соляные дела, контроль за винными откупами и подрядами, содержание государственных и общественных строений, сбор казенных доходов. На Казенную палату также были возложены дела о дворцовых, государственных, экономических крестьянах, надзор за обеспечением заготовки соли как для нужд губернии, так и для государственных запасов. Казенная палата должна была наблюдать, чтобы с населения не производились никакие не установленные законом сборы. Казенная палата состояла из 7 экспедиций, в конце XVIII — начале XIX в. экспедиции заменили отделениями. В середине XIX в. в состав палаты входили отделения: канцелярии, казначейств, контрольное, питейное, ревизское, хозяйственное. Имеющиеся описи включают Отчеты о деятельности Оренбургской казенной палаты и подведомственных учреждений. Список кредиторов Тургайско-Уральского переселенческого района за 1917 г. Дело о торгах на поставку провианта и фуража в общественные магазины и войска Оренбургской губернии, Тургайской и Уральской областей (1904–1905 гг.). Формулярные списки. Опись 2 за 1795–1850 гг. Ревизские сказки и окладные книги населенных пунктов Оренбургской губернии V–IX ревизий. Списки населенных пунктов по уездам Оренбургской губернии за 1819 и 1827 гг. [7]

Оренбургское губернское казначейство учреждено в 1865 г. в соответствии с «Положением об учреждении губернских казначейств и расходных отделений и преобразовании уездных казначейств» от 30 ноября 1865 г. Находилось в ведении Оренбургской казенной палаты. Занималось осуществлением приема и хранения государственных доходов от различных учреждений, производством платежей и пересылкой денежных сумм, продажей гербовой бумаги и свидетельствами по акцизным сборам, выдачей пенсий, мещанских паспортов, марок, бланков, свидетельств на право торговли. Дела о выделении денежных средств на содержание дома оренбургского генерал-губернатора (1873–1874 гг.), домов Тургайского и Уральского областных правлений (1873 г.). Дела о назначении заработной платы работникам киргизских школ Тургайской и Уральской областей (1873 г.) [8].

Императором Александром II 26 декабря 1860 г. утверждено «Положение о губернских и областных статистических комитетах». На основании указанного положения и после разделения Оренбургской губернии на Оренбургскую и Уфимскую в г. Оренбурге 8 августа 1866 г. создан статистический комитет. В задачу комитета входили сбор, обработка и издание статистических сведений о движении населения, сельском хозяйстве, промышленности, народном образовании. Комитет работал под председательством губернатора, состоял из «непременных членов» (представителей губернских учреждений) и избираемых почетных и действительных членов.

Нас интересую следующие источники, представленные в данном фонде: Список населенных мест Оренбургской губернии (1899 г.). Справочные книги (1867, 1868, 1871, 1884, 1894 гг.) и адрес-календари Оренбургской губернии (1896–1900, 1902–1907, 1914 гг.). Статистические ведомости о числе жителей Оренбургской губернии и распределении их по сословиям и вероисповеданиям. Сведения о посевах, собираемом урожае и состоянии животноводства в Оренбургской губернии. Данные о фабриках, заводах, ярмарках, базарах и о числе учебных заведений в Оренбургской губернии (1868–1892 гг.). Результаты переписи населения Оренбургской губернии (1868–1870, 1887 гг.). Сведения о движении населения в Оренбургской губернии (1879– 1894 гг.); о числе преступлений в Оренбургской губернии (1894–1895 гг.), числе зданий в городах Оренбургской губернии (1896–1898 гг.). Поземельные списки по уездам Оренбургской губернии (1876– 1889 гг.). Сведения о состоянии здравоохранения в Оренбургской губернии (1913–1916 гг.); о числе умерших, родившихся и количестве заключенных браков в Оренбургской губернии (1891–1917 гг.). Список переселенческих участков Тургайско-Уральского района на 31 декабря 1910 г. [9].

Оренбургско-Тургайское управление земледелия и государственных имуществ образовано на основании положения «Об утверждении штата Управления земледелия и государственных имуществ» от 12 июня 1902 г.1 Управление создавалось для усовершенствования отраслей сельского хозяйства, заведывания государственным имуществом, казенными оброчными статьями и лесной территорией. На основании «Временного положения о лесном управлении в губерниях и областях» от 12 января 1918 г. Оренбургско-Тургайское управление земледелия и государственных имуществ было ликвидировано . Опись 4 за 1903–1919 гг. Статистические сведения о наличии казенных земель в Оренбургской губернии и Тургайской области (1904–1909 гг.). Годовой отчет о деятельности лесничества (1911 г.). Дела о сдаче казенных земель в аренду крестьянам (1903–1908 гг.); продаже леса и самовольной вырубке леса населением губернии (1904–1916 гг.); выделении леса переселенцам для строительства жилых домов (1914–1916 гг.) [10]. В отечественном центральном архиве имеется Ф.29 (1899-1920 гг.) - заведующий переселенческим делом в Тургайско-Уральском районе. В фонде имеются циркуляры Главного управления земледелия и землеустройства, материалы землеустройстве переселенцев, об изъятии земель у местного населения и жалобы казахов по этому поводу, годовые отчеты землеустроительных партий [11].

Источниковедческий интерес по обозначенной теме представляет Ф.64 (1868-1917 гг.) - Канцелярия степного генерал-губернатора. В этом фонде полезными для работы оказались материалы переписки Степного генерал-губернатора с военным губернатором Тургайской области об административном и судебном устройстве Казахской степи, об антиколониальном, религиозном движении среди мусульманского населения. Привлекают внимание, в частности, дела об учреждении комиссии для пересмотра проектов положения об управлении в областях Степного края (Оп.1. Д.151, 124). (г.Алматы) [12].

Подводя итог, стоит отметить, что корпус источников по формирования и функционирования российских имперских институтов и органов управления на территории Тургайской области в 1868-1917 гг. обширен. Это даёт возможность представить реальные

условия формирования и функционирования органов власти в крае, изучить правовую основу их создания, состав и количество, доходные и расходные статьи городских бюджетов, круг вопросов, подлежащих рассмотрению, аспекты взаимоотношений власти и общества.

Список литературы

Материалы по истории политического строя Казахстана: со времени присоединения Казахстана к России до Великой октябрьской революции, Масевич М.Г. (состав.). Том 1 Издательство Академии наук Казахской ССР, 1960, с.440; Казахские чиновники на службе Российской империи Казахские чиновники на службе Российской империи:сборник документов и материалов / отв. ред. Г.С. Султангалиева, сост. Г.С. Султангалиева, Т.Т. Далаева, С.К. Удербаева.– Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 418 с. Волости и волостные управители (Х1Х-начало ХХ вв.): сборник документов и материалов. Алма Султангалиева, Гульмира Салимжановна Султангалиева Қазақ университети, 2018 - с.297
Справочная книжка и адрес-календарь Тургайской области на [1880, 1899, 1902-1904, 1909-1917] год. Оренбург, Обл. стат. ком., 1880-1917
Обзоры Тургайской области за ... [1881-1896, 1899-1915] год Оренбург, Обл. стат. Ком
Объединенный государственный архив Оренбургской области (ОГАОО). Оренбургская судебная палата. Ф. 55, 1021 ед. хр., 1791–1903 гг., 6 оп
Центральный Государственный Архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф.26 (1868-1898 гг.) - Тургайский областной прокурор.
ОГАОО. Управление коменданта Оренбургского укрепления, г. Оренбург, Оренбургская губерния 1866–1917 гг. Ф. 187, 2 ед. хр., 1866–1867 гг., 1 оп.
ОГАОО. Оренбургская казенная палата г. Оренбург, Оренбургская губерния 1797 – 1918 гг. Ф. 98, 1 693 ед. хр., 1795 – 1920 гг., 2 оп.
ОГАОО. Оренбургское губернское казначейство, г. Оренбург 1779–1918 гг. Ф. 100, 23 ед. хр.
ОГАОО. Оренбургский губернский статистический комитет, г. Оренбург, Оренбургская губерния 1866–1917 гг. Ф. 164, 323 ед. хр.
ОГАОО. Оренбургско-Тургайское управление земледелия и государственных имуществ, г. Оренбург, Оренбургская губерния 12 июня 1902 г. — 1918 г. Ф. 126, 485 ед. хр.
ЦГА РК. Ф.29 (1899-1920 гг.) - заведующий переселенческим делом в Тургайско-Уральском районе
ЦГА РК. Ф.64 (1868-1917 гг.) - Канцелярия степного генерал-губернатора.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ҚОҒАМ ТАРИХЫ. ТАРИХИ - СТАТИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНО - САЯСИ ТАЛДАУ

Бексеитова Ақбота Тастанбековна т.ғ.к.,доцент,ғылыми жетекші
Мұсафир Минура Ринатқызы
7МО2201«Тарих және әлеуметтік-дінтану ғылымдары» 2 курс студенті
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.
bekseit.at@mail.ru,mussafir.minura@mail.ru

Түйіндеме: Бұл мақалада Солтүстік Қазақстан территориясындағы өлке қоғамына мәдени-рухани әсер ететін этникалық топтардың қалыптасу тарихы сипатталған. Солтүстік Қазақстан территориясындағы полиэтникалық қоғамның қалыптасуына түрткі болған саяси және экономикалық факторлар қарастырылған. Қоныс аударылған халықтар мен ұлт өкілдерінің құрамы талданған,олардың республикада халық шаруашылығындағы жұмыспен қамтылуы, қоныс аударушыларға қатысты жергілікті органдардың әлеуметтік саясаты және олардың жергілікті халықпен өзара қарым - қатынасы талданған. Аймақ халқының этномәдени жағдайын нақтылауда тарихи - статистикалық деректер ұсынылады.Өңірдегі полиэтникалық қоғамның қалыптасуының елеулі құблыстары - тіл, дін, көші - қон мәселелерін қамтиды.

Түйін сөздер: ұлттар, полиэтникалық қоғам, территория, қоныстандыру, саяси - экономикалық факторлар, демография, статистикалық деректер.

Отандық тарих ғылымында халықтың полиэтникалық қоғамының қалыптасуын зерттеу өзекті тақырып болып табылады. Солтүстік Қазақстан аймағы ұлттық құрылымның өзгешелігіне ие бола отырып, полиэтникалық қоғамның барлық белгілерін сақтап отыр. Оған себеп болған тарихи алғышарттар бар.Көп уақыт бойы еліміздің солтүстік аймағының ұлттық құрамы қазақ ұлтының үлесімен қатар, орыс және еуропалық этностардың тұрақты үлесінің болуымен ерекшеленеді. Солтүстік Қазақстан - Қазақстан Республикасының экономикалық және географиялық аймағы. Бұл территория құрамына Солтүстік - Қазақстан облысы, Павлодар облысы, Ақмола облысы және Қостанай облыстары енеді. Аталмыш аймақ халқының полиэтникалық құрылымы жалпы ел бойынша саяси және әлеуметтік - экономикалық себептерден туындаған көші -қонның әсерінен қалыптасты. XIX ғасыр ортасына қарай Солтүстік Қазақстан территориясы құрамына Ресейдің орталық бөлігінен орыс ұлттары мен неміс ұлттарының қоныс аударуы жиілейді. XIX ғасырдың 2-ші жартысы - XX ғасырдың басында Ақмола облысының аумағында негізінен екі этникалық топ: қазақтар жәнне орыстар мекендеді. Нәсілдік белгілері жағынан, өмір салты мен мемлекетке қатысты міндеткерліктері бойынша облыс халқы үш негізгі топқа бөлінді: 1)қазақтар - облыстың байырғы тұрғындары; 2) казактар - қазақ даласын алғашқы әскери отарлаушылар және 3) шаруалар - Ресейдің еуропалық губернияларынан қоныс аударушыларынан құралған топ[4,25-б.].

Сословиелік бөліністе Ақмола облысы халқының көпшілігі қазақ көшпенді халқы, келесі топ саны бойынша казактар болды. Үшінші топ - шаруалар. Шамамен 5% - ын қалалық таптар, негізінен мещандар құраған.

XX ғасырдың 20-30 жж.аймаққа басқа аудандардан, ең алдымен Ресейден, Украинадан және Белоруссиядан жаппай қоныс аудару кезеңі байқалды. 1929 ж. большевиктік басшылық ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыруды жүзеге асырды. Бұл кезең кулактарды тап ретінде жою саясатымен сипатталды. Солтүстік Қазақстандағы бұл үдерістің ерекшелігі кулактарды тәркілеу мен жою үдерісі аса ірі ауқымдылығымен анықталады.

Қазақстанға қоныс аудару қозғалысының жаңа толқыны халық шаруашылығын дамытудың III бесжылдық жоспарының қабылдануымен басталды. БКП (б) XVIII съезі ауыл шаруашылығы өндірісінің өсімін 52% - ға арттыру міндетін қойды. Бұл Қазақстанның солтүстік аудандарына көші-қон қозғалысының өсуіне себеп болды. Тек Горький, Куйбышев, Тамбов, Пенза, Чкалов, Полтава, Харьков, Воронеж облыстарынан және Чуваш АССР-нан 1939 жылы Солтүстік Қазақстанның колхоздарына 1 710 отбасы келді. Қоныс аударудың ең көп пайызы Ақмола және Солтүстік Қазақстан аудандарына тиесілі болды.

Бірқатар үдерістердің, 1921 және 1930 жылдардағы аштықтың, күштеп ұжымдастыру мен индустрияландырудың әсерінен Солтүстік Қазақстандағы халықтың саны азайды. 1926 жылы өңірдегі халық саны 1 971 824 адамды немесе Қазақстан халқының жалпы санының 35% - ын құрады. 1939 жылы Солтүстік Қазақстан тұрғындарының саны 352 679 адамға қысқарған. Халықтың кемуі тек ауыл халқының есебінен болды, ал өңірде қала тұрғындарының саны екі еседен астам – 121 303 адамнан 263 971 адамға дейін артқаны байқалады.

Бүкіл Қазақстанда да, өңірде де халық санының қысқаруында аса маңызды рөл атқарған басты фактор 20–жылдардың басындағы және әсіресе 30–жылдардың басындағы ашаршылық болды, бұл ретте қазақ этносы дәстүрлі көшпелі өмір салтына байланысты күштеп ұжымдастыру салдарынан егіншілікпен айналысқан этностарға қарағанда анағұрлым қатты зардап шекті. Тек Солтүстік Қазақстанда қазақтардың ашаршылықтан зардап шеккен онда тұратын қазақ халқының 50% - дан астамын (400 мыңнан астам адам) құрады. Шығындар одан да көп болуы мүмкін, өйткені көптеген адамдар аймақ пен республикадан тыс жерлерге жаппай қоныс аудару нәтижесінде қайтыс болуы мүмкін.

30–шы жылдардың соңында түрлі этникалық топтар өкілдерінің едәуір санын аймаққа күштеп көшіру басталды, бұл Солтүстік Қазақстан халқының ұлттық құрамын елеулі түрде өзгертті.

Сібір казак әскері Ақмола облысындағы ірі жер иеленушілер болып табылды. Облыстағы Сібір казак әскерінің территориясы 24513,4 в^2 немесе 2 549 500 десятина жерді құрады. Оның ішінде 1 974 937 десятина жер Петропавл мен Омбы уездерінің үлесіне тиді. [1,34-б.]. Қоныс аударудың маңызды кезеңі XIX ғасыр соңы мен XX ғасырдың басына тұспа - тұс келеді. Бұл Сібір теміржолының салынуы мен Столыпиннің аграрлық реформасына тікелей байланысты болған. 1897 жылғы алғашқы жалпы халық санағын өткізгенге дейін территориядағы қазақ санын дәл айту мүмкін емес, өйткені ағымдағы статистика деректері толық емес еді.[5,12-б.].

1926 жылғы халық санағы бойынша Солтүстік Қазақстан территориясына енетін Қостанай облысында украиндар - 41,3%,қазақтар - 31,7%,орыстар - 21,2%,немістер - 2,8%,татарлар - 1,2% болған[2,69-б.].

А.Құдайбергенова зерттеуінде Көкшетау уезінің 73%-ын,Петропавл уезінің 61%-ын, Қостанай уезінің 56%-ын негізінен орыс шаруалары мекендеді деген ақпарат беріледі.[6,26-б.].

Солтүстік Қазақстанның этнодемографиялық дамуында жалпы үрдістермен қатар, өзіндік маңызды ерекшеліктер бар. Бұл аймақта орыс және славян этностарының басымдылығы этнодемографиялық констекстте көрінеді. Мәселен, 1939 жылға қарай славян халықтарының үлесі 60% - ға көтерілді, ал дәл осы жылдары қазақтар үлесі 27,5%-ға дейін төмендей түскен. Оған себеп - қоныстандыру саясаты. Солтүстік Қазақстан құрамында болған, болашақ Ақмола облысының аудандарындағы қоныс аударылғандар санын көруге болады. Бұл мағлұмат 1938-1939 жылдары алынған(1 кесте).

Аудан атауы	Қоныс аударушылар саны	Ауылдық кеңестер саны
Сталин ауданы, ауылдар:	2035	жоқ
Шортанды	1611	жоқ
Ново-Кубаньский	862	жоқ
Алтай	897	жоқ
Ново-Кавказский	1220	жоқ
Пригородный	665	жоқ
Октябрь	924	жоқ
Подлесный	816	жоқ
Байқал	1693	1
Андреевский	1563	1

Қоныс аударушылар көбінесе Ресей империясының 94 губерниясынан болған, ал басқа мемлекеттерден келушілер саны шамамен 7,5 есе кем болды. Солтүстік Қазақстан аумағының ұлттық құрамының өзгеруі тұтастай халықтар мен этникалық топтарды еліміздің аумағына күштеп орналастырумен де байланысты болды. Кеңестік құрылыстың репрессиялық саясатының өршуінің нәтижесінде еңбекпен түзеу лагерлері құрылды.[6,64-б.].

Қазақстанның полиэтникалық құрамының қалыптасу үрдісінің XX ғасырдың 30-50 жылдары жоғары деңгейде жүргізілуі салдарынан этнодемографиялық және тілдік жағдайы орасан өзгеріске ұшырады. Бұл кезеңдегі ұлт тілінің тағдыры туралы Х.Әбжанов: «ұлт тіліне нағыз тозақ кеңестік тоталитарлық жүйемен келді» - деп сипаттады.[7,62-б.].

1937 жылы Қиыр Шығыста өмір сүрген 20 789 корей отбасы қоныс тепті, олардың жалпы саны 98 454 адамды құрады. Жергілікті билік оларға қоғамда сенімділікпен қарау деңгейін төмендетті. Орыс тілі мен жергілікті салт - дәстүрді білмеген корейліктер үшін қоғамда өмір сүру қиын болды. Қазақтардың қолдауының арқасында корейліктер аяқтан нық тұрды. Кәріс қоныс аударушыларының шаруашылықтарын, совхоздарда, МТС-терде, өнеркәсіптерде, шаруашылық және қоғамдық ұйымдарда жұмыс істейтін жұмысшылар мен қызметкерлерді 1 қантар 1939 жылғы есепке алу кестесінде көрсетілген (2-кесте) [5,89-б.]

№	Облыстың, ауданның атауы	Шаруашылықтар саны	Ондағы адамдар саны
1.	Қарағанды облысы:	29	116
2.	Ақмола ауданы	77	310
3.	Әр түрлі мекемелерде	169	837

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында тұтастай "қауіпті" халықтарды күштеп жер аударулар қарқынды қалыптасты. 1941 жылы Еділ бойындағы немістерді қудалау нәтижесінде Қазақстан аумағындағы қудаланған немістерідң саны 200 мыңға жеткен. Қудаланғандар негізінен Павлодар, Қостанай, Солтүстік Қазақстан аймақтарына орналастырылды.[8,132-б.]. 1930 жылдардағы ашаршылықтан келген шығынға үстемеленген мұндай ірі шығындар тек соғыс жылдарындағы ғана емес, бүкіл соғыстан кейінгі демографиялық дамудағы теріс үрдістерді тудырып, өлке халқының санының өзгеруіне айтарлықтай әсер етті. Солтүстік Қазақстан халқының гендерлік құрамында күрт сәйкессіздік пайда болды, әйелдер саны ерлер санынан едәуір асып түсті. Бұл диспропорция соғыстан кейінгі кезеңде және одан әрі жалғасты. Жас пирамидасында жас тобының, яғни репродуктивті жас 18-ден 30 жасқа дейінгі халықтың едәуір қысқаруы байқалды.

Соғыс уақыты халықтың көші-қонының жоғарылауымен ерекшеленді, бұл демографиялық, бірақ, ең алдымен, аймақ халқының ұлттық құрылымына айтарлықтай әсер етті. Соғыс кезінде КСРО-ның еуропалық бөлігінен мыңдаған отбасы Солтүстік Қазақстанға эвакуацияланды. Соғыс жылдарында немістерді, шешендерді, Қырым татарларын, ингуштарды, қалмақтарды, балқарларды, қарашайларды, күрдтерді, поляктарды және басқа да бірқатар халықтарды күштеп депортациялау халықтың этникалық құрамына ерекше әсер етті. Аймақтың аудандары бірнеше мың корейлер, гректер, ирандықтар, әзірбайжандар, түріктер, ассириялықтар, армяндар үшін күштеп қоныс аудару аймағына айналды. Депортацияланған немістердің ең көп саны-224,4 мың адам дәл осы үлкен неміс диаспорасы тұрып жатқан Солтүстік Қазақстанға жер аударылды.

Көші-қон, эвакуациялау және әсіресе депортация Солтүстік Қазақстанның полиэтникалық құрамын айтарлықтай кеңейтті. Өңірде тұрып жатқан қазақтарға, орыстарға, украиндықтарға, белорустарға, татарларға, немістерге, поляктарға, чуваштарға, мордваларға әзірбайжандар, грузиндер, ирандықтар, кәрістер, шешендер, ингуштар, күрдтер, Қырым татарлары қосылды. Депортацияның салдарынан аймақта немістер мен поляктар саны көбейді. Солтүстік Қазақстандағы көптеген этностардың бірі шешендер мен ингуштар болды. Немістер Қостанай, Көкшетау облыстарында, әзірбайжандар Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарында басым болды.

Солтүстік Қазақстан халқының әлеуметтік құрылымының ерекшелігі колхоздық шаруалардың үлес салмағының жоғары болуында, бұл көрсеткіш 1939 жылы өңірдің барлық облыстары бойынша 50% - дан асты, жалпы республика бойынша ол 43,7% - ды құрады. Солтүстік облыстардағы жұмысшылардың үлесі 30-35% шегінде ауытқыған, ал осы көрсеткіш бойынша көш басында тұрған Қарағанды облысында жұмысшылардың үлес салмағы 50% - ға жеткен. Қызметкерлерге келетін болсақ, Солтүстік Қазақстанда олардың саны ең төмен болды. Мысалы, егер қызметшілердің үлес салмағы бойынша көш басындағы Алматыда бұл көрсеткіш 22,24% - ды құраса, Солтүстік Қазақстан облысында – барлығы 15,36% - ды құрады.

Депортацияланған халықтар казармалық тәртіпте өмір сүрді. Олар өмір сүріп қана қоймай, полиэтникалық қоғамда өз орнын таба білді. Тарихи кезеңнің соқтықпалы сәттерінде қазақ халқы қолдап, толыққанды өмір сүруге мүмкіндік берді деп айта аламыз. Қазақстанға қоныс аударылған ұлттардың арасында шешен және ингуш халықтары маңызды орынды алады. Шешен - ингуш халықтарының орналасуы Республиканың 15 облысын қамтыды. 1946 жылы 1 қаңтарда Солтүстік - Қазақстан облысында 14776 шешен және 5366 ингуш ұлтының өкілдері мекендеді.

Осындай тарихи алмағайып заманда қазақ халқы оларды қолдап қана қоймай, аяққа тұрып кетуге, болашаққа сенуге көмектесті, толыққанды өмір сүруге мүмкіндік берді.

1954 жылы Орталық Партия комитеті «Елдегі бидай өндірісін одан ары арттыру және тың және тыңайған жерлерді игеру туралы» шешім қабылады. Ел басшылығы жаңа жерлерге дән себу арқылы нан тапшылығын жоюды көздеді. Қазақстанда тек 1954 жылы 6,5 млн. га жер жыртылды. 1954 жылдың наурызы мен 1955 жылдың наурыз аралығындағы 1 жыл ішінде Қазақстанда 337 жаңа тың совхоздар құрылды. Мәскеулік, Ленинградтық, Киевтік, Кубандық, Ростовтық,

Одессалық т.б. деп аталған совхоздар Ақмола, Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстарында құрылды. Қазақстанда 26 млн. га тың жерлер иегерілді.

Қазақстан тағдырдың қалауымен көпұлтты республикаға айналды және КСРО құрамындағы титулдық ұлттың (қазақтардың) меншікті салмағы 30 % дейін азайып кеткен жалғыз мемлекет болды. Қазақстанның өз ішінде қазақтардың орналасуы да біртегіс болмады. Солтүстік Қазақстанда славян өкілдерінің көбеюінен тіл мәселесі туындап,қазақ тілі тұрмыстық салаға ығыстырыла бастады. 1940-1990 жылдары орыс тілі басымдыққа ие болып, ұлтаралық қарым-қатынас тіліне толығымен айналды.Қазақстан қоғамының көпэтностылығы А.Құдайбергенованың зерттеуінде айқындала түседі: 1920 жылы-38,1959 жылы - 114,1986 жылы - 120,1999-2000 жылдары - 131 этнос өкілдері тіркелген.[9,6-б.].

Осылайша, Қазақстандағы полиэтникалық халықтың қалыптасуындағы тарихи кезеңдер оның Ресей империясының құрамында болған моноэтникалық мемлекеттен полиэтникалық мемлекетке (XIX ғасыр) айналуын қамтиды. Одан кейінгі келген кеңестік кезеңде ел тұрғындарының қазіргі уақыттағы этникалық құрамы қалыптасты. Қазіргі таңда жеріміздегі 130 этнос өкілдерінің 60-ы депортацияланған болып саналады. Көпэтносты қоғамымызда келісім мен тұрақтылықты сақтауда мемлекеттік мәселелерді ортақ мүддеге біріктіруде жаңа идея туындады. Бұл идея этностардың тарихы мен мәдениетін өркендетуіне жол ашуда.Этносаралық келісімнің моделін қалыптастыруда Қазақстан халқы Ассамблеясы қоғамды нығайтатын механизмдердің біріне айналды.

Әдебиеттер тізімі

Обзор Акмолинской области-Типография Акмолинского областного правления.Омск,1900. -117 с.
Алексеенко Н.В. Статистические источники по демографии Казахстана,1999. -114 с.
Касымбаев Ж.К.,Агубаев Н.Ж.История города Акмолы(XIX в.-нач .XX в.).Алматы,1998. -47 с.
Бексеитова А.Т.XIX ғ. 2-ші жартысы -XX ғ. басындағы Қазақстанның әкімшілік-саяси және әлеуметтік-экономикалық даму тарихы(солтүстік-шығыс аудандардың мәліметтері бойынша).Көкшетау,2007. -158 б.
Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана. Народы и культуры. Алматы,2001. -608 с.
Құдайбергенова А.И.,Қабылдинов З.Е.,Қозыбаева М.М.,Мусагалиева А.С.Ұжымдық монография.XX ғасырдың 30-жж. Басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орталық Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ көшпелілері:орналасуы мен бейімделуі. “Мадияр” ЖК,2022. -200 б.
Х.М.Әбжанов.Қазақстан:тарих,тіл,ұлт.Астана,2007.-272 б.
Қ.А.Еңсенов. «Қазақстандағы көші-қон және демографиялық ахуал(XX ғ.20-50 жж.)»,2018.-143 б.
Құдайбергенова А.И., Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы көші-қон үдерістері(1917-1991 жж.),Алматы,2010.-118 б.

«ВИЗУАЛЬНЫЙ ПОВОРОТ» И РАЗВИТИЕ ВИЗУАЛЬНОЙ АНТРОПОЛОГИИ

Беккожина А.Ю., Бекмагамбетова М.Ж. к.и.н., профессор
КРУ им. Байтурсынова
Республика Казахстан, г. Костанай
E-mail: surzhikova001@mail.ru (Беккожина), maisara75@mail.ru (Бекмагамбетова)

Аннотация: Статья посвящена развитию визуальной антропологии. Выделены яркие представили данного направления, в том числе дана характеристика развитию визуальной антропологии Казахстана в настоящее время.

Ключевые слова: визуальная антропология, визуализация, визуальный поворот.

Историческая наука вполне обоснованно относится к числу традиционных областей знания и берет свое начало в глубокой древности. За прошедшие века она неоднократно менялась, поскольку менялись базисные информационные технологии, методы исследования и методологические подходы к историописанию. Эволюция истории от рассказа к научному тексту

и научному образу является отражением глобальных изменений в культуре, которые происходят у нас на глазах. И эти изменения связаны с переходом от письменной культуры к визуальной [7].

В период постмодернизма (вторая половина XX – начало XXI в.) историческая наука переживает многочисленные повороты (лингвистический, антропологический и проч.), среди которых свое место занимает и визуальный поворот, отчетливо проявившийся в последние 15–20 лет. Особенностью «визуального поворота» является расширение круга исторических источников за счет неписьменных документов, включение в арсенал историков чувственных (или качественных) методов познания, а нередко – противопоставление их рациональным методам (представление - знание), появление интереса к новым темам и проблемам, которые тесно связаны с несобытийной историей (повседневности, чувств, ментальности, памяти). В качестве самостоятельной научной задачи выделяется запрос на визуализацию прошлого с использованием разнообразных методов реконструкций: виртуальных, игровых, изобразительных, текстовых. Итак, одной из задач исторической науки становится реконструкция образа прошлого в его эмоционально-фактографическом смысле [3].

«Визуальная антропология» – это многозначный термин, который постепенно вошел в обиход ученых социально-гуманитарного профиля начиная приблизительно с середины XX в. Распространение этого термина в широкой научной среде связано со специфическим представлением о культуре, характерным для современного состояния таких дисциплин, как этнография, этнология, антропология, социология, история, фольклористика, – дисциплин, вступивших во второй половине XIX в. в эпоху быстрого развития визуальных, аудиальных и аудиовизуальных технологий (фотографии, фонографа, кинематографа, затем телевидения, видео и т. д.). Это представление подразумевает, что культура проявляет себя при помощи множества данных, составляющих чувственный опыт индивида, т. е. культура есть нечто, способное быть предъявленным [6].

Большой вклад в разработку теоретико-методических основ визуальной антропологии внесен учеными и специалистами Западной Европы и США. Ими было убедительно показано, что визуальная антропология может выступать в двух ипостасях: в качестве особой области гуманитарных исследований, с одной стороны, и - самостоятельной научной дисциплины, с другой. Ее традиционные научные направления имеют достаточно глубокие корни на американском континенте (США, Канада, Аргентина), Австралии, в Западной Европе (Австрия, Англия, Венгрия, Германия, Италия, Финляндия, Франция), Азии (Китай, Япония).

Среди первых исследователей, обратившихся к данной проблематике, следует назвать американских антропологов Г. Бейтсона и М. Мид. Именно М. Мид были предложены и апробированы на практике методы изучения культурных традиций и экологии человека, гендерных различий в его поведении на фоне конкретной исторической обстановки с учетом бытовой среды. Она первая высказала соображение о том, что, если антропология останется только устной наукой, она будет неполной. О новых возможностях визуальных методов исследования и преимуществах использования киносъемки в этнографических исследованиях говорится и в работе Т.Эша и Д.Маршалла.

Усилиями зарубежных антропологов и кинематографистов (Ф.У. Ходжа, Р. Флаэрти, А. Баликчи, Р.Гарднер, Дж. Маршалл, Т. Эш, Д. Д. МакДоугал, Ж. Руш, С. Уарт и др.) в течение 1920-1990 годов создан ряд классических этнографических фильмов и проведены исследования быта и нравов народов Америки, Индии, Африки и др. с использованием возможностей аудиовизуальных технических средств и аппаратуры. В результате многолетних антропологических и этнографических экспедиций в музеях различных стран мира отложились большие объемы фильмов, анализ которых проводился в основном с культуроведческих и антропологических позиций [1].

Итак, на первом этапе визуально-антропологические съемки велись преимущественно в труднодоступных малоизвестных районах, внимание привлекали, в первую очередь, редкие экзотические культуры. Осознавая их эфемерность, неизбежность исчезновения под напором цивилизации, исследователи старались запечатлеть их как можно полнее и объемнее. Уже в 20-х годах проявилась важнейшая для визуальной антропологии тенденция создавать большие фонды аудиовизуальной информации в совокупности с другими средствами документирования, дававшими наиболее полное комплексное представление о наблюдавшихся явлениях [2].

В советский период подавляющая часть фильмов Казахстана носила пропагандистский, заказной характер и имела своей целью показать существенные социальные и экономические изменения, которые происходили в годы Советской власти в жизни народов СССР. Фиксация и

распространение исконных, наиболее характерных для каждого народа традиций считались не только несущественным, но и в известной мере нежелательным явлением, наносившим якобы ущерб зарождающемуся социалистическому укладу жизни различных народов. Таким образом, съемки этнографической тематики имели вполне определенную направленность, обусловленную временем и условиями их создания [1].

Исследования по различным аспектам визуальной антропологии начались в СССР с середины 80-х годов XX века. В наши дни это научное и просветительское направление развивается как в теоретико-методологическом, так и в прикладных аспектах, и является одним из наиболее перспективных и актуальных в отечественной и зарубежной науке.

С 2020 по 2022 годы по программе грантового финансирования научных исследований МНВО РК по теме «Визуальная антропология и история образов казахстанской культуры XIX - нач. XXI вв.: эволюция и обретение субъектности» (научный руководитель - доцент, профессор кафедры истории Казахстана им. академика Т.С.Садыкова Института истории и права Далаева Т.) были опубликованы книги: Далаева Т.Т., Султангалиева Г.С. Визуальная антропология новой социальной истории Казахстана XIX - нач. XX вв. Монография. (Алматы, ИД «Жибек Жолы», 2022, 240 с.); Абылхожин Ж.Б., Аманжолова Д.А., Далаева Т.Т., Крупко И.В. Визуальная антропология образов казахстанской культуры XX-XXI вв. Учебное пособие. (Алматы, ИД «Жибек Жолы», 2022, 172 с.).

Издание книг было обусловлено необходимостью обобщения теоретических, методологических и прикладных аспектов использования аудиовизуальных источников (рисунки, фото, кино, теле- и радиопередачи, видео и т.д.) в исторических исследованиях, а также востребованностью учебной литературы по визуальной антропологии на материалах Казахстана для разных ступеней высшего и послевузовского образования [4].

Результаты исследования будут способствовать формированию инновационной базы историко-культурного знания и модернизации исторического сознания. В исторических исследованиях визуальный материал использовался чаще в качестве иллюстративного материала, между тем этот вид источников имеет значительный эвристический потенциал для исторических исследований, особенно нового и новейшего времени, в условиях расширения видов передачи и сохранения визуальной информации и эволюции форм визуального кодирования идентичности [5].

Кроме этого, важным шагом по эффективному внедрению результатов проекта стало создание виртуальной лаборатории визуальной антропологии при КазНПУ им. Абая), создание YouTube канала для представления результатов научных исследований по изучению визуальных источников по истории Казахстана. Работа по развитию цифровых инструментов виртуальной лаборатории будет продолжается.

Визуальный контент отражает синергетический характер форм казахстанской культуры и дает возможность комплексного трансдисциплинарного изучения их эволюции от нового времени до современности.

Таким образом, сегодня визуальную антропологию нельзя свести только к съемке и созданию фильмов, фотографированию и звукозаписи. В своем полном проявлении визуально-антропологическая деятельность включает в себя помимо съемки сбор, хранение и распространение экранных материалов, теоретическую и исследовательскую работу, обучение, пропаганду и внедрение идей и материалов визуальной антропологии в сферы образования, культуры, СМИ. Именно в визуальной антропологии важнейшим способом получения знаний является непосредственное наблюдение за конкретными проявлениями жизнедеятельности человека. По полноте, точности и объективности отображения реальности аудиовизуальные средства оказываются вне конкуренции.

Список литературы

Зиннатова А. Х. История возникновения и развития визуальной антропологии // Вестник КазГУКИ. 2011. №4.

Магидов В.М. Опыт истоковедческой интерпретации архивных документов по визуальной антропологии // Гуманитарный симпозиум «Открытие и сообщаемость культур». М., 1998. - С.41-44.

Мазур Л. Н. Визуальный поворот в исторической науке: от текста к образу //РОЛЬ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ. – 2019. – С. 52-62.
КАЗНПУ: официальный сайт. –URL: https://www.kaznpu.kz/ru/26384/news/ (дата обращения: 16.10.2023).
Лаборатория визуальной антропологии Казахстана: официальный сайт. –URL: https://virtualanthropologylab.kz/komanda (дата обращения: 16.10.2023).
Чистякова Виктория Олеговна Визуальная антропология в системе Cultural Sciences // Вестник РГГУ. Серия «Философия. Социология. Искусствоведение». 2014. №14 (136).
Mitchell W.J.T. What is Visual Culture? // Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside/ Ed. Irving Lavin. Princeton, NJ: Institute for Advanced Study, 1995.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ОҚЫТЫЛУЫМЕН ЗЕРТТЕЛУІ ЖАҢА КӨЗҚАРАСТАР

Берлібаев Е.Т.–т.ғ.к., доцент, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Семжанова С.А., № 173 лицей
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Халық өзін-өзі толық танып білмейінше тәуелсіздіктің қадыр-қасиетіне жете алмайды. Бұл міндеттер Қазақстан тарихын оқыту арқылы жүзеге асырылады.

Қазақстан тарихын тереңдетіп заман талабына сай оқыту заман талабы бүгінгі жерімізбен байлықты бізге қалдырып кеткен осы күнге бізді жеткізенген ата-баба мұрасының қадір қасиетін сонда ғана түсініп бағалауға болады. Тарихты жеңіл-желпі аңыз сөздердің жиынтығы деп қарайтын адамдар шынында да тарихтан тағылым ала алмайды. Тарихтан ғылыми білім алып нағыз Отан тарихын қалыптастыру үшін бұл пікір қорытынды пікір. Қазақстандық кәсіби тарих ғылымы кеңестік дәуірде қалыптасты. Оның іргетасын 20-30-жылдары ұлт мүддесіне қызмет еткен тұлғалар С.Асфендияров, Т.Рысқұлов, С.Сейфуллин, М.Тынышпаев, Н.Төреқұлов, т.б. қалады. [1] Осы және одан кейінгі тәуелсіздік алғаннан кейінгі жарық көрген оқу құралдары заман талабына толық жауап бере алмай отыр. Осыған байланысты жаңа талаптарға сәйкес жазылған Отан тарихының шынайы тарихын жазу уақыт оздырмайтын өзекті мәселеге айналып отыр

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Қазаққа ұланғайыр аумақты ешкім сыйға тартқан жоқ!» атты мақаласында [2]. «...Тәуелсіздік жылдарында бірнеше рет қолға алынғанына қарамастан, ұлттық мүддемізге сай келетін көп томдық жаңа тарихымыз әлі толық жазылға жоқ. Осы олқылықтарды ескере отырып жаңа ғылыми ұстанымдар мен жаңалықтардың негізінде тыңнан жазатын уақыт әлдеқашан келді. Бұл – ұлт шежіресін дәріптеу тұрғысынан алғанда стратегиялық маңызы бар мәселе екендігін айта келе Қазақстанның академиялық үлгідегі жаңа тарихын жазуды дереу бастау керек екенін айтқан» Мемлекет басшысы бұл іске беделді тарихшыларымызды тарту қажет екенін айтып, Қазақстанның қысқаша тарихын жазып, әлемнің негізгі тілдеріне аударуды ұсыныс жасады. Бұл – қазақтың сан ғасырлық шынайы тарихын әлемге танытудың бірден-бір жолы. Әрбір халық өзінің арғы-бергі тарихын өзі жазуға тиіс. Осы тұрғыдан алғанда қазақстан тарихының жаңа оқулығын жазу бүгінгі күннің ең маңызды өзекті мәселесінің негізгісі болып табылады. Қайсы бір халыққа болсын, сырттан таңылған жалған-жасанды тарих - сол ұлттың болмысы мен болашағын күйреуге ұшыратады. Сол себепті әрбір ұлт, солардың қатарында біз де өз тарихымызды өзіміз жазуға міндеттіміз.

Қазақстан тарихының оқытылуының бүгінгі жай- күйі туралы көптеген пікірлер бар. Жоғары оқу орындарында бүгінгі кредиттік технология негізіндегі оқыту жүйесінің жаңа талаптарына арналған тарих мамандықтарына және тарих емес мамандықтарына сәйкес оқулықтар даярлануда. Университеттерде әртүрлі мамандықтардағы Қазақстан тарихын оқытуға байланысты оқу-әдістемелік кешенді үздіксіз жетілдірудің қажеттігі заман талабы. Оқулық даярлайтын авторлардың басқа ғылыми жобалар тәрізді БжҒМ тарапынан бөлінетін арнайы гранттармен қаржыландырылуы қажет. Қазақстан тарихынан университеттерде алынатын мемлекеттік емтихандарды бірінші курста өткізудің тиімділігі. өзінің нәтижесін беріп жүр Жаңа Қазақстан жағдайында Қазақстан тарихының Форматын (пішінін) өзгерту қажет Бүгінгі тәуелсіз елімізде жастарды тарихпен тәрбиелеуде осы маңызды пәннің мүмкіндіктерін жан-жақты барынша пайдалану баса назарға алыну қажет. Бірақ соңғы кезде жоғарыда айтылған сын-пікірден кейін

баспасөз беттерінде Қазақстан тарихының орнына оқу орындары даярлайтын мандықтардың тарихын (өнер тарихы, ауыл/шаруашылығы тарихы, индустриялды- иновациялық реформалар тарихы т.б) оқыту керек- деген сияқты келеңсіз пікірлердің орын алғаны белгілі. Алматы қаласында еңбектерімен республика танымал тарихшы ғалымдар шоғырланған. Олар пәннің атын өзгерту, оны тәуелсіздік алғаннан бастап оқыту, пәнді үшінші курстан бастап оқыту, пәнге бөлінген сағат санын азайту, тіпті пәнді мүлде оқытпау сияқты келеңсіз ұсыныс- пікірлердің ақпарат құралдарында орын ала бастағанын өкінішпен еске салуда. Баспасөз құралдарында осы көтерілген көтерілген пікірлер мен жарыс сөздерге және ақпарат құралдарындағы қазақстан тарихының оқытылу мәселесесіне орай бізде өз көзқарасымызды осы мақала арқылы көпшілікке жеткізуді жөн деп таптық.

Неге екенін білмеймін тәуелсіздік алғалы бері 20- жылдан ассада әлі күнге дейін Қазақ тілі, Қазақстан тарихы десе ішкен асын жерге қойып бұлардың көсегесін қалай көгертеміз, қалай дамытамыз деп пікір талас туғызудың орнына бұларды қалай өшіру керек тұрғысында пікірлер орын алуда. Бұл екеуіде әлі күнге дейін түпкілікті шешілмей сиыр құйымшақтанып келеді. Біздіңше бұл комунистер партиясының жетпіс жыл жүргізген саясатының «жемісті нәтижесі» сияқты. Отарлық идеология кезіндегі ұлттық тілдің, ұлттық тарихтың ұлттық мемлекеттіліктің керегі жоқ, ол бірте-бірте жойылып біртұтас халық құрылады -деген көзқарастың санаға әбден сіңірілгенінде. Бүгіндер ұлттық тілмен ұлттық тарихқа ат үсті қарап менсінбей қарайтын әлі күнге дейін шала қазақ болып келе жатқан өзіміздің орыс тілді бауырларымыз осы мәселенің дұрыс шешілуіне қайта-қайта жанын салып кедергі келтіруде. Өйткені бұл бауырларымызға қазақ тілінің де қазақ тарихының мүлде керегі жоқ. Олардың көбі бүгіндер адам жанына керектің бәрін жасап алған. Өздері қазақ тілін білмегендіктен немесе тілі күрмеліп сөйлейтіндіктен Қазақ тілі, Қазақстан тарихы басымдыққа ие болса биліктен де, жиған-тергенінен де айырылып қалатындай көрінеді. Бұлар өздерінің осы әрекетімен бүкіл қазақ халқына, ұлтына, Отанына, болашақ ұрпақтың тамырына балта шауып отырғанын түсінбейтін болса керек. Түсінсе өз ұлтына өзі осыншама қарсы келмеген болар еді. Немесе осыларды өздеріне қалқа етіп әбден үйреніп алған орыс тілді басқа ұлттың өкілдерінің көзге көрінбес қарсылығы. Бұлар қосыла келе қазақ тілімен қазақстан тарихы мәселесіне келгенде үлкен күш болып отыр. Біз өзіміз бұл екі мәселені қолға алмасақ бұл таяуда шешіледі деп айта алмаймыз. Көрнекті тұлғалар бұған қатысты қазақ қазақпен қазақша сөйлессін немесе қазіргі Қазақстанда қазақ тілін жаңғырту мәселесі тек қана қазақ халқына қатысты проблема емес екендігін бүкпесіз бұлталақсыз айтып барлық қазақстандықтарға ой салуда. Өткенді білмей, бүгінді тану, болашағыңды бағдарлау мүмкін емес екені белгілі

Бүгінгі таңда Қазақстан тарихы не береді деген сұрақ мына тұрғыда жауап берілу керек деп есептейміз. Жасұрпақты өз елін, өз жерін,Отанын қорғауда негізгі ұстаздың ролін атқарып отырған негізгі құралға айналып отыр. тәуелсіздік алып өз алдымызға ел болып, төрт құбыламыз тең болып отырған жағдайда бұл негізгі мәселе екендігі даусыз. Жоғары оқу орындарында Қазақтан тарихын оқытудың тәрбиелік мәні зор. Өйткені тарих ғылымы Отан сүйгіштікке жетелейді. Жоғары оқу орындарында «Қазақтан тарихын» оқыту студенттер бойында патриотизм азаматтық позицияны қалыптастыруға, Қазақстанның сан ғасырлық тарихы бойынша терең ғылыми білімдерді бекітуге ықпал етуші фактор болуға тиіс. Қазір халқымыздың тарихын жалпы жұртшылықпен бірге келешектің тұтқасы- жастардың зердесіне құйып осы тарихтың тағылымымен таныстырудың, әсіресе жоғары орта буындағы оқу орындарында жүрген жастардың тарихи санасын бүгінгі талаптар тұрғысынан қалыптастырудың маңызы зор. Жастар халқымыздың келешегі, заманымыздың болашағы. Бүгінгі қоғамда істеліп жатқан әлеуметтік экономикалық, игі істердің бәрі солар үшін солардың берекелі бақыты үшін істелуде. Аумалы-төкпелі заман болып, қу мен сұмдар адам болып, ұрпақ надан болып үлкеннің алдында кішілігі, кішінің алдында кісілігі болмай, жастар жаман болып ел азып халық тозбасын дейтін болсақ, халқымыздың бүгінгі оқу орындары шаңырағының астында жүрген қыз-жігіттердің тарихи зердесін ұштау үшін аянбай ат салысуымыз керек. Бұл тек ұстаздар үшін ғана емес сонымен бірге бүкіл зиялы қауымның алдында тұрған міндеттердің келелісі, адамгершілік парыздың өресі болып табылады.

Тәуелсіздікті алған алғашқы он жылдықта Қазақстан тарихы мектепте оқытылады немесе жоғары оқу орындарында қайталанады деген пікірлерде болды. Бұлда арандатудың ұлт тарихына кедергі жасаудың бір түрі.Осы пікірді көтерушілер мектеп пен жоғары оқу орнын шатастырып алған сияқты. Мектеп қабырғасындағы оқулықтар оқушының жас ерекшелігіне қарай жасалынған тақырыптар екі-үш беттен аспайды. Тапсырмалар шектеулі. Онымен оқушылар Қазақстан тарихынан толыққанды білім ала алмайды. Оның үстіне Қазақстан тарихы теске кіретін болғандықтан онынші он бірінші сынып оқушылары ҰБТ-ға (ұлттық тестілеу) даярланып

нәтижесінде Қазақстан тарихы мектептерде мүлде оқытылмайтыны еш жасырын емес. Ал жоғары оқу орындарында нақты тақырып қосымша әдебиетермен негізгі әдебиеттермен, очерктермен, таңдамалы шығармалармен, энциклопедиямен нақты жеке тақырыптарды зерттеуші ғалымдардың еңбектерін пайдалана отырып лекция оқылып, тапсырмалар беріледі осы арқылы тереңдете білім алуға мүмкіндік жасалады.

Тағы бір айта кететін жағдай Қазақстан тарихын тарих мамандығы емес жоғары оқу орындарында тек тәуелсіздік алған кезеңді ғана оқыту қажет деушілерде болды. Тарих емес мандықтарға тек тәуелсіздіктің тарыхын ғана оқыту қажет деген осы келеңсіз пікір тайды емес бесті жылқының жал-құйрығын күзеумен тең болды.Дүниежүзінде мыңнан астам халықтар өмір сүреді. Әрбіреуінің халық болып қалыптасу тарихы бар. Бұл он-жиырма жылдың бір-екі ғасырдың жемісі емес ғасырлар қойнауында жатыр. Кез келген халықтың қалыптасу процесі көне дәуірлерден бастау алады. Қазақстан тарихын тереңдетіп оқытудың орнына тәуелсіздік кезеңді ғана оқыту бүгінгі жерімізбен байлықты бізге қалдырып кеткен осы күнге бізді жеткізенген ата-баба мұрасын қашан, қайда оқытамыз деген сұрақтарға жауап бере алмады Бүгінгі қазақ халқы өзінің өсіп өнуін алғашқы қауымдық құрылыстағы ру-тайпалардан бастағандығын ғылымда дәлелденген. Халқымыздың тарихи кезеңдерін оның көне орта ғасырдағы тарихын білу патротизмге жол бастайды. Тарих- жекелеген тұлғалардың, халықтардың, түрлі әлеуметтік топтардың, барлық адамзаттың нақтылы және көп қырлы іс әрекеттерінің, болып өткен оқиғалардың жиынтығы. Тарих тағылымдарын толығымен игеру адамдардың рухани икемділігін тәрбиелеуге, олардың өнегелі денсаулығын сақтауға, азаматтардың өздерін шын мәніндегі жетілуге икемділігін арттыруға, олардың ілгерідегі тарихи жолды лайықты таңдауына жетелейді. Тарих бір күнде жазылмайды. Нақты кезеңдерге бөлінеді әлем мойындаған өткен дәуірлердегі тарихи сабақтастықты ескермей тұтас тарихты толыққанды түсіну мүмкін емес. Тарих ғылымы, өзге де ғылымдар сияқты, даму өлшеміне сай көптеген адамзат ұрпақтарының тәжірибелерін жинақтайды. Әлем тарихы материалдық және рухани өмірдің барлық саласында адамзаттың мыңжылдық тәжірибесін сақтап келді. Тарих адамзат қоғамын түрлі қырынан зерттейді: (философия, саясатану, әлеументтану, экономика, құқықтану, филилогия, мәдениеттану, лингвистика), Алайда бұл ғылымдардың ешқайсысы адамзат қоғамының дамуын толық қамти алмайды. Тарих ғылымы ғана адамзат қоғамын тұтастықта қарастыра алады. Гуманитарлық білімдер жиынтығына тарих ғылымы негізінде ғана қол жеткізуге болады. Кең тұрғыдан алғанда әрбір гуманитарлық тарих алдында тұрған басты міндеттердің шешімін өз саласымен зерделейді. Гуманитарлық ғылымдар арасында тарих пәнінің зерттеу әдісі айрықша орынға ие. Тарих ғылымы адамзат баласының пайда болған уақытынан бастап қазіргі күнге дейінгі өмірімен кезеңдерін қамтиды. Қазіргі Қазақстан тарихы» пәні ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі ауқымдағы тарихи кезеңді қамтиды 1991 жылғы тәуелсіздік алғанға дейінгі Қазақстан тарихы-бұл рухани дамудың, күрес пен табандылықтың және жасампаздықтың жылнамасы. Тарихты білу адамзат баласы жинақтаған бай тәжірибені игеру. Мемлекетік тәуелсіздікке қол жеткізу Қазақстанның сан ғасырлық тарихының дәуірлік оқиғасы. Қазақстан тарихы ұзақ әрі күрделі жолдан өтті. Қазақ мемлекетілігі түрлі тарихи кезеңдерде әр қырлы үлгіні иеленді- хандық (XIX ғасырға дейінгі кезең), протекторат (XYIII-XIX ғасырдың басы), одақтық республика (XX ғасыр) КСРО ыдырап мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізген соң 1991 жылдан бері халықаралық саясатта тең құқылы осы заманның үлгісіндегі жаңа тәуелсіз мемлекеттің негізі қаланды. Тәуелсіздік жылдарында ел басшылығы мен Қазақстан азаматтары қыруар жұмыстар атқарды. Бірақ халық өзін-өзі толық танып білмейінше тәуелсіздіктің қадыр-қасиетіне жете алмайды. Сондықтан жоғарғы оқу орындарында болашақта қазақстан тарихын толығымен оқыту қажетігіне бүгінгі күні көз жеткізілді.

Ең қуанарлығы былтырғы жылдан бастап тарих емес мамандықтарға қазақстан тарихы тұтасымен оқытылатын болып міндетті пәндер қатарына еніп білім алушылар мемлкеттік емтиханды да осы пәннен ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін оқытудың қажеттілігі дәлелденді. Біздің елде талант бағалануы керек-мемлекет тарапынан бағаланса оған қанат бітеді. Талант ұлттың зердесі, көзі жүрегі мен жүйкесі. Олай болса ұлттық рухымызды көтеруге бұлардың орны зор. Бүгінгі таңда ізгі ой,ізгі сөз, ізгі іс ауадай қажет. Шығыс халқында «Ақшаңнан айырылсаң ештеңеден айырылмағаның, денсаулықтан айрылсаң жартысынан айырылғаның, ал рухыңнан айырылсаң бәрінен айырылғаның» - деген сөз бар. Сол ұлттық рухты халықтың бойына сіңіріп , ой-санасын қалыптастыратын күш зиялы қауым, екінші сөзбен айтсақ «ұлттық элита» Қазір ескі қоғамның жағымсыз жағы адамдардың сана сезімінде әліде сақталып отыр. Әлі күнге біреуге арқа сүйеу, мемлекеттен үміт күту іс-қимыл жасауға кедергі келтіруде.

Соңғы жылдары тарихшы ғалымдар Қазақстан тарихынан университеттерде алынатын мемлекеттік емтихандарды үшінші курста емес бірінші курста өткізудің тиімділігін бір ауыздан қолдап келеді Бұл тұрғыда мынаны айтқымыз келеді. Бірінші курста студенттердің басымы оқуға деген ынта жігермен келеді. Дәл осы тұста Отан тарихының іргелі пәндерінің бірі Қазақстан тарихын оқытып мемлекеттік емтиханды да осы кезеңде алған тиімді. Ал үшінші курста студенттер он бірінші сыныпта жүргендерінде теске дайындалып оқымағаны сияқты тағыда мамандыққа бейімделген пәндерді тереңдетіп оқи бастайды да Қазақстан тарихына іс жүзінде тағы да аз көңіл бөлетін болады. Бұл пәннің беделін түсіріп, Қазақстан тарихынан дұрыс білім алмауына тағыда өзіміз жол салып берген болып шығамыз.

Тарихшыларға және тарих емес мамандарға сәйкес оқулықтар дайындауды қолға алудың бүгінгі күннің басты талабы екенін айттық.

Осы мәселе бүгінгі күннің ең өзекті мәселесі болып отыр. Бұл бағыт заман талабына сәйкес жаңаша ғылыми аса зор ыждаһаттылықты білікті қажет етеді. Таяудағы жүз жылдықтағы оқулық мәселесінің маңызды болғанын мынадай тарихи келеңсіз жағдайлардан айқын көруге болады. Жетпіс жыл бойғы комунистік билік заманында жекелеген ұлттардың тарихын жазу бағытындағы ең басты мақсат- сол халықтардың тарихы болмағанын дәлелдеу еді. Бұл реттегі ресми нұсқау 1943 жылдан 1980 жылға дейінгі қазақ тарихтарының ресми нұсқалары. 1943 ж. Қазақ ССР тарихы жарық көрді [3]. Соғыс бітіп ес жиған соң комунистер партиясының арнайы нұсқауымен өз халхына қарсы күрес жаңа жігермен жаңа айдармен қайта басталды. Сөйтіп аталған кітап қайта өңделіп 1949 ж. екінші рет өңделіп қайта жарық көргенмен ізінше бұл кітаптың өзін қылмысты кітап деп жариялады [4]. Осыдан барып «Қазақстан тарихын маркстік- лениндік тұрғыдан баяндау» туралы қандықылыш қаулы шықты Көкірегінде сана, көңілінде саңлау бар тарихшы, әдебиетші түгел айдалды, осыдан барып шын мәнінде Қазақстандағы тарих ғылымының өмір сүруі тоқтап қалғандай болды. Бірақ зерттеу ісі өз жалғасын тапты, жандана түсті. 1978 ж бес томдық Қазақ ССР тарихы жарыққа шықты [5]. Бұл зерттеулер өткенді тануға емес ұмыттыруға қызмет етті. Таң қаларлық ештеңе жоқ, ол тұста тәртіп бойынша қазақ тарихына қатысты кітаптардың барлығы да қияметтің қыл көпірінен өтетін. Ресми тарихтың редакция алқасында ғалымдығымен емес, жандайшап белсенділігімен аты шыққан өзінің барлық еңбегін партия тарихына колхоздасу советтендіру кезеңіне арнаған, соған орай профессор, академик, тағы басқа мүмкін болған атақтардың бәрін алған сыннан өткен балшабиктер сайланды. Қазақ атаулы оның ішінде ғылыммен мәдениет қайраткерлері, ақын жазушылар әсіресе жастар осы оқулықты басшылыққа алуы керек болды. Жетпіс жыл бойы шығарылған отаршылдық пиғылдағы еңбектердің негізгі арқауы- «қазақта тарих болмады, қазақ тарихсыз халық, бұл халық европалық жұрттар сияқты таңбалауға жарайтын, шежіреге, хатқа түсіруге татитын тарих жасамаған-міс» Ашық айтылмаған бұл тұжырым негіздемесі, «ең алдымен қазақта бұрын соңды ұлттық мемлекет болмады, мемлекеттік құрылыстың кейбір элементтері ғана ұшырасқан. Оның үстіне бұл біртұтас құрылым емес әрбір ру, әрбір аймақ өз басына би болған, бұл қазақ басы біріккен хандық құрып көрген жоқ дейді. Бірікпей жауласып жатқан ел егіншілікті білмеген, малмен бірге көше берген, мал бағудың өзі артта қалған жабайы, қайыршы, сорлы болды. Бұдан әрі күш- қуаты әлсіз нашар болды. Кеңестік тарихта бар соғыста қазақ жеңіліп отырған" бұл халықтың жанын айдап, малын олжаламаған көршісі жоқ Бүгінгі күнге қалай жеткеніне таң қаласың. Бұл тұрғыда «Қазақ Ресейге қосылғаннан кейін ғана мемлекеттілігін құрып, айнала қоршаған жаудан азат болды»- деген тұжырым халық санасына сіңіруге тырысушылық сол тұстағы идеологияның басты тірегі болды. Сол кезеңде өктем елдердің отаршылдығы туралы маркстік тұжырым қайда қалды. Отаршылдық ағылшын, француз, немістерге ғана қатысты жай екен. Қазақтың өткенін біржола ұмыттырып Қазақ жұрты Россияға қосылғаннан кейін ғана қатарға ілініп ел бола бастады деген қағида қалыптасты. «Ұлы орыс халқының» тікелей қамқорлығы арқасында, алдыңғы қатарлы орыс мәдениетінің арқасында қазақтардың көкірегіне там-тұмдап жарық сәуле құйылып- ұлы халық орыс халқының жебеуімен тағылықтан, надандықтан арылып, бізді бірте-бірте адам кейпіне түсе бастаппыз.

Бұл тұрғыда біз бір-ақ ауыз сөзбен қайырайық. Арыдағы даңқты тарихымызды айтпағанда, бергі қазақ атымен аталатын дәуірдің өзі біздің ұлы халық екендігімізге айғақ. 15 ғасырдың орта шенінде қазіргі ұлттық республикамыздың шегінде Қазақ Ордасы аталатын айбынды мемлекет құрдық Бұл қуатты мемлекет төрт жүз жыл бойы кең даланы еркін жайлап, өзгеше тұрпатты озық мәдениет жасады. Бай болды бағлан болды. Елімізбен жерімізді еркін сақтап тұрды, ешкімге кеудесін бастырған жоқ. Ұлан- байтақ жерді иеленіп өзіне лайық ұрпақ өсірді. Большевиктік геноцит басталған қызыл қырғын басталар шақта қазақ халқы өзінің саны

жағынан әлемдегі ең үлкен отыз халықтың бірі болып тұрған. Біздің қор болуымыз ата бабамыз шекпеген мүшкіл халге түсуіміз кеңестік отаршылдық заманда ғана. Орыс отаршылдығы - отаршыл емес бауырмалдық қамқорлық деп түсіндірілді. Қазақ халқының өткен кеткені, бүкіл болмыс тіршілігі, өнері мен мәдениеті, орыс көзімен, комунистік шовинизм тұрғысынан бағаланды. Басқаша ойлауға тиым салынды, бұл жолдан ауытқығындар ұлтшыл делініп қатаң жазаға тартылды. Кезінде ұлы «орыс халқының коммунистік партияның басшылымен» жер бетінде жаппай теңдік орнаған кезде тіліңізде ұмытылып өзіңізде ұлт ретінде біржола жойыласыз деп тәрбиелеген.

Тоталитаризмнің жұртты әбден мезі қылғанын көрдік «Бір жаңалық болса, енді болатын шығар»,- деп үміттенгендердің ішінде жүрдік. Кеңес Одағы ондай тарихи маневрге икемсіз болып шығып өз-өзінен құлап қалғанына да куә болдық. Жас егемендіктің қалай дүниеге келіп, қалай өрлеп келе жатқаныда көз алдымызда. Бірақ еңсемізді қайта көтеру үшін, рухани жаңғырып санадағы жарақат жазылу үшін әлі де бірталай еңбектенуге тура келеді. 2010 жылы кем-кетікті толықтыратын авторлар ұжымының Қазақстан тарихының бес томдығы шықты. Оғанда сын-пікірлер жеткілікті айтылды. Айтылу керек керек. Сын түзелмей мін түзелмейді. Міне осы тұрғыдан алған да беделді тарихшы ғалымдардан құралған авторлар ұжымын құру сөйтіп жаңа талаптарға жауап беретін оқулықтар жазып шығарудың қажеттігі өзіне-өзі сұранып тұр.

Республика тарихын біржақты тек қана қаралау тұрғысынан қарастыру тарихшыға да тарихты үйреніп жүрген басқағада абырой бермейтінін түсінуіміз керек. Біздің тарихымыздың жанды жадырататын жарқын беттеріде аз болған жоқ өйткені бәрін қателікпен адасушылықтың тізбегі деп қарастырсақ талассыз табыстармен жетістіктердің шеруі десек, біздің өзіміз парасатсыз болып шығамыз Сондықтан біз үшін ең қажеттісі – шындықты бұрмалаусыз, боямасыз көрсету болып табылады. Мінсіз дүние болмайды, мүлт кеткен, толықтыруды жетілдіруді керек ететін жерлер болуы әбден ықтимал. Қазір мамандардың талпынысымен жекелеген авторлар бастамасымен өз қаражатын жұмсап оқулықтар жазыпта жатыр. Бірақ нақты көпшіліктің сұранысын қамтамасыз етіп жатқан жоқ. Сондықтан жаңа талапқа сай оқулық жазу тарихшылардың басты міндетіне айналып отыр.

Бабалардан мұра болған қасиетті жеріміз – ең басты байлығымыз. Қазаққа осынау ұлан-ғайыр аумақты сырттан ешкім сыйға тартқан жоқ. Бүгінгі тарихымыз 1991 жылмен немесе 1936 жылмен өлшенбейді. Халқымыз Қазақ хандығы кезінде де, одан арғы Алтын Орда, Түрік қағанаты, Ғұн, Сақ дәуірінде де осы жерде өмір сүрген, өсіп-өнген. Қысқаша айтқанда, ұлттық тарихымыздың терең тамырлары көне заманның өзегінде жатыр. Тарихпен саясаткерлер емес, тарихшылар айналысу керек. Адам баласы дүниеге патриот болып келмейді. Ол білім мен тәрбие алып, әлеуметтік ортамен араласып, азаматтық болмысын қалыптастыру кезінде патриотқа айналады. Өзінің жеке мақсат-мүдделері қоғам игілігімен үндесіп, елінің дамуына елеулі үлес қосып жатқанын жан-жүрегімен сезінген адам нағыз бақытқа кенеледі.Бұл Отан тарихы Қазақстан тарихы арқылы іскеасатыны ақиқат

Әдебиеттер тізімі

Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. А., 1990

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Egemen Qazaqstan» «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» 07.15.2021

История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Под редакцией М. Абдыкадырова и А.М. Панкратовой. А., 1943;

История Казахской ССР. С древнейших времен до наших дней. Издание 2-е, т. 2. Под редакцией И. Омарова и А.М. Панкратовой. А., 1949

Б.Берлібаев. Кеңестік кезеңдегі ултттық тарихи білім. Алматы 2008.127-6.

ВОИНСТВЕННЫЕ ЖЕНЩИНЫ КАЗАХСТАНА

Буктугутова Р.С., д.и.н., доцент, Даукенов Р. Т., магистрант, 2 курс
Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова
Республика Казахстан, г. Кокшетау
Rozalia.1954@mail.ru

Воинственные женщины Казахстана во все времена защищали Великую степь не хуже мужчин. Свой след в истории Казахстана оставили храбрые сакские царицы Томирис и Зарина, мужественные женщины и девушки ханша Бопай, Маншук Маметова, Алия Молдагулова, Хиуаз Доспанова и другие.

На тему участия женщин в Великой Отечественной войне проведено много исследований. Теперь есть возможность пересмотреть и изучить вопросы, которые ранее искажались и правда не раскрывалась. Основная цель статьи - изучить историю известных женщин, сражавшихся в Великой Отечественной войне,

Великая Отечественная Война оставила огромный след в нашей истории и унесла жизни миллионов людей. Она не пощадила ни стариков, ни женщин, ни детей. Эта война была тяжелейшим испытанием для нашего народа. Воевать уходили все: мужчины самых разных возрастов, подростки, подделывавшие год рождения, для того чтобы их взяли на военную службу, женщины, готовые защищать свою Родину. Не было ни одной семьи, которую не задело бы это ужасное время. Нередко в селе во время войны оставались одни женщины, старики и несовершеннолетние дети.

Героизм женщин на войне, их повседневные военные будни мало отражены в казахстанской историографии. Очевидность такой ситуации можно заметить при рассмотрении историографии Великой Отечественной войны, в которой женщина присутствует на второстепенных ролях. Изменить сложившуюся ситуацию возможно, если обратить внимание на современные исследовательские подходы, которые помогут раскрыть все грани повседневной жизни женщин в военные годы.

Их участие в военных сражениях, стойкость духа, безграничная любовь к своей земле, к своей стране, их вклад в Великую Победу до сих пор вызывает восхищение. Мобилизация женщин Казахстана проводилась под контролем ЦК ВЛКСМ и местных комсомольских организаций. При этом учитывалось все: возраст от 19 до 25, образование (желательно, не ниже 5 классов), членство в комсомоле, состояние здоровья, моральная устойчивость, отсутствие детей. Основная масса девушек были добровольцами.

Основными факторами мотивации девушек идти на фронт добровольцами являлись чувство долга, любовь к родине, ненависть к врагу. Также можно отметить желание находиться рядом, на фронте с мобилизованными родственниками или членами семьи (отцами, братьями, мужьями), желание отомстить за погибших членов семьи.

Во время Великой Отечественной войны женщины Казахстана были механиками-водителями, стрелками-радистами, авиамеханиками, снайперами, летчиками, пулеметчиками и партизанами, служили в зенитных батареях. В бронетанковых войсках девушки были даже командирами танков. Сегодня мы можем в полной мере признать достоинства и заслуги казахстанских девушек, которые вместе с казахстанскими солдатами-мужчинами показывали образцы безграничного мужества, боевого мастерства, отваги и внесли достойный вклад в Великую Победу.

Многие женщины Казахстана воевали в офицерском звании: майоров, капитанов, лейтенантов. Всего женщин-офицеров было 637 человек. Из общего числа ушедших на фронт женщин каждая 11-я была офицером. Среди фронтовых врачей 41% были женщинами, среди фельдшеров – 43%, медсестер – 100% [1, с. 241].

Гордость казахского народа Елизавета Садвакасова – дочь духовного лидера нации Алихана Бокейханова, была майором медицинской службы. Мариям Сырлыбаева -капитан медицинской службы; Роза Момынова - фронтовой врач; Куралай Натулаева-командир роты; Альмереке Кобеева закончила войну в звании капитана. Рахима Ералина и Мамира Жантлесова – разведчицы; Алия Молдагулова и Малика Токтамысова – снайперы; Маншук Маметова и Зинат Онайбаева -пулеметчицы; Хиуаз Доспанова -летчица; Мадина Искакова и внучка Абая Кунанбаева Ишағы Жағыпарқызы -авиамеханики.

Радиотелеграфистки: Гарифа Рахметова, Орынкеш Мысырова, Шакира Ботаканова, Бикен Садуакасова, Шагила Кусанова. Медсестры: Разия Искакова, Мая Габитова. Акима Акжолова, Халида Маманова, Ажар Оразгалиева, Рахима Жанбекова, Баян Байгожина - это бесстрашные женщины, воевавшие за нашу страну.

Нурганым Бекеновна Байсеитова родилась в Урдинском районе Уральскоой области. Судьба так распорядилась, что она рано осталась без родителей, которые не вынесли джута, и воспитывалась в детском доме. Две сестры и брат прабабушки росли в разных детских домах. Но позже старшая сестра Манет разыскала ее, и Нурганым, наконец, обрела родную семью.

В апреле 1942 года Нурганым была зачислена на радиокурсы в Уральске. Через месяц Байсеитову вместе с подругами Халимой Бекеевой, Майрой Махатовой, Залихой Наушевой и Розой Абдрахмановой направили на курсы связистов в Москву. В том же году эти девушки, окончив курсы, уехали на фронт. Но Нурганым продолжила обучение в Москве - ее готовили к спецзаданию. Она упорно занималась парашютным делом, совершенствовала свои знания в радиотехнике. Нурганым показала себя способной радисткой. Ей помогало то, что раньше она обучалась в музыкальной школе, успешно усваивала уроки по классу скрипки и имела отличные слух и память. Когда Нурганым еще находилась под Москвой, бюро ЦК КП Белоруссии 24 июня обсудило вопрос «О разрушении железнодорожных коммуникаций». В принятом постановлении отмечалось, что железные дороги в Белоруссии почти на всем протяжении находятся под контролем партизан, а это имеет огромное значение для срыва оперативных и стратегических замыслов германского командования. Бюро ЦК поручило Белорусскому штабу партизанского движения разработать конкретные меры по выполнению плана «рельсовой войны» - операции под кодовым названием «Концерт» [2, л.4].

Однажды из Белорусского штаба партизанского движения поступила зашифрованная радиограмма с грифом «Совершенно секретно». Нурганым тут же доложила об этом командиру бригады и быстро расшифровала ему содержание радиограммы. Сообщалось, что операцию «Концерт» решено начать в ночь на третье августа, предписывалось ускорить завершение всех подготовительных работ и систематически докладывать о ходе операции. Это требовало от радистки огромной работы. Через леса и болота Белоруссии все чаще в далекий Центр летели шифрованные радиограммы «Нины» (это пароль радистки Нурганым). Они доносили до штаба партизанского движения сведения о деятельности 8-й бригады, об обстановке в тыловых частях врага и карательных действиях фашистов. Эти ее радиограммы в Белорусский штаб партизанского движения (БШПД) принимались группой информации, которую возглавляла Мария Михайловна Кедрук. Она отбирала из них наиболее важные и докладывала о них начальнику штаба П. З. Калинину. В центре работой «Нины» были довольны. «Концерт» шел полным ходом и продолжался два месяца. В этой операции на различных ее этапах принимали участие почти все партизанские бригады и отряды Белоруссии. В первой половине августа было перебито в общей сложности более ста двадцати тысяч рельсов. В конце августа и в сентябре тоже примерно столько же. К моменту завершения операции вражеские перевозки военных грузов по железным дорогам Белоруссии сократились почти на сорок процентов. В эти ратные дела белорусских партизан большой вклад внесла 8-я бригада «Сергея» - партизанская кличка комбрига С. Т. Жунина. Конечно, немецко-фашистское командование принимало все меры к тому, чтобы очистить тылы и обеспечить свободу маневра на важнейших коммуникациях. Поэтому вторая половина 1943 года была характерна особенно жестокими боями белорусских партизан с карателями. Такие бои вели и Круглянские партизаны, среди которых не раз отличалась своим умелым действием радистка бригады Н. Байсеитова. Как-то фашистские каратели окружили один из отрядов бригады и уже приближались к землянке, где располагалась со своей рацией Нурганым. Она в этот момент как раз выходила в эфир. Уже отчетливо слышался немецкий говор. «Нина» заработала быстро и четко, срочно вызвала радиостанцию соседнего отряда. Соседи приняли сообщение и обещали немедленно направить помощь окруженному партизанскому отряду. Нурганым тут же спрятала рацию и, взяв в руки автомат, приняла участие в бою. У партизан на исходе были боеприпасы. Стреляли все реже, только по целям. Каратели поднялись в полный рост и цепью двинулись в атаку. Как раз в этот момент из глубины леса ударила дружная автоматная очередь - это подошла помощь. Гитлеровцы от неожиданности залегли, попытались зарыться в землю. Но партизаны дружно бросились в контратаку и разгромили карателей [3, с.27]. Нурганым готовила свою рацию к бесперебойной работе во время похода, запаслась боеприпасами. В такое время двигаться по болотистым лесам Белоруссии, в тылу врага - дело нешуточное. Надо было по пути следования совместно с другими партизанскими формированиями наносить удары по оккупантам, тем самым

ускоряя продвижение советских войск по Белоруссии. Партизаны с боями двигались на запад. Стойко переносила все невзгоды длительного рейда и наша землячка Нурганым. Наступил 1944 год, принесший белорусскому народу освобождение от фашистской оккупации. Летом того года с советскими войсками встретилась и 8-я бригада белорусских партизан. Переодевшись в воинскую форму, они пошли добивать фашистов. Комсомолку Нурганым Байсеитову оставили вести работу по восстановлению и укреплению Советской власти в Западной Белоруссии. Советское правительство достойно оценило боевые дела славной дочери казахского народа. За мужество и храбрость, за образцовое выполнение ответственного задания Родины в рядах белорусских партизан в борьбе против фашистских захватчиков Нурганым Байсеитова была награждена орденом Красной Звезды, медалями «За боевые заслуги», «Партизану Отечественной войны» II степени и другими. Нурганым Байсеитова войну закончила в Польше. В послевоенные годы работала на ниве просвещения. Часто писали ей бывший командир 8-й бригады Герой Советского Союза С.Т. Жунин, подруга по партизанскому отряду Алла Зубкова, учителя и учащиеся школы № 100 города Минска и другие. В последние годы Нурганым и ее муж Сати Имангалиев (тоже участник Великой Отечественной войны) проживали в городе Уральске. Вырастили восьмерых детей. Бывшая партизанка, ветеран Великой Отечественной войны Нурганым Байсеитова скончалась в 1998 году. Рассказывая об эпизодах боевой жизни Нурганым Байсеитовой, которая является примером высокого патриотизма и мужества, подтверждает, что героизм казахстанцев носил всеобщий, массовый характер.

Таким образом, проблема женщин в годы Великой Отечественной войны широка и многогранна. Поэтому охватить все в одной статье невозможно. Образ женщины-патриота, воительницы, работницы, матери солдата в годы войны необходимо сохранить в памяти народа.

Список литературы

Жангельдин Т. Дневник партизана. - Алма-Ата: Жазушы, 1965. - С. 241.
Меринов С. Женщинны на войне // Казахстанская правда.-1975, 23 апр. Л. 4.
Митрохина А.Т., Бектенова С.С. Этот день мы приближали как могли. - Уральск: Полиграфсервис.- С.27.

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ НАСЛЕДИЕ Е.А. БУКЕТОВА

Даниярова А.Е., к.и.н., доцент
НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова»,
Республика Казахстан, г. Караганда
aina171173@mail.ru

Научную и художественную деятельность сближают стремление к истине. Искусство и литература оказывают влияние на научную мысль, развивая скрытую силу воображения. В поэзии более значительны роль интуиции, душевного настроя, а в науке необходим расчет, сознательный выбор оптимальных решений. При создании биографии ученого необходимо изучение его эстетического мира, чтобы полнее показать духовное содержание личности, выявить художественные наклонности и дарования. Неотъемлемую часть всей жизни академика Е.А. Букетова составляла литература, которая великолепно дополняла науку и органически включалась в комплекс его мировоззрения.

В годы аспирантуры Е.А. Букетов сотрудничает с республиканскими журналами, пишет критические статьи на театрально-художественные темы. Его рецензии, театральные обзоры отличаются глубоким проникновением в характер героев, замысел автора и исполнителя произведения. Занимается переводами книг с русского на казахский язык, пишет критические заметки на переводы видных представителей казахской поэзии. К рецензенту стали прислушиваться, порою не соглашались, но чаще всего убеждались в правоте и зоркости взгляда молодого критика. Известный казахский поэт Музафар Алимбаев рассказывал: «29 марта 1953 г. в «Казахстанской правде» была опубликована статья о художественном качестве книги В. Маяковского, переведенной на казахский язык. Автор статьи неизвестный доселе в литературе человек. В переводе книги активное участие принимали известнейшие представители казахской поэзии, такие как: Тайыр Жароков, Касым Аманжолов, Калижан Бекхожин. Автор статьи

критикует повально всех переводчиков, не взирая на их высокое литературное имя в народе. Надо отметить, что критика веская, с соблюдением критических канонов, доводы доказательны» [1]. В своих воспоминаниях поэт Сырбай Мауленов отмечает, что когда в Доме Союза литераторов Е.Букетов выступил с докладом о состоянии перевода произведений В. Маяковского и сделал ряд замечаний, то тогда видный поэт Тайыр Жароков улыбаясь, произнес следующие слова: «Каков этот малыш! Я стал его бояться!» [2].

В 50-е годы Е.Букетов плодотворно работает на литературном поприще и на любые события, происходящие в культурной жизни республики, будь-то новые книги или постановки откликается на страницах печати. На сегодня они почти все собраны в единую книгу [3]. Особой страстью в этой сфере деятельности являлось рецензирование спектаклей, идущих на сценах казахского и русского драматических театров. Так появляются несколько очерков о пьесах С. Муканова «Чокан Валиханов», А. Тажибаева «Майра», З.Шашкина «Токаш Бокин», Ш. Хусаинова «Вчера и сегодня».

Художественная литература была составной частью деятельности Е.А.Букетова. Он не просто созерцал искусство, а осмыслив прочитанное и увиденное, перерабатывал все это для своего мировосприятия. Если ученый занимается только исследовательской работой, то исчезает фантазия, вдохновение и вырождается творческое начало. Научная деятельность нуждается в отвлечениях, иначе остается приверженность и стремление к фактам. Литература для Е.А. Букетова была столь же необходима, как и повседневная работа исследователя. В его индивидуальности своеобразно интегрировались строго научное и эмоционально-эстетическое отношение к действительности. При этом эстетические переживания, связанные с литературой сливались с постоянным ощущением красоты природы и многообразия жизни. Они охватывали и результаты научного творчества – все, что создается разумом, руками человека. Сочетание духовного и материального начала, по-видимому, особенно импонировало ему, так как в нем самом гармонично соединялось художественное восприятие мира с практической деятельностью ученого. И не просто соединялось: эстетические переживания действительности, умение удивляться миру служило для него источником постоянной творческой активности в научной деятельности.

Е.А. Букетов являлся поклонником новаторского стиха В. Маяковского. На страницах журналов и газет появляются статьи: «О переводах на казахский язык произведений В. Маяковского» [4], «Грозное оружие» [5], а к 80-летию поэта ряд статей под названием «Исполины горного хребта», где он импровизировал: «Русская поэзия – это яркая горная цепь с многочисленными большими и малыми сияющими вершинами. Но среди этих вершин высятся А. Пушкин и В. Маяковский, два пика единого хребта, наподобие Эльбруса и Казбека среди кавказских гор. Для нас казахских читателей, ныне имена А. Пушкина и В. Маяковского перекликаются с именами Абая и С. Сейфуллина. Читая А. Пушкина, мы вспоминаем Абая, и наоборот, читая Абая, мы вспоминаем А. Пушкина, в этом повторении, в этой линии преемственности отражается единство и ценность всей многонациональной поэзии» [6].

В середине 50-х годов Е. Букетову предлагают стать собственным корреспондентом «Литературной газеты» по Казахстану, однако он тактично отказывается, мотивируя это тем, что его основная стезя – естественные науки.

Литературное наследие Е.А. Букетова многогранно, но есть в его деятельности еще одна грань – скорее даже целая область, без характеристики которой не может быть цельного и полного представления о том, что сделано им как писателем – это его переводы. В литературном творчестве они занимают с количественной точки зрения сравнительно небольшое место, но удельный вес их роли велик, какую они сыграли в развитии поэтического перевода.

«Вы знаете, – говорил Е.А. Букетов, – в строке есенинской поэмы «Анна Снегина» девять слогов. Казахское стихосложение не знает таких размеров. Надо было переделать каждую строку на восемь слогов. При этом сохранить то же самое количество строк. Это было нелегко» [7]. Специалисты высоко оценили эти переводы, они не только обогатили казахскую литературу, определили новый горизонт для казахского читателя, но и расширили систему национального стихосложения. В качестве переводчика он пробовал себя в различных литературных жанрах. Сатирическая пьеса «Клоп» и поэма «Хорошо» В. Маяковского, поэма «Анна Снегина» и стихотворение «Русь Советская» С. Есенина, роман И. Вазова «Под игом», повесть И. Василенко «Артемка», рассказы и статьи Э. Золя, комедия «Испанский священник» Флетчера, трагедии великого драматурга У. Шекспира «Макбет», «Юлий Цезарь» были переведены Е.А.Букетовым на

казахский язык. В его переводе трагедия Уильяма Шекспира «Макбет» впервые прошла на сцене Карагандинского драматического театра им.Сейфуллина, а затем в других театрах республики.

Творчество Е.А. Букетова – переводчика, писателя сближают принципиально важные черты общего порядка. Это пытливость и зоркость взгляда, умение видеть в явлениях прошлого новое и живое, приближать их к современности, сохраняя их историческое своеобразие. Можно предположить, что переводческая работа не прошла бесследно и для формирования стиля прозы Е.А. Букетова. Когда прозаик или поэт занимается переводами, то они обычно не обособлены в его творчестве, а соотносятся и переплетаются с тем, что он излагает в своих оригинальных произведениях.

Шестидесятые - семидесятые годы - это наиболее плодотворный период в деятельности Е.А. Букетова. Он много размышляет о становлении и развитии науки, культуры Казахстана, о преемственности поколений, об опыте основателей казахстанской науки и культуры. При жизни он не увлекается изданием своих трудов. Увидели свет только две книги «Атан қомында туған адам» - «Человек родившийся на верблюде» на казахском языке [8].

Автор, обращаясь к жизни и деятельности прославленных ученых казахской земли во главе с К.И. Сатпаевым, М.О. Ауэзовым, находит истоки их человечности, высокой духовности. Своеобразно и последовательно он излагает этапы их творческой жизни, показывает весомый вклад интеллигенции этого поколения в развитие и укрепление могущества Отечества. Развивая свои взгляды о литературе и поэзии, он приходит к выводу, что только упорным трудом человек прокладывает в науке и искусстве свой путь и служит своему народу, составляя предмет его законной гордости.

Евней Арстанович, по словам писателя Алексея Брагина, был уверен, «…что тот, кто в примерах из жизни выдающихся ученых и деятелей культуры найдет живительную поддержку своим устремлениям, то он с большей настойчивостью будет заниматься своим любимым делом» [9].

Вторая книга - «Грани творчества» на русском языке [10]. В нее вошли документальные и художественные очерки, размышления о времени и о творческих личностях, ставших олицетворением духовных сил народа. Данная работа не велика по объему, но достоинство и ценность книги заключаются в ее нравственном содержании. Поражает ширь интересов от эссе, посвященного Д.И. Менделееву, от поэзии периодической системы элементов, до М.О. Ауэзова целой галереи выразительных рассказов о современниках. Проблемы гуманизма, целеустремленности и ответственности отражены в размышлениях человека – ученого, поэта, педагога. В этих произведениях он обращается к молодым современникам, призывает их к высоким нравственным идеалам.

«Мы учимся у великих людей - А.С. Пушкина, Абая, ибо жизнь великих людей - это ступени роста, по которым движется человечество, осознавая свой опыт, ибо жизнь великих людей - это наиболее совершенные образцы того, что мы могли бы применить наилучшим успехом для дела собственного совершенствования», - говорил Е.А. Букетов [11].

Сочетание выдающихся способностей, чуткость восприятия, умение смело откликаться на жгучие вопросы жизни, новаторство, как принцип творческой деятельности, все это входит в представление о таланте. Но талант не является гарантией удач. Талант сам по себе – это возможность творчества, возможность, которая становится действительностью в процессе деятельности и оценивается по ее результатам. Е.А. Букетов как-то проницательно заметил: «Ученые без понимания музыки, литературы лишены крыльев, лишены полета. Ведь литература дает новые импульсы для научного творчества» [12].

Е.А. Букетов – прозаик, обладающий незаурядным социальным темпераментом. Во всем его творчестве проявляется непосредственный отклик на вопросы, выдвигаемые как жизнью, так и общим движением литературы. Отсюда его художественная эссеистика и большая приверженность документу, нежели вымыслу. Эссе – жанр, включающий в себя элементы повести, статьи размышления, психологического трактата. В эссе «Святое дело Чокана» он делает предметом своего исследования – взаимоотношение незаурядной личности и обстоятельств. Как правило, Е.А. Букетов показывает не только человека в окружающем мире, но и раскрывает его духовный мир. Отсюда художественная масштабность замысла произведения и мысль, не ограниченная рамками темы, а мысль художественная, которую нельзя кратко сформулировать, образ всегда шире идеи.

Евней Арстанович не раз говорил брату, что образы Ч.Ч. Валиханова и К.И. Сатпаева стали его «болью и радостью», что если он не напишет о них, то будет считать себя «самым несчастным

человеком на свете». В 18-м сборнике «Пути в незнаемое: писатели рассказывают о науке» в издательстве «Советский писатель» было опубликовано эссе академика Е.А. Букетова «Святое дело Чокана» [13]. В 1994 г. в издательстве «Караганда – Полиграфия» вышла книга, в которую вошли документально-публицистические очерки «Святое дело Чокана», «Об академике Сатпаеве». В одной книге были объединены рассказы о двух ученых-самородках, после которых пошла плеяда ученых и писателей Казахстана.

Литературная деятельность академика, профессора, доктора технических наук Е.А. Букетова была признана, и 21 декабря 1971 г. он был принят в члены Союза писателей СССР. На вопрос писателя С. Никитина: «Что же главнее - наука или литература?» Е.А. Букетов ответил: «Литература поставляет ученому чувство беспредельности человеческого разума. Распахиваются такие дали, что невольно обретаешь крылья и пускаешься в полет. И еще, образованность без воспитания – лишь грива скакуна, но не сам скакун. Воспитание чувства от песен, литературы, живописи, от всего того, что составляет великолепное ощущение жизни. Хочется поделиться с людьми сердечной радостью, поэтому и занимаюсь литературой!» [14, с. 125].

В истории человечества развитие материального и духовного производства выступает как единый процесс взаимосвязанных элементов. Каждый народ ценит свою культуру, гордится ею, ибо именно культура создает неповторимую его особенность. Культура является специфической деятельностью человека, направленная на развитие общества, на основе прогресса знаний и учета опыта предшествующих поколений. Достижения культуры передаются по эстафете поколений, идущей из глубины веков. Научно-педагогическое и литературное наследие академика Е.А. Букетова является одним из элементов целостной культуры, которое воспроизводится в каждом поколении заново, путем обучения, передачи опыта и знаний, совершенствуется лишь процесс мышления и возможность восприятия нового.

Список литературы

Государственный архив Карагандинской области (далее ГАКО). ГАКО. - Ф. - 1484. - Оп.1. - Д. 154. - Л. 25.
ГАКО. - Ф.1484. - Оп.1. - Д.154. - Л.26.
Букетов Е. Көкейкесті. Сокровенное.-Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа ұйі», 2000. – 432 б.
Букетов Е. О переводах на казахский язык произведений В.В. Маяковского // Казахстанская правда. – 1953. – 29 марта.
Букетов Е. Грозное оружие: / О В.В.Маяковском/ // Казахстанская правда. – 1953. – 19 июля
Букетов Е. Исполины горного хребта // Индустриальная Караганда. – 1973. – 20 августа
ГАКО. - Ф.1484. - Оп.1. - Д.77. - Л.82.
Букетов Е. Атан қомында туған адам. – Алма-Ата: Жазушы,1975. - 138 б.
Брагин А.Это многих славный путь…// Индустриальная Караганда. – 1978. – 5 октября
Букетов Е. Грани творчества:/Очерки/. - Алма-Ата: Жазушы,1977. – 124 с.
ММБ ГИК 105
ГАКО. -Ф.1484. - Оп.1. - Д.75. - Л.3.
Букетов Е.Святое дело Чокана //Пути в незнаемое: Писатели рассказывают о науке. – М., 1985. – Сб. №18. – С.319 – 360.
Никитин С. Сары-Арка – Золотая планета. – Алма-Ата: Жазушы, 1976.

ETHNO-DEMOGRAPHIC SITUATION IN EAST KAZAKHSTAN IN 1920-1940

T. U. Dzhakipova Semey Medical University
tdzhakipova@mail.ru
Republic of Kazakhstan Semei sity
A. Kazkenova student 2113 gr

This article examined the ethnodemographic conditions in Kazakhstan in the 1920-1940s, as well as in the East Kazakhstan region. Using archival documents, some points of demographic unrest in the region were given. The ethnodemographic problem of the population of the eastern region in itself is not fully studied individually. Based on the data of the entire union census of East Kazakhstan, which took

place in 1926-1939, it is reported about the fluctuations and ethnic changes in the ethnodemographic population of the region. The social status of the peoples of the eastern region was also briefly considered. The main feature of this article is the quantitative composition of regional changes in the region, the quantitative content of representatives of other nationalities deported to the Eastern region from other countries was recorded based on archival documents. The main purpose of writing the article is to consider the level of study of population dynamics, natural growth and changes in the national composition, to consider the documentary foundations of historical and demographic research, methodology and methods of research, the qualifications of the organization of scientific research. In the course of historiographic analysis, identify the least studied aspects of ethno-demographic problems and show promising areas for their study.

The historical social, political, economic and cultural development of the sovereign country was recognized primarily through the growth of its population, especially the nation (Kazakhs) that gave the Republic its name, the number and composition of its citizens, and serious changes in its social composition.

By the end of 1920, 4.7 million people lived in Kazakhstan. Among them, Kazakhs - 50.3%, Russians-31.1%, and Russians-14.4%. According to the All-Union census of 1926, the number of residents living on the territory of Kazakhstan was 6500,895 people, 537,820 of them, that is, 8.3% lived in cities, and 5963,075, that is, 91.7% lived in rural areas. Now the number of Kazakhs among them is 3713394 people, 57.1% of the population of the Republic, and the number of Russians decreased by 37.4% from the quantitative share of Kazakhs (243315 people) to 1279979 people, which is 19.7%. And the share of Kazakhs in the city's population was 77,554, that is, 2.1%, and the number of Russians was 283,767, that is, 22.2%, which is 20.1% higher than the number of Kazakhs (206,213). Now we see that the number of Kazakhs living in rural areas is 3635840, that is, 97.9%, and the number of Russians is 996212, that is, 77.8%, and the number of Kazakhs is 20.1% higher than the number of Russians (2639628 people) [1].

Various historical circumstances that occurred at the beginning of the twentieth century had a huge impact on the state of the population. At the beginning of 1920, 6,000 peasants moved from 10 other volosts, such as Kara-Irtysh, Shilikty, Kumkol, Mayterek, Basman-Bazar, only from Zaisan County [2].

Results of the cartographic demographic census of 1920 for Semipalatinsk province [3]

Povladar County	Male	Woman	Total
City population	8463	7973	16436
Village population	50974	54139	105113
Nomadic people	72141	63050	135191
Total by county	131578	125162	256740
Semey County			
City population	23260	22134	45394
Village population	62654	64678	127332
Nomadic people	52230	47109	99339
Total by county	138144	133921	272065
Karkaraly County			
City population	2059	1864	3923
Village population	3007	2791	5798
Nomadic people	68622	64006	132628
Total by county	73688	68661	142349
Ust-Kamenogorsk County			
City population	11196	12285	23481
Village population	49886	55433	105310
Nomadic people	28360	25510	53870
Total by county	89442	93228	182670
Bukhtarminsky County			
City population	1684	2012	3696
Village population	28400	33188	61588
Nomadic people	13860	12041	25901
Total by county	43944	47241	91185
Zaisan County			

City population	4218	4242	8460
Village population	10249	10440	20689
Nomadic people	40681	34289	74970
Total by county	55148	48971	104119
All over the province			
City population	50880	50510	101390
Village population	205170	220669	425839
Nomadic people	275894	246005	521899
Total by county	531944	517184	1049128

According to the archival data, according to the census of 1926, the number of ethnic groups other than Kazakhs can be seen below: Russians – 1280.1, Ukrainians – 861.0, Uzbeks – 213.5, karakalpaks – 118.2, Tatars – 80.7, etc. It is also noted that there were also representatives of Polish, Jewish, Mordovian, Kyrgyz and Belarusian nationalities in the province [4].

In the 20s of the XX century, the labor of convicted persons was used only in prisons where they were serving their sentences, and after the first five-year plan, after the establishment of a prison-camp system to solve the tasks of the large national economy, forced labor of convicted persons was started. On June 27, 1929, the decree of the Politburo of the Central Committee of the BC(B)P on the use of the labor of a criminal defendant was published [5].

According to M. Asylbekov and A. Kudaibergenova, in 1930-1931 50929 people were deported to Kazakhstan as kulaks. Until 1934, the peasants who were subjected to" Kulak exile "were called special settlers, and in 1934-1944 they were called" labor settlers " (trudoposelentsy) [6].

By the decision of the Commission of the Kazakh Regional Committee of the BC(B)P dated February 10, 1930, 2000 kulaks of Semipalatinsk and Karkaraly district were placed in the mountains of Chingiz, Degelen and Murdazhuk [7].

The course of collectivization and confiscation was carried out in parallel. On the basis of the resolution adopted at the closed meeting of the Bureau of the Kazakh Regional Committee, the task was to solve the problem of the destruction of rich ears, carrying out the process of collectivization in the okurgis of Kazakhstan [8].

On January 15, 1930, at a meeting in the Semipalatinsk Regional Administrative Department, the issue of voluntary arrival of settlers in the region was considered. During the meeting, it was noted that despite the ban on voluntary resettlement, 11,615 people arrived in Semipalatinsk district until January 1, 1929, which was 42.3%. At the end of January, the percentage rose to 57.7. 70 percent of the arrivals were not from agricultural areas, but from Siberia and the Middle East. However, it was not possible to know about the national and social group of settlers of their own free will. In connection with this issue, during the meeting, a resolution was adopted to accommodate only the families of the Red Army and red partisans, the poor and representatives of the middle class [9].

Documents of the 1939 census for Kazakhstan and other regions of Kazakhstan in 1992, the main documents of the results of the General Union census were published, initiated by academician Yu.a. Polyakov of the Russian Academy of Sciences, as well as Doctor of historical sciences V. B. Zhiromski. The 1939 census revealed that the sparks of right and wrong policies during the period of forced collectivization and industrialization had a negative impact on the population. These conditions were the first to determine the impact on the population of Kazakhstan. For example, compared to the 1926 census, which took place 12 years ago, the interval decreased by only 1.3 % /6073979 people to 6151102 people, that is, only 77.1 thousand people/, of which men - by 3%, and women, on the contrary, by 0.5%. Regional changes for the same period: Karaganda region increased by 41.8%, South Kazakhstan-by 22.2%, East Kazakhstan-by 18.8%, North Kazakhstan-by 12.2%, Almaty-by 9.9%, Guryev-by 5.6%. On the contrary, the number of people decreased in the following regions: Povladarsky region by 32.1%, Kostanay-by 23.1%, Akmola - by 14.4%, West Kazakhstan-by 10.2%, Aktobe-by 7.7%, Semipalatinsk-by 9.8% [10]. Mass famine, which began in 1930, brought a huge demographic catastrophe to the country. According to the National Economic Census of the Kazakh Assr, in 1930-1933 the population decreased from 5,873 thousand people to 2,493.5 thousand people or 59.2% [11]. In western, northern and eastern Kazakhstan, irreparable losses occurred at the expense of the local population.

In general, according to the 1939 census, in the Republic, with the exception of Kazakhs (2314 thousand), Russians – 2449 thousand, Ukrainians – 657 thousand, Germans – 93 thousand, Tatars – 107 thousand, Uzbeks-103 thousand, Belarusians-31 thousand, Uighurs-35 thousand, Koreans-96 thousand, Azerbaijanis - 12 thousand, other small nationalities – There were 197 thousand [12.] if we compare with

the census report, we can see only a slight difference from what both scientists wrote above. As for the placement, the majority of Koreans settled in the Kyzylorda region. This can be seen from the archival data and the works of scientists. Georgy Kan writes about this: "the main place of residence of Koreans in Kazakhstan is located in the South-Kazakhstan region, so part, this is the Kyzylorda region (administrative-territorial division of the South Kazakhstan Region)" [13].

Koreans deported to Kazakhstan went through two stages of resettlement. One of them is the period from the fall of 1937 to the spring of 1938. The second is from the spring of 1938 to 1939.

The situation at the first stage was carried out very painfully. The Soviet authorities were not ready to deploy the Exiles. Therefore, it was forced to place in palaces, barns, basements, destroyed mosques, former prisons. These places were not suitable for human habitation. It was a pleasure to find food for the Koreans, who were placed in places where there were no windows or broken, cold inside, and no burning stoves were built.

However, the works that raised socio-demographic problems are not unified and differentiated, that is, fundamental historiographic studies are still needed, specially written about the ethno-demographic processes that took place in Kazakhstan in the twentieth century. Without the publication of historiographic, methodological and historical works, it is impossible to fully reflect the scale of ethno-demographic problems. It is relevant to study and consider the ethno - demographic situation in the East Kazakhstan region we are considering.

Used literature:

1the entire population of the Kazakh SSR was transferred in 1926: T. 8.-Moscow: Tssu Soyuz USSR 1928.P. 15-19. (193); sbornik of materials of the Kazakh SSR. Kızıl-Orda 1928. P. 3 (176)./
F. 147 Delo OP1 Semipalatinsk archive
F. 583 op.1 Ed. 4 svyazka 1 Semipalatinsk archive
TSGA OR. 698, Vol. 7, case 79. 15,34, 35-PP.
deported in Kazakhstan: time and data. - Almaty: "Arys" - "Kazakhstan", 1998. - 428 P. 94-P.
Asylbekov M., Kudaibergenova A. of the people of Kazakhstan, p.77
PA RK. 141, Vol. 1, case 2969. 14-17-PP.
PA RK. 141, Vol. 1, case 2929. 55-p.
Semipalatinsk regional archive. 153, Vol. 1, case 512. 3-P.
RGAE. F. 1562.Op.336. D. 264. L. 2
RGAE op.329 D. 143.L. 143-144
Asylbekov M. Kh., Galiyev A. B. socio-demographic process in Kazakhstan (1917-1980). - Alma-Ata: Gylym, 1991. - 192 P.121.
Deportivized in Kazakhstan: time and time. - Almaty: "Arys" - "Kazakhstan", 1998. - 428 P.115.

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАБОЧЕЙ ГРУППЫ ПО ИЗУЧЕНИЮ И ВНЕСЕНИЮ ПРЕДЛОЖЕНИЙ О РЕАБИЛИТАЦИИ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В РЕЗУЛЬТАТЕ НЕРЕАБИЛИТОРОВАННЫХ НАСИЛЬСТВЕННО ДЕПОРТИРОВАННЫХ В КАЗАХСТАН НАРОДОВ И СПЕЦПОСЕЛЕНЦЕВ

Джумабеков Д.А., Козина В.В., Елеуханова С.В. -
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
e-mail: vkozina55@mail.ru
Республика Казахстан, г. Караганда

В соответствии с Указом Президента РК № 456 от 24 ноября 2020 года в нашем университете сформирована региональная рабочая группа по полной реабилитации жертв политических репресий. Группа занимается изучением материалов и документов в отношении кулаков, баев, полуфеодалов *(середняков)* и крестьян-шаруа, а также не реабилитированных жертв, насильственно депортированных в Казахстан народов и спецпоселенцев. Исследовательская работа осуществляется в Государственном архиве Карагандинской области и Центре правой статистики и специального учета (ЦПСиИ) при прокуратуре Карагандинской области в соответствии с утвержденной Методологией и памяткой (интрукцией) для работы областных региональных комиссий по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Как установлено, в спецхранах содержатся более 60 000 надзорных производств по реабилитации жертв политических репрессий.

В просмотренных архивных документах Прокуратуры Карагандинской области имеется следующая информация: «За период с 1988 по 1997 годы рассмотрено 4563 уголовных дел по реабилитации жертв политических репрессий, реабилитировано 4246 человек, рассмотрено 37568 материалов в отношении спецпереселенцев, реабилитировано 22689 человек.[1, лл.112-114].

На 01.01.1997 – 11811 уголовных дел, из них реабилитировано 6398 человек, отказано в реабилитации 4356 гражданам», «За 5 месяцев 1997 года поступило заявлений 4368, реабилитировано -2353, отказано -1795, по 220 заявлениям даны разъяснения». О реабилитированных гражданах была информация в органах соцзащиты следующего содержания: «На 13.04.1997 года на учете в органах социальной защиты населения в области состоят 15571 реабилитированных граждан», «По состоянию на 01.11.1997 г. в органах социальной защиты населения на учете состоят 17985 реабилитированных граждан», «На 01.01.1998 года на учете в органах социальной защиты населения состоит 25180 реабилитированных граждан». [2, лл.19-21]

Установлено, что реабилитация всех этих граждан проходила не только в Карагандинской области. В числе реабилитированных - приезжие из стран СНГ (Кабардино-Балкария, Украина, Россия, Кыргызстан, Грузия, Литва).

Сейчас работа по реабилитации жертв политических репрессий продолжается, Ученым обеспечен доступ к ранее закрытым архивам, выстраивается системная работа по комплексному и повсеместному изучению политических репрессий.

Рабочей группой установлено, что документальные материалы о спепоселенцах, расселенных на территории Карагандинской области отложились в 19 фондах Государственного архива Карагандинской области. В документах областного, городского и районных исполкомов за 20-40- е годы отложились списки кулацких и байских хозяйств, расселенных на территории области, списки граждан, находящихся на поселении, личные дела и заявления трудпоселенцев о восстановлении в избирательных правах. Списки спецпереселенцев, работавших на различных предприятиях и в учреждениях области приведены в фондах комбината «Карагандауголь», треста «Казахуглегеология», отдела народного образования и др. В документах облгосархива отложились материалы о депортации корейцев, немцев, народов Северного Кавказа, часть документов касается мобилизации немцев на трудовой фронт. В материалах Карагандинского обкома и горкома КП Казахстана имеется целый ряд протоколов заседаний бюро, на которых рассматривались вопросы положения спецпереселенцев, их расселения, хозяйственного и бытового устройства. На хранении в облгосархиве находится часть документов Ворошиловского, Осакаровского и Тельмановского районных отделений УМВД по Карагандинской области. В состав этих фондов вошли списки трудпоселенцев, проживающих на территории районов в 30- е годы и досрочно восстановленных в избирательных правах (не без права выезда с места поселения; алфавитные списки спецпересенцев; книги учета спецпереселенцев, расселенных на территории спецкомендатур, с указанием национальностей, состава семьи, даты выселения и места проживания до момента выселения; списки спецпереселенцев, снятых с учета на основании Указов Президиума Верховного Совета СССР за 1955-1956 гг.

В архиве также хранится внефондовая коллекция кинофотодокументов по периоду репрессий в Центральном Казахстане, т.е. описи по данному виду архивных материалов нет.

Личные дела спецпереселенцев хранятся в архиве Центра правой статистики и специального учета (ЦПСиИ) при прокуратуре Карагандинской области (Фонд 3П). Историки впервые видели эти документы и работали с ними. На тот момент, когда начал работу группа они были под грифом «совершенно секретно». Теперь мы имеем возможность о них говорить и анализировать этот уникальный информационный источник.

Личные дела выглядят следующим образом. Анкета, которая состоит из 21 пункта, которая дает полную характеристику человека.

Нам удалось изучить более 300 дел и очень хотелось бы эту работу продолжить. Были заполнены пункты по каждому: Архивный номер/номер личного дела, ФИО , г.р., национальность, место рождения, соц.происхождение, пол, гражданство, дата, месяц, год и месяц рождения, образование, Состав семьи, проживающей совместно с выселенцем, состоящих на учете в спецпоселении, Место работы, должность и род занятий, партийность, Когда и на каком основании выслан, откуда выселен, Освобождение из спецпоселения, родной язык, примечания.

Все поселенцы были причислены к спецкомендатуре №414 Тельмановского района Карагандинской области. Двое из них – имели греческое подданство (Коцайлиди Анастасия

Христофоровна, (1875 г.р.), родилась в Турции, в 1942, из Крымского р-она, Краснодарского края. Согласно директиве НКВД №157 от 4 апреля 1942 г. репрессирована по национальному признаку и как иностранная подданная, как антисоветский, чуждый элемент. Проживала в с/х Победа Тельмановского р-она. Умерла на спецпоселении в 1951 году.

Константиниди Панаед Константинович, 1889, село Молихова, Крымский р-н, Краснодарский край, забрали в 1942 г. из села Молдованское, Крымского р-на, Краснодарского края. Жил в пос. Тихоновка, Тельманского р-она. Умер в 1952 г.

Все остальные спецпоселенцы – немцы, граждане Советского Союза.

Их появление, как спецконтингента, на территории региона можно представить в 2 этапа: первый – в 1931 г. (на основании Постановления СНК ССР от 1 02.1930 г. «О выселении кулаков из районов сплошной коллективизации), почти все – из Саратовской области; второй этап – в 1941 г. (Постановлением СНК СССР и ЦК ВКПб от 26 авг. 1941 г. и Указом Президиума Верховного совета СССР от 28 авг. 1941 г., когда немецкое население было объявлено диверсантами, шпионами, фашистскими пособниками и подлежало насильственному выселению из обжитых мест), все прибывшие были из Московской области.

Из всех изученных дел, реабилитированы были только 2 человека. В 1998 г. по личному запросу в прокуратуру ее дочери Вольф Лидия Богдановна, 1888 г. рожд.

Шенберг Александр Иванович, 1918 г. РЕАБИЛИТИРОВАН в 1993 г. № 13/1373-93

Более информативными являются личные дела с литером, Уникальный материал содержится в единичных личных делах так называемых засекреченных агентов – литер. Красным чернилом писалась обложка личного дела (фамилия и номер дела.) Не будем называть фамилию, это немец, был мобилизован в трудармию 28 янв.1942 г. Работал в 11 отделении Севураллага НКВД на лесозаготовке. Не желая находиться там, в мае 1947 г. сбежал, тем самым совершив преступление ст.82ч. II УК РСФСР. Постановление: арестовать и привлечь к уголовной ответственности по месту задержания. В автобиографии он пишет, что его отпустили. На самом деле, задержав его, сделали осведомителем (стукачом), взяли с него Обязательство (расписку) в том, что он обязуется нести полную ответственность за закрепленными за ним семьями выселенцев и своевременно не позже, чем , как в трёхдневный срок доносить в спецкомендатуру об изменениях , происшедших в их семьях (рождениях, смертях, о побеге кого либо из членов семьи). Самолично пишет: обязуюсь доносить коменданту немедленно. Кроме того, я честно и добросовестно буду выполнять указания с/к о сохранении режима рапортом и доносить о состоянии десятидворки. Десятидворник. Там же прилагается список выселенцев за десятидворником. Исключен из числа десятидворников с 20.12 1950 как выбывший в другой поселок. Этот документ мы пока с этической точки зрения не озвучивали и не публиковали.

В процессе работы Государственной комиссии по реабилитации, на заседаниях разного уровня, а также в письменных запросах часто поднимается вопрос о правомерности терминов «трудпоселенцы, спецпереселенцы, спецпоселенцы». Региональной группой было выявлено:

До 1934 года в официальных документах насильственно переселённых лиц называли «спецпереселенцами». Это была так называемая «кулацкая ссылка». Таким образом, этот термин носил социально-политическую составляющую, т.е. борьбу с кулачеством. Спецпереселенческая система формировалась как структура ГУЛАГа. В 1934-1944 гг. – наряду с кулачеством появляется другая категория спецконтингента - «трудпоселенцы», к которым стали относиться не только так называемые кулаки, но и репрессированные по этническому признаку (поляки, корейцы, немцы, народы Северного Кавказа и др.). Главная цель – потребности народного хозяйства по освоению Казахстана. Тотально подверглись насильственному выселению со своих территорий 10 этносов. Среди них более 50% составляли немцы, на втором – чеченцы. Почти все они были высланы в Карагандинскую область. И, наконец, вновь спецпереселенцы с 1944 г. (в 1944 г. появился специальный отдел по спецпереселенцев, отделившийся от ГУЛАГа). Все категории, насильственно выселенных со своих территорий, стали называться так. Согласно документам НВД с 1949 года - «спецпоселенцами».

Весь массив изученных источников на сегодняшний день дает основание выделить три главных этапа массовых принудительных миграций и организации спецпоселений на территории Центрального Казахстана

1. Довоенный период (1930- е – до начала войны)
2. Военные годы (1941-1945)
3. Послевоенные годы (1946-1954 гг.)

В первый период спецпоселения комплектовались в основном за счет так называемой «кулацкой ссылки». Выселению на спецпоселение в отдаленные районы подлежала определенная категория кулацких семей на основании решения специальных «троек», состоявших из представителей ОГПУ, обкомов ВКП(б) и прокуратуры.

Первый эшелон с кулаками прибыл в Караганду в самом конце июня 1931 г. Возникло четыре поселка: Новая Тихоновка, Майкудук, Компанейский, Пришахтинск. На 10 сентября 1933 г. в Карагандинский спецпоселениях проживало уже 45700 спецпереселенцев. [3, лл. 9-10]

В начале 1937 г. в трудпоселках Тельманского района Карагандинской области проживало 39 860 чел. спецпереселенцев, а на 1 июля 1938 г. по области имелось 30 трудпоселков с населением 91 297 чел. [4. с.13]

К сожалению, мы располагаем только отрывочными данными о численности прибывавших в регион. Учитывая, что до места назначения добирались далеко не все, сотни спецпереселенцев скончались от голода и различных заболеваний, число высланных было, видимо, намного больше.

В довоенные годы депортации подверглись еще некоторые категории населения, не связанные с «раскулачиванием», но считавшиеся неблагонадежными. Советская власть, чтобы обеспечить форсированные темпы индустриализации, пошла на то, чего никогда не позволяло себе даже не очень церемонившееся с инородцами царское правительство – на депортацию целых народов. Весной 1936 года Совнарком принял постановление о выселении с территории Украины в Казахстан 15 000 семей польских и немецких хозяйств (65 тыс. чел.), как неблагонадежных. Они были расселены в Северо-Казахстанской и Карагандинской областях.

Основанием для переселения в Казахстан корейцев из пограничных районов Дальневосточного края» послужило Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 27 августа 1937 г. Местами временного расселения корейцев были определены шесть областей Казахстана, в том числе и Карагандинская область. По решению бюро Карагандинского обкома партии и президиума облисполкома от 7 октября 1937 г. предусматривалось расселить в трудпоселке № 13 (совхоз Каругля) и в совхозах и колхозах Карагандинской области 1100 семей корейцев, 900 семей корейцев углекопов расселить при шахтах №№ 9 и 12, 200 семей корейцев-специалистов и служащих расселить по районам области.

В 1937-1940 годах были депортированы более 12 тысяч граждан, в основном курдов и иранцев, живших вблизи иранской и афганской границ, более 10 тысяч лиц разной национальности из Мурманска и Мурманской области, в 1940-1941 годах - 380 тыс. жителей присоединенных Западной Украины, Западной Белоруссии и Литвы (в основном поляков, но также евреев, украинцев, белорусов и др.). К этим категориям надо добавить еще более 85 тысяч «антисоветских элементов» и «кулаков» из Латвии, Литвы, Эстонии, Западной Украины и Западной Белоруссии, Молдавии, депортированных в основном буквально за неделю до начала войны.

Несмотря на трагические последствия коллективизации и голода 1931 - 1933 гг., общая численность населения Карагандинской области за период между переписями 1926 и 1939 гг. увеличилось на 89 794 человек, или на 21,5% и составила 418 316 человек. Среднегодовой темп прироста населения был равен 1,7%, что превышало аналогичный показатель по республике (0,1%).

Второй период. Военные годы (1941-1945)

Годы войны ознаменовались продолжением политики депортации «неблагонадежных народов». По масштабам наличия спецконтингента Казахстан в конце войны и первые послевоенные годы занимал лидирующее положение в стране. В значительной степени этот показатель сложился за счет нашего региона.

Постановлением СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 26 августа 1941 год и Указом Президиума Верховного Совета СССР от 28 августа немецкое население было обьявлено диверсантами, шпионами, фашистскими пособниками и подлежало насильственному выселению из обжитых мест а по линии НКВД был распространен приказ «О мероприятиях по проведению операции по переселению немцев из республики немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей». Была составлена и разослана соответствующая «Инструкция по проведению переселения». Большинство из них должно было разместиться в Казахстане. К 25 октября 1941 г. в республике планировалось принять 467 тыс. немцев Поволжья, в том числе в Карагандинской области- 29,6 тыс. человек. [5, с.195-196] Затем по указанию Л.П. Берии было намечено расселить 6000 немцев из Калмыцкой АССР. Наконец, по плану на 13 сентября 1941 г. - 11000 человек. [6, л. 94]

Первоначальные планы их расселения постоянно менялись, они перебрасывались с места на место в соответствии с экономическими потребностями. Так, в материалах Карагандинского Облгосархива имеются сведения о немцах, прибывших в Ворошиловский район Карагандинской области за 1941-1945 гг. и местах их выхода. [7, лл. 25, 39]

Кроме немцев высылке со своих территорий во время войны подверглись в 1943-1944 гг. народы Северного Кавказа и Калмыкии. Первые эшелоны с ними прибыли в Карагандинскую область в середине марта 1944 г. - всего 37 938 чел. [5. С.22] На 20 мая 1944 г. На территории области находилось 36702 чел. [8, л. 94-104]

Насильственной депортации подверглись и другие народы: крымских татары, болгары и греки, австрийцы, венгры, румыны, итальянцы, проживающие в Крыму, на курортах и в городах Черноморского побережья, а также турки из Грузии. Большая часть их была размещена в нашем регионе.

Постановлением Исполкома Карагандинского Облсовета депутатов трудящихся и Бюро Обкома КП(б)К от 20 января 1944 года «О приёме и размещении спецпоселенцев» были созданы областные тройки (для оперативного руководства по приёму и размещению контингента), городские тройки (для проведения подготовительных мероприятий по приёму, размещению и трудоустройству), районные тройки (в районы, куда будет вселен прибывающий контингент).

3. Третий период. Послевоенные годы (1946-1954 гг.)

По мере освобождения от фашистов территории СССР Казахстан становится одной из главных опорных баз в восстановлении экономики пострадавших от войны районов. В ЦК приобрели еще более радикальный характер методы милитаризации труда. В регионе продолжала функционировать система многочисленных спецпереселенческих поселков.

Активное миграционное движение после войны не прекращалось. В потоке прибытий, как и прежде, спецконтингент занимал большую часть. На 1 августа 1949 г. на территории региона проживало 39 990 семей, или 117043 чел. спецпереселенцев. Из них в г. Караганде – 22 059 семей, или 56 713 чел.; в районах области – 17 931 семья, или 60 330 чел. [9, л.7]

В это же число вошли депортированные в послевоенные годы с территории Западной Украины ОУНовцы и члены их семей- 7 433 чел, или 3 019 семей [10, с.83,88].

Для учета спецпереселенцев в Карагандинской области было организовано 113 спецкомендатур МВД [11, л.8].

По состоянию на 15.12.52 в Темиртау проживало 5587 взрослых и 2861 детей спецпереселенцев. На территории Осакаровского района в этот же период проживало 5455 семей – 3419 мужчин, 4804 – женщин, 5717 – детей. [12, л.21].

По состоянию на 1 января 1953 г. численность спецпереселенцев в области составляла 135 075 чел. Из них немцы- 78 843 чел.; народы Северного Кавказа – 44 247 чел.; «ОУНовцы»- 7 423 чел.; поляки – 2 424 чел.; из Краснодарского края и Ростовской области в 1942 г. – 1 434 чел.; «власовцы» – 433 чел.; калмыки – 73 чел.; из Крыма –63 чел. (болгары-5, татары –55, армяне – 3); из Молдавии в 1940- 1041 гг. –47 чел.; из Прибалтики в 1940- 1941 гг. – 40 чел.; из Грузии в 1944 г. –27 чел.; из западных областей УССР и БССР в 1940 –1941 гг. – 10 чел.; с «Черноморского побережья» - 6 чел.(греки); иранцы –4 чел.; из Прибалтики в 1945 –1949 гг. – 1 эстонец. [18, с.180]

Насильственное переселение в область продолжалось вплоть до 1954 года. Что касается системы спецпоселений в Карагандинской области, то она просуществовала вплоть до 1960-х годов.

Таким образом, рабочая группа планомерно выполняла задачу объективного исследования всех архивных документов, установление событий того времени, необходимых для восстановления исторической справедливости в отношении невинных жертв политических репрессий и их полной политико-правовой реабилитации.

Предложения по усовершенствованию работы по реабилитации жертв политических репрессий

1. Создать электронную базу спецпереселенцев (спецпоселенцев) Центрального Казахстана

Предполагаем, что в архиве Центра правой статистики и специального учета (ЦПСиИ) при прокуратуре Карагандинской области сохранены не все дела. Ряд бывших спецпереселенцев вспоминают, например, что дела за 1935 год не сохранились, поэтому многим в реабилитации в разные годы было отказано. Возможно, что дела и за другие годы пострадали.

Отправной точкой для создания электронной базы спецпереселенцев может явится персональная алфавитная карточка спецпереселенца, где есть фамилия, имя, номер фонда, где есть упоминание об этом человеке.

Например, Милехин Фрол Ф. был переселен в Караганду в 1932 году. Работал на руднике №7. По фонду и описи возможно восстановить более подробную информацию. Даже если не сохранилось личное дело спецпереселенца, можно доказать, что он находился на спецпоселении.

К этой научно-исследовательской работе привлечь студентов, магистрантов, докторантов исторического факультета.

2. Работу по изучению личных дел спецпереселенцев необходимо продолжить. Эти сведения нужны сотням тысячам людей и в нашей стране, и в других странах мира, где живут наши соотечественники, для того, чтоб найти, хоть какие-то сведения о судьбах родственников. Они нужны ученым, историкам, краеведам, журналистам, чтобы восстановить в полном объеме память о политическом терроре, подробности которого десятилетиями скрывались и замалчивались. И, в частности, – увековечение памяти жертв.

3. Изыскать возможность реанимации кинодокументов, описать и систематизировать коллекцию фотодокументов и создать отдельный архивный фонд по этим материалам.

4. Предлагаем насильственные депортации этносов в годы массовых политических репрессий определить понятием «этнические депортации», вычленив их из общего числа спецпереселенцев, спецпоселенцев и т.п., в число которых они входили. Таким образом, высылка на спец. поселение по этническому признаку даст основание ввести в научный и нормативно-правовой оборот понятие «этническая депортация», как форма массовых политических репрессий.

Список литературы

ГАКО.Ф.205.Оп.6.Д.1416.Л.112-114
ГАКО. Ф.205.Оп.6. Д. 1384. Л.3,88; Д.1477. Л.19-21
ГАКО. Ф.15. Оп.1. Д.77. Л.9-10
Земсков В.Н. Кулацкая ссылка накануне и в годы Великой Отечественной войны.//Социс. 1992. №2.
Земсков В.Н. Об учете спецконтингента во Всесоюзных переписях населения 1937 и 1939 гг. // Социс. -1991. №2
ГАКО. Ф.239, Оп.1, Д. 392. Оп.59
ГАКО. Ф.18. Оп.1. Д.164
ЦГА РК. Ф. 1137, Оп. 9, Д.141
ГАКО.Ф.1п. Оп.7.Д.133
Земсков В.Н. Об учете спецконтингента во Всесоюзных переписях населения 1937 и 1939 гг. // Социс. -1991. №2
ГАКО.Ф.1п. Д.133
ГАКО.Ф.1п. Оп.7. Д.296.
Всесоюзная перепись населения 1939 г. Краткие итоги.- Москва: Наука, 1991.

ОБУЧЕНИЕ ДЕТЕЙ ДЕПОРТИРОВАННЫХ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАНЕ В 1930–1950-Е ГОДЫ

Елеуханова С. В., к.и.н., ассоциированный профессор
Карагандинский университет им. академика Е. А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда,
eleuxanova62@mail.ru

Историография истории спецпоселения в Казахстане в 1950-х гг. имеет солидную базу. История пребывания детского контингента немецкой национальности в названный период осталась вне поля зрения исследователей. Недостаточно изучены проблемы, связанные с особенностями процесса обучения детей депортированных немцев в Казахстане в 1950-е гг. Актуальность выбранной темы связана с не разработанностью темы в казахстанской историографии. Следует учитывать, что образование является важным фактором понимания культуры и истории народа.

В апреле 1936 г. на территорию Карагандинской области были выселены «политически неблагонадёжные» немецкие и польские крестьянские хозяйства с Украины. В Северо - Казахстанской и Карагандинской областей было размещено 14048 хозяйств переселенцев. В их

составе были взрослые –55,2 процента, подростки – 6,2 проц. и дети –38, 6 проц. [1, с. 85]. Общая численность депортированных немцев в 1941-1942 гг. неизвестна. Исследователи называют разные цифры: 462 тыс., 420 тыс. [1, с. 136]. Немцев причислили к потенциальным врагам по этнической принадлежности фашистской Германии.

24 января 1938 г. Оргбюро ВКП(б) приняло Постановление «О реорганизации национальной школы» [2, с. 342-343]. В нём отмечалось, что национальные школы превратились в «очаги буржуазно - националистического антисоветского влияния на детей», наносят «огромный вред делу правильного обучения и воспитания детей, «преграждают путь к дальнейшему получению образования в техникумах и высших учебных заведениях [2, с. 342].

В 1938 г. ЦК ВКП(б) принял решение: «Реорганизовать особые национальные школы (немецкие, финские, польские, латышские, эстонские и др.) в советские школы обычного типа, а также ликвидировать существующие при обычных советских школах особые национальные [1, с. 342]. Так в Карагандинской области были закрыты 20 немецких школ: в Карагандинском районе – 4 школы, в Тельманском районе – 5 школ, в Новочеркасском районе – 4 школы, в Еркеншиликском районе – 2 школы, в Акмолинском районе – 5 школ. В них обучалось 2725 детей [3, л. 36-36об].

13 марта 1938 г. вышло постановление ЦК ВКП(б) «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей» [2, с. 391].

Постановление ЦК ВКП (б) от 13 марта 1938 г. «О мерах улучшения преподавания русского языка в школах автономных республик и областей РСФСР» предусматривало увеличение часов на изучение русского языка в национальных школах с 549 часов до 1590 часов. В документе отмечалось необходимость создания во всех национальных педагогических и учительских институтах отделений для подготовки преподавателей русского языка в национальных школах [4, с. 42].

Постановлением Совета Народных Комиссаров Казахской ССР от 13 апреля 1938 г. все национальные школы в республике были организованы в «советские школы обычного типа с преподаванием на казахском и русском языке» [3, л. 5-6].

1 сентября 1938 г. в Казахстане было закрыто 377 национальных школ 20 этносов, проживавших в Казахстане. В 1938 г. в Карагандинской области имелось всего 574 школы. из них начальных – 457 , неполных средних – 87, средних – 30, техникумов – 5 и шкод фабрично-заводского обучения (ФЗО) – 1. В них обучалось 3675 детей немецкой национальности [5, л. 6].

Дети спецпоселенцев наравне с детьми местных жителей имели право учиться в школе. В 1940-е - 1950-е гг. школы, в которых обучались спецпоселенцы, испытывали большие трудности учебно-методического и материально-технического характера. В учебных заведениях не хватало учительских кадров, был острый дефицит буквально всего: мебели, наглядных пособий, учебников, канцелярских принадлежностей.

Серьезной проблемой в эти годы являлось приобщение детей спецпереселенцев к образованию. Проблема охвата детей спецпоселенцев учебой стала решаться в период 1945-1946 гг.. Так, в Постановлении СНК и ЦК КП(Б) Казахской ССР от 26 апреля 1945 г. сказано, что «Народный комиссариат просвещения КССР не проводит достаточных мер по охвату детей спецпоселенцев учёбой [6. с. 141]. Так, в 1949 г. в Северо-Казахстанской области школьным обучением было охвачено лишь 44 % детей немецкого происхождения [7, л. 30–32]. В Кокчетавской области обучалось около 53 % детей немецких переселенцев [7, л. 24–27].

В начале 1950 г. наибольшее количество детей спецпоселенцев в Казахской ССР являлись немцами, чеченцами и ингушами. К середине сентября 1950 г. в Казахстане находилось около 78 тысяч детей немецкой национальности в возрасте от 7 до 14 лет включительно. Не посещали школу около 9 тысяч детей (11%) [8, л. 54–57] К началу 1950/1951 учебного года в Карагандинской области было учтено 11295 детей немцев в возрасте от 7 до 14 лет, из них в Караганде проживало 3890 детей немецкой национальности [9, л.133-134]. На июль 1951 г. в Караганде на учёте состояло 6129 детей, из них – 4142 ребёнка немецкой национальности [9, л.52].

В официальных документах выделено несколько основных причин не посещения учебных заведений детьми спецпоселенцев. Следует учитывать, что у многих детей – немцев было слабое здоровье, связанное недоеданием, распространением среди них различных инфекционных заболеваний. Часть родителей – немцев не желали обучать своих детей в русских школах. В реальности родителей не устраивало обучение их детей не на своем родном языке. Недовольство вызывала обязательная атеистическая пропаганда, проводимая среди учащихся всех

национальностей. Взамен советской идеологии спецпоселенцы старались противопоставить религию, которая для депортированных народов была духовной опорой.

Так, в Справке Комиссии ЦК Компартии Казахстана в ЦК « О состоянии работы среди спецпоселенцев, расселённых в Келлеровском районе Кокчетавской области» от 15 декабря 1952 г. отмечено: «У спепоселенцев всех контингентов проявляется религиозный фанатизм. Молодёжь находится под влиянием своих родителей, исполняющих религиозные обряды, которые препятствуют вступлению своих детей в пионерские и комсомольские организации. Так,например, ученицы 6 класса Нагорновской неполной средней школы Пех Вера и Зина учатся хорошо, но мать не разрешает им вступать в комсомол. Такие же факты имеются в селе Леонидовка, Летовочное и Волынском и других, в связи с чемпионерские и комсомольские организации малочисленные и не имеют роста.

Директора школ Летовочной средней школы Кузнецова и Леонидовской неполной средней школы Цой жаловались, что многие родители не желают обучать своих детей и препятствуют их учёбе. При настоятельных требованиях директоров школ обучать детей в соответствии с законом об обязательном всеобщем обучении, некоторые родители высказывают угрозы по адресу директоров школ. Например, директор школы Цой неоднократно беседовал со спецпоселенцем Кооп и просил его, чтобы он не препятствовал своим детям посещать школу. После этих бесед спецпоселенец Кооп одному учителю заявил: «Пусть ваш директор отсюда живым или мы его убьём». Такое отношение родителей к обучению своих детей отражается на их успеваемости, в результате чего в селе Летовочном из школы исключило 10 человек детей колхоза «Новый путь» за неуспеваемость» [10, лл.71-77].

В официальных документах отмечалось, что такое положение складывалось там, где школы не провели соответствующей воспитательной и разъяснительной работы с родителями этих детей [9, л. 52-53].

Самое главное, дети в связи с тяжёлым материальным положением родителей не имели одежды и обуви, вынуждены были работать в колхозах, совхозах и на производстве для получения средств к существованию семьи [11, с. 634].

По воспоминаниям Р. Бургарт, она 3 года подряд вынуждена была ходить в 1-й класс, так как могла учиться только до наступления зимы, а затем, в связи с отсутствием обуви, оставляла учёбу. Вышли из положения тем, что сшили из рукавов фуфайки нечто вроде «сапогов», да доброте школьной учительницы, которая разрешала не покидать классную комнату на перемене и греться у печки, она проходила школу всю зиму» [12, с. 166-167].

Значительная часть детей выселенцев - спецпоселенцев не училась из-за отсутствия школ в местах расселения выселенцев - спецпоселенцев или большой отдаленности школ от спецпоселков, отсутствия в школах старших классов. Другим препятствием к обучению детей выселенцев являлся языковой барьер. Обучение проводилось, как правило, на русском языке. В послевоенный период в образовательной политике Советского государства проявляется тенденция усиления внедрения русского языка во всех учебных заведениях. Можно с уверенностью сказать, что знание русского языка в тот период было главным условием успешного будущего. Данное обстоятельство препятствовало обучению детей немецкой национальности на родном языке. При обучении спецпереселенцев не учитывались национальная и языковая специфика, напротив, усиливались унифицирующие тенденции в образовании. Сами депортированные народы воспринимали такую политику государства, как проявление «политики принудительной ассимиляции».

Причины не посещения детей спецпоселенцев немецкой национальности учебных заведений были связаны также с проявлением предвзятого и даже неприязненного к ним отношения. Так, Миллер Лилия Александровна – бывшая спецпоселенка п. Актас Карагандинской области вспоминала: «В 1950 г. я пошла в первый класс в школу по ул. Привольная, очень плохо знала русский язык, за это меня постоянно били одноклассники. В 1955 г. избили так, что я пролежала в больнице восемь месяцев. И только в 1956 г. продолжила учиться, но уже в вечерней школе, где получила 7-классное образование [13, с. 206].

Кнехт Константин Адамович вспоминал: «Моё немецкое имя Густав, но когда я пошёл в школу взял русское имя Константин. Меня обзывали «фашист» и приходилось драться с обидчиками [13, с. 197].

В марте 1952 г. колхоз имени 1-го Мая Тельманского района посетил корреспондент газеты «Социалистическая Караганда» для фотографирования отличников учёбы средней школы. Когда к нему были направлены ученицы отличницы школы спецпоселенки – немки Винтер и

Нельтнер, то корреспондент их фотографировать отказался, заявив: «Нам немцев не надо» [10, л. 183]. Другой пример: комендант общежития отобрал постель у выпускника школы фабрично-заводского обучения (ФЗО) спецпоселенца Ивана Судгаймер и выгнал его из общежития [13, с. 191].

Все перечисленные факторы тормозили процесс осуществления всеобуча.

Органы народного образования стремились сократить до минимума число детей, не посещавших школы. Так, местные органы власти предпринимали попытки решить данную проблему, оказывали денежную помощь детям из числа спецпоселенца для приобретения промтоваров, одежды и обуви. Материальная помощь была единовременной и охватывала ограниченное количество семей, находящихся в катастрофической ситуации. При этом финансовая помощь была необходима практически всем детям спепоселенцам, особенно многодетным семьям. Руководство республики большое значение придавало роли школьных интернатов в реализации всеобщего семилетнего обучения. Пришкольные интернаты сыграли свою роль в решении многих проблем народного образования, в том числе в вопросе охвата детей школьным образованием, которые проживали вдали от районных центров и города.

В середине 1950-х гг. Министерство просвещения признавало тот факт, что местные советские и партийные органы недостаточно уделяли внимания вопросу обязательного семилетнего обучения детей выселенцев-спецпоселенцев. Признание в это время. существенных недостатков в обучении детей депортированных народов было связано, прежде всего, с необходимостью закрепления репрессированных в местах поселений.

В действительности ограничения прав детей спецпереселенцев касались и получения общего среднего и профессионального образования. Так, в сельской местности можно было получить, как правило, начальное образование. Семилетние и средние школы действовали в городах. Многие дети по этой причине прекращали учёбу. Несмотря на все сложности, у многих детей спецпоселенцев было стремление к получению образования. В 1950-х г. появилась возможность для его реализации. Для детей спецпоселенцев вводились специальные квоты на поступление в высшие учебные заведения. Постановление ЦК КП(б) Казахстана «О приёме спецпоселенцев в высшие учебные заведения» от 28 мая 1952 г. определило вузы, куда разрешалось поступать данной категории депортированных. Так, принимали в ограниченном количестве выпускников школ из числа спецпоселенцев в Казахский сельскохозяйственный, ветеринарно-зоотехнический, медицинский, Чимкентский технологический и учительские (кроме Алма-Атинского) институты. Условием поступление являлось членство в комсомоле, активная общественная работа. Был запрещён приём спецпоселенцев в Казахский государственный университет им. С. М. Кирова, в Алма-Атинский юридический, Казахский горно-металлургический, физкультурный и педагогический институты, а также в консерваторию [13, с. 202].

О нарушении прав детей спепоселенцев немецкой национальности говорят многочисленные жалобы в разные государственные инстанции. Так, 27 июня 1951 г. на имя секретаря ЦК КП(б) Казахстана Омарова поступила информация Административного Отдела ЦК КП(б) К: «Гражданка Штуккерт М. А. обратилась с заявлением на имя товарища Сталина И. В., в котором жаловалась, что её сына не принимают в учебное заведение по подготовке лётчиков, ввиду того, что его отец по национальности немец» [14, л.28].

Бывший спецпоселенец Мейсер Альберт Александрович так вспоминает о своём поступлении в 1953 г. в горный институт Караганды в 1953 г., после окончания 10 классов: «После сдачи двух экзаменов, а я их сдал на «4» и «5», нам спецпереселенцам, вернули документы. Просто вышвырнули из института на все четыре стороны, объяснив это тем, что получено такое указание свыше: институт режимный [15, л. 16]. 5 июля 1954 г. Постановлением Совета Министров СССР были сняты с учёта спецпоселений дети старше 16 лет, принятые и направленные в учебные заведения. Им разрешался выезд к месту учёбы в любой пункт страны [7, с. 12]. С 1955 г. в связи со снятием некоторых ограничений в правовом положении детей спецпереселенцев, партийные и советские органы оказывали помощь нуждающимся детям в устройстве их в бюджетные и общественные интернаты, содействовали поступлению детей спецпоселенцев в школы рабочей и сельской молодёжи, в высшие и специальные средние учебные заведения. В реальности, детей спецпереселенцев не были готовы принимать во многих вузах, что сильно ограничивало выбор будущей профессии.

По архивным источникам, на 1 января 1956 г. в педагогических институтах Казахстана получали образование 186 студентов немецкой национальности, в педагогических училищах 213

человек [16, л. 87]. В конце 1955/1956 учебного года в высших учебных заведениях Карагандинской области обучался 161 студент немецкой национальности, что составило 81,7 проц. от всех обучающихся в высших учебных заведениях спецпереселенцев. В специальных средних учебных заведениях обучалось 217 немцев [17, л.20].

В 1958/59 учебном году на дневных факультетах 11 педагогических вузов обучался 271 человек [18, л. 2]. В это же время на отделениях заочного обучения проходило обучение 507 немцев [18 , л. 2]. В 13 педагогических училищах обучалось 78 немцев [19, л. 2].

В 1956 г. Министерство просвещения Казахской ССР вместе с отделом пропаганды и агитации ЦК Компартии Казахстана провело работу по выявлению мнения родителей детей спецпоселенцев по вопросу желаемого языка обучения для их детей. Родители - немцы высказалось за обучение детей на русском языке, мотивируя своё желание тем, чтобы их дети могли свободно обучаться в высших учебных заведениях [13, с. 26]. Так, немец Лефлер В. П. из колхоза им. Тельмана Павлодарского района – учитель с 37-летним педагогическим стажем в личной беседе сказал: «Преподавание на родном языке – надуманная и ненужная затея. Даже в Саратовской области ещё в 1939 г., мы, по требованию родителей перешли к преподаванию своих предметов на русском языке. Я лично не слышал ни одного высказывания родителей о желании обучать детей на родном языке». Преподаватели семилетней школы при колхозе им. Кирова Э. Л. Гуттенлохер, Е. А. Леман, Л. А., Л. Ф. Доц заявили, что они работают в данной школе с момента переселения, что в их школе более 90 проц. учащиеся – немцы, но ни одной просьбы о преподавании на родном языке от родителей они не имели и не имеют, и сами лично считаю это нецелесообразным [20, л.102-105].

В большинстве сельских школ, где обучались дети немецкой национальности, начиная с 5-го класса, преподавался немецкий язык, как учебный предмет. Поэтому родители-немцы не ставили никаких требований по преподаванию немецкого языка в младших классах [13, с. 27].

2 февраля 1957 г. Советом Министров КазССР было принято постановление «О введении преподавания родного языка для детей немецкой национальности в школах Казахской ССР». В Карагандинской области на 1957/1958 учебный год было организовано238 групп, с охватом 4035 человек [13, с. 12]. Министерство просвещения Казахстана обязано было ввести со второго полугодия 1957/1958 учебного года во 2–4 классах школ в местах проживания немецкого населения преподавание немецкого языка для детей немецкой национальности по 2 часа в неделю сверх учебного плана, установленного для начальных классов школ республики [21, л. 10–11].

Важным условием для введения дополнительных часов по немецкому языку было наличие не менее 10 учащихся. В результате такие группы появились в крупных колхозах и совхозах, где компактно проживали немцы. Качество подготовки на дополнительных занятиях было невысоким. Это было связано со многими проблемами. Для преподавания дополнительных часов по немецкому языку необходимо было методическое обеспечение: программы, буквари, учебники, словари, книги для чтения. Отсутствовали специалисты, которые могли бы проводить эту работу.

И всё же, несмотря на все сложности в организации групп изучающих немецкий язык как родной, количество таких групп постепенно росло, как и количество детей, обучающихся в них. Так, в 1957/1958 учебном году работало 975 групп, в которых обучалось 16114 детей –немцев, то 1958/1959 учебном году функционировало 1099 групп с количеством учащихся –17508 человек. В 1959/1960 учебном году действовало 1429 групп с наполняемостью 24966 детей немецкой национальностей [21, л. 4].

Таким образом, Казахстан был одним из основных регионов размещения депортированного немецкого населения. Декларированное право всех национальностей на обучение детей на родном языке, провозглашённое Советской властью, действовало относительно в полной мере в 1920-х г. -первой половине 1930 гг. В конце 1930-х гг. русский язык стал доминировать во всех сферах жизни и вытеснил национальные языки и лишил их многих функций. Процессы в образовании в 1930-1950-е гг. детей депортированных немцев были характерны для детей спецпоселенцев всей страны.

Образовательная политика государства в 1950-х гг. отличалась от условий обучения детей спецпереселенцев 1930-х- 1940-х гг. Однако основной вектор отношения государства к национальным школам сохранялся и в 1950-е гг. Школа по-прежнему была главным источником идеологического воздействия на детей спецпоселенцев. Она стремилась нивелировать влияние семьи на детей. При обучении спецпереселенцев не учитывались национальная и языковая специфика, усиливались унифицирующие тенденции в образовании. Обучение не на родном, а на

русском языке приводило их с одной стороны к языковой адаптации, с другой размывало этнокультурную идентичность учащихся

Работа подготовлена в рамках реализации проекта: «Дети ГУЛАГа: из истории казахстанских лагерей и спецпоселений». Руководитель проекта д.и.н., профессор Сактаганова Зауреш Галымжановна.

Список литературы

Из истории немцев Казахстана (1921 – 1975 гг). Сборник документов: Архив Президента РК / Отв. ред. Г. А. Карпыкова. – Алматы -Москва, 1997. – 376 с.
ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933-1945. – М.: РОССПЭН, 2009. – 401 с.
Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 1692. Оп. 1. Д. 137.
Мякшев А. П. Национально-языковое строительство в Советском Союзе в послевоенный период: основные направления и тенденции // Известия Саратовского ун-та. Сер. История. Международные отношения. 2015. Т. 15, вып. 3. С. 40 – 48.
Государственный архив Карагандинской области (ГАКО). Ф. 1П. Оп. 2. Д. 285.
Бугай Н. ф. 40-е – 50-е годы: последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) //История СССР. – 1992. – № 1. – С. 122- 143.
Архив Президента Республики Казахстан (АПРК). Ф. 708. Оп. 13. Д. 203
АП РК. Ф. 708. Оп. 15. Д. 234
ГАКО. Ф. 1П. Оп. 7. Д. 133.
АП РК.Ф. 708.Оп.16/2.Д. 54.
История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 5. Спецпереселенцы в СССР. – М.: РОССПЭН, 2004. – 823 с.
Бургерт Л. А. Немецкое население Восточного Казахстана в 1941-1956 гг. – Усть-Каменогорск, 2001. – 375 с.
Немцы в Карагандинской области (конец XIX -90-е гг. XX века).Сборник документов и материалов. Часть 1 // Сост. Л. В. Кулакова, О. Я Яковенко// Под ред. У. А. Амантаева – Караганда. 2011. – 240 с.
АП РК Ф. 708.Оп. 708.Оп.15.Д. 1625.
ГАКО. Ф. 1418. Оп. 1. Д. 26.
ЦГА РК Ф. 1692. Оп. 1. Д. 2612.
ГАКО. Ф. 1П. Оп. 1. Д. 661.
ЦГА РК Ф. 1692. Оп. 2.Д. 187.
ЦГА РК Ф. 1692. Д.189. Л. 2.
АПРК Ф. 708. Оп. 28. Д. 1339а
ЦГА РК. Ф.1137. Оп. 1. Д. 444

ВОПРОСЫ БЛАГОУСТРОЙСТВА КАРАГАНДЫ В 1955-1970 ГГ.

Елеуханова С. В., к.и.н., ассоциированный профессор
Кентбек С. Қ, к.и.н., ассистент профессора
Утебаева А. Д., старший преподаватель
Карагандинский университет им. академика Е. А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
eleuxanova62@mail.ru, kentbek59@mail.ru, arik309@mail.ru

Авторы статьи поднимают проблемы благоустройства города Караганды в 1955 - 1970-е гг. и их реализацию в рамках истории повседневности. Исследование написано на основе документов Государственного архива Карагандинской области (ГАКО), а также воспоминаний старожилов города и материалов периодической печати.

С середины 1950-х гг. руководство страны начинает уделять значительное внимание развитию строительства. Внимание к вопросам градостроительства и архитектуры нашло отражение в целом ряде опубликованных в этот период постановлений ЦК КПСС и Совета Министров СССР. В тоже время, вопросы застройки и формирования облика городов активно обсуждались в ходе Всесоюзных совещаний и съездов архитекторов и градостроителей,

материалы которых нередко появлялись на страницах периодической печати. В исследуемый период все большее значение в экономической жизни страны приобретает Центральный Казахстан.

Советские градостроители, бережно относясь к исторически сложившейся планировке городов, вносили в нее изменения в соответствии с новыми техническими условиями городского хозяйства и требованиями улучшения условий жизни населения; предусматривали меры по оздоровлению городов; формировали рациональные сети культурно-бытового обслуживания населения; последовательно применяли принцип зонирования территорий, выделяя промышленные, селитебные, транспортные, складские зоны; предусматривали устройство объездных транзитных магистралей, дифференциацию сети улиц, улучшали озеленение, создавая парки и сады; благоустраивали набережные водоемов для повседневного отдыха населения; использовали зеленые насаждения для защиты города от загрязнения промышленными отходами и улучшения его микроклимата.

Н. С. Хрущёв стал инициировать увеличение объёмов строительства жилья, для чего стали разрабатывать новые проекты и крупноблочные методы. В середине 1950-х гг. во внешнем облике городов Центрального Казахстана произошли кардинальные изменения, связанные с Постановлением ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об устранении излишеств в проектировании и строительстве» [1]. Следует учесть, что с 1956 г. были уменьшены нормы выделяемого жилья – вместо 9 кв.м жилой площади на человека стало 7 кв.м, а на семью перестали выделяться дополнительные кв. метры

В 1955-1957 гг. институт «Карагандагипрошахт» разработал проект генерального плана строительства Караганды с перспективой на 15-20 лет. Руководителем проекта был назначен архитектор О. П. Кудрявцев. В 1957 г. проект был рассмотрен и одобрен Карагандинским городским Советом депутатов трудящихся. С 1958 г. на основе нового генерального плана началась реконструкция и развитие города Караганды – культурного и промышленного центра области. В условиях города приемы застройки микрорайонов определялись целым рядом природных факторов: защита от летних и зимних ветров, снижение летней температуры и увлажнение воздуха, создание искусственных водоемов и микрорельефа. Но такая практика не получила реализации. Имели место нарушения проектов детальной планировки, санитарных норм и архитектурных требований [2, с. 27].

Административным и общественно-политическим центром в группе городских районов по-прежнему оставался Новый город, в котором проживало к этому времени свыше пятидесяти процентов населения Караганды. К середине 1950-х гг. Новый город стал благоустроенным, с единым архитектурным стилем. К этому времени в Караганде насчитывалось около четырёх тысяч зданий культурно-бытового и производственного назначения [3, л. 27]. Его центр сформировали: монументальное здание облисполкома, площадь с памятником В. И. Ленину и большой сквер. В 1958 г. в центре города был поставлен памятник Герою Советского Союза Нуркену Абдирову. Монумент общей высотой девять метров состоит из мраморного постамента и чугунной скульптуры, изображающий Н. Абдирова за штурвалом в решающий момент выполнения своего последнего боевого задания.

Чётко стали вырисовываться контуры будущих кварталов, проспектов, улиц, таких как проспект Ленина, Чкалова, Гоголя, Крылова, Бульвар Мира и других. Коренным образом были реконструированы многие улицы и площади, появились десятки новых благоустроенных улиц, площадей, скверов, бульваров.

Масштабы работ по благоустройству шахтёрского города возросли. В 1951-1955 гг. в строительство Большого карагандинского водопровода было вложено около 40 млн. рублей, введено в действие 92,5 км магистральных водопроводных линий, построено 30,2 км канализационных коллекторов. Была закончена первая очередь канализации посёлков Новый Майкудук, Большая Михайловка, восьми кварталов Нового города [4, л. 244].

В 1955 г. создаётся областной автобусный трест, в который вошли несколько предприятий автотранспорта. Протяжённость автодорог достигла 145 км. Асфальтобетонные магистрали соединили Новый город с городом спутником Караганды – Саранью, посёлками Чурубай – Нуринского района, шахтами № 1, «Вертикальная», № 35 и др. По 18 автобусным маршрутам города курсировали 110 автобусов. Значительно увеличился парк легковых и грузовых такси. На 30-километровую трамвайную трассу ежедневно выходили 37 вагонов. Только за 1953-1955 гг. они перевезли 30 млн. пассажиров. Железные дороги и авиалинии связывали Караганду с другими

промышленными центрами республики и Советского Союза. С 1967 г. было организовано троллейбусное движение [5, л. 115].

В последующие годы – 1956-1960 гг. бюджетные ассигнования на коммунальное строительство и благоустройство города постоянно увеличивались, более квалифицированно стали решаться эти вопросы местными партийными и советскими органами. В работах по благоустройству города активно участвовала общественность и население Караганды.

В 1959 г. в Центральном Казахстане была проложена грунтово-естественная сеть автомобильных дорог протяженностью 1700 км. Об уровне развития дорожной отрасли ярко свидетельствуют темпы прироста благоустройства автомобильных дорог. С 1961 г. по 1965 г. в области было введено 120 км., с 1966 г. по 1970 г. – 1021 км., с 1970 г. по 1975 г. – 1089 км., с 1975 г. по 1980 г. –716 км дорог [3, л. 223].

Большая работа проводилась по озеленению города, что было особенно важным в условиях Караганды с её резко континентальным климатом. Дальний парк и парк им. Костенко в центре Старого города, Южный парк Зеленстроя и Берёзовая роща, городские скверы стали излюбленным местом отдыха горожан Караганды.

В питомниках Зеленстроя и на опытных участках Ботанического сада города выращивались и ежегодно высаживались на улицы, в сады и парки сотни саженцев деревьев и кустарников, рассада для клумб. Крупные массивы парков, садов, скверов, бульваров, уличные посадки стали значительно влиять на микроклимат Караганды, защищать город от угольной пыли шахт, от дыма и газов заводов. Преграждался путь ветрам, на улицах города уже не могли бушевать снежные бураны зимой и пыльные бури летом.

На авиатрассах Караганда – Балхаш, Караганда – Павлодар – Семипалатинск с июля 1964 г. начал курсировать комфортабельный турбовинтовой 48-местный АН-24. Беспосадочные рейсы связали Караганду с многими городами Советского Союза – Москвой, Ленинградом, Киевом, Сочи, Ташкентом, Алма-Атой, Фрунзе, Новосибирском, Омском, Челябинском, Куйбышевым, Симферополем, Минеральными водами и т.д. Карагандинский аэропорт стал одним из крупнейших в Казахстане.

Бурное индустриальное развитие города Караганды в 1960-е гг. прошлого столетия, дальнейшее освоение угольных месторождений и строительство крупных промышленных предприятий привело к расширению территории города. В 1960 г. Караганда занимала площадь 664 кв. км, вместо 290 кв. км. в 1938 г., город протянулся с юго-запада на северо-восток на 40 км, а с севера на юг на 20 км .

Газоснабжение в Центральном Казахстане началось в 1961 г. после сдачи в эксплуатацию первых газобаллонных установок в Караганде, создания городского управления газового хозяйства, в составе которого находилось 5 эксплуатационных районных служб, управление газового хозяйства в Темиртау, конторы в Сарани и Шахтинске, межрайонная контора газового хозяйства в Абае.

В ноябре 1968 г. был утвержден новый генеральный план строительства Караганды, разработанный коллективом архитекторов под руководством В. Шкварикова, А. Хохлова в институте ЦНИИ г. Москвы. Во время его разработки застройка Караганды проходила в основном в районе Нового Майкудука, который должен был стать сложным промышленным и густонаселенным комплексом.

В 1969 г. началось строительство Юго-Востока города – будущего центра Караганды. Здания Юго-Восточного жилого массива имели культурно-просветительское назначение. Так, одним из первых зданий стал главный корпус Карагандинского Государственного университета, который сейчас носит имя академика Евнея Арстановича Букетова. Главный корпус и прилегающий к нему студенческий городок закладывались в 1970-е гг.

Застройка главных улиц и магистралей Караганды осуществлялась типовыми постройками, но с индивидуально - оформленным фасадом, что улучшало архитектурный облик зданий. Архивные документы подтверждают, что первыми зданиями, построенными на Юго - Востоке Караганды, были школа № 16, детский сад, жилые дома № 23, 25, 27. В 1972 г. открылась аптека по ул. Строителей 16. В 1976 г. заработал первый в Караганде специализированный магазин «Океан». Самыми первыми улицами Юго-Востока были проспект Строителей и проспект Шахтеров.

Жилой массив «Степной» формировался из четырех микрорайонов: «Степной-1», «Степной-2», «Степной-3», «Степной-4». Жилые блоки планировались с полузамкнутыми дворовыми пространствами, с выделением отдельных зон для отдыха, для зоны подвижных игр и

занятий спортом, для хозяйственных нужд. Были построены микрорайоны «Орбита», «Гульдер», которые отличались друг от друга, имели «своё лицо».

Свой вклад в создание архитектурного облика Караганды наряду с архитекторами внесли художники, оформители, скульпторы, озеленители, дизайнеры [6, л. 50].

К 1975 г. в основном завершилась ликвидация старой и застройка новой части Караганды. Восемь площадей и четырнадцать основных улиц, застроенных многоэтажными зданиями, определили внешний облик города. Стержнем Нового города стал Советский проспект. На пересечении его с улицей «40 лет Казахстана» была создана главная административная площадь города им. 50-летия Октября, на которой был возведён величественный памятник В. И. Ленину (1975 г.). Монумент высотой 11 м., был выполнен из красного гранита. Памятник символизировал незыблемость коммунистической власти, приверженность марксистско-ленинской идеологии, мощь советского государства, придавал особую специфику центру города [7, с. 51]. В Караганде были установлены в своё время памятники и другим деятелям советской эпохи : И. В. Сталину, С. М. Кирову, Г. К. Орджоникидзе.

Здания Дома Союза и Центрально- Казахстанского геолого-управления на противоположной стороне площади образовали своеобразный вход в Центральный парк культуры и отдыха им. 30-летия ВЛКСМ. За административной площадью был построен центр торгово-бытового обслуживания: гостиница «Караганда», ресторан «Орбита», ЦУМ, Дом быта. Фонтаны, газоны, цветники завершили этот архитектурный ансамбль.

По проспекту Советскому и бульварному полукольцу был создан ряд других архитектурно-композиционных узлов: железнодорожного вокзала, летнего театра, Дворца Горняков, зданий облисполкома и обкома партии, драматического театра им. Станиславского, краеведческого музея и др. Они придали закономерность архитектурному облику Нового города. Здания, построенные здесь в разное время, подчинены единому архитектурно-композиционному замыслу. Здесь были использованы самые разные композиционные приёмы и местные отделочные материалы. К ним относится: офактуривание панели, введение цвета, декоративные вставки, лоджии, солнцезащитные устройства, элементы благоустройства, малые архитектурные формы. Именно такие детали сформировали «лицо» города Караганды.

В 1978 г. была подготовлена пояснительная записка проекта детальной планировки Южного жилого района г. Караганды. Авторы проекта Н. Токаев, Н. Койшебеков, А. Золотарев, С. Мордвинцев, главный инженер проекта Ю. Сетелев чётко выделили в нём основные зоны: жилую, учебных заведений, лечебных учреждений, парковую зону, производственно-коммунальную. В производственно-коммунальной зоне возводились промышленные предприятия: Городское управление водопровода и канализации, Карагандинское предприятие распределения электросетей, РСУ «Облремстрой», Горжилуправление, Швейная фабрика, Управление «Казторгреклама», Завод радиоэлектроники, предприятия легкой и пищевой промышленности, Автопарк легковых такси. В производственно-коммунальной зоне были построены административные здания заводоуправления, клубы, поликлиники, спортивный корпус [8, л. 113].

В 1976- 1980 гг. только на благоустройство города было израсходовано более 25 млн. руб. На посадку и содержание зелёных массивов было израсходовано свыше 10 млн. руб. В новых микрорайонах города строительство велось по-новому. Так, прежде чем приступить к возведению домов, выполнялись все основные работы по сооружению водопровода и теплотрасс [9, л. 59].

О благоустройстве города заботились все жители. Под благоустройством стали понимать в это время уборку улиц и вывоз мусора, озеленение, оформление фасадов домов и изготовление малых архитектурных форм, таких как лавочки, вазы в скверах и т. п. Причем к санитарным и эстетическим требованиям подключался идеологический контекст — благоустроенный двор должен был соответствовать новому быту и новому советскому человеку. Так, весной и летом карагандинцы участвовали в месячниках по благоустройству и озеленению города [10, л. 15]. При оформлении бульваров и скверов были использованы традиции классического садово-паркового искусства, цветников – орнаменты казахского народного изобразительного искусства.

За период 1976-1979 гг. коллективом треста «Караганда жилстрой» было освоено строительно - монтажных работ на 300 млн. руб., запущено в эксплуатацию 19,5 км магистральных тепловых сетей. Сданы в эксплуатацию гостиница «Казахстан», кинотеатры, здание краеведческого музея, учебные корпуса кооперативного института и Карагандинского государственного университета, ряд объектов здравоохранения, связи, коммунального и бытового обслуживания в микрорайоне Юго - Восток и в Шахтинске, Дом культуры в Пришахтинске [10, л. 24].

Таким образом, в рассматриваемый период в благоустройстве города Караганды произошли значительные изменения. Они являются ярким примером происходящих процессов в городах Центрального Казахстана в изучаемый период. Облик всех городов региона формировался под воздействием единой градостроительной политики советского государства, основанной на принципе регулярности и акцентировании фасада улиц и площадей. Стремление в середине 1950-х гг. к максимальному удешевлению строительства проявилось в снижение эстетических требований к ней, переходом на типовое проектирование. В оформлении фасадов зданий отсутствовала лепнина и другие декоративные элементы, характерные для зданий предыдущего, «сталинского» периода. В процессе массовой застройки происходит формирование микрорайонов, теоретическая разработка которых началась в 1950-е гг., а практическое применение с 1960-х годов. Наряду с формированием новых районов, постепенно реконструируется старая часть Караганды. Местные органы, координируя проекты промышленного и жилищно-гражданского строительства, добились наибольшей выразительности архитектурных форм. Особое место в формировании облика города, в решении проблем оздоровительного характера занимало зеленое строительство.

Список литературы

Об устранении излишеств в проектировании и строительстве. Постановление ЦК КПСС и СМ СССР 4 ноября 1955 г. // Правда. – 1955. – 10 ноября.
Меликов В. Г. Города не строятся, они создаются: Этапы архитектурно- планировочного развития города Караганды (1930-1980 годы) – Алматы: Национальное агентство по делам печати и массовой информации РК. – 1997. – 66 с.
Государственный архив Карагандинской области (ГАКО). Ф. 15. Оп. 1. Д. 243.
ГАКО. Ф. 15. Оп. 1. Д. 244.
ГАКО. Ф. 1233. Оп. 1. Д. 6.
ГАКО. Ф. 687. Оп. 1. Д. 393.
Город славы трудовой. Очерки истории Караганды. 1934-2014 годы. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2014. – 480 с.
ГАКО.Ф. 687. Оп. 1. Д. 393.
ГАКО. Ф. 661. Оп. 1. Д. 18.
ГАКО. Ф. 930. Оп. 1. Д. 336.

ИНСТИТУТ БАЙСТВА И ЕГО ЛИКВИДАЦИЯ

Жанулу А.А. Магистрант I курса Костанайского регионального университета им. Ахмета Байтұрсынұлы.
Научный руководитель - Бекмагамбетова М.Ж. к.и.н., профессор
Республика Казахстан, г. Костанай.
zhanuluasel@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается институт байства , а также процесс ликвидации байства как класса в Казахстане, в конце 20-х годов XX века.

Ключевые слова: байство , баи-феодалы ,социальная группа , хозяйство

Первая половина XIX века отмечена все большим втягиванием Казахстана в орбиту политической и экономической системы Российской системы. В социальном отношении казахское общество сохраняло свою ранжированность, значение таких социальных категорий как султаны, бии, батыры, оставалось высоким.

К середине XIX в. в экономической жизни казахов видную роль стала играть новая социальная группа — «байство», тесно связанная с развитием товаро-денежных отношений. При этом следует помнить, что под термином «бай» казахи раньше подразумевали всякого богатого феодала. Отсюда слово «бай» в переводе означает «богатый». [1].Бай (от тюрк. *bəy* [бәй] — вождь) — крупный землевладелец, богатый скотовладелец, торговец, ростовщик в Средней Азии (Казахстане), Якутии, на Алтае и в Хакасии, у казанских и крымских татар, башкир и

отчасти на Кавказе в досоветское время. [2]. В других источниках указано что *Бай*, от тюркского слова «бег» или «бек», означавшего вначале господин, государь, и старшина, начальник, голова, родоначальник; почётный, по роду или богатству, обыватель. [3]. Бай – меншігінде қыруар мал-мулкі бар ауқатты адам (состоятельный человек, обладающий большим количеством имущества) [4].

Экономика кочевых казахов предполагала накопление богатства, выраженного в поголовье скота, однако о предпринимательстве в привычном для нас понимании речь не шла. Только к середине XIX века стал оформляться институт «байства», связанный с развитием товарно-денежных отношений.

До этого же времени баи выращивали скот не для продажи, а с целью накопления. Количество скота, собственно, и определяло уровень богатства, а также положение в обществе. В «Описании киргиз-кайсацких орд и степей» А. И. Левшина отмечается, что богатейшие из киргизов имеют по 20 тыс. овец, в другом месте историк подчеркивает, что «редкий из богачей знает число оных в своих стадах».

Следует отметить, однако, что основным индикатором непосредственной состоятельности были не стада овец, а табуны лошадей. И если в конце XIX века баем называли тех, у кого в собственности было не меньше ста лошадей, то в XVШ и в начале XIX века, по данным историка Жамбыла Артыкбаева, наличие 10 тыс. лошадей в хозяйстве не вызывало осложнений, и именно таких людей называли баями[5].

Помимо политического значения институт байства имел прямое экономическое значение. Вот еще одна формулировка Масанова: «Жизнедеятельность и функционирование беднейших хозяйств было возможно только при условии тесной интеграции с хозяйствами богатых скотовладельцев». По предположению историка, для семьи из четырех-пяти человек для пропитания в год нужно около 25 овец. А для обеспечения их воспроизводства их число должно составлять 100 голов. Но по данным ученого, количество хозяйств, в которых было всего 5-6 овец, в зависимости от уезда варьируется от 66,5 до 91,6 процента. Фактически основное поголовье скота (от 1/4 до 1/3 всего скота в уезде) принадлежало крупным хозяйствам, которые составляли от 2,6 до 12 проц. Богатый родственник - бай был единственной возможностью для бедного выжить[6].

В рассматриваемый период слово «бай» приобретает другой социальный смысл. Баи стали особой общественной группой, связанной с развитием торговли и денежных ростовщических операций. Среди казахов появляется целый ряд феодалов-баев, ведущих крупнее торговые и ростовщические операции. Например, султан, правитель восточной части Младшего жуза Джантюрин, по словам П. Небольсина, состоял «пайщиком значительной торговой компании, составленной из киргизов, и имел у себя до 25 приказчиков».

Другой казах Кулимбаев также состоял членом торговой компании, имел до 10 приказчиков. Эти баи не только торговали, но охотно давали за проценты в кредит деньги другим.

Баи-феодалы выходили как из среды султанов, так и родовой знати, но в большинстве своем из среды знати «черной кости». Переход баев-феодалов к найму работников был предвестником капиталистического найма, но еще опутанного тяжелыми нитями кабальной отработки и патриархально-родовыми пережитками. По рассказам оренбургского купца Белова, казахи нанимались к баям-феодалам сезонно.

Уже к середине XIX в. институт байства занял прочное положение в экономической жизни казахов. Об этом говорят сохранившиеся в народе пословицы. Правда, в этих пословицах роль бая часто принижается, он по своему значению стоит ниже родовитой знати. Об этом говорит, например, такая пословица: «Хотя отец невесты и богат, но не бери дочь не родовитого». Но стали появляться другие пословицы, характеризующие растущее социальное значение баев-феодалов:

«Все звезды, вместе взятые, не составляют блеска месяца,— все бедняки не сравняются с одним богатым».

«Богатый похвалится — найдется, бедный похвалится — разорится».

«Хотя бы чепуху говорил, выслушивай его: он сын богатого».

«У богача жена умрет — постель обновится, а у бедного умрет — голова вскружится».

«Если ты богат, будь самодоволен, если ты беден — будь услужлив».

«С деревом нельзя бороться, с богатым нельзя ссориться».

«Лучше быть рабом богатого, чем сыном бедного».

«Дело богача — приказывать, дело бедняка — трудиться».

«Масло хорошо, хотя бы не приходилось есть его; богатый человек хорош, хотя бы он тебе не дал ничего». Казахи говорят «Пайданы бай алар» (богатые берут и богатую добычу).

Феодальная эксплуатация, прикрывавшаяся патриархально-родовыми пережитками в соединении с кабальной формой гнета баев-ростовщиков, привела к пауперизации значительной части трудящихся масс казахов.

Существование байгушей, егынши, джатаков и бактачей свидетельствует о резкой социальной дифференциации внутри казахского общества, еще больше усилившееся в связи с активной колониальной экспансией царизма в Казахстане. [1].

Необходимо отметить, что некоторые баи-полуфеодалы не довольствовались подачей прошений о закреплении в собственность захваченных ими общинных земель, но претендовали ещё и на получение части земельных "излишков", отнимаемых царским правительством у населения. Так, например, крупный бай Тургайской области Алдиаров просил предоставить ему в собственность "те участки для коневодческого и скотоводческого хозяйства, каковые будут излишними после наделения киргиз землёй в размере 12 дес. на душу" . Толкановский волостной управитель (Семиреченская область) просил отвести ему в собственность участки, ставшие свободными после перевода казахов на оседлость, общей площадью более 4 тыс. дес.[26] .

Таким образом, здесь ясно выступает прямая заинтересованность байства в экспроприации общинных земель царским правительством.

Ходатайства крупнейших представителей казахского байства обычно удовлетворялись правительством довольно охотно и лишь рассмотрение части этих ходатайств в 1914 г. было отложено "до окончания военных действий". Всё же следует отметить, что правительство, оставляя за баями землю в пользование в составе целых общин или аулов и предоставляя им в аренду казённые оброчные статьи, довольно неохотно шло на закрепление земель в собственность баев. Такого рода привилегия, по официальным заявлениям, противоречила смыслу Степного положения 1891 г., признававшего земли казахов землями государственными, находящимися в "общественном пользовании" населения. [7].

В конце 20-х годов XX века в Казахстане начинается масштабная акция по дебаизации зажиточных скотовладельцев в рамках общегосударственной концепции «раскулачивания», потому что они якобы «своим имущественным и общественным влиянием препятствуют советизации аула». Обосновал ее еще в 1919 году сам Ленин. Когда делегаты из Казахстана спросили его, как можно подорвать экономическую силу баев в ауле, вождь пролетариата ответил: «Очевидно, вам придется раньше или позже поставить вопрос о перераспределении скота»

26 июля 1928 года на совещании в Крайкоме ВКП (б), рассматривались вопросы создания комиссии, проведения предварительной кампании, методах и сроках конфискации баев и полуфеодалов. Предполагалось конфисковать и выселить тех, у кого в переводе на крупный скот в кочевых районах было свыше 400 голов скота, в полукочевых же районах — 300, в оседлых — свыше 150 голов. Так вот, таких подлежащих выселению было не более 500 человек по всему Казахстану. Ко второй группе относили бывших ханско — султанских потомков, несменяемых волостных управителей, получавших награды от царского правительства, словом «антисоветский элемент, который могут и имущества иметь меньше, но выселить их нужно.

Были и коллективные заявки на конфискацию. Так, в телеграмме секретаря комиссии по конфискации Муценека Сырдарьинской окружной комиссии по конфискации, сообщается о заявлении пяти граждан Аулие — Атинского района с ходатайством о выселении Есенбая Худайбергенова «как злостного эксплуататора и потомка крупного бая». Батрак Каратбеков пошел еще дальше в своем рвении выслужиться.

Помимо этого, списки баев, которые должны были быть подвергнуты конфискации и выселению, постоянно корректировались: убирались одни фамилии и вписывались другие. Основания для исключения были следующие: — у человека не хватало количества скота; — бай был «слишком смирный, не противодействует Советской власти».

К баям в случае сопротивления применялись меры административного воздействия, а иногда и сугубо военные методы подавления. Согласно сводкам административной властью было арестовано 148 человек

В ходе репрессий пострадало в большей степени сельское хозяйство, т.к. были уничтожены целые социальные слои общества, которые в массе своей всегда были носителями многовекового опыта и знаний о сельском хозяйстве, в т.ч кулачество и байство[8].

Итак, социальная группа — байство,— возникшая в недрах феодального строя, была новым явлением в экономической жизни казахов. Как говорилось, баи-феодалы были тесно

связаны с товаро-денежными операциями, в первую очередь, с ростовщическими операциями. Правда, в первые годы XIX в. они еще не оказывали существенного влияния на общественный строй казахов и это понятно: устои старого способа производства оставались, в основном, неизменными. Однако, несмотря на это, развитие института байства говорило о возникновении товарного производства в Казахстане. Это особенно отчетливо видно на фоне пореформенной экономики Казахстана.

Список литературы

Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX века. Алма-Ата, 1992
Бай // Большая советская энциклопедия : в 66 т. (65 т. и 1 доп.) / гл. ред. О. Ю. Шмидт. — М. : Советская энциклопедия, 1926—1947.
Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М.: ООО «А ТЕМП», 2006. 944 с
Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. Алматы.: Дайк-Пресс, 2008. 986 б
Артыкбаев Ж. О. Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации.
Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. 2-е расширенное и дополненное издание. - Алматы, 2002.
О. ВАГАНОВ, ЦАРИЗМ И КАЗАХСКОЕ БАЙСТВО (1906-1914 гг.) // Астана: Цифровая библиотека Казахстана
Вопросы исторической науки: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Москва, январь 2015 г.). — М.: Буки-Веди, 2015. — vi, 174 с Ликвидация казахского байства как класса в конце 20-х годов XX века

ШАРЫҚТЫ ӨЛКЕСІНІҢ КЕН ОРЫНДАРЫ МЕН КЕНІШТЕР ТАРИХЫ

Жағыпар Ә.Б., г.ғ.м., аға оқытушы
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
karakakesek334@mail.ru

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті Тарих факультетіне 2006 жылы «Мұражай ісі және ескерткіштерді қорғау» мамандығының мемлекеттік грантын ұтып алып, оқуға түстім. Тарихтың тұңғиығына сүңгіп жүріп бірінші курсты аяқтайтын кезде бізде этнографиялық практика болатынын білдік. Басында барғым да келмеген өйткені сол жылдың көктемінде мен анамнан, әкем жарынан айырылған болатын. Менің анамды қимай, ауылға сыймай жүргенімді көріп әкем практикаға қоя берді. Сондағы айтқан уәжі, ойың бөлініп келеді деген болатын. 2007 жылы Тарих факультетінің ұстаздары Маулен Советович Жакин, Темірғали Тілеубекұлы Аршабеков, Жамбыл Әзмұханұлы Жұмабеков жетекшілік жасаған Жаңаарқа далалық-этнографиялық практикасы менің өмірімде мәңгілікке ізін қалдырды. Жаңаарқада практикада жүрген кезде өзімнің кіндік қаным тамған өлкенің тарихын жазу ойы туындады. Сол ойымызды жүзеге асыру үшін мақсатты түрде жұмыстар баяу болса да жүргізіліп келеді. Сондай жұмыстардың бірі 2021 жылдың тамыз айында Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Шарықты селолық округіне қарасты Теректі, Шөптікөл, Қызылшілік, Айыр ауылдарына ұстазым, этнограф ғалым Жамбыл Жұмабековпен бірлесіп далалық-этнографиялық экспедицияға шыққан болатынбыз. Сондықтан да, біздің мақаланы жазудағы мақсатымыз академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің тарих факультетінің 85 жылдығына арналған конференция болғандықтан мектеп бітірген балаң шағымыздан бастап тарихтың тамырын танып-білуімізге өлшеусіз үлес қосқан Тарих факультетінің ұстаздарына ризашылығымызды және алғысымызды білдіру.

Археологиялық деректер Орталық Қазақстан жер қойнауының пайдалы қазбалар байлығына негізделген металлургия өндірісінің қалыптасуы мен дамуының Еуразиядағы ең көне өңірлерінің бірі болғандығын көрсетеді. Оның жарқын мысалы біздің аймақтың кен орындары болып табылады. Далалық-этнографиялық экспедиция барысында өлкеміздің кен орындары мен өнеркәсіп ошақтары туралы Қайрат Мұстафин: «Көктасты ағылшындар 1870 жылдары Қоянды жәрменкесі арқылы тауып алған, осы жерде 400 адамнан артық жұмыс жасаған. Бірақ зауыттың

бәрі Шөптікөлдің басында тұр. Сол жерде құрылған. Осы жерден шыққан шикі затты Ертістің бойымен Павлодар арқылы Ленинград бұрынғы Санкт-Петербургтің Монетный дворына жіберген» [1], – дейді. Осы айтылғандарға байланысты өлкетаушы Ю.Г. Поповтың 1880 жылдарды Қарқаралы өлкетануының «алтын ғасыры» деп сипаттап, Қарқаралы маңынан табылған орман топырақтарының және минералдардың үлгілері, археологиялық олжалар Омбы музейіне жіберіліп отырғанын айтады. Қарқаралы уезі бастығы Д.А. Вараксин 1890 жылы Қазан қаласында өтетін ғылыми-өнеркәсіптік көрмеге экспонаттар жинауды бастайды. Сол жылы Қоянды жәрмеңкесінде де көрме ұйымдастырылған: «Геологическая коллекция включала в себя 19 образцов горных пород и минералов с рудников и копей А.И. Дёрова и С.А. Попова. Обращали на себя внимание кристаллы самородной меди, россыпное и рудное золото, громадные куски каменного угля» [2, с. 20-21], – деп көрсетілген. Бізге сұхбат беруші Қайрат ағамыздың айтқандары шындыққа сай келеді, өйткені Қоянды жәрмеңкесі арқылы да түрлі экспонаттар жиналып жіберілгенін жоғарыда келтірген деректер дәлелдейді.

Жоғарыда деректе есімі аталған С.А. Попов жайлы: «В первой половине XIX в. за разведчиками недр последовали частные предприниматели. В 30-х годах почти полным монополистом в Кыргызской степи (Центральный Казахстан), завладевшим правом на разработку месторождений меди, свинца, серебра, стал С.А. Попов. Первый завод по переплавке свинцовых и медных руд был построен в 1839 г. в горах Куу (на северо-восток от Каркаралинска) – Благодатно-Стефановский. Вблизи находился «Стёфановскйй прииск с саженными чудскими отвалами» [3, с. 16]. Осы турасында архив деректері 1852 жылғы Қазақ даласындағы Поповтың күміс қорғасын зауыты туралы генерал-майор Фуллонның анықтамасында: «Высочайше утвержденным положением Комитета г-д министров 31 января 1839 г. разрешено коммерции советнику Попову устроить завод на межах Каркаралинского и Баян-Аульского внешних киргизских округов Омской обл. по рекам Тюндюку и Атчису для плавки найденных там серебристо свинцовых и медных руд с отводом земли и с освобождением на 10 лет от взноса в казну установленной подати. На основании сего, с утверждения алтайского горного правления, отведена Попову под устройство завода при ур. Ку, находящемся в Каркаралинском округе, площадь пространством в 1750000 кв. саж. или семь кв. верст на праве посессионном до выработки металлов и до существования завода. Кроме сего, пространства, как видно из представленных Поповым документов, окортомлено км у киргиз 10000 дес. земли, заключающей в себе часть леса и сенные покосы.

На отведенной Попову земле устроен им в 1844 г. и в декабре того же года пущен в действие плавильной завод, под названием Благодато-стефановского. Сверх того, в 1849 г. устроено Поповым опытное плавиленное заведение, под названием Александровского, для отделения серебра от свинца и плавки последнего. Действие на заводе производится на открытым Поповым там же каменном угле.

На заводе Попова добыто по настоящее время: свинца до 20 тыс. п. и серебра до 25 тыс. п.

Свинец Попова большею частью доставляется для алтайских горных заводов по заключенному контракту, а остальная часть поступает в вольную продажу. Серебро все доставляется на санктпетербургский двор» [4], – көрсетілген деректерден көп мәлімет аламыз. 1839 жылдың 31 қаңтарынан завод салуға рұқсат берілгеннен бастап Қу тауында 1844 жылы желтоқсанда Благодато-стефанов заводы іске қосылғандығын айқын көреміз. Бұл біздің аймақтың табиғи байлығын игеру мақсатында патшалық Ресейдің ашқан алғашқы заводы болатын және де жоғарыда Қайрат Мұстафин айтқан деректерді архив құжаты растайды.

Көріп отырғанымыздай біздің өлке тарихында алғашқы мыс кендерін қорытатын завод Қу тауында С.А. Поповтың бастамасымен құрылғаннан кейін шикізаттарды қайдан алғанын: «Знаменательно, что в это же время недалеко от завода (в 65 верстах) из Вознесенского рудника были собраны огромные самородки меди (весом 840, 784 и 682 кг), не раз потом выставлявшиеся в музеях России и Европы. Плавка окисленных-медных руд проводилась в небольших шахтных печах с производительностью около 100 пудов (1600 кг) в сутки непосредственно на черновую медь. Горнопромышленная деятельность С.А. Попова, его сыновей и внука-(С.А. Попова) проходила главным образом в восточной части Центрального Казахстана (в Баянаульском и Каркаралинском округах). Второй построенный С. А. Поповым в степи завод – Александровский – находился- в урочище Канды-Карасу (Баянаульский округ), рядом с одноименным рудником» [5, с. 21], – көре аламыз. Архив деректерінде 1852 жылы 11 қыркүйекте Қаржы министрлігінің Қазақстандағы жеке алтын кәсіпшіліктерін қадағалау мекемесі туралы анықтамасында жоғарыда ашылған Поповтың заводтары туралы: «По настоящее время в Киргизской степи открыто: золотосодержащих приисков – 193, месторождений руд и цветных камней – 65; из числа их

окортомлено у владельца – 77, в том числе не отведенных еще – 43. В 1851 г. разрабатывалось – 17 золотосодержащих и рудных приисках, кроме того в Киргизской степи находятся два завода, принадлежащие наследникам коммерции советника Попова, на которых производится выплавка серебра и свинца. Для наблюдения за выплавляемыми на сих заводах металлами определен урядник в виде присяжного от горного начальства с разрешения министра финансов.

В течение последних трех лет получено было металлов:

	Золота	Серебра	Свинца
В 1849 г.	2п. 8ф. 49з. 72д.	10п. 19ф. 78з.	2531п. 29ф.
В 1850 г.	2п. 39ф. 65з. 48д.	12п. 1ф. 51з.	4920п. 15ф.
В 1851 г.	3п. 35ф. 25з.	8п. 18ф. 72з.	5162п. 24 1/2 ф.

[6], – деп айтылған. Көріп отырғанымыздай қазақ даласындағы 1852 жылға дейінгі кен орындары туралы мәліметтермен қатар, үш жыл көлемінде біздің Қу аймағынан алынған металдардың көрсеткіші көрсетілген. Басқа архив құжаттарынан Сібір қазақтары Шекаралық басқармасының 1852 жылғы есебінде: «О добывании руд и каменного угля. Сверх того, в округах Киргизской степи в течение 1852 г. добыто на приисках коммерции советника Попова руд: медной – 1 709 п., цинковой – 3 910 п., каменного угля – 53 230 п. 11 ф., всего – на сумму 5 102 руб. 76 3/4 коп.

О фабриках и заводах. В Каркаралинском округе состоит завод коммерции советника Попова для плавки руд, в прочих же округах фабрик и заводов не находится, кроме 13 водяных мельниц» [7], – деген деректі кездестіреміз.

Осы С.А. Попов біздің өлкеде де өз жұмысын жасағанын: «На трассе Баянаул – Каркаралинск в начале XX в. был построен завод по извлечению меди из руд, добывавшихся из Щуптыкульского рудника» [3, с. 52] – деп көрсеткен. Тағы да қандай заводтар болғанын: «В этих же краях в 1907 г. работал Джелтавский завод, питавшийся рудой из Коктас-Джартасского месторождения (запасы составляли порядка 20 млн пудов)» [8, с. 22], – мына деректен көреміз. Бұл жерде айтылып отырған Шөптікөл кеніші, Желтау заводы, Көктас-Жартас кен орындары біз қарастырып отырған Шарықты әкімшілік округының құрамына жатады. Осы Желтау заводы жайында Қ.С. Өскембаев пен М.Ы.Ыбырайхан бірлесе жазған еңбектерінде: «И.Н. Земницкий толық сипаттаған Желтау зауыты 3 бөлімнен тұрды: 1) ұсақтау; 2) экстрактілік; 3) электролизді.

Алғашқы бөлімде кеніштен келген кен үгіткіште және валкада тәжірибе бойынша жеткілікті деп есептелген 3 м/м көлемге дейін уақталды. Құрылғының өнімділігі сағатына 100 пұтты құрады.

Ұзақ өңдеуге қарамастан мысты бөліп алғанда нәтиже нашар болып шықты. Қалдықтарда барлық мыстың 20-21 % қалып қойды. Инженер Земницкий мыстың бұл көлемде қалып қоюын кеннің тым кіші етіп ұсақталғанымен түсіндіреді. Салдарынан ол экстракторларда қалып қойып, кен бірыңғай шайылмаған. Іске көмектесу үшін зауытта кенді ерітінді арқылы өңдеуді енгізуге тырысты. Өнімді бөліп алу әрине жақсарды, бірақ өндіріске кеткен шығындар біраз артты.

Зауыт жұмысының жалпы нәтижелеріне тоқталсақ. Құрылғылары 219900 рубль тұрған жоғарыда сипатталған Желтау зауыты 1908 ж. 1 шілдесінде іске қосылды. Алайда жұмыс тек 1912-1913 жж. жолға қойылды. Өнім жоба бойынша жоспарланған 10-18 мыңның орнына 3800 пұттан аспаған.

1909 ж. өзінде өнімділіктің мұндай төмендігі жағдайында зауыт табысты жұмыс жасай алмайтындығы түсінікті болды. Шын мәнінде бір басқарушының ғана жалақысы 6000 рубльді құрады. Әр жұмысшының басына шаққанда бір жылда өндірілген мыстың көлемі 32-33 пұтқа ғана жеткен. Басқа шығындарды айтпағанның өзінде әр пұт мыс үшін төленетін жалақы 2-3 рубльді құраған.

Көрсетілген шығын өндірістің уақытша тоқтауына алып келді. Зауыт 1912 ж. қазан айынан келесі 1913 ж. мамыр айына дейін тоқтап тұрады. Тоқырау жылы зауыт тарихындағы соңғы мерзім болды. Кампания иесіне шығыннан басқа ешнәрсе әкелмеген өндіріс орны 1913 ж. 5 желтоқсандағы өртте жойылып кетті.

Зауыт жұмысының соңғы екі жылдағы жұмысы жайлы мәліметтер қосымшадағы 10-шы кестеде келтірілген.

1916 ж. Желтау зауыты жол бойындағы жартылай жанған ғимараттар қатарында болды. 1924 ж. жазда зауыттан тек жартылай қираған қабырғалар қалды. Өндіріс орнын сумен қамтамасыз еткен тоған сол кезге дейін сақталды.

Осымен бұл кезеңдегі қазақ даласындағы кенді гидрометаллургиялық өңдеуге ұмтылған талпыныстар аяқталды [9, 81-82 б.], – деп көрсеткен.

Көктас-Жартас кен орнын қазіргі таңда ел арасында Көктас деп атайтынын экспедиция барысында Қайрат Мұстафин: «Көктас деп төңіректегі көк тастарға байланысты қойылған шығар деп ойлаймын. Негізі бұл жерді Көктас-Жартас деп атайды» [1], – деген болатын. Осы айтылған Көктас-Жартас кен орны жайлы қазақ даласының минералды ресурстары туралы М.Русаков пен И. Яговкиннің еңбектеріндегі ұсынған деректері құнды болып табылады [10, с. 3-4]. Ол еңбекте көрсетілген пайдалы қазбалардың үлкен қорлары туралы айтылған, 1000-нан астам кен орындары тіркелген. Олардың көпшілігінде терең жерасты қазбалары болған. Кен өндіру және барлау жұмыстары Жезқазған және Успен кен орындарында, Берқара, Майқайың, Көктас-Жартас, Гүлшат, Қызыл-Еспе және басқа кен орындарында жүргізілгені айтылған.

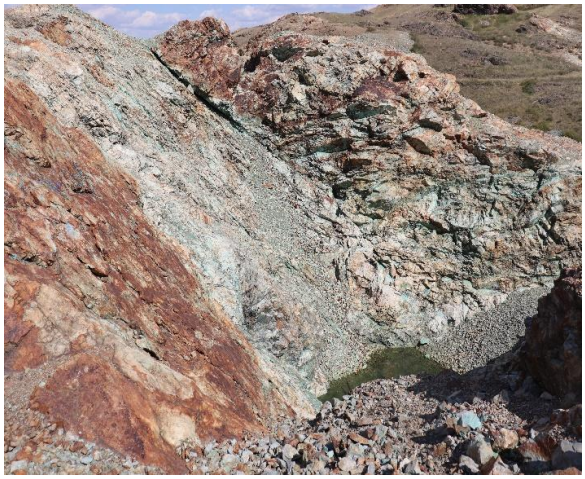

Көктас-Жартас кен орны

Қайрат Мұстафин: «Бұл Көктастың басы ғой жаңағы ағылшындардың қазған жері. Мына құдықтың тереңдігі әжептәуір, бірақ ана шетіндегі саты сияқты шпалмен қаланып шыққан, скобалар қадалып шыққан. Қазір енді асты суға толып тұр. Осы менің өзім ойымша шахтыға түсетін орын болуы мүмкін, болмаса мына жер арқылы алған. Себебі қарасаңыз мына сыртқа шығып жатқан шебін қайдан келді дейсіз. Осының астынан шықты. Міне қандай қазіргі технологиямен мынаны драбит етіп шығу деген мүмкін емес, қандай керемет сол кездегі адамдардың еңбегі. Ал мынадан да төменгі ұсақ тастары бар. Ғажап» [1], – деп таңқалысын жасырмады. И.С. Яговкин еңбегінде Орал, Қазақстан, Алтай және басқа да түсті металдардың маңызды кен орындарына мол мағлұмат береді [11, с. 21-29]. Қазақ даласындағы кен орындарын 1930 жылға дейінгі жиналған мәліметтер бойынша Балқаш маңы (Қоңырат), Жезқазған мыс кендерінің орасан зор қорына ие, Баянауыл, Көктас-Жартас, Өспен-Спасск, Майқайың-Екібастұз аудандарына елеулі мән берген. Бұрын игерілген кен орындары бойынша – Өспен және Қызыл-Еспе кеніштері, Ақжал, Ақшағыл Қайрақты, Қарағайлы, Сарыбұлақ, Саяқ, Майқайың, Александровск, Гүлшат, Шөптікөл және тағы басқалар бойынша мыс және барлық полиметалдар, кен қорлары, өндірілген көлемдер саны, минералогиялық параметрлері туралы құнды ақпарат берілген.

Көктас-Жартас кен орнының қазба байлығын игеру турасында Қайрат Мұстафин: «Мына жерден ағылшындар мыс шығарды. Ол мысты гидрометалургический әдіспен шығарған екен. Ол деп отырғанымыз қазіргі технологияны қолданатын Чили, Америка сияқты 150 мың жыл бұрын далада, осы жерде шығарған. Сол кезеңдегі технология бойынша тасты дробитетіп ұсақтаған. Осыған арнайы оборудование әкелген екен» [1], – дейді. Осы жайлы белгілі археолог Әлкей Марғұлан: «Интенсивные геологические работы в этот период проводились по инициативе купцов-горнопромышленников, приглашавших известных специалистов для консультаций по горному делу. В числе приглашенных были горные инженеры В. Бернер, М. Белоусов, А.В. Яковлев, К.И. Гривнак, И.А. Антипов, инженер-металлург Л.Ф. Грауман. Для длительного пребывания в степи их размещали на территории Макарьевского рудника (Шоптыколь), располагавшегося недалеко от Куяндинской ярмарки, вбилизи Карасора. Здесь же находился небольшой завод промышленника С. Попова для переработки руд из рудников, расположенных на

участке между Каркаралинском и Баянаулом (Сайтанды, Ушкатын, Урпек, Коктас-Жартас). Сохранились отчеты и дневники Граумана, проводившего геологические исследования в Каркаралинском и Баянаульском районах. Знание казахского языка и постоянное общение с местным населением позволили ему сделать подробные топографические карты древних выработок и рудных месторождений. Он был одним из лучших знатоков и информаторов об ископаемых богатствах этих районов. Кроме русских, по приглашению купцов С. и А. Поповых, С.П. Фон-Дервиза, А.И. Дерова и М.М. Розенбаума, в Центральном Казахстане работали иностранные специалисты – Фон-Кот, результаты своей деятельности изложивший в работе «Степи Западной Сибири», Бельт – английский инженер, представивший свои теоретические разработки в работе «Образование степей Западной Сибири». Сводки отчетов о деятельности металлургических заводов и рудников, принадлежавших С. Попову и иркутскому купцу М.М. Розенбауму, опубликованы на французском языке в Париже профессором Харьковского университета М. А. Гуровым», [12, с. 17-18] – дейді. Осы мәліметтен шығатын қорытынды Шөптікөл ауылында жайғасып, біздің өлкеміз жайлы көптеген көптеген ұлт өкілдерінің ғалымдары жан-жақты зерттеген. Бұл мәліметтің айтуы бойынша Шөптікөлде ораласқан Макарьев кеніші деп аталғандығын көреміз.

Шөптікөлдің басында құрылған завод жайлы Қайрат Мұстафин: «Бұл ағып жатқан бұлақ Ұзын бұлақ деп аталады. Оның айтылу себебі осы завотты құрған кезде, патшалық Россияға хат жазыпты мыс дейді. Осы бұлақты сұрап тоқтату жөнінде, плотина салу үшін мына мет қорытуға. Бұлақ арғы бастауын Титаканың жайлауынан басталады. Біреуі ЭМТемнің жанынан басталады. Ар жағы қалың шілік болған. Бұл бұлақ жазы бойы ағып жатады. Біз бала кезімізде осы жерге суға түсетінбіз, шомылатынбыз. Басында плотина тоқтатқан, шлюзный плотина болған. Менің еміс-еміс есімде көтерілетін, бұзылып қалды, кейінде мост салған совет өкіметінің кезінде. Бірақ жалпы сол жерде мет қорытқан, завод болған. Осы сілем ары қарай ағады. Алдындағы Қырғынның өзендеріне сай саламен ағып барады. Міне мынау Шөптікөл бұл Шөптікөл деп отқанымыз ертеде, жаңағы ағылшындардың заводы болды дедім ғой, қазір сол завоттың орны ғана қалған.

Содан кейін әлгі құйма үйлердің барлығында совет өкіметі орнағаннан кейін 1948 жылдары георазведке отырған. Геологтар отырған. Георазведочный партия дейді. Солардың салған үйлері мына құйманың барлығы. Бұл жерде пекарный, магазин болған, әжептәуір заттар болған. Сондықтан мына жерде завод тұрған. Сол жерде үлкен ұсақ-ұсақ тас үйіліп жататын. Соны бүкіл қыстақтарды салды, осы үйлерді салуға құю үшін пайдаланған. 1953 жылы осы жерде мектеп болған. Иә анау тұрған қуыста.

Бұл заводтың орны. Мынаның беті жабық тұр, бірақ астында үлкен үңгір болған, асты терең. Мынадай ұсақ-ұсақ мынадай Алтай полиметал темірі сияқты. Осы жерде завод тұрған, дробилкасы, анау жағында склады болған. Осыдан 2 жыл бұрын бір орыс ағайындары келді Қарағандыдан, содан олар интернет арқылы көрген болуы керек. Сосын осы жерді көрсетші деп келді, қолдарында металл искатель бар. Содан 2 күндей жоғалып кетті, сөйтсем олар Көктасқа барыпты осы жерге соғыпты. Қайтарда үйге келіп шәй ішті. Сонда тауып алғандары мынадай: чистая серебро деген жазуы бар бір жағында, екі айдаһардың суреті бар, Николай патшаның отырған қолында дәу сақинасымен бір монета тауып алыпты. Ұсақ-ұсақ Россияның тиындары. Бірақ сыртқы орнаменті қазақша орнамент мен көрдім. Енді өзіміздің қолымыздан келмейді, ішіміз күйді де қалды.

Әлгі менің айтып тұрғаным Шлюзный плотина болған. Дамбыны осыдан тоқтатқан жаңағы ағып келе жатқан суды тоқтатқан. Міне мына жердегі ұсақ-ұсақ тастар керамический, бұл завоттың үлкен температурадағы қорытқандығын көрсетеді. Мұндай өте көп бұл жерде. Осы жерде 1870 жылдан 1907 жылға дейін осы жерде жұмыс істеген. 200 мыңнан аса тонна мет өндірген екен. Мына жерде үлкен тау болып жататын.

Мына жерде кейінде менің бала кезімде ЭМТЕМ болған. Анау жерде Әбсадық деген ақсақалдың үйі болған. Мына заттарды сол кезде зауыттарда пайдаланған. Темір емес, мынау жаңағы пешке пайдаланылған бірдеңелер» [1], – дейді.

Көктас-Жартас кен орнында жұмыс атқарған біздің ата-бабаларымыз турасында Еркебұлан Жақсылықұлы: «Көктаста кен өндірісінде 400 адам жұмыс істеген. Көктас пен Баянауылдың арасында үлкен кірешілер болған. Керуен жүрген. Осылардың бәрін қарап отырған патшалық Ресейдің тұрақты әскері болған [13], – деген еді. Осы Көктас-Жартастың қай маңда орналасқаны турасында Г.Д. Романовский мен А. Сборовский еңбектерінде қазба байлығы кең тобының бірі Желтау пикетінен оңтүстік-шығысқа қарай 3 км жерде Желтау тауында орналасқан Көктас-Жартас атымен кеңінен танымал екенін атап өткен [14-15]. Осы Көктас-Жартас кен орнының Ф.В. Чухров

еңбегінде сипаттамасы: «мыс рудасының дамуын көрсететін екі үлкен шұңқыр және үйінділері бар бірнеше арық бар. Ежелгі кеніш үйінділерінде әртүрлі минералдар кездеседі, соның ішінде азурит, көгілдір брошантит, малахит, мыс шайырлы кен, хризоколла, ярозит және басқалары» [16], – жазылған. Жоғарыда аталған Шөптікөлде ораласқан Макарьев кеніші турасындағы мәліметтер: «Көктас-Жартас кен орнынан оңтүстік-шығысқа қарай 9 км жерде ежелгі кеншілердің ізімен ашылған Шөптікөл (Макарьевский) кеніші орналасқан. Үйінділердің материалдарына сүйенсек, мұнда мыс, қорғасын және күміс өндірілген. Кенді минералдардың құрамында: азурит, малахит, куприт, лимонит, мыс шайырлы кен, церуссит, хризоколла, псиломелан және т. б.» [16, С. 42, 79; 15, С. 163], – деп көрсетілген. Бұл берілген мәліметтерді нақты анықтау мақсатында қазіргі таңда кен орындарының қайда орналасқанын далалық этнографиялық-экспедиция барысында түсірілген фотолардан көре аламыз.

Біздің өлкемізді зерттеген ғалымдар турасында Ермек Ыдырысқызы: «Зерттеушілер келсе келіп жатқан шығар ол кезде біз баламыз ғой білмейміз. Ертеректе негізі бұл жерлерге біздің әке-шешеміздің айтулары бойынша ылғи ғалымдар, геологтар келетін. Сонда бүкіл картаға түсіріп алады екен. Экспедициясының ішінде қазақтың жігіттері де болған. Сонда әлгі экспедиция құрамында жүрген қазақтардың жігіттерінен неге жүресіңдер бұлармен деп сұрағанда, біздің жұмысымыз осындай деп айтады екен» [ ], – дейді. Аймағымыздың кен орындарынан алынған шикізатты қалай тазалағанын Еркебұлан Жақсылықұлы: «Өлкемізде Жер Шөптікөл деген жерде 9 құдық бар. Сол арада кезінде алтын жуған. Ары қарай Баянауылдың жеріне қарай баратын болсақ Күркелі ауылынан (бұрынғы Южный) бері қарай өткен кезде ағылшын көпірі деген көпір бар. Революциядан кейін ағылшындар қайтты. Ағылшындар Көктасқа Қоянды жәрмеңкесінің деректері арқылы келген» [13], – деп айтады. Айыр ауылын бізге көрсеткен Марат Молдахметов: «Айыр кезеңіне таман ерте кезде ағылшындардың үңгіп қазған шахталары бар. Сол жерден көмір алған дейді. Шөптікөл деген жерде бұрындары қорғасын балқытқан екен. Сол қорғасынды енді балқыту үшін көмір керек қой сол көмірді осы жерден тапқан дейді! Алтынды балқыту үшін Майқайыңға кірме тартыпты» [18], – деген сөзінен түйетініміз, екі сұхбат беруші шикізатты қайда жуып, оны балқыту үшін көмірді қайдан алғаны турасында өлкемізге қатысты тың мәліметтер деп санаймыз.

Шөптікөл жерінде ораласқан Макарьев кеніші туралы Қайрат Мұстафин: «Қай жылы екені есіме түспей отыр, орыстардың Дудин деген фотографы келіп суретке түсірген. Сол кезеңде 107 сурет ретінде сол завод түскен екен» [1], – деп осы уақытқа дейін бізге белгісіз мәлімет берді. Расымен де Қайрат ағамыз айтқан №107 фотосуретті фотограф С.М. Дудиннің жеке коллекциясы сақталған Ресей Ғылым академиясының Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорында: «Дудин С.М. Чоптыгульский рудник. Казахи. Казахстан, Семипалатинская область. 1899. Музейный номер МАЭ № 1199-112; Наименование, название Чоптыгульский рудник; Этническая принадлежность казахи; Место создания Казахстан, Семипалатинская область; Географическая локализация места создания Северо-Восточный Казахстан; Время создания 1899; Автор Дудин Самуил Мартынович (19 августа 1863 — 09 июля 1929); Собиратель-частное лицо Дудин Самуил Мартынович (19 августа 1863 — 09 июля 1929); Материал светочувствительный слой, бумажная подложка; Размер 16,5 х24,0; паспарту 23,5 х 34,0; Собрание Фотоколлекция; Ключевые слова народы Центральной Азии, казахи» [19], – деп берілген. Бұдан шығатын қорытынды 1889 жылы Шөптікөл жерінде орналасқан Макарьев кенішін Шөптікөл кеніші атымен бергенін көреміз.

Шөптікөл кеніші

Біздің өлкемізге келген фотограф С.М. Дудиннің алдыға қойған мақсаты мен Қоянды жәрмеңкесінен бастап жол көрсеткен қазақ жайлы: «Мынгырбай Байдаулетова я бы назвал первым экскурсоводом в части изучения казахского быта, культуры и способов хозяйствования. В июне 1899 года на ярмарке появился фотограф с мировым именем С.М. Дудин (1863-1929). Он действовал как учёный-этнограф, на ярмарке вёл съёмку для Всемирной выставки в Париже. На степном торге столичный гость выполнил около ста снимков. Деятельно помогал ему и М. Байдаулетов, которого С.М. Дудин запечатлел. Снимок сохранился в фондах Музея антропологии и этнографии РАН им. Петра Великого (Кунсткамера) в Санкт-Петербурге» [20, с.6], – деп айтылған. Біздің аймағымыздың фотосуреттері Мыңғырбай Байдаулетұлының арқасында әлем назарына ұсынылған екен. Қоянды жәрмеңкесінің өзінен 100-ге тарта фотосурет түсірсе, қазақ даласының тұрмыс-тіршілігін көрсететін қаншама этнографиялық мәліметтер алынғаны туралы: «Экспедиция 1899 г. С.М. Дудина к казахам Акмолинской и Семипалатинской областей вошла в историю Академии наук как одна из первых плановых и плодотворных экспедиций рубежа столетий. В результате музей пополнился обширной коллекцией фотографий (около 500 ед.) из жизни кочевников скотоводов (кол. 1199).

Поездка С.М. Дудина была предпринята по поручению не только Академии наук, но и Этнографического бюро В.Н. Тенишева для Парижской всемирной выставки. Во время экспедиции ему удалось собрать разнообразный научный материал: фотографии, рисунки казахского орнамента и коллекцию этнографических предметов.

Фотографировал С.М. Дудин в поездках с большим вниманием и интересом. В 1899 г. из Казахстана он привез около 500 фотоснимков, на которых жизнь кочевников оживает в бытовых сценках, пейзажах, портретах и занятиях населения. На фотографиях показаны убранство юрты, зимовки, кочевья, одежда казахов, музыкальные инструменты, способы приготовления пищи и т.п.

Как художника С.М. Дудина заинтересовало декоративное народное искусство, в частности, орнамент. В результате нескольких поездок в Казахстан он создал альбом казахского орнамента. В МАЭ хранятся фотографии рисунков (кол. 2450). Сам альбом находится в музее Академии художеств» [21, с.141], – дейді.

Өлкеміздің басқа да кен орындарын Қайрат Мұстафин: «Ал Теректідегі Ақжалды Көктасжал деп айтады. Ол 1961 жылы Тұрыс Қаратай деген кісі депутат болған. Біздің Жағыпар Ахмадиұлы ағатаймен жұмыс жасаған. Ақжалда сол кезде ол кісі мастер болып жұмыс істепті. Ал оған дейін Шөптікөлде жұмыс істеген. Ал содан кейін Шөпткіөлдің басындағы георазведка сол жаққа қарай кеткен. Шөптікөлдің басында тұрған тас құймаларға 1948 жылдан бастап георазведка жүргізген. Солардың салған дайын үйлеріне 1960 жылдары Бұлағадырдан көшіп келгендер кірген. Ал оған дейін, 1953 жылы Шөптікөлде мектеп ашылған. Шөптікөлдің басында ашылған мектепте 7 жылдық қазақ сыныбы, 4 жылдық украин және орыс сыныптары болған. Сонда ол жерде орыс ағайындар мен украин ағайындар бірге жұмыс істеген деген сөз. Содан жаңағы Бұлағадырдағы адамдардың бәрі осы жерге көшіп келу себебінің түбірі мектеп болғандықтан» [1], – дейді. Қайрат Мұстафиннің мәліметінде айтылған Көктасжал кеніші турасында белгілі ғалым Қаныш Сатпаевтың еңбегінен кездестіре аламыз. Қ. Сатпаевтың еңбегінде Орталық Қазақстанды мыс кені қорлары бойынша КСРО да бірегей аудан деп санайды. Бірінші мыс кендерінің мол қорына Жезқазған ие десе, Орталық Қазақстанда мыстың пайда болуының екінші маңызды орнын Қоңырат (Балқаш маңы), үшінші орынды Бөзекөл (Екібастұз бассейні ауданында) деп атайды. Мыстың айтарлықтай қоры Көктас-Жал (Қарқаралы ауданы), Саяқ (Балқаш маңы), Кенқазған (Жаңаарқа ауданы) деп деректік қоры мол мәліметтер береді деп көрсетілген [22, с.15-31]. Ғалымның мәліметінен Көктасжал кенішінде мыс қоры көп екенін көреміз. Ф.В. Чухровтың еңбегінде Орталық Қазақстанның Саяқ, Өспен, Қоңырат, Көктас-Жартас, Көктас-Жал, Екібастұз тобының, Гүлшат, Қызыл-Еспе, Ақшағыл, Қайрақты, Берқара және т. б. аса маңызды барлық кен орындарының тотығу аймағының минералогиясы жайлы мәліметтер кездеседі [23, 141].

Көктасжал кеніші туралы Сапар Байдүйсенов: «1960 жылы Ақжал кеніші ашылғаннан кейін жұмыскерлер бір күндік нормаға жұмыс істейді екен. Бір жұмыскер 10 кг топырақ алып шығу керек екен. Сол әкелінген топырақты тазалап, тастарын үгітіп қаптап газон машинамен Шоқпар арқылы Майқайыңға тапсырған. Содан 10 шақты жылдай жұмыс істеген» [24], – дейді. Осы Көктасжал кеніші туралы Қазақ Энциклопедиясындағы мәліметтер: «Көктасжал мыс кені, Қарағанды облысы Қарқаралы ауданында орналасқан. Кен орны 1953 – 1958 жылдары барланған. Спасск антиклинорийінің шығыс шетіндегі Көктасжал жаншылу аймағына жатады. Плагиогранит-порфир интрузивтері қиып өтетін тас көмірдің эффузивті-туфтекті жыныстарынан тұрады. Кентасталуы плагиогранит-порфирдің ұсақталу және кварцтену белдеміне байланысты. Кенге

хлориттану, эпидоттану, кварцтену тән болып келеді. Кентасы мүжіліп-теңбілденген. Қышқылдану белдемінің тереңдігі 20 – 50 м. Минералдары: сульфидтік кентаста – халькопирит, борнит, пирит, молибден, гематит, күңгірт кентас; қышқылданған кентаста – малахит, азурит, хризоколла. Негізгі пайдалы компоненттері: мыс, алтын, қосымша компоненттер – күміс, молибден, селен, теллур» [25], – деп көрсетілген. Жоғарыда сұхбаттарда Шөптікөл басында 1948 жылдан геологиялық барлау жұмыстары жүргізіліп, осы Көктасжал кенішіне келгені айтылған болатын. 1958 жылы сол барлау жұмыстарынан кейін ашылғандығын көреміз. Елдің бәрі Көктасжалды Ақжал деп атап кеткенін көріп отырмыз.

Экспедиция барысында біздің «Ақжалдың ескі орындары жоқ па?», – деген сұрағымызға Ержан Сыздықов: «Ақжалдың ескі орнын отвал түк қалдырған жоқ. Ақжалдың тура желкесінде, тура қашап тұрып тескен кеніш бар болатын. Оның тереңдігін білу үшін біз жас кезімізде келеміз де, жіңішке қара жіпке 10-гайканы байлап, жібере салған кезде жіп бітіп қалатын. Түбіне жетпейтін. Содан қызығып аккумулятор мен прожектор әкеліп көрдік қой. Сонда көргеніміз екі горизонт кете береді екен. Екі горизонттан ғана көгершін ұшып шығады. Ары қарай құс бармайды. Ол дегеніміз газдың қаттылығы. Ал соның ішіне матормен ауа жіберген. Жан-жақтан табыс табу үшін осы жерге келеді екен. Негізінен тамақпен еңбек ақыларын өтеген екен. Осы жақтан кірме тартқан екен, Баянның Майқайыңына. Баяғы Ақжалдың тіптен орыны да қалған жоқ. Ол жерде мектепте болды ғой. Сол жерде Карлагтың тұтқыны, сотталған, айдалып келген ұлты неміс Зарай деген ер дәрігер де болды. Осы өңірдің өзі гинеколог, хирург, операцияда жасайды екен. Сол дәрігер анам босанғанда өлі туған менің кіші інім Ерланды аман алып қалыпты. Шешей әрқашан айтып отыратын, сол Зарайдың арқасында қалды деп. Осы өңірдің көп кісілеріне жақсылық жасаған адам. Революцияға дейін Ақжалда ағылшындар алтын өндірген. Қарқаралының басында уезд болған кезде ағылшындар келген екен. Киргизия, Боқты жақтағы кеніштер де сол кезде ашылған дейді. Алтайполиметаллы компаниясы да ағылшындардың картасымен келген. КССР-дың кезінде біз құдықта болдық. Қазғанда бізге полумесяц деген құпиялық белгісі болатын. Кейіннен мынаны қазған кезде жердің астында жатқан тұтасып жатқан байлықтың бір шеті Жақсыбай Кәрібайдың алдындағы Майшоқы, Берекелінің сыртымен Жауғашармен Шөптікөлге кетеді. Бұл жерді ашу үшін 2 жыл 7 айға дейін қазып зерттеді. Сонда 1000 метр, 2000 метрге дейін қазып көрді. Мына жер ең мықты жер болды да, осы жерге орын тепті. Ақжалды отвал басып қалды. Ақжалда Жақаңның жұмыс істеп жүргенде ол жерде орыстар да жұмыс істейді ғой. Сол кезде буровой станокқа сунь палец деген кезде саусағын салып жіберіпті сонда қиып түсірген деген де аңыз бар. Ақжалда ол кезде майшамен ішінде, ағылшындық мотормен аузынан ауа жіберген. Желкесіне талдан қоржын түйіп алып, маңдайына майынан майшам жасайды екен. Ішіне түсіп алтынды жиламен қуып алған екен. Бұрын ГРП да істегендер айтатын тырнақтың үлкендігіндей самородок шығатын деп» [26], – деп жауап берген болатын. Бұл айтылған мәліметтерден көптеген мәселелерге жауап алуға болады.

Біздің Айыр ауылының тұрғыны Ермек Ыдырысқызымен сұхбатымызда өлкенің жер атаулары мен қазба байлығына байланысты қойған сұрағымызға: «Жыланды тауында жылан көп болған содан аталған. Үлкендер айтатын бұрындары Тасшоқыда тура жыландардың қабығы түсіп жалтылдап жатады деп. Мынау тауларда да жыландар көп болды бізде Қарабиік дейтің алтын алып жатқан жерлерде керемет болды. Ал енді атам қазақ жылан қай жерде жүріп ордасын салып мекендесе сол жерде алтын қоры мол болады деп айтады. Оны шешелерімізде айтатын мына жерлердің бәрінде алтын бар, өйткені жылан көп, алтын көп жерде жылан тұрады деп» [17], – дейді.

Жоғарыда айтылған кеніштердің қай кезеңде пайда болғаны туралы Қаныш Сатбаевтың пікірі ерекше: ««Примечательно, что почти все месторождения и рудопроявления меди в Центральном Казахстане были известны и разрабатывались еще в медно-бронзовую эпоху развития человечества. Это значительно облегчало труд геологов-поисковиков» [22, с.114], – назар аударуды қажет етеді. Сондықтан да біздің өлкеміз ежелгі дәуірлерден бастап ата-бабаларымыздың ата-қоныс болған құтты мекен болғанын естен шығармауымыз керек.

Әдебиеттер тізімі

Жағыпар Әділеттің Қайрат Мұстафинмен сұхбаты / Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Шарықты селолық округінің далалық этнографиялық экспедиция материалдары. Шөптікөл, 2021. – 05 тамыз (жеке архивтен)

Попов Ю.Г., Рязанцев В.П. Корниловы, Карбышевы, Рязанцевы и другие казаки станицы Каркаралинской (штрихи краеведческой летописи) / — 3-е изд., испр. и доп. – Новосибирск: АРТА, 2012. - 142 с.
Пазухин В. А. Металлургия в Киргизской степи. М.; Л., 1926.
ЦГИАЛ, ф. 1265, оп. 1, д. 77, лл. 86-88 и об.
Кузнецова Э. Ф., Тепловодская Т. М. Древняя металлурия и гончарство Центрального Казахстана. – Алматы: Гылым, 1994. – 207 с.
ЦГИАЛ, ф. 1265, оп. 1, д. 117, лл. 2-3, 12-13 и об.
ЦГИАЛ, ф. 1265, оп. 2, д. 75, л. 17 об. Копия.
Кузнецова Э.Ф., Тепловодская Т. М. Древняя металлурия и гончарство Центрального Казахстана. – Алматы: Гылым, 1994. – 207 с.
Өскембаев Қ.С. Ыбырайхан М.Ы. Қазақ даласындағы металлургия ісінің тарихы: XIX ғ. - XX ғ. басы. – Қарағанды, «Арко» баспасы, 2018. -167 бет.
Русаков М.. Яговкин И. К вопросу о минеральных ресурсах Киргизской степи и об естественном горнозаводском районировании ее // Известия геолог, ком. 1925. Т. 14. № 1.
Яговкин И. С. Цветные металлы азиатской части СССР. М., 1931
Маргулан А. Х. Сочинения: В 14 т. Т. 2. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. Джезказган – древний и средневековый металлургический центр (городище Милыкудук) / Сост. Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. - 144 с. + вкл. 40 с.
Жағыпар Әділеттің Еркебұлан Жақсылықұлымен сұхбаты / Қарағанды, 2021. – 18 қазан (жеке архивтен)
Романовский Г. Д. Указ. соч. С. 43
Сборовский А. Указ. соч. С. 120, 163.
Чухров Ф. В. Указ. соч. С. 30-31.
Жағыпар Әділеттің Ермек Ыдырысқызымен сұхбаты / Айыр, 2020. – 28 шілде (жеке архивтен)
Жағыпар Әділет пен Жамбыл Жұмабековтің Марат Молдахметовпен сұхбаты / Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Шарықты селолық округінің далалық этнографиялық экспедиция материалдары. Айыр, 2021. – 03 тамыз (жеке архивтен)
Дудин С.М. Чоптыгульский рудник. Казахи. Казахстан, Семипалатинская область. 1899 // http://collection.kunstkamera.ru/entity/OBJECT/88981?page=18&person=3513456&index=877
Попов Юрий Бахтинские страницы // Индустриальная Караганда, 2010. – 9 февраля
В. А. Прищепова Фотографические коллекции по народам Средней Азии и Казахстана конца XIX– начала XX в. из собрания Музея Антропологии и этнографии имени Петра Великого (Кунсткамера) // Сборник докладов международной конференции «Фотография в музее» 21-23 мая 2013 г. г. Санкт-Петербург. – с. 177
Сатпаев К. И. Минеральные ресурсы Центрального Казахстана // Производительные силы Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1958.
Чухров Ф. В. Зона окисления сульфидных месторождений степной части Казахстана. М., 1950.
Жағыпар Әділет пен Жамбыл Жұмабековтің Сапар Байдүйсеновпен сұхбаты / Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Шарықты селолық округінің далалық этнографиялық экспедиция материалдары. Қызылшілік, 2021. – 02 тамыз (жеке архивтен)

ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ ИНФОРМАТИКУ

Жәкежан Саягүл Асқатқызы
(СКУ им. М.Козыбаева)
Республика Казахстан, г. Петропавл

Историческая наука сама по своей природе междисциплинарна. Во-первых, детерминация исторических событий и явлений является многоуровневой, так как совокупное действие природно-климатических, биологических, экономических, социально-психологических, культурно-этических, идеологических и иных детерминант создает то, что мы называем историческим процессом. Поэтому исторические теории, описывающие ход исторического процесса в том или ином пространственно-временном интервале, неизбежно включают в свой познавательный «арсенал» соответствующие закономерности и явления других дисциплин.

Прямым результатом интеграционных тенденций развития научного познания в середине XX в. явилось проникновение методов и средств, понятийного аппарата, методического, технического и технологического инструментария фундаментальных и комплексных наук – математики и информатики – в сферу общественных и гуманитарных наук. Не явилась исключением и историческая наука [1].

В эпоху научно-технической революции 1960-х гг., характеризовавшейся масштабными процессами математизации и машинизации исторической науки, на стыке истории, источниковедения и прикладной математики зародилось одно из пограничных научных направлений – квантитативная история, использующая при обработке исторических источников методы математической статистики и математического моделирования исторических процессов и явлений на базе применения ЭВМ и машинных технологий обработки данных обширных информационных массивов. В период «микрокомпьютерной революции» середины 1980-х гг. в результате междисциплинарного взаимодействия источниковедения, квантитативной истории и информатики получила развитие историческая информатика (ИИ), изучающая закономерности процесса информатизации исторической науки и исторического образования.

За рубежом исследования в области исторической информатики получили определенное развитие, в Казахстане только происходит процесс становления этого научного направления [2].

Исследования выступает историография методов информационных исследований как способов научного познания исторического источника, основанных на универсальной форме фиксации и передачи информации.

Обоснование возможности и допустимости обогащения исторического исследования методами и средствами информационных технологий опирается на закономерности теории познания.

Число историков, которые систематически работают с методиками количественного анализа, относительно невелико. Большая часть исследователей заимствует методики цифровой обработки в той или иной степени для решения конкретной задачи, не ограничивая себя в теоретической интерпретации событий и явлений. Совершенствование техники исторических исследований на основе количественных методов и формализации процедур анализа требует основательных знаний в таких областях как измерение главной тенденции и дисперсия, основные понятия теории вероятности и статистической проверки гипотез, установление уровней надежности и выборочный метод, анализ вариации, регрессивный анализ, множественная и частичная корреляция, факторный анализ и шкалирование [3].

В отечественной науке развитие исторической информатики началось с решения чисто прикладных задач при решении конкретных проблем традиционной истории. Сегодня возникла настоятельная потребность в перманентной разработке теоретико-методологических, источниковедческих, инструменталистских подходов к познанию истории в свете современной теории информации, нового понимания природы источников, в первую очередь, массового характера. Крайне значимым представляется решение ключевых теоретических проблем ИИ – установление большей доказательности, глубины и точности исторических выводов, полученных средствами математики и информатики, увеличение объективности результатов исследования, т.е. проблемы продвижения исторической науки в направлении меньшего релятивизма . Но решение этого вопроса напрямую связано с научно обоснованным выбором методик и технологий исследования. Поэтому постановка проблемы исследования теоретической, методической и технологической составляющей исторической информатики крайне актуальна и важна для приращения новых знаний, для перспектив развития этого направления в нашей стране [4].

В прикладном аспекте анализ историографии исторической информатики и использование апробированных методик позволяет казахстанским историкам и источниковедам существенно расширить круг проблем, требующих применения новых информационных технологий, привлечь не востребованную ранее в связи с трудностями в обработке традиционными способами источниковую базу массового характера.

Разработка поставленной в данной теме проблемы позволяет решить еще один насущный вопрос. Особенности методологической основы исторического знания XX столетия во многом обусловили множественность равноправных, равновлиятельных парадигм, которые часто приводят к эклектичности методологических и гносеологических воззрений ученых и провоцируют сомнения в возможности точного исторического знания [5]. Негативной стороной этого процесса является сегодня подчеркнутое равнодушие отдельной части отечественных исследователей (особенно молодых ученых), изучающих конкретно-исторические проблемы, к

методологии вообще, к методологии истории, в частности, а у будущих историков отсутствие навыков и потребности осмысливать ее азы. А поскольку исследовательская практика ученого неразрывно связана с теоретической рефлексией, то можно констатировать существенное падение уровня научных изысканий молодого поколения казахстанских исследователей. Именно поэтому крайне значима разработка в условиях стремительно развивающегося информационного общества проблемы применения методологии исторической информатики, обогащающей не только общенаучные, но и специально и конкретно-научные методы исследования, технику и технологии научных разработок современных историков.

Экспоненциальный темп прироста новой информации, соответственно, новых, не только традиционных, но в большей степени, электронных исторических источников, прогнозируемая социальными философами и футурологами новая волна «информационного взрыва» диктуют уже сегодня подготовку специалистов в области исторической науки, способных быстро принять вызовы новой информационной среды и адаптироваться к условиям перехода Казахстана в информационное общество. В этом контексте крайне актуальным представляется разработка вопросов исторической информатики как учебной дисциплины в казахстанском историческом образовании на основе наработанного зарубежными и отечественными учеными-практиками опыта компьютеризации обучения истории [6].

Тема имеет самую непосредственную связь с государственными программами по информатизации казахстанского общества, а также с фундаментальными разработками методологии истории, историографии и моделирования социально-исторических процессов в рамках темы фундаментального исследования.

Идейно-теоретической основой настоящей работы явились отдельные положения парадигмальной историко-научной концепции Т. Куна, связанные с его фундаментальными взглядами о когнитивности, познавательной, социально детерминированной ценности науки; об объективном переходе науки от одного качественного состояния к другому путем смены прежней парадигмы, исчерпавшей себя, новой. Также крайне важно для понимания становления квантитативной истории и исторической информатики одно из центральных положений концепции Т. Куна о науке, развивающейся через временные скачки, т.е. «научные революции» [7].

Несмотря на значительное количество научных исследований, посвященных проблеме диалектики взаимодействия методов современного научного познания, анализу взаимодействия методов науки в условиях радикальной трансформации современного общества, необходимо выделить коллективную монографию казахстанских философов А.Н. Нысанбаева и других, которая, во-первых, базируется на материалах конкретных наук и на реалиях современного Казахстана, во-вторых, отличается четкой структурированностью и логической взаимосвязанностью рассуждений и обобщений о процессе взаимодействия методов науки в социокультурном контексте [8].

Для разработки проблемы изучения сущности информации в контексте триа-дичности ее семиотических характеристик крайне продуктивным представляются фундаментальные работы К. Шеннона, основателя теории статистической информации, Н. Винера, основоположника кибернетической науки, Ю.А. Шрейдера, разработчика семантической теории информации, Д. Харраха, построившего логико-прагматическую модель коммуникаций, Р. Карнапа и Й. Бар-Хиллела, создавших основы логико-семантической теории информации.

Стратегическая значимость процесса глобальной информатизации общества для дальнейшего развития цивилизации, а также необходимость создания фундаментальной научной базы для его изучения и прогнозирования показана в работах А.Д. Урсула, внесшего значительный вклад в формирование относительно цельной теории социальной информации. Анализу места информатики в системе современной науки и взаимосвязи с социально-гуманитарными и естественными дисциплинами посвящены исследования К.К. Колина.

Установлению информационных возможностей исторических источников с позиций теоретико-информационного подхода, решению проблемы повышения информативной отдачи источников в свете учения о социальной информации, являющейся результатом отражения обществом всех форм движения материи, способствовали положения о практической неисчерпаемости источника как носителя разнообразных форм информации, разработанные И.Д. Ковальченко на более глубоком аналитическом уровне. По существу данный подход привел к изменению представлений об основном объекте источниковедческого анализа - источнике, который в классическом его понимании рассматривался как носитель открытой информации. По

мнению И.Д. Ковальченко, анализ источника может и должен проводиться с целью экспликации скрытой, явно не выраженной информации, что требует привлечения системного подхода и системно-структурного анализа, математических методов и ЭВМ.

Необходимость изучения исторических источников в контексте теории социальной информации, соответственно, разработки проблем информационного источниковедения, типологизации исторических источников в свете информационных процессов со времен зарождения письменности, ставит В.И. Бовыкин. Теоретическим вопросам соотношения исторического источника и исторической информации, носителя информации и ее интерпретатора, выявления информационного потенциала исторических и историографических источников посвящен ряд статей Г.В. Можаевой [9].

Отечественные историки в настоящее время в своих исследованиях в целом освоили основные численные методы и новые информационные технологии; тематика их исследования и область применения усложняющихся новых математических методов, а также новых компьютерных методов исторического исследования расширяются в направлении усиления аналитической составляющей, получены новые значимые результаты в содержательной сфере. В настоящее время в казахстанской исторической науке также должны быть решены задачи усиления информационных компонентов исторической информатики, связанные с освоением новых предметных областей в области сохранения историко-культурного наследия в цифровом формате. Для казахстанской исторической науки по-прежнему актуальна проблема расширения границ исторической информатики не только «глубоко», но и «широко».

Историческая информатика не только позволяет активно осваивать новый методический аппарат, но и раздвигает границы исторической науки – гносеологии (гносеологии), архивации (подлинности и достоверности архивных материалов), педагогики (методов изложения и отбора педагогического материала) и др., которые сегодня решают не только профессиональные узкие вопросы, но и смежные. Это возможно только при условии понимания общественных запросов, быстрого освоения новых технологий обработки информации, эффективного подхода к обучению специалистов на основе современных педагогических средств и технологий [10].

Развитие Казахстана на пути информационного общества создает новые вызовы для профессионального сообщества отечественных историков. Объективно мы должны работать раньше или позже в иной информационной среде, основы которой сегодня формируются концептуальными, методическими и технологическими разработками исторической информатики, которая в Казахстане развивается очень медленно и сегодня на многие годы отстает от уровня научных разработок ведущих стран. Новое поколение историков, не готовых работать с современными информационными технологиями, в ближайшие годы столкнется с кризисной ситуацией, когда традиционный архивный материал изучается достаточно полно, а новый электронный массив выходит за рамки научных исследований, так как эволюция развития киберпространства идет быстрыми темпами и основана на стремительном развитии технологий создания, обработки и передачи информации. Новые горизонты, открывающие электронный документооборот и интернет-ресурсы, ставят перед источниковедением XXI века новые задачи.

Список литературы

Количественные методы в исторических исследованиях: уч. пособие для студ. вузов, обуч-ся по спец. «История» / И.М. Гарскова, Т.Ф. Изместьева, Л.В. Милов и др. / под ред. Ковальченко И.Д. – М.: Высшая школа, 1984. – 384 с.

Корсунский А.Р. Проблема измерения социальных явлений в исторических источниках и литературе // Математические методы в исследованиях по социально-экономической истории. – М.: Наука, 1975. – С. 6-38.

Интервью с И.Д. Ковальченко // Информационный бюллетень Комиссии по применению математических методов и ЭВМ в исторических исследованиях при Отделении истории АН СССР. – 1990. – № 1. – 27 с.

АП РК. – Ф. 141.– Оп. 1. – Ф. 708. – Оп. 1, 2/1.

Русина Ю.А. Текущая статистика населения: опыт формирования базы данных – Екатеринбург: УрО АН СССР, 1996. – 79 с.

Славко Т.И. Математические методы в исторических исследованиях: Учебник для студентов вузов, обучающихся по историческим специальностям. – Екатеринбург: УрГУ, 1995. – 178 с.

Кун Т. Структура социальных революций. – М.: Прогресс, 1977. – 387 с.

Исмагулов О.И. Этническая геногеография Казахстана (серологические исследования). – Алма-Ата, 1977. – 160 с.
Математические методы и ЭВМ в исторических исследованиях. - М.: Наука, 1985. - 344 с.
Жакишева С.А. Историческая информатика в Казахстане: теория, историография, методики и технологии. Караганда, 2010.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА ПОСРЕДСТВОМ АНАЛИЗА ИСТОЧНИКОВ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Ибраева А.Т., Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,
исторический факультет, магистрант
Научный руководитель - к.и.н., профессор Шотбакова Л.К.
Республика Казахстан, г. Караганда

Улучшение эффективности образования является одной из важнейших проблем современного образования во всем мире. Ориентированность школьной программы на развитие навыков XXI века, посредством применения технологий критического мышления направлено на формирование нового пласта конкурентноспособных выпусников в условиях быстро меняющегося мира. Полученные ими знания и навыки они могут использовать как в обучении, так и в повседневной жизни, к примеру в решении различных нестандартных жизненных задач.

В научной среде нет общепризнанного определения понятия «критическое мышление». В Новое время можно проследить формирование интереса к критическому мышлению черезформирование критической философии И. Канта и критического рационализма К. Поппера. Если Кант считал критику предварительным этапом, необходимым для того, чтобы в дальнейшем построить единственно истинную метафизику, то Поппер считал критическое мышление и критическую традицию ядром всякого рационального мышления [1,с.29].

По мнению зарубежных исследователей, критическое мышление охватывает широкий спектр навыков, это умение задавать вопросы; определять и проверять существовавшие ранее предположения; воспринимать неоднозначность; умение оценивать, исследовать, интерпретировать, рассуждать и размышлять; прогнозировать, формулировать и разъяснять собственные аргументированные суждения и выводы (Hullfish&Smith, 1961; Ennis, 1962; Ruggiero, 1975; Scriven, 1976; Hallet, 1984; Kitchener, 1986;Pascarella&Terenzini, 1991; Mineset al., 1990; Halpern)., 1996; Paul&Elder, 2001; Petress, 2004; Holyoak&Morrison, 2005; и др).

Можно рассмотреть формулировку наиболее цитируемых авторов Майкла Скривена и Ричарда Пола (2003) в качестве универсального определения: критическое мышление — это интеллектуально дисциплинированный процесс активного и умелого применения, анализа, синтеза или оценки информации, собранной или полученной в результате наблюдения, опыта, размышлений, рассуждений или общения, в качестве руководства к убеждению и действию.

В плодотворном исследовании критического мышления и образования, проведенном в 1941 году, Эдвард Глейзер определяет критическое мышление следующим образом: «Способность мыслить критически, как она задумана в этой книге, включает в себя три вещи: склонность к вдумчивому рассмотрению; проблемы и предметы, входящие в сферу вашего опыта, знание методов логического исследования и рассуждения и некоторые навыки применения этих методов. Критическое мышление требует настойчивых усилий по изучению любого убеждения или предполагаемой формы знания в свете свидетельств, которые его поддерживают, и дальнейших выводов, к которым оно ведет. Это также обычно требует способности распознавать проблемы, находить действенные средства для решения этих проблем, собирать и систематизировать соответствующую информацию, распознавать невысказанные предположения и ценности, понимать и использовать язык с точностью, ясностью и разборчивостью, интерпретировать данные, оценивать доказательства и аргументы, признавать существование (или несуществование) логических связей между предложениями, делать обоснованные выводы и обобщения, подвергать проверке выводы и обобщения, к которым приходит человек, реконструировать свои модели убеждений на основе на основе более широкого опыта и выносить точные суждения о конкретных вещах и качествах повседневной жизни [2].

Если рассматривать развитие критического мышления в процессе обучения в средней школе, то оноформируется постепенно. Можно привести дефиницию критического мышления из образовательной программы АОО «НИШ» - NIS-Programme.

Критическое мышление: умение анализировать информацию, оценивать ее качество, рассматривать с разных точек зрения и принимать обоснованные решения; способность к рациональному и логическому мышлению, анализу аргументов и доказательств, критическому оцениванию и интерпретации информации; помогает учиться видеть проблемы с разных сторон, развивает способность к самоконтролю и самооценке, улучшает навыки коммуникации и сотрудничества [3,с.12].

Наряду с усвоением нового объема знаний, необходимо развивать логическое мышление. Другими словами современным ученикам нужно не столько запоминать информацию, сколько учиться тому, что с ней делать. Этого можно добиться если системно развивать и отрабатывать практические навыки учащихся.

По мнению К. Мередит, Ч. Темпл, и Дж.Стил условиями для развития критического мышления учащихся являются следующие аспекты:

1. Важно предоставлять время и возможность для приобретения опыта критического мышления.
2. Необходимо давать учащимся возможность размышлять.
3. Важно принимать различные мнения и идеи.
4. Целесообразно способствовать активности учащихся вучебном процессе.
5. Необходимо убедить учащихся в том, что они не рискуют быть высмеянными.
6. Важно выражать веру в то, что каждый учащийся способен на критические суждения.
7. Необходимо ценить проявления критического мышления.[4, с.16].

Развитие навыков критического мышления проходит через определенные этапы: формулировка вопросов, поиск и отбор информации, поиск путей решения, оценка и выбор решения, аргументация решения.Учащиеся старших классов должны обладать способностью оперировать сложными идеями, подкрепляя разумные суждения аргументацией. При этом аргументация и, следовательно, суждение должны иметь непосредственное отношение к изучаемому контексту. Кроме того, для анализа исторических событий и процессов необходимо понимание учащимися исторических концептов таких, как интерпретация, сходство и различие, изменение и преемственность, причина и следствие, историческая значимость, доказательство.

Критическое мышление эффективно реализизуется при ранжировании и классификации причин исторических событий, анализе источников и в определении замысла авторов различных исторических документов. Задания практической направленности включают различные стратерии, такие, как RAFT, PEST, SWOT, STEEPLE анализы.

По мнению Пиаже именно в возрасте 14-15 лет наступает этап наилучшего восприятия для развития критического мышления. Примечательно, что темы о роли казахской национальной интеллигенции в начале XX века рассматриваются в образовательной программе 9 класса по предмету история Казахстана. Возраст учащихся 9-х классов как раз составляет 14-15 лет, что дает хорошие условия для реализации цели в развитии навыков критического мышления. Ожидаемый результат анализа учебного контента, это формирование собственного суждения учащихся о роли и значении казахской интеллигенции, в сложных политических условиях революций и гражданской войны начала XX века.

Согласно образовательной программе, изучаемый период о политических событиях первой половины XX века берет начало с революции 1905-1907 годов, где формируется устойчивая группа представителей национальной интеллигенции.

В начале XX века в казахском обществе заметно обострились проблемы языка, культуры, религии, а также различных сторон социально-экономической жизни. Безусловно, они не могли быть отражены в первых петициях, обращенных к местным и центральным властям. Наиболее грамотная часть общества от имени всего народа пыталась решить через них свои самые насущные проблемы, которые формировались за годы нахождения казахов в составе Российской империи. В петициях содержались различные требования: земельные, религиозные и образовательные [5,с.271].

Одной из таких исторических петицией являлась Каркаралинская петиция 1905 года, которую составили видные представители казахской интеллигенции А. Букейханов, А. Байтурсынов, Ж.Акпаев. Изначально петицию подписали 42 влиятельных представителя казахского населения Каркаралинского уезда, позднее присоеденились казахи других уездов

Семипалатинской и Акмолинской областей. Общее число подписавшихся по разным оценкам составило 14,5 тысяч казахов. Насущные проблемы казахского общества, обозначенные в данной петиции, демонстрировали единство позиции авторов и зарождение общей национальной идеи. Авторы, постепенно углубляя свои программные установки, пополняли свои ряды новыми сторонниками и единомышленниками, что в итоге привело к созданию движения Алаш. Ведущие позиции и руководящая роль в данном движении принадлежала либерально-демократической интеллигенции.

Для анализа деятельности национальной интеллигенции движения Алаш реализуются следующие цели обучения:

-анализ роли и деятельности казахской интеллигенции в обществе;

-анализ политики партии «Алаш» в модернизации национальной государственности.

Базовая модель развития критического мышления включает три этапа: вызов, осмыление, рефлексия. Данные этапы отражают пути продвижения от целей обучения к ожидаемым результатам в процессе усвоения новой темы, раздела или курса обучения.

На стадии вызова при сообщении темы урока можно использовать прием «мозговой штурм», учащимся демонстрируется атрибутика политической партии и задаются следующие вопросы:

• Что объединяет эти знаки? Для чего они созданы?

• Как это повлияет на общество?

• Кто руководит этой организацией?

• Какую тему мы будем изучать сегодня?

Данные действия позволяют учащимся проанализировать предварительные знания по изучаемой теме. Также необходимо выслушать любые мнения учащихся, важно, чтобы они высказывали идеи свободно и не были раскритикованы.

На стадии осмысления учащиеся работают с новой информацией, соотносят данные и персонажи.

Пример задания по технологии RAFT: Как лидер партии «Алаш» вы приглашаете людей голосовать за партию, составьте текст агитационной речи:

Дескрипторы:

- Стиль речи соответствует политической агитации
- Используется политическая терминология
- Выполнена роль персонажа
- Отражены основные идеи партии
- Речь аргументирована
- Демонстрация ораторского мастерства.

Вспомогательный материал 1: В своей политической деятельности партия «Алаш» руководствуется общим благосостоянием человечества, выступает за справедливость и против насилия. Выступают за равенство людей в республике, вне зависимости от религии, происхождения, национальности и пола. Борятся за свободу демонстраций, публичных выступлений, издания периодической печати, обеспечение справедливости судебной системы и светское общество, обучение на родном языке.

Вспомогательный материал 2: Судя по архивным материалам, с 1912 года А. Н. Букейханов активизирует свою политическую деятельность. Например, в «Справке», предоставленной ЦОС Федеральной службы безопасности России, приводятся следующие сведения: 24 ноября 1912 г. в Самаре Букейханов участвовал в собрании, которое было организовано для сплочения сил всех революционных групп Самары, от октябристов до левых; В 1914 г. Бухейханов неоднократно выступал со статьями в газетах «Речь» и «Казах», в которых он обсуждал землеустроительную политику царского самодержавия в Степном крае. Хотя здесь необходимо заметить, что А. Н. Букейхан выступал с подобными статьями еще раньше, со страниц журнала «Сибирские вопросы», где с 1908 по 1910 г.г. опубликовал более 10 крупных материалов. В них автор, опираясь на результаты «щербинской» и других экспедиций, разоблачал колониальный характер переселенческой политики царского правительства. Названия некоторых его статей говорят сами за себя: «Переселенческие наделы в Акмолинской области», «Русские переселенцы в глубине Степного края», «Отчуждение киргизских (казахских) орошаемых пашень», «Бюрократическая утопия» и т.д. В июле 1914 г. Бухейханов встречался в Самаре с приезжавшим туда А. Ф. Керенским, который в то время был членом IV Думы от Самарской

губернии. На съезде Букейханов выступал с докладом о положении киргизов (казахов) России [6,с.51].

На стадии рефлексии учащиеся анализируют выполненную работу, насколько им удалось раскрыть основные идеи казахской интеллигенции в защите национальных интересов, могут подкрепить свое мнение конкретными примерами.

Данный подход дает возможность развития личностного роста подрастающего поколения так, как работа обращена к самому учащемуся, его индивидуальности. При обмене мнениями учащиеся имеют возможность выслушать альтернативные идеи, таким образом происходит переосмысление идей и выработка общей идеи. Здесь можно провести аналогию с политическими прениями, чтобы учащиеся могли осмыслить как вырабатывается общая позиция.

Список литературы

Брюшинкин В.Н. Критическое мышление и аргументация // Критическое мышление, логика, аргументация: сборник статей / Под общ.ред. В.Н. Брюшинкина, В.И. Маркина. – Калининград: Изд-во КГУ, 2003г. 175 с

Edward M. Glaser, An Experiment in the Development of Critical Thinking, Teacher's College, Columbia University, 1941 https://www.criticalthinking.org/pages/defining-critical-thinking/766 (дата обращения 03.10.2023).

Образовательная программа АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» - NIS-Programme, Астана, 2023 г.

Заир-Бек С.И, Муштавинская И.В.Развитие критического мышления на уроке, Пособие для учителя, М-2004 г. 173с.

Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времен).- Второе издание. – Алма-Ата, 1993.- 304 с.

Султан Хан Аққұлы.Алихан Бөкейхан. Зерттеулер, мақалалар, сүхбаттар. «Ер Жәнібек» халықаралыққогамдық коры, Алматы-2016 ж.528 с.

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Игибаева С.К., тарих пәні мұғалімі
М. Жұмабаев атындағы гимназия
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Функционалдық сауаттылық – тілдік тұлғаның әлеуметтік-қоғамдық ортада сөйлесім әрекетінің түрлерін (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым, тілдесім) өзінің мақсатына қарай еркін қолдана алу мүмкіндіктерінің қалыптасқан жүйесі.

Бүгінгі өркениеттің даму деңгейі білімділік пен сауаттылық ұғымдарының мазмұны мен оны түсінудің сара жолдарын іздестіруді қажет етіп отыр. Ғылыми еңбектерде сауаттылық ұғымының белгілі бір деңгейде ана тілінің грамматикалық нормаларына сай оқу, дұрыс жаза алу дағдыларын игеру екені байқалады. Әйтсе де адамның өмір сүруіне қажетті деп танылып, меңгеруге ұсынылған бастауыш мектеп деңгейіндегі белгілі бір білім, білік пен дағдылардың жиынтығы (оқу, жазу, санау, сурет салу және т.б.) ретіндегі тілдік сауаттылық қазіргі кездегі әлеуметтік сұраным талаптарымен сәйкес келе бермейді.

Сауаттылық ұғымының нақты мазмұны дара тұлғаның дамуына қойылатын қоғамдық талаптарға байланысты құбылмалы сипатқа ие болады. Ол қарапайым оқу, жазу, санау біліктіліктерінен бастап адамның әлеуметтік үдерістерге саналы түрде қатысуына мүмкіндік беретін, қоғамдық қажеттігі айқын кешенді білімдер мен біліктерден құралатын функционалдық сауаттылықты меңгеруді де қамтиды.

С.И.Ожеговтың сөздігінде «функция» сөзінің мәні «Вызванный функционированием чего-нибудь, зависящий от деятельности, а не от структуры, строения чего-нибудь (книжн)» – деп анықталса [1, 46], Қазақ тілінің түсіндерме сөздігінде: «фукционалды ұғымы бір нәрсенің құрылысы, құрамынан емес, қызметінен болатын, соның әрекетіне байланысты болады» [2, 17] – деп сипаттама беріледі. Бұдан «функция» категориясы белгілі бір заттың атқаратын қызметіне немесе іс-әрекетіне қатысты айтылатыны танылады. Мысалы: ақпарат құралдарының функциясы –

халыққа ақпарат тарату. Ал «функция» ұғымы адамға қатысты айтылғанда, оның іс-әрекетіне байланысты қарастырылады. Жоғарыда сауаттылық адамның білімділігіне қатысты ұғым екені нақтыланды.

Функционалдық сауаттылық, яғни «адамның өмірдің және іс-әрекеттің түрлі саласында қолданбалы білім негізінде қалыпты тіршілік міндеттерін шешу қабілеті» – осы процестің өзегі болып саналады [3, 27].

Осыған орай, білім беру ұйымдарындағы оқыту процесі оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталуы тиіс. Пәндік талаптарды жеке пәндердің құралдары арқылы жүзеге асыру мүмкін болса, білім берудің тұлғалық және метапәндік нәтиже талаптарын мектептің негізгі білім беру бағдарламасына енетін барлық оқу пәндері, курстары және модульдерінің бірлескен және келісілген әсері арқылы жүзеге асыруға болады.

Функционалдық сауаттылықтың ерекше сипаттары:

1) тұрмыстық проблемаларды шешуге бағыттылығы;

2) нақты әлеуметтік жағдаяттарда көрінетіндіктен, тұлғаның ахуалдық сипаттамасы болып табылады;

3) стандартты, стереотиптік міндеттерді шешумен байланысты;

4) бұл үнемі дерлік оқу және жазу білігінің кейбір қарапайым (базалық) деңгейі;

5) көп жағдайда халықтың ересек тобының сапасын бағалауда қолданылады;

6) ең бастысы сауатсыздықты жоюдың жеделдетілген тәсілдерін іздеу проблемасымен контексте мағыналы.

Білім берудегі сауаттылық мәселесі, біріншіден, нақты бір елдегі халықтың әлеуметтік жағдайына, екіншіден, мемлекеттің экономикалық дамуына, үшіншіден, елдегі мәдени ахуалға тәуелді болатындығы айқын. Бүгінгі өркениеттің даму деңгейі білімділік пен сауаттылық ұғымдарының мазмұны мен оны түсінудің сара жолдарын іздестіруді қажет етіп отыр. Ғылыми еңбектерде сауаттылық ұғымының белгілі бір деңгейде ана тілінің грамматикалық нормаларына сай оқу, дұрыс жаза алу дағдыларын игеру екені байқалады. Әйтсе де адамның өмір сүруіне қажетті деп танылып, меңгеруге ұсынылған бастауыш мектеп деңгейіндегі белгілі бір білім, білік пен дағдылардың жиынтығы (оқу, жазу, санау, сурет салу және т.б.) ретіндегі тілдік сауаттылық қазіргі кездегі әлеуметтік сұраным талаптарымен сәйкес келе бермейді.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың тағы бір тәсілі –жаратылыстану-ғылыми пәндердің барлығы үшін ортақ оқу тапсырмаларының номенклатурасын бөліп көрсету. Бұл номенклатура әр пән бойынша оқу тапсырмаларының барлық түрін қамтымайды, бірақ тікелей жаратылыстану- ғылыми сауаттылықты анықтайтын құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған тапсырмаларды сипаттайды. Оларға жататындар:

− жаратылыстану-ғылыми зерттеулердің (немесе, танымның жарытылыстану-ғылыми әдісінің) негізгі ерекшеліктерін түсіну;

− ғылыми білім негізінде жаратылыстану-ғылыми құбылыстарды түсіндіру немесе суреттеу білігі, сол сияқты өзгерістерді болжау білігі;

− қорытынды жасау үшін ғылыми деректерді және қолдағы бар деректерді қолдану, олардың талдауы мен дұрыстығын бағалау білігі.

Осы негізгі үш құзыреттілікке сәйкес тапсырмалардың да үш тобын бөліп көрсетуге болады. Бұл топтар жинақталған шартты тараулардың атаулары да оқушы тіліне түсінікті, олар үшін түрткі болатын, ынталандыратын мағынада болуы тиіс. Мысалы, тапсырмалардың бір тобын «Қалай тануға болады?» деп атауға болады. Бұған енетін тапсырмалар ғылыми танымның әдісіне жататын құзыреттіліктің біріншісіне, яғни ғылыми білім алудың тәсілдеріне сәйкес келеді. Бұл тапсырмаларда оқушыға қандай да бір фактілерді белгілеу, физикалық шамаларды (өлшемдерді) анықтау, жорамалдарды тексеру тәсілдерін табу; ұсынылған проблеманы зерттеу жоспарын жасау ұсынылуы мүмкін.

Білім беру нәтижесін көрсету деңгейінің бірі – функционалдық сауаттылық, ол тұлғаның білім, білік және дағдылар негізінде әлеуметтік қатынастар жүйесінде қалыпты қызмет ету, нақты мәдени ортаға барынша жылдам бейімделу қабілеті ретінде анықталады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылдың 27 қаңтарындағы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Жолдауында: «Білім жүйесі тек білім ғана емес, сонымен қатар, оны әлеуметтік бейімделуде қолдану білігін беруі тиіс», − деп атап көрсетілген. Осыған орай, Мемлекет басшысы мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын одан ары дамыту қажеттілігін атап өтті [4].

Құзыреттілік білім моделін жүзеге асыруға бағдарланған 12 жылдық білім беру стандарты әзірленуде. Білім берудің ұлттық құндылықтары мен мақсаттары базалық құзыреттер, өмірлік рөлдер түрінде құрастырылған:.

– мейірімді адам;
– бауырмал отбасы мүшесі;
– шығармашыл дара тұлға;
– жауапкершілікті азамат;
– салауатты және кемелденуші тұлға.

Базалық құзыреттер тұлғаның басты қасиеттерін сипаттайды және білім алушылардың қоғамдағы өз орнын табуға, өзін әлемнің бір бөлігі ретінде сезінуге жағдай жасайды. Олар бағдар ретінде әр адамның өз өмірін құруға, қоғамдағы тіршілікке өзек болады, сондай-ақ орта білімнің жасампаздық рөлін күшейтуге негіз болады.

Жалпы мақсат орта білім берудің мақсаттары арқылы нақтыланады. Орта білім берудің мақсаты – білім алушылардың танымдық қабілеттерінің дамуына, алған білімін кез-келген оқу және өмірлік жағдаяттарда шығармашылықпен пайдалануына, өзін-өзі дамыту мен өзіндік басқаруға дайындауға мүмкіндік беруді қамтамасыз ету.

Өскелең ұрпақтың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруды тәрбиелеу процесінде отбасы мен мектептің ынтымақтастығына үлкен рөл бөлінеді. Отбасы мектепке оқушылардың іс әрекетін ұйымдастыруында «Білім туралы» Заңды ойдағыдай жүзеге асыруына көмек көрсетеді. Алайда ата-аналардың педагогика негіздерін нашар білуі қазіргі кезеңде әлеуметтік тәрбиелеу мен мектепке бейімдеу ісіне кедергі келтіріп отыр. Сондықтан дәл қазір отбасы мен мектептің өзара әрекетін нығайту, бала тәрбиесіндегі әкелер мен аналардың жауапкершіліктерін арттыру қажет. Және бұл шараны мектеп ұйымдастыруы тиіс. Осыған орай бұл істі ұйымдастыруда мектеп мұғалімі, психологы, әлеуметтік педагог жұмысының маңызы артады, көптеген маңызды мәселелер мен сұрақтардың шешімі осыған байланысты.

Тікелей балалармен жұмыс жасайтын әлеуметтік педагог, өзінің кәсіби қызметіне орай, отбасын нығайту ісіне өзіндік үлесін қосуы керек. Мектепте отбасы мен сынып жетекшісінің бірлескен жұмысын ұйымдастыра отыра, ол соңғы нәтижеге – әр баланың барынша тұлға ретінде дамуын қамтамасыз етуге ұмтылады. Әлеуметтік педагог бүгінгі күні отбасын тұлғаның балалық шағындағы даму жағдаятын анықтайтын әлеуметтік орта ретінде қарастырады.

Қорыта келе айтатын болсам Қазіргі таңда білім тұлға, қоғам және мемлекет дамуының басты стратегиялық ресурсы ретінде қарастырылады. Заманауи жағдайлардағы оның мақсаты – шығармашылыққа, өзгермелі заман жағдайында өз тағдырын өзі шешуге қабілетті әлеуметтік құзыретті тұлға қалыптастыру.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мақсатындағы мектеп және отбасы әрекеттестігі бойынша Қазақстан Республикасы білім беру ұйымдарында да нақты жұмыстар атқарылды. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру бойынша мектеп және отбасы әрекеттестігінің талдауы мен республикадағы бар тәжірибелерді зерттеу қазіргі таңда педагогтар ата-анамен байланыстың мазмұны, түрлері мен әдістерін жеткілікті дәрежеде толық меңгермегенін көрсетті.

Сондықтан бұл жұмыс білім алушылардың функционалдық сауаттылығының ғылыми-теориялық базасын пайымдауға, осы бағыттағы отбасы және мектептің әрекеттестігінің жаңа формалары мен әдістерін айқындауға және әдістемелік негіздеуге бағытталғандықтан, педагогтар мен ата-аналарға практикалық көмек болады.

Әдебиеттер тізімі

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы №1118 Жарлығы // ресми мәтін. – Астана, 2012. – 114 б.

Крупник, С.А. Функциональная грамотность / С.А. Крупник, В.В. Мацкевич. М.: Педагогика, 2010.

Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары: / Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы №832 қаулысы // ресми мәтін. Астана: Әділет, 2012. – 14 б.

Леонтьев, А.А. От психологии чтения к психологии обучения/ А.А. Леонтьев. М.: УМЦ «Школа 2100», 2011.

ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ В 1920–1940-Е ГОДЫ

Касенова М. Д. ст. преподаватель
Карагандинский университет им. Е.А.Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
e-mail:mika_88.10@mail.ru

Статья посвящена истории казахской письменности, которая пережила несколько исторических периодов. В течение нескольких столетий казахский народ использовал алфавитную систему, основанную на арабской графике, с 1929 по 1940 год был введен алфавит на основе латинской графики, с 1940 года использовалась кириллица. Обращение к историческому опыту латинизации, проводимой в советском Казахстане, как и на всем советском пространстве в 1920-1940-е гг. вызвано в наши дни решением руководства страны о переводе казахской письменности на латинскую графику к 2025 году. Отечественные политические деятели и политологи-сторонники латинизации заверяют, что переход с кириллицы на латиницу является цивилизованным выбором казахстанского общества в пользу глобального открытого мира. Лингвисты обосновывают такой переход удобством для передачи специфических звуков казахского языка. Третьи оправдывают латинизацию особой её важностью на фоне развивающихся технологий и коммуникаций, а также положительным влиянием на научно-образовательный процесс в Казахстане в XXI веке.

Вместе с тем, анализ работ, посвященных изучению процесса латинизации в историческом прошлом, свидетельствует о том, что авторы данных публикаций ищут не столько лингвистическое, сколько историческое и, даже в большей степени, политическое обоснование переходу казахского языка на латиницу.

Модернизация Советского государства в 1920-1930-х гг. в сфере культуры и образования получила в исторической литературе название «культурной революции», что обозначало резкий рывок в освоении нового культурно-цивилизационного пространства. В особенности это касалось проблемы письменности, поскольку Советское государство унаследовало от Российской империи огромное количество народов и этнических групп, говоривших на разных языках и использовавших различные системы письменности. Многовариативность письменных систем, используемых различными этносами, была продиктована своеобразием их исторического развития. Создание новой политической системы, провозглашавшей национально-государственное переустройство в рамках единого государства, требовало унификации письменности. В числе рассматриваемых вариантов унификации письменности предпочтение отдавалось латинской графике. Процесс латинизации в рамках проводимой в 1920–1930 гг. языковой политики, являлся составной частью национально-государственного строительства и подготовки национальных кадров [1; 8].

Новый унифицированный алфавит на латинской основе было решено внедрить среди всех тюркских, а также других народностей СССР. Известно, что распространение новых алфавитов в тюркской среде осуществлялось в условиях жесткой борьбы с радикальным духовенством и националистически настроенной интеллигенцией, которые всячески сопротивлялись внедрению латиницы. Среди причин для перевода национальных языков на латиницу, а не на кириллицу, в первую очередь выделяется стремление советской власти избежать сопротивление национальных окраин. Дело в том, что в это время еще были живы воспоминания о колониальной политике царского режима, поэтому создание письменности на русской основе могло быть воспринято негативно.

Вместе с тем перевод казахского языка с арабской графики на латиницу столкнулся с большими трудностями, связанными как с простым непониманием новой графики, так и сопротивлением этому процессу части казахского общества. Однако положение изменилось уже в 1930-е гг, когда происходил быстрый переход к развернутому строительству социализма, предполагающую усиленную индустриализацию, а значит ускоренную подготовку профессиональных кадров и массовое распространение грамотности [2; 141].

Отношение к латинизации в среде национальной интеллигенции было далеко не однозначно. Для представителей старой интеллигенции арабская система письма ассоциировалась с традиционным прошлым казахского народа, исламом и национальной идентичностью. Кириллица воспринималась ими как элемент русификации, несмотря на то что они, как правило, свободно владели русским языком. Введение же латиницы для национальной интеллигенции

представляло собой сложный для восприятия процесс, в особенности той её части, которая была встроена в государственный аппарат управления, поскольку это напрямую влияло и на качество их работы, и на их положение в обществе. Поэтому вокруг вопроса о новом алфавите в казахстанском обществе разгорелась большая дискуссия, в которой участвовали различные представители национальной интеллигенции, будь то политики, общественные деятели, публицисты, поэты, писатели, лингвисты и другие.

В свое время А. Букейханов, говоря о формах национального движения казахской интеллигенции, в том числе в контексте концептуальных проблем движения «Алаш», выделял в среде национальной интеллигенции так называемых «западников» - с одной стороны, и «тюркофилов и поборников панисламизма» - с другой [3; 76]. В дальнейшем именно в среде западников, воспитанных на русской литературе, верующих в европейскую культуру и считавших религиозные вопросы второстепенными, нашлись приверженцы латинизации казахского алфавита. Напротив, воспитанные в духе восточного традиционализма тюркофилы и панисламисты были ярыми противниками латинизации и в этом отношении были близки к татарской интеллигенции. Пожалуй, именно поэтому противников латинизации в 1920-1930-е гг. оказалось больше именно в Татарстане и Казахстане.

По мнению Аманжоловой Д.А., та часть национальной интеллигенции, которая выступала против латинизации, представляла собой незначительное меньшинство и не могла выступать от имени всего казахского народа и выражать его интересы [4]. К такому выводу автор приходит исходя из фактического отсутствия конфликта между властью и этнической общностью в ходе преобразования алфавита. Более того, простое население не воспринимало досоветскую письменность как нечто более «духовное» или «национальное», поскольку его подавляющее большинство приобрело грамотность и культуру как раз таки благодаря усилиям советской власти [4].

Вместе с тем, уже в первое десятилетие советской власти на первый план выдвинулась та часть казахской интеллигенции, которая не была связана ни с движением «Алаш», ни с другими националистическими и панисламистскими движениями, а, напротив, стояла на революционных принципах борьбы и всецело поддерживала, и продвигала советскую власть в Казахстане. Среди представителей новой интеллигенции, искренне поддерживавших советскую власть, были Т. Рыскулов, С. Сейфуллин и другие [5; 205]. Её представители всецело руководствовались партийным установкам. Именно из их среды в основном вышли партийные и государственные деятели, выступавшие ярыми поборниками латинизации в 1920-1930-е гг. [2; 141].

В целом же, вследствие приверженности партийной идеологии, вопрос о латинизации рассматривался ими в контексте культурной революции и классовой борьбы. Советский социолингвист Н. Яковлев, будучи одним из главных идеологов латинизации в СССР, отмечал, что борьба за латинизацию в тюркских окраинах приняла характер классовой борьбы пролетариата Советского Востока за советскую национальную культуру, направленной против враждебно настроенного консервативного мусульманского духовенства, местных феодалов и буржуазии [6; 26].

Вместе с тем, в составе бюрократического аппарата в Казахстане оказались как представители старой интеллигенции, отстававшие в большинстве своем арабскую графику, так и более молодое поколение казахской интеллигенции, сторонники латинизации. Под руководством Научно-методического совета (НМС) Наркомата просвещения (Наркомпрос) на совещаниях местных научных и общественных работников велась широкая дискуссия по вопросу о новом казахском алфавите, где с одинаковым правом и одинаково свободно могли высказываться как арабисты, так и латинисты.

Решающим этапом в проведении латинизации стал Первый Всесоюзный тюркологический съезд, состоявшийся в Баку в феврале-марте 1926 года на котором была выработана резолюция о необходимости и возможных вариантах перехода тюркских республик с арабской графики на унифицированный латинизированный алфавит. Официальной целью унификации латинских алфавитов провозглашалось «построение алфавитов для отдельных народов так, чтобы они (алфавиты), не образовали резких изолирующих перегородок между отдельными языками, чтобы они способствовали сближению между собою братских народов, и в то же время отражали особенности отдельных языков» [7]. На I Всесоюзном тюркологическом съезде 1926 г. противниками латинизации выступило большинство делегатов из Татарстана и Казахстана, которые считали, что опыт Азербайджана неубедителен и не заслуживает распространения среди

других тюркских народов, а все усилия следует направить на реформу существующего арабского алфавита.

В 1927 г. в КАССР объявлен официальный переход на латиницу. По решению КазЦИК при местных исполкомах создаются комитеты нового алфавита (КНА).

В 1928 г. в КАССР было около 80 обществ сторонников нового алфавита (5000 членов). В декабре 1928 г. в Кзыл-Орде прошла первая всеказахская конференция сторонников нового алфавита и сопротивление сторонников арабской графики было окончательно сломлено.

В июле 1929 г. Центральным исполнительным комитетом (ЦИК) и Советом народных комиссаров (СНК) КАССР был утвержден государственный алфавит на основе латинской графики [9; 69]. Латинизация в Казахстане проходила на фоне всесоюзной латинизации в 1929–1930 гг.: осуществлялся переход на новый алфавит народов не только тюркских, но и других языковых групп СССР. Более того, в 1929 г. Наркомат просвещения РСФСР образовал специальную комиссию по латинизации русской письменности, которая объявила кириллицу «пережитком великорусского национал-шовинизма и насильственной русификации» [9; 98]. Таким образом, движение за латинизацию, взятое под пристальное внимание партийных и государственных органов, приобрело широкий всесоюзный размах и стало орудием советской национальной политики.

В Казахстане, по замечанию Г. Тогжанова, противники латинизированного алфавита переместились из школы и органов печати в партийно-государственный аппарат [10; 71]. С начала введения нового алфавита именно управленцев и партийных активистов призывали использовать исключительно латиницу на работе и в быту, а уже в 1930 г. СНК КАССР постановил перейти на латиницу в делопроизводстве всему государственному аппарату. Вместе с тем, практически реализовать в центральных государственных учреждениях данное постановление удалось лишь к 1934 г. На районном уровне, а также в аулах арабский алфавит продолжал выполнять важную коммуникативную функцию вплоть до введения русского алфавита. Более того, на уровне краевых и областных учреждений арабская графика была предпочтительнее нового алфавита, а освоение нового алфавита давалось управленцам с трудом. Они находили выход из ситуации, перекладывая всю тяжесть перевода на латиницу на машинисток [11; 71]. Скорое введение латиницы привело к тому, что выпускники школ, а также пунктов ликвидации безграмотности оставались малограмотными или вообще неграмотными на латинице. Именно на этот пункт ссылались в дальнейшем при проведении заседаний и составлении документов, сетуя на отсутствие владеющих латиницей аппаратчиков, что способствовало переходу в работе на русский язык [11;.71].

Реформаторы пытались свести проблемы внедрения латиницы в среде широких масс к недостаткам организационно-политической работы, а также саботажу со стороны традиционалистов-арабистов. Однако использование административно-командных методов при реформировании письменности, а также возведение латиницы в ранг классовой борьбы против националистически настроенной интеллигенции и исламского духовенства, как остатков эксплуататорского строя, не могли в значительной степени стимулировать активность языкового строительства. Только привлечение больших финансовых и материальных средств, развитие издательской деятельности, а также фактический запрет арабской письменности позволили продвинуть латинизированную письменность к более широкому кругу потребителей [12; 72].

На деле переход на новую форму алфавита, требовавший переобучения уже грамотных людей, лишь осложнил задачу ликвидации общей неграмотности восточных народов. Для проведения намеченных планов в жизнь была необходима подготовка соответствующих ликвидаторов неграмотности по новому алфавиту, организаторов-методистов ликбеза. Однако задуманная партийно-государственными органами «латинизация» алфавитов не была подкреплена соответствующей материальной базой. [1; 10].

Со временем латинская графика перестала отвечать требованиям и интересам советского руководства и их политике «ускоренного сближения и слияния народов». Латинский алфавит вводился политическим руководством, которое еще в 1920-е гг. имело в планах всемирную революцию и будущее всемирное социалистическое государство рабочих. Однако вскоре И. Сталину пришло понимание, что мировой революции не будет.

С 1932–1933 гг. развернулась кампания по свертыванию латинизации. Процесс латинизации не получил логического завершения, поскольку был приостановлен по решению правящей элиты во главе со И. Сталиным. Ряд исследователей утверждает, что дискуссия по переводу казахской письменности на латиницу изначально имела под собой политическую

подоплеку русификации. Так, перевод казахского языка на латинскую графику облегчил в дальнейшем ее замену на русскую письменность, что, в свою очередь, способствовало проведению политики русификации [13].

В 1940 г. в связи с использованием единого алфавита на территории СССР был введен алфавит на основе кириллицы. Проект казахского алфавита, основанный на русской графике, был подготовлен и введен в августе 1939 г. Автором проекта выступил руководитель секции казахского филиала АН СССР С. Аманжолов. В этом случае широкого обсуждения в научной и общественной среде, дискуссий и споров на эту тему уже не было. Собственно говоря, обсуждать вопрос о переходе с латиницы на кириллицу после массовых репрессий 1930-х гг. было уже фактически не кому.

Таким образом, период языковых экспериментов был прекращен в пользу кириллизации письма. Переход казахской письменности на кириллицу, а также политические репрессии 1930-х гг. в отношении национальной интеллигенции, в том числе сторонников латинизации, привели к замалчиванию и фактическому выведению темы латинизации из научного оборота. Советская историческая наука уже в первые годы своего существования оказалась под жёстким контролем властей, а также влиянием догматического марксизма и классового подхода в изучении исторического прошлого.

Вопросы настоящего и будущего родного языка сильно волновали национальную интеллигенцию в XX веке. Эти вопросы волнуют национальную интеллигенцию во все времена и во всех условиях. Сегодня, когда вновь встает вопрос о латинизации казахской графики в связи с мировыми тенденциями, полемика по поводу смены письменности 20-30-х гг. XX в. предостерегает нас от излишней поспешности, напоминает о необходимости тщательного изучения вопроса, взвешенного подхода к нему.

Список литературы

Даудов А.Х. Из истории латинизации национальных алфавитов СССР / Даудов А.Х., Малышева Е.П. // Вестник СПбГУ. Сер. 2, История. - 2011. – Вып. 2. – С. 7-12.

Волков А.Ю. Партийное руководство культурным строительством в Казахстане (1917-1987 гг.) / Волков А.Ю, Ержанов А.Е. // Исто¬рико-партийная наука в Казахстане: некоторые проблемы историографии. – Алма-Ата, 1988 – С.79-98.

Букейханов А. Избранное. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 269 с.

Аманжолова Д.А. Языковая политика и культура управленцев Казахской АССР.1920-1936 гг. // Российские регионы: взгляд в будущее. – 2016. - № 2 (7). – С. 36-61

Сулейменов Р.Б. Историография культурной революции // Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960 гг.): Очерки становления и развития. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – С. 206–207.

Яковлев Н. О развитии и очередных проблемах латинизации алфавитов // Революция и письменность. – М, 1936. – №2, С. 25-38. – Режим доступа: http://www.kyraha.com/modules/content/index.php?id=2.pdf

Гранде Б. Унификация алфавитов // Алфавит Октября. Итоги введения нового алфавита среди народов РСФСР. Сб.ст. под общей ред. Н. Нурмакова. – М.-Л., 1934. – С.60-72

Культурное строительство в Казахстане (1918 - 1932 гг.) // Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Алма-Ата: Казахстан, 1965. – С.45-79

Алпатов В. М. 150 языков и политика. 1917–1997 // Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. – М.: Институт востоковедения РАН, 1997. – 192 с.

Полемика о выборе алфавита. Кзыл-Орда: Казгиз, 1927. – 145 с.

Нурмаков Н. Латинизация алфавита – орудие пролетарской революции // Алфавит Октября. Итоги введения нового алфавита среди народов РСФСР. Сб.ст. под общей ред. Н. Нурмакова. – М.-Л., 1934. – С.60-72

Базарова В.В. Языковые эксперименты и практика политических технологий в 1920-1930-х гг. // Власть. – 2009. – №2. – С. 72-74.

Исхан Б.Ж., Даутова С.Б., Оспанова Б.Р. Языковая политика и казахский алфавит // Успехи современного естествознания. – 2014. – №9-1. – С. 136-140

ТАРИХТЫ ОҚЫТУДАҒЫ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТІҢ РӨЛІ

Каирова Д. М. тарих факультетінің 2 – курс магистранты
Ғылыми жетекші: Ильясов Ш. А. Қауымдастырылған профессор, философия докторы
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ,

Көркем әдебиет тарихи өткенді, оның эстетикалық қабылдауын және өскелең ұрпақтың адамгершілік тәрбиесін зерттеудің таптырмас көзі болып табылады. Сондықтан тарих және әдебиет сияқты ғылымдар оқушыларды оқытуда әрқашан қатар жүреді. Орта мектептегі тарих сабақтарында көркем әдебиетпен жұмыс жасаудың әдістерінің түрлерін атап кетуге болады. Көркем әдеби шығармалар мен тарихи оқиғаларды кіріктіргенде, алдымен сыныптың дайындық деңгейін, сабақтың тақырыбын, мұғалімнің жұмыс бағдарламасын, оның кәсіби шеберлігін ескеру керек.

Көркем әдебиетпен жұмыс жасаудың әдістемелігін әзірлеумен М.А. Зиновьев, П.И. Паршаченко, М. Т. Студеникин айналысты. Бірақ талантты мұғалімнің міндеті-қолданыстағы жұмыс әдістерін қолдану ғана емес, сонымен қатар көркем әдебиет туындыларымен жұмыс істеудің жаңа, авторлық технологияларын шығармашылықпен жасау. Көркем шығармаларды қолданудың жоғарыда аталған әдістеріне мыналар жатады: Әдеби иллюстрация, әдеби шығармадан үзінді талдау, мәтіннің өзін оқымай-ақ мұғалімнің әңгімесіне шығарма мәтінінен жеке үзінділерді қосу, көркем шығарманы қысқаша қайталау, қысқаша поэтикалық дәйексөздер, тарихи романдардан үзінділер оқу, әдеби ескерткішті талдау, карточкалар бойынша жұмыс (әдеби шығармадағы тарихи кейіпкерді анықтау жұмысы), сөздік жұмыс (анықтамаларды іздеу).

Көркем әдебиет тарихи материалды нақтылауға және студенттер, оқушылар, тарих жайлы білгісі келетін адамдарға өткеннің жарқын бейнелерін қалыптастыруға көмектеседі. Бұл – оқушылардың назарын қолдауға, пәнге деген қызығушылықты дамытуға көмектесетін көркем әдісінің бірі. Мұғалім оқушыларды тарихи ортаға енгізу немесе дәуірдің дәмін қалпына келтіру, сурет немесе портреттік сипаттама беру үшін шығармалардың үзінділерін пайдаланады.

Тарих сабақтарында көркем әдебиетті қолданудың негізгі мақсаты-мектеп оқушыларының эмпатиясын қалыптастыру. Эмпатия – субъективті әлеміне ену арқылы басқа адамның эмоционалды жағдайын түсіну. Эмпатия әдісі шығармашылық қызметтің әртүрлі түрлеріне қолданылады (рационализаторлық, өнертапқыштық, басқарушылық қызметте, көркем шығармашылық процесінде). Эмпатия әдісін қолдану жағдайында зерттеу объектісімен біріктіру. Эмпатия әдісі, әдетте, көркем шығармашылықтың мәселелерін шешуде кеңінен қолданылады. Барлық жазушылар эмпатия қабілеттерінің жоғары дамуымен сипатталады. Эмоционалды қабылдау мен тәрбиеге шақыру, адамның бойындағы адмгершілік қасиетін көркем әдебиет туындыларының арқасында қалыптастыра аламыз.

Әдеби образ, әдетте, дәлдік пен сенімділікпен ерекшеленеді, тарихи оқиғаны қабылдауды жеңілдетеді. Көркем образдың дәлелді күші оқушылардың зерттелетін тарихи құбылыстарға деген белгілі бір көзқарасын тәрбиелейді, оларға жанашырлық, жеккөрушілік, таңданыс, наразылық тудыратын эмоцияға әкеледі. Жарқын, мәнерлі көркем образ оқушының жеке басына жан-жақты әсер етеді: оның ақыл-ойы, сезімі, еркі, мінез-құлқы, этикалық нормалар мысалдар мен нақты жағдайларда ашылады. Мектеп оқулығы, өкінішке орай, мектеп оқушыларында сезім дауылын тудыруы мүмкін емес. Тарих сабақтарына тартылған көркем образдар оқытудың идеялық бағытын күшейтеді, мұғалімге тақырыптың идеялық мазмұнын оқушылардың санасына қол жетімді түрде жеткізуге мүмкіндік береді, оқушылардың жадында зерттелетін тарихи материалды берік бекітуге ықпал етеді. Көркем әдебиет шығармаларында біз белгілі бір материалды табамыз, әдетте оқу құралдарында кездеспейтін - дәуірдің жағдайы мен түсі, өмірдің нақты сипаттамалары мен бөлшектері, жарқын фактілер және өткен адамдардың келбетін сипаттайды. Мысалы, сегізінші сынып немесе он бірінші сынып оқушылары Тұрар Рысқұловтың келбетін, эмоциясын, заманын, жақсы қасиеттерімен басты қаһармандық дәрежесін анық көрсетуі үшін Шерхан Мұртазаның «Қызыл жебе» романының үздісін оқуға болады.

«… Ал, енді әкесінің Қызыл Жебеге мініп отырғандағы келбетін көріп, Тұрардың төбесі көкке жеткендей, аспандағы жұлдызды қолмен ұстап тұрғандай болды. Қызыл тұлпардың үстіне құрыш қонғандай әдемі сурет жас баланың жанын әлдилейді. Рысқұл садақпен атылған Қызыл Жебенің құрыш ұшындай болып барған, айтулы палуан Мақаштың тастай тақымын талқандап, көкпарды тартып алғанда, Тұрар бұл өмірдің додалы көкпар екенін, күреспесе, алыспаса адам өз

сыбағасынан, бәлкім бақытынан адасып қалатынын бала көңілмен, көмескілеу болса да аңдады. Егер әлгінде Рысқұл көп көрерменнің бірі болып, бұғып тұра берсе, мақтанышқа мастықтан Мақаштың екі көзінің еті өсіп, есіріп кетер еді. Тұрар сонда қорқақ болмау керек екенін, адал айқасқа аянбай түсу керек екенін сұңғылалықпен емес, бала түйсігінің алғырлығымен сезінді. Қызыл Жебе мен Рысқұл Тұрар оқыған өмір атты қалың кітаптың бір парағы. Бірақ бұл құдірет аямай төге салған ағыл-тегіл қуаныштың арты ұлы жанжалға ұласа жаздады. Әлбетте, әуелі Саймасай салды сойқанды. Рысқұлға:

– Сатқынсың! Қарақшысың! Тауфихсыз кірме итсің! Құртамын да жоямын! – деді.

Бурадай бұрқылдап Мақаш қамшы үйіріп ұрмақ болды. Қанды жағы Рысқұлды жақтап, олар бір бүйірден килікті.

– Айып менен, алдияр! – деп Рысқұл Саймасайдың алдына қол қусырғанмен, болыстың көкірегіне қан қатып қалды.

– Аталастың аты озғанша, ауылдастың тайы озсын деген қайда? Рысқұл исі дулаттың намысын емес, тұлпар тұяғының намысын Қамбар ата аруағын, ас-жиынның, ойын-тойдың намысын қорғады. Оған сенін нең кетті, болыс! Кірме деп қорлай берсең, мен-ақ сыйдырып аламын, Шымыр дулат маған да алыс емес! – деп Тұқымбай дәуірледі.

Астан қайтқалы Қызыл Жебе Саймасайдың көз алдында ойнақтап тұрды да қойды. Түнде кәдімгідей түсіне кіреді. Түсінде оны біреулер беліне қырық құлаш арқан байлап зынданға түсіреді. Зынданның бір түкпірінде Қызыл Жебе құлағын жымырайтып, артқы аяғын көтеріңкіреп тебейін деп тұрады. Саймасай Қызыл Жебенің жанына жолай алмайды. Қырық құлаш арқанның ұшын тұзақтап, бұғалық тастамақ еді... ала арқанның өзі ала шұбар жылан болып басын қайқаңдатты. » [1, 37].

Көркем әдебиет тарихтың ғылыми материалын суреттейді, оның көркем сюжеттеріне түсініктеме береді, түсінуді тереңдетеді, өмір құбылыстарына деген қызығушылықты оятады, эмоционалды тәжірибе тудырады.

Тарих сабақтарында әдебиетті қолдану мақсатын орай міндеттері:

1. Әдебиет сабақтарында оқылатын көркем әдебиетті талдаңыз және мектептің әдебиет бағдарламасы бойынша оқылатын шығармаларды қолдану.

Өкінішке орай, Тарих пен әдебиетті оқыту бағдарламасы кейде сәйкес келмейді және мысалдар бағдарламасы бұзылады.

2. Тарих сабақтарында көркем әдебиетті қолдану әдістерін таңдау.

Берілген екі міндет ең негізгі міндеттердің бірі болып табылады, оны жүзеге асыру үшін мектеп оқушыларын эмоциялармен шамадан тыс жүктемеу және оларды сабақтарда тақырыптардың үзінділерін, сондай-ақ ауыр драмалық оқиғаларды қолданған кезде оларды эмоционалды күйден уақытында шығара білу үшін тарихты да, әдебиетті де, психологияны да мұқият білу қажет.

Тарих сабақтарына көркем әдебиет туындыларын таңдаған кезде – екі жағдайды ескеру қажет: біріншіден, материалдың танымдық және тәрбиелік мәні сақталуы (яғни тарихи құбылыстардың шынайы экспозициясы); екіншіден, әдеби шығарма мен тарихи оқиғаның жоғары көркемдік құндылығы сәйкес келуі. Б. К. Бородиннің «көркем әдебиет тарихи және тұрмыстық сенімділік шегінде болуы керек» деген сөзін де ескере отырып, әдебиет пен тарих сабағының кіріктірілуін мазмұны бойынша қарастырылып, кітап сипаттайтын уақыттың тарихи ерекшеліктері мен менталитеті қатаң сақталуы керек, сондықтан осы тарих сабағында зерттелген тиісті дәуірдің замандастарын алған дұрыс [2].

Біз зерттеп жатқан дәуірде жасалған шығармалар – сипатталған құбылыстар мен оқиғалардың замандастары жазған туындылар. Бұл топтың шығармалары дәуірдің өзіндік құжаттары мен тарих ғылымы үшін өткен туралы білім көздерінің бірі болып табылады. Әр дәуірдің әдеби шығармалар автордың көзқарасы арқылы бейнеленгенін ескере отырып, сыни көзқарас арқылы оқушыларға жеткізілуін талап етеді. 1185 жылы қыпшақ ханы Қоншақ пен кнәз Игорь арасындағы соғыс баяндалатын Киевте жазылған ежелгі Ресьтегі ең елеулі поэзиялық шығарма «Игорь жорығы туралы жыр», Куликова шайқасына арналған «Мамаев шайқасы туралы аңыз» туындыларын мысал ретінде қарастырамыз.

XIX ғасырдың ортасында. тарихи деректануда үлкен төңкеріс жасалды. Оқиғалар туралы азды-көпті үйлесімді әңгіме құру үшін әртүрлі құжаттардан ақпарат алынды, бірақ дереккөздер салыстырылмады, олардың қайшылықтары талданбады, деректану ғылым ретінде қарастырлмады. Бұл реалистік романның бүкіл жүйесін құлатты.

Достоевскийдің әрбір романы дереккөзді зерттеудің бір түрі болып табылады. Деректанудағы төңкеріс Ресей сотының тәжірибесіндегі төңкеріспен бір мезгілде болды, онда куәгерлердің айғақтары (және заңгерлер бұл айғақтардың қайшылықты екенін біледі) және алқабилердің пікірлері маңызды рөл атқара бастады. Достоевскийдің романдары – бұл үлкен сот тергеулері. Достоевскийдің барлық романдары, ең алдымен, тарихи деректануда ашылған және реформаланған сот тәжірибесінде қалыптасқан әдістермен жүргізілетін шындықты іздеу. Достаевскийдің шығармаларын қолданған уақытта, маңызды мәселенің бірі – автордың көзқарасы мен шындықты ажырата білу, субъективизмді тану.

Оқушыларға әдебиет, ең алдымен, оқиғаның тарихпен дәлелденген бұрылысы емес, субъективті көзқарастар екенін түсіндіру үшін, бір оқиғаға байланысты заманға сай екі немесе бірнеше көркем әдеби туындылармен таныстыру керек. Мысалы, сегінші сынып оқушыларына дүниежүзі тарих сабағында «Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы» тақырыбында мұғалім Евгений Авдеенконың «Империяның соңғы сарбаздары» («Последние солдаты империи») шығармасынан үзіндісімен таныстыруға болады.

«…Ресей Бірінші дүниежүзілік соғысқа мықты полктермен, орташа дивизиялармен және әлсіз әскерлермен кірді. Орыс-жапон соғысындағы жеңіліс армияның жауынгерлік рухына әсер берді. Құл психологиясы көптеген жоғары офицерлердің санасында үстемдік етуді жалғастырды. Жоғары командирге пайдалы мойынсұнушылық және төменгі шендерге деген менсінбейтін менмендік тек офицерлер корпусына ғана емес, сонымен бірге Ресей империясының негізгі күшіне де әсер етті.» [3].

Евгений Авдеенконың еңбегімен қоса тақырыпты ашу үшін Эрих Мария Ремарктың «Батыс майданда өзгеріс жоқ» (нем. Im Westen nichts Neues — «На Западном фронте без перемен») туындысын да қолдануға болады.

«…Бір күні таңертең мен оның төсегін он төрт рет жинадым. Менің жұмысыма көңілі толмай, ұрып-соғып, төсегін еденге тастайтын. Арасында үзіліс ала отырып, жиырма сағат жұмыс істегеннен кейін тас тәрізді қатты етігін айна тәріздес етіп жылтыратып тазаладым, тіпті Химмельштостың да бұдан артық ұрысатын жайы болмады. Оның бұйрығымен мен казарманың еденін тіс щеткасымен сүрттім. Еден щеткасымен және шөмішпен қаруланған Кропп екеуміз оның тапсырмасын орындай бастадық – казарманың ауласын қардан тазаладық. Егер біздің аулаға лейтинант келіп қалмаса, мүмкін далада қатып қалушы едік. Лейтинант бізді көріп, казармаға қайта жіберді де, Химмельштостың сазайын берді.» [4].

Бұл үзінділер Ресей империясы мен Кайзер Германия әскерлерінің менталитеті мен ережелерін айқын көрсетеді. Мұғалім оқушыларға неміс пен орыс халқының бұл оқиғада таңдауы жоқ адамдар ретінде қарастырып, берілген көркем шығармалар екі халыққа да эмпатиясын ояту үшін көмек береді.

Оқушылар барлық кезге бірдей көсемсөздік және көркем әдебиетке сын көзімен қарай бермейді. Соңдықтан сабақ барысында І. Есенберлиннің «Қаһар» романы мен Е.Бекмахановтың монографиясындағы Кенесары Қасымұлы бейнесін салыстыру сияқты тәсілдерді де қолданудың манызы зор.

Оқушыларға адамгершілік тербие беруде көркем шығарманың маңызы зор. Тарихи тұлғалардың түрлі қылығын таныған оқушылар өзін оның орнына қойып, кейіпкердің ахуалын бастан кешкендей болады. Сондай сүйікті кейіпкердің бірі — Ежелгі Римдегі құлдар көтерілісінің көсемі гладиатор Спартак. Р. Джованьолидің «Спартак» романынан үзінді келтіре отырып, оның ерлікке, қайсарлыққа, сонымен бірге биік адашершілік мұраттарға толы тұлғасы арқылы окушыларды» нәзік сезімдерін оятып, тербие міндеттсрін іске асыруға болады. Тәрбиелеу және оқыту мақсаттарын іске асыру үшін қайталау сабақтарында көркем-тарихи кітаптарды кеңінен қолдану тиімді. Мысалы, отандық тарихтағы отаршылдыққа қарсы үлт-азаттық күрес тақырыбын қайталағанда мынадай бетлетристикалық еңбектерді қолдануға болады:

1) Жоңғар басқыншыларына қарсы күрес (Қ. Жұмаділов. «Дарабоз»);

2) Патшалық Ресей отаршылдығына қарсы күрес (І. Есенберлин. «Қаһар»);

3) Қоқаңдықтарға қарсы күрсс (З. Шүкіров. «Жанқожа»).

Мәтінді жаттап алудың тәртібі оқушылар жақсы меңгеруі тиіс. Есте сақтаудың негізі — ойлау болғандықтан, алдымен мәтінді толығымен, кейін азатжолдар бойынша оқып, негізгі мәнін түсініп алу керек. Талдау санадағы түсініктер мен бейнелерді қалпына келтіруте көмектеседі. Мағыналық байланыстарды нығайту үшін тұтас мәтінді бірнеше беліктерге боліп, жатталатын негізгі ұғымдарға баса мән бері, оларды бір – бірімен байланыстыру, салыстыру керек.Түсінікті нәрсе тез әрі жеңіл есте сақталады.

Тарих сабағында көркем әдебиетті қолдану-тарихи өткенді білуге, яғни сабақтың білім беру және тәрбиелік міндеттерін шешуге көмектесетін дәрежеде енгізіледі. Мектепте тарихты оқыту процесінде көркем әдебиетті қолдану білім беру мәселелерін шешуге ықпал етіп қана қоймай, зерттелетін дәуірдің мәнін түсінуге, оның түсін, тарихи құбылыстардың ерекшелігін сезінуге, оқушылардың ой өрісін кеңейтуге көмектеседі. Көркем әдебиет-бұл әлеуметтік-тарихи құбылыстарды танудың маңызды құралы, сонымен қатар оқушылардың бейнелі ойлауын, алынған ақпаратты талдай білуін, ең бастысы салыстыра білуін дамытуға ықпал етеді.

Көркем әдебиетті шартты түрде үлкен екі топқа белуге болады. Ол оқып-үйренетін кезенің әдеби дерегі және тарихи беллетристика. Тарихи білім көздері авторы жазылған оқиғаның тікелей қатысушысы немесе куәгері болған шығарма. Олар өткен күнді тануға комектесетін дәуірдің өзіндік құжаттарын құрайды. Ондай дереккөздерінің бәрі бірдей оқушыларға түсінікті бола бермейді, сондықтан да сабақта олардың мұғалім таңдап алған үзінділері пайдаланылады. Әдеби ескерткіштердің қатарына Күлтегін, Тонықөк жырларын, Жүсіп Батасағұнның «Құтадғу білік» еңбегін, С. Сейфуллинің «Тар жол тайғақ кешу» романын, М. Шоқайдың «Кеңестер билігіндегі Түркістан» еңбектерін атауға болады.

Зерттелетін дәуір мен оқиғаны анық көрсететін әдеби туындыға Бауыржан Момышұлының «Мәскеу үшін шайқас» шығармасы А.Бектің «Волоколамск тас жолы» (орысша «Волоколамское шоссе») шығармасының тақырыптық жалғасын жатқызуға болады. Мұнда ойдан шығарылған әңгімелер немесе ойдан шығарылған кейіпкерлер жоқ. Бұл адамның өз көзімен не болғанын, не болғанын қалай көргені туралы әңгіме. Автор өмірдің қатал және қатал шындықтарын жасырмайды. Алғашқы әскери очерктерде жазушы - тірі жанды, мейірімділікті, айқын ойлау қабілетін сақтап қалған адамның бейнесін көрсетеді. Әр түрлі тағдырлар мен кейіпкерлердің жолдары «Отан үшін шайқаста» тоғысты. Кітапты оқи отырып өзіңді сол жерде жүргендей, кейіпкерлермен бірге олардың эмоциясын сезінгендей әсерде боласың. Тәрбиелік мәні өте зор: отан қорғаушылық, елін, жерін сүюге арналған. Содай кейін ер азаматтың мінезін қалыптастыруда, оның еліне, жеріне деген, еліне ие болатын, халқына қорған болатын азаматты тәрбиелеуде рөлі өте зор. «Волоколамск тас жолы» кітабы көркем қиялдан жасалатын үйреншікті әдеби туынды емес, панфиловшылардың аты-жөндері толық сақталып, олар қатысқан ұрыстар сол қалпында суреттелетін әскери-документті шығарма.

«…Ол танысқан кезде аты-жөнін айтты. Дұрыс ұқпай қалып, қайта сұрадым.

– Бауыржан Момышұлы, – деді ежіктей қайталап.

Оның үнінен сол сәтте тіксініңкірегендей, жайсыздық күйін аңдап қалдым. Тәрізі, ол өзін тез түсінгенді қалайды екен-ау деп түйдім.

Тілшілік дағды бойынша қойындәптерімді шығарғанмын.

– Кешіріңіз, сіздің фамилияңыз қалай жазылады?

Ол: – Менде фамилия жоқ, – деп жауап қатты. Мен аңтарылып қалдым. Ол Момышұлы деген орыс тіліне аударғанда Момыштың баласы дегенді білдіреді деді.

– Бұл менің әкемнің аты, – деп жалғастырды ол. – Бауыржан – өз есімім. Ал фамилиям жоқ.

Оның жүзінде Шығысқа тән деп ойлайтынымыздай, арманшыл жұмсақтық жоқ-тын.

Кейде зор сүйіспеншілікпен мұқият, ал кейде қалай болса солай жасалған дейтіндей – нешеқилы беттер кездеседі. Бауыржан Момышұлының бет-пішіні жапсырғандай емес, қашап мүсіндегендей әсер қалдырған. Ол әлдебір өткір аспаппен бірде-бір дөңгелек сызық қалдырмай, қоладан немесе қатты еменнен жонып жасағандай көрінді.» [5].

Тарихи беллетристика тарихи шындықты қалпына келтіруде түпнұсқа дерек көздері, ғылыми зерттеулер мен монографиялардың қорытындыларына негізделген. Тарихи білімдермен қаруланған автор өткен күнді тарихи шығарма түрінде жаңғыртады. Тарихи беллетристикаға зерттелген кезең туралы кейінгі дәуір жазушыларының жазған шығармаларын қосамыз. Тарихи беллетристика тарихи шындықты қалпына келтіруде түпнұсқа дереккөздері, ғылыми зерттеулер мен монографиялардың қорытындыларына негізделеді. Тарихи білімдермен қаруланған автор еткен күнді тарихи шығарма түрінде жаңғыртады.

Тарихи беллетристика қатарында мынадай еңбектерді атаймыз. І. Есенберлиннің «Алған Орда», «Көшпенділері», Б. Жандарбековтің «Сақтары», М. Мағауиннің «Аласапыраны», Д. Досжанның «Жібек жолы» шығармалары. Осындай еңбектердің қатарында В. С. Пикульдің сериялы тарихи романдарын атауға болады. Олардың өздері автор зерттеген тарихи дереккөздерге, естеліктерге, құжаттарға, ғылыми зерттеулерге және дәуір туралы монографияларға негізделген және осы өткеннің көркемдік формаларын қайта құрудың азды-көпті сәтті әрекеттерін білдіреді.

Мысал А. С. Пушкин «Капитан қызы» (орысша Капитанская дочка), Л. Н. Толстой «Соғыс және бейбітшілік» (орысша «Война и мир»).

Көркем шығармаларды мазмұны бойынша тұлғалық кітаптар және әдеби кітаптар деп екіге бөлуге болады.

Дүниежүзі тарих сабағында қолданылатын тұлғалық кітаптарға:

- Иона Ризнич «Екатерина II»
- Александр Дюма «Жизнь Людовика XIX»
- Уолтер Айзексон «Леонардо да Винчи»
- Толстой А. Н. «Пётр Первый»
- Ли Куан Ю «Из третьего мира — в первый»

Дүниежүзі тарих сабағында қолданылатын әдеби кітаптар:

- Гоголь Н.В. «Тарас Бульба»
- Владимир Высоцкий «Пародия на плохой детектив»
- Вальтер Скотт «Айвенго»
- Виктор Гюго «Собор Парижской Богоматери»
- Эрих Мария Ремарк «На Западном фронте без перемен. На обратном пути»

Тарихты зерттеу процесінде көркем әдебиетті қолдану бойынша орынды және жақсы ойластырылған жұмыс оқушыларға баға жетпес пайда әкеледі, пәнге деген қызығушылықты арттырады, тарих пәні мұғалімінің жұмысының үлкен тиімділігін қамтамасыз етеді. Я. А. Коменский «Ұлы дидактика» (орысша «Великая дидактика») кітабында былай деп жазды: «Балаларда білім мен ілімге деген ыстық ұмтылысты барлық мүмкін жолдармен тұтату керек» (орысша «Всеми возможными способами нужно воспламенять в детях горячее стремление к знанию и учению»).

Тарихты оқытуда оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруда, тарихи материалды олардың сезіміне әсер ететіндей, түсінікті оқып үйре-нуде көркем әдебиетті, хрестоматия, тарихи дастандар, естеліктер, анықтамалықтар, фольклорлық, этнографиялық, мұрағаттық материалдар, қанатты, нақыл, даналар сөздерін, мұражайлар, көрмелердің мүмкіндіктерін пайдаланған тиімді.

Әдебиеттер тізімі

Мұртаза, Шерхан. Қызыл жебе [Мәтін] : роман. 1-ші кітап / Ш. Мұртаза. – Алматы : Дария Дамыту Орталығы, 2021. – 256 б.
М. Ильин, Е. Сегал «Александр Порфирьевич Бородин». С. 7
Авдиенко Е.В. «Последние солдаты империи.» / Авдиенко Е.В.- М.: "ВЕЧЕ" (2010), 2010.- 290 с.
Эрих Ремарк: «На Западном фронте без перемен» / Эрих Ремарк- М.: АСТ, 2022 г.-288 с.
Бек Александр Б 42 Волоколамск тас жолы. Хикаяттардан тұратын роман. – Алматы: «Дария Дамыту Орталығы», 2021. – 676 б. ISBN 978-601-06-7225-3

ҚҰЖАТТАНУ ЖӘНЕ ОНЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Кидралиева А.Б., п.ғ.м.,
Мустафин Е.Е., г.ғ.м.
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

XX-XXI ғасырлар да әлемдік экономиканың дамуына байланысты кәсіби бағдарлы мамандықтардың сұраныс жағынан үлкен көлемді өзгерістерге ұшырады. Бұрын бұл мамандықтардың елдің дамуына ешқандай өзгерістер әкелмесе, қазіргі таңда экономиканың кең серпінді түрде өзгерістер әкелу арқылы елді дамытуда. Осындай мамандықтардың бірі-«құжаттану» болып табылады. Тарихқа көз жүгіртсек, қазақ даласындағы алғашқы құжаттанушыларды, түркі дәуірінде «бітікшілер» деп атаған. Түркілік кезеңінде бұл бағдарды біліктілігі мен білімі жоғары адамдар ғана жұмыс атқарып, ел арасында үлкен құрметке ие бола бастады. Қазіргі құжаттануды түркілік дәуірмен салыстырғанда, атқаратын қызметі жағынан түбірлі өзгерістерге ұшырағанын байқауға болады.

Бүгін, яғни жаһандану заманының басты құндылығы ақпарат көзі болғандықтан, құжаттану саласында жанамай қоймайды. Өйткені, құжат қазіргі заманда қарым-қатынасты оңтайландыратын басты объект болып табылады. Құжат-кең көлемді түсінік болғандықтан, ақпараттық жүйенің басты ажырамас бөлігі ретінде қарастыра аламыз. Құжаттанудың негізін қалаған Поль Отленің пікірі бойынша, құжаттануды ауқымды сала ретінде қарастырып, құжаттанудың ішіне: кітапханалық іс, мұрағат, мұражай салаларын кіріктіре байланыстырған.

Тұңғыш президентіміз 2017 жылы 31 қаңтарда «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдауында экономикалық өсімнің жаңа моделін құру туралы міндет қойылған болатын. Міндет экономиканың әлемдік өсімінің орта деңгейден жоғары қарқынын қамтамасыз етуге және 30 озық елдің қатарына қарай тұрақты түрде ілгерілеуге лайықталған. Осы міндеттерді жүзеге асыру үшін тұңғыш президентіміз 5 басымдықты негізге алды. Бес басымдықтың ішіндегі бірінші басымдық құжаттану саласымен тікелей байланысқа ұшырайды. Өткені бұл басымдықта алғашқы елбасымыз Үкіметке «Цифрлық Қазақстан» жеке бағдарламасын әзірлеуді және қабылдауды тапсырды. Бұл бағдарламада елбасы цифрлы технологияны қолдана отырып, жаңа өндіріс құру туралы тапсырмасы құжаттанушылардың алдына тың міндеттерді жүктеді. Яғни бұл салада жаңа заманға сай технологияларды пайдаланып, құжаттану саласын біршама автоматтандырылуға бағытталған. Құжаттану саласын жаңа жүйеде автоматтандыру үшін атқарылатын іс-шаралар:

- Барлық құжатты электрондық жүйеге ауыстыру, яғни қағаз құжаттардан арылу.
- Электрондық құжаттардың сақталу қауіпсіздігін жүзеге асыру.
- Жоғарғы оқу орындарында немесе осы салаға байланысты курстарда оқытатын кәсіби бағдарлы пәндерді 80-90 пайызын IT саласымен байланыстырып, ағылшын тілінде жүргізілу.
- Құжатқа қатысты мемлекеттік немесе мемлекеттік емес мекемелерді құжаттану саласын оңтайландыратын жаңа технологиялармен мемлекет тарапынан толық қамсыздандыру [1, 4 б.].

Қазіргі кезеңде құжаттармен жұмыстың дәстүрлі әдістерін ақпараттық технологияларға бейімдеу де құжаттарды зерттеудің тиімді әдістері көмегімен іске асады.

Сонымен қатар Қазақстанда құжаттану тарихын, зерттеу әдістерін арнайы зерттеудің маңызын төмендегі мәселелер де айқындай түседі.

Біріншіден, қалыптасқан бірнеше ғасырлық дәстүрі бар құжаттанудың отандық тарих ғылымындағы орны мен рөлін олардың өзіндік даму заңдылықтары арқылы айқындау қажет. Екіншіден, Қазақстанда құжаттанудың әлемдік ақпараттық кеңістік талабы бойынша ілгері дамуына негіз болатын зерттеулерді жүргізу өзекті әрі қажет. Бұл қажеттілік іс-жүзінде бірқатар, әсересе қазіргі ақпараттық қоғамға аяқ басқан шақта электрондық құжат пен оның құжат айналымы және электрондық мұрағат мәселелерінің шешімін табуына ықпал етіп, жаңа ғылыми ізденістерге жол ашады. Үшіншіден, еліміз тәуелсіздік алғанға дейін басқару шешімдерін қабылдау және іске асыруды қамтамасыз ететін ұйымдық-өкімдік құжаттарға ғана басымдық берілді. Нарықтық қатынастардың орнауымен пайда болған жаңа-банк, кедендік, тіпті кәсіпкерлік қызметтегі құжаттар жүйелерін жасау және оларды пайдалану мәселелерін зерттеу де өзекті. Төртіншіден, егеменді ел болып, етегімізді жиып, жаһандану үдерісіне тартылдық. 2005 жылдан бері Қазақстан Республикасының электронды үкіментін қалыптастыру және дамыту бағдарламасы табысты іске асып келеді. Мұндай жобаны іске асырумен Ресей, Беларусь, Украинада іс жүргізу мен құжаттану мәселелерін зерттейтін арнайы құрылған ғылыми орталықтар айналысады. Қазақстандағы Құжаттану және мұрағат ісі бойынша ғылыми-техникалық ақпарат орталығы ғылыми зерттеулермен айналыспайды. Бұл орталықтың әлеуетін арттыру үшін ғылыми кадрларды тарту қажет. Бесіншіден, әлемдік тәжірибеде іс жүргізу мен құжаттану саласында арнайы маманданған білікті құжаттанушы, мұрағаттанушылар еңбек етеді.

Елімізде уақыт талабына сай мамандарды даярлаудың жаңа моделін әзірлеу және оны қазіргі кредиттік білім беру жүйесіне бейімдеу жауапты міндеті тұр. Мамандарды даярлаудың жаңа моделі халықаралық ынтымақтасу шеңберінде тәжірибе алмасуды да қамтуы тиіс. Мұның өзі тақырыптың географиялық ауқымы кеңдігін және халықаралық маңызға ие екенін көрсетеді.

Отандық тарихнамада патшалық Ресейдің Қазақстандағы мемлекеттік басқару мекемелерінің тарихына арналған С.М.Мәшімбаевтің еңбегі империялық мекемелердің қазақ жерін отарлау саясатын жүзеге асыруда іс жүргізудің маңызыд құралға айналғанын анықтауға мүмкіндік береді. Қ.М.Атабаевтың, Г.А.Сексенбаеваның, Г.Е. Өтепованың диссертацияларында

құжаттардың тарихи дерек ретінде зерттелуі іс жүргізу мен құжаттанудың мұрағаттанумен, деректанумен тығыз байланыстарын ашып көрсетуде үлкен септігін тигізді.

1970-ші жж. деректанулық зерттеулерде «тарихи факт-тарихи дерек» ұғымдарының арақатынасын ажырату күрделі мәселесі бүгінде шешімін тапты. Құжаттың тарихи дерекке трансформациялану концепциясын ұсынған В.П.Козлов: «Құжаттың тіршілік әрекетінің төрт фазасы бар: құжаттың жедел тіршілік әрекет ету фазасы; құжаттың жедел тіршілк әрекетінің мұрағаттық фазасы; құжаттың тынышталған фазасы; құжаттың тарихи дерекке түрленуінің фазасы»-дейді [2, 145 б.].

Бұл үдерістің заңдылықтарын олармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдерін меңгеру арқылы түсінуге болады.

Әлеуметтік шынайылықты бейнелейтін құжатты феноменологиялық тұрғыдан зерттеуде этнометодология тұжырымдары басшылыққа алынды. Әрине, бұл мәселе пікірталас тудыруы да мүмкін. Дегенмен этнометодологиялық зерттеулер күнделікті шынайылықты және әлеуметтік өзара әрекеттесуді зерттеуге бағытталатынын ескерсек, онда бұл әрекеттердің басым бөлігі құжаттарда көрініс табады. Ең бастысы әлеуметтік өзара әрекеттесуді тілдік коммуникациямен теңдестіру этнометодологияның теориялық тұжырымының бірі. Демек кез келген құжат мемлекеттің, қоғамның, адамның коммуникациялық мүмкіндіктерін арттырудың негізгі көзі.

Қазақстанда мемлекеттік органдарда электрондық құжат айналымының бірыңғай жүйесін ендіру құжаттама мәселелерін шешуді жаңа сапалық деңгейге көтерді.

«Мәдени мұра» ұлттық жобасы аясында Ресей мемлекеттік мұрағаттарынан алынған шағынфильмдер түріндегі құжаттардың басым бөлігі ҚР Орталық мемлекеттік архивінің №2300-қорында шоғырланған. Мұндағы деректердің тобы XIX ғ. мен XX ғ. басында іс-жүргізудің дамуы тарихын, іс-жүргізудің империялық мекемелер қызметімен тығыз байланыстарын, құжаттар түрлері мен жаңа құжаттау тәсілдерін ашып көрсетуде құнды мағлұматтар береді. Осы мұрағаттың №4-«Ішкі істер министрлігінің Орынбор қырғыздарының облыстық басқармасы (1799-1859)» қорында 1800-1868 жж. құжаттар; №44- «Әскери министрліктің Жетісу облыстық басқармасы» қорында XIX ғ.соңы мен XX ғ.басында осы мекемедегі іс ж.ргізу мәселелеріне қатысты маңызды құжаттар, 1911 ж. «Әскери ведомствода хаткерлік туарлы ереженің» үзіндісі (26) сақтаулы. №5-«Қазақ Орталық Атқару Комитеті» қорының іс жүргізу мәселелеріне қатысты ҚазОАК-нің қаулылары көшірмелерінен; ҚазОАК Төралқасы және ҚазОАК Кіші Төралқасы мәжілісінің хаттамаларынан және олардан үзінділерден түпкілікті мәселелерді қарауда және олардың шешімін табуы мәселелерін көруге болады. Бұл қордың құжаттарында сақтаулы іс жүргізуге қатысты деректердің басым бөлігі (негізгі нормативтік құжаттар мен хаттамалар) №774-қорында да кездеседі. Іс жүргізу мәселелерін реттеумен арнайы айналысқан «ҚазОАК жанындағы қырғыз тілін ендіру жөніндегі Орталық комиссиясы» қорында бірізді орналасқан құжаттарды пайдалануды ұтымды деп санадық. Қордың орталық, губерниялық және уездік іс жүргізу комиссияларының қызметі туралы құнды мәліметтері пайдаланылды. №544-«ҚазКСР Министрлер Кеңесі жанындағы Мұрағат басқармасы» қорындағы іс жүргізу мен мұрағат ісі мәселелері бойынша РКФСР Орталық мұрағатының директивалық нұсқауларымен бірге іс жүргізу және мұрағат қызметкерлерінің республикалық семинар-кеңестерін өткізу туралы құжаттары пайдаланылды. №1392-«ҚазКСР білім министрлігі» қорында 1980-ші жж. құжаттанушы мамандарды даярлау мәселелеріне қатысты жас мамандардың саны туралы статистикалық мәліметтері бар есептер, КСРО жоғары білім беру министрлігімен жазысқан хаттары пайдаланылды. Аталмыш мәселе бойынша бұл қордағы мәліметтер дескрипті болып келеді. Мұның өзі болашақта жаңа зерттеу тақырыптарын анықтауда да пайдалы болары сөзсіз.

ҚР Ұлттық мұрағатында №544-қорда сақтаулы Бас мұрағат басқармасының құжаттары жаңа атауы мен нөмірі өзгерген №41-«Қазақстан Республикасының Мұрағаттар және құжаттама Бас басқармасы» қорында және №48-«Мұрағаттар және құжаттаманы басқару жөніндегі комитеті» қорында тәуелсіз еліміздегі іс жүргізу мәселелеріне қатысты барлық маңызды құнды құжаттар сақталған.

Іс жүргізу мен құжаттанудың деректерінің келесі бөлігі «Ұлттық ақпараттық технологиялар» акционерлік қоғамының ағымдық мұрағаты қорларының құжаттарынан тұрады; әр мемлекеттік органда ендірілген электрондық құжат айналымының жайы туралы жеке әзірленген аналитикалық анықтамаларда әр органның осы жүйені ендірудегі ерекшеліктері, онда пайдаланушыларды жүйені дұрыс пайдалануға үйрету және жасалған электрондық құжаттардың саны мен мен сипаттамасы жөнінде мәселелер қамтылған [3, 146 б.].

Сонымен іс жүргізу мен құжаттану деректерін талдау зерттеу тақырыбына қатысты деректердің алуын түрлігін, ақпараттық құндылығы жоғарылығын және олардың ғылыми айналымда құнды дереккөзді құрайтынын көрсетті.

Қазақстан Республикасындағы бүкіл басқару процесі, шешім қабылдауға болатын ақпараттармен қамтылып, жазылған құжаттармен, яғни құжатталған ақпаратпен жұмыс жасауға негізделген. Осы тұста, құжатталған әкімшілік басқару жұмыстары, қазіргі жаңа технологияны пайдалану жағдайында, ақпаратты басқару жағынан жаңа технологияға негізделгендіктен, оны бағдарламалық қамтамасыз ету (құжаттарды рәсімдеудің автоматтандырылған түрлерінің ерекшелігін ескерсек) кез келген ұйым, мекеме немесе кәсіпорында құжаттармен қамтуды, нақты тапсырманы және ең маңызды қызмет көрсететін бақылау функциясы ретінде бүгін қызмет жазбаларын басқару тәуелсіз, институционалдық оқшауланған құрылымдық болып отыр. Жаңа техникалық, ақпараттық, полиграфиялық және аудиовизуалды құралдар өзіне тән ерекше әдістермен, (технотрондық жағдайда қолданыста болатын құжаттар) пайда болып, олар белгілі бір ерекшеліктерді енгізе отырып, осыған сәйкес (әдіс-тәсілдердің қалыптасуымен) бүгінгі күні жаңаша басқаруды құжаттамамен қамту процесінің ажырамас компоненттеріне айналды. Сондықтан барлық себептерді сараптап байқасақ, осы тұста құжаттану ғылымының орны қалыптасты және осыған сәйкес, кәсіби біліктіліктің ғылыми зерттеумен нығаюы маңызды орын алып отырғанын байқауға болады. Ақпараттық-құжаттық кәсіби біліктілік бүгінгі күннің мамандығының сұранысына ғана әсер етіп қана қоймай, оның келешек мүмкіншілігінде орын алатын талап болып, бүгінгі ақпараттық саланың кеңеюіне байланысты әрдайым дамып отыратыны сөзсіз. Құжаттану әр кезеңде бірнеше салада (кітапханатану, тарих, басқару) дамып, ақпараттық-коммуникация аясында қарастырылатын, дербес ғылыми бағыт болсадағы бүгінде оның техника ғылымының саласында орын алған, жаңа технологиялар бағытындағы «ақпараттық технологиялар», «электронды құжат айналымы», «цифрландыру», «цифрлы дәуір» ұғымдарына да қатысты белсенді дамып отырғанын көрсетті. Компьютерлік технологияны кеңінен қолдану тек құжатталған ақпараттың формасын қамту жағынан ғана емес, мазмұндық жағынан қолайлы әдістерді қалыптастыруда, ақпаратты құжаттауда, олардың формалары мен әдістеріне де әсер етеді. Осыған байланысты құжаткер мамандығының кәсіби қызметі бүгінгі жағдайда құжатталған ақпаратты іздеу, жасау, пайдалану т.с.с. өзіне тән технологиясын қолданумен, оған негізделген ақпараттық технологиялардың барлық құжаттау процесіндегі ақпараттық құжаттық қызметінің құралы ретінде қалыптасып отыр. Бүгінгі ақпараттық технологиялар жағдайында құжаттау процесі, бір жағынан, жеңіл болып көрінгенімен (тез және жылдам), ол, материалдық-техникалық шығынды талап етеді, яғни құжатталған ақпараттың технологиясын заманауи талаптарға сәйкес жасау, пайдалану, тарату, т.с.с. мәселелер оның материалдық құндылығын одан сайын арттырады және осы жағдайда арнайы мамандардың құжатпен жұмыс атқару маңызын арттыра түседі. Оған қоса кәсіби құжаткер, архивтанушы мамандық иелері мемлекеттік ақпараттық жүйені жақсартады. Олар кәсіби мамандығын жаңа технологияларды пайдалана отырып, құжаттану ғылымының жетістігін жетілдіре тұра, тиімді тұстарын толық мүмкіншілікпен атқара алады. Кәсіби құжаткер және архивтанушы мамандар құжаттану ғылымына тән арнайы білімді игергенде, ағымдық ақпараттағы біліктілігін жұмыс талабы бойынша міндеттелген қызметті дұрыс атқарып, ақпаратты неғұрлым тез қабылдайды, ақпаратты іздеу мен сақтаудың тиімді тұстарын қамтып, ақпараттық ресурсты сапалы жағынан жақсартады [3, 7 б.].

Сонымен қатар құжаттарды жариялауға әзірлейтін тарихшылардың, археографтардың қызметі жалпы тарихи қорытындыларға, тұжырымдамаларға, тарихшының құрған тұжырымдамасына қарағанда тарих ғылымына ұзақ уақыт бойы терең әсер етеді. Бұл жағдай ертеректегі тарих ғылымына да, қазіргі тарих ғылымына да, ғылымға қатысы жоқ факторлардың: саяси, идеологиялық, этникалық, конфессионалдық әсерлеріне қарамастан тән болды. Тарихи зерттеудің тәсілдері, тұжырымдамасы өзгеріске түскенмен, тарихи дереккөз ретіндегі құбылыс өткеннен, болған оқиғадан мәлімет беруші ретінде тарихшылардың өз зерттеулерінде пайдаланатын дереккөздері өзгеріске түспейді. Осы жерден тарихи зерттеулер аясындағы құжаттардың ерекше орында тұрғанын көреміз, бірақ ол құжаттардың да өзінің қалыптасу барысында субъективтік өзгерістерге ұшырауы әбден мүмкін екендігін естен шығармауымыз керек.

Құжаттық жарияланымдар тарих ғылымының зерттеулеріне сәйкес келуі тиіс. Бұл әрине, дұрыс, зерттеуші нақты тақырып бойынша жан-жақты тарихи зерттеулер жүргізумен айналысатынын ескерсек, басқаларына қарағанда қандай да бір мәселеге байланысты деректерді

жақсы біледі және басқаларға қарағанда ол деректердің жариялануына көбірек қызығушылық танытады.

Өзінің маңыздылығына қарамастан, археографиядағы жете зерттелмеген мәселелердің бірі – өкінішке орай, «нені жариялау керек» деген сұраққа жауап беру. Жинақталып жатқан мұрағаттық құжаттар көлемінің күрт ұлғаюы мен олардың жарияланып үлгеру мүмкіндігімен сәйкес келмей отырған жағдайда бұл мәселенің көкейкестілігі арта түседі, сонымен бірге археографиялық басылымдардың міндеттері мен оны әзірлеу жағдайлары мен әдістерін жақсы меңгермеген, дағдыланбаған кездейсоқ адамдардың археографияға келуі бұл мәселенің неғұрлым оң шешілуіне ықпал ете алмайды.

Ең басты мәселе – жарияланатын тақырыпты дұрыс таңдау, бұл – жариялауға ұсы-нылатын құжаттың немесе құжаттар кешенінің құндылығы. Осы фактор деректің жария-лануға жататын не жатпайтынын анықтайды. Құндылық туралы түсінікті әр археографтың өзінше түсінуіне байланысты олар құнды деп санаған кез келген құжатты жариялай беру керек деген ойға жетелейді. Жариялау объектісіне шек қойылмаған жағдайда жариялау-шыға толық еркіндік берілуі мүмкін. Осыған байланысты, белгілі бір тақырып бойынша жарияланатын деректер қай жерде сақталғанына, түрлеріне қарамастан, оларды тақырып байланыстырады. Археографиялық өнімнің басым бөлігін осы – белгілі бір тақырыпқа байланысты басылымдар құрайды.

Белгілі болып отырғандай, археографияда ең кең тарағаны: құжаттық жарияланымдардың түріне, мәніне қарай жіктелуі. Алғашқысы жарияланымдардың көздеген мақсатына қарай бөлініп жүргізіледі, ғылыми, ғылыми-танымдық және оқу құралдарын әзірлеу үшін. Екіншісінде жарияланып отырған құжаттардың мазмұнын, олардың шығу тегін, түрін (әртүрлілігін) сақталып тұрған орны және басқа да жағдайлар ескеріледі. Осы жағдайларды ескере отырып, жарияланымдар тақырыптық, қор бойынша, бір түрдегі, немесе бір адамның құжаттары болып бөлінеді. Бұл жерде жіктеме құжаттардың мазмұнына, шығу тегіне қарау сияқты бір немесе бірнеше сыртқы белгілеріне қарап жүргізіледі.

Осылайша тақырыптық жарияланымдардың құрамында әртүрлі мекеменің, жекеле-ген адамдардың әр жерде сақталған әртүрлі құжаттары болуы мүмкін. Әуел баста бұларды біріктіруші – біз жоғарыда атап өткендей, ортақ бір тақырып.

Қор бойынша жарияланымдар құжаттардың сақталып тұрған жеріне байланысты анықталады, оларда бір ғана қорға, бірнеше қорға, немесе бір қордың бір бөлігіне жататын құжаттар қамтылады.

Бір түрдегі құжаттардың, бір адамның жарияланымдарына тән нәрсе – дереккөз-дердің ортақтығы, құрастырушының бір адам болуында [4, 23 б.].

Қорыта келе, қазіргі дамыған қоғамның ақпарат ағымымен өмір сүргендіктен, құжаттану саласының ел арасында кең көлемде сұранысқа ие болуын заңдылық деп білемін. Яғни бұл саланы мемлекет тарапы бей-жәй қарамауы тиіс. Үкімет жоғарыдағы іс шараларды жүзеге асыру үшін қомақты түрде қаражат бөлуі керек. Осы арқылы біз құжаттану саласын қаншалықты маңызды екенін ел арасында айқындап береміз. Құжаттану саласы тек мемлекеттік көмекке ғана тәуелді болмауы тиіс. Оның болашақ құжаттанушылар, яғни біз өз тарабымыздан үлес қосу арқылы елбасымыздың міндеттерін толық жүзеге асырып, озық 30 елдің қатарына қарай тұрақты түрде ілгерлетеміз.

Әдебиеттер тізімі

"Ақпараттық-коммуникациялық технологияларының мүмкіндіктері мен отан тарихының мәселелері", Республикалық ғылыми тәжірибелік конференция.- Алматы: Қазақ университеті, 2012.-193 б.

А.С.Ысқақ, Қазақстанда іс жүргізу және құжаттану: тарихы мен зерттеу әдістері (XIX ғ.-XXI ғ.басы). Автореферат.-Алматы.2010.-50 б.

Құжаттану және басқаруды құжаттамамен қамтуды ұйымдастыру: оқу құралы/ Б.Е.Нұрпейісова.-Алматы: Қазақ университеті, 2021.-158 б.

Е.В.Чиликова, В.М.Чупров, Ақпаратты-әдістемелік бюллетень. №1 (19) 2015.-Астана: ҚР Президентінің мұрағаты, 2015.-155 б.

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД (1917-1939 гг.)

Козина В.В., Амрина М.С., Кентбек С.К.
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
e-mail: vkozina55@mail.ru

Этнодемографические процессы в Казахстане в исследуемый период были обусловлены тенденциями демографического развития региона в предшествующий период. Процесс усиления полиэтничности и сокращения удельного веса казахов в этнической структуре получил более интенсивное продолжение. Октябрьская революция, последующая за ней гражданская война, разруха, неурожаи и джуты стали причиной высокой смертности населения в результате голода 1917–1918 г. – в Туркестане, в 1921–1923 гг. – в ряде областей Казахской АССР.

Итоги демографическим процессам, протекавшим в первые годы советской власти подвела Всесоюзная перепись населения 1926 года. Были зафиксированы крупные изменения в численности и составе населения Казахстана за первое десятилетие Советской власти. Казахстанские демографы считают, что погрешность данной переписи составляет от 4 до 7% Общая численность населения в современных границах Казахстана составила 6 073 979 чел. По сравнению с переписью 1897 года население Казахстана увеличилось почти в полтора раза (149,4%). Это произошло как за счет естественного прироста местного населения, так и в основном за счет притока мигрантов из внутренних губерний России и Средней Азии [1, с. 185].

В республике проживали представители 86 этнических групп. Казахи были доминирующим этносом, их удельный вес в составе населения составил 58,7%, а абсолютная численность, по сравнению с 1897 г., увеличилась всего на 6,5%. Численность русского населения, напротив, увеличилась в 2,8 раза, а удельный вес достиг 21,6%. Также увеличился удельный вес украинцев (13,9%), немцев (0,8%) и узбеков (2,1%). [2, с. 2, 3, 20, 21, 51, 59]

Сельское население преобладало над городским и составляло 91,6% всех жителей Казахстана. Казахи преобладали (доля в составе сельских жителей – в среднем 61%) в Адаевском уезде – 97,4%, Сырдарьинской губернии – 81%, Уральской – 73,3%, Актюбинской – 72,1%, Джетысуйской – 62,7%, Семипалатинской – 58,2%. Самый низкий удельный вес казахов среди сельчан был в Кустанайском округе – 33,8% [3, с. 658-659].

Значительная часть украинцев проживала в Кустанайском округе. В Акмолинской губернии их доля увеличилась с 18,7 до 25,8%. Численность уйгуров и узбеков возросла в результате национально-государственного размежевания Средней Азии. В 1926 г. в Казахстане проживало 129,3 тыс. узбеков (2,1%); 63,4 тыс. уйгуров (1,0%), а также 79,7 тыс. татар (1,3%), 51,0 тыс. немцев (0,8%), 25,5 тыс. белорусов (0,4%), 42,0 тыс. корейцев (0,6%) и 86,2 тыс. других национальностей (1,4%) [4, с. 33].

Городское население в большей степени состояло из русских (52,8%) и украинцев (5,9%). Казахи в составе горожан составляли всего 14,4%. Их доля в общей численности городских жителей была представлена неравномерно: в Кустанайском уезде – 1,6%; в Акмолинской губернии – 12,8%, Актюбинской – 13,7% Семипалатинской – 21,6%, Сырдарьинской – 21,9%, Уральской – 18,8% и Джетысуйской губернии – 6,9% [2, с. 15-45]. Неравномерное расселение казахов в городах наложило отпечаток на структуру городов Южного региона, которые делились на две части: «новый город», где обычно проживали переселенцы – русские и другие этносы, и «старый город» – окраины, тесно смыкающиеся со степью, где селились казахи.

Естественный прирост населения, по сравнению с предыдущим периодом, значительно повысился. Так, в 1924 г. естественный прирост русских и казахов составил 25 и 16,2 промилле соответственно, в 1927 г. – 32,9 и 27,1. Разница естественного прироста у казахского и русского населения объясняется разницей в уровне детности казахов и русских, которая была вызвана большей смертностью детей в условиях кочевого быта. На повышение этого показателя в целом влияло снижение заболеваемости и смертности, чему способствовала успешная борьба советских медиков с острозаразными эпидемиями. Только за 1922–1925 гг. заболеваемость брюшным тифом сократилась в 15 раз, дизентерией – в 2 раза, сыпным тифом – в 25 раз и т.д. Фактически массовые эпидемические заболевания в целом по республике в 1926 г. были побеждены. [1, с. 52-53]

В ходе форсированной индустриализации значительно увеличиваются темпы миграции на территорию республики. Кроме оргнабора рабочих (свыше 500 тыс. чел.) начались первые

депортации представителей отдельных народов, насильственные переселения и ссылка политических заключенных, спецпереселенцев и др. Происходят коренные изменения в расселении населения, появляются новые города и рабочие поселки, резко растет численность городского населения. Так, к 1930 г. численность городского населения составила 732,7 тыс. чел.; в 1933 г. - 1 311 600 чел.; в начале 1936 г. увеличилось до 1 499,5 тыс. т. е. более чем в 2 раза. [5, л. 144]. Городское население пополнялось также в результате внутриреспубликанских миграций, когда от коллективизации и голода казахи бежали в поисках пропитания в города.

Массовым голод 1931-1933 гг., сверхсмертность населения и откочевки с мест бедствия привели к резкому сокращение сельского населения, подавляющую часть которого составляли казахи. Численность сельского населения в 1930 г. составила 5873,0 тыс., в 1931 г. – 5114,0 тыс., в 1932 г. – 3227,0 тыс., в 1933 г. – 2493,5 тыс., в 1934 г. – 2681,8 тыс., в 1935 г. – 2926,0 тыс., в 1936 г. – 3287,9 тыс. чел.» [5, л.143]. Таким образом, за период с 1930 по 1933 гг., численность сельского населения сократилась с 5873 тыс. до 2493,5 тыс. чел., т. е. на 3379,5 тыс. чел., или на 57,5%.

Суммарные данные о численности городского и сельского населения за 1930–1933 гг. показывают, что за этот период численность населения Казахстана сократилась с 6 605,7 тыс. в 1930 г. до 3 805,1 тыс. в 1933 г., т. е. на 2 800 тыс. чел.

Таким образом, эксперименты в ходе советской модернизации 1920-1930-х годов, повлекшие за собой разрушение традиционного уклада кочевого общества, всеобщее обнищание населения, стали причиной демографической катастрофы. Трагедию, развернувшуюся на территории Республики красноречиво показывает сравнительный анализ итогов переписей населения 1926 и 1937 гг.

В сравнении с 1926 г. население Республики в 1937 г. уменьшилось в 1,3 раза. По ВПН 1937 г. в Казахстане насчитывалось 5 126 676 чел., в том числе казахов – 2 181 520 чел. (42,6%), русских – 1 917 673 чел. (37,4%), украинцев – 549 859 (10,7%), узбеков – 109 978 чел. (2,2%) и т. д. [6, с. 109].

В результате миграций на территорию республики огромного количества людей разных национальностей, изменился этнический состав населения Казахстана.

Таблица 2 – Динамика численности основных этносов Казахстана (1926-1937 гг.) [7, с. *278*].

Этносы	1926 г.	1937 г.
Казахи	3575298	2 181 520
Русские	1246796	1 917 673
Украинцы	819476	549 859
Немцы	49762	80 368
Татары	79030	92 096
Узбеки	129401	109 978
Другие	174216	43 382
Всего	6073979	5 126 676

Как видно из таблицы, численность казахов в Казахстане сократилось на 1 393,8 тыс. чел. (на 39%); украинцев на 269 617 чел. (на 33,1%); узбеков на 19423 чел. (на 15%). Численность русских в увеличилась на 53, 8%, немцев на 61,5%.

Сокращение численности казахского населения в межпереписной период 1926-1937 гг произошло в целом по Союзу. Резкое снижение численности казахов в пределах Казахстана и всего Союза – это последствия голода и разрухи 30-х гг. XX в. Увеличение численности русских произошло в результате миграции извне, темпы которой увеличились с началом форсированной индустриализации.

Материалы *ВПН* 1937 г. признаны дефектными и, в основном, уничтожены, а организаторы репрессированы. *В 1939 г. проводится новая Всесоюзная перепись населения*. Но и эта перепись населения выявила ряд негативных последствий политики Советской власти в части форсированной индустриализации и насильственной коллективизации сельского хозяйства страны. Эти последствия отразились в первую очередь на численности и составе населения Казахстана, которое по сравнению с 1926 г., т.е. за 12 с лишним лет, выросло всего на 1,3% (с 6073979 чел. до 6151102 чел., т. е. на 77,1 тыс. чел.), том числе мужчин – на 3%, а женщин,

наоборот, сократилось на 0,5%. В региональном разрезе за этот период произошли такие изменения: население Карагандинской области выросло на 41,8%, Южно-Казахстанской – на 22,2%, Восточно-Казахстанской – на 18,8%, Северо-Казахстанской – на 12,2%, Алматинской – на 9,9%, Гурьевской – на 5,6%. В противоположность этому сократилась численность населения Павлодарской области на 32,1%, Кустанайской – 23,1%, Акмолинской – 14,4%, Западно-Казахстанской – 10,2%, Актюбинской – 7,7%, Семипалатинской – 9,8%. Почти на уровне 1926 г. осталось население Джамбулской области (99,7%) [1].

Для сравнения приведем данные по Союзу и другим национальным республикам. По СССР за 12 лет численность населения выросла всего на 16%, сравнительно высокий рост наблюдался только в Таджикистане – на 43,8%, Армении – 45,5%, Азербайджане – 38,5% и Узбекистане – 37,4%. В Туркмении численность населения выросла всего на 25,4%, а в РСФСР – на 17,1% и Белоруссии – на 11,8%. После Казахстана наиболее низкий рост населения был на Украине – 6,6% [8]. Таким образом, две республики СССР – Казахстан и Украина больше других республик пострадали от массового голода 1931–1933 гг.

В Казахстане невосполнимые потери произошли, главным образом, у коренного населения. В Заключении Парламентской комиссии, которая была создана 12 ноября 1991 г. постановлением Верховного Совета Казахской ССР для комплексного изучения причин массовой гибели населения в годы насильственной коллективизации, отмечено, что от голода и связанных с ним эпидемий, постоянного высокого уровня естественной смертности и «откочевок» казахский народ потерял 2 млн 200 тыс. человек, т. е. около 49% всего своего состава/ [9, с. 221–232]

Национальный состав. ВПН 1939 года показала значительные изменения в этнической структуре республики. Сокращение численности казахского населения, бурные миграционные потоки русских, украинцев, белорусов и представителей других национальностей, превратили казахов в меньшинство на своей исконной этнической территории – их доля в составе населения стала составлять 37,8%, тогда как русских – 39,9%, украинцев - 10,7% и они стали составлять более половины населения Казахстана (50,6%) [10, с. 28].

Половозрастной состав населения по переписи 1939 года характеризуется преобладанием численности мужчин и увеличением удельного веса людей трудоспособного возраста от 20 до 49 лет [10, с. 26].

В целом, трудоспособное население составило 46,5%, тогда как в 1926 г. было 39,3% [10, с. 21]. Ускоренная индустриализация, возникновение и эксплуатация новых, в основном крупных, промышленных предприятий, железнодорожных линий, а также совхозов и машинно-тракторных станций в аграрном секторе Казахстана привели к крупным изменениям в территориальном размещении населения, что непосредственно отразилось в соотношении городского и сельского населения. Так, удельный вес горожан в 1926-1939 гг. вырос более чем в 3 раза (с 8,5% в 1926 г. до 27,8% в 1939 г.) а их численность возросла в 3,3 раза, с 519 тыс. до 1,710 тыс. чел. соответственно. В противовес этому удельный вес сельского населения сократился на 19,3%, а его численность – на 1 1138 тыс. чел., т. е. более чем на 20% [10, с. 26-28].

Грамотность населения. В 1939 г. Казахстан по грамотности населения вышел по Союзу (81,2%) на пятое место – 76,3%, несколько уступив Украине (85,3%), России (81,9%), Грузии (80,3%) и Белоруссии (78,9%). У городских жителей грамотность составляла 82,4%, у сельских – 73,8%. Грамотность среди мужского населения была выше, чем среди женского – 85,2 и 66,3% соответственно.

Сравнительно высокий уровень грамотности населения наблюдался в наиболее урбанизованной Карагандинской области – 83,3%, в том числе у мужчин – 83,3%, женщин – 75,3%, далее шли Алма-Атинская – 79,3% (у мужчин 87,5%, у женщин – 70,8%), Северо-Казахстанская – 79,2% (88,2 и 69,4% соответственно); Грамотность жителей Семипалатинской составила в целом 77,8%, Западно-Казахстанской – 77,5%, Восточно-Казахстанской и Актюбинской – по 77,2%. Ниже среднереспубликанского уровня показатели грамотности были в Джамбулской (73,1%) и Гурьевской (71,6%) областях. Более низкий уровень грамотности – ниже 70% был у жителей Южно-Казахстанской – 68,9% (у мужчин – 79,3%, женщин – 56,1%). Более низкий уровень грамотности был зафиксирован у сельчан и у женщин по сравнению с мужчинами. Казахи, несмотря на значительный рост показателя грамотности, значительно отставали по уровню среднего и высшего образования от представителей других народностей, проживавших в Казахстане. [10, с. 26]

Таким образом, формирование полиэтничной структуры населения Казахстана в исследуемый период шло, главным образом, за счет миграции из центральных областей России,

Украины и депортированных народов со всех уголков Союза. Сократилась абсолютная численность казахов и их доля в составе населения, и впервые они стали меньшинством на своей исторической родине. Большая часть казахов оставалась сельскими жителями, их удельный вес в составе горожан был незначителен. Напротив, представители других этносов были преимущественно горожанами. Весь период характеризовался снижением рождаемости, ростом смертности и уменьшением воспроизводства населения у всех жителей республики.

Список литературы

Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 185 с.
Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки. 10 т. Вып. VIII: Социальный состав и занятия населения г. Москвы. М.: ЦСУ Союза ССР, 1928. 90 с.: табл.
История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 4. Алматы: Атамұра, 2009. 768 с.
Асылбеков М.-А.Х., Асылбекова Ж.М.-А. Социально-демографическое развитие населения Казахстана в 1926-1939 гг. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 146 с.
РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 329. Д. 143. Л. 143
Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги: Сб. док. и материалов. М.: РОССПЭН, 2007. 320 с.
Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года. В 5 т. Т. 1. Алматы: Арыс, 2009. 400 с.
Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-1933 гг.: Сб. док. и материалов / Вступ. статья и сост. К.С. Алдажуманов и др. Алматы: Фонд «XXI век». 1998. 263 с.
Козина В.В., Кудайбергенова А.И., Джумабеков Д.А., Жуманова А.З., Кентбек С.К. Голод в Центральном Казахстане в начале XX века и его социально-демографические последствия // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. 2022. № 2 (106)
Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года. В 5 т. Т. 1. Алматы: Арыс, 2009. 400 с.

ҚОЯНДЫ ЖӘРМЕҢКЕСІ: ДЕРЕК ПЕН ДӘЙЕК

Қасенов А.Б. -өлкетанушы
Аршабеков Т.Т – Қарағанды облыстық ғылыми-техникалық
құжаттама жөніндегі архивтің басшысы
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

1925 жылы Семей қаласында «Таң» журналының №4 санында Қоянды жәрмеңкесінің жайы» атты араб шрифтімен он беттік мақала жарық көрді. Біз осы мақаланы аударып бір ғасырдан соң ұсынуды жөн көрдік. Қоянды қазақ кіндігіне қарайтын үш үлкен жәрмеңкенің бірі. Мұны Ботов жәрмеңкесі деп те атайды. Оның себебі Сібірдің көпесі Полуторобцкий қаласынан Варнава Ботов деген 1848 інші жылы жазғытұрым Қапалды басып, Аягөз, Бақанас өзендетіп, Құлжадан айдап келе жатқан малдың бұл алып алдынан шығады. Мұнан бұрын 1824 інші жылы Қарқаралы округ болып белгіленген. Баянауыл 1834 жылы о да округ болған еді. Қарқаралыға 50 шақырым қалғанда Ботов Талды беген жерде Қоянды өзенінің бойында тоқтап, Құлжадан Қызылжарға апара жатқан малды тоқтатып, айырбас жасайды. Саудасы келіскен соң 1849 ыншы жылдан бастап басқа көпестер де үлгі алып, сонан басқа орыс байлары бар, күн шығыстан келетіндер бар, сол араны елмен бас қосатын орын қылып, жылда жиылыс жасап жұрттың басын қосып, ең ақыры жәрмеңке болып осы уақытта Қоянды Ботов жәрмеңкесі болып ат атанып отыр. Асылы Құлжадан Қызылжарға мал айдау сабепті 1773 інші жылда Қызылжарда (Петропавловский) Ақмола губерниясы Тоболдан, Түменнен, Қазаннан, Бұқарадан, Ташкенттен келген көпестер бас қосып, айырбас жасаған. Қызылжарға Қытайдан [1, 47]. Маңгу жұртынан, Шәуеннен, Қапал, Аягөз, Қарқаралы үйезін басып мал баратын. Соған орыс көпестері нәрсеге Қытайдан, монголдан, Ташкент, Бұқарадан мал алып, Руссияның ішкі губернияларына жіберіп тұратын еді. Бұл қатынасты бұруға себеп болған жолдағы басқа жұрттың тонауы болғандықтан.

оған жеткізбей орта жолда тонау бола бергендіктен Қоянды жәрмеңкесінің күшейіп зор жәрмеңке болып қалушылығы содан болған.

Қарқаралы үйезінде Қояндының жұрттың басын қосып үлкен жәрмеңке болуына себеп болған маңайында кен қазғандық, 2 –інші үкіметтің басқа көрші елмен қатынас етуге жаат ету, мәселен ешбір сауда жөнінен бөгет алым шығынды болдырмау болған. Сонымен жәрмеңке 1869 ыншы жылға шейін үкімет тарапынан ресімделмей келіп, обороты 500 – мың сомдық болған. Ең ақырында күнбатыс Сібірдің үлкен мекемесі 12 -13 інші сентябірде сол 1869 ыншы жылда ресми байлап әр жыл 15 інші майдан 15 июнге шейін жәрмеңке болуды тағайындаған. Міне осы уақыттан бері жолданған жәрмеңке болып саналады. 1871 інші жылда Күнбатыс генерал – губернаторының жарлығы бойынша 55 шаршы шақырым жері жәрмеңкеге арнап шығарып берген. Сонымен Ботов жәрмеңкесі қалыптанып жолданған жәрмеңке болып саналатын болған. Жоғарғы айтылып өткен 1869 ыншы жылғы 500 мың сомдық оборот жылдан - жылға өсіп ең ақыры 1913 інші жылы төрт миллинон жүз 53мың 106 сом болған. 1871інші жылда жәрмеңкеге арнап үй салына бастады. Мәселен 1876 ыншы жылы 16 ләпке салынып 120 кигіз үй тігілген. 1890 ыншы жылы 276 ләпке салынып басқа сауда қылатын орын болып 707 кигіз үй тігілген. Жәрмеңке қыза келе өмірдің айдауымен 1885 інші жылы пошта ашылған. 1894 інші жылы бәнке ашылған.

Қоянды жәрмеңкесі Жетісу, Қытай жолының аузында болып қазақтың қалың ортасында болғандықтан мұндағы айырбастың толық нәрсесі мал. Малдан шығатын шикілік болған. Сатылған малдың соммасы 700 мың сомнан бастап бір миллион 250 мың сомға дейін барған жәрмеңкенің барлық оборотының жүзден 40% кейде 60% ірі малға келіп отырған. Тері – терсекке, жүн – жұрқаға келсек жәрмеңкенің оборотының 8 -22% келіп отырған. Мысалы үшін 1913 жылды алсақ, Қояндыға келген 9. 189 өгіз, 2, 767 сиыр, ұсақтары 1534 қой 87, 167 ешкі, 1, 475 жылқы 546 болған. Теріні алсақ тағы да сол жылғы, үлкен сиыр терісі 9, 907, жылқы терісі 11, 108, түйе терісі 445, қой терісі 125,496, жүнге келсек: Қойдың жүнін пұттағанда [2, 48] 63,642 пұт, түйенікі 9,040 пұт, түбіт 2, 672пұт, қыл 883 пұт болған. Жәрмеікеге келген шеберлік фабрик: Зауат нәрсесін өлшегенде бұлдан бастап мелішке шейін жәрмеңкенің оборотының 28 – 40% проценті келген. Күн шығыс жағынан келген таза нәрселермен жеміс заты 3 6 % дай болған. Былғары 3 – 5 % , болған. Қоянды жәрмеңкесінің басқа жәрмеңкелермен байланысы зор , мәселен алайық . Қояндыдан алған малды басқа жәрмеңкелерге апарады. Омбылатып Орал, Мәскеу Ленинградқа жібереді. Бір жағынан Қытай мен моңғол жұртымен ілігі бар және Жетісу, Ақмола губернияларында қатынас бар. Қояндыдан алған ұлы нәрсе Семей, Павлодар, Қызылжар арқылы Руссияның ішкі губернияларына жіберіледі. Онан да асып шеткі мемлекеттерге де барады. Қоянды жәрмеңкесінің әсері Семей губерниясынан асып Ақмола, Жетісуға да жететін. Қытай, Моңғол малы Қояндыда Жетісу малы есебінде болып келетін. Бұл Қытаймен,моңғолмен аралықтағы сауданың күштілігі мынадан көрінеді. Барлық біздің істеген саудамыздың 90% мал алу болатын. Қоянды жәрмеңкесі 1919 ыншы жылға шейін келген болатын. Бірақ 1917 інші жылдан 1919 ыншы жылға шейінгі екі жылдың мағлұматы бізде жоқ, сонан бері тоқтап тұр еді.

1923 інші жылының басында Семейдің шаруа басқару кеңсесі жәрмеңкелерді қайтадан тірілту мақсатымен Қояндыны жөндеуге кіріскен. 1923 жылында 5,103 сом ұсталып жөнделген. 1924 інші жылы 6, 417 сом ұсталған. Сонымен соғыстан бұрыңғы 6 дан бір бөлігі 15% жөнделіп қалды. 1923 жылы жәрмеңке мезгілімен бола қоймай жұрт сенім қылмай, сауда дүкендерде қауіп қылып тегіс келе алмай, халық та жиыла алмай ма алмады. Барлық сауда обороты 500 сом болды.(500 мың болуы керек сияқты. аудармашыдан). 1924 інші жылы жәрмеңкеге қайта қамданып, жәрмеңке комитеті құрылып, жәрмеңке ретін өнімді жөнге қоюға талап етілсе де, көзі көріп, қолы ұстамай тәжірибемен күн көрген ел – жұрты сене алмай, алды келіп көріп, қайтқаннан кейін, арты келгенінше, жәрмеңке бітіп қалды және де сауда таусылып қалды. Себебі ел көп бола қоймаған соңалды мен сауда дүкендері толық қам ете алмай, артынан уақыт жетпей қалған еді. Және де құрбан айты болып қалып, жұрт Қ,рбан шалды. Қайтып қайта баруға лайығы да болған жоқ. Жәрмеңкенің ақыры бітіп қалғанын көріп, Құрбан айты 9 – ыншы июлде болды. Жәрмеңке 15 – інші июлде бітпекші еді. Денсаулық хәліне қам үшін кісі дәрігерін [3, 49] тартып, сақтауға жетерлік милициялар барды. Жәрмеңкеге апарған мал, басқа өлі нәрсе болсын салықтан бос болды. Тек ләпке ақысы болмаса. Сойған малға расхот ақтау үшін аздап таңба қойылды. Барған жұрт тазалық сақтау мақсатпен мұрша ашылды. Жәрмеңкеге 70 шамалы сауда ұйымдары барды. Мұның 9 – ы мемлекет дүкені, каперация ұйымдары 6. Жай саудагерлердің саны 55 болды. Барған мемлекет дүкендері: Кирторг, Киргосторг, және басқалары. Каперациядан барған Семей губ союзы, «Береке» каперациясы, Омбының губ союзы, Алаштағы «Ұшқын» союзы. Руссиядағы шаруа каперациясы.Жай саудагерлердің бәрі Семей, Омбылықтар. Жалғыз ақ Мәскеуден Юнкарс

дүкені келді. Жәрмеңкеге жұрт байқамалап келді. Бетін көріп, анығын біліп, басқа көңілсіз мінез көрінбегеннен кейін келе бастады. Жәрмеңкеге Семей, Ақмола, Жетісу губернияларынан 15 мыңдап кісі келді. 500 шақырым келгендер де бар. Жәрмеңкеге келген малдың қисабы 50 мыңдай қой, 5 мыңдай сиыр малы, 5 мыңдап жылқы малы болған. Жәрмеңкенің барлық обороты 800 мың сомдық болды. Шикілікті алушыларды жіктегенде 5 бөліктің 3 бөлігі каперацияға келді (60, 6%), 5 бөліктің бір жарым бөлігі(29, 6%) мемлекет саудасына келді. Жай саудагерлерге 5 бөліктің бір бөлігінің жартысы (9,8%) келеді. Олай болғанда жәрмеңке саудасының көбі каперациядүкендері өткерген болды. Бұл сатылған нәрсені жіктегенде былай таралады: Каперация 108,042 бақал нәрсесі 11,954сомдық яғни 6 ½ %, былғары 13, 442 сомдық яғни 7%, шыны ыдыс – аяқ 8,581сомдық яғни 4,2/1 %. Сонымен күллі сатылған нәрсені төртке бөлгенде үш бөлігі бұл болады. Екінші орында былғары 7%, 3 інші орын бақал нәрсесі 6, 2/1 %, өңгесі аздап келеді. Сонымен жұрт малды шикілікті 233,197сомдық бағаға сатып, 190,145 сомдық нәрсе алған.

Айдап келген малмен, сатылған малдың есебіне қарағанда мал өтпеген. Сонымен жәрмеңкеге апарған нәрсе ақша жұрттың қажетін өтемеген, аз болған. Сауда 21 июнде басталып, тоқталуына 2 жарым ақ уақыт болды. Жұрттың, әсіресе мұқтаж болған нәрсесі сиса, дом сияқты, іш киермендік кездеме, темір, былғары, керосин болған. Онан шаруаға шөп шабауға керек шөп шабатын май алатын машинаға. Халық қажеттеніп таласып алған.

Өлі нәрседен жұрттың әкелгені жүн, тері – терсек жетімсіз болған. Жәрмеңкеге 42 болыстан халық келген көрінеді.

Жәрмеңкенің ең кемшілігі апарған нәрсе кем болып, жұрттың мұқтажын өтемеген. Ақша әм кем болған. Халық малын қайта алып қайтқан. Басында бұлдың түрін тауып, бағасы арзан болып, мал бағалы болғандығы, артынан жәрмеңкенің жұрт қадіріне бастағанда мал арзандап, бұл қымбат болып, жай саудагерлердің аз нәрсесіне алушы көбейіп кеткен соң бағасын көтеріп жіберген. 2 ші бір кемшілік үй, ләпке түзелмей орын тарырақ болған. 3 інші жәрмеңкеге әкелетін нәрсеге алым алынбайтындығы, жол расхотына және

басқа жеңілдіктері мезгілімен жарияланбады. Сауда дүкендері келе алмаған.

Қытайға мемлекет шетінен шығуға, және де пошлинамыз кеш тиіп жете алмай қалған. Жәрмеңке жабылар алдында 8. 000 тері, 2.000 пұт жеміс келе жаздап бос қайтқан. Қытайға мезгілімен хабар тиген болса 70 мың тері келуіне мүмкін еді. Пошта, телеграмм жөнді жүрмей кіндікпен хабарласу ауыр болған. Бұл шығаратын текстилдің бармаушылығы жәрмеңкенің өніміне үлкен кесір болған. Және де малдың өтпеуіне үлкен бөгет болған. Жәрмеңке толық болмауына себеп болған. Сібірдің мал алатын ұйымының кеш келгендігі. Жұртқа бас қосып, сауық үшін 4 июлде жиылыс болып, сөздер сөйленген әм бәйге болған. Қорытып айтқанда 1924 інші жылғы болған жәрмеңкенің кемшілігі жұртқа әм сауда ұйымдарына, Қытай, моңғол еліне хабар мезгілімен тимеген. Бұларға сауда жеңілдік хабар хақында жетпеген. Қоянды қызу үшін күллі Руссиядағы тері алатын сендикат, тері, өлі бұл алатын ұйым, күллі Руссиядағы бұл сататын сендикат, каперацияның кіндік ұйымы барлық барлық Руссия шаруашылық каперациясы келуі қажет, сонда Қоянды қалпына тез келуі мүмкін еді. 1924 жылы болған ішкі сауда бөлімі лайықты шараларды қарастырып болған кемшіліктерді жетістіріп отыр. Биыл 1925 інші жылы болатын жәрмеңке хақында Қытай, моңғол жұртына Руссияның консулы арқылы хабар берілді. Олар тері, жүн сияқты шикі -заттардан 300 мың сомдық заттар әкелмек болып отыр. Қытай жұртымен ашылып кеткен саудамыз енді орынына келмек. Көбінесе орынына келуге себеп болатын Руссия мен Қытайдың арасында байланған достық. Бұл сауда қатынасы Қытайдың шаруашылық мақсұтына аса қолайлы келеді. Себебі күн батыс Қытайменен, Маңғолдың мал апарып сатуға өз кіндіктері шалғай, апараралық жол жоқ болғандықтан. Нәрсесін сататын орын Семей губерниясы, оның ішінде ұрымтал тұрған Қоянды жәрмеңкесі. март айында келген Қытай уәкілдері ниет ниет жақындығы, шаруашылық жақындығымен байлаулы болсын деген ниетін білдіріп, қалау қылған еді. Екінші, Қоянды жәрмеңкесіне келген саудагерлерге мемлекет каперация ұйымдарына болатын жеңілдіктердің рұқсатын келген саудагерлерге мемлекет каперациясына, ұйымдарына болатын жеңілдіктің рұқсаты мезгілімен алынып жұртқа әшкереленді. Бұл жеңілдік басқа керекті салықтың сауда жөніндегі жоқтығы Қоянды жүзінде салықтан босатулық жәрмеңкені қыздыратын шарттардың бірі. [4, 52]

Қытай, моңғолдан келетін нәрсеге бөгетсіз пошлинамыз бөгетсіз берілді. Өтпеген нәрсесін алып қайтуға тиым жоқ. Жәрмеңкенің қажетін өтейтін аз росходты ұйымдар болып алып көтергені болмаса бұдан басқа ұсақ салықша болмақ. Мал дәрігерлік бөлімнің басқа сондай жәрмеңке шаруасына керек, бірақ бұдан халыққа келетін зиян жоқ деп санауға болады. Қоянды жәрмеңкесіне баратын дүкендердің бұлы толық түрде болмақ әм бұрыңғы зорлау, қалаусыз түсті

берушілік биыл болмақ емес. Әркім дүкеннен керек болғанын, қалағанын алмақ. Ақшалары жетімдік, государственный банк былтырғыдай бармақ. Жәрмеңке қамына керек болған ақшаны керегінше толтырмақ. Биыл келетін малдың есебі топшылау бойынша 30 мың ірі қара, 20 мың жылқы, 60 мың қой, 20 мың пұт жабағы(жүн болуы керек), жүн- жұрқа, тері – терсекболуға мүмкін. Барлығы бір миллион жарымдық. Бара жатқан ұйымдардың бұған шамасы келеді. Төрт түлік малға алушыны, толтыруға, малға мұқтаж жерлердегі ұйымдарға мезгілімен хабар жіберіліп шақырылды. Жәрмеңкеге барып халықтан ірі сауда дүкендері мысалы:УВПсырзак, кирторг, киргосторг, кож синдикат, сип мас қода бойына, раса, сада, алдамерика, губ сем потреб союз әм басқалары бармақ. Нәрсе апаратын ірі ұйымдар нәрсені қаптап – түстеп алып барады. Текстилді синдикат потребсоюз, шаруашылық машина .....УВПсирзак, алаштағы аудандық союзы әм басқалары. Бұлар бұрыңғы саудагерлерше аңдыспай, елдің есебін тауып жейміз демей, бір бағамен сатып өткізіп қара – бұқараның пайдасын келтірушілік болмақ.

Хабар қатынас тез болуы үшін пошта, телеграф бөгетсіз жүріп тұрмақ. Семей мен екі аралыққа автомобиль арқылы қатынас болады. Мал әм адам дәрігерлігі ашылмақ. Жәрмеңке жүзінде Степная правда газетін арнап газетін шығарады. Киномотограф орнап, халық ағарту уағыздауы күшеймек. Жұртқа керек кітап саудасы болмақ. Тәртіп жасайтын, тыныштық орнататын мемлекет мекемелері болмақ. Былтырғы жәрмеңке уақытында халыққа салық есебін алушылық уақытыкилігіп, халықтың базарына үлкен кемшілік болғандығы көрініп, биылғы жәрмеңке тұсында салық есебінг алушылық болмауы туралы қаралып, не алды, не артында бөлінсін делініп отыр.

Әдебиеттер тізімі

Таң журналы 1925 ж. Семей
Таң журналы. 1925 ж. Семей
Таң журналы. 1925 жыл Семей
Таң журналы. 1925 жыл Семей

1940 ЖЫЛДАРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ БЕЙНЕСІ («КУЛЬТУРА И ЖИЗНЬ» ГАЗЕТІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Қожабеков Д. С.
«Білім Орда» Халықаралық қоғамдық қоры Президенті
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

1946 жылы 13 сәуірде БК(б)П Орталық Комитетінің Саяси бюросы БК(б)П Орталық Комитетінің насихат және үгіт басқармасының арнайы баспа органын құру туралы қаулы қабылдады. Большевиктер коммунистік партиясы – «Культура и жизнь» газеті. БК(б)П ОК үгіт-насихат басқармасына басшылықтың деңгейін көтеру мақсатында елдегі саяси, идеологиялық және мәдени жұмыстың «Идеологиялық жұмыстың әртүрлі салаларындағы кемшіліктерді сынға алу» газеттің басты міндеті болып анықталды». Осы мақсатта газетке «Идеологиялық жұмыс саласында партия алға қойған міндеттерді жүйелі түрде түсіндіріп, өз мақалалары мен материалдарында ВЛКСМ Орталық Комитетінің идеология мен мәдениет, насихат және баспасөз мәселелері бойынша шешімдері мен нұсқауларын жариялау тапсырылды» [1]. Бастапқыда тұжырымдалған міндет – кемшіліктерді сынау – кемшіліктер бар және болады деп болжанғанын, олар болмай қалуы мүмкін емес, әрі әрқашан сынға алу қажет болатынын бірден атап өту қажет.

«Культура и жизнь» газеті 4 жыл 8 ай бойы жарық көрді және әрқашан партияның идеология саласындағы саясатының «адал да сенімді бағдаршысы», партиялық нұсқаулар мен нұсқаулардың аудармашысы болды. Газеттің алғашқы саны 1946 жылы 28 маусымда, соңғы саны 1951 жылы 28 ақпанда шықты. Газет 1951 жылы 8 наурызда Саяси бюроның шешімімен жабылып, редакцияның бүкіл құрамы «Правда» редакциясына ауыстырылды. Тарихи әдебиетте газеттің жабылу себептері туралы сұраққа нақты жауап жоқ. Сол кездегі газеттің жауапты хатшысы болған Р.Қосолаповтың естелігі ғана сақталған. Ол И.Сталиннің 1951 жылы 5 наурызда өткен БК(б)П ОК хатшылығының мәжілісіне келіп, газеттің өз міндетін орындағанын, оның енді қажет еместігін және жабылу керектігін хабарлады [2]. «Культура и жизнь» газеті айына үш рет 200 мың таралыммен шықты. Оның бас редакторлары Г.Александров, Д.Шепилов, П.Сатюков, В.Степанов

болды. «Культура и жизнь» газеті партияның тапсырмаларын орындай отырып, кеңес халқы мен партияның талап-тілектерін нақтылап, барлық ведомстволық газеттерге бағыт-бағдар беруі тиіс еді. Бұл ереже барлық ведомствалық газеттер мен журналдарға қатысты болды, олардың ішінде «Вопросы истории» және «Преподавание истории в школе» арнайы тарихи журналдары болды. Газет өзінің негізгі міндеті – «кемшіліктерді сынау» кезінде де бүкіл кеңестік интеллигенция үшін «дұрыс» мысалдар, стандарттар көрсетуге тиіс болды. Сонымен қатар партия атынан келетін «дұрыс» үлгілер (қамту, түсіндіру, талдау, сипаттамалар) бастапқыда кез келген баламаны жоққа шығарды. Ал сол кезде билік еткен догматикалық ойлау түрімен бұл норма ретінде қабылданды. Зиялылар арасында, А.Дэвидсонның айтуынша, «Культура и жизнь» газеті «сол кездегі ең қорқынышты басылым» болды. Ол «жою» және «тергеу» үшін арнайы жасалған және халық арасында «братская могила» деп аталды. Онымен бірге «культура или смерть», «александровский централ» [3] деп те аталды. И.Эренбург газетте жарияланған мақалалардың «айыптау» құжаттарына ұқсас екенін атап өтті. К.Симонов газетті рухы мен мақсаты жағынан директива ретінде сипаттады [4]. С.С.Дмитриев өз естелігінде былай деп жазды: «Тарихшылар ортасында олар «Культура и жизнь» газетінің ертеңгі нөмірін күтуде, ол тарихшылар арасындағы космополиттерге арналғандай.. Демек, газет шыққаннан кейін, науқан басталады» [5]. С.С.Дмитриев өзінің күнделіктерінде «сын» алуан әдістердің көмегімен сынға ұшырағандарды жою құралы екенін атап өтті; «Сынның» міндеті – «бүліктердің» үнемі жаңа түрлерін – рапизм, буржуазиялық ұлтшылдық, космополитизм, формализм, буржуазиялық объективизм, қулық, идеясыздық және т.б. ашу. Тарихи әдебиеттерде газет және оның миссиясы туралы басқа да маңызды және қажетті бағалар бар. А.Барсенков «Соғыстан кейінгі жылдардағы советтік тарих ғылымы (1945-1955)» кітабында газеттің «өнер мен қоғамдық ғылымдардың өркендеуінде үлкен рөл атқарды» деп жазады. Біз үшін «Культура и жизнь» газетінің қызметін бағалауда әртүрлі көзқарастар маңызды. Қарастырылып отырған кезеңдегі әртүрлі көзқарастарды есепке алу тарих ғылымының бейнесін анықтау үшін кеңірек панорама жасайды. Тарихшылар партияның баспа органының беттеріндегі мақалалардың авторы ретінде әрекет еткенде бұл үлкен абырой берді. Әдетте, олардың қатарында құрметті ғалымдар - ғылым докторлары мен профессорлар, тарихи саладағы «ой шеберлері» болды. Сол кезең идеологтарының пікірінше, ғалым мәртебесімен, оның сарапшылық бағасымен қуатталған сынның беделі сынның «дұрыстығын» және дәлелдерін дәлелдеуге бағытталған. Ғалымдар еңбектерінің партиялық басылым беттерінде пайда болуының өзі оның мазмұнын ерекше беделді етті. Мақаланың мазмұны билік тарапынан бекітілген ресми пікір мен көзқарас ретінде қабылданды. Осылайша, биліктің көзқарасы мен оның нұсқаулары жеткізілді, зерттеуге бағыт айқындады, сонымен қатар олардың тақырыбына қарамастан зерттеудің жалпы бағыттары мен мазмұны анықталды. Жұмыстардың үгіт және насихат бөлімінің баспа органында жариялануы оның мазмұнын тарихшылар мен идеология қызметкерлерінің кең ауқымына қолжетімді етіп, ресми әңгімелердің назарын кеңейтті. Ғалым бейнесі мен тарих ғылымының бейнесі тіл арқылы беріліп отырды. Оның даму мәселелеріне арналған мақалалардың тақырыптары негізінде сол жылдардағы кеңестік тарих ғылымының жалпы панорамасын жасауға әбден болады.

Газет беттерінде кеңестік тарих ғылымының дамуын көрсету гуманитарлық ғылымдар өкілдеріне жалпы үндеу – «Создадим новые книги по общественным наукам» (1946, №1), даму мәселелерін қарастырудан басталды. Тарих ғылымының барлық ғылымды басқарудың ең жоғарғы сатысында – «Вопросы общественной науки на июльской сессии Академии наук СССР» (1946, № 2) және келесі нөмірде «Исправить ошибки в освещении некоторых вопросов истории Украины» (1946, №3). «Культура и жизнь» газетінің 1946 жылғы 30 қарашадағы 16-шы саны кеңестік тарих ғылымына арналып, «Советская история наука» деген атпен жарық көрді. Газет нөмірінде кең ауқымды мәселелерді көрсететін мақалалар жарияланды: - «К выборам в Академию наук СССР (по историческим наукам), «О пятилетнем плане Института истории Академии наук СССР», «Новые книги по истории», «О школьных учебниках по истории», «Первый выпуск Истории СССР», «Глубоко изучать историю эпохи империализма». Бұл мәселе сынсыз қалмады. «Недостатки в научной разработке истории советского общества» атты мақаласы жарияланды. 1947 жылы «Некритическое отношение к буржуазной историографии» (1947, №6) деген олқылықтың нақты атауымен мақала жарияланды. «Неустанно развивать общественные науки» (1947, №16) партиясының директивасы мен үндеуі «Путанная статья о задачах исторической науки в Казахстане» (1947, №35), «Объективистские экскурсы в историю» сынымен қатар жүрді (1948 ж., № 27).

«Марксистік-ленинистік тарих ғылымының идеалогиялық органы» «Вопросы истории» журналы да 1949 жылы «За высокий идейный и научный уровень» (№ 19) нөмерінде сыни талдауға ұшырады. Мақалада сұраныс пен нұсқау сипатында журналдың кеңестік тарих ғылымының шын мәніндегі басқарушы органына айналып, тарих саласындағы ғылыми жұмыстардың бағыттары мен идеялық деңгейіне ықпал ету керектігі айтылды.

Мақалалардың атауларының өзі сынның нені көздегенін және авторды не үшін айыптағанын көрсетті: «Аполитичная статья о новейшей истории Турции» (1949, № 14), «Немарксистский подход к истории (О курсе лекций проф. Л.Зубока по новейшей истории)» (1949, №17), «Немарксистская лекция (О лекции проф. К. Базилевича «Прогрессивная роль России в политической жизни страны)» (1950 ж., № 2) мысалдары арқылы байқауға болады.

Кеңес тарихшылары «За передовое советское востоковедение» (1950, № 22) дегенді жақтаудың орнына, өз еңбектерінде «Искажение исторических фактов» (1949, № 23) деген бқрмалауға жол берді, өйткені олар өзекті мәселелерден тыс қалды «В стороне от актуальных вопросов (О сборниках «Советское востоковедение вып. 5 (1948) и 6 (1949)» (1950, №1).

«Культура и жизнь» газетінің беттерінде «Тәжік халқының тарихы кітабына» (1950, № 11) бейтарап рецензиялар да жарияланды. Кітапқа бұрын оң баға берілгеніне қарамастан, партияның баспасөз органы авторлар тәжік халқының тарихында буржуазиялық шығыстану тарапынан шатастырылып, бұрмалаған бірқатар маңызды мәселелерін «дұрыс шешіп» және «дұрыс түсіндірме беруі» керек екенін көрсетті.

Мектеп пен университет тарих оқулықтары да назардан тыс қалмады. «Мектеп тарихы оқулықтары туралы» (1946, № 16) алғашқы жылдан бастап газеттің жыл сайынғы назарында болды. Араға бір жыл салып, 1947 жылы «О книге академика И.Минца «История СССР»» (1948, № 18), «КСРО тарихы оқулығындағы өрескел қателер» (1948, № 19) сандары жарияланды. Осы мақаладан кейін «Школе – хорошие учебники» (1949, №19) деген үндеу шықты. 1950 жылы мектеп оқулықтары туралы тағы бір мақаласы ««Вопросы истории советского общества в учебнике для школы»» (1950, №20) жарияланды. Көріп отырғанымыздай, газет өзінің өмір сүрген жылдарында тұжырымдалған міндеттерді 1946 жылғы 30 қарашадағы санында БК(б)П ОК үгіт және насихат бөлімі нұсқауы арқылы орындады. Санда кеңестік тарих ғылымының буржуазиялық тарих ғылымынан ерекшеліктері жарияланды. Мақалада буржуазиялық тарих ғылымының «соқыр» екендігі және өткен тарихты үстем таптың саясатын негіздеуге тырысатыны сыналды. Тарих тек «жалғыз ғылыми әдіспен - тарихи материализм әдісімен қаруланған кеңестік тарих ғылымы ғана» өткенді дұрыс түсінуге және бүгінгіні түсіндіруге қабілетті делінген. Сондай-ақ Кеңес еліндегі тарих ғылымының дамуы «буржуазиялық тарихнамамен, маркстік-лениндік теорияны бұрмалаумен кескілескен күресте өтті» деп атап өтілді. Кеңестік тарихтың дамуындағы буржуазиялық тарихнаманың ғылымға қарсы тұжырымдамаларын «мейірімсіз» әшкерелеу «ерекше» маңызды рөл атқарғаны түсіндірілді. Өздеріңіз көріп отырғандай, кеңес тарихшысының міндеті олқылықтарды әшкерелеу және ашу деп тұжырымдалған. Әшкерелеу міндеті бүкіл кеңестік тарихта болды, елдегі саяси-идеологиялық жағдайға байланысты тек хабаршылар мен әшкереленгендер өзгерді. Ал хабар таратушылар әрқашан партия атынан және оның басшылығымен әрекет етті. Газеттің сол санында КСРО Ғылым академиясы бүкіл кеңестік ғылымының бағыт-бағдарын айқындаушы органы ретінде көрсетілді.

«Марксизм-ленинизм саласындағы іргелі білім энциклопедиясы «шығармашылық марксизмнің тамаша туындысы» ретінде «тарихи оқиғалар мен құбылыстардың классикалық сипаттамасын беретін «Краткий курс истории ВКП(б)» деп жарияланды. Көшбасшының басқа да еңбектері аталды. 1950 жылы газет редакциясында жарияланған И.Сталиннің «Тіл біліміндегі марксизм туралы» атты еңбегінде «марксизм-ленинизм» шығармашылықты дамытатын, тарихшылар мен экономистерді, философтар мен лингвистерді, «идеологиялық майданның» барлық қызметкерлерін жаңа теориялық ұстанымдармен қаруландырып, кеңестік ғылымның одан әрі даму жолдарын айқындады.

Авторлары ғұлама тарихшылар, партиялық қайраткерлер де болған мақала мәтіндерін талдау көрсеткендей, «шешуші тойтарыс беру», «бітімсіз күрес жүргізу», «аяусыз әшкерелеу», «саясатсыздық пен идеясыздықтың барлық көріністерін жою» қатыгездік пен талапшылдықты білдіретін сөздер жиі қолданылатынын көрсетті. Кеңес ғылымының әрбір қайраткерінен «жауынгерлік жетекші, озық кеңестік дүниетанымның жауынгерлік жол көрсетушісі» болуы талап етілді. 1947 жылы Г.Александровтың «История западноевропейской философии» кітабын талқылау кезінде айтылған ғылыми дауларды «профессорлық-сыпайы» тілде емес, жауынгер большевиктер тілінде жүргізу талабы философтардың ғана емес, идеологиялық саладағы барлық

қызметкерлердің де әрекетіне нұсқаушы ретінде қабылданды. Қарсыластарға қатысты «реакциялық буржуазиялық тарихшы», «империалистік-агрессор», «космополит» деген айыптаулар қолданылды. Қарсыластарға қатысты бір мағыналы негативтілік көбінесе сатиралық және гротесктік сипаттармен толықтырылды.

Непременно, изначально при формулировании задач для историков задавался и характер исследований. Отображалась особенность методологии того времени – марксизм-ленинизм как учение, единственно правильно освещающее законы развития общества. Материалы газеты «Культура и жизнь» аутентично отразили политику партии большевиков в сфере науки. Это был отнюдь не только жесткий диктат, подчинение, полный контроль и управление со стороны власти, но и взаимозависимая, взаимовыгодная для власти и научного сообщества система распределения наград, материального стимулирования, демонстрация политической лояльности и прямой поддержки принимавшей различные формы.

Әрине, алғашында тарихшыларға міндеттер тұжырымдалғанда зерттеу сипаты да нақтыланды. Сол кездегі әдіснаманың ерекшелігі – қоғам дамуының заңдылықтарын тек дұрыс жарықтандыратын ілім ретіндегі марксизм-ленинизм көрініс тапты. «Культура и жизнь» газетінің материалдарында большевиктер партиясының ғылым саласындағы саясаты шынайы көрініс тапты. Бұл биліктің қатаң диктатурасы, бағыну, толық бақылау мен басқару ғана емес, сонымен бірге әртүрлі формада көрініс тапқан билік пен ғылыми қоғамдастық үшін сыйақы бөлу, материалдық ынталандыру, саяси адалдық пен тікелей қолдау көрсетудің өзара тәуелді және өзара тиімді жүйесі болды.

Әдебиеттер тізімі

Газет құру туралы ВЛКСМ Орталық Комитеті Саяси Бюросының «Большевиктер ВКП ОК Ұйымдастыру бюросы мен хатшылығының мәселелері» қаулысынан. Орталық Комитеттің агитпропасы // Сталин және космополитизм. 1945-1953 жж: Орталық Комитеттің Агитпроп құжаттары. М. 2005. 44-бет.

Сталин және космополитизм... Б.46.

Дэвидсон А.Б. Тұманды Альбионды іздеуде. Николай Александрович Ерофеев (1907-1996) туралы естеліктерден // Жаңа және жақын тарих. 1997.No5. URL: http://vivovoco. Rsl.ru/vvhfhtrs/bio/erof.htm

Сталин және космополитизм... Б.46

Сергей Сергеевич Дмитриевтің күнделіктерінен // Отандық тарих. 1999. № 3. 148-бет.

ТАРИХИ САНА ҰҒЫМЫНЫҢ МӘНІ, ОНЫ ЗЕРТТЕУ АЯСЫ

Құдагелдин М.Т., PhD
Riviera International School by Quantum
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
kudageldin@gmail.com kudageldin_m@bi.group

XXғ. аяғы мен XXI ғасыр басындағы қазіргі Қазақстан қоғамының трансформация үдерісінде бұрынғы қалыптасқан құндылықтар мен тарихи жолды қайта қарау жүріп жатыр. Бұл өз кезегінде жастардың тарихи саналарының көрінісіне де әсер етеді. Жастардың тарихи санасына саяси-әлеуметтік, білім беру тетіктерінің ықпалы көкейкесті зерттеу мәселесі болып табылады.

Тарихты қарастыруға ықпал ететін әрекеттердің бірі - өткенді бүгінгі күннің қажеттіне жарату. Олай болса қалыптасқан тарихи сананың міндеттері осы қажеттіліктерді өтеп және қоғам талабына сай құндылықтарын тәжірибеге енгізу.

Заманауи ғылымда тарихи сананың мәнін бірнеше тұрғыдан қарастыруға болады:

– тарихи сананың қоғамдық санадағы ролін онтологиялық тұрғыда;

– гнолсеология тарихи сана мәнін өткенге деген қызығушылық жағынан сараптайды;

– аксиология сабақтастық тетіктері және өткенге баға беру жағынан ұштастырса, праксиология оның әлеуметтік міндеттеріне назар аударады [1].

Қазіргі тарихи білім беру саласында тарихи сананың мәні мен оның әлеуметтік, білім берушілік міндеті кең талқылануда. Дегенмен, аталмыш құбылыс төңірегіндегі сұрақтар да көп шешімдерді талап етеді және өзге де сұрақтар тудырады. Оның ішінде тарихи сана

қалыптастырудағы әлеуметтік және мәдени детерминизм, оның дидактикалық қыры, тарихи сана мен тарихи ойлаудың, тарихи жадының өзара байланысы толық қарастырылмай келеді. Бұл қиындықтардың өзіндік себептері бар, олар: гуманитарлық ғылымдарға тән әдістемелік, плюрализм салдарынан пайда болған бұлыңғырлық, тарих ғылымындағы дағдарысы.

Тарихи сана бір жағынан қоғамның өзіндік болмысын, тарихи қалыптасу барысын көрсететін әлеуметтік-мәдени пішім. Біріншіден, ол қоғамды құраушы жекелеген тұлғаларды тарихи мазмұн арқылы біріктіруші ретінде көрініс береді. Екінші қырынан қарағанда, тарихи сана ол мазмұнның объективтілігі, яғни бүгінгі күнге тән тарихи шынайылық негізінде қалыптасады. Тарихи сананың теориялық қарама-қайшылығы оның адамның жылдам өзгеретін тіршілік әрекетінде көрініс беретін өмірлік ұстанымдарының шарты да нәтижесі де болып табылуында [2].

Осылайша, тарихи сана қоғамдық сананың ерекше нысаны деп қарастыруға болады. Мұнда мәдениетаралық қатынас тәжірбиесін ескере отырып бүгінгі күні өзара әрекеттесудің, коммуникациялық тиімді моделін құрайды деп тұжырымдауға болады.

Тарихи сана түрлі тұжырымдық және қарапайым деңгейде өзіндік ерекшеліктері мен сипатқа ие бола отыра тарихи таным, тарихи білім, тарихи мүдде, тарихи мәтін, тарихи шындық, тарихи сенім мен тарихи жады сияқты құрамдас бөліктерден құралады.

Егер қазақ әлеуметтік ортасындағы тарихи жады тұлғалық және қоғамдық өмірдің өзегі екендігін ескерсек оның маңыздылығы арта түседі.

Қоғамда әрдайым өзінің тарихына деген қызығушылық болады, себебі ол өткенді, бүгінгі күн мен болашақты байланыстырушы бөлік ретінде көрініс береді.

Ежелгі римдік шешен, философ Цицерон «Тарих – өткеннің куәгері, ақиқаттың сәулесі, жады, өмірлік ұстаз, бұрынғының хабаршысы» деген [3]. Адамның өзінің өткенін түйсінуі педагогиканың басты мәселелерінің бірі. Ғылымда тарихи сана түсінігі аясында білімдер жүйесі, танымдар, көзқарастар, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, идеялар мен концепциялар жиынтығы қарастырылады. Ол арқылы жеке адамның, әлеуметтік топтардың, халықтар мен ұлттардың өзінің шығу тегі, тарихындағы атаулы оқиғалар, танымалы тұлғалар туралы, өз ұлты мен өзге елдердің және бүкіл адамзат өркениетімен қарым-қатынасы жөнінде түсінігі қалыптасады [4]. Дегенмен, тарихшы М. Барг тарихи сананы қоғамдық құбылыс ретінде емес тұлға санасы тұрғысынан қарастырады [5]. «Тарихи сана тарихнама факторы ретінде» («Историческое сознание как фактор историографии») (1982) атты мақаласында автор тарихи сананы уақыттың үш көрінісі: өткен, бүгінгі мен болашақ қиысқан қоғамдық сананың формасы ретінде қарастыруды ұсынады. Кең мағынасында ғалым тарихи сананы дәуірдің дүниетанымдық сипаты ретінде, ал тар мағынасында тарихнама типіне айқындайтын историзм түрі немесе тарихи ойлау стилі деп қарастырады.

Дегенмен де, тарихи сананы қалыптастыру және дамытуда тарихи білім беруде басты рөл атқарады. Ол оқушылар мен студенттерді өткенді, бүгінгіні және болашақты тарихи саралауға үйрету арқылы, тек эмпирикалық модель ғана емес, тарихи шындықты сараптау арқылы игеріп, оны өмір сүрудегі ұстаным ретінде пайлануға мүмкішілік береді.

S. Ahonen (2005) атап өткендей, тарихи сананы қалыптастыру тек тарихты оқыту ғана емес, ол мақсаты педагогиканы дамыту. «Тарихи білімді көбірек игерту дегеніміз көбірек сабақ өткізу деген сөз емес» деп атап өткен [6].

Батыстық ғалымдар сынып, дәрісхана және одан тысқары жерлерде қолдағы бар теоретикалық ойларға мазмұн мен түсінік беретін тарихи сананы зерттеуде эмпирикалық жұмыстарды артыра түсу қажеттігін баса атап өтеді. Бұл мәселе, еліміздегі тарихи сананы қалыптастыру педагогикасын дамыту мен аппаратын жасау қажеттілігін айқындай түседі. Қоғамда өткен, бүгін және келешек туралы түсінік «Бүгінгі күн ертең тарих», «Болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілік» деген ойлар арқылы көрініс береді. Демек, тарихи сана бар. Тек оның уақыт кеңістігінде әртүрлі саяси идеология, интерпретация факторларға байланысты нысаны мен мазмұны өзгереді. Ол жеке немесе ұжымдық нысанда түрілі құндылықтар негізінде өмір сүреді.

Бірден атап өтерлік жәйт, тарихи сана мәні барлық зерттеушілер белгілі бір арнаға тоғысқан, пікір-талас реттеліп консенсусқа келген зерттеу объектісі емес. Бүгінгі таңда тарихи сана ғылыми айналымда қандай деңгейде, қалай қалыптасады, оның қоғамдық санадан өзгешелігі, тарихи танымды көрсететін әлеуметтік, ұжымдық, мәдени, тарихи жадыдан өзгешелігі қандай, олармен қалай үйлеседі, ол адамдардың күнделікті тіршілігіне қалай әсер етеді деген сұрақтар көптеп кездеседі.

Осыған байланысты тарихтың қоғам мен тұлға идентификациясы мен бағдары қызметін атқаратын әлеуметтік жады функциясын қарастыру маңызды. Жоғарыда айтқанымыздай бұл

терминнің (терминдердің) нақты анықтамасы жоқ. «Әлеуметтік жады», «тарихи жады», «мәдени жады», «ұжымдық жады» және тағы басқа да өзара алмастырушы бірнеше дефинициялар бар.

Ерекше атап өтер жәйт, қазақ тілімен қатар посткеңестікте аталмыш мәселеде терминдерді қолдану біртекті емес.

«Тарихи сана» және «тарихи жады» дискурсы қазіргі уақытта гуманитарлық білімнің негізгі түсініктерінің біріне айналуда. Бұл мәселемен философия, әлеуметтану, тарих, саясаттану, психология, этнология, мәдениеттану және педагогика сияқты көптеген ғылымдар өз аспектілерінде қарастырады. Дегенмен, оларды қазіргі жағдайды түсіну өткенді білу мен бағалауға тәуелді деген пікір тоғыстырады. Жастардың тарихи санасын қалыптасуына көптеген факторлар ықпал ететіндіктен көпқырлы болып табылады. Бұл үдеріске әлеуметтік-экономикалық жағдай, идеология мен білім беру, елдегі тарихқа деген көзқарас әсер етеді.

Тарихи сананы педагогикалық зерттеу тұрғысынан қарау ерекшелігі ондағы тарихи сана білім беру шеңберінде қарастырылуында.

Бұған дейін тарихи жады жайындағы түсініктер болғанымен оның ғылыми негіздемесін 1930 жылдары француз әлеуметтанушысы М. Хальбвакс жасады. Оның жұмысының өзегі тарихи шындықты идеологиялық негізде бұрмалайтын кәсіби тарихнамаға шынайы тарихты сақтаушы, ресми тарих ұмыттыруға тырысатын ақпараттар «қоймасы» тарихи жадыны қарсы қою болып табылады. М. Хальбвакс [7] тарихи жады түрлі топтарда сақталу арқылы ұлттық, әлеуметтік және өзге де топтарды біріктіруші фактор болып табылады, деп есептейді.

«Тарихи жады» термині П. Нордың «Жады орны» [8], Й. Йерушалми [9], Л. Лоуэнтальдің [10] еңбектері мен американдық «History and Memory» [11] журналдарында көтеріліп әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кеңістігіндегі жаңа парадигма ретінде 1980-1990 жылдары шықты. 1992 жылы неміс мәдениеттанушысы Я. Ассманның «Мәдени жады» кітабындағы «...өнер мен әдебиет, саясат пен қоғам, дін мен құқық сияқты мәдениеттің түрлі құбылыстары мен сфералары жаңа байланыста қарастырылатын еске алу түсінігі төңірегінде мәдениет ғылымы туралы жаңа парадигма құрылғаны туралы барлығы айтуда», – деп [12] «тарихи жадының» мәдениеттегі көрінісін атап өткен. Ол бүгінгі күнде көкейкесті жағдайларға байланысты қайтара қарастырылатын адамзат қауымының жадысында қордаланған өткенді қарастыратын «тарихи жады» жобасын пән ретінде ұсынды.

Айта кетерлік жәйт, бастапқыда тарихи жадыны зерттеу аясы (memory studies) ұлт пен ұлттық бірегейлікті (идентичность, identity) қарастырса, қазіргі уақытта түрлі әлеуметтік топтардан бастап жаһандық мәселелерді де қамтиды. Бұл әлеуметтік-гумнитарлық ғылымдағы бүл ілімнің көкейкестілігінің артып отырғандығын көрсетеді. Тарихи жады тек өткенді баяндау ғана емес жеке адамның, әлеуметтік топтың, ұлттың, қоғамның және еларалық бірегейлікті құрушы факторлардың бірі болып табылады. Оған мысал ретінде, «Бауырлас Орта Азия елдеріндегі тарихтың оқытылуының этноцентристік сипаты бейсаналы түрде әлемдік өркениеттегі ұлттың өзіндік ерекше болмысын көрсетуімен қатар, оның келеңсіз жағы, саналы түрде көрші халықтардың мәдениетін төмендету мен жатсынуды тудырады. Сонымен бірге, көрші елдер арасындағы қарым-қатынас көбіне қарулы күрес тұрғысынан қарастырылуы жатсынуды одан әрі тереңдете түседі» яғни, «Мектеп әлеуметтендіру құралы ретінде ұлттық болмысты қалыптастыратындықтан тарихтың оқытылуы гуманитарлық технология арқылы бауырлас елдерді жақындатуы да, тіпті алыстатуы да мүмкін» [13].

Тарихи сананың сан түрлі ғылыми интерпретациясына қарамастан пән және жады нысаны ретінде адамдардың өткенді «қазір» және «сол кезде» қоғамдық пен жеке өмірдің бөлшегі ретінде қалай түсінгендігі не түсінетіндігі зерттеушілердің ғылыми қызығушылығын тудырып келеді.

Біз зерттеу барысында тарихи сана тұжырымдамасын тарихи мәдениет және тарихи таным, тарихи түсінік, тарихи ойлау мен тарихи сауаттылық анықтамаларына тоқталу қажет деп есептейміз. Аталған терминдердің ұлттық дәстүрлер мен тілдік ерекшеліктерге байланысты ішінара өзара байланысы бар екенін түсінеміз. Тарихи сана түсінігінің оқытушы мен мұғалінің эмпирикалық зерттеуі мен білім беру тәжірбиесінде пайдасының тиюіне көмек беретіндігін түсіндіреміз.

«Тарихи сана» терминінің ғылыми көкжиек және дәстүр ретінде қалыптасуына неміс философы Г-Г. Гадамердің ықпалын атап өтпей кете алмаймыз. Гадамер тарихи сана «түрлі дауыстарға толы өткеннің жаңғырығы. Дауыстардың көптүрлігі біз бөлісетін және қатысқымыз келетін дәстүрлер болмысын көрсетеді» [14].

Гегельдің тарих тұжырымдамасына сүйенген тарихшы J. Vogt (1949) [15] тек тарихи жазбалар ғана жоғарғы тарихи сананы қалыптастырып, «осы сатыда ғана ғылым ретінде пәнге

айналады» – деп есептейді. Өзгелер тарихи дерек көздерді асыра бағалауды Kölbl мен Straub (2001) [16] «скриптоцентризм» деп атайды. Олар материалдық құндылықтармен қатар қарым-қатынастың қимылы, ғұрып, жерлеу, еске алу сияқты жазылмаған өзге де нысандарын қоғамдағы тарихи сананың көрінісі деп бағалайды.

Тарихи сананың қазіргі нысаны бүгінгі күн өткен күннен мүлдем өзге уақыт деп түсінген кезде пайда болды. Цицеронның «Historia vitae magistra» яғни, «Өткеннен сабақ алу» қойылған сұраққа толық жауап бере алмай қалды. «Кеше, бүгін, ертең» үш уақыт моделі алдымен батыс еуропалық ғылыми ортада, кейіннен қоғамда біртіндеп өзгерді. Өткенге, бүгінге және болашаққа қатысты тарихнамалық және философиялық пікір талас тарихи білім беруге қатысты пікірді де өзгертті.

Мектептегі білім, жария тарих және өткенді жалпы көпшіліктің талдауы өзгелермен қатар тарихи сананы қалыптастырушы құқығын бере алады. Тиісінше, Stephane Lévesque [17] пікірінше «тарихи сананы оқыту адамдардың өткенді қалай пайдаланатындығын» білуге мүмкіндік береді. Зерттеу саласы ретінде ол тарих не үшін маңызды деген сұрақ қана емес, оның қоғамдағы атқаратын міндеті деп қарастырады.

Jeismann [18] жай ғана білім немесе ынталы тарихи қызығушылықтан өзге тарихи сана өткенді, бүгінгіні және келешек перспективаны байланыстырады (P. Seixas. 1989) «Theorizing historical consciousness», атты кітабындағы пікірінше тарихи сана «бүгінгі өтіп жатқан өмірлік жағдаяттарда арналған бағдар сияқты» [19]. Адамдар өткеннің оқиғасын болашаққа бағдар ретінде алып, оны бүгінгі әрекеттерінде жүзеге асырады.

«Жады», «еске түсіру» түсініктері белгілі бір дәрежеде субъективті, себебі өткенне қандай да бір жәйтті тағдап, оны не үшін және қалай есте сақтау бағалау пайымымына келіп тіреледі. Тиісінше ұжымдық жады қоғамда функционалды рөл атқарып пікір-талас кезінде танымал құралға айналады. Дегенмен ол тарихты бұрмалау немесе фальсификациялау құралына айналуы мүмкіндігі жағынан қауіпті де құрал.

Зерттеушілердің бұл салаға қызығушылықтары үлкен болғанымен «Тарихи сана» терминін қолдануға байланысты түсінік аппаратының арасындағы қайшылықтар көп. Соған қарамастан, тарихи сананың негізіндегі педагогикалық, тәрбиелік әлеуітін қоғам мен оның дамуындағы адамгершілік, патриоттық және дүниетанымдық міндеттерді шеше алады. Қоғам және оның жекелеген адамдар тобы, әсіресе ғалымдар қандай да бір тарихи оқиға мен тұлғаны есте сақтауға шешім қабылдағанда замандастары мен келешек ұрпақ үшін қандай да бір құндылықтар қалыптастырады.

XXғ. аяғы-XXI ғ. басында әлемдік әлеуметтік-гуманитарлық ғылым өкілдері memory studies мәселесіне көп көңіл бөле бастады. Зерттеудің өзегіне тарихи оқиғалар мен өту мерзмі емес осы оқиға мен мерзмі жөнінде тарихи ұстанымдардың қалыптасуы негіз болды. Аталған жәйттер тарихи сананың тарихи мәдениетке түрлі ықпалын зерттеуге деген қызығушылықты арттырды.

1980-жылдары бұл мәселемен философтар мен тарихшылар ғана емес тарихи білім беру мен тарих дидактикасы мамандары алдымен Германияда, кейіннен еуропаның өзге елдерінде, біршама дәрежеде Құрама Штаттары, Канада мен Австралияда көңіл бөле бастады. Мысалы, Еуропадағы «Жастар және тарих» жобасы жасөспірімдер арасында тарихи сана мен саяси ұстанымдарының арасындағы салыстырмалы шолуды қамтыды [20]. Тарихи сананы күшейту 1990-жылдардағы Швеция мен Нидерландыда (Wilschut, 2002) [21] тарихи білім берудің жаңа дидактикасы оқу бағдарламаларының айқын мақсатына айналды.

Сол уақыт аралығында академиялық ғалымдар мен қоғамдық пікір көшбасшылары жастар арасында тарихи білімнің кемшіндігіне назар аудара бастады (Grever пен Stuurman, 2007) [22]. 2002 жылы Питер Сейксас (Peter Seixas) Ванкуверде (Канада) құрлықтық Еуропа мен өзге ағылшын тілді елдердегі философтар, тарихшылар мен тарихи білім беру мамандары арасында академиялық алмасуды ынталандыру мақсатында тарихи сананы зерттеу Орталығының негізін салды. Орталық, сонымен қатар, Канадада қазіргі қоғамдағы тарихтың рөлі мен адамдар күнделікті өмірлерінде өткен тарихи оқиғалардың ықпалын зерттеуге үлес қосты

Кейінгі жылдары өзге де көзқарастар пайда болды. Тарихи сана терминін қолдану аясы азайса да ол тарихи таным және тарихи ойлау терминдерімен қатар пайдаланып келеді (Wineburg, 2001) [23].

Тарихи сана адам әрекеттерінің, білімі, институттары, қоғамдағы оқиғалар мен дамулардың тарихи сипаты ретінде қабылданды.

Тарихи мәдениет (Geschichtskultur) тұжырымдамасы өзіндік даму әдіснамасын қарастырған немістің тарих дидактикасының орталық категориясына айналды. Кейбір голландық

тарихшылар (Grever, 2009 [24]; Ribbens, 2002, 2007 [25]) тарихи мәдениетті адамдардың өткенге қатынасын және оны үнемі пайдалануын зерттейтін тұтас метатарихи тұжырымдама ретінде қарастырады. Неміс тарихшылары мен философтарының еңбектеріне сүйенген Grever мен Adriaansen (2017) [26] тарихи мәдениетті өзара тәуелді және белсенді тұжырымдама түрінде сараптады: 1) тарихи баяндау және өткеннің көрінісі; 2) материалдық және материалдық емес инфрақұрылым; 3) тарих түсінігі.

Тарихи термині өткен оқиғаларға, ойлар мен идеяларға қатысты. Мәдениет жалпы көзқарастарды, құндылықтар мен адам топтарының қабылдауларына байланысты термин.

Сәйкесінше, тарихи мәдениет тек ұжымдық жады мен тарихи бейнелерді ғана емес адам, дәстүр, жады, тарихи көріністер мен олардың таралуы, сонымен бірге тарихты не құрайды деген тұспалдаулар арасындағы динамикалық өзара байланысты өткен уақытты қамтиды. Осылайша, тарихи сана уақытшалық пен идентілікке рефлексивті қатынас ретінде өткенге жүгінудің (үшінші деңгей) метатарихи көзқарасына жатады.

Соңғы 30 жылда әсіресе тарихи жады мен тарихи мәдениет саласында бірнеше іргелі жобалар халық түсінігіндегі тарихи сананың болмысын зерттеді. 1991 жылдан бастап Magne Angvik пен Bodo von Borries еуропаның 25 елі мен Израиль мен Палестинада 32 000 жасөспірімнің тарихи санасы мен саяси ұстанымдарын салыстырмалы зерттеу жүргізді. АҚШ, Канада мен Австралияда тарихи өндіріс пен тұтыну жөнінде зерттеулер де болды.

Magne Angvik пен Bodo von Borries «Еуропалық жастар және тарих» жобасын мен қатар тарихшы Roy Rosenzweig пен David Thelen американдық 1400 баладан сапалы және ауқымды сауалнама алды [27]. Саясаткерлер өз тарихына немқұрайлы қарайтын американдықтардың, әсіресе мектеп оқушыларының, тарихи сауатсыздығын сынға алған кезде тарихқа деген сұраныстың «жарылысы» авторлар «халықтық тарихты жасауы» деп атаған әлеуметтік парадокс көрініс берді.

АҚШ-тағы осы зерттеу әдіснамасына сүйене отыра Австралия (Ashton және Hamilton, 2010) [28] мен Канадада (Conrad және өзгелер, 2013) [29] зерттеулер жүрді. Зерттеулердің жиынтық қортындысы кім тарихпен айналысады және тарихи білімді не құрайды деген кәсіби түсінікке жаңа көзқарас қажет екендігін көрсетті. Зерттеу қоғам мүшелері өздерінің күнделікті тіршіліктерінен алыс формалды ұлттық баяндауларға қатысу енжарлығымен бірге Эштон мен Гамильтон 2010-жылы «өткенді өздігінше тану» («past- mindedness») – деп атаған тарихи пайымға деген құлшыныстың артуын көре аламыз.

Аталған зерттеулерге қатысушылар өздері мектептен таныс ұлттық тарихты оқытуға тікелей қатысуға байланысты қиыншылықтармен кездескендігін баса атап өтеді. Үш елде де қоғам мүшелерінің тарихи білім үнемі үнемі «дағдарыс» жағдайында болатындығына алаңдаушылық білдіретіндігін көрсетті. Hirsch зерттеулері туған тарих пен тәжірбие бұл қауымдастықтарда және гүлденіп келе жатқан жалпы тарихи мәдениетті көрсететін ұжымдық күш және буынаралық жады ретінде өткенмен тығыз байланысты көрсетті [30]. Респонденттер балалары мен немерелеріне беруге болатын заттарды қолдарына ұстады, отбасылардың бірігуіне қатысты, генеологиялық шежірелерін жинақтады, тарих жөнінде достарымен, отбасымен әңгімелесті және тарихи беллетристика, деректі фильм, видео ойындар мен танымал тарихи кітаптарға сұраныстары артты (Ashton мен Hamilton; Grever мен van Boxtel [31], Rosenzweig мен Thelen [32]).

Нидерланды, Англия мен Франциядағы [33, 34] және Австралия мен Канададағы [35] жоғары сынып оқушыларының тарихи көзқарастары мен перспективаларын салыстырмалы зерттеу жобасы білім саласының зерттеу аясын кеңейтіп оқушылардың да мектепте ұлттық тарихты жай ғана баяндау нәтижесі оларда жатсыну сезімін тудыратындығын көрсетті.

Ashton мен Hamilton (2010) «кәсіби тарих тәжірбиесі» мен «адамдар тарихы» немесе «күнделікті өмір» тарихи арасындағы алшақтық деп атаған алынған зерттеу нәтижелері алаңдаушылық туғызады. Оның біріншісі, ресми және білімге негізделіп мектепте оқытылады, мемлекеттік институтуар арқылы насихатталынады.

Екіншісі отбасылық, жеке тәжірбиеге және тактилділіке негізделген. Сонымен қатар, жеке өмірмен және адамдар қауымымен тығыз байланысты. Тарихи санаға қатысты бұл жұмыс академиялық білімнен тысқары жатқан тарихи қатынастың әр алуандылығы мен масштабын көрсетті (H. Welzer, 2008) [36].

Розенцвейг пен Теленнің «The Presence of the Past» (Өткеннің көрінісі) шолуында тарихшы Kammen М тарих пәнін демократизациялауға бағытталған қысымға қарамастан тарихты күнделікті өмір тұрғысынан түсіну ғылыми танымға пара-пар емес: «Отбасы мен өткенді тарих ретінде теңдестіруге мүлдем болмайды» (2000) – деп қорытады.

Американдық тарихшы John Tosh (2008) «тарих жөнінде ойлау» (“thinking about history”) мен «тарихпен біте ойлау» (“thinking with history”) екі бөлек нәрсе, дейді [37]. Оған австралиялық тарихшы Mark McKenna (2013) онымен келісе отыра: «Көпшілік тарихты эмоциялық құшақтау сияқты қабылдайды» ал ол «Тарихшылардың өткенді сын тұрғысынан тануларына қарама-қайшы келеді», дейді [38].

Мұндай ойлар тарихи сананы түсінуде күнделікті тарихи мәдениеттің ескерілуін және екінші жағынан оның тарихи танымның академиялық сипатынан ажырамауы керектігіне байланысты шиеленіс тудырады.

Тарихи білім беру саласын зерттеушілердің кейбірі педагогикалық мақсатта тарихи тәжірбиенің кәсіби негізін құрайтын пәннің құрылымдарын қарастырып келеді. АҚШ-тарының Denis Shemilt [39, 40] және Peter Lee мен Roslyn Ashby (2000) атты зерттеушілері 1970-80 жылдар аралығында тарихи дағдыны қарастыратын жаңашыл «Мектептегі тарих» жобасын жүргізді. Sam Wineburg тарих пәнінің дағдылары мүлдем интуитивті емес, яғни тарихи ойлау жіті түсіну мен оқуды талап ететін «табиғи емес әрекет» екендігін айтты.

Канадалық тарих білімі ғалымдары Peter Seixas пен Tom Morton 2012 жылғы «Тарихи ойлаудың алты ірі концептісі» («The big six historical thinking concepts») [41] атты еңбектерінде тарихи ойлау күрделі және өзара қарама-қайшы тарихи интерпретацияларды сын тұрғысынан қабылдап өткеннің құндылықтарын бүгінгі күннің құндылықтарымен сәйкестендіріп тарихи білім мазмұнын дамыту, деп біледі.

Тарихи сауаттылық терминін қолданған австралиялық тарих оқытушылары Tony Taylor мен Carmel Young [42]: «Қоғамдық талдау мектепте тарихты оқытуды тарих дегеніміз тарихи фактілерді еске алу немесе қызықты оқиғалар желісі емес, ең алдымен тарихи сауаттылықты дамытумен тығыз байланысты екендігіне назар аударудан тұруы тиіс» деп есептейді. Олар өткенді білу тарихи сауаттылықтың басты құрамдас бөлшегі болғанымен түрлі перспективаларды түсіну, зерттеушілік дағдылар мен аргументтер құра білу қабілеттері назардан тыс қалмауы тиіс, деп есептейді.

Жалпы алғанда тарихи түсінік өте күрделі және үнемі дамитын үдеріс. Синонимді терминологиялық болып табылатын тарихи ойлау, түсіну, тарихи таным, тарихи сауаттылық, тарихи сана мен тарихи жады мазмұнын ашу барысында өзара көптеген сәйкестіктер мен түсінбестік батыс ғалымдары арасында да жиі көрініс береді.

Дегенмен, тарихи білімнің тарихи сананы қалыптастыруда рөлі қандай? Атап айтқанда, тарихи сананы білім берудегі қолданысы қалай?

Қазіргі қоғамда тарихи сананың бірнеше міндеттері бар: ғылыми-танымдық, тарих ғылымдарының тәрбиелік міндеті, болжау міндеті:

1. Ғылыми-танымдық міндет. Бүгінгіні өткен жәйттерді білмей пайымдай алмаймыз. Тарих ғылымының бұл функциясын өзге ғылымдарға, соның ішінде педагогикаға да, тарихи фактілерді дайындау үдерісін көрсетеді. Тарих ғылымы уақыт кеңісітігіндегі құбылыстарды зерттеуге өзінің зерттеу әдісі арқылы басқа қоғамдық ғылымдарға адамзат қоғамының дамуы үрдісін мен заңдылығын пайымдауға мүмкіндіктер береді [43]. Бұл міндет тарихи үдерістерді ғылыми пайымдаудағы адамның зияткерлік (интеллектуалдық) дамуын көрсетеді. Бұл пайымдау түрлі нақты тарихи фактілер мен құбылыстарды теориялық жағынан жинақтауды білдіреді. Әлемдік және отандық тарихи кезеңдерде қоғам (социум) дамуының негізгі тенденцияларын айқындай алу маңызды болып табылады.

2. Тарих ғылымдарының тәрбиелік міндеті өткен буынның тәжірбиесі әлеуметтік тәжірбиеде үлкен рөл атқаруынан көрінеді. Тарихи фактілер мен құбылыстар ең жақсы мұғалім. Тарих маманы тарихшы-зерттеуші, тарихшы-педагог ретінде ғылыми сараптама мәнін құрайтын факторлар негізінде өз халқының әлеуметтік жадысын жоғары объективтілік деңгейіне көтеруі тиіс. Тарихи құбылыстар мазмұнын жалпы контекст, жақын және алыс перспективалар, бүгінгілер мен ұрпақтар бағалауы тұрғысынан, өткенді манипуляциялауға тырысудан және саяси мақсаттардан биік тұруы қажет.

3. Болжау міндеті арқылы болашаққа болжам жасауға болады, осы арқылы бүгінгі күн мен болашақ диалогын құрады. Осылайша тарихи сана құбылысына әлеуметтік-гуманитарлық білімдердің түрлі тарапынан қарастыру бір жағынан өзекті және екінші қырынан пікір-таласқа толы сұрақ болып табылады. Тарихи сананың әлеуметтік функциясы қоғаммен бірге өзгереді және оған тәуелді. Өткенсіз бүгін, бүгінсіз ертең жоқ, болғандықтан біз өзіміздің тарихымызды білуіміз қажет. Бүгінгі күнгі адамдар өздерінің әрекеттері мен моралдық, этикалық шешімдеріне негіз табу

мақсатында ата-бабаларының әрекеттеріне тарихқа үңілу арқылы баға береді. Тарих қоғамдық сананың өзегі ретінде болашаққа бағыттайтын стратегияны қалыптастырады.

Қоғамның негізгі интеллектуалдық ресурсы университет қабырғасында қалыптастындығын ескерсек мәдени-тарих санасы ғылыми негізде қалыптасқан болашақ маман саясат, экономика және әлеуметтік ғылымдарды қоса алғанда, әртүрлі салаларда олардың сыни тұрғыдан ойлауға және шешім қабылдауға ықпал ете алады. Бұл сонымен қатар студенттерге жеке және әлеуметтік дамуы үшін өте маңызды қоғаммен идентілік пен тиесілік сезімін дамытуға көмектеседі. Жалпы, мәдени және тарихи сананы зерттеу студенттердің оқу үлгерімін, сондай-ақ олардың жеке тұлғалық өсуі мен дамуын арттыра алады. Бұл сонымен қатар инклюзивті және әділ қоғам құруға ықпал етуі қамтамасыз етеді, деп сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

Калимонов И.К. Основы научных исследований (зарубежная история). – Казань, 2006. – 277 с.

Куликов Д.К. Историческое сознание и его теоретические противоречия// Известия вузов. Северокавказский регион. – 2008. – №1. – Б. 70-76.

Афоризмы великих людей // http://www.wisdoms.ru/66.html. 12.12.2020.

Федоринов Е.И. Формирование исторического сознания как фактор гуманиторизации образования // http://rciabc.vsu.ru/irex/pubs/fedornov1. 11.02.2021

Барг М.А. Эпохи и идеи: становления историзма. – М.: Мысль, 1987. – 348 с.

Ahonen S. Historical consciousness: A viable paradigm for history education? // Journal of Curriculum Studies. – 2005. – Vol. 37, Issue 6. – P. 697-707.

Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.

Нора П., Озуф М., де Пюимеж Ж. и др. Винок Проблематика мест памяти // В кн.: Франция-память / пер. с фр. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. – С. 17-50.

Йерушалми Й.Х. Захор ("Помни"): Еврейская история и еврейская память. – М.: Мосты культуры, 2004. – 192 с.

Лоуэнталь Д. Прошлое - чужая страна / пер. с англ. – СПб.: Владимир Даль, 2004. – 622 с.

History and Memory // https://iupress.org/journals/historyandmemory. 13.01.2022.

Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М., 2004. – 363 с.

Құдагелдин М. Тарихи сана- ұлттық үрдістің ұйытқысы // Ақиқат. – 2015. – №3. – Б. 36-37.

Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы филос. герменевтики / пер. с нем. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.

Vogt J. Geschichte und Vorgeschichte: Die Bedeutung der Schrift // Im buch: Historisches Jahrbuch. – München, 1949. – Bd. 62/69. – S. 1-12.

Kölbl C., Straub J. Historical consciousness in youth: Theoretical and exemplary empirical analyses // www.qualitative- research.net/index. 22.02.2023.

Lévesque S. Between memory recall and historical consciousness: Implications for education // https://public-history-weekly.degruyter. 01.09.2019.

Jeismann K.-E. Geschichtsbewusstsein // In book: Handbuch der geschichtsdidaktik. – Seelze- Velber: Kallmeyer, 1992. – P. 40-43.

Rüsen J. Historical consciousness: Narrative structure, moral function, and ontogenetic development // History and Memory. – 1989. – Vol. 1. – P. 35-60.

Angvik M., von Borries B. Youth and history: A comparative European survey on historical consciousness and political attitudes among adolescents. – Hamburg: Korber- Stiftung, 1997. – 882 p.

Wilschut A. Historisch besef als onderwijsdoel // Nieuwste Tijd. – 2002. – Vol. 2, Issue 6. – P. 19-33.

Grever M., Stuurman S. Beyond the canon: History for thetwenty- first century. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007. – 222 p.

Wineburg S.S. Historical thinking and other unnatural acts: Charting the future of teaching the past. – Philadelphia: Temple University Press, 2001. 255 p.

Grever M. Fear of plurality: Historical culture and historiographical canonization in Western Europe // In book: Gendering historiography: Beyond national canons. – Frankfurt: Campus Verlag, 2009. – P. 45-62.

Ribbens K. A narrative that encompasses our history: Historical culture and history teaching // In book: Beyond the canon: History for the twenty- first century. – Basingstoke, England: Palgrave Macmillan, 2007. – P. 63-78.

Grever M., Adriaansen R.-J. Historical culture: A concept revisited // In book: Palgrave handbook of research in historical culture and education. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017. – P. 73-89.
Roy Rosenzweig,David Thelen. The Presence of the Past Popular Uses of History in American Life/ Columbia University Press, March 2000, 320 pages
Ashton P., Hamilton P. History at the crossroads: Australians and the past. – Sydney: Halstead Press, 2010. – 176 p.
Conrad M., Ercikan K., Friesen G. et al. Canadians and their pasts. – Toronto: University of Toronto Press, 2005. – 248 p.
Hirsch M. The generation of postmemory // Poetics Today. – 2008. – Vol. 29, Issue 1. – P. 103-128.
Grever M., van Boxtel C. Verlangen naar tastbaar verleden: Erfgoed, onderwijs en historisch besef. – Hilversum: Verloren, 2014. – 150 p.
Rosenzweig R., Thelen D. How Americans use and think about the past // In book: Knowing, teaching, and learning history: National and international perspectives. – NY: New York University Press, 2000. – P. 262-283.
Grever M., Ribbens K. Nationale identiteit en meervoudig verleden. – Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007. – 223 p.
Grever M., Pelzer B., Haydn T. High school students' views on history // Journal of Curriculum Studies. – 2011. – Vol. 43, Issue 2. – P. 207-229.
Clark A. Teaching the nation's story: Comparing public debates and classroom perspectives on history education in Australia and Canada // Journal of Curriculum Studies. – 2009. – Vol. 41, Issue 6. – P. 745-762.
Welzer H. Collateral damage of history education: National Socialism and the Holocaust in German family memory // Social Research. – 2008. – Vol. 75, Issue 1. – P. 287-314.
Tosh J. Why history matters. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008. – 168 p.
McKenna M. The history anxiety // In book: The Cambridge history of Australia. – Port Melbourne: Cambridge University Press, 2013. – P. 561-580.
Shemilt D. History 13-16: Evaluation study. – Edinburgh: Holmes, McDougall, 1980. – 100 p.
Shemilt D. The Caliph's coin: The currency of narrative frameworks in history teaching // In book: Knowing, teaching, and learning history: National and international perspectives. – NY.: New York University Press, 2000. – P. 83-101.
Seixas P., Morton T. The big six: historical thinking concepts. – Toronto: Nelson Education, 2012. – 218 p.
Taylor T., Young C. Making history: A guide for the teaching and learningof history in Australian schools. – Canberra: Department of Education, 2003. – 192 p.
Аникеев А.А. Методология классической историографии: учеб. пос. – Ставрополь, 2004. – 190 с.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНА НЕГАТИВТІ ЫҚПАЛЫН ТИГІЗГЕН ЕУРОЦЕНТРИСТІК ҰСТАНЫМҒА СЫНИ КӨЗҚАРАС

Қыздарбеков Б.К., т.ғ.к., профессор.,
Шашенов Д.Т., аға оқытушы.
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Қазақтардың идеологиялық тұрғыдан шек қойылмаған шынайы ұлт тарихына арналған оқулық Қазақстан тарихы (көне дәуірден біздің заманға (1917 ж.) дейін) 1943 жылы баспадан шығыпты. Ол оқулықты әйгілі Ермахан Бекмахановтың инициативасымен, II дүниежүзілік соғыс жылдары Республикаға қоныс аударып келген, тарих ғылымының аса ірі өкілдері: А.М. Панкратова, М.П. Вяткин, Н.И. Дружинин, А.П. Кучкин, А.Н. Бернштам, Б.Д. Греков және қазақ тарихшылары Е.Б. Бекмаханов, Ә.Х. Марғұлан, сондай-ақ қазақ кеңес әдебиетінің классиктері М.О. Әуезов, С.М. Мұқанов, Ғ.М. Мүсіреповтер жазып шыққан еді [1]. Бұл оқулықтың құндылығын оның Сталиндік сыйлыққа ұсынылғанынан байқауға болады.

Кеңес Одағы көлемінде алғаш рет ұлт тарихын жазған ғалымдардың тарихқа, қазақтардың өткен тарихына еуропоцентристік көзқараспен қарамауы, еуропалықтардың, оның ішінде орыстардың шашбауын көтермеуі, бұл еңбектің маңызын және құндылығын арттырады. Ұлы Отан соғысы аяқталар шақта, идеологиялық ұстанымдардың өзгеруі салдарынан қазақ халқының

алғашқы Ұлт тарихы қуғын-сүргінге ұшырап, оқулықтың негізгі авторы және инициаторы және негізгі авторы Е.Б. Бекмаханов 25 жылға бас бостандығынан айырылады.

Біздің пайымдауымызша идеологиялық ұстанымдардың өзгеруіне Кеңес билігінің ұлт саясатына қойған талаптарының кенеттен өзгеруі ықпал етті.

1944 жылы 9-тамызда Кеңес билігі Кеңес Одағында абсолюттік көпшілікті құрайтын түркі халықтарының рухын көтерілуі Кеңес Одағына да, Ресей Федерациясына да қолайлы болмағандықтан, түркі халықтарының тарихын зерттеуге немесе олар туралы айтуға тиым салынған БКП (б) ның Орталық Комитетінің қарары қабылданған болатын. Түркі халықтары, олардың империяларының тарихы арнайы оқытылмайтын болды, ал айтпауға болмайтындарын басқа халықтардың атына жазу дәстүрге айналды. Сақ (скиф) тайпаларын Сталиннің бұйрығына сәйкес осетин ғалымы В.И. Абаев парсыларға, ал Шыңғысхан құрған империяны Кеңес тарихшылары моңғолдарға айналдырып жіберді [2]. Осыдан бастап, Ұлы Даланы үнді-еуропалықтардың мекеніне айналдыру жүзеге аса бастайды. Сақтардың, скифтердің иран тілінде сөйлейтіні туралы ондаған, жүздеген кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалады. Кузьмина, Кляшторный, Гамреклидзе, Иванов т.б. еуроцентристердің, түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың өткен тарихын бұрмалаған, жалған ғылыми зерттеулері жазылып, олардың ақиқаттығына күмән келтіргендерді қуғын-сүргінге ұшыратты. Мәселен, Қазақ мемлекеттік университетінің ұстазы, доцент Мұсатай Ақынжановтың Қазақтың тегі туралы атты ғылыми еңбегін кітап сөрелерінен алып тастап, докторлық диссертациясын бекітпей тастады [3]. Оның жазығы қазақ халқының шығу тегін (этногенезін) сақтармен байланыстыруы болатын. "Қас-сақ" – нағыз сақ... дәл осы терминді қолдаған А.Н. Бернштамда қудаланады.

Еуразияның далалық аймағын (б.з.д. IV-I мыңжылдықтар) жаппай "үнді-ирандық" мекенге айналдыру барлығымыздың, соның ішінде жастардың, студенттер қауымының, қазақтардың көне тарихын дұрыс қабылдауға кері әсерін тигізгені белгілі. Осындай идеологиялық ашытқыда бірнеше ұрпақ тәрбие алды. Олар дүниеге тек еуропалықтардың көзімен қарауды әдетке айналдырды. Орыс-кеңес тарихшылары өсіп келе жатқан жас ұрпақтың санасына, тарихқа еуропоцентристік, империялық, самодержавиелік орыстың көзқарасымен қарауды енгізгенін білеміз. Мұндай сорақылық тек қана тарих пәніне ғана емес, басқа да рухани салаларға да кері әсерін тигізді. Қаншама ұрпақтың санасы уланды, әсіресе, қазақи рухы жоқ, ұлттың салт-дәстүрінен хабары шамалы, "ұлттар лабораториясы" болып саналатын Қазақстанда, "интернационалдық" тәрбие алған, ұрпақ әлі де болсын, еуропоцентристік-орыстық көзқарастан арыла ламай жүргені белігілі. Осының нәтижесінде Кеңес заманында өсіп-өнген, көбінесе орыс мектептерінде оқып, тәлім-тәрбие алғандар, Тәуелсіз Қазақстан кезінде дүниеге келген ұрпақтардың ата-аналары, әжелері өздерінің тікелей ата-бабаларының тарихынан гөрі әлемдегі, соның ішінде еуропалықтардың, орыстардың тарихынан көбірек хабардар болғаны шындық еді. Осы кезге дейін ұлттық тарихты жазғандардың барлығы дерлік өзге ұлттардың өкілдері болғаны және де ол орыс тілінде жазылып, қазақшаға аударылатыны ақиқат еді.

Нақты айтқанда тарихы негізінен еуропалықтардың-орыстардың талғам-танымы бойынша жазылып келді. Александр Македонскийді, Наполеон Бонапартты, Александр Суворовты, Михаил Кутузовты жеңілуді білмеген қолбасшылар деп ұғып, соларға ұқсағымыз келгенін жасырмаймыз. Есейе келе, арнайы білім алып, тарихтың бұрын бізге белгісіз, құпия болып келген жақтарын "ақтаңдақтарын" ажырата алатындай деңгейге келгенде Еуропа және орыс-кеңес тарихшыларының тарихи тұлғаларды тым әсірелеп көрсеткенін байқадық.

Біздің ата-бабаларымыздың, ғұндардың, көк түріктердің, Еке монғол ұлысын құрған билеушілер мен әскербасшылардың Мөде, Чжи-Чжи (Шөже), Аттила, Мұқан қаған, Естеми қаған, Турксанф, Шыңғысхан, Мұқылай, Сүбедей баһадүр, Жебе ноян, Ер Сайын (Бату), Коняк хан, Шарук хан, Ақсақ Темір және т.б. жеңілуді білмейтін қолбасшылар екенін біз бертінде ғана, тым кеш білдік.

Түркілердің жаулап алған жерлерінің, құрған мемлекеттерінің (империяларының) өмір сүру ұзақтығын, өміршеңдігін, жаулап алған елдерге тигізген мәдени, рухани ықпалын, басқару жүйесіне, экономикасына, тіліне тигізген әсерін таразы басына салсақ Еуропаның (Батыс және Оңтүстік Шығыс) жетістіктері түрік қағандарының, қолбасшыларының қол жеткізген табыстарымен салыстыруға мүлдем келмейтініне көзімізді жеткізер едік. Түркі тілдес халықтар өзінің алтын бесігі – Ұлы Далада (Еуразия материгінде, кеңістігінде) емін-еркін судың сонысын, шөптің шұрайлысын іздеп, көшіп-қонып жүрді. Шығысында Тынық мұхиттан, Солтүстік Қытайдан, Алтайдан, батыста Дунайдың құлама жағалауына, Карпат тауларына, Солтүстік Қара теңіз жағалауына дейінгі созылған орасан зор территорияда түркілер екі мың жылдан астам уақыт

үстемдік етті. Түркілер Азов теңізі, Еділ мен Жайық арасы, Кавказ таулары, Орта Азияның қалалары мен Көне Тұранда (Ұлы Далада) үш мың жылдық мерзімге салт атты көшпелі және қалалық өркениетті дамытып, салтанат құрды.

Ғұндар, көне (көк) түріктер, "он оқ будун" тайпалары, печенегтер, оғыздар, "қара бөріктілер", қыпшақтар (половецтер мен құмандар), Шыңғысхан мен оның ұрпақтары әлемнің тең жартысынан астамын тізе бүктіріп бағындыра білді. Олар Қытайды, Иранды, Батыс Еуропаны, Рим мен Византия империяларын үрейлі қорқыныштан көз аштырмады. Отырықшы халықтардан: Қытайлардан, парсылардан, еуропалықтардан, соның ішінде славяндардан, орыстардан қара күштің көмегімен дипломатиялық айла-тәсілдердің қысымымен әр алуан алым-салық алып отырды. Әлсіздерді қамқорлығына алды. Мәселен төртінші ғасырда әйгілі ғұндар славяндарды Герман тайпаларының геноцидінен құтқарып қалған болатын. Балқан түбегінен Оңтүстік Шығыс Еуропаға қоныс аударып келген славян тайпаларына полян, северян және т.б. оңтүстік шығыс Еуропада үш ғасырдан астам, уақыт билік еткен. Ашын әулеті қағандары билеген хазарлар рақымшылық көрсетіп, Дунай мен Дон өзендері арасынан, егіншілікпен шұғылдануға жағдай жасап, құнарлы жерлерден жер үлестерін бергені тарихтан белгілі. Славяндар өздерін қамқорлығына алған түркі тайпалары хазарларға егін өнімдерінен алым-салық төлеп тұрғаны өтірік емес.

Еуропоцентристердің қиыннан қиыстырып, жасаған схемасы бойынша, Еуразияның далалық кеңістігінде мекендеген көшпелі мал шаруашылығымен қатар металл қорытудың құпиясын жетік меңгерген, әлемдегі қалалық және көшпелі өркениетті алғаш дүниеге әкелген тайпалардың түркілерге ешқандай қатысы жоқ. Еуропаны еуроцентристер о бастан өркениеттің дамыған аймағы деп, еуропалықтарды "тарихи" халық деп санап, әлемде алғаш жабайы жылқыны қолға үйреткен, доңғалақты, ер-тоқымды, ауыздықты, жүгенді, тағаны ойлап тапқан, металдан жетілген қару-жарақ жасаған, соғыс тәсілдерін шебер меңгерген, шауып келе жатып ат үстінен садақ ататын, салт аттылардың көшпелі өркениетін құрған түркі халықтарын "артта қалған", "надан", "жабайы" деп санап, олардың қол жеткізген табыстарын, жетістіктерін, құндылықтарын мойындамайды.

Еуропа ғалымдары, әсіресе, орыс-кеңес тарихшылары (соның ішінде отандас ғалымдарымызда бар) толыққанды тарихи және және лингвистикалық дәлелдерді келтірмей-ақ, тек антропологиялық ғылымның мәліметтеріне ғана сүйеніп, жалаң сөзбен Орталық Азия мен Қазақстандағы археологиялық мәдениетті таратушыларды үнді-иран тілінде сөйлеген деген тұжырымға келеді [4].

Еуропада, әсіресе, Шығыс Еуропадағы мемлекеттердің дамыған билік жүйесінің қалыптасуы, түркі тайпаларының ықпалы деп түсінгеніміз дұрыс болады.

Түркі тілдес сақтар (скифтер), ғұндар, аварлар, хазарлар, сабырлар, болгарлар біздің заманымызға дейінгі кезеңде, ерте темір немесе ертекөшпелілер дәуірінде, одан бертіңгі жылдарда еуропалықтардан, батыс еуропалықтардан көп бұрын аты тарихқа белгілі болған мемлекеттерді (ғұн, үйсін, қаңлы тайпаларының мемлекеттерін) құрады. Ол кезде көшпелі халықтарға төтеп беретін бірде бір күш болмады десек қателеспейміз.

Еуропаға жылқыны, металды (темірді), ауыздықты, үзеңгіні, басқару жүйесін, санақты, бидайды, жүзімді, моншаны апаруы үндіеуропа халықтарының, әсіресе, славяндардың (орыстардың) тіл қорына жүздеген, мыңдаған "күдік тудырмайтын кірме сөздердің", "таныс сөздердің" және "онша байқалмайтын" (не видимые тюркизмы) түркі сөздерінің енуі еуропалықтардың тым тәкаппарлануларына мүмкіндік бермейтіні сөзсіз.

Теңіз суының дәмін білу үшін міндетті түрде оны шелектеп ішу қажет емес, тек бірер тамшысының дәмін татсақ жеткілікті деген Олжас Сүлейменовтің сөзіне құлақ асып, бірнеше сөздерді келтірсек те жетіп жатыр: утро, ярко, осень, весна, овраг, собака, балбес, дурак, вор, кишка, ягодица, язва, курган, уйма, чучело, бугор, черемуха, богатырь, рать, сабля, колчан, тьма (10 тысячное войско), ура, айда, охота, облава, чугун, железо, булат, алебарда, молот, казна, деньги, таможня, есаул, атаман және т.б. [5].

Түркі тілдес тайпалар, әсіресе, көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданатын топтары жайылым және жер-су іздеп немесе жаулап алу мақсатында алыс қашықтықтарға жылжуды, қоныс аударуды әдетке айналдырған. Кейбір аймақтарда (ареалдарда) қалыптасқан жағдайларға байланысты көшпелілер ондаған немесе жүздеген жылдар, тіпті, мыңдаған жылдар бойында берік орналасып оларды өздерінің ата-мекеніне айналдырып отырған. Олардың сол аймақтарда ұзақ жылдар, ғасырлар бойы үстемдік еткен, ол жерлерді игеріп, Отанына айналдырып, олардың

ықпалында болған халықтардың дамуына елеулі үлестерін қосты. Ең бастысы этностардың бет-бейнесін, билік жүйесін бір емес, бірнеше рет өзгертті.

Ежелгі қазақтардың өткен тарихын жалған болжамдарға сүйеніп, бұрмалап, көне (көк) түркілердің (прототүркілердің) атамекені – Ұлы Даланы үндіеуропалықтардың отанына айналдырып жіберген, еуроцентристердің ұғымдарына, көзқарастарына өзіміздің ұстанымдарымызды қарсы қойып, олардың қолдан жасаған жасаған концепцияларын әшкерелеу, ұлттық намысы бар тарихшылардың міндеті болуға тиіс.

Отарлық кезеңде қорланған, аяққа басылған, бұрмаланған, өткен тарихымызды қалпына келтіру, жас ұрпақты ата-бабалардың ерлік рухына баулу, біздің қасиетті борышымыз. Өткен тарихымыз төңірегінде, еуроцентристердің ғылыми зерттеулері нәтижесінде қалыптасқан жалған пікірлерден, ұғымдардан (стереотиптерден) күмәнануға болмайтын, дәлелдеуді керек етпейтін ғылыми аксиомалардың бет-пердесін ашып, оларды сынға алуымыз керек.

Қазіргі кезде кезек күттірмейтін мәселе, ол жас ұрпақтың санасын жадағай идеологиялық ұрандардан, жалған түсініктен арылтып, оларды өз халқының ұлттық мүддесі туралы ойлауға жұмылдыру болып табылады.

Сталиндік тоталитарлық жүйенің қалыптасқан кезеңінде Хрущевтің волюнтаризм мен субъективизмі заманында, Брежневтің тоқырау идеологиясымен психологиясының шырмауы, Горбачевтің "қайта құру" кезеңінде, сондай-ақ Тәуелсіздіктің отыз жылында жазылған екіжүзді жалған тарихтың орнына, отансүйгіш бағытта тәрбиелейтін қазақи құндылықтарымызды жаңғыртып, дәріптейтін, ұлықтайтын шынайы қазақ тарихын жазуымыз керек.

Әдебиеттер тізімі

«Қазақ КСР тарихы», Алма-Ата, 1943 ж.
Постановление ЦК ВКП(б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации». 9 августа 1944 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 9-е, доп. и испр. Т. 7. — М.: Политиздат, 1985. – С.513-520.
М.Ақынжанов «Қазақтың тегі туралы», Алматы. 1957 жыл. 232 бет.
Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тыс. до н.э.). - М., Наука, 1981. – С. 61.
О. Сулейменов. «Аз и Я»: эссе, публицистика, стихи, поэмы – Алматы: Жалын, 1990, С. 509-510.

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН ТОЛЫҚ АҚТАУ ЖҰМЫСТАРЫ ӘР ОТБАСЫНЫҢ ТАРИХЫНАН БАСТАЛУ КЕРЕК

Малаев Д.Б., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан тарихы және ҚХА кафедрасының аға оқытушысы

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия төрағасының тапсырмасы бойынша Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі Е.Т. Каринның тапсырмасын орындау мақсатында өңірлік комиссия құрамында жұмыс жасап, зерттеулер жүргіздік.

Зерттеу жүргізер алдында осы бағыттағы белгілі ғалымдардың еңбектерімен таныстық. Тарихшы ғалым Т.К. Алланиязов пен А.С. Таукенов бірлесіп жазған «Шетская трагедия. Из истории антисоветских вооруженных выступлений в Центральном Казахстане в 1930-1931 гг.» - Алматы:, 2000.) еңбегі бізге көп көмегін берді.

1928 жылы (27 тамыз) Қазақ АКСР-ның Халком Кеңесі мен Орталық Атқару Комитеті «Ірі бай шаруашылықтарын, жартылай феодалды тәркілеу және жер аудару» туралы және 13 қыркүйекте «Тәркілеуге қарсылық көрсеткені үшін қылмыстық жауапқа тарту және ірі, жартылай ірі феодалдарды көшіру туралы» декрет қабылдады. Бұл Қаулыға сәйкес көшпелі ауданда 400 бас малы бар 700 шаруашылық, жартылай көшпелі ауданда – 300 бас малы бар, отырықшы ауданда – 150 бас малы бар шаруашылықты тәркіге салу белгіленді. Жер аударуға, тәркілеуге дін иелері, бұрынғы хан-сұлтан тұқымдары, болыстар жатқызылды. Малмен бірге бау-бақша, ауыл

шаруашылық құралдары – соқа-сайман, арба, шана, тіптен күрке, жертөлелер де тәркіленуі тиіс болды.

1928 жыл біздің әулетті ондырмады. Кеңес үкіметінің солақай саясатының салдарынан әр қазақ отбасы зардап шекті. Мен, осы уақытқа дейін біздің әулет кеңес үкіметінен жамандық көрмеді деп ойлап жүрген болатынмын. Үйдегілер өткен өмір туралы аса айта қоймайтын. Ұмытып қалғаннан ба, әлде қорқып қалғаннан ба бұл тақырып әулетте өте құпия түрінде қалып келді. 1934 жылы дүниеге келген анам кейде шыдай алмай көзіне жас алып, бала кезінде есте қалған дүниелерді анда-санда айтып жүретін. Біз ол әңгімелерге бірде құлақ асып, бірде назар аудармайтынбыз. Мысалы, тамақ ішкен соң қалған қалдық нан, қалдық көже тағы басқа тамақтарды далаға лақтыртпайтын. Обал болады, - деп. Адамдар аштық жылдары нан қиқымын тауып жеуге зар болды, - деп ұрысып ескертетін. Үйдегілерге ысырапшылық жасамау керектігін айтып, аштық кезінде адамдар қалай қырылып қалғандығы туралы әңгіме шертетін. Әкем Ресейдің Кемер қаласында 1941 жылы туылған. Атам Смағұлдың туған жері Қу ауданы қазіргі Арқалық ауылының жанындағы Шілдебай деген жер. Анамның айтуы бойынша әкемнің тұқымы байлар болса керек. «Советтер келгенде бай, байшекей болып елден қашқан. Сол қашып пісіп кейін қайта оралған» деп, қысқа жауап беретін. Болды осы жерден әңгіме үзіледі.

2021 жылы маусым айында Семей қаласында тұратын 1937 жылы туған Мапу деген апаммен таныстым. Ол кісі әкеммен Кемерде бірге өскен. Апаммен ұзақ әңгімелестім. Отызыншы жылдары туыстарының бастан кешкен тарихын айтып берді. Ол кісінің айту бойынша, Кеңес үкіметі ұжымдастыру саясатын іске асырғанда, 1928 жылы мал-мүлікті кәмпескелеуден бастады. Малды үкімет тартып алды. Елде жоқшылық, аштық басталды. Сол кезде Шілдебай ауылында тұрған адамдардың көп бөлігі, оның ішінде туған атам Смағұл Түсіпбайұлы ағасы Ыбышпен Алтай жаққа қашқан. Алтайға келгенде Кемерде жаңадан жұмыс орындар ашылып жатқандығын естиді. Ол жерде қазақтарды жұмысқа алады екен. Кемерде жаңа шахталар ашылған. Көп қазақ Кемерге барып, шахта Пионерскаяның жанындағы ауылға келіп жан сақтап қалады. Бұл жақтарға келсе аштық жоқ. Адамдар жертөл үйлерде тұрып жатыр, ел картошкамен күн көріп жүр екен. Осылай менің атам мен Ыбыш ағам шахтаға тұрып, аман қалған.

Сол кезде Арқадағы қалың ел аштықтан қашып Рейдің Алтай, Кемер, Новосибирь, тіпті Қиыр шығысқа өтіп кетіп жатты. Алтайға Қу бауырынан аталарымды жетектеп алып келген Смағұлдың Есқожа деген нағашысы. Ол қожа руынан.Ұрпақтарының айтуы бойынша Меккеге барған қажы, молла болған, ерекше қасиеті бар адам болған. Әулие Бекмысық қожаның ұрпағы. Мапу апайдың айтуы бойынша Есқожа Қарқаралының түрмесінде жатқанда, абақтының есігі өзінен өзі ашылып қалатын болған. Қарқаралы түрмесінің қарауылдары жақсы биік аттармен жүрген. Бір күні күзетшілердің көзі тайып кеткенде Есқожа түрменің есігін ашып алып ертеулі тұрған атқа қарғып мініп қашып кеткен. Ол кісі атпен көп жүрген адам. Алтайға көшті бастар алдында, алдымен өзі жалғыз сол жаққа атпен барып келген. Барғанда күндіз орман, сайда тығылған, тек түнде жол жүріп отырған.

Алтай жаққа барса аштық жоқ, байларды, шаруаларды қудалау жоқ екендігіне көзі жеткен соң Қуға қайта қайтып келіп Шілдебай тағы басқа көршілес ауылдағы елді көшіріп алып кеткен.

Немерелерінің айту бойынша Есқожаның зираты Егіндібұлақта. Жергілікті тұрғындар бұл жерде қасиетті адам жатыр деп тағзым етеді, - дейді.

Кей деректерде Есқожа Боқты көтерілісіне қатысты деп те айтады. Қазіргі кезде деректер аңықталуда. ҰҚҚ архивтеріне қол жеткізу қиын. Әлі де құпия түрінде сақталуда. Құпиясыздандырылған деректерде тек келесідей мәліметтерді оқуға болады. Текеев Ескожа 1843 туған. Қарағанды облысы, Қу ауданы 4 ауыл тұрғыны. Қазақ. Бастауыш білімі бар. Жұмыс орыны/ мамандығы: Профессия / место работы: малшы.

Қайда және кім қамауға алынды: Қазақстандағы ОГПУ ПП Қарағанды аудандық бөлімі.

Бұлтартпау шарасы: қамауға алынды.

Тұтқындау күні: 1930 ж. Ақпан.

Айыптау: 58,2, 58т., 8, 58т., 10т. РСФСР ҚК.

Айыптау: 15 шілде 1930 ж.

Соттаған орган: Қазақстандағы ОГПУ ПП жанындағы үштік.

Бап: РСФСР ҚК 58-2, 58-8, 58-10.

Үкім: 3 жылға жер аудару (ссылки (высылка)).

Ақталған күні: 25 мамыр 1960 ж.

Ақтаған орган: ҚазКСР Жоғарғы Соты.

Ақталған негіздері: іс қылмыс құрамының болмауына байланысты тоқтатылды.

Деректер көздері: «КСРО-дағы саяси террордың құрбандары» ДБ; Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мәліметтері; Қазақстан Республикасы ІІМ [1].

Енді баптарын талдасақ яғни не үшін айыптады:

Контрреволюциялық мақсаттарда немесе оның жекелеген өкілдерімен шет мемлекетпен байланыстар, сол сияқты соғыс жағдайында КСР Одағымен бірге жүрген немесе онымен араласып немесе блокада арқылы күрес жүргізетін шет мемлекетке қандай да бір жолмен жәрдемдесу 58-2-бап бойынша жазаланады.

58-8. Кеңес өкіметі өкілдеріне немесе революциялық жұмысшылар мен шаруалар ұйымдарының қайраткерлеріне бағытталған террористік актілер: жаза 58-2-бапқа ұқсас.

58-10. Кеңес өкіметін құлатуға, бұзуға немесе әлсіретуге немесе жекелеген контрреволюциялық қылмыстар жасауға шақыруды қамтитын үгіт - насихат немесе үгіт (58-2-58-9 - баптар), сол сияқты сол мазмұндағы әдебиеттерді тарату немесе дайындау немесе сақтау-алты айдан кем емес мерзімге бас бостандығынан айыруға әкеп соғады.

Жаппай толқулар кезінде немесе бұқараның діни немесе ұлттық алалаушылықтарын қолдана отырып немесе әскери жағдайда жарияланған жерлерде бірдей әрекеттер: жаза 58-2-бапқа ұқсас.

58-2. Қарулы көтеріліс, Кеңес Одағынан оның аумағының кез келген бөлігін күштеп қабылдамау немесе билікті басып алу мақсатында басып кіру ниетімен кез келген әрекет: мүлкі тәркіленіп, одақтас республиканың азаматтығынан және сол арқылы КСР Одағының азаматтығынан айыра отырып, еңбекшілерді ату немесе жау деп жариялау және жеңілдететін жағдайларда КСР Одағының шегінен біржола қуып шығару мүліктің барлығын немесе бір бөлігін тәркілей отырып, кемінде үш жыл мерзімге бас бостандығынан айыру [2].

Осындай аяусыз үш ондырмайтың баппен үштік 3 жылға соттаған дейді. Кейбір зеттеушілердің айту бойынша, егер үштік соттаса онда ол адам аман қайтпайды. Олар өздері беріп отырған үкімнің барлығын толық орындайды. Ал ол жерде 58-2 ату жазасы да бар.

Сонымен табылған ақпараттарды салыстыра келгенде, екі жағдайдың қисыны сәйкес келмей тұр. Біріншіден Мапу апайдың айтуы бойынша олардың әкелері Кемерге 1928 жылы кетті дейді. Мен сұхбат барысында, бәлкім 1930 немесе 1932 жылы шығар дегенде, жоқ, 1928 жылы деп нақты айтады. Оны ол кісінің Алматыда тұратын 1939 жылы туған сіңілісі Рымкеш апайда солай айтады. Екі апамен жеке - жеке сұраған едім. Бұл екі апайым да бухгалтер болған, сондықтан ол кісілер цифрдан жаңылмайтыны анық. Ал Есқожа атамыз 1930 жылы ОГПУ жендетеріне ұсталып отыр. Сонда ол неге 1928 жылы көшпен бірге қашқанда сол жақта қалып қоймады? Сонда ол Қуға қайта қайтып келген. Ондай болса сөз жоқ жүрек жұтқан адам болды. Не үшін, неге екі ортада әрі бері жүрді? Әлде басқа адамдарды құтқаруға қайта қайтып келді ме?

Тағы бір қызық жай, өлкетанушы Попов Ю.Г. Боқты көтерілісі туралы жазған еңбегінде көтеріліске қатысып сотталғандардың ішінде Текеев Ибрай [3] деген кісінің аты кездеседі, ол кім? Есқожаның жақын туысы ма, әлде екеуі бір адам ба?

Екішіден, егер үштік оны 3 жылға жер аударса. Сол қазіргі кейбір зерттеушілердің айтуы бойынша үштік атып тастау мүмкін десе. Онда немерелері неге Есқожа атамыздың зираты Егіндібұлақта деп барып тағзым етіп жүр? Әдетте ОГПУ атса мәйтті бермейді ғой? Демек сұрақ әлі де бар. Бұл бағытта зерттеуді әлі де жалғастыру керек.

Енді Семейдегі ағайынның айтуы бойынша, атам Смағұл сол жақта үйленеді, әжемді қолдан алады. Әжем қожаның қызы. Сірә, екі ағайын бір үйдің қыздарын алған. 1941 жылы атам мен Ыбыш аға Кемер әскери военкоматтан соғысқа аттанады. Сол жылы менің әкем дүниеге келеді. Атам соғыстан оралмайды. Ыбыш аға бірнеше рет жараланса да еліне аман есен қайтып келеді. Бұл кезде әжем ауырып қайтыс болып, әкем кішкентайынан жетім қалады. Сондықтан Ыбыш ағаның қолында өседі. Ол кісіден алты ұл, алты қыз тарады. Әкемді шамамен он бес жасында Смағұл атамның туған қарындасы Бәтима апамыз Қорабай деген үлкен ұлын жіберіп, Егіндібұлақ ауданы сол кездегі Комсомол совхозына алып келеді. Осылай әкем орыстармен тұрып, орыстармен оқып, олармен дос болып орыстануға аз қалғанда туған еліне оралады. Тіпті ол жақта гармон ойнауды үйреніп алады. Тілі де орысша болды. Ал Ыбыш аға 1956 жылы Семейге көшіп келеді.

Тарихта белгілі Н. Хрущев билікке келгеннен кейін қоғам өмірін демократияландыру бағытында әрекет жасады. 1956 жылы ақпанда партияның XX съезі өтіп, онда жеке басқа табынудың зардаптарын жою туралы мәселе қаралды. Бұл съезде сталинизм қылмыстары әшкереленіп, оның қуғын-сүргін саясаты адамзатқа қарсы жасалған қылмыс деп бағаланды. Соған сәйкес Қазақстанда Т.Рысқұлов, С.Асфендияров, С.Сейфуллин, Б.Майлин, Н.Нұрмақов сынды

қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылар ақталды [4]. Осы кезде бас сауғалап кеткен қазақтар 28 жылдан кейін көп бөлігі қайтып келді, кейбіреулері сол жақта қалып қойды. Бірақ Шілдебай ауылынан кеткендердің бірде - біреуіде өз ауылдарына оралмаған. Қазақстанның әрбір облыстарына тарап кеткен, біз білетіндер Семей, Павлодар, Алматы, Қарағанды, Ақмолаға келіп орналасқан.

Анамның әкесі яғни мен туған нағашы атам Қорықта (Сталин колхозында) жұмыс істеп жүріп 3 жылға сотталады. Сонда 3 жылын Қасақпайда өтейді екен. Әжемнің ақындығы болған:

Кіндікті екі метр қар болды ғой,
Заманның күнен күнге тар болды ғой,
Үш қарған бір күн жоғында отыра алмаушы еді,
Енді өзінді бір көруге зар болды ғой! – деп жылап өлендетіп отыруы еді.

Атам негізі екі рет сотталған. Бірлет сол Боқты тауларының манынан арбамен қанар қаппен бидай артып келе жатқанда, таудың ортасында қашып жүрген сол кезде банды деп атап кеткен, көтеріліске қатысушылар атымен қоса алып қойған екен. Өзін өлтірмек болған, бірақ араларында қауға сақалды бір басшылары ат үстінде тұрып, оған тимендер, бұл біздің ауылдың күйеу баласы деп жаның сақтап қалған дейді. Сен бізді көрмедім деме, біз сені көрген жоқпыз. Тіс жарма біз туралы ешкімге деп қоя берген. Бірақ осыдан кейін өзіде сотталған.

Міне осылай бір ғана әулеттің тарихымен сол кездегі елдің жағдайын байқауға болады. Бұл әрине трагедия. Біз осыдан әлі де ес жия алмай келеміз. Сыртқа шықпай көкейде жүрген жазылмаған жара. Тарыдай шашылған, талқан қылған тағдыр үшін кім жауап береді? Сол кез туралы айтатын адамдар күн сайын азайып барады. Ақиқатқа қол жеткізу үшін, олардың естеліктерін архивтік материалдармен салыстырамыз.

Ал Есқожа Текеев туралы айтар болсақ, ОГПУдың айыптауына сүйенсек, онда бұл адам діни сауаты бар, ел ішінде беделді болған тұлға. Ел басына күн туғанда, халықты аштықтан сақтап қалу үшін басын бәйгіге тіккен. Аталған тақырыпты зерттеу барысында бір ойға келесің. Осы Алаш зиялылар мен байлардың, ел ішіндегі діни моллалардың бір ортақ миссиялары болды, ол қайткен күнде жалпы елді сақтап қалу. Себебі бұл адамдар үшін өздерінің жеке бастарынан елдің тұтастығын сақтау қымбаттырақ болды. Олар сол кездегі ахуалды түсіне отырып, өскелең ұрпақтың болашағын ойлап, мемлекет тұтастығына аландап, ел үшін жандарын қиып кетті.

Әдебиеттер тізімі

«КСРО-дағы саяси террордың құрбандары» ДБ; Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мәліметтері; Қазақстан Республикасы ІІМ
Государственный архив Карагандинской области (ГАКО). Ф. 1500. Оп.д.15.
Попов Ю.Г. Ботакаринское «Красное колесо» //Индустриальная Караганда. - Караганда, 2011. - 23 апр. (№ 47). - С. 8
Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. Алматы: "Фонд XXI век", 1997. С.9
Шаймұханов Д.А., Шаймұханова С.Д. Қарлаг. - Алматы, 1997. -19-20 бб.
Н.А. Бейсенбекова, З.Ғ. Сақтағанова, Л.Қ. Шотбақова. Сарыарқаның ұлы азаматтары (XX ғасырдың басы): Моногр.-Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2008.-438 бет.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ 1991-2018 ЖЖ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМ САЛАСЫН ЗЕРТТЕУДЕ КЛАСТЕРЛІК ӘДІСТІ ПАЙДАЛАНУ

Мусаева Э.А., аға оқытушы., магистр
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ

Кластерлік тұжырымдаманың теориялық негізгі XIX ғасырда қаланды, ұйымдардың тиімділігі анықталмаған кезде, олардың географиялық орналасуы және басқа шаруашылық жүргізуші субьектілерімен өзара әрекеттесетін жақындығына байланысты екендігі анықталған. Осы тәсілді Майкл Портер бәсекелестіктің басты бір факторы ретінде санайды. Кластер

экономикада бәсекелестікті қалыптастыратын салалар арасындағы артықшылықты туындататын басты құрал деп те айтуға болады[1, б.173].

Соңғы онжылдықтарда ғалымдар аймақтық даму кластеріне (С. Розенфельд, Д. Беркли және М.Генри, П. Доерингер, Д. Туркла), экономикалық, әлеуметтік және онымен байланысты үрдістерді сәйкестендіру (М. Кастельс және П. Холл, Д.Мэйлат) теорияларына айтарлықтай өзгерістермен толықтырулар енгізді.

Бұл ретте, кластерлермен қатар географиялық кластерлерді сипаттау үшін фирмалар, олармен байланысты индустриалды аймақтар сияқты қалыптасқан және аумақтық-өндірістік, салааралық кешендер, инновациялық жүйелер, фирмалар желілері, білім алушы өңірлер және т. б. қарастыралды. Бұл терминдер кейде кластерлерге ұқсас қолданылғандықтан шатасуды күшейтті [2,с.20].

Өңірлердің экономикасында кластерлік тәсілді қолдану мәселесі жеткілікті ұзақ зерттеліп жатқанына қарамастан, қазіргі уақытта кластер деген не екендігі туралы нақты түсінік берілмеген. Вебер (1909), Маршалл (1925) және Шумпетер (1934) өз бақылауларында компаниялар операциялық шығындарды азайту, икемділікті арттыру және ақпарат ағындарын барынша арттыру үшін бірге орналасады деп болжады, бірақ әлі күнге дейін әртүрлі зерттеулер мен басылымдарда кластер ұғымы әр түрлі түсіндіріледі[3, с.183].

Соңғы уақыттарда қазақстандық ғалымдардың арасында осы кластерлеу әдісін аймақтардағы қалалық қазақ халқының үлесі мен республиканың қалаларындағы жалпы туу көрсеткішінің есептеп, аймақтары аумақтап, екі демографиялық көрсеткіш бойынша төрт кластерлік жікке бөлген Э.О.Столярова., Ж.С.Аубакироваларды айтуға болады [4].

Кластерік талдау қазіргі кезеңде экономикасы дамыған елдерде мемлекеттік тараптан ғылыми зерттеулер мен инновациялық қызмет саласына қаржы бөлуде өзекті болып отыр. Қазақстанның негізгі ғылымы мен білімін тәуелсіздік алған кезден бастап зерттеу барысында осы аймақтық кластерлеу үрдісі орташа статистикалық деректерді өте қолайлы өңдеу мен оны қолданысқа ұсынуға тиімді болып отыр. Алайда аймақтарды кластерлеуде білім мен ғылым саласында өңірлердің жалпы үлес салмағы шығатындықтан, қолайсыз жағдайды да байқауға болады. Сондықтан білім мен ғылымның дамуының аймақтық ерекшеліктерін анықтау үшін докторлық зерттеу жұмысымызда кластерлік талдауды қолдану қажет болады. Кластерлік талдау әдісінде статистикалық деректерге жүгіне отырып, 28 жылдық тарихты «дамыған», «орта», «артта қалған» аймақтар деп жіктеуге мүмкіндік берді.

Білім және ғылым саласын кластерлеу тәсілімен зерттеуде төмендегі мәселелелерге мән берген жөн:

Біріншіден, білім беру мазмұны аймақтандыруда жалпыға бірдей білім ордаларының республика бойынша санына, оқу жоспарларына, бағдарламаларына, контингентіне, мемлекеттік стандарттары, ұлттық-өңірлік компоненттерін көздейтіндіктен, бұл Қазақстандағы демографиялық, әлеуметтік-экономикалық және басқа да жағдайларына әсер етеді. Шынында да, көптеген аймақтардың жалпы білім беретін мектептерінің географиялық орналасуы да қолайсыздық туғызады. Мысалы республикамыздың Солтүстігі мен Оңтүстігіндегі мектеп санының өзі де тең емес.

Екіншіден, тек кәсіптік білімге келетін болсақ, бұл кәсіптік оқу орындарының ведомстволық мекемелері арқылы мамандар әзірлеуде тапсырыспен жұмыс істейтіні баршаға аян. Әрине коммерциялық оқу орындары да 1991 жылдан бастап республикада дүниеге келе бастады, десе де, тегін бағдарламалар қажетті аймаққа мамандармен қамтуды аймақтың бағдарлануына сай жасайды. Егер бұрын кәсіптік мектептердің көпшілігі, арнайы кәсіби мамандарды даярласа және оған бір қалада, аймақта орналасқан бір саланың ірі кәсіпорындары немесе кәсіпорындар топтары жанынан құрылып, оларды мамандықтардың салыстырмалы түрде тар шеңберіндегі білікті кадрлармен қамтамасыз етсе, қазір жағдай өзгеруде.

Үшіншіден, аймақтардағы жоғарағы оқу орындарының өзі кәсіпорындар үшін нарықтық құрылымдарда, қызмет көрсету саласында, құрылыста, инфрақұрылымда кадрлармен қамтамассыз етеді. Сонымен қатар, салыстырмалы түрде Алматы мен Астана қалаларындағы оқу орындарының көп шоғырлануының өзі де бәсекелестікті айқындайды. Қажеттіліктен туындаған жоо-рының өзі сөзсіз қазіргі таңда нарық талабына сай маман әзірлеуде шетелдік оқу орындарының үлгісінде даму үрдісінде.

Төртіншіден, ғылым саласында республика бойынша шоғырланған орталықтар қалалар болып саналса, ал, тәжірибе жасауға қала маңындағы аймақтар алынады. Республиканың маңызды ғылыми әлеуеті Алматы, Астана, Қарағанды, Өскемен, Шымкент қалаларында шоғырланған,

ғылыми әлеумет пен орталықтардың бас және астана статусы бар қалаларда орналасуы ыңғайлы микроклиматты туындатады.

Білім деңгейінің индексіне арқа сүйей отырып, Қазақстан әлемдік рейтингіде өз позициясын біртіндеп көтеріп келеді. Көшбасшы орынға жету үшін республика бірінші өзінің аймақішілік сапасын арттыру керек. Аймақішінде бұл үрдісті жандандыру үшін білім беру саласын кластерге бөлу арқылы алдыңғы, соңғы қатардағыларды анықтап алу қажет [5, б. 160].

Статистикалық мәліметтерді толық өңдеп шығу, оған сараптама жасау бірнеше уақытты алатыны сөзсіз. Статистикалық әдістерді қолдана отырып, деректерді талдау, арқылы кластерлік графиканы таңдап мәліметтерді шығаруға мүмкіндік беретін тәсіл, дендрограммалар арқылы 3 критерийдің компоненттерін ашып береді.

Жоғарыда аталған мәліметтерді ескере отырып, республиканың орта, кәсіби, жоғары, жоғары білім беруден кейінгі жүйесіне осы кластерлеу тәсілін салып қарастыруға болады. Әрине жоғарыда атап кеткендей кластер әдісі 100% тиімді деп айтудан аулақпыз десек те, басты туындаған сұрақтарға статистикалық мәліметтердің көмегімен жауап беруге ыңғайлы. Мысалы республиканың мектеп оқушыларының 14 аймағы мен 3 қаласында 2018 жылы өткізілген ҰБТ-ға (Ұлттық біріңғай тестілеу) қатысқан талапкерлердің сандық қорытындысын 6-шы дендрограммада көрініс тапқан.

1. Дендрограмма. 2018 жылғы ҰБТ қорытындысы бойынша республикалық талапкерлердің сандық көрсеткіші

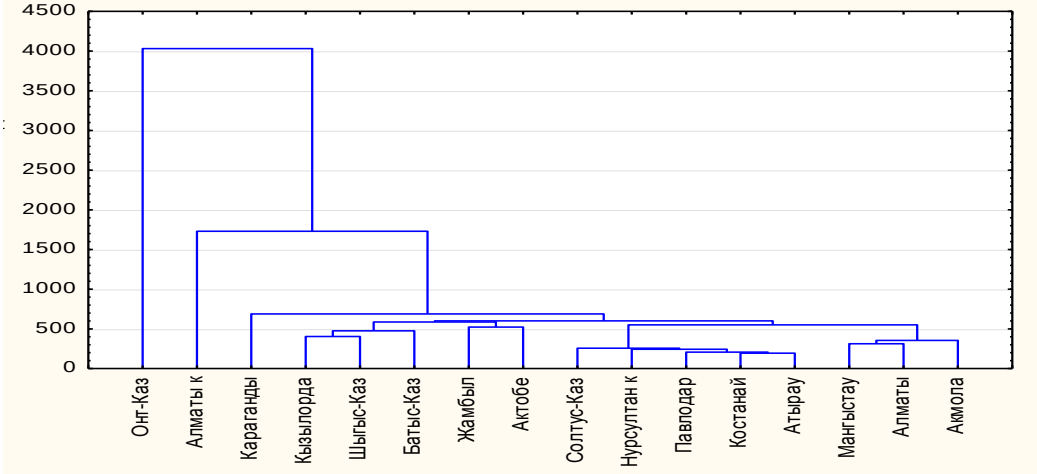

1-ші дендрограмманың қорытындысына назар аударсақ аймақтардың кластерлік көрсеткішінде 1 топқа өте жақсы - Оңтүстік Қазақстан, 2-ші топқа орта деңгейді - Алматы қаласы, 3 топқа ең төменгі көрсеткішті - Нұрсұлтан қаласы, Қостанай, Атырау аймақтары иеленген. Қазақстанның қалған аймақтары болса біркелкі деңгейді ұстап отырғанын көруге болады.

Сонымен әр аймақты кластерлеу арқылы 3 критерийге толық бөліп сипаттайтын болсақ төмендегідей шығады оларға: 1 кластер- даму қарқыны жоғарғы аймақтар, 2 кластер- даму қарқыны орта аймақтар, 3-кластер-даму қарқыны төмен аймақтар.

Келесі мысалда арнайы және кәсіби маман даярлап шығаруда нарық талабына сай 1991-2003 жылдар аралығында Қазақстанның аймақтар кластері орын алады, бұл жерде Солтүстік аймақтардың түлектері саны өте көп болды. Оған дәлел ретінде 2-ші дендрограмманы ұсынуға болады.

2. Дендрограмма. 1991-2003 жылдар аралығындағы ҚР –дағы кәсіби білімдерін аяқтаған түлектер саны

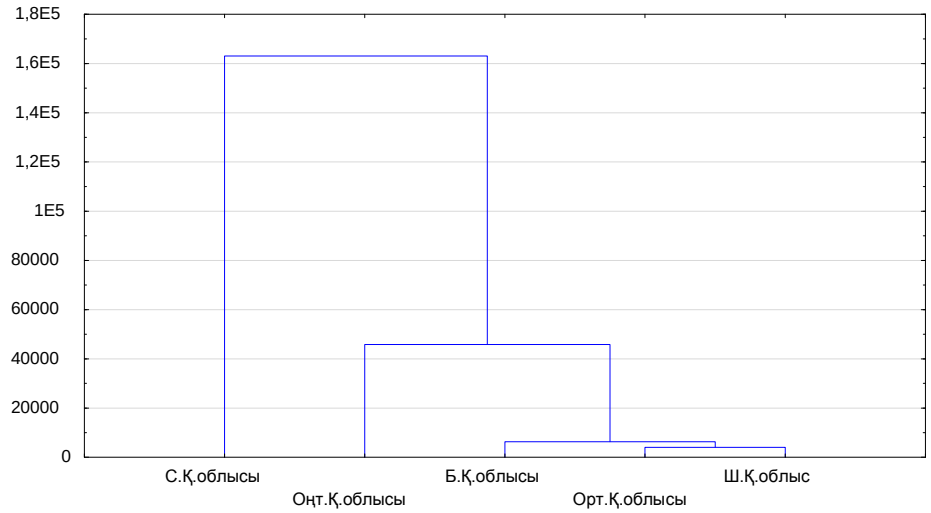

Кәсіби және арнайы білім беру жүйесінде саны жағынан көш басшылықты Оңтүстік, орта деңгейді Солтүстік және көш соңында Орталық, Батыс пен Шығыс Қазақстан аймақтары иеленді.

Кластерді құру кезінде аймақтық билік органдарының негізгі рөлі өңірдің әлеуетін бағалау, дамудың неғұрлым болашағындағы бағыттарын талдау және аймақтық даму мүдделерін ескере отырып, қалыптастыруға көмектесу керек. Қазақстандағы 1990-2018 жж аралығындағы жоғарғы оқу орындарындарының саны 3-ші дендрограммадан көрініс табады.

Кластерлеуде көрсеткіштертер сандық қатынасына қатысты болғандықтан аймақтардағы білім ошақтарының орналасу факторлары да ескерілу керек екенін ұмытпаған жөн.

3. Дендрограмма.1990-2018 жылдар аралығындағы Республиканың жоо-ның саны

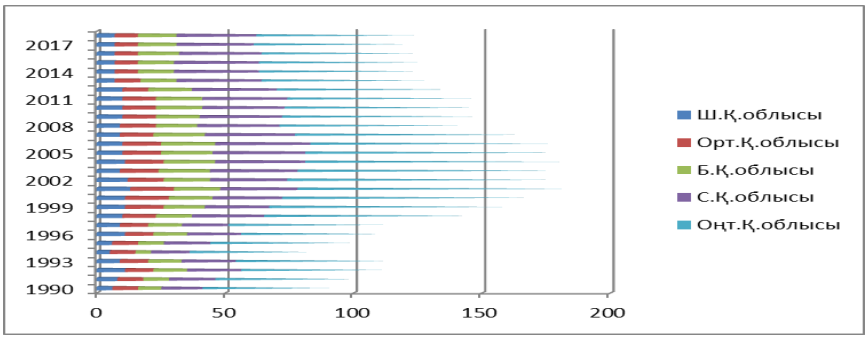

Қазақстан Республикасының 28 жылдық жоо-ның сандық көрсеткішінде бірінші деңгейде Оңтүстік ал, екінші деңгейге Солтүстік аймақтың жайғасқанын көре аламыз. Батыс Қазақстаннның жоо-ның саны орта көрсеткіштен аз болса да Отралық пен Шығыс Қазақстан аймақтарындай емес, бір саты жоғары екендігін көрсетті. Көш соңында қалғандардың басты себебіне географиялық мекен жайы, елдегі демографиялық және әлеуметтік-экономикалық жағдай әсер еткені сөзсіз. Жоғарғы оқу орнын тәмамдаған түлек магистратура немесе PHD докторантурада ілімін жалғастыра алатын болды.

Қазақстан Республикасында ғылым еуропалық жолмен 2010 жылдан бастады, Еуропалық модельдегі магистратура бағыты кең қолданысқа ие бола бастады. 2010 жылға дейінгі аралықта жұмыс істеп тұрған диссертациялық кеңестер жабылды. Еуропалық білім беру кеңістігінде 1-2 жылға арналған жоо-нан кейінгі білім беру саласы мемлекеттік тапсырыс бойынша магистранттарды қабылдай бастады. Қазақстанның әр аймағы әр түрлі мамандықтар бойынша оқуға қабылдады. 1-ші диаграммада еліміздің аймақтарындағы 2009-2018 ж. аралығындағы магистрлар саны көрсетілген.

1. Диаграмма. 2009-2018 жылдар аралығындағы магистранттар саны

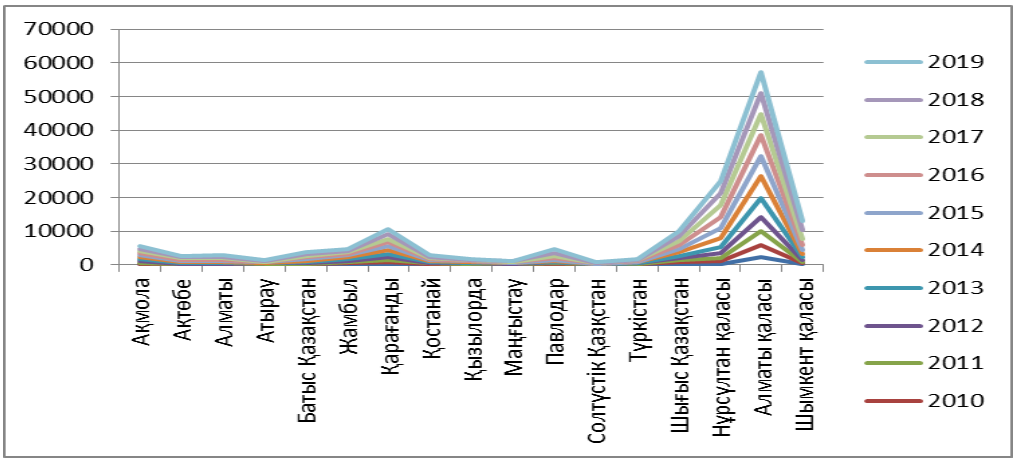

2009-2018 жылдар аралығында ҚР магистрлар саны жағынан жоғарғы категорияға ие болған аймақ ретінде: Алматы, Нұрсұлтан, Шымкент қалаларына тиеселі болса, орта деңгейді Қарағанды, Шығыс Қазақстан аймақтарына бөлген. Позицияның соңында Маңғыстау мен Солтүстік Қазақстан аймақтары жайғасқан.

Жалпы алғанда Қазақстанда жоғарғы білім мен ғылымды дамытуға аймақ ғалымдары ат салысты. Әр аймақтың өз саласында қызметі сіңген тұлғалары болды. 1991-2010 ж дейін өңірлердің жоо мен ғылыми зерттеу орталықтарында диссертациялық кеңестер қарқынды жұмыс атқарды. Салалар бойынша ғылыми еңбектер қорғалып, ғылыми қызметкерлер жаңа, тың еңбектермен қорларды толықтырды. Өкініштісі сол уақытта, қаржыландырудың аздығы бұл зерттеулерге сұраныс тудырмады.

Қорытындылай келе, зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасының аймақтық білім беру жүйесін толық ашып береді деген ойдан аулақпыз, десек те аймақтағы білім мәселесін кластерге бөлу арқылы шешімін таппаған сұрақтарға жауап алуда көмегін тигізетіні сөзсіз. Жоғарыда мысал ретінде көрсетілген бірнеше дендрограммалар мен диаграмма білім беру саласындағы аймақтық көрсеткіш толық зерттеу жұмысын ашып берді деп айта алмаймыз. Дегенмен, жоғарыда аталған бағдарламалар арқылы цифрлі технологиялардың көмегімен ауқымды материалдарды қысқа уақыттың ішінде, қолжетімді ақпараттар көмегімен толық зерттеуге мүмкіндік туар деген ойдамыз. Көшбасшы кластерлік аймақтар мен көш соңындағы аймақтар арасында байланыс орнатылып, мәселені бір жақты шешуге болатын жолдар іздестіруге көмегін берер еді [5, б.165].

Әдебиеттер тізімі

Г.Ғалымқызы. Инновациялық кластерлер негізінде қалалық агломерацияларды мемлекеттік дамыту. Инновационно-предпринимательское образование в контексте повышения качества жизни: Материалы III международной научно-практической конференции 4 декабря 2020 г. - Алматы: Университет «Туран», 2021 – Б. 173-175.

Л.С.Марков. Теоретико-методологические основы кластерного подхода. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2015. – 300 с.

В.А.Нелюбов. Кластерный подход в управлении экономикой как фактор инновационного развития города Новый Уренгой // Актуальные вопросы экономических наук. 2010. №12-1. – С. 182-187.

Э.О.Столярова., Ж.С.Аубакирова. Региональные особенности репродуктивного поведения городских казашек: тенденции и перспективы (ektu.kz) https://www.ektu.kz/dsr/projects/republican/regional-peculiarities-of-reproductive-behavior-of-urban-kazakh-women.aspx?lang=cn&ysclid=lnxg64ptgc6333721

Э.А.Мусаева., Ж.С. Әубакирова. Қазақстан Республикасының білім беру саласын аймақтық жіктеу туралы. Россия и тюркский мир: взгляд молодежи стран Большого Алтая: Материалы I Международного научного молодежного форума. Барнаул, 29–30 октября 2020 г. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2020. – Б.153-164.

ИСТОРИЯ "ЗАГОВОРА" ИЛИ ДЕЛО №2

Монжосов Е. Н., учитель истории
КГУ «Основная средняя школа №32» отдела образования Осакаровского района управления образования Карагандинской области
П. Осакаровка, Карагандинская область, Казахстан
enm_1972@mail.ru
Естифеева Е.В., учитель истории
КГУ «Опорная школа (ресурсный центр) № 12» отдела образования Осакаровского района управления образования Карагандинской области
П. Осакаровка, Карагандинская область, Казахстан
eevkd@mail.ru

История появления спецпереселенческих поселков на территории будущего Осакаровского района такова. В 1930 году обширную территорию северной части Центрального Казахстана обследовали специалисты Наркомзева Казахстана. Они определили места расположения двух крупных зерновых баз. Первая охватывала земли Кронидо-Кронштадского фонда, вторая Каргалы-Ишимского фонда. Но осуществлению намеченного помешала Караганда. Строился крупный угольный бассейн, которому требовались люди как для строительства и угледобычи, так и для снабжения работающих картофелем и овощами. По архивным данным, в районе Караганды намечалось создать два ядра хозяйств из бывших кулаков и их семей. Не забываем, в СССР во всю шла коллективизация. Осакаровской группе спецпереселенцев отводилось около трехсот тысяч гектаров земли. Границы Осакаровской райкомендатуры начинались у Ростовки и на западе доходили до села Донецкого. Отсюда граница поворачивала вдоль Ишима и заканчивалась у Самарки, откуда устремлялась на север, к селам Константиновка, Белоярское, Окольное и Святогорское. Восточная окраина – это села Вольское, Русско-Ивановское, Астаховское и Покорное. На этой территории было образовано двенадцать поселков, куда только в 1931 году переселили 17430 хозяйств. Вторая, Карагандинская группа насчитывала 16 тысяч хозяйств. Таким образом, всего в наши края было переселено 33430 хозяйств. Если принять в среднем численность каждой семьи в среднем 5-6 человек, то общая численность спецпереселенцев определится цифрой в 190 тысяч человек. Стоит добавить, что данные цифры приводит краевед Ю.Попов, обладая информацией и архивными данными по 1931 году. Но спецпереселенцы направлялись в указанные места и в 1932, и в 1933, и в последующие годы …

Ведь только в 1931 году на площади от Осакаровки до Караганды по проектам некоего Рамзина утвержденного начальником Управления спецпереселенцами при ОГПУ Казахской АССР Литвиным, было создано 25 поселений-обсерваций для «врагов трудового народа» т.е. кулаков и их семей. По письменным источникам и рассказам очевидцев в каждое поселение завозили от нескольких тысяч до 15 тысяч душ, 60% которых погибло к весне 1932 года. А потом завозили ещё и ещё …Село Осакаровка на тот момент носила жалкое существование, 10-15 жилых строений в которых проживало с десяток семей. А так как подвоз эшелонов семей спецпереселенцев с Акмолинска приходился на станцию Осакаровка, где их выгружали, то соответственно, "кулацкий" поселок №1 стал Осакаровкой. Все другие номерные поселки возникли на голом месте, колышки стояли в степи с номерами.

Статья подготовлена по материалам архивного следственного дела №02518, рассекреченного и находящегося на хранении в Департаменте КНБ РК по Карагандинской области [1].

В Акмолинской пересыльной тюрьме поздней осенью 1931 года коллегией ПП ОГПУ "раскручивалось" победоносное дело о выявлении и пресечении целого "заговора" на пересыльном пункте Осакаровка. Главный участник этих событий - Петрищев Алексей Иванович.

Очень мало известно о жизни Алексея Ивановича. Первый брак был зарегистрирован с Конновой Александрой Павловной. Семья была крестьянской, как у его родителей. Проживали в селе Орево Ливенского уезда Россошинской волости. Как жила семья, какое было хозяйство - не известно. Но в 1931 году стала проводиться новая государственная политика Советской власти - выселение в административном порядке в Карагандинский регион, то есть освоение малообжитых районов, посредством насильственных переселений. Административного решения по раскулачиванию и выселению Алексея Ивановича так и не найдено (возможно, они и не велись по массовым выселениям или не сохранились). Из рассказа Евгения Алексеевича, сына Алексея Ивановича, было известно, что отец его был раскулачен "за наличие пятистенного дома и лошадь

в хозяйстве". Пятистенный дом - это не просто 4 стены, а одна из стен удлинена за счет стыка с дополнительной поперечной стеной, которая являлась перегородкой, но могла быть несущей. Как кулака, Алексея Ивановича арестовывают и с семьей отправляют в город Акмолинск.

Из протокола допроса: "грамотный, член ВЛКСМ до 1923 года, исключен за нарушение устава, беспартийный, раскулачен, политические убеждения - безразличен, женат и семья 4 человека", а также обрывок объяснительной Петрищева: "за что меня подвергли принудительному выселению, я не знаю, т.к. все возлагаемые.....(нет следующей страницы". Из справки Генеральной прокуратуры РК "Петрищев А.И., 30 лет, был осужден 04.08.1931 года коллегией ПП ОГПУ по статье 58-10 (срок не указан). Отбывая наказание в Карагандинском ИТЛ, повторно осужден по статье 82 части 1 и 162 УК РСФСР к заключению в штрафизолятор сроком на 6 месяцев. Из выписки о предъявлении обвинения: "04.09.1931 года город Акмолинск. "Поименованные" 15 человек в том числе Петрищев Алексей [2], "находясь на пересыльном пункте станции Асакаровка, впредь до отправления их на спецпереселенческие поселки, организовали систематические групповые отказы от выезда в поселки и повели антисоветскую пропаганду о том, что Советская власть привезла спецпереселенцев с намерением поморозить их и уморить голодом. Антисоветские сплетни об условиях жизни в поселках усиленно распространялись обвиняемыми путем обхода спецпереселенцев, содержащихся на станции Асакаровка, и одновременно запугиванием колеблющихся в решении поехать на поселки. От массовой агитации за неподчинение обвиняемые перешли к открытым проявлениям контр-революционной активности...Одновременно с эти усилилась антисоветская агитация, впоследствии выраженная в прямых требованиях к администрации:

а) предоставить готовые дома.

б) выдавать по 3 фунта хлеба

в)отправить в промышленные центры Урала или Сибири

В момент ареста инициаторов последние пытались разоружить охрану.

На основании изложенного:

Постановил: ...предъявить обвинения по статьям 58 часть 10 и 59 часть 2. Как видим сталинская система по уничтожению крестьянства как класса не шутила и дела "раскручивались" по полной, статьи - то какие - серьезные.

Из архивной справки Центрального государственного архива КНБ РК "Решением коллегии ОГПУ от 19.01.1932 года по статьям 58-10 и 59-2 УК РСФСР на 10 лет (сроком заключения считать 4.08.1931 года. Наказание отбывал в 9-м отделении Карлага НКВД. 8.06.1934 года бежал с места заключения. Был признан виновным в том, что находясь на пересылочном пункте станции Осакаровка до отправки на спецпереселенческие поселки, руководил подготовкой массовых выступлений среди спецпереселенцев, выступал перед толпой с призывом разоружить охрану, проводил антисоветскую агитацию среди арестованных, принимал участие в подкопе. Заключением Прокуратуры Карагандинской области от 27.04.1989 года Петрищев Алексей Иванович - РЕАБИЛИТИРОВАН.

С Александрой Павловной Алексей Иванович расстался. Причины - неизвестны. Скорее всего после побега из мест заключения он не вернулся к ней, потому что его арестовали бы в первый же день, появись он в Осакаровке. Поэтому ушел в Россию. Дочь Валя, умерла в Осакаровке в голодную зиму с 1932 на 1933 год. Сын Евгений закончил в 1940 году 7 классов СШ№1, уехал работать в город. Жена Александра умерла в 50-х годах.

Хотелось конечно, посмотреть на архивы комендатур: ведь спецпереселенческие поселки были полностью изолированы от власти советских органов и жили они по законам райкомендатуры, она же вела летопись их жизни. Но архивов райкомендатур пока еще никто не видел и, к сожалению не увидит. Как установлено, эта категория граждан (спецпереселенцы) снята с учета в 1948 году с выдачей паспортов, после чего их личные дела без сдачи в архив уничтожены бывшим отделом спецпоселений УМВД по Карагандинской области.

Приложение

[1] Из сводки № 12 ГУЛАГ о волнениях спецпереселенцев на ст. Осакаровка (Казахстан). 21 августа 1931 г.

Архив:

ЦА ФСБ РФ. Ф. 2. Оп. 9. Д. 45. Л. 83, 89. Машинописный подлинник, подпись - автограф.

П-407

Совершенно Секретно.

СВОДКА № 12

О мероприятиях по освоению спецпереселенцев

на 8 августа 1931 г.

КАЗАКСТАН. Из Акмолинска сообщают, что 30/VII на ст. Осакаровка при отправке прибывших спецпереселенцев в поселки последние пытались совершить нападение на находившихся там работников Отдела по С/переселенцам. В результате один спецпереселенец ранен и по дороге в больницу скончался. В тот же день спецпереселенцы пытались разрушить железнодорожный мост (подробности не указаны). Ранен топором стрелок охраны. В Осакаровку выехал Нач. Отдела по С/переселенцам тов. ЛИТВИН.

4-го августа тов. Литвин, лично расследовав эксцессы, доносит:

Находившиеся на ст. Осакаровка два эшелона в количестве 3 127 чел. стали препятствовать погрузке и отправке в поселки третьего эшелона, прибывшего из Средней Волги и расположившегося рядом с этими эшелонами. Первые два эшелона повели усиленную агитацию за отказ от работы, за невыезд в поселки, требуя предоставления готовых домов, выдачи трех фунтов хлеба и отправления обратно на родину или в промышленные центры Урала или Сибири. В ответ на разъяснения и предупреждения посыпались гайки, камни и железнодорожные костыли. Нанесены ушибы пяти стрелкам. Выстрелом стрелка смертельно ранен и впоследствии умер один спецпереселенец.

При помощи созданного в Осакаровке отряда из десяти вольных и десяти срочно-заключенных стрелков были оцеплены взбунтовавшиеся эшелоны. Главы семей были отделены от женщин и детей. Главы семей, категорически отказавшихся выехать в поселки, были отведены на 300 метров от оцепления, но в момент их отвода оставшиеся подняли крик и рев. По заранее обдуманному плану, привлекая женщин, детей и подростков, взбунтовавшиеся пытались проникнуть за оцепление и разоружить стрелков. Наш аппарат, мобилизовав верховых конных обозчиков из спецпереселенцев других эшелонов, вахтеров из заключенных и трактористов, напор взбунтовавшихся сдержал. Произведен повальный обыск в шатрах спецпереселенцев. Обнаружено 310 топоров, 71 кос, 10 железных прутов, 32 палки с набалдашниками, масса гаек и камней. После обыска были отправлены в поселки семьи спецпереселенцев, а затем к ним присоединятся главы. 53 главаря арестованы и отправлены в Акмолинск. Ведется следствие. Раненых и ушибленных спецпереселенцев нет. Порядок на месте восстановлен полностью.

[...]

Зам. НАЧ. ГЛАВНОГО УПРАВЛЕНИЯ

ЛАГЕРЯМИ ОГПУ М. Берман

На л. 83 вверху слева машинописная делопроизводственная пометка с датой «10/VIII-31 г.». Ниже столбцом напечатан адрес рассылки: «Т.т. МЕНЖИНСКОМУ[,] АКУЛОВУ, ЯГОДА, БАЛИЦКОМУ, ПРОКОФЬЕВУ, АГРАНОВУ». На л. 89 после формулы подписи «НАЧ. [...] ЛАГЕРЯМИ ОГПУ» напечатано «(Коган)». Здесь же написанная от руки дата «<21/8-31 г.>» и исходящий номер.

[2]

ИДЕЙНЫЕ ОСНОВЫ НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВА КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Мукатаева Л.К.[1], Султангазы Г.Ж[1], Нурбаев Ж.Е[2]
[1] Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева, г.Астана
[2] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.
Республика Казахстан, г. Астана
e-mail: l_mukatayeva@kazguu.kz; g_sultangazy@kazguu.kz; nur1282@mail.ru

Абстракт. Казахское общество к началу XX века находилось в состоянии кризиса и было лишено возможности реализации своих прав как политические и экономические субъекты империи. Советская доктрина при декларировании права народов на самоопределение в реальности активизировала действия по созданию новой исторической общности. Ситуация усугублялась довольно агрессивной формой русификации и советизации. Угроза утраты этничности стала вызовом для национальных элит. Требовался адекватный ответ с их стороны в формате концепций, идеологем. Многообразие политических групп в имперское время и диктатура большевиков оказали разнонаправленное влияние на процессы нациестроительства. В статье будет предпринята попытка анализа процессов нациестроительства в период кардинальных трансформаций. Деятельность интеллектуального сообщества поддерживалась и усиливалась за счет объективных и политически мотивированных изменений как-то всеобщее образование, интегрирование в систему капиталистической, а затем советской экономики.

Ключевые слова: идентичность, нациестроительство, казахская интеллигенция, Российская империя, советское государство

В первой половине XX века имперское, а вслед за ним и советское пространство переживало структурные изменения во всех сферах экономики и политики. Трансформации коснулись и социального развития, обнажив проблему расколотого общества и неоднозначности перспектив этнического развития. Постепенно складывалась ситуация, при которой казах утрачивает то пространство смыслов, символов, которые сохраняли его этничность и этническое единство. К началу XX века ситуация была близка к кризису идентичности. Это и стало основным вызовом для интеллектуальных элит, представленных творческой, либеральной, социал-демократической интеллигенцией и религиозными группами. Они не просто обозначили проблему потери основ, но и предлагали альтернативные пути возрождения казахской этничности, главного ресурса нациестроительства.

На сегодняшний день историками, философами, культурологами изучаются и хорошо описаны отдельные проявления этого процесса: развитие просвещения, индустриализация, культура и т.д. Модернизация станет фактором ускорения, покажет мультипликативность этого явления. Очевидно, что национальные элиты не отличались единством в понимании перспектив настоящего и будущего казахов. Так как в начале века интеллигенция была разделена по идейным принципам, а в советское время коммунистическая партия блокировала любые проявления национализма.

Материалы и методы.

Природа противоречивых процессов первой половины XX века и сложность феномена идентичности требуют применения целого комплекса подходов и методик.

В контексте нашего исследования непеременную значимость имеют работы классиков теории национализма Э.Геллнера, Б.Андерсона, раскрывающие проблему идентичности, природы ее происхождения [1]. Насколько подходят классические теории для описания аналогичных процессов на казахском материале, станет одной из задач работы.

Эмпирической основой исследования послужили произведения казахских интеллектуалов начала века, материалы казахских съездов и образцы устной историологии. Казахстанская историческая наука находится в парадигме освоения новых методов и подходов, что обусловлено как объективным развитием науки, так и недостаточностью традиционных методов для объяснения сложных социальных явлений первой половины XX века.

Интерес представляют труды Бисеновой А., где актуализируются вопросы применения нового инструментария оригинальных подходов [2]. Заслуживает внимания монография Д.Кудайбергеновой, где жизнетворчество казахских интеллектуалов трактуется через политический контекст с позиции их влияния не только на культурные аспекты и национальную

идентичность [3]. Очевидно, что политизация и общественная активность интеллигенции была связана с влиянием социальных и экономических факторов.

В исследовании использовались следующие инструменты и методы: дискурс-анализ, культурологический анализ и др. Природа противоречивых процессов первой половины XX века и сложность феномена идентичности требуют применения комплексных подходов и методик.

На сегодняшний день историками, философами, культурологами хорошо описаны отдельные проявления имперской и советской модернизации: развитие просвещения, история развития языка, индустриализация и урбанизациия Но в то же время скромно обозначена роль интеллектуального сообщества в укреплении этнической идентичности и то, какую роль в этом сыграли две модернизации.

Обсуждения и результаты. Предложенная постановка проблемы предполагает изучение целого комплекса явлений, связанных с идентичностью и нациестроительством, как-то: деятельность национальных элит как основной продуцирующей концепты и идеи силы, формирование опорных символов, культуры, языка и т.д.

Учитывая, что мобилизующая роль в процессах формирования этнического самосознания и генератора концептов принадлежит национальным элитам, в число которых несомненно входят представители либерального крыла казахской интеллигенции данные публикации дают определенную направленность в дальнейших исследованиях.

Вопросы этнической и национальной идентичности, начиная с середины XX века занимают центральное место и в гуманитарных науках, и в контексте реальной политики. Казахстанский исторический опыт свидетельствует, что этническая идентичность, имея внутреннюю логику развития испытывала жесточайшее давление извне, что было обусловлено как колониальным статусом, так и советской идеологией. В силу того, что центр и колонии составляли единый административный массив, Казахстан был втянут в процессы имперского и советского строительства. И постепенно складывается ситуация, при которой казах утрачивает то пространство смыслов, символов, которые сохраняли его этничность. К примеру, земли казахских родов (основной ресурс кочевой экономики) становятся собственностью российской империи, казахский язык перестает быть средством защиты и реализации прав. Этноним «казах» сменяется на «киргиз». К началу XX века ситуация близка к кризису идентичности и потери связи с истоками. Это и стало основным вызовом для интеллектуальных элит, представленных творческой, либеральной, социал-демократической интеллигенцией и религиозными группами. Они не просто обозначили проблему потери основ, но и предлагают альтернативные пути возрождения казахской этничности как-то: пантюркизм, джадидизм, марксизм.

Проблема идентичности в постсоветском научном пространстве явление новое, и среди имеющихся работ стоит выделить статьи и монографии А.Миллера, А.Тесля, в которых дается категоризация таких понятий как народность и нация в контексте имперского развития [4]. И несмотря на то, что в основном они касаются развития русской и украинской идентичности, они отражают степень разработанности вопроса и формируют проблемное поле в данном направлении.

Изучение отдельных сторон жизни и творчества казахской элиты, позиционировавшей себя как ведущей политической силы нашло отражение в работах Құл-Мұхамеда М., Абдыгалиева Б., Қамзабекұлы Д., Аққұлы С. [5]. Вопросы развитпия политической мысли и эволюции казахского либерализма, возникновение политических платформ, правовой анализ содержательной части программ рассматриваются в работах К.Жиренчина, Е.Нурпеисова, Д.Аманжоловой, М.Койгельдиева и др. [6].

Зарубежная историография, представляющая ценность для исследования представлена работами М.Б. Олкотт, У.Доулер, А.Миллер. М.Б. Олкотт предлагает рассматривать как отдельную группу интеллектуалов, для которой характерно переплетение элементов западнического национализма с реформаторским исламизмом. И, разумеется, эта позиция скажется на деятельности и последующих программных положениях [7]. Исследователь У. Доулер отмечает очевидную неопределенность казахских интеллектуалов, которую он связывает с всплеском политической активности внутри Российской империи.[8]. Ян Кэмпбелл в работе «Знание и власть в казахской степи» предлагает рассматривать национальные элиты в качестве медиаторов и посреднической силы между империей и местным населением [9]. Томохико Уяма, японский исследователь обозначает интеллигенцию, как ведущую политическую силу, качественно отличающуюся от старой элиты и чиновников бюрократического аппарата. При этом он отмечает неопределенность и разногласия среди интеллигентов по вопросам нациестроительства [10]. Последнее было обусловлено идейной разобщенностью национальных

элит, однако единение по вопросу возрождения традиционной культуры у и них имелось. Работы турецкого ученого Абдуакап Кара имеют несомненную ценность, учитывая популярность пантюркизма среди казахских интеллектуалов и других тюркоязычных народов Российской империи [11].

Современные процессы нациестроительства также актуализируют вопросы идентичности, что нашло отражение в целом ряде статей. Так Е. Петренко считает, что основным ресурсом нациестроительства является казахская идентичность, которые сохраняется со времени Казахского ханства [12]. В статье Ж.Колбачаевой отмечена роль опорных символов, к примеру, Мангилік Ел для казахской нации [13]. Это же мысль получила развитие в статьях А.Шалдарбековой, где идентичность рассмотрена на основе исторического анализа [14]. Философское осмысление феномена казахской идентичности в историческом разрезе предпринято М.Шаймекелевым [15]. Интерес привлекает глава, посвященная казахской идентичности в условиях имперского протектората и советской государственности. Период с 18 века им характеризуется как время кризиса идентичности, обусловленное активным вмешательством российских бюрократических практик. Преодоление кризиса он связывает с ролью творческих элит. В статье Кадыржанова Р. определяется круг опорных символов, имеющих ключевое значение для поддержания национальной идентичности [16].

Развернутый анализ деятельности либеральной интеллигенции в контексте нациестроительства дан в статье А.Бисеновой и А.Мукашевой. Справедливо замечено, что в современной казахстанской историографии прочно закрепился тезис о главенствующей роли либерально настроенной интеллигенции в вопросах возрождения и укрепления идентичности, незаслуженно обходя другие интеллектуальные группы из числа религиозных деятелей и представителей творческой интеллигенции [17]. Нельзя не согласиться с тезисом о преувеличенной роли алашевцев. Но в то же время мы не можем отрицать того факта, что отсутствие признанной лидирующей силы и благоприятных прогнозов для политического бытия казахской степи в обозначенный период поставило национальную интеллигенцию перед необходимостью взять на себя ответственность в данном вопросе. Алашевцы, находившиеся долгое время в контексте кадетского движения, довольно быстро отреагировали на меняющуюся ситуацию и предложили решения самостоятельного (автономного) существования.

Многообразие политических групп (от религиозных до либеральных) в имперское время и диктатура большевиков в советский период, а также генерируемые ими концепты которые базировались на теориях пантюркизма, панисламизма, джадидизма и марксизма оказали разнонаправленное влияние на данные процессы.

У казахских либералов был соблазн создать политическую конфигурацию, мало связанную с социальной реальностью. Тем не менее интуитивно они осознавали, что всякие начинания должны основываться на национальной природе власти и историзме взаимоотношений власти и общества, которые складывались и практиковались в течение нескольких столетий.

Исследование роли национальных элит в попытках конструирования нации на основе западных и традиционных ценностей предпринято С. Казиевым [18]. Он отмечает о сложившемся разрыве между интеллигенцией, как правило, характеризующейся высоким образовательным цензом и основной массой казахского населения, расколотого по родовому принципу. Конкуренция за влияние на массы очевидна, что отражается в предлагаемых интеллигенцией проектах.

Накопленный материал свидетельствует, что исследование нации и национальной идентичности лежит в плоскости изучения интеллектуального наследия либеральных, демократических, религиозных, советских групп национальной интеллигенции.

В условиях трансформации социально-политического конструкта важное значение приобретает вопрос вовлеченности интеллектуальных сил в процессы по сохранению и укреплению этнической идентичности. В этом смысле первая половина XX вв. является показательной, когда в двух диаметрально разных модернизирующихся политических системах, происходит формирование концептов, идеологем, которые впоследствии станут основой современного нациестроительства.

Первая половина XX века — это период модернизационных преобразований, которые по определению способствуют развитию нациестроительства. И вот в этой связке модернизационных явлений и усилий национальных элит мы рассмотрим процесс возрождения и укрепления

идентичности. Под интеллектуальными силами мы понимаем не только либеральное крыло казахской интеллигенции, но и другие направления как зар-замановцы, социал-демократы, духовенство.

Анализ социально-политической ситуации позволяет выделить характерные черты интеллектуального наследия периода конца XIX и первой трети XX вв.

- казахское интеллектуальное сообщество первой половины XX века характеризуется идейным многообразием и находилось в состоянии конкурентной борьбы по вопросам дальнейшего развития казахского этноса как в политическом, так и культурном аспектах. В имперский период усиление разногласий происходило ввиду наличия антитез метрополия-колония, центр-периферия, консерватизм-модерн. В советский период ситуация обостряется ввиду появления советской интеллигенции, получившей полную поддержку со стороны большевистской партии;

- в своих практиках казахские интеллектуалы независимо от идейных предпочтений в вопросах нациестроительства апеллировали к аутентичным концепциям «Мәңгілік Ел», «Жерұйық» и реанимации оригинальных смыслов следующих опорных символов: Алаша хан, Сары-Арка, Дешти-Кипчак, Улытау и т.д., таким образом определялись эмоциональные, психологические и географические границы этногруппы;

- апелляция к историческому прошлому как идейному фундаменту и основному ресурсу просматривается у всех представителей национальных элит вне зависимости от политической системы, в которой действовали;

- интеллектуальные элиты имперского и советского времени одинаково были заинтересованы в возвращении этнического самоназвания «казах» и создании устойчивого социокультурного пространства, в рамках которых сохраняется и укрепляется идентичность;

- процессы нациестроительства, укрепления этнической идентичности зависели не только от усилий интеллектуального сообщества, но и от политической конъюнктуры;

- современная казахская идентичность, механизмы его формирования и функционирования базируются на теоретической основе, созданной интеллектуальными силами первой половины XX века;

- модернизационные процессы первой половины XX века сыграли неоднозначную роль в вопросах сохранения и укрепления этнической идентичности, с одной стороны, стали формироваться объективные условия для нациестроительства: индустриализация, урбанизация, наличие интеллектуального сообщества, с другой стороны, именно в этот период складывается драматичная ситуация, результатом которой станет агрессивная русификация, кризис кочевого хозяйства, резкое демографическое сокращение, что в итоге привело к кризису идентичности.

История насельника степи - это история многих родов, коллективный разум способный продуцировать мудрые решения. Род рассматривался не только как сообщество, но и как способность к коммуникации. Исторически, в данном пространстве сложилась модель взаимозависимости и взаимодействия кочевника и власти. Без поддержки кочевого населения институт ханской власти не был способен к длительному существованию.

Ментальность кочевника, сформированная под влиянием специфики кочевого уклада и особенностями хозяйственного развития, требовала политических институтов иного порядка нежели психология земледельца. Кочевник был более свободен в своем выборе, имел право влиять на власть, при желании и наличии качеств мог интегрироваться во властные структуры, в конечном счете, он в знак протеста мог покинуть пределы государства, силовые структуры которого были не столь развиты, чтобы проводить политику преследования. Например, Абулхаир создав сильное государство недооценил политический потенциал и устремления кочевника и спустя время потерял влияние в обществе. В этом смысле есть необходимость обратиться к работе Д.Кшибекова, в которой интерпретируются характерные черты казаха, раскрывающие поведение степняка в известных событиях середины XV века. Согласно мнению автора, казахи руководствовались принципами демократичности и аристократичности [15]. Это применительно к социальному конструкту и политическим взаимоотношениям в государствах, имеющих место быть в данном пространстве. Кочевник готов признать власть, которая не будет генетически связана с его родом, скорее будет представлена извне (род Ашина, чингизиды и т.д.). Для него наличие репрезентативных институтов и делегирование своего голоса наиболее авторитетному представителю рода являлось нормой политической жизни. По мнению Д. Кшибекова «казахи не знали крепостничества, авторитаризма, деспотизма и очень ценили личную свободу, независимость». Разумеется, что эти качества влияли на его гражданскую позицию. Под личной

свободой он понимал уважение его голоса и статуса при признании верховной власти в лице чингизидской династии. Важной чертой казаха является активность, способная изменить мир [14].

Общепринято считать, что социальная активность есть явление, присущее оседлой политической культуре, где есть возможность объединиться, обсудить и предпринять определенные шаги в том или ином направлении. Кочевник, окруженный в большей части семьей, перманентно находился вдали от сородичей. Однако исторический материал позволяет нам сделать выводы в пользу его действенности, несмотря на изолированное существование от политических центров. Так, откочевка стала наиболее популярным актом несогласия с позицией власти, конкретно с действием и бездействием Абулхаира.

Казахская история ассоциируется с борьбой за независимость и защитой степного пространства. Отсюда главная тема эпического жанра: батыры главные герои и хранители государственности. История рассматривалась как путь к свободе. Угрозы, возникающие в силу геополитического положения, ставили под угрозу независимость и свободу, которая для насельника степи стала высшей ценностью. Он готов был идти за ней. Кстати, свобода рассматривалась не только как ощущение, но и первая физическая потребность выраженной в мобильности, свободе передвижений. Вышеуказанная иллюстрация подтверждение того факта, что насельник степи признавал идеологию, созвучную его устремлениям, где ценились бы свобода личности и справедливость мироустройства, в котором он пребывал.

Дух нации включал в себя тысячелетние ценности, аккумулированные в традициях, и одновременно стремление к обновлению. В мягкой форме была обозначена роль государственного языка, практика, применения которого должна быть расширена и третий тезис был направлен на сохранение культурной уникальности в многообразии глобализирующегося мира.

Роль государства и его лидеров в создании таковых документов весьма высока и крайне ответственна. Поскольку национальная идея представляет фундаментальный принцип устройства жизни бытия народа – нации, который народом активно применяется и развивается. Власть обеспечивает ее «работу» и в целом жизнеспособность. Она задает границы развития на дальнюю перспективу на фундаменте тысячелетней истории. Какие тезисы будут отвечать критериям национальной идеи. Ретроспективный взгляд на историю позволяет выделить следующие важные моменты, которые могут отвечать критериям национальной идеи.

Признание факта, что в задачу интеллектуального сообщества входит генерирование концептов и идей, делает интеллигенцию и элиты в целом главным субъектом процесса нациестроительства. По факту именно она становится активной частью общества, осознающей груз ответственности за судьбы народа. Определение в качестве объекта научного познания казахского интеллектуала требует выявления и его социальных и политических ценностей и иных факторов, непосредственно влияющих на процесс становления интеллигенции. При этом мы воспринимаем интеллигенцию не только как отдельно взятую социальную категорию, но как политически активную часть казахского социума.

Вывод. Таким образом, модернизационные явления сыграли противоречивую роль, с одной стороны, казахский социум в обозначенный период находится в состоянии утраты этнического единства, а с другой, усиливается её стремление сохранить идентичность. Историческая ответственность национальных элит остро проявляется в период неопределенности и сводится к генерированию концептов, направленных на сохранение идентичности и определение перспектив развития. В то же время мы наблюдаем, что акценты были расставлены таким образом, что нациестроительство обозначенного периода связывалось с деятельностью либерально настроенной части казахских интеллектуалов. При этом не выделена роль религиозных деятелей, не обозначена роль джадидизма как некоей основы и ресурса в построении идентичности.

Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта AP13068626, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы

Геллнер Э. Нации и национализм. М. Прогресс,1991,320с.; Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В. Николаева; вступ. ст. С. П. Баньковской. — М.: Кучково поле, 2016. — 416 с.

Bissenova A. The Pressure of Metropoles and the Quiet Nationalism of Academic Practices; Bissenova A., 2016 In: Ab Imperio. 2016, 4, p. 207.
Kudaibergenova D. Toward Nationalizing Regimes: Conceptualizing Power and Identity in the Post-Soviet Realm. 2020. Published by: University of Pittsburgh Press 248p. https://doi.org/10.2307/j.ctv1dv0w64.
Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. М. 2010, 248 с.; Тесля А. Первый русский национализм... и другие. М, 2014, 280 с.
Озганбай О. Государственная Дума и Казахстан. 1905-1917. - Алматы: Арыс. - 2000. – 284 с.; Құл-Мұхамед М. Программа «Алаш»: фальсификация и действительность. - Алматы: Атамұра, 2000. - 236 б.; Қамзабекұлы Д. Алаштың рухани тұғыры. Алматы: Ел-шежіре, 2008. - 360 б.; Аққұлы С. Әлихан Бөкейхан. Қазақ жерінің жоқшысы. 1 том. – Астана: Алашорда қоғамдық қоры, 2017. – 550 б.
Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX-XX вв. Алматы: Жеты жаргы. - 1996. – 486 с.; Нурпеисов К. Алаш һәм Алаш-Орда.Алматы: Ататек. - 1995 - 178 б.; Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. М.: Издательский центр „Россия молодая“. - 1994. – 216 с.; Койгельдиев М. Алаш козғалысы. Алматы: Мектеп. - 2008.-480 б.
Olcott M.B. The Fabrication of a Social Past: The Kasakhs of Central Asia // Political Anthropology Yearbook 1. Ideology and Interest: The Dialectics of Politics. New Brunswick: Transaction Publishers, 1980. P.193-213.
Dowler W. Classroom and Empire. The Politics of Schooling Russia’s Eastern Nationalities, 1860–1917. Montreal and Kingston: McGill-Queen’s University Press, 2001. xiv, 296 p..
Campbell I.W. Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731—1917. Ithaca; New York, 2017.
Tomohiko U. The Alash Orda’s relations with Siberia, the Urals, and Turkestan the Kazakh national movement and the Russian imperial legacy // Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. London; New York. 287 p.
Абдуакап Кара. Истина Туркестанского легиона - между свастикой и красной звездой. Исследование / перевод с казахского языка. - Астана, Исследовательский институт «Общественное мнение», 2015. - 98 с.;
Петренко Е. Нациестроительство в условиях авторитарной модернизации: опыт Казахстана//мировая экономика и международные отношения 2016 том 60 № 6*)*
Кузнецов К., Щелин П. Национальная идентичность и устойчивая государственность. /(http://mgimo.ru/files2/z08_2014/Kirill_Kuznetsov_Pavel_Tschelin_National_Identity_and_the_Sustainability_of_State.pdf)
Колбачаева Ж. Особенности формирования национальной идентичности Казахстана в современных условиях. Проблемы постсоветского пространства / Post-Soviet Issues 2018 5(1).
Шалдарбекова А., О современном состоянии национальной идентичности в Республике Казахстан: исторический аспект //Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 2(18), 2019
Шайкемелев М.С. Казахская идентичность. Монография / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 272 с.*)*
Кадыржанов Р.Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана. Институт философии, политолигии и религиоведения КН МОН РК. Алматы.http://iph.kz/doc/ru/482.pdf (дата обращения 20.01.2019).
Бисенова А., Мукушева А. Колониальные интеллектуалы: между просвещенческой и представительской ролью//
https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/166_nlo_6_2020/article/229
Казиев С. Ислам, тюркизм и становление казахской этносоциальной идентичности в начале XX века // Вестник СВФУ. − 2015. – Т.12. – № 1.

СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В ШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Мустафин Е.Е., магистр гуманитарных наук
Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова
Мустафина Н.Т., магистр педагогических наук
КГУ «ОШ №88»
Кидралиева Ә.Б., магистр педагогических наук
Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда.

На сегодняшний день историческая наука Казахстана обогатилась целым списком важных открытий, основанных на новых гранях исследования истории. Современное развитие исторической науки, основанное на идеях междисциплинарного синтеза и методологического плюрализма, требует особого подхода в изучении в организациях среднего образования.

Целью преподавания истории в школе является – формирование у обучающихся исторического сознания, человеческих качеств, патриотизма, уважения к истории и культуре своей страны, национальных и общечеловеческих ценностей на основе репрезентации исторического и национального развития казахского народа, формирования этноса в исконных территориях, формирования политических институтов государства, социализации традиционных социально-экономических систем, культурных реликвий и духовных ценностей. В особенности процесс обучения исторического опыта стран и народов нацелены на развитие исследовательской деятельности, мышления, коммуникативных навыков. [1, 13с.]

В Стратегии «Казахстан-2050: новый политический курс состоявшегося государства» первым президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым в числе других приоритетных целей были определены знания и профессиональные навыки как ключевые задачи современной системы образования, подготовки и переподготовки кадров, новый казахстанский патриотизм как основа успеха нашего многонационального и многоконфессионального общества, традиции и культура как генетический код нации. В стратегии так же были выделены вызов ускорения исторического времени и вызов кризиса ценностей нашей цивилизации. Ускорение всемирно исторического процесса открыл нашему государству новые безграничные возможности для модернизации всех сфер жизни общества. Основной целью определен диалог культур и цивилизаций. Только в диалоге с другими нациями наша страна сможет достичь успеха и влияния в будущем.

То есть, были четко обозначены на длительную перспективу не только политические и экономические ориентиры, но и духовные, идеологические. В контексте конкретизации этих стратегических задач в программной статье Н.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» четко акцентировано, что комплексное преобразование духовной сферы «не просто дополнит политические и экономические процессы, а выступит их сердцевиной». Речь идет, прежде всего, о значимости исторического знания (сознания) и роли национально-культурных корней на фоне непростых условий XXI века, объективно обуславливающих необходимость обновления модели общественного мышления. [2]

Касым-Жомарт Токаев в своей статье «Независимость превыше всего» отмечает, что в свое время программа «Мәдени мұра» (2004-2011 гг.) открыла путь для переосмысления национальной истории. Отечественная историческая наука динамично развивалась, проводились многочисленные исследования. В научный оборот введен значительный массив неизвестных ранее исторических источников и археологических артефактов. Новые открытия показали всему миру, что наша история уходит корнями в глубь веков. Фундаментальные инициативы Елбасы внесли огромный вклад в возрождение исторического сознания нашего народа….Плоды таких фундаментальных изысканий должны изучаться и использоваться не только узкими специалистами. Необходимо сделать эти уникальные знания понятными и доступными широкой аудитории. Ведь глубокое историческое сознание – это не прерогатива профессиональных историков, обладать им должен весь народ, особенно молодежь. [3]

В исторической науке назревала необходимость создания специальных концептуальных основ изучения истории для молодежи Казахстана.

Конкретные положения статьи легли в основу ныне действующей республиканской программы «Рухани жаңғыру» 2021 года («Духовное возрождение») – это и перевод

государственного казахского языка на латиницу, и новое гуманитарное знание, и специальные проекты – «Туған жер» («Родная земля»), «Духовные святыни Казахстана», «100 новых лиц Казахстана», «Современная казахстанская культура в глобальном мире». Реализация поставленных задач – огромная работа, эффективность которой возможна в результате взаимосвязи многих факторов, звеньев – социально-экономических условий, жизненной среды, семьи, школы, вуза и т.д. [4]

В настоящее время в числе стратегических документов, которые являются фундаментальной основой в преподавании истории Казахстана, программа «Мәңгілік Ел», программная статья Первого Президента Республики Казахстан – Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» и его статья «Семь граней Великой Степи».

В них подчеркивается актуальность развития гуманитарного образования, отмечается, что мы должны создать все необходимые условия для полноценного образования обучающихся по историческим наукам. В частности, речь идет о восстановлении исторических памятников и культурных объектов, о правильном подходе к историческому опыту и национальному истоку, о возрождении лучших традиций, выдержавших испытание временем, о том, как страна обогащается национально-духовными корнями, о сохранении национального кода и национальной культуры.

Развитие исторической науки Казахстана, особенно в области изучения национальной истории в условиях независимости ознаменовалось значимыми общественными инициативами: проведением Года общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий (1997 гг.), а также Года народного единства и национальной истории (1998 г.), реализацией государственной программы «Мәдени мұра» – «Культурное наследие» (2004-2011 гг.). Говоря о переосмыслении истории Казахстана в современный период, необходимо акцентировать внимание на труде Елбасы Н.А. Назарбаева «В потоке истории». Президент Республики Казахстан К.К. Токаев в статье «Независимость превыше всего» подчеркнул, что «Наши предки жили здесь во времена Казахского ханства, в эпоху Золотой Орды, Тюркского каганата, гуннов, саков. Другими словами, корни нашей национальной истории уходят далеко в глубь времен», - отметил он. С этой точки зрения, темы об истории тюркских каганатов, Золотой Орды и Казахского ханства, которые раньше недостаточно полноценно освещались в школьных учебниках, теперь же должны преподносится в преемственности в учебниках и учебных пособиях. [1, 25 с.]

Необходимость объективного осмысления происходящих в школьном историческом образовании перемен не вызывает сомнений, так как является составной частью Концепции становления исторического сознания в Республике Казахстан и Государственных программ развития Казахстана до 2030 года. Общенациональные планы основных мероприятий по реализации ежегодных Посланий Главы государства народу Казахстана.

Социальные функции истории не являются величиной постоянной и неизменной. Они видоизменяются вместе с развитием исторической науки и самого общества. Наука, применяя герменевтический подход к исторической действительности, должна оценивать факты с позиций изучаемого времени. Необходимо отметить, что многие важные вопросы и само отношение к школьному историческому образованию в современных условиях тесно связаны со второй половиной 1980-х гг., когда в советской школе начались важные преобразования в обучении истории, аналогичные тем процессам, которые происходили во всем мире. В СССР это было связано, прежде всего, с демократизацией школы и развитием педагогики сотрудничества, с поиском новых методик и новаторского опыта, с широким использованием технических средств обучения (в частности учебного телевидения) и информатизацией. С первым проектом 12 летней школы и среднего специального учебного заведения (техникума, училища, учебно-производственного комплекса), а также с созданием детских домов семейного типа.

Во второй половине 80-х годов XX века под сомнение были поставлены многие устоявшиеся схемы, концепции, составлявшие официальную парадигму исторической науки. В материалистическую концепцию истории, базирующуюся на формационном подходе, где ключевыми фразами являются «классовая борьба - движущая сила развития общества» и «история-это линейное развитие от низшего к высшему», были внесены существенные коррективы. История стала изучаться с учетом цивилизационного подхода, который предполагает, что именно человек в самых разных его проявлениях и формах деятельности стоит в центре внимания. [5]

Стратегия современной общеобразовательной школы опирается на единую государственную политику в области образования. Целью Государственной программы развития

образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы является повышение глобальной конкурентоспособности казахстанского образования и науки, воспитание и обучение личности на основе общечеловеческих ценностей, увеличение вклада науки в социально-экономическое развитие страны.

Особое значение придается обеспечению интеллектуального, духовно-нравственного и физического развития обучающихся. Основой формирования конкурентоспособной личности и специалиста являются ценности, закладываемые в семье, обществе и системе образования. В Казахстане утверждены Концептуальные основы воспитания в условиях реализации программы «Рухани жаңғыру».

Историческое образование в школе базируется на проектах «Туған жер», «Сакральная география Казахстана», «Современная казахстанская культура в глобальном мире», «100 новых лиц Казахстана», «Новое гуманитарное знание». Функционируют детско-юношеские движения "Жас қыран" (1-4-е классы), "Жас Ұлан" (5-10-е классы). [6]

Концепция развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы от 28 марта 2023 главной целью общества и главной задачей государства определяет воспитание нового поколения казахстанцев через привитие любви к родине, уважения и почитания традиций и обычаев предков – главная задача государства. Воспитание подрастающего поколения начинается с семьи, семья закладывает общечеловеческие ценности, формирует устойчивые впечатления об окружающем обществе в ребенке, поэтому семья становится социальным партнером организации образования.

Развитие общечеловеческих ценностей и эмоционального интеллекта обучающихся в рамках формального образования должны основываться на учениях Абая «Толық адам», Шакарима «Ар-ұждан», педагогическом наследии Ахмета Байтурсынова, Миржакипа Дулатова, Жусипбека Аймауытова, Магжана Жумабаева, культурном наследии Ермухана Бекмаханова, Манаша Козыбаева, идеях Акселеу Сейдимбекова о почитании традиций казахского народа и служению своей стране. [7]

Содержание учебных предметов «история Казахстана», «всемирная история» в школе направлено на формирование у обучающихся навыков исторического мышления, понимания и осмысления прошлого и настоящего и их взаимосвязи, умений изучать, анализировать и делать обоснованные заключения по материалам исторических, правовых, экономических, политических, социологических источников информации и на их основе выстраивать независимые суждения, принимать собственные решения; на воспитание патриотизма, формирование правовой грамотности.

Для формирования навыков исторического мышления обучение по предмету «История Казахстана», «Всемирная история» должно быть построено на основе таких исторических концептов (понятий), как:

1) изменение и преемственность (например, насколько изменилось общество в определенный исторический период);

2) причина и следствие (например, какие ключевые факторы повлияли на политические процессы в данный исторический период);

3) доказательство (например, что может искусство определенного исторического периода рассказать нам о ценностях, верованиях и технологиях);

4) сходство и различие (например, в чем сходство и различия политических устройств государств в изучаемое время);

5)значимость (например, в чем заключается историческое значение создания Казахского ханства);

6) интерпретация (например, как характеризуют то или иное историческое событие разные исследователи). [8]

Современная политика исторической памяти в школе претворяется в жизнь через все вышеперечисленные программы в рамках обновленного содержания образования, главной идеей которой является активная деятельность самих обучающихся по «добыванию» знаний на каждом уроке.

Процесс обучения предмета «история Казахстана» в школе основывается на репрезентации исторического и национального развития казахского народа, формирования этноса в исконных территориях, формирования политических институтов государства, формирования традиционных социально-экономических систем, культурных реликвий и духовных ценностей. Результатом изучения является сформированные у обучающихся историческое сознание, человеческие

качества, патриотизм, уважение к истории и культуре страны, национальная гордость за достижения своих предков, национальные и общечеловеческие ценности.

Обучение предмета «всемирная история» складывается на основе анализа исторического и географического положения, политического и социального развития, формирования государств и правовых систем, изучения экономики, культуры и традиций, тем самым развивает у обучающихся навыки исследовательской деятельности, мышление, коммуникативные навыки.

Список литературы

Концептуальные основы обучения в организациях среднего образования предметам «История Казахстана», «Всемирная история». – Нур-Султан: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2022 – 120 с.;

Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года, Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства ///https://adilet.zan.kz;

Независимость превыше всего» статья Президента РК К.К. Токаева //Казахстанская правда. - 5 января. - 2021 год;

Бондарцова Т.М., Гуменчук О.Н. Об актуальности изучения национальной истории в современном вузовском образовании Республики Казахстан // Международный журнал экспериментального образования. – 2017. – № 9. – С. 10-15;

Зуева Л.И. диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук Республика Казахстан «Развитие школьного исторического образования Казахстана в контексте мировых тенденций обучения истории» Караганда, 2009;

Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 3 августа 2022 года № 348. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 5 августа 2022 года № 29031: «Об утверждении государственных общеобязательных стандартов дошкольного воспитания и обучения, начального, основного среднего и общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования» ///https://adilet.zan.kz;

Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 249: «Об утверждении Концепции развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы» ///https://adilet.zan.kz;

Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2023-2024 учебном году». – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2023. – 106 с

Ә. Н. БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ЕҢБЕКТЕРІ

Мустафина Ж.А. т.ғ. магистрі «Мағжан Жұмабаев атындағы гимназия»
КММ тарих пәнінің мұғалімі
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
jainagul...1986@mail.ru

Тәуелсіздік - ең алдымен Қазақ халқының бостандыққа ұмтылған асқақ армандары мен қайсар рухының жемісі. Бүгінгі күні тәуелсіздікке 30 жыл толу қарсаңында еліміздің тарихын қайта зерделеуге, тарихи тұлғаларымызды одан әрі дәріптеуге үлкен мүмкіндік туды. Сондықтан да біз үшін Тәуелсіздік және сол тәуелсіздікке қол жеткізуге себепші болған тарихи тұлғалардың орны ерекше. Елбасының «Қазақстанның тәуелсіздігі қазақтарға тартқан тағдырдың сыйы емес, өзінің ежелгі жерінде қилы кезеңді бастап кешу арқылы қол жеткен өз мемлекеттілігін құруға деген заңды құқығы бұл даусыз және саяси фактіге ешкім күмән келтірмеуі тиіс»,-деп атап көрсетуінде үлкен мағына жатыр. Қазақ елі тарихында көзге түскен қаһарман тұлғалар аз болмаған. Өткенімізге көз жүгіртсек, ел бірлігі мен болашағын ойлаған кемеңгерлер, ел қорғаған батырлар, халқын даналықпен басқарған хандарды тани түсеміз. Осыған орай халық аузында «Елді елге ер теңейді» деген сөз бар. Кешегі өткен кеңестік заман идеологтары қазақтың тарихи тұлғаларының есімдерін айтқызбауға ұмтылды. Өйткені, Әлихан Бөкейхан, Мұстафа Шоқай есімдері ел тарихы, халықтың еркіндікке ұмтылысы, жер үшін соғысқан азаттық күресі-барлығы да ел тарихын баяндайды. XX ғасырдың бірінші жартысындағы жан - жақты білімді қазақ

интеллегенциясының жарқын, беделді өкілдерінің бірі – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның еңбектерінен қазақ халқының тарихына байланысты деректерді көптеп кездестіруге болады. Ал соларды саралап зерттеу біз үшін **өзекті мәселе** болып табылады.

ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы жан - жақты білімді қазақ интеллегенциясының жарқын, беделді өкілдерінің бірі – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов. Әлихан Нұрмұхамедұлының еңбектерінен қазақ халқының тарихы байланысты деректерді көптеп кездестіруге болады.

Ә.Н.Бөкейханов Қазақстан тарихын, мәдениетін, тұрмысын, шаруашылығын, табиғи байлықтарын іргелі түрде зерттеп, негіз салған ғалымдардың бірі болып табылады. Бұған оның ғылыми мұралары дәлел болады. Өкінішке орай, қазіргі кезде Әлихан Нұрмұхамедұлы сынды ғұлама ғалымның еңбектерң талдап, тарихи дерек ретіндегі маңызын ашып көрсететін және оның қазақ халқының тарихы үшін маңызын көрсететін зерттеулер жоқтын қасы. Қазіргі кездегі жарияланып жүрген зерттеулердің көпшілігі Ә. Бөкейхановтың өмірі мен қоғамдық саяси қызметіне қатысты зерттеулер. Осыған байланысты осы мақаланы жазудағы мақсат Ә. Бөкейхановтың қазақ тарихына қатысты еңбектеріне тоқтала отырып, оның маңызын және ғаламның тарихшы ретінде қазақ тарихын зерттеуге қосқан үлесін көрсету болып табылады. Ғалымның іргелі еңбектерің көпшілігі орыс тілінде жарық көрген.

Әлихан Нұрмұхамедұлының ғылыми шығармашылығы бірі ғылым саласымен шектеліп қана қойған жоқ. 1896 жылы орыс географиялық қоғамның Батыс – Сібір бөлімінің толық мүшесі бола отырып, ол қазақ өлкесі таризын зерттеу бойынша жан – жақты ғылыми - зерттеу жұмыстарын жүргізді. Осы жұмыстарының нәтижесі ретінде оның «Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи» атты монографиясын атауға болады. Алғашқы ұжымдық монография 1903 жылы «Россия Полное географическое описание нашего отечества» деген көптомдық альманахтың «Киргизский край» деген 17 томына еніп, Санкт – Петербургтан жарыққа шықты. Еңбекті Ә. Бөкейханов орыс гегографиялық қоғамның мүшелері А. Н. Сидельников және С. Д. Чадовпен бірлесе отырып жазған және бүгінгі күнге дейін Қазақстан тарихы бойынша таңдаулы, үздік еңбектерің бірі болып табылады [1]. Монографияда Қазақстан аумағында орналасқан археологиялық ескерткіштердің толық сипаттамасы, өлкені ежелден бері мекендеген түрлі халықтардың өмірі, тұрмысы мен шаруашылық түрлеріне сипаттама берілген. Археологиялық қазба жұмыстарының мәліметтеріне, өзі жүргізген зерттеулерге сүйене отырып, ол өлкедегі бұрын өмір сүрген тайпалар жайлы айта келіп, табылған археологиялық ескерткіштердің соларға тән екендігіне тоқталды. Автор грек, қытай, ұйғыр деректеріне сүйене отырып, қазақ жерінде өмір сүрген ғұн, үйсін, арғын, найман, керей, алшын тайпаларының тарихына шолу жасап, олардың пайда болуынын хронологиялық бірізділігін сипаттайды, моңғол, қалмақ шапқыншылығы, қазақ хандығының құрулуын, өлкені орыстардың отарлау кезеңдерің ерекше тұжырымдармен баяндайды. Онда қазақ ұлты мен мемлекеттілігінің қалыптасуының негізі болған тайпалардың тарих сахнасына шығуы анағұрлым толық түрде талданған: «В половине XVв. на развалинах упомянутых улусов выступили на историческую сцену в виде самостоятельной политической силы тюркские племена, впоследствие вашедшие в степные области под именем киргизов» дей отырып,авторлар қазақ тайпаларының тарихи дамуы жөніндегі ойларын былай жалғастырады: “ После смерти Абулхаира в 3 четверти XV века в его улусе усилились среди чингизидов обычные усобицы за власть. Кочевникам, тяготившимся всегда враждою своих властителей,стало невмоготу оставатся в Узбекской Орде. Большая часть кипчаков присоединилась к союзу киргиз-казахов,увелечив число их до 200000. При сыне Джанибека Касым хан союз киргиз - казахов ,принявши к себе кочевые народы восточной половины джагатайского улуса, насчитывал более миллиона населения. Касым хан объединив весь киргизский народ, распологал огромной военной силой. К счастью своих подданных этот последний из могучих ханов не принадлежал к числу завоевателей Азии и стяжал любовь своего народа миролюбивой политикой Касым хан уклоняясь от предложения воевать,говорил, «что казахи как народ кочевой,должны думать о зимовках, а не о войне». За свое миролюбие Касым хан пользовался необычайной популярностьюв народе. После смерти Касым хана союз киргиз-казахов раздробился всякий из султанов его старался захватить власть и усобицы среди них способствовали распаду союза киргиз- казахов. Спустя 200 лет после смерти объединителя казахов Касым хана, его народ снова появился на исторической сцене в виде 3-х полных союзов ,известных под именами: страшей, средней и младшей орд” –дейді [2]. Әрине, бұл айтылғандар бүгінде ғылыми айналымда жиі қолданылуда. Әрі қарай авторлардың бірі, Ә. Нұрмұхамедулы болуы мүмкін қазақтың үш жүзінің мағынасына былай деп түсінік беріп кетеді «ходячие названия

орд большая и малая совершенно не правильно характеризуют орды, неверно передавая и смысл киргизских слов; улы-старший, древний, а не большой в смысле количетва,киши –значит не малая, а младшая…". Осылайша ұлы, орта жүз, кіші жүз ұғымдарына анықтама береді. Сонымен қатар бұл еңбекте XVIIIғ. Бірінші жартысында басталып XIX ғасырдың 60-жылдарында дейін созылған қазақ жүздерінің Ресей патшалығының қол астына кіруі сияқты тарихи оқиғалар да зерттеушінің назарынан тыс қалмаған. Авторлардың пікірінше ,"еркін түрде" қоныс аударумен басталған Қазақстанды отарлау кейін үлкен жоспарлы қоныстандыру саясатына айналды дейді. Осы қоныстандыру саясатының түрлі кезеңдері, өлкедегі ағарту, баспа, білім беру,алғашқы оқу орындары, оған тартылған оқушылар саны туралы деректер беріледі. Әрі қарай өлке өміріндегі тарихи оқиғалар хронологиялық тәртіпте берілген.

Қазақ халқының саяси-әлеметтік тұрмыс салты,мәдениеті,отаршылдықтың зардаптары,біліи мәселесі Ә.Бөкейхановтың 1910жылы Санкт-Петербургтен шыққан "Киргизи" атты еңбегінде баяндайды. Ол "Формы национального движения в современных государствах" деп аталатын жинақпен басылып шықты. Еңбекте демографилық, статистикалық мәліметтер басым. 1985 жылы бұл еңбекті Оксфорд университетінің Орта Азияны зерттеу қоғамы "Казахи о русских до 1917 года" деген атпен қайта басып шығарады. Шетелдік ғалымдардың бұл еңбекке деген қызығушылықтары тегін емес. Еңбекте қазақ этносының шығуы туралы, қазақ халқының саны, шаруашылығының толық сипаттамасы,далалық өлкенің әлеуметтік-экономикалық мәдени және саяси өмірі туралы ақпараттар беріледі [3].

Ә.Бөкейхановтың осы айтылып отырған еңбегінде қазақтардағы жерді пайдалану тәртібі жөнінде кеңінен жазып, ғылыми тілде айналымға енгізген «қыстау», «жайлау», «күзеу», «шаңырақ меншігі» және т.б. қазақша ұғымдарға анықтама беріп, экономикалық категорияларға жіктейді. Ол туралы: «Барлық қырғыздар жылына 8-10 ай бойы бір орында отырып тіршілік етеді. Қырғыздардың мекені «қыстау» деп аталады, бұл «қыс» - зима, «тау» - горы сөзінен алынған. Бұрынғы уақытта, «қырғыздар» қыста киіз үйлерде қыстап шыққанда, олар қысқы уақыт үшін таулы жерлерден ықтасын болатын орын тандаған, осыдан олардың қоныстары қыстау аталған… Қыстаудың мөлшері уездің табиғи тарихи жағдайларына тәуелді, оның көлемі жайылым мен топырақ өнімділігіне байланысты. Қай жерде шөп шабудан мол өнім алу мүмкіндігі болса, соғұрлым малға азық көлемі дайындалады да, қыстау көлемі өседі. Қырғыз «қыстауы» кресьтян селолық қауымы тәрізді қарапайым жер бірлігін көрсетеді. … пайдалануында болыстардағы «қыстаудың» мұндай тобы статистикалық әдебиетте «қауымдық - ауылдық» деп аталады, яғни, «қыстау» мағынасында қырғыз тұрмыстарындағы жер бірлігін көрсетеді» - деп баяндайды.

Ә. Нұрмұхамедұлы XIX – XX ғасырдың басындағы өлкенің әлеуметтік-экономикалық жағдайын талдай отырып, ол былай деп жазады: «Қырғыздардың ішкі тұрмысына көше отырып, соңғылардың қазіргі шаруашылық өмірі, үнемі тұрақтайтын орнын ауыстырып жүретін және өздерінің табындарымен жердегі азық пен жақсы суат табу үшін көшіп жүретін жартылай жабайы көшпелінің примитивті экономикасының қарапайым түріне төселмейтіндігін көрсету қажет. Қазақтарды үнемі көшіп жүретін халық ретінде көрсететін ескі көзқарас анахранизм болып табылады». Бұдан Ә.Нұрмұхамедұлының қазақтардың экономикалық, мәдени жағынан болсын артты қалды деген тұжырымдардың қате екендігін айтқысы келгендігін оңай аңғаруға болады. Қазақтардың ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық түрі қазақтар үшін оңтайлы шаруашылық түрі болып табылатындығын айтып , Ә. Бөкейханов қазақтарды бірден отырықшы етуге қарсы болған, ол бірітіндеп олардың ежелден келе жатқан шаруашылық түріне қиянат жасамай шаруашылық түрін өзгертуге өз ұсыныстарын жасайды. Әлихан Нұрмұхамедұлы барлық өркениетті қоғамның отырықшылыққа жедел қарқынмен емес, біртіндеп эволюциялық жолмен ,қалыптасқан шаруашылықты бұзбай келгендігін атап кетеді. Осы "Қырғыздар " атты еңбегін Ә.Бөкейхановтың щаруашылықтың бір түрінен екінші түріне жедел өтудің күрделілігі туралы пікірін дәлелдейтін көзқарасын көреміз. "Міне, эволюция жолының шабаны ,жер жүзінде қанша отырған мәдени халық осы ұмырды шабан жолмен отырықшы болған. Бұл шабан жол қағазға жазылып,15-тен жер белгілеп алғанға бұзылмайды. Мал бағып,шаруа қылып отырған халық қағазбен 15-тен жер бергенге егінші болып кетпейді» дейді. Ә.Бөкейхановтың пікірі бойынша қазақ халқына қатысты мемлекет саясаты олардың шаруашылығын бұзуға емес,оны жайғастыруға бағытталуы керек. Тек осындай жағдайда ғана қазақтарды бірітіндеп отырықшы ету мүмкін болады. "Мемлекет қазақты өзінің балаларының бірі қылса, өазақты осы тұрғыдан шаруларын бұзбай орналастырар еді. Сонда қазақтар неше жылда эволюция жолымен бірте-бірте отырықшы болар еді. Шаруасы мал бағу болса, 15-тен жер алғанмен отырықшы мәдениетке көше алмайды"-

деген тұжырым жасайды. Осы мәселені талдай отырып, Ә.Бөкейханов мәдени эволюция бүкіл адамзат дамуының жалғыз сенімді жолы болып табылытындығын көрсетеді.

Бұл көзқарас жай ғана саяси конъюктураға емес, терең ғылыми тұрғыда әлемдік өркениеттің құрамдас бөлігі ретіндегі қазақ қоғамының дамуына негізделген. Бұның бәрінен Ә. Бөкейханов ғалым ретінде қоғамдағы өзекті мәселелердің бірін ғаламдық деңгеде талдап, оны шешудің жолын іздестіргенін көруге болады. Барлық әлемдік өркениеттерге тән даму заңдылықтары сөзсіз болуы керек және оны нақты тарихи көзқарас тұрғысынан ескеру керек. Осы ғылыми ақиқатты саналы түрде түсінбеу бірнеше рет қазақ тарихындағы қайғылы оқиғаларға алып келді. Бұған куә ретінде Отан тарихының “ақтаңдақ” беттерінен мысал кетіруге болады. Қазақ қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму ерекшеліктері ескерілместен өлкеде “революциялық қайта құрулар” жүргізілді. Мысалы, атап айтсақ,”индустрияландыру”,ұжымдастыру” кезеңдерін ерекше атап өтуге болады. Осы өзгерістердің салдарынан қазақ қоғамының ғасырлар бойы қалыптасып келген,дәстүрлі шаруашылығы бұзылды.Міне, қазақ халқын күштеп отырықшы ету осындай жағымсыз құбылыстарға алып келетіндігін Әлихан Нұрмұхамедұлы сол кезеңде жақсы түсініп, өзінің еңбектерінде мәселенің шешімдерін көрсетті. Қазақстанға қатысты патша үкіметінің жүргізген саясатына баға бере отырып, ғалым өз еңбегінде “орыстандыру” саясатын көздегенін,өлкені өзінің саяси-экономикалық институттарының шеңберіне тарту мақсатын жүзеге асырғысы келетіндігін көрсетеді. Бұны орыс шенеуніктерінің қазақтарды құқықтық,тілдік және мәдени жағынан кемсітуінен айқын аңғаруға болады. Бұлардың барлығы халықтың наразылығын туғызбай қоймады. Осыған байланысты Әлихан Нұрмұхамедұлы “Қырғыздар” еңбегінде:“Кто знает классическое миролюбие киргизского народа, то поймет, как сильно должно быть угнетение киргиза,чтобы этот покорный раб решился на открытый протест в такой резкой форме” деп жазады [4].

Ә.Бөкейханов XX ғасырдың басында қазақ даласында саяси өмірдің жанданғанын, саяси партиялардың өз халқының мүддесін ресми түрде қорғай алуға мүмкіндіктері болса да, олардың құрылған кездегі күйде қалағандығын атап өтеді. “Болашақта қазақ даласында,екі саяси партия екі саяси бағытқа сәйкес қоса құрылуы мүмкін. Оның біріншісі ұлттық-діни ағымдағы, екіншісі батыстық ағымды ұстанады” деп жазады. Сонмен қатар ол 1905 жылдан кейін қазақ ұлттық қозғалыс саяси сипат ала бастағанын,панисламистік және жаңашыл либералдық екі бағыттың пайда болғанын жазады. Ә.Бөкейханов пен оның серіктерінің соңғы либерплдық бағытты ұстанғанын байқаймыз. “Олар батыс өркениетінің жеткен жетістіктерін саналы түрде ұлттық өзіндік ерекшеліктерді сақтай отырып,игеруге ұмтылған және өз мақсаттарына жетуде саяси өмірге белсене араласу арқылы ресми істермен жететіндіктерін баяндайды. Бірақ, 1907 жылдың 3 маусымында шыққан Заң қазақ халқын өлкенің саяси өміріне арласу мүмкіндігінен айырды. Ол туралы Ә.Бөкейханов өз еңбегінде:”Үкімет, Мемлекеттік думада жерлерін күтеп тартып алған халық өкілдерінің болуын артық болады” деп жазады. Осы сөздермен ол өзінің “Қырғыздар” атты еңбегін аяқтайды. Ә.Н.Бөкейхановтың еңбегі нақты шаруашылық қатынастарды зерттеуден туған ғылыми қорытындылар. Ә.Бөкейхановтың “Исторические судьбы Киргизсгог края и его успехи” және “ Киргизи” атты еңбектің іргелі,кешенді тарихи ғылыми еңбек ретінде маңызы өте зор[5].

Ә.Бөкейханов сонымен қазақ мемлекетінің пайда болуының кезеңдерін, даму заңдылықтарын зерттеумен бірге қазақ жүздерінің Ресей қол астына енуінің себептеріне көңіл бөлгендігін байқаймыз. Бұан ғалымның түрлі басылымдарда жарияланған мақалаларын атап айтатын болсақ “ Из переписки хана Средней Киргизской орды Букея и его потомков”,”Из бумаг султана большой Киргизской орды Сюка Аблайханова»,” Из переписки киргизских ханов, султанов” куә бола алады. Бұлар ғалымның ғылыми ізденістерінің нәтижесінде туындаған тарихи құжаттар. Туған өлкелерінің мәселелері Ә. Бөкейхановты тарихи ғалым ретінде қызықтырып қоймай, сонымен қатар сол кездегі болып жатқан өзгерістерді өткенмен саылстыра отырып, мемлекеттік саяси қайраткер ретінде түсінуге ұмтылған.

Ә.Бөкейхановтың назарынан қазақ даласындағы ұлт-азатттық қозғалыстар тыс қалмаған. Ә.Бөкейханов XX ғ. Басындағы ұлт-азаттық қозғалыстың көшбасшысы ретінде Кенесары Қасымовтың тұлғасына, оның жетекшілігімен болған қозғалысқа үлкен қызығушылық танытты. К.Қасымовты ұлт-азаттық қозғалыстың негізін салушы ретінде құрметтеп, өзіне үлгі тұтқан. Оны қарулы көтеріліс арқылы қазақ халқына қайтарғысы келген тұлға, күрескер ретінде дәріптейді. Кенесары қозғалысына ғалым өзінің “Исторические судьбы Киргизского края и культурные успехи” атты еңбегінде :” Өздерінің орыс үкіметіне тәуелді екендігін мойындаған қазақтар, бұл жағдайға бірден мойынсұнбады, тіпті өздерінің тәуелсіздіктерін қайтарғысы келді, бірақ бұл

ұмтылыстары сәтсіздікке ұшырады" деп қысқышы тоқталып өтеді. Бірақ, сол кездері патша цензурасынан қысым көрген ұғым көтерілістің мақсатын, жеңілу себептерін көрсете алмайды. Бұл туралы ол тек 1923 жылы жарыққа шыққан "Материалы к истории султана Кенесары Касымова" атты кітабында қайта тоқталады. Осы еңбектің алғысөзінде автор Кенесары Қасымовтың тұлғасы тарихшылыардың назарынан тыс қалғандағын атап өтеді. Бұл еңбекте ғалымның алдына қойған мақсаты Кенесары ханның соңғы жорықтары жөніндегі мәліметтермен бөлісу және оқырмандарға оқиғаның ішінде болған қырғыз Қалиғұл Әлібековтың аузынан жазып алынған деректеді ұсыну болып табылды. Бұл еңбектің қазақ тарихи үшін құндылығы сөзсіз, Әлихан Нұрмұхамедұлы ғалым тарихшы ретінде осы ұлт-азаттық қозғалысқа шынайы баға береді.

Ұлт-азаттық қозғалыстың басшысы ретінде ол қазақ даласында болған 1916 жылғы көтерілістің маңызына тоқталмай кетпейді. Ресей тарихшысы Шестаковпен 1926 жылы "1916-1926" атты еңбекті жазды. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің қазақ халқына әкелген ауыртпалығын "1916-ыншы патша сансыз жігітті соғыста өлтірді, қол-аяғы жоқ,ақылдан адасқан мешел де мүгедек қылды, елдің шаруасы ойрандалды, соғыста ерлер өліп, елде шаруа күйзелді, жетім бала,жесір қатын, шал-кемпір көзінің жасы көл болып,жұртта қалған ботадай боздады. Ет, нан тапшыланды, жұттағыдай жоғалды"-деп сипаттайды [4]. Бұдан әрі қазақ әскерге қара жұмысқа адам аламыз деген патшаның 25 маусымдағы жарлығы халықтың ашу-ызасын тудырғандығын айтып өтеді. Ол туралы:"қазақ-қырғызбен бірге өзбек,түрікпен, тәжіктер де бас көтереді… Қазақ-қырғыздардың патша үкіметіне қарсы соғысы жерін тартып алғаннан, қара жұмысқа аламынан шығады. Патша үшін,орыстың ақсүйегі, төресі үшін қазақ-қырғыз бір тамшы қанын төккісі келмейді,жерін алған,өзін соғысқа айдаған патшаның итттің етінен қазақ-қырғыз жек көреді, бүйтіп қор болғанша, өзінің жағасынан алыып өлейік дейді…Қазақ-қырғыз осы көтерілісте көп адамын өлтіріп,шаруасын күйзелтсе де келешекте қандай ел екенін білдіреді.1905-інші жылғы Мәскеудегі жұмысшы көтерілісі де көп жұмысшыны көп шығындатқан. Осы көтеріліс келешекке үлгі болды.

Қорыта келе, қазіргі таңда Қазақстан-тәуелсіз ел. Сол тәуелсіздік жолында қазақ бабам не көрмеді десеңізші?! Әсіресе, XX ғасыр қазақ халқы үшін ауыр тиіп, қайғыға толы кезеңімен есте қалды. Азаттық, елдік қана қазақ халқының ежелгі арманы болды. Ел басына күн туғанда даналығымен, батырлығымен, парасаттылығымен ел мұңын, халық сырын, тарих үнін түсіне білген, халықтың басын қосқан, халық мүддесі жолында, табандылығында, тапқырлығын таныта білген ұлы тұлғалар аз болмаған. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басын ала бере тарих сахнасына қазақтың оқығандары шықты. Солардың бірегей Әлихан Бөкейхан болды.

Әдебиеттер тізімі

Букейхан А. Тандамалы — Избранное. Собр. Соч. Т.1. – Алматы: Изд-во «Өлке», 2012.- 248 с., фото (на казахском и русском языках)
Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 жж.= Движение Алаш.- Т.3 .Кіт.1.- Алматы: Ел-шежіре, 2007.- 304 б.
Букейхан А. Шығармаларының толық жинағы — Полное собрание сочинений в 7-ми т.; Т.1 – Астана: Изд. дом «Сарыарка», 2009.- 564 с.
Аккулы Султан-Хан. Алихан Букейхан. Творец истории. – Издательство «АЗИАТ», 2016Г. Т.I.- 632 с.всего Алаша: наследие Алихана Букейханова // Мысль. — 2013. — №1. — С. 71-80.
Козыбаев С. Родоначальница демократической прессы: культура // Мысль. — 2013. — №1. — С. 67-70.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В ПРОЦЕССЕ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХСТАНА

к.и.н Мухамадеева И.А., Жаксыбаева А.А.
Кокшетауский университет им.А.Мырзахметова
Республика Казахстан, г. Кокшетау
super_-1@mail.ru

Историко-культурное наследие – важный феномен модернизирующегося общества, оказывающий колоссальное влияние на развитие как реальной экономики (сектор услуг,

экономика впечатлений), так и на формирование дискурса о благополучии. Естественно, процессы цифровизации затрагивают этот феномен. Цифровая среда не только создает много новых возможностей для сохранения и реконструкции наследия, но и порождает широкий спектр новых продуктов, услуг и инфраструктуры, непосредственно влияющих на благополучие человека. В этот спектр входят, например, развлекательные (включая геймификацию), образовательно-просветительские, эстетические и имиджевые продукты. В свою очередь, новые возможности, создаваемые цифровизацией, позволяют расширять само понятие историко-культурного наследия, создавать новые культурные ценности, наделять городские пространства новыми смыслами. На изучение этого двунаправленного процесса (использование историко-культурного наследия в развитии цифровой сферы / формирование новых культурных объектов и ценностей с помощью цифровых средств) и ориентирован проект.

Сохранение исторического и культурного наследия Казахстана является жизненно важной задачей, которая выходит за рамки времени и соединяет настоящее с богатым прошлым страны. От древних кочевнических традиций до архитектурных чудес городов Шелкового пути — наследие Казахстана отражает разнообразную картину его истории. В этой статье рассматриваются проблемы, с которыми приходится сталкиваться, и инновационные подходы, применяемые для защиты и прославления культурного наследия Казахстана. В эпоху, когда доминируют цифровые инновации, сохранение исторического наследия нашло новые возможности благодаря процессу цифровизации. Цифровизация исторических памятников — это революционный шаг на пути к сохранению нашего богатого наследия для будущих поколений. Благодаря передовым технологиям, таким как 3D-сканирование, виртуальная реальность и дополненная реальность, исторические места сохраняются не только в кирпичах и растворе, но и в цифровой сфере, гарантируя, что их наследие будет жить в современном мире.

Сохранение наследия Казахстана сталкивается с рядом проблем, включая урбанизацию, промышленное развитие, изменение климата и недостаточное финансирование. Быстрый рост городов часто затрагивает археологические памятники и исторические здания. Промышленный прогресс иногда приводит к деградации окружающей среды, затрагивая исторические памятники. Изменение климата представляет угрозу хрупким археологическим артефактам, а недостаточное финансирование препятствует усилиям по их сохранению.

Цифровизация и документация. Использование передовых технологий, таких как 3D-сканирование и ГИС (географические информационные системы), позволяет вести цифровую документацию исторических мест и артефактов. Это не только помогает в сохранении, но и служит ценным ресурсом для исследований и образования.

Развитие суверенного Казахстана сегодня ставит проблему более глубокой оценки исторических, культурных, социальных ценностей республики. Важным вопросом также является аналитическое исследование своеобразия национального творческого наследия, его места и ценности вклада в мировую культуру и цивилизацию.

Изучение немногочисленных памятников архитектуры, сохранившихся на территории Казахстана, ведет к переосмыслению роли архитектурного наследия, его сохранности для потомков. Памятники являются связующей нитью между поколениями через сохранение и приумножение традиций и ценностей самобытной культуры. Они как одна из важнейших составляющих культурного наследия выполняют важные социальные функции, служат целям развития науки, образования и культуры, формирования чувства патриотизма, идейно-нравственного и эстетического воспитания.

Не случайно Закон «О национальной безопасности Республики Казахстан» [1, с.87], принятый в 2012 г., в числе основных угроз национальной безопасности называет утрату культурного и духовного наследия народа Республики Казахстан .Современное состояние историко-культурного наследия Казахстана характеризуется предпринимаемым государством комплексом мер по сохранению и развитию многовековых традиций, открытием новых памятников истории и культуры, реставрацией мавзолеев, старинных мечетей, созданием новых историко-культурных музеев-заповедников, выявлением архивных документов, имеющих историческое значение в культурном наследии народов Казахстана.

В связи с бурным развитием современной архитектуры, появилась потребность в придании национального своеобразия городам, общественным зданиям и сооружениям республики. Для творческой деятельности архитектора необходимы глубокие знания в изучении исторических памятников, наилучшим образом отражающих национальные традиции, умение выявлять самые лучшие достижения народного зодчества. Важное значение имеет выявление истоков народного

зодчества, историческое развитие формообразования, объемно-пространственной композиции и строительного мастерства.

Возникла проблема в недостаточности научно методологического, теоретического исследования казахского народного зодчества, в том числе культово-мемориального. Сохранившиеся мемориальные сооружения свидетельствуют о существовании большого разнообразия архитектурных объектов для изучения мемориальное зодчество кочевых народов, имеет огромное значение в изучении исторического опыта развития культово-мемориальной архитектуры стран Востока и Центральной Азии.

Народы Казахстана внесли бесценный вклад в цивилизацию, оставив глубокий след в летописи мировой науки, литературы и искусства. В давние времена искусные ремесленники и рабы возводили в этом регионе огромные дворцы и храмы. До наших дней в пустынях Центральной Азии сохранились развалины некогда цветущих городов и поселений [2, с.43].

Центральная Азия - родина древних цивилизаций. Здесь процветали великие государства как Бактрия и Хорезм, Согдиана и Парфия. Здесь проходил Великий Шёлковый путь из Китая в Центральную Азию. Многие завоеватели (Александр Великий, Чингисхан и арабы) прошли огнём и мечём через эти земли, сметая всё на своём пути. Тысячи лет назад здесь были воздвигнуты грандиозные города с красивыми мечетями, минаретами и медресе. Многие памятники сейчас обратились в руины, но до сих пор туристы имеют возможность любоваться сохранившимися до наших дней шедеврами.

Значение земли под названием «Центральная Азия», как в древние времена, когда бесчисленные сокровища перевозились по караванным дорогам Великого Шелкового Пути, так и в наши дни трудно переоценить [3, с.141]. Исследования советских ученых за последние десятилетия открыли много новых памятников, свидетельствующих о высоком уровне искусства в эпоху феодализма и о ее крупной роли как одного из важнейших центров средневековой художественной культуры.

Исторические памятники, некоторые из которых простояли веками, часто подвергаются износу в результате стихийных бедствий, загрязнения и деятельности человека. Цифровизация дает возможность сохранить эти объекты в их текущем состоянии до того, как произойдет их дальнейшая деградация. 3D-сканирование высокого разрешения тщательно документирует каждую деталь, гарантируя, что даже самые сложные резные фигурки и архитектурные особенности будут сохранены в цифровом виде. Этот цифровой архив становится бесценным в случае повреждения, предлагая рекомендации по восстановлению.Одним из существенных преимуществ цифровизации является повышение доступности. Многие исторические места расположены в отдаленных районах, поэтому людям во всем мире сложно ощутить их величие. Цифровые копии, доступные через Интернет, делают эти сайты доступными для глобальной аудитории. С помощью виртуальных туров и интерактивного опыта люди могут исследовать исторические памятники, не выходя из дома. Эта доступность способствует культурному взаимопониманию и признанию среди различных аудиторий.

Цифровизация исторических памятников служит мощным образовательным инструментом. Студенты, исследователи и любители истории могут углубиться в эти цифровые копии, изучая архитектурные стили, исторический контекст и культурное значение. Интерактивное обучение оживляет историю, вовлекая учащихся в то, чего не могут сделать традиционные учебники. Более того, учёные могут проводить углубленные исследования без физического посещения этих мест, что приводит к более широкому пониманию различных цивилизаций и их архитектурных чудес.

В мире проживает множество культур, каждая из которых имеет свою уникальную историю и наследие. Цифровизация позволяет сохранить культурное разнообразие, захватывая памятники различных цивилизаций. От культовых пирамид Египта до замысловатых храмов Ангкор-Вата — цифровизация гарантирует сохранение архитектурных чудес различных культур. Такое сохранение помогает укреплять культурную гордость и взаимопонимание между различными сообществами, способствуя чувству глобального единства [4, с.54].

Цифровизация играет решающую роль в усилиях по сохранению и восстановлению. Создавая точные цифровые копии, защитники природы и архитекторы могут анализировать структурную целостность исторических объектов. Передовое программное обеспечение позволяет экспертам моделировать факторы окружающей среды, что позволяет им принимать обоснованные решения о методах консервации. Кроме того, цифровизация помогает в процессе реставрации,

предоставляя ориентир для мастеров и ремесленников, гарантируя, что реставрационные работы соответствуют оригинальному дизайну и эстетике объекта.

Хотя цифровизация предлагает многочисленные преимущества, она также создает проблемы и этические соображения. Необходимо решить вопросы, связанные с конфиденциальностью данных, авторским правом и подлинностью цифровых копий. Более того, существует необходимость в международном сотрудничестве для создания стандартизированных методов хранения цифровых данных, обеспечивающих согласованность и точность в различных проектах [5, с.423].

Цифровизация исторических памятников представляет собой значительный шаг вперед в области сохранения культуры. Сочетая технологические инновации с сохранением исторического наследия, мы можем гарантировать, что наше богатое наследие не будет потеряно под разрушительным воздействием времени. Цифровые копии служат мостом между прошлым и будущим, позволяя поколениям оценить красоту и значимость исторических памятников со всего мира. Поскольку технологии продолжают развиваться, оцифровка исторических мест будет играть все более важную роль в сохранении сущности человеческой цивилизации на века вперед.

Казахстан, страна с богатой историей и культурой, является домом для множества исторических памятников, датируемых столетиями. От древних городов Шелкового пути до средневековых крепостей — эти места свидетельствуют о разнообразном наследии страны. С появлением технологий цифровизации исторические сокровища Казахстана тщательно сохраняются, обеспечивая их доступность и ценность для будущих поколений. В этой статье рассматривается, как оцифровка исторических памятников в Казахстане не только сохраняет прошлое, но и открывает новые возможности для исследований, образования и культурного признания [6, с.296].

Такие методы оцифровки, как 3D-сканирование, фотограмметрия и лазерное картографирование, используются для создания подробных цифровых копий исторических памятников Казахстана. Такие места, как мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави, объект Всемирного наследия ЮНЕСКО, и древний город Отрар, поселение Ботай где впервые на территории Евразии была одомашнена лошадь, сохраняются в цифровом виде, фиксируя каждую сложную деталь. Эти цифровые модели служат защитой от стихийных бедствий, изменения климата и деятельности человека, обеспечивая сохранение культурного наследия Казахстана.

Цифровые копии исторических памятников Казахстана разрушают географические барьеры. С помощью технологий виртуальной реальности (VR) и дополненной реальности (AR) люди со всех уголков земного шара могут совершать виртуальные туры по таким знаковым местам, как петроглифы Тамгалы Тас или мавзолей Айша Биби. Эта повышенная доступность способствует чувству глобального культурного понимания и признания, делая наследие Казахстана частью общей мировой истории.

Включение цифровых копий в образовательные программы открывает мир возможностей. Студенты могут в интерактивном режиме исследовать древний город Сауран или подробно рассмотреть архитектурные чудеса мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави, и все это не выходя из своих классов. Эти цифровые ресурсы служат иммерсивными образовательными инструментами, вызывая любопытство и интерес к истории Казахстана среди молодого поколения.

Цифровизация не только сохраняет исторические места, но и способствует развитию туризма. Виртуальные туры и приложения AR позволяют потенциальным туристам изучать достопримечательности Казахстана удаленно, побуждая их посетить их лично. Более того, цифровые путеводители обогащают посетителей, улучшая их понимание исторического и культурного значения мест, которые они посещают [7, с.298].

Сотрудничество с международными организациями и экспертами в области цифровой сохранности имеет решающее значение. Обмениваясь знаниями и опытом, Казахстан может извлечь выгоду из передового мирового опыта, гарантируя точность и подлинность цифровых копий. Международное партнерство также способствует обмену идеями, способствуя инновациям и повышению общего качества усилий по сохранению цифровой информации.

Значимую роль в идентификации настоящего с прошлым играет научное исследование, изучение, возрождение, воссоздание объектов историко-культурного наследия и обеспечение их сохранности. Объекты историко-культурного наследия являются непосредственными объектами туризма, благодаря которым растет показатель узнаваемости нашей страны и планируется увеличение потока туристов.

Историко-культурное наследие Казахстана на сегодняшний день насчитывает более 25 000 объектов, из которых 12 000 имеют статус памятников истории и культуры, 13 000 – значатся в Списках предварительного учета объектов историко-культурного наследия областей, городов республиканского значения, столицы. Из совокупного количества памятников истории и культуры статус памятников истории и культуры всемирного наследия имеют 10 памятников и таким образом в долевом соотношении к совокупному количеству памятников составляет – 0,09 %.

Принятая в 2004 году Государственная программа «Мәдени мұра» дала импульс развитию сферы историко-культурного наследия.

Следующим значимым толчком для развития сферы историко-культурного наследия стала программная статья Елбасы «Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру», основной задачей которой являлось создание культурно-географического пояса святынь Казахстана и был объявлен старт проекта «Сакральная география Казахстана».

В ходе реализации проекта в 2018-2020 годы был сформирован Список сакральных объектов, состоящий из 206 объектов общенационального значения, 575 объектов местного значения, выпущены 60 видеороликов о сакральных объектах Казахстана на казахском, английском и русском языках, создана виртуальная карта с 3D-турами общенациональных сакральных объектов и интерактивная карта региональными сакральными объектами, а также проведена их оцифровка.

Созданы республиканские музеи-заповедники «Бозок» в городе Нур-Султан и «Ботай» в Северо-Казахстанской области.

Также программа «Рухани жаңғыру» дала импульс обновлению инфраструктур объектов историко-культурного наследия. В рамках реализации программы завершено строительство визит-центров музеев-заповедников «Танбалы» в Алматинской области, «Отырар» в Туркестанской области, «Улытау» в Карагандинской области и полная их музеефикация. Начато строительство визит-центров «Сарайшык» в Атырауской области, «Ордабасы», «Гаухар-Ана», «Сауран» в Туркестанской области. Визит-центры наряду с административными помещениями и залами для посетителей, будут оснащены комфортабельными гостиничными номерами и блоком обслуживания туристов питанием.

Основой сохранения объектов историко-культурного наследия является поддержка их технического состояния в максимально подлинном историческом облике путем проведения научно-реставрационных работ.

Цифровизация исторических памятников в Казахстане представляет собой значительный шаг на пути к сохранению богатого культурного наследия страны. Используя передовые технологии, Казахстан не только сохраняет свое прошлое, но и гарантирует, что это наследие будет доступным, образовательным и вдохновляющим для будущих поколений. Благодаря международному сотрудничеству и общей приверженности сохранению культуры исторические памятники Казахстана будут и дальше служить свидетельством яркой истории страны и непреходящей культурной самобытности.

Настоящее исследование финансируется Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19676333). Средства выделены на реализацию проекта по грантовому финансированию по научным и (или) научно-техническим проектам на 2023-2025 годы.

Список литературы

Артыкбаев Ж.О. История Казахстана (90 вопросов и ответов) Астана, 2004г.- 159с.

Воронина В.Л. Доисламская символика в архитектуре Средней Азии и зарубежного Востока // АН. 1985. - №33.

Petrov, A.A. and A.N. Asaul (2014). Dynamic model of strategic plan (based on Saint Peterburg's infrastructure analysis). WORLD APPLIED SCIENCES JOURNAL. Vol. 31 (7), pp: 1385-1392.

Прибыткова А.М. О некоторых местных традициях в зодчестве Средней Азии IX-X вв. // АН. 1958. - №10.

Азизян И.А., Добрицына И.А., Лебедева Г.С. Теория композиции как поэтика архитектуры. – М.: Прогресс-традиция, 2002. – 495 с.

Мухин А.С. Архитектура и архетип. – СПб.: СПбГУКИ, 2013. – 308 с.

Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии. Материалы Международной конференции, Самарканд, 7-8 сентября 2009 г. —МИЦАИ, SMI-ASIA, 20Ю. - 332 стр.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ: К ВОПРОСУ ОБ ИССЛЕДОВАНИИ

Николаев И.В., Мырзахметова А.Ж.
Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
Stefanidi.078@mail.ru, amyrsakhmetova@gmail.com

Историческая память – основа существования общества, страны, цивилизации. Ее основы прививаются в семье с первых дней жизни маленького человека, затем развиваются в школе, в обществе. Вопрос отношения к прошлому и его интерпретации занимает важное место в политическом дискурсе любого государства, и определяющего геополитическую ситуацию, и того, что находится на периферии глобального политического поля. Любой нации необходимо подкрепление ощущения права на существование, которое, в свою очередь, необходимо обосновывать, то есть лигитимизировать. По мнению экспертов, понимание своей истории дает возможность личности, обществу, и народу в целом, не чувствовать себя вырванными из исторического контекста, самим формировать свою судьбу, трезво определяя свое реальное «местоположение» в современности. Будущее невозможно без опоры на историческое прошлое. В той незримой войне смыслов и ценностей, которая разыгрывается на планете каждый день, сохранение исторической памяти – это единственный способ самосохранения вообще.

Являясь одним из феноменов общественного сознания, историческая память обладает не только значительной инерционной устойчивостью, но и подвергается определенным изменениям в процессе исторического развития. Историческая память выступает в качестве объекта целенаправленного воздействия как со стороны государства, так и ряда других заинтересованных сторон, стремящихся таким образом обеспечить либо сохранение ее фундаментальных положений для будущих поколений, либо же, напротив, ее переформатирование в угоду претендующим на власть силам. Вследствие этого сохранение исторической памяти было и остается важнейшим фактором обеспечения национальной безопасности страны. Особенно остро такой вопрос стоит в настоящее время, когда отдельные страницы прошлого превратились в информационное поле самой ожесточенной борьбы за историческую правду и справедливость. В результате целенаправленного деструктивного информационного воздействия на сознание людей происходит размывание исторической и национальной самобытности суверенных государств, преднамеренно ослабляются патриотические чувства граждан, предпринимаются попытки перекодировать традиционные духовно-нравственные ценности и нормы. Наконец, фальсификация прошлого выступает непосредственным инструментом дестабилизации внутриполитических процессов. В связи с этим особую актуальность приобретает задача выработать четкие критерии оценки событий и роли личностей в истории государства, не допустить развития идей, которые будут работать против консолидации общества в будущем.

Перед учеными-историками стоят задачи по осмыслению истории с позиций академической науки и созданию целостной национальной исторической картины, по расширению тематического поля исследований в области новейшей истории. Требует серьезного научного осмысления казахстанская модель государственного строительства, роль личности Главы государства на современном этапе национальной истории. Предстоит сделать прорыв в проведении междисциплинарных исследований, а также радикально обновить исследовательский инструментарий, подходы и методы, использовать инструменты исторического моделирования и прогнозирования, позволяющие выявлять тенденции, связанные с будущим. Важная роль в решении столь масштабных задач отводится ученым-историкам. И, безусловно, сегодня можно сказать, что историческая память (также коллективная, или социальная память) — это система социокультурных методов и институтов, контролирующих и преобразующих важное для настоящего момента социальное знание в информацию о прошлом для передачи новым поколениям накопленного общественного опыта.

После распада Советского Союза бывшие республики – включая новообразованную Республику Казахстан – оказались в своего рода идентификационном и легитимационном

вакууме. Новая казахстанская политическая элита, формально представляющая разрыв с коммунистическим режимом, не могла больше обращаться к символическим и историческим нарративам, служившим основанием прежней, советской идентичности. С проблемами подобного рода столкнулись и другие страны бывшего социалистического блока.

Термин «историческая политика», возникший в 1980-е годы в ФРГ и заново введённый в оборот в 2004 году группой польских историков, быстро получил распространение в других посткоммунистических странах. Именно им стали обозначать резкую интенсификацию использования истории в политических целях, которая произошла в начале XXI века в Восточной Европе [1, с.11]. С точки зрения Алексея Миллера, политизация истории – извечный и, по большому счету, неизбежный феномен [2, с.11]. Политика памяти – общественные практики и нормы, регулирующие коллективную память – так же неизбежна, и так же существует с древнейших времен. В свою очередь историческая политика представляется новым, специфическим феноменом, существование которого возможно в демократических или квази-демократических обществах, допускающих – хотя бы формально – плюрализм мнений и интерпретаций [2, с.44]. Он определяет ее как «набор практик, с помощью которых отдельные политические силы стремятся утвердить определенные интерпретации исторических событий как доминирующие» [2, с.62]. Признавая историческую политику частным случаем политики памяти, Миллер предлагает использовать первое понятия как «исследовательский термин для обозначения региональной специфики политизации истории в Восточной Европе» в начале XXI века [1, с.34].

Историческая политика используется, в первую очередь, для легитимации действий существующей власти, а политика памяти — для формирования коллективной и национальной идентичности, которая призвана эту деятельность поддерживать. Одной из важных научно-теоретических задач, предваряющих непосредственное изучение национально-государственной идентичности и особенностей её формирования в современных условиях, является выработка приемлемого определения данного понятия. Начиная такой теоретический поиск, следует обратиться к более широкому и востребованному в современном социо-гуманитарном знании термину «идентичность». Понятие «идентичность» на сегодняшний день является одним из наиболее используемых, но в то же время до конца неопределенных в социальных и гуманитарных дисциплинах. «Можно сказать, – пишет З. Бауман, – что «идентичность» становится призмой… Признанным объектам изучения социальных наук присваиваются новые формулировки и придается новый вид, чтобы они соответствовали 14 дискуссиям, ныне вращающимся вокруг оси «идентичности» [3, с.15]. Первоначальная популярность понятия «идентичность» связана, прежде всего, с развитием психоанализа, социальной психологии и, несколько позже, социологических наук в XX веке.

Первый – психоаналитический подход к пониманию идентичности – представлен в работах А. Адлера, Г. Маркузе, Э. Эриксона. При этом важно заметить, что в рамках психоаналитической традиции происходит своеобразный «дрейф» в осмыслении природы идентичности: от ее интерпретации исключительно в ракурсе бессознательного к интегративным биосоциальным подходам. Наиболее рельефно подобный взгляд обозначен в трудах Эриксона, для которого идентичность – это, главным образом, целостность и непротиворечивость внутренней структуры личности, сбалансированность ее когнитивных, психоэмоциональных и поведенческих компонентов [4, с.78].

Вторая группа подходов к пониманию и определению национально-государственной идентичности проистекает из традиции осмысления нации как политического явления. Она берет свое начало в работах европейской политической философии XVIII - XIX вв. и активно развивается уже в XX столетии в русле широкого историко-философского взгляда на коллективную идентичность в целом и на национально-государственную идентичность как её важнейшую разновидность.

Третья группа подходов определяет понятие «идентичность» как социально-коммуникативное явление, через ценностную и символическую её природу. При всех своих теоретических и методологических разночтениях, указанные концепции объединены выраженной детерминантой социальности, идеей, что именно коммуникативное взаимодействие есть базовый механизм формирования идентичности на основе воспроизводства смысловых и символических систем, распространения социальных ценностей и установок.

Думается, что преимущество социально-коммуникативного взгляда на идентичность состоит именно в его вариативности, взаимосвязанном рассмотрении коммуникативной и динамической составляющих, что особенно актуально в условиях «информационного общества»

начала XXI века, социального пространства «высоких скоростей», подверженного глобальным трансформациям.

Четвёртая группа подходов к пониманию феномена идентичности несёт в себе выраженные макросоциальные акценты. Идентичность рассматривается как явление, коллективное по своей природе, в основании которого лежат не только микро-социальные взаимодействия «человек-человек», прямая ретрансляция социокультурного опыта, но и структурно-функциональные свойства больших социальных общностей, генетика которых обусловлена самой природой и логикой организации социокультурного пространства во всём многообразии его измерений: институциональном, психологическом, идейно-символическом. Представляется, что именно такой взгляд на генетические корни феномена идентичности является наиболее продуктивным и для изучения её «частного случая» - национально-государственной идентичности.

Анализ социокультурной природы национально-государственной идентичности побуждает нас обратиться к феномену исторической памяти, рассмотреть проблему сопряжённости образа прошлого и сформировавшейся в обществе модели самоидентификации «мы» в отношении «других».

По мнению многих учёных, на рубеже XX-XXI столетий обозначился кризис национально-государственных идентичностей, связанный, прежде всего, с политическими, технологическими и культурными трансформациями начала третьего тысячелетия: глобализацией, развитием интернет-технологий и сопутствующей этому «виртуализацией» повседневности, и становлением транснациональных идентичностей, регионализацией политического пространства и всплеском локальных самоидентификаций. В этих условиях национально-государственные идентичности испытывают двойное давление: со стороны наднациональных и субнациональных - региональных, локальных, виртуально-сетевых - идентификационных «вызовов». Особо остро тенденция кризиса национально-государственных идентичностей прослеживается в многосоставных обществах, в которых к традиционным факторам (таким, как этническая неоднородность, территориальная и социокультурная фрагментация и т.д.) добавляются новые тенденции, связанные с процессами политико-культурной глокализации. Национально-государственная идентичность представляет собой механизм политической и культурно-психологической интеграции человека в национальную общность (как этнически однородную, так и неоднородную, фрагментированную), репрезентацией которой выступает образ «мы» как воображаемого сообщества, поддерживаемый посредством института государства и политико-культурной традиции государственности. При этом полномасштабный анализ национально-государственной идентичности возможен исключительно в контексте осмысления её культурно-исторической и символической природы, поиска макрополитических оснований её трансформации в начале XXI века.

Политика идентичности, какой бы она ни была по своему содержанию и направленности, всегда в той или иной мере опирается на коллективный образ прошлого, систему исторических представлений, сложившихся в обществе. Подробное описание возникновения термина «историческая политика» приводит известный российский ученый А.И. Миллер: «…Термин «историческая политика» — Geschichtspolitik — возник в 80-е годы в Германии [1, с.73]. Тогда он однозначно был ругательным. В 2004 году группа польских авторов опубликовала статью, которая называлась «Историческая политика» (Polityka historyczna), в которой они говорили, что это вещь очень правильная и нужная. Все страны используют историю в своей политической борьбе с соседями, и мы, поляки, тоже должны этим заниматься. Это совсем не стыдно, но при этом так важно, что это дело нельзя оставлять только историкам». Тем не менее, автор монографии считает необходимым отказаться от крайних оценок исторической политики исключительно как переписывания истории в угоду политической конъюнктуре. На наш взгляд, даже сегодня, когда те или иные события прошлого с завидной регулярностью становятся «разменной монетой» в геополитических играх, необходимо придерживаться более широкого и системного взгляда на содержание государственной исторической политики. Поэтому считаем возможным предложить определение, которое было сформулировано автором монографии совместно с В.В. Бушуевым: «…Под государственной исторической политикой мы пониманием систематизированную, целенаправленную деятельность национальных политических элит, управляемых ими политико-административных структур, сотрудничающих с государством общественных организаций по формированию (конструированию) и поддержанию определенных и с теоретических представлений в обществе и на внешнеполитической арене. Каждый век пытается сформулировать свою концепцию прошлого. Каждый век заново пишет историю прошлого, соотнося ее с главной

темой своего времени» [4, с.73]. В ходе осмысления конструктивистского взгляда на формирование массовых представлений о прошлом становится ясно, что речь идёт не о едином теоретическом подходе и даже не о родственных методах анализа, а о совокупности подходов, по-разному понимающих сам процесс «конструирования». В одних случаях подразумевается конструирование представлений о прошлом в том понимании, которое берет свое начало с теории Бергера-Лукмана, то есть исследователи говорят о сложном процессе социального воспроизводства исторических значений и смыслов. В других акцент сделан на коммуникативных аспектах социальной памяти и национальной идентичности.

В современном мире «политика памяти», рассматриваемая как инструмент формирования национально-государственной идентичности, может быть охарактеризована как многоступенчатая целенаправленная деятельность по конструированию смыслового и символического полей национально-государственной самоидентификации при помощи исторических сюжетов, выступающих фундаментальным основанием ключевых идентификационных образов, с которыми ассоциирует себя общество [5, с.32].

Вырисовывается ряд специфических моментов «воздействия» государства на национальную идентичность посредством обращения к образу прошлого. При этом решение задач государственной «исторической политики идентичности» напрямую зависит от эмоциональных контекстов социальной динамики, существующих в обществе политических настроений, их возможных флуктуаций, а также наличия у государства ресурсов и эффективных механизмов управления ими. Поэтому, осуществляя «политику памяти», современное государство реализует ряд взаимосвязанных стратегий политического управления, таких, как стратегия управления социально-политическими эмоциями; стратегия управления политическими смыслами; символическая политика - стратегия управления политическими символами. Следовательно, можно отметить, что историческая политика по формированию национально-государственной идентичности представляет собой целенаправленный процесс комбинированного воздействия на базовые – смысловые, эмоциональные, символические – компоненты «идентификационной матрицы» общества.

При этом государственная «политика исторической памяти» предполагает целенаправленное воздействие властных субъектов на представления, смыслы и символы, которые имеют историческую природу, тесно связаны с сюжетами прошлого. Ключевая, но далеко не единственная цель этого целенаправленного воздействия – формирование и воспроизводство национально-государственной идентичности. Другие крайне важные задачи политики памяти современных государств – консолидация общества на основе базовых политических ценностей, обеспечение полноценной политической социализации и межпоколенческой преемственности, защита национальных интересов на международной арене.

В последние десятилетия изучение исторической памяти стало распространенной исследовательской установкой, широко представленной в различных отраслях социогуманитарного знания. Необходимость ее глубокого, всестороннего и комплексного глубокого научного изучения диктуется рядом обстоятельств. Если на протяжении практически всей предыдущей истории человечества традиционными сферами соперничества и противоборства государств являлись суша и море, а позже – воздух и космос, то в настоящее время ареной такого противостояния выступает современное информационное пространство. Именно здесь ведется активная борьба за умы и настроения людей на поле поиска исторической правды и справедливости. Общеизвестно, позитивный образ прошлого способен оказать значительное стимулирующее воздействие на формирование жизненных стратегий различных социальных групп, выступить в качестве одной из ведущих движущих сил развития страны в XXI столетии. В данном контексте значительный научно-теоретический и практический интерес представляет национальное измерение исторической памяти жителей Беларуси, выявление и глубокий научный анализ ее социально-демографических и региональных особенностей. С конца XX – начала XXI века в мире активно разворачивается процесс виртуализации и цифровизации исторической памяти. Наряду с традиционными средствами ее хранения и воспроизводства информация о прошлом находит отражение на страницах веб-сайтов, в социальных сетях, интернет-порталах. Изучение недостатков и преимуществ, особенностей и последствий формирования исторической памяти в режиме онлайн представляет особое практически значимое направление социологических исследований и пока еще ожидает своих авторов

К сожалению, в наши дни информационное пространство изобилует псевдонаучными концепциями, трактующими историю исходя из собственных интересов и представлений, а не

руководствуясь логикой научного исследования. В этом ключе работа академического сообщества, экспертов, сферы просвещения представляет важнейшее значение. Объективная история является основой исторического самосознания гражданской нации, казахстанской идентичности и модернизации общественного сознания. Для политики мира и согласия принципиально важны уроки истории, свободной от политической конъюнктуры. Нам нужно четко понимать, что любое искажение фактов – может привести к непоправимым последствиям. Начиная от модернизации общественного сознания, мы плавно подошли к пониманию важности сохранения памяти исторической, ее переосмыслению, созданию фундаментальной основы нашего мировоззрения. Модернизация общественного сознания, формирующая новые ценности, не может обойтись без модернизации исторического сознания. В Республике Казахстан курс политики памяти был предопределен принятой в 1995 г. «Концепцией становления исторического сознания в Республике Казахстан». Важность принятия такого документа в процессе созидания нового государства диссонирует с отношением к памяти об историческом прошлом [6, с. 2].

За годы независимости в Казахстане были разработаны государственные программы по сохранению культурного наследия и реализации культурной политики. Одной из важнейших таких программ явилась программа «Культурное наследие – Мәдени Мұра» (2004), целью, которой было изучение, сохранение и восстановление историко-культурного наследия страны. С практической стороны данная программа активизировала архивные исследования для системного изучения истории Казахстана [7, с. 3]. Но, учитывая современные процессы, считаем, что работа в данном направлении требует продолжения и углубления.

Гордость за прошлое, прагматичная оценка настоящего и позитивный взгляд в будущее являются залогом успеха нашей страны. Именно поэтому политика исторической памяти Казахстана не направлена против кого-либо, а является полем внутренней духовной работы нашего общества. Наша страна всегда была многонациональным государством. Одним из ключевых факторов гармоничного и бесконфликтного развития многонационального общества является развитие у его членов гражданской идентичности, опирающейся на разделяемые большинством населения принципы. Это способствует укреплению единства власти и общества, сплочению населения государства под эгидой единой гражданской нации, снижению риска межнациональных конфликтов и сепаратистских тенденций.

Формирование политики исторической памяти и исторических знаний у общества в целом является важным вопросом существования и воспитания современного общества. Ведь сегодня понятно, что на основе того, как человек воспринимает те или иные события прошлого и настоящего, умеет анализировать и правильно трактовать имеющуюся информацию и на основании всего этого делать соответствующие выводы, формируется личность современного гражданина страны. Думается, что патриотизм общества не может формироваться без сохранения исторической памяти.

Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта по гранту AP14872088 «Национальное историознание – сердцевина интеллектуальной истории Казахстана 40-х – 50-х годов XX века» (2022–2024 гг.) (Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан).

Список литературы

Миллер А. и др. Историческая политика в России: новый поворот? // Историческая политика в XXI веке. -Москва: Владос, 2012. -367 с.

Поцелуев С. П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме // Политические исследования. - Москва: Омега- Л, 2007. -75 с.

Бауман З. Индивидуализированное общество. - Москва: Владос, 2005. - 176 с.

Бушуев В.В., Титов В.В. Национально-государственная идентичность в современном мире и роль исторической политики в её формировании (теоретико-методологический анализ) // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. История и политология. - 2011. - №4. - С. 80–82.

Art D. The politics of the Nazi past in Germany and Austria. – Cambridge University Press, 2005; Connerton, P. The spirit of mourning: history, memory, and the body. Cambridge University Press, 2011.-112p.

Галиев, А. А. Политика памяти в странах Центральной Азии и проблемы нациестроительства / А. А. Галиев // Вестник Кыргызского Национального Университета имени Жусупа Баласагына. – 2018. – № 2(94). – С. 89–93.
Медеуова К.А., Сандыбаева У.М., Наурзбаева З.Ж., Толгамбаева Д.Т., Ермаганбетова К.С., Мельников Д.Н., Кикимбаев М.Ж., Рамазанова А.Ч., Тлепберген А.Б., Жетибаев Е.Ж., Оразбаева Д.Е., Полтавец К.А. Практики и места памяти в Казахстане. Астана, 2017. – 15 с.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ В ИССЛЕДОВАНИИ А.К АБИЛЕВА

Нұрбай А.Е. руководитель отдела комплектования, учета, сохранности и использования документов
кгу «государственный архив карагандинской области по научно-технической документации»,
Республика Казахстан, г. Караганда
karaganda@mail.ru

Историко-культурное наследие является бесценным и невосполнимым достоянием не только каждого народа, но и всего человечества. За годы Независимости РК обеспечение сохранности памятников истории и культуры потребовало нового подхода и новых механизмов. В общей сложности с 1991 по 2020 год было проведено около 270 научно-реставрационных работ на памятниках истории и культуры Казахстана, передает корреспондент МИА «Казинформ».

По информации Министерства культуры и спорта РК, 26 декабря 2019 года Закон Республики Казахстан «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» был принят в новой редакции. Основной целью законопроекта является совершенствование законодательства в сфере историко-культурного наследия, обеспечение возрождения, сохранности и популяризации объектов историко-культурного наследия [1].

В КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации» на государственное хранение сданы документы кандидата исторических наук А.К.Абилева, который на протяжении долгих лет работал в КарГУ им. Е.А. Букетова. Результаты исследований А.К.Абилева имели огромную историческую важность и сданы на постоянное хранение в архив.

В кафедре истории университета КарГУ работали вместе с, доцентом А.К.Абилев кандидаты исторических наук, доценты такие как В.В. Евдокимов, С.У. Жауымбаев. Вместе они проводили исследования памятников истории и культуры Карагандинской области.

Нами был исследован отчет о научно-исследовательской работе 1986 года, где была проведена научно-исследовательская работа по выявлению, регистрации и изучение памятников культуры Карагандинской области.

В данной статье приводятся результаты отчетов его исследования изучении археологических раскопок поселения Кент и памятников культуры нашей области.

В 1986 году была проведена научно-исследовательская работа по выявлению, регистрации и изучению памятников культуры Карагандинской области. Руководителем темы был кандидат исторических наук, заведующей кафедрой, доцент Абилев А.К. Одним из направлений работы было выявление, регистрация и изучение памятников истории, градостроительства и архитектуры и монументального искусства. Этим занимался исторический отряд кафедры истории Казахской ССР. В целях подготовки описания памятников, поиска и сверки документальных фактов выявленных памятников была проделана большая работа по поиску и изучению источниковой базы: работа в архиве, работа с периодической печатью 1930-80-х гг., с научно-справочной художественно-публицистической литературой о Караганде, беседы с очевидцами тех или иных событий, консультации у специалистов и т.д.

При написании этого краткого отчета, во избежания дублирования некоторых материалов, они не придерживались строгого изложения по видам памятников, а в основном объединили их по тематической направленности (например, памятники Боевой Славы, памятные места, связанные с посещением Караганды С.М. Кировым и т.д.).

В отчете рассматриваются результаты охранных археологических раскопок поселения Кент. Поселение Кент открыто в 1984 году разведочной группой в составе Евдокимова В.В.,

Рудковского И.В. Оно находится в Кентском горном массиве, на правом берегу р. Кызелкент, в 8 километрах вверх по течению от с. Комсомол (Кент). Памятник расположен в излечине речки, напротив ущелья Алат [1, с. 8].

Приведены точные данные расположения данного культурного исторического памятника. Представлены результаты раскопа 1 вещевой инвентарь: изделия из металла, изделия из кости и рога, изделия из камня и керамики и раскопа 2: вещевой инвентарь, керамический комплекс.

На основе полученных материалов из двух жилищ эпохи поздней бронзы выясняются соотношения саргаринских и бегазы-дандыбаевских керамических комплексов.

Во второй части отчета представлены итоги группы по выявлению и изучению памятников истории и культуры города Караганды. Среди них это памятные места города, связанные с К.О.Горбачевым, первым начальником управления «Казахуглестрой» такие как Шахта им. Горбачева, улица К.О.Горбачева, Бюст К.О.Горбачева. С именем К.О. Горбачева – первого начальника управления Казахстройугля, человека, стоящего у истоков организации Карагандинского угольного бассейна и г. Караганды – связано много в истории города [1, с. 29].

Памятные места, связанные с посещением города С.М.Кировым: Шахта им. С.М.Кирова, здание ЦЭС, 2 памятника С.М.Кирову (серийного производства), Обогатительная фабрика, здание музыкального училища. С прибыванием С.М.Кирова в Караганде связаны 3 памятника: памятник-здание по ул. Ленина 10, где сегодня размещается здание Корпорации Казахмыс; памятник-здание ЦЭС; обогатительная фабрика [1, с. 28].

Памятные места города, связанные с И.А. Костенко, управляющим трестом «Карагандауголь»:

1. Шахта им. И.А. Костенко - Шахта им. И.А. Костенко находится по адресу Михайловское шоссе;
2. Могила И.А. Костенко - могила управляющего трестом «Карагандауголь» И.А. Костенко находится на территории шахты имени Костенко;
3. Улица им. И.А. Костенко - улица им. И.А. Костенко с протяженностью 550 метров до сих пор существует.

Приказом по Народному Комиссариату тяжелой промышленности (№1013) от 29 ноября 1933 года И.А. Костенко был назначен управляющим трестом «Карагандауголь» на место уехавшего К.О. Горбачева. Костенко принадлежал к тому типу руководителей, которые вышли из рабочих и закалились в классовой борьбе. Он рано признал труд шахтера [1, с. 31].

Во время исследовании собраны материалы и даны подробные описания к каждому из 20 памятников, связанных с историей Второй мировой войны.

Памятники боевой славы:

- Памятник Герою Советского Союза Н.Абдирову, который до сих пор стоит по улице Н.Абдирова;
- Бюст Герою Советского Союза Ульяны Громовой – находится на территории специализированной школы-лицей-интернат информационных технологий;
- Памятник-обелиск воинам-землякам, павшим на фронтах Великой Отечественной войны – находится в парке Железнодорожников района им. А.Бөкейхан;
- Архитектурно-мемориальный ансамбль боевой славы «Вечный огонь» - ныне парк Победы по улице Алиханова;
- Братская могила 17 советских воинов, умерших воспитателях Караганды – ныне Михайловское кладбище;
- Памятник-здание кинотеатра «Октябрь», в котором проводились митинги перед отправкой на фронт – ныне концертный зал «Шалкыма»;
- Памятник-здание, в котором размещался в 1941-1944 гг. эвакогоспиталь №39/70/71 – ныне филиал Медицинского университета по адресу ул. Ерубаева, 18;
- Памятник-здание, в котором размещался филиал эвакогоспиталя №3970/71 – ныне университет «Болашак» по адресу ул. Ерубаева,16/6;
- Памятник-здание, в котором размещался эвакогоспиталь №3972 в 1941-1942 гг. – ныне хирургический корпус городской больницы по адресу пр. Сейфуллина, 13;
- Памятник-здание, в котором размещался эвакогоспиталь №1776 в 1943-1944 гг. – ныне Областная клиническая больница по адресу пр. Бухар Жырау, 20;
- Памятник-здание, в котором размещался эвакогоспиталь №3414 в 1942-1943 гг. – ныне Дворец Культуры железнодорожников по адресу ул. Маметова, 111;

- Завод имени А.Н.Пархоменко, созданный на базе эвакуированного в 1942 году Луганского завода горношахтного оборудования (выпускал корпуса «Катюш» и другие виды оружия) – Карагандинский машиностроительный завод имени Пархоменко;

- Карагандинская Ордена Трудового Красного Знамени кондитерская фабрика, созданная в декабре 1942 года на базе оборудования эвакуированной кондитерской фабрики города Астрахани – АО «Конфеты Караганды».

Так же были выявлены те памятники, которые на в тот период были обнаружены:

- Бюст Герою Советского Союза Зое Космодемьянской;

- Бюст Герою Советского Союза Александру Матросову;

- Памятник пионеру-герою Володе Дубинину;

- Памятник-обелиск боевой славы;

- Обелиск воинам-учителям-карагандинцам, павшим на фронтах Великой Отечественной войны;

- Мемориальный комплекс боевой славы [1, с. 34].

Памятные места, связанные с именем Игоря Лободы:

1. Улица им. И.Лободы – по сей день существует;

2. Мемориальная доска на доме, в котором жил И.Лобода.

Исследователями был собран материал с описанием подвига И.Лободы, начальника участка шахты №22. Указом Президиума Верховного Совета СССР «За проявленное мужество при ликвидации аварии и спасение шахтеров на шахте №22 комбината «Карагандауголь», наградить Лободу И.Г. Орденом Ленина посмертно» [1, с. 35].

Памятные места, связанные с посещением города Космонавтами:

1. Гостиница «Чайка» - по сей день гостиница Чайка по ул. Мичурина, 11;

2. Здание аэропорта, в котором встречали космонавтов А.Г. Николаева, П.Р. Поповича, В.В. Терешкову, после приземления.

Собраны материалы о посещении города космонавтами космических кораблей «Восток 3», «Восток 4», «Восток 6», а также материал, посвященный связям шахтеров Караганды с этими космонавтами, ставшими почетными гражданами города Караганды (Г.С. Шонин, В.Н.Кубасов, В.А.Шаталов, В.Н.Волков, В.В.Горбатко, А.в.Филипченко, М.Н. Рукавишников, Г.Т.Береговой и др.) [1, с. 35, 36].

Памятник «Шахтерская слава».

Место нахождения: Центральный вход ЦПКиО 30-летия ВЛКСМ – ныне пр. Бухар Жырау, площадь перед Дворцом культуры горняков. Дата: 1974 год.

Архитекторы: Н.Малков, скульптор А.Биллык.

«6 ноября 1974 года состоялось торжественное открытие памятника, две огромные фигуры на подчеркнуто простом постаменте словно выросли из глыбы угля. Высоко над головой вознесли они его пласт. Монумент «Шахтерская слава» стал олицетворением каждодневного подвига шахтеров, грандиозности строительства нашего молодого города» написали они [1, с. 37].

Памятники Градостроительства и архитектуры.

С помощью специалистов отдела архитектуры, института Горсельпроект, а также, используя периодическую печать в 50-80-х годов, описано 7 памятников этой группы:

- Здание Ленинского РК Компартии Казахстана.

- Здание музыкальной школы – ныне Специализированный межрайонный суд по делам несовершеннолетних Карагандинской области по адресу ул. Алалыкина, 9.

- Дворец культуры горняков – ныне здание Дворца культуры горняков по адресу пр. Бухар Жырау, 32.

- Областной драматический театр им. К.Станиславского – ныне здание областного драматического театра имени К.С. Станиславского по адресу по адресу Б. Мира, 19.

- Дворец спорта им. Н.Абдирова – по сей день здание Дворца спорта им. Н.Абдирова который находится по пр. Бухар Жырау, 53.

- Градостроительный ансамбль на площади Конституции СССР.

- Градостроительный ансамбль в южной части площади им. 50-летия Октябрьской Социалистической революции [1, с. 37, 38].

В г. Караганде обнаружено и изучено 83 памятников истории и культуры. Они связаны в основном с посещением города выдающимися деятелями, известными организаторами промышленного производства и космонавтов. Собраны материалы включены в Свод памятников

истории и культуры Карагандинской области. В результате исследовании в данном отчете нами было обнаружено 25 памятников Карагандинской области.

Данные исследовательские отчеты могут быть использованы для написания научных статей и исследовательских работ по истории нашего региона. Дальнейшие исследования памятников истории и культуры Центрального Казахстана должны быть продолжены краеведами, историками и архивистами, а также будут интересны для будущего поколения нашей страны.

Список литературы

Интернет ресурсы: http://www.inform.kz. Дата обращения: 16.10.2023 г.
КГУ ГАК Фонд №63 – Карагандинский Государственный Университет
им. Академика Е.А. Букетова, оп.4-1, д.330.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНА ЭТНИКАЛЫҚ ҚАЗАҚТАРДЫҢ КӨШІП КЕЛУ КЕЗЕҢДЕРІ

Нығметова Ж.Т.
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
«8D02202-Тарих» ББ докторанты
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Қазақстан Республикасының Халықтың көші қоны туралы заңына сай, толыққанды Қазақстанның азаматы статусын алғанға дейін «қандас» статусы бір жыл көлемінде қолданады. Әлемнің 40 елінде 5 миллионға жуық қазақтар өмір сүруде.

Тарихта Тұңғыш президентіміз ел өміріндегі қарбалас шақ қауырт жұмыстарға қарамастан 1991 жылы «Алыстағы ағайынға ақ тілек» айтып, қысылтаяң қиын сәттерде төрткүл дүниенің төртбұрышына шашылған қандастарымызды жер бетіндегі жалғыз ортақ Отанымыз Қазақстанға шақырады.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін 1991 жылдың 16 желтоқсан күні жариялаған болса, осы жылдың 31 күні, яғни екі аптадан кейін Н. Назарбаев қазақ радиосы арқылы бірінші рет шеттегі қазақтарды шақырып сөз сөйлеген екен. Осылайша егемендік жариялағанымызға екі ақ апта өтісімен тұңғыш Президент бірден тарыдай шашылған қандастарды ата жұртқа шақырады [1]. Содан бері ұлы көш басталды.

1991 жылы қазақтар Қазақстан халықтың тек **40%-ын** құраған еді. Бұл мәселені шешудің бір жолы ретінде этникалық репатриация таңдалды. Оны шартты түрде үш кезеңге бөлуге болады:

Бірінші кезең. 1991-2000 жылдар.

Этникалық қазақтардың көшіп келуі жөніндегі саясатты іс жүзінде іске асырудың алғашқы қадамы тәуелсіздік алғанға дейін, яғни 1991 жылы 18 қарашада жасалды. Себебі ол кезде біздің отандастарымыздың тарихи және этникалық Отанына оралуына және қоныс аударуына негіз болған **«Басқа республикалар мен шет елдерден ауылдық жерлерде жұмыс істеуге ниет білдірген жергілікті ұлт өкілдері Қазақ ССР-іне көшірудің тәртібі және шарттары туралы»** Қазақ КСР Министрлер Кабинетінің Қаулысын қабылданды.

1992 жылғы 26 маусымда ҚР Жоғарғы Кеңесі қабылдаған «Көші-қон туралы» Заңы тәуелсіз Қазақстанға ұлты қазақ адамдарды ұйымдасқан түрде қоныс аударуын реттеуге бағытталды. Аталған Заңға сай елімізде көшіп келушілердің саны (квотасы) оларды қабылдап, орналастырып, бейімдеу үшін қажетті материалдық-қаржы ресурстары белгілене бастады. Осы ретте 1993 жылы **10000 отбасыға** (шамамен 40 000 адамға) квота белгіленді. Квота саны жыл сайын қосылып отырды.

Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің 1991-2008 жылдардағы мәліметтері бойынша (1-кесте) Қазақстан 706 052 адамнан тұратын 179 521 қазақ отбасын қабылдады, бұл халықтың өз ішінде топтасуының басталғанын көрсетті. Оның тарихи аумағы, елдегі демографиялық жағдайды жақсартудың оң нәтижесі.

1-кесте. Қазақстан Республикасына этникалық қазақтардың қоныс аударуы, 2008 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша [2; 284]

Шығу елі	Отбасылар саны	Адамдар саны	мигранттардың жалпы санынан %
Өзбекстан	108 174	421 630	59, 72
Түркіменстан	14 879	57 544	8,15
Россия	10 083	32 806	4,65
Тәжікстан	2 713	11 476	1,63
Қырғызстан	1 762	7 135	1,01
Басқа шет елдері	354	962	0,13
Жалпы ТМД елдері	137 966	531 553	75,29
Моңғолия	20 080	96 755	13,70
Қытай	18 784	65 191	9,23
Иран	1 141	6 090	0,86
Түркия	860	3 373	0,48
Басқа алыс елдер	691	3 090	0,44
ТМД-дан тыс елдердің жалпы саны	41 556	174499	24,71
Барлығы	179 521	706 052	100

Есептеулер көрсеткендей, бұрынғы Кеңес Одағы республикаларынан 531 553 адам (75,29%), алыс шетелдерден 174 499 адам (24,71%) келген. Елдер бойынша: Өзбекстаннан – оралмандардың жалпы санының 59,72%, Моңғолиядан – 13,7%, Қытайдан – 9,23%, Түркіменстаннан – 8,15%, Ресейден – 4,65%. Бұл елдердің барлығында дәстүрлі түрде ауыл қазақтары басым.

Бұл ретте 1993-2001 жылдары Қазақстаннан Ресейге 61589 қазақ көшіп келгенін ескерген жөн. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасы Демография және көші-қон агенттігінің мәліметтері бойынша 1991-2000 жылдар аралығында Ресейден Қазақстанға 8490, яғни жеті есе аз келген. «Ресейден Қазақстанға этникалық қазақтардың қоныс аударуына қандай факторлар кедергі жасайды?» деген сұраққа: Ресейдегі қазақ қоғамдық ұйымдарының белсенділері мен жетекшілерінің дәстүрлі жауабы мынадай болды: «Біз ең алдымен экономикалық факторлар деп ойлаймыз. Екінші жағынан, қазақтар Ресейден неге көшуі керек?! Бұл олардың ықшам қоныстанған, ғасырлар бойы ата-бабалары өмір сүрген тарихи Отаны».

Көші-қон саясатының тиімділігін айқындаушы факторы 2000 жылғы 17 тамыздағы №1272 ҚР Мемлекеттік демографиялық саясатының тұжырымдамасы болды. Тұжырымдама 2000 жылдардың басында халықтың көші-қон шығындарын азайтуға және этникалық қазақтардың шығу елдерімен азаматтықтан шығудың оңайлатылған тәртібі туралы мемлекетаралық келісімдерге қол қоюы елдің демографиялық ахуалын дамытудың басымдықтары мен негізгі бағыттарын нақты айқындады. Репатриацияның бірінші кезеңін жалпы құқықтық базаның негізі қаланған уақыты деп санауға болады. Ол өз жемісін алғашқы жылдардың басынан бастап бере бастады. Сонымен бұл кезең, ресми мәліметтерге сай, халықтың елден жаппай кетуімен сипатталады. Елден кеткендердің негізі патша заманы мен Сталин режимі кезінде жер аударылғандар, тың және тыңайған жерлерді игеруге жіберілген славян және неміс халқының өкілдері болды. Сондықтан, осы аралықтағы көші-қонның теріс сальдосысы осы кезеңдегі халықтың табиғи өсімін толықтай жұтып қана қоймай, одан 2 есе асып та түсті деуге болады.

Екінші кезең. 2001-2011 жылдар.

Жалпы алғанда екінші кезең оралмандар санының тұрақты өсуімен, яғни көші-қонның оң сальдосымен сипатталады.

Бірінші кезеңде қабылданған нормативті-құқықтық негіз екінші кезеңде шеттегі қазақтардың тарихи және этникалық Отанына қоныс аударуына серпін берді деп айтуға болады:

- «Оралмандар үшін республикалық бюджеттен бөлінетін қаражатты мақсатты пайдалану қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1999 жылы 18 тамыздағы №1194 Қаулысы. Оған сәйкес оралмандардың келуін ынталандыру мақсатында жыл сайын

республикалық бюджет есебінен келген оралмандарға әлеуметтік көмек көрсетілді: тұрақты тұрғылықты жеріне тегін жол жүру және мүлкін тасымалдау, отбасының әрбір мүшесіне 100 АЕК мөлшерінде тұрғын үй сатып алу үшін қаражат бөлу, біржолғы жәрдемақы төлеу, азық-түлікпен қамтамасыз ету [3];

- 1997 жылғы «Халықтың көші-қоны туралы» ҚР Заңына 2001 жылы енгізілген түзетулер, оралмандарды Қазақстан Республикасы егемендік алған кезде одан тыс жерлерде тұрақты тұрған және Қазақстанға тұрақты тұру мақсатында келген шетелдіктер немесе азаматтығы жоқ ұлты қазақ адамдар ретінде айқындады. Түзетулерге сәйкес оралмандар тұрғын үй іздеуде көмек алмайды, яғни олар сатушыны іздеумен, келіссөздер жүргізумен, шартқа қол қоюмен, банктік шот ашумен өздері айналысады [4]. Бұл оралмандардың тұрғын үйді өздерінің таңдау мүмкіндіктерін және кеңістігін кеңейтті;

- 2000 жылдардың басында қабылданған Көші-қон процестерін мемлекеттік реттеу саласындағы негізгі ұлттық құжаттар, сондай-ақ 2000 жылғы қыркүйекте ҚР Үкіметінің қаулысымен мақұлданған Қазақстан Республикасының Көші-қон саясатының тұжырымдамасы.

Аталған тұжырымдамада этникалық қазақтардың тарихи отанына оралуының нәтижесі ретінде халықтың саны мен табиғи өсуін арттыруға, елдегі демографиялық жағдайын сауықтыру ретінде қарастырылды.

Тұжырымдамада көші-қон саясатының негізгі бағыттарын іске асыру мақсатында 2001 жыл 29 қазан № 1371 бекітілген «Қазақстан Республикасы Көші-қон саясатының 2001-2010 жылдарға арналған салалық бағдарламасы» әзірленді. Оны іске асыру елдегі көші-қон жағдайының айтарлықтай өзгеруіне қол жеткізуге мүмкіндік берді. Бағдарлама орта мерзімді (2001-2005 жж.) және ұзақ мерзімді (2005-2010 жж.) [5] перспективаға көзделді.

Көші-қон саясатының негізгі бағыттары ретінде көші-қон процестерін басқару жүйесін және заңнаманы жетілдіруде, оның ішінде қандастарға қатысты бұрынғы отандастарын отанына қайтаруға жәрдемдесу, қандастарды елдің әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси өміріне қайта ықпалдастыруды жан-жақты қолдау сияқты ережелер көрсетілген.

Қазақстан Республикасының Көші-қон саясатының 2000 жылғы тұжырымдамасын іске асыру аясында қол жеткізілген көрсеткіштер:

1) оралмандардың көшіп келу квотасы аясында жыл сайын санын ұлғайтылуы: **2001 ж. - 600, 2002 ж. - 2655, 2003 ж. - 5000, 2004 ж. - 10000, 2005 ж. - 15000, 2006 ж. - 15000, 2007 ж. – 15000 отбасы [6];**

2) Шарықтау шегі 2004-2008 жылдары болды, ол кезде қоныс аудару квотасы орта есеппен 97%-ға орындалды.

Оралмандарды қоныстандырудың негізгі аймақтары жұмыс күші көп, бірақ қазақ халқы басым облыстар – Оңтүстік Қазақстан, Алматы, Маңғыстау және Жамбыл облыстары болды. Бұл өңірлерге 459 иммигрант отбасы немесе 62,09% көшіп келді, бұл олардың жұмысқа орналасуында және баспанамен қамтамасыз етуінде белгілі бір қиындықтар туғызбайды. Осылайша, Өзбекстаннан келген көшіп келушілердің басым бөлігі (31,52%) Өзбекстанмен шектесетін Оңтүстік Қазақстан облысына қоныстанды (2-кесте).

2-кесте. Өзбекстаннан келгендерді қоныстандыру, 2008 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша [2; 286]

Облыстар мен республикалық маңызы бар қалалар	Отбасылар саны	Адамдар саны	Өзбекстаннан келгендердің жалпы санынан %
Солтүстік аймақ:	18446	92159	21,86
Солтүстік-Қазақстан обл.	2186	11 134	2,64
Павлодар обл.	2162	10 554	2,5
Батыс-Қазақстан обл.	1900	10 868	2,58
Қостанай обл.	4 059	17 176	4,07
Ақмола обл.	2 424	12 335	2,93
Ақтөбе обл.	5 127	26 828	6,36
Шығыс-Қазақстан обл.	588	3 264	0,77
Орталық аймақ:	25 001	91083	21,60
Атырау обл.	2 879	13 297	3,15
Маңғыстау обл.	11325	36 694	8,70

Қызылорда обл.	3 309	16 473	3,91
Қарағанды обл.	7 488	24 619	5,84
Оңтүстік аймақ:	63 748	234 357	55,58
Алматы обл.	14 173	46 805	11,10
Оңтүстік-Қазақстан обл.	40463	132 891	31,52
Жамбыл обл.	9 112	54 661	12,96
Республикалық маңызы бар қалалар	979	4 031	0,96
Астана	423	1 985	0,47
Алматы	556	2 046	0,49
Барлығы	108 174	421 630	100

3-кестеде тәжірибе көрсеткендей, қазақтардың тұрмыс жағдайына көбірек бейімделген Ресейден қазақтардың қоныс аударуы туралы мәліметтер келтірілген. Бұған олардың білім деңгейі, өндірістік біліктілігі, Қазақстанда сұранысқа ие орыс тілін білу, славян, батыс (неміс, латыш, эстон) және басқа халықтар арасында, көпконфессиялық қоғамда өмір сүру тәжірибесі ықпал етті. Қазақстанда туыстарының болуы, тұрғын үй мәселесін өз бетінше шешу мүмкіндігі, жұмысқа орналасу,

3-кесте. Ресейден келгендер бойынша есеп айырысу, 2008 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша [2; 294]

Облыстар мен республикалық маңызы бар қалалар	Отбасылар саны	Адамдар саны	Ресейден келгендердің жалпы санынан %
Солтүстік аймақ:	7 058	25 089	76,48
Солтүстік-Қазақстан обл.	1903	9 858	30,05
Павлодар обл.	1465	4259	13,0
Батыс-Қазақстан обл.	1211	3 159	9,63
Қостанай обл.	1015	2 794	8,52
Ақмола обл.	565	2 463	7,51
Ақтөбе обл.	813	2 322	7,08
Шығыс-Қазақстан обл.	86	234	0,71
Орталық аймақ:	1682	3 980	12,13
Атырау обл.	659	1213	3,70
Маңғыстау обл.	805	2285	6,97
Қызылорда обл.	64	135	0,38
Қарағанды обл.	154	347	1,06
Оңтүстік аймақ:	882	1942	5,92
Алматы обл.	457	1007	3,07
Оңтүстік-Қазақстан обл.	339	727	2,22
Жамбыл обл.	86	208	0,63
Республикалық маңызы бар қалалар	461	1 795	5,47
Астана	276	1318	4,02
Алматы	185	477	1,45
Барлығы	10 083	32 806	100

2012 жылдың басында **«Нұрлы көш» бағдарламасының** тоқтатылғанға дейін көші-қонның оң сальдосы сақталды. Жылдың аяғында көші-қон теріс сальдосы байқалып, 1 426 адамға кем болды.

Көші-қон сальдосының өзгеруіне және репатриация ағынының қысқаруына алғышарттар 2006 жылы қаланғанын атап өту қажет. Салалық бағдарламаның бірінші сатысын іске асыру негізінде репатриациялау саласында жүргізіліп жатқан мемлекеттік саясаттың тиімділігін елемей, орта мерзімді (2001-2005 жж.) және ұзақ мерзімді (2005-2010 жж.) перспективаға көзделген «Қазақстан Республикасы Көші-қон саясатының 2001-2010 жылдарға арналған салалық бағдарламасы» аяқталмағанына қарамастан, осы құжатқа қайшы Қазақстан Республикасы Көші-қон саясатының 2007-2015 жылдарға арналған жаңа тұжырымдамасы қабылданады.

Жаңа тұжырымдаманың мақсаты «заңсыз көші-қонды барынша қысқарту және іріктемелі көші-қонды қалыптастыру» жолымен елдің ұлттық бірегейлігі мен қауіпсіздігін сақтау және дамыту шеңберінде көші-қон ағындарының теріс салдарларын азайту болып айқындалды.

«Заңсыз көші-қонды қысқарту және іріктемелі көші-қонды қалыптастыру» салдарынан 2009 жылы квота толық игерілмеді. Бұл норманың **81,7%-ды** құрады. Репатриациялау көлемін толық орындалмаудың себептерінің бірі Үкіметтің оралмандар алдындағы өзінің қаржылық уәделерін орындамауы еді. Алынған қаражат тұрғын үй сатып алу үшін жеткіліксіз болды, бұл оралмандар алдында мемлекеттің қарыздар болуына алып келді.

Осы ретте объективті болу үшін 90-жылдардың соңында қабылданған мемлекеттік шаралар, оның ішінде Қазақстан Республикасының 2000 жылғы көші-қон саясатының тұжырымдамасы өзінің нәтижесі мен тиімділігін көрсеткенін атап өтуіміз абзал.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Көші-қон комитетінің Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының өтініші бойынша 1991 жылдан 2010 жылғы 1 шілдеге дейінгі кезеңдегі елдер бойынша репатриациялау туралы берілген ресми ақпараты 3-кестеде келтірілген.

3 кесте. Қазақтардың Қазақстанға қоныс аударуы, 1991 – 1 \ шілде 2010 ж.[2; 294].

Шығу елі	барлығы			мигранттардың жалпы санынан %
	отбасылар	отбасылардың жалпы санынан %	адам	
Өзбекстан	124 605	60,5	484 749	60,1
Түркіменстан	16 098	7,8	63 120	7,8
Ресей	10 905	5,3	34 894	4,3
Тәжікстан	2 752	1,3	11657	1,4
Қырғызстан	2 260	1,1	8611	1,1
Басқа ТМД елдері	350	0,2	928	0,1
Жалпы ТМД елдері	156970	76,2	603 959	74,9
Моңғолия	21 515	10,4	107 055	13,3
Қытай	24 772	12,0	83 181	10,3
Иран	1 148	0,6	5 881	0,7
Түркия	895	0,4	3441	0,4
Басқа алыс елдер	763	0,4	3 363	0,4
ТМД-дан тыс елдердің жалпы саны	49 093	23,8	202 921	25,1
Барлығы	206 063	100	806 880	100

Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметтері бойынша еліміз тәуелсіздік алған жылдары келген этникалық қазақтардың жалпы санының 65%-дан астамын құрағанын көрсетеді.

Үшінші кезең. 2012-2020 жылдар аралығы.

Мемлекеттің кейінгі кездері атқарған жұмысы репатриация процестерін жақсарта алмады.

Бұл кезеңде көші-қонның теріс сальдосы және репатриация көрсеткіштерінің төмендеуі орнықты сипат алады. Мұның бірнеше себептері бар.

Біріншіден, жоғарыда айтылғандай, 2006 жылы, сол кезде көші-қон саясатының 2001-2010 жылдарға арналған салалық бағдарламасы жұмыс істеп тұрғанына қарамастан, ҚР Көші-қон саясатының 2007-2015 жылдарға арналған тұжырымдамасы қабылданды, бұл репатрианттар қарқынын төмендетудің алғашқы қадамы болатын.

Екіншіден, 2006 жылғы тұжырымдамаға сәйкес көші-қон саясатындағы жоғарыда аталған өзгеріс, атап айтқанда иммиграцияның іріктемелі әдісіне көшті.

Үшіншіден, Үкіметтің оралмандар алдындағы қаржылық міндеттемелерін орындамауы жиілеп кетті. Алынған қаражат тұрғын үй сатып алу үшін жеткіліксіз болды, бұл оралмандар алдындағы қарызға алып келді.

Төртінші, 2012 жылы оралмандар үшін 2011-2014 жылдарға арналған квоталарды айқындау туралы Үкіметтің Қаулысы ерекше өкім қабылданға дейін кері қайтарылып алынды. Мәселен 2012 жылдан бастап 2016 жылға дейінгі кезеңде этникалық қазақтарды қоныс аударуға

квоталар мүлдем белгіленбеді, бұл мемлекеттің репатрианттарды әлеуметтік қолдау шараларынан мүлдем бас тартты дегенді білдіреді [7].

Алайда Қазақстан Үкіметінің 2014 жылғы 8 шілдедегі №783 Қаулысында оралмандарды қоныстандыруға арналған өңірлер тізіміне елдің 14 облысы енгізілген [8] болатын, бұл да «қателер» тізімінде, биліктің этникалық көші-қон саласындағы заңнаманы жетілдіру жөніндегі жұмысында қарама-қайшы іс-әрекеттерінің бірі. Себебі бұл шара да жалпы жағдайды түзей алмады.

Қазіргі уақытта 2017 жылдан бастап Қазақстанда 2017-2021 жылдарға арналған көші-қон саясатының тұжырымдамасы [9] іске асырылуда, ол Қазақстан Республикасының этникалық репатрианттарға қатысты ұзақ мерзімді тұрақты көші-қонды жүзеге асыратынын айқындайды. Яғни, шетелде тұратын этникалық қазақтардың ұлттық топтасуы мен тарихи отанына оралуы үшін жағдайлар мен ынталандырулар жасау; оларды еңбек ресурстарына мұқтаж өңірлерде орналастыруға ынталандыру; олардың Қазақстан Республикасында бейімделуі мен бірігуіне жәрдемдесу болып табылады.

Көші-қон барысында ынталандыру мақсатындағы тұжырымдама Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасына байланды және жүзеге асырылады.

Бұл шараларды іске асыру нәтижесінде этникалық қазақтардың көші-қоны ұлғаяды деген болжам жасалды. Алайда, өкінішке орай, жағдай кері бағытқа ойысқаны байқалады. Статистика комитетінің деректеріне сәйкес көші-қонның теріс сальдосы: 2017 жылы - **22 130 адам**; 2018 жылы - **29 121** адам; 2019 жылы - **32 970** адам құрады. Көрсетілген факторлар демографиялық жағдайды тұрақтандырудың жаңа тәсілдерін әзірлеуді және этникалық репатриацияны қолдауға негізделген нысаналы көші-қон саясатын іске асыруды қажет етеді. Бұл –шетелдегі әрі ел ішіндегі отандастарға, сондай-ақ әлемдік қоғамдастық алдында Қазақстанды мықты мемлекет ретінде көрсету үшін ауадай қажет.

Енді Қазақстанға оралған азаматтарға «Қандас» мәртебесін беру тәртібі жеңілдейді. Олардың өтінімдері Қазақстан елшіліктері арқылы «бір терезе» қағидаты бойынша қабылданады. Бұл жайлы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі хабарлайды «бір терезе» қағидаты бүгінде пилоттық режимде жұмыс істей бастады. Бұл елімізге кіру, жұмыс орны, тұрғын үй беру мәселелердің жылдам шешілуіне септеседі. Сонымен бірге шетелдегі этникалық қазақтар республика аумағына кірмей-ақ қандас мәртебесін алуға мүмкіндік алады. Күшіне енген бұл жаңа тәртіпке Мемлекет басшысы 2023 жылдың 19 сәуірінде қол қойған. Қазіргі уақытта этникалық қазақтардан өтініш қабылдау Түрікменстан, Моңғолия, Қытай, Иран, Ауғанстан елдерінде пилоттық режимде жүзеге асырылып жатыр. Ал кейін өтінім қабылдау визасыз режимі бар елдердің елшіліктерінде де қабылдана бастайды. Шетелден келген қандастарымызбен бірге жаңа леп, жаңа рух келгенін көріп те жүрміз. Құдайға шүкір, қандас қазақтардың қатарында қаншама өнер саңлақтары, дарабоз спортшылар, ғалымдар мен шығармашылық қауым өкілдері, білгір мамандар мен кәсіпкерлер тарихи отанына келіп, Қазақстанның атын әлемге шығарып үлгерді. Олардың ғаламдық ақпарат айдынына тікелей шығуымызға, сол арқылы орыс тіліне деген тәуелділіктен арылуға да септігін тигізетініне сеніміміз мол. Кейбір ұмыт бола бастаған салт-дәстүрлеріміздің жаңғыруына қандастарымыз ықпалын тигізуде. «Бар қазақ – бір қазақ» деген ұстанымды дамытып, күшті ұлт болып ұйыссақ, елдігіміз баянды болады.

Әдебиеттер тізімі

Мамашев Т. А. Шетелдегі қазақстармен қарым қатынас атқарылған жұмыстар және алдағы міндеттер туралы // Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген республикалық ғылыми практикалық конференция материалдары. Павлодар қ. 08.06.2012ж.

Казахская диаспора и репариатция (1991-2012). Издательство «Елтаным» - Алматы, 2015 –568 с.

«Оралмандар үшін республикалық бюджеттен бөлінетін қаражатты мақсатты пайдалану қағидаларын бекіту туралы» ҚР Үкіметі 1999 жылы 18 тамыз №1194 Қаулысы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P990001194_

1997 жылғы «Халықтың көші-қоны туралы» ҚР Заңына 2001 жылы енгізілген түзетулер // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000313_

2001 жыл 29 қазан № 1371 «Қазақстан Республикасы Көші-қон саясатының 2001-2010 жылдарға арналған салалық бағдарламасы» // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P010001371_

Қазақстан Республикасының Көші-қон саясатының 2000 жылғы тұжырымдамасы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P000001346
Атамекеніне оралған қандастар қазақстанның қай өңірлеріне қоныстанады? // https://ult.kz/post/atamekenine-oralgan-kandastar-kazakstannyn-kay-onirlerine-konystanady
Қазақстан Үкіметінің 2014 жылғы 8 шілде №783 Қаулысы // https://www.ar.egemen.kz/article/34334-qazaqstan-respublikasy-ukimetininh-qaulysy-%E2%84%96-783
Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017 - 2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 29 қыркүйектегі № 602 қаулысы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000602/history

ЧИТАТЕЛЬСКАЯ ГРАМОТНОСТЬ: ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ И СОДЕРЖАНИЯ

Олтыкенова Н.А.
(научный руководитель к.и.н., ассистент профессора Мырзахметова А.Ж.)
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
nurdariyaoltyken@gmail.com

Оценка читательской грамотности – одна из важнейших составляющих оценки функциональной грамотности школьника. Предметом измерения является чтение как сложноорганизованная деятельность по восприятию, пониманию и использованию текстов.

В современном образовательном пространстве школьнику необходимо постоянно проявлять способность находить информационно-смысловые взаимосвязи текстов разного типа и формата, в которых поднимается одна и та же проблема, соотносить информацию из разных текстов с внетекстовыми фоновыми знаниями, критически оценивать информацию и делать собственный вывод. С учётом этого фактора усложнена форма представления заданий, направленных на оценку способности школьника правильно понимать коммуникативное намерение автора текста, назначение текста, на оценку умения ориентироваться в структуре текстов разных видов и форматов, в структуре заданий и способах формулировки ответа на поставленные вопросы [1, с 83].

В конце XX века основным и преобладающим подходом при оценивании читательской грамотности учащихся была направленность на оценку умений понимать, интерпретировать и осмыслять отдельные тексты. Хотя эти умения по-прежнему имеют важное значение, сегодня при оценивании учитывается интеграция информационных технологий в учебную и социальную жизнь школьников, что обозначило проблему уточнения понятия «грамотность чтения». Сегодня это понятие должно отражать широкий спектр новых навыков, которые требуются в XXI веке [1, с. 26]. Поскольку источниками, из которых мы получаем текстовую информацию, наряду с бумажными изданиями становятся экраны компьютеров и смартфонов, структура и форматы текстов изменяются. Это, в свою очередь, требует от читателей использования новых когнитивных и коммуникативных стратегий в процессе целенаправленного чтения составных текстов разного вида, жанра и формата.

30 января 2012 года Постановлением Правительства Республики Казахстан от 25 июня 2012 года № 832 был утвержден «Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012– 2016 годы». Целью Национального плана являлось создание условий для развития функциональной грамотности школьников Республики Казахстан. В данном случае термин «функциональная грамотность» выступал как «способ социальной ориентации личности, интегрирующий связь образования (в первую очередь общего) с многоплановой человеческой деятельностью» [2, с. 32].

В рамках обновления Государственного общеобязательного стандарта образования (ГОСО) как ныне действующей 11-летней, так и 12-летней школы развитие читательской грамотности учащихся определяется как одна из приоритетных целей образования [2, с. 65]. В соответствии с Планом, результатом развития функциональной грамотности является овладение обучающимися системой ключевых компетенций, позволяющих молодым людям эффективно применять усвоенные знания в практической ситуации и успешно их использовать в процессе социальной адаптации. Ключевые компетенции – это требование государства к качеству

личности выпускника средней школы в виде результатов образования, заявленные в ГОСО и учебных программах.

Оценивание читательской грамотности как одного из компонентов функциональной грамотности в 5 и 7 классах будет сосредоточено на навыках чтения, которые включают в себя поиск, выбор, интерпретацию, интеграцию и оценку информации из всего спектра текстов, связанных с ситуациями, которые выходят за пределы класса. При разработке инструментария будет выдержана следующая идеология: читательская грамотность, проявляющаяся в осознании непрерывных (сплошных) текстов – включая литературные тексты – остается ценной. Но при этом будет сделан акцент на оценивании понимания информации из многочисленных разнообразных текстовых или других источников, что предусматривает сформированность таких умений, как анализ, синтез, интеграция и интерпретация информации, сравнение информации, полученной из разных источников, оценка достоверности текстов, интерпретация и обобщение информации из нескольких отличающихся (а иногда противоречащих по содержанию) источников. Актуализирована оценка навыков чтения составных текстов, структура которых специфична по способу предъявления информации на основе тематического единства текстов разных видов[3, с. 103]. Объектом оценивания является также умение осуществлять эффективный поиск, сортировку и фильтрацию большого объёма информации, проводить поиск нужной информации при просмотре множественных источников; умение использовать при работе с текстом информацию из разных предметных областей. Более перспективным представляется использование инструментария с использованием чтения электронных текстов.

Во время изучения данного вопроса за основу было взято определение, предложенное в исследовании PISA. «Читательская грамотность − способность человека понимать, использовать, оценивать тексты, размышлять о них и заниматься чтением для того, чтобы достигать своих целей, расширять свои знания и возможности, участвовать в социальной жизни». Представляется, что в этом определении важен каждый из названных признаков понятия [4, с. 67]. Слово «грамотность» подразумевает успешность в овладении учащимися чтением как средством осуществления своих дальнейших планов: продолжения образования, подготовки к трудовой деятельности, участия в жизни общества. Содержание понятия читательская грамотность включает: понимание прочитанного, рефлексию (раздумья о содержании или структуре текста, перенос их на себя, в сферу личного сознания) и использование информации прочитанного (использование человеком содержания текста в разных ситуациях деятельности и общения, для участия в жизни общества, экономической, политической, социальной и культурной).

Исследования выявили, что в кризисных точках – 10 и 15 лет, особенно между начальной и средней школой, возникает дефицит чтения. Возможная причина в том, что обучившийся базовым навыкам ученик считается готовым к самостоятельному развитию читательской грамотности самостоятельно. Но для более высокого роста в данной области работа с текстом должна продолжаться и в средней, и в старшей школе.

Читательская грамотность играет ключевую роль в образовании и развитии личности. Вот почему:

1. Успех в учебе: Учащиеся с хорошей читательской грамотностью имеют преимущество в учебе. Они могут более эффективно усваивать учебный материал, анализировать учебники и исследовательские работы, а также легче справляться с заданиями.

2. Развитие критического мышления: Чтение требует критического мышления. Анализ текстов, выявление ключевых идей, оценка достоверности и авторитетности источников – все это способствует развитию навыков критической оценки информации.

3. Расширение лексики и знаний: Чтение разнообразных текстов – будь то художественная литература, научные статьи или новости – позволяет учащимся расширить свой словарный запас и знания в различных областях.

4. Способность к самообучению: Учащиеся с развитой читательской грамотностью более склонны к самообразованию. Они способны искать и анализировать информацию независимо, что помогает им развивать свои интересы и навыки.

Как сообщил глава МОН, по результатам исследования PISA школьники Казахстана значительно отстают по читательской грамотности от своих сверстников из стран ОЭСР. К большому сожалению, такую же неутешительную картину показывает и международное исследование PIAAC, которое охватывает участников от 16 до 55 лет. То есть читательская грамотность взрослого населения также находится на низком уровне.

Именно поэтому на заседании НСОД Глава государства Касым-Жомарт Токаев дал поручение кардинально изменить эту ситуацию и принять меры, чтобы мы стали читающей нацией[9, с. 56].

Для развития читательской грамотности в 2020 году в Казахстане стартовал проект «Читающая школа - читающая нация».

Целью данного проекта является создание в Казахстане активной среды для творческого развития детей и повышения интереса к чтению. Проект «Читающая школа» направлен на привитие высокой культуры чтения. Развитие читательской грамотности должны стать одним из приоритетных направлений образовательного процесса в казахстанских школах. Интерес к чтению, познанию окружающего мира через книги должен формироваться у детей со школьной скамьи, а библиотека должна быть местом средоточия этого интереса, проводником в этот увлекательный мир книг».

Задачами данного проекта являются:

- содействие воспитанию всесторонне развитой личности всеми формами и методами библиотечной работы;
- формирование у учащихся патриотического сознания, глубокую привязанность к родному краю, к нашей культуре;
- воспитание вкуса и пробуждение интереса читателей к чтению произведений лучших отечественных и зарубежных авторов;
- развитие творческого мышления, познавательных интересов и способностей, успешному усвоению учебных программ;
- внедрение новых информационных технологий в работе школьной библиотеки;
- оказание содействия педагогическому коллективу в повышении педагогического мастерства;

Данный проект направлен на решение поставленных актуальных задач современного культурного процесса: создание привлекательного имиджа читающего сверстника в глазах учащихся, поддержку и развитие детского чтения; формирование у детей устойчивых навыков систематического, творческого, развивающего чтения. С этой целью в проекте предполагается использование, моделирование и варьирование разнообразных форм и методов работы, как традиционных, так и инновационных; мероприятия по организации и поддержке семейного чтения; конкурсы; викторины; литературные игры; презентации и др. Данный проект ориентирован на 2020-2025 гг.

Все мы читаем по разным причинам: одни для расширения кругозора, другие берут в руки книгу, когда нужно получить информацию для работы, а кто-то для того, чтобы просто скрасить досуг. Но какие бы ни были причины, важно развивать навыки читательской грамотности, пишет А. Аймагамбетов.

«Чтение способствует расширению кругозора, знаний о мире, развивает критическое мышление, помогает усвоить образцы поведения, которые воплощаются в героях произведений, в целом, воспитывает и окультуривает человека. И все это нужно закладывать в детстве. Именно тогда любовь к литературе будет присутствовать на протяжении всей жизни человека», - заключил бывший министр.

Важнейшими составляющими читательской деятельности, поддающимися измерению, являются читательские действия – те задачи и способы их решения, которые использует читатель для того, чтобы проложить собственный путь по тексту и между текстами[5, с. 106]. В отличие от концепции читательской грамотности в исследовании PISA, в данной концепции выделено 4 группы читательских действий: к трем зафиксированным в PISA добавлена четвертая группа читательских действий, связанная с использованием прочитанной информации при решении разнообразных учебных и житейских задач. Необходимость выделения данной группы связана с тем, что при увеличении объема работы с информационными текстами, основная цель чтения которых и заключается в получении информации для её использования, более востребованными становятся именно читательские умения, обеспечивающие связь полученной информации с жизнью читателя.

В результате анализа международных подходов и специфики современного этапа развития отечественного образования, в мониторинге функциональной грамотности читательские умения были сгруппированы вокруг четырех видов деятельности:

1) находить и извлекать информацию: определять место, где содержится искомая информация (фрагмент текста, гиперссылка, сайт и т.д.), находить и извлекать одну или

несколько единиц информации, расположенных в одном или разных фрагментах текста; определять наличие / отсутствие искомой информации в тексте;

2) интегрировать и интерпретировать информацию: понимать фактологическую информацию; понимать смысловую структуру текста (тему, главную мысль / идею, общее назначение текста); понимать концептуальную информацию (авторскую позицию, коммуникативное намерение); понимать значение неизвестного слова или выражения на основе контекста; устанавливать связи между событиями или утверждениями; формулировать выводы; соотносить изображение и вербальный текст; понимать чувства, мотивы, характеры героев;

3) осмысливать и оценивать содержание и форму текста: оценивать содержание текста и понимать назначение его структурных элементов; оценивать полноту и достоверность информации; обнаруживать противоречия в одном или нескольких текстах; высказывать и обосновывать собственную точку зрения по вопросу; обсуждаемому в тексте; оценивать форму текста;

4) использовать информацию из текста: применять полученную информацию для решения практической задачи без привлечения или с привлечением фоновых знаний; формулировать на основе текста собственную гипотезу; прогнозировать на основе информации текста события, течение процесса и т.п.; предлагать интерпретацию нового явления, принадлежащего к тому же классу явлений, который обсуждается в тексте (в том числе с переносом из одной предметной области в другую); выявлять связь между прочитанным и современной реальностью[6, с.23].

Читательские умения, соответствующие выделенным группам читательских действий:

1. Находить и извлекать информацию;
2. Интегрировать и интерпретировать информацию;
3. Осмысливать и оценивать содержание и форму текста;
4. Использовать информацию из текста

электронных текстов, чтение которых требует других стратегий, изменение ситуаций чтения, когда используются несколько различных источников информации одновременно, а сама информация может быть противоречивой и нуждаться в проверке. Тексты для оценки читательской грамотности отбирались на основе следующих принципов:

1) необходимо оценивать умение читать и понимать как художественные, так и информационные тексты, поскольку чтение художественных текстов остается важным компонентом читательской грамотности, при этом основную долю составляют информационные (нехудожественные) тексты, что отражает и общую ситуацию чтения, и ситуацию чтения в образовательной практике;

2) умение читать непрерывные (сплошные) тексты остается важным, поэтому такие тексты остались как объекты оценивания в мониторинге, но при этом все же основной акцент сделан на оценивании понимания составных (множественных) текстов; некоторые из них включают несколько сплошных текстов, а другие составные тексты объединяют сплошные и несплошные (содержащие наряду с вербальным текстом карты, схемы, инфографику и т.п.)— это позволяет проверить умения осуществлять эффективный поиск и отбор информации, сопоставлять и оценивать информацию из разных источников, соединять информацию из разных предметных областей;

3) выбирались тексты, с которыми школьник встречается в повседневной жизни: учебный текст, реальная статья из газеты, энциклопедии, подлинные фрагменты чата в Интернете и т.д.;

4) большинство отобранных текстов вводит школьника в ситуации общественной жизни, в которых ему нужно будет принимать решение или занять определенную позицию, либо затрагивает проблемы, с которыми он может столкнуться в общении с друзьями, в путешествии, при покупках и т.п.,— в таких ситуациях тоже нужно научиться ориентироваться и принимать обоснованные решения [7, с. 115].

Существует разные виды формата задание.

Исследование читательской грамотности проводится на основе заданий с выбором ответа, с кратким и с развёрнутым ответом. Исследования в области оценивания до сих пор не дали ответа на вопрос, какой формат заданий — с выбором ответа, кратким или развёрнутым ответом — можно признать наилучшими для исследования учебных достижений учащихся и для измерения результатов учения. В некоторых исследованиях, например, показано, что задания с выбором ответа и с развернутым ответом проверяют различные умения, требуют для своего выполнения умственной деятельности разного характера. Исследования Центра оценки качества образования дают основания утверждать, что некоторые задания, требующие словесного оформления ответа,

ничуть не труднее, чем задания с выбором ответа, предлагающие отметить части и разделы текста, сделать извлечения из него [8, с. 229].

Для оценки заданий используется дихотомическая шкала для заданий с выбором ответа и с кратким ответом и политомическая для заданий с развёрнутым ответом (верный ответ, частично правильный ответ, неверный ответ). Такая иерархическая оценка требует разработки критериев оценки и процедуры проверки в контексте современных исследований в области измерения навыков чтения. Для обеспечения сравнимости выставленных баллов за выполненные школьниками задания необходима значительная работа по подготовке экспертов.

Таким образом развитие читательской грамотности – это инвестиция в будущее учащихся. Этот навык не только обеспечивает успех в учебе, но и развивает критическое мышление, расширяет кругозор и способствует личному развитию. Родители, учителя и образовательные организации должны совместно работать над развитием читательской грамотности, чтобы обеспечить успешное будущее нового поколения. Для формирования высокого уровня грамотности важно уделять внимание навыкам чтения не только в рамках урочной деятельности, но и в формате нешаблонной внеклассной работы. Благодаря комплексному подходу к развитию читательских компетенций получится достичь наилучших результатов в международных исследованиях и как следствие создать более интеллектуально развитое общество.

Список литературы

Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2018 года) / М. Атанаева, М. Аманғазы, Г. Ногайбаева, А. Ахметжанова, М. Шакенова, Г. Карбаева, Ж.Джумабаева, Н. Касымбекова, М.Даулиев, Д. Абдрашева, А. Кусиденова. – Нур-Султан: Министерство образования и науки Республики Казахстан, АО «Информационно-аналитический центр», 2019. – 364 с.

Куропятник И.В. Чтение как стратегически важная компетентность для молодых людей // Педагогическая мастерская. Все для учителя, 2012. № 6.

Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М., 2009. – 448 с.

Мырзахметова А.Ж., Хлебников И.Д., Карасева Н.В., Темирбекова М.Е. Изучение информационной культуры казахстанской молодежи (на примере городов Карагандинской области): монография. – Караганда: ТОО ≪ColorPRINT 2022≫, 2022. – 435 с.

Об утверждении Национального плана действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012–2016 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 июня 2012 года № 832. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000832

PISA 2009. Assessment Framework. Key competencies in reading, mathematics, and science [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.oecd.org

PISA 2018. Draft Analytical Frameworks // OECD [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.oecd.org/pisa/data/PISA-2018-draft-frameworks.pdf

О-75 «PISA-2015 халықаралық зерттеуінің негізгі нәтижелері» Ұлттық есебі, 2017 жыл, С.Ырсалиев, А.Құлтуманова, Е.Сабырұлы, М.Аманғазы – Астана: «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, 2017 – 240 бет.

Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2018 года) / М. Атанаева, М. Аманғазы, Г. Ногайбаева, А. Ахметжанова, М. Шакенова, Г. Карбаева, Ж.Джумабаева, Н. Касымбекова, М.Даулиев, Д. Абдрашева, А. Кусиденова. – Нур-Султан: Министерство образования и науки Республики Казахстан, АО «Информационно-аналитический центр», 2019. – 364 с.

СЕМЕНОВ Л.Ф. Об ИСТОКАХ 200-ЛЕТНЕЙ ЛЕТОПИСИ КАРКАРАЛИНСКА

Орыспаева М.К., главный хранитель, Мәдениет саласының үздігі
Карагандинский областной историко-краеведческий музей
Республика Казахстан, г. Караганда
museumkz@mail.ru

Исследование Центрального Казахстана проводилось многими известными путешественниками, учеными. Одним из старейших исследователей нашего края был Леонид Федорович Семенов.

С 1937 по 1958 годы Семенов Леонид Федорович работал директором Карагандинского областного краеведческого музея.

В Карагандинском областном историко-краеведческом музее хранятся собранные им материалы краеведческого описания районов Карагандинской области, летописи Каркаралинска, Каркаралинского уезда, района, округа, легенды, стихи, песни. Также хранятся в музее материалы к летописи Карагандинской области 1856-1976 годов, пояснения к карте «Историко-революционные события 1868-1945 гг», к истории профтехобразования и многие другие исследования. Собранные материалы Семенова Леонида Федоровича – это самодельные буклеты, тексты набраны машинописным текстом, наклеены черно-белые фотографии, вырезки из газет.

Краевед Семенов Л.Ф. щедро делился богатым материалом собранным по крупицам, представляющие большую ценность в познании истории края.

В одном из его буклетов найдена интересная информация, касающаяся непосредственно истории основания города Каркаралинска. Автором данной статьи в точности сохранены орфография и текст материалов. Из личных записей Леонида Федоровича Семенова:

«Освоение района.

История освоения района его теперишними насельниками сравнительно небольшая. Как указывает И.Чеканинский по данным экспедиции по обследованию степных областей казахское племя Каракесек прибыло из Туркестана в 1728 году, в Кентских горах казахи из рода Джагатайбаглы Малой орды появились в конце XVIII века». [1]

«Появление русских относится к 1824 году, когда у реки Каркаралинки было заложено Каркаралинское укрепление. Здесь стоял гарнизон с числом русских казаков и солдат до 400 человек и полубатарея из двух пушек. Одна из этих пушек экспонируется в Карагандинском областном историко-краеведческом музее. Стреляли эти пушки еще неразрывными ядрами. Одно такое ядро также было передано в музей Богданом Ильичом Ясенецким. Ядро нашли студенты Ветзоотехникума при копании траншеи во дворе техникума.

Одновременно со строительством Каркаралинского укрепления была построена линия мелких укреплений, так называемых пикетов, между Каркаралинском и Павлодаром. Каждый пикет был обнесен валом, имел ров и сторожевую вышку, с постоянным наблюдателем и в случае появления неприятеля дозорный зажигал сигнальный сноп соломы и этот дымовой сигнал быстро передавался от пикета к пикету, находившихся друг от друга на растоянии 20-25 километров. Сигнал доходил до ближайшего укрепления (крепости) откуда навстречу неприятелю вылетали конные казачьи сотни.

Между Каркаралинском и Павлодаром было 10 пикетов на протяжении 360 верст, в каждом из них было 9 русских казаков при одном уряднике. Вот перечень этих пикетов:

1. Сиирлинский
2. Куяндинский
3. Джелтавский
4. Бель-Агачский
5. Сартавский
6. Баян-аульский
7. Кара-сорский
8. Чакчинский
9. Кайдаульский
10. Джамантузский и дальше уже Павлодар.

Около этих укреплений и пикетов, под их защитой, стали возникать селения. В 1822 году царское правительство издает «Указ о сибирских киргизах», по которому ханская власть была

упразднена. Вся Средняя Орда была разделена на 8 внешних округов во главе со старшими султанами, назначаемые правительством. При старшем султане (ага султан) было 4 заседателя – два русских, два казаха из числа «почетных». При султане был отряд русских войск с офицером, наблюдавшим за ага-султаном. Военный отряд был придан приказу для подавления малейшего недовольства казахского народа против правительства.

В 1824 году был открыт Каркаралинский окружной приказ. Устав 1822 содействовал укреплению царского правительства, облегчая колониальную эксплуатацию казахского народа.

В 1854 году в Средней Орде была проведена новая реформа: из «Области сибирских киргизов» была выделена Семипалатинская область, и казахи, подчинявшиеся ранее пограничным властям, теперь были подчинены семипалатинскому губернатору. В 1867-68 гг. была проведена новая реформа управления казахской степью главной задачей которой, как говорилось во «Временном положении об управлении в степных областях Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторства», было объединение подвластных России народностей под одно управление, устранение от власти местной аристократии, ослабление родовых начал, чтобы добиться постепенного слияния киргизской степей с прочими частями России.

По «Временному положению» 1868 года были образованы 4 области: Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская. Семипалатинская область в свою очередь была разделена на уезды: Семипалатинский, Кокпектинский, Павлодарский и Каркаралинский. Уезды делились на волости, во главе которых ставились выборные волостные управители. «Избранными» всегда оказывались баи- зажиточные. Введение нового «Временного положения» еще более укрепило власть царизма и колониальный режим в Казахстане. В 1825-1826 годах было восстание каркаралинских казахов против изъятия земель для организуемой Каркаралинской станицы, которая была образована в 1827 году. В 1869 году каркаралинское поселение было преобразовано в город Каркаралинск, казачья же станица управлялась согласно положению о Сибирском казачьем войске. Каркаралинск в этой части степи становился наиболее крупным населенным и торговым пунктом.

В 1891 году царское правительство в целях еще большего укрепления своей власти и эксплуатации трудящихся издало «Положение об управлении областей Акмолинской и Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской». Это «Степное положение», как его еще иначе называли, вносило некоторые изменения в административное и судебное устройство и в налоговую систему.

Торговля.

Через территорию Казахстана велась тразитная торговля с Западным Китаем и Средней Азией. Нижнегородская, Ирбитская, Макарьевские ярмарки были связаны с Средней Азией и Китаем через Оренбургскую, Омскую, Петропавловскую и другие таможни, а также через Семипалатинскую и Куяндинскую (Ботовскую) ярмарки. Куяндинская ярмарка в свое время гремела в Центральном Казахстане. Она располагалась в Каркаралинском уезде в 50 верстах от Каркаралинска. Начало ей положил ялуторовский купец Ботов Анатолий Федорович. Он еще в 1848 гду привез сюда несколько возов товара, с выгодой продал. А в 1849 году по его следам приехали другие купцы и так было положено начало Куяндинской или Ботовской ярмарке. Расположение ярмарки на скотопогонном и караванном пути из Китая в Петропавловск содействовало тому, что на Куяндинской ярмарке сосредоточилась торговля с Западным Китаем. С 1869 года она была официально признана и оборот ее за этот год составил полмиллиона рублей. По свидетельству Красковского (Область сибирских киргизов, ч.2-я, 1868 г.) сюда прикочевывало до 60 тысяч человек со скотом до полутора миллионов голов. Оборот ярмарки исчислялся миллионами рублей. Ярмарка занимала огромную территорию в долине реки Талды (до 10 верст в длину и до 5,5 верст в ширину. 1 верста - 1066,8 метров.). На время проведения ярмарки, которая продолжалась один месяц, замирала вся жизнь в Каркаралинске. Уездный начальник, вся уездная администрация, переезжали туда. Там же в дни ярмарки происходили съезды разных должностных лиц, съезды биев (народных судей). Следующая таблица говорит об оборотах ярмарки:

1869г.	1880г.	1900г.	1905г.	1913г.
500 тыс.руб.	1.368 тыс.руб.	1.644 тыс.руб.	2.292 тыс.руб.	4.953 тыс.руб.

В советское время деятельность ярмарки возобновилась только в 1923 году и обороты ее видны в следующей таблице:

1923г.	1925г.	1926г.	1927г.	1928г.
100 тыс.руб.	1.894 тыс.руб.	2.774 тыс.руб.	5.350 тыс.руб.	4.844 тыс.руб.

Характер ярмарки изменился, она стала принимать все более местный характер. С открытием Алтайской железной дороги скотопогонные пункты (Кульджа- Петропавловск) потеряли свое значение и замерли. Грузы и скот, шедшие через Каркаралинск на Петропавловск, изменили направление и пошли на Семипалатинск. С проведением Турксиба отошла и торговля с Западным Китаем.

Интересен состав участников ярмарки 1927 года. В этом году в ярмарке участвовало 184 представителей из Семипалатинской области, 26 из других областей Казахстана, 34 из Сибири, 4 с Урала, 1 с Украины, 3 из Москвы и Ленинграда, 45 из других областей СССР, 12 из Узбекистана, 24 из Западного Китая. Всего участников 333.

Постепено ярмарка теряла свое значение и в 30-х годах закрылась навсегда, просуществовав более 80 лет.

Постепенно в городах Акмолинска и Каркаралинска растет количество торговых завдений, строятся красные кирпичные корпуса так называемого «гостиного ряда». В организуемых переселенческих поселках появляются мелкие торговцы-лавочники. Торговый капитал все дальше и дальше проникал в степь». [1, там же]

«Необходимой принадлежностью мелких местных рынков кроме примитивных форм ремесла является также примитивные формы торгового и ростовщического капитала. Чем захолустнее деревня, чем дальше она отстоит от внимания новых капиталистических порядков, железных дорог, крупных фабрик, крупного капиталистического земледелия, тем сильнее монополия местных торговцев, тем сильнее подчинение им местных крестьян и тем более грубые формы принимает это подчинение». [2]

«Это положение В.И.Ленина особенно применимо к дореволюционной тогровле в Карагандинской области и бывшем Каркаралинском уезде, где купцы и странствующиеся торговцы эксплуатировали натуральное хозяйство казаха, обмеривали и обвешивали его, по завышенной цене продавали промышленные товары (мануфактуру, чай, сахар), за бесценок скупали сырье, пушнину, скот, получая крупные барыши и от промтоваров и от сельско-хозяйственного сырья. Не брезговали капитал и ростовщичеством, так оренбургская газета «Русская жизнь» 1873 года, №279 сообщала, что в Каркаралинском уезде ростовщик раздавал деньги от 75 копеек до 1 рубля 30 копеек под барана, сроком на 4 месяца, где этот баран стоил в три раза дороже. В конце XIX века казах-скотовод был «подчинен рынку, от которого он зависел и в личном потреблении и в хозяйстве».

К концу XIX века Каркаралинск превратился в важный торговый центр, откуда велась большая торговля со степью, был меновой двор, бойня.

Население Каркаралинска в 1890 году составляло из 2682 человек в том числе военных было 187 человек, купцов и прочих 72, дворян 188, мещан 218, русских казаков 438, крестьян 87, казахов 1344 человек или половина всего населения города. В революционное время тон в городе задавали промышленники и купцы такие, как Деровы, Поповы, Алеевы, Янгуразовы, Каримовы, Бекметьевы, Рязанцевы и другие, на которых работали около сотни приказчиков.

О росте населения города говорит следующая таблица:

1890г.	1899г.	1910г.	1911г.
2682 чел.	3475 чел.	2595 чел.	2719 чел.

Не имея промышленности, находясь далеко от линии железной дороги, город Каркаралинск естественно рос медленно и жил за счет торговли со степью». [1, там же].

В своих воспоминаниях Леонид Федорович писал: «Приятно сознавать, что живешь не зря, и хотя на пенсии уже 20 лет, насколько позволяют возможности, приносить пользу людям, делиться собранными материалами, делиться бескорыстно, этим жить и в этом видеть цель и смысл жизни». [3].

Для нас всегда была загадкой, почему Леонид Федорович Семенов носил казахскую тюбетейку. Разгадку этого обстоятельства мы получили от его родственника Алтынова Асылбека. Рис1, 2.

В музейной коллекции воинского снаряжения есть кольчуга. Оказалось этот предмет имеет непосредственное отношение к истории семьи Семенова Леонида Федоровича, одного из первых директоров нашего музея.

Семенов Л.Ф. в 20-х годах работал в Акмолинском музее. От семьи Тунгатаровых в 1924 году в Акмолинский музей, к работавшему там Семенову принесли кольчугу. Кольчуга хранилась ранее в роде Конуровых, старший в роде Конур-Кульджа Кудайменде, который был

первым старшим султаном Акмолинского округа в 1832 году. От директора музея Нурмаганбетова Е.Н. Асылбек узнает об этой реликвии... далее мы из его рассказа узнали, что Семенов Леонид Федорович является сыном Семенова Федора Тимофеевича, женившегося на внучке Конур-Кульджа Кудайменде.

15 ноября 1937 года Семенов Л.Ф. полуяает назначение директором Карагандинского музея. Для пополнения фондов карагандинского музея эту кольчугу передали из Акмолинского музея.

Таким образом, благодаря нашим посетителям, которые приходят в музей, исследуя волнующие их темы по краеведению, мы углубляемся в историю края.

Рис 1. Слева направо второй -директор Карагандинского политехнического музея Р.Бекметов, третий Семенов Л.Ф. – директор Акмолинского музея. 1932 г.

Рис 2.Директор Карагандинского областного музея Семенов Леонид Федорович 1901-1986 гг.

Л.Ф. СЕМЕНОВ .

КАРКАРАЛИНСКИЙ РАЙОН

/материалы к историко-краеведческому описанию района/

Караганда
1960-1972 гг.

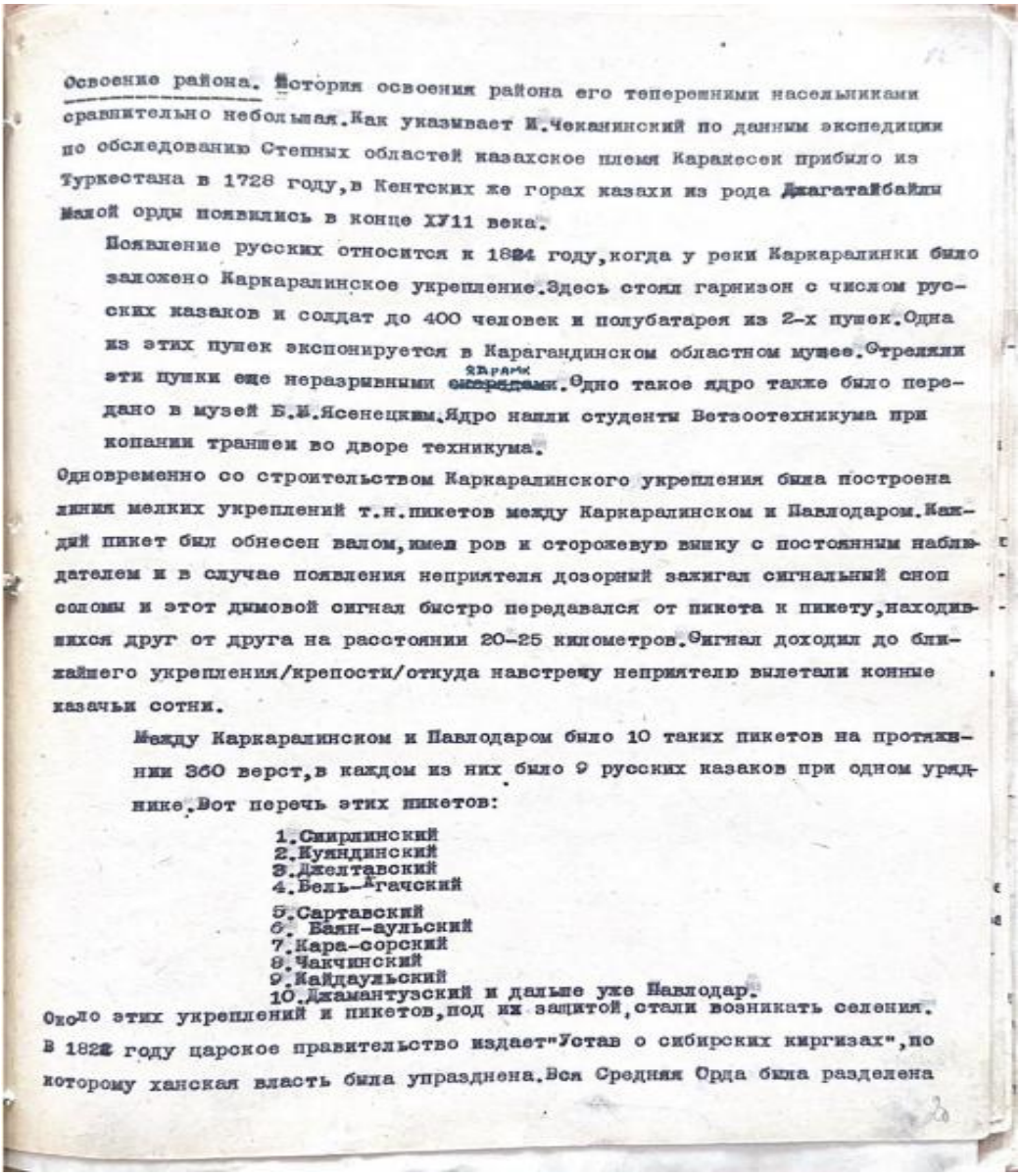

Освоение района. История освоения района его теперешними насельниками сравнительно небольшая. Как указывает И.Чеканинский по данным экспедиции по обследованию Степных областей казахское племя Каракесек прибыло из Туркестана в 1728 году, в Кентских же горах казахи из рода Джагатай Байулы Малой орды появились в конце XУ11 века.

Появление русских относится к 1824 году, когда у реки Каркаралинки было заложено Каркаралинское укрепление. Здесь стоял гарнизон с числом русских казаков и солдат до 400 человек и полубатарея из 2-х пушек. Одна из этих пушек экспонируется в Карагандинском областном музее. Стреляли эти пушки еще неразрывными снарядами. Одно такое ядро также было передано в музей Б.И.Ясенецким. Ядро нашли студенты Ветзоотехникума при копании траншеи во дворе техникума.

Одновременно со строительством Каркаралинского укрепления была построена линия мелких укреплений т.н. пикетов между Каркаралинском и Павлодаром. Каждый пикет был обнесен валом, имел ров и сторожевую вышку с постоянным наблюдателем и в случае появления неприятеля дозорный зажигал сигнальный сноп соломы и этот дымовой сигнал быстро передавался от пикета к пикету, находившихся друг от друга на расстоянии 20-25 километров. Сигнал доходил до ближайшего укрепления/крепости/откуда навстречу неприятелю вылетали конные казачьи сотни.

Между Каркаралинском и Павлодаром было 10 таких пикетов на протяжении 360 верст, в каждом из них было 9 русских казаков при одном уряднике. Вот перечь этих пикетов:

1. Сикрлинский
2. Куяндинский
3. Джелтавский
4. Ель-Агачский
5. Сартавский
6. Баян-аульский
7. Кара-сорский
8. Чакчинский
9. Кайдаульский
10. Джамантузский и дальше уже Павлодар.

Около этих укреплений и пикетов, под их защитой, стали возникать селения.

В 1822 году царское правительство издает "Устав о сибирских киргизах", по которому ханская власть была упразднена. Вся Средняя Орда была разделена

Список литературы

Буклет «Каркаралинский район. Материалы к историко-краеведческому описанию района». Л.Ф.Семенов, Караганда, 1960-172 гг.

В.И.Ленин. Развитие капитализма в России, глава V-я, соч. Том 3.

Фонд музея, М/ф, дф 58 а

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КАНАЛА ИРТЫШ-КАРАГАНДА НА ТЕРРИТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА

Осажанова Э.К., КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации» Архивист высшей категории
Республика Казахстан, г. Караганда

Водные ресурсы Казахстана отличаются большим разнообразием несмотря на отсутствие выхода к морским путям, на территории страны находятся, без преувличения, водные ресурсы сокровища мирового значения. Для водоснабжения промышленных районов и сельского хозяйства Центрального Казахстана огромное значение имеет канал Иртыш-Караганда.

В КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации» сданы материалы института Центрказгипроводхоза содержащие научно-техническую документацию по Иртыш-Караганде: Сводный водохозяйственный баланс и таблицы (схема распределения воды), схема генерального плана орошения и освоения земель в зоне канала, схема размещении площадий регулярного и лиманного орошении в зоне ближе канала, схема водораспделения в зоне влияния канала.

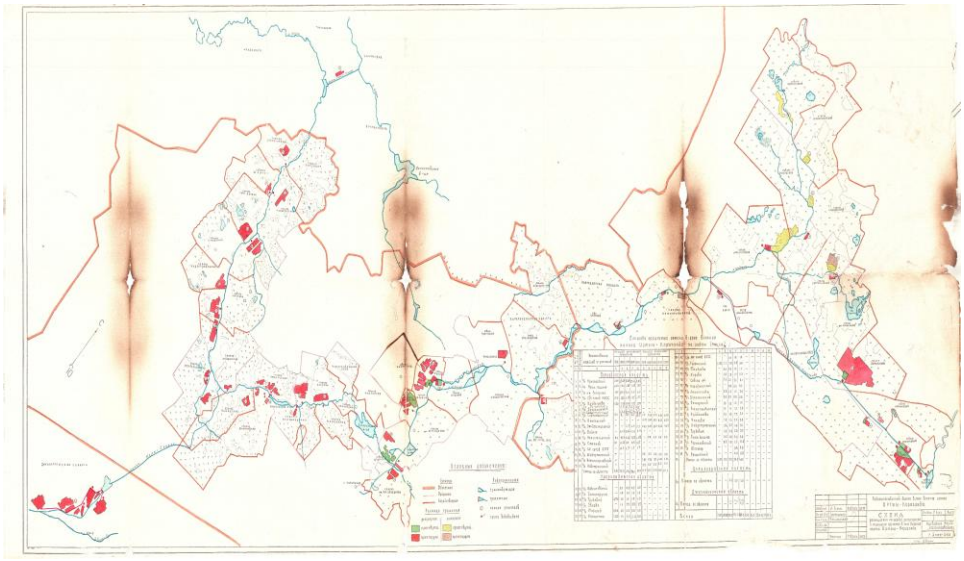

Схема размещении площадий регулярного и лиманного орошении в зоне ближе канала [3].

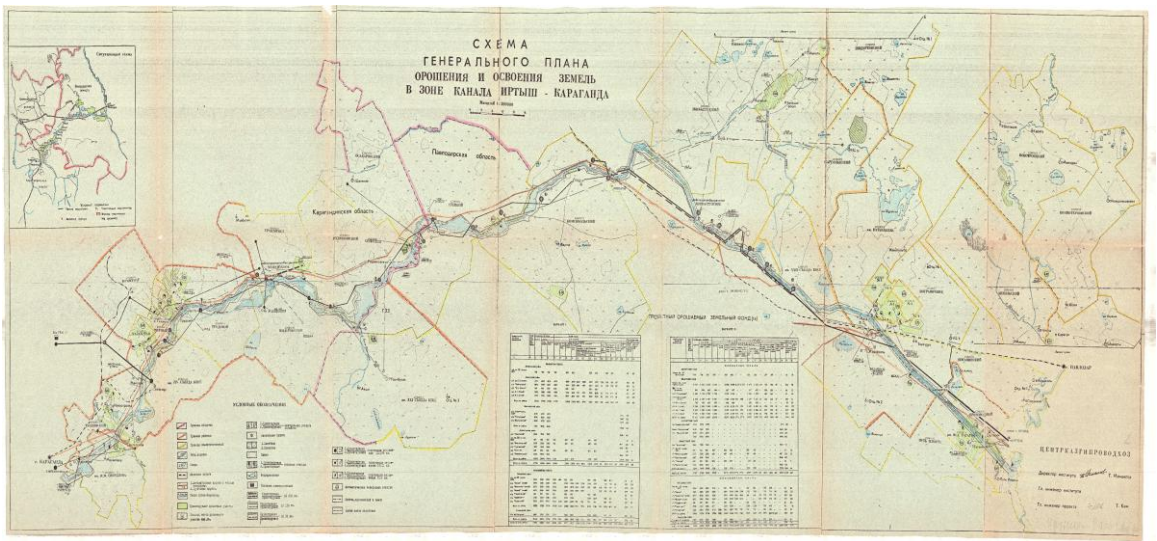

Схема генерального плана орошения и освоения земель в зоне канала [3].

Институт «Центрказгипроводхоз» по роду своей деятельности призван решать все проблемы, связанные с водой в зоне Центрального Казахстана: орошение, осушение, обводнение пастбищ, водоснабжение населенных пунктов, водопонижение и защита подтапливаемых территорий. Основными заказчиками являлись: Министерство сельского хозяйства, Госкомитет по водным ресурсам, ПО Карагандауголь, Экибастузуголь, Карметкомбинат, Балхашский и Джезказганский медькомбинаты, администрации городов Караганды, Павлодара, Петропавловска, Областное управление сельского хозяйства Карагандинской и Джезказганской областей. Зона деятельности института охватывала следующие области: Джезказганская, Восточно-Казахстанская, Карагандинская, Кокчетавская, Кустанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская, Семипалатинская, Тургайская, Целиноградская.

Основными функциями экспедиции являлись составление проектно сметной документации по водохозяйственному и мелиоративному строительству и объектам электрификации сельского хозяйства.

Согласно распределению проектных институтов по зоне стран данный институт являлся бассейновым институтом по всем рекам Центрльного, Северного и Восточного Казахстана, а также по крупным рекам Иртыш и Ишим, по озеру Балхаш Северо-Казахстанской, Целиноградской, Тургайской, Карагандинской и Джезказганской областей.

В институте накопился значительный опыт по комплексному решению вопросов орошения вопросов и освоения земель в зоне канала Иртыш-Караганда. Практика и опыт проектирования водохозяйственных объектов в вышеуказанных районах Казахстана положительно использовался при участии института в составлении проектов первой очереди главного канала по переброске части стока Северных и Сибирских рек в Среднюю Азию и Казахстан. [1].

Центрказгипроводхоз был бассейновым институтом по рекам Ишим и Иртыш координацией работ на территории областей: Восточно-Казахстанской, Семипалатинской, Павлодарской, Кокчетавской, Северо-Казахстанской, Цедлиноградской, Тургайской, Карагандинской, Джезказганской. В 1972 году была добавлена функция мелиоративного освоения земель в зоне канала Иртыш-Караганда [1].

XXIV съезд КПСС, Октябрьский Пленум ЦК КПСС (1972 г) и декабрьский Пленум ЦК КПСС (1972) поставили перед народом задачу-резко увеличить площади орошаемых земель для ускоренного роста производства продуктов сельского хозяйства. В этой пятилетке начинается строительство канала Иртыш-Караганда. В 1968 году канал был сдан в эксплуатацию, завершен в 1974 году.

Впервые появилась возможность резко увеличить площади орошаемых земель в засушливых степях Центрального Казахстана, тем самым создать устойчивую основу для производства продуктов сельского хозяйства. По перспективному плану численность населения по Карагандинской и Джезказганской областям возрастет почти на 30% что потребует значительного увеличения производства продуктов.

Протяженность канала 458 км, ширина 20-50 м, глубина-5-7м. Канал берет начало из рукава реки Иртыш – река Белая, выше города Аксу. По руслу реки Шидерты на протяжении 200км проходит канал Иртыш-Караганда. Канал пересекает реку Нура по дюкеру. Здесь он сбрасывает часть воды в реку Нура для потребления Карагандинским металлургическим комбинатом. Заканчивается канал у насосной станции 1 подъема ОАО «Водоканал». [2].

Существующее положение дало возможность развития орошения и освоения земель по зоне канала Иртыш-Караганда и Караганда-Джезказган.

Потребность использования воды из канала Иртыш-Караганда для сельского хозяйства, находящихся в этой же зоне, определена существующим дефицитом кормов для поголовья молочных коров в хозяйстве не овоще-молочного направления для создания культурных орошаемых пастбищ.

Использование воды канала Иртыш-Караганда для развития овоще-молочного направления определялось исходя из оптимальных размеров орошаемых земель и исходя из наличия местных ресурсов

По ранее сделанным подсчетам, для снабжения Карагандинской области овощами и картофелем, необходимо 24,7 тыс. га орошаемых земель, что возможно и разрешится после создания новых 3 овоще-молочных совхозов и увеличения орошаемых земель в существующих хозяйствах в зоне канала Иртыш-Караганда.

В Джезказганской области развитие орошения (20 тыс. га) с созданием новых совхозов в настоящее время уже предусмотрено техническим проектом и Внешний комплекс сооружений по подаче воды в Шетский, Атасуйский и Джезказганский прорайоны, разработанный ОКБ института «Гидропроект» [2].

Для полного удовлетворения потребности орошаемых земель под кормовые севообороты и обеспечения населения молоком, было необходимым привлечение других водоисточников (сев.реки) или увеличение подачи воды по каналу Иртыш-Караганда.

В условиях Карагандинской и Джезказганской областей анализ водоснабжения большинство совхозов, указанных областей показывает, что вопрос водоснабжения многих хозяйств решен частично. В некоторых совхозах водоснабжение осуществляется привозной водой.

Перспективное водоснабжение ряда хозяйств решено за счет строящихся групповых водопроводов: Куу-Чекинский, Киевский и намеченных к проектированию Осакаровского группового водопровода.

Водозаборы для Осакаровского и Киевского групповых водопроводов на базе аллювиальных отложений долины р. Нуры. Однако, имеется явная опасность загрязнения водоносных отложений р. Нуры производственными отходами Карагандинского металлургического комбината из Самаркандского водохранилища.

В скважинах, пробуренных в аллювиальных отложениях р. Нуры ниже водохранилища, отмечено наличие фенолов и стиролов (совхозы Плодоовощной и Ленинский).

Со временем зона загрязнения продолжает распространяться по долине р. Нуры, что может вызвать вынужденное закрытие Осакаровского и Киевского водозаборов.

Поэтому, вопрос перспективного водоснабжения всех совхозов и районных центров, расположенных в зоне канала Иртыш-Караганда можно решить только за счет использования участка канала выше Самаркандского водохранилища. [2].

В 2002 году в связи с большим потреблением воды столичного города, с 19-й насосной станции построен водовод в реку Ишим, далее - в Вячеславское водохранилище для водоснабжения города Астаны.

На сегодняшний день канал Иртыш – Караганда обеспечивает водой как Караганду, так и Астану. Разрабатываются проекты, которые позволяют увеличить поставки воды в нуждающиеся районы Центрального и Северного Казахстана объемом до одного кубокилометра в год. Данные исследования доказывают, что увеличение водопотребления является одним из главных вопросов будущих исследователей.

Список литературы

Ф.13, Предисловие института «Центрказгипроводхоз».
Ф.13, оп.3-4, д.37.
Ф.13, оп.3-4, лл. 2,3.

ӨШПЕС ӨМІР ЖАЛҒАСЫ ...

Өскембаев Қ.С. т.ғ.к., профессор
Астана халықаралық университеті
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

XX ғасырдың 30-50 жылдары қазақ халқы ең үлкен тарихи өзерістер мен ауыр зұлмат жылдарды басынан өткізді. **Ол – индустриаландыру, ұжымдастыру, мәдени революция, аштық, қуғын-сүргін, Екінші Дүниежүзілік соғыс және соғыстан кейінгі халық шаруашылығын қалпына келтіру т.б.** Сол кезеңде кеңес үкіметінің аталған қыңыр саясатының кесірінен жақынын жоғалтпаған бір де бір қазақ жоқ та шығар, ондай зобаланды Сіздің де ата-бабаларыңыз бастарынан өткерген де болар.

Кеңес Одағының құрамында болған, Қазақстан халқы да 1941-1945 жылдардағы фашистік Германия мен оның одақтастарына қарсы соғысқа белсене қатысты. Бұл соғыс жалпы одақ және оның бодандығындағы халықтар үшін өте ауыр кезең болды. Большевиктер өзінің тәуелсіздігінен айырылып қалмас үшін өзіне қарасты барлық халықтарды майданға, одан қалса тылдағы ауыр қара жұмысқа тартты. Солардың қатарында қазақтар соғысқа көптеп алынып, қара жұмысқа

мыңдап күшпен жұмылдырылып жатты. Сөйтіп, тылдағы ел тұтас күйінде соғыс мүддесіне қызмет етті. Кеңес Одағының Еуропалық бөлігінен көптеген зауыттар мен оқу орындары, сол өңірдің соғысқа жарамайтын кәрі-құртаң, бала-шағалары Қазақстанға көшірді. Оның үстіне өкіметке сенімсіздік көрсеткен біраз халықтар (шешен, неміс, кавказдық мұсылмандар, т.б.) жер ауып, осында келді. Бұлардың барлығы елдегі жағдайды ауырлатып, тұрғылықты халықтың күн көрісіне кері әсер етті. Ерлер майданға кетіп, жұмыстың ауыртпалығын әйелдер мен жас балалар көтерді. Соған қарамастан, коммунистік партияның үгітінің күштілігімен, одан бұрын да жылдар бойы адам санасына сіңірілген социалистік Отанды қорғау идеясы елді тік көтеріп, соғыста жеңіп шығу жолындағы іске біріктірілді. Халықтық құлшыныстың күштілігі сондай, көп жерлерде (әсіресе, ауылдарда) жұмыс еңбек ақы төленбей атқарылды. Халық уақытпен есептеспеді және оған билік мұрша да берген жоқ.

Біздің төмендегі ***«Өшпес өмір жалғасы...»*** атты мақаламыз бүгінде Астана тұрғыны Бағдат Шәнкенқызы Әбдікәрімованың өзінің әке-шешесі туралы айтқан естеліктен алынды. Бағдат Шәнкенқызы әке-шешесі туралы айтқанда жанары жасаурап, егіле кетуге шақ қалып, тебірене отырып, былайша әңгімесін өрбіткен еді: *« ...Екінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында зардап тартқан қазақ елінің өмірі, оның ішінде өзімнің жанұяма байланысты әңгімені айтуды жөн көріп, әке-шешемнің мысалында сол соғыстың, заманның қыйындығын басынын өткізген мыңдаған жас қазақтың қыздарының тағдырын айтқым келіп, сырымды шертуге бел будым»* - дейді.

Түсінікті, әрине. Біздің беріп отырған мақаламыз сол кездегі мыңдаған қазақтың азапты да, қасіретті күндерді басынан өткерген бір тағдыр жайлы!

«... Менің әкем мен анам Екінші Дүниежүзілік соғыс кезінде шаңырақ құрыпты. Бұл әкемнің екінші отбасы екен. Әкем анамнан 28 жас үлкен болды» - деп өз әңгімесін жалғастырады **Бағдат Шәнкенқызы.**

Әкем 1897 жылы Қарағанды облысы, Нұра ауданында өмірге келген. Өзінің әкесі ерте қайтыс болған соң, шешесі нағашыларының қасына көшіп барып, солардың тәрбиесінде өскен. Әкемнің анасы - Мереке көп балалы болған. Өкініштісі, солардың ішінде тірі қалғаны екеуі, оның бірі, кенжесі менің әкем - **Шәнкен**. Әкем кішкентай күнінен өте зерек болыпты, бір естігенін тез жаттап алатын, тілге бай және физикалық тұрғыдан да әлді болып өседі. Жігіт болып есейген кезде жамбасы жерге тимеген палуан болған. Қарулы, аттың құлағында ойнайтын, отырған жерін той-думан қылып жіберетін ақжарқын мінезі де баршылық екен.

Анасының ағасы - **Көлзақ,** сол өңірдің белгілі адамы болған, жиенін әрдайым өзіме тартқан деп қасында ұстаған. Көлзақ та ақылына көркі сай, мықты азамат болған екен. Өз әулетіне, туыстарына, ауылдастарына және маңайындағы ауылдардағы адамдарға қамқоршы, кеңесші бола білген.

Содан әкем өсіп, ержеткен соң алыстап кетпесін деп өзінің туған інісі Өмірзақтың қызы Шоланды алып береді. Ол уақытта генетика дегенді бірі білсе бірі білмейді, атасы бөлек болса үйленуге болады деп ойласа керек. Өкінішке орай екеуі 20 жылдан астам отауласқанмен араларында бала болмапты, 7-8 құрсақ көтергенмен балалары туып, көп тұрмай шетінеп кете берген. Кейін Шолан ауырып төсек тартып жатып қалады. Күйеуіне менің көзімнің тірісінде айтарым, басқа әйел ал, балалы бол деп рұқсат береді. Әкеміз көп уақытқа дейін көнбей жүріпті. Содан соғыс басталады, елдің іші астан - кестен. Ол аздай сол кезде әкемнің жалғыз ағасы Өміртай өмірден озған екен, содан анасы жалғыз баламнан айрылып қалам деп жылаған соң әкеміздің нағашысы Көлзақ әкеме жасын үлкейтіп құжат алып береді де соғысқа жібермей алып қалады, ол уақытта әкеміз 44 жаста.

Анамызға келсек, **Айтбала** соғыс басталғанда бұғанасы қата қоймаған, небәрі **16 жастағы жас қыз**. Ол 1925 жылы Алматы облысы, Андреев ауданы, Қарлығаш қолхозында дүниеге келген. Оның әкесі өмірден ерте озған, ағасы Қапан екеуін анасы жалғыз өсіріпті. Ағасын соғысқа әкеткенде, ауылда шешесі екеуі ғана қалады. Анамыз Айтбала ұзын бойлы, аққұба өңді, көрікті қыз болған екен. Бастауыш мектепті бітірген, сауатты болғандықтан, соғысқа дейін ликбезде ауылдың адамдарын оқытып, өз білгендерін үйреткен.

Соғыс басталғанда, ауылда соғысқа алынбаған бір мүгедектеу адам, өзі бригадир болды деп айтатын анам, сол кісі анамызға сөз салып жүріпті. Бірақ, анамыздың көңілінен шықпаған, яғни ұнатпаған, сөздерін қабылдамаған.

Сөйтіп жүрген кезде ФЗО-ға *(Фабрика-зауыттарға жұмыскерлер дайындау мектебі (ФЗО мектебі) – КСРО-дағы кәсіптік-техникалық мектептің ең төменгі, негізгі түрі),* жас қыздарды жинап, жұмысқа жіберу туралы бұйрық келеді. Тек, 18-ге келген қыздарды алады екен. Бригадир

үйлеріне келіп, әжемізге не қызыңды көндіріп маған бересің, үйленеміз, көнбесе, ФЗО ға жіберем деп қоқан-лоқы көрсете бастаған. Шешесі қызына жалынып, *«қиын уақытта осындай еркек болса да, етегінен ұста, үй болып кетесің, аман қаласың»* деп азарда-безер болып үгіттейді. *«- ...жоқ! Аяғы ақсақ, көзі қыли байға тигенше, ФЗО-ға кеткенім артық»* деп қызда отырып алады. Сөйтіп, жасы келмесе де, колхоз председателінің қызының орнына анамызды Қарағандыға шахтаға жұмысқа алып кетеді.

Шахтада жұмыс істеу жас қыздарға оңай тимеген. Қарағандының қысы қатты, тұратын жерлері суық, тамақ жоқ. Айына бір рет тамақ алуға карточка береді. Соған күніне бір булка нан алады, оның өзі кейде болмай да қалады. Басына түскен ауыртпалыққа төзе жүріп, шахтада 2 жылдай жұмыс істейді. Шахтадағы ауыр қара жұмыс мерзімі де қыздарға ауыр болса керек.

Бір күні біреулар бірнеше қыздың чемодандарын ұрлап әкетеді, оның ішінде нанның карточкалары да бар. Ол кезде карточканы қалпына келтірмейді, келесі айда ғана жаңасын береді. Аш, киімдері жоқ, *«...қоқыстан картошканың қабығын теріп, оны жуып, суға пісіріп жеп жүрдік»* - деп қинала еске алатын сол кездер туралы анам. Жұмыстың ауырлығынан, тамақтың жоқтығынан, әбден шаршаған, қалжыраған, оның үстіне ауру болған анамыз, құрбыларымен сол жерден қашуға бел буады да, сөйтіп, бес қыз Қарағандыны тастап беттері ауған жаққа кете барады.

Қай жаққа жүріп бара жатқандарын өздері де білмейді, жолдағы ауылдардан сусын сұрап ішеді. Өздерінде де жарып ішер азықтары болмаса да адамдар, бар болса кейде нандарымен бөліседі.

Солай тоз-тоз болып, әбден шаршап, жүре-жүре Нұра ауданына жетіпті. Бұл жер Қарағандыдан шамамен 200 шақырымдай жерде орналасқан. Сөйтіп жүргенде қыздарды милиция ұстап, абақтыға жауып қояды.

Милицияның бастығы әкеміз Шәнкеннің жақсы жолдасы болыпты. Бір кездескенде әңгімелесіп отырып абақтыда отырған қыздар туралы айтады. «...- *Жап-жас балалар, өкініпті, қайтадан Қарағандыға жібереміз, военный трибуналда, соғыс уақытының заңы бойынша ешкім терген жатпайды, «дезиртирство» деп атып тастауы да мүмкін»* деп айтады.

Осыны естіген әкеміз, жолдасына қазақтың қыздары ғой «жібер» деп жалынады. Оған ол кісі ертең «менің өзімді атып тастайды» деп көнбейді. *«...Біреу болса жарайды, бесеуін бірдей босата алмаймын, облыстан сұраныс келген, біз ұсталды деп ақпарат жіберіп қойдық»* дейді. Әкеміз оған, *«...ендеше маған біреуін босатып бер, мен үйленемін»* деп үйдегі жағдайды айтып тағы жалынады. Сөйтіп ол кісіні көндіреді.

«...Жарайды, қашып кетті деп айтармыз біреуін таңдап ал» деп келіседі. Қыздарды бір-бірден тергейді. Тергеуге әкеміз қатысады. Тоз-тоз болған, шаршаған, жүдеген болса да, Айтбала атты қыз көзіне түседі. Әкеміз анамызды бір көргеннен ұнатып, ғашық болып қалады.

Милиция бастығы анамызды шақырып алып сөйлеседі. *«...Сендерді екі күннен кейін Қарағандыға апарып военный трибуналға тапсырамыз, олар атып тастауы мүмкін дейді. Саған бір мүмкіндік бар, таңдау өзіңде, мына адам сені әйел қылып алам дейді, барасың ба?* - деп сұрайды. *«...Не осы адаммен кетесің, тұрмысқа шығасың, не болмаса сендерді бәрібір атып тастайды»* деп, шындықты айтады. Сонымен, әкеміз есебін тауып, қызды ауылына алып кетеді.

Анам: *«...көнбегенде не істейін, жылап-жылап көндім дейтін. Әкелеріңнің жасы үлкендігі болмаса, екі иығына екі адам отыратындай, бойы ұзын, қыр мұрынды, көзі көкшіл, еңгезердей, өте көрікті адам болатын. Соғыс уақыты болса да үстіне киген киімі де ерекше әдемі, жалт-жұлт еткен саптама етік, плюш бешпент, ақ көйлек, басындағы бөрігі де өте көрікті болатын»* - деп анамыз, әкемізді еске алатын.

Тағдырдың жазуымен сөйтіп, анамыз әкемізге еріп кете барады. Ол кезде әкемнің бірінші әйелі Шолан ауырып, төсек тартып жатыпты. Әкеміз ол кісіге бар жағдайды айтады. Бір жұмадай ауданнан милиция келіп үй-үйлерді тінтіп іздепті. Күндіз қоршалған тезектің үйіндісі арасына тығып, жанына нан, су қойып, милиция кеткенде ғана шығарады екен.

Айтбаланы туған сіңілісіндей қарсы алған Шолан бар туыстарын шақырып, енді Айтбаланы мендей көріндер деп тапсырыпты. Содан көп кешікпей қайтыс болады.

Бұл 1943 жыл екен, әкеміз анамызға жасын 5 жасқа өсіріп өз фамилиясымен жаңа паспорт алып береді. Анамыз осы жылдан бастап, **1920 жылы туған Абжанова Айтбала** болып жазылады. Өзінің фамилиясы **Елеусінова.** Қасында болған қыздардың тағдырын, өмірін, оларға не болғаны жайлы ол сол кезде, кейін де анамыз білмей кетті. Әкеміз, оны қорғаштап сұрауға тиым салыпты. *«Олар туралы ешкімге айтушы болма, сұраушы болма, әйтпесе ұстап алып, атып тастайды»* - деп қорқытып тастаған ағайындар да болған. Әрине, бұл сол заманның шындығы еді.

Елде қалған туыстарына хат жазса, хат «адресата нет» деп қайтып келеді. Сөйтсе, бұрын Алматы облысы болған жерді кейіннен Талдықорғанға қосады. Соғыс уақытында кім кімге керек? Оны ешкім түсіндіріп жатпайды ғой. Анамыз туыстары жоқ, бәрі өліп қалған екен деп жылап-жылап іздеуді тоқтатады. Қайтыс болған Шоланның туыстарын төркінім деп, солармен араласып, жамандықпен-жақсылықты бірге көріп өмір сүреді.

Екі жылдан кейін 1945 жылы соғыс бітіп ел қуанышқа толып жатқанда, тамыз айында өмірге тұңғыш балалары келеді, ер бала, есімін Сәруәр деп қояды, біз ол кісіні «Көке» дейтінбіз. Әкеміздің төбесі көкке жеткендей болады, қуанышы қойынына симай, барын салып той жасайды, сөйтіп ол 48 жасында алғаш рет әке атанады.

Ағамыздан кейін алты қыз өмірге келеді, оның екеуі кішкентай күнінде шетінеп кетеді. Алты қыздан кейін 1962 жылы тағы бір ер бала Мағаз дүниеге келеді.

Ең кенжесі мен, 1965 жылы әкемнің 68 жасында өмірге келіппін. Үлкен ағам, екеуміздің арамыз 20 жас. Мен туғанда ағам әскерде екен. Ағамыз әскерден келгенде, анамыз ұялып мені тығып, көрсетпейді екен. Әкеміз қайтыс болғаннан кейін, ағам мен үшін әкемдей болып кетті.

Бәріміз 7 ағайындымыз, 2 ұл, 5 қыз болып өсіп - өндік. Әкеміздің мықты болғаны ғой, және өзінен 30 жастай кіші әйелі болған соң, Алла берген балаларын сүйіп, арттарынан ұрпақ қалдырды.

Әкеміз 1969 жылы 72 жасында онкологиядан қайтыс болды. Әкем дүниеден озғанда, мен 4-5 жастағы бала болатынмын. Есімді еміс-еміс білемін, бірақ әкем есімде қалды. Мені жақсы көретін, иығына отырғызып жүретін. Мен аспанда ұшып жүрген сияқты болатынмын. Ағам Мағаз екеуміз тете болып өстік. Ол апамның (анамызды апа дейтінбіз) баласы болатын, мен әкемнің (әкемізді әке дейтінбіз) баласы болатынмын.

Айта кету керек, әкеміз өте қатал адам болыпты. Үлкен дөңгелек столдың басында бәрі дыбыстарын шығармай отыратын. Үлкендер, ешкім бала болып ойнап, еркелеп отырмайтын дейтін. Тек, әкем мені ғана бір тізесіне отырғызып еркелетіп иіскеп «жаным», «ботам» деп айтып жүріпті.

Әкеміз қыз балаларын ерекше жақсы көріп, ал ұлдарын қатал ұстапты, әр қызға өзі еркелетіп, қосымша ат қойыпты, **Райханды** - сәнім, **Бақытты** – палуаным, **Айманды** - алтын қанатым, **Шолпанды** – жез қанатым, ал мені жоғарыда айтқандарға қоса **«қара торсық»** дейді екен.

Әкемнің жалғыз ағасы ерте қайтыс болғанда, бір жылдан соң жеңгесі екі ұлын алып төркініне көшем дегенде, ағасының үлкен ұлы Сайдалыны бермей алып қалыпты, ол 5 жаста, ал кішісі Шабдарбек 2 жаста болған соң шешесімен кетіпті. Сонымен ол кісі біздің үйдің үлкен баласы болып өсті. Әкем ағамның көзі деп қатты еркелетіп, еркіндеу ұстаса керек. Ал ол болса, кішкене бұзықтау болған. Ол кісіні өзі үйлендіріп, үй қылып бөлек шығарыпты. Бірінші ұлының есімін өзі Нұрдәулет деп (1963 жылғы) қойып, ағам Мағазбен бірге өссін деп бауырына алады.

Өкінішке орай әкеміз қайтыс болғаннан кейін әке-шешесі Нұрдәулетті алып кеткен болатын. Бірақ, басқа балаларына қарағанда ол бізге өте жақын болды. Мен оны туған ағамдай жақсы көріп, бүгінге дейін араласып жүреміз.

Қайран анамыз өзінің туыстарын 20 жылдан кейін тапты. Көкем әскерде жүргенде іздеп, тауып анамды қуантқан екен. Мен ол кезде 2 айлық бала екенмін, анам барам деп болмаған соң әкеміз, Сайдалы ағамызды ертіп ұшақпен жібереді. Нағашыларым анамды өліп қалды деп жүріпті.

Қызы 20 жылдан кейін барғанда анасы талып қалып, жылап-көрісіп табысады. Нағашы әжеміз қызы ФЗО-ға күштеп жіберілгеннен кейін қайынысына тұрмысқа шығып, тағы екі балалы болған. Оның інісі және сіңілісі де тірі, бір ауылда өмір сүріп жатқан жайы бар. Біздер онда 1 ай болып қайтыппыз.

Ол жерде бір баласы жоқ анамның немере сіңілісі Нұрсағила мені сұрапты, Сайдалы ағам тойлап жүріп көне салған. Ол кісі мені 1 ай бойы бауырына салып, өзінше иемденіп жүрген ғой. Кетерде ағамыз есін жиып, жоқ бермейміз, мені ағатайым өлтіреді деп, мені ол кісіден тартып алғандай болған.

Анам айтатын, Нұрсағила қатты жылады, мені қарғады деп. Елге оралғанда бұл жәйды естіген әкеміз, «баланы тастап кеткенде екеуіңді үйге кіргізбеуші едім» деп айтқан екен. Жылжып жылдар өтіп жатты, мен өзімнің жанұямда бақытты өмір сүріп, кейін өзіміздің елдің азаматы Қайроллаға тұрмысқа шығып, балалы-шағалы болдым. Немерелерімізде бар. Ең бастысы бүгінге дейін әке-шешемнің сонау өткен ғасырдың қара түнек 30-50 жылдардағы өмір жолдарына қарап, егер олар тағдырдың жазуымен екеуі табыспаса, бүгінде біздер болмас едік қой деп қоям. Алайда, нағыз қасапты қырғын қазақтың басына сол 1930 жылдары келгені белгілі. Екінші Дүниежүзілік

соғыс кезіндегі қазақтың, жалпы халқымыздың қал-жағдайы оңала қойған жоқ. Бұл жылдардағы соғыс тауқыметі, ауыр өмір қазақ халқының тағдырына үлкен қайғы мен зардаптар әкелді ғой. Соның бір мысалы менің анамның тағдыры..

Бағдат Шәнкенқызы Әбдікәрімованың анасы Айтбала мен әкесі Шәнкен

НАҒАШЫМ – БӘКЕН БАҚТИЯРҰЛЫНЫҢ ЕСТЕЛІГІ
Өмір деректер...

Өскембаев Қ.С. т.ғ.к., профессор
Астана халықаралық университеті
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

Мен, **Бақтияр Бәкен Бақтиярұлы 1936 жылы тамыз айының 15 жұлдызында** Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданының Ленин атындағы колхоздың (қазіргі Бақты шаруашылығында) Абыз елді мекенінде қарапайым шаруа отбасында дүниеге келдім. Әкем – **Бақтияр Ниқанбайұлы** (руы қарауыл) қазан төңкерісіне дейін аталас болған Шентай деген байдың бас жылқышысы болыпты. 1940 жылы «Бақты» аталатын орман тоғайының күзетшісі, әрі Ленин колхозының партия ұйымының хатшысы болған.

Жала жабушының кінәсінен он жылға сотталып, 1942 ж Көкшетау қаласына жер аударылып, іле 1943 жылы еш кінәсі жоқтығы дәлелденген соң, елге қайтпақшы болып тұрғанда, түрмеде екі күн ауырып, 49 жасында өмірден өтіпті. Онымен бірге сотталған **8 жігіттің** біреуі ғана (Ысқақ, оның да руы қарауыл) елге оралған. **Бақтиярдың ағасы Оспан.** Оспанның ұрпағы Қасен және Күлипа апайлар. Қасеннен төрт қыз тарайды: Гүлжан, Сара, Бану, Гуля. Күлипа апайдың ұрпақтары Қарағанды облысы Егіндібұлақ ауданында тұрды.

Әкем **Бақтияр Көкшетау қаласындағы қорымға «Жел диірмен»** болған жерге жерленген екен. Өкініштісі сол, жерленген тұсын ешкім дөп басып айта алмайды. Нақты белгісіз. Әкеміздің рухының алдында *«Ештен кеш жақсы болар»,* - деген нақыл сөзді басшылыққа алып, 76 жыл өтседе, жерленген қорымға жобалап ескерткіш тас (08.06.2019 жылы) қойып қайттық. Бұл қолдан келген шараға әкеміздің ұрпақтары жиырма адам бардық. Дұға бағыштатып, ас берілді.

Біз, әке мейірімін көрмей, анамыздың және апа-жездеміздің тәрбиесінде болдық. Балалық шығымыз соғыс кезімен дөп келсе де, тұрмыста еш қиындық көрмей, қамқоршыларымыздың арқасында ешкімнен кем болмадық. Анамыз 4 ұл, 1 қыз туған. Күлән (1925 ж.), Жаңаберген (1930 ж.), Бакен, Қасым (1939 ж.), Шәкіжан (1941 ж.). Тек бауырларымыз Қасым мен Шәкіжан 6-7 жастарында дерт себеп болып, 1946-1948 жылдары қайтыс болды.

Нықанбаев Бақтиярға
Көкшетау қаласында қорымға
қойған ескерткіш

Нықанбаев Бақтиярдың бүгінгі ұрпақтары.
Көкшетау қаласындағы қорымға қойған ескерткіш жанында

Анамыз, **Орманбетова Дәмелі** 63 жасында 1969 жылы өмірден озды. Қарқаралы қаласындағы үлкен бейітке, бұрын қайтыс болған ағайын-туыстар қасына жерледік. Анамыз өмір қиыншылықтарына мойымай, шаруашылықтың түрлі жұмыстарында еңбек етті. Біздерді өсіріп, жеткізді. Әр істі ақылмен жасайтын, көпшіл, қонақжай, қолы ашық, барын жоқ-жітіктермен бөлісетін, дастарханы жаюлы, ағайын-туыстармен араласып тұратын, көршілерге сыйлы болушы еді.

Халқымызда «Әкенің жақындығы жездедей-ақ» демекші, жездеміз Өскенбаев Сәдуақастың (бастауыш сынып мұғалімі болған) қамқоршылық, тәрбие, еңбегін көріп өстік. Жақсылықтары мол болды. Біріміздің маңдайымыздан шертпей, өмірден өз орнымызды табуға көмектесті. Бұл кісіден әліппені қолыма алып, бірінші сыныпты осы кісіден дәріс алдым, жездеміз өмірде ұстаздық жолға қадам басуыма жәрдем, бағыт-бағдар берді. Сәдуақас жездеміз әкесі Өскенбай қазақтың белгілі заңгері Ақбайдың Жақыбының қасында бірге жүрген, сөзге шешен, ақылгөй дана адам болған екен.

Өзім, бастауыш сыныптарды Абыз және Сарыобалы (Совет колхозы) мектептерінде 1945-1949 жылдары оқып, одан әрі 5 сыныптан Қарқаралы қаласындағы №1 қазақ орта мектебінде оқуымды жалғастырдым, 1955 ж орта мектепті аяқтаған соң, бір жылдық №4 техникалық училищеде оқып, бұрғылау мастері мамандығын алдым. «Шалғия» кен барлау орнында еңбек жолымды бастадым, Қарағанды №35 шахтасында жалғастырдым.

1958 жылы наурыз айынан 1960 жылдың маусым айы аралығында Қарағанды облыстық атқару комитетінде кеңсе бастығы қызметін атқардым. Отбасылық жағдайға байланысты, яғни, анамның қалауы бойынша ауылдық жерге ауысуыма тура келді. Сол, 1960 жылдың маусым айынан қараша айының 25 жұлдызы аралығында «Қырғызия» совхозына қарасты Ақтерек елді мекенінде кітапханашы, 1960 жылдың 25 қарашасынан бастап, осы мекендегі орысша-қазақша бастауыш мектебіне аудандық білім бөлімінің ұйғарымымен ұстаздық еңбек жолым басталды. Бір жылдан соң, мектептің меңгерушілігіне тағайындалдым. Тұрғын халықтың өтініш-тілектерін атқара жүріп, бастауыш мектебіміздің сегізжылдық (орталау) болып қайта құрылды. Бұл 1962-1963 оқу жылдары болатын.

Ұстаздық жолымда еңбек атқара жүріп, Қарағанды педагогикалық институтында филология факультетінің қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша бітірдім. Мектепте аталған пәннен дәріс бере жүріп, мектеп директорының қызметін 37 жыл атқардым. Бөлімшеде мектеп үйінің қолайсыздығына байланысты аудан басшылары жән «Қырғызия» совхозы (директоры Қапан Әукетаев) алдына тиісті мәселелер қоюдың арқасында 1965-1966 ж құрысылыс үй есебінен мектеп үйі салынса, 1968 ж Жамбыл атындағы совхоз директоры Серік Тәттімбетов шаруашылығы есебінен мектеп жанынан екі бөлмелі еңбек сабағын өткізетін қолайлы оқу шеберханасының салынуына қол жеткізілді.

1988 жылы «Ақтерек» бөлімшесі Қарағайлы кен байыту комбинатының қосалқы шаруашылығы болып құрылғанда мектепке комбинат басшылары Әбдірахман Бегалинов пен Төлеген Мидеевтың қамқор көмегі зор болды. Алдымен, мектеп үйін сапалы күрделі жөндеуден

өткізіп, мектептің материалдық базасының толықтырылуына, спорт алаңының жасалуына, тиісті құралдармен жабдықталуына қомақты қаржы бөлді. Әрдайым мектепке деген көмектерін аямайтын. 1965 жылдан 1991 жылға дейін коммунистік партия қатарында болдым. Бидайық бөлімшесі «Қырғызия» және Жамбыл атындағы шаруашылығына қараған кезде және 1988 жылдан Қарағайлы кен байыту комбинатының Ақтерек подхозы болып құрылған кезінде ширек ғасырдан цехтың партия ұйымы хатшысы қоғамдық жұмысын қоса атқардым.

Жергілікті кеңестің депутаттығына сайланып, ауыл тұрғындарының мұң-мұқтажын атқаруды, өзіме деген халықтың сенім борышым деп санадым.

1977 жылдың наурызында жаңадан құрылған Талды ауданының бірінші партия және 1999 жылдың сәуірінде Қарқаралы аудандық партия комитетінің соңғы партия конференцияларының делегаты болып қатыстым. Ақтерек елді мекенінде XIX ғасырдың соңында XX ғасырдың басында қазақ балаларын оқытатын мектеп болған. Сол балаларға арналған мектепте 1904-1909 жылдары халқымыздың көрнекті ұлт ұстазы, ағартушы, қоғам қайраткері **Ахмет Байтұрсынов** сабақ берген дейтін деректер бар. Осы мектепте ел аузынан жеткен деректер бойынша **Әлихан Бөкейхан, Әлімхан Ермековтердің де іздері бар.** Сол кезден жеткен деректерде, олар 1905 жылдары осы өңірде еңбек еткен, «Қарқаралы петициясын» жазу барысында өңірдің халқынан дауыстар жинаса керек.

Мектептің педагогикалық ұжымының және тұрғындардың ұсынысымен **1993 жылы мектеп «Ахмет Байтұрсынұлы» есімін алды**. Еңбек атқарған жылдарыма оралсам: Шағын негізгі орталау мектептен мыңнан астам түлектер бітіріп шығыпты. Сол шәкірттеріміздің барлығы өмірден өз орындарын тауып, әр салада еңбек атқарып жүргендерін мақтанышпен еске алып жүремін. Әр-түрлі маман иелері бар. Ұстаз, дәрігер, заң қызметкерлері, ауыл шаруашылығы саласының мамандары. Оладың есімдері жүрегімде сайрап тұр. Еңбек жолымда көптеген елге елеулі, халқына қалаулы азаматтармен қызметтес болдым. Атап айтар болсам: Әділхан Аймақов, Мұқажан Нұрмағанбетов, Нөгербек Спатаев, Дәуітбай Қоспабаева, Жеңіс Қадыровтармен, Серік Ахметов, Тілек Садуақасов. Бұл азаматттар кезінде аудандық білім бөлімдерін (Қарқаралы және Талды аудандарында) басқарған. Еңбек жолымда бірде бір басшыдан ескерту, сөгіс алмадым. Әрқайсымен оқу-тәрбие саласында тіл табысып, өмір талабына сай ортақ істе қоян-қолтық еңбек атқардым.

Бәкен Бақтияруғлының әкесі Ниқанбаев Бақтияр және анасы Орманбетова Дәмелі

Отбасым туралы сыр шертер болсам, жолдасым-Нұрмағанқызы Кенжебике, руы – Қаракесек, Оразғұл әулетінен, Аққісі тегінің ұрпағы. 15.09.1941 жылғы. 24.01.1961 жылы бас қостық, сол уақыттан бері сыйластықпен, бір-бірімізді түсінушілікпен ғұмыр кешіп келеміз. Жаратқанға шүкіршілік, он баламыздың қызығын көріп отырған пендеміз. Балаларымызды тәрбиелеп, оқыттық, қатарларынан қалдырмай өсірдік. Ұлдарымызды ұясына, қыздарымызды қиясына қондырдық. Сегізінің жоғары, екеуінің орта техникалық білімдері бар. Өз білімдеріне сәйкес бүгінде еңбек етуде. Үлкеніміз – Алмагүл зейнеткерлікте. Алты балам мен төрт келінім менің ұстаздық жолымды жалғастырушылар. Ұстаздар әулетіне жатамыз. Отыз шақты немере, он алты шөберелер сүйіп, қызығын көріп отырған жанбыз.

Жолдасым Кенжебике «Батыр ана» жіне «Алтын алқа» белгілерінің иегері. Жиырма жеті жыл мектепте іс жүргізушісі, әрі кіші қызметкер жұмыстарн атқарып, 1991 жылдан бері зейнеткерлікте. Бүгінде бейнетіміздің зейнетін көрудеміз. 1960-1998 жылдары еңбегім бағаланып, бірнеше мәрте аудандық және облыстық білім бөлімдерінің құрмет грамоталарымен марапатталдым. «Еңбек кітапшамда» аудандық білім бөлімінің басшыларының бұйрығы жазылған алғыстар жеткілікті. Олар:

«Социалистік жарыс» және «Оныншы бесжылдық екпіндісі» төсбелгілері; В.И. Лениннің 100 жылдығына арналған «Еңбек ерлігі» медалімен 1970 ж.; «Еңбек ардагері» медалі 1987 ж.; КСРО оқу Министрлігінің «Құрмет грамотасы» 1987 ж.; «Құрмет грамотасы» 1987 ж.; Қазақстан Республикасы «Білім беру ісінің үздігі» 1992 ж.; Облыстық комсомол комитеттерінің құрмет грамоталары; Қарқаралы әкімінің құрмет грамотасы; есімім 2017 жылы «Қарағанды облысының ұлағатты ұстаздары» тарихи танымдық энциклопедиясында бар.

Естелік-әңгімені жазып алып, қағазға түсірген ***Өскембаев Қ.С.*** *т.ғ.к., Астана халықаралық университетінің профессоры*

ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ҮШТІЛДІК: БИЛ ТӘЖІРИБЕСІ МЕН ПРАКТИКАСЫ

Өте Д.Е.
«Білім-Инновация» Халықаралық қоғамдық қоры
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

«Білім-Инновация» халықаралық қоғамдық қоры 1990 жылдары Қазақстан мен Түркия президенттері Нұрсұлтан Назарбаев пен Тұрғыт Озалдың қолдауымен құрылған. Қордың мақсаты екі ел арасындағы білім саласындағы ынтымақтастықты дамыту болды.

Соңғы онжылдықтарда қор Қазақстандағы мектеп білімін жаңғыртуға зор үлес қосты. Оның жетекшілігімен білім берудің озық технологияларын енгізу алаңына айналған «Білім-Инновация» инновациялық лицейлер желісі құрылды.

Лицейлердің айрықша ерекшелігі қазақ, орыс және ағылшын тілдерін қамтитын үш тілде білім беру моделін енгізу болды. Бұл Қазақстан басшылығының өскелең ұрпақтың үш тілді меңгеруі жөніндегі стратегиялық мақсатын іс жүзінде жүзеге асыруға мүмкіндік берді.

Осы жылдар ішінде БИЛ лицейлері көптілді білім беруде, инновациялық технологияларды енгізуде, дарынды балаларды дамытуда мол тәжірибе жинақтады. Бұл тәжірибе жаһандану жағдайында Қазақстанның бүкіл мектептегі білім беру жүйесін жаңғырту үшін стратегиялық маңызы бар.

Жас ұрпақты бәсекелестікке дайындаудың бірден бір жолы көп тілде білім және тәрбиелеу болып табылады. Технологияның қарқынды дамуы заманында бірнеше тілді білу артықшылық қана емес, қажеттілікке айналып отыр.

Қазіргі үш тілді білім беру – лицейдегі оқу пәндерін екі немесе оданда көп тілде оқыту, жас ұрпақты білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашады, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін ең басты қажеттілік деп атауға болады. Сондықтан, үштілділік - жаһандық өмірге жолдама, бұл адамның өмірдегі табыстылығының қағидаты. Ағылшын тілін меңгеру - жастарға әлем танудың кілті болмақ. Ағылшын тілін білу біздің жастарға шексіз мүмкіндіктер ашады. Ол - жаһанданудың кепілі.

Лицейлерде көп тілде оқытудың әдіс-тәсілдеріне келсек, пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдісі, командалық оқыту және тілдік ортаға енуді атауға болады. Лицейлердің оқу бағдарламалары Қазақстан Республикасының Мемлекеттік білім беру стандарты негізінде жүзеге асырылады, вариативтік бөлік пен лицейлік компонент арқылы білім мазмұны тереңдетіліп оқытылады.

«Білім-Инновация» лицейлерінде жаратылыстану бағытындағы пәндерді: (математика, химия, физика, биология және информатика) ағылшын тілінде оқыту бойынша EMI (English as Medium of Instruction) жүйесінің 30 жылдық тәжірибесі қалыптасқан. Әлемнің 60-тан астам мемлекетінде қолданылып жатқан EMI жүйесі ең алғаш БИЛ арқылы еліміздің білім беру саласына енді. EMI әдісі – өзге ұлт өкілдеріне шетел тілін үйрету барысында ағылшын тілі негізгі оқыту құралы ретінде пайдаланылатын жүйе.

EMI немесе English Medium Teaching - бұл Қордың өскелең ұрпақты жаһандық сын-қатерлерге дайындау үшін жүзеге асырып жатқан стратегиялық шешімі. EMI қолдану арқылы оқушыларға жаратылыстану-математика пәндерін оқу мүмкіндігін беріп қана қоймай, сонымен қатар олардың халықаралық академиялық және кәсіби ортаға бейімделуін жеделдететін тілдік орта құру болып табылады. Білім беру процесінде EMI енгізу біздің түлектерімізді әлемдік аренада бәсекеге қабілетті, халықаралық ынтымақтастыққа дайын және қоғамның, жалпы әлемнің дамуына үлес қосуға дайын болуға бағытталған стратегиямыздың бір бөлігі болып табылады.

Билингвалдық жағдайда білім беру - шет тілдерін оқытуды дамытудың ең тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Қос тілді оқыту – оқытудың екі тілінде қолданылатын мақсатты процесс, осылайша, академиялық пәннен оқытудың екінші тілі оқыту құралына айналады.

Сапалы көптілді білім беруді қамтамасыз ету миссиясын орындау барысында біз стандартты оқулықтар жаратылыстану-математика пәндерін ағылшын тілінде оқытудың бірегей талаптарына сәйкес келмеуі мүмкін екенін түсіндік. Әсіресе, мұндай оқу материалдары мазмұнды және оқушыларымыздың деңгейіне бейімделіп қана қоймай, сонымен қатар мемлекеттік оқу бағдарламасына сай болуы маңызды.

Сондықтан да, Қор «Астана кітап» баспасымен белсенді ынтымақтастықта. Олар математика, информатика, биология, физика және химия сияқты пәндер үшін ағылшын тілінде арнайы оқулықтар шығарады. Бұл оқулықтар көптілді білім берудің барлық нюанстары мен ерекшеліктерін ескере отырып жасалған және мемлекеттік білім беру стандарттарына толық сәйкес келеді.

«Астана кітаппен» баспасымен ынтымақтастығымыздың арқасында еліміздің түкпір-түкпіріндегі мектептер көптілді білім беруді жүзеге асыру үшін жоғары сапалы және бейімделген оқулықтарға қол жеткізіп отыр. Бұл, әрине, оқушылардың жаратылыстану-математика пәндерін ағылшын тілінде сәтті меңгеруіне, олардың академиялық тәжірибесін байытуына және жаһанданған әлемге дайын болуына ықпал етеді.

Қазіргі таңда ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың рөлі үнемі артып келетіні анық. Негізгі құзыреттілігін қалыптастыруға CLIL әдісімен өткізілген ағылшын тілінде оқыту ықпал етеді.

CLIL немесе Content and Language Integrated Learning ағылшын тілінде жаратылыстану мен математиканы оқытуға деген көзқарасымыздың негізгі құрамдас бөлігі болды.

CLIL әдістемесіндегі тәжірибеміз осы тәсілдің бірнеше артықшылықтарын көрсетеді:

- Қос пайда. Білім алушылар бір мезгілде ғылым туралы білімдерін тереңдетіп, тіл байлығын жетілдіреді. Бұл олардың тілдік дамуын айтарлықтай жылдамдатады, өйткені олар тілді нақты контекстте қолданады.
- Тілдік ортаға ену. CLIL қолдану арқылы, біз оқушыларды қарым-қатынас жасау, проблемаларды шешу және идеяларды талқылау үшін тілді белсенді қолдануға мәжбүр ететін жағдайларды жасаймыз.
- Сыни тұрғыдан ойлау. Бұл тәсіл оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамытатын тілдік және пәндік білімдерін ұштастыра отырып, аналитикалық ойлауға итермелейді.
- Мотивация. Білім алушылар тіл үйрену мен практика жүзінде қолдану арасындағы тікелей байланысты көреді, бұл олардың оқуға деген ынтасын арттырады.

Біздің білім беру ортамыздың басты ерекшеліктерінің бірі – «peer education» немесе құрдастар арасында теңімен оқыту ұғымын қолдану. Жаратылыстану және математика пәндерін, әсіресе ағылшын тілінде оқу көптеген оқушылар үшін қиын болуы мүмкін екенін түсінеміз. Бұл процесті жеңілдету және оқуды тиімді ету үшін, біз жоғары сынып оқушылары мен практиканттар тәрбиеші ретінде әрекет ететін жүйені әзірледік. Тәрбиешілер кешкі уақытта оқушылармен, әсіресе интернат жүйесі бар лицейлерде, уақыт өткізеді. Олар оқушылар мен мұғалімдер арасында байланыс жасайды, тілдік және академиялық кедергілерді жеңуге көмектеседі. Сонымен қатар, оқушыларымыз материалды меңгеруде бір-біріне белсенді түрде көмектеседі. Бұл студенттерге білім мен тәжірибе алмасуға мүмкіндік беретін топтық жұмыс пен ынтымақтастық рухын дамытады. Құрбыларға көмектесу курстық материалды түсіну деңгейін көтеріп қана қоймайды, сонымен қатар қарым-қатынас, көшбасшылық және эмпатия дағдыларын қалыптастырады.

«Білім-инновация» лицейлерінің өзіне, біліміне, елінің ертеңіне сенімді түлектері Қазақстан мен Ресей, АҚШ, Англия, Түркия, Сингапур, Қытай т.б. елдерінің ең беделді жоғары оқу орындарында өз білімін жалғастыруда. БИЛ түлектерінің алдыңғы легі қоғамымызда білікті мамандар арасынан көрініп, үкімет қызметшілер мен ірі кәсіпкерлер, мықты мемлекет қайраткерлері ретінде танымал. Сонымен қатар, кейбір түлектеріміз әлемге әйгілі Google, Meta, Amazon, Booking, Apple, Microsoft, Deloitte, Price waterhouse Coopers (PwC), Ernst & Young, KPMG, Chevron Corporation, Shell, ExxonMobil, BP, UEFA, UNESCO секілді компанияларда қызмет етіп жүр.

Бұл БИЛ жүйесіндегі 30-жылдық тарихы бар оқыту саясатының нәтижесі, соның арқасында бүгінгі таңда біз түлектеріміздің жетістіктерімен мақтана аламыз.

Шетелдік оқу орындарына өз оқушыларын жіберу арқылы БИЛ-дер оларға халықаралық тәжірибемен сусындаудың жолын ашып, шет тілі деңгейін көтеруді мақсат етеді.

Сондай-ақ жыл сайын педагог кадрларды даярлауды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарына жаратылыстану-математикалық циклдің: «Физика», «Информатика», «Химия», «Биология» мамандықтары бойынша ағылшын тілінде оқытатын педагогтерді даярлауға бөлінетін грант иегерлері арасында лицей түлектерінің саны жылдан-жылға артып келеді.

Сонымен қатар, БИЛ түлектері шетелдік жоғары оқу орындарының түрлі стипендиялық бағдарламалары мен тағылымдамаларына қатысады. Мысалы, Leadership Seminar (University of Notre Dame), Rise, Yale Young Global Scholars (Yale University), Telluride TASS (Cornell University), LaunchX, Pioneer Academics, Research Science Institute (MIT), Lumiere Research Program, Veritas AI, Summer Science Program (Univ. of Colorado Boulder), Center for Talented Youth (JHU), PROMYS (Program in Mathematics for Young Scientists - Boston University).

«Білім-Инновация» лицейлерінің білім беру моделінің айрықша ерекшелігі – үштілділік. Студенттер үш тілді: мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін, ұлтаралық қатынас тілі ретінде орыс тілін және жаһандық қарым-қатынас және әлемдік қауымдастыққа кірігу тілі ретінде ағылшын тілін оқиды.

Оқушылардың ұлттық болмысын қалыптастыруда, еліміздің тарихы мен мәдениетімен таныстыруда қазақ тілі басты рөл атқарады. Гуманитарлық пәндер, әдебиет пен Қазақстан тарихы қазақ тілінде оқытылады.

Орыс тілінде оқу кеңес мектебімен сабақтастықты сақтауға және орыс педагогикасының үздік жетістіктерін пайдалануға мүмкіндік береді. Орыс тілі көп ұлтты қазақ қоғамында ұлтаралық қатынастың маңызды құралы болып қала береді [1].

Ағылшын тілі білімге, технологияға және бүкіл әлемнен мәдени жетістіктерге қол жеткізуді қамтамасыз ететін интеграциялық рөл атқарады. БИЛ лицейлерінде жаратылыстану-математикалық циклдің пәндері – физика, химия, биология, информатика ағылшын тілінде оқытылады, бұл заманауи халықаралық оқулықтар мен әдістемелерді пайдалануға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, лицей оқушылары бағдарламаның вариативтік бөлігі аясында түрік тілін екінші шет тілі ретінде оқиды. Бұл түріктің бай мәдениеті мен мұрасына қол жеткізуге мүмкіндік береді, сонымен қатар Түркия университеттерінде білім алу мүмкіндіктерін кеңейтеді.

БИЛ лицейлеріндегі оқу процесінің маңызды ерекшелігі жаратылыстану-математика пәндерінің мазмұнын интеграциялау болып табылады. Бұл пәнаралық байланыстарды орнатуға және тереңдетуге және әлемнің тұтас ғылыми бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бұл әдіс студенттердің жүйелі ойлау және зерттеу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Ол жобалық және ғылыми-зерттеу жұмыстары, пәнаралық факультативтер және зертханалық семинарлар арқылы жүзеге асырылады.

Жалпы, БИЛ лицейлеріндегі үш тілде білім беру моделі оқушылардың ұлттық бірегейлігін нығайту, әлемдік мәдениеттің озық жетістіктерін меңгеру және әлемдік білім беру үдерістеріне интеграциялау міндеттерінің оңтайлы теңгеріміне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл тепе-теңдік бәсекеге қабілетті және жан-жақты дамыған түлектерді шығару үшін өте маңызды.

БИЛ лицейлеріндегі оқу процесінің маңызды ерекшелігі жаратылыстану-математикалық цикл пәндерінің – физика, химия, биология, математика пәндерінің мазмұнын интеграциялау болып табылады. Бұл пәнаралық байланыстарды орнатуға және тереңдетуге және әлемнің тұтас ғылыми бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бұл әдіс студенттердің жүйелі ойлау және зерттеу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Ол жобалық және ғылыми-зерттеу жұмыстары, пәнаралық факультативтер және зертханалық семинарлар арқылы жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, лицейлерде заманауи білім беру технологиялары – жобалық оқыту, дамыта оқыту, АКТ технологиялары белсенді түрде қолданылуда. Бұл оқушылардың шығармашылық және дербестігін, ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

Лицейлерде дамыған АКТ инфрақұрылымы – компьютерлік сыныптар, лингафон кабинеттері, электронды ресурстары бар кітапханалар бар. Студенттер АКТ-ны жобалар, зерттеулер және мультимедиялық презентациялар жасау үшін белсенді пайдаланады.

Лицей мұғалімдері инновациялық технологияларды меңгеру үшін үнемі біліктілікті арттыру курстарынан өтеді. Көпшілігі өздерінің электронды оқулықтар мен оқу құралдарының авторлары, республикалық және халықаралық конференцияларда өз тәжірибелерімен белсенді түрде бөлісуде.

Осылайша, білім берудің озық технологияларын пән мазмұнын біріктірумен үйлестіре пайдалану БИЛ лицейлеріне цифрлық экономика мен ақпараттық қоғам талаптарына жауап беретін түлектерді дайындауға мүмкіндік береді.

«Білім-Инновация» лицейлерінде оқушылардың білімін бақылау мен бағалаудың тиімді жүйесі бар. Бұған рейтингтік жүйені пайдалану және тұрақты тестілеу кіреді.

Рейтинг әрбір студенттің оқу жетістіктерін оның ағымдағы үлгеріміне, сынақ нәтижелеріне және шығармашылық жұмысына қарай объективті бағалауға мүмкіндік береді. Сайтта оқушылардың, сыныптардың және лицейлердің рейтингтері жарияланып, салауатты бәсекелестікке түрткі болады.

Тоқсан сайынғы тестілеу бір мезгілде желідегі барлық лицейлерде жалпы тестілерді пайдалана отырып жүргізіледі. Бұл әртүрлі лицей оқушыларының білім деңгейін объективті түрде салыстыруға, проблемаларды анықтауға және бағдарламаларды түзетуге мүмкіндік береді.

Тест нәтижелері жеке оқушылар, сыныптар және лицейлер деңгейінде талданады. Ең күшті және әлсіз жақтары анықталып, білім олқылықтарын жою шаралары қабылданады.

Осылайша, БИЛ-дегі білімді бақылау жүйесі студенттердің жұмысын барынша объективті бағалауға, оларды оқуға ынталандыруға, проблемалық аймақтарды анықтауға және оларды тез арада жоюға мүмкіндік береді. Бұл білім сапасын арттыруға септігін тигізеді.

Тоқсан сайынғы тестілеу бір мезгілде желідегі барлық лицейлерде жалпы тестілерді пайдалана отырып жүргізіледі. Бұл әртүрлі лицей оқушыларының білім деңгейін объективті түрде салыстыруға және ортақ мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді.

Тест нәтижелері жеке оқушылар, сыныптар және лицейлер деңгейінде егжей-тегжейлі талдауға жатады. Жеке пәндерді оқытудағы ең табысты және артта қалған оқушылар, күшті және әлсіз жақтары анықталды.

Талдау негізінде мұғалімдерге оқыту әдістерін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленеді. Үлгерімі төмен оқушылармен жеке жұмыс жүргізіледі. Қосымша сабақтар мен проблемалық тақырыптар бойынша кеңестер ұйымдастырылады.

Бұл әдіс оқытудағы кемшіліктерді жылдам анықтауға, оқушылардың біліміндегі олқылықтарды жоюға және әрбір нақты лицейде және жалпы желіде білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Білімді бақылау жүйесі оқу үдерісін жақсарту үшін жұмыс істейді.

«Білім-Инновация» лицейлерінің табысты болуының маңызды факторы – ойластырылған кадр саясаты. Бастапқы кезеңде инновациялық білім беру моделін іске қосу үшін негізінен Түркиядан тәжірибелі шетелдік мұғалімдер шақырылды.

Олар көптілді оқыту моделінің және ағылшын тілінде пәндерді оқыту әдістемесінің негізін қалауға көмектесті. Бірақ әуел бастан-ақ шетелдік мамандарды біртіндеп отандық кадрлармен алмастыру міндеті қойылды [2].

Осы мақсатта лицейлерде ең қабілетті түлектер арасынан өзіндік педагогикалық кадрларды даярлау бойынша жүйелі жұмыс жолға қойылған. Олар шетелдік тәжірибелі оқытушылардан тағылымдамадан өтіп, университеттік педагогикалық білім алды.

Бүгінгі таңда лицейлердегі педагогикалық ұжымның 85 пайыздан астамы қазақстандық мамандар. Олардың көпшілігі жоғары педагогикалық шеберлікке қол жеткізіп, инновациялық әдістер мен оқулықтардың авторлары болып табылады.

Лицей мұғалімдері жетекші шетелдік орталықтарда жүйелі түрде біліктілігін арттырудан өтеді. Бұл оларға ең заманауи білім беру технологияларын игеріп, тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді.

Тиімді кадр саясатының арқасында лицейлерде көптілді білім беру моделін жоғары деңгейде жүзеге асыруға қабілетті жоғары кәсіби педагогикалық кадрлар бар. Бұл БИЛ желілік лицейлерінің табысының негізгі факторы болып табылады.

Лицей мұғалімдері жетекші шетелдік орталықтарда – Ұлыбритания, АҚШ университеттерінде, Қазақстандағы шетелдік университеттердің филиалдарында жүйелі түрде біліктілігін арттырудан өтеді.

Бұл оларға ең заманауи білім беру технологиялары мен озық халықаралық тәжірибені игеріп, тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді.

Жаратылыстану пәндерін ағылшын тілінде оқыту әдістемесін әзірлеуге ерекше көңіл бөлінеді. Мұғалімдер билингвалдық білім беру және CLIL технологияларындағы озық тәжірибелерді зерттейді.

Лицейлер базасында пәндерді ана тілінде оқытудың практикалық дағдыларын қалыптастыру мақсатында ғылыми-әдістемелік семинарлар мен тренингтер өткізіледі.

Ағылшын тілінде күрделі тақырыптарды меңгеруді жеңілдету үшін авторлық нұсқаулықтар, бейне сабақтар, мультимедиялық материалдар әзірленуде.

Мұғалімдердің кәсіби шеберлігін шыңдаудағы мұндай жүйелі жұмыс лицейлердегі оқытуды үздік әлемдік стандарттар деңгейінде ұстауға мүмкіндік береді. Бұл түлектердің бәсекеге қабілеттілігінің негізгі факторы болып табылады.

Қорытындылай келе, «Білім-Инновация» лицейлері жұмыс істеген жылдар ішінде Қазақстандағы үштілді білім беру моделін дамытуға өлшеусіз үлес қосты деп айта аламыз.

Үш тілді кіріктіретін ойластырылған білім беру моделінің, озық педагогикалық технологиялар мен озық халықаралық тәжірибенің арқасында лицейлер үштілділік тұжырымдамасының тиімділігін іс жүзінде дәлелдеді..

Жоғары білікті профессорлық-оқытушылық кадрларды даярлау бойынша жүйелі жұмыс ағылшын тілінде бірқатар пәндерді үздік әлемдік стандарттар деңгейінде оқытуды жолға қоюға мүмкіндік берді [3].

Лицейлердің көпжылдық табысты тәжірибесі Қазақстанның бүкіл мектептегі білім беру жүйесіне үштілділік моделін енгізу үшін қуатты ынталандыру болып табылады. Бұл әлемдік еңбек нарығында бәсекеге қабілетті және сұранысқа ие түлектерді дайындауды қамтамасыз ете отырып, қазақстандық мектептерді сапалы жаңа деңгейге шығаруға мүмкіндік береді.

БИЛ лицейлерінің табысты тәжірибесі бүкіл Қазақстан бойынша көптілді білім беру моделін одан әрі дамыту үшін жақсы перспективалар ашады.

Ол үшін көптілді білім берудің нормативтік-құқықтық базасын жетілдіру және шет тілдерінде пәндерді оқытудың тиімді әдістерін әзірлеу бойынша жұмысты жалғастыру қажет.

CLIL әдістемесін меңгерген педагогикалық кадрларды даярлауды кеңейту, үздік әлемдік тәжірибені ескере отырып, көптілді білім беруге арналған оқулықтар мен оқу құралдарының өндірісін ұлғайту қажет.

Қалалар мен ауылдық елді мекендердің оқушыларының көптілді білім алуға тең қолжетімділігін қамтамасыз ету және қазақ тілінде оқытатын мектептерді қолдау маңызды.

Осы шараларды жүзеге асыру көптілді модельдің артықшылықтарын Қазақстандағы орта білім берудің барлық деңгейлеріне таратуға және оны уақыт талабына сай сапалы жаңа деңгейге шығаруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

Жазыкова М. К., Сахипова Г. К. Роль полиязычия в формировании школьника как поликультурной личности //Социально-гуманитарные инновации: стратегии фундаментальных и прикладных научных исследований. – 2022. – С. 454-458.

Тлеужанова Г. К., Тулеубаева Ш. К. Многоязычное и поликультурное образование в казахстане: опыт подготовки педагога для раннего обучения иностранным языкам //Аксиология иноязычного образования в контексте подготовки педагога будущего. – 2020. – С. 48-62.

Туйтенова А. А. Применение технологии CLIL в обучении естественнонаучным предметам общеобразовательных школ Казахстана: опрос учителей //Вестник КазНУ. Серия педагогическая. – 2020. – Т. 63. – №. 2. – С. 147-154.

НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТОПОНИМИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА И ЮГА СИБИРИ

Сабиева Е.В., Маликова С.З.,
Какимова М.Е., Таласпаева Ж.С., Габдуллина Н.А.
Республика Казахстан, г. Петропавловск

Статья написана в рамках научного проекта ИРН AP19676219 «Интегральное исследование топонимического ландшафта приграничных районов Северного Казахстана и Российской Федерации»» согласно Договору МНВО РК на грантовое финансирование № 243/23-25 от 03 августа 2023 года

Если изучать историографию топонимики Северного Казахстана и юга Сибири, то одним из основных источников можно считать материалы по истории области, опубликованные со второй четверти XVIII в.

Итак, если проследить историю изучения топонимики приграничных районов Северного Казахстана и Российской Федерации можно характеризовать периодами:

1. **экспедиционный** (начало XVIII в. — начало XX в.):
   А). экспедиционный;
   В) исследования Русского географического общества (РГО с 1845 г);
2. **советский** период (с 1917 до конца 1980-х гг.);
3. **современный** (с 1991 г. и настоящее время).

Первый период - между первой половиной восемнадцатого века и 1917 годом.

Первой комплексной экспедицией в Сибирь стало путешествие Д.-Г. Мессершмидта (1720—27). Чередуя сухопутные и речные маршруты, он прошел и проехал весь юг Запада и Востока Сибири до Забайкалья, исследовал долины Оби, Томи, Чулыма, верхнего и среднего Енисея, Нижней Тунгуски, верхней Лены, Ангары. Итогом стало 10-томное «Обозрение Сибири, или три таблицы простых царств природы» на латинском языке. [1.]. *Историческая энциклопедия Сибири. Гл.ред. В.А. Ламин. Новосибирск: Ист.наследие Сибири, 2009 г. В-3-х т.*

Начало формирования сибирьской экспедиции на научных принципах связано с именем Г.Ф. Миллера. Фундаментальный труд Г.Ф. Миллера «История Сибири» (первые его главы были опубликованы на рус. яз. в 1750 под заглавием «Описание Сибирского царства») написан с использованием обширного корпуса источников, собранных ученым во время путешествия в составе Второй Камчатской экспедиции: архивных актов, сибирьских летописей, татарских и монгольских источников, данных географии, генеалогии, фольклора, этнографии, лингвистики и археологии.

Он был участником нескольких экспедиций, направленных в северные регионы Казахстана. Во время них ученый описывал населенные пункты, в которых жили коренные народы. Миллер, описывая крепости, привел ценные сведения о казахах Среднего жуза, населявших Западно-Сибирский регион. Благодаря Г.Ф. Миллеру история Сибири с кон. XVI до сер. XVII в. получила четкую хронологическую основу. В своей работе ученый доказывал, что в процессе присоединения Сибири имели место факты как завоевания, так и добровольного вхождения народов в состав России. По его мнению, после разгрома ханства Кошима огромную роль в присоединении и освоении новых территорий сыграли посылка в Сибирь служилых «по прибору», строительство острогов и городов и др. [2.]. *Г.Ф. Миллер «История Сибири» Изд.Академии Наук СССР, М.-Л. 1937*

Описания Г.Ф. Миллера представляют огромную научную ценность как источник сведений по топонимике Западной Сибири. Тысячи названий рек, озер, селений и других объектов, собранных автором во время экспедиции «из устных известий» местных жителей, позволяют представить топонимическую картину Западной Сибири» первой половины XVIII в. во всем ее богатстве и многообразии. Чрезвычайно интересны этимологические комментарии Г.Ф. Миллера, проливающие свет на происхождение топонимов, многие из которых сохранились до наших дней.

Комплексный характер имели экспедиции 1768–74 (П.С. Палласа, И.И. Лепехина, И.П. Фалька и др.).

В работе П.С.Палласа «Путешествие по разным местам Российского государства» встречается следующий факт: «От Звериноголовской крепости начинается учрежденная новоя

Тоболо-Ишимская линия, проходящая через полосу бесчисленных пресных, соленых и горьких озер до Ишима, а оттуда до Иртиша вдоль истекающего их оных озер ручья Камышловки прямо на восток, следственно, поперек Ишимской степи и имеет попеременно крепости и редуты. Главное сей линии начальство находится в лежащей Петропавловской крепости. От Тобола по ряду располагаются: Кабанья, Пресновская, Сенжарская, Становая, а от Ишима к востоку Петропавловская, Полуденная, Лебяжья, Николаевская и Покровская, между коими в надлежащем расстоянии построено по два и более редутов...» [3]. *П.С.Паллас. Путешествие по разным местам Российского государства. Ч.2.Кн.2.1770 год.Спб.,1786.*

В работе А.Щекотова «Словарь географический Российского государства» 1805 г., встречается следующий факт: «Петропавловская крепость Тобольской губернии, в Ишимском уезде, на так называемой Ишимской линии, находящаяся от села Кривосунь в 14, от Скопинской крепости 28, от Полуденской крепости 53 версты. Она построена на высоком берегу реки Ишим.».[4]. *А.Щекотов. Словарь географический Российского государства. Ч.4.Отд.1.М.,1805.*

В работе И.П.Фалька «Полное собрание ученых путешествий по России» 1824 г. встречается следующий факт: «Петропавловская крепость от Становой крепости находится в 60 верстах. Стоит на высоком правом берегу Ишима, через который здесь есть плавучий мост. Крепость является сборным местом Ишимской линии. В поперечнике 150 саженей. В ней находились: 1 церковь, канцелярия, казармы, цейхгауз. Вал вышиной 12 футов, с 5 воротами и башнями. Форштадт или сам город стоит на правом берегу Ишима. В нем было 172 двора, а жителей в 1771 году – 453 души мужского и 461 душа женского пола. Здесь существует изрядный меновой торг со средней Киргизской Орды. Киргизцы пригоняют в Петропавловск большей частью лошадей, рогатый скот и овец. Этот весьма выгодный торг начался в 1760 году и с того времени все больше и больше распространялся.». [5]. *И.П.Фальк. Полное собрание ученых путешествий по России. т.6.Спб.,1824.*

В работе Ф.Ласковского «Материалы для истории инженерского искусства в России» 1865 г. встречается следующий факт: «В 1752 году Правительствующий Сенат, утвердив проект линии, представленный генерал-сайором Киндерманом, указом от 28 февраля повелел: 1. Вести линию только одним строением крепостей, редутов и между ними маяков, а именно: составить ее из 2-х крепостей шестиугольных, 9-ти крепостей четырехугольных, 33-х редутов, 42 маяков; 2. Для поселения и работы регулярных и неруглярных войск 3642 человека... 5. Строение линии поручить генерал-майору Киндерману вместе с сибирским губернатором А.М.Сухаревым. В исполнение этого указа, линия начата была в том же году и совершенно окончена в 1754 году. На линии от Тобола до Ишима находились следующие укрепления:

Крепости	Редуты	Расстоян. от Звериногол. креп. в верст.	Расстоян. между крепост. в верст.
Звериноголовская-шестиугольная	Алабужский, Песчаной, Пресной	-	-
Пресногорская-четырехугольная	Березовский, Пресногорской, Семиозерной	57	57
Кабанья-четырехугольная	Избной, Второ-Пресновский	107	50
Пресновская-четырехугольная	Преснотретичной, Болотной, Лавдапресной	152	45
Сенжарская-четырехугольная	Пресносарапульский, при болоте второго колодезя	192	40
Становая-четырехугольная	Гагарий, Кривоозерной	227	35
На линии от Ишима до Иртыша находились:			
Св.Петра-шестиугольная	Болотной, Плоской, Междуозерной, Камышловский	277	50
Полуденная-четырехугольная	Ганкин, Нагорный, Медвежий, Чистой	340	63

Лебяжья-четырехугольная	Тарский, Лосев, Соленоозерной	415	75
Николаевская-четырехугольная	Горькой, Волчий	460	45
Покровская-четырехугольная	Пустоозерной, Курганский, Дубровной, Степной, Мельничной, Иртышской	498	38

[6]. *Ф.Ласковский. Материалы для истории инженерского искусства в России. Ч.3.,Спб.,1865.*

В работе Н.Н.Аристова «Заметки об этническом составе тюркских племен» встречается следующий факт: «В 1832 году была создана специальная экспедиция под командованием подполковника Бутковского для Военно-топографического картирования территории Омской области. В отчетно-переписном описании, подготовленном экспедицией в 1833 году, отражено состояние населения, проживающего в Кокшетауском округе, деление на административные волости». [7]. *Н.Н. Аристов «Заметки об этническом составе тюрских племен» .СПб.,1897,С.101.*

К началу XIX века царская Россия расшатывала устои традиционных институтов власти в Младшем и Средних жузах, стремясь установить прямое административное управление. Результатом этого стало введение «Уставов». В 1822 году ханская власть в Среднем жузе была упразднена. На смену ей вводилась новая система управления на основании так называемого «Устава о сибирских киргизах».

Согласно ему вся Сибирь, включая современный Северный Казахстан, была разделена на две части: Восточную – с главным управлением в Иркутске и Западную – с центром в Тобольске (с 1839 года – в Омске).

По «Уставу» область сибирских киргизов разделялась на внешние и внутренние округа. Население Северного Казахстана вошло в состав внутренних округов: Петропавловского, Омского. Во внешние округа вошли казахи, кочевавшие за Иртышом. Округа разделялись на волости и аулы. В округ должно было входить от 15 до 20 волостей, в волость – от 10 до 12 аулов, в аул от 50 до 70 кибиток.

Образование округов должно было содействовать колонизации всего Казахстана в целом. Каждый округ получал определенную территорию. За период с 1822 по 1844 гг. были образованы округа: Кокчетавский, Акмолинский, Каркаралинский, Баянаульский, Атбасарский, Аягузский (Сергиопольский), Кокбектинский и Алатауский. В новые территориальные образования входила, помимо Среднего, часть Старшего жуза.

Дальнейшие многочисленные преобразования в административно-территориальном делении Казахстана и Сибири являлись поиском оптимальных систем управления колонизируемых территорий. Так, в 1838 году Омская область была ликвидирована, Петропавловский округ был передан в управление Ишимскому уезду Тобольской губернии, такие внутренние округа, как Семипалатинский и Усть-Каменогорский - Бийскому уезду Томской губернии. Внешние округа были переданы в компетенцию новоучрежденного Пограничного управления сибирскими киргизами. Пограничный начальник подчинялся генерал-губернатору Западной Сибири.

В 1854 году на основе внешних округов и части внутренних округов сопредельных северных территорий были образованы область Сибирских киргизов и Семипалатинская область.

Таким образом, к середине XIX века в административном отношении современная территория Северо-Казахстанской области подвергалась многочисленным преобразованиям, оказываясь в различных административно-территориальных единицах царской России.

В соответствии с реформой 1868 года Петропавловский уезд вместе с Акмолинским, Атбасарским, Кокчетавским и Омским уездами образовал Акмолинскую область Западно-Сибирского (с 1882 года Степного) генерал-губернаторства с центром в г. Омске. Территория уезда в основном совпадала с территорией Северо-Казахстанской области до 3 мая 1997 года.

Население Петропавловского уезда, площадью около 61 тыс. кв. версты, составляло чуть более 81 тыс. человек. Крупными казачьими поселениями, насчитывающими свыше 150 дворов были станица Петропавловская (435), Вознесенская (176), Пресновская (189), Пресногорьковская (202), а также казачьи поселки Архангельский (272), Надеждинский (214), Боголюбовский (224),

Новоникольский (180), Новорыбинский (160), Казанский (174). [8] *Северо-Казахстанская область. Страницы летописи родного края. Алматы «Казахстан» 1993 г. С. 45-46*

В 1876 году в Петропавловском уезде было 45 казачьих станиц и поселков, из которых 32 возникли во время строительства Горькой линии, а 13 появились в 20-х-50-х годах. Со второй половины XIX века северный регион Казахстана стал территорией, куда прибывали крестьяне-переселенцы из России.

Первым крестьянским поселением на территории современной Северо-Казахстанской области было село Кривозерное (впоследствии село Володаровка, ныне Саумалколь) настоящего Айыртауского района (1866). [9] *Северо-Казахстанская область. Страницы летописи родного края. Алматы «Казахстан» 1993 г.* Поселение, возникшее на арендованной у местных казахов земле, было официально зарегистрировано в 1884 году. Затем подобным же образом стали возникать крестьянские поселения вплоть до 1912-1914 годов. [10] *Справочные сведения о переселенческих селениях и участках Акмолинского переселенческого района. Омск. 1911. С. 133-248.*

Так, в Петропавловском уезде в 1894 году образовались села Ильинское, Александровское, Николаевское (Кубыш), в 1895 году еще 12 сел, в том числе Успенское, Полтавское (ныне Аккайынского района), Семиполка, Благовещенка, Дмитриевка и другие. В начале XX века Акмолинская область в целом и ее Петропавловский уезд в частности опережали в части принятия переселенцев из европейских областей России. Так, если в 1901-1905 гг. среднегодовое число переселенцев в Акмолинскую область составило 7676 человек, то в 1906-1909 гг. – 8076, а в 1910-1914 гг. – 33343 человек.

В результате массовой колонизации региона численность русского крестьянства в составе населения Петропавловского уезда за 1896-1905 гг. возросло до 114042 человек.

На территории уезда возникло 443 новых поселения, в том числе Рублевка, Богодуховка, Афанасьевка, Астраханка, Надежка (ныне район Магжана Жумабаева), а также Тарангульское (1906), Писаревка (1907), Городецкое (1908), Куприяновка (1909) и другие.

Водворение значительного количества контингента крестьян требовало не менее значительного отчуждения земель у местного казахского населения.

В Акмолинской области в течение 9 лет (1893-1901) было изъято из казахского землепользования 1,5 млн. десятин, примерно такая же площадь была экспроприирована за последующие 6 лет (1902-1907). В 1907-1910 годах казахи потеряли еще 2,3 млн. десятин земли. [11] *ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 1259. Л. 27.*

На начало XX века административно-территориальное устройство казахского населения Петропавловского и Кокчетавского уездов выглядело следующим образом.

Казахские кочевые волости

Петропавловского и Кокчетавского уездов в конце 19 – начале 20 в.

Казахское название волостей	Русское название волостей	Численность	
		аулов	юрт
Андагулрысай-койлинская (Атагаевского рода)	Петропавловская	10	1813
Бабасановская (Атагаевского рода)	Таинчинская	8	1016
Чога-бабасановская (Атагаевского рода)	Полуденная	7	1149
Именалы-киреевская (Киреевского рода)	Становская	9	1554
Самай-киреевская (Киреевского рода)	Пресновская	10	1828
Матакай-сибан-киреевская (Киреевского рода)	Пресногорьковская	9	1397
Джанысары-уваковская (Караул-уваковско-го рода)	Средняя	7	967
Бийдалы-бар-якши-уваковская (Караул-ува-ковского рода)	Кушмурунская	9	1097
Итого по Петропавловскому уезду:		69	10821
Атагай-багышевская (Атагаевского рода)	Кокчетавская	9	1592
Исенбакты-киреевская (Майлибалтинская) (Киреевского рода)	Котуркульская	9	1730
Монтык-караульская (Караул-уваковского рода)	Восточная	6	976
Карача-джаулыбаевская (Атагаевского рода)	Зерендинская	11	1940

Джаксылык-есенбаевская (Караул-уваковского рода)	Мизгильская	6	1095
Чонгурча-чоктубаевская (Атагаевского рода)	Чалкарская	7	1134
Кочкулы-баимбетевская (Атагаевского рода)	Аиртавская	11	1842
Келды-ногаевская (Атагаевского рода)	Джиландинская	10	1166
Итого по Кокчетавскому уезду:		69	11475

Правописание названий казахских и русских волостей того времени [12] *Памятная книжка Акмолинской области на 1887 год. Омск. 1887. Приложение. С. 33-34.*

В целом по состоянию на 1917 год структура родов Среднего жуза и их территориальное размещение на территории Акмолинской области составляло (тыс. человек).

Племена	Уезд Акмолинской области					Итого по области
	Омский	Петропавловский (Кызылжарский)	Кокчетавский	Акмолинский	Атбасарский	
Аргыны	20	60	90	150	70	390
Найманы	---	---	---	---	40	40
Кипчаки	---	---	---	10	---	10
Кереи	20	40	20	10	---	90
Уаки	---	20	---	---	---	20

[13] *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). Алматы. 2002. С. 425*

К революционным событиям 1917 года население Северного Казахстана состояло из казахов, относящихся к племенам Среднего жуза, и русскоязычного населения, которое сформировалось с течением времени в ходе колонизации региона. Русские и казахи на территории области жили смешанно, о чем свидетельствуют многочисленные казахские аулы и русские села, располагавшиеся по соседству друг с другом. Одним из показателей освоения края было увеличение плотности населения, изменение топонимической системы. Одновременно росло и крепло значение торговли между этносами, в ходе которой деловые контакты перерастали в содружество, ярким примером которого является «тамырство». [14] *Абуов Н.А. Тамырство крепче дружбы. «Мысль». 2001.*

Таким образом, регион вследствие колониальных реформ, начатых с присоединения Казахстана к России, к 1917 году претерпел большие административно-территориальные, экономические, демографические изменения. Северный Казахстан находился в авангарде преобразований, которые несла в край Российская империя, испытывая на себе сложные исторические, политические, межэтнические, культурные процессы.

К первому этапу данных по топонимике относятся также официальные издания, так называемые памятные книжки Акмолинской области. Ценными источниками являются также сведения, содержащиеся в сборниках, подготовленных государственными заказами на основе официальных отчетно-переписных документов служащих со специальным образованием. Группа исследователей изучили памятные книжки Акмолинской области 1887, 1913-1916 годов. Полное название отчетно-переписного сборника – «Главное управление землеустройства и земледелия. Казахское хозяйство в Акмолинской области» Т. III-Петропавловский уезд. Сборник издан в 1901 году и повторно переиздан в 1908 году. Перечень условий землепользования составлен в соответствии с графиком, составленным колониальной администрацией России, разбит на несколько столбцов. Сначала указано имя и отчество землевладельца, то есть владельца шанырака (иногда с добавлением «ов», иногда без добавления), затем название зимовки, кадастровое качество земли, размер, к какой зоне она относится, в последнем столбце указывается, по чьему имени называется село, клан или сельский аксакал. [15]. *«Главное управление землеустройства и земледелия. Казахское хозяйство в Акмолинской области» Т. III-Петропавловский уезд.*

При научной сортировке данных: число человек составило 4590, при этом количество повторений было указано в скобках (например, два Ахмета, четыре Омара). Всего было 2544 имени, если брать только имена собственные; также были внесены названия 2255 зимовок или шанырaков, отобрано 1356 наименований, не считая повторных. В последнем столбце перечня было набрано 764 этнонима: «племенные имена или имя сельского старшины». [16] *«Жерге орналастыру және егін шаруашылығы бас басқармасы. Ақмола облысындағы қазақ шаруашылығы». III т. – Петропавл уезі.*

В издании 1911 г. «Справочные сведения о переселенческих селениях и участках Акмолинского переселенческого района» представлены важные систематизированные справочные сведения, касающиеся миграционных сел и участков. Кроме данных по селам и участкам, в конце книги размещены справочные данные и сведения общего характера, имеющие значение для всех миграционных работ в Акмолинском районе. [17]. *«Справочные сведения о переселенческих селениях и участках Акмолинского переселенческого района».Омск. 1911 г.*

Новая фаза источников исторических данных по топонимике датируется 1917 годом. Причиной тому являются изменения, которые произошли в результате событий 1917 года. В 1917 году сибирские власти предприняли попытку незаконно оставить древние казахские земли, прилегающие к России, в составе территории империи, а именно: 17 февраля Омской губернией была выделена обширная территория под названием «Акмолинская область», то есть современные Северо-Казахстанская и Акмолинская области, от Кызылжара до Балхаша, от Баянаула до Улытау, остались в ведении России. Кроме того, создана межведомственная комиссия по установлению разграничения уездов Акмолинской и Семипалатинской областей, казахских волостей, казахско-русских станиц и казахских сел.

На основании документа, находящегося в фонде Северо-Казахстанского государственного архива, можно увидеть следующее: созданная комиссия определила следующие станицы как самостоятельную административную единицу на территории Петропавловского уезда:

1. станица Лебяжье (Лебяжье, Конюхов, Первотаровская);
2. станица Булаево (Булаево, Полтавка, Чистое, Медвежий, Ганькино, Рявкино, Успенка);
3. ст. Токуши (Токуши, Полудино, Плоская, Камышловская, Раевский, Сергеевский);
4. станица Архангельское (Архангельский, Кривоозерный, Бескуль, Новокаменский);
5. станица Вознесенское (Вознесенка, Надежинская);
6. станица Боголюбовский (Боголюбово, Новоникольский);
7. станица Дубровная (Дубровная, Сенжарский, Маловознесенский, Михайловский);
8. станица Новорыбинский (Новорыбинская, Миролюбовский, Богатинский, Кладбинский, Железенский);
9. станица Пресновский (Пресновка, Новомихайловка, Казанка, Усерденский, Лапшинский, Островной, Екатериновский, Кабанье);
10. станица Пресногорьковский (Пресногорьковский, Камышловский, Починовский, Богоявленский, Крутоярский). [18]. *СКГА. Ф.43.Оп.1.Д.1.Л14 -.38.*

В очерке М.А.Морозова «Петропавловск в дореволюционных литературных источниках», опубликованном в 1991 году, представлены карты города Петропавловска и Ново-Ишимской крепостной линии. [19.]. *«Петропавловск в дореволюционных литературных источниках», 1991 г., Ленинград.*

В научной работе «Атамекен атаулары» заслуженного деятеля Казахстана, профессора З.С.Тайшыбая и директора Северо-Казахстанского государственного архива, кандидата исторических наук С.З.Маликовой, кандидата филологических наук Г.Ахметжановой исторически и этнолингвистически изучались названия населенных пунктов, территории, относящейся к современной Северо-Казахстанской области. В книге указаны 429 наименований населенных пунктов Северо-Казахстанской области, топонимы территории Петропавловского уезда 1901 года, названия населенных пунктов, административное деление территории области 1830-1920 гг., казачьи станицы на территории области 1830-1918 гг., наименования районов 1922-2015 гг., наименования аульных, сельских, поселковых советов и аульных округов 1922-2015 гг., общее количество - 477. [20]. *Тайшыбай З.С., Маликова С.З., Ахметжанова К., Оспанов К. Атамекен атаулары. – Петропавл, 2015. – 280 с.*

В книге известного краеведа края С.М. Преснякова "Легенды и рассказы Северного Казахстана" рассматриваются легенды, рассказы, факты о топонимике Северного Казахстана, накопленные на протяжении десятилетий. [21]. *Пресняков С.М. «Легенды и рассказы Северного Казахстана». – Петропавл, 2017. – 340 с.*

В справочнике по истории административно-территориального деления Северо-Казахстанской области отражены данные, относящиеся к истории области, района, административно-территориального деления. [22]. *Справочник по истории административно-территориального деления Северо-Казахстанской области (29 июля 1936 г. – 1 января 2007 г.). Отв. редакт. Маликова С.З. Сост. Приказчиков В., Байжан Н., Жусупова Г.*

В картографическом сборнике «Атлас по истории Северо-Казахстанской области», изданном в 2007 году, представлена схематическая карта Петропавловского уезда за 1901, 1912, 1916 годы. [23]. *«Атлас по истории Северо-Казахстанской области», 2007, Петропавловск.*

Маликова С.З., Ибраева А.Г., Тайшыбай З.С. авторы учебника «Краеведение» для 5-7 классов общеобразовательных школ СКО. Данный учебник является незаменимым пособием для ознакомления школьниками историей края. [24.]. *Ибраева А.Г., Маликова С.З., Тайшыбай З.С. Краеведение (Северо-Казахстанская область) для 5-7 классов общеобразовательных школ СКО. – Астана, 2018. – 192 с.*

Продолжается работа над историей происхождения названий сел и поселков, учитывая необходимость уточнения в соответствии с актуальными требованиями ономастической науки.

Список литературы

Историческая энциклопедия Сибири. Гл.ред. В.А. Ламин. Новосибирск: Ист.наследие Сибири, 2009 г. В-3-х т.

Г.Ф. Миллер «История Сибири» Изд.Ак. Наук СССР, М.-Л. 1937.2-х т.

П.С.Паллас. Путешествие по разным местам Российского государства. Ч.2.Кн.2.1770 год.Спб.,1786.

А.Щекотов. Словарь географический Российского государства. Ч.4.Отд.1.М.,1805.

И.П.Фальк. Полное собрание ученых путешествий по России. т.6.Спб.,1824.

Ф.Ласковский. Материалы для истории инженерского искусства в России. Ч.3.,Спб.,1865.

Н.Н. Аристов «Заметки об этническом составе тюркских племен» .СПб.,1897,С.101.

Северо-Казахстанская область. Страницы летописи родного края. Алматы «Казахстан» 1993 г. С. 45-46

Северо-Казахстанская область. Страницы летописи родного края. Алматы «Казахстан» 1993 г.

Справочные сведения о переселенческих селениях и участках Акмолинского переселенческого района. Омск. 1911. С. 133-248.

ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 1259. Л. 27.

Памятная книжка Акмолинской области на 1887 год. Омск. 1887. Приложение. С. 33-34.

История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). Алматы. 2002. С. 425

Абуов Н.А. Тамырство крепче дружбы. «Мысль». 2001.

«Главное управление землеустройства и земледелия. Казахское хозяйство в Акмолинской области» Т. III-Петропавловский уезд.

«Жерге орналастыру және егін шаруашылығы бас басқармасы. Ақмола облысындағы қазақ шаруашылығы». III т. – Петропавл уезі.

«Справочные сведения о переселенческих селениях и участках Акмолинского переселенческого района», 1911 г., г.Омск.

СКГА. Ф.43. Оп.1. Д.1. Л.38.

Морозов А.М. «Петропавловск в дореволюционных литературных источниках», 1991 г., Ленинград.

Тайшыбай З.С., Маликова С.З., Ахметжанова К., Оспанов К. Атамекен атаулары. – Петропавл, 2015. – 280 б.

Пресняков С.М. «Легенды и рассказы Северного Казахстана». – Петропавл, 2017. – 340 с.

Справочник по истории административно-территориального деления Северо-Казахстанской области (29 июля 1936 г. – 1 января 2007 г.). Отв. редакт. Маликова С.З. Сост. Приказчиков В., Байжан Н., Жусупова Г.

«Атлас по истории Северо-Казахстанской области», 2007, Петропавловск.

Ибраева А.Г., Маликова С.З., Тайшыбай З.С. Краеведение (Северо-Казахстанская область) для 5-7 классов общеобразовательных школ СКО. – Астана, 2018. – 192 с.

XIX ҒАСЫР II ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕР

Садыкова Асем Кайратовна - философия докторы (PhD)
Шартыкбаева Гаухар Кеулижаевна -7М01601-«Тарих педагогтарын даярлау» тобының магистранты
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Кілт сөздер: қазақ ағартушысы, этнография, мәдениет, адамгершілік тәрбиесі, гумманистік және демократиялық көзқарас, қоғам қайраткері, білім мен ғылымға жаңа көзқарас.

Түйіндеме

Мақалада Қазақстандағы педагогикалық ойдың дамуындағы XIX ғасырдың II жартысындағы ағартушылардың рөлі көрсетілген. Қазақ ағартушыларының адамгершілік мұраттарының мәні, моральдық-этикалық ұстанымдары туралы ғылыми тұрғыда баяндалған. XIX ғасырдың II жартысындағы білім беру, оқыту және тәрбиелеу жүйесіне байланысты мәселелер қарастырылған. Ыбырай Алтынсарин, Абай, Шоқан Уәлихановтардың педагогикалық ой пікірлерінің қазіргі күнге дейінгі құндылығының жоғалтпауы тарихи деректермен нақтыланған.

Педагогикалық мәселелер халықтың экономикалық, саяси-әлеуметтік және мәдени өмірімен байланысты. Осы орайдан келгенде қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің дамуында, оқу орындарының өрістеуінде XIX ғасырдың екінші жартысы ерекше кезең ретінде қаралады.

Отарлық бұғауда отырған қазақ елінің мәдени ішкі өміріне орталық Ресейде болып жатқан саяси, экономикалық оқиғалар, түрлі толқулар мен көтерілістер қазақ қоғамына өз ықпалын тигізіп жатты. Алайда бодандықтың бұғауының қаттылығы қазақ зиялыларының педагогикалық ой-пікірлерінің дамуына, өзіндік идеяларын жариялауға мүмкіндік бермеді. Соған қарамастан белгілі ағартушылар, педагог-ұстаздар өз еңбектерін оқу-тәрбие жұмыстарына енгізіп, педагогикалық мәселелерді көтеріп отырды.

Ы.Алтынсарин жас өспірімдерге адамгершілік рухта тәрбие беру мақсатын ұстанды. Ол еңбек, адамды сүйе білу, кішіпейілділік, қарапайымдылық, үлкенді сыйлау, жолдастық т.б. мәселелерге кең көңіл бөлді. Өзінің хрестоматиясында қазақтың төл әңгіме, аңыз, ертегілеріне кеңірек орын беру арқылы ол ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды үйлестіре үйретуді көздеді. Ы. Алтынсарин шығармаларының тәрбиелік потенциалы бүгінгі күнге дейін өз күшін жойған жоқ. Ағартушы шығармашылығының негізі -адамгерішлікке, имандылыққа тәрбиелеу болды. Оның пікірінше, осыңдай қасиеттер тугелдей бір адам бойында қалыптасқанда ғана ол парасаттылық-пен біреуге жанашыр бола алады [1].

Ы.Алтынсарин — қазақ мектептерін және ондағы оқытудың дидактикалық негіздерін дүние жүзі педагогикасының қол жеткен алдыңғы қатарлы деңгейінде құра білген ұлы ұстаз. Орталық бұғауға түскен қазақ халқын мәдени қиындықтан құтқаратын жол — ағартушылық деп білген Ыбырай, патша үкіметінің “Қайырымдылығына” орай және бұқара көпшіліктің қаржысымен ашылатын мектептерді және ондағы білім мен тәрбие беру, оқыту принциптерінің негізгі компонентерін өміршең мәнде дәлді белгілей білді.

Ыбырай Алтынсарин артта қалушылық пен консерватизмге қарсы бағытталған жаңа прогрессивті қозғалыстың идеялық өкілі болды. Қазақстан жағдайында Ыбырай Алтынсарин Ушинскийдің педагогикалық идеяларының алғашқы жаршысы болды. Оның «Оқытудың соңы – білім», «Инемен құдық қазуды үйрен», «Ғалым алға, білімсіз кері кетеді», «Өлгенше үйрен», «Ғалым ағысқа қарсы жүзеді», «Сауатты өлмейді, сауатсыз адам өмір сүре алмайды» деген оқыту мен оқу жайлы ойлары бүгінгі күнде маңыздылығын жоймай, қайта жаңғыру үстінде.

Жалынды ұстаз Ыбырай Алтынсарин өзінің практикалық қызметін оқу-ағарту, мәдениет, прогресс идеяларын кеңінен насихаттаумен, қазақ халқын орыс халқының мәдениетімен, ғылымымен таныстырумен ұштастырды. Ол қазақ халқын өркениетті халықтардың қатарында көргісі келді. Ыбырай Алтынсариннің пікірінше, бұл мақсатқа жету үшін ең алдымен патриархалдық-тайпалық жүйенің бүкіл жолын түбегейлі қайта құру қажет еді. Ол білім беруді өз алдына мақсат емес, әлеуметтік ортаны өзгерту үшін белсенді күресте жастарға қажетті құрал және қару ретінде қарастырды.

Алтынсарин тәрбие міндеттерін өмір мен бұқара сұранысымен байланыстырады. Сондықтан мектеп оқушының жеке басының психикалық дамуы мен адамгершілік жағынан жетілдірілуі мақсатына жетуді қамтамасыз ететін нақты білім беретін орта деп есептеді. Сонымен қатар, ағартушы мектеп міндетінің жан-жақтылығы соншалық, кейде тәрбие процесі мен мектептен тыс жұмыстардың етене байланысып, бірін-бірі толықтырып тұратын үдеріс деп білді. Алтынсарин: «Мемлекеттік мектептер үшін мұғалімдер – бәрі де: олар мемлекеттің заңы мен бұйрықтарынан да маңызды қызмет атқарады» деп мұғалімнің қоғамдағы орнын жоғары бағалай білген. «Мұғалім – мектептің жүрегі» деген нақыл сөзі осының дәлелі.

Оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыруда ең алдымен мұғалімдер басты рөл атқарса, оқу-материалдық база шешуші рөл атқарады, содан кейін қазақ мектебіне сәйкес келетін оқулықтарды жан-жақты тексеру қажет деп есептеді Алтынсарин.

Ыбырай Алтынсарин мектепте берілетін білімнің формалды тұрғыда емес, өмір сүру үшін қажетті құрал болу керек деп білді. Осы мақсатта ол мектепке қажетті пәндерді таңдап алып, пәндерді қалай оқыту керек, не үшін оқыту керектігіне баса назар аударды.

Ыбырай Алтынсарин қазақ халқының тағдырына ерекше мән берген ұлы ағартушы–педагог. Ы.Алтынсарин педагогикасының мұраларының негізгі идеялары-ның бірі –адамның өзара қарым –қатынасы, жастарды еңбекке баулу. Өзінің барлық педагогикалық теориясында жас жеткіншектердің ұлттық тәрбиесін қалыптастырып, жетілдіруде қазақ халқының ғасырлар бойы тәрбие саласында жиған бай тәжірибесін негізге алу қажет деген пікірді ұстанғандардың бірі Ыбырай. Ы.Алтынсариннің ұлттық эстетикалық тәрбие проблемаларын қозғайтын арнайы еңбектерін жазып қалдырма-ғаны белгілі, бірақ ұлттық – эстетикалық тәрбиеге қатысты оның педагогикалық қызметінен көрініс тапты. Ы.Алтынсарин шығармалары халқымыздың салт - дәстүрі, әдет - ғұрыптарын сипаттайтын этнографиялық мәнде келеді. Жастарды оқу – білім, өнерге үндегенде құрғақ насихатқа ұрынбайды, айтпақ пікірін оқушы зердесіне сіңіру үшін әр түрлі ұстаздық амал тәсілдерді қолданады [2].

Абайдың педагогикалық көзқарастары феодалдық-тайпалық құрылыс жағдайында қалыптасты. Бірақ соған қарамастан, көптеген мәселелер бойынша олар біздің педаго-гикалық теория мен практиканың маңызды аспектілері туралы көзқарастарымызбен сәйкес келеді. Абай қазақ ағартушылары, ғалымдары мен ұстаздары арасында бірінші болып балалардың жас ерекшеліктерін, психологиялық ерекшеліктерін оларды тәрбиелеу процесінде ескеруді түсініп, талап етті. Сөздің тура және кәсіби бақылаула-рына сүйене отырып, қазіргі және бұрынғы педагогикалық ойлардың дамуындағы прогрессивті тенденцияларға сүйене отырып, өзін ұстаз-тәлімгер ретінде қалыптастыра білді. Жас ұрпақты тәрбиелеу мен тәрбиелеудің теориясы мен тәжірибесіне өзіндік көзқарастарды қалыптастырды.

Абай өмірде бес қасиет таңдауға шақырады: парасаттылық пен мейірімділік, табандылық, қарапайымдылық пен еңбек.

Ақын-ұстаз тек қажетті білім көлеміне ие болған адам дүниені танып, жақсы мен жаманды, пайдалы мен зиянды айырады, сонда ғана одан қазақ қоғамының өркендеуіне аса қажетті игілікті күтуге болады деп есептейді.

Ұлы ағартушы халыққа ең әуелі оқудың түрі көп болатынын ескертіп алады. Ел тілегіне қажетті, заманның ілгері басқан қадамына сай оқу бар да, ел тілегіне қайшы, халық мүддесіне жат, заманы өткен кертартпа окудын барын түсіндіреді. Ол жұртты барша халықты ілгері бастыратын оқуды жақтауға, балаларын соған беруге үндейді. Абай білімнің орнын барлық байлық, атақ, құрмет, бедел сияқты қасиеттен ең жоғары қояды. "Адамның білімі, өнері адамшылықтын таразысы", - деп біледі. [3]

Абай жастарды оқытып, ғылымды игеруге шақырып қана қоймай, сол білімге жетудің жолдары мен тәсілдерін де көрсетеді. Ол білімді қызыға, ляззат ала, қуана алу керек деп есептейді. Оқудан алған ләззат пен қуаныш - балалардың білімін бекітудің ең тиімді жолы. Ойшыл білімді меңгеру жолындағы маңызды кезең – бастапқы дайындық деп есептейді. Бұл ғылымның биік жолына апаратын елеусіз жол. Тәрбие негіздерінің өзі сауат ашудан ғана емес, ең алдымен адам бойындағы ең жақсы қасиеттерді тәрбиелеуден басталуы керек.

Ұлы ойшыл дидактикалық принциптерді былайша анықтады:

1. Қарапайымнан күрделіге қарай оқыту. Баланы оқытуға кіріскенде оны бірден ауырға, қиынға салып жібермей. жеңілден, таныстан, жакыннан бастау керек, яғни жеңілден ауырға, онайдан қиынға бірте-бірте көшу қажет. Абай бұл жөнінде алғашқы кезде бала білімге өте ынталана коймайтынын айта келіп, оны әуелі үгіттеу, акыл айту, қызықтыру арқылы үйрету керектігін, ал оған көнбегендерді талап етіп көндіру қажеттігін айтады.

2. Оқыту баланың қабылдауына жақын, оған әлі таныс, бірақ әлі де оның түсінігіне жетпейтін нәрселерді ескере отырып жүргізілуі керек.

3. Адамның ақыл-ойы, білімнің қажеттілігі мен қажеттілігін санасы осыған итермелесе, ғылымға өзі ұмтылғанда ғана оны табысты меңгере алады.

4. Тренингте көрнекілік қажет. «Адам дүниені көзімен бақылап, құлағымен тыңдап, затты қолмен ұстай отырып, иісін мұрынмен жұту арқылы, дәмін тілімен анықтау арқылы таниды». Оқудың көрнекілігі жөніндегі принципте Абай сөздері өткен замандардағы заңғар педагогтардың пікірлерімен үндеседі: "Егер бала оқуға қызықса, оны жеңіл меңгереді", дейді ол. Және баланың оқуға қызығуы оқу материалының қызықтылығына байланысты екенін көрсетеді. Ал оқу материалының қызықтылығында үш түрлі мағына бар. Біріншіден, мұнда сабақты қызықты етіп түсіндіруі, әсерлі әңгімелеуі не тартымды баяндауын айтады. Бұл мұғалімнің қабілеттілігінен, шеберлігінен туындайды. Екіншіден, сабақтың көрнекілік жағының тартымдылығына байланысты. Үшіншіден, оқу материалының балаға аса қажет әрі керекті білімге негізделе құрастырылуы. Және сөйлеу тілінің тазалығы мен мәнерлілігіне, айтылатын ойдың желісін балаларға сүйсіндіре түсіндіруіне байланысты.

5. Оқытуда балалардың жас ерекшеліктерін ескеру қажет.

6. Оқыту ана тілінде жүргізілуі керек. Негіздерді, білім негіздерін бала өз ана тілінде оқуы керек, содан кейін ғана ол басқа тілдерді үйренуге көше алады және өтуі керек.[3]

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан мұғалімдерінің ағартушылық идеясының дамуына Шоқан Уәлихановтың «Жаңа жағдайда өркениетті қалай сақтау керек, ол үшін нені пысықтау қажет?» деген еңбегі әлемдік өркениетпен танысуға мүмкіндік беретін білім саласына келген құнды еңбек болды.

Шоқан Уәлиханов XIX ғасырдың көрнекті тұлғасы, қазақтан шыққан кемеңгер педагог-ағартушы, философ-реформаторы болды. Халықтың көзін ашып, білім беру сол дәуірдің маңызды саяси идеологияларының бірі екенін, философия мен мәдениеттің тірегі екенін білді. Өз елінің патриоты бола отырып, қазақ халқының құқығын қорғауға ұдайы күш салып, оның келешегінің жарқын болатынына сеніп, оны ағартушылықпен байланыстырды. Уәлиханов отаршыл өкіметтің, патша өкіметінің ұлтқа шектен тыс қиянат жасауына қарсылық білдірді. Ғалым қоғамдық прогресс бәрінен бұрын халықтың материалдық әл-ауқатын арттыруда, адамдардың экономикалық жағдайын жақсартуда қамтылады деп дәлелдеді. Ол тәрбиелік тұрғыдан қарастыра отырып, ол былай деп жазды: «Жақсы өсу мен даму үшін адамға ең алдымен еркіндік пен білім керек... Алдымен үйрену керек екен».

XIX ғасырдың II жартысындағы Қазақстандағы педагогикалық-этикалық ой-пікір белгілі бір дәрежеде Қазақстанның Ресейге қосылуындағы қоғамдық-саяси процестің әсерінен дамыды. Бұл прогрессивті қазақ халқының қалыптасқан адамгершілік нормаларын қайта қарауға ықпал етті. Ш.Уәлихановтың отаршылдық жағдайда ұлтты қалай сақтап қалу, оның рухани байлығын сақтап, жаңғыртып отыру үшін не істеу керек деген ой-пікірлері 19 ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан ағартушыларының педагогикалық ой-пікірінің дамуына үлкен үлес қосты. Сонымен қатар, адамгершілік тәрбиесінің гуманистік және демократиялық көзқарастары тұрғысынан әлемдік өркениетпен сабақтасуға жол ашты.

Шоқан Уәлиханов ғылыми еңбектерінде мұрағат құжаттарын, шығыс авторларының қолжазбаларын, өз халқының тарихы мен өткені туралы түрлі жазбаларды және т.б. құнды рухани дүниелерді енгізді. «Оның еңбектерінде, - деп жазды этнограф Е.Масанов, - біз ғылым үшін бүгінгі күнге дейін маңызын жоймаған өзіндік және жан-жақты терең ойлар мен идеялардың, тұжырымдардың, қызықты болжамдардың, нақты деректердің ерекше байлығын табамыз».

Ш.Уәлиханов: «Ресей империясын құрайтын барлық жат тайпалардың ішінде саны жағынан да, байлығы жағынан да, мүмкін, болашақта дамимыз деген үміті жағынан да бірінші орында біз – қырғыздар», - деп мақтанышпен жазады. Оның Азия, Ресей және Еуропа өңірі жағдайында қазақ халқының тағдыры мен даму болашағы туралы көзқарасының жан-жақтылығы мен тереңдігі тарихи ғана емес, қазіргі заманғы, өзекті мәнге ие. Ш.Уәлиханов халықтар достығы идеясын сенімді қорғап, ұлттық тар ойшылдық пен енжарлыққа қарсы шықты. Ағартушы «еуропалық, жалпыға бірдей білім беруді сіңіру және осы мақсатқа жетуге кедергі келтіретін кедергілермен жігерлі күресу даму мен мәдениетке қабілетті кез келген халықтың түпкі мақсаты болуы керек» деп атап көрсетті. Ш.Уәлихановтың Ф.М.Достоевскиймен, Г.Н.Потанинмен, К.К.Гутковскиймен, П.П.Семенов-Тян-Шанскиймен терең достығы ерекше.

Ш.Уәлихановтың пікірінше, білім мен білім ғана адамға күш-қуат беріп, халықтың ағартушылық пен игілігі үшін күресте үлкен құрал болып табылады. Қазақ халқын азат, адамгершілік, кемелдік жолына ағартушылық қана жетелей алады деп есептеді. [4]

Шоқан Уәлихановтың ағартушылық қызметі қараңғылыққа, надандыққа, діни фанатизмге қарсы күреспен, қазақ халқын алдыңғы қатарлы орыс және әлемдік мәдениетпен таныстыруға ұмтылыспен сусындаған. Ш.Уәлихановтың адамгершілік мұраттарының мәні қазақ этносындағы әлеуметтік-адамгершілік зұлымдықтармен күресуде, жергілікті биліктің, патша шенеуніктерінің «жабайы» және алдамшы адамгершілікті айыптауында, олардың моральдық ұғымдарды утилитарлық пайдалануында. «Әділдіктің», «парыздың» өз саяси мақсаттарына жетудегі «ар-ұжданының» т.б., адамды Алланың құлы етіп жіберетін, еріксіз азап шегуге, төзуге шақыратын діни моральға қарсы күресті.[5]

Шоқан Уәлихановтың моральдық-этикалық ұстанымдары Қазақстандағы мектеп оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу теориясының негіздерін жасаудың теориялық-әдістемелік көзі болып табылады.

Басқа педагог-демократтармен (мысалы: Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев) қатар жеке тұлғаның адамгершілік қасиетін қалыптастырудың заңдылықтары, принциптері, мақсаттары, міндеттері, мазмұны, формалары, әдістері мен құралдары туралы негізгі ережелер белгіленді. Қазақ ағартушылары мектеп оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуге деген көзқарастарында адамгершілік, демократиялық, патриоттық, интернационализм, оптимизм, еңбекке тәрбиелеу принциптеріне сүйенді. Уәлиханов қоршаған орта мен тәрбиені жеке тұлғаны адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі факторлары деп есептеді. Адамның адамгершілік қасиетін қалыптастыру мақсатын – адамгершілікке бағытталған тұлға тәрбиелеуден, міндеттерін – адамның адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуден көрді.

Шоқан Уәлиханов қазақтардың тарихына, этнографиясына, ауызша халық шығармашылығына, жалпы тұрмыс-тіршілігіне, мәдениетіне қатысты материалдар жинады. Нәтижесінде оның қаламының астынан көптеген тамаша мақалалар мен жазбалар шықты. Бұл орыс зиялыларының үлкен қызығушылығын тудырды. [6]

Терең әдістемелік пайымдаулары Шоқан Уәлихановтың тарихи еңбектеріне, көптеген тұжырымдарға, ұсыныстар мен болжамдарға әсер етті. Оның этногенезді түсінудегі генеалогиялық аңыздардың рөлін, халық әдебиеті ескерткіштерінің этнография мен тарих ғылымы үшін алатын орнын, әртүрлі халықтардың эпосы мен аңыздарындағы типологиялық ұқсастықтарды атап көрсетуі – осының бәрінде ғалым өз заманынан озық тұрды.

Ұлттық тәрбие ұстанымы ерте балалық шақта, ана тілін меңгеру барысында жүзеге асады. Әсіресе, Ш.Уәлихановтың ағартушылық қызметінде халықтың мінезі, бет-бейнесі, ой-өрісі, адамгершілік мұраты айқын көрінеді. Ол қазақ балаларына арналған мектептерді құруда білім мен тәрбие беруде ұлттық ұстанымды басшылыққа алу қажет деп есептеді. Шынайы білім ошағына айналатын мектептер құру туралы айтты. Қазақ халқының өнегелі азығын жалпы білім беру циклі кең, ғылыми-көпшілік әдебиеті бар халық мектебі ғана бере алады деп есептеп, оқулықтарға орыс жазушылары мен ұстаздарының шығармаларымен қатар қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерін, атап айтсақ, ертегілер, мақал-мәтелдер, дастандар енгізу қажет деп білді.

Қазақ ғалымы жазған еңбектердің ішінде «Ұлы қырғыз-қайсақ ордасының дәстүрлері мен аңыздары», «Тәңірі (Тәңір)» - қазақтардың ежелгі наным-сенімдері туралы, «Жоқтау өрнегі», «Қырғыз-қайсақ ордасының дәстүрлері мен аңыздары», «Абылай жыры», «Қазақ халық поэзиясының формалары туралы», «Қырғыз шежіресі», «18 ғасырдағы батырлар туралы тарихи аңыздар» атты еңбектері көпшіліктің ерекше қызығушылығын тудырды. т.б. [6]

1856 жылдың жазында экспедиция құрамында полковник М.М. Хаментовскиймен Ш.Уәлиханов Ыстықкөлге саяхат жасады. Бұл сапар оған өте пайдалы болып шықты. Ол жаңа біліммен толығып, қырғыз халқының тұрмыс-тіршілігіне қатысты баға жетпес материал жинап, қырғыздың ауызша жырының інжу-маржаны «Манастан» аңыз циклін жазып алып, алғаш рет орыс тіліне аударған. Бұл аударма өз заманында белгілі шығыстанушы ғалымдар тарапынан жоғары бағаға ие болып, бүгінгі күнге дейін маңызын жойған жоқ.

Әдебиеттер тізімі

Қоянбаев Б.Ж. Педагогика.-Оқу құралы.-А лматы, «Рауан», 1992.
Әлібаева Ж. Балаларға ұлттық тәлім-тәрбие берудегі әдеп мәселесінің алатын орны.

Шаймерденова К. Абайдың ағартушылық ойларындағы жаңашылдық және бүгінгі мектеп мәселелері. - Алматы 2002 ж.
Уәлиханов Ч.Ч. Бес томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Сов. Энциклопедия, 1985. V.3. - 416с.
Ежелгі дәуірден 17 ғасырдың аяғына дейінгі КСРО халықтарының мектеп тарихы мен педагогикалық ойының очерктері / Жауабы. Ред. Е.Д.Днепров. - М .: Педагогика, 1989. - 422 б.
Сегізбаев О.Е. «Қазақ философиясының тарихы». - Алматы, 2001 ж.

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДА ДІН САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН

Садвокасов Ш.А, докторант
Жумашев Р.М, т.ғ.д, профессор
Академик Е.А Бөкетов ат. Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Кеңес үкіметінің билігі құлап, КСРО деп аталатын алып державаның күйреуімен – бұл территорияда пайда болған жаңа елдер өзіңің жаңа өмірін бастады. Бір жағынан Кеңес билігі кезіндегі билік пен оның 70 жыл жүргізген саясаты бұл елдерде өз ізін қалдырып, әлі де болса сол үлгідегі билік жүргізілді. Екінші жағынан - шекаралардың ашылуымен және жаһандану саясатының нәтижесінде - жаңа саяси бағыттар, сонымен қатар Кеңес билігі кезінде тыйым салынған «дін» сияқты мәселелер «қайта жандана бастады». Әсіресе «ислам» дінінің Орталық Азия елдеріндегі ықпалы арта бастады. Шекаралардың ашылуы шет елдерден келген исламның түрлі ағымдары мен ислам дінін «қолдаушылардың» үлкен ағынын алып келді.

1991 жылдың желтоқсанындағы Кеңес Одағының түпкілікті құлауы, тәуелсіз елдердің қалыптасуы Орталық Азия аймағының саяси ландшафтысының түбегейлі өзгертті. Бұл 50 млн халқы бар, Ресей Федерациясымен Ауғанстанмен, Иранмен, Қытаймен шекараласып жатқан аймақта Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан Республикалары орналасқан[1]. Бұл елдерді біріктіретін ортақтық көршілік қатынастар ғана емес, сондай-ақ Кеңестік билік кезінде «төмендетілген» исламдық өткені. Сондықтан да бұл елдердің тәуелсіздік алған бірінші күнінен бастап шегараның ашылуымен, ислам діні мен оның ағымдарының келгені белгілі. Малашенконың айтуынша, КСРО-ның соңғы күндерінде бастауын алатын «исламдық қайта жандануы» бұл елдерде жабық (төте) түрде белең ала бастады[2, 13 б.].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы «мұсылмандық ренессансты» посткеңестік Орталық Азияның елдері әр түрлі қарсы алды. «Жақында ғана атеистік және кеңестік мемлекеттер санатында болған Орталық Азиялық елдерде исламның ролі мен маңызы қандай болмақ?» деген сауал тудырды. Бұл: өткенге, бұрынғыға оралу ма? Әлде шынайы тәуекел мен қауіп па? Немесе қоғамның таңдауы, тіпті жай ғана алдамшы (иллюзия) зат па? Бұған қалай және қай жақтан қарауымыз қажет? Бұл сұрақтарға жауапты қазіргі кездегі зерттеушілер ғана емес, сол кездегі мемлекет басшылары да өздеріне қойған болады[3].

Жоғарыда қойылған сұрақтар мен мәселелер Қазақстанның алдында да тұрды. Мемлекеттегі тәуелсіздік алған кезеңде әлі де болса КСРО уақытындағы діни саясат пен заңнама қолданылды.

Кеңестік кезеңдегі «діни саясаттың» негізгі бағыты – атеисттік саясатты негіздеу, сондай-ақ елдегі басқа конфессияларға қысым жасау болды. 1929 жылы 8 сәуірде РСФСР ХКК "діни бірлестіктер туралы" қаулы қабылдады. Бұл қаулы діни ұйымдар қызметінің мүмкіндіктерін одан да қатаң шектеді. Атап айтқанда, 1929 жылғы қаулы діни бірлестіктердің құрылтайшылары ретінде дауыс беру құқығынан айырылған адамдар ретінде діни қызметкерлерге құқық бермеді. Барлық кеңес азаматтарына тең құқықтар берген 1936 жылғы КСРО Конституциясының қабылдануымен қаулы оған қайшы келді, бірақ жойылған жоқ. Конституцияда көрсетілген азаматтардың құқықтары мен бостандықтар сөз жүзінде ғана болды.

1961 жылы 16 наурызда КСРО Министрлер Кеңесі "культтер туралы заңнаманың орындалуын бақылауды күшейту туралы" қаулы қабылдады. Бұл заңның баптары қабылданбастан бұрын Республикалық діни істер бойынша КСРО Министрлігі жанындағы кеңестерге республика ішіндегі діни жағдайды қадағалау және бақылау нұсқаулары беріліп отырған[4].

1990 жылы РСФСР-дің "діни бостандық туралы" Заңы қабылданды. Бұл заң республикалық діни істер бойынша КСРО Министрлігі жаңындағы кеңестерде, содан кейін облыстық кеңестерде талқыланып, ұсыныстар жасалуының нәтижесінде қабылданды. Елде қайшылықты жағдай қалыптасты. Бір жағынан, мыңдаған діни ғимараттар діни қауымдастықтарға берілді, ондаған монастырлар, діни оқу орындары, діни орталықтар, бауырластықтар мен миссиялар ашылды. Діндарлардың қоғамдарды тіркеу туралы барлық дерлік негізделген мәлімдемелері оң шешілді. Мысалы, Осы жылы Қазақ КСР уәкілетті Кеңесінің атына мұсылман бірлестігін тіркеу және мешіттердің ашылуы туралы хаттар мен өтініштер бойынша өсіп келе жатқан динамиканы көруге болады. Мысалы, 27.03.90 (121-бет) өтініші бойынша Қызылорда облысының Қазалы қаласында тіркеуді қолдап, "Нұралы" мешітін намаз мақсаттарына берді. Сондай-ақ, 10.04.90 өтінішінде Атбасар қ. Діни бірлестігіндегі мұсылмандарды тіркеу туралы ұсыныс қабылдады және қалада мешіт салуға рұқсат берді. Талды-Қорған облысы Алакөл ауданының Үшарал қаласында діни бірлестікті тіркеу және мешіттер салуға рұқсат беру туралы өтінішхаты осы уақытта қабылданды. (127, 03,04,90 беттер), Екібастұз қаласында, Павлодар облысында(128, 03.04.90 беттер) және Сарыөзек кентінде, Талдықорған облысында(129, 03.04.90 беттер), Мақаншы кентінде, Мақаншы ауданында, Семей облысында(132, 11.04.90 беттер), Темір қаласында, Ақтөбе облысы(138-бет, 27.04.90), Шардара қ.(27.04.90, 140-бет), Заимка ауылында, Күрдай аудандарында, Жамбыл облысында(27.04.90,141-бет), Қызылту кентінде, Көкшетау облысында (27.04.90, 142-бет), Сарыағаш қаласында, Шымкент облысында (144-бет, 07.08.90). Мұның бәрі 1 айдан аспайтын аралықта. Мұсылман бірлестіктерін тіркеуді қабылдау және мешіт салуға рұқсат сол жылдың мамыр айында Қарамұрат (27.05.90, 174-бет), Төрткүл, Атабай(Шымкент облысы (29.05.90, 166-бет), Қайназаровка(172, 29.05.90-бет) ауылдарында және Есік қ. (183, 08.05.90 беттер), Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданында, Ақсуат ауылында, Семей облысында (179, 15.05.90 беттер) берілді. Негізінен мұсылман діни бірлестіктерін тіркеуге еліміздің ірі қалаларында ғана емес, әр түкпірдегі қалашықтар, аудандар мен ауылдарға көшкенін байқаймыз[5]. Екінші жағынан, көп ұзамай заң шығару барысында болжанбаған салдарлар пайда болды. Бұрын Ресейде теңдесі жоқ конфессиялық неоплазмалар санының күрт өсуі, мыңдаған миссионерлер мен уағызшылардың мемлекет аумағына бақылаусыз кіруі басталды.

1991 жылы КСРО республикаларының тәуелсіздік ала бастау, Министрліктер жанындағы Кеңестердің, оның ішінде Дін істері жөніндегі КСРО мен Қазақ КСР министрлігі жанындағы кеңестердің таратылуы таратыла бастауы діни жағдайды бақылаусыз қалдырды. Сондықтан да осы жылдары елдегі діни қызмет пен жағдайды реттеп отырған бірден бір құрал – 1990 жылы қабылданған «Діни бостандық туралы» Заң болды.

Тәуелсіздік алған соң Қазақстан Республикасының басшылығы елдегі діни қызметті реттейтін бірнеше заң қабылдады. Олардың алғашқысы «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» заңы – 1992 жылы 15 қаңтарда қабылданды. Тәуелсіздік алғаннан кейін көп ұзамай қабылданған бұл заң Қазақстанның барлық азаматтарына ар-ождан мен дін бостандығына кепілдік берді. Ол өз дінін ұстану, қолдану және насихаттау құқығын, сондай-ақ өз дінін өзгерту немесе одан бас тарту құқығын мойындады. Негізінен заң жобасы КСРО-ның 1990 жылғы қабылдаған "Діни бостандық туралы" Заң жобасынан алынған болатын.

Тәуелсіз Қазақстанның дін мәселесі бойынша алғашқы маңызды заңы болып табылатын бұл заңнаманы қарастырып, талдау жасап көрейік.

1992 жылы 15 қаңтарда қабылданған бұл заң жобасы 5 бөлім, 24 баптан **тұ**рады. Осы 5 бөлімнің әрқайсына тоқталсақ[6]**.** 1-тарау. Заңның міндеттері деп аталады. 1-бабында Конституцияға және адам құқықтары туралы халықаралық актілерге сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтарына діни сенім бостандығына кепілдік беру осы Заңның мақсаттарын бекітеді. Діни бостандықты шектеу тек қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік, сондай-ақ денсаулық, адамгершілік және басқа азаматтардың құқықтары үшін мүмкін.

2011 жылы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Заң» бұл заң 1992 жылғы Заңды ауыстырды және діни қызметтің жан-жақты ережелерін енгізді. Ол діни ұйымдардың ашықтығын, есептілігін және жауапты жұмыс істеуін қамтамасыз етуге бағытталған. Заң діни ұйымдардан Үкіметте тіркелуді талап етті, олардың қызметтерін ашып берді және діни экстремизмнің алдын алу қажеттілігін атап өтті. Қазақстан заңдары діни сенім бостандығын қолдаса да, Үкімет діни қызметті мемлекеттік қадағалау мен реттеу жүйесін қолдайтынын атап өту маңызды. Бұл экстремистік идеологиялардың таралуын болдырмауға, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге және ұлттық қауіпсіздікті қорғауға бағытталған.

Еліміз тәуелсіздік алған жиырма жыл ішінде діни институттар елеулі сандық және сапалық өзгерістерге ұшырады. Діни бірлестіктердің саны әлденеше есе көбейді, халқымыз рухани дәстүрлерімен қайта қауышты, жаңа ғибадат ғимараттары - мешіттер, шіркеулер, ғибадатханалар, синагогалар бой көтеруде. Тұрғындардың діндарлық дәрежесінің деңгейі өсті. Діни бірлестіктер еліміздің қоғамдық өмірінде белсенділігін арттыра түсуде. Бұл үдерістер мемлекетіміздің елімізде ар-ождан бостандығын, рухани қайта дамуын қамтамасыз ету, азаматтық тыныштық пен конфессияаралық келісімді сақтау мен нығайту бағытында жүргізіп отырған саясатының жемісі.

Қазақстан Республикасының заңнамасында, дәлірек айтқанда, ҚР Конституциясының 22-бабында «Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар» деп анық бекітілген. Ар-ождан бостандығы - адам баласының негізгі жеке құқықтарының бірі болып табылады, ол ең алдымен, жеке адамның кез келген идеологиялық бақылаудан бостандығын, әркімнің өзіне рухани құндылықтар жүйесін өз бетінше таңдау құқығын білдіреді. Сонымен қатар, оның аясына атеистік көзқарасты ұстану бостандығы кіреді және ол адамның зияткерлік және рухани өмірінің барлық аспектілерін қамтиды.

Ар-ождан бостандығы адамның абсолюттік құқы болып табылады және ешбір жағдайларда шектеулерге жатпайды. Сондай-ақ, ар-ождан және діни сенім бостандығына құқық көптеген халықаралық құқықтық актілерде, мәселен, Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында бекітілген. Конституциялық ережелерді іске асыру үшін заңдар мен нормативтік құқықтық актілер қабылданады. Қазақстанда діни саладағы қатынастарды реттейтін алғашқы заң 1992 жылдың 15 қаңтарында қабылданған «Діни сенім бостандығы және діни, бірлестіктер туралы» Заң болды. Айта кету керек, аталмыш заң 1993 жылғы алғашқы қазақстандық Конституцияға дейін қабылданған. Заңда кеңестік дәуірмен салыстыра қарағанда, мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы қатынастардың мүлдем жаңа қағидаттары, қоғамдағы діни бірлестіктер мен дінге сенушілердің жаңа ахуалы бекітілген, ол дінмен сан жылдар бойғы күрестен кейін діни сенім бостандығына құқықтарын іске асыруға мүмкіндік берді. Оның үдемелі рөлі де осыда. Сонымен бірге, біз қарастырып отырған заң күшінде болған жиырма жылдай уақыт оның әлсіз тұстарын да айқындап көрсетті. Заңда әу бастан-ақ кейбір дау тудыратын ережелер мен дәлсіздіктер болды, олар көп ұзамай өзін тәжірибе жүзінде көрсеткен.

Мемлекеттік органдар үшін де, діни бірлестіктер мен дінге сенушілер үшін де белгілі бір проблемалар туындады. Кейбір діни бірлестіктер заң ережелерін дұрыс түсінбей, кейде әдейі немесе білместіктен оларды бұзып отырды. Соның салдарынан ұзақ уақыт бойы ҚР азаматтары мен олардың бірлестіктерінің дін саласындағы құқықтық қатынастарын реттейтін жаңа заңды қабылдаудың мүмкіндігі қарастырылып келді. Жасыратыны жоқ, мемлекеттің құқықтық деңгейде араласуын талап еткен қоғамдағы келеңсіз үдерістер де «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы»[7] жаңа Заңды қабылдауға түрткі болды. Қарастырылып отырған заңды тездетіп қабылдауға Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2011 жылдың 1 қыркүйегінде төртінші шақырылған Парламенттің 5-ші сессиясы ашылуында сөйлеген сөзі қозғау салды.

Қазақстандағы дін туралы жаңа заң үкіметтің дінге қалай қарайтынының жаңа кезеңін баст ады. Олар әлі де діни сенім бостандығына сенеді, бірақ олар әркімнің мүдделері теңдестірілетініне көз жеткізгісі келеді. Бұл үкімет дінге қатысты ережелерді жасауға көбірек қатысады дегенді білді реді.

Осы Заң Қазақстан Республикасының өзін демократиялық, зайырлы мемлекет ретінде орнықтыратынын, әркімнің ар-ождан бостандығы құқығын растайтынын, әркімнің діни нанымына қарамастан тең құқылы болуына кепілдік беретінін, халықтың мәдениетінің дамуы мен рухани өмірінде ханафи бағытындағы исламның және православтық христиандықтың тарихи рөлін танитынын, Қазақстан халқының діни мұрасымен үйлесетін басқа да діндерді құрметтейтінін, конфессияаралық келісімнің, діни тағаттылықтың және азаматтардың діни нанымдарын құрметтеудің маңыздылығын танитынын негізге алады. Заңның преамбуласында аталған актінің мақсаттары мен міндеттері, оны қабылдауға себеп болған шарттар мен дәлелдер бекітілген. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның преамбуласында тікелей әсері бар нормалар жоқ, бірақ ол құқықтық актінің кіріспе ережелері мен тұжырымдамалық нұсқамаларын қамтыды. Әсіресе, Заңның бұл бөлігінде адамның құқықтары мен бостандығын сақтауға ұстанушылық ресми мәлім етілген. Преамбуланың маңызды компоненті ол Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабы 1-тармағымен өзара байланысты болып келетін мемлекеттіліктің демократиялық және зайырлы сипатының бекітілуі болып табылады. Преамбулада әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы расталады және әркімнің діни нанымына қарамастан тең құқылы болуына кепілдік беріледі. Бұл пікірлер Конституцияның мынадай ережелерімен: 22-баптың 1-

тармағының («Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар») және 14 - баптың 2-тармағының («Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды») мазмұнымен өзара байланысты.

Осы Заңның 35-бабы 2-тармағына сәйкес бәлиғатқа жетпеген балаларға қатысты діни салттар ата-анасының немесе олардың орнындағы адамдардың рұқсаты бойынша жасалады. Балаларды дінге зорлауға рұқсат етілмейді. Азаматтар діни ілімді үйренуді және діни білім алуды өзінің қалауы бойынша - жекелей немесе діни оқу орындарында алуы мүмкін. Ережеде көрсетілген реттілік бойынша тіркелген діни бірлестіктер өздерінің ішкі тәртіптеріне сәйкес балалар мен үлкендердің діни сауатын ашу үшін оқу орындарын ашып, топтарды құруға құқылы. Сондай-ақ, өздеріне тиесілі немесе берілген жайды пайдаланып, оқудың басқа да формаларын жүргізе алады. Балалардың діни ілім алуын ұйымдастыру ата-аналарының және олардың орнындағы адамдардың рұқсатымен жүргізіледі.

Мысалы, Бельгияда міндетті мектептік білім беру діни бейтараптықты сақтауға құрылған (Конституцияның 21-бабы және елдің «Мектеп пакті» деген 1959 жылғы 21 мамырдағы Федералдық заңы). Ирландияда діни білім беру мектепте қарастырылған, бірақ Конституцияның 44-бабы 2-тармағы 4) тармақшасына сәйкес, оқушы діни оқудан босатылуы мүмкін. Швецияда мектептерде діндерді конфессионалдық емес түрде оқытады. Португалияда конституцияның 43-бабы 2, 3-тармақтары бойынша мемлекеттік мектептер діни, эстетикалық және философиялық доктриналардан тәуелсіз болу керек. Білім беру конфессионалдық бола алмайды.

Заңды діни қызметке кедергі келтіруге, жеке тұлғалардың дінге көзқарасы себептері бойынша азаматтық құқықтарының бұзылуына немесе олардың діни сезімдерін қорлауға, қандай да бір дінді ұстанушылар қастерлейтін заттарды, құрылыстар мен орындарды бүлдіруге жол берілмейді. Азаматтардың ар-ождан және наным-сенім құқығы іске асуына кедергі келтіру, сондай-ақ олардың дінге қатысына байланысты қандай да бір құқығын шектеуге жол берілмейді және заң бойынша қудаланады. Қандай түрде болмасын тікелей немесе жанама түрде азаматтардың құқығын шектеу немесе дінге қатысына байланысты азаматқа қандай да бір басымдылық беру, сол сияқты дұшпандық пен жеккөрушілікті тудыру, я болмаса, азаматтың діни сезіміне тіл тигізу, ана я мына діннің культтік мұрасын аяқ асты қылу әрекеттері Заңда көрсетілген жауапкершілікке тартылады. Конституцияның 14-бабы 2-тармағына сәйкес тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзкарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды. Бұл норма діни әрекеттердің заңдылығы, діни сезімдерге тіл тигізбеу және т.б. әрекеттер арқылы іске асады, ал оған кедергі келтіргені үшін азаматтардың әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тартылу мүмкіндігі заңнамалық актілерде көрсетілген. Мәселен, қандай да бір тікелей немесе жанама түрде азаматтың құқығын шектеуге немесе оның дінге көзқарасына байланысты артықшылықтар жасауға, әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік немесе діни араздықты қоздыру, сол сияқты ана я мына діннің культтік мұрасын аяқ асты қылу қылмыстық жауапкершілікке әкеледі (ҚР ҚК 164-бабы). ӘҚБК-ның 375-бабында діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңнаманың бұзылғаны үшін әкімшілік жауапкершілік көзделген.

Әркім Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес діни немесе өзге де нанымдарды ұстануға, оларды таратуға, діни бірлестіктердің қызметіне қатысуға және миссионерлік қызметпен айналысуға құқылы. Әркім өзінің заңмен тыйым салынбаған діни сенімдерін ерікті таңдауға, не болуға, ауыстыруға, айтуға, таратуға және соларға сәйкес әрекет етуге, діни рәсімдер мен әдет-ғұрыптарға қатысуға құқылы.

Ешкімнің де өз діни нанымдары себептері бойынша Қазақстан Республикасының Конституциясы мен зандарында көзделген міндеттерін атқарудан бас тартуға құқығы жоқ. Діни қызметшілер, мисснонерлер, діни бірлестіктерді басшылары немесе қатысушылары (мүшелері) болып табылатын Қазақстан Республикасының азаматтары саяси өмірге Қазақстан Республикасының барлық заматтарымен бірдей тек өз атынан ғана қатыса алады.

2018 жылы 29 қаңтарда ҚР Дін істері және азаматтық істер министрі Нұрлан Ермекбаев Парламент Мәжілісінде діни қызмет және діни бірлестіктер мәселелері бойынша заңнамаға енгізілетін өзгертулерді таныстырды. «Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2017-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасын» әзірлеу кезінде Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша ҚР «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне діни қызмет және діни бірлестіктер мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар

енгізу туралы» Заңы әзірленді. Заң жобасын дайындау мемлекеттік-конфессионалдық қатынастарды уақытында жетілдірудің, дін қызметі субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін нақтылаудың, сонымен қатар уақыт талаптары мен міндеттеріне сәйкес дін саласын реттеудің үлгісі болып табылады.

Заңнамаға өзгертулер мен толықтырулар енгізу жөніндегі ұсыныстар Қазақстан халқы мен түрлі діни бірлестіктер өкілдерінің белсенді қатысуымен жан-жақты кезеңнен өткенін атап өту маңызды. Азаматтардың, мемлекеттік органдардың, діни бірлестіктердің, үкіметтік емес ұйымдардың, сараптамалық бірлестіктердің пікірлері мен ұсыныстары мұқият сараланды. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибелер мен стандарттарды зерделеу мен енгізуге үлкен көңіл бөлінді. Тұтастай алғанда, заң жобасы 12 түрлі заңнамалық актілерге барлығы 53 өзгертулер мен толықтыруларды қамтиды, ең алдымен құқықтық нормалар мен ұғымдарды түсіндіруге, сондай-ақ жауапкершілік шараларын енгізуге бағытталған [8].

Әдебиеттер тізімі

Румер Е. (2008). Центральная Азии: Взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина. Москва: Новое издательство. 244 с.

Малашенко А. В (1998). Исламское возрождение в современной России. Москва: Центра Карнеги. 222 стр.

Ногойбаева Э.(2017). Центральная Азия: Пространство «шелковой демократии». Ислам и государство. Алматы. 52 с.

Переписка с уполн. Совета по делам религии при Совете Минстров СССР с партийными комитетами // ЦГА РК // Ф-2079, О-1,

Переписка с уполн. Совета по делам религии при Совете Минстров СССР по религиозной обстановке в республике. ЦГА РК Ф-2079, О-1 Пр., №31, связка 37.

«Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы Заң». ҚР Республикасы. 15.01.1993 жыл

«Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Заң».

«Заңнамның жетілдіру қажет» // Ortalyq Qazaqstan газеті // №27, 6 наурыз, 2018 ж.

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ САЯСИ БЕЛСЕНДІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Садирбеков А.Т., Искакова Ж.А т.ғ. магистрі
«Мағжан Жұмабаев атындағы гимназиясы»КММ тарих пәні мұғалімдері
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
jannur_13_88@mail.ru

Жастар саясатын зерттеу кезек күттірмес мәселелердің бірі болып табылады. Жастар-яғни, біз болашақтың негізі ретінде өз білімімізбен, жасампаз еңбегімізбен және күш-жігерімізбен өз болашағымызды құрудың жаңа мүмкіндіктерін алуымыз қажет.

Бүгінгі күні Қазақстан өз тарихында күрделі бетбұрыс кезеңін бастан кешірді. Еліміз тәуелсіздік алып, дүниежүзілік қоғамдастық таныған егеменді мемлекетке айналды.**Кез келген елдің болашағын оның негізгі қозғаушы күші саналатын, құнды стратегиялық және кадрлық ресурсы ретінде әрекет ететін жастар айқындайды.** 2015 жылдың 9 ақпанында Қазақстанда «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» заң қабылданды. Құжатқа сәйкес, жастар санатына елдің 14-29 жастағы азаматтары кіреді. [1]

Тәуелсіздікті алғанға дейін біздің халық шынайы тарихты, ата-бабаларымыздың, ұлт қаһармандарының бостандық пен тәуелсіздік үшін, өз мемлекетімізді құру үшін жүргізген күресін жан-жақты білген жоқ. Орта мектепке арналған оқулықтарда халқымыз бен жалпы ел тарихы қысқаша түрде сипатталған, көптеген тарихи кезеңдер бұрмаланып, шындық жасырын-жабық қалған болатын. Мұның барлығы қазақ халқы дамуының шынайы тарихына жағымсыз әсерін тигізгені анық. Қазіргі таңда ел жағдайы түбегейлі өзгерді. Ғасырлар қойнауынан ұрпақтан ұрпаққа жеткен тарихи құндылықтарымыз қайта орала бастады. Жастар аға буынның ықылас-жәрдемімен өткенге тиянақты қарай бастады, ұмытылған салт-дәстүрлерге, адами ізгілік, өнегелерге қызығушылық танытты. Өзінің төл тарихына, ұлты мен халқына қатыстылық сезімі өткен белестерге мақтанышпен және құрметпен қарау арлы азаматтың, зиялы тұлғаның қалыптасуына үлкен әсер етеді. Өйткені, өткен тарихсыз халық қалыптаспайды. Менің

пайымдауымша, бұл сезімді патриоттық сезім, туған ел мен Отанды қорғауға, білім алып жұмыс істеуге ынталандыратын адамның патриоттық рухы деп айтуға болады. Патриоттық рухы көтеріңкі әр адам адал жұмыс атқаруға, білім алуға ынталанады, халыққа деген адал сезімді көрсетеді, өз елінің ұлттық құндылықтарын қорғайды. Бұдан басқа, тарихтан белгілі, жастар Отанның шақыруына әрқашан дайын және жаңа зауыттар салу, жаңа өңірлерді игеру, қалалар салу, жаңа мамандықты меңгеру сияқты бүкілхалықтық істерге белсенді қатысады. Бұл әрқашан жастарға тиесілі қасиет болатын. Сонымен қатар, әрқашан да негізгі мәселелердің бірі кадр мәселесі болып табылады. Стратегияда белгіленген күрделі мақсаттарды шешу үшін, яғни отыз дамыған елдер қатарына кіру үшін қазіргі заман талаптарына сәйкес бәсекеге қабілетті, жоғары кәсіби деңгейлі кадрлар қажет. Тек осы жағдайда жалпы елдің бәсекеге қабілеттілігіне жетуге болады

Қазақ жастары - елдің болашағы. Қай кезде де халқымыз өзінің болашағы - жастар тәрбиесіне көңіл бөліп отырған. Ұлт пен ұлыстың аманатын арқалаған жас өскінді тәрбиелеудің жолдары мен амалдары да сан тарау. Солардың ішінде шешуші рөл атқаратын тәлімі мен тәрбиенің бір түрі - жастарды патриотизм үлгісінде тәрбиелеу маңызды іс саналады. Қазіргі кезде жастарымыздың арасында Отанды қорғауға деген саналы көзқарастың болмауы салдарынан әскер қатарында қилы келеңсіздіктер жиі кездесіп қалады. Сондықтан да балабақшадан бастап, мектепте, ЖОО-да және өзге де мекемелерде патриоттық тәрбие беруді қолға алудың қажеттігі айқын байқалуда. Тәрбиенің бұл түрі жас ұрпақты елін қорғауға, ұлттық әскер сапында адал қызмет атқаруға, азаматтық қасиеттерге баулиды. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық даму барысында саяси-идеологиялық, мәдени тұрғыдан жаңаруына сай жас ұрпаққа отансүйгіштік тәрбие беру үкіметіміздің жаңа стратегиялық бағдарламасының басым бағыттарының бірі болып саналады. Еліміздің географиялық орналасуы мен ұлттық-этникалық ерекшелігіне орай оқушыларға халықтық дәстүрге негізделген бабалар рухына сай тәрбие жүйесін құру қажеттілігі қазақстандық білім саласының маңызды проблемаларының бірінен саналады. Біздің назарымыздан осы мәселе де тыс қалған жоқ.

Сондай-ақ, еліміздегі статистикалық комитеттің деректері бойынша, жыл сайын елімізде 14 пен 28 жас аралығындағы 8 мыңға жуық жас білім жолында шетел асады екен.

Қазақ жастарының 32 %-ы, яғни әрбір үшінші қазақ баласы шетелге кетуге құмартады. «Egemen Qazaqstan» газетінің мәлімдеуінше, 2018 жылы еліміздің әр өңірінен 7838 жас өзге мемлекеттерге «жайлы өмір» іздеп кеткен көрінеді.[2] Бұған не түрткі?

Әрбір саналы түлек сапалы білім алу керектігін ұғынады және соған қарай әрекет етеді. Мысалға, медицинасы бізден әлдеқайда дамыған Корей Республикасына немесе радиоэлектроника, ақпараттық жүйелері жоғары дәрежеде дамыған Ресей, АҚШ секілді мемлекеттерде оқып, тәжірибе жинау. Иә, бізде тапжылмай бір орында тұрақтап қалған салаларды басқа елден тәжірибе жинақтап келіп өз елімізде неге дамытпасқа?Жастардың осы тектесойларыөтеорынды, ұнамды. Ал, бірақ жастар шет елге білім ізденіп кетсе, ойлары ауытқып, сол жерде қалып өмір сүруге құлшынысы оянып, қалып қойып жатады.

Міне, бұл жердегі жіберілген кемшілік ең бастысы патриоттық сезімнің бойда жоқтығы қазақстандық жастардың шетел асуына түрткі болып отыр.

Ол үшін әрбір бүлдіршінге бала кезінен отбасының тарапынан, мектеп тарапынан ұлтжандылық сезімді қалыптастырып, өн бойын сол бір тамаша сезіммен, үлгілі тәрбиемен толтыру керек. Сонда әрбір азаматымыз бен азаматшамыз елі үшін, елінің өркендеуі үшін адал еңбек етпек. Ұлы ойшыл Әбу-Насыр Әл-Фараби: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы»ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі» деген екен.[3] Бұл сөздің растығын өмір тәжрибесі талай мәрте дәлелдегені белгілі. Осы орайда біздің ата-бабаларымыз тәрбиенің орны бөлек екенін жақсы білген. Өйткені ұрпаққа үлгілі тәрбие бере алу – қоғамның өзін, елдің тірегін қалыптастыруболып саналады.

Елімізде жастар тәрбиесіне қатысты қандай шаралар қолға алынып, қандай жұмыстар атқарылып жатқаны туралы да айтып өтейік.Іс-шаралардың басым бөлігі оқу орындарының іргесінде өтіп жатқаны белгілі.

Қазіргі заманғы ғылыми - техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңа міндеттер жүктейді. Жас ұрпақты жан - жақты жетілген, ақыл - парасатты, ой - өрісі биік, бәсекеге қабілетті азамат етіп тәрбиелеу - қоғамымыздың ең өзекті мәселесі. Білім негізі мектеп қабырғасынан басталатыны белгілі.

«Жаһандану заманында лайықты тәрбиесіз ұлтты, ұрпақты сақтап қалу қиын. Қазақ халқы ежелден-ақ ұрпақ тәрбиесіне ерекше мән берген. Тәрбие құралдарын таба білген. Батырлық та,

даналық та осы тәрбиеден бастау алады. Өйткені, тәрбиенің өзі нағыз ұлттық құндылық! Қазақтың тарихы мен мәдениетінде, салт-дәстүрлерінде, ауыз әдебиетінде әлі де болса беті ашылмай жатқан тәрбие құралдары өте көп. Мысалы, қазақтың нақыл сөздері мен мақал-мәтелдері - тұнып тұрған тәрбие құралдары. Азда болса, мәнді, мағыналы сөзбен ұрпағын тәрбиелеп, психологиялық ерекшелігін сақтап, бірлігін қорғап, нығайтып, дамытып отырған. Сондықтан, ең дамыған 30 елдің қатарына ұлттық құндылықтарымызды сақтай отырып енсек, болашағымыз баянды бола түседі.

Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті елдердің қатарына қосылудағы алға қойған міндеттерді жүзеге асыруда халықтың денсаулығы ең маңызды мәселелердің бірі. Халықтың денсаулығы - мемлекет болашағының негізі десек, оның жақсы, қалыпты жағдайда болуы өмір сүру салтына тікелей байланысты екендігі белгілі.

Бүгінгі таңда өз тәуелсіздігін алған егеменді елімізде жан-жақты дамыған, денсаулығы мықты, салауатты өмір салтын мұрат тұтқан тұлғаларды тәрбиелеу басты талап етіп қойылған. Еліміздің болашағы - жарқын жастар дейтін болсақ, олардың арасында салауатты өмір салтына деген дұрыс түсінік қалыптастырып, санасына, салауатты өмір салтын ұстанудың денсаулыққа аса маңызды және ұстанған адамның болашағы айқын екендігін түсіндіру ортақ міндет. [4]

Ұлт салауаттылығы - бұл қоғамдық құндылық. Салауатты өмір салты – жалпы ұлт денсаулығының негізі. Қоғамның болашағы әрбір адам денсаулығына байланысты, сондықтан салауатты өмір салтының жастар арасында қалыптасуының маңызы өте зор. Жастардың өзін жетілдіру, өзін-өзі ұйымдастыру үшін қажетті аса маңызды қасиет – ол салауаттылық.

Салауаттылық ұғымы қазақ халқының салт-дәстүрін, көнеден келе жатқан мәдениетін, өнерін, әдет-ғұрпын жас ұрпаққа ұғындыру. Салауаттылық- ішкіліктен, есірткі, темекіден аулақ болу, дене және жан тазалығын сақтау, тіпті қарапайым түрде айтсақ адамның киім киісі, тамақты қалыппен ішуі де кіретін игі іс-әрекет.

Жаңа дәуірде елімізді сақтайтын, денсаулығы зор, интеллектісі жоғары ұрпақ тәрбиелеу мемлекет саясатының басты бағыты екенін ескерсек, осының бәрі жастарымызды салауатты өмір салтына тәрбиелеуден басталады. Сондықтан, ең алдымен, жастар арасында салауатты өмір салтына деген дұрыс түсінік қалыптастыруымыз керек. Жастардың санасына салауатты өмір салтын ұстанудың денсаулыққа аса маңызды және ұстанған адамның болашағы айқын екенін түсіндіріп беруіміз керек. [5]

«Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты –
Қырандай күшті қанатты,
Мен жастарға сенемін!» – деп Мағжан Жұмабаев жырлағандай, жастар ел ертеңі екені анық. «Мемлекет жүзеге асыратын және жастарды қолдауға бағытталған әлеуметтік-экономикалық, саяси ұйымдастырушылық және құқықтық шаралар жүйесі қызметінің аясы» жастар саясатының негізі ретінде берілген.

Мемлекеттік жастар саясаты – қоғамның стратегиялық ресурстарының дамуының маңызды бағыттарының бірі. Болашақтағы Қазақстанның жолы жас ұрпақпен тікелей байланысты. Бүгінгі күні жастар өзінің әлеуетін жүзеге асыру үшін жаңа мүмкіндіктерге ие. Осы үшін кәсіби мансап пен тұлғалық өсу қалыптастыруда тең мүмкіндіктер құрылуда. Қорыта айтқанда, тәуелсіздік жылдарынан бері жастар қай жағынан да елеусіз қалмады. Дегенмен шешілмей келе жатқан проблемалар бары жасырын емес. Бәрін қойып, берісін айтқанда, жастардың бос уақытын тиімді өткізуге баулу қажет-ақ. Кітапхана мен спорт алаңдарын көбейтіп, соған сай саналы ұрпақ қалыптастырудың өзі өзекті бола бермек.

Оқушылардың саяси мәдениетін қалыптастыруда, оларды жалпы қазақстандық саяси құндылықтарға бағдарлауда оқу орындарындағы қоғамдық пәндердің рөлін арттыру, қоғамдық-саяси іс-шаралар ауқымы мен мазмұнын күшейту қажет деп ойлаймын.

Бүгінгі таңда оқушы жастардың саяси мәдениетін тәрбиелеуге жаңашыл тәсілдерді енгізу қажет. Әсіресе оқушы-жастардың саяси мәдениетін тәрбиелеуде мына тәсілдерді басшылыққа алған мақсатқа сай деп есептеймін:

ақпарат ауқымы кең қазіргі жағдайларда жастардың саяси ақпаратқа, негізінен, Қазақстан мемлекеттік саясаты туралы білімдерге деген қызығушылықтарын, оларды меңгеруден жеке мүдделіліктерін арттыру;

оқушы жастардың қоғамдық үрдістерге, қоғамдық басқару, өзін-өзі басқару процестеріне көбірек тарту;

жастардың қоғамдағы әлеуметтік үрдістерді саяси ұғынуға деген ұмтылыстарына қолдау көрсету;

жастардың қоғам дамуына, ел бірлігіне қызмет ететін, мемлекет пен қоғам алдындағы міндеттерде шешуге бағытталған саяси бастамаларына қолдау көрсету;

жастардың саяси көңіл-күйін ұдайы қадағалау, дұрыс бағыттау. Саяси ақпаратқа қызығушылықты оятудың тәсілдері ретінде:

студенттердің бұқаралық ақпарат құралдарынан жаңалықтарды көру, қысқаша тезистер құрастыру және кішігірім баяндамаларды әзірлеп, кураторлық сағаттарында группаластарына хабарлауы;

саяси ақпараттарды студенттердің болашақ мамандығымен байланыстыра пайдалану (мысалы, «Мұнай-газ» мамандығы студенттеріне мұнай саласындағы әлемдік саясат туралы нақты деректерді келтіру, оның мұнай өндірудегі мәселелерге әсерін суреттеу);

мамандық саласындағы саяси тақырыптарда пікірталас;

Қазіргі жастар креативті, жан-жақты ізденіп, өзіндік пікір білдіре алады. Өзінің инновациялық жобаларымен халықаралық деңгейдегі сайыстарға қатысып, өзінің жобасын жариялап жатқан жастар да жетерлік. Көшбасшы болуға талпыну арқылы бәсекеге қабілетті, шынайы өмірге бейім жас буынды қалыптастыру мектеп пен мұғалім үшін де міндет деуге болады.

Мектеп – тәрбие бесігі. Жастардың ел ертеңіне үлес қосуы мектеп табалдырығындағы оқушыны тәрбиелеумен тығыз байланысты. Сондықтан оқушылардың дарынды, талапты болуына ықпал ету барысында жүргізілетін жүйелі жұмыс жоспары қашанда тиімді.

Оқушылардың өзін-өзі басқару жүйесінің мектептерде жүргізілуі осы бағыттағы жұмыстың жандануына ықпал ететіні анық.

Жастар саясатын жүзеге асыруда жаңашыл идеялар негізінде көшбасшы тәрбиелеу басты назарда болуы қажет.

Әдебиеттер тізімі

Әбдірайымова Г.С. / Жастар социологиясы: Оқуқұралы - Алматы, 2008. -256 б.

Нысанбаев Ә.Н. Егемендікке ие болу мен ныгаюы жағдайындағы қоғамдық сананың эволюциясы және жаңа құндылықтар жүйесінің қалыптасуы// Тәуелсіз Қазақстан философиясы. Астана: Аударма, 2006.-544б

Мәдениеттану: жоғарғы оқу орнындарымен колледж студенттеріне арналған оқулық. Алматы: Раритет, 102б.

Қазақмәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық.2009 жыл Алматы: “АрунаLtd.” ЖШС,344 б.

https://vk.com/away.php?to=http%3A%2F%2Fkisi.kz%2Fkk%2Fcategories%2Fsayasi-modernizaciya%2Fposts%2Fkazakstan-zhastary-zhane-patriottyk-sezim«ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫ ЖӘНЕ ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМ» Болат Тлепов

ВЛИЯНИЕ СЕЛЬДЖУКОВ НА ЭТНОГЕНЕЗ НАРОДОВ И МИРОВУЮ ИСТОРИЮ

Саккулакова Ф.Д., Касымов Д.А.
КарУ им. Е.А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
kunaichy@mail.ru

Своё название тюрки-сельджуки получили от своего родоначальника Сельджук-бея, бежавшего в 985 году от своего сюзерена.

Сельджуки вышли из племени кынык (одно из племен огузов). В составе же огузов они в 689 г. переселились из Семиречья (Жетысу) в область среднего течения Сырдарьи, вытеснив оттуда племена канглов (по одной из версий, будущих печенегов). Сельджуки, как самостоятельный элемент проявили себя в 985 г., когда полулегендарный основатель орды Сельджук, опять же по одной версии, ушел (вместе со своим отцом Токаком) от своего хазарского покровителя [Райс]. По другой версии, Сельджук в это время уже перешел на службу к огузкому хану, правителю Янгикента, и уже оттуда бежал на юг (ввиду придворных интриг ханши, опасавшейся его возвышения), в области севернее Бухары и Самарканда.

В 992 году Сельджук принимает ислам, чтобы приобрести авторитет среди мусульман, в местах кочевания его орды. В это же время он встает на путь гази – борца за веру. И основной его удар пришелся на бывших его покровителей – огузов. В итоге, город Дженд и окрестности были очищены от «неверных» тюрок. В это время орда Сельджука представляла силу, с которой приходилось считаться. И эта орда встает на сторону Саманидов (819-999 гг.), правителей Мавераннахра и Хоросана, против тюрок – Караханидов (840-1212 гг.), обосновавшихся в Семиречье и претендовавших на северо-восток Мавераннахра.

В 999 году Караханиды взяли Бухару, последний оплот Саманидов, династия прекращает существование, хотя последний Саманид — Исмаил II Нуху ал-Мунтасир еще пытается сопротивляться.

В 1003 году Сельджук посылает своего сына Арслана (Исраила) на помощь Исмаилу II Нуху ал-Мунтасиру.

В 1004 году Ситуация повторяется как и годом ранее.

В 1005 году Падение Саманидов. Их земли поделены между Караханидами и новой династией – Газневидами (977 – 1186 гг.). Сельджуки подчиничились Караханидам.

В 1009 году Сельджук умер. После смерти, его орда распадается на две части. Во главе одной стал его сын Арслан, в других частях сыновья Микаила – Байгу, Чагри-бек (Дауд-бек) и Тогрул-бек.

В 1026 году Махмуд Газневи, увидев силу сельджуков, решил их переселить в Хоросан. Первоначально он взялся за орду Исраила (Арслана), но сельджуки отказались переселяться, но Махмуд «настоял» на своем. Переселено было 4 тыс. семей сельджуков во главе с эмирами Йагмуром, Бугой, Кек-Ташем, Кызылом, Мансуром и Анас-оглу. И расселили их в разных частях Хорасана — рядом с областями городов Фарава, Серахс и Абивард.

В этом же году Исраил (по другой версии его брат – Микаил) попал в плен к Газневидам, был заключен в тюрьму, где и скончался через 7 лет.

Оставшиеся за Амударьей сельджуки, в районе Нуристанских гор (в те времена эта область носила название – «Голодная степь», в советское время это искусственное озеро Айдаркуль), были разбиты Махмудом, и их тоже постепенно начали насильственно переселять в Хоросан.

В 1030 году, новый султан Масуд Газневи (1030-1041) пытаясь привлечь на свою сторону сельджуков, нанимает их в свои войска (из племенных групп эмёиров Йагмура, Буги, Кызыла, Кёк-Таша). Но они не получали жалования и вскоре организовали заговор против султана, за что поплатились жизнями. В этом же году погиб в бою с «неверными» тюрками Микаил.

В 1031, 1033-1034 годах произошло несколько выступлений сельджуков, находившихся как на службе у Газневидов, так и кочевавших в Хорасане. Однако все эти выступления были жестоко подавлены.

В 1035 году, в Хорасан переселилась новая орда огузов, возглавляемая сыновьями Микаила. Против них была двинута хорошо оснащенная газневидская армия во главе с полководцем Бектугдаем. В ответ 10 тыс. сельджукских всадников, под началом Тогрул-бека и его братьев выступили навстречу. Сражение состоялось в пустыне между Фаравой и Шахристаном. Сельджуки одержали победу.

После этого газневидский султан Масуд должен был заключить с Сельджуками мир и уступил им область Нисы, Феравы и Дихистана. Таким образом, они получают частичный контроль над Хорасаном, и объявляют себя защитниками Аббасидов, которые правили тогда только в Багдаде и практически не имели какой-либо власти и политического влияния.

В 1036 году Сельджуки пишут письмо султану с просьбой предоставить им большей земель, чем они владеют к этому моменту и также передать в их управление «небольшие городки» – Мерв, Серахс и Абивард. В это же самое время сельджукский Дауд-бек (Чагры-бек) вторгся в Хоросан и начал грабежи. Масуд Газневи решает наказать сельджуков и высылает войска. Началась новая война.

В 1037 году Сельджуки рассеялись по Хорасану и разграбили город Тун. Был взят Мерв.

В 1038 году Сельджуки разграбили Талакан и Фарйаб и осадили Рей. В ответ султан Масуд Газневи послал войска во главе с Сю-Баши. Однако, последний потерпел поражение в битве близ Серахаса, которая длилась весь день.

Главным в роде сельджуков провозглашен Тогрул-бек, он был коронован как Султан Империи Сельджукидов. Тогда же он занимает город Нишапур.

В 1039 году против Сельджуков двинулся с большой армией сам султан Масуд. Кровопролитное сражение в песчаной степи около селения Дих-и Базарган, неподалеку от реки

Теджен, не дало победителя. Противники вновь заключили мир, по условиям которого Мерв вернулся под власть Газневидов. Но едва Масуд увел свои войска, Сельджуки опять овладели городом.

Дауд-бек разбивает войска эмира Гузгана (область Балх-Талакан-Фарайб).

В 1040 году решающее сражение между сельджуками и Газневидами произошло близ Данданакана. В трехдневной битве победу одержали сельджуки, разбив 100-тысячное войско Газневидов и захватив большое количество золота и скота. Сам же султан Масуд едва спасся бегством. После этого Тогрул-бек был провозглашен султаном и снова занял, покинутый до этого, Нишапур.

Чуть позже сельджуки захватили ряд территории Газневидов в районе Балха и Герата. В этом же году произошло еще два сражения, и вновь удача была на стороне сельджуков. Был разгромлен сын Масуда – Маудуд.

Победа под Данданаканом открыла дорогу к дальнейшим завоеваниям сельджуков, которые фактически устранили Газневидов с исторической сцены.

Правление Алп-Арслана, эпоха крупных завоеваний

(Султан Алп-Арслан)

Алп-Арслан был младшим сыном Дауда Чагры-Бека, младшего брата султана Тогрул-бека. При рождении получил имя Мухаммад[2].

Рождённый за пределами традиционных мусульманских стран, Алп-Арслан назначил их управителем своего визиря Низам аль-Мулька, который позже продолжил свою карьеру позже, при правлении его сына Мелик-шаха I. Установив контроль над Ираком, старался избегать столкновений интересов с Халифатом, которые имели место при его предшественнике.

В 1064 году происходит Восстание Куталмыша ибн Арслана. Он собрал огромное войско и двинулся на Рей. Близ селения Милх произошло ожесточенное сражение, в котором султанское войско одержало победу. Куталмыш погиб, множество подвластных ему огузов и туркмен было истреблено, а их имущество и скот — разграблено.

Султанская армия предприняла грандиозный поход в Закавказье и Восточную Анатолию. Достигнув крепости Нахичевань, сельджукское войско разделилось на две части: одна вторглась в Грузию, а другая направилась к границам Византии. Алп-Арслан прошел через Джавахети и Лори, захватил Ани и Карс. Вся страна была опустошена, церкви обращены в мечети, а жители большей частью перебиты или обращены в рабство.

В 1065 году совершён поход в Сирию и Палестину. Взятие Алеппо. Захват Мекки и Медины [2, с. 65].

Алп-Арслан совершил поход против кочевников, обитавших на границе с Хорезмом и Гурганом. Сельджукское войско нанесло удар жившим на полуострове Мангышлак кипчакам и туркменам, обезопасив тем самым торговый путь из Восточной Европы в Западный Казахстан и Среднюю Азию. Захват сильной крепости Мангышлак.

В 1068 году произошёл поход к низовьям Сырьдарьи. Захват Дженда.

В 1067 году сельджуками была одержана победа над византийцами у Левитане в Севастии.

В 1069 году Алп-Арслан напал на Иконий (Конью) и взял его.

В 1070 году Атакован Хонас на берегу Эгейского моря.

В 1071 году произошла крупномасштабная битва против Византии, получившая название Битва при Манцикерте. Численность греческих (византийских) войск намного превосходило войско сельджуков. По одним данным войско греков составляло 70 тысяч воинов, по другим 100 и

даже 200 тысяч, однако известно, что войско Сельджуков смогло разбить врага находясь в значительном меньшинстве. Эта победа открыла племенам огузов и туркмен дорогу в глубь Малой Азии.

В конце 1072 года на пути к границам владений Караханидов Алп-Арслан был смертельно ранен пленным командиром гарнизона крепости Берзем, которую султанская армия захватила в ходе военного похода.

В том же году, после смерти Алп-Арслана, Султаном стал его сын Мелик-шах, который в этом же году подавил восстание своего дяди Кавурда – правителя Кирмана. Битва состоялась у Хамадана.

Султан отправил армию во главе с Атсызом ибн Уаком для овладения Сирией. Атсыз с помощью туркменских ополчений вторгся в Палестину, захватил Рамлу, осадил Иерусалим.

В 1074 году Султанская армия двинулась на Самарканд, находившийся под властью караханида Шамс ал-Мулька. Недалеко от современного Карши ханское войско было разбито, и Сельджукиды овладели Бухарой и Самаркандом[3].

В 1076 году произошёл Захват Дамаска.

В 1077 году Сельджуки овладевают Никеей, затем Иконией. Впоследствии, Никея стала основой Румского Султаната.

В 1079 году состоялся поход в Армению и против усилившегося Грузинского царства.

В 1086 году, новый поход в Закавказье, закончившийся полным покорением Шаддадидов и ширваншахов.

А в 1089 году - новая военная кампания против Ахмад-шаха (Западно-караханидское ханства), во время которой войско Мелик-шаха захватило Фергану и достигло границ Восточного Туркестана. Западно-караханидское ханство становится вассалом сельджуков. Восточно-караханидское ханство также признает власть Малик-шаха.

1090 г. Сельджукский наместник Аламута (крепость находится на северо-запад от Рея, в 100 км) Алави Махду сдал крепость лидеру исмаилитов (низаритов,или же ассасинов) Хасану ибн Саббаху за 3000 золотых динаров. Захват Аламута и долины реки Рудбар положил начало исмаилитскому государству в сельджукских владениях. В течение нескольких лет приверженцы Хасана ибн Саббаха захватили множество городов (Каин, Тун, Туршиз, Заузан, Табас, Хур) и крепостей (Ламасар, Гирдкух, Танбурак) в Кухистане, Фарсе, Хузистане и Мазандаране.

Появления этого государства стала постоянной головной болью для сельджукидов, которые так и не смогли полностью истребить «исмаилитскую ересь» в своем государстве. Конец ей положило только монгольское нашествие.

В 1092 году Мелик-Шах I умер. Его смерть ознаменовала началу заката величия и распада империи Сельджукидов .

При жизни Мелик-Шах уделял много времени внешней и внутренней политике. Он восстанавливал разрушенные после походов и войн. Строил дороги, чтоб облегчить пути меж городами своего государства. При его правлении были возведены сотни мечетей, медресе и дворцов. Была проведена реформа календаря. При дворе процветали искусство, поэзия, также наука. Была проведена реформа календаря, созданы высшие школы в Герате, Багдаде учёным оказывалось всяческое покровительство. Особенно ценил, уважал и покровительствовал такому великому поэту, философу, математику и астроному как Омар Хайям.

(Омар Хайям)

Государство Сельджукидов повлияло на развитие таких народностей как турки, азербайджанцы и туркмены, а также дало начало распространению ислама в Анатолии и на территории Кавказа. Особенное могущество получило после завоевательных походов Султана Алп-Арслана и правлении его сына Мелик-Шаха I, развивавшего государство изнутри. Сельджуки смогли стать за довольно короткий срок от мелкого вассала до могущественного государства своего времени и одной из крупных империй тюрков в истории.

Список литературы

Райс Т. Сельджуки — кочевники завоеватели Малой Азии, М. 2004,
Запорожец В. М. Сельджуки, М. Военное издательство, 2011, §2.
История Востока. В 6 т. Т. 2. Восток в средние века, М.:Вост. лит., 2002, с. 268-284.

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ АКЖАНА МАШАНОВА

Саккулакова Ф.Д., Ракишев Е.К.
КарУ им. Е.А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
kunaichy@mail.ru

В статье Елбасы Н. Назарбаева «Семь лиц великого поля» «наш дедушка Аль-Фараби начинает великих людей нашего народа, имена которых особо упоминаются. Мы уже доказали, что имя второго Аристотеля, известного на Западе и Востоке, было дедом ученых Мухаммадом Абунасиром Аль-Фараби, фамилия которого была Кипчак, а местом рождения был Отырар (Фараб). Наш прадедушка был астрономом, выдающимся математиком, талантливым музыкантом, исследователем загадочной природы, философом, чье имя равно имени греческих мыслителей. Акжан Машанов, уроженец Каркаралы, изучавший великого мудреца нашего Великого поля и привезший его произведения в страну, в 1968 году посетил арабские страны, нашел его могилу в Дамаске и написал великое произведение.

Так, Бесценный, героический труд Акжана Жаксыбекулы является доказательством того, что наш великий предок, учёный-энциклопедист Востока Аль-Фараби родился на казахской земле в проекте «Акжан Машанов – первый Аль-Фарабитануши», исследующем труды учёного и показывая его место в истории Казахстана.

В своей автобиографии Акжан Машанов так описывает место своего рождения: «Каркаралы – моя родина. Это место, которое было ранним культурным и общественно-политическим центром Карагандинской области.. Я родился осенью 1906 года в местечке Каракуйсы Жамантайского края, на земле совхоза имени Нуркена. Мой отец Жаксыбек Машанулы был мусульманином, грамотным, веселым, барабанщиком, середняком. Он младший сын Машана». Отец Акжана во времена Жаксыбека был ясноглазым и непредвзятым гражданином. Около 60 лет он был барабанщиком. В 1924 году Акжан учился у муллы сельской школы. бывшая казахско-русская школа, где учились Алихан Букейханов, Закып Акбаев, учителем был Ахмет Байтурсынов, и нынешний педагогический техникум. Этот педагогический техникум основал Алимхан Ермеков, один из представителей казахской демократической национальной интеллигенции. Место, куда путешествовали такие великие учителя, оказало большое влияние на мировоззрение Акжана Машанова и его становление как будущего гражданина. В конце концов он стал последователем, продолжившим путь ветеранов «Алаша».

Собраны сведения об Акжане Машанове, главном имаме мечети Аль-Машани в центре Караганды.Мы взяли интервью у Умирзака хаджи Беккожи, сходили в библиотеку мечети, увидели произведения Акжана Машанова и познакомились. Мы связались с сотрудником библиотеки села Нуркен Каркаралинского района, места рождения ученого[1].На основе собранных данных была создана хронологическая таблица жизненного и творческого пути Акжана Машанова.

Рис. 1. Карагандинская городская мечеть имени Аль-Машани.
(Фотография была сделана в 2020 году)
Акжан Жаксыбекулы Машанов

Таблица 1

годы	Главные события
2 ноября 1906 года.	текущийКарагандинская область Каркаралинский район село Нуркенродился вВнук знаменитого Машан Би. Отец вашего брата, Жаксыбек, был заядлым читателем Корана, писал и читал в то время газеты «Айкап» и «Дала Валаяты». Алфавиту он сначала научился у отца, потом в советской школе.
В 1924 году	Он поступил в основанный Алимханом Ермековым педагогический техникум в Каркаралы и учился у Алекена и Ахана (Ахмет Байтурсынов).
В 1934 году	Его приняли одним из первых студентов Казахского горно-металлургического института (ныне КазНТУ), открытого в Алматы.
В 1939 году	оканчивает институт с красным дипломом, поступает в аспирантуру у основоположника геодезической профессии в Казахстане профессора П.А. Рыжова.
В 1943 году	Защитил кандидатскую диссертацию на тему «Строение Торгайского рудного поля» и получил ученую степень кандидата геолого-минералогических наук.
В 1946 году	В Москве он защитил докторскую диссертацию на тему «Исследование строения руд методами геометрии недр».
В 1997 году 02.05.	Умер в Алматы.
в 2007	ЮНЕСКО включила 100-летие ученого в знаменитый календарь. Сегодня Институт естественных наук КазНТУ имени К.Сатбаева носит имя аль-Машани, в университете действует центр изучения наследия аль-Машани и аудитория имени ученого.

Семейное положение А.Машанова.У Акжана есть дочь от первой жены. После этого он женился на Раисе, татарке, которая училась у него. От него родились два сына и одна дочь. Его следующая жена заболела. Твоему брату тоже нужно позаботиться о себе. Вот почему они не задержались надолго. В четвертый раз он женился на женщине по имени Джамал, моложе его на сорок лет. У Джамаля был сын по имени Абдулла.

Таблица 2

Годы	Услуга
В 1926 году	Свою карьеру он начал учителем в школе, в которой учился.
В 1931-1933 гг.	В Семипалатинске областной отдел образования помещает детей-сирот в детские дома
В 1933-1934 гг.	Учится в институте, преподает в техникумах и на курсах в Алматы.
В 1940 году	возглавляя геолого-исследовательскую научную экспедицию, учился в аспирантуре и открыл новым методом золоторудное месторождение Акбастау-Космурын.

В 1939 — 1943 гг.	Работает в Казахстанском отделении Академии наук СССР.
В 1943—1946 гг.	Институт геологических наукпреподает в
В 1946 — 1950-е гг.	Преподавал геологию на географическом факультете Казахского педагогического института имени Абая (ныне КазУПУ).
1950 — 1988 годы	Казахский политехнический институт (ныне КазНТУ) занимался научно-педагогической работой.
В 1946 году	В Москве он защитил докторскую диссертацию на тему «Исследование строения руд методами геометрии недр». Новое научное направление – «геомеханика» – появилось в мире.
В 1946 году	Издан первый словарь горных названий А.Машанова
С 1958 года	Он пишет письма в крупнейшие библиотеки таких городов, как Лондон, Каир, Париж, Берлин, Лиссабон, Бейрут и собирает наследие Аль-Фариби.
В 1968 году	Машани отправился в Дамаск к могиле Аль-Фараби.
В 1969 году	Аль Фараби нашел могилу нашего деда в Дамаске.

Акжан Машанов возвращает Аль-Фараби в казахстанскую страну

Акжан Машанов прекрасно знал древнюю металлургию казахской земли. В советское время историки не выявили знаний казахов в области горного дела. В трудах казахских землепроходцев существовало ложное научное представление о том, что «в прошлом не казахи добывали руду и выплавляли металл, а другие пришельцы, цивилизованные люди». И действительно, казахи добывали руды, плавили металлы и распознавали свойства полезных ископаемых. Акжан Машанов изучил работы таких ученых, как аль-Хорезми, аль-Фараби и аль-Бируни, которые заложили основы всего этого путем измерения земной поверхности, добычи руд и выплавки металлов и донесли это до нас сегодня.

На протяжении многих лет существуют противоречивые мнения о месте рождения, национальности и происхождении нашего деда Аль-Фараби. Многие исследователи предположили, что Абу Насир имел тюркское происхождение, просто взглянув на слово «Тархан» в его фамилии. Махмуд Кашкари в своем знаменитом произведении «Дивани лугат ат-тюрк» пишет, что «тюркское название города Фараб – Карашоки» [2].. А знаменитый арабский путешественник и географ, живший в X веке, Абу-л-Касим ибн Хаукаль в своем труде «Путешествия и государства» говорит, что «этот город является родиной знаменитого философа Аль-Фараби». Однако есть и те, кто пытается доказать, что он «узбек» или «таджик» по национальности. Однако такие ученые, как Абсаттар Дербисали, Гафур, Жакыпбек Алтаиули, как говорилось выше, «во времена нашего деда народы не делились на отдельные нации, как казахи, узбеки, таджики, как сейчас, он был мыслителем тюркского происхождения». . То есть наш предок аль-Фараби происходил из тюркского племени, населявшего казахскую землю. Позднее это племя вошло в состав казахского народа.Наконец, известный учёный Акжан аль-Машани положил конец этому многолетнему спору между советскими и арабскими учёными. Благодаря настойчивости и исследованиям учёного неопровержимыми доказательствами было доказано, что аль-Фараби происходил из казахской земли. Таким образом, ровно пятьдесят лет назад в казахстанской стране отметили первое 1100-летие аль-Фараби.

1958 год Акжан Машанов, приехавший в город Туркестан для сбора сведений об аль-Фараби, описывает невероятную сцену, увиденную им в то время: «Я приехал в город Туркестан, взял с собой старейшину по имени Хамит, который хорошо знал это место. , и посетил эти места. Всемирно известный мавзолей Кожа Ахмета находится в необычайном состоянии: и внутри, и снаружи почва гниет, большая часть вещей внутри свалена по углам. Особенно проволочные камни, возложенные на головы благородных людей казахского народа, катятся у них под ногами, как жернова. Нет никого, кто бы его знал. Знаменитую куртизанку отвезли в ленинградский Эрмитаж. Когда я приехал в Отырар, обошел холмы, сфотографировал мавзолей Арыстанбаба и впервые опубликовал его, старейшина Хамит заплакал и сказал: «Это чудесный памятник, древнее око нашего народа... Он теряется без владелец. Вы вернетесь много раз. Это святое место. За этим кроются чудесные тайны", - сказал он. Акжан Машанов, не сумевший найти никаких следов аль-Фараби в Казахстане, решил заняться поиском наследия великого учёного, посетить архивы Ташкента, Москвы, Ленинграда, Уфы, а также посетить Ближний Восток, вторую родину аль-Фараби. ученый, чтобы посетить могилу ученого в Сирии.

19 сентября 1968 года Акжан Машанов в составе туристов СССР ступил на территорию Сирии. С помощью советского посольства в Сирии Акжан Машанов нашел могилу Абу Насира аль-Фараби на кладбище Баб ас-Сагир, которое посвящено знаменитым людям Востока, т.е. только королям, потомкам пророков, потомкам халифов. , эмиры или их учителя посетили его и освятили Коран. Поклонившись могиле, он пробормотал: «О, Прадедушка, прошли столетия, и приходит другое поколение, прими мою молитву». Акжан Машанов фотографирует могилу Фараби. Это событие, произошедшее 23 сентября 1968 года, имело историческое значение не только для Акжана Машанова, но и для всего казахского народа.

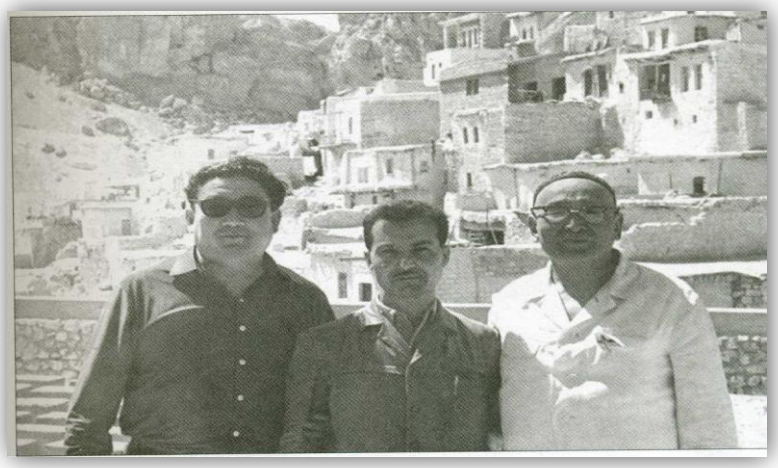

Рис. 2. Пещера «Адам Ата» недалеко от города Пальмира (Сирия). 22 сентября 1968 г.

Тем не менее, он начал знакомить казахов с Фараби еще в 1960-х годах. Казахская община, называющая себя интеллектуалами, заявила: «Акжан – это мулла, завернутый в одеяло. Если он казах, то кто его клан?»**,-** Зрителей было много. Наши национально-патриотические чувства часто запоминаются. Здесь те, кто владеет этой уловкой, гораздо больше, чем патриоты, которым важна реальная страна, земля, нация, и из-за этого количества они подавляют тех, кто имеет иное мнение. Когда настала очередь тех, кто принадлежал к этой группе, они прикрыли свои вредные действия против народа и оправдали себя. Поэтому нашим интеллектуалам не составило труда доказать, что подобные исследования вредны для общества, верившего в светлое будущее коммунизма[3]. Такое давление оказывалось не только на Акжана Машанова. Оно также было направлено против Фараби. Вероятно, это связано с тем, что в дни юбилея вес исследования Фараби был направлен в Ташкент, а работа, начатая на казахской земле, не получила развития. Невыполнение каких-либо решений этой международной конференции, недумание об их реализации было основной целью политики коммунистических властей по окончательному удалению фарабийской науки с казахской земли. Придерживаясь принципа «разделяй и властвуй», советские власти, признавая принадлежность аль-Фараби к казахскому народу, но перекладывая тяжесть изучения его наследия на Ташкент, обостряя отношения между родственными тюркскими народами, какая-то хитрая политика. 1975 год Отдел агитации и пропаганды ЦК Компартии Казахстана подал жалобу на Акжана Машанова, профессора Казахского политехнического института, члена-корреспондента Академии наук республики, заведующего отделом геодезии. В нем говорилось: "Акжан Машанов сам - коммунист, крупный ученый, чиновник, несмотря на это, он каждую пятницу ходит в мечеть, а во время Курбан-байрама дома дает ифтар". На кону вновь оказалась судьба Акжана Машанова. Д.А., правивший в то время Казахстаном. При прямом вмешательстве Конаева судьба тех, кто принял эстафету после Акжана Машанова, была оборвана.

Акжан Машанов жил в советском Казахстане, даже в то время, когда власть тоталитарного общества достигла своего предела, он зорко следил за важными общественно-политическими вопросами страны, смело и беззастенчиво пропагандировал взаимодействие со странами Востока и создавал общественные мнение. Акжан Машанов возлагал большие надежды на установление культурных и духовных связей с мусульманскими странами, изучая памятники Фараби. Хотя ему было за пятьдесят лет, он серьезно посвятил себя освоению арабского языка, чтобы читать произведения Аль-Фараби с оригинала и пропагандировать их среди широкой публики. В 1983 году мы узнали, что он внимательно следил за событиями в мусульманских странах. Мы предоставим вам специальное интервью с журналистом из Кувейта.

1983 год Мустафа Набиль, корреспондент научного журнала «Аль-Гараби» Государства Кувейт, приезжает в Алматы с туристической поездкой. Услышав это, Акжан Машанов нашел и встретился с иностранным журналистом Мустафой Набилем. Эта встреча состоится в сентябре 1983 года. Это было время, когда Советский Союз, признанный мировой милитаристской державой, считался вечным. Это было время, когда за иностранными гостями и туристами строго следили сотрудники КГБ, пристально следя за их поведением и встречами с местными советскими людьми. Акжан Машанов не мог не знать о таких ограничениях, понятных всем простым советским людям. Бирак, преданный фанатик, ученый-патриот, идет на риск и встречается с Мустафой Набилем, репортером научного журнала «Аль-Гараби», издающегося в Кувейте. Ее целью было раскрыть миру всю казахскую страну и то, что эта страна является родиной аль-Фараби через периодическую печать, носящую имя аль-Фарабида.

Иностранный журналист, поначалу отнесшийся к неожиданной встрече с недоверием, не смог скрыть своего удивления. Это неожиданное событие журналист журнала рассматривает как встречу с Аль-Фараби. «Эта встреча была самой впечатляющей встречей, которую я провел в мусульманском мире в Советском Союзе, и, на мой взгляд, у меня не было никакой надежды», - написал Мустафа Набиль в статье в журнале[4]. Посетив свою страну, он выполнил свое обещание и опубликовал в журнале «Аль-Гараби» специальную статью о своей впечатляющей встрече с казахским ученым Акжаном Машановым. В то время было непросто представить, насколько это было опасно в период коммунистического правления.

Благодаря Акжану Машанову дух, имя и богатое научное наследие великого учёного Аль-Фараби вернулись на родину, на казахскую землю.Попутно он неутомимо собирал труды Аль-Фараби, сохранившиеся в библиотек стран мира.В 1968 году казахский учёный с кладбища Дамаска нашел свою могилу.Он пел о своем настроении и внутренних переживаниях на кладбище Баб-ас-Сагир, вечной обители нашего прадеда Ал- Фараби, и написал об этом в своей книге «Аль-Фараби и Абай».

Түркістан, Шам арасын жақындатқан бабамыз,
Басыңа келді ұрпағың, ақылды, дария данамыз.
Араб,парсы,түрікте Сіздібілмес жан бр ма?
Бақалар да таниды тариҳқа көзін салғанда.
Зират айлап басыңды ,
Елден ізден келген ем.
Тәбәрік етіп бір уыс,
Топырақ алдым мен сенен,
Мағауия мешіті,
Сан ғасыр бастан кешірген,
Қасыңда әлі тұр екен.
21 сентября 1968 года, Дамаск.

«В домашней библиотеке Акана было много редких книг. Среди них, читая книгу Иоганна Кеплера «Небесная музыка» Акжан Машанов обнаружил, что все его сочинения взяты у Аль-Фараби. В связи с этим вопросом в 1972 году в в журнале «Аль-Фараби», который издавался в Кувейте, он написал «Среду». Он опубликовал статью под названием «Маяки азиатской культуры» и обосновал в ней свое мнение.

Позже в опубликованных по поводу этой статьи отзывах известные учёные написали, что «г-н Аль-Машани полностью доказал свою точку зрения».

Таблица 3

Годы	Основные работы и события
1959 год	Начало сборника научных трудов Аль-Фараби.
1960 год	Сбор произведений Аль-Фараби, получение согласия К.И.Сатбаева на финансирование издания.
1961 год	«Об изучении произведений Аль-Фараби», Алматы Образование и труд
1962 год	«Искусство, необходимое для изучения философии» Алматы
1963 год	«Восточный Аристотель», М. Младший техник №8
1965 год	«Аль-Фараби»//Великие учёные Средней Азии и Казахстана.
1966 год	«Аль-Фараби и математика» // Материалы Международного конгресса математиков МГУ, 1966 г.
1967 год	Создание группы «Фарабитану» в Академии наук Казахстана.

1968 год	Отправляйтесь в Сирию и Ливан и найдите могилу Аль-Фараби в Дамаске.
1968 год	«Аль-Фараби и Авиценна»//Душанбе, международная научная конференция.
1970 год	«Аль-Фараби», Алматы: Автор
1971 год	«Труды Аль-Фараби»//1971 г. Москва, Международный симпозиум.
1971 год	«Аль-Фараби и Кеплер» //Ленинград, конференция
1972 год	«Аль-Фараби и Коперник» // Вильнюс, конференция
1974 год	«Беруни и Фараби» //Ташкент, конференция
1975 год	«Научно-исследовательские работы аль-Фараби в Казахстане», «Возвращение учителей», «О жизни и творчестве аль-Фараби».Статьи, опубликованные в газетах и журналах Алматы.
1978 год	1100-летие Аль-Фараби, Алматы, международная конференция
1984 г.	Статья «Музыкальные трактаты Аль-Фараби».
1985 год	«Солнечные часы в Казахстане» /Проблемы исследования вселенной. Л.;выпуск 10.
1990 год	«Абу Насир аль-Фараби»// научно-практическая конференция, г. Алматы
1994 г.	«Аль-Фараби и Абай», Алматы
1996 год	«Лунный лев», Алматы, Рио

В заключение убедимся, что высылка Акжаном Машановым Аль-Фарабиди на землю, залитую пуповинной кровью, является лишь одним из проявлений его национализма. Он особенно любил свой казахский народ, служение своему народу было его главным принципом. Несмотря на сложность открытия Аль-Фараби, его решимость и успех среди своего поколения являются тому подтверждением. В то же время можно сказать, что он герой, категорически выступавший против формирования негативных представлений об истории науки, языка и культуры. Понятие «ислам» разделено на три главы: исламская культура, исламская наука, исламская религия. Среди них он постоянно пропагандировал вклад турецких ученых в науку. Он проповедовал, что следует помнить, что труд Аль-Фараби является лучшим среди разработчиков исламской науки. Акжан Машанов смотрит на наследие аль-Фараби с научной точки зрения и говорит, что науки в области астрономии, природы и музыки берут свое начало от трудов аль-Фараби. Если присмотреться, то можно увидеть, что автор, несмотря на строгие порядки своего времени и деспотический характер тоталитарного режима, не боялся возникающих проблем, ставил свою жизнь на кон судьбы и сильно потел ради будущее своего народа. В результате в 1946 г. Мы думаем, что проявлением этого является то, что он не получил своего законного места в Казахской академии наук, которую он основал как один из первых учредителей, и до конца жизни оставался лишь членом-корреспондентом. Поэтому мы считаем, что одной из важнейших задач современной исторической науки является признание такого великого мыслителя нашего народа, как Акжан Машанов, и объективная оценка его общественной деятельности.

Список литературы

ЦГАРК — 2285-ф. — 1-оп. — 118-д.
Нурпеисова М. Научная школа Машанова.Алматы, 2016г.
Как мы отметим 100-летие ученого Акжана Машани? Материалы круглого стола // Казахская литература. — 2003. — № 14
М.С. Амрина, Н.Б. Смагулов // Вестник Карагандинского университета. – 2018 г. https://articlekz.com/kk/article/29618

1931-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ КЕЗІНДЕ НҰРА АУДАНЫ КОЛХОЗДАРЫН АЗЫҚ-ТҮЛІКПЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сақабай Т.Қ. 1-ші оқу жылы докторанты
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
tolkinist78@mail.ru

XX ғасырдың 20-30-шы жылдарында Қазақстанда ауылшаруашылығын кеңестік үлгіде модернизациялау нәтижесінде жүргізілген шаруашылық-саяси науқандары Қазақстандағы дәстүрлі мал шаруашылығының күйреуіне алып келді. Кәмпескелеу, ұжымдастыру және астық, ет дайындау мал санының қысқаруына алып келді. Мысалы бұл жөнінде зерттеуші Н.А. Ивиницкий «Ұжымдастыру кезінде Қазақстанда мал басы бірнеше есе азайғанына қарамастан, 1931-32 ж. мал дайындау жоспары 255 500 тоннаны құрады. Бұл басқа аймақтарды айтпағанда, Украинадан 1,5 есе және Солтүстік Кавказ бен Батыс Сібір өлкесінен 2,5 есе көп болды» [1, 234б] деп атап көрсетеді. Осымен бірге, Қазақстандағы мал санының қысқару деңгейі мен оған себеп болып отырған жағдайлар туралы 1932 жылдың 6 қазанындағы Т. Рысқұлов Сталинге жіберген мәлімдеме жазбасында: «ұжымдастыру кезіндегі асыра сілтеушіліктің нәтижесінде республикадағы мал саны 1928 жылмен салыстырғанда 1932 жылдың ақпанында 40 млн-нан 5,4 млн. басқа, яғни, 86,5%-ға қысқарғандығын және мал басының осынша қысқаруы малды қасақана сою мен асыра сілтеушіліктің, соның ішінде ұжымдастыру кезіндегі асыра сілтеушіліктің нәтижесі» - деп атап өтіп [1, 234 б], мал басының қысқаруы туралы келесі нақты фактілерді келтіреді: Оңтүстік Қазақстанның 10 ауданында 445400 бас малдан етке 103-300 бас тапсырылған, 284300 бас мал талан-таражға салынған, қалғаны 57800 бас. Қорғалжын, Қаратал және Нұра аудандарының колхоздарында ұсақ және ірі мал 100% ортақтастырылған, мал басының кемуі 75-100 % құрайды [2,502б]. Бұған қоса мал мен астық дайындау жоспарының ұлғайтылуы нәтижесінде негізгі күн көріс көзі мал шаруашылығы болған қазақ халқы малдан да, астықтан да айрылды. Сондықтан мал санының 8-10 есе қысқаруының нәтижесінде қазақ ауылдарында азық-түлік тапшылығы пайда болып, жаппай ашаршылық орын алды.

Осылайша, қазақ ауылдарындағы ауыр жағдай, халықтың жаппай аштыққа ұшырауы туралы мәліметтер партиялық, кеңестік органдарға келіп түсіп жатқан жеделхаттар, хабарламаларда беріліп жатты. Мысалы, ОГПУ-дың құпия-саяси бөлімінің 1931 жылдың қаңтары мен 1932 жылдың наурызы аралығындағы арнайы анықтамасында Одақтың жекелеген аудандарындағы азық-түлік қиындықтары, халықтың босып кетуі, малдың өлім-жітімі және т.б туралы мәселелерге тоқтала отырып, Қазақстандағы жағдайды былай деп баяндайды: «1931 жылдың қазан айынан бастап, әсіресе егін шықпаған солтүстік аудандарда азық-түлік қиындықтары пайда бола бастады және ол соңғы айларда өткір сипатқа ие болып, басқа аудандарға да таралды. Егер 1931 жылдың қараша-желтоқсан айларында азық-түлік жетіспеушілігі 7-10 ауданда байқалса, қаңтар мен ақпанның бірінші жартысында азық-түлік қиындықтары 20 ауданды қамтыды, ал 28 ақпанда олардың саны 33 ауданға жетті, оның ішінде 10 ауданда жағдай өте қиын. Мәліметтер бойынша, 32 ауданда 232 пункт аштыққа ұшырыған, 1931 жылдың желтоқсанынан 1932 жылдың 10 наурызына дейінгі аралықта барлық пункттарда 1219 аштық өлімі және 4304-ке дейін аштықтан ісіну жағдайлары тіркелді. Өлгендер мен аштыққа ұшырағандардың көбі – колхозшылар болып табылады» [2, 335 б]. Осындай себептерге байланысты 1932 жылдың жаз айларынан бастап ресми органдардың құжаттарында Қазақстанның бірқатар аудандарындағы күрделі азық-түлік жағдайы туралы мәліметтер беріле бастаған және солардың ішінде БКП(б) Қазақ Өлкелік комитетінің бюросы мәжіліс өткізіп, онда олармен күресу шаралары туралы қабылданған Қаулысын атап көрсетуге болады. Бұл Қаулыда аштыққа ұшыраған халыққа және босып кеткендерге азық-түлікпен көмек көрсету, аштықтың салдарынан таралып жатқан жұқпалы аурулар, панасыз балалардың жағдайы туралы сегіз пункттан тұратын шешім қабылданады. Оның ішінде Қаулыда: «Өлкелік комитет облыстық комитеттер мен аудандық комитеттерге еңбекшілердің жаппай наразылығын туғызып отырған осы құбылыстарға қарсы күрес қазір бірінші кезектегі саяси міндетке айналып отырғанын және негізгі міндет – бүкіл жұртшылықты жұмылдырып, зардап шеккендерге кез-келген (азық-түлік, материалдық және т.б.) көмек көрсету» деп атап өтеді [3].

Сонымен қатар осы қаулыда: «Барлық облыстық және аудандық комитеттерге қолда бар азық-түлік көмегін мақсатқа сай және тездетіп пайдалануға ұсыныс жасалып, орталық жіберген

ресурстардың толық пайдаланылуын атап өтіп, бұл азық-түлікпен көмек техникалық іс-шара ретінде өтпеуі керек, пролетарлық мемлекет тарапынан көрсетіліп жатқан көмектің маңыздылығына ерекше назар аудара отырып, түсіндіру жұмыстарымен қатар жүруі керек екенін, бұл ретте, бірінші кезекте жаңа егінге дейін азық-түлікке мұқтаж адамдарға көмек пен несие беруден бас тартпай, қайтып көшіп келген адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру қажеттілігін» көрсетеді [3].

Соңынан, ОГПУ органдары да Қазақстандағы аштықпен байланысты болып жатқан күрделі жағдайларды келесідей атап өтеді: «Қазақстан Одақтың қолайсыз аудандарының қатарына жатады. Мұның басты себебі –азық-түлік жетіспеушіліктің нәтижесінде бірқатар аудандарды аштық жайлаған. 1932 жылдың 1 шілдедегі азық-түлік жетіспеушілігі 74 ауданды қамтыған. Бұл аудандарда аштықтан өлгендер саны - 8276, аштықтан ісінгендер саны - 12969 тіркелген. Аштыққа ұшырағандар арасында өлексе, тіпті, адам етін жеу жағдайлары тіркелген » [2,426 б]. Осымен бірге, аштық туралы тек ресми құжаттарда ғана емес, жекелеген тұлғалар да мәліметтер берген болатын. Мысалы, 1932 жылдың тамыз айында ҚазақАКСР ХКК төрағасы У.Д. Исаев И.В. Сталинге: «Орталық Қазақстанның 10-12 ауданының халқының едәуір бөлігінің аштыққа ұшырап, 1932 жылдың көктемінде кемінде 10-15 мың адам аштықтан өліп, өлкенің жалпы шаруашылық саны 1931 жылмен салыстырғанда 25% қысқарғаны туралы» жазады [1, 236 б].

Күз айларына қарай аштық жаппай сипат алып, ол туралы ОГПУ-дың 1932 жылдың қазан айы бойынша берген арнайы ақпараттарында: «аштық салдарынан 14549 адам өлген, олардың ішінде 2500 қыркүйек-қазан айларында өлген» деп көрсетіледі. Сонымен бірге берілген ақпаратта Торғай, Батпаққара, Қарсақпай, Қу аудандарында аштықтың өрши түскені мәлімденеді. Кейбір аудандарда азық-түлікке мұқтаждардың саны 50%-дан 95% -ға жеткен. Мысалы, Абыралы ауданында – 95%, Қу ауданында – 85%, Баянауыл ауданында – 60% халық нанға мұқтаж, Шығыс Қазақстан мен Қарағанды облыстарында азық-түлік тек 1932 жылдың қараша-желтоқсан айларына дейін ғана жетеді, бірақ, қазан айының өзінде аштықтан ісініп, өлгендер бар [2, 527-528 бб]. Жоғарыда аталған мәліметтерге сәйкес аштықтың Қазақстанның мал шаруашылығымен айналысатын аумақтарында, оның ішінде біз қарастырып отырған Орталық Қазақстан аумағында кеңінен таралғанын байқаймыз.

Осындай жағдай 1932 жылдан бастап Қарағанды облысының құрамына енген Нұра ауданында да орын алды. Біз үшін бұл ауданның мемлекеттік архивы қорларында сақталған құжаттар, соның ішінде аудан халқына көрсетілген азық-түлік көмегі туралы мәліметтер үлкен қызығушылық танытады.

Нұра ауданы архивындағы Нұра аудандық жұмысшы, шаруа және қызыл әскер Кеңесі мен оның атқару органдарының аса мұқтаж шаруаларға көмек көрсету жөніндегі материалдары ішіндегі БКП (б) Облыстық комитетіне жолданған мәлімет жазбада 1932 жылы Нұра ауданының колхоздарында егін шықпауы және тұқымды шегіртке жоюы салдарынан азық-түлік тапшылығы туындап отырғаны көрсетілген құжатта: «колхозшылардың орын алып отырған ауыр жағдайын ескере отырып, Нұра РК бюросы мен ААК Президиумының жабық отырысында осымен 3 рет колхозшыларға азық-түлікпен көмек көрсетуге өтініш етіп отыр. РК мен ААК тарапынан колхоздардан шұғыл көмек көрсетуді талап еткен өтініштер күнделікті түсіп отыр» [4,1 п] деп мәлімденген. Бұл мәлімдемеге сәйкес Нұра аудандарындағы колхоздардың 1933 жылға арналған нан және тұқыммен қамтамасыз етілу дәрежесіне сай оларды 3-ке бөліп, колхоздарға көмек көрсету үшін олардың тізімі жасалған. Тізімдегі колхоздарды өзін-өзі қамтамасыз ету дәрежесіне сәйкес келесідей топтастырады: «Бірінші тізімге кіретін 14 Колхоз толығымен азық-түлікпен қамтамасыз етілді, тұқым қорлары толығымен толтырылды және астық жинау жоспарын асыра орындады. Екінші тізімге енетін 8 колхоз азық - түлікпен қамтамасыз етілген және аз қоректігі аз тарымен және тұқыммен қамтамасыз етілген.Үшінші тізімдегі 10 колхоз өз колхозшыларын азық-түлікпен қамтамасыз етпейді, 1933 жылы себуге тұқым жоқ. Бұл колхоздар 1932 жылы өте аз мөлшерде өнім жинады және осы уақытқа дейін олардың көпшілігі нансыз қалды» деп баяндайды. Сонымен қатар колхоздардың астықпен қамтамасыз етудің алдын ала есептеулерін жүргізе отырып, колхоздардың жағдайы жөнінде келесідей қорытынды жасайды: «Бірінші тізім: азық-түлікпен және 1933 жылғы егіс үшін тұқыммен қамтамасыз етілген. Екінші тізім: шаруа қожалықтары 352 бірлік бұл колхоздардың азық-түлікке қажеттілігі 4006 центнер, 6009 центнерден бір шаруа қожалыққа жылына 1,5 центнерден есептеледі. Соңғы жиналған астықтың мөлшері 4814 центнер. Орта есеппен алғанда колхоздардың өнімділік деңгейі 20%-ға төмендеген. Жоспар бойынша тұқымның сақтандыру қорынан 2245,2 центнер себу керек, 459,6 центнер дәнді дақыл себілген. Бұл колхоздар астық дайындаудан және тұқым ссудасын қайтарудан да

босатылғанын атап өтеміз. Жалпы түсімінен бұл тізімдегі колхоздардың азық-түлікпен қамтамасыз ету деңгейі 72% құрайды. Үшінші тізім: шаруашылық саны 1121 бірлік, азық - түлікке қажеттілік 7588.5 центнер, колхоздар тобының жалпы түсім деңгейі 1691.6 центнер. Жоспар бойынша астық қорынан 3311,62 центнер себу керек болса, іс жүзінде 245,89 центнер астық себілген. Бұл топқа кіретін колхоздар астық дайындау мен тұқым ссудасын қайтарудан да босатылған» деп көрсетеді [4,1 п]. Бұдан көрсетілген колхоздар тобынан тек қана бірінші топқа кіретін 14 колхоз ғана өзін-өзі қамтамасыз ете алатынын, ал қалған екінші және үшінші тізімге кіретін 18 колхоздың көмекке мұқтаж екендігін көреміз.

Колхоздардың жағдайларын мәлімдей келе, осындай өзі де қиын жағдайда Нұра ауданына Жаңаарқа ауданынан халықтың босып келіп, кейбіреулері тұрақтап қалып, көпшілік бөлігінің одан әрі Ақмолаға көшіп, босып келгендердің мүлдем азық-түлікпен қамтамасыз етілмегендігін, сонымен қатар өлім жағдайлары да кездесіп жатқандығын хабарлайды [4, 2 п].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып және колхозшыларда және әсіресе қазіргі уақытта отырықшылыққа көшкен 20 қоныста қоныстанған қазақтарда азық-түліктің болмауына байланысты ауыр зардаптардың туындау мүмкіндігін болдырмау үшін және азық-түлік болмаған жағдайда ғана қазақ халқын отырықшыланған қоныстардан қайтадан көшуге мәжбүрлеу үшін БКП (б) аудандық атқару комитетінен шұғыл жәрдемдесу шараларын қабылдауды сұрайды Нұра ауданының колхоздарын (№3 тізімдегі) 1933 жылғы жаңа егінге дейін желтоқсаннан шілдеге дейін қоса алғанда 8 айға 4856 цент мөлшерінде бірлігіне 12 килодан есептегенде азық-түлік көмегін алуға, ал келесі уақытта тұқым материалдарымен көмек көрсетуді сұрайды [4,2п].

Нұра ауданы көмекке мұқтаж колхоздарының және ондағы халық санын келесі кестеден көруге болады:

1 кесте комиссия бекіткен 20/XII-32 жылғы азық-түлікке мұқтаж Нұра ауданы ауылдық кеңестері шаруашылықтары бойынша мәлімет [4,12п].

Ауылдық кеңес атауы	Шаруашылық саны	Барлығы жан басы	Жылқы	Сиыр	Түйе	Қой, ешкі	Барлығы
№1 а/к	79	510	2	-	2	-	4
№2 а/к	159	587	-	-	-	-	-
№3 а/к	63	228	-	-	-	-	-
№4 а/к	216	345	1	4	-	-	5
№5 а/к	149	651	1	-	-	-	1
№6 а/к	166	641	-	-	1	-	1
№7 а/к	72	281	2	-	-	3	5
№8 а/к	129	561	2	-	-	3	5
Киевка а/к	48	217	-	-	-	-	-
Иванов а/к	7	22	-	-	-	-	-
Горный а/к	30	92	-	-	-	-	-
Захаров а/к	13	28	-	-	-	-	-
Барлығы	1119	4974	6	4	5	3	16

Кестеден көріп отырғанымыздай 1932 жылдың 15 желтоқсанында Нұра ауданы бойынша 4974 жан басы бар 1119 шаруашылық көмекке мұқтаж, оның ішінде №4 ауылдық кеңесте шаруашылық саны көп болса, ал жан басы №5 ауылдық кеңесте көпшілікті құрап отыр. Ал, бірен-саран мал басы тек №1,4,5,6,7,8 ауылдық кеңестерде ғана сақталып қалған.

Ендігі кезекте архив құжаттарына сәйкес Нұра ауданының колхоздары мен Жаңаарқа ауданынан аштықтан босып келгендерге және панасыз қалған балаларға көрсетілген көмек мөлшері туралы №2 кестеден көруге болады.

Кесте 2 05.01.1933 жылға арналған Нұра ауданының аса мұқтаж жандар мен көшпенділердің азық-түлік көмегін алушылардың тізімі [4, 21п].

Колхоздар атауы	Шаруашылық саны	Бидай	Тары	Ұн	Барлығы
Сталина атындағы колхоз	106	100 п	261 пұт	-	361
Жаңақұрлыс колхозы	68	-	43	-	43
Караой колхозы	51	-	75	-	75
Актөбе колхозы	108	-	106	-	106
Қуаныш колхозы	50	-	99	-	99
Қзылту колхозы	191	-	469	-	469
Көкөзек колхозы	132	50	337	-	387
Өрнек колхозы	121	-	129	-	129
Баянды Колхозы	136	-	81	-	81
Жаңабірлік Колхозы	156	-	146	-	146
Кзылшілік колхозы	88	-	146	-	146
Еңбекқорғау Колхозы	101	-	100	-	100
Еңбекші Колхозы	100	-	100	-	100
Гроза Колхозы	53	-	38	-	38
К/волна Колхозы	89	-	20	-	20
Ашық Колхозы	97	-	60	-	60
Ынтымақ Колхозы	64	-	75	-	75
Өркендеу Колхозы	77	-	75	-	75
Кеңес колхозы	17	-	20	-	20
Өндіріс (Уирдыс Ондирис) Колхозы	15	-	20	-	20
Жаңаарқа ауданы	1000	50	974п21ф	-	1024п 21 фунт
Ивановск асханасы (Жаңаарқа)	153 адам	60	10	6п4ф	76 п 4 ф
Пушкин асханасы Жаңаарқа ауд. келген панасыз балалар	52 бала	62п 25ф	16п	10п	88п 35 ф
К/казск. балалар үйі	31	31п 29ф	3п 9ф	-	34п38ф
Барлығы	3036	354 п 14ф	3361п 30ф	16п4ф	3732п 8ф

Кестеде берілген мәліметтерді талдасақ, оған сәйкес азық-түлікке бидай мен ұннан гөрі тары көбірек таратылғандығын анықтаймыз. Барлығы аса мұқтаж 3036 шаруашылыққа 354пұт 14 фунт бидай, 3361 пұт 30 фунт тары, 16 пұт 4 фунт ұн таратылғанын көреміз. Егер қазіргі өлшем жүйесіне ауыстыратын болсақ, П.= 40 фунт = 16,3805 кг.болса 354п 14 фунт = 5664 кг бидайға, 3361 пұт тары= 53776 кг тарыға, 16 пұт ұн = 256 кг ұнға, барлығы 59712 кг, көлемінде көмек көрсетілген.

Қорытынды:

1. Қазақстандағы шаруашылықты модернизациялау ықпалы негізгі мал шаруашылығымен айналысатын аумақтың бірі - Орталық Қазақстанға, соның ішінде Нұра ауданына айтарлықтай ықпал етіп, халықтың аштыққа ұшырауына алып келді.

2. Кеңестік органдар Қазақстанда болып жатқан жағдайлар туралы хабардар болған және аштыққа ұшыраған аудандарға көмек берудің іс-шараларын қарастырған.

3. Архив құжаттарына сәйкес Нұра ауданы жағдайында аштыққа ұшыраған колхоздарға мардымсыз болса да үкімет тарапынан көмек көрсетілгенін анықтаймыз. Дегенмен, мұндай көмектің деңгейі әр колхозда әртүрлі болған. Мысалы, Сталин колхозына берілген көмектің мөлшері басқалармен салыстырғанда жоғары болған.

Әдебиеттер тізімі

Ивницкий Н.А. Голод 1932-1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центральная Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. - М.: Собрание, 2009. - 288 с.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 3. Конец 1930-1933 / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. —1008 с.
Протокол №107 заседания бюро Казахского крайкома ВКП(б) о тяжелом продолвольственном положении в ряде районов Казахстана. 2 июля 1932 г. [Электронды ресурс] - Кіру режимі: https://istmat.org/node/25731
Нұра аудандық мемлекеттік архивы. 422 қор. 1 тізім. Іс 11. П. 1-2, 12, 21.

АҚМОЛА ӨҢІРІНДЕГІ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН АҚТАУ ТУРАЛЫ «ХАЛЫҚ ЖАДЫ» КІТАБЫН ШЫҒАРУ

Сейткасымов А.А., **т.ғ.к.**, профессор
Мусафир М.Р.,магистрант
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,Көкшетау
Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.
mussafir.minura@mail.ru

Түйіндеме.Саяси қуғын-сүргін тарихының мәселелері Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың шешімімен құрылған мемлекеттік комиссия қызметіндегі өзекті және маңызды тақырып болып табылады.Қайта құру кезеңінің қалыптасу кезеңдері мен КСРО-дағы мұрағат төңкерісін негіздеу үдерісінің басталуын талдау тұрғысынан автор ұсынған тақырыптың өзектілігі даусыз.Зерттеудің мақсаты-Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағатында анықталған саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау тарихы бойынша дереккөздерді талдап, “халық жады” кітабын жарыққа шығару.Автор ашқан мұрағат материалдары Қазақстанның қазіргң даму кезеңінде,атап айтқанда, XIX ғасырдың 80-ші жылдарының соңы мен XX ғасырдың басындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік саясатты қалыптастыру мәселелерін ашады.1988 жылы қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның құрылуымен басталған оңалтудың бірінші кезеңіне ерекше көңіл бөлінді.Автор мемлекеттік комиссия қызметінің құқықтық саласына және “жаппай қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы” заң жобасын талқылау,қабылдау және жүзеге асыру тарихына назар аударды.

Жалпы мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік саясатты жүзеге асыру барысындағы түрлі оқиғалар берілген.Автор мұрағат деректеріне сүйене отырып,саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау барысы мен статистикалық материалдарды көрсетеді.

Кілтті сөздер:репрессия,ұжымдастыру,саясат,негіздеу,мұрағат,жарлық.

Ақмола аймағы, яғни Есіл-Көкше-Нұра өңірі тарихы мол, шежірелі де шерлі жер. Кезінде Абылайдай хан көрген, Шоқандай ғұламаны тудырған, Науан хазіреттердің дәрісін алған, Ақан, Біржан, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақтай сал-серілердің әндерін тыңдаған, Қанай, Саққұлақ билердің кесімді де кесек сөздерін естіген, Бөгенбай, Олжабай, Жәпек батырлардың ерлігіне тәнті болған ел.Ұлтымыздың арыстары, кешегі нәубеттің құрбандары Айдархан Тұрлыбаев, Ережеп Итбайұлы, Мағжан Жұмабаев, Смағұл Садуақасов, Шәймерден Қосшығұлов, Хайретдин Болғанбай, Сейілбек Жанайдаров, Қошмұхамед Кемеңгеров, Файзолла Ғалымжанов, Зарап Темірбеков, Шәрәпи Әлжанов, Әбілхайыр Досов, Сабыр Айтқожин, Ғаббас Тоғжанұлы, Әлкей Өтекин, Әбжан Темірбеков, Мұхамедсәлім Кәшімов, Абдолла Байтасов, Жұмағали Тілеулин, Хасен Нұрмұхамедов, Қази Торсанұлы, Жүсіп Ізбасаров, Төлебай Нұралин, Бірмұхамед Айбасов, Миғаш Абылайханұлы, Сұлтан-Махмұд Абылаев, Бекмұхамбет Серкебаев, Ермұхамед Тоқбаев, Біләл Малдыбаев, сияқты талай жайсаңдардың шыққан жері. Бертінде мемлекеттік қайраткерлер Бәйкен Әшімов, Жұмабек Тәшенов, Мәлік Ғабдуллин, Еркін Әуелбековтер туған қасиетті мекен. Кезінде әр жылдары азаттық идеясын ту қылып ұстаған «Жас азамат», «Бірлік» «Демократиялық оқушы жастар Кеңесі»Дала генерал-губернаторлығының саяси-әкімшілік,мәдени орталығы болған Омбыда, уездік қалалар: Ақмолада «Жас қазақ», Тың тұлпар», «Оян қазақ», Қызылжарда «Талап», Көкшетауда «Жас ұран», «Білім серіктігі», «Оқығандар», Щучинскіде «Коммуна умных ребят», Атбасарда «Ынтымақ» сияқты жастар ұйымдарының құрылған жері. Ал табиғатына келсек, Ақмола облысы Қазақ майда шоқылары мен Теңіз жазықтығы арасында еліміздің орталық бөлігінде орналасқан. Облыс территориясы 146,6 мың км. қамтиды. Батысында Қостанай

облысымен, солтүстігінде – Солтүстік Қазақстан, шығысында Павлодар, ал оңтүстігінде Қарағанды облыстарымен шектеседі.[1,б. 48]

Облыстың солтүстігі Көкшетау тау ұштарының үстірті (Сандықтау және Бұланды аудандары территориясы) ұласып жатыр. Оңтүстікке қарай Атбасар жазықтығы, меридиандық бағытта солтүстік-шығыс бөлігін Селеті жазықтығына ұласады. Оңтүстікте Атбасарға қарай салыстырмалы алғанда биігірек Теңіз жазықтығы жанасып жатыр, ал оны Теңіз және Қорғалжын өзендері кесіп өтеді. Өлкеміздің оңтүстік және оңтүстік-шығыс бөліктерінде Сары-Арқа сілемдері көрінеді (Қазақтың ұсақ шоқылары). Оларға аса биік емес аралдық таулар - Мұзбел және Ерейментау жатады.[2,б. 62] Қазақ хандық мемлекетінің астана жұрты қонған - Абылай ордасы, Қазақ хандық мемлекетін қайта қалпына келтіріп, 1847 жылға дейін қазақ мемлекетін сақтап қалу жолында қиян-кескі күрес жүргізген үш жүздің өкілдері хан сайлаған Кенесары ханның – Атамекен, туған жері, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезінде Ерейментау, Қорғалжын, Атбасар қазақтарының көтерістеріне куә болған, әлем сахналарынан заманымыздың Ұлы әншісі - Димаш Құдайберген шырқаған әйгілі «Самалтау» әні шыққан киелі жер.

Жалпы тарихқа үңілсек XIX ғ. алғашқы ширегінде Ресей империясы қазақ жеріне белсенді түрде кіре бастағанын білеміз.Қазақстанның Ресейге сырттай бағыныштылық –протектораттық кезеңі аяқталды.Ресей империясыеың Орталық Азиядағы геосаяси жоспарларына кедергі деп табылған қазақ хандық мемлекеттері: Кіші жүз хандығы, Бөкей Ордасы, Орта және Ұлы жүз жеріндегі қазақ хандықтары жойылуға тиісті болатын. Ресей империясы қазақ хандарымен бұрындары жасалған келісімшарттардың барлығын біржақты түрде бұза отырып, Кіші жүз ханы Арынғазыны биліктен тайдырып, Калугага жер аударған болса, Орта жүз қазақтары хан сайлаған – Ғұбайдолла Уәлихановты жүзбасы Карбышевтің әскері күшпен хандық атақтан бас тартуға мәжбүр етіп, ақыры Сібірдегі Березовқа жер аударып жіберіп, атақты саяхатшы,этнограф –ғалым Г. Потанин айтқандай осылайша Қазақ Ордасының тәуелсіздігі жойылған болатын.

Патша үкіметінің 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы Жарғысына» сәйкес басқарудың жаңа жүйесі енді. Бұл Ережеге сай 1822 жылдан 1838 жылға дейін Көкшетау мен Ақмолаға кіретін жеті сыртқы округ құрылады. 1830 жылы Ақмола бекінісінің негізі қаланды. Патша өкіметі Орта жүз қазақтары мекендеп отырған стратегиялық маңызы күшті жерлерге осылайша өз қамал-тіректері мен әскери күштерін орналастырды. Ресей империясының осындай заңсыз саяси акцияларына қарсы Қасым сұлтан мен оның балалары Есенгелді мен Саржан сұлтандар, Сартай сұлтандар қарулы қарсылық көрсетті.[3,б. 54] Ал 1837-1847 жж.бұл қарулы қарсылықтар – қазақ елдігін қалпына келтіру жолындағы Кенесары Қасымұлы бастаған жалпыұлттық сипаттағы ұлт – азаттық қозғалысқа ұласқаны мәлім. Ақмола-Көкшетау өңірінде Кенесарыға оның қозғалысына байланысты киелі-қасиетті,тарихи нысаналы жерлер көптеп ұшырасады.

Кезіндегі Қараөткел аймағы, Ақмола шатқалы өз атауын төбесінде ескі мола (ақ мазар) орналасқан әктік шоқыдан алған.

1832 жылы Омбы облысының құрамында Ақмола сыртқы округі құрылды. 1835 жылы округте 15 қазақ болыстары, адам саны 71262 және бір орыс елді мекені, тоғыз ағаш үйі, бір жел диірмені болды.[1,б. 62]

1837 жылы Көкшетау мен Ақмола арасында қорғаныс тоскауылдары салынды. Казачество қоныстарына ең жақсы, жайылымдарға бай жерлер енді. XVIII ғасырдың ортасында басталған казактардың көшуі XIX ғасырдың соңғы ширегіне дейін жалғасты.

1845 жылдан бастап Ақмола сыртқы округінің орталығы Ақмола бекінісі казактардың станицасы болды. 1862 жылы станица қала деңгейін алды.

1868 жылы бекітілген Орынбор, Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының далалық облыстарды басқару жайлы уақытша жағдайына сәйкес, басқалардың қатарында 1868 жылдың 21 қазанында Ақмола облысы құрылды. Оның құрамына бастапқыда Ақмола, Көкшетау, Петропавл, Омбы, Сарысу (1878 жылдан - Атбасар) уездері кірді. Облыс Степной генерал-губернаторлығының құрамында болып, орталық және солтүстік Қазақстанның ұланғайыр жерлерін иеленді. Облыстың ең ірі қалаларының санатына Ақмола, Көкшетау, Атбасар қалалары енді .

Бірінші дүние жүзілік соғыс, одан кейінгі ұлт-азаттық көтерілістер, революциялық дағдарыс 1917 жылғы Ақпан революциясына әкеп соқтырды. 1917 жылдың 3 наурызында Ақмола телеграфтары патша билігінің өз тағынан бас тартуы туралы хабарлама қабылдады.

1917 жылдың сәуір мамыр айларында Ақмолада жұмысшы, шаруа және солдат депутаттар Кеңесі құрылды.

1920 жылдың 20 тамызында Қырғыз (Қазақ) АССР құрылды, оның құрамына Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Петропавл уездері кірді. 1921 жылы 25 сәуірде орталығы Петропавл қаласы болған Ақмола губерниясы құрылды. Оған Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Петропавл және Черлак уездері енді (соңғысы кейін оның аймағынан шығарылды).

Ол кездері Ақмола уезі 75 болыстан тұратын, Атбасарда - 51, Көкшетауда – 63 болыс болды. Уездер территориясы қазіргі Ақмола, Жезқазған, Қарағанды, Торғай жерлерініңт едәуір бөліктерін құрды. Келесі жылдары уездік болыстардың үлкеюі басталды.

1928 жылдың 17 қаңтарында КазЦИК-тің 2-ші сессиясымен республиканың әкімшілік-территориялық бөлінісінің жобасы бекітілді.[4,б. 27] Ендігі жерде республикада 13 округ және 180 аудан болды. Солардың ішінде орталығы Ақмолада орналасқан, 15 ауданнан тұратын Ақмола округі еді. Бұл округ Ақмола, Атбасар, Көкшетау және Павлодар уездерінің территориялық бөліктерінен құрылған. Оның ішіне мына аудандар кірді: Азат ауданы, орталығы Домбыралы шатқалында, Ақмола орталығы Ақмолада, Атбасар орталығы Казгородок поселкесінде, Қарағанды орталығы Көк-Өзек поселкесінде, Коммунистік орталығы Николаев ауылында, Қорғалжын орталығы Қара Төбе шатқалында, Пролетар орталығы Дон ауылында, Промышленный орталығы Болыше Михайлов ауылында, Революционный орталығы Ақмолада, Социалистік орталығы Атбасар қаласында, Сталин орталығы Алексеев ауылында, Еркеншілік орталығы Торғай шатқалында.

1932 жылдың 20 ақпанында Қазақстанда алты облыс құрылған. Жоғарыда аталған бұрынғы Ақмола округінің аудандары Қарағанды облысына кіріп, орталығы Петропавл қаласы болды. 1935 жылдың 9 қантарында Вишнев ауданы Вишнев ауылындағы орталығымен, Калинин Журавлев ауылындағы орталығымен, Молотов Балкашино ауылындағы орталығымен құрылды. Сол кездері Есіл ауданының орталығы Қима ауылына көшірілді, Қорғалжын Казгородок поселкесіне, Еркеншіліктікі Благодатное ауылына қарады.

1936 жылдың 29 шілдесінде Қарағанды облысы орталығы Қарағанды қаласы болған Қарағандыға және орталығы Петропавл қаласы болған Солтүстік Қазақстан болып үлкейді. Қарағанды облысына Ақмола, Вишнев, Қорғалжын және Еркеншілік аудандары, сонымен қатар сол кездері құрылған Новочеркасск ауданы қосылды, Солтүстік Қазақстан облысына Атбасар, Есіл, Макин, Молотов және Сталин аудандары енді.

1939 жылы 14 қазанда СССР Жоғары Кеңесінің Президиумы орталығы Ақмола қаласында болатын Ақмола облысының құрылуы жөнінде шешім қабылдады. Оның құрамына Ақмола, Арық-Балық, Вишнев, Есіл, Зеренді, Калинин, Малин, Молотов, Новочеркаск, Рузаев, Сталин, Шортанды, Еңбекшілдер, Еркеншілік аудандары және Степняк қаласы да кірді. 1941 жылы 5 қарашада Ақмола облысына Қарағанды облысынан Қорғалжын ауданы берілді. Никита Сергеевич Хрущевтің әпербақандық шешімімен 1960 жылы Тың өлкесінің астанасы Целиноград болып өзгергені де тарихта белгілі, кейін 1994 жылы ежелгі атауы қайтарылды. Сонымен қатар, бәріміз білеміз 1944 жылы Көкшетау облысы құрылып, әкімшілік өзгерістер болды, ал 1997 жылы ол облыс жабылып, алғашында Солтүстік Қазақстан облысына, кейін Ақмола облысына беріліп , ал 1999 жылдан облыс орталығы Көкшетауға ауысты.[5,б. 66]

1920-50 жылдары Ақмола өңіріне Кеңес Одағы жоғары партиялық-мемлекеттік басшылығының ұйғарымымен көптеген ұлт өкілдері жер аударылды, лагерьлер ашылды. Елді ашаршылық жайлады, босқындар «іш жаққа», Сибкрайға қашты, дін өкілдері құдаланып, күштеу тәркілеу саясаты жүргізілді. Ол жылдар туралы айғақтар жетерлік. Лагерьлер мен барактардың орны, тұтқындардың жерленген зираттары, қамаудағылардың қолымен салынған құрылыстар, естеліктер, суреттер, тұтынған заттары, жазылған кітап-мақалалар баршылық. Сіздердің назарларыңызға ұсынылып отырған Ақмола облысы бойынша «Халық жады» кітабы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі өңірлік комиссия жұмысының қажырлы еңбегі. Айта кету керек осынау тақырыпта біздің ел-жер туралы әлі мұндай зерттеу болған жоқ.

Авторлар ұжымы алдарына мынадай мақсат қойды. Обьективті түрде жан-жақты сол кезеңдегі оқиғаларды куәгерлердің айтуымен айна қатесіз кітап бетіне түсіру, естеліктер негізінде қоғам өміріндегі саяси-экономикалық, әлеуметтік өзгерістерді анықтау, өңірлік ерекшеліктеріне баса көңіл аудару. Сауалнама негізінде жүргізілген зерттеулер арқылы респонденттердің туыстары мен жақындарының бастан кешкен оқиғаларын, тағдырын, психологиялық жан жарақаттарын, тәлкекке түскен өмірлерін көз алдыңа елестетесің. Эмоциалды, субьективті түрде баяндау басым болса да, ауызша естеліктер арқылы сол дәуірмен кездескендей боласың, өткеніңді сол уақытты бастан кешкендер арқылы өзің жадыңнан өткізесің, адамдардың қазіргі заман тұрғысынан түсінігін пайымдайсың. Ғасыр трагедиясы жеке адам арқылы қалай қабылданғанын түсінуіңе

болады. Әрине сол кезеңнен бері көп уақыттың өткені, куәгерлердің де көп жәйттерді ұмытқандығы бар екендігін ескерген жөн. Айталық, Көкшетау қаласының тұрғындары, ақсақалдар Шияп Шарапұлы Әлиев, Қайыргелді Киіков, Асланбек Алауддинович Кодзоев, Герихан Ибрагимович Яндиев, Ақкөл ауданынан Варсул Михаил, Сер Купин, Бұланды ауданынан Герисханова Зарета, Брусеевич Клементий, Бурабай ауданы Кенесары ауылының тұрғыны Саутова Кәмәл Тұяққызы, Солтүстік Қазақстан облысы Тайынша ауданының тұрғындары Ранн Галина, Бекболатов Амангелді Әйткенұлы, Зеренді ауданы Баратай ауылынан Фрида Кем, Нығметжан Зәкірин, осы ауданның Еленовка, Приреченское ауылдарынан Қалима Хамитқызы, Стока Наталья Владимировна, Сандықтау ауданынан Виноградова Галина Ивановна, Қорғалжын ауданынан Батыржан Жаров, Степногорск қаласынан Екатерина Краус, Аршалы ауданынан Владимир Махмудович Биджиев, Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданынан Нұрпейісов Алданыш және тағы басқалары көптеген оқиғаларды, көзбен көрген жәйттерді, беймәлім оқиғалардың бетін ашты. Олар Кеңес заманында жоғарғы жаққа сауал жазып жақындарының тағдырын білуге ұмтылған, хат жазысқан, өз беттерінше түсінуге тырысқан, бірде жауап алған, кей жағдайда ешқандай хабар ала алмағандарын айтады, әлі де үміттерін үзбей , мемлекеттік комиссия жұмысына сенім білдіретінін айтады. Мысалы Зеренді ауданының тұрғыны, бүгінде жасы жетпіске таяп қалған Даргенова Алма апайымыз өзінің нағашысы, кезінде елде ауқатты тұрған Қашаған қажының ұрпақтарының қудаланып, Сібірге жер аударылып кейін 1932 жылы елге қашып келгендігі туралы аянышты баяндайды. Сонымен қатар, жер аударылған ұлты неміс Фраш Рихардтың отбасын кезінде Сарыкөл ауылынан Қасым Жаманбалаұлының асырап алып, үйлі-баранды қылып, оқытып, өсіріп жеткізгенін еске алады.[6,б. 15]

Аталмыш уақытта, Ақмола өңірінің басқа аймақтардан ерекшеліктерін де айтып кетуімізге болады. Біріншіден, осынау үлкен алқаптың тарихи жағынан көп ұлтты болып қалыптасқандығы, патша өкіметінің қоныстандыру саясаты, казачествоның қоныстануы, кейінгі күштеп жер аударулар нәтижесі, екіншіден, сонымен қатар тау-кен орындарының, шахталардың мол болуы, яғни олардың қажеттіліктеріне арзан еңбек күші мүмкін болғандықтан үлкенді-кішілі еңбекпен түзеу лагерьлерінің ашылуы, орналасуы, оларда жазасын өтеушілер мен әскери тұтқындардың да жұмыс істеуі, үшіншіден, өзен-көлдердің отырықшылық өмір салтына бейім болып, ол жерлерге келімсектердің берілуі, нәтижесінде жергілікті халықтың сусыз-шөлейтті жерлерге ығыстырылуы, кейін аштыққа ұласуы, жаппай босқындық пен бас көтерулердің орын алуы, төртіншіден, орыс халқымен аралас тұрғандықтан орысша оқып, кейін қоғамдық-саяси, ағарту, сауда салаларында оқыған қазақ азаматтарының белсенді болуы, отарлау, орыстандыру, шоқындыру саясатына қарсы күресте шыңдала, бәсекелесе, намыстана өсіп Омбы, Ақмола, Қызылжар, Көкшетау, Атбасар қалаларында оқып сауатын ашқандар көп еді, кейін біразы ел басқару ісінде болып, қудалауға ұшырағанды. Тарихта өңірде діни сенімділіктің де халық арасында берік орнағандығын, дін жолындағы ірі тұлғаларды да білеміз, олар Науан хазірет (Наурызбай Таласұлы), Шәйкен молла (Шәймерден Қосшығұлов), Әлиасқар Айтқожаұлы, Сәкен қалпе (Сәдуақас Ғылмани), «Тоғыз әулие» зиратындағы зиялылар, Жанбатыр, Тіржан қажылар, Момақан Әлиев және тағы басқалары. Міне осынау ерекшеліктердің бәрі осы еңбекті жазарда ескерілді.

Жалпы естелік кітап әдістемелік нұсқаудың талабына сай жазылды. Сауалнамада еске алу санатына сәйкес оқиғаның болған жері, уақыты, мазмұны, зардап шеккен адам болса аты-жөні, туған күні, жері, ұлты, азаматтығы, ақпарат берушінің мекен-жайы, байланысы толық көрсетілген. Мүмкіндігінше Ақмола өңірінің барлық аудандарын қамтуға тырыстық. Сауалнамалық ережеге сай болмаған жағдайда естелікті баяндау әдісі бойынша да қағаз бетіне түсірдік. Әрбір еске алу мазмұны ғалымдар тарапынан ғылыми - обьективті, этикалық, сауаттылық сараптамасынан толық та мұқият өтіп отырды. Болған оқиғалардың қаншалықты тарихи ақиқатқа жанасатындығына да жете көңіл бөлінді. Жинақ алғы сөзден, кіріспеден, негізгі мазмұннан, қортынды мен қосымша деректерден тұрады. Респонденттермен сауалнаманы, естеліктерді жинаумен саяси қуғын- сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша Ақмола облыстық комиссиясының мүшелері, Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің ғалымдары Ақбота Бексейітова, Алмагүл Кушпаева, Марат Өтегенов, Айнұр Шүкеева, Ғалымтай Төлепбергенов, Жансая Осипова, Ақан Шәріпов, Раушан Жүсіпова, Арғын Сәлімов, облыстық архив қызметкері Назира Есеновалар айналысты.

Жинақты құрастырушылыр аталмыш еңбектің зерттеушілер қауымы мен қалың оқырмандардың тиісті назарын аударады деген сенімде.

Ақмола облыстық саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссияның үйлестірушісі Сейтқасымов Аманбай Асылбайұлы.

Төменде “Ақмола өңіріндегі қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы “халық жады” жинағының мазмұны көрсетілген:[4,б. 121]

	АЛҒЫ СӨЗ	3
	КІРІСПЕ (регкомиссия төрағасынан)	5
	ҚҰРБАНДАР МЕН ЗАРДАП ШЕККЕНДЕРДІҢ САНАТТАРЫ	
1	БАЙ, КУЛАКТАР, ЖАРТЫЛАЙ ФЕОДАЛДАР (ОРТА ШАРУАЛАР), ШАРУАЛАР	11
2	КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ, ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ, ЕТ ДАЙЫНДАУ, АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ ӨЗГЕ ДЕ ХАЛЫҚҚА ҚАРСЫ КАМПАНИЯЛАРДЫҢ ҚҰРБАНДАРЫ	27
3	ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ АШАРШЫЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕГІ МӘЖБҮРЛІ БОСҚЫНДАР	
	А) Санат: Кеңес Одағы шегіндегі босқындар	73
4	ҚАЗАҚСТАНҒА ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ХАЛЫҚТАР МЕН АРНАЙЫ ҚОНЫС АУДАРЫЛҒАНДАР	83
5	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГУЛАГ ЛАГЕРЛЕРІНІҢ ТҰТҚЫНДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ОТБАСЫ МҮШЕЛЕРІ	201
6	ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЗАТТЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ ТҰТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСКЕНДЕР	236
7	ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТАҒЫ ӘСКЕРИ ТҰТҚЫН-ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР (1939-1945 ЖЖ.)	362
8	ДӘСТҮРЛІ ДІН ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ӨКІЛДЕРІ	384
	ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ	412
	АТАУЛЫ КӨРСЕТКІШ	413

Жинақты жасау барысында 100-ден астам адамнан сұхбат алынып,түрлі дереккөздер мен мұрағат материалдары пайдаланылды.Тәуелсіз Қазақстан осы заманғы өркениетті демократиялық, құқықтық мемлекет қалыптастыруға ұмтылып келе жатқан Орталық Азиядағы жетекші мемлекет санатына кіреді. Қазақстан соңғы жүз жыл ішінде үш түрлі саяси режимді басынан кешірді: имперлік патшалық ресей, кеңестік империяның тоталитарлық коммунистік режимі, тәуелсіз Қазақстан дәуіріндегі саяси режим жүйесі. Осы саяси режимдер ішінен барлық КСРО мемлекетін мекендеген халықтар үшін, соның ішінде ұлтының жартысынан астам пайызы қырғыншылыққа ұшыраған, ұлт зиялысынан түгелге жуығынан айырылған қазақ халқы 1930 шы аштық зұлматы мен 1937 - 1938 және 1950- ші жж. саяси қуғын-сүргіннің зардабын ерекше тартқан ұлт болып табылады. Тәуелсіздігіміздің алғашқы самалы ескен шақта академик, тарих ғылымдарының докторы Манаш Қозыбаев бұл қазақ тарихындағы қазақ халқының басына төтенше түскен нәубеті мол, зұлматты кезеңде қазақ халқына қатысты геноцид саясаты орын алды, деген өз бағасын берген болатын. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтаудың осы уақытқа дейін бірнеше кезеңі болды. Бірінші кезең Сталин дәуірі аяқталған 1956 -1958 – ші жж. қамтиды. Бұл кезеңде коммунистік режимге қызмет еткен саяси тұлғалар толықтай ақталды, ал комунистік әлеуметтік-саяси эксперементтің опоненттері болған алашордашылдар секілді ұлт-азаттық қозғалыс өкілдері, бай тап пен дін өкілдері, еріксіз тұтқын болған әскерилер ақталуға тиісті емес, санаттарға жатқызылып, олардың ісі жабулы күйінде қала берді. Коммунист емес, Мағжан Жұмабайұлы сияқты ақын –жазушылар тек азаматтық жағынан ақталып, саяси жағынан ақталмады. Оның басты себебі Сталиндік қатаң тоталитарлық «казармалық социализм» дәуірінен соң, оның орнына, Хрущев «жылымығынан» кейін социализм мен тоталитарлық жүйенің жұмсартылған нұсқасы орнықты. Бірақ, бұл режим де социалистік құндылықтарды,таптық-коммунистік принциптерді көзінің қарашығындай қорғады. Социализм жолынан «тайғандарды» қатаң қайтадан «түзу» жолға салып отырды. 1956 жылғы Венгриядағы, 1968 жылғы іске аспай қалған «Прага көктемі» осының нағыз айғақтары еді. Басқаша ойлайтындарға қатысты репрессиялар оқтын-оқтын әртүрлі формада қайталанып отырды.

Ешқандай басқаша ойлауға жол берілмеді. Осы принцип репрессия құрбандарын ақтауда да жұмыс істеді. Сондықтан, жазықсыз жазаланып жапа шеккендерді толықтай ақтау күні кешеге дейін өте шектеулі қалыпта болып келді.[7,б. 162]

Екінші кезең КСРО ыдырай бастаған уақыттан бастап яғни 1988-1993 –ші жж. аралығында жүргізілді. КСРО құрамынан бөлініп, еуропалық интеграция үдерісіне қосылған Балтық елдері

мен Украинада бұл үдеріс толықтай шегіне жеткізіліп, тоталитарлық коммунистік режимнің ұзақ жылдарға созылған, адамгершілікке жат, аса қатыгездікпен жасалған қылмыстарына саяси,тарихи, құқықтық дәрежелерде тиісті бағалар беріліп, тоталитарлық коммунистік режим құрбандарының есімдері толықтай ақталып, аштық зұлматы мен жаппай жазалау, қуғын-сүргін құрбандарына ескерткіштер ашылып, өткен коммунистік режим қалдырған ауыр мұралардан құтылып, бүкіл қоғам, ел,мемлекет болып, рухани арылу үдерісінен өтті.

Тоталитарлық режимнің адамгершілікке жат қылмыстарының астраномиялық көлемдегі сипатына байланысты жоғарыда айтылған елдерде зерттеу,анықтау, ақтау жұмыстарының ұзақ мерзімді бағдарламалары қабылданып іске асырылуда. Бізден өзгешелігі Украинада осы жұмыстарды атқару үшін керекті қаржы орталықтанған мемлекеттік бюджеттен Жоғарғы Рада – Парламентте бекітіліп отыр. Бұл өз кезегінде Бұл елдерде қуғын-сүргін құрбандарын толықтай ақтауға қаншалықты мемлекеттің маңыз беріп отырғандыын көрсетеді емес пе?

Посткеңестік елдердің бірқатарында авторитарлық тенденциялар белең ала бастаандықтан 1995 жылдың екінші жартысынан бастап бұл үдеріс тежеле бастады, 1988-1991 жж. ашылған құжаттар қайтадан арнайы қорларға алынып, тарихшы,зерттеушілер жұмысына қайтадан шектеулер қойылып тасталынды. Өкінішке орай, мемлекет басшысы Президент Қ. Тоқаевтың осы мәселеге байланысты шығарған арнайы пәрменіне қарамастан ішнәрә осындай тенденциялар өкінішке орай Қазақстанда да сақталып, комиссия жұмысына елеулі кедергілер жасауда.[7,б. 159]

Қазақстанда саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мәселе 2021 жылдан бастап қайтадан қоғам, мемлекет үшін өзекті мәселеге айналды. Біздің қазақстандық қоғам коммунистік идеоология мен кеңестік режимнен мұраға қалған идеологемдерден арылудың өте күрделі үдерісін бастан кешуде. Осы уақытқа дейін ақталуға жатқызылмай келген кәсіпкер,бай,молла болғаны үшін, өз ұлтының тілі мен мәдениетін қорғауға талпынғаны үшін «ұлтшыл» атанған, КСРО халықаралық соғыс жүргізудің әдеп-дәстүрі мен ережелеріне қол қоймағандықтан әскери тұтқын лагерлерінде босқа өліп кетпей, түркістан легионына жазылғаны үшін «сатқын» деп айыпталаған Екінші дүниежүзілік соғыс тұтқындарын ақтай бүгінгі күнге дейін ақталмай, тиісті бағалары берілмей келді.[2,б. 214]

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның құрылуы және үш жыл бойына табанды жұмыс жүргізуі арқасында қаншама азаматтар саяси-моральдық , құқықтық жағынан толық ақталуда. Осы бір әрбір саяси - саналы азаматымыз үшін, әсіресе кәсіби тарихшыларымыз үшін әділеттілік,тарихи шындық тұрғысынан өткен ұрпақ алдындағы қасиетті парызы болып табылады. Осы жинақта көбіне құрғақ,қысқа ғана мәліметдерек беретін архив құжаты емес, сол зұлматты жылдарда қуғын-сүргінге ұшырағандардың, олардың бүгінгі ұрпақтары жадында сақталып қалған,тарихи-деректік маңызы зор материалдардың басын қосып жариялап отырмыз. Бұл кез-келген, ресмиліктен тыс көбіне бірінші жақтан айтылып, баяндалып жатқан тірі тарихтың өзі болып табылады. Әрине, бұл іс осыдан 20-30 жыл бұрын қолға алынғанда бұдан әлдеқайда мазмұнды, толық деректер алуға болар еді. Өкінішке орай, кез келген қоғамның коммунистік тоталитаризм мұраға қалдырған әлеуметтік-саяси дерттен оңалуы өте ұқзақ үдеріс екендігіне қоғам, ғылымдар тобы болып бүгінгі күнде көзіміз әбден жетіп отыр. Бізді бір қуантантыны қазақстандық қоғам ішінде, жоғарғы билік сатыларында осы мәселені дұрыс түсініп, бағалдаудың нышандары айқын байқалады. Айналамыздағы болып жатқан геосаяси оқиғалар Президент Қ. Тоқаев бастаған бұл мәселедегі бағыттың өте дұрыстығын тағы да дәлелдеп отыр. Қазақстанның болашағы жарқын, келер ұрпақтарымыз бақытты өмір сүруі үшін осындай қоғам мен мемлекетті өткеннің ауыр жүгінен арылтатын жұмыстың өте қажеттілігін айқындай түседі. Бүкіл ГУЛАГ жүйесіндегі алпыстан астам лагерлердің үштен екісінің Қазақ жерінде болуы бізді көп нәрсеге міндеттейді., Миллиондардың Алжир мен Карлаг, аты мәлімсіз енді ғана ашылып жатқан лагерлердегі жазықсыз жандардың көрген азабы мен қорлығы өтеусіз кетпеуі тиісті. Дана бабаларымыз айтқандай: «Өлі разы болмай, тірі байымайды».

Репрессия құрбандарын толықтай ақтау,1921-1932 жж. аштық зұлматының ащы шындығын толықтай ашып жан-жақты баға беру ең алдымен өркениетті, адам құқытарын қорғап, қастерлейтін әділетті, демократиялы зайырлы мемлекет пен қоғам құрыға талпынып жатқан ұлтымыз үшін алаштық бабаларымыздың сөзімен айтатын болсақ, ең керекті іс-шаралардың кешені болып әлі де ұзақ мерзімге қала бермек.

Әдебиеттер тізімі

История насильственной коллективизации в Акмолинской области (по материалам архивных документов).
А.Т.Шукеева,Ж.К.Осипова,Г.Абдыкулова,Н.Э.Исенова,Г.М.Тулепбергенова,Р.К.Жусупова. -Кокшетау,2022. -276 с.
Қозыбаев М.А.Ақтаңдақтар ақиқаты-Алматы:Қазақ Университеті,1992.-272 б.
Нақымжанұлы Ә.Б.Қыңырлатқан партия жолына. -Алматы:Еңбекші қазақ.1999 -245 б.
История жертв политических репресии в Акмолинской области в 1920-1950 гг.по материалам архивных документов.Сборник статей и документов. -Көкшетау,2021 -258с.
Махат Д.А.Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде "оңшылдық" және ұлтшылдыққа айыптау:тарихы және салдары. -Алматы:Атамұра.2002-126 б.
Ф.Голощекиннің Алматыдағы партия белсенділерінің жиналысында жасаған баяндамасы.Еңбекші қазақ. -1930 -15 қазан-№228
Төлеубаев Ә.М.Қазақстан тарихы.Аса маңызды кезеңдері. -Алматы:Атамұра.2011 -830 б.
Жақып Б.Ө.Қазақ энциклопедиясы. -Алматы:Атамұра.2011-880 б.

ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКА ӨНЕРІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Сексеналина А.К. тарихшы
Абай атындағы мектеп-гимназиясы
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Егемен еліміздің болашағы үшін жастарға өркениеттің даму деңгейіне лайықты білім және тәрбие беру барысында, ұлттық білім беру негізінде жүзеге асыру қажеттілігі айқын сезіліп отыр. Қазақтың дәстүрлі музыка өнері республикамыздағы саяси, әлеуметтік, экономикалық қайта құрудың шеңберінде білім беру жүйесін ұлттық талап тұрғысынан өзгертуге негіз болатын тақырыптардың бірі ретінде маңыздылығын көрсетуде.

Қазіргі заман талабының бірі – жан-жақты мәдениетті тұлға тәрбиелеу. «Өз мәдениеті арқылы өзге мәдениеттерге бағыт ұстанған адам жан-жақты мәдениетті тұлға болып ұғынылады» – деп Қазақстан Республикасының этникалық-мәдени білім тұжырымдамасында атап көрсетілген [19 б]. Онда жан-жақты мәдениетті тұлға тұтас дүниетанымға ие, кемел лингвистикалық сана иесі, бедерлі тарихи сана иесі болуы қажеттігі белгіленген. Тұжырымдаманың негізгі идеясы этникалық топтардың өзіндік ерекшелігін сақтауға, сонымен бірге өзге мәдениеттердің құндылықтары мен қалыптарын игеруге бағытталған білім беру үлгісін жасау мен этникалық сәйкестіліктің жоғалып кетпеуін және жалпымемлекеттік құндылықтардың қабылдануын қамтамасыз ету.

Мәдениеттің тағы бір көрінісі өнер арқылы жүзеге асырылады. Өнер – мәдениеттің айнасы деген пікір қалыптасқан. Себебі, өнер арқылы мәдениет өзінің тұңғиық тереңінде болып жатқан құбылыстарын айқындай алады. Халқымыздың дәстүрлі музыка өнерін насихаттауды эстетикалық тәрбие және сапалық қасиеттерді қалыптастырудың көзі ретінде түсінсек, өз ұлтының тарихына деген дұрыс көзқарасты жандандырып, өз ұлтының өткенін біліп, қадірлеуге мүмкіндік туғызуда бұл тақырыптың маңызы зор.

Халықтың тәлім-тәрбиелік тәжірибелерін, өміршең идеяларын және өнегелі дәстүрлерін мектептің оқу-тәрбие үдерісінде пайдалану арқылы жастарымыздың бойында ұлттық құндылықтарды қалыптастыруды жүзеге асыру бүгінгі күннің мақсаты. Халықтың рухани мәдениетінің мөлдір бастау бұлағынан жас кезден нәр алып өсу сан ғасырлық қалыптасу, даму тарихы бар қазақ этнопедагогикасы идеяларын ертерек бойға сіңіруге, ондағы жалпы адамдық құндылықтарды көре білуге үйретеді. Ұлттық тәрбие тағылымдары материалдарын халық даналығының сарқылмас қайнары ретінде жеке адамды қалыптастыру ісінде пайдаланудың қажеттілігін қазақ даласының ойшылдары (Қорқыт-ата, әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Ахмет Ясауи) педагогтар мен ағартушылары (Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов т.б.) өз еңбектерінде дәлелді сипаттама бергені мәлім [2, 55 б].

Қазіргі таңда жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру міндеті уақыт талабы екендігі және білім беруде басшылыққа алатын нормативтік құжаттар арқылы қолдау табуы заңдылық. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңында: «... азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны – Қазақстан

Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, әлемдік және отандық мәдениеттің жетістіктеріне баулу, қазақ халқы мен республиканың басқа халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрін зерделеу, мемлекеттік тілді, орыс, шетел тілдерін меңгеру» – деп көрсетілген. Аталған міндет білім беру жүйесінде халық дәстүрлерін, дәстүрлі мәдениетті оқушыларға зерделетуді және оларға баулуды меңзейді. Демек, білім беру жүйесіне халықтың тәрбие тағылымдарын енгізу ғылыми-педагогикалық зерттеулерді талап етеді [2, 56 б].

Ұлттық мәдениет – халықтың ежелден жалғасып келе жатқан өзіне тән өнері, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы есебінде қалыптасып, жетіліп отырады. Рухани-мәдени мұраларымызды танып-білуде дәрменсіздік көрсету – қоғамымызда мәдени сабақтастық пен тұтастықтың әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Сол себепті, жастардың бойына ата-бабаларымыздан жеткен тарихи-мәдени мұраларға деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу қажет.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 ж. 13 қаңтардағы «2004–2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы туралы № 1277 Жарлығы», Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 12 ақпандағы «2004–2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары туралы» № 171 қаулысы [3] – тарихи-мәдени мұраларды зерттеу, сақтау және қалпына келтіру жөнінде шаралар әзірлеу қажеттігіне байланысты қабылданған тарихи құжаттар. Сонымен қатар, қазіргі заманғы ұлттық музыкалық мәдениетті, фольклорды, ұлттық қолөнерді, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды зерделеудің тұтас жүйесін құру арқылы қолда бар мәдени құндылықтарды сақтау, дамыту және ұтымды пайдалану мақсатына бағытталған құжаттар.

Қазақ музыкасы–өмір шындығын дыбыстық көркем бейнелермен көрсететін музыкалық өнердің ұлттық саласы. Қазақ халқының музыка мұрасы аса бай. Ол музыка фольклоры және музыка тарихы салаларына жіктеледі. Алғашқы салаға суырып салмалық негізде туған эпикалық жанрлар-жыр, толғау, терме, желдірме және лирикалық әндер мен айтыс өнері, екіншісіне көне түркі дәуірінен бергі кезеңдегі музыка үлгілері мен тарихи-мәдени мәліметтер енеді. Қазақ фольклорының елеулі бір арнасы –эпос. Қазақ эпосы негізінен екі түрлі поэзиялық өлшемге негізделсе (7–8 буынды жыр және 11 буынды қара өлең), оның мақамы да осы жүйеге құрылады. Қазақ музыкасындағы сырлы сазды, терең толғанысқа толы кең тынысты, әуезді әндер – 19 ғасырдан желі тартса, речитативті әуенге құрылған эпикалық дәстүр-алғашқы, лирикалық әндер - соңғы құбылыс. Бірақ, дәстүр тұрғысынан келгенде қазақ даласының түрлі аймақтарында олардың бәрі бірдей сақтала бермеген. Сыр бойы, Атырау алқабында – эпос, Жетісуда – терме, Орталық Қазақстанда кең тынысты лирикалық әндер басым дамыған. Қазақ музыканың үлкен бір арнасы – қобыз, сыбызғы және домбыра күйлері. Бұл үшеуінің де арнайы музыкалық қоры мол сақталған, сол себепті халық аспаптары ретінде танылады.

Ал адырна, жетіген, үскірік, шаңқобыз, асатаяқ секілді музыкалық аспаптар фольклорлық сатыда ғана көрінеді. Олардың ұлттық сипатынан гөрі типологогиялық табиғаты үстем. Мысалы, бір ғана шаңқобыз аспабын кеңес дәуіріндегі халықтардың барлығынан дерлік кездестіруге болады. Музыкалық аспаптар бүгінде олардың дыбыс шығару ерекшеліктеріне сай хордофон, идиофон және аэрофон болып жіктеліп жүр [4, 2 б].

Музыка – адам жанының, оның ең сырлы сезімдерінің, ұмтылысы мен арманының негізі. Ол адамның ішкі дүниесінің терең негіздерін қозғайды. Музыка – халық жанының, оның дерті мен қайғысының, ұмтылысы мен шабытының көрнісі. Музыка мәдениетте алғашқы орында тұрады. Әл-Фарабидің – «қозғалыс музыкасы» мен өлеңдері қарапайым халық өмірінде «көңіл жұбату», ал зәулім сарайларда қоғамның элитасы үшін бал татыған шекер болған.

Көшпелілердің музыкалық мәдениетінің тамыры өте тереңде жатыр. Жартастардағы суреттерден билеп жүрген адамдардың, таяққа ілінген сылдырмақтарда ойнап тұрған адам бейнелерін кездестіруге болады. Әсіресе, көшпелілердегі ең көне музыкалық аспаптар-ұрмалы даңғыра, құрайдан жасалған үрмелі сыбызғы, ілмелі-шертпелі қобыз, домбыра іспеттес қарапайым аспаптар болған.

Эпостардағы "адырнасын ала өгіздей мөңіреткен" деп келетін жыр жолдары өнерпаз жауынгердің садағының адырнасын іркіп - тартып музыкалық үн шығаратынын білдірсе керек. Орталық Азия, Сібір, Тибет халықтарында бүгінге дейін кездесетін бір ішекті қобыз осы музыкалық аспаптың көне түрі болуы мүмкін.

Көне Хорезм жеріндегі Қойқырылған қала деп аталатын дөңгелек бекіністен домбыра сияқты екі ішекті аспапта ойнап отырған адамдардың бейнесі табылған. Зерттеушілердің ойынша, бұл домбыраның көне түрі. Академик В.В. Виноградовтың пікірінше, қазақтың домбырасы мен

қырғыздың қобызы сияқты аспап кем дегенде бұдан екі мың жыл бұрын пайда болған, қазақтың қобызы осы күнгі виолончель, скрипкалардың арғы атасы.

Музыка, музыкалық аспаптар тарихын зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша, ән түріндегі музыкалық мұра (вокалды музыка) және сарын, күй түріндегі мұраның (аспапты музыка) жіктеліп бөлінуі, бері дегенде, VI—VIII ғасырларда басталды. Ұлытау төңірегінен табылған түркі дәуіріне жататын тас мүсіннің бір бүйірінде қобыздың суреті, ал арқасында қоңыраудың суреті салынған. Қобыз бен қоңырау бақсының аспаптары. Олар қоңырау, әр түрлі сылдырмақтарды қағып жүріп би билеп, қобызбен сарын ойнап, жын шақырған. Тас мүсінде осындай бақсы бейнеленген болуы керек. Жалпы, көшпелілердегі алғашқы кәсіпқой музыкант бақсы болған. Сонау VIII ғасырда өмір сүрген, түркі әлеміне ортақ Қорқыт алғашқы шебер музыкант, күй атасы, бақсылардың пірі болып саналады. Ауызбен үрлеп ойнайтын қазақтың қыштан жасалған уілдек деп аталатын аспабының көне түрлері ортағасырлық Отырар қаласынан, Жамбыл облысындағы Ақтөбе (Баласағұн) қаласынан табылған. Олар X—XII ғасырларға жатады [4, 5 б].

Қорқыт ата бүкіл түркілер әлемінің сарын, күй, әуен өнерінің атасы болса, одан бергі музыка өнері әл-Фарабидің (IX—X ғасырдарда), ұлы жыршы Кетбұғаның (XIII ғасырда), Сыпыра жыраудың (XIV ғасырда), Асан қайғының(XV ғасырда), Қазтуғанның (XV ғасырда), Әбу әл-Қадырдың (XV ғасырда), Әбдірахман Жәмидің (XV ғасырда), Бұқардың (XVIII ғасырда), Нысан абыздың (XVIII ғасырда) аттарымен байланысты. Олар күйші-сазгер, жыршылар болған. Ал әл-Фараби, ибн-Сина музыка ілімінің теориясын алғаш жасаушы ғалымдар [5].

Этнограф-ғалым Ақселеу Сейдімбеков қазақтың музыкалық фольклорын бес кезеңге бөледі:

1. Біздің заманымызға дейін III ғасыр мен біздің заманымыздың VI ғасыры аралығы. Бұған сақ заманынан бастап, көне түркі тайпаларының қиял-ғажайып тақырыптарға арналған күйлері, жорық сарындары, айтулы батыр, дана ару, ерге серік қанатты пырақ-ат, киелі жан-жануарлар туралы өте ертеден келе жатқан күйлер сарыны жатады. Мәселен, «Қос мүйізді Ескендір», «Көк төбет», «Көк бөрі», «Шыңырау», «Аққу», «Сарын», «Өгіз өлген», «Тарғыл бұқа», «Бозіңген», «Боз айғыр» сияқты күй-сарындар. Бұл күй-сарындар міндетті түрде аңыз-әңгімелермен қосарланып жүреді.

2. Оғыз-қыпшақ күйлері (VI—XII ғасырларда). Бұған Қорқыттың күйлері – «Қорқыт», «Тарғыл тана», «Ұшардың ұлуы», «Желмая», қазір аты белгісіз сазгерлердің «Абыз толғауы», «Саймақтың сары өзені», «Айрауықтың ащы зары», т. б. күйлер жатады.

3. Ноғайлы дәуірінің күй-жырлары (XIII—XVI ғасырларда). Бұл кезде ауызша және әуенмен айтылатын батырлық, ғашықтық – «Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Едіге», «Қырымның қырық батыры», «Орақ—Мамай» сияқты жырлар туған. Дәл осы заманда Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіздердің өлең-жырлары дүниеге келген. Осы жырлардың бәрінің шып-шырғасын шығармай сақтап қалған-тек қазақ халқы. Өйткені «Қазақ» атауы орныққанға дейінгі ортақ жиынтық атау-«ноғайлы елі» деген жұртқа, негізінен, қазақ ру-тайпалары кірген еді. Ноғайлы заманының музыкалық мұрасына «Ақсақ құлан», «Жошы ханның жортуылы», «Шора батыр», «Әмір ақсақ», «Қамбар күйі», Асан қайғының «Ел айырылған», Қазтуғанның «Сағыныш» сияқты күйлері жатады.

4. Жоңғар шапқыншылығы кезеңі (XVII—XVIII ғасырларда). Оған: «Елім-ай» әні, «Қаратаудың шертпесі», «Қалмақ биі», «Беласар», «Абылайдың қара жорғасы», т.б. күй, әндермен қатар сол заманғы қазақ батырлары жөніндегі жыр-дастандарды жатқызуға болады. XVIII—XIX ғасырларда және XX ғасырдың басында туған музыкалық мұраларымызға Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Тоқа, Сейтек сияқты күйшілер күйлерін, Біржан сал, Ақан сері, Мұхит, Абай, Мәди, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса, Ыбырай, Майра, Кенен, Жамбыл, т.б. әндерін жатқызуға болады [6, 3-4 бб].

Қазақтың әдет-ғұрыптық фольклорына «Жар-жар», «Беташар», «Сыңсу», «Жоқтау», «Бесік жыры», «Тойбастар», т.б. жатады.

Жар-жар–келін түскенде жиналған жастар, көпшілік айтатын өлең. Беташар - жаңа түскен келінді таныстыру, күйеуінің туыстарына, ауыл ақсақалдарына сәлем бергізу, жас келінге ақыл-нақыл айту өлеңі. Оны бір адам орындайды.

Тойбастар - той басталар алдындағы тойшыларға арнап айтатын, сонымен қатар тойдың соңында әр дастарқанда отырған тойшылардың тойға арнап айтатын әні.

Сыңсу - қыздың елінен ұзатыларда елімен, қыздық ұмырымен, туыстарымен қоштасу, мұң-шерін ақтару әні.

Бесік жыры - бесіктегі жас баланы алдарқату, уату әні. Бесік жыры арқылы бала сәби кезінен елінің әуеніне, тіліне үйренеді. Оның тәрбиелік мәні үлкен.

Жоқтау өлген адамның туыстарының фәниден кеткен адамға арнап айтатын мұңды жылау өлеңі. Оны көбіне әйелдер, қыздар айтқан. Осы аталған ғұрыптық ән түрлерінің өзіндік сөзі, әуендері болады. Қазақ музыка өнері өзінің болмысы жағынан біртұтас дүние. Мысалы, сонау VIII ғасырдан келе жатқан Қорқыт ата күйлерінің Сыр бойында, Қаратау бөктерінде, Сарыарқа белдерінде, Ертіс, Еділ бойларында еш өзгеріссіз бірдей орындалуы қазақ музыка дәстүрінің бірлігін көрсететін сияқты. «Ақсақ құлан» күйінің Алтай мен Атырау аралығында бірдей орындалуы қазақтың рухани тұтастығын көрсетеді. Ұлан-ғайыр қазақ даласында әншілік, күйшілік өнердің өзіндік аймақтық мектептері де қалыптасқан. Мысалы, қазақтың домбыра күйлері шертпе және төкпе күйлер болып, негізінен, екіге бөлінеді [7, 6 б].

Шертпе күй Орталық, Шығыс Қазақстанда, Жетісуда, Қаратау аймағында кең тараса, төкпе күй Қазақстанның батыс өлкелерінде, Сырдың төменгі ағысында кең таралған. Шертпе күйдің өзі шығыстағы Байжігіт мектебі, Қаратау шертпелері болып бөлінеді.

Қазақстан Республикамыздың Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Әбішұлының Республика халқына жолдауы «Қазақстан-2030» еліміздің келешегінің дамуына жол салатын аса маңызды жоспар. Елбасымыз өз жолдауында; «Біз-талантты халықтың өнерлі ұрпағымыз. Ата-дәстүрін, ана-тәрбиесін көріп өскен, содан нәр алып жетілген ұрпақтың өнерді қадірлемеуі мүмкін емес. Халық өнері-қазына. Біз сол өнерді жалғастырушымыз»-делінген. Ендеше елбасымыз көрсеткендей өз мәдениетіміздің қайнар бұлағы дәстүрлі қазақ музыка өнерін білу, насихаттау, жас ұрпаққа жеткізу Отанын сүйген әр азаматтың басты парызының бірі деп есептеймін.

Әдебиеттер тізімі

Касимбекова Б.А. Оқушылардың өнертанымын қалыптастырудың негіздері. // “Шоқан тағылымы-12”: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Көкшетау, 2007. – Б. 453-457.

Хамитова М.А. Үлкен өнеге // Қазақстан мұғалімі. – 2005. – № 11–12. – 54 –57-бб.

Назарбаев Н.Ә. 2004–2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы туралы № 1277 Жарлығы // ҚР Президенті мен ҚР Үкіметінің актілер жинағы. – 2004. – № 2 – 23-қ.

Нәжімеденов Ж. Әл –Фарабидің «музыка туралы үлкен кітабындағы» ойлар. // Ақиқат. 12 қазан. 2011 ж.

Қазақтың музыкалық мәдениеті // http://www.kitaphana.kz

Қирабаев С. Менің Ақселеуім. // Егемен Қазақстан. 12 желтоқсан. 2009 ж.

Батырболат Айтболатұлы. Бұйыртса қазақ дәстүрлі ән күйінің «екінші өмірі» басталады. // Айқын. 18 маусым. 2009 жыл.

УЧЕБНИКИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА КАК ЗЕРКАЛО ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ: ОЦЕНКИ КАЗАХСТАНСКИХ И РОССИЙСКИХ ЭКСПЕРТОВ

Сергалиев Максот,
к.ю.н., главный научный сотрудник,
Институт истории государства МОН РК (Астана)
sergaliev68@gmail.com

Учебники истории должны не только образовывать, но и воспитывать граждан страны, - это аксиома. Задавшись вопросом, насколько в реальных условиях они соответствуют ожиданиям общества, были изучены экспертные оценки некоторых казахстанских и российских экспертов. *С учетом относительной известности мнений наших соотечественников в статье более развернуто рассмотрены публикации исследователей из России.*

В августе-сентябре 2021 года Отделом евразийства и политических исследований Института истории государства КН МОН РК был проведен социологический опрос среди видных представителей исторической науки Казахстана. Экспертное интервью содержало вопросы, позволяющие исследовать ключевые вопросы исторической науки в современном Казахстане, включая качество учебников по историческим дисциплинам в школах и вузах страны.

Подчеркнем сразу: именно **отсутствие учебников нового поколения опрошенные назвали главной проблемой вузов** страны.

Респонденты сообщили об отсутствии или нехватке учебников в некоторых вузах. В школах такой проблемы нет, однако качество оставляет желать лучшего.

Среди наиболее очевидных проблем учебников, - перегруженность содержания фактами, мифологизация, смысловые и даже грамматические ошибки. По мнению опрошенных, хроническую проблему качества учебников истории Казахстана могла бы решить экспертная комиссия историков, филологов и других специалистов.

Следует отметить: **история Казахстана давно является предметом изучения российскими специалистами различного уровня**, от графоманов и студентов до маститых ученых.

Среди известных работ по рассматриваемому вопросу, на которую до настоящего времени ссылается ряд исследователей, доклад «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств» (Москва, 2009г.).

Сообщается, что авторы этого документа изучили 187 школьных учебников истории и учебных пособий 12 стран бывшего СССР: Азербайджана, Армении, Беларуси, Грузии, Казахстана, Кыргызстана, Латвии, Литвы, Молдовы, Узбекистана, Украины и Эстонии.

Цитируем некоторые из выводов доклада:

«…Анализ школьных учебников истории постсоветских стран показывает, что, за исключением Белоруссии и (в меньшей степени) Армении, все остальные страны пошли по пути преподавания подрастающему поколению националистической трактовки истории, основанной на мифах о древности своего народа, о высокой культурной миссии предков и о «заклятом враге». Обоснование древности национальной истории доходит до анекдотических размеров (с.5).

…Общей чертой школьных учебников новых национальных государств (за исключением Беларуси и Армении) является стремление представить контакты с русскими и Россией как источник бедствий (с.6).

…Присоединение тех или иных территорий к России и Российской империи, как правило, оценивается негативно. Выгоды, получаемые народами в рамках большого государства, замалчиваются, акцент делается на утрате самостоятельности (с.7).

…Основным содержанием национальной истории в период нахождения
в составе Российской империи и СССР оказывается национально-освободительная борьба. Эта борьба конструируется авторами из «подручных материалов» (с.7).

Относительно версий присоединения Казахстана к России, изложенных в наших учебниках, в докладе российских ученых сообщается следующее:

«…В казахстанских учебниках присутствует заметное расхождение в оценках присоединения территорий современного Казахстана к Российской империи.

В учебнике для 5-го класса подчеркивается: «Присоединение Казахстана к России происходило в течение 135 лет. Это был сложный процесс, в котором имели место и добровольное вхождение в состав России, и завоевание казахских земель».

В учебнике для 10-го класса С.Жолдасбаева делается акцент на завоевание, что отражается в используемой терминологии: «захват», «колониальная политика». Добровольное присоединение к России Младшего жуза оценивается недоброжелательно: «Тяжелое положение, в котором оказался казахский народ, хан младшего жуза Абулхаир попытался использовать в корыстных интересах. Он решил сделать ставку на царскую Россию, искать защиты у нее… усилилась колонизаторская политика России по отношению к Казахскому ханству. Почувствовав такой поворот в политике царского правительства, о своей инициативе в этом деле первым начинает сожалеть хан… Абулхаир. Почувствовав это, оренбургский генерал-губернатор направляет к Абулхаир-хану султана Барака, который и убивает хана».

Ощутимо расхождение и в общей оценке присоединения к России.

Согласно учебнику Байпакова, оно «имеет как положительные, так и отрицательные стороны», причем список и тех, и других сбалансирован.

В то же время С.Жолдасбаев о положительных сторонах говорит кратко, об отрицательных – развернуто».

Среди других по исследуемой теме работ, - сборник «Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории».

В рассматриваемом контексте представляет интерес публикация В.Ключаревой, использовавшей при анализе учебников истории Казахстана технологию Memory Studies (Историческая память).

Ее алгоритм предполагает рассматривать понятие «исторической памяти», с одной стороны, как способ фиксации знаний о прошлом (на основе личного опыта). С другой, - как способ конструирования исторических нарративов и их презентации в учебниках, литературе, памятниках и пр.

В.Ключарева полагает, что «…в «независимом Казахстане» осуществляется реидеологизация советского прошлого.

…Формируется новая национальная идентичность. Учебники по истории нового поколения иллюстрируют данный процесс в области стратегии восстановления «исторической справедливости» и переоценки исторических событий.

Первостепенная роль в учебниках отдается истории казахского народа, что делает его культурное наследие центральным компонентом в формирующейся национальной идентичности молодых казахстанцев. …По сравнению с советскими учебниками, меняется восприятие исторических личностей, появляются новые национальные герои, чаще всего это представители казахского народа. Поиск национальных героев прошлого, новые стратегии презентации их деятельности используются для укрепления государственности молодой республики».

При этом, как считает В.Ключарева, казахстанским исследователям не удается избежать политической ангажированности, в результате которой в научно-образовательной среде РК транслируются версии о «беспощадной колонизации» казахских степей в дореволюционный период, трагических последствиях для казахского народа политики СССР и т.п.

С этим мнением солидарен Д.О.Чураков.

Он считает, что «близость к России влияет лишь на степень радикализма авторов учебников, занимающихся переписыванием общей истории. …Даже такой партнер России, как Н.А.Назарбаев, призывая к бережному отношению к истории Казахстана, имел в виду историю казахов, а не многонационального народа своей страны».

Некоторые из российских экспертов считают казахстанские оценки голода 1932-33г. (в частности, его определения в качестве геноцида) феноменом мифологизации как составной части глобальной информационной войны.

С вышеизложенными оценками приоритетности роли казахского народа в учебниках истории РК согласен исследователь В.Ковригин.

Отметив в качестве одного из чувствительных вопросов тему присоединения Казахстана к России, он выделил учебник коллектива авторов Института истории государства МОН РК.

По оценкам Ковригина, при анализе развития экономики, образования Казахстана в период нахождения в составе Российской империи авторы учебника сумели выделить немало положительного. Как считает российский ученый, подобный подход выражает прежде всего официальную государственную точку зрения.

Согласно выводам Е.О.Петренко, авторы казахстанских учебников представляют историю народа как процесс борьбы за независимость. Таким образом происходит противопоставление, в рамках которого история республики рассматривается не как часть общей истории СССР, а как путь построения собственной государственности.

Еще один исследователь истории постсоветских стран Е.Ю.Зубкова и вовсе расценивает ее в качестве «вторжения» в российскую идентичность:

«Историческая память россиян… пережила как бы два «вторжения».

Одно, - изнутри, в результате процесса переосмысления прежде всего советской истории, проходившей под знаком ее дегероизации.

Другое, - извне, когда постсоветские государства приступили к созданию собственных национальных историй».

Своеобразным маркером качества учебников для российских экспертов являются оценки Второй мировой и Отечественной войн.

Авторы вышеупомянутого доклада «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств» считают,

что в казахстанских учебниках (как и в Узбекистане и Кыргызстане) изложение событий войны «содержательно и стилистически близко к советским учебникам».

Некоторые историки справедливо отмечают, что «…создатели учебников (казахстанских, авт.) акцентируют внимание на активности в военных событиях представителей своего государства, но при этом идентифицируют их и как граждан СССР, подчеркивают героизм всех жителей Советского Союза в борьбе с фашистскими захватчиками».

В.Ковригин указывает, что Вторая мировая война в учебниках истории РК освещается в значительно меньшем объеме, чем в российских: «Чаще всего представлены лишь отдельные аспекты – планы Германии относительно Казахстана, эвакуация предприятий на восток и роль в этом Казахской ССР, роль казахов в войне. …О большом разнообразии концепций Второй мировой войны в учебных книгах для школ Казахстана говорить не приходится.

Большинство составителей учебной литературы по истории Казахстана ярко показывает роль жителей республики и всего казахского народа в войне.

Часто приводятся подробные статистические данные об участии казахстанцев, в учебнике Б.Г.Аягана сказано: «Народ Казахстана с первых же дней войны, выполняя свой долг, пополнял ряды действующей армии».

…По вопросу ответственности за начало войны все авторы школьных учебников безусловно поддерживают концепцию единоличной ответственности Гитлера. Авторы школьных учебников предпочитают не делить Победу. Налицо безусловная поддержка концепции общего вклада всех государств в победу над гитлеровской Германией».

Исследователь полагает, что в освещении Второй мировой войны в учебниках для школ Казахстана ярко проявляется такая форма этноцентризма как героизация и апологетика родной истории.

А.О. Наумов признает, что «в Казахстане Великая Отечественная война также является крайне значимой вехой в истории страны, …здесь бережно хранят память о подвигах казахстанских бойцов. …Казахстанская элита рассматривает Великую Отечественную войну как важный элемент патриотического воспитания и формирования национальной идентичности, а также, что важно, как символ поддержания партнерских отношений с Россией». При этом автор склонен рассматривать историческую память о Великой Отечественной войне как ресурс «мягкой силы» современной России.

Елисафенко М.К., Рявкина Д.А. «отдают должное авторам учебника, которые не замолчали и «неудобные» эпизоды военной истории, - в частности, создание «туркестанского легиона».

В целом, следует признать: несмотря на чувствительный характер некоторых замечаний и критики, независимо от гражданства их авторов, - основания для многих из них имеются. Проблема настолько наболевшая, что некоторые из публикаций иначе как «крик души» и оценивать сложно.

И, тем не менее, предлагаю обсуждать архисложную проблему учебников истории максимально корректно, без неуместного сарказма и конструктивно.

Тем более, что сами авторы признают: «российское сообщество историков в Российской Федерации оказалось расколото. Потеряв нравственные ориентиры, часть из них своей книжной продукцией участвует в пропаганде черных мифов о нашей стране».

Соответственно, предлагается к претензиям о мифологизации истории Казахстана, независимо от их авторства подходить критически.

Показательно, что относительно недавно, в 2021 году национальные учебники истории были подвергнуты критике со стороны президентов Казахстана и России. В январе СМИ отметили, что Токаев К.К. «был удивлен низким качеством учебников истории», в апреле об аналогичной реакции сообщил В.Путин в послании Федеральному собранию РФ.

В то же время, в качестве заслуживающих внимания замечаний, выводов и предложений специалистов (как российских, так и казахстанских) относительно казахстанских учебников истории обращаем внимание на следующие аспекты:

- наличие грамматических и смысловых ошибок.

Сам факт их существования способствует скептическому отношению к учебникам со стороны общества и имиджевым (включая международные) потерям научных институтов и власти РК.

И именно поэтому государство должно обеспечить авторам учебников адекватные условия, - достойное финансирование, возможность привлечения при необходимости «узких» специалистов и пр.;

- в условиях острой нехватки национальных специалистов по некоторым разделам (в частности, истории древнего мира) высказано предложение о рассмотрении возможности привлечения к разработке соответствующих учебников иностранных экспертов;

- недооценка возрастных особенностей школьников.

В частности, высказывается мнение о чрезмерном акцентировании на археологии в рамках курса истории Казахстана для 5 класса (68 час).

По мнению автора, многие понятия археологии слишком сложны для детей 11-12 лет, могут вызвать у них отторжение истории как «трудного» предмета. Более оптимальной выглядит прежняя модель, предполагавшей 34 часа на историю древнего мира и еще 34 – на историю древнего Казахстана;

- недостаточная методическая проработка учебников, отсутствие должного уровня синхронизации истории с другими учебными дисциплинами, - литературой, географией;

- заслуживает внимания вывод ряда специалистов о незначительности (недостаточности) предусмотренного учебными программами времени для изучения периода Второй мировой и Великой Отечественной войн.

В целом полагаю, что хроническое состояние многих из вышеизложенных проблем национальных учебников связано с недооценкой (недопониманием) роли истории Казахстана в качестве одного из важнейших инструментов обеспечения информационной безопасности государства.

Соответственно, без изменения позиции заинтересованных сторон, - заказчика в лице государства в первую очередь, - повышение уровня качества наших учебников истории представляется маловероятным.

Список литературы

[1] Среди 28 респондентов 4 доктора наук, профессоры; 23 к.и.н., доценты, ассоциированные профессоры, доктор PhD.

[1] Шериязданов Б.Р. «Основные проблемные аспекты современной исторической науки», «Материалы международной научно-практической конференции «Историческая наука Казахстана в контексте современных наукометрических исследований», г.Нур-Султан, 2021г., с.174

[1] https://ihtika.ru/book/osveschenie-obschey-istorii-rossii-i-narodov-postsovetskih-stran-v-shkolnyh-uchebnikah-istorii-novyh-nezavisimyh-gosudar/text/229

[1] О нем упоминает А.В.Филиппов в статье «Школьная история и общественное мнение в постсоветских странах»,

[1] В.В.Ключарева «От Казахской ССР до «Независимого» Казахстана: учебник по истории как способ формирования национальной идентичности», «Исторические науки», № 2 (51), 2022г, с.101

[1] Д.О.Чураков «Учебник истории и «войны памяти» на постсоветском пространстве», «Преподаватель XXI век», 2013г., № 3.

[1] А.Грозин «Голод 1932, 1933г. в Казахстане: феномен мифологизации истории как составной части глобальной информационной войны», «Постсоветский материк», № 2017г., № 1 (13),с.116.

[1] В.В.Ковригин «Этноцентризм в казахских учебниках истории», «Психология образования в поликультурном пространстве», 2015г., № 2 (30), с.43

[1] Е.О.Петренко «Учебник истории как инструмент формирования национальной идентичности на постсоветском пространстве», «Вестник Пермского университета. Политология», 2011г., № 2 (14), с.

[1] Зубкова Е.Ю. «Универсальная история». На пути к новой концепции школьного историознания. // Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы. / Под ред. К. Аймермахера и Г. Бордюгова. М., 2002. с.100.

[1] Ю.В.Дружинина, Е.Ф.Бехтенова «Великая Отечественная война на страницах школьных учебников истории Республики Казахстан и Киргизской Республики», сборник материалов конференции «Великая Отечественная война в исторической памяти народа: изучение, интерпретация, уроки прошлого», Новосибриск, 21-22 сентября 2020г., с.456.

[1] Один из примеров некорректной формулировки, - в названии статьи В.В.Ковригина «Этноцентризм в казахских учебниках истории». Неужели автор не понимает разницы между понятиями «казахский» и «казахстанский»?

[1] А.О.Наумов «Историческая память о Великой Отечественной войне как ресурс «мягкой силы» современной России», «Известия Алтайского государственного университета», 2020г., № 6 (116), с.43

[1] Елисафенко М.К., Рявкина Д.А. «Великая Отечественная война на страницах школьных учебников Республики Казахстан», «Вестник социально-гуманитарного образования и науки», 2021г., № 2, с.65.

[1] В их числе статья кандидата исторических наук, старшего преподавателя кафедры истории Казахстана и мировой истории Южно-Казахстанского государственного педагогического института (г.Шымкент) Руяткиной Т.М. «Древность и средневековье в школьных учебниках Казахстана», журнал «Люди и тексты. Исторический альманах», 2014г., № 6.

[1] В.В.Ковригин «Этноцентризм в казахских учебниках истории»

[1] В качестве одного из таких примеров статья В.Ключаревой, считающей нормальным оформить кавычками слова «независимый Казахстан» в названии и тексте публикации.

[1] Д.О. Чураков «УЧЕБНИК ИСТОРИИ И «ВОЙНЫ ПАМЯТИ» НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ», «Преподаватель XXI век», 2013г., № 3-1, с.27

[1] «Токаев удивился низкому качеству учебников по истории», «Тенгриньюс», 26.01.2021г.

[1] «Путина удивило содержание российских учебников истории», «Лента.ру», 21.04.2021г.

[1] И.А.Савко «Роль археологии в школьном учебнике по истории Казахстана», материалы конференции «ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ МОДЕРНИЗАЦИИ РОССИЙСКОЙ ШКОЛЫ», Барнаул, 2022г.

[1] Мнение Зухры Бердигожиной, учительницы истории высшей категории, Алматы, Казахстан; Вестник «Воронцово поле», 2022 г., № 3.

[1] В таком ракурсе рассматривают вопрос Рахимбекова Ажар Кабдуловна («ПАМЯТЬ О ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ В НАУЧНО-ИСТОРИЧЕСКОМ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА», «Историко-педагогические чтения», 2020г., № 24, с.297), А.А. Галиев, А.Ж. Мырзахметова («Великая Отечественная война в политике памяти в Российской Федерации и Республике Казахстан», «Вестник Карагандинского университета», 2019г., № 2, с.27) и др.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИНФОРМОЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАЗАХСТАНА: РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ

Сергалиев Максот Хабибуллович,
к.ю.н., главный научный сотрудник,
Институт истории государства МОН РК (Астана)
sergaliev68@gmail.com

В контексте рассматриваемого вопроса считаю необходимым изложить причины обращения к проблеме информационной безопасности, а также напомнить некоторые аспекты ее правового обеспечения и практической реализации.

Важные изменения в мировой геополитике и существенные изменения в ситуации в Казахстане в последние годы сопровождаются глобальной трансформацией безопасности в целом. **В центральноазиатском регионе наблюдается изменение расстановки сил мировых и региональных игроков, сопровождающееся ужесточением информационного противостояния.**

Характер военно-политических конфликтов последнего времени убедительно подтверждает **резкое усиление роли информационного оружия**, масштабы и значение которого не уступают (а иногда, - и превосходят) возможности традиционных видов вооружения.

В этих условиях Казахстан все чаще сталкивается с внешними и внутренними информационными атаками, мощь и регулярность которых обусловливают необходимость принятия адекватных мер в сфере информационной безопасности, - именно с данным фактором связано наше обращение к этой проблеме.

В течение последнего года я проводил занятия с государственными служащими и обнаружил в этой среде весьма смутное представление об информационной безопасности. В большинстве случаев слушатели понимали ее как «нечто, связанное с компьютерами и локальными сетями», - к сожалению, это представление разделяют не только они.

Поэтому считаю необходимым напомнить о некоторых программных документах и понятиях в этой сфере, разрабатывавшихся в последние десятилетия.

Первая из них, - это созданная в соответствии со Стратегией национальной безопасности «Концепция информационной безопасности Республики Казахстан до 2016года», утвержденная указом президента РК № 174 от 14.11.2011г. (далее, - Концепция).

Как видно из названия, документ предусматривал срок реализации 5 лет, в течение которых предполагалось решение многих рассмотренных в ней проблем.

По нашему мнению, имевшая на момент разработки Концепции относительная стабильность как в международной обстановке, так и внутри Казахстана способствовали **оптимизму и завышенным ожиданиям создателей документа.**

Это заметно при их оценке ситуации, и, особенно, - в формулировании **ожидаемых результ**атов реализации Концепции к 2016 году, многие из изложенных проблем **сохраняют актуальность до настоящего времени.**

В частности, разработчики предполагали, что «результатам реализации Концепции будет достигнуто следующее:

1) развитие информационных технологий и телекоммуникаций;

2) будет обеспечено недопущение инцидентов, влекущих за собой несанкционированный доступ, потерю или искажение информации;

3) будет обеспечена ежегодная 100% аттестация государственных информационных систем по требованиям информационной безопасности;

4) уровень востребованности потребителями отечественной информационной продукции в 2012 году составит 35%, в 2013 году — 40%, в 2014 году — 45%, в 2015 — 50%, в 2016 — 55%;

5) доля отечественного контента в СМИ будет поддержана на уровне 50%;

6) увеличится доля граждан, имеющих доступ к сети Интернет, которая составит в 2012 году — 34,6%, в 2013 — 35,2%, в 2014 году — 35,8%, в 2015 году — 36%, в 2016 году — 36,6%;

7) к 2016 году уровень обеспечения устранения простоя информационных систем из-за проблем информационной безопасности сократится до 20 минут;

8) будет обеспечено производство отечественного компьютерного оборудования, комплектующих, периферийных устройств и программных продуктов;

9) повысится уровень инновационной активности промышленных предприятий;

10) будет усовершенствована нормативно-правовая база, регулирующая информационную сферу, в том числе в рамках международного сотрудничества;

11) будет совершенствована система кадрового обеспечения в области информационной безопасности и защиты государственных секретов.

На основе доступной информации среди перечисленных задач можно относительно объективно оценить состояние лишь шестой позиции (доступ граждан к интернету): по оценкам международного агентства Wunder Digital в 2023 году в Казахстане этот показатель равен 90,1%.

С другой стороны, несмотря на безусловно позитивный итог масштабов распространения интернета в нашем обществе, не следует забывать и об «обратном эффекте» этого явления. Речь о многократно возросших масштабах влияния (включая негативного) интернета на все категории общества, включая особо уязвимую молодежь со слабым информационным иммунитетом.

К достоинствам Концепции следует отнести анонсирование применяемого до настоящего времени понятийного аппарата. Напомню несколько из наиболее часто используемых терминов:

Информационная безопасность Республики Казахстан – состояние защищенности личности, общества и государства от внутренних и внешних информационных угроз, при котором обеспечиваются реализация конституционных прав и свобод человека и гражданина, достойные качество и уровень жизни граждан, суверенитет, территориальная целостность и устойчивое социально-экономическое развитие Республики Казахстан, оборона и безопасность государства.

Информационная безопасность страны рассматривается с двух взаимосвязанных аспектов: технического и социально-политического.

Технический аспект подразумевает обеспечение защиты национальных информационных ресурсов, информационных систем, информационно-телекоммуникационной инфраструктуры от неавторизованного доступа, использования, раскрытия, нарушения, изменения, прочтения, проверки, записи или уничтожения для обеспечения целостности, конфиденциальности и доступности информации.

Социально-политический аспект заключается в защите национального информационного пространства и систем распространения массовой информации от целенаправленного негативного информационного и организационного воздействия, могущего причинить ущерб национальным интересам Республики Казахстан.

Таким образом, именно в рамках социально-политического аспекта рассматриваются вопросы национальной идеи, контента СМИ, сфер культуры, спорта.

И, конечно, - образования, где особое место занимают гуманитарные науки (история в первую очередь).

В настоящей и последующих публикациях мы будем рассматривать преимущественным образом именно социально-политический аспект.

Ко времени, обозначенному в качестве срока реализации Концепции, в позиции государства происходят неоднозначные метаморфозы.

Логично было бы предположить, что власть поручит уполномоченному органу осуществить анализ текущего состояния информационной безопасности и определить на этой основе дальнейшие направления ее обеспечения.

Однако этого не произошло.

В июне 2017 года постановлением № 407 правительства РК была утверждена «Концепция кибербезопасности («Киберщит Казахстана»), - документ, рассматривающий исключительно технический аспект информационной безопасности.

Мне приходилось обсуждать этот вопрос с лицами, принимавшими участие в разработке Концепции (2011года). Показательно, что никто из них не смог внятно объяснить после завершения сроков ее действия в 2016 году причины отказа рассмотрения социально-политического аспекта информационной безопасности.

И тем более не было названо лицо, принявшее такое парадоксальное решение.

Таким образом, я затрудняюсь назвать документ, который бы до последнего времени определял в нашей стране основные направления обеспечения социально-политического аспекта информационной безопасности.

Конечно, Концепция 2011 года была далека от идеала.

Тем не менее, она давала представление о текущих проблемах (можно было понять, какие проблемы власть «видит», а какие, - нет) и предлагаемых государством вариантах их решения.

И именно поэтому понять отсутствие на протяжении нескольких лет такого документа после 2016 года затруднительно.

Лишь в конце 2022 года на сайте электронного правительства был представлен для рассмотрения проект Доктрины информационной безопасности, к организации работы над которой и содержанию сразу возник ряд вопросов.

Теоретически предложения и замечания по проекту мог внести каждый гражданин Казахстана.

Практически же это было затруднительно в силу нескольких причин.

Во-первых, круг создателей проекта Доктрины был неоправданно ограниченным.

Полагаем, что если не в состав рабочей группы, то как минимум в качестве экспертов, должны были привлекаться эксперты из СМИ, общественных объединений, научных структур, сфер культуры и образования и т.д. Практически обязательно участие в работе группы представителей силовых структур, имеющих отношение к обеспечению информационной безопасности.

Во-вторых, с учетом особой актуальности Доктрины, информационное обеспечение ее разработки в обществе было явно недостаточным. Многие потенциально заинтересованные в участии лица из вышеуказанных категорий были элементарно не осведомлены о такой возможности.

В-третьих, скажем откровенно, много ли граждан использует e-GOV кроме как для решения самых личных задач (сдачи деклараций, получения справок и пр.)?

Тем не менее, я оказался в числе рецензентов проекта, содержание моих замечаний и предложений заняло несколько страниц. Вот лишь некоторые из них:

«Существенные претензии по главе 2.2. «Особенности развития информационного пространства Республики Казахстан».

Она практически не рассматривает существующие проблемы информационной безопасности, что ставит под сомнение эффективность документа в целом.

Повод для этого возникает практически сразу с первого абзаца:

«В стране осуществляют свою деятельность более 5 тысяч средств массовой информации. При этом на протяжении последних лет национальное медиапространство претерпевает значительную трансформацию. В настоящее время перед отраслью медиа в Республике Казахстан стоят новые вызовы по развитию СМИ и массовых коммуникаций».

За внешней эффектной цифрой 5 тыс СМИ скрываются слабость этой сферы, неспособность эффективно противостоять деструктивному контенту и сохраняющееся негативное влияние иностранных СМИ, - об этом вообще не говорится!

Зато предлагается «особое внимание необходимо уделить задачам обеспечения доступности информации и повышения доверия общества к СМИ», - каким образом общество будет доверять СМИ, не удовлетворяющим его актуальные потребности?

* * *

Еще пример: при рассмотрении печатных СМИ разработчики проекта сообщают, что их потребляют **9%** наших граждан.

Признавая, что «региональные телеканалы не пользуется популярностью среди населения», ни словом не упоминают о существовании аналогичной проблемы в печатных СМИ, финансируемых из государственного бюджета.

При этом непонятно, осведомлены ли авторы документа о практически нулевой эффективности большинства казахстанских т.н. общественно-политических изданий (как на государственном, так и на русском языках)?

Знают ли они о том, что наши госслужащие и работники бюджетных организаций несут на себе ежегодное бремя подписки на эти газеты, которые никто не читает?

Понимают ли, что редакции этих изданий фактически вросли в бюрократический аппарат, привыкли к гарантированному финансированию независимо от содержания контента?

Между тем, несмотря на очевидность их хронической малоэффективности, государство продолжает затрачивать огромные средства на их содержание. Почему, зачем?

Согласен, что «в дальнейшем необходимо изменить подходы работы на рынке печатных изданий, рассмотреть механизмы государственной поддержки».

Полагаю, что общество заинтересовано в получении информации о планах по коррекции этой работы.

Главу 2 завершает аккуратный вывод о существовании «некоторой уязвимости отечественной информационной среды от внешнего деструктивного воздействия».

Такие оценки явно не соответствуют реальным условиям. Уязвимость не «некоторая», а как минимум «существенная».

* * *

В главе 3.4 в числе цементирующих общество факторов упомянута история.

Именно упомянута, далее о ней ни слова.

Между тем, именно история как наука и образовательная дисциплина содержит огромный потенциал для консолидации общества, формирования и развития патриотизма, обеспечения информационной безопасности.

Парадоксальна ситуация, когда в казахстанской школе этот учебный предмет превратился в один из самых скучных и непопулярных. О качестве отечественных учебников истории не высказывался только самый ленивый член общества. В вузах самостоятельные исторические факультеты сокращаются, - так же, как и число историков.

Кто будет профессионально защищать страну от регулярных информационных нападок в исторической сфере? Когда наконец-то наука получит достойное финансирование, условия для развития? В конце концов, хотя бы для решения одной из самых актуальных задач, - создания качественных учебников для школ и вузов?

В данном контексте существование этого пробела в проекте Доктрины представляется труднообъяснимым и подлежащим исправлению.

Напомню, что в соответствии с логикой и вышеупомянутыми «Правилами…» структура доктрины должна содержать анализ текущей ситуации, который, в свою очередь, предполагает выявление проблемных аспектов.

Эта задача в представленном к рассмотрению проекте, по моему мнению, была решена явно не эффективно.

Последствием этого могут стать разработка малоэффективных мер и декларативный характер документа в целом, - в итоге мы будем иметь сохранение и усугубление в Казахстане проблем информационной безопасности».

Следует признать: реакция на мои замечания и предложения была. Через некоторое время после их размещения позвонила девушка, сообщившая о том, что разработчики согласны со всеми моими замечаниями, которые будут обязательно учтены.

Посчитав, что такой ответ должен меня полностью удовлетворить, собеседница немедленно отключилась.

Я же остался в недоумении.

По моему мнению, проект был явно «сырым», требующим серьезной доработки. И почему авторы проекта «согласны» со всеми замечаниями, не отстаивают свою правоту?

В общем, эти и другие возникшие при рассмотрении проекта Доктрины вопроса остались без ответа.

В марте 2023 года СМИ сообщили об утверждении президентом РК К.Токаевым Информационной доктрины Республики Казахстан.

Обратите внимание: проект Доктрины информационной безопасности трансформировался в Информационную доктрину РК, т.е. сфера ее направленности заметно сузилась.

Заявленное в Доктрине «взаимодействие государства и общества в вопросах обеспечения доминирования в отечественном информационном пространстве» (п.6 раздела 3.3.1) в реальных условиях зачастую имеет декларативный характер.

В качестве подтверждения этого – ряд противоречий, неточностей и явных пробелов в содержании документа.

Например, в заключительном абзаце раздела 1 сообщается, что обеспечение информационной безопасности страны является ключевым направлением реализации доктрины.

Однако далее, в начале раздела 3 указывается, что обеспечение информационной безопасности является целью, - т.е. разработчики проекта не понимают разницы между направлением и целью?

Возникают вопросы по корректности содержания, точности формулировок.

В частности, авторы Доктрины считают, что «высокоактуальным является вопрос влияния казахоязычных информационных ресурсов на формирование национального сознания» (раздел 2 «Анализ текущей ситуации»). Непонятен смысл такого акцентирования, - разве русскоязычные информационные ресурсы Казахстана не должны способствовать формированию национального сознания?

В этом же разделе утверждается, что телевидение и радио остаются одними из самых влиятельных источников информации с самой широкой аудиторией (пп1).

Однако далее в пп3 сообщается, что социальные сети стали основным источником информации как минимум для половины населения страны, - нет ли противоречия между этими двумя оценками?

Примечательно, что текст анализа текущей ситуации легко разместился на 2 листах А4 (!!!), при этом его положения имеют преимущественно декларативный характер, не подкрепленный желательной статистикой и фактами.

Перечень замечаний и предложений можно было продолжать, но это уже не имеет особого смысла, - Доктрина уже утверждена.

Тем не менее, считаю необходимым обратить внимание на следующее:

- слабым местом Доктрины является отсутствие системности, абстрагированный характер значительной части положений, порождающий их двусмысленное понимание.

Несмотря на то, что предметом рассмотрения Доктрины был преимущественно социально-политический аспект информационной безопасности, некоторые его важные компоненты буквально «выпали» из поля зрения авторов.

Справедливо подчеркнув «возрастание спроса на формирование целостной системы общенациональных ценностей и политико-социального мировоззрения, особенно в условиях исторической турбулентности» (раздел 1), авторы практически ничего не сказали о сфере образования, науки и культуры.

Неужели требуется объяснять, что формирование общественного мировоззрения вне этих сфер невозможно?

Еще разработчики Доктрины делают обоснованный вывод о необходимости эффективных механизмов сдерживания внешнего информационного влияния (пп.3.3). Опять возникает логичный вопрос: каким образом можно такой механизм создать без привлечения специалистов из указанных сфер и силовых структур?

В целом, как представляется, авторы документа имеют слабое представление об алгоритме подготовки программных документов, основанном на анализе проблемы.

Именно на основе анализа, к которому должны привлекаться эксперты из разных сфер (в нашем случае, - СМИ, наука, образование, культура, общественные объединения, силовые структуры и др.) определяются цели, формулируются задачи и необходимые для их решения мероприятия, конкретизируются требуемые ресурсы;

- текст доктрины изобилует множеством терминов, точное значение которых авторы решили не раскрывать, хотя соответствующие Правила это позволяют.

Например, в тексте 22 раза использовано понятие «информационное пространство», имеющее несколько значений.

Еще пример: авторы заявили о «необходимости повышения конкурентоспособности отечественной информационной продукции», но забыли сообщить, что емкий термин «информационная продукция» включает в себя в том числе, например, учебники;

- предположительно на качестве Доктрины сказалась ограниченность выделенного на его разработку времени.

Между тем, добротный продукт не может быть создан «на бегу», - это как раз тот случай, когда лучше «семь раз отмерить». Поспешность в вопросе создания программных документов чревата ошибками в реализации последующих планов, нерациональным использованием ресурсов, и, в конечном итоге, - усилением рисков информационной безопасности Казахстана.

Понимаю, что наука должна быть аполитична. И тем не менее, считаю необходимым напомнить: новейшей истории известны примеры трагических последствий недооценки государством социально-политического аспекта.

В частности, полагаю, что «Крымская весна» 2014 года и последовавшие события на Донбассе не в последнюю очередь стали возможными вследствие хронического игнорирования Киевом проблемы развития национальной идентичности населения этих регионов. Подавляющее большинство жителей Крыма поддержало присоединение полуострова к России, на сторону которой перешли и десятки тысяч (!!!) проходивших там службу силовиков.

Следует признать: в этих условиях Киев сделал адекватные выводы и в течение ряда лет предпринимал ряд важных мер, позволивших принципиально изменить расстановку сил на идеологическом фронте к началу войны в феврале 2022 года.

С другой стороны, как не парадоксально, в силу различных причин Москва «не заметила» эти важные изменения в общественном сознании украинцев и вынуждена была приспосабливаться к ним уже непосредственно в ходе боевых действий.

Возвращаясь к рассматриваемому вопросу, в качестве предложений представляются следующие:

1. Вернуться к разработке полноценного проекта Доктрины информационной безопасности, предусматривающей рассмотрение ее социально-политического аспекта (в том числе, - исторической науки).

В случае положительного решения вопроса полномочному органу следует создать рабочую группу с привлечением экспертов из заинтересованных государственных органов (включая силовиков), научных структур, общественных объединений, СМИ.

2. Академии государственного управления при Президенте РК разработать спецкурс по подготовке специалистов информационно-идеологической работы («информационных бойцов»), к созданию и реализации проекта привлечь экспертов из вышеуказанных сфер (науки, культуры, образования, СМИ, силовых структур и т.д.)

Список литературы

[1] Т.Мармонтова, А.Тажибаев «Социальные сети 2023: как сильно политизирован казахстанский сектор Интернета?», https://nicrus.ru/analytics/socialnie-seti-2023-kak-silno-politizirovan-kazahstanskiy-sektor-interneta/

[1] На следующий год после утверждения Концепции был принят Закон РК № 527-IV от 06.01.2012г. «О национальной безопасности Республики Казахстан», в котором также раскрывались отдельные аспекты информационной безопасности.

[1] Указ президента РК № 145 от 20.03.2023г. «Об утверждении Информационной доктрины Республики Казахстан».

ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА В 90-ЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА

Султанов С.А., к.полит.н., ассоциированный профессор
Карагандинский университет им. Академика Е.А.Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда,
E-mail: sultanovser999@mail.ru

Исследование становления и развития политической системы Казахстана после обретения независимости – это одно из новейших направлений современной отечественной политологии. В статье выработан политологический подход к исследованию реформирования политической системы и институтов государства, как и почему происходит трансформация данных политических институтов, каков механизм их возникновения и каким закономерностям он отвечает, исследован характер и качественный уровень их взаимоотношений. В ходе анализа выявляются общие направления в русле мировых тенденций в сфере перехода и выбора дальнейшего пути после обретения независимости.

Проблема обновления, трансформации, поиска новых форм государственного и политического устройства встала в конце 80-х в начале 90-х гг. XX века, перед большинством государств, считавшихся ранее частью мировой социалистической системы и некогда единого союза. В результате появилась группа новых независимых государств, где при сохранении прежних границ и государственной целостности произошли перемены и был практически полностью изменён политический строй, основные принципы функционирования системы организации государственной власти.

Для политической науки и практики трансформация политической системы Казахстана и институтов, после обретения независимости, несмотря на видимый интерес, остаётся сравнительно новой и малоисследованной темой, в которой сложности закономерного порядка дополняются в данном исследовании спецификой конкретно - исторического анализа с общемировыми подходами. Проблема конкретно- исторического анализа в исследовании становления институтов государства в Казахстане в постсоветский период наиболее актуальна и занимает важное место в политических теориях и которая характеризуется, в свою очередь, сложностью и противоречивостью развития самих политических процессов.

В силу этого, эффективность проводимых политических реформ во многом зависит от учёта мировых факторов и политической действительности того сложного времени, когда перед страной стоял нелёгкий выбор. И конечно, выбор был за демократическим государством. На протяжении большей части XX столетия, особенно после второй мировой войны, демократия воспринимается уже не в качестве альтернативы античному полюсу или «старому порядку», а в качестве теоретически универсальной, хотя практически и ограниченной некими культурными границами формы политического устройства. Она предполагает участие широких слоев населения в определении (прежде всего путем выборов и референдумов) состава правительства, депутатского корпуса и характера политики. Главными же врагами демократии во всех ее проявлениях становится уже не монархия и олигархия, а формальность и нестабильность самой демократии.

Как мы знаем, распространение демократических принципов по всему миру, дало много новой информации для политологов и государственных деятелей. Такие видные западные политологи и обществоведы как: Поппер К., Алмонд Г. и Вербе С., Лейпхарт А., Арон Р., Чарлз Ф.Эндрейн, Дэвид Е.Эптер, Ортега-и-Гассет, Бжезинский З., Джилас М., Даль Р., Де Голь Ш., Ротстайн Б., Закария Ф., Фукуяма Ф., Барбер Д., Пшеворский А., Дарендорф Р., Белл Д., Линц Д., Липсет С., Хубнер Е., Бирч А., О'Доннел, Сю Р., Паренти М., Хантингтон С., Даймонд Л. и др. внесли неоценимый вклад в изучение общетеоретических проблем развития демократии, представительства, форм власти и политических систем, переходов этих систем из одного состояния в другое и т.д. Вообще можно сказать, что за полтора столетия главная тема, связанная

с демократией, ее принципами, сменилась и данную перемену констатировал Поппер К., который отмечал, что: «Сегодня – имеют место не оправдания идеи демократии с помощью этических, богословских, философских построений или аргументов здравого смысла, а озабоченность ее хрупкостью и поиски способов ее укрепления» [1].

Демократический режим вполне может существовать с фрагментами более или менее «закрытого» в терминологии Поппера общества, интегрируя их политически, причем демократические государства могут различаться по степени присутствия в них таких фрагментов. В этом тезисе – суть одного из важнейших политологических открытий принадлежащий американским исследователям Г.Алмонду и С.Вербе, которые отмечали, что любое общество неоднородно, а национальные сообщества слишком не похожи друг на друга, чтобы можно было забыть о разном восприятии одних и тех же демократических институтов, о различающихся реакциях на них, о всевозможных формах использования данных институтов [2].

Предлагая свою концепцию «гражданской культуры», в которой были приняты заимствования из идеи эпохи Просвещения и либеральной политической теории «рационально-действенная» модель демократического гражданства. Алмонд и Вебер доказывали, что стабильная демократия становится возможной лишь тогда, когда она соединяется с такими своими противоположностями, как пассивность, вера, почтительное отношение к власти и компетентности. Это в свою очередь приводило к концепции смешанного правления, где власти избираются на основе демократической процедуры, по законам, в основе которых чаще всего лежит формальное понимание разделения властей.

В своей известной работе «Демократия в многосоставных обществах» Лейпхарт А. проводит стержневую мысль о том, что демократия как политический строй более или менее нейтральна по отношению к «западности» или «не западности» своего субстрата [3]. Также Лейпхарт А. выявляет демократические сообщества, чья многосистемность закреплена в самих институтах. Известный политолог Р.Даль выдвинул пять благоприятных условий для развития демократических институтов: а) контроль над армией и полицией, осуществляемый выборными должностными лицами; б) демократические убеждения и политическая культура; в) отсутствие сильной зависимости от иностранной державы, враждебной демократии; г) современная рыночная экономика и общество; д) слабо выраженный суб-культурный плюрализм [4].

В последнее время в связи с переходом многих стран из одного политического состояния в другое, в частности в странах «третьей волны демократизации», появилось множество «транзитных» концепций. В частности Даймонд Л. рассуждает о неопределенности процесса политического транзита, основываясь на опыте стран так называемых «навязанных демократией» [5]. Также он говорит об опасностях псевдо демократий и о необходимости в этой связи консолидированной демократии.

В книге профессора Эндрейн Чарлз Ф. дан скрупулезный анализ всего многообразия существующих на земле политических систем. Он не только сравнил различные политические системы, выявил общее и особенно в их функционировании, но и рассмотрел роль элит, групп и отдельных индивидов в проведении политического курса. Наше же внимание было обращено на один из аспектов политических систем – мобилизационный [6].

Анализируя проблему политической трансформации переходного общества во взаимосвязи с институтами представительной демократии, партийным плюрализмом и развитием в этой связи гражданским обществом мы стремились, насколько возможно, учесть оценки, исследования, труды и принципиальные соображения в этих вопросах ученых стран СНГ, прежде всего Российской Федерации. В этом контексте обращают на себя внимание такие исследователи как: Бирюков Н.И. и Сергеев В.Н., Бурлацкий Ф.М., Ворожейкина Т.Е., Галкин А., Гаджиев К.С., Загладин Н.В., Зубов А.Б., Мигранян А., Медушевский А.Н., Красин Ю.А., Панарин А.С., Фарукшин М.Х., Холодковский К.Г., и др.

В казахстанской политической науке также активно разрабатывается проблематика, связанная с исследованием политических систем и изменений, происходящих в них в период трансформации, взаимоотношения государства и гражданского общества. Это такие известные учёные-политологи, как: Ашимбаев М.А., Абсаттаров Р.Б., Балгимбаев А.С., Бакаев Л.К., Джунусов А.М., Дьяченко С.А., Ертысбаев Е.К., Ишмухамедов А.Ш., Курмангали А.К., Машан М.С., Медеуова Д.Т., Нарматов С.З., Нысанбаев А.Н., Нугманова К.Ж., Романова Н.В., Садыков Т.С., Сарсенбаев Т.С., Татимов М.Б., и др. Большинство вышеуказанных авторов отмечают, что с политической системой связано развитие политических процессов, включающих институционализацию власти, характер политического участия и политических отношений. Их

работы – это важный источник интересных идей, гипотез, прогнозов и т.д., которые позволили выработать ряд оригинальных подходов, имеющих своё значение и по сей день.

Ключевым в определении научной новизны настоящей статьи явилось то, что впервые комплексно изучаются закономерности и характер реформирования политической системы в РК, после обретения независимости. На основе теоретического анализа осуществлена разработка соответствующей концептуальной структуры и понятийного аппарата с учётом реалий сегодняшнего дня. В основу научной статьи легли главным образом историко-методологический, историко-философский, институциональный и системный подходы. Был использован и синергетический подход для анализа развала советской политической системы и государства, общенаучные методы (анализ и синтез, индукция и дедукция, моделирование и прогнозирование и др.), собственно политологические принципы и методы познания общественных явлений, включая ценностный и функциональный методы, политико-культурный метод, приемы и методы сравнительной политологии и пр.

Наряду с общепризнанными в мировой политической науке методологическими и теоретическими подходами, широко использован имеющийся отечественный материал по проблемам трансформации казахстанского общества переходного периода, тенденциям развития современных политических систем в демократическом ключе.

После обретения независимости в Казахстане красной нитью проходит борьба представительной власти и исполнительной, во главе с Президентом. Вопреки распространённому тогда мнению, Советы не стали органами демократической власти и социального контроля на местах. После ликвидации партийной монополии на политическую власть консолидация новой элиты в Казахстане, как и в других республиках, приобретала характер двоевластия. На одной стороне – вокруг Верховного Совета и всей вертикали советских учреждений на местах – сторонники советского образа жизни с его чётко действующими политическими институтами, а на другой – вокруг Президента – сторонники политических и экономических реформ, которые ещё не чётко представляли какими будут их последствия.

Борьба Верховного Совета в лице С. Абдильдина и исполнительной власти в лице Н. Назарбаева носила принципиальный характер. Речь шла о столкновении двух концепций политических преобразований, форм организации власти, а также методов проведения реформ. Смысл этого конфликта состоял в столкновении двух политических течений за решающую роль в процессе передела власти и собственности. Скрытое противостояние областных глав администраций и председателей местных Советов стала очевидной. Постоянное выяснение отношений, «кто главнее», стало откровенно лихорадить весь государственный механизм.

Ещё не оформившийся институт президентства, стал давать серьёзные сбои. Многочисленные дебаты в Парламенте относительно государственного устройства показывали, что большинство депутатов сами не могут разобраться в сущности разделения властей с чётко обозначенной сферой ответственности, каждой из них. Кроме того, существовали противоречия между освобождённой частью депутатского корпуса (около 60 депутатов) и остальными 300 –ми депутатами (директорским корпусом, чиновники всех уровней), приезжавшими периодически на сессии Верховного Совета. Конечно, деятельность Верховного Совета 12-го созыва (апрель 1990 - декабрь 1993г.) в процессе демократизации трудно переоценить. К тому же, помимо главных законов, им был принято более 250 законов открывших путь для рыночных и демократических реформ.

Как известно реформы – это перманентный процесс, где эффективно развивающееся законодательство, крайне необходимо. Конечно, противостояние между двумя ветвями власти не выходило за рамки конституционного развития страны. И как пишет известный юрист С. З. Зиманов: «Я не помню ни одного случая, когда Верховный Совет не соглашался бы с Президентом в обсуждении выдвигаемых им вопросов и принятии по ним решений, в целом его удовлетворяющих» [7, С.125]. Но это ещё не означало отсутствие разногласий. Относительная стабильность в отношениях между Парламентом и президентом заметно стала изменятся по мере нарастания конституционного и государственного кризиса в России, где началась открытая борьба Верховного Совет РФ с Президентом России Б. Ельциным. Ситуация в России, не могла не отразится на политической обстановке в Казахстане, как на кануне так и после падения « Белого дома», выборов в Федеральное

собрание России, а также возникших дебатов вокруг новой Конституции Российской Федерации.

Все эти события существенным образом отразились на внутренней политической жизни Республики Казахстан и ускорили процесс самороспуска Парламента. После обстрела танками «Белого дома», где заседал Верховный Совет РФ, судьба казахстанского парламента была предрешена. «По мере нашего движения к рыночной экономике и к демократии всё больше обнаруживались отсталость и несоответствие Советской власти. Это противостояние рано или поздно должно было найти своё разрешение» - так говорил Н. Назарбаев на последнем заседании Верховного Совета РК 13 декабря 1993 года, и где казахстанский парламент, объявил о своём самороспуске.

Самороспуск Верховного Совета РК 12-го созыва был расценён многими аналитиками, как откровенное давление исполнительной власти на представительную. К тому же в Конституции 1993 года не было механизма досрочного роспуска Парламента. По мнению С. Абдильдина (в то время председателя Верховного Совета 12-го созыва), одной из немаловажных причин в обострении отношений между Президентом и Верховным Советом РК: « было несогласие депутатов во главе со спикером проводить конституционные реформы, изменить структуру самого парламента (на двухпалатный или однопалатный), определить прерогативу в контроле финансовой политики государства в пользу исполнительной власти» [8, С.140].

По нашему мнению не стоит видеть основную причину в самороспуске Парламента, только одним противостоянием исполнительной и представительной властей, т. е внутриполитическим конфликтом. Не надо забывать и об экономической составляющей конфликта. Тем более президент Казахстана Н. Назарбаев объявил курс рыночных преобразований в экономике страны. Сама идеология реформ, выработанная на спех в конце ноября – декабря 1991 года, свелась – во многом неожиданно и для избирателей, и для депутатов – к следующему: «шоковая» либерализация цен, предшествующая приватизации предприятий, в сочетании с жёсткой монетаристской и фискальной политикой, поставившей предприятия и учреждения в исключительно тяжёлые налоговые условия (например: предусматривалось изъятие до 90% прибыли). Конечно идея такого подхода, пропагандировавшая рядом западных экономистов, была достаточно ясной – сдержать чрезмерный рост цен, «сжав» денежную массу и изымая сверхприбыли предприятий – монополистов.

Но уже первые три месяца реформ показали невиданный экономический кризис – с ростом цен в десятки раз, только за первые месяцы реформ, что в свою очередь спровоцировало кризис взаимных неплатежей предприятий, которые в одночасье лишились практически всех оборотных средств, в связи с обвальным обесценением рубля. В течение нескольких недель инфляция «проглотила» все сбережения населения, уничтожив саму возможность приватизации в интересах основной его массы и лишив народное хозяйство потенциальных инвестиций из внутренних источников. От реформ в сельском хозяйстве, - сократилось втрое поголовье скота, резко упала урожайность, были поделены, растащены и разворованы имущество колхозов и совхозов, что привело к упадку некогда богатых хозяйств и обнищанию сельского населения. Реформа сопровождалась сокращением финансирования в сферах образования, науки и культуры в таком масштабе (примерно – в 10 раз), которое сразу поставило их на грань уничтожения. Резко сократился уровень социальной защиты населения и медицинского обслуживания, что повлекло за собой рост смертности и снижения средней продолжительности жизни.

В начальный период формирования рыночных преобразований, роль Парламента должна была быть решающей, так как только открытое, гласное обсуждение «процедур» рыночной деятельности может создать в отношении них, необходимый общественный консенсус. Вместо этого казахстанский парламент занимался политическим строительством и борьбой за влияние в государстве с исполнительной властью и Президентом. Как известно после самороспуска Верховного Совета РК 12-го (8 декабря 1993г.), были объявлены выборы в новый парламент на 7 марта 1994года. В этом промежутке времени полностью доминирует исполнительная власть. Большинство депутатов предлагали, чтобы до назначенных выборов, Верховный Совет функционировал и под его контролем состоялась избирательная компания и непосредственно процедура проведения выборов. Но исполнительная власть не пошла на этот шаг. Более того состав Центральной избирательной

комиссии и территориальных участковых комиссий, формировался под строгим контролем исполнительной власти в центре и на местах.

В комиссии входили люди, которые были лояльны к власти и проводимому курсу реформ. К тому же по президентскому списку предлагалось 40 депутатов из 177. Тем самым Президент хотел обеспечить себе поддержку в лице представительной власти. Но, Н. Назарбаев и его окружение столкнулись с общей постсоветской проблемой, а именно: резким противоречием между жёстко либерально – экономической реформой и наличием большинства электората, противостоящим и не принимающим радикальные рыночные преобразования. Например, в первые дни работы нового Парламента (20 мая 1994г.), большая группа депутатов (около 40 человек) выступила с заявлением о том, что Верховному Совету следует: «…воздержаться от внесения изменений в законодательство Республики Казахстан по инициативе Президента, Кабинета Министров.» [9].

Одновременно было выражено недоверие Правительству С. Терещенко. В этой связи «…Президент Назарбаев был вынужден лично приезжать на заседания парламента с тем, чтобы убедить в неправильности подобных требований» [10, С.359]. Так же « известен факт группового обращения членов правительства во главе с премьер – министром С. А. Терещенко к Президенту республики о невозможности дальнейшего контакта с Парламентом из – за систематических оскорбительных выступлений ряда депутатов в адрес руководства высшей исполнительной власти» [7, С.221]. Работа Парламента «в одном режиме» с правительством не получилась. Глубоким кризисом были охвачены и высшие структуры судебной власти. Независимые высшие суды (Верховный, Высший арбитражный, Конституционный), созданный по аналогии с Российскими судами, на казахстанской почве явно не прижились. Они внесли лишь разлад в систему судебной власти и сами перестали считаться с законностью.

Всё это говорило о том, что Казахстан, да и другие постсоветские страны, не имели опыта строительства нации – государства одновременно с конструированием демократии и не сталкивались прежде с такими институтами как многопартийность, оппозиция, плюрализм мнений, свободные СМИ и т.д. В результате – выборы проводятся, существует свобода слова и собраний, соблюдаются права, активно действуют партии, в какой-то мере соблюдаются демократические процедуры но приемлемые и предсказуемые демократические формы полностью не выкристаллизовываются, развивается бюрократическая реставрация в центре и на местах, усиливается всевластие чиновников. На фоне беспрецедентного ослабления роли государства, во всех сферах общественно – политической жизни, одновременно осуществляется либерализация и демократизация общества.

Вполне закономерно, что Казахстан начал преобразования своих политических институтов с усиления исполнительной вертикали власти, ярким воплощением чего стало, установление президентской формы правления. В этих условиях, когда одновременно проводится модернизация и демократизация политической системы, именно государство является единственным ценным национальным достоянием, гарантирующим демократические преобразования после демонтажа коммунистической системы. И это отнюдь не случайно. Ведь мировой опыт успешных модернизаций показывает, что оптимальной формой политической надстройки в период становления капитализма является централизация государственной власти. «В обществе, состоящем из антагонистических социальных сил, предельная концентрация государственной власти в руках правящей верхушки, чаще всего персонифицированной в одном человеке, в известном смысле объективно обусловлена в период глобальных перемен структурного характера» [12]. Вопрос о необходимости внедрения в процессе модернизации в общественную конструкцию восточных стран западных политических институтов вызывал достаточно много споров.

В этой связи, в Казахстане противостояние между представительной ветвью власти и исполнительной вертикали во главе с президентом, закончилось тем, что Н. Назарбаев подписал Указ о роспуске Парламента 11 марта 1995 года сославшись на решение Конституционного Суда – «О не легитимности Парламента». Как нам видится, на этой дате заканчивается период подлинной демократии, когда представительные органы имели реальные рычаги в политической системе страны. Конечно, строительство подлинной демократии – это долгий и трудный процесс. На этом пути само общество должно «созреть» до демократической культуры. В Азии авторитет морально – нравственных установок и принципов всегда был выше авторитета права. А потому власть здесь всегда почитается выше закона, обладание

ею даёт привилегию не подконтрольности закону. Отсюда возрастает роль исполнительной власти как консолидирующего начала не только внутри общества, но и в отношениях с другими государствами. Таким образом, осуществилась главная опасность для демократизации политической системы Казахстана – это сползание к авторитаризму, замешанной на национально-патриотической риторике. Правящая элита не дает должного отпора идеологии и практикам этноцентризма (когда все внимание принадлежит одной нации). Этноцентристы же зациклились на прошлом, не знают настоящего и не думают о будущем.

Список литературы

Popper K. The Open Society and its Enemies Revisited //Economist. April. –1988.- April.- P.26-30.
Almond G., Verba S. The Civic Culture Revisited. – Boston: 1980.- P.13-26.
Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование // Пер. с англ. Под ред. А.М.Салмина, Г.В.Каменской. – М.: Аспект Пресс, 1997. –С.74-75.
Даль Р. О демократии. – М.: Аспект -Пресс, 2000.- 208с.
Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // Полис. –М.,1999.- №1. – С.24.
Эндрейн, Чарлз Ф. Сравнительный анализ политических систем.-М.: АспектПресс. 2000. – 320с.
Зиманов З.С. Конституция и Парламент Республики Казахстан. – Алматы: Жетты Жаргы, 1996. – 352с.
Абдильдин С. А. Парламент Казахстана: от Союза к государственности. – Алматы: Казахстан, 1993. – 179с.
Заявление группы депутатов Верховного Совета РК //Егемен Казахстан. - 1995. - №146. -С. 2.
Ертысбаев Е. Казахстан и Назарбаев: логика перемен. – Астана: Елорда, 2001. - 576с.
Констан Б. О свободе у древних в её сравнении со свободой у современных людей // Полис. – М., 1993.-№2.- С.97 – 106.
Шин И. А. Новые индустриальные страны // Политические исследования. – 1992.- № 1.- С.28.
Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. /Политическая наука: новые направления. - М.: ВекXX и Мир, 1999. – 290с.
Хазанов А. М. Постоталитарные общества Центральной Азии.
Государство и Общество в странах постсоветского Востока: история современность, перспективы / / Материалы международной конференции. - Алматы 1999. - С. 96-97.

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ НЕГІЗІНДЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ

Тарыбаева А.К., Тұтқыш А. Ж.
педагогика ғылымдарының магистрлері
«Н.Нұрмақов атындағы мамандандырылған мектеп-лицей-интернаты»
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Қазіргі білім беру жүйесі өзінің негізгі бағыттарының бірі ретінде функционалдық сауаттылыққа көп көңіл бөледі. Функционалдық сауаттылық күнделікті өмірде және практикалық жағдайларда қажет. Негізгі ұғымдарды оқу, жазу және түсіну қабілетін білдіреді.

Осылайша, функционалдық сауаттылық заманауи білім берудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені ол оқушыларға табысқа жету үшін қажетті негізгі дағдыларды береді. Күшті сауаттылық дағдыларын дамыта отырып, оқушылар тиімді қарым-қатынас жасауға, мәселелерді шешуге және әртүрлі жағдайларда негізделген шешімдер қабылдауға қабілетті болады.

Гуманитарлық пәндерде оқушыларға жас ерекшелігіне, бағдарламаға сай жүйелі білім бере отырып, ғылыми көзқарастарын қалыптастырып, өз бетінше жұмыс жасай алуға, саралай, тұжырымдай білуге үйретіп, шығармашылыққа баулу – әр мұғалімнің міндеті. Оларды жүзеге асыру үшін оқытудың қазіргі технологияларын тиімді пайдалануға болады. Қазіргі заман өркениет дамуының кезеңі, ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дамуының кезеңі. Жаңа кезеңге жаңа білім беру жүйесі, жаңа оқыту жүйесі және білім беру үлгісі сай келуі тиіс.

Цифрлық гуманитарлық терминін қолдану қолайлы, алайда адамдарды жаңылыстыруы мүмкін, себебі аталған термин блог, онлайн форматтағы кітапхана каталогтары, күрделі дерекқор, цифрлық мәтін, қозғалмалы және козғалмайтын суреттер жиынтығы мен веб-сайттар сияқты

әртүрлі құбылыстарды қамтиды. Цифрлық әлемнің негізінде жатқан жеке тұлғалар, топтар, ұйымдар мен мамандықтардың әртүрлі және күрделі байланысы туралы ойланған жөн. Цифрлық технологияны қолдануды үйрету, оны қаржыландыру және тарихшыларға пайдалануға ұсынатын материалдарды құрастыратын мамандардың қызығушылықтарын да қарастыруымыз керек [1, 207-208 б.].

Л. Джорданованың зерттеуінше цифрлық гуманитарлыққа енгізілген машықтар мен әдістердің ауқымы бұл саланың қолдану тәсіліне ықпал ететін мамандандыру формалары арқылы сипатталатынын көрсетеді. Оқытушылар- түрлі машықтарға ие мамандар, санаулы мамандар ғана бағдарламалық жасақтауды меңгерген.

Жаңартылған білім бағдарламасының мазмұнына сай жазылған А.Қ. Әлімовтың «Интербелсенді оқыту әдістемесін мектепте қолдану» [2] және «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ұсынған «Мұғалімге арналған нұсқаулық» [3] әдістемелерінде орта мектепте оқытудың негізгі ұсыныстары мен интербелсенді, инновациялық оқыту технологиялары жан-жақты талданып, зерттелген.

Функционалдық сауаттылық» ұғымы алғаш рет өткен ғасырдың 60-шы жылдары ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды және кейіннен зерттеушілердің қолдануына енді. Функционалдық сауаттылық, кеңінен алғанда, білім берудің (бірінші кезекте жалпы білім беруді) көп жоспарлы адамзат қызметімен байланысын біріктіретін тұлғаның әлеуметтік бағдарлану тәсілі ретінде түсіндіріледі. Қазіргі тез құбылмалы әлемде функционалдық сауаттылық адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсенді қатысуына, сондай-ақ өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық факторлардың біріне айналуда.

Сонымен Функционалдық сауаттылығы дегеніміз- адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына, жасына қарамай ілесіп отыруы, адамның мамандығына , жасына қарамай үнемі білімін жетілдіріп отыруы. Ондағы басты мақсат жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның әлемде әлеуметтік бейімделуі болып табылады. Яғни, оқушылардың мектепте алған білімдерін өмірде тиімді қолдануына үйрету. Мұндағы басшылыққа алынатын сапалар:

-белсенділік
-шығармашылық тұрғыда ойлау
-шешім қабылдай алу
-өз кәсібін дұрыс таңдай алу
-өмір бойы білім алуға дайын тұруы болып табылады.

Бұл функционалдық дағдылар мектеп қабырғасында қалыптасады.

Функционалды сауатты адам — қоғамның құндылықтарына сәйкес, қоғамдық ақуалдың қалыптасқан мүдделеріне қарай әрекет етеді. Бүгінгі күнге қажетті мамандықты таңдап дұрыс шешім қабылдап, заманауи ақпараттық технологиялардың тілін біліп кез келген әлеуметтік ортаға бейімделеді. Осы тұрғыда функционалды сауатты адамның негізгі белгілерін тұжырымдауға болады: қоғамдық ортада өмір сүре білетін, тіл табыса білетін, белгілі бір сапалық қасиеттері бар, жалпы негізгі және пәндік құзыреттіліктерді меңгерген адам болып саналады.

Сапалы білім беру мақсатында тиімді әдіс-тәсілдерді ізденіспен пайдалану- ұстаз алдына қойылып отырған уақыт талабы. Ю.К.Бабанский: «Сапаны арттыру- нақты жағдайдағы кез келген шешімнің ең тиімді нұсқасын таңдау»- деп атаған болатын. Сондықтын өз мамандығыма қатысты айтатын болсам «Мектептегі информатикалық сауаттылықтың негізгі міндеті- ақпаратты түрлендіру, тасымалдау және пайдалану процестерін меңгеру, оқу барысында кейіннен қызмет ету саласында да өзін-өзі көрсету, дамыту құралы ретінде компьютерлік технологияларды тиімді пайдалану тәсілдерін үйрету болып табылады. Осы мақсатты жүзеге асыру нәтижесінде оқушылар ақпараттық технологияларды пайдалану тәсілдерін игеріп, қазіргі әлемнің информациялық бейнесін жасауға қол жеткізетін деңгейге көтеріле алады».

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған білім мазмұнын игерген оқушылардың білімдері мен біліктері өмірлік жағдаяттарда қолдана білуді, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істей білуді және алынған ақпараттарды сыни тұрғыдан бағалай білуді, өзінің болжамдарын ұсыну және зерттеулер жүргізу, өзінің ойын негіздей білуді; іскерлігі мен дағдыларын адами іс-әрекеттердің әртүрлі салаларында, сондай-ақ тұлғааралық қарым-қатынас пен әлеуметтік қатынастарда өмірлік міндеттерді шешу үшін пайдалануды қамтамасыз етеді.

Ақпараттық технологияны қолдану мақсаты – адам арқылы талдау жүргізу үшін ақпаратты және оның негізінде қанда да болмасын әрекетті орындау, сондай-ақ ақпараттық ресурстарды пайдаланудың еңбек сыйымдылығын төмендету бойынша оның негізінде шешімдер қабылдау.

Осындай инновациялық ақпараттық әдіс-тәсілдердің бірі - «Prezi», «MindMeister», «LearningApps», H5P, «Learnis», Kahoot, «Инфографика», «Скрайбинг» бағдарламалары.

Интеллект-карталарды құру – Тони Бьюзен ойлап тапқан ойлау процесін құрылымдау мен ақпаратты көрсетудің тағы бір құралы. Бұл технологияны жекелей және топпен қолдануға болады. Ақпарат ағынын басқарып, құрылымдау үшін менталды карталарды қолдану өте тиімді.

Бұл технологияның мәні – тақырыпқа байланысты белгілі тұжырымдамалар мен идеялар кілт сөз арқылы, жеке жолға арнайы жазылады.

Ментальды картада тармақтар оның әр түрлі бөліктерінің сәйкестігі айқын көрінетіндей етіп үлкен диаграмма түрінде салынады. Ұғымды визуализациялау тұтас қабылдауды жеңілдетеді және сонымен бірге зейінді бөлшектерге аударуға, кезең-кезеңмен шығармашылық ойлауды ынталандыруға мүмкіндік береді [4, 31 б.].

Мысалы, XX ғ. басындағы қазақ интеллигенциясының көрнекті өкілдері тарауын тереңдетіп оқыту үшін ментальдық карта құратын «MindMeister» [5] атты ақпараттық технологияны қолданған дұрыс. Оқушыларға «MindMeister» бағдарламасы жөнінде түсіндіргеннен кейін, «Әлихан Бөкейхан - Ұлы дала елінің жаңғырту жолын көрсетуші» тақырыбы бойынша тапсырма беріледі (сурет 1). Бұл тапсырма мынандай дескрипторлар бойынша орындалуы тиіс:

- XX ғасырдың басындағы Қазақстанның жағдайына шолу жасайды;
- Ә.Бөкейханның Қазақстанның XX ғасырдың басындағы саяси-экономикалық дамуы туралы пікірінен үзінді келтіреді
- Ә.Бөкейханның жер мәселелесі жөнінде көзқарасын талдайды
- Ә.Бөкейхан пікірі бойынша XX ғасырдың басындағы Қазақстанның дамуының жол картасын дайындайды.

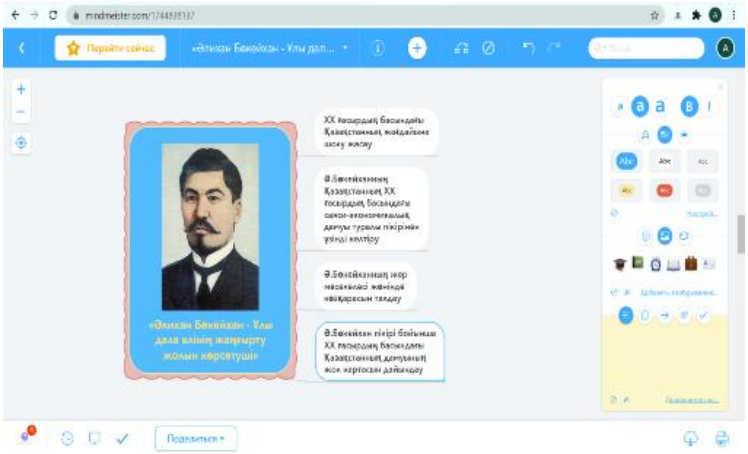

Сурет 1 «MindMeister» бағдарламасы арқылы жасалған тапсырма [5]
https://www.mindmeister.com/mt/intro

Отарлау және ұлт-азаттық күрес тарауының «Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбы бойынша сабақ барысында қолдануға болатын ақпараттық технологиялардың бірі – H5P бағдарламасы. H5P.org - бұл ыңғайлы және қарапайым конструктор, онда интерактивті мазмұнды құру үшін кез-келген шаблонды таңдауға болады [6]. Сіз жиналған құрылымды Embed кодын қолдана отырып, LMS немесе веб-беттер қатарына енгізе аласыз.

Сервисті құрушылар интерактивті мазмұнның барлық тізімін келесі санаттарға бөледі:

- ойын формасы (games);
- мультимедиялық форма (multimedia);
- сұрақ формасы (questions)

Бағдарламада Кенесары Қасымұлы ұлт-азаттық көтерілісінің картасы беріледі (сурет 3). Оқушылар картаның үстінде орналасқан тапсырмаларды төмендегі дескрипторлар бойынша орындауы тиіс:

- Көтерілістің болған жыл аралығын анықтайды;
- Көтеріліс қамтыған территорияны картаға белгілейді;
- Көтерілістің алғышарттарын (себептерін) атайды;

- Көтерілістің қозғаушы күштерін атайды.

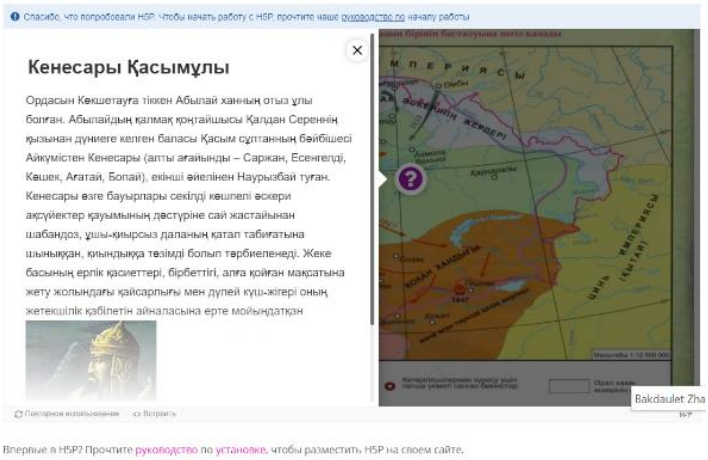

Сурет 2 «H5P» бағдарламасымен жасалған интерактивті тапсырма [6] https://h5p.org/

Білім беруде ең белсенді, жаңашыл ақпараттық технологияның қатарына QR кодын да қоса аламыз. QR кодтың ерекшелігі - уақыт жағынан да тиімді, керек мәліметті сканерлеу арқылы жылдам уақытта ақпаратты немесе тапсырманы алдын ала дайындап, қолдануға болады. Осылайша білім беру ұйымдарында ұялы телефондарды дұрыс қолданып қажетті ақпаратты алуға болады.

Сурет 4 QR код

Тәуелсіз еліміздің болашағы – білімді ұрпақ десе, жас жеткіншектерге терең білім беру бүгінгі күндегі мәселелерінің бірі болып табылады. Қоғам дамуындағы өзгерістерге сай білім беру саласына да қойылатын талаптар өзгеріп, жауапкершілік жүгі арта түсті. Сондықтан да, білім беру қызметі жүйесінде келешек ұрпақты білімді де, білікті, бәсекеге қабілетті, адамгершілік құндылықтарды құрметтейтін және өз Отанын сүйіп, оны қадір тұтатын тұлға етіп қалыптастыру – басты бағыттардың бірі. Осы міндеттерді жүзеге асыру өз мамандығын шексіз сүйетін, жаңалыққа жаны құмар, шығармашылық ізденіс үстінде болатын, шәкірттеріне терең білім беретін ұстаздардың жауапкершілігінде екені сөзсіз.

Тәуелсіз еліміздің болашағы – білімді ұрпақ десе, жас жеткіншектерге терең білім беру бүгінгі күндегі мәселелерінің бірі болып табылады. Қоғам дамуындағы өзгерістерге сай білім беру саласына да қойылатын талаптар өзгеріп, жауапкершілік жүгі арта түсті. Сондықтан да, білім беру қызметі жүйесінде келешек ұрпақты білімді де, білікті, бәсекеге қабілетті, адамгершілік құндылықтарды құрметтейтін және өз Отанын сүйіп, оны қадір тұтатын тұлға етіп қалыптастыру – басты бағыттардың бірі. Осы міндеттерді жүзеге асыру өз мамандығын шексіз сүйетін, жаңалыққа жаны құмар, шығармашылық ізденіс үстінде болатын, шәкірттеріне терең білім беретін ұстаздардың жауапкершілігінде екені сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

Джорданова Л. Тарихи білім: пәні және зерттеу әдістері. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 376 б.

Әлімов А.Қ. Интербелсенді оқыту әдістемесін мектепте қолдану. Оқу құралы /»Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014. – 188 б.

Мұғалімге арналған нұсқаулық / «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. – 67 б.
Панфилова А. П. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение: учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / А.П.Панфилова. - 4-е изд., стер. - М.:Издательский центр «Академия», 2013. - 192 б.
https://www.mindmeister.com/folders
https://h5p.org/

ТЕОРИЯ ВИЗУАЛЬНОСТИ: К ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ

Темирбекова М.Е., докторант
Научный руководитель Мырзахметова А.Ж.
Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
1markhabat@gmail.con

Мы живем в мире изображений. Картины, скульптуры, рисунки, гравюры, фотографии и фильмы дают представление о социальных, культурных и антропологических явлениях эпохи. За последние десятилетия значение визуальных средств значительно возросло. Люди, как никогда ранее, подвержены воздействию информационных и коммуникационных технологий, основанных на визуальном восприятии.

Теория визуальности – это многогранная междисциплинарная область, изучающая сложные взаимоотношения между визуальной культурой, восприятием и репрезентацией. На протяжении многих лет ученые из различных дисциплин, включая историю искусства, культурологию, антропологию и социологию, вносили свой вклад в развитие теории визуальности. В данной статье представлен обзор истории исследований в области теории визуальности, прослеживается ее эволюция от ранних истоков до современных подходов.

Теория визуальности, иногда называемая визуальными исследованиями, изучает способы, с помощью которых визуальные образы и артефакты формируют наше понимание мира, культуры и общества. Она направлена на анализ и интерпретацию роли визуальности в человеческом опыте, восприятии и коммуникации. Концепция теории визуальности включает в себя несколько ключевых элементов:

1. визуальная культура – теория визуальности признает, что визуальная культура является повсеместной и влиятельной частью нашей повседневной жизни. Она охватывает широкий спектр визуальных артефактов, включая изобразительное искусство, фотографию, кино, телевидение, рекламу, социальные сети и многое другое. Визуальная культура изучает, как эти артефакты передают смысл и вносят вклад в наш общий культурный опыт;

2. восприятие и интерпретация – теория визуальности изучает, как люди воспринимают, интерпретируют и реагируют на визуальные стимулы. Она рассматривает, как культурные, исторические и индивидуальные факторы влияют на то, как мы видим и понимаем визуальную информацию;

3. репрезентация – этот аспект теории визуальности фокусируется на том, как визуальные образы представляют и передают смысл. Она изучает, как изображения могут использоваться для выражения идей, передачи повествования, формирования идентичности или манипулирования восприятием;

4. семиотика и визуальный язык – теория визуальности опирается на семиотику, изучающую знаки и символы, для исследования языка визуальных образов. Она изучает использование знаков, символов, цветов и композиции в изображениях, а также то, как эти элементы интерпретируются зрителями;

5. исторический и культурный контекст – теория визуальности подчеркивает важность понимания исторического и культурного контекста визуальных артефактов. Одно и то же изображение может передавать различные смыслы в различных исторических и культурных контекстах;

6. междисциплинарный подход – теория визуальности по своей сути является междисциплинарной и опирается на материалы из таких областей, как история искусства, культурология, социология, антропология, киноведение и коммуникация. Такой

междисциплинарный подход позволяет исследователям подходить к изучению визуальной культуры с разных сторон.

В целом теория визуальности служит критической основой для анализа воздействия и значения визуальных образов и их роли в формировании нашего миропонимания. Она предлагает ученым и исследователям изучить сложные взаимоотношения между образами, обществом и индивидуальным восприятием.

Появление исследований визуальной культуры ознаменовало собой значительный сдвиг в изучении визуальности, расширив фокус за пределы традиционной истории искусства и включив в себя более широкий и междисциплинарный подход к визуальной культуре. Это развитие началось в 1960-х гг. и набрало силу в 1980-х и 1990-х гг.

В ранний период исследования визуальной культуры сместили основной акцент с традиционной истории искусства на более широкий и всеохватывающий подход к изучению визуальной культуры. Вместо того, чтобы изучать исключительно высокое искусство, ученые стали анализировать широкий спектр визуальных артефактов, включая популярную культуру, рекламу, СМИ и повседневные образы.

Возникновение исследований визуальной культуры было тесно связано с более широким направлением - культурологией, которая стремилась анализировать культуру и общество через призму междисциплинарного подхода. Культурология подчеркивала важность повседневной культуры, средств массовой информации и влияния культурных текстов и образов на человека и общество.

Первые основания теории визуальности можно отнести к началу XX в., когда ученые, художники и мыслители начали оспаривать традиционные способы восприятия и интерпретации визуальной культуры. Можно выделить несколько ключевых фигур и основополагающих работ, внесших свой вклад в создание этих ранних основ.

Немецкий теоретик культуры и философ Бенджамин Вальтер, внес значительный вклад в развитие теории визуальности. Его эссе «Произведение искусства в эпоху механического воспроизводства» (1936) является основополагающим текстом, в котором он исследовал трансформирующее воздействие технологического воспроизводства на восприятие и значение искусства. Бенджамин утверждал, что массовое воспроизведение, например, с помощью фотографии и кино, изменяет «ауру» оригинальных произведений искусства и меняет отношение людей к ним [1].

Эрнст Гомбрих, британский историк искусства, внес вклад в развитие ранней теории визуальности своей книгой «Искусство и иллюзия: Исследование психологии изобразительного представления» (1960). Работа Гомбриха была посвящена психологии восприятия и тому, как художники используют различные техники для создания иллюзий в изобразительном искусстве [2].

В 1960-е гг. семиотика, изучающая знаки и символы, сыграла решающую роль в развитии теории визуальности. Такие семиотики, как Ролан Барт и Умберто Эко, начали применять семиотические принципы к анализу визуальных образов, исследуя язык визуального.

Ролан Барт, французский теоретик литературы и семиотик, исследовал семиотику визуальных образов в своей книге «Риторика образа» (1964). В этой работе рассматривалось, как изображения передают смысл через знаки, символы и коды, что заложило основу для применения семиотики к визуальному анализу [3, с. 297–318].

Итальянский семиотик Умберто Эко внес клад в изучение отношений между означающим и означаемым. Разрабатывая типологию способов производства знаковых функций, Умберто Эко поставил под сомнение желание дать исчерпывающий список «modi significandi» («способы обозначения») [4].

Период 1970-1980-х гг. ознаменовался переходом от традиционной истории искусства к более широкому изучению визуальной культуры во всех ее проявлениях, включая популярную культуру, рекламу и СМИ. Такие исследователи, как Стюарт Холл и Джон Бергер, внесли значительный вклад в данный период.

Джон Бергер, английский художественный критик и романист, является автором работы «Искусство видения» (1972). Эта работа бросила вызов традиционной художественной критике, рассмотрев, как акт видения опосредован культурой и подвержен идеологическим построениям. Бергер подчеркивал, что мы не просто видим мир объективно, на наше восприятие влияют культурные и социальные контексты [5]. Бергер подчеркнул культурный и идеологический

контекст, влияющий на восприятие искусства и изображений, что сделало книгу доступной для широкой аудитории и способствовало развитию исследований визуальной культуры.

Стюарт Холл, британский теоретик культуры, сыграл ключевую роль в развитии исследований визуальной культуры благодаря своей работе о репрезентации. Его исследование того, как изображения и медиа конструируют и воспроизводят смысл и идентичность, стало основой для понимания роли визуальных образов в современной культуре [6].

Эти ранние основы теории визуальности бросили вызов традиционным представлениям об искусстве и восприятии, подчеркнув роль культуры, контекста, технологии и идеологии в формировании нашего понимания визуальных образов. Они заложили основу для появления впоследствии исследований визуальной культуры и более широкой области теории визуальности, которая вышла за рамки изобразительного искусства и охватила широкий спектр визуальной культуры, включая популярную культуру, рекламу и цифровые медиа.

В период 1980-1990-х гг. центральной темой теории визуальности является связь между визуальным представлением и властью. Работы французского философа, теоретика культуры и истории Мишеля Фуко и его концепция «взгляда» проливают свет на то, как властные структуры действуют через визуальный контроль и наблюдение [7, 8]. Этот аспект теории визуальности играет важную роль в понимании того, как визуальная культура укрепляет и оспаривает общественные нормы, идентичности и иерархии. Исследования Фуко о взаимосвязи между властью и актом смотрения стали центральными в теории визуальности.

В 1992 г. американский литературовед и теоретик культуры У. Дж. Т. Митчелл определил и провозгласил «пикториальный поворот» как движение против господства вербального языка. Примерно в то же время немецкий искусствовед Готфрид Бём в своем эссе «Возвращение образов» провозгласил «иконический поворот» с конечной целью создания «общей науки об образах» (Allgemeine Bildwissenschaft) по явной аналогии и в качестве противодействия по отношению к общей лингвистике – особенно к доминированию языка и текста в лингвистическом повороте. Однако, когда речь идет об иконическом повороте, подразумеваются далеко не только подобные визуальные феномены повседневной культуры. Прежде всего инициируется новое внимание культурологии к образам. Опираясь на критику познания и языка, иконический поворот развивает визуальную компетенцию (грамотность), со времен платоновского неприятия визуальных образов и логоцентризма философии до сих пор еще недостаточно сформировавшуюся в западном обществе. Доминирование языка в западных культурах долгое время вытесняло изучение визуальных культур на самый край. [9, с. 121–122].

На пороге Нового тысячелетия теория визуальности охватила постколониальные и деколониальные перспективы, исследуя, как визуальная репрезентация играла роль в конструировании колониальных нарративов. Такие ученые, как Эдвард Саид [10], Хоми Баба [11] и Франц Фанон [12], исследовали как визуальность играла ключевую роль в поддержании колониального господства и как постколониальные общества использовали визуальность для утверждения своей идентичности.

В конце 1990-х гг. визуальная культура была принята в качестве признанной области. С появлением цифровых технологий и распространением социальных сетей теория визуальности адаптировалась к изучению влияния цифровой эпохи на визуальную культуру и восприятие. Все более актуальным становится изучение мемов, интернет-культуры и использования изображений в сетевом активизме. Исследователи в этой области, такие как Лев Манович [13] и Николас Мирзоефф [14], изучают динамику визуальности в цифровой сфере.

Последние тенденции в теории визуальности отражают стремление сделать эту область более глобальной и инклюзивной. Ученые изучают визуальную культуру разных культур, исследуя роль местной эстетики, искусства коренных народов и транснациональных визуальных обменов. Такая расширенная перспектива признает богатство визуальности в глобальном контексте и поощряет участие различных голосов в формировании дискурса.

Исследования визуальной культуры используют междисциплинарный подход, опираясь на такие области, как история искусства, антропология, социология, медиа-исследования и семиотика. Междисциплинарный подход позволил ученым исследовать визуальную культуру с разных сторон и использовать различные методологии.

Определенную роль в возникновении исследований визуальной культуры сыграло развитие образования в области медиа- и визуальной грамотности. Педагоги и ученые осознали важность обучения студентов критическому анализу сообщений, передаваемых визуальными средствами, что привело к росту интереса к визуальной грамотности.

Термин «пикториальный поворот» («pictorial turn») был введен для описания смещения акцента на визуальную культуру в академическом и культурном дискурсе. Он ознаменовал собой признание того, что визуальная культура является не просто одним из аспектов культуры, а центральной силой, формирующей наше понимание мира.

Постмодернистское движение с его акцентом на изменчивость смысла и размывание границ между высокой и популярной культурой оказало влияние на исследования визуальной культуры. Постмодернизм бросил вызов традиционной иерархии в искусстве и стимулировал изучение повседневных образов.

Появление исследований визуальной культуры стало реакцией на изменение ландшафта визуальной культуры, вызванное распространением визуальных образов в СМИ, рекламе и популярной культуре. Оно расширило рамки теории визуальности, предложив ученым более полную структуру для анализа того, как визуальные образы формируют нашу культуру, идентичность и социальное взаимодействие.

Таким образом, историческое развитие исследований в области теории визуальности отражает траекторию от первых вызовов традиционным способам визуального восприятия до современных исследований цифровой, глобальной и инклюзивной визуальной культуры. Ученые и исследователи вносят свой вклад в эту область с разных сторон, обогащая наше понимание сложных взаимоотношений между визуальными образами, обществом и властью.

История исследований в области теории визуальности свидетельствует об эволюции нашего понимания визуальной культуры и ее глубокого влияния на общество. Начиная с ранних этапов развития критической теории и заканчивая современным взаимодействием с цифровым и глобальным миром, теория визуальности стала незаменимым инструментом для анализа того, как изображения формируют наш мир, нашу идентичность и наше восприятие. По мере развития эта область обещает пролить новый свет на постоянно меняющийся ландшафт визуальной культуры. Проблема визуального была возведена в статус новой философии и заложен фундамент для визуальных исследований, новой академической дисциплины, которая анализирует и критикует визуальные явления. Это знаменует начало нового периода в гуманитарных науках, когда от простого наблюдения за тем, что мы живем в эпоху доминирования образов, мы переходим к теоретической концептуализации этого явления [9, с. 126].

Список литературы

Benjamin W. The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media / W. Benjamin. – Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 2018. – 448 с.

Gombrich E.H. Art and Illusion. A Study in the Psychology of Pictorial Representation / E.H. Gombrich. – London: Phaidon Press, 2004. – 402 с.

Барт Р. Избранные работы: Семиотика / Р. Барт. – Москва: Поэтика, 1994.

Eco U. Semiotics and the Philosophy of Language / U. Eco. – Bloomington: Indiana University Press, 1984. – 242 с.

Berger J. Ways of Seeing / J. Berger. – London: Penguin Classic, 2008. – 176 с.

Hall S. Representation: Cultural Representations and Signifying Practices / S. Hall. – London: Sage, 1997. – 400 p.

Foucault M. The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences / M. Foucault. – London: Tavistock, 1970. – 387 с.

Foucault M. The Archaeology of Knowledge / M. Foucault. – London: Tavistock, 1977. – 256 с.

Темирбекова М.Е. Проблема феномена визуальности в современном англо-американском научном дискурсе / М.Е. Темирбекова, А.Ж. Мырзахметова, Д.В. Васильев // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. – 2023. – № 3. – С. 121–128.

Said E. W. Orientalism / E.W. Said. – New York: Vintage, 1979. – 368 с.

Bhabha H.K. Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse/ H.K. Bhabha // October. Discipleship: A Special Issue on Psychoanalysis. – 1984. – Vol. 28. – C. 125-133

Fanon F. Alienation and Freedom / F. Fanon. – Bloomsbury: Bloomsbury Academic, 2018. – 816 с.

Manovich L. The Language of New Media / L. Manovich. – Massachusetts: The MIT Press, 2002. – 400 с.

Mirzoeff N. An Introduction to Visual Culture / N. Mirzoeff. – London: Routledge, 2009. – 330 с.

ЖАЗУШЫ Ж.БЕКТҰРОВ ЕҢБЕКТЕРІ – АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ ТАРИХИ ЖАДЫ

Химади М.С., тарих магистрі
Қарағанды машина жасау колледжі КММ
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
meruert-kimadi@mail.ru

Қазақ халқының аса күрделі де әлеуметтік және қоғамдық-саяси қайшылықтармен ерекшеленетін кезеңі ол әрине, XX ғасырдың басы болды. Осы XX ғасырдың 30-жылдарындағы Сталиндік қуғын-сүргін саясатының зардабын, қазақ зиялыларының өмір шындығын ашық жазып, тарихтың терең де тылсым қойнауларына қадам жасап, қоғамда әлеуметтік әділдік принципінің орнығуына ықпал еткен жазушы – Жайық Кәгенұлы Бектұров еді. Еліміз егеменді тәуелсіздігін алған шақта құнды деректерге толы тарихи еңбектер жазған ақын-жазушылардың шығармашылығын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Ж.Бектұров 1912 жылы 14 қазанда Ақмола облысының кәзіргі Аққөл (кеңес заманындағы Алексеевка, оған дейін Сталин) ауданындағы Амангелді ауылында туған. Ежелде бұл жер Моншақты болысының Қызылағаш деп аталған жері екен. Жайық атамыз өзінің өміріне арналған кітапшасында: «Әжем Рысты (Қант) доңыз жылы ел күздік соя бастаған уақытта туып едің», - деп отыратын дейді. Құжат деректері бойынша 1912 жылы туған деп аталып жүрген атамыздың бұл естелігіне сүйенсек, дұрысы 1911 жылы болады [1, 5 б]. Ж.Бектұров – қоғам және еңбек ардагері, журналист, жазушы, аудармашы, публицист, КСРО Жазушылар Одағының мүшесі, Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі, Бүкілодақтық географиялық қоғамының мүшесі, Қарағанды қаласының құрметті азаматы [2, 47 б]. Қазақ коммунистік университетін (1934), Қазақ мемлекеттік университетін бітірген (1955). ҚАКСР Халық ағарту комиссариатының Атбасар қаласында мұғалімдер курсын (1928) бітірген соң, мұғалім болып қызмет істеді. 1932-1937 жылдары комсомол жұмысында, ал 1937-1938 жылдары «Лениншіл жас» газеті редакторының орынбасары, 1938-1939 жж. облыстық «Коммунист» (Жамбыл қ.) газетінің жауапты редакторы, 50-жылдары педагогтік жұмыста, 1958 жылдан Қазақстан Жазушылар одағы Қарағанды облысаралық бөлімшесінің жауапты хатшысы болып қызмет атқарды [2].

Жалпы Жайық ағаны жазушы еткен оның қилы тағдыры. Ол 1942 жылы мамыр айында қамауға алынып, КСРО НКВД-сінің Айрықша кеңесінің шешімімен сырттай он жылға Солтүстік Оралға «ИВДЕЛЬ-ЛАГ» еңбекпен түзету лагеріне айдалды [2, 47 б]. Тек 22 тамыз 1988 жылы оның ісі ҚазКСР Жоғары сот президиумының шешімімен қайта қаралып, ал 21.09.1993 ж. № 11/4 кр-3-88 номермен Қазақстан Республикасының Жоғарғы соты берген анықтама бойынша түбегейлі ақталады [3, 6 б]. Сталиндік лагерьде өткізген жылдар мен лагерь өмірінің қатал сындары, ұлт бейнесін мүлдем жойып жіберуге шақ қалған тоталитаризм жайлы және елдегі саяси қуғын-сүргін туралы ол «Төгілген ар» атты романын жазып шығарды. Бұл романда жазушы қуғын-сүргін құрбаны болған А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов және тағы басқалары жайында алғашқылардың бірі болып ащы шындықты айтты [4, 2 п.].

1940 жылдан бастап жазылған роман 1989 жылы аяқталды. Бірінші бөлімі 1996 жылы «Жұлдыз» журналына жарияланып, тек 1997 жылы «Қазақстан» баспасында «Таңба» атауымен үш бөлімнен тұратын кітап болып толық басылып шықты.

Мазмұны терең, әр түрлі тақырыпты кеңінен қамтитын Ж.Бектұров шығармашылық еңбектерін зерттеу барысында Қарағанды Мемлекеттік облыстық мұрағатында жазушының жеке қорымен жұмыс жасадым. Әдебиет, поэзия, тарих, публицистиканы дамытудағы зор үлесін, тоталитарлық жүйенің шындығын ашудағы үлкен еңбегін ескере отырып, сол кездегі Қарағанды облыс әкімі М.Есенбаев «Ж.Бектұровтың тарихи-әдеби мұрасын облыстық мемлекеттік мұрағатқа өткізу туралы» өкім шығарды. Облыс әкімінің өкіміне сәйкес 1999 жылы Ж.Бектұровтың шығармашылық мұрасын мұрағатқа тапсыру жөнінде 8 адамнан тұратын комиссия құрылды. Мұрағаттағы жеке қорына құжаттарды жұбайы Ж.Жәукен тапсырған [5, 1 б].

Жазушы шығармашылығын құнды тарихи дерек көзінің басты арнасы деуге болады. Негізгі тақырыбы – Алаш зиялыларының өмірі, қайраткерлігі, шығармашылығы болды. Қазақстанға жеткен жариялылықтың алғашқы сәтінде «Қазақ әдебиеті» газетінде оның 1988 жылы «Ағалардың жазығы не еді?» деген мақаласын жариялады. Мұнда Кеңес өкіметін орнатқан, оның шаңырағына алғашқы уықты қадаған азаматтар Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Тұрар Рысқұлов, Смағұл Садуақасов, Ораз Жандосов, Әбілқайыр Досов, Жанайдар

Сәдуақасов, Қабылбек Сармолдаев, Нығмет Сырғабеков, Нығмет Нұрмақов сынды көптеген ағалардың ғибратты өмірінен, толымды ой-пікірлерінен мәнді көріністер жасап, көпшілікке ой салды. Сол жылы осы басылым үшін жыл қорытындысы бойынша газеттің лауреаты атанды [6, 5 б].

Ж.Бектұров шығармаларының ішіндегі шоқтығы биік туындысы– «Үш Әлекең» тарихи очергінің ғылыми құндылығы ерекше екенін атап өткім келеді. Ұлт-азаттық және Алаш қозғалысының жетекшісі, ұлт көшбасшысы, ірі саясаткер Әлихан Бөкейхан, мемлекет және қоғам қайраткері, Алашорда үкіметінің мүшесі, математикадан тұңғыш қазақ профессоры Әлімхан Ермеков және Әмин Көпеев (Мәшһүр Жүсіптің баласы) жайлы мұрағат деректері мен осы тұлғалардың көзін көрген адамдардың ауызекі әңгімелері негізінде жазды. Бұл очеркінде тарихи деректермен қатар қоғамда ізін әлі суытып үлгермеген саяси ахуалдың бір көрінісін шебер бере білді. Очерк сонысымен де құнды болып табылады. Мәселен: «Мәшһүр Жүсіп туралы, оның ұлы Әмин жайлы да біраз жаздық. «Г.Н. Потанин ауылға соңғы» келгенде деп атап Ә.Ермеков туралы да және бұл кісінің есімін Әлім деп бүркемелеп атап, жетпісінші жылдары «Жезқазған туы» газетінің бірнеше санында көлемді очерк те жарияладық. Ә.Бөкейхан жайлы газеттеріміз тек соңғы кезде ғана жаза бастады. Мұның бірі «Индустриальная Караганда» газетінде басылған менің өз очеркім еді» [7, 4 п] - дейді өз естелігінде Жайық атамыз.

Осы «Үш Әлекең» тарихи очергінің 1-ші бөлімі үш тұлғаның ішіндегі жасы жағынан да, еңбегі жағынан да үлкені Әлихан Бөкейханға арналды. Очергте тұлғаның өміріне, еңбек жолына қатысты көп жерде айтыла бермейтін деректер жетерлік. Мәселен: «...Әлиханның жұртында, әкесінің зираты басында шоқ-шоқ ағаш бар. Бұл тоғайды Петербургта орман шаруашылығы институтын бітірген Әлихан егіпті деседі. Бөкейхановтардың осы тұстағы ата-бабалары зираты шетіне алпысыншы жылдардың басында Ә.Бөкейханға оның Смахан дейтін бір ағайыны ұлағатты сөз жазып, құлпытас орнатыпты. Ақтоғай ауданы басшылары, Қарағанды облысының сол кездегі бір басшы қызметкері осы тастағы өлеңмен жазған бір шумақты балшық жақтырып, өшіртіп тастапты. Сүйегі, мәйіті қойылмаса да қандай абақты түкпірінде атылып қалғаны белгісіз болса да қадірлі туыстың басына өз жерінде белгі орнатқанның қандай секеттігі бар түсініксіз...» [7, 5 п].

Жазушы Ә.Бөкейханның қазақ халқының данышпаны, ұлы ақыны Абай шығармаларын жарыққа шығаруға қосқан үлесі жайында жеке тоқталды. Абайдың біраз өлеңдерін ақынның тірі кезінде-ақ Омбыдағы «Дала уәлаяты» газетіне бастыртқан да, ақынның асыл мұрасын оның ұрпақтарының көмегімен жұрттан бұрын жинап, бір жүйеге келтірген де Ә.Бөкейхан болды. Ол 1904-1907 жылдары Абайдың өмірбаянын орыс тілінде жариялап, ұлы ақын қайтыс болған соң «Некролог» (мұнахип - қайтыс болған адамның өмірі мен қызметі туралы жазылатын мақала) мақаласын жазды. Бұл мақаласында Абайдың көп өлеңдері түп нұсқасында келтірілген, оларды Ә.Бөкейхан қара сөзбен орысшаға еркін аударған. Ал, 1909 жылы ақынның алғашқы өлеңдер жинағын өзі басқарып, жарыққа шығарған [7, 43 п].

Ж.Бектұров бірінші Абайтанушы - осы жоғарыда аталған «Некролог» мақаласын жазған Ә.Бөкейхан, екінші - 1913 жылы «Қазақ» газетінде «Қазақтың бас ақыны» мақаласын жариялаған А.Байтұрсынұлы, ал үшіншіден - қазақтың ұлы жазушысы, «Абай жолы» эпопея-романының авторы М.Әуезов деп бағалағанды [8, 16 п].

Ал, Абай атамыздың өлгендегі жасына келсек, аздап күдігім бар дейді жазушы. Әртүрлі себеппен сонау Әлихан Бөкейхановтан бастап біздің үлкен ағаларымыз, өздерінің жастарын ресми қағаздарда кемітінкіреп жазған. Бұл туралы Әлімхан Ермековтың: «Шын туған жылым 1889 жыл, тек орыс гимназиясына түсу үшін жасым асып кеткендіктен 1891 жылы тудым деп жазылдым» [9, 34 п] деген сөзі дәлел болатындай. Оған орыс мектебіне оқуға түсу негізгі себеп болған. Өйткені жасы асқан балаларды орыс мектебі өз дәрежесінде оқуға қабылдамаған. Ал туған күні, жылы жайлы кезінде қағаз бетінде жазылмаған қыр балалары жастарын өздерінше ынғайына қарай көрсеткен. Сондықтан біз білетін бірсыпыра үлкен ағаларымыздың шын туған жылдары олардың өздері көрсеткен анкетадағылардан гөрі басқарақ [10, 109 п].

Ж.Бектұровтың Әлімхан Ермеков жайлы жазған естеліктерінің орны тым бөлек. Себебі, Ә.Ермековтың соңғы он шақты жылында жақын араласқан, сырлас досы болды. Жазушы Ә.Ермековпен ең алғаш танысқан уақытын былайша еске алады: Ә.Ермеков пен М.Әуезовті мен өзім ең алғаш сол 1932 жылы Алматыда көрдім. Екеуі де алғашқы кезде А.С.Пушкин атындағы кітапханада болмашы қызмет істеп жүрді. Бұл екі көрнекті қайраткеріміздің сол уақытта түрмеден біржола ақталып шықпай, тек шартты түрде ғана босатылып, қатаң бақылауда жүргендерін біз осы беріде ғана білдік. Ә.Ермековты сол уақыттан кейін ақыры елуінші жылдардың аяқ кезінде Қарағандыдан бір-ақ кездестірдім. Өйткені, ол Алматыдан Еділ бойына кетіп 1939 жылы қайта

қамалып, елуінші жылдарда ғана ақталыпты. Қартайған Ә.Ермеков көп жылғы бейнет-азаптан, көрген қорлықтан, сергелдеңнен кейін Қарағандыда политехникалық институтта математикадан сабақ беріп жүрді. Ол 1932 және 1939 жылдары тағылған айыптардан 1957-1958 жылдары ғана ақталды. Қамалмаған түрмесі, лагері қалмапты. Еділ бойынан Алматыға, одан Семейге дейін, онан әрі, Красноярға дейін Столыпин-Сталин вагонымен ерсілі-қарсылы тасыла беріпті [11, 3 п].

Жазушының айтуы бойынша, Әлімхан ақсақалдың қолында бұрынға заңсыз сот үкім-кесімінен кейін ақталған екі ресми куәлігі болған. Бірі - СССР Жоғарғы сотының 1957 жылғы 26 қарашасындағы ұйғарымы. Онда Қазақ ССР НКВД шекара және ішкі әскерлері әскери трибуналының 1939 жылғы 11 қыркүйектегі үкімі бұзылып, Ә.Ермековтің қылмысы жоқ деп табылсын делінген. Екіншісі - Қазақ ССР Жоғарғы сотының 1958 жылғы 28 ақпандағы анықтамасы. Қазақстан ОГПУ жанындағы бұрынғы үштіктің Ә.Ермековті қылмысты жауапқа тартқан 1932 жылғы 20 сәуірде үкімі бұзылып, оның қылмысы болмағандықтан ол ақталды деп саналсын делінген [11, 3 п].

Алаш азаматтарын елімен қайта қауыштырған тұлға – Ж.Бектұров деп айтсақ артық айтпаған болар едім. Қазақ зиялыларының өмірі мен қызметіне жазылған еңбектері өз алдына құнды дерек. Жазушы шығармашылығы зиялылар кімдер? деген сұраққа жауап беруден басталатындай. «Зиялылар» деп тек белгілі бір дәрежедегі әрқилы оқу орындарын бітірген адамдарды айту кейде онша орынды емес. Біз зиялылар деп ойшыл, зерделі адамдарды айтамыз. Зиялы адамдар өмірдің тек бүгінгі көріністеріне ғана баға беріп қоймайды. Олар өткен дәуірге де сын көзімен қарап, алдағыны да біркелкі дұрыс болжайды. Шын білікті адамдар тек өз жұртының өз ұлтының мәдениетін, тарихын зерттеп қана қоймай, ол дүние жүзіндегі өзге де халықтардың өнегелі істерін өз бойларына дарытады, өз жұртына насихаттайды - деген болатын [12, 4 п].

Сонымен қатар, Ы.Алтынсарин, Ә.Бөкейхан, Ә.Ермеков, М.Жұмабаев, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин, Н.Нұрмақов, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Аманжолов сынды және тағы басқада тарихи тұлғаларға арналған очерктері, қызықты естеліктері, әңгіме, қолжазбалары Ж.Бектұровтың әдеби қызметінде көрнекті орын алады.

Журналистік, жазушылық қызметімен сабақтастыра жүргізген тағы бір жұмысы - тарихи мұраларды, ескерткіш орындарды қорғау, сақтау, қайта қалпына келтіру болды. Ол КСРО Жағрапия қоғамының мүшесі ретінде осы қоғамның Омбы бөлімінің жұмысына тікелей қатысып жүріп, осы Омбы бөлімшесінің 90 жылдығын атап өткен жиында және 1972 жылғы - 95 жылдығы мен 1977 жылғы - 100 жылдық мерекелік жиналыстарына қатысып, С.Сейфуллин, Н.Нұрмақов аттарына көше қоюға ұсыныс білдірген. Бұл жайлы халық депутаттары Омбы қалалық Советі атқару комитетіне хат-қатынастар да жолдаған. Осы аталған мәселе бойынша жазушыға арада бірнеше жыл өткенде 1982 жылдың 29 қыркүйегінде СССР географиялық қоғам бөлімшесінің көп жылғы жетекшісі, қазақ елі мен жерін жетік білетін профессор Д.Н. Фиалков арнайы хат жазады [13, 4 п].

Шығармашылығының тағы үлкен бір бөлігі қазақ поэзиясының ірі өкілдерінің бірі - Мағжан Жұмабаевқа арналды. Жазушы: Мағжан шығыс тарихына да, батыс әдебиетіне де жетік ақын болды. Ол қазақ тілімен қатар орыс тілінде де еркін сөйледі. Сонымен бірге араб, парсы, түрік, өзбек, татар, башқұрт тілдерінде білді. Мінезі баладай еді, адамға қайырымды, қалтқысыз жан еді. Пушкин, Лермонтов поэмаларын жатқа айтты - деп ақынға жоғары баға берді [14, 2 п]. Ақын туралы естеліктері күнделіктерінде де кездеседі: «Ақындарды оқимын. Мағжан байғұсты да оқимын. Теп-тегіс айналасы, жұмыр. Кесек. Өз ойын, мақсатын, тілегін айта білген. Тілегі - қазақ жеріне, ата-баба жеріне қазақтың өзі ие болуы, қазақтың өз алдына тең ел болуы. Қазақтың тілін ұғымын терең білген. Ескіліктен, өткеннен тіреу, сүйеу іздеген өте білікті адам» [15, 1 п].

Жазушы шығармашылығы тарихи тұлғалардың әдебиеттің әр дәуірлерінде өмір сүріп, артына өшпес мұра қалдырған ақын-жазушылардың хронологиялық тұрғыдан жүйеге түскен шежіресі іспетті. Жайық Кәгенұлының еңбектерінің библиографиялық көрсеткіші бойынша 500 ден аса мақаласы бар, ал ол кісі жайлы 70 тен аса мақалалар баспасөз беттерінде жарық көрді.

Ж.Бектұров 1998 жылы 26 наурызда сексен алты жасқа қараған шағында өмірден өтті. Өзінің шығармашылық және ұйымдастырушылық таланты арқылы қазақ әдебиеті мен мәдениетіне, тарихына орасан зор үлес қосты. Кеншілер Отаны Қарағандыда өткізген 40 жылдай уақытында оның шежірелі тарихын жазғандардың бірі болып, қаланың және облыстың энциклопедиясын жасауға атсалысты. Облыс аумағында болған барлық әдеби кештер мен мәдени іс-шаралардың бел ортасында жүрді. Шығармашылығына келер болсақ, тарихи деректерді зерттеп жазған еңбектері, қазақ даласында есімдері алтын әріптермен жазылған ұлы тұлғалардың өмір жолы мен қызметіне арналған естеліктері өз алдына құнды дерек болып табылады. Әсіресе,

Сталиндік репрессияның тырнағына іліккен Алаш зиялыларының ардақты есімдерін жабылған жаладан ақтап алуға аянбай қызмет етті.

Әдебиеттер тізімі

Бектұров Ж. Өткел: Өлеңдер мен поэмалар. –Алматы: Жазушы, 1991. - 80 бет.
«Тағдыр тәлкегіне түскен тарихи тұлғалар» Қарағандылық саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы: Библиографиялық анықтамалық. - Қарағанды, 2008. - 159 бет.
Абикенова С. Судьбы репрессированных // Индустриальная Караганда. - 2005. - № 60. – С. 6.
Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағаты (ҚОММ) 1558-қ., 1-т., 12-іс, 12-п.
Есенбаев М. О передаче историко-литературного наследия Ж.К. Бектурова в облгосархив // Индустриальная Караганда. -1999. - № 51. – С. 1.
Жайлыбай Ғ. Ж.Бектұров: жылдар және ойлар // Орталық Қазақстан. - 2012. - № 175. - 5 б.
ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 61-іс, 45-п.
ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 376-іс, 27- п.
ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 38-іс, 84-п.
ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 42-іс, 143-п.
ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 65-іс, 9-п.
ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 306-іс, 59-п.
ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 388-іс, 9-п.
Халиолла М. Таңбалы тарланның өлмес өмірі басталды. // Орталық Қазақстан. - 2012. - № 92. - 4 б.
ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 37-іс, 62-п.

РЕАЛИЗАЦИЯ НА ПРАКТИКЕ ПРИНЦИПА ПРОФИЛАКТИКИ ДЕТСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ Н.А. СЕМАШКО НА ТЕРРИТОРИИ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1950-Х ГГ.

Шапагатова Д.Д., докторант PhD
Научный руководитель – Сактаганова З.Г., д.и.н., профессор
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
tasdi.com@mail.ru

По решению V Всероссийского съезда Советов 11 июля 1918 г. был учрежден Народный Комиссариат здравоохранения во главе с Н.А. Семашко, назначенным первым наркомом, которым он являлся до 25 января 1930 года. На этом посту Н.А. Семашко предложил создание новой советской системы здравоохранения, в основу которой заложил несколько принципов, которые в дальнейшем дорабатывались и в окончательном виде были представлены в 1947 году таким образом:

- государственный характер здравоохранения (централизация);
- профилактическая направленность охраны здоровья;
- бесплатность и общедоступность квалифицированной медицинской помощи;
- единство медицинской науки и практики, профилактики и лечения;
- участие широких масс трудящихся и общественных организаций в строительстве здравоохранения и в решении его проблем [1, с. 121].

Эти принципы разрабатывались и раньше, но впервые в мире они были реализованы и положены в основу государственной политики именно в Советском Союзе, где легли в основу централизованной бюджетной советской медицины, действовавшей во всех союзных республиках. Была выстроена система медицинских учреждений, которая позволила обеспечить единые принципы организации здравоохранения для всего населения, от далеких аулов до столичных городов: фельдшерско-акушерский пункт (ФАП) — участковая поликлиника — районная больница — областная больница — специализированные институты [2, с. 120].

Доступность здравоохранения обеспечивалась тем, что медицинское обслуживание было бесплатным, все граждане прикреплялись к участковым поликлиникам по месту жительства и в зависимости от сложности заболевания могли направляться на лечение выше по ступеням пирамиды здравоохранения.

Медицинская система уделяла особое внимание вопросам материнства и рождения детей. Для поддержки материнства и младенчества была организована вертикальная система — от женских консультаций и участковых роддомов до специализированных институтов. Для молодых матерей выделялись самые лучшие медикаменты и условия, а обучение акушерству и женкой гинекологии считалось одним из наиболее престижных медицинских направлений. Также создавалась и сеть специализированных детских поликлиник, способствовавших серьезному снижению показателей детской смертности.

Одним из важных шагов развития нововведенной системы стала реализация принципа профилактической направленности охраны здоровья. Профилактика понималась Н.А. Семашко в узком смысле как санитарные мероприятия, в широком – как оздоровление, предупреждение и профилактика болезней. Задача каждого врача и всей системы медицинских учреждений, как считал Н.А. Семашко, состояла не только в том, чтобы вылечить, но чтобы предупредить болезнь, которая рассматривалась как следствие неблагоприятных социальных условий и неправильного образа жизни. В связи с этим особое внимание уделялось таким социальным болезням, как венерические, туберкулез и алкоголизм. Для этого была создана система соответствующих диспансеров, которые должны были не только лечить, но и отслеживать условия жизни больных, информируя власти о несоответствии этих условий санитарным нормам и о потенциальной угрозе, которую больные могут представлять для окружающих.

В 1930-х и 1940-х гг. структура органов охраны здоровья детей и подростков претерпела ряд реорганизаций. Так, в 1935 г. были созданы детские поликлиники. В 1947 г. в связи с объединением больничных и поликлинических учреждений детские поликлиники и детские консультации были объединены с детскими больницами или с детскими отделениями больниц для взрослых. Эта система функционирует и сейчас. В детском поликлиническом отделении больницы детей всех возрастов наблюдает и лечит педиатр данного единого врачебного участка. В обязанности врачей детских поликлиник входил осмотр и дальнейшее наблюдение детей, направляемых в пионерские лагеря; принятие мер по предупреждению заноса инфекционных заболеваний в оздоровительные учреждения и распространения их; осмотр и наблюдение детей, направляемых в школы-интернаты. Врачи и медсестры, работающие в детских садах, находились в штатах детских поликлиник или детских отделений при поликлиниках для взрослых. Свою работу медперсонал проводит в тесном контакте с участковыми врачами и специалистами поликлиник. Работа медперсонала детских садов была направлена на создание необходимых условий для правильного психофизического развития детей, внедрение физического воспитания, предупреждение заболеваемости среди них, привитие гигиенических навыков, предупреждение инфекционных заболеваний и т. д.

Для предупреждения инфекционных заболеваний школьникам в установленные сроки проводились профилактические прививки (против туберкулеза, оспы, дифтерии, коклюша, столбняка, полиомиелита и др.), медперсоналом школы выявлялись инфекционные больные, дети, контактировавшие с ними; совместно с санитарно-эпидемиологическими станциями осуществлялась противоэпидемическая работа и санитарный надзор за содержанием помещений и соблюдением санитарных и гигиенических норм и правил в школе, контролировалась работа школьных буфетов, столовых; санитарно-гигиенические условия работы учащихся в трудовых мастерских; организовывалась санитарно-просветительная работа среди учащихся, педагогов и родителей.

К 1950 г. разрушенная войной экономика была восстановлена. Число медицинских учреждений, больничных коек, врачей не только достигло довоенного уровня, но и значительно превзошло его. В 1950 г. на территории КазССР было 265 тыс. врачей (включая зубных) и 719,4 тыс. средних медицинских работников, работало 18,8 тыс. больничных учреждений с 1010,7 тыс. коек. В сельской местности насчитывалось более 63 тыс. фельдшерских и фельдшерско-акушерских пунктов. С 1950-х гг. из года в год увеличивались ассигнования на здравоохранение, и к 1965 г. за 4 послевоенные пятилетки финансирование подошло к рекордной цифре - 6,5% ВВП. Удалось на порядок увеличить все основные показатели материально-экономической базы здравоохранения. Число врачей с 14,6 на 10 тыс. чел. населения в 1950 г. выросло до 23,9 в 1965 г.; средних медицинских работников с 39,6 до 73,0; госпитализация в городах увеличилась в это время с 15% населения до 20,1%, в сельской местности - с 7,7% до 18,9%; число коек в больницах возросло с 57,7 до 96,0 на 10 тыс. населения; число поликлиник и амбулаторий достигло 36,7 тыс., женских консультаций и поликлиник для детей - 19,3 тыс [3, с. 165].

Таким образом, несмотря на проблемы периода становления здравоохранения Советского государства (слабая материально-техническая оснащенность, недостаток профессиональных кадров, стандартных помещений и коек для оказания медицинских услуг), бесспорным достижением отрасли на территории КазССР в 1950-х гг. стала широко развивающаяся сеть государственных учреждений с внедрением социалистических принципов: бесплатность, общедоступность, плановость, профилактическое направление, бюджетное финансирование. Послевоенные позитивные сдвиги в показателях общественного здоровья, улучшение санитарно-бытовых условий населения, рост сети лечебных учреждений, увеличение числа медицинских работников, расширение доступа и качества обслуживания свидетельствовали об успешном функционировании принципов советской государственной модели здравоохранения.

По архивным материалам Карагандинской области можно проследить, как реализовывался на практике принцип проведения профилактических мероприятий Н.А. Семашко во второй половине 1950-х гг. Под систематическим наблюдением (не реже одного раза в месяц) в изучаемый период находилось только 68,5% детей, достигших одного года жизни, что является крайне низким показателем. Особенно мало детей находилось под непрерывным наблюдением в Жана-Аркинском районе – (20,0% из достигших года жизни), Темир-Тау – 41%, Караганде 62%. Наилучшее непрерывное наблюдение за детьми первого года жизни было организовано в Ворошиловском районе – 91%, в городе Балхаше – 86% [4, л. 35]. Но даже в городах и селах с высокими показателями наблюдения за детьми нельзя сказать, что наблюдение проводилось углубленно с проведением всех профилактических мероприятий.

Профилактические прививки середины 1950-х гг. на территории Карагандинской области проводились неудовлетворительно. По области только 71,2% из детей достигших одного года жизни были иммунизированы против оспы. Особенно плохо обстояло дело с профилактическими прививками против оспы в Каркаралинском районе, где из числа детей достигших года жизни иммунизированы против оспы 9,2%, в Джезказганском 11,9%, в Темир-Тауском – этот показатель равен 44,3%, а в Кувском районе до 1 года наблюдалось 55 детей, иммунизировано против оспы до 8 месяцев 65 детей [4, л. 35].

Детские консультации в 1955 г. улучшили работу по раннему выявлению туберкулеза: 39,7% детей сделана реакция Пирке (в 1954 г. – 37,2%), но этот показатель, был все еще слишком низким. Лучшие показатели по раннему выявлению туберкулеза: в г. Балхаш, где до 1 года было сделано 68,1% детей реакция Пирке, из 5,1% реагировали положительно. В г. Джезказгане 59,2%, в Сарани 55,9%, в Караганде 44,3% детей сделана реакция Пирке [4, л. 36]. Наихудшие показатели по раннему выявлению туберкулеза среди детей до 1 года в Нуринском районе, Каркаралинском, Жана-Аркинском, Улутауском, Джезказганском, где из числа детей достигших года жизни ни одному ребенку не была сделана реакция Пирке. Очень низкие показатели раннего выявления туберкулеза в Осакаровском районе – 1,8%, Тельманском 5,4%, в г. Темир-Тау этот показатель равен 15,1% [4, л. 36]. Таким образом, видно, что даже в городах, где наилучшие показатели по раннему выявлению туберкулеза, обследовано на туберкулез только половина детей достигших года жизни. Следовательно, высокая заболеваемость туберкулезом с большой летальностью связана со слабой и неудовлетворительной работой детских консультаций по раннему выявлению туберкулеза и своевременному лечению.

Заболеваемость острыми детскими инфекциями в 1955 г. еще оставалась высокой, а по отдельным инфекциям как скарлатина, коклюш желудочно-кишечные заболевания, даже возросла. Если в 1954 г. показатель заболеваемости на 1000 детей в городских яслях был 95,2, в сельских яслях был 128,0, то в 1955 г. отмечается снижение заболеваемости корью, в городских яслях на 1000 детей болело 67,4, а в сельских яслях на 1000 детей болело 53.0. Наибольший показатель заболеваемости корью в 1955 г. был в городских яслях по г. Балхаш – 210,9, Сарани – 103,0, в городе Темир-Тау этот показатель равен – 47,7, Джезказгане – 48,7, в Караганде – 33,3. По Республике в 1955 г. на 1000 детей в городских яслях заболело корью 213 детей, а в сельских яслях 114,2. Летальность от кори по городским яслям равна – 1,9, у детей до 1-го года 6,2, по сельским яслям смертных случаев за 1955 г. не зарегистрировано. Для сравнения в 1954 году летальность от кори была по городу 1,5 (у детей до 1 года 4,5), по селу 4,6 (до 1 года 15,3) [4, л. 36].

Корь среди всех острых инфекционных заболеваний у ясельных детей составила 65,4 по селу и 40,0 по городу. По Республике летальность от кори по городским яслям 1,004 (у детей до 1-го года 5,03), по сельским 1,2 (у детей до 1 г. 2,2). Таким образом, в 1955 г. летальность от кори

составила 47,6% общей летальности от всех инфекционных заболеваний (по Республике этот показатель равен – 33,3%) [5, л. 58].

По результатам этих данных можно сделать вывод о том, что заболеваемость острыми инфекциями в яслях на момент 1955 г. в Карагандинской области оставалась на высоком уровне, но имело место некоторое снижение по сравнению с 1954 г., по кори: в городских яслях с 95,2 до 67,4 на 1000 детей, в сельских яслях с 128,0 до 53,0 на 1000 детей. Летальность от кори в городских яслях увеличилась с 1,5 до 1,9 у детей до 1 года с 4,5 до 6,2. Заболеваемость дизентерией была наиболее высокой в яслях г. Темир-Тау – 85,7 на 1000 детей, в Караганде 73,9. Летальность от желудочно-кишечных заболеваний составила 57,1%, летальности от острых инфекций, это выше показателя по Республике – 45% [5, л. 59]. Отсутствие указаний в отчетах на наличие детей, больных хронической дизентерией в сельских яслях, говорит о некачественной диагностике желудочно-кишечных заболеваний.

Таким образом, можно отметить недостаточную профилактическую работу в ряде яслей в Карагандинской области, о чем говорят показатели высокой летальности от кори: в г. Балхаш из 232 детей заболевших корью, умерло 6, в г. Сарани из 62, умерло 2, в г. Караганде из 120 умерло 2; заболеваемости дифтерией в городских яслях г. Балхаш – 6,3, Темир-Тау – 5,5, Караганде – 5,2, Джезказгану и Сарани – 4,0, на 1000 детей [5, л. 59].

В этот же период слабо проводилась профилактика инфекционных заболеваний среди детей первого года жизни. Привита оспа детям в возрасте 8 месяцев – в гордетбольнице № 1 Караганды – 90,6%, в Балхаше – 82%, в Акчетау – 90%, Коунрадском – 95%. Недостаточно высокими были показатели городской детской больницы №3 г. Караганды, где только 45,2% детей до 8 месяцев были привиты против оспы, в Областной детской больнице – 55,7%, в Темир-Тау – 53,4%, в Сарани – 49%, Джезказгане – 48%, в Токаревке только 11,7%. Крайне недостаточно проводилась противотуберкулезная работа в гордетбольнице № 2 г. Караганды – 33% и в гордетбольнице № 3 – 38,6%, а в Сарани только 21,1% детей сделана реакция Пирке [5, л. 59].

В 1956 году возросло число больных детей, получивших лечение на дому. Однако, еще значительное число больных детей, даже с инфекционными заболеваниями, принимались в консультациях и служили источником инфекции для других детей. Больше всего дизентерии было выявлено в консультациях Балхаша – 63%, в Шетском районе – 90%; дифтерии в Джезказганском районе – 54% и городе Караганда – 22%; скарлатины в Шетском районе – 40%, в Джезказганском районе – 100%, в Балхаше и Сарани – 24%; кори в Ворошиловском и Тельманском районах – 29%, в Сарани – 19% и в Балхаше – 17%; коклюша в Осакаровском районе – 67%, в Темир-Тау – 35%, в Ворошиловском районе – 34%, в Улутауском районе – 33% [6, л. 158].

Таким образом, в 1956 году число инфекционных больных, принятых в консультациях, снизилась до 28,4% против 36% в 1955 г., но еще оставалась высокой. Общая заболеваемость детей в 1956 году снизилась в сравнении с 1955 годом на 5%, число случаев заболеваний на 1000 детей снизилась с 874 до 806, на 1 ребенка, состоящего на учете консультаций, приходится 0,8 случаев заболеваний, а на 1 ребенка до года 1,8 случаев [6, л. 158].

В деле снижения распространения инфекционных заболеваний и улучшения медицинского обслуживания детей важное место занимает вопрос перестройки поликлинической помощи детям таким образом, чтоб каждый ребенок получал врачебную помощь на дому, а консультация должна обслужить в своих стенах только здоровых детей. К этому обязывает само название этого учреждения. Большинство консультаций города Караганды перестроило свою работу, больные дети в консультацию не приходят, а получают помощь на дому. В других городах и районах большинство детей на приеме – больные дети и среди них – острозаразные. Так, из 100 заболевших детей в г. Сарани получили помощь в консультации 83 ребенка и на дому только 17 детей, в Джезказгане в консультации 70 из 100 заболевших, в Осакаровке 76, в Кувском районе 90, в Джезказганском 96. Что являлось совершенно недопустимым и требовало перестроить работу таким образом, чтобы заболевший ребенок получал помощь на дому, а при необходимости в стационаре.

Таблица 1.

Структура детской заболеваемости Карагандинской области сер. 1950-х гг. [6, л. 159]

Детские инфекции на 1000 детей		
	1955 год	1956 год
1. Корь	31,3	17,2
2. Скарлатина	21,5	11,0
3. Коклюш	12,8	13,1
4. Дифтерия	5,4	7,2
Желудочно-кишечные заболевания		
1. Дизентерия острая и хроническая	32,0	26,3
2. Всех кишечных заболеваний	67,1	63,2
Очаговая пневмония	59,0	56,0

Из приведенных данных видно, что за 1956 год снизилась заболеваемость скарлатиной на 10,5 случаев, на 1000 детей, корью на 14,1 дизентерией на 5,7 случаев, всех кишечных на 3,9 случая, пневмонии на 3 случая. Увеличилась заболеваемость на 1000 детей дифтерией – на 1,8 случаев и коклюшем на 0,3 случая. Самую высокую заболеваемость дифтерией на 1000 детей дает Балхаш – 10,8, Караганда – 8,8, Сарань – 6,3. Снизилась заболеваемость дифтерией в 1956 году в сравнении с 1955 годом в г. Джезказгане, Ворошиловском районе, Каркаралинском, Улутаусском, увеличилась в Темир-Тау, Осакаровском, Тельманском и Жана-Аркинском районах. Заболеваемость скарлатиной была выше средней по области (11,0) в Караганде 17,6 на 1000 детей, Сарани – 15,0. Увеличение заболеваемости скарлатиной отмечалось в г. Джезказгане – с 4,0 до 10,5 на 1000 детей, Нуринском – с 2,0 до 6,36. Самая высокая заболеваемость корью (средняя по области 17,2 на 1000 детей) отмечалась в гор. Сарани и Ворошиловском районе 43 на 1000 детей, в Кувском – 42,0, в Караганде, Темир-Тау и Коунрадском районе – 25,0, Балхаше – 17,0, Каркаралинске – 15,0. Самая низкая заболеваемость корью отмечается в Осакаровском районе – 1,7 на 1000 детей. Самая высокая заболеваемость коклюша (средняя по области 13,1) отмечалась в Жана-Аркинском районе – 33,6 на 1000 детей, в Темир-Тау – 31,7, в Сарани и Ворошиловском районе 16,0. Снизилась заболеваемость коклюшем в Балхаше и Улутаусском районе. Таким образом, наибольшую заболеваемость детскими инфекциями дают города Караганда, Темир-Тау, Балхаш, Сарань, Джезказган, Тельманский и Ворошиловский районы.

В середине 1950-х гг. в Карагандинской области можно отметить некоторые достижения в области лечебно-профилактического обслуживания детского населения, о чем свидетельствует неуклонное снижение детской смертности. В 1957 году, по сравнению с 1956 годом значительно улучшились качественные показатели работы детских городских лечебно-профилактических учреждений. Так, процент врачебных посещений к новорожденным в первые 3 дня после выписки из родильного дома повысился с 66 до 72%, а посещений сестер с 87 до 90%. Улучшилось и наблюдение за детьми 1-го года жизни, состоящих на учете детских консультаций поликлиники. Процент детей систематически наблюдавшихся врачом повысился с 67 до 75% и превышает средне-республиканский показатель 72%, процент детей ежемесячно посещающихся сестрой возрос с 72 до 82% и также значительно выше средне-республиканского 75%. Значительные достижения имеются также в организации приема детей в детских консультациях-поликлиниках. Прием больных детей сократился и резко снизился процент больных инфекционными заболеваниями выявленных в стенах консультаций поликлиник: дифтерии с 20 до 9%, скарлатиной с 12 до 6%, корью с 11 до 9%, коклюшем с 17 до 11%, пневмонией с 34 до 28% и дизентерией с 41 до 16% [7, л. 113].

Таким образом, в медицинском обслуживании детей Карагандинской области в сер.1950-х гг. главным являлась организация систематического наблюдения за детьми и проведение необходимых мероприятий, обеспечивающих правильный рост и развитие ребенка. В целях воспитания здорового, всесторонне развитого поколения была организована широкая сеть детских лечебно-профилактических учреждений, детских дошкольных учреждений, школ-интернатов, пионерлагерей (в том числе санаторных) и других учреждений.

Огромное значение советской модели здравоохранения им. Н. А. Семашко заключалось в становлении единого государственного комплекса здравоохранения с бесплатным обучением и лечением, общедоступной и плановой медициной. Принципы советского здравоохранения, таким

образом, способствовали формированию системы медицинского обслуживания населения КазССР и заложили огромный пласт теоретической и научно-практической базы, повлиявшие на развитие и становление национальной системы здравоохранения Республики Казахстан.

Список литературы

Комаров Ю.М. О научной основе Семашкинской модели здравоохранения // ОРГЗДРАВ: Новости. Мнения. Обучение. Вестник ВШОУЗ. 2015. №1 (1). – С. 120-127.
Руденков И.В. Первый советский нарком здравоохранения Николай Семашко - основоположник образцовой системы медицинских учреждений // ЭиКГ. 2015. №2 (114). – С. 119-123.
Давыдова Т.В. Реформирование советского здравоохранения в послевоенные годы: исторический анализ // Вестник ТГУ. 2015. №8 (148). – С. 164-170.
Государственный архив Карагандинской области. Ф. 664. Оп. 1. Д. 23.
Государственный архив Карагандинской области. Ф. 664. Оп. 1. Д. 24.
Государственный архив Карагандинской области. Ф. 664. Оп. 1. Д. 27.
Государственный архив Карагандинской области. Ф. 664. Оп. 1. Д. 30.

ПОСЛЕДСТВИЯ ИСПЫТАНИЙ НА СЕМИПАЛАТИНСКОМ ПОЛИГОНЕ В СУДЬБАХ ЛЮДЕЙ

Шотбакова Л.К., к.и.н., СНС НИЦ «Тұлғатану»
Тулеуова К.Т., магистр международных отношений, ст.преподаватель кафедры всемирной истории и международных отношений
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,
Республика Казахстан, г. Караганда
E-mail: shotbakovazz@mail.ru

Вторая половина XX века. Послевоенное восстановление, ускоренные темпы формирования глобальной экономики и другие процессы глобализации также способствовали началу формирования нового миропорядка в международных отношениях. Одним из важных элементов нового миропорядка стало появление ядерного оружия. Успешные испытания нового оружия человечества стали одним из ключевых направлений соперничества в условиях гонки вооружений между сильнейшими державами того периода.

Ядерные испытания не только способствовали успеху государства в гонке вооружений, но также стали трагическим периодом в истории народов, на территории которых они проводились. Тяжелые последствия ядерных испытаний вскоре стали известны всему мировому сообществу и запустили новый для своего времени процесс движения народов стран мира с требованием прекратить испытания и закрыть ядерные полигоны.

Одним из таких полигонов был Семипалатинский испытательный ядерный полигон, который занимал огромную площадь в 18 тыс. 500 кв. км. Из нее была выделена опытная площадка диаметром около 10 км и поделена на сектора. На этой территории построили имитацию жилых зданий и фортификационных сооружений, а также расставили гражданскую и военную технику. Кроме того, в этих секторах находилось более чем полторы тысячи животных и расставленная по всему периметру измерительная фото- и киноаппаратура.

Когда наступил запланированный день испытаний - 29 августа 1949 года, в самом центре площадки на высоте в 37 м был взорван заряд РДС-1. Вверх на огромную высоту поднялся ядерный гриб. Таким образом начал свою смертоносную работу Семипалатинский ядерный полигон. Он функционировал с 1949 по 1989 год. За это время было произведено более 450 испытаний, в ходе которых взорвали около 600 как ядерных, так и термоядерных устройств. Из них было примерно 30 наземных и не менее 85 воздушных. Полигон, находящийся в казахских степях, был особенным. Он известен не только своей огромной территорией и взрывающимися на ней самыми совершенными смертоносными ядерными зарядами, но и тем, что на его землях постоянно находилось местное население. Такого нигде еще в мире не было. [1].

По сегодняшний день люди, живущие в этой местности, испытывают последствия ядерных испытаний, завершившихся более тридцати лет назад.

Одним из тех, кто на себе испытал последствия ядерных испытаний, стал житель города Семей Берик Сыздыков. Когда ему исполнилось пять месяцев, на его лице появилась опухоль. Новообразование стремительно увеличивалось в размерах, постепенно закрывая глаза. Ему поставили официальный диагноз – нейрофибролипоматоз. Местные врачи оказались бессильны перед сложным заболеванием. Облегчить состояние смогли итальянские, а затем испанские врачи. Итальянцы даже купили квартиру Берику Сыздыкову, но он был вынужден ее продать, чтобы оплачивать дальнейшее лечение.

Житель села Кайнар Абралинского района Семипалатинской области Елеугазы Нургалиев вошел в число тех людей, на ком решили проверить действие радиации. Всего же в селе Кайнар в это число попали 41 человек. Ему и его односельчанам был дан приказ остаться для проведения учения. Молодые люди должны были охранять важные объекты и обеспечивать связь. Так как Елеугазы был почтальоном, то его также выбрали для испытаний. Молодых людей заперли в будке, не выпускали и обеспечивали питанием по расписанию. Но чего ожидать, не сказали. Вскоре всех жителей попросили эвакуироваться в Егиндыбулакский район, в село въехали военные. Рано утром всех ослепил яркий свет, следом пошла ударная волна, которая сопровождалась мощным грохотом. Из окон домов выбило стекла. Елеугазы Нургалиев увидел вдалеке черный столб дыма и пыли, небо стало красным, а на его фоне возник огромный черный гриб. Все животные в селе погибли, с собак и даже мышей слезла шкура. На следующий день вернулись военные в скафандрах, они убрали трупы животных, все закопали и постарались привести в более-менее приличный вид. Будто ничего не произошло. Взяли пробы воды, воздуха, почвы, а у 41 подопытных врачи из Москвы взяли анализы крови. Через сутки всем жителям села разрешили вернуться в село.

Люди были обеспокоены и спрашивали, что произошло, почему не предупредили о взрыве. Им ответили, что связист был пьян. Позже люди поняли, что их использовали в качестве подопытных. После испытаний в село регулярно приезжали врачи и у всех 41 подопытных брали кровь на анализ, проводили обследование. Были даже ученые из Германии и Китая. Иногда мужчинам делали переливание крови и дальше наблюдали. Люди стали слепнуть и умирать. И только спустя годы объявили, что у всех обследуемых рак разных видов [2].Таких примеров можно привести более чем достаточно.

По официальной статистике, за время действия полигона облучению от 0,5 до 2 бэр (биологический эквивалент рентгена) подверглись 3700 казахстанцев, от 2 до 20 бэр - 1900 человек, от 20 до 37 бэр - 3500 человек. Итого - 10 тысяч. В других источниках встречаются сведения о том, что официально пострадавшими от испытаний признаны 1 млн. 323 тыс. казахстанцев, а средняя продолжительность жизни в секторе полигона не превышала 45-50 лет [3].Спустя 20 лет после прекращения испытаний режиссером Энтони Буттсом был снят документальный фильм о тяжелых последствиях взрывов на Семипалатинском ядерном полигоне, который привлек внимание западного общества. Фильм «После апокалипсиса» вышел в широкий прокат в Великобритании. Энтони Буттс своим фильмом хотел обратить внимание на то, что спустя 20 лет после прекращения ядерных испытаний, каждый двадцатый ребенок в регионе, подверженном радиации, рождался неполноценным. Фильм «После апокалипсиса» показывает историю молодой женщины, у которой из-за генетических мутаций произошло видоизменение лица, но она принимает решение родить ребенка, несмотря на запреты и возражения врачей. Ребенок у главной героини этого фильма родился здоровым, но врачи предупредили, что генетические изменения у него еще могут проявиться [4]. Об этой проблеме говорили и говорят многие врачи и сегодня – о том, что генетические нарушения у рождающихся детей могут проявиться через несколько поколений. Это – одно из самых страшных и реальных последствий ядерных испытаний в Казахстане. За этими цифрами, за этими фактами – искалеченные судьбы сотен людей.Наверное, неудивительно, что тема ядерных испытаний, их последствий стала достаточно популярной в искусстве, в частности, в изобразительном искусстве.

Во второй половине XX века сформировалось новое направление в искусстве – «ядерное искусство», которое стало ответом представителей искусства на использование ядерного оружия и атомной энергии. Однако если одна часть креативного класса была восхищена новыми возможностями человечества благодаря атому, то вторая воспевала «мирный атом», а третья напоминала о хрупкости нашего мира по отношению к катастрофической силе атома. Ядерное искусство также характеризуется как художественный подход, получивший развитие благодаря некоторым художникам после атомных ударов по японским городам Хиросима и Нагасаки.

Один из японских фотографов Ёсуке Ямахата (Yosuke Yamahata) начал фотографировать Нагасаки на следующий день после падения атомной бомбы (10 августа 1945 года), но его фотографии не были показаны публике. Только в 1952 году общественность получила возможность увидеть фотографии после их публикации в журнале Asahi Graph [5].

Испанский художник Сальвадор Дали с началом Второй мировой со своей супругой Галой уезжает в США и живет там с 1940 по 1948 годы. В этот период Дали начинает писать картины по атомной тематике. В 1947 году была написана картина «Расщепление атома», которая стала одной из первых работ «атомарного», или «ядерно-мистического» периода творчества художника. В 1949 году испанский художник закончил писать картину «Атомная Леда», работу над которой начал еще в 1945 году, вскоре после атомной бомбардировки Хиросимы. В 1951 году опубликовал сборник католического мистицизма и ядерных тем «Манифест мистерий» [6].

В 1948 году художественное движение Eaismo опубликовало манифест, иллюстрирующий некоторые аспекты атомного века и в то же время критикующий промышленное использование ядерной энергии. «Eaismo» было движением поэзии и живописи, основанное итальянским художником Вольтолино Фонтани, одной из целей которого являлась всеобщая озабоченность опасностью ядерной радиации. В 1948 году Вольтолино Фонтани изобразил на холсте распад и фрагментацию атома, создав произведение искусства «Dinamica di assestamento e mancata stasi» («Динамика урегулирования и отказ от стазиса»). В 1951 году итальянские художники Энрико Бадж и Серджио Данжело создали движение Arte Nucleare. Участники движения стремились создавать искусство, отражающее опасности и технологии ядерного века. Их работы включали опустошенные пейзажи и изображения ядерных «грибов». К движению присоединилось множество итальянских художников в Милане и Неаполе, а также такие иностранные представители искусства как Ив Кляйн, Асгер Йорн, Арман, Антонио Саура [7].

В 1949 года французский художник экспрессионизма и один из основателей группы антиабстрактного искусства «L'homme Témoin» Бернар Лорже (Berbard Lorjou) приступил к написанию монументального произведения «l’ageatomic» «Атомный век» (l’ageatomic). Картина была завершена через год после него и сейчас выставлена в Центре Ж. Помпиду.

Одна из известных работ в ядерном искусстве принадлежит художнику и фотографу Юджину фон Брунхенхайну (Eugene von Brunchenhayn). Он создавал фантасмагорические картины на мазонитовой доске с использованием своеобразной техники рисования пальцами, различных пекарских инструментов, аптечных расчесок и кистей, сделанных из волос его жены. В 1955 году он написал картину «Атомный век». Его страх перед ядерным уничтожением в разгар холодной войны явно проявляется в данной картине, где показано высокое грибовидное облако кислотного цвета, поднятое взрывом, который находится в процессе уничтожения города на вершине холма. До 1965 года последовали другие постапокалиптические и постапокалиптические картины, где художник изображал существа атомной бомбы радиоактивными мутантами [[8].

Европейские, американские художники создавали свои произведения, стремясь с их помощью предупредить человечество о страшных последствиях ядерных испытаний, призвать людей к выступлению против гонки ядерного оружия, которое стало одним из главных звеньев политики противостояния мировых держав в борьбе за гегемонию, за геополитическое превосходство.

Японские художники, которые сами были свидетелями и пережили ужасы ядерной бомбардировки Хиросимы и Нагасаки, страшной аварии на Фукуяме, своими произведениями призывали человечество сообща противостоять этой страшной угрозе XX века. К ряду этих художников можно по праву отнести и казахстанского художника, известного сегодня всему миру, - Карипбека Куюкова.

К. Куюков родился 18 июля 1968 года в селе Егиндыбулак Карагандинской области, в ста километрах от Семипалатинского полигона. Он был четвертым ребенком в семье. Велико было горе родителей: сын родился без рук. В Егендыбулаке дети-инвалиды – не редкость. У соседей Куюковых все шестеро детей родились с аномалиями. Уважаемый в поселке водитель самосвала Тельтай, когда в его семью пришла такая беда, не стал прятать своего безрукого сына. В одном из интервью К. Куюков рассказывал: «В нашем поселке было много детей-инвалидов. Многие родители стеснялись их, прятали от людей. А я бегал везде с мальчишками, носился по степи. Тогда я не понимал, что у меня чего-то не хватает». Едва тот научился ходить, отец повез его в город. Он хотел, чтобы его мальчику сделали искусственные руки, протезы, дошел до самого Ленинграда, привез шестилетнего Карипбека в НИИ протезирования. Смышленый кудрявый мальчишка из казахских степей очень скоро стал любимцем в научной клинике. И врачи

уговорили Тельтая оставить мальчика в Ленинграде. При клинике был интернат для таких детей [9].

В Ленинграде Карипбек начал заниматься рисованием, ему тогда было 10 лет. На его увлечение рисованием и желание стать художником повлияла встреча с человеком, которого К. Куюков считает своим первым наставником: «Он тоже потерял руки — они сгорели у него в трансформаторной будке. Но не сдался и стал рисовать ртом. Ему было очень тяжело, сами понимаете. И вот я сидел возле своего наставника часами, смотрел, как он работает. А он заставлял меня выжимать краски из тюбиков, мыть кисточки. Поначалу мне все это не нравилось, я еще совсем ребенок был. Хотел играть в футбол, гулять. Но в какой-то момент я так впечатлился, видя, как он садится перед белым холстом, и потом там начинала появляться картина» [10].

Свои первые картины Карипбек Куюков нарисовал в школьные годы в Ленинграде.

Сегодня его картины известны всему миру, они представлены в частных и государственных коллекциях Америки, Японии, Германии. Выставки его картин проводились в Японии, США, Германии, Турции, Китае и Казахстане.

Тематика картин К. Куюкова связана, в основном, с ядерной угрозой человечеству. Он путешествует по миру и рассказывает людям, какое влияние оказывает ядерное испытание на жизни людей. Он всегда старался изобразить в своих работах последствия ужасной трагедии Семипалатинского ядерного полигона, которые видел воочию. Он родился без рук, однако это не было препятствием для него, все произведения, которыми восхищается мир, он рисует при помощи пальцев ног, либо держа кисть в зубах.

В 1989 году он в составе делегации движения «Невада - Семипалатинск» побывал в США, Германии, Японии и Турции.

В 2016 году президент Казахстана Нурсултан Назарбаев на встрече с президентом США Бараком Обамой во время Саммита по ядерной безопасности подарил последнему картину К. Куюкова «Взрыв».

Деятельность К. Куюкова в области антиядерного движения является ярким примером служения не только своей Родине, но и всему человечеству. Он является почетным послом проекта АТОМ, номинантом на Нобелевскую премию мира.

За выдающиеся заслуги перед народом Казахстана К. Куюков награжден орденом «Курмет», премией общественного признания «Аманат».

Его девизом жизни являются слова: «Я крепко стою на ногах и держусь за жизнь зубами».

Статья подготовлена в рамках реализации проекта МНВО РК № AP19678527 «Последствия испытаний на Семипалатинском ядерном полигоне как результат политики «ядерного колониализма»

Список литературы

Семипалатинский ядерный полигон: история, испытания, последствия // https://fb.ru/article/170823/semipalatinskiy-yadernyiy-poligon-istoriya-ispyitaniya-posledstviya

Бакиева М**.** Стеклянные кости, слепота и рак: как живут казахстанцы, пострадавшие от ядерных испытаний // https://liter.kz/stekliannye-kosti-slepota-i-rak-kak-zhivut-kazakhstantsy-postradavshie-ot-iadernykh-ispytanii-1661747672/ 29.08.2022, 11:36

Индустриальная Караганда. 29 августа 2006 года; https://kopilkaurokov.ru/geografiya/prochee/nauchno-issliedovatiel-skii-proiekt-posliedstviia-siemipalatinskogho-ispytatiel-nogho-polighona

http://rus.azattyq.org/content/semipalatinsk_nuclear_polygon_/24311092.html

Nuclear Art. Электронный адрес [https://academic-accelerator.com/encyclopedia/nuclear-art]. Обращение 20.10.2023

Ядерные испытания второй половины XX века и ядерный мистицизм Сальвадора Дали. 30.07.2022 г. Электронный адрес [https://www.pravilamag.ru/entertainment/678920-yadernye-ispytaniya-vtoroy-poloviny-xx-veka-i-yadernyy-misticizm-salvadora-dali/]. Обращение 20.10.2023

G.Favati, V.Fontani, M.Landi, A.Neri, A.S.Pellegrini, Manifesto dell'Eaismo, Società Editrice Italiana, Livorno, 1948

C. Wiley Eugene Von Bruenchenhein: Phantasmagorical Paintings 1957-61. December 5, 2020 – January 23, 2021. Электронный адрес // https://www.edlingallery.com/exhibitions/eugene-von-bruenchenhein-phantasmagorical-paintings-1957-61
Тен Т. Караганда http://www.caravan.kz/article/1828
https://inkaraganda.kz/main_news/15941/

АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В КАРКАРАЛИНСКОМ РЕГИОНЕ В ПЕРВЫЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ XX ВЕКА

Шотбакова Л.К.
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
E-mail: shotbakovazz@mail.ru

Важнейшим источником по истории развития системы образования в Каркаралинском регионе в первые десятилетия XX века являются документы, хранящиеся в архивах ряда городов Казахстана. Прежде всего, речь идет об архивных коллекциях Центрального государственного архива Республики Казахстан (г. Алматы), Архива Президента Республики Казахстан (г. Алматы), Государственного архива Карагандинской области (г. Караганда), Государственного архива Каркаралинского района (г. Каркаралинск) и Центра документации новейшей истории (г. Семей).

Самую большую группу документов составляют делопроизводственные документы, по которым можно проследить процесс становления школьной системы; трудности и проблемы, которые возникали и которые необходимо было решать в кратчайшие сроки новой советской власти; различные документы, которые сопровождали организацию работы конкретных учебных заведений; различные учебно-методические материалы; протоколы заседаний республиканских, областных и районных органов власти, на которых решались вопросы организации народного образования в Каркаралинском регионе; протоколы заседаний педагогических советов учебных заведений; деловая переписка, которая велась между различными организациями образования и др. Другой, важной группой источников следует назвать законодательные документы, хотя они в количественном отношении меньше, чем делопроизводственные документы, однако именно они определяли основные направления и содержание работы учебных учреждений.

Следует отметить, что создание советской школы происходило не на пустом месте, сеть школьных учреждений разного уровня функционировала в казахской степи со второй половины XIX века.

По окончании гражданской войны одним из важных направлений политики новой власти стало создание советской школы. Нередко советская школа создавалась на месте уже существующих учебных учреждений. Подтверждением может служить выдержка из «Приказов Семипалатинского облревкома, губревкома, по отделу народного образования. 6.01.1920-21.03.2020 г.», направленных Областному отделу народного образования: «Все училища и школы быв. 3 Отдела Сибирского казачьего войска включаются в общую школьную сеть Областного Отдела Народного Образования и переходят во всех отношениях в ведение тех Уездных Отделов Народного Образования, к которым принадлежат в административном отношении…

Облревком

Января 1 дня 1920 года № 43 г. Семипалатинск» [1, л.1].

Этим можно объяснить, к примеру, то, что в 1921 году в Каркаралинском уезде уже существовали школы первой и второй ступени. Свидетельство об этом встречаем в «Отчете о деятельности подотдела национальностей Семипалатинского Губотнаробраза за апрель месяц 1921 года». В нем говорится, что в Каркаралах в это время работали 2 школы, в Каркаралинском уезде – 105 школ. Число всех учителей в Каркаралах было 17, в его уезде – 123 [2, л.31,об.].

Как известно, в 1920-е годы Каркаралинский район входил в состав Семипалатинской области. В Центре документации новейшей истории в Семее сохранились интересные документы, воссоздающие историю развития школьного дела в Семипалатинской губернии в первые десятилетия советской власти.

Одним из таких документов является «Информация Семипалатинского губернского отдела народного образования о состоянии казахской школы в Семипалатинской губернии на 1926-1927

учебный год», в котором подводятся итоги в деле формирования советской школы к 1927 году и намечаются основные пути решения проблем в деле школьного строительства. Интересно, что анализ состояния казахской школы начинается с характеристики русской школы (данные приводятся по РСФСР): «Подводя итоги всей проделанной работе за революционный период времени в области аульного школьного строительства, мы невольно проводим сравнение с массовой русской школой, ибо русская элементарная школа общепризнанна и на учете ее недостатков болезней или достижений строятся планы и на выводах взыскиваются меры для изжития тех или иных недочетов» [3, л.7]. Среди так называемых болезней и недостатков русской элементарной школы называются отсутствие школьного оборудования, недостаток учебных пособий, проблемы с решением вопроса ликвидации массовой неграмотности. В документе отмечается что «…нет ни одной школы с хорошим зданием, нет планового снабжения учебниками и письменными принадлежностями... только 16% обследованных школ имеют глобус, карты, таблицы мер; убыль учащихся по годам обучения - четвертую группу кончают лишь 12%» [3, л.8]. Также к серьезным недостатком относят тот факт, что деревенский школьник проводит в школе лишь 1/6 часть нормального учебного года.

Переходя к анализу состояния казахской школы, в документе отмечается, что к 1927 году из 405 казахских школ Семипалатинской губернии школ-однолеток было 95 (24%), трехлеток - 150 (34%), двухлеток - 158 (35%) и четырехлеток - 25 (7 %). Другими словами, основная масса казахских детей получала образование в объеме трех классов, что относилось к школам первой ступени.

В целом, школьным образованием в Каркаралинском уезде в этот период было охвачено 4486 детей, что составило 28 % от общего количества детей школьного возраста [3, л.8].

Одной из самых острых проблем организации школьного дела в первые десятилетия было отсутствие школьных зданий. В основном дети учились в землянках или в неприспособленных под школу саманных и деревенских сооружениях. Так, в Семипалатинской губернии 85-90 % детей учились в таких помещениях: «В уездах дело обстоит не лучше, особенно в Каркаралинских школах которые часто помещаются в зимовках-землянках: низких, грязных, с земляным полом, с небольшими окнами, словом совершенно непригодными для школы. Школы эти не имеют надлежащей классной мебели, нет часто даже достаточного числа самых примитивных столов и скамей, есть случаи, где учащиеся сидели на полу» [4, л. 27].

Однако следует отметить, что в Каркаралинском уезде были школы, построенные за счет населения, это, как правило, были волостные школы. В аулах население собирало средства на строительство школьных зданий, но этого было недостаточно, поскольку кроме денег нужны были строительные материалы и техническая помощь, которых не было. Поэтому нередко население смотрело на затею школьного строительства как на безнадежное дело. Отсутствие школьных помещений было не единственной проблемой, к ней добавлялось то, что многие школы пользовались мебелью, которая зачастую представляла собой «...столы примитивной конструкции: вколочены в землю колья, на них просто закреплены доски. Дети сидят на качающихся скамьях без спинок. Эта мебель ни по размеру. ни по конструкции не отвечает требованиям школьной гигиены [3, л.9]. Не было в школах и необходимых учебных пособий, приборов, таблиц, плакатов, за исключением таблиц умножения и метрических мер.

В «Протоколе заседаний комиссии Губоно и материалов к ним» встречается такая запись: «В иных школах упражнения по письму производились на снегу, обучается всего 1000 детей, состав пестрый, детей богатых людей нет, помещений для школ нет. Последние размещены по зимовкам, связь весьма плохая вследствие разбросанности, в настоящее время УОНО озабочено постройкой зданий для школ в местах наиболее населенных [5, л.11,об.].

С большим опозданием и в ограниченном количестве в школы степи поступали учебники, также обстояло дело и с письменными принадлежностями, «...не хватало многих пособий: по географии, краеведению, природоведению (животный мир, человек, растение), по обществоведению, по математике, по русскому языку в казахских школах. Достаточно времени прошло для составления и издания полного комплекта учебников для школ 1-й ступени [3, л.10].

Таким образом, среди проблем в организации школьного дела, которые требовали скорейшего решения были – «…во-первых, продолжительность учебного года, во-вторых, радиус школьного района, в-третьих, возрастные и социальные группы школьников, в-четвертых, тип самой массовой школы» [3, л.10]. Отмечалось, что продолжительность учебного года в казахской школе зависит от хозяйственных форм данного района и в полукочевых районах начало учебного года приходится на октябрь, а конец – на 30 апреля. В оседлых районах соответственно начало в

сентябре, конец - в конце апреля месяца. В связи с этим жители многих аулов обращались к районным властям с просьбой, чтобы детям организовывали обучение в летние месяцы. В результате в 1927 году было составлено «Инструктивное письмо Семипалатинского губернского отдела народного образования об организации летней школы предварительной грамотности на «жайляу», где было подробно расписано, что собой должна представлять такая летняя школа: «Летнее время на «жайляу», когда в небольном радиусе можно встретить большое скопление аулов, должно способствовать работе школы и летом [6, л.260]. Целевая установка летней школы определялась следующим образом: «...дать элементарную грамотность детям школьного возраста и организовать работу по дошкольному воспитанию среди детей дошкольного возраста. Таким образом, летние школы дают возможность:

1. улучшить физическое воспитание детей;

2. научить их жить и работать коллективно, связывая с современностью.

3. дать элементарное общее образование (обучение грамоте, арифметике, элементарному наблюдению над природой и трудовой деятельностью людей)» [6, л.260].

Учебный план летней школы был рассчитан на 45 рабочих дней, по 4 часа ежедневных, всего - 180 часов и определен отдельно для детей школьного и дошкольного возраста:

«Для группы школьного возраста:

I. Родной язык - 60 часов

2. Арифметика - 45

3. Изучение природы - 25

4. Физвоспитание (физ. оздоровление, игры) - 40

5. Художественное воспитание (лепка, пение, рисование) - 10

Всего 180 часов

Для дошкольной группы:

1. Родной язык (чтение, рассказы учителя, беседы) - 40 часов

2. Физвоспитание - 70

3. Художественное воспитание - 45

4. Экскурсии, прогулки, наблюдения над природой - 25

180 часов» [6, л.266].

Следует отметить, что летние школы не получили широкого распространения, так как уже в начале 1930-х годов, с проведением массовой коллективизации и насильственным оседанием кочевого населения, необходимость в таких школах ушла в прошлое. Мы в данной статье решили достаточно подробно описать этот тип школ как пример того, что в 1920-е годы новая власть еще стремилась учитывать особенности жизнеустройства того или иного народа в различных регионах страны.

Совершенствование школьного дела предполагало, что главным звеном в его организации должна стать типовая аульная школа. Какой она виделась в те годы, видно из данного документа: «Такая типовая массовая аульная школа представляется так:

1. Школа с четырьмя годами обучения. На учителя две группы (если одно комплектное). Прием через два года.

2. При школе на 10-15 человек интернат, на 10-15 человек- ночлежка. Остальные учащиеся - дети состоятельных родителей или из близких расстояний» [6, л.351]. Предполагалось, что интернат будет предназначен только для детей бедноты, живущих на наиболее отдаленном расстоянии от школы данного школьного района.

В отдаленном будущем виделась школа-коммуна как типовая школа с первыми 4-мя группами 1-й ступени и надстройкой концентров 2-й ступени. Однако, опять таки, отмечалось, что школы повышенного типа для казахской степи возможны исключительно с интернатом. Это было связано с разбросаностью населенных пунктов, в частности, в Каркаралинском районе, с отдаленностью района от центра, с отсутствием хорошей связи и дорог.

Для того,чтобы наладить связь центра с отдаленными населенными пунктами, предлагалось создать опорные школы. Опорные школы, как правило, открывались в волостных центрах. Опорная школа, как центр педагогической работы в районе, должна была иметь следующие предпосылки:

«а) педагогический состав должен быть вполне ориентирован в вопросах новой педагогики, обществоведения, активен в работе общественных и советских организаций и авторитетен среди учительства района и населения;

б) школа должна быть 4-х леткой или семилеткой;

в) в отношении казахской школы могут быть отступления;

г) в опорной школе на каждую группу должен быть один учитель» [6, л.353].

К концу 1920-х годов значительно улучшилось дело с подготовкой учительских кадров. Во многом это стало возможным с открытием Каркаралинского педагогического техникума, организацией различных педагогических курсов, проведением учительских конференций, в ходе которых учителя получали необходимые методические знания: «… 70 % учительства прошли через курсы-конференции…Курсы-конференции в создании учительских масс единственно верный путь исполнения их знаний. Массовик-учитель просит продолжения этой работы на ряд лет, пока он не овладеет знаниями в уровне средней педагогической школы» [5, л.70].

Этому способствовало, в частности, и то, что к концу 1920-х годов в Каркаралинском уезде стало больше школ второй ступени, которые имели педагогический уклон – готовили учителей для школы I ступени. Уклон был принят в начале 1928-29 уч.года Педсоветом школы и утвержден Окружным Отделом Народного Образования (ОкрОНО). Об этом говорилось в докладной «О профуклоне. Каркаралинские школы II ступени за 1929/30 уч.год» [7, л.5].

В 1930 году было принято ряд постановлений на республиканском и местном уровне о введении повсеместно всеобщего начального образования в Казахстане. Основанием для этого послужило Постановение ЦК ВКП(б) от 25.07.1930 г. «О всеобщем обязательном начальном обучении», в котором устанавливалось:

«1) ввести с 1930-31 гг. повсеместное всеобщее обязательное начальное обучение детей в возрасте 8, 9-10 лет, с последующим распространением обязательности начального обучения для детей 11лет в 1931-1932 уч.году.

3) Для обеспечения школ всеобщего обучения необходимыми педкадрами: а) срочно развернуть сеть и контингенты педиститутов, педтехникумов, а также специальных педагогических курсов и прочих форм подготовки педагогов [8, л.99].

В принятом на республиканском уровне «Постановлении коллегии Наркомпроса КССР и сводки по вопросам всеобуча, по организации передвижных школ в кочевых районах и др. за 1930 год» Народный Комиссариат просвещения республики просил центр для успешной реализации введения всеобщего обязательного начального образования в ряде районов организовать культурное шефство. В числе таких районов был и Каркаралинск [8, л.8].

На состоявшейся в августе 1931 года Каркаралинской учительской конференции, на которой присутствовали 100 просвещенцев, среди обсуждавшихся вопросов был вопрос «О ходе всеобуча, о создании единого культплана» [9, л.4]. Заслушав доклады, участники конференции пришли к выводу, что «...в связи низким уровнем знаний учителей РАЙОНО и для поднятия их квалификации со стороны РАЙОНО в летний сезон ничего не проделано, курсы как таковы не открылись» [9, л.4]. также отмечалось, что в большинстве школ не было снабжения детей бедняков, отсутствовало снабжение школ учебными пособиями. Как видим, проблемы те же, что и в 1920-е годы.

В целом, эти проблемы были характерны для школьного дела в Каркаралинском районе на всем протяжении тридцатых годов. Однако, это не означает, что в деле строительства советской школы не было успешных результатов. Среди них достаточно назвать открытие двух техникумов в Каркаралинске – педагогического и зооветеринарного, которые подготовили большое количество учителей и специалистов сельского хозяйства, имена многих выпускников этих учебных заведений стали известны далеко за пределами нашей республики. Нам же хотелось показать, через какие трудности прошла система образования в Каркаралинском регионе в первые десятилетия XX века.

Статья выполнена в рамках реализации внутривузовского грантового проекта по теме № 21-ВГ-23 «История становления и развития системы образования Каркаралинского региона в лицах и судьбах (конец XIX-XX вв.)»

Список источников

1 ЦДНИ.- Ф. 72, оп. 1, д. 49
2 ЦГА РК. - Ф.81.Оп.1.Д.264
3 ЦДНИ, ф. 415, оп. 1, д. 229
4 ЦГА РК. - Ф.81. Оп.1. Д.996
5 ЦДНИ. - Ф. 415, оп. 1, д. 93 (33)
6 ЦДНИ, ф. 185, оп. 1, д. 53

7 ЦГА РК. - Ф.81.Оп.1.Д.1546
8 ЦГА РК. - Ф.81.Оп.1.Д.1550
9 ЦГА РК. - Ф.81.Оп.3.Д.166

1964-1985 жж. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ: ЖАҢА ТӘСІЛДЕР ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ БАҒЫТЫНЫҢ ЖАҢА ҚЫРЛАРЫ

Ыбырайхан М.Ы., тарих магистры, аға оқытушы
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
marat_19.93@inbox.ru

Жалпы ғылымда күнделікті өмір терминнің түпкілікті орныгуы XX ғ. екінші жартысына жатқанымен, алғаш З. Фрейдтің 1904 ж. жарық көрген «Психопотология повседневной жизни» атты кітабының атауы арқылы тұңғыш рет қолданысқа енді [1]. Осылайша, гуманитарлық ғылымдарда әуелгі кезде негізінен психология мен философияда, мәдени антропологияда, әлеуметтануда, кейін тарих ғылымында «күнделіктілік тарихы», «күнделікті өмір тарихы» формасында қолданысқа кеңінен ене бастады. Отандық тарихнамада орыс тілінен аударылған нұсқа кең қолданыста.

2000-шы жылдар басына дейін күнделікті өмір тарихы түсінігі посткеңестік ғылымда тек әлеуметтануда қолданылған. Күнделікті өмір түсінігі әлеуметтанушы Л.Г. Ионинніқ жұмыстарында беріліп, «Социология культуры» оқу құралында «Күнделікті өмірдің логикасы мен тарихы» бөлімі арналған. Зерттеуші Ресей және посткеңестік кеңістіктегі ғылымда алғаш рет «күнделікті өмір» ұғымына жан-жақты түсініктеме береді. Ионин ұғымды әлеуметтану мен мәдениет психологиясы тұрғысынан қарастырады [2].

Күнделікті өмір феномені әртүрлі ғылым салаларының зерттеу пәні болып табылады: философия, мәдениеттеану, әлеуметтану, мәдени антропология, тарих және т.б. Бұл ғылымдардың әрқайсы әртүрлі әлеуметтік топтар мен қоғамдардың өкілдерінің күнделікті өмір тәжірибелерінің әртүрлі аспектілерін зерттеп, белгілі бір қоғамның циклдерін анықтайтын индивидтердің өмірлік құндылықтары, идеалдары мен ұстанымдарын түсіндіруге тырысады. Алдыңғы ұрпақ өкілдерінің жинақтаған білімі, дәстүр, норма мен идеалдар күнделікті өмірдің негізін қалайды. В.Б. Безгин атап өткендей, күнделікті өмір зерттеулеріндегі индивид өмірлік сахнада берілген жағдайларда (табиғи, мерзімдік, саяси) әрекет етуші ретінде көрініс беріп, жағдайды анықтаушы ретінде көрсетіліп, өзгелермен бірге әлеуметтік рольдерді құрастырушы және оларды ойнаушы болуы тиіс [3]. Зерттеуші нақты бар заң мен тәртіпке топтық топтық және индивидуалды реакцияны түсінуге ұмтылуы қажет. Пәнаралық дискурс зерттеу мәселесінің берілген аспектісін жүзеге асыруға септеседі.

Тарихи-философиялық талдауда күнделікті өмірді, адамның қарапайым әлеуметтік ортадағы күнделікті өмір тәжірибелерін зерттеуге қызығушылық XIX ғ. ортасында пайда болып, қысқа уақыт аралығында кең оқырман аудиториясын жаулап алады. Осы уақыттан бастап әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда жаһандық – ауқымды әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, билік трансформациясы, төңкерістер мен соғыстарды зерттеуден – зерттеу назарын өзіндік бастан өткендері, үміті, сезімі мен армандары бар «кішкентай» адамды, микротарихты зерттеуге біртіндеп көңіл бұру басталады. Зерттеу назарының бұрылуы қатардағы адамның шынайы өмірін көруге, қоғамдық-саяси өзгерістер мен трансформациялардың қатардағы азаматтар өміріне әсерін, олардың қоғамдық өзгерістерді қабылдауын, өмірлік құндылықтар мен стратегияларды қалыптастыруын бақылауға мүмкіндік берді.

«Адамның күнделікті өмірінің сферасын» философиялық түсінуге алғаш рет назар аударған Э. Гуссерль, адам өмірінің бұл бөлігін «өмірлік әлем» деп бөліп көрсетті. «Өмірдік әлем» адамның жүріс-тұрыс бағдарының айқындықтарынан (очевидность) тұрады, априорлы құрылымды сипаттама-инварианттарға ие (кеңістік, уақыттық, заттық интерсубъективті және т.б.), оларды индивид қайталанатын және әдеттегі ретінде қабылдайды. О.Н. Новогицын атап өткендей, Э. Гуссерль өмірлік әлемді біздің күнделікті өмір тәжірибесі әлемімен, аңғал субъективтілікпен ұқсатады [4]. Яғни, ғылыми объективтілікке дейінгі табиғи қондырғылар әлемімен ұқсатып, өмірлік әлем «алғашқы айқындылықтар сферасы» да, трансцендентті субъективтіліктің әрекетін құрастырушы құрастыратын интенциональді сфера болып табылады.

Э. Гуссерль ізбасары, феноменологиялық әдістің негізін қалаушы А. Шюц «күнделікті өмір» концептінің мазмұнын нақтылады. Оған осы түсінікті теорияландырудағы зор үлес тиесілі. А. Шюц бойынша әлеуметтік әлем құрылымды болып табылады. Ол әлем индивидтер үшін өзіндік мағынаға ие, бұл әлемде қарапайым күнделікті ойлау конструктыларында индивидтердің жүріс-тұрысына әсер етіп, мақсаты мен әрекеттерін айқындайды. Индивид өмір сүретін бұл әлем ешқандай күмәнсіз қабылданатын, белгілі бір қасиеті бар шектеулі субъектілерден құралған. Күнделікті өмірде адам биографиялық себеп-салдарлы байланыстан құралған жағдайларда өмір сүреді. Бұл жағдайлар ол өзі анықтайтын физикалық және әлеуметтік-мәдени айналасында қалыптасады. А. Шюц пікірінше, қарапайым ойлау конструктілерінде – қоршаған әлем индивидтің өзіндік әлемі болып табылады, бірақ ол басынан бастап мәдениеттің интерсубъективті әлемі [5].

Күнделікті өмір әлемі - адамның әлеуметтегі орыны интерпертацияларынан тәуелді болып келетін, мағыналардың мәні мен мәтінінің универсумы болып табылады. Индивид өмір сүру әдісін «табиғи және оң» сипатта қабылдап, типтелген жағдайда заттармен және адамдармен қатынас орнатудың түрлі тәсілдерін тудырады. Күнделікті тірлікте индивид әртүрлі конструкцияларды қолданады. Олар бұрынғы тәжірибе негізінде тексеріліп, жуықтап алынған ережелер мен қағидалардың формасынан көрінеді. Индивидтің күнделікті өмір іс-тәжірибелеріндегі өзара әрекет «Өзгеден күтілетін жүріс-тұрыстың ойға қонымды мәнінің конструктілер сериясының болуын» болжайды. Яғни, Өзге біреуге таңылған мотивтер, ұқсас жағдайлардағы индивид пен басқа адамдардың мотивтерімен ұқсас. Күнделікті әрекет әлеуметтік тұрғыдан мақұлданған ережелер жиынтығына сәйкес келеді: бірыңғай ұқсас мәселелер, шешімдер, мақсатқа жету жолдары мен құралдары. Бұл әрекеттер мәселеге айналдырылмаған және индививд үшін өздігінен немесе міндетті түрде болуы тиістердің қатарында қабылданады.

Әлеуметтік ғылымдардың басты методологиялық міндетін А. Шюц жалпы принциптерді зерттеуден көрді. Адамдар өз тәжірибесін және әлеуметтік әлем тәжірибесін өзінің күнделікті өмірінде осы принциптерге сәйкес ұйымдастырады. А. Шюц үшін күнделікті өмір әлеуметтік-мәдени әлем болып табылады. Бұл әлемде индивид көптеген қатынас түрлері арқылы өзге индивидтермен байланысты. Адамның жүріс-тұрысы әлеуметтік жүйе құрылымына түскен сайын, оның типтік түрі әлеуметтік тұрғыдан заңмен, фольклормен, дәстүр және әдеттермен мақұлданады. Күнделікті әлем, А. Шюцтің пікірінше интерсубъективті әлем, ол нақты индивид дүниеге келгенге дейін өмір сүрген және оны ұйымдастырылған әлем ретінде өзгелер интерпретациялаған. Осылайша ол индивид алдына берілген болып шығады. Күнделіктіліктің өмірлік кеңістігінің интерпретациясы әлеуметтену факторына тәуелді: индивидтің өткен өмірінде айналасынан және өзінің өмірлік тәжірибесінен алған білім кешенінен. Күнделікті өмір әлемі кеңістігінде адам тек өмір сүрмейді және белгілі бір рольдерді ғана ойнамайды, сонымен қатар оны өзінің прагматикалық мотивтерінің негізінде жетілдіреді. Осылайша, феноменологиялық тәсілдің ерекшелігі күнделікті «әлеуметтік өмірлік әлемнің» құрылымы мен білімін зерттеуге ұмтылыс болып табылады.

Феноменологиялық концепция шеңберінде әлеуметтік шындықты сараптауды XX ғ. 60 жж. американдық әлеуметтанушы П. Бергер және оның неміс әріптесі Т. Лукман жүргізген. Олар шындықты әлеуметтік құрастырудың феноменологиялық теориясын құрап шықты. Бұл теория әлеуметтік шындықты тануға бүгінгі күнде де эвристикалық мүмкіндіктерге ие. Олар үшін күнделікті өмір адамдар интерпертациялайтын және адам үшін тұтас әлем ретінде субъективті мәнге ие шындық болып табылады. Бұл әлем шындық ретінде ғана ұсынылмайды, сонымен қатар индивидтің ойлары мен әрекеттерінде көрінеді. Индивид өмір сүретін көптеген шындықтар ішінен тек күнделікті өмір шындығы ең жоғарысы болып табылады.

Күнделікті өмір кеңістіктік және уақыттық құрылымға ие. Әр индивид өзінің психологиялық факторларының негізінде өз уақыт ағымын сезінеді [6]. Бірақ, сонымен қатар стандартты немесе әлеуметтік уақыт бар, себебі күнделікті өмір интерсубъективті. П. Бергер мен Т. Лукман бойынша стандартты уақыт ретінде келесі түсіндіріледі: «космостық уақыт және ішкі уақыт пен табиғаттың мезгілдік циклдарына негізделген қоғамда бар күнтізбенің қиылысуы».

Тарих ғылымының арнасына күнделікті өмірді зерттеуді француз тарихшыларының «Анналдар» мектебінің өкілдері енгізген болатын. Олар үшін тарихтағы «адам бейнесіне» және белгілі бір елдің өміріндегі әлеуметтік және мәдени институттардың психологиялық сипаттамасына ерекше көңіл аударуға ұмтылыс тән болды. Олардың еңбектерінде «өлім мен өмір ырғақтарының ауысуы», «тамақтану тарихы», «тән тарихы», «киім тарихы», «балалық шақ тарихы» және т.б., яғни күнделікті өмір концепциясына жатқыза алатынның барлығы зерттеу пәні болып табылды. Ф. Бродель бойынша, күнделікті өмір – уақытпен кеңістікте әрең ұсталатын, ұсақ

фактілер, индивид енген материалдық өмір. Ол барлығына қатысты, қайталанады, барлық бар затқа енген, күнделіктілік ағымында өтеді. Адам өмірінде белгілі бір уақыт аралығында қайталанатын кез-келген факт, күнделікті өмір құрылымына айналады. Адамның күнделікті әлемін түсіну үшін, Ф. Бродель демография, киім, тамақ, менталдылық, өмір сүру жағдайын, яғни адамды үнемі қоршап тұрған, шеңберінен шығып кете алмайтынды сараптайды [7].

«Күнделіктілік» феноменінің көріністерін теорияландыруға көптеген ізденістер жасаған XX ғ. мәдениеттанушылары. «Анналдар» мектебінің өкілдері күнделікті өмір саласын сипаттайтын, адам іс-әрекетінің әртүрлі тарихи аспектілерін зерттеуге көңіл бөлгенге дейін, исландиялық мәдениет зерттеушісі Й. Хейзинга күнделікті өмірдің әлеуметтің барлығының немесе белгілі бір қабаттарының менталдылығын анықтайтын келесі формаларының мәдени мазмұнын сараптауға әрекет жасады: туу, өлім, отбасы, дін мен ой формасы. Ол үшін кез-келген адам әрекеті әзірленген және мәнерлі ритуал – өмірлік стильге сай жүреді. Й. Хейзинга күнделікті өмір трансформациясының механизмдеріне назар аудара алды. Зерттеуші ойынша, өткен дәуірдің әртүрлі шарттылықтарын қоғамның жоққа шығаруы, әлеуметтің өмірлік кеңістігін анықтайтын бұрынғы өмір нормалары мен құндылықтарын сақтай отырып жүргізіледі [8]. М. Хайдеггер күнделікті өмірді әңгіме, қызығушылық және екіұштылықпен сипатталатын болудың бір модусы ретінде анықтайды. Ол адамның күнделікті өмір мәселелеріне жұтылуы оның шынайылығын жоғалтуға алып келетінін атап өтеді. Тұлға топқа түсіп, олардың біріне айналады, құндылықтарын қабылдап, ойлау мен жүріс-тұрыстың ұжымдық әдістерін меңгереді. Осылайша күнделікті өмірде болудың әдістері ашылады [9].

Ресейлік мәдениеттануда күнделікті өмір феноменін теорияландыруға өзіндік үлес қосқан зерттеуші Ю.М. Лотман болып табылады. Өз зерттеулерінің бірқатарында ол жоғары идеялар әлемі, күнделікті шынайылықта өз-өзін ойлайтын адамдар әлемінен бөлек емес деген қорытындыға келеді. Адам өмірінің тұрмыстық жағы индивидтің әлеуметтік позициясын анықтауға мүмкіндік беретін жасырын мәнге, мәдени кодқа ие. Ю.М. Лотман бойынша күнделікті өмір үстемдікке ие мәдениеттің құндылықтары мен нормаларынан қалыптасады. Зерттеуші үшін күнделікті өмір жалпы мәдениет секілді, семиотикалық құбылыс және оның мәнін тек тұрмыстық мәдениетті зерттеу арқылы түсінуге болады [10].

Күнделікті өмір революцияға дейінгі Ресей тарихшыларының да назарын аударған. Күнделікті өмірді зерттеудің классикалық үлгісі ретінде Н.И. Костомаров, Е.И. Забелин, А.В. Терещенко жұмыстарын санауға болады. Олар өз жұмыстарында орыс халқының дәстүрлі адамгершілік құндылықтарына баса назар аударады: әйелдің бағынышты жағдайы, отбасы мен тұрмыстағы жүріс-тұрыс, отбасылық қатынастар, шаруашылықты жүргізу ерекшеліктері және т.б. Авторлар өмірдің материалды-тұрмыстық жағын сипаттауға басымдық беріп, тұрмыстық жүріс-тұрыс мотивтеріне көңіл бөлмейді. Күнделікті өмірді бұлай түсіну жағдайында, М.М. Кром атап өткендей, өткен өмір адамдары әрекет еркіндігінен айырылған, ешқандай ойлары болмай, берілген шындық жағдайларында белгілі сценариймен өмір сүріп, заттар мен жағдайлар шеңберінен шыға алмай қалған секілді [11].

Күнделікті өмір феномені мен тарихына қызығушылықтың күрт артуы посткеңестік ғылымда 1990-шы жж. басталады. Мысалы, И.Т. Касавин мен С.П. Щавелин күнделікті өмірді пәнаралық байланыс тарапынан зерттеуге әрекет жасады. Олар бұл феноменнен әрекеттік-оқиғалық, пәндік-заттық, тәндік-жүріс-тұрыстық аспектілерді анықтады. И.В. Утехин күнделікті өмір тарихи процесс динамикасын түсінуге шешуші ақпарат бере алмайды, тек қоғамдық жүйені қарастырудың шешуші бір қыры болып табылады. Күнделікті өмір заттар әлемі мен сананың өзара әрекеттестігі арқылы Б.В. Марковтың «Культура повседневности» жұмысында қарастырылған. Автор үшін киім, баспана, туыстық қатынас жүйесі күнделікті өмір кеңістігінің «адам қалыптасуы жүретін» маңызды элементтері болып табылады. Күнделікті өмірдің өзі адамдардың ойлары мен бастан кешкендерімен ғана шартталмайды, сонымен қатар нормалар және институттармен реттеледі. Феноменологиялық дәстүрге қарсы Б.В. Марков күнделікті өмір «ерекше сипатпен құрастырылған кеңістіктердің желісі» деп есептейді. Бұл желіге күнделікті өмір құрылымындағы тәндік және рухани, экономикалық және этикалық құрамдас бөліктер жатады [12].

Күнделікті өмір тарихының кеңістігін қалыптастырудағы басты әдіснамалық тәсіл тарихилық принципі болып табылады. Бұл принцип бойынша оқиғалар мен құбылыстар уақыт бойында өзара өзара күрделі байланыста дамиды. Тарихи себеп-салдарлық тізбек аса ұзын болуы мүмкін, себебі қолда бар артефактілерге тек олардың алдындағы мәдени құбылыстар ғана әсер етпейді, сонымен қатар өте ертедегі жағдайлар өз ізін қалдырады немесе барлығынң туындатушы түп-тамыр болып табылады. Сондықтан зерттеудің хронологиялық шеңберін шектеудің өзінде,

егер мәдени-тарихи типтердің өзгерісін қарастыратын болсақ, белгілі бір құбылыстардың түптамырын анықтау үшін ерте дәуірлерге саяхат жасау қажет болады. Бұл әсер ету, қабылдап алу және мұраға алудың зор ролімен байланысты, себебі белгілі бір құбылыстар трансформацияланған күйде кейінгі дәуірлерде байқалуы мүмкін. Мәдениеттің мәні осы жаңа жағдайларға мұраға қалу мен интерпретацияда жатыр.

Сонымен, күнделікті өмір, яғни, өткен мен бүгінді бастан кешу арқылы қалыптасқан іс-әрекеттер мен өмір сипаты мәдениеттің барлық әртүрлі көріністерін ортақ тарихи-мәдени мәтінге біріктіретін элемент болуы мүмкін. «Қарапайым адам» бастан кешкен және қарапайым санасымен қабылдаған әлемді тұтас бірлік ретінде көрсету, зерттеушіге қоғамдық тарихтың объективті және жүйелі бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік беріп, тарихты «адамиландырады», өткенді оның тасымалдаушысы, адам арқылы түсінуге мүмкіндік береді. Күнделікті өмір тарихын зерттеу, «кішінің» ішінде – қоғамдық болмыстың – заттай, іс-әрекеттік, этикеттік және басқа формаларында, тарихи дәуірдің мәдени панорамасындағы эстетикалық идеалдарында және этикеттік нормаларында, барлығын осының ішіне енгізе отырып, элиталық мәдениеттің арнайы мамандарының туындылары мен идеяларының шығуы мен игерілуінен бастап қарапайым өмірдің ең төменгі құбылыстарына дейін қарастыру. Күнделікті өмір тарихын зерттеу әлеуметті ерекше жүйе ретінде қарастырудың ерекше құралы ретіндегі орыны осындай деуге болады.

Осылайша, күнделікті өмірді зерттеуде құрылымдық-функционалдық, құрылымдық-семиотикалық және микротарихи тәсілдер өзара үйлесім тауып, нәтижесінде келесі методологиялық ұстанымдар тарап шығуы тиіс: - фактілер жиынтығының статистикалық дұрыстығы; - зерттелетін құбылысқа жүйелік тұрғыдан қарау; - күнделікті өмір тарихы жүйесіндегі фактілердің өзара тепе-теңдігі; - зерттелетін фактілердің семантикалық талдауы; - зерттелетін құбылысты статистикалық және динамикалық модельдеу әдістерінің өара үйлесімі.

Н. Пушкарева күнделікті өмір ретінде қоғамдық өмірдің оқиғалық жағын, жеке ұсақ жағдайлар және адамдардың сыртқы әлем жағдайларына бейімделу әдістерін түсінеді. Зерттеуші атап өткендей, «ерлер мен әйелдер күнделікті өмір құрылымын жасау мен қайта құрудың үздіксіз процесіне белсене қатысып, өздерін қоршаған өмірлік әлемді бейімдеп алуға ұмтылады». Бұл тұрғыда күнделікті өмірді түсінудің неміс ғылыми дәстүрі, әсіресе А. Людтке ойлары белгілі бір қызығушылық тудырады. Неміс мектебінің тарихшылары күнделікті өмір тарихын тұрмысты сипаттау контекстінде емес, кеңірек зерттеу шеңберінде түсінуге шақырады. Бұл жағдайда зерттеуде адам тәжірибесі, қабылдауы, елестетуі, іс-әрекеті тарихи дамудың құрылымдары және процесстерімен байланыста қарастырылуы тиіс. Күнделікті өмір тарихы индивидуалды және ұжымдық тәжірибемен тығыз байланыста және өзі жаңа тәжірибе туындатады. А. Людтке атап өткендей: «Күнделікті өмір тарихы адамдардың іс-әрекетін үнемі қалпына келтіруге, сезімдерін түсіндіруге бағытталған». А.К. Соколов пен С.В. Журавлевтің пікірінше, А. Людткенің еңбегі тарихи құраудың «төменнен» жасалатын логикасы жайлы тезисті дәлелдей алды. Бұл ой бойынша тарихты модернизациялық процесстердің күрделі өзгерістерінде лайықты орын таба алмай, өмір сүрген қарапайым адамдардың тарапынан жазу қажет. Дәл осы қоғамдық және жеке мәселелердің микродеңгейде өзара сабақтасуы халықтық әлеуметтік жад пен билік идеологемалары арасындағы алшақтықты аттап өтуге мүмкіндік беріп, әлеуметтік субъектілердің шынайы іс-тәжірибесін қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Қоғамдық болмыстың үздіксіздігі және үзілістігі, неміс зерттеушілерінің ойынша, жаңа тарихи танымның негізі болуы тиіс. Осы арқылы қоғамдық процесстерге билік көзімен емес, әлеуметтік іс-әрекет субъектілері, қатардағы азаматтардың тарихи шындықты қабылдау түсінігі тұрғысынан қарау қажет.

XX ғ. күнделікті өмірді мұқият және жан-жақты зерттеуге Германия тарихшылары 1980 жж. бастап көңіл бөліп, жаңа зерттеу бағытын «күнделікті өмір тарихы» деп атаған. Бұл бағытты ұстанушылардың назар аударатын басты пәні – басты тарихи оқиғалар емес, сол оқиғалардың «кішкентай адамдардың» өміріндегі көрінісі. Бұл адамдар әрдайым тарихты жасаушылар емес, тек қатысушылар, алайда олар әрдайым осы оқиғалар салдарын бастарынан өткеріп, уақыт бойында өмірлері мен өздері қоса өзгереді. Тарих ғылымының бұл бағытының сипаты, оның негізін қалаушылардың бірі, неміс ғалымы А. Людткенің «Что такое история повседневности? Ее достижения и преспективы в Германии» атты мақаласында берілген. Жаңа бағытты сипаттай келіп, Людтке былай дейді: «Барлығынан маңыздысы – адамды еңбекте және еңбектен тыс зерттеу. Күнделіктілікті сараптауда бастысы, тарихта атаусыз қалғандардың өмірлік мәселелері болып табылады... Индивидтер бұл зерттеулерде әрекет етуші тұлға, әрі өткеннің әлеуметтік-тарихи шындығын белсенді түрдегі туындатушы және өзгертуші болып табылады». Күнделікті өмір тарихы барлығын қамтитын жалпылауларға ұмтылмай, алдыңғы орынға адамдардың

әлеуметтік тәжірибесін зерттеуді қояды. Күнделікті өмірді өндірістік және тұрмыстық деп бөлу кең тараған, яғни адам өмірін жан-жақты қамту қарастырылған [10]. 1980 жж. басында Германияда күнделікті өмір тарихы бойынша қызу пікірталастар жүріп, Людтке пікірінше, батысгерман беделді тарихшылары оның туындауына қарсылық білдірген. Керісінше, АҚШ, Ұлыбритания және қандай да бір деңгейде Францияда күнделікті өмір тарихына оң көзқарас қалыптасқан [13].

Күнделікті өмір тарихына жақын бағыт – тарихи антропология және мәдени антропология болып табылады. Л.В. Беловинский пікірінше, тарихи антропология күнделікті өмір тарихын зерттеу мәселелерін шешпеді. Күнделікті өмір тарихын зерттеуге маңызды үлес жаңа бағыт – микротарихтың қалыптасуы. Ол өткен әлеуметтік шындықты қазіргі заман ғылымында қалыптасқан микроталдау тәсілдері, ең алдымен әлеуметтану, әлеуметтік психология, экономикалық теория және мәдени антропология арқылы зерттейді. Бұл тұста зерттеу объектісін, өзгеріске түсетін тарихи ерекшелікті ескеріп, сәйкес теориялық және тәжірибелік құралдарды таңдау маңызды. Микротәсілдердің кең танымалдылығы макротарихтың кемшіліктеріне және тарихи өткеннің барлығын тар ауқымды және бұлыңғыр «бастаушы үрдістерге» әкеліп тіреумен байланысты. Италияда жоғары дамыған микротарих шағын және жекені зерттеу арқылы жаһандық үрдістерді түсінуге алып келеді. Құрылымдар емес, құрылымдардағы өзгерістер зерттелетін бағыт үшін «ұсақ-түйекті қарастыру емес, аса мұқият үңіліп зерттеу» сипаттамасы орынды. Жеке тарих жалпылама тарихқа ұласып, микро және макросараптаудың жұптасуының идеалды түрі ұсынылады. Әлеуметтік құрылымдар қоғам емес адамдар туындататын және өмірін өзгертетін ереже, роль, қатынас және мәннің жиынтығы ретінде түсініледі. Бірақ, адамдардың шығармашыл әрекеті мен бастамашылдығы мәжбүрліліктен. Адамдар екітарапты күшке ие, ал құрылымдар – шартты. Микротарихтың бұл өзгермес қағидалары И.М. Савельева мен А.В. Полетаевтың жұмыстарында берілген [14].

Әлеуметтік тарихтың (жаңа) германдық нұсқасын Мартин Дингес ұсынып, өзінің нақты зерттеулерінде ғана қолданбай, «әлеуметтік-ғылыми тарих» жақтаушыларымен пікірталаста оны қорғаған. Сонымен қатар, өзінің бағдарламалық мақаласын «Одиссей» альманахының беттерінде жариялаған. Пьер Бурдьенің әлеуметтануын экономикалық, әлеуметтік және мәдениліктің қатарласуы мен «шынайы бөлектігі мен өзара теңдігі жайлы елесті шақырғаны» үшін сынай отырып, М. Дингес «күнделікті өмірдің мәдени тарихы» зерттеу бағдарламасын ұсынды. Оның ойынша, бұл бағыт әлеуметтік тарих пен тарихи антропология жетістіктерін біріктіре алатын еді. Сонымен қатар, «мәдениет жайлы интегралды түсініктерден шығып, мәдениетті өзге салалардан (экономикалық, әлеуметтік, саяси, діни) әсер қабылдаушы және құрылымдаушы медиум ретінле» топшылайды. «Күнделікті өмірдің мәдени тарихының» теориялық түпнегізі ретінде «жүріс-тұрыс стилі» әлеуметтанулық түсінігі негізінде қалыптасқан «өмір стилі» теориясы ұсынылады.

«Өмір стилінің» жалпы категориясын М. Дингес «жүріс-тұрыстың қоғам ұсынатын нұсқаларын таңдайтын индивидтар мен топтардың салыстырмалы түрде қалыптасқан шешім түрлері» ретінде анықтайды. Индивидтер, топтар немесе қоғам өмір стилін мақсатты бағытталған түрде өсіруі мүмкін, нәтижесінде өзінің әлеуметтік айырмашылығын белгілеп, өзінің бірігейлігін қалыптастыра алады. «Өмір стильдерін» олар «өмір сипатының уақыт пен кеңістікте құрылымданған, ресурсқа (материалды және мәдени), отбасы мен шаруашылық түріне, құндылық ұстанымдарына тәуелді» ретінде түсінеді. Ресурстар өмірлік мүмкіндіктерді, әр берілген жағдайда таңдау мүмкіндігін анықтайды; отбасы мен шаруашылық түрі экзистенциальды баспаналық, тұтынушылық ошақтың сипаттамасы болып табылады; құндылық ұстанымдары басты өмірлік мақсаттарды анықтап, менталдылықты қалыптастырады.

М. Дингес атап өткендей, өмір стилі теориясы әлеумттік құрылымдардың кешендік талдауын мүмкін ете түседі. Осы арқылы индивидтер мен топтардың құрылымды қалыптастырушы әсері бар жүріс-тұрысын, дәл осылай керісінше әлеуметтік құрылымдардың адамдардың жүріс-тұрысына әсері анықталады. Бұл жағдайда тұрақты нұсқалармен қатар жүріс-тұрыстың өзгермелі формаларын назардан тыс қалдырмаған жөн. Себебі, олар келесі тарихи өзгерістердің шығу нүктесі болып табылады. Нақты жағдайлардағы нақты тарихи объектілердің жүріс-тұрысын зерттеуде жүріс-тұрыс стилін қарастыру нәтижелі болса, өмір стилін талдау тікелей әлеуметтік топтар мен тұтас қоғамдарды зерттеуге алып келеді [15].

«Күнделікті өмірдің мәдени тарихындағы» жүріс-тұрыс стилі теориясының нәтижелілігін көрсету үшін автор оқырман назарын таңдалған стратегияның (жүріс-тұрыс стилі) қоғам шеңберіндегі ықпал етуді бөлу құрылымына әсер ететін кері іс-әрекетіне назар аударады. Неғұрлым кеңірек «өмір стилі» (ол әдетте жүріс-тұрыстың бірнеше стилінен құралады)

категориясын қолдану әлеуметтік-мәдени репродукцияның механизмдерін, сонымен қатар құрылымдық өзгерістер процесін де табуға мүмкіндік береді.

Күнделікті өмір – қоғамдық болмыс процесінде бұрыннан бар мәдени нормалар, стандарттар және құндылықтардың іс-тәжірибеде жүзеге асырылуы және индивид пен әлеуметтің өмірлік тәжірибесі арқылы жаңаларының қалыптастырылуы. Ол мамандандырылған және қарапайым іс-әрекеттің әртүрлі түрлерінің үндесуі арқылы көрініс тапқан. Бұл іс-әрекеттер құндылық бағдарларынан шығады. Адам осы жерде және қазіргі уақытта бүгінгі күнді, сонымен қатар бүгінгі күнге таңбасын қалдырған өткенін тірідей күйдегі қабылдауда субъективті және объективті түрде бастан өткереді. Өткен мен бүгіннің бұл үздіксіздігі мен өзара шарттылығы болмыстың бейімделушілік-әрекеттілік және құндылықтық-мағыналық, конструктивті-жасампаздық және тұрақты-дәстүрлік аспектілерінде қалыптасады. Күнделікті өмір әмбебап құндылықтарға ие: күнделікті өмірден тыс өмір салалары жоқтың қасы. Адам барда, күнделікті өмір де бар. Ол әлеуметтің ұжымдық өміріндегі «ойын ережелерінде»: мотивациялар, әлеуметтік стратегиялар, нормалар мен ережелер, бейімделу әрекетінің стандарттары, адамдардың өзара қарым-қатынасы, байланыс пен ұйымдасуы, құқық, дәстүр, әдет, қабылдау және жүріс-тұрыс стереотиптері, талғам, бағалау, шығармашылық, еңбек, демалыс формасы және этнос, әлеуметтік-мәдени микротоп пен индивидтердің қоғамдық жүріс-тұрысының басқа реттеушілері арқылы қоғамдық болмыс процесінің әр тарихи сәтінде көрініс береді. «Өмір салты» бұл аспектілердің барлығын күнделікті өмір болмысының формаларында жүзеге асыру әдісі ретінде біріктіреді. Күнделікті өмір қоғамдық болмыстың іс-тәжірибесі. Ол элементарлы рефлексия арқылы қалыптасып, әдеттегі өмірдің рефлексивтелмеген бөлігімен бірге өз ерекшелігін алып жүреді. Мәдениет адамның күнделікті өмірінде ғана жүзеге асатындықтан, олар бөлінбейді және күнделікті өмір жайлы айтқанда үнемі мәдениетке айналып келуге тура келеді. Күнделікті өмірде әдеттегі және мамандандырылған мәдениет біріктірілген. Сонымен қатар, мәдениеттің мамандандырылған жоғары деңгейі – кәсіби мәдениет пен шығармашылық, әлеуметтік-мәдени қабаттардың бірқатарының еңбек әрекетінің бір түрі, демек күнделікті өмірінің бір бөлігі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

Фрейд З. Психопотология обыденной жизни / пер. с нем. – М.: Аст, 2009. – 251 с.

Ионин Л. Г. Социология культуры: учеб. пособие для вузов. 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. - 427 с.

Безгин В.Б. История сельской повседневности. – Тамбов: ТГТУ, 2008. – 88 с.

Ноговицын О.Н. Феноменология повседневности: теория социального конструирования реальности: текст лекции. - Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский гос. ун-т аэрокосмического приборостроения, 2006. - 39 с.

Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 1056 с.

Бергер П., Лукман, Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. /Т. Лукман, П. Бергер — М.: «Медиум», 1995. — 323 с.

Бродель, Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм.XV – XXVIII вв. Т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. – М.: Весь мир, 2007. - 591 с.

Хёйзинга Й. Осень Средневековья / Сост., предисл. и пер. с нидерл. Д. В. Сильвестрова; Коммент., указатели Д. Э. Харитоновича. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. — 768 с.

Хайдеггер М. Бытие и время; Пер. с нем. В.В. Бибихина. — Харьков: «Фолио», 2003. — 503 с.

Лотман Ю.М. История и типология русской культуры / Ю.М. Лотман. – СПб.: «Искусство-СПб», 2002. – 769 с.

Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования (вместо предисловия) // История Повседневности. Сборник научных работ. (Серия «Источник. Историк. История»). Вып.3. / Отв.ред. М.М.Кром. СПб.: Изд-во Европейского ун-та, 2003. С. 7 – 14.

Марков Б.В. Культура повседневности / Б.В. Марков. – М.: Питер, 2008. – 352 с.

Людтке А. Что такое «история повседневности»? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. Ежегодник. 1998/1999. - М: 1999. – С. 77-100.

Беловинский Л.В. Культурно-исторические аспекты повседневности: Содержание, структура и динамика: диссертация ... доктора исторических наук. - Москва, 2003. - 344 с.

Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стилей жизни» к «культурной истории повседневности» // Одиссей. Человек в истории. 2000: История в сослагательном наклонении? – Москва: Наука, 2000. - С. 96 – 124.

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ ТАРИХ ПЕН ТАҒЫЛЫМ ОРДАСЫ

Ілден Н.Е. Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
тарих факультетінің магистранты
Қазақстан Республикасы Қарағанды қ.
E-mail: narsha-1997@mail.ru

Музей - мәдени-тарихи құндылықтарды сақтайтын, жәдігерлер арқылы мәліметтерді жинақтап ата-бабамыздан қалған мұраларды зерделеп өскелең ұрпаққа мирас етіп қалдыратын, ескерткіштер арқылы білім беретін, көп қырлы әлеуметтік ақпараттар институты. Мемлекетіміз тәуелсіздік алғалы халқымыздың тарихын, мәдениетін музей арқылы жаңа қырынан зерттейтін мүмкіндіктер туды. Тарихымызды қайта қарап оны экспозицияда жаңа тұрғыда көрсету, насихаттау музей саласына жана серпілістер әкелді. Археологиялық және этнографиялық экспедициялардың жұмысы жанданып музей жәдігерлері жаңа құнды тарихи деректермен толықтырылуда. Ол ұлтымыздың әлі де зерттелмеген тарихын ашуға мүмкіндік береді деген сөз [1, 28 б.].

Бүгінгі таңда музейлер қоғамдық және мәдени қайшылықтарды теңестіреді және тұрақтылық қалыптастырады. Сонымен қатар, келушілерге музейден тыс жерде алуға болмайтын ерекше атмосфера мен тәжірибе береді. Музеймен аймақтық өмір сүру тәсілдері өзгеруде. Өмір сүру жағдайларының, дүниетанымының өзгеруімен анықталады. Қазақстан тарихының өзіндік мәдени іздері бар. Олар туралы естеліктер музей кеңістігінде көрініс тапқан.

Қарағанды облысы осы күнге дейін Қазақстанның ең ірі аймақтарының бірі. Оның тарихи маңызы, экономикалық жағдайымен және ресурстармен байланысты. Ол құрылған сәттен бастап бүгінгі күнге дейін қарқынды даму үстінде. Облыс аумағы өзгермелі шекаралар мен атауларға қарамастан, Қазақстан және әлем деңгейінде материалдық және рухани мұралардың бірегей ескерткіштері шоғырланған мәдени кеңістік ретінде қалыптасты.

Айтылған пікірлердің дәлелі ретінде, біз келесі мәселелерге тоқталамыз. Біріншіден, ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін Қарағанды облысының аумағы бірегей саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени бірлестік ретінде қалыптасты.

Екіншіден, бұл аймақ тарихи-мәдени мұраға бай болғандықтан, оның дамуында музейлер үлкен рөл ойнайды. Аймақтағы музейлер ісінің қалыптасуы мен даму тарихын қарастыра отырып, әлеуметтік-мәдени бағыттағы заманауи музей жобаларының мазмұны мен нысандарын, жергілікті мұраны ұсыну, қорғау және насихаттау мәселесіне назар аудару керек .

Облыстық тарихи-өлкетану музейінің қызметін кешенді талдау негізінде, жергілікті халық арасындағы ағарту, мәдени мұраны сақтау, қорғау және дәріптеу, мәдени дәстүрлерді қолдау мәселелеріндегі олардың маңызы анықталды.

Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейінің қалыптасуына тоқталатын болсақ. Қарағанды облыстық тарихи-өлкенату музейі Қазақстандағы көне музейлердің бірі болып табылады. Облыстық тарихи-өлкетану музейінің тарихы 1932 жылы 10 наурызда құрылған Қарағанды облысының тарихымен тығыз байланысты. 1932 жылы 7 қарашада РКФСР көмір халық комиссариатының 11 ақпандағы №27 бұйрығына сәйкес политехникалық музей болып ашылды. Оның ашылуы барысында Мәскеу политехникалық музейі үлкен көмек көрсетті. Мәскеуден тау-кен техникасының үлгісі әкелініп, жергілікті материалдармен толықтырылып, экспозицияға қойылды. Музейдің алғашқы директоры болып сол уақыттағы Қазақстан Орталық музейінің қызметкері Қарағандыға политехникалық музейді ұйымдастыру үшін жіберілген Бекметов Рафик тағайындалды. Экспонаттардың аздығынан, жоғарғы жақтан көмектің болмауынын және музей қызмектерлерінің тәжірибесіздігінен музей келушілер үшін уақытша жабылып, ал ғимарат бөлмелерінің тарлығынан, қолайлы жағдайдың болмауынан және үнемі көшіп-қону салдарынан музей экспонаттарына зиян келтірді [3, 145 б.].

Музей қоры 1936 жылы КСРО ҒА жіберген экспедициясының пайдалы қазбалар коллекциясымен толықтырылды. 1938 жылы музейге облыстық өлкетану музейі статусы беріліп,

табиғат, тарих және социалистік құрылыс бөлімдері ашылды. 1937 жылы Бекметов Р. музейдегі қызметін аяқтап, оның орына музей ісінде тәжірибесі мол Л.Ф.Семенов директор болып тағайындалды. Музей Үлкен Михайловка елді мекеніндегі 1 қабатты ғимаратта орналасты. Алғашқы жылдармен салыстырғанда музей ісінде үлкен өзгерістер орын алды. Музей мемлекеттік мекемелер жүйесіне кіріп, өлкенің тарихи және мәдени ескерткіштерін сақтайтын негізгі орынға айналды. Тұрғындарды музей ісіне араластыру міндеттері шешілді. Музейдің қор және жинақтау жұмыстары жақсарды. Ақмола музейі қазақтың ұлттық киімдерін, сауыт, жайнамаз және облыс территориясынан табылған жануарлардың сүйектерін музейге табыс етті. Геологиялық топтың жүргізген жұмыстары нәтижесінде музейге 200-ден астам тау минералдары коллекциясы тапсырылды. Еңбекші депутаттар қалалық Кеңес атқарушы комитеті музейге жаңа Қарағанды қаласының макетін табыстады [4, 67 б.].

Облыс территориясындағы археологиялық ескерткіштерді зерттеу мақсатында Мәскеуден келген профессор С.В.Киселев жетекшілігімен жүргізілген экспедиция музейдің ғылыми мекеме ретіндегі деңгейін көрсетеді. Ол қола дәуірінің 15 қорымын зерттеп, андрон мәдениетінің құнды ескерткіштерін тапты. Қазба жұмыстары Қарқаралы ауданы Бесоба елді мекенінде жүргізілді. Осы жылдары музей Қарқаралы қаласында, ауылдық жерлерде, кен орындарында үгіт-насихат жүргізумен және жылжымалы көрмелер ұйымдастыру жұмыстарына ерекше көңіл бөлді. Алғашқы жылдарда музей қорында 712 жәдігер болды. 7 адам қызмет жасаған [2, 125 б.].

Музей қолданысында фотолаборатория, жіңішке ленталы киноаппарат, диапроектор және патефон болды. 1962 жылы музей қоры академик Ә.Х.Марғұлан бастаған ҚазКСР ҒА Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының зерттеу нәтижелерінде табылған қола дәуірінің экспонаттарымен толықтырылды. 1964 жылы ҚазКСР Мәдениет министрлігінің 17 қыркүйектегі бұйрығымен өлкетану музейі тарихи-өлкетану музейі болып өзгертілді. 1965 жылы этнографиялық экспедициясының қорытындысы бойынша музей қоры қоныс аударушылардың этнографиясымен, тұрмыстық жәдігерлермен толық- тырылды.

1979 жылдан бастап музей С.Ерубаев көшесіндегі екі қабатты ғимаратта орналасты. Музейдің жана экспозициясының архитектуралық-көркемдік ұйымдастырылуын Ленинград бейнелеу өнері қоры жүргізді. 1999 жылдың 21 қаңтарында Қарағанды өлкетану музейіне «Коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорын» мәртебесі берілді [3, 101 б.].

Музей экспозициясы заман талабына сай 2 рет 2000-2002 және 2010-2011 жылдары қайта жаңартылды. 2000-2002 жылдардағы жаңарту бойынша музей экспозициясы 14 залда орналасты. 2010-2011 жылдары «Жол картасы» мемлекеттік бағдарламасы бойынша облыстық музей ғимаратында 1800 шаршы метр аумақты алып жатқан барлық экспозицияға күрделі жөндеу жұмыстары жүргізілді. Қазіргі таңда музей 16 экспозициялық залдан тұрады. Бүгінде мұндағы залдар сонау көне дәуірден қазіргі заманға дейінгі тарихи кезеңдерді баяндайды.

Экспозиция ҚР мемлекеттік рәміздердері орналасқан және де еліміздің тәуелсіздік жылдарында қабылдаған негізгі заңдар мен қаулылар көрсетілген кіріспе залынан басталады. «Жердегі тіршіліктің пайда болуы» залының экспозициясында – Қарағанды облысының аумағында мекендеген, қазып алынған ежелгі жануарлардың жойылып кеткен түрлерін растайтын экспонаттар қойылған. Орталық Қазақстанда мекен ететін құстардың, сүтқоректілердің және жануарлардың түрлері, Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген өлкенің жойылып бара жатқан және сирек кездесетін флорасы мен фаунасы көрсетілген «Табиғат» залы бар. «Археология» залында Орталық Қазақстан жерінде палеолит, неолит, қола және ерте темір дәуірлерінде өмір сүрген адамдардың тұрмыстық заттары қойылған. Ол экспонаттар - Орталық Қазақстан жеріндегі 600 тұрақты, қорғандарды, обаларды зерттеген Қарағанды археологтарының көп жылдық еңбектерінің нәтижелері болып табылады. «Қазақ халқының дәстүрлі қоғамы» залы Қазақ хандығының құрылуы, Қазақ мемлекетінің қалыптасу тарихымен таныстырады. XVII-XVIIIғғ. Қазақ халқының Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы күресі, Қазыбек бидің, Әбілқайыр ханның, Абылай ханның, қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі (1837-1847) және басқа саяси қайраткерлердің кезіндегі архивтік құжаттар ұсынылған. Сонымен қатар XVIII-XIXғғ. қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті өкілдерінің еңбектері қойылған. Бұкар жырау Қалқаманұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының т.б. қазақ рухани мәдениеті өкілдерінің еңбектерінен мағлұмат алуға болады. XIX ғ. мен XX ғ. бірінші жартысындағы қазақтардың материалдық мәдениеті жөніндегі экспонаттар, оның ішінде қазақтың зергерлік бұйымдары күміс білезіктер мен жүзіктер, сүйекпен, асыл тастармен безендірілген қапсырмалар мен белдіктер қойылған. «Сақ мәдениеті» залында 2008-2010 жылдары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Қарағанды облысы Қарқаралы

ауданы Талды-2 сақ жауынгері қорымынан табылған Алтын адам мен ерекше жәдігерлер көрсетілген. XX ғ. алғашқы ұлттық үкімет – Алаш-Орданың көрнекті өкілдері, қазақ зиялылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ә.Ермековтер туралы материалдар, 1905 жылғы «Қарқаралы петициясы» туралы мәліметтер, 1916 жылғы Ұлт азаттық көтерілістер кезіндегі тарихи мағұлматтар «XX ғасырдың басындағы қазақ халқының ұлттық-демократиялық қозғалыстары» залында ұсынылған. «XX ғ. 20-30 ж.ж. өлкедегі тоталитарлық жүйенің құрылуы» зал экспозициясында Орталық Қазақстанда Кеңес өкіметінің қалыптасу тарихын көрсетілген. Мұнда сауатсыздықты жою, Қазақстандағы индустрияландыру тарихы, облыстың денсаулық сақтау саласын дамыту, XXғ. 20-30 жылдары өлкеде мәдениетті дамыту, Орталық Қазақстандағы ұжымдастырудың қайғылы салдары туралы архивтік құжаттар мен материалдар орналастырылған. «Қарағанды көмір бассейнінің құрылуы» залы Қарағанды қаласының құрылу тарихына, көмір бассейнінің құрылуы мен дамуына арналған. Зал экспозициясында 1920-1930 жылдардағы алғашқы геологтар А.А.Гапеев, З.П.Семенова, И.В.Орловтар туралы деректер берілген. XXғ. 30-шы жылдардағы бірегей суреттер, «Шатырлы қала», «Забойда» диорамалары Қарағанды қаласын алғашқы құрушыларының тұрмысы мен еңбек жағдайын көрсетеді. «XX ғ. 30-50 жж. Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ зиялылары» залының экспозициясында 1931 жылы құрылған Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің және қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ зиялыларының, қоғам қайраткерлерінің, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің архивтік құжаттары мен фотоматериалдары орналасқан. «Қарағанды облысы Ұлы Отан соғысы жылдары» залында жерлестеріміздің майдандағы және тылдағы ерліктеріне қатысты материалдар ұсынылған. Соғыс жылдары біздің өлкемізден майданға 60 мыңға жуық қарағандылықтар аттанды. 33 қарағандылықтар Кеңес Одағы Батыры атағын алды. Экспозицияда батырлардың құжаттары, фотосуреттері, жауынгерлік хаттары, жеке заттары қойылған. «Қарағанды және Қарағанды облысы XXғ. 40-80 ж.ж» залында Қарағанды облысының 1946-1980 жылдардағы даму тарихын көрсетеді. Осы кезде Қарағанды қаласы мен облыс Кеңес одағының ең ірі өндіріс және мәдени орталығының біріне айналды. 1970 жылдан Қарағанды – КСРО-ның үшінші көмір өндіруші аймағы болды. Қарағанды шахталарында бірнеше рет көмір өндірудің дүниежүзілік, жалпыодақтық, республикалық рекордтары жасалды. Музейдің 14-ші «Ғарыш» залы жерлесіміз, қазақтың тұңғыш ғарышкер-ұшқышы Кеңес Одағының Батыры, Халық Қаһарманы Тоқтар Оңғарбайұлы Әубәкіровке арналған. Экспозицияда Тоқтар Әубәкәровтың ғарышқа аттанар алдындағы фотосуреттері, жеке заттары, авиация құралдары қойылған. «Рухани жаңғыру» экспозициялық залы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бағдарламалық мақаласына, Қарағанды облысының қоғамдық, саяси, ғылыми және мәдени өміріндегі маңызды оқиғаларға арналған. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевқа арналған залмен музей экспозициясы аяқталады. Экспозизияда орналасқан фотосуреттер мен құжаттар Н.Ә.Назарбаевтың өмірі мен қызметін көрсетеді [4, 78 б.].

Музейде 4 бөлім: жалпы тарих, археология және этнография, қазіргі заман тарихы бөлімі, экскурсиялық-бұқаралық және қор бөлімдері жұмыс жасайды. Музейдің ғылыми-қор бөлімінің жұмысы маңызды. Музейдегі қор сақтау бөлімінің міндеті өзінің қорын жинақтау, оларды тіркеу, зерттеу, сақтау және пайдалану. Музей қорында 150 мыңға жуық жәдігер болса, оның 122177-сі негізгі қорды құрады.

Соңғы жылдары музей қызметінің белсенді дамып келе жатқан бағыттары:

- музей педагогикасы: музей ұсынатын мәдени-білім беру бағдарламалары мектепке дейінгі балалар мекемелері, мектептер, колледждердің, ЖОО арасында кеңінен қолданылады. Музей педагогикасы бағыты бойынша оқушылар мен студенттер өздерінің оқу орындарынан тыс тарих сабағынан экспозиядағы материалдар мен экспонаттардың негізінде қосымша ақпарттар ала алады.

- арнайы көрме қызметі: музей жылына 50-ден астам көрме ұйымдастырады. Әдетте, бұл Қарағанды қаласына, Қазақстан тарихына, тарихи тұлғаларға қатысты тақырыптық көрмелер.

- экскурсиялық қызмет: Негізгі шолу және тақырыптық экскурсиялар өнер мен білімге, тарих пен қоғамға, ғылымға, техника мен халық шаруашылығы салаларына, қаланың табиғи ортасына арналған.

Тағы бір айтып кететін мәселе, 2019 жылы басталған карантиндік шараларға байланысты музей жұмысын онлайн режимінде жалғастырды. 2020 жылы коронавирустық пандемия кезінде театрлар мен басқа да мәдени нысандар сияқты музейлердің де қызметінде айтарлықтай өзгерістер болды. Музей келушілерге экспозициялық залдар бойынша виртуалды экскурсияларды ұсынды. Пандемия кезінде адамдар музейге деген көзқарастарын түбегейлі өзгертті. Бүгінгі таңда онлайн

дәрістерге, бейне сабақтарға, шеберлік сыныптарына, вебинарларға сұраныс айтарлықтай өсті [4, 86 б.]

Музей жұмысының негізгі бағыттарын, оның жалпы қоғаммен және жергілікті тұрғындармен өзара әрекеттесуін көрсете отырып, біз Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейі өлкенің тарихи-мәдени мұрасын сақтай отырып, өскелең ұрпаққа ұсынуда деп айта аламыз. Сонымен қатар музей жинаған, зерттеген жәдігерлерін сақтап, есепке алып қана қоймай оны бір ғылыми жүйеге келтіріп, ғылыми мақалар, экспозициялар, көрмелер, іс-шаралар, тұжырымдамалар жасап халыққа жеткізіп отыр. Алуан түрлі тұрақты және уақытша экспозициялар, мәдени-бұқаралық тақырыптық іс-шаралар, түрлі экскурсиялардың негізінде жергілікті тұрғындар мен қонақтарға өлкенің тарихын насихаттауда маңызды рөл атқарып отыр деп қорытынды жасауға болады.

90 жылдық тарихы бар Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейі қашанда өз заманына сай қызмет етуде. Музей экспозициясының құрылымына жаңаша көзқарас қалыптастырып, халқымыздың әлі де болса ашылмаған тарихын жаңғыртып, өз дәрежесінде ел игілігіне пайдалану, әлемдік деңгейдегі музейлер қатарына көтеру музей қызметінің басты мақсаты болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

Темірғалиева К.Т., Аршабеков Т.Т. Тарих және мұражай. - Қарағанды: «САНАТ-Полиграфия», 2007. – 168б.
Темірғалиева К.Т., Аршабеков Т.Т., Нұрмағанбетов Е.Н. Музей және тарих. – Қарағанды: «TENGRI LTD», 2017. – 623б.
Музей тарих айнасы. / Құраст.: М.Орыспаева, З.Тебаева, Г.Кударинова.– Қарағанды: «Гласир», 2012. – 196б.
Нұрмағанбетов Е.Н., Бейсенғалиева Г.Ж., Орыспаева М.Қ. Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейі 90 жыл. – Алматы: 2022. – 155 б.

ТАРИХ ПӘНІНЕН БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ІС-ТӘЖІРИБЕСІ

Юсупова Т.Қ., тарих пәні мұғалімі
Қарағанды қаласы Назарбаев Зияткерлік мектебі
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
Yusupova_T@krg.nis.edu.kz

Тарихи жадыны сақтау мәселесі қазіргі уақытта әлеуметтік білімдегі ең өзекті және даулы мәселелердің бірі болып табылады. Бұл тақырыпқа деген қызығушылық көбінесе кез келген қоғамның жан-жақты дамуы үшін ұлттық мәдени мұраның тәжірибесін, жинақталған құндылықтарын, мінез-құлық үлгілерін сақтау және болашақ ұрпаққа жеткізу мәселелерін ойластыру қажеттігімен байланысты қарастырылады. Әрбір халықтың қазіргі әлемдегі орны оның өткен тарихи жолымен байланысты. Қазіргі ақпараттар тасқыны заманында мектеп оқушыларының жаңа білімді қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып білім беруді ұйымдастыруда тарихшы мұғалімдер қауымы тарихи жадыны қалай қалыптастыруда?

Біріншіден, тарихшы мұғалімге, басқа пәндер мұғалімдерімен қатар оқытудың заманауи қыр-сырларын меңгеру қажеттілігі бар. Мұғалімдерге оқушылардың пәнге қызығушылығын үнемі арттырып отыру, заманауи техникаларды меңгеріп, мемлекеттік стандартпен бекітілген білім деңгейіне сай білім қалыптастыра білудің өзі оңай іс емес. Зерттеушілер Уильям Штраус пен Нил Хау Z (зет) және Альфа деп атаған 2000 жылдардан кейін туылған балалардың ерекшеліктері олар интернетсіз, смартфонсыз және әлеуметтік желілерсіз өздерін елестете алмайтын адамдар. [1, 1-б.] Қазіргі жас буынды осылай бөлу теорияларына сындар айтылғанымен, іс-тәжірибеде бірнеше беттік мәтінді оқып шығу, лекция түріндегі сабақ материалдарын тыңдап отыру қазіргі оқушылардың көпшілігіне қиынға түсетіні байқалады. Әлеуметтік желілер, жаңа технологиялардың әсері оқушылардың күнделікті өмірінің барлық саласын қамтуда. Сондықтан оқушылардың танымдық сұранысымен, оқу материалдарын қабылдау ерекшеліктерімен есептесіп, гаджеттерді оқуға қажет құрал ретінде қолдануды ұйымдастыра білуі керек. Демек заманауи мұғалімнің ақпараттық-технологиялық құзырлылығы да жоғары деңгейде болуы тиіс.

Оқушы жастардың кітап мәтініне қарағанда бейне ақпаратқа көбірек көңіл бөлетіндігі, жаңалықтарды, қажетті ақпаратты интернет және бейне арқылы алуды артық көретіндігі анықталған. Соңғы жылдары жиі айтылатын клиптік ойлаудың ерекшелігі - жастардың фрагментарлы ойлайтындығы, назарын бір нәрсеге шоғырландырып, терең бойламайтындығы, талдау жасауға қиналатындығы, бастаған жұмысты аяғына жеткізбейтіндігі, басқаларға жанашырлық танытуының азаятындығы, эгоистік сезімнің басымдығы. [2, 2-б.] Екінші жағынан, зерттеушілер клиптік ойлаудың пайдалы жақтары да бар екендігін айтады. Мәселен, қазіргі мектеп оқушылары ақпаратты іздеп жылдам табу, көрген бейнені ойша жылдам қабылдау, көптеген тапсырмаларды бір мезгілде орындау, жарқын, қызықты блоктар жасауға тез үйренеді. [3, 1-б.]

Қазіргі заманғы балалардың осы ерекшеліктері ескере отырып, оқушылардың тарих пәніне және ғылыми зерттеулерге ынтасын қалай арттыруға болады?

Әрбір сабақта зерттеу сұрақтарын қою, тапсырмалар орындату арқылы оқушының жаңа материалды зерттеуі ұйымдастырылады. Тарих сабақтарында 5-9-сынып оқушыларын жүйелік-әрекеттік стратегияларды қолданып, шағын мәтіннен қажетті ақпаратты алып, оны түрлендіре отырып кестеге, интеллект-картаға жіктеу, рольдік ойынға арқау ету, «Кім? Не? Қашан? Қайда?» ойын ізімен сынып оқушыларын топқа бөліп жарыстыру, «Kahoot» ойынын өткізіп сыныптағы зияткер оқушыларды анықтау, бейнематериалдарды талдау т.б. әдіс-тәсілдерді қолдану, сабақ соңында тақырып бойынша ой түйін жасау, өз іс-әрекетіне рефлексия (есеп беру) арқылы жүйелі әрекет ете отырып саналы білім алуға дағдыландыру арқылы оқуға ынталандыруға болатынын іс-тәжірибеміз көрсетуде.

Мысалы, 9-сыныптың «Неліктен «Алаш» партиясы халық қолдауына ие болды?» тақырыбында өткен сабақтағы бір «төңкерілген оқу» стратегиясымен бейнематериал бойынша тапсырмаға тоқталсақ:

Тапсырма. Сабаққа дейін «Тар заман» фильмін көріп сұрақтарға жауап жазу:

1. Бірінші жалпықазақ съезінде қандай мәселе көтерілді?
2. Ә.Бөкейханов қалай Алаш партиясының басшысы болды?
3. Алаш қайраткерлері «Үш жүз» партиясымен қандай мәселе бойынша келісімге келе алмады?
4. Жаһанша Досмұхамедовке А.Бөкейханов неліктен Орал қаласына баруды тапсырды?
5. И.Сталинмен Ә.Бөкейханов телефон арқылы не туралы сөйлесті? (23-25 минуттарда)
6. М.Шоқай мен Ә.Бөкейхановтың қарым-қатынасы қандай және геосаясат туралы қандай пікір айтты?
7. Қазан төңкерісіне неліктен қарсы болды? Қайраткерлердің ұлттық мүдде туралы сөзін қалай түсіндіңіз?
8. Жалпы фильмнің негізгі идеясы қандай?
9. Сен режиссер болсаң фильм сценарийіне не (идея, тұлға, көрініс, оқиға) қосар едің?

***«Тар заман» фильмі, Qazaqstan TV/Қазақстан Ұлттық Арнасы/ https://www.youtube.com/watch?v=1ZOBHL-GuwI

Оқушылар сабақтан бос уақытында өзіндік жұмыс ретінде орындап, зерттей алады. Бұл тапсырма пәнге қызығушылығы жоғары оқушылардың танымдық қызығушылығын қанағаттандыруға, сыни ойлауын, пән бойынша білімін тереңдетуге ықпал етеді.

Келесі сабақта осы сыныпта дерекпен жұмыс әдіс-тәсілдері қолданылады. Деректі берілген дескрипторларға сәйкес талдап, маңызын бағалауға дағдыланады.

10-12-сынып оқушыларының пәнге қызығушылығын арттыруда тақырып бойынша деректі фильмдерден шағын үзіндіні көріп, алдын ала берілген сұрақтар бойынша талқылау, пікірсайыс, SWOT, PEST-талдау, пресс-конференция, үкімет отырысы, БҰҰ Ассамблеясының жиыны, белгілі тұлғалардан сұхбат алу сияқты әдіс-тәсілдер сабақтың оқушылар үшін тартымды болуымен қатар, әрі ой-өрістерін кеңейтіп, танымдық қызығушылықтарын қанағаттандыруға бағытталады. Мысалы, 10-сыныпта «Тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты Қазақстанға қалай әсер етті?» тақырыбын өткенде оқушылар мәтінді оқып, тың игерудің салдарларын критерийлерге сәйкес кестеге жіктеп талдап, тұжырым жасау тапсырмасын орындайды.

- **9-сынып.** Сабақ тақырыбы: **Қазақ зиялылары ұлттық мүдделерді қалайша қорғады?**
- **Тапсырма.** Деректерге үйеніп, XX ғасырдың басындағы қазақ халқының ұлттық рухының оянуына, рухани-мәдени өрлеуіне қазақ зиялыларының қосқан үлесін бағалау.
- ***Дескрипторы:***
- *Автор баяндаған мәселелердің ішінен маңызды деген екі идеяны анықтайды;*
- *Алаш қайраткерлерінің білім-ғылым, өнер туралы пікірлерін салыстырып, ұқсастықтарын анықтайды.*
- *Қазақ зиялыларының қазақ халқының рухани-мәдени дамуына қосқан істерінің маңыздылығын бағалайды*

1-дерек

«Қазақша оқу жайы» ...Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халық та оқумен түзеледі. Қазақ ішіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде оқу ісімен түзеледі ...

А.Байтұрсынов. «Қазақ» газеті, 1913.

2-дерек

«Адам баласы өзге хайуаннан айрылғанда ақылды болып, қолы шебер болып айрылады. Байлық түбі – ақыл һәм қол ұсталығы. Осы екеуі қосылмай адам баласы қазынаға жарымайды.

...Ақыл да, ұсталық та оқумен, істеумен жүре ұлғаяды. Дүниядағы жер билігі күннен-күнге ақылды, ұста жұрт қолына ауып барады. Еуропада ұлы патшалық атанған жұрт халықтың ұлы ұсталығына сүйеніп, ұлық патша болып отыр».

Ә.Бөкейханов (Қыр баласы)., «Қазақ» газеті, 1913.

.

3-дерек

Оқу мәселесі бойынша: қазіргі уақытта қазақтың мектеп-медресесі, оқытушы һәм әдебиет құралы аздығын айтып, ұлт мектебін көбейту һәм оқытатын құралын молайту керектігін көрсетті. Қаулы: қырғыз - қазақ тілінде бастауыш, орта мектептер ашып, оқу құралдарын шығаруға 5 кісіден комиссия құрылсын.

Міржақып Дулатовтың 1 жалпықазақ съезінде сөйлеген сөзінен. 1917.

№1 кесте.

Тың игерудің салдарлары	**жағымды салдарлары**	**зардаптары**
Демографиялық	Қазақстан халқының саны 2 млн. аса адамға өсті.	1959 жылғы халық санағы көрсеткендей, қазақ халқының Қазақстандағы үлесі **29% ғана** болып қалды.
Экономикалық		
Экологиялық		
Әлеуметтік		
Технологиялық		
Мәдени		Қазақ тілді 1500-ға жуық мектеп жабылды. БАҚ орыс тіліне көшірілді. Өз тілін, тарихын, дәстүрлерін білмейтін ұрпақ қалыптасты.
Қорытынды ой		

Оқушыларға қолдау ретінде тапсырманың бір-екі жауабы берілген. Оқушылар мәтінді зерттей отырып жіктеп, талдау жасайды, жағымды, жағымсыз салдардарын анықтау нәтижесі бойынша тұжырымдап, қорытынды жазады. Мұндай тапсырмалар оқушының білу мен түсінуін ғана емес, сонымен қатар зерттеу, сыни ойлау, шешім қабылдау дағдыларын дамытады.

Сабақта жалпы сыныппен шағын зерттеулер жасалса, сабақтан тыс уақытта пәнге ерекше қызығушылығы бар, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарға бейім оқушылармен әрқайсысының сұранысына қарай іс-шараларға тартылады. Мектепішілік, облыстық, республикалық пәндік олимпиадаларға дайындалады.

1-2 суреттер, сабақта топтық тапсырма орындау сәттерінен

"Дарын" республикалық ғылыми-практикалық орталығы 5-9 сынып оқушылары арасында республикалық "Тарих ата" қашықтық олимпиадасына көптеген оқушылар қатыса алады.

Сабақтан тыс зерттеу жұмыстарының негізгі бағыты – мұғалімнің жетекшілігімен ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу және ғылыми жобалар байқауларына қатысып шыңдалуы, ғылыми мақалалар жазып басылымдарда жарияланым жасауы, білімін тереңдетуі үшін түрлі іс-шараларға белсенді қатысуына жағдай жасалады.

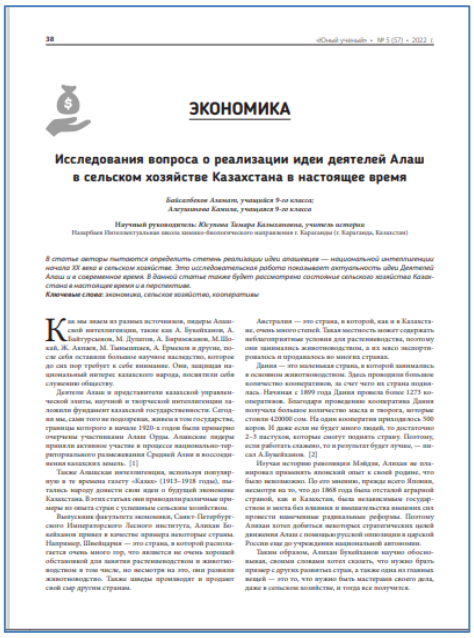

ЭКОНОМИКА

Исследования вопроса о реализации идеи деятелей Алаш в сельском хозяйстве Казахстана в настоящее время

Жарияланым. РФ шығатын халықаралық ғылыми «Жас ғалым» журналының 2022. № 5 (57). — 38-40 бб. Мақала тақырыбы: «Исследования вопроса о реализации идеи деятелей Алаш в сельском хозяйстве Казахстана в настоящее время»

Ахметов Тимур. XXVII В.И.Вернадский атындағы жасөспірімдердің ғылыми зерттеу оқуларының Лауреаты (жеңімпаз) дипломы, Москва, 2020 жыл.

ДИПЛОМ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Бейіндік мектебінің 10 жылдығына арналған мектеп оқушылары арасындағы
«ЖАС ӘЛ-ФАРАБИ» ғылыми-зерттеу жұмыстарының
X Республикалық конференциясында үздік нәтиже көрсеткені үшін

марапатталады

Жетекшісі:

Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультетінің деканы С.К. Суатай

Бейіндік мектеп директоры К.А. Есенова

Алматы – 2023

«Жас Әл-Фараби» X республикалық конференциясының жүлдегері 10-сынып оқушысы Алимбек Мадинаның дипломы, 2023 жыл.

“Ғасыр саңлағы - Ә. Бөкейхановтың өмірі мен қызметі туралы тың деректер” атты Ә.Бөкейхановтың 155 жылдығына арналған дөңгелек стол, 2021 жыл, желтоқсан

Ғылыми байқаулардағы зерттеу жұмыстарын аяғына дейін жеткізіп барлық кезеңнен өткізудің тағы бір қыры оқушыны жауапкершілік, қажырлылыққа тәрбиелейді.

Біз оқушыларды жылдық жұмыс жоспарына сай тарихи деректермен жұмыс жасауға үйретеміз, архив деректерімен таныстырамыз, тарихты көзбен көріп, қолмен ұстау мүмкіндігі болуы үшін мұражайларға, тарихи орындарға экскурсияға апарамыз, Интернеттегі зерттеуге пайдалы сайттардан ақпаратты ала білуге, зерттеу жоба жұмыстарын ғылыми талаптарға сай рәсімдеуге баулимыз.

Мектеп қабырғасында атаулы күндер, пән апталықтары, ғылым күндері ғалымдармен кездесулер өткізіліп, белгілі ғалымдардан, сала мамандарымен кездесулер ұйымдастырып, сұхбат алынады.

Қорыта айтқанда, мектептегі тарих пәнін оқыту арқылы жас жеткіншектерді ұлттық рухы жоғары, сындарлы, елжанды, белсенді азаматтық позициялы тұлға ретінде тәрбиелеу үшін стандартты білім беру деңгейінен кем емес білім мен тәрбие және шығармашылық әлеуетін дамыту үшін пәнге ерекше қызығушылығы бар оқушыларды сабақтан тыс уақытта баланы дамытатын түрлі іс-шаралармен қамту қажет. Ұлттық мәдениет пен жалпыадамзаттық мәдениетті, тарихи жадыны сақтау арқылы өткен шақтың негізінде болашақ жасалады. Мұғалім, ата-ана осы өткен мен болашақтың арасын байланыстыратын алтын көпір іспетті, жастардың бойына ұлттық құндылықтарды сіңіруге үлкен үлес қоса алады.

2021 жылдың 24 қыркүйегінде Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейінде Талды тарихи-археологиялық саябағының туристік маршрутымен саяхат сәттерінен

Әдебиеттер тізімі

Анастасия Андреева. Разница поколений: какие они — Generation Z и идущие следом «альфы»? 19.04.2021. / https://trends.rbc.ru/trends/futurology/5dfcabbf9a7947a532b7f9a5

С.В. Докука. Клиповое мышление как феномен информационного общества. Общественные науки и современность. 2013. № 2. С. 169-176/ https://publications.hse.ru/articles/130155668

Сайлаубекова А. Клиптік ойлау - білім беру жүйесінің инновациялық технологияларын дамытудың көрінісі ретінде. «Оңтүстік қазақстан медицина академиясының хабаршысы» журналы, 2018 / https://articlekz.com/kk/article/36904

ВКЛАД ГАПЕЕВА А.А В РАЗВИТИЕ КАРАГАНДИНСКОГО УГОЛЬНОГО БАССЕЙНА

Главный хранитель фондов
КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации»
Управления культуры, архивов и документации Карагандинской области
Абросимова С.А.
Республика Казахстан, г. Караганда

1920 году в Караганду прибыл в командировку русский и советский учёный-геолог, специалист в области геологии угольных месторождений, профессор, доктор геолого-минералогических наук, заслуженный деятель науки и техники Гапеев Александр Александрович, первооткрыватель Карагандинского угольного месторождения. [1]

Родился Гапеев А.А. 7 августа 1881 года в городе Кромы, Кромского уезда, Орловской губернии, в семье служащего, из мещан, мать — земская учительница. В 1900 году поступил в Горный институт в Санкт-Петербурге.

За свою трудовую жизнь Гапеев А.А. участвовал во многих геологических экспедициях в Донбассе, Сибири, Казахстане, Сахалине и на Урале. Многие тысячи километров преодолел он. И все его геологические экспедиции, как правило, завершались замечательными находками и открытиями.

Карагандинское каменоугольное месторождение было открыто давно. С 1856г. начали производить добычу, при чем в 1886 было добыто 17500,000 пудов. Карагандинское каменноугольное месторождение расположено было верстах 170 к юго-востоку от Акмолинска, лежало верстах в 11-12 к западу от реки Кокпекты, левого притока реки Нуры и верст на 20 южнее самой реки Нуры, между нее и ее притоком Сокуром. Площадь мсторождения представляла обширную плоскую равнину с небольшими кое-где холмиками – выходами песчаников.

Площадь отвода копи сначало принадлежала купцу Рязанову, а с начало 1900 годов Английскому Акционерному Обществу Спасских медных рудников.Главным образом на руднике и при Рязанове и позднее работал пласт «Шестифутовый», кроме него добыча шла из пластов «Марианна», «Шести футового Карно», а с 1917г. и из «Нового». [2]

С приездом Гапеева А.А. и его группы начинается детальное геологич
еское изучение Карагандинского угольного бассейна.

Проведённые под руководством Гапеева А.А. в 1930—1938 годах разведочные работы выдвинули город Караганду на место третьей угольной базы СССР.

Во второй половине 1930 года были заложены первые четыре наклонные разведочно-эксплуатационные шахты. В 1931 году началось строительство еще 19 шахт.

К изучению свойств Карагандинских углей преступлено в 1931 году. Для этой цели в Караганду была командирована бригада Московского углехимического института. Этой бригадой было отобрано несколько десятков десятков проб из 14 рабочих пластов. Анализ и изучение проб дали возможность определить: теплотворную способность, спекаимость, зольность, сернистость, фосфоритность и влажность Карагандинских углей.

До 1934 года, для изучения угольных пластов города Караганды пробурено свыше 40000 м. буровых скважин и пройдено 20000 м. разведочных канав и около 200 шурфов. Большой размах геолого-разведочных работ дал возможность относительно неплохо изучить промыш ленный участок города Караганды. Мощность продуктивной толщи Карагандинского бассейна установлена в 1200м. В этой продуктивной толще буровыми работами были выявлены 36 угольных пластов.

Таблица 1

№ по порядку	Пласты	Мощность суммарная	Мощность рабочая
1	Надновый	0,25	—
2	Новый	2,11	1,85
3	Спутник Нового	0,15	—
4	Трехфутовый	0,84	0,57
5	Двухфутовый	0,60	0,60
6	Четырехфутовый	1,77	1,21
7	Шестифутовый	8,80	3,16
8	Верхняя Марианна	7,84	7,14
9	Спутник Верхней Марианны	0,68	—
10	Феликс	4,43	3,70
11	Метровый	1,85	0,87
12	Джанабековский	0,54	—
13	Замечательный	2,09	1,78
14	Слоистый	1,73	0,64
15	Спутник Вышесреднего	0,11	—
16	Вышесредний	1,14	1,00
17	Средний	3,38	1,81
18	Нижесредний	3,72	3,55
19	Нижняя Марианна	4,3	3,27
20	Сосед	1,67	1,09
21	Тонкий	0,50	0,44
22	Гапеевский	1,74	1,33
23	Спутник Гапеевского	1,24	—
24	Двойной	5,65	4,30
25	Бала	0,75	—
26	Ближний	2,05	1,75
27	Ударник	1,6[illegible]	1,13
28	Серго	1,83	1,62
29	Спутник Серго	0,87	—
30	Спутник Джяксы	0,78	—
31	Джяксы	1,75	—
32	I Безымянный	0,70	—
33	Парфеновский	1,39	—
34	Горбачевский	2,70	—
35	Колхозный	0,74	—
36	Ерназаровский	1,21	—

Геологические запасы Карагандинского угольного бассейна (до глубины 1800 м. и на 40 км. простиранию при 15 градусах угле падения) равны 20 млрд. т. При дальнейшем изучении бассейна запасы углей Караганды, должны быть значительно увеличены. Так как восточная часть города угольного бассейна в то время была не изученной, то после изучения Карагандинского угольного бассейна запасы углей в городе Караганде увеличивались.

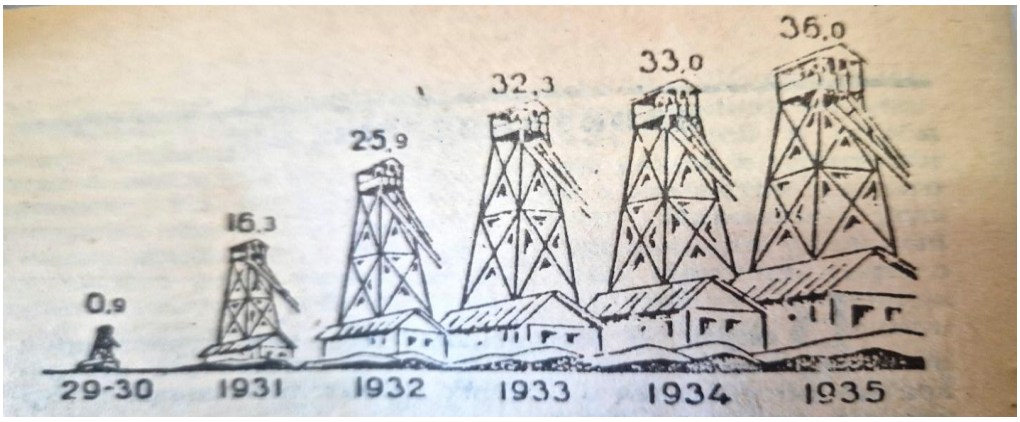

Рост капиталовложений по городу Караганде (в млн. руб.)

В 1935 году уже стало известно, что город Караганда со своим богатством близка к основному бассейну – Донбасу.

Рождение Карагандинского бассейна началось в то время, когда страна все силы направила в основные топливные базы, которые решали судьбы основных отраслей промышленности – металлургии, железнодорожного транспорта, химии.

До конца 1933 года все процессы угледобычи в шахтах города Караганды базировались исключительно на мускульной силе рабочего. Зарубка угля производилась ручным способом с помошью обушка и кайла. Доставка угля из забоя до штрека осуществлялась санками. Откатка от забоев до ствола шахты производилась вручную, так как расстояние откатки было не большое. Большинство шахтеров и инженерно-технических кадров не являлись квалифицированными работниками, и не имели производственный навык.

Замена ручного труда, механическим означало усиление темпов угледобычи, повышение производительности труда, облегчение тяжелого и малоэффективного труда шахтеров, рост зарплаты, улучшение жилищно-бытовых условий трудящихся.[3]

С каждым годом оборудование шахт и инструменты совершенствуется.

Чрезвычайно благоприятное географическое положение Карагандинского бассейна обеспечило ему быстрое развитие и широкие перспективы по снабжению углем промышленности и железных дорог Казахстана. Десятки миллионов тонн угля, реки чугуна, стали, меди дает Центральный Казахстан. Сегодняшняя Караганда - это не только крупный промышленный, но и крупный культурный и научный центр.

В КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации» Управления культуры, архивов и документации Карагандинской области на государственное хранение поступили научно-исследовательская, конструкторская, технологическая, лицензионная и др. научно-техническая документация ликвидированных институтов и предприятий, по проектированию шахт и шахтного оборудования, Фэто: Проектная контора производственного объединения по добыче угля «Карагандауголь», Казахский государственный научно-исследовательский и проектно-конструкторский угольный институт (КазНИИуголь), Карагандинский государственный проектный институт проектирования шахт и обогатительных фабрик «Карагандагипрошахт», Карагандинское отделение Восточного научно-исследовательского института по безопасности работ в горной промышленности, Карагандинское объединение по производству горношахтного оборудования «Каргормаш», АООТ Казахский научно-исследовательский и проектно-конструкторский угольный институт КазНИИуголь, Производственный кооператив «Углепроект». [4]

Список литературы

Печатные издания в библиотеке ТОО «Карагандагипрошахт и К».

К.Н. Щепотьев «Третья угольная база» Караганда», ОНТН НКТП СССР. Главная редакция горно-топливной литературы Москва-Ленинград 1935г., л.6.

А.А. Гапеев «Карагандинское каменноугольное месторождение», Петербург, 1922г., л.1.

К.Н. Щепотьев «Третья угольная база» Караганда», ОНТН НКТП СССР. Главная редакция горно-топливной литературы Москва-Ленинград 1935г., л.6-9.

Список фондов КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации».

ТАЯУ ШЫҒЫС ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҚТАРЫ БАҒЫТЫНДА ІСКЕ АСЫРҒАН ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аймахов Е.Н., тарих магистры, аға оқытушы
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Кіші-Буш президенттік әкімшілігі кезеңінен мұра ретінде қалған Ирак және Ауғанстан мәселелері АҚШ жаңа әкімшілігінің шешімін қажет еткен өзекті мәселелердің бірі болып саналды. Сегіз жыл бойы Ауғанстан территориясында орналасқан АҚШ әскери контингентін күшейту мәселесін шешу қажеттілігі туындады. Осы тұрғыда, мемлекеттік хатшының пікіріне сәйкес, Буш әкімшілігі негізгі көңілді Ирак мәселесіне аударған кезде, Ауғанстанда «Талибан» қозғалысы кезінде қалдырып кеткен территорияларды қайта жаулап ала бастады. Бұл, өз кезегінде, мемлекеттің ішкі жағдайының нашарлауына жетеледі. Сол себепті, осы мәселеде президент Б. Обамамен үндестік тапқан Х. Клинтон Ауғанстанға қайта назар аударуды талап етті. Сонау 2008 ж. ақпандағы мәлімдемесінде, Х. Клинтон: «Пәкістан мен Ауғанстан арасындағы шекара аймағы өте маңызды болып табылады және төтенше қауіп тудырады. Ауғанстан мен Пәкістан арасындағы территорияның ерекшелігін ескермеу Буш сыртқы саясатындағы негізгі жойқын сәтсіздіктерінің бірінің себебі болып табылды», - деп атап өткен еді. Осылайша, жаңа әкімшілік Ауғанстан мен Пәкістан айналасындағы жағдайды бірыңғай аймақтық мәселе ретінде қарастыруды ұсынды және шартты түрде оны Аф-Пак деп атай бастады. 2009 жылы 27 наурызда президент Ауғанстан мен Пәкістанға қатысты жариялаған жаңа әскери және азаматтық стратегиясы әскери кампаниясының мақсаты ретінде «Аль-Каиданың» Пәкістан мен Ауғанстандағы күштерінің шырқын бұзу, дезинтеграциялау және жоққа шығару, сонымен бірге олардың кез келген мемлекетте жануына жол бермеу» аталды. «Талибан» қозғалысының көтерілісшілерінен басқа, «Аль-Каида» ұйымына негізгі көңілді аудара отырып, президент Б. Обама қаруланған қақтығысты оның пайда болуының алғашқы себебі болып табылған 2001 жылдың 11 қыркүйектегі террористтік актілермен байланыстырды. Сонымен қатар, ол қақтығыстың бейбіт реттелуі жөніндегі мәселені қарастыра отырып, бұл реттеудің радикалды экстремизмнен бас тартуға дайын көтерілісшілерді қамтуы мүмкіндігі туралы атап өтті [1, 159-163].

Осыған орай, Б. Обама мемлекеттік хатшы Х. Клинтон тарапынан әшкереленген, өзіне дейінгі Дж. Буш президенттігі кезіндегі «лаңкестікпен жаһандық күрес» терминінен бас тартып, сыртқы байланыстарда сипаты жағынан өзгеше саясатты жүзеге асырды. Жаңа әкімшілік республикашылдардың 2001 жылғы 11 қыркүйектегі лаңкестік актісінен кейінгі Ирак соғысын жүргізуін, аталмыш актілерге жауаптың алғашқы және заңдылықты жолынан таю деп айыптады. Сонымен бірге, Обама президенттігі мен Х. Клинтон мемлекеттік хатшылығы кезіндегі АҚШ сыртқы саясатындағы ең басты мәселелердің бірі Ауғанстанды тұрақтандыру мен аймақтағы жағдайды реттеу болып табылды. Ал жоғарыда аталған стратегияда «Аль-Каида» ұйымының негізгі орналасу мекендері болып табылатын Пәкістан мен Ауғанстанда тек қана әскери-повстанциялық әрекеттер емес, сонымен қатар, «шекара бойындағы барлау қызметін жақсарту және әскери ынтымақтастықты жалпыға ортақ сауда-саттық, энергетика мен экономикалық даму мәселелерін шеше отырып арттыру» мәселелерін де қолға алуды меңзейді.

Барак Обама өз мәлімдемесінде атап өткендей, жаңа стратегия бұған дейінгі сегіз жылдық тәжірибе мен онда атқарылған іс-шаралар және олардың нәтижелілігін ескере отырып жасалынды. Ауғанстан-Пәкістан стратегиясы, ең алдымен, жағдайды тұрақтандыру үшін дипломатиялық шаралар арқылы жүзеге асыруды көздейді. Негізінен, Барак Обама стратегиясы Ауғанстан мен Пәкістанды біртұтас кеңістік концепциясы тұрғысынан қарастырып, негізгі үш бағытта жетістікке жетуді көздейді: Ауғанстан, Пәкістан және «байланыс тобы». Жаңа стратегия авторларының пікірі бойынша, АҚШ Үкіметі «Аль-Каидамен» күрес барысында бір мезетте ауған әлеуметтік-экономикалық құрылымы мен әскерін дамыту шараларын да жүзеге асырады [2, 19-20].

Бұл ретте, Хиллари Клинтон мемлекеттік хатшылығының бастапқы кезеңінде Ауғанстанда орналасқан АҚШ әскери контингентінің саны 68 мың әскери қызметкерлерге теңелді, алайда 2009 ж. жазында мемлекеттегі жағдай нашарлай бастады. «Талибан» қозғалысы құрылымдарының саны күшейе отырып, үш жылдың ішінде 7 мың адамнан 25 мың адамға дейін өсті. Ауғанстандағы саяси жағдайды тұрақтандыру мақсатында коалициялық күштердің жаңа қолбасшысы ретінде Стэнли Маккристал тағайындалды. Сонымен бірге, 2009 жылдың басты оқиғаларының бірі ретінде тамыз айындағы Ауғанстан президенті лауазымы үшін өткен сайлау болып табылды, оның

барысында жаппай бұзушылықтар мен бұрмалау орын алды. Осыған орай, қыркүйекте генерал Маккристал қосымша әскерлерді орналастыру мәселесін қарастыру жөнінде өтініш жіберген болатын. Осы бағытта қарастырылған жаңа стратегияға сәйкес, генералдар Петреус және Маккристал көтерілісшілерге қарсы бағытталған стратегияны қолдануды ұсынды және ол үшін АҚШ әскерлерінің санын өсіру қажет етілді. Бұл ретте, АҚШ-тың Ауғанстан мен Пәкістандағы арнайы өкілі Р. Холбрук қосымша әскерлерді орналастыруға қарсылық білдіргенімен, мемлекеттік хатшы Х. Клинтон бұл шешімнің «Талибан» террористтік қозғалысына қарсы тұруда нәтижелі болатынына сенім білдірді [1, 163-174].

2001 жылдан бастап, билік басында тұрған Ауғанстан президенті Х. Карзай 2009 ж. президенттік сайлауларға қатыса отырып, халықаралық бақылаушылардың мәлімдеуі бойынша, көптеген бұзушылықтардың орын алуына жол берді. Осыған байланысты, БҰҰ сайлаудың қосымша айналымын өткізу туралы талап етуіне қарамастан, Карзай өзінің басты қарсыласы Абдулла Абдуллаға қарсы шығудан бас тартты. Бұл мәселеде Х. Клинтон өзіне тән табандылықты таныта отырып, бірнеше рет Х. Карзаймен телефон арқылы кеңесуге мәжбүр болды. Оның басты мақсаты Ауғанстандағы биліктің легитимділігін сақтау және Карзайды сайлаудың екінші айналымын өткізуге көндіру болып табылды. Сол себепті, Х. Клинтон кезінде Дж. кіші-Бушқа қарсы сайлауда жеңіліс тапқан сенатор Дж. Керримен бірге қызмет ете отырып, Х. Карзаймен болған келіссөздерінде өзінің де кезінде сайлауда жеңіліс тапқанын атап өтті. Х. Карзай мемлекеттік хатшы Х. Клинтонның сөздерімен келісе отыра, 2009 ж. қараша айының басында қайта сайлауды өткізуге келісті. Дегенмен, оның қарсыласы Абдулла сайлауға қатысудан бас тартуына орай, Карзай жеңіске қол жеткізді. Х. Клинтон, өз кезегінде, қараша айының ортасында Кабул қ. өткен Карзайдың президенттік инаугурациясы рәсіміне қатысу туралы шешім қабылдады. Сол кезде Ауғанстан мемлекеттік басшысымен өткен келіссөздерде Х. Клинтон қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша жауапкершілікті ауған ұлттық армиясына беруі уақыты келгенін, саяси реттеудің қажеттілігін және жемқорлықпен күрестің маңыздылығын айқындады [1, 175-179].

Таяу Шығыс бойынша саяси реформалар мен жаңа экономикалық мүмкіндіктерге шақырған үндеулер өрістеді. Йемендегі саяси режим күйреп, президент Салех өз лауазымынан бас тартуға мәжбүр болды. Ливия диктаторлық үкіметті басқарған М. Каддафидың өлімінен кейін азаматтық соғыстың тұңғиығында болды. Иордания мен Марокко үкіметтері өте сақ, алайда маңызды реформаларды іске асырды. Сауд Арабиясында корольдың отбасы әлеуметтік бағдарламаларды іске асыру арқылы толқуларды тыныштандыруға талпынды. Одан басқа, Парсы шығанағының монархиялары арасында ең аз байлыққа ие Бахрейн мемлекетінде наразылық шерулері діни сипатқа ие болды [1, 419-425].

Таяу Шығыста орын алған революциялар толқынының нәтижесінде, аймақтағы мемлекеттердің саяси дамуы жаңа арнаға бұрылды. Әсіресе, АҚШ-тың Б. Обама президенттік әкімшілігі жүргізген бейтарап және ұстамды саясаттың көмегімен бірқатар мемлекеттерде жаңа саяси режимдер пайда болды. Алайда, әрбір саяси дағдарысқа тән шығындар мен жағымсыз салдарлардың өршігенін де ескеру қажет. Осы тұрғыда, бейбіт демократиялық режимдердің дамуын қолдаған Х. Клинтон «араб көктемі» төңірегіндегі саяси толқулар барысында Таяу Шығыс мемлекеттеріндегі саяси үрдістерге белсенді түрде қатысқан болатын және жергілікті саяси көшбасшылармен әрі сыртқы істер министрлермен орнатқан тұрақты диалогтың арқасында әскери күшке емес, келіссөздерге негізделген ынтымақтастыққа басымдық танытты.

Х. Клинтонның «Аль-Каида» қозғалысымен күресте қол жеткізген басты жетістіктерінің бірі ретінде оның басшысы Усама бен Ладенның көзін жоюмен байланысты еді. 2010 жылдың жазында АҚШ Үкіметі террористік ұйымының басшысы Усама бен Ладенды табу үшін алғаш рет ақшалай сыйақы орнатқан болатын. Осы арнайы операция «Талибан» қозғалысымен күресті жүргізуде ерекше маңызға ие болды, яғни ұйымның басшысын жазалау арқылы АҚШ Үкіметі террористік қозғалыстың дестабилизациясына қол жеткізуге талпынған еді. Бұл ретте, 2011 жылы 1 мамыр күні Пәкістандағы Усама бен Ладенды ұстау бойынша арнайы операцияны бақылаған Клинтон айтуы бойынша, бұл ең ауыр сәттердің бірі болып табылды: «Мен әлемнің басқа түкпірінде, түн ортасында өз өмірлеріне қауіп төндірген адамдар туралы ойладым. Сол кезде мен дем алуды тоқтаттым» [3].

Жалпы тұрғыда, Таяу Шығыста ұзақ жылдар бойы өзекті болып сақталатын әрі аймақтық тұрақтылыққа қауіп тудырушы Израиль-Палестина саяси дағдарысына қатысты мәселеде американдық әкімшілік бірізділік танытып, Израильдың өз қауіпсіздігін қамтамасыз етуге толық құқылы екенін анықтады. Мемлекеттік хатшы Х. Клинтон тұсында Таяу Шығыс мәселесіне

ерекше назар аударылып, оның тек сыртқы саяси қызметтің бір бөлігі емес, сонымен бірге, бұл дағдарыстың қатардағы американдық азаматтардың өмірлеріне ықпал ететініне орай, әкімшіліктің ішкі саяси мәселесі ретінде қарастырылуы орын алды. Одан басқа, Б. Обама әкімшілігі палестин халқының заңды саяси әрі экономикалық талаптарын да ескеруі тиіс еді. Х. Клинтон осы мәселеге қатысты мәлімдеп өткендей, АҚШ Израильдың өзін «ХАМАС» ракеталарынан қауіпсіздендіруі ниетіне қолдау көрсету туралы шешім қабылдады. «ХАМАС» террористтік ұйымы зорлық-зомбылық әрекеттерден бас тартып, Израильды мойындауы тиіс деп есептелді. Ал мәселенің түбегейлі шешілуі үшін Х. Клинтонның пікіріне сәйкес, Израильге тұрақты қауіпсіздікті және көрші-мемлекеттермен жағымды қатынастарды, ал палестиндіктерге тәуелсіздік, экономикалық алға басу және өз мемлекетіндегі қауіпсіздікті қамтамасыз ететін ұзақ мерзімді бейбіт келісім жасалуы тиіс.

Таяу Шығыс аймағындағы өзге маңызды актор болып табылатын Иран мемлекеті бойынша АҚШ-тың Б. Обама президенттік әкімшілігіндегі ұстанымы кіші-Буш әкімшілігіне ұқсас болғанымен, бірқатар маңызды өзгерістермен сипатталды. Бұл ретте, АҚШ-тың басты талаптары ретінде Иранның ядролық қаруды құру бойынша бағдарламасынан және терроризмге қолдау көрсетуден бас тартуы мәселелері сақталды. Иранның қарамағында ядролық қарудың болуы қабылдауға келмейтін жағдай болып табылатындықтан, жаңа әкімшілік дипломатия, санкциялар, жаңа одақтарды құру секілді кез келген әдістерді қолдануға әзірлігін білдірді. Мемлекеттік хатшы Клинтон атап өткендей, Иранға қысым жасауда еш мүмкіндік жоққа шығарылмайды, алайда Тегеранға қатысты мәселеде әкімшілік жаңа тәсілдемені қолдануға да дайындығын мәлімдеді [4, 37-38].

Х. Клинтонның мемлекеттік хатшылығы кезеңіндегі Б. Обама президенттік әкімшілігінің сыртқы саяси қызметтерінің бірі Орталық Азия аймағына да арналғанын да ескеру қажет. Жалпы, АҚШ-тың Орталық Азиядағы саясаты, дәстүрлі түрде, экономикалық, әскери және саяси салалардағы үш құрамдас бөлікке ие екені белгілі. Орталық Азия елдері тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері АҚШ-тың аймақтағы саясаты экономикалық және мемлекеттік институционалды реформаларға ықпалдасуға, әскери ынтымақтастықты жақсартуға (Тәжікстан «Бейбітшілік үшін әріптестік» бағдарламасына қосылған соңғы орталық азиялық мемлекет болды), сонымен қатар әлеуметтік бағдарламаларды өткізудегі көмекке шоғырланды. 2001 жылдың 11 қыркүйегінен кейін АҚШ-тың аймақтағы саясатының негізгі бағыттарының бірі халықаралық терроризммен күрес бойынша біріккен қимылдар жүргізу болды. Америка Құрама Штаттарының қауіпсіздік мәселелері бойынша ынтымақтастыққа мүдделерінің кенет артуы аймақтағы американдық белсенділіктің қаржы-экономикалық кеңеюімен нығайтылды [5, 57]. Осы факторлар, өз кезегінде, президент Б. Обама әкімшілігінің Орталық Азия аймағында жүргізген саясатына алғышарттар қалыптастырды.

Осылайша, АҚШ мемлекеттік хатшысының Оңтүстік Азия мен Орталық Азия істері бойынша орынбасары Р. Блейк АҚШ-тың Орталық Азия аймағында іске асыратын саясатының келесі басымдықтарын анықтады:

- Ауғанстандағы халықаралық іс-шараларды қолдау;
- Үндістанмен стратегиялық әріптестікті қалпына келтіру;
- Орталық Азия мемлекеттерімен берік әрі тұрақты қатынастарды қалыптастыру [6, 173-175].

Сонымен қатар, 2009-2013 жж. аралығында атқарған қызметі барысында Х. Клинтон 112 мемлекетке сапар шекті және АҚШ саяси тарихындағы ең көп саяхаттаған мемлекеттік хатшы ретінде танылды. Ал 2011 жылдың наурыз айында өзінің Б. Обама 2012 ж. президенттік лауазымға қайта сайланған жағдайда, Мемлекеттік хатшы ретінде қызметін жалғастырмайтынын жариялады. Осыған байланысты, 2012 жылы желтоқсанда екінші мерзімге сайланған президент Обама Джон Керриді Клинтонның мирасқоры ретінде таңдады. Жалпы тұрғыда, сарапшылардың Х. Клинтонның мемлекеттік хатшылығына баға беруде, оның өзге мемлекеттік хатшылармен салыстырғанда айтарлықтай дипломатиялық жетістіктерге қол жеткізбегені, сонымен қатар оның салыстырмалы түрде орташа мәндегі, бірақ ұзақ мерзімдік әсерге ие болған мақсаттарды іске асырғаны аталып өтіледі.

Қазіргі таңда мемлекеттік хатшылығы кезінде жеке поштасын қолданғаны үшін айыпталып жатқан Хиллари Клинтон саяси мансабында ерекше мәнге ие Б. Обама әкімшілігі тұсындағы мемлекеттік хатшы ретінде атқарған қызметінде бірқатар жағымды әрі жағымсыз тұстарды ерекшелендіруге болады. Мәселен, өзінің саяси салмағын ұтымды қолдану арқылы Х. Клинтон өзінің 2008 ж. президенттік сайлауалды кампаниясында қалыптастырған сыртқы саяси

стратегиясын Б. Обама әкімшілігінің құрамында жүзеге асыра алды. Осы тұрғыда, ол Азия-Тынық мұхит аймағына геостратегиялық басымдық танытып, Таяу Шығыс аймағында Ауғанстан мәселесін қалпына келтіруге талпынды. Алайда, төрт жылдық мерзім шеңберінде көптеген саяси мүдделерін қанағаттандыра алмағанын да байқауға болады. Осыған қарамастан, өзінің саяси ұстанымдарынан еш мәрте алыстамаған Х. Клинтонның өзінің мемлекеттік хатшы ретіндегі саяси қызметін біршама табысты деп бағалайтыны айқын.

Әдебиеттер тізімі

Клинтон Х.Р. Тяжелые времена / Перевод с английского К.А. Мовчан. – Москва: Эксмо, 2016. – 736 с.

Уразова Л.М. Барак Обама әкімшілігінің Ауғанстан бойынша стратегиясы: американдық авторлар көзқарасы тұрғысынан // ҚазҰУ Хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – № 1-2 (51-52). – Б. 19-23

Штейнерт И. «Копьё Нептуна»: как убивали Усаму бен Ладена [Электронды ресурс]: http://diletant.media/articles/27433463/

Кукеева Ф.Т., Султангалиева А.Р. Особенности внешнеполитической стратегии администрации Б. Обамы: вопросы приоритетов // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – № 1 (57). – С. 35-39

Аспаев Д. АҚШ-тың Орталық Азиядағы геосаяси қызығушылығы мен басымдылық бағыттары // ҚазҰУ Хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – № 3-4 (47-48). – Б. 57-64

Юлдашева Г. Стратегия США в Центральной Азии: проблемы и достижения // Центральная Азия и Кавказ. – Лулеа: CA&CC Press AB, 2011. – Том 14, № 2. – С. 167-177

НОҒАЙ ОРДАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аканбаев Б.Н., 2 курс магистранты
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.
Күзембайұлы А., т.ғ.д., профессор
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.

Орталық Азия мен Шығыс Еуропаның тарихи даму барысында көптеген этностар, мемлекеттер мен конфедерациялар құрылып, өлке тарихында елеулі із қалдырды. Бұл мозаикадағы негізгі ойыншылардың бірі – айналадағы халықтардың оқиғалары мен тағдырларына елеулі әсер еткен ортағасырлық саяси формация – Ноғай Ордасы. Ноғай Ордасының этносаяси тарихының аясында бұл аймақтағы этникалық өзара әрекеттестіктің, саяси динамиканың және мәдени алмасудың маңызды аспектілері ашылады. Бұл зерттеу Ноғай Ордасының құрылуын, қызметі мен мұрасын тереңірек түсінуге, сонымен қатар оның осы өлкенің тарихы мен мәдениетін қазіргі заманғы түсінуге ықпалын жасауға бағытталған. Бұл зерттеу Ноғай Ордасының этносаяси аспектісін зерттей отырып, оның саяси құрылымдарға, этникалық байланыстарға, мәдени алмасуларға және геосаяси динамикасына ықпалын қадағалайды, бұл бізге осы тарихи формацияның көп қырлы мұрасын толығырақ көрсетуге мүмкіндік береді. Ноғай Ордасын Қазақстан призмасындағы зерттеу ерекше қызығушылық тудырады, өйткені Ноғай Ордасы орта ғасырларда Орта Азия мен Шығыс Еуропаның кең-байтақ жерінде құрылған көптеген ордалар мен хандықтардың бірі болды. Ноғай Ордасының Қазақстанмен тығыз және көп қырлы қарым-қатынаста болғанын және оның тарихы мен мәдениетіне елеулі ықпал еткенін ерекше атап өткен жөн. Қазақстан жағдайында Ноғай Ордасының зерттелуінің кейбір ерекшеліктері төменде келтірілген:

Тарихи байланыстар: Ноғай Ордасы Қазақстанмен ең жақын және іргелес аумақтық құрылымдардың бірі болды. Осы екі құрылымның қарым-қатынасын зерттеу көптеген аспектілерді ашуы мүмкін: сауда және экономикалық байланыстар, әскери қақтығыстар мен одақтар, мәдени алмасу және ықпал.

Этникалық және мәдени динамика: Ноғай Ордасымен өзара әрекеттесу Қазақстандағы этникалық және мәдени ортаға әсер еткен болуы мүмкін. Тіл, дін, әдет-ғұрып, дәстүр сияқты аспектілерді зерттеу мәдениеттің қандай элементтерін алғанын немесе Қазақстан қоғамына әсер еткенін түсінуге көмектеседі.

Геосаяси маңызы: Ноғай Ордасы Шығыс Еуропа мен Орталық Азия арасындағы стратегиялық орынға ие болды. Оның қалыптасу тарихын, қақтығыстары мен көршілес мемлекеттермен, соның ішінде Қазақстанмен өзара әрекеттесуін зерделеу аймақтың геосаяси шындықтары туралы түсінік бере алады.

Саяси құрылымдарға әсері: Ноғай Ордасымен өзара әрекеттесу Қазақстандағы саяси құрылымдар мен билікті ұйымдастыруға әсер еткен болуы мүмкін. Бұл аспектіні зерттеу аймақтағы саяси жүйелер мен формациялардың шығу тегін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Тарихи география және көші-қон: Халықтардың қозғалысы мен миграциясы этникалық құрамның қалыптасуы мен халықтың таралуын түсіну үшін маңызды. Ноғай Ордасының жолдары мен қозғалысын зерттеу көші-қон жолдарын және олардың Қазақстанға әсерін анықтауға көмектеседі.

Алайда, бұл ерекшеліктерді зерттеу кейде қиынға соғады, өйткені көптеген халықтар өздерінің өткені туралы жазбаша ескерткіштер қалдырған жоқ. Сондықтан олардың алғашқы тарихының кезеңдерін жанама мәліметтерге, басқа елдерде жасалған дереккөздерге, фольклорға, археологиялық материалдарға және т. б. ақпараттарға қарап еске түсіреміз.

Мұның бәрі Еділден Ертіске дейінгі үлкен аймақтың тұрғындарына да қатысты. Оның тарихы XIV ғасырдың аяғы арасындағы интервалда. (Алтын Орданың әлсіреуі және ыдырауының басталуы) және XVII-XVIII ғасырлар. (Ресейге кіру) әлі күнге дейін «ақ дақ» болып табылады. Аталған кезеңде қалмақтар, қазақтар, татарлар, Орал казактары сонда қоныстанды, бірақ ең маңызды саяси құрылым Ноғай ордасы болды. Қазақтар мен қырғыздардың, қазан мен Қырым татарларының, Сібір мен Астрахан татарларының, башқұрттар мен қарақалпақтардың, түрікмендер мен қалмақтардың, Дон мен Орал казактарының, сондай-ақ Солтүстік Кавказдың көптеген халықтарының ата-бабалары Ноғай Ордасымен және одан шыққандармен байланыста болды және ішінара игерілді. Сондықтан ноғай тарихын зерттеу аталған этностар мен казактардың ортағасырлық тарихының кейбір аспектілерін нақтылауға көмектеседі.

Ортағасырлық ноғайлардың ұрпақтары - түркітілдес ноғайлар-қазір негізінен Солтүстік Кавказда (Дағыстанда, Шешенстанда, Қарашай-Черкесияда, Ставропольде) тұрады және аймақтың барлық аласапыран саяси оқиғаларына қатысады. Олар ұзақ уақыт бойы облыс халықтарымен тығыз байланыста болды, дегенмен ноғайлардың көпшілігі осында қоныс аударды.

Ноғайлар диссертацияда Ноғай Ордасының тұрғындары (бұл атпен олар орыстарды қоспағанда, көптеген дереккөздерде белгілі), ноғайлар - Ембіден Дунайға дейінгі «диаспорадағы» ноғайлардың ұрпақтары, соның ішінде Солтүстік Кавказдағы қазіргі адамдар. Ноғайлар мен Ноғай Ордасы туралы алғашқы ескертулер (аумақтық мағынада «Нагаев») орыс дереккөздерінде - шежірелерде және елшілік кітаптарда - 1479, 1486 және 1489 жылдары; Батыс Еуропада - поляк королі Сигизмунд I-нің Қырым ханы Менгли-Гирейге жазған хатында 1514 ж. және Мартин Вальдзеемюллер картасында 1516 ж.; шығыста - Қырым хандары мен мәртебелі адамдарының жарғыларында Польша мен Ресей егемендері 1500, 1510 және 1516 жж. салыстырмалы түрде кеш, XVII ғасырдың бірінші үштен бірінде Ноғай Ордасының ыдырауы басталды. Демек, ноғай-Кавказ қатынастары Жалпы геосаяси жағдайдың қажетті буыны болды, ал ноғайлықтардың қатысуын ескермей Солтүстік Кавказдағы көптеген тарихи және қазіргі оқиғаларды қамту толық болмайды. [1,276 б]

Тақырыпқа қатысты деректер базасын дайындауда тақырыптың көлеміне, өзектілігіне және фактілердің сан алуандығына қатысты мәселелер басты есепке алынды.

Көшпенді - ноғайлар тарихи шығармалар қалдырған жоқ. XIX және XX ғасырдың басында Ноғай шежіресінің болуы туралы үзінді мәліметтер сақталған – «Тарих Ноғай» және «Таварихи ноғай», яғни «Ноғай тарихы және Ноғай шежіресі» (Корнис 1836; Сафаргалиев 1938; Сикалиев 1994.). Алайда, біздің білуімізше, зерттеушілердің ешқайсысы оларды ешқашан көрген емес. Халықтың көпшілігінің сауатсыздығымен, көшпелі өмір салтымен, стационарлық мәдени орталықтардың болмауымен тарих ауызша, дәстүрлер мен эпикалық аңыздар, сондай-ақ халықтық шежірелер-шеджере түрінде жеткізілді. Степняктардың өміріндегі оқиғаларды түркі хандарының соттарында өмір сүрген ноғай ақындары бейнелеген. Сонымен қатар, мұрағаттарда сақталған Мәскеу, Қырым және Османлы соттарымен дипломатиялық хат алмасу ноғай ордасынан басталды. Ол қазір Ноғай державасын зерттеудің негізгі көзі болып табылады. Орыс және мұсылман

көршілері оның ішкі жағдайын мұқият бақылап, бұл жағдайды Ресейде және Орта Азияда жасалған жазбаларда көрсетті. Еділге қоныс аударудың бұрылыстары және оның жағасындағы ноғайлармен шайқастар өздерінің қалмақ шежірелерінде көрініс тапты. Кейде ноғай батыс еуропалық саяхатшылар мен дипломаттардың назарына ілікті, олар өз есептері мен естеліктерінің оқырмандарын Еділ бойындағы көшпенділермен таныстырды. Осы әртүрлі элементтерден Ноғай Ордасын зерттеудің қайнар көзі қалыптасады. [2, 328 б]

Түркі халықтарының батырлық эпосы. Еділ, Батыс Сібір, Қазақстан және Солтүстік Кавказ түркі халықтарында ноғай эпикалық циклі - батырлар туралы аңыздар жиынтығы (дастандар) бар. Олардың кейіпкерлері «қырық батырдың» жалпы атауымен біріктіріледі, сондықтан бұл аңыздар бір кездері бірнеше ондаған болған, бірақ қазіргі уақытта олардың саны әлдеқайда аз. Ноғай циклін В.М.Жирмунский мен А.И.-М. Сикалиев зерттеген. (Жирмунский 1974; Сикалиев 1994). Оның бастапқы буыны ноғай ақсүйектерінің негізін қалаушы Едіге туралы дастаны болғаны сөзсіз. Едігенің өзі XIV ғасырдың екінші жартысы - XV ғасырдың басында, яғни Алтын Орда дәуірінде, ноғайлардың өзі де, олардың көшпелі империясы да болмаған кезде өмір сүрген. Дастан батырдың дүниеге келуі, балалық шағы мен жастық шағы, Алтын Орда ханы Тоқтамысқа қарсы күресі туралы баяндайды. Мұнда «дербес» дастанға ие болмаған Нур ад-Дин (Нұраділ, Мұрадым және т.б.) [3, 727 б]

Ноғайлар, қазақтар және Еуразия даласының басқа тұрғындары Едіге - Уаққас ұрпақтарының кейінгі ұрпағы туралы аңыздар құрастырғаны да белгісіз. Нур ад-Дин, Тимур б. Мансұр және Мұса б. Уаққас, Мұса Мамай мен Орақтың немерелері, би Ораз-Мұхаммед және тағы басқалар туралы эпикалық әңгімелердің жазбалары сақталған. Жекелеген дастандар текті батырларға арналады. Бұл фольклорлық шығармалардың барлығында кейіпкерлердің өмірбаяндарының шынайы және аңызға айналған мәліметтері бір-бірімен араласқан. Сондықтан оларға сену өте қауіпті, ноғай тарихын зерттегенде оларды иллюстрация немесе жазбаша дереккөздердің ақпаратын толықтыратын қосымша жанама дәлелдер ретінде қолдануға болады. Ноғайлардың ең ертедегі тарихын баяндасақ, ол туралы шежірелерде мәліметтер сақталмаған болса, біз эпикалық деректермен жұмыс істеуге мәжбүр боламыз. Кейбір мәліметтерде дастандар ноғай шежірелерімен үндеседі. Рас, біз ноғай ортасынан шыққан деген болжаммен осындай бірен-саран шығармаларды ғана білеміз. Бұл, атап айтқанда, М.И.Ахметзянов Қазанда тауып, 1991 жылы басып шығарған қолжазба шежіресі. Бір кездері мұндай дереккөздердің саны өте көп болған, өйткені әрбір ноғай отбасы өз тарихын біліп, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырды. Алайда ноғай фамилияларының шығу тегін XIV-XV ғасырларға жатқызатын отбасылық шежірелердің жазбалары сақталмаған сияқты. Ерекшелік - XVI ғасырдың ортасында ата-бабалары болған князь Юсуповтар отбасының шежіресі. Ноғай Ордасынан Ресейге кеткен. Ноғайлармен жанасудың жеке жағдайларында башқұрттар мен Еділ татарларының шеберлері, сондай-ақ Сібір және Астрахан татарларының, кейбір Орта Азия халықтарының фольклоры бар. [4, 32-40 б]

Орыс дереккөздері. Ресей Ноғай Ордасына көршілес елдердің бірлігі болып табылады, онда ноғайлармен ауқымды дипломатиялық хат - хабарлар сақталған. Билер мен мырзалардың Мәскеуге жолдаулары мен Мәскеуден оларға берген жауаптары, Ноғай істері бойынша Астрахань, Терек және басқа да губернаторлардың елшілік бұйрықтарына және воеводтарға патша өкімдеріне есептері, Ноғай елшілерінің Ресейде болуын сипаттау және олармен келіссөздер, бұйрықтар (нұсқаулар) Ресей елшілеріне және Еділ бойындағы хабаршыларға және олардың мақалалық тізімдеріне (есептеріне) Ноғай істері деп аталатын қор құрылды, ол ноғайлардың тарихын зерттеудің негізгі көзі болып табылады (және, атап айтқанда, біздің зерттеулеріміз үшін).

Дипломатиялық хат-хабарлар мен іс қағаздарын жүргізу материалдары хронологиялық тәртіпте елшілік кітаптарына біріктірілді. Бұл дереккөздің егжей-тегжейлі сипаттамасы мен сипаттамасын Н.М.Рогожин (1990 ж. Шолу; Рогожин 1994). Қазір Ресейдің Ноғай Ордасымен байланысы туралы Ресейдің ежелгі актілер жөніндегі мемлекеттік мұрағатының «Ресейдің ноғай татарларымен қарым-қатынасы» қорында он елшілік кітап сақтаулы. Оларда сәйкесінше құжаттар бар 1489-1508, 1533-1538, 1548-1549, 1551-1556, 1557-1561, 1561-1564, 1564-1566, 1577-1579, 1579-1581, 1581-1582 жж. Сонымен қатар, «Боярлар мен қала кітаптары» қорында 1576-1577 жылдарға арналған басы мен аяғы жоқ тағы бір елшілік кітап бар. Маңызды олқылықтардың пайда болғанын байқау қиын емес: 1509-1532, 1539-1547, 1550, 1567-1575 жылдардағы құжаттар жинақтары сақталмады. және шамамен 1582 жылдан кейінгі кезеңдер 1583-1585 және 1600-1640 жж. (Ноғай Ордасының өмір сүруінің соңына дейін) олар елшілік кітаптарына дайындық материалы ретінде қызмет еткен жобалық құжаттармен - бағандармен толықтырылады. Бағандар, басқалармен қатар, құнды, өйткені оларда елшілік бұйрығында редакцияланбаған түпнұсқа

хабарламалар, ең бастысы - ноғай хаттарының арабша жазылған бірнеше ондаған түпнұсқалары сақталған. Ол (арабша және кириллицалық нұсқада) Н.М.Мириховтың отбасында сақталған, ол авторға ондағы мәліметтерді пайдалануға рұқсат берген және мен оған шын жүректен ризашылығымды білдіремін. Қарақалпақтар Орта Азияның басқа тұрғындарына қарағанда «Ноғайлы елінің» естелігін өз аңыздарында сақтағаны анық. Сонымен қатар, бізді қызықтыратын мәселелердің әртүрлі аспектілері өзбектердің, қырғыздардың, сібір және астрахан татарларының фольклорымен суреттелген. Он бірінші және он екінші кітаптар мұрағаттық тізімдемелер мен зерттеулерде елшілік ретінде көрсетілгенімен, шын мәнінде ондай емес. Бұл «елшілік» істеріне тікелей қатысы жоқ 1642 және 1659 жылдардағы мырзалар мен ұлыстардың тізімдері.Ноғайдың кейбір елшілік кітаптары бірнеше рет басылып шыққан. Олардың алғашқы сегізі Н.И.Новиковтың «Ежелгі орыс вивлиофикасының жалғасында» жарық көрді (17911801). Баспагер принципиалды емес, оның көзқарасы бойынша мәтін үзінділерін алып тастап, оларды парафразамен алмастырды. Көлемді және маңызды ақпаратқа немқұрайлы қарау бұл басылымның құнын айтарлықтай төмендетті. Сонымен қатар, онда көптеген қате жазулар, қате жазулар, түркі және орыс атаулары мен терминдерін, тіпті тұтас сөз тіркестерін қате оқулар бар (Н.И.Веселовскийдің арнайы еңбегі осы кемшіліктерге арналған: Веселовский 19106). Соған қарамастан, соңғы уақытқа дейін, екі жүз жылға жуық уақыт ішінде Новиковтың басылымы аз таралымына қарамастан, зерттеушілер үшін ноғай тарихының негізгі дереккөзі болды. Алғашқы елшілік кітабы 1884 жылы «Ресей тарихи қоғамының жинағында» тағы бір рет басылып шықты. 1995 жылы Махачкалада Н.М.Рогожиннің баспаға дайындаған алғашқы үш кітабы жарық көрді. Аталған жарияланымдардың соңғы екеуі мәтіннің толық және дәл берілуімен және анықтамалық аппараттың болуымен ерекшеленеді, бұл олармен жұмысты айтарлықтай жеңілдетеді. Ноғай Ордасының өмір сүрген кезеңі оның алғашқы жиырма төртіндегі құжаттармен қамтылған. Қырыммен қарым-қатынас, елшілік бұйрығы аяқпен байланысқа қарағанда әлдеқайда мұқият жазылды. [5, 224 б] [6, 19 б]

Қырым хандығының тарихы Ноғай Ордасымен тығыз байланысты болғандықтан, «Ресейдің Қырыммен қарым-қатынасы» қорының дереккөздері біздің тақырыпқа қажет. Осы уақытқа дейін бес кітап қана толық жарық көрді; олар 1474-1519 жылдар аралығын қамтиды. Қордың жекелеген кейінгі құжаттары да жарық көрді – негізінен басқа Қырым елшілігінің кітаптарындағы мақалалар тізімі; олар ноғай тарихын зерттеуге де өте пайдалы. Ноғайлардың ерте тарихына қатысы бар және «Ресейдің ноғай татарларымен қарым-қатынасына» тақырыптық тұрғыдан қатысты кейбір құжаттар РСАД-тың басқа қорларында да бар. Мысалы, ф.149: «Жалған Дмитрийдің жалған істері мен хаттары» (Жалған (Лже) Дмитрийдің Ноғай би Истерекпен хат алмасуы); «Мәскеу қалалық мұрағаты кітапханасының қолжазба қоры» (Шерт бия Исмаил) және т.б. Н.М.Рогожин елшілік бұйрығында Ресейдің Ноғай Ордасымен байланысы туралы құжаттар басқа елдермен салыстырғанда «ең қысқа және жалпылама түрде» рәсімделгенін дұрыс айтады. Р.Кросканың байқауы да дәл сондай шындық: орыс-ноғай ресми хат-хабарларының формалары орыс-қырым хат-хабарларына қарағанда қарапайым және аз қалыптасқан. (Рогожин) [5, 226 б]

Құнды, бірақ әлдеқайда аз ақпаратты түрік елшілігінің кітаптары береді. Олардың ең алғашқысы (1512-1564) Ноғай Ордасы тарихындағы «зұлмат» кезеңдердің бірі - 1510-1520 жылдардағы әулеттік аласапыран туралы деректер бірегей. Оның үстіне бұл дәуір ноғай кітаптарымен қамтылмаған және қырым кітаптарымен өте үзінді түрде берілген. Түркиямен байланыс жөніндегі алғашқы елшілік кітабының үлкен фрагменттерін Г.Ф.Карпов, Д.Ф.Кобеко және Г.Ф.Стендман «Ресей тарихи қоғамының жинағында» және Б.И.Дунаев өзінің Максим Грек туралы монографиясына қосымша ретінде (Дунаев, 1916). Басқа түрік кітаптарының мақалалар тізімдері де жарық көрді. XVII ғасырдың бірінші ширегінің аяғынан бастап. ноғай тарихында қалмақ факторы барған сайын айқындала бастады. Қалмақтардың соққыларымен ноғайлар батысқа қарай шегінді, ақырында олардың негізгі бөлігі Еділдің оң жағалауына көшті. Дала гегемондарының ауысуы, атап айтқанда, воеводтық бас тартулардың (хабарламалардың) «қайта жіктелуінен» көрінді.[7, 92 б] [8, 172 б]

Қорыта келе Қазақстан тарихын зерттеу барысында Ноғай Ордасының тарихының маңыздылығын айналып өтуге болмайтындығын мойындауымыз қажет. Осы бағыттағы жаңа деректердің ашылуы Қазақстанның ортағасыр тарихын егежей-тегжейлі зерттеуге мүмкіндік берері сөзсіз. Дегенмен аталған тақырыпты зерттеу қарқынының төмендігі және жүргізіліп жатқан зерттеулердің өзі объективтілікті сақтамауы көңіл көншітпейді.

Әдебиеттер тізімі

Сафаргалиев 1960 Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. Саранск, 1960. 276 б.
Сикалиев 1994 Сикалиев А.И.-М. Ногайский героический эпос. Черкесск, 1994. 328 б.
Жирмунский 1974 Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избранные труды. Л., 1974. 727 б.
Ахметзянов М. 1994 Ахметзянов М.И. Ногайская Орда и ее роль в этнической истории татар // Идель. 1994. № 3-4. Казань. 32-40 б.
Рогожин 1994 Рогожин Н.М. Посольские книги России конца XV - начала XVII вв. М., 1994. 224 - 226 б.
Веселовский 1911 Веселовский Н.И. Татарское влияние на русский посольский церемониал в московский период русской истории. СПб, 1911. 19 б.
Дунаев 1916-Дунаев Б.И.Максим Грек и греческая идея на Руси в XVI веке. М., 1916. 92 б.
Жданко 1950 - Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Родо-племенная структура и расселение в XIX начале XX века. М.; Л., 1950. 172 б.

ОҢТҮСТІК КОРЕЯ: АЗИЯ ЖОЛБАРЫСЫНА АЙНАЛУ ТӘЖІРИБЕСІ

Әлібеков А.Д., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих факультеті, М-МО-22-1к, магистрант, ғылыми жетекшісі т.ғ.к., профессор Смагулова Г.М.
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Бір кездері Корей соғысынан кейін қираған Оңтүстік Корея бүгінде Азиядағы ең серпінді және гүлденген елдердің біріне айналды. Сингапур, Тайвань және Гонконг сияқты елдермен бірге «Азия жолбарысы» деген лақап атқа ие болды. Соғыстан зардап шеккен елден экономикалық орталыққа бұл керемет өзгеріс Оңтүстік Кореяның табандылығының, тапқырлығының және мұқият жоспарлауының дәлелі болып табылады.

Оңтүстік Кореяның өткен ғасырдағы тарихына тоқтасақ, «азиялық жолбарысқа» айналу жолы қиындықсыз болған жоқ. 1950-1953 жылдардың аралығында жүрген Корея соғысы елді қиратты, инфрақұрылымы және экономикасы бұзылды. Дегенмен, дәл осы қорқынышты жағдайлардан кейін Оңтүстік Корея өзінің өзгеруін бастады [1].

Оңтүстік Кореяны «азиялық жолбарысқа» айналдырудың басты факторы үкіметтің шешуші және бастамашыл рөлі болды. 1960-1970 жылдары президент Пак Чон Хидің басшылығымен Оңтүстік Корея үкіметі бірқатар өршіл экономикалық даму жоспарларын бастады. Бұл жоспарлар көбінесе мемлекеттің белсенді қатысуымен индустрияландыруға, экспорт есебінен өсуге және негізгі салаларға инвестиция тартуға баса назар аударды [2].

Оңтүстік Корея тауарларды өндіру мен халықаралық нарықтарға экспорттауға ресурстарды шоғырландыруды көздейтін экспортқа бағытталған индустрияландыруға ерекше көңіл бөлді. Үкімет елге шетел валютасын табуға және өзінің өндірістік базасын кеңейтуге көмектесу арқылы кәсіпорындарға экспортқа қатысуға ынталандырулар берді.

Оңтүстік Кореяның табысты экономикалық дамуының басты бір ерекшелігі бұл – мемлекеттегі жаңа нарықтық экономиканың болуы, яғни нарықтық кәсіпорындардың жекешелендіру арқылы өтпегені басынан бастап құрылуы. Сонымен қоса, индустриалды азиялық елде бір кемшілік болды, алайда кейіннен оның артықшылығына айналды. Бұл шикізаттың аздығы және халықтың айтарлықтай үлкен саны. Нақты бұл себептер елді жалғыз дұрыс жолға – инновациялық материалды құндылықтарды құру жолына, яғни әлемдік сапаға сай өнеркәсіп өнімін жасауға бағыттады.

Индустриаландырумен қатар білім мен адами капиталға инвестиция салу Оңтүстік Кореядағы өзгерістердің тағы бір маңызды аспектісі болды. Үкімет ресурстарды білімге бөлді. Соның нәтижесінде жоғары білікті және білімді жұмыс күші пайда болды. Оңтүстік Кореяның ғылыми-техникалық білімге баса назар аударуы елді жаһандық бәсекеге қабілеттілік позициясына алып келді.

Оңтүстік Кореяның «Samsung», «Hyundai» және «LG» сияқты ірі отбасылық конгломераттар елдің экономикалық өсуінде маңызды рөл атқарды. Бұл компаниялар халықаралық деңгейде кеңейіп, өз салаларында әлемдік алыптарға айналды. Үкімет монополиялық тәжірибенің алдын алу үшін бақылауды жүзеге асыра отырып, олардың өсуіне ықпал етті [3].

Айталық, 2020 жылы «Samsung» әлемдік смартфондар нарығында «Apple» компаниясынан кейінгі екінші орынға ие болуы [4], «Samsung Electronics» Interbrand халықаралық консалтингтік компаниясының айтуы бойынша «Best Global Brands 2022» рейтингінде үздік әлемдік брендтердің бестігіне енуі [5] әлемдік алыптардың қатарында екендігін айқындай түседі.

Оңтүстік Корея үкіметі заманауи жолдарды, порттарды және телекоммуникациялық желілерді салу арқылы инфрақұрылымға қомақты қаржы бөлді. Бұл инфрақұрылым өнеркәсіптік өсуге ықпал етіп қана қоймай, Оңтүстік Кореяны шетелдік инвесторлар үшін тартымды орынға айналдырды [6].

Оңтүстік Корея Америка Құрама Штаттары мен Жапония сияқты елдерден технологияларды, капиталды және білімді импорттауды қамтитын шетелдік серіктестік пен инвестицияларға белсенді түрде ұмтылды. Бұл серіктестіктер елдің өнеркәсіптік өсуін және оның экспорттық әлеуетін жеделдетуге көмектесті. Мұндай саясат «Азия жолбарыстары» елдерінің бәріне тән.

Оңтүстік Кореяның экономикалық гүлденуінің себебі бұл мемлекеттің қатал орталықтандырылуында деуге болады. Мемлекеттік реттеу және нақты жоспарлау елдің гүлденуінде маңызды роль атқарды. Үкімет өзінің алдына нақты және қатаң жоспарлау саясатын қойып, экономикасын қысқа мерзімде табыспен іске асырды. Көп жағдайда мемлекет пен халық арасында толықтай әрекеттестік сезілді. Қаржы жүйесі оңтүстік корейлік экономиканың дамуына зор үлес қосты.

Көбінесе «таңертеңгі тыныштық елі» деп аталатын Оңтүстік Корея өзінің экономикалық жетістіктері үшін ғана емес, сонымен қатар «халлю» немесе корей толқыны түрінде болатын «жұмсақ күші» арқылы халықаралық мойындау мен ықпалға ие болды. Оңтүстік Кореяның әлемге өзінің мәдениетін, ойын-сауықтары мен құндылықтарын көрсету қабілеті бүгінде елдің халықаралық беделіне терең және жағымды әсер еткен жаһандық құбылысқа әкелді. Бұл кореялық «жұмсақ күш» саясатының нәтижесі болып табылады.

«Жұмсақ күшті» түсінуге бізге Джозеф Найдың анықтамасы көмектеседі. Саясаикердің айтуы бойынша «жұмсақ күш» – бұл ұлттың мәжбүрлеу немесе күш қолдануы емес, тартымдылық арқылы басқалардың қалауын қалыптастыру қабілеті. Оңтүстік Корея бұл «жұмсақ күшті» әскери күшпен емес, мәдениетін, құндылықтары мен ойын-сауықтарын тарату арқылы тиімді пайдаланды. Әсіресе «халлю» бұл әрекетте шешуші рөл атқарды [7].

«Халлю» немесе корей толқыны – Оңтүстік Корея музыкасын, телевизиялық драмаларды, фильмдерді, сән мен асүй саласын қамтитын мәдени құбылыс. Бұл Оңтүстік Кореяда 1990 жылдары басталды, бірақ XXI ғасырда шарықтау шегіне жетті. Төменде халлюдың ерекше әсеріне ықпал еткен негізгі белгілерді көрсетейік:

1. «K-Pop»: «BTS», «Blackpink» және «EXO» сияқты «K-Pop» музыкалық топтарының жаһандық танымалдығы Оңтүстік Корея музыкасын халықаралық тыңдармандарға жеткізіп қана қоймай, сонымен қатар қуатты жаһандық жанкүйерлер базасын құрды. Бұл топтар көбінесе корей тілінде ән айтады, тілдік кедергілерден өтіп, мәдени айырмашылықтарды жеңеді.

2. Корей драмалары: Оңтүстік Кореялық телевизиялық драмалар немесе «К-драмалар» бүкіл әлем бойынша көрермендерді өзінің қызықты сюжеттік желілерімен, жоғары сапалы қойылымдарымен және танымал кейіпкерлерімен баурап алды. Бұл драмалар Оңтүстік Корея мәдениетіне терезе ашады және олардың бүкіл әлемде өздерінің жанкүйерлері бар.

3. Корей киносы: Оңтүстік Корея киносы «Паразит» және «Олдбой» сияқты фильмдердің арқасында сынға ие болды. Бұл жұмыстар халықаралық марапаттарға ие болып қана қоймай, Оңтүстік Кореяның баяндауы мен кинематографиясы туралы жаһандық хабардарлықты арттырды.

4. Тағамдар: Оңтүстік Корея тағамдары, соның ішінде «кимчи», «булгоги» және «бибимбап» тәрізді тағамдар әлемнің көптеген елдеріне танымал болды. Корей мейрамханалары ірі қалаларда кеңінен таралып, адамдарды Оңтүстік Корея тағамдарының дәмі мен құрылымымен таныстырды.

5. Мәдени дипломатия: Оңтүстік Корея үкіметі «Халлюды» насихаттауда шешуші рөл атқарды. Ол мәдениаралық өзара түсіністікке жәрдемдесуге және елдің жаһандық имиджін нығайтуға бағытталған мәдени іс-шараларды, алмасулар мен бастамаларды белсенді қолдайды.

Оңтүстік Кореяның «жұмсақ күш» саясаты оның жаһандық имиджіне қатты әсер етті. Атап айтқанда, экономикалық пайда: «Халлю» туризм, мәдени тауарларды экспорттау және бүкіл әлем бойынша корей тауарларына сұранысты арттыру арқылы Оңтүстік Кореяға айтарлықтай экономикалық пайда әкелді.

Дипломатия: Оңтүстік Кореяның мәдени ықпалы басқа елдермен дипломатиялық қатынастарды жеңілдетіп, халықаралық ынтымақтастықтың кеңеюіне ықпал етті.

Ұлттық брендинг: Оңтүстік Кореяның «жұмсақ күші» ең алдымен экономикалық күшімен танымал елді серпінді және мәдениетке бай елге айналдырып, оны халықаралық туристер мен инвесторлар үшін тартымды орынға айналдырды [8].

Қорытындылай келе, Оңтүстік Кореяның «азиялық жолбарысқа» айналуы күшті мемлекеттік басшылықтың, білімді жұмыс күшінің және стратегиялық экономикалық жоспарлаудың дәлелі болып табылады. Елдің өміршеңдігі мен бейімделу және жаңашылдық қабілеті оған соғыстан зардап шеккен өткеннің қиындықтарын жеңуге және экономикалық орталыққа айналуға мүмкіндік берді. Бүгінгі таңда Оңтүстік Корея – берілгендік, табандылық және стратегиялық экономикалық саясат арқылы қол жеткізуге болатын нәрсенің жарқын мысалы. Оның соғыстан кейінгі күйреуден «азиялық жолбарыс» мәртебесіне дейінгі жолы экономикалық өсу мен дамуға ұмтылатын елдер үшін шабыт көзі болып табылады.

«Халлю» бейнелеген Оңтүстік Кореяның «жұмсақ күші» елдің әлемдік қауымдастықты баурап алу және оған әсер ету қабілетінің мысалы бола алады. Өзінің мәдениетін, ойын-сауықтары мен құндылықтарын көрсете отырып, Оңтүстік Корея әлемдік сахнада айтарлықтай қатысуға ие болды. Бұл мәдени дипломатия оның экономикалық және дипломатиялық жағдайын нығайтып қана қоймай, әр түрлі ортадан шыққан адамдарды жақындастырды. Корей толқыны кеңеюін жалғастыра отырып, Оңтүстік Кореяның «жұмсақ күші» алдағы жылдары жаһандық қабылдау мен өзара әрекеттесуді қалыптастыруда одан да маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі

Суслина С.С. Оңтүстік Корея өнеркәсібі (экономикалық даму және әлеуметтік салдар). М., 1988. - Б. 3

Беляков И. «Тайны корейского экономического чуда» // Сеульский вестник. — [electronic resource] URL: http://vestnik.kr/econo/4029.html

Ли Хангу. Хангук Чэболь хёнсон са (корей корпорацияларының құрылу тарихы чэболъ). Сеул, 1999. - Б. 18.

[electronic resource] URL: http://thg.ru/technews/20201030_141111.html

[electronic resource] URL https://alfa.kz/node/11344/samsung_electronics_voshla_v_pyaterku_luchshih_brendov_2022_goda.

Sul Chul Gun. Innovation, competitiveness and growth: Korean Expirience. Seoul, 2008.

Nye, J.S. Soft power [Text] / J.S. Nye // Foreign Policy. - 1990. - № 80. - P. 153-171.

Martin Roll. Korean Wave (Hallyu) – The rise of the cultural economy and pop culture of Korea. – [electronic resource] URL: https://martinroll.com/resources/articles/asia/korean-wave-hallyu-the-rise-of-koreas-cultural-economy-popculture/#:~:text=The%20Hallyu%20effect%20has%20been,very%20rich%20and%20very%20futuristic (accessed 16.04.22) – Text: electronic.

Г.В. ВЕРНАДСКИЙ О МЕСТЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В РУССКОЙ ИСТОРИИ

Диденко Ангелина
Магистрант I курса Костанайского регионального университета
им. Ахмета Байтұрсынұлы.
Научный руководитель - доктор исторических наук, профессор Аманжол Күзембайұлы.
Республика Казахстан, г. Костанай
didenko.angelinka2001@mail.ru

Изучением государства Золотая Орда занимаются многие историки Республики Казахстан, а также за пределами нашей страны. Золотая Орда в период своего существования оказала значительное влияние на развитие истории многих государств, поскольку занимало огромную территорию и было достаточно могущественным государством средневековья, одним из таких государств является Русь, которая на протяжении длительного времени находилась в вассальной зависимости от данного государства. Изучением взаимоотношений этих двух государств занимались многие историки, одним из них является Г. В. Вернадский. В русской историографии персона Г.В.Вернадского осталась не замечена. Между тем он внес огромный вклад в развитие средневековой истории России. Круг литературы посвященный личности Г.В. Вернадского весьма скромен. [1, с.23]

На становление Вернадского как историка оказали влияния многие факторы. Среди русских историков-эмигрантов он достиг больших успехов. Георгий Владимирович Вернадский является выдающийся историком, который внёс огромный клад в изучение средневековой истории России.

Место Золотой Орды в русской истории Г. В. Вернадский описывает в своих трудах, таких как: «Два подвига св. Александра Невского», «Монгольское иго в русской истории», «Опыт истории Евразии», «Монголы и Русь», «Россия в средние века».

В статье «Два подвига св. Александра Невского» показано как велась борьба Александра Невского с Западом, несмотря на превосходство Золотой Орды над Русью, православная вера не затрагивалась Востоком, текла своей жизнью. Поэтому решение Александра Невского было то, что он принял факт, чтобы остаться в подчинении Золотой Орды, во благо своего народа. [2]

В статье «Монгольское иго в русской истории» Георгий Вернадский рассматривает какой след оставило господство Монгольской империи на истории русского государства. Какое оно оказало влияние на развитие политической стороны, на способ его управления внутри государства, также какое влияние оказало на культуру, быт и развитие самого русского народа. [5, с.3]

В труде «Опыт истории Евразии» Георгий Вернадский придает значению развитие идеи взаимодействия социальных и природных факторов. Георгий Вернадский считает, что российская история чрезмерно занялась изучением роли православия и византийского наследства и совершенно не увидела того факта, что источник русской государственности заключается совсем в другом, указывая, что Московское государство образовалось на обломках государства Золотая Орда. [6]

Труд «Монголы и Русь» демонстрирует анализ влияния монголов на становления и развитие последующего государства, а также всего народа. В течении двух столетий Россия была частью Монгольской империи, крупнейшего государства средневековья. При написании данной работы Георгий Вернадский использует факты, которые содержатся в китайских, арабских, европейских, монгольских, русских, среднеазиатских источниках. [3, с.5]

В книге «Россия в средние века» Вернадский даёт описание всех сфер жизни русского народа, охватывая период развития Московского государства после освобождения от контроля Золотой Орды и обретением независимости. [4, с. 12]

Современные историки Казахстана используют в своих работах труды Г. В. Вернадского. Так Тулегенов Е.М. в своей работе «Еуразиялық одақ идеясының Қазақстанда жүзеге асырылуы» ссылается на два труда: Vernadsky G. A «Historyof Russia.» и Вернадский Г.В. «Начертание Русской истории.» Қален-ова Т. С. в своей работе «Классикалық еуразияшылдық идеясы: қайнар көз-дері, қалыптасу және даму кезеңдері» использует Vernadskii G.V. «Tracingofthe Russian history». Маликова С. З. и Бимаканова З.Ш. подготовили материал на тему «Алтын Орда тарихын зерттеу мәселелері: тарихи дереккөздерді анықтау және түсіндіру», и использовали труд Г. В. Вернадский «История России. Монголы и Русь.»

В своих работах Георгий Вернадский характеризует период с середины XIII - начало XIV века началом вассальной зависимости Руси от Золотой Орды. Происходит процесс подчинения русских князей ханами Золотой Орды, который можно увидеть через процесс выдачи ярлыков. Русь с самого начала обязывалась выплачивать дань и поставлять рекрутов ханам Золотой Орды. В данный период могущество Золотой Орды было наивысшим.

После того как Золотая Орда находилась в тяжелом состоянии из-за внутренних противоречий, власть над землями Руси начинала ослабевать, но благодаря усилиям ханов было восстановлено единое подчинение русских князей Золотой Орде. Также среди русских князей возникали конфликты, которые являлись благоприятным фактором для правителей Золотой Орды и позволили усилить свою силу над ними. Данный период характеризуется выдвижением и усилением Московского княжества, которое представляло угрозу для власти над Русью Золотой Орды. [3, с. 168] Несмотря на упадк авторитета Золотой Орды над землями Руси, она все еще находилась в зависимости и продолжала выплачивать дань, поставлять рекрутов, процесс выдачи ярлыков все еще имел свое существование.

Поход эмира Тимура нанёс серьёзный удар по Золотой Орде, после которого она уже не сможет восстановить свое могущество и затем быстрыми темпами происходит процесс её распада, земли Руси стали фактически независими. Московское княжество продолжало увеличивать свое могущество, остановился процесс выплаты дани.

Распад Золотой Орды, привел к тому что в скоре многие княжества освободились от зависимостиЗолотой Орды. Отсутствие единства в Орде не позволило вновь вернуть полный контроль над Русью. [5, с. 5]

Исследуя труды Георгия Вернадского, касающиеся взаимоотношения Золотой Орды и Руси, можно сделать вывод, что с момента завоевания Бату, Русь находилась в зависимом положении от Золотой Орды. Золотая Орды преследовала две цели в использовании завоеванных государств – это обеспечить армию воинами и осуществлять сбор налогов с завоеванного государства.

Данная политика применялась и к Руси, но методы ее применения были различны для каждой части. Так, Переяславские и Киевские земли, Подолия (Юго-Западная Русь) были напрямую подчинены ханской власти, отстранив русских князей. Восточная Русь и земли Галиции, Волыни, Смоленска, Чернигов-Северска были подчинены ханской власти совместно с русскими князьями. [7, с. 12] Большая же часть Руси, с позволения хана, оставалась под управлением русских князей, но лишь после получения ярлыка на княжение от хана, после чего князь проходил торжественную коронацию ханским посланником. Ярлык мог в любой момент быть отозван ханом. Несмотря на то, что у власти находились русские князья, их власть была ограниченна, так как хан назначал чиновников, которые занимались сбором налогов и набором воинов в армию, для этого предпринимались переписи населения.

В ходе исследование, было замечено, что русские князья на протяжении периода зависимости, оказывали попытки освободиться от господства Золотой Орды, но они не увенчивались успехами. Это было связано с тем, что на Руси отсутствовало единство, территория была раздроблена на княжества, данный факт был выгоден Золотой Орде и она стремилась поддерживать это, а также сила Золотой Орды была неравносильной княжествам на Руси. В связи ослаблением Золотой Орды, которое было вызвано внутренними конфликтами и внешними факторами, Русь небольшими шагами начала добиваться освобождения от господства и вскоре обрела свою независимость. [3, с. 193]

Ко всему выше сказанному, можно добавить, что господство Золотой Орды привело к уничтожению большого количества населения и русских городов, упадку ремесленного дела, уничтожению традиционного института власти и общества. Несмотря на это, Золотая Орда оказала огромное влияние на дальнейшее развитие и становление политической, экономической, культурной и общественной сфер жизни русского народа и Московского государства. А распад Золой Орды привел к образованию новых государств.

Таким образом, можно сделать вывод, что вопросом изучения Золотой Орды и Руси занимался историк Георгий Владимирович Вернадский. В своих трудах он раскрывает место Золотой Орды в русской истории, показывая проблематику влияния монгольского периода на становление Московского государства, демонстрируя взаимоотношение Золотой Орды и Руси и их влияние друг на друга. На протяжении многих лет Русь находилась в зависимом положении от государства Золотой Орды. В период зависимости, русские князья пытались свергнуть контроль Золотой Орды, но её сила и мощь не позволяла сделать это, любая открытая оппозиция со стороны

русских князей, возникновение народного мятежа подавлялись ханским войском, поэтому единственным выходом являлось полное подчинение. Но процесс «Великой смуты» приводит к резкому ослаблению власти Золотой Орды над русскими землями, что дает начало их освобождения и усилению власти Московского великого княжества. Первым шагом к освобождению послужила победа на Куликовском поле, но как можно заметить главным фактором освобождения является факт ослабления государства Золотой Орды. Золотая Орда оказала огромное влияние на экономическую, политическую, социальную и культурную сферы жизни на Руси, оно носило как положительный, так и отрицательны характер.

Георгий Вернадский – это крупнейший историк русской истории, область изучения которого охватывала не только дореволюционный период, но и начало XX века. Вернадский смог довести до совершенства созданный им способ построения исторического описания. Концепция евразийства позволила Вернадскому обнаружить «неизвестное», то, чего не касались другие историки, многие события получили новую интерпретацию. До конца XX века труды Г.В.Вернадского находились в закрытом доступе в России, несмотря на это многие историки были знакомы и использовали его труды в своих работах. На данный момент труды Г.В. Вернадского доступны не только в России, но и за ее пределами, они активно используются историками современности.

Список литературы

См.Дворниченко А.Ю. Вернадский Г.В. исследователь Киевской Руси. 2016 г. СПБ.; Дуровцев В., Соничева Н. Г. В. Вернадский. Портреты историков. Время и судьбы. 2000; Пушкарев С. Профессор Георгий Владимирович Вернадский. Новое русское слово. Нью-Йорк, 1957.; Соничева Н. Е. Г. В. Вернадский. Историки России XVIII—XX вв. М., 1995.; Сорокина М. Ю. Георгий Вернадский в поисках «русской идеи». Российская научная эмиграция: двадцать портретов. М.: Эдиториал УРСС, 2001.;И.В. Кондаков. Г.В. Вернадский.1998г.

Вернадский Г.В. Два подвига св. Александра Невского II Наш современник. 1992. – 158 с.

Вернадский Г.В. История России. Монголы и Русь. Тверь; М., 1997. С. 254-289.

Вернадский Г.В. История России. Россия в Средние века. –Тверь, Москва: Леан Аграф, 1997. – 197 с.

Вернадский, В. Г. Монгольское иго в русской истории / В. Г. Вернадский [Текст] // Евразийский временник. — Париж: Евразийское книгоиздательство, 1927. — С. С.153-164.

Вернадский Г.В. Опыт истории Евразии: звенья русской культуры. – М.: КМК, 2005. – 340 с.

Вернадский Г.В. Русские земли в Средние века. М.: Ломоносовъ, 2016. – 288 с.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Досова Б.А., к.и.н., ассоциированный профессор, **Байманов К.Ж.**, магистрант
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
Караганда, Казахстан

В след за научно-технической революцией последовала тенденция интернационализации хозяйственной жизни. Движение людей, капитала, товаров и постоянный обмен информацией, другими словами, наступил процесс глобализации. Глобализация связала воедино все центры экономической активности, даже если люди и большинство видов деятельности остаются национальными и локальными. Экономики стран зависят от глобальных финансовых рынков, международных связей, средств управления и распределения ресурсов и т.п. Другими словами, нынешняя экономика организована информационными сетями и средствами ИКТ, не имеющих центра, однако постоянно взаимодействующих между всеми узлами этих сетей. Постоянный рост информативно-коммуникационных технологий способствует укреплению транснациональных компаний, бирж, политических и информационных систем. Это в свою очередь порождает военно-политические противостояния и конфронтации между государствами.

С развитием ИКТ, помимо традиционных форм сотрудничества, между странами возникли новые формы связей, связанные с торговлей и инвестициями (научно-техническое, валютно-

финансовое, военно-техническое, промышленная кооперация, а также широкое развитие туризма). Развитие традиционных и новых форм связей прямо связано с развитием информационно-коммуникационных технологий и новых форм коммуникации. Глобализация повлекла за собой переоценку показателей, простой количественный рост не может изменить положение страны в системе мирового разделения труда, обеспечить ее стабильное и комплексное развитие. В современных условиях залогом и содержанием социально-экономического процесса является повышение уровня технологического производства и информатизация общества.

Поиск решений по повышению конкурентоспособности привел к совершенствованию процессов управления и рационализации основных видов ресурсов производства: материальные запасы, финансы, кадры. В связи с этим были созданы системы материально-ресурсного планирования. С развитием информационно-коммуникационных технологий следует появление новых видов деятельности, что требует обучения, подготовки и переподготовки кадров [1].

Электронная дипломатия (ЭД) – это использование возможностей сети интернет и новых средств ИКТ для достижения международных дипломатических целей. Впервые термин «электронная дипломатия» начал применяться в публичной дипломатии США с появлением информационно-коммуникационных технологий. Целью электронной дипломатии является продвижение интересов страны на международной арене, с использованием различных средств: СМИ, пропаганду, блоги, социальные сети и другие медиа площадки.

Аналитический центр The Envoy Centre for Digital Diplomacy считает, что Интернет и связанные с ним коммуникационные технологии предоставили человечеству уникальную возможность участвовать в глобальном диалоге. Целью аналитического центра является сохранение нейтралитета, предоставление информации и анализа вокруг темы и вопросов цифровой дипломатии. Центр рассматривает ЭД как аспекты влияния на прямое внешнее взаимодействие с зарубежной страной; внутренняя осведомленность о внешней политике; внутренняя публичная дипломатия (взаимодействие правительства с гражданами через цифровые каналы); вовлечение диаспор внутри страны и за рубежом.

Аналитическим центром была выпущена архитектура электронной дипломатии, которая показывает каким образом применяется цифровая дипломатия: пунктирные линии означают, что первичное сообщение может быть отредактировано или адаптировано первоначальным получателем до того, как оно достигнет истинной целевой аудитории. Истинной целевой аудиторией всегда является иностранное правительство, находящееся у власти в данный момент.

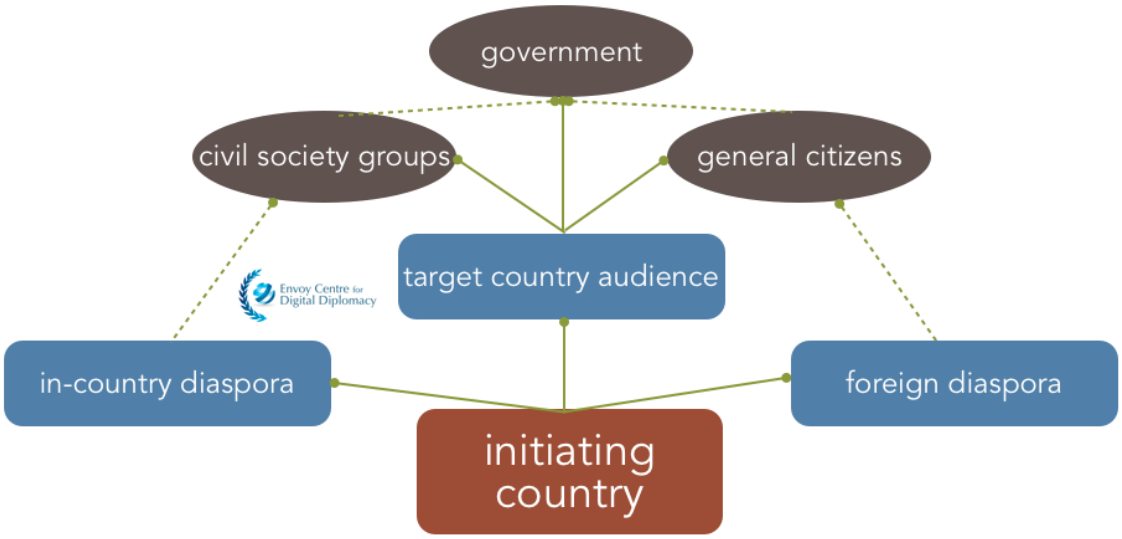

Рисунок 1. Архитектура электронной дипломатии [2]

Функционал электронной дипломатии имеют постоянный рост в связи с развитием ИКТ: увеличение рейтинга страны и создание положительного образа, дистанционное образование,

СМИ, способ поддержания обратной связи с общественностью, помощь и налаживание связей с диаспорой за границей [3].

Социальные сети играют немаловажную роль в дипломатической практике. В 2012 году французское агентство AFP составило рейтинг стран в использовании интернет сервисов eDiplomacy, в котором было показано взаимодействие государственных структур в социальных сетях. Из полученных данных выявлено отслеживание ведомствами стран друг друга. В 2014 году только 14 из 77 стран следили за инициативами и программами других государств. В 2015 году количество стран, увеличилось до 28, в 2016 до 30.

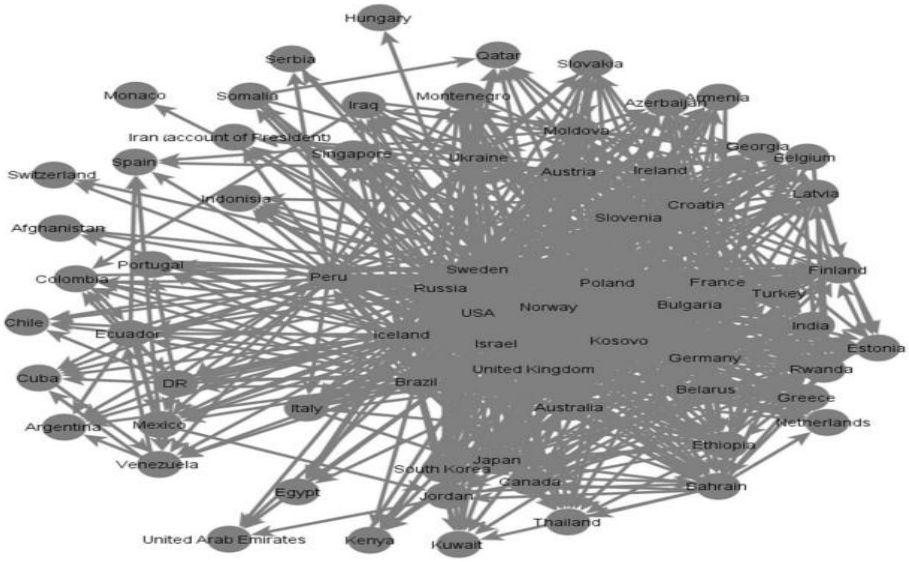

Рисунок 2. Сеть взаимного отслеживания 2014 год [4]

В 2018 году схема выглядела так: большую заинтересованность представляли страницы глав государств в различных социальных сетях, в большей степени Twitter.

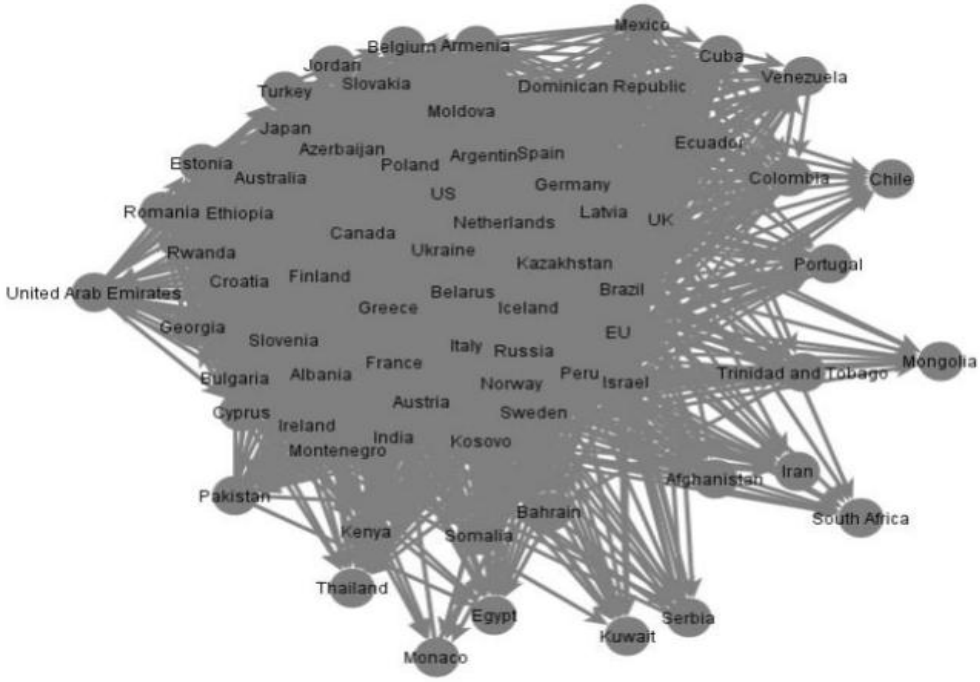

Рисунок 4. Сеть взаимного отслеживания 2018 год [4]

Исходя из схем следует, что благодаря социальным сетям и другим медиа площадкам мир становится более «тесным». Мировые компании способствуют сотрудничеству в различных сферах деятельности, помощь другим странам, содействие в международных программах и др.

Для оценки рейтинга стран существуют различные каталоги и порталы, они существуют для определения уровня влияния и мягкой силы, а также развития ИКТ государств [3]. На рассмотрение были взяты два источника: одним из таких порталов является международный союз электросвязи (МСЭ), который является специализированным учреждением Организации Объединенных Наций в области информационно-коммуникационных технологий. МСЭ был основан в 1865 году для содействия международному подключению в сетях связи. Он распределяет глобальный радиочастотный спектр и спутниковые орбиты, занимается разработкой технических стандартов, которые обеспечивают беспрепятственное соединение сетей и технологий, и стремится улучшить доступ к ИКТ для недостаточно обслуживаемых сообществ по всему миру. Главной целью МСЭ является соединение всех людей в мире независимо от того, где они живут или находятся, несмотря на их средства. На основе основных показателей составляется единый критерий, по которому проводится сравнительный анализ в глобальном, региональном и национальном уровнях. Эти показатели касаются доступа к информационно-коммуникационным технологиям, их использования, а также практического знания этих технологий, в том числе число стационарных и мобильных телефонов на 100 жителей страны, количество домашних хозяйств, имеющих компьютер, количество пользователей Интернета, уровни грамотности и т.д. Данные анализа выводятся в таблицу и отчет по странам, данный отчет позволяет просмотреть общий индекс стран увидеть различия ИКТ между странами.

Первые места в списке занимают страны с большим развитием ИКТ, высоким уровнем дохода, низким уровнем безработицы. В большинстве стран, занимающие первые места, европейские страны, где совместная нормативно-правовая база и четкий набор приоритетных областей деятельности, целей и задач помогли им превратиться в передовые информационые экономики. На верхушке списка закрепились такие страны как Республика Корея, Швейцария, Исландия, Дания, Китай, Великобритания, Нидерланды, Норвегия, Германия, Япония, Швеция, Люксембург, Новая Зеландия, Австралия, Франция, США, Эстония, Сингапур, Монако, Ирландия. Эти страны закрепили собой двадцатку ведущих стран с индексом развития ИКТ больше 8.

Для Казахстана индекс развития ИКТ составляет 6,79. Регион СНГ является развивающимся, региональный индекс занимает 3 место. По рейтингу индекса развития ИКТ на 2017 год Казахстан занимает 52 из доступных 176. Процент домохозяйств, имеющих компьютер 76,20 %; процент домохозяйств, имеющих доступ в Интернет 84,38 %; процент лиц, пользующихся Интернетом 76,80 %; абоненты фиксированной (проводной) широкополосной связи на 100 жителей 13,68; активные подписки на мобильную широкополосную связь на 100 жителей 70,99; среднее количество лет обучения в школе 11,70; общий коэффициент охвата средним образованием 112,01; общий коэффициент охвата высшим образованием 46,26 [5].

Вторым источником является каталог ценностей бренда и профилей компаний, ежегодно обновляемый с 2008 года. Brand Finance ежегодно оценивает силу и ценность более 5000 мировых брендов. Brandirectory содержит все рейтинги финансирования брендов, отчеты специалистов и технические документы, опубликованные с 2007 года. Brandirectory, охватывающий более 40 секторов и отраслей промышленности в 46 странах, представляет собой наиболее полную подборку оригинальных оценок брендов, анализов силы бренда и расчетов ставки роялти. Выпущенный им «Глобальный индекс мягкой силы», а также и рейтинги национальных брендов используют один и тот же строгий подход к оценке восприятия мягкой силы, национального влияния, а также осведомленности и отношения между нациями, которые стимулируют глобальные путешествия, торговлю и туризм [6].

Исследователи используют широкий набор статистических и субъективных показателей, в число которых входят: первое впечатление, репутация, влияние, бизнес и торговля, управление, международные отношения, культура и наследие, средства массовой информации и коммуникации, образование и наука, люди и ценности, чистое влияние +/–, и с относительно недавних времен это степень распространения вируса COVID–19.

Изменения в мире связаны непосредственно с развитием ИКТ, информация становится источником главного производственного ресурса. Переход от индустриального к постиндустриальному обществу и образование информационного общества, интенсивное развитие информационно–коммуникационных технологий усиливают роль интеллектуальных факторов производства. В отличии от индустриального общества, постиндустриальные страны

концентрируют внимание на создании новых средств связи, применении и распространении новых технологий в различных сферах (образование, культура, медицина и др.). В настоящее время национальным ресурсом является не только физическое географическое положение и пространство, но и информация, не имеющая границ, легко перемещающаяся в виртуальном пространстве. Утверждение нового мирового доминирования обостряет мировую конкуренцию, которая очевидно будет выиграна теми государствами и международными объединениями государств, которые раньше других сформируют свои социально-экономические системы на основе принципов информационного общества.

В целом, можно сказать о том, что информационные технологии оказали влияние на все аспекты жизни: образование, медицину, культуру, государственную систему, экономику, политику. Не следует считать, что информационные технологии сменили традиционный подход к решению социально-политических задач, они лишь дополнили его, постепенно превращаясь в составную часть жизни. Информационные технологии за счет своей практичности и скорости являются трендом современного глобального развития. Дистанционное образование весьма удобная функция, позволяющая многим получать знания. Медицина – за счет открытий в области информационных технологий, открыла нам путь для лечения многих, на протяжении веков считавшихся неизлечимых, болезней. Последняя пандемия COVID–19 показала нам, что за счет ИКТ главы государств способны объединить силы для решения мировых задач и проблем. Лечение, воспитание и обучение переживают значительную трансформацию в связи с внедрением цифровых технологий. Однако, с точки зрения социальных факторов, современному человеку для самореализации кроме информационной среды и телекоммуникации необходимо встречаться с людьми, вести активную общественную жизнь. Текущее развитие технологий позволяет больше путешествовать, изучать языки, быть в курсе событий, получать образование, быть участником политических событий и многое другое. Следует отметить, что в таком многообразии возможностей и свободы в информационном пространстве, необходимо с осторожностью относится к поступающей информации. Распространение новых коммуникационных сетей, а также достижение в области информационно-коммуникационных технологий все больше размывают границы между странами. Информационно-коммуникационные технологии активно используются в экономической, социально-политической жизни общества. Глобальная сеть «интернет», являясь инструментом внутренней и внешней политики, стала полноправным актором международных отношений, определяя конкурентоспособность и имидж государства и граждан на мировой арене. Происходит постоянный рост актуальности информационных технологий за счет возможности адаптации и гибкости новых технологий к современным реалиям.

Список литературы

Гвоздева В.С. Информационная безопасность в системе международных отношений /Северо-Кавказская академия государственной службы, г. Ростов–на–Дону/ «Система ценностей современного общества». 2010. –№12. – 102 с. [Электронный ресурс] – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnaya-bezopasnost-v-sisteme-mezhdunarodnyh-otnosheniy/viewer (дата обращения 03.04.2023)

Аналитический центр Envoy Centre for Digital Diplomacy. [Электронный ресурс] – URL: https://envoycentre.files.wordpress.com/2014/01/digital–diplomacy–or–ediplomacy.png (дата обращения 26.04.2023)

Смирнов А.И. Современные информационные технологии в международных отношениях. – М.:«МГИМО–университет», 2017. – 344 с.

Dr. Ilan Manor. The 2018 Social Network of MFAs. [Электронный ресурс] – URL: https://digdipblog.com/2017/09/07/the–2018–social–network–of–mfas (дата обращения 05.05.2023)

ICT Development Index 2017. [Электронный ресурс] – URL: https://www.itu.int/net4/ITU–D/idi/2017/index.html#idi2017economycard–tab&KAZ (дата обращения 03.05.2023)

Brand Finance / IPL 2021 The annual report on the most valuable and strongest IPL brands. 2022. –30p. [Электронный ресурс] – URL: https://static.brandirectory.com/reports/brand–finance–ipl–2022–full–report.pdf.

АКАДЕМИК М.ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР МЕН ТҰЛҒАТАНУҒА ҚАТЫСТЫ ҰСТАНЫМДАРЫ

Дүйсен С. Ж., п.ғ.к.,қауымд.проф.
жетекші ғылыми қызметкер.
«Мемлекет тарихы институты»
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
duisen52@mail.ru

Ұлт тарихын әйгілі тұлғалар арқылы зерттеу және тарихи тұлғаларға баға берудің бастауында қазақтың ғұлама тарихшысы Манаш Қабашұлы Қозыбаев (1931-2002) тұрғаны тарихшылар қауымына жақсы таныс.

Саяси түсіндірме сөздікте: «Грек әдебиетінде «просопон» (жеке тұлға, персона) сөзі, «индивид» және «адам» (еркек немесе әйел) сөздерінің синонимі ретінде қолданады. «Тұлға» ұғымын тек, адамзат баласының өкілі (хомо сапиенс), барлық адамға тән белгілерін көрсететін жалпы «адам» ұғымымен шатастырмау керек. Сондай-ақ бұл ұғымды «жеке тұлға» ұғымынан да бөліп қарау керек. «Жеке тұлға» бүкіл адам баласы немесе кез келген адам, «жалпы адам» жайлы сөз болғанда емес, нақтылы жеке тұлғаға қатысты қолданылады. Кез келген Тұлға қоғамда өзіндік әлеуметтік рөл атқарады. Тұлға мен қоғамның өзара қарым-қатынасы қашан да әлеуметтік ғылымның негізгі мәселесі. Қоғамды құрайтын тұлға қандай, қоғам да сондай болады және керісінше қоғам қандай болса онда өмір сүретін тұлға да сондай болады»-деген анықтама беріледі [1,556 б.].

М.Қ.Қозыбаев: «Тұлға-интеллект, ақыл парасат иесі. Ол өткірлігімен, тапқырлығымен, көрегендігімен, қажымас күш қуатымен, ақыл-парасатымен, басқаша айтқанда көсемдігімен, шешендігімен, әділдігімен өз мүддесін, ұлт мүддесімен ұштастыруымен, ұлтжандылығымен, ұлтқандылығымен ерекшеленген жан» [2,7 б.] - деген қазақы пайыммен тұлғаның анықтамасын әдемі жеткізеді.

Академик тұлғаларды бейнелі теңеулерімен сипаттайды. «Тұлға өзінің өзгеден ірі ісімен, пәрменді күшімен, құдіретті көріпкелдігімен танылады. Тұлға табиғи ортаның туы» - деген ой тастайды [2,7 б.].

Манаш Қабашұлы шынайы тұлғалардың - «жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» дегендей, «тарихта күнде тумайды», тұлғалар - «табиғаттың адам баласына тартқан сыйы» және табиғат тұлғаларды «анда санда ғана сыйлайтынын» еске салады [2,7 б.].

Академик ежелгі заманның ойшылы Плутархтың: «Біз, тарих емес, өмірбаян жазамыз» - деген пікірін тарата келе «Шындығында да тарих-әрбір адамның, содан қалды қауымның, қоғамның тарихы, олардың ішінде ұлылардың өмір жолы» - деп көрсете келе тарих - тарихи тұлғалардың өмірбаянынан құралады, яғни «ғұмырнама» деген тұжырым жасайды және ғұмырнаманы ежелден түркі, одан қалды қазақ халқының тарихи дәстүрінде «өмірнама», «ғұмырнама» ретінде пайда болған деген ой айтып, ғұмырнаманы тарих жазудың бір жанрына теңейді [3,39 б.].

Академик тарихшы өзінің еңбектерінде «тұлғатану» ұғымын қолданбайды, «ғұмырбаян», «ғұмырнама» терминдерін қолданады. Автор дегенмен тұлғатану ұғымын да қатеге шығармайды. «Біз бұл күні ғұмырнама Абайтану, Әуезовтану, Сейфуллинтану, Әлихантану, Ахметтану, Халелтану, Мұстафатану, Қаныштану сияқты сан-салаға бөлініп қалыптасуына куәміз»-деп келісетінін байқатады [2,13 б.].

Осы жерде айта кететін бір жәйіт, М.Қозыбаевтың 1997 жылы «Қазақ тарихы» журналында жариялаған «Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері» мақаласы мен 2013 жылы жеті томдық шығармаларының 3-ші томында жариялаған тура сол мақаласының арасында кейбір айырмашылықтар кездеседі. Автордың үшінші томда осы мақаласын толықтырып, өңдеп қайта жазғаны байқалады.

Бірқатар ғалымдардың қазақтілді еңбектерінде де – «өмірбаян», «ғұмырнама», «ғұмырбаян», «күнделікті тарих» деген баламалармен жазылып жүргені де белгілі.

Қазақ зиялылары ұсынған «тұлғатану» ұғымы орыс деректерінде «личность», «лидер», «жизнеописание», «биографическая история», «персональная история», «персоналия», «персоналистика», «выдающиеся личности», «исторические личности», «микроистория» сияқты ұғымдармен беріледі.

Біз осы мақалада тәуелсіздік алғаннан бері қоғамдық ғылымдарда кеңінен қолданылып жүрген қазақы ұғымға қолайлы және мәнін терең ашатын «тұлғатану» терминін пайдалануды жөн көрдік.

М.Қозыбаев өз еңбектерінде ғұмырнама жанрының тарихнамасына да тоқталады. Ол ғұмырнама жанрының тарихы ортағасырлардағы Қадырғали би Қосымұлының «Жылнамалар жинағы» кезеңінен бастау алатынын назар аударады [2,10 б.].

М.Қозыбаев бұл жанрдың бірнеше түрі болғанын көрсете келе, кеңес дәуірінде, негізінен кейіпкердің революциялық және қоғамдық-мемлекеттік қызметіне көңіл бөліп, ал қайта құру (яғни, 1985-1990 жж.-Д.С.) кезінде саяси портрет жасау басым болды» - деген түйін жасайды [3,39 б.].

Кеңестік кезеңнің өзінде академик ұлт тарихындағы тұлғаларға қатысты мақалалар, сын, пікірлер жазып отырды. М.Қозыбаев кеңестік Қазақстан кезіндегі советтік тарихнамада іс-әрекеттері коммунистік идеология шеңберіне жатпайтын әйгілі тарихи қайраткерлер алынып тасталды немесе тарихи еңбектерге қосылмады деп көрсетеді [4,3 б.].

Академик патшалық Ресейге бағынған тұста қазақ сұлтандары, болыс басшылары және т.б. басқару аппаратының жергілікті қызметкерлерінің бәрі орыс отаршылдарының «өңкей қолшоқпарлары» болды» деп бәрін кеңестік біржақты бағалаудың қате екендігіне назар аударып, автор Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов және басқа да тарихи қайраткерлердің самодержавиелік билік аппаратында қызмет еткендердің болғаны бұл пікірді бәріне бірдей қолдануға болмайтынын ескертті [4,21 б.].

Отандық тарих ғылымында академик М.Қ.Қозыбаев алатын орны мен қосқан үлес, туған халқы мен Отан тағдырына деген ұлтжандылығымен ерекшеленген ғалым. Осы ерекше қасиеттер ғалымның Отан тарихына қатысты әр ғылыми еңбегінен байқалады.

Ғалымдығымен қоса «талантты публицист болған М.Қ.Қозыбаев «өз халқының мүддесін жарқын да дәлелді түрде қорғап отырды. Оның бұқаралық информация құралдарында шығып жататын сезімге толы мақалалары барлық уақыттта да аудиторияның қызу қолдауын туғызып жатады. Мәселен, оның «Суд над памятью», «Ақиқаттан аттамайық», «Реальность» (қосалқы автор), «Истина и мифы», «Абылай и его время» тағы басқа да көптеген мақалалары республика тарихын объективті түрде жазуға елеулі үлес қосты» - деп жазды М.Қозыбаевтың әріптес досы, тарихшы, академик Мәлік-Хайдар Асылбеков [5,20 б.].

М.Қозыбаев жариялылық (1985-1990 жж.) кезінде және тәуелсіздіктің алғашқы жылдары тарихшы ғалым, қоғам белсендісі және Жоғарғы Кеңес депутаты ретінде жаңа типті қазақ мемлекетін қалыптастыру ісінде көп іс тындырды. Академиктің белсене қатысуымен Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов және басқа да көрнекті қайраткерлердің есімдері ұлт тарихына қайтарылды.

1989 жылы Қазақстан Компартиясы тарихының өзекті мәселелерін талқылауға арналған тезистерінде М.Қозыбаев партия қайраткерлеріне, атап айтқанда Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылары Н.А.Скворцов, Жұмабай Шаяхметовтің қызметтеріне баға беру қиын десе, ал Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің хатшысы Фазыл Кәрібжановты кезінде Қазақстанды басқарған, кейін Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің Бас хатшысы болған Л.И.Брежневтің «сұр кардиналы» деген баға берді, ал Жұмабек Тәшенев пен М.Сужиковті Мәскеу басшыларына Қазақстанның жерін бөлшектеп Ресейге қосуға және қазақ жерінде полигондар ашуға қарсылық танытқандары үшін қызметтерінен алынғаны туралы шындық жазылуы керек деген батыл пікір айтады [6,61 б.]. 1989 жыл әлі кеңестік биліктің, компартияның дәурені жүріп тұрған уақыты болатын.

Қазақ Совет Энциклопедиясының Бас редакторы кезінде Б.Момышұлына Кеңес Одағының Батыры атағын әперуге Мәскеу басшылығына ұсыныс беруге Қазақстан басшысы Д.А.Қонаевқа және республика үкіметінің басшысы Н.Назарбаевқа хат жазып, жауап болмаған соң парламент депутаты кезінде бұл мәселені тағы қолға алып Қазақстан Республикасы президенті Н.Назарбаевқа хат жазып, Жоғарғы Кеңестің арнайы тапсырмасымен Ресей архивіне Тарих институтының бір ғылыми қызметкерін жіберіп Б.Момышұлының Батыр атағына соғыс кезінде екі рет ұсынылғаны туралы құжаттар әкелдіріп, академиктің өзі бірнеше рет тиісті жерлерде Б.Момышұлының ерлігі мен еңбегі туралы сөз сөйлеп дәлелдер келтіреді [6,92-93 бб.]. Бірақ М.Қозыбаев шындыққа қиянат жасамай Б.Момышұлына Батыр атаған беру туралы жоғары билікке басқа да азаматтардың тарапынан ұсыныстар болғанын және бұл істің сәтті аяқталуы Президент Н.Назарбаевтың еңбегі екенін адалынан айтып жазады.

Тарих институтының директоры қызметінде болғанда ұлт рухын көтерудің бір жолы отарлық кезде құрбан болған хан-сұлтандардың, батырлардың, мемлекет қайраткерлерінің қайғылы тағдырын анықтауға және ақтауға, ішкі және сыртқы айыптаушылардан қорғауға белсене кірісіп отырды. Бұл әсіресе М.Қозыбаевтың Кенесары мен Наурызбайдың мүрделерін, Кейкі батырдың бас сүйегін іздестіру шараларына қатысуынан айқын көрінді [6,113-116 бб.; 152-158 бб.].

Алашорда қайраткерінің бірі М.Шоқайды Ресей Федерциясы зерттеушілері тарапынан болуы мүмкін қауіпті қаралау деректеріне қарсы уәж келтіру үшін ұлы жерлесіміздің өмір жолын, есімін сырттан ғайбаттаудан, қаралаудан қорғай алар лық дәрежеде болуымыз үшін тарихшы ғалымдарды оның өмірін толық зерттеуге шақырады. Академик: «...кеңес дәуіріндегі үйреншікті әдетпен басқа пікір білдірушілермен айтысу, тартысу, таласу керегі жоқ, өйткені мұндай пікір таласы болмай шындық ашылмайды. Эмиграция тарихы туралы біздің бұл күні білгеніміздің білмегеніміз көп болуы мүмкін»-деп сақтандырады [6,157 б.].

М.Қозыбаев қазақ зиялыларының тарихын ұлттың тарихы деп бағалап, зиялылар туралы сөз өркениет туралы сөз деп қабылдады.

М.Қозыбаев кеңестік дәуірде қазақ тарихы бойынша алғашқы профессор атанған Санжар Асфендияровтың қазақ зиялыларын үш топқа бөліп: «...Біріншісі ол қызметкер зиялы қауым: негізінен қазақтың қазақтың феодалдық аристократтарының (сұлтандар-төрелер) ортасынан шыққан чиновниктер мен офицерлер; екіншісі-бұлар да феодалдық аристократтар мен байлардың ортасынан шыққан әртүрлі мамандар: дәрігерлер, инженерлер т.б. үшіншісі-бұл демократиялық қауым, басым көпшілігі мұғалімдер, жазушылар және басқалары» деген тұлғатануға қатысты тұжырымын ғылыми қауымға жеткізеді [3,38 б.].

М.Қозыбаев кеңестік Қазақстан кезіндегі советтік тарихнамада іс-әрекеттері коммунистік идеология шеңберіне жатпайтын әйгілі тарихи қайраткерлер алынып тасталды немесе тарихи еңбектерге қосылмады деп көрсетеді [4,3 б.].

Кеңестік қиын заманның өзінде халықтың мүддесі үшін тұлғалар болды және қазақ қайраткерлерінің өмірлері мен қызметі аракідік зерттелгенін айта келе, академик - ол зерттеулердің көбіне революцияларға, шаруалар көтерілісіне, Қазан төңкерісінен кейінгі қайраткерлерге бағышталғанына назар аударады [3,37 б.].

М.Қозыбаев кеңестік кезеңде де ғұмырнамалық жанрда кейбір игі істердің жасалғанын айта келіп, Мәскеуден қазақ қаламгерлерінің еңбегімен «Тамаша адамдардың өмірі» сериясымен шыққан - Сәкен Сейфуллин, Қаныш Сәтбаев, Шоқан Уәлиханов Сәкен Сейфуллин, Шоқан Уәлиханов, Қаныш Сәтбаев туралы еңбектерді ілтипатпен атаған орынды деген жылы пікір білдірген еді [3,41 б.].

М.Қозыбаев жаңа тәуелсіздік заманасында біз қазақ зиялыларының бейнелерін жасап, тарихтағы өз орнын анықтап, тұғырына қондырамыз десек, өркениетті елдердің өз тарихын жазудағы методологиясы мен әдістерін игеруіміз керек деп ескертеді [3,39 б.].

М.Қозыбаев XVIII-XIX ғасырларда мемлекеттің, оның экономикасы мен мәдениетінің дамуына елеулі үлес қосқан тарихи қайраткерлердің (хан-сұлтандардың, белгілі билер мен батырлардың) қызметі аз және мардымсыз зерттелуде екеніне назар аударып, осыларды қолға алудың қажеттігін маңызды міндеттердің бірі ретінде алға тартты [4,22 б.].

«Жеке тұлғалар туралы еңбектер концептуалды шығу үшін мәселелерді кесек, ірі биік тұғырдан қарайтын еңбектер керек. Жеке тұлға осылай кешенді түрде тұтастай қарастырылмаса, ұлы істер жеке бастың ісіне айналып , тарихқа қиянат жасалары хақ» - деп сақтандырады М.Қозыбаев [3,41].

Академик «Ғасыр тауқыметін арқалаған арыстар» мақаласында ғұмырнамамен айналысатын зерттеушілерді ұлт арыстарының өмір жолына, дүниетанымына, өмір сүрген ортасына, яғни заман сырына үңілуге үндейді [2,84 б.]

Тарихи тұлғаны зерттеуге жеңіл-желпі қарауға болмайтынын, оған үлкен дайындықпен келу және ерінбей-жалықпай еңбек ету қажеттігін айта келе: «Біздің ғұмырнама жанрына қалам сілтеген кейбір қандастарымыз қазақ тарихына салт атты болып кіріп, аттан түспей үйге қайтқысы келеді. Ғұмырнама жазамын деген адам өз өмірін соған арнауы керек»-деп ескертеді. [3,40 б.].

Ресейдің әйгілі императоры I Петрдің өмірін зерттеуге бүкіл өмірін арнап бес томдық еңбек қалдырған академик тарихшы Михаил Богословскийдің (1867-1929) тұлғатануға қатысты зерттеушілік әдістемесінен мысал келтіре отырып М.Қозыбаев тұлғаны зерттегенде оның өмірін қалпына келтіру үшін хронологоияны қатаң сақтау, тұлғаның әр күнін зерттеу, нақты деректерге сүйену, тұлғаның қимыл-әрекетін, бақылап, оны толғандырған, шабыттандырған сезімдерді іздеу,

әр күннен алған әсерін сезіну, осылардан туындаған идеяларды қарастыруды ұсынады. Жеке адамның өміріне қарап, тарихи ахуалды зерттеп, қалпына келтіру керек - деген әдістемені алға тартады [3,39-40 бб.]. Осылайша академик М.Қозыбаев зерттеушілерге тұлғаны әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан жан-жақты зерттеп барып сипатын (бейнесін) беруге үндейді.

Автордың пайымдауынша тұлғаны зерттеу үшін «тек тарихшы болу жеткіліксіз, көркем әдебиетпен тарих одақ құрып, тұлғаның тек кәсіби өнерін ғана емес, жан дүниесін, тебіренісін, көзқарасын, адамгершілік рухын, адамның пенделік болмысын, қуанышы мен ренішін, махаббаты мен қасіретін жан-жақты ашқанда ғана шығарма қаһарманы толыққанды бола алады» [2,12-13 бб.] – деп көрсетеді.

Академик ғұмырнаманың бір қайнары естелік, мемуарлық еңбектер, бұл екеуі егіз қозыдай пенденің өміріне байланысты-дей келе - бұларға сын көзбен қарауға үндейді [2,15-16 бб.]. Тарихи тұлғалар тағдырын жан-жақты саралап, бүгінге жеткізудің болашақ ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеуде, әрі өткен тарихымыздан сабақ алу үшін маңызы зор.

Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдарда-ақ М.Қозыбаев ұлт тарихын халыққа танытуда тұлғалардың тарихи рөліне мән беріп, «Жаңа тәуелсіздік заманасында біз қазақ зиялыларының бейнелерін жасап, тарихтағы өз орнын анықтап, тұғырына қондырамыз десек, өркениетті елдердің өз тарихын жазудағы методологиясы мен әдістерін игеруіміз керек» деп ақыл айтады зерттеушілерге [3,39 б.].

«Біз, қазақ тарихшылары, ата тарихымызда ерте есейген тарихи жанр-ғұмырнаманы жандандырып, дамытар кез келді» деп түйіндейді [2,11 б.].

Тәуелсіздік жылдарындағы ұлттық тарихымызың көшбасшысы болған ғұлама тарихшы ғалымның мол ғылыми мұраларын игеру және отандық тарих ғылымы мен тарихи сананаы қалыптастыруда оларды пайдалану жас тарихшылардың парызы деп сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

Саяси түсіндірме сөздік. - Алматы: Жүйелі зерттеулер институты. 2007. - 616 бет.

Қозыбаев Манаш. Шығармалары. 3- том. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». 2013. – 328 бет.

Қозыбаев М. Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері // Қазақ тарихы. 1997 жыл, №4. 37-43 беттер.

Козыбаев М. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). – Алматы: Ғылым, 2006. - 272 с.

Манаш Қабашұлы Қозыбаев. Қазақ ССР Ғылым Академиясы. Қазақстан ғалымдарының биобиблиографиясына материалдар. – Алматы: «Ғылым» 1991. – 79 бет.

Историк в меняющемся мире. Тарихшы және оның заманы: Сборник документов / Сост.: И.М.Козыбаев, Ш.О Тулеова. – Алматы: Раритет, 2021. – 480 с.

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДИРЕКТОРА КАРАГАНДИНСКОГО БОТАНИЧЕСКОГО САДА СИТНИКОВОЙ АННЫ СТЕПАНОВНЫ И ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Есенов А.Т., Архивист 1 категории
КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации»
Республика Казахстан, г. Караганда

Ключевые слова: Карагандинская область, Ботанический Сад, экология, загрязнения, газоустойчивость, токсические газы.

XX веке наши ученые уже знали что, прогресс цивилизации сопровождается бурным развитием промышленности, автотранспорта и значительным загрязнением окружающей среды.

Человек искусственно создал экологическую проблему - загрязнение среды, компонентами которой могут быть разнообразные ингредиенты или эскалады. Среди них могут быть как нейтральные при воздействии на живые организмы» так и полезные, но большинство из них вредные. Для многих развитых капиталистических стран загрязнение среды стало национальной трагедией, которое несет не только ухудшение условий жизни» но возникновение и обострение различных заболеваний, сокращение сроков жизни.

В советское время охраны окружающей среды всегда были в центре внимания научной общественности. Еще в 1923 году был создан комитет по охране природы. Было принято ряд законодательных актов, регулирующих эксплуатацию и охрану природных ресурсов. В работе XXV и XXVI съездов, а также в пятилетних планах развития народного хозяйства находят все большее отражение вопросы охраны природы.

В 1971-1976 гг. были приняты ряд постановлений о предотвращении загрязнения, и защите от загрязнения природы.

Несмотря на отмеченное, в ряде промышленных районов и городов все еще наблюдалось загрязнение воздуха выше допустимых санитарных норм. Уменьшение загрязнения среды следует добиваться преимущественно технологическими способами. Однако даже самые совершенные, очистные сооружения не в состоянии избавить нас от выброса вредных веществ.

Поэтому среди вспомогательных способов регуляции чистоты воздуха большое значение имеет биологический способ так как автотрофный характер метаболизма позволяет растениям ежедневно перерабатывать огромные массы воздуха.[1, с. 6].

Согласно принятому постановлению от 9 Февраля 1939 года Совета народных Комиссаров Казахской ССР и Центрального Комитета КП/б Казахстана№ 61/а «О планировке города Караганды», в котором говорилось: «В целях научно-экспериментального разрешения вопросов по озеленению Караганды и района для условия произрастания зелени, так и для установления ассортимента древесных и прочих насаждений - предложить Казахстанскому отделению Академии наук открыть в Караганде с 1939 года специальную станцию ботанического - сектора филиала Академий наук» Постановлением бюро Карагандинского обкома КП/б Казахстана и исполкома Карагандинского облсовета от 17 июля 1940г. Организован стационар Филиала Академии наук СССР - ботанический сад с отводом земельного участка в 38 га^2. Решением Президиума Казахского отделения АН СССР от 22 мая 1941 г. было утверждено положение о Карагандинском ботаническом саде как о самостоятельном научном учреждении. С 1940 года и по 1958 год Карагандинский ботанический сад был единственным научным учреждением АН Казахской ССР [2, с.1].

Основными задачами ботанического сада были:

1. Поиск в природе и введение в культуру, а также привлечения из других географических пунктов различных полезных растении технических, лекарственных, пищевых, декоративных и т.д.
2. Создания плодово-ягодной базы путем привлечения, испытания и переделки природы растении различных зимостойких плодово-ягодных культур.
3. Озеленения городов и населенных пунктов Центрального Казахстана путем подбора выносливых декоративных древесно-кустарников пород и цветочных растений [3, с. 2].

Ф2 Оп2 д151

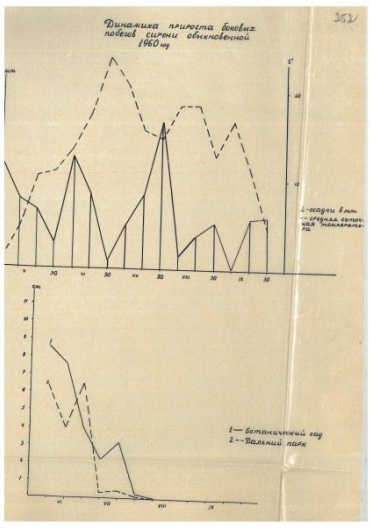

Ф2 Оп3-1 д 48

Рис.4. Лох узколистный посадки 1961г. на территории коксохимического производства. 10 августа 1965 г. Фото Кирек В.И.

Ф2 Оп3-1 д 66

В данной статье мы рассмотрим жизнь и деятельность директора Карагандинского ботанического сада Академии наук Казахской ССР. Ситниковой Анны Стеапановны.

Из личного дела Ситниковой Анны Стеапановны, хранящиеся в КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации», нам известно, что

Ситникова Анна Стеапановна родилась в 1923 году в Башкирской АССР, в деревне Хотомля Давлеканоского района. Окончила Казахский Государственный университет в 1948 году по специальности «Физиология растении». В 1961 года защитила кандидатскую диссертацию по теме: «Повышение засухоустойчивости, продуктивности кукурузы и суданки в условиях Карагандинской области» с присвоением степени кандидата биологических наук.

С мая 1953 года принята в Карагандинский ботанический сад на должность младшего научного сотрудника по кормовым растениям. С 1953 года работала по разделу: «Изучения влияния отходов промышленности на особенности роста развития водного режима древесных и кустарниковых пород».

Ситникова А. С.- эрудированный физиолог, постоянно работала над повышением своего уровня. Принимала участие в союзных совещаниях по проблеме: «Растительность и промышленная среда» с докладом в г. Свердловске и симпозиум «Биосфера и человек» в Москве. Её работа была представлена на ЭКСПО-74 (США). Ею опубликовано более 40 работ. С момента строительства Карагандинского металлургического комбината, много лет работала по проблеме озеленения его территорий. Много времени уделяла рекультивации в Караганде и Экибастузе ЭТЭК. Боле 10 лет была пропагандистом, вела семинарские занятия по проблеме философии. Неоднократно избиралась в состав местного комитета ботанического сада, была народным заседателем, избиралась депутатом райсовет. Награждена двумя серебряными и двумя бронзовые медалями ВДНХ, медалью «Ветеран труда».[4, с. 5].

Работа Ситнековой А.С была связана с осуществлением градостроительных работ, важная роль в которых отводится озеленению. Необходимо было изучить особенности физиологических процессов, происходящих в растении под влиянием различных факторов внешней среды (влияние пыли, дыма, газов, городской специфики) с целью подбора наиболее устойчивых пород в условиях Карагандинского промышленного района.

Ф2 Оп3-1 д 66 Оздоровительное значение зеленых насаждений в сочетании с архитектурой жилых

В результате было установлено, что наиболее токсическими для растений являются кислые газы, поэтому Ситнековой А.С было проведено изучение влияние сернистого ангидрида на рост и развитие растений и физиолого- биохимические процессы, происходящие в растениях.

В экспериментальных и заводских условиях изучалась газоустойчивость 80 видов деревьев и кустарников. Кроме того, изучалось влияние регуляторов роста на газоустойчивость растений.

Решение теоретических и практических вопросов газоустойивости позволило вести правильно озеленение промышленных предприятий Карагандинского металлургического комбината и создание санитарно-защитной зоны, что обусловило улучшение условий труда и отдыха трудящихся и помогло снизить ущерб, причиняемый сельскому хозяйству на территориях.Прилегающих к промпредприятиям, Проведенные исследования позволили оказать помощь Карагандинскому металлургическому комбинату в озеленении промышленных предприятий, разработать ассортимент растений и рекомендации по агротехнике выращивания зеленых насаждений на промышленных площадках и создание санитарно-защитной зоны.[5, с. 3].

Объектами исследования являлись особенности водного режима, газоустойчивости и физиолого-биохимических процессов древесных пород проводилось на насаждениях ботанического сада, сквера им. Орджоникидзе, Дальнего парка, Центральной обогатительной фабрики. Наблюдения проводились как на насаждениях 1959 года, так и старых.

В отмеченных пунктах изучались следующие породы: сосна обыкновенная береза бородавчатая, клен ясенелистный, тополь бальзамический, вяз перистоветвистый, лох узколистный, акация желтая, сирень обыкновенная, жимолость татарская.

Разрабатывались следующие вопросы:

1. Изучение особенностей водного режима древесных и кустарниковых пород различных условий произрастания.

2. Особенности роста и развития древесных и кустарниковых пород Различных местообитаний.

3. Дифференцированная окисляемость клеточного содержимого листовых органов в связи с газоустойчив остью.

4. Интенсивность фотосинтеза и накопления хлорофилла.

5. Некоторые особенности азотисто-углеводного обмена древесных и кустарниковых пород.[6, с. 5].

Целю моей статьи СитниковаА.С. выбрана не случайно. Изучая личное дело и научные работы Ситнековой А. С., можно отметить, что она смогла написать более сорока научных отчетов, параллельно работая на поле и изучая газоустойчивость древесных растений и влияние промышленных отходов на растения. Были первично изучены инртодукцированные сорта, выделены перспективные, в отчетах переведены рекомендации. Во время работы в ботаническом саду Ситникова А. С. поставила перед собой задачу изучения особенности физиологических процессов, происходящих в растении под влиянием различных воздействий (влияние дыма, газов, пыли и т.д.) с целью подбора наиболее устойчивых пород в условиях Карагандинского промышленного района. Проблема дымо-газоустойчивости не стоит особняком. Борьба с дымом в условиях населенных пунктов и городов для сохранения зеленых насаждении, должна вестись технологически, при помощи специальных дымозолоуловителей. Однако применения даже весьма совершенных уловителей не обезвреживает полностью дымовые выделения, хотя количество вредных ингредиентов дыма резко уменьшается, дымовые отходы при длительном воздействий серьёзно повреждают растительность. Поэтому на ряду технологическими мерами защиты применялись и биологические, заключающие в создание санитарных полос зеленых насаждении, отгораживающих населенные пункты от источников задымления. Все написанное раннее делалась в советское время. На сегодняшний день Караганда усеяна декоративными древесными насаждениями, что являются результатом трудов наших предшественников, предусмотревшие возможные экологические проблемы. Город растет и территории построек с каждым годом увеличиваются, новых насаждения катастрофический не хватает. Многим деревьям больше восьмидесяти лет и срок их жизненного цикла неизбежно подходит к концу. С развитием новых технологии загрязнение окружающей среды стало больше, количество автомобильного транспорта увеличилось в десятки раз, тем самым ухудшая трудную экологическую ситуация. Поэтому необходимо возобновить биологическую защиту, создав санитарные полосы зеленых насаждении вокруг города и новых построек.

Список литературы

Научный отчет по теме: Особенности Физиоло-Биологических процессов в связи с газоустойчивостью растении и разработка способов, повещающих и газоустойчивость древесных и кустарниковых пород //Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации. - Ф.2. - Оп. 3-1. - Д.168. 6 л.

Историческая справка. Карагандинский городской филиал научно-технической документации государственного архива карагандинской области //Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации. - Ф.2. - Оп. 1. - 1 л.

Историческая справка. Карагандинский городской филиал научно-технической документации государственного архива карагандинской области //Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации. - Ф.2. - Оп. 1. - 2 л.

Личное дело Ситниковой Анны Степановны //Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации. - Ф.2. - Оп. 2. - Д.151. 5 л.

Научный отчет по теме «Биологические особенности растений интродукцированных в населенные пункты Казахстана» //Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации. - Ф.2. - Оп. 3-1. - Д.73. 3 л.

Научный отчет по теме: Особенности водного режима роста и развития древесных мест произрастания за 1960 год //Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации. - Ф.2 - Оп. 3-1. - Д.48. –5 л.

ТАРИХШЫ ТОҚМҰХАМЕД СӘЛМЕНҰЛЫ САДЫҚОВТЫҢ ТУҒАНЫНА 80 ЖЫЛ !

Жазықбай А.М., Ж.Жабаев атындағы №161 лицейдің
тарих пәнінің мұғалімі
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Биыл тарих ғылымдарының докторы, профессор, КСРО Педагогика ғылымдары академиясының, Халықаралық жоғары мектеп ғылымдары академиясының академигі, ҚР ҰҒА академигі, Ресей білім академиясының шетелдік мүшесі Тоқмұхамед Сәлменұлы Садықовтың туғанына 80 жыл толып отыр.

Тоқмұхамед Сәлменұлы 1938 жылы 26 қыркүйекте Ресейдің Алтай өлкесінде Парфенов ауданы, Верхняя речка ауылында дүниеге келді. Ата-анасы репрессия жылдары тарихи отанынан Ресейге қоныс аударуға мәжбүр болған. Дегенмен, жас Тоқмұхамед 1959 жылы С.Киров атындағы ҚазМУ Тарих факультетіне оқуға түсіп, ата жұртына қайта оралады. «Тарихшы, тарих және қоғамтану мұғалімі» мамандықтары бойынша оқуды үздік аяқтаған соң, қызмет жолын Алматыдағы орта мектепте мұғалім болып бастайды. Бұдан әрі Алматы құрылыс техникумында оқытушы, қаланың бірқатар ЖОО-дарында аға оқытушысы қызметін атқарды.

Тоқмұхамед Садықов Мәскеуде кандидаттық, кейін докторлық диссертациясын қорғап, КСРО Педагогика ғылымдары академиясының академигі болып сайланды. Ғалымның еңбексүйгіштігі қызмет бағытының мемлекеттік қызметке ауысуына алып келді. Тоқмұхамед Сәлменұлы ҚазақКСР Министрлер кеңесі Төрағасы орынбасарының көмекшісі қызметін де атқарды. Кейінірек, ҚазақКСР жоғарғы және арнайы орта білім беру министрінің орынбасары болып тағайындалды. Бұл жылдары ғалым педагогикалық қызметін қатар алып жүрді. 1983 жылға дейін Тоқмұхамед Садықов Алматы шет тілдері институтында, Зооветеринарлық институтта қызмет етті.

Белгілі тарихшының қызмет жолында қазіргі Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің алатын орны ерекше. Тоқмұхамед Сәлменұлы 1987 жылдан 2008 жылға дейін Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің ректоры қызметін атқарды. Тоқмұхамед Садықовтың басшылығымен Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті бірнеше ірі марапаттарға да ие болды. Мысалы, 2007 жылы «Сапа саласындағы жетістіктері үшін» Қазақстан Республикасы Президентінің «Алтын сапа» сыйлығын иеленді. Дәл осы жылы «Еуропалық сапа» және «Біріккен Еуропа» сыйлықтарына ие болды. Тоқмұхамед Сәлменұлының тұсында университеттің халықаралық деңгейдегі дәрежесі мен жетістіктеріне жоғарғы оқу орнының Университеттердің Ұлы хартиясына қол қоюы да дәлел бола алады. ЖОО-дағы қызметі барысында Т.Садықов қазақстандық жоғары мектептің педагогикалық және ғылыми потенциалын сақтау және дамытуды негізге ала отырып, білім беру үрдісінде нстуденттермен жұмыс жасауда тәрбие беру жұмыстары мәселесіне дең қойды. Университет қабырғаларында жаңа мамандықтар, факультеттер ашылып, заманауи ақпараттық база қалыптасты, компьютеризация жүргізіліп, ғылыми зерттеулер жоғарғы деңгейге жетті. Әсіресе, ЖОО мен халықаралық байланысын дамытуға қосқан үлесі зор. Тоқмұхамед Сәлменұлының бастамасымен Абай атындағы ҚазҰПУ әлемнің 26 ЖОО-дарымен ғылыми және шығармашылық байланыс орнатты. Ал ғалымның өзі әлемнің 6 университетінде: Дунай, Бейжің, Яннам, Сувон, Стамбұл және Кентукки университеттерінің құрметті профессор атағын иеленді.

Т. Садықовтың мемлекеттегі білім беру саласын дамытуға тигізген үлесі де аз емес. Ғалымның қатысуымен тәуелсіз Қазақстанның «Білім туралы», «Жоғары білім туралы» жаңа заңдары дайындалды. Сонымен қатар, жоғары педагогикалық және үздіксіз білім беру тұжырымдамасының авторы болды.

Отандық білім саласын дамытуға қосқан үлесі үшін Тоқмұхамед Сәлменұлы бірқатар мемлекеттік марапаттарға ие болды. Олардың қатарында «Парасат», II дәрежелі «Барыс» ордендері, «Астана», Гете институтының «Гете» медальдары, Университеттік білімді белсенді дамытқаны үшін алтын медалімен (Франция), ҚазақКСР Жоғары кеңесінің құрмет грамотасымен, халықаралық академиялар мен университеттерінің грамоталары мен сертификаттары, «ҚР Еңбек сіңірген ғылым қайраткері» және «ҚазақКСР білім саласының еңбек сіңірген қызметкері» атақтары бар.

Тоқмұхамед Сәлменұлы 400-ден астам ғылыми еңбектің авторы. Оның ішінде психология-педагогика, тарих, әлеуметтік мәселелерген арналған 20-дан астам монографияның,

фундаменталды еңбектер де бар. Ғалымның еңбектері XX ғасырдағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі мәселелерін, тұлғаны қалыптастыру модельдері мен тәрбиелеу аспектілерін қарастырды. Сонымен қатар, жоғары білімнің ғылыми негіздері, кадрларды даярлау мәселелерін зерттеп, университеттер мен мектептерге арналған оқулықтар мен оқу құралдарын дайындауға қатысты. Ғалымның негізгі еңбектерінің ішінде «Историческое сознание и нравственность», «Концепция становления и развития народного образования Казахстана», «Концепция образования в классическом университете», «Уроки истории», «Методика прогностической модели специалиста», «Воспитание историей», «Краткая история США», «Введение в историческую демографию, «Воспитание культуры межнационального общения», «Теория и практика высшей школы Казахстана на пути реформ» және «Интеллектуальный облик будущего» еңбектерін атап өтсек болады. Өзінің еңбек жолында тарихшы 21 ғылым докторы мен 100-ден астам ғылым кандидатын дайындады. Бүгінгі таңда ғалымның шәкірттері еліміздің әр аймағында еңбек етуде. Өкінішке орай, белгілі тарихшы 2009 жылы 71 жасында өмірден озды. Тоқмұхамед Сәлменұлының артынан жұбайы, ұлы мен қызы және 5 немересі қалды. Дегенмен, ғалымның мұрасы бүгінге дейін сақталып, әлі де болса отандық жоғары білім саласын дамытуда маңызды рөл атқаруда. Ғалымның есімін ұлықтау мақсатында Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасына, С. Торайғыров атындағы Павлодар Мемлекеттік университетінің зертханаларының біріне есімі берілсе, жыл сайын Абай атындағы ҚазҰПУ үздік студенттерге Т.С. Садықов атындағы шәкіртақы тағайындап, «Садықов оқулары» ғылыми-теориялық конференциясын ұйымдастырып тұрады. Сонымен қатар, 2016 жылы Алматыда ғалымның есімі көшелердің біріне берілді.

Әдебиеттер тізімі

Айткенов З. Ш. Академик Токмухамед Салменулы Садыков –личность в истории // Вестник ПГУ. Гуманитарная серия. – 2013. – №01. – С.28-31.
Журинов М. Истинный талант не меркнет // Казахстанская правда, 23 июля.
Жамулдинов В.Н. Вклад академика Т.С. Садыкова в развитие педагогической науки Республики Казахстан. – С. 44-46.

UNITY IN DIVERSITY: COLLABORATIVE ENDEAVORS OF RUSSIAN COLONIAL AUTHORITIES AND KAZAKH CLAN LEADERS IN 19TH-CENTURY CENTRAL ASIA

Espenbetova A.T., Candidate of Historical Sciences
Bolashak University
Kyzylorda, Kazakhstan
E-mail: espenbetova_a@mail.ru

In the intricate and ever-evolving landscape of 19th-century Central Asia, the Russian colonial administration faced a myriad of challenges in its quest for expansion and dominance. This era was marked by a complex interplay of cultures, power structures, and territorial ambitions, where the recognition of Kazakh clan leaders as formidable representatives of local authority emerged as a pivotal factor in the success of the Russian colonial endeavors. Deeply ingrained within the social fabric of the region, these clan leaders played multifaceted roles that extended far beyond mere symbolic figures. This introductory narrative unveils their indispensable contributions to the colonial administration, with a focus on their active involvement in governance, military campaigns, and intelligence operations.

The research problem that underlies this study centers on the dynamic interrelationship between the Russian colonial officials and the Kazakh clan leaders during the 19th century. Specifically, it delves into the question of how the colonial authorities harnessed the influence and expertise of these clan leaders to advance their interests in the region. This investigation seeks to shed light on the extent of cooperation, collaboration, and mutual benefit that characterized this unique partnership.

The central research question guiding this study is: "How did the active involvement of Kazakh clan leaders in military campaigns, and intelligence operations contribute to the success of Russian colonial expansion in 19th-century Central Asia?"

This paper contends that the active participation of Kazakh clan leaders, who were regarded as representatives of the ruling class, in various aspects of governance, military campaigns, and intelligence work played a pivotal role in the triumph of early colonial military campaigns in the southern Kazakh

steppe. Their contributions, ranging from the provision of essential resources to serving as guides and scouts, were indispensable in ensuring the success of these endeavors. Furthermore, their involvement in battles alongside Russian troops and their dedication to intelligence operations bolstered the colonial administration's efforts. Through an exploration of historical records and narratives, this research endeavors to unveil the depth of their engagement and its profound impact on the colonial expansion in Central Asia during the 19th century.

In the complex and ever-evolving landscape of 19th-century Central Asia, the recognition of Kazakh clan leaders as formidable representatives of local authority was a pivotal factor in the successful endeavors of the Russian colonial administration. These clan leaders, deeply embedded within the social fabric of the region, played multifaceted roles that extended far beyond mere symbolism. This introductory passage unveils their indispensable contributions, emphasizing how the colonial officials actively engaged them in various aspects of governance, military campaigns, and intelligence operations. The clan leaders, often perceived as the embodiment of the ruling class rather than ordinary people, possessed an intimate knowledge of the sprawling steppe geography, rendering their involvement in expeditions and campaigns invaluable. As a result of their collaborative efforts, characterized by their provision of essential resources, guidance, recruitment of manpower, and active participation in battles, these joint ventures with the Russian colonial administration bore fruit in the form of successful expeditions and substantial gains. This narrative unfolds against the backdrop of the colonial government's inaugural military campaigns, where the active participation of local clan leaders was pivotal. They not only facilitated the logistical aspects by offering crucial resources like meat, transportation, and warhorses but also served as indispensable guides, providing essential information that steered campaigns in the right direction. In this milieu, the triumphant outcomes of early colonial military campaigns in the southern Kazakh steppe stand as a testament to the synergy between the representatives of local authority and the ordinary Kazakh populace, underscoring the essence of their collaborative endeavors.

In the context of colonial administration, the recognition of Kazakh chieftains as representatives of local authority prompted active engagement by colonial officials in various activities. Some chieftains willingly participated in colonial military expeditions across the steppe region. The colonial administrators perceived the substantial advantage of harnessing the influence wielded by these chieftains, who were perceived as representatives of the ruling elite rather than ordinary individuals. Their intimate knowledge of the geographical terrain of the steppes enhanced the value of their involvement in these expeditions. Consequently, these expeditions, often featuring the presence of local authorities, achieved significant success and yielded substantial gains.

The colonial administration's early military forays into the southern expanses of the Kazakh steppe were marked by active involvement from local chieftains. These leaders played a crucial role by providing cost-effective yet essential resources such as meat, transportation, and warhorses. Moreover, they served as guides, imparting vital information that steered the campaigns effectively. Their contributions were not limited to logistical support; they also facilitated the recruitment of young men for these military ventures. The favorable outcomes of these campaigns owed much to the high-quality services rendered by both local authorities and ordinary Kazakh individuals.

In 1852, V.A. Perovsky, assuming the position of Governor-General of Orenburg, devised a strategic plan aimed at expanding Russian influence into the steppe region, as documented in historical records [1, 161 p.]. This strategy focused specifically on gaining control over the fortresses of the Kokand Khanate in the Syr-Darya region. The pivotal role of the Akmechet fortress was highlighted, emphasizing its significance in positioning Russian forces at the heart of the Syr-Darya River. This strategic positioning was deemed crucial for establishing political and trade relations with Central Asia [2, 194 p.].

Upon Emperor's approval, Lieutenant Golov led a team of four topographers, accompanied by 80 Cossacks, following Perovsky's directives. Their mission involved an extensive survey of the territory from the right bank of the Syr-Darya River to the Kokandi fortress of Akmechet [3, 231-232 p.].

In military intelligence operations, the local aristocracy played a substantial role, undertaking tasks like gathering essential information and serving as scouts. For instance, in March 1853, Kuzenbai Eskenin, leader of the Shekti clan's Tileu section, was recognized for providing vital information about the Syrdarya Valley [4, 13 p.]. Similarly, on August 24, 1853, Faizulla Zhakypov and Kurak Azatov, leaders of the Zhappas tribe, received acknowledgment for their contributions to military intelligence operations. In the same year, leaders of the Amandaulet branch of the Tabyn clan, Bermuhamed Barakov, and Nurmuhamed Baitureev, aided exploration efforts and were honored with commemorative silver seals [5, 83 p.].

Following the completion of intelligence activities, armed forces, armed with pertinent information, were prepared for their campaigns. In the spring of 1853, Perovsky initiated a significant military expedition towards Akmechet, guided by essential intelligence provided by Blaramberg. This expedition, meticulously planned and justified on several grounds as outlined in Perovsky's comprehensive report to the Russian emperor, aimed at multiple objectives. These included establishing governance and stability in the western expanse of the Kazakh steppe within the Orenburg department's jurisdiction, bringing the Kazakh population in this region under Russian authority, strengthening trade relations with Central Asian territories, fortifying the vulnerable Aral fortifications due to potential threats from the Kokans and Khivans, protecting Kazakh subjects aligned with Russia facing imminent danger from Akmechet, and addressing the deficiencies that had impeded the previous expedition led by Colonel Blaramberg. Given these multifarious objectives, Perovsky sought official authorization to assert control over the right bank of the Syr-Darya River up to the Karatau Mountains and commence the construction of fortifications in that area. The Emperor approved the expedition, with the condition that Perovsky personally assumed full responsibility for its success and allocated the available resources and forces of the Orenburg Corps [6, 540 p.]

The administration of the Syr-Darya line was centralized under the authority of the military commander, who oversaw the strategic control of the region. Simultaneously, the responsibility for managing the local Qazaq population necessitated the establishment of an intricate intelligence network. This network had a dual purpose: to gather intelligence on potential military threats posed to both the Syr-Darya line and the Qazaq populace residing within it and to monitor developments in the neighboring territories of Khoqand, Bukhara, Khiva, and Afghanistan. However, it is crucial to acknowledge the inherent challenge in verifying the accuracy of the information obtained through this network due to the inconsistencies prevalent in the reports. This challenge was aptly addressed by P. Chikhachev in his work titled 'O issledovanii vershin Syr i Amu dar’i i nagornoi ploshchadi Pamir', where he highlighted the complexities involved in this endeavor [7, 28 p.].

The construction of new fortresses in the region provided invaluable opportunities to gather more precise information about the rivers and territories of Central Asia. Between 1854 and 1865, the administrator of the Syr-Darya Kirgiz played a pivotal role in providing detailed and accurate intelligence about events in Central Asia. This information was sourced from various channels, including rumors, reports of raids, interrogations of merchants and nomads, and the recruitment of Qazaq spies or lazutchiki. These spies, many of whom were literate, produced written reports or delivered oral debriefings, significantly contributing to the intelligence network. Their tasks ranged from gathering information about camels to conducting espionage in Khoqandi fortresses and embarking on extensive expeditions into the Khanates, often at considerable personal risk. These spies were compensated for their services, with additional rewards granted for special missions or long-distance journeys [8, 7 p.].

The fluidity of the region and the constant movement across the steppe meant that Russian intelligence concerning Khoqand’s military preparations was often timely and accurate. The acquisition of horses, vital for Khoqandi cavalry, presented a challenge due to the need to avoid raising suspicions, leading to valuable intelligence on impending attacks. Russian forces adeptly defended their fortresses and, between 1853 and 1862, successfully launched attacks on both Khivan and Khoqandi fortresses. Communication along the Syr-Darya line was facilitated by the river, although navigation was hampered during the summer months [9, 408 p.].

Although Kazakh sultans did not directly engage in military skirmishes, their strategic acumen proved instrumental in supporting the colonial government's efforts to counter potential threats. To safeguard against imminent dangers emanating from Khiva, sultan-pravitels of the western and central Orenburg Kazakh territories were directed to relocate onto the vast steppe, establishing a formidable defensive perimeter. This defensive line was further fortified with the deployment of Cossack detachments [10, 219 p.].

In acknowledgment of their pivotal roles during this campaign, numerous Kazakh chieftains received accolades and honors, including silver medals, monetary awards, and special distinctions [11, 19 p.]. These chieftains played a critical and commendable role in supporting the colonial government's military endeavors in the region.

During the subsequent military endeavors in 1860, the colonial army under the leadership of Colonel Zimmerman launched campaigns against the Pishpek and Tokmak fortresses, both strongholds of the Kokhandi. These operations culminated in the complete capture of these fortresses. Kenjebek Abakov, the esteemed leader of the Alban clan, played a pivotal role in bolstering the army's efforts. His contributions included providing military horses and camels, essential resources crucial for the army's

mobility. Sauryk Tumenbayev, chief of the Kurman clan, exhibited remarkable dedication and versatility. He actively participated in the campaigns, conducting reconnaissance missions, supplying accurate intelligence, and engaging in direct attacks. In recognition of his invaluable service, he was honored with the 3rd degree honorary robe. Bolek Tasbaev, chieftain of the Balgaly division of the Zhalaur volost, undertook diverse tasks, notably excelling in night patrols. His exceptional performance earned him a certificate of commendation. Atamkul Baytekin, chieftain of the Kyzylberyk division, displayed unwavering dedication, leading to his appointment as the second lieutenant within the military ranks [12, 4-8 p.].

The participation of each clan leader in these expeditions was marked by exceptional dedication and resourcefulness, meticulously documented for commendation purposes. Jainak Karatalov, leader of the Kaskarau volost, proved indispensable due to his profound knowledge of the local terrain. His expertise was crucial, especially during logistical challenges encountered on the journey to Tokmak. In a remarkable demonstration of leadership, he personally mobilized 40 men from his village to assist the army. Suranshi Akimbekov, clan leader of the Shapyrashti volost, showcased a distinguished record of service to the government. During encounters with the Karakyrgyz, he efficiently dispatched his men to the Karakyrgyz village, facilitated reconnaissance missions to Pishpek and Aulieta, and contributed a kibitka for use as an army infirmary. Kozhagul Bayserkeev, head of the Botbay clan, played a pivotal role by providing the expedition with essential resources, including food, kibitkas, and exceptional guides for the topographers. His adept handling of situations where some Kazakhs contemplated leaving the army ensured the continued support for the mission during the expedition to the Shu Valley. Shayan Tolebayev, chieftain of the Kaskarau volost, emerged as one of the bravest and most astute among the Kazakh chieftains, especially in the face of attacks. He not only supplied the army with kibitkas and horses but also exhibited exceptional courage in challenging situations. Sarybai Aydosov, leader of the Shapyrashti volost, distinguished himself with his profound knowledge of the local terrain and his ability to execute assigned tasks efficiently. In recognition of their unwavering dedication, all these chieftains were honored with gold medals, military ranks, and kaftans of various degrees [13, 4 p.].

The invaluable support and cooperation of local leaders during these expeditions were highly commended by Russian researchers. In 1860, during topographic intelligence services in the Bokei Horde, leaders of the Sherkes, Alasha, Bersh, and Tana clans, including Sholtyr Bekmukhambetov, Esbulai Kosbaev, Shura Baigulakov, Bekei Duysenbaev, Zhuldyz Kopasharov, Azmuhamed Zhaksygulov, and Koshkinbai Koigeldin, actively participated. Despite resistance from Kazakhs and armed groups during unrest, they created favorable conditions for the work of topographers and stood by their side. Sholtyr Bekmukhamedov, in particular, played a crucial role in quelling resistance due to his significant respect among the local populace [14, 4-5 p.].

Additionally, Tezek Nuraliev, the senior sultan of the Alban and Suan clans, played a significant role in ensuring that the contributions of those who participated in the campaigns were duly recognized. In a report to Colonel Kalpokovski on September 14, 1861, he diligently documented and presented awards for the chieftains under his command who had actively taken part in the campaign to Pishpek. He notably sought to rectify any omissions, ensuring that the commendable service of individuals like Esengul Boltayev, chieftain of the Segizsary clan, was appropriately acknowledged [15, 3 p.].

In 1864, a military detachment, under the command of Colonel Verevkin, the Syrdarya line commander, undertook a reconnaissance mission around the Karatau range in Turkestan. This expedition was composed of 27 individuals from the local populace, including influential chieftains such as Otkelbai Isauli from the Zelgeldi section of the Zhappas clan, Kurmanbay Taykin, chief of the Dulat clan, Seksenbay Zhanuzakov, chief of the Altybash division of the Alasha Clan, and Balykbay Torebaev, a renowned dancer and chieftain of the Karakoz division of the Zhappas Clan. Their noteworthy contributions led to their recognition with silver medals on the Stanislav Ribbon. Additionally, Balykbay Torebaev, the Chief of the Karakoz Clan and a dancer of great repute, was honored with a golden cape, while Besar Yerkinbayev, Chief of the Sumyrik Division, received a gold medal. Notably, Zhusip Dosbolov, chief of the Kuze division of the Kypchak Clan, and Dukenbai Zholamanov, head of the Argyn clan, were also nominated for these prestigious awards due to their meritorious services. The successful achievement of the expedition's objectives was significantly attributed to the dedicated efforts of both these chieftains and ordinary individuals [16, 2 p.].

In the early 1860s, a significant land dispute arose in the territories inhabited by the Alban and Suan clans of the Great Horde. This dispute, characterized by its complexity, prompted the colonial administration to seek the expertise of the special topographical corps. The conflict arose from encroachments by the Naiman clan Kazakhs within the Kapal District onto lands belonging to the Zhalayr

clans. These encroachments were in defiance of the established border demarcation between the Great Horde and Middle Horde lands. Furthermore, the Alban and Suan tribes faced challenges due to their movement into Chinese territories. These incursions led to various forms of pressure and near-fatal attacks, with blame being apportioned to both sides, including the Chinese. The intricacy of the situation necessitated the dispatch of special topographers to the region, tasked with delineating the summer and winter grazing areas of the clans and investigating the underlying causes of the land shortage.

This expedition comprised an officer from the topographical corps, two skilled topographers, and several Cossack troops. Ensign Kolmogarov, one of the topographers, hailed from the fortress Verny, while Menshchikov, the second topographer, originated from the city of Ombi. The fieldwork for the expedition commenced in mid-March, facilitated by the local inhabitants, particularly the clan leaders, who provided transportation, equipment, and food required for the mission. Kenzhebek, the leader of the Alban clan, played a pivotal role by supplying horses for transportation. Zhusip Kutybekov, head of the Shapyrashti clan, served as the guide for the topographers during their expedition. In acknowledgment of his bravery in protecting topographer Kolmogarov from individuals threatening his life, Zhusip Kutybekov received a sword and a death cloak from the colonial office. The primary objective of the topographers was to meticulously document the summer and winter grazing lands, including detailed descriptions of all water sources. Upon the completion of the intelligence service, a proposal was made to establish a special commission comprising three senior sultans and esteemed chiefs. This commission would be entrusted with determining the seasonal migration routes for each clan. The topographers anticipated completing the intelligence service of the right bank of the Ile River within a single summer, ensuring the comprehensive understanding of the region's dynamics [17, 8 p.].

In 1839, the Russian Empire initiated military campaigns to conquer the Khiva Khanate in Central Asia, under the command of General V.A. Perovsky. During this endeavor, Kazakh aristocrats played a vital and active role, marking a collaborative effort between the Russian colonial forces and the indigenous Kazakh leadership. One of the most pressing logistical challenges faced during these military campaigns, including the Khiva campaign of 1839, was the acquisition of baggage animals, particularly camels. These animals proved indispensable for supporting the Russian army throughout their strenuous journey across the Kazakh steppe, owing to their adaptability to the region's geographical and climatic conditions.

Camels held a central position in sustaining the Russian army during these campaigns, serving as the primary mode of transportation for an array of war-related items. Over 10,000 camels were enlisted for this purpose, bearing the weight of essential provisions ranging from sustenance to ammunition and fodder [18, 71 p.]. The crucial role of baggage animals in military endeavors was intricately linked to the contributions of the local Kazakh aristocracy. The sultans of the Junior Horde, in particular, played a pivotal role in procuring pack animals from various Kazakh clans and offering valuable insights into the intricate routes and potential hazards of the steppe. This collaborative effort, spearheaded by Major-General G. F. Gens, who directed the Orenburg border commission, commenced in August 1838 and persisted for approximately eighteen months [18, 83 p.].

Directives were issued to the Kazakh sultans of the Junior Horde, charging them with the task of amassing specified quotas of camels from their respective clans. Influential figures like Sultan B. Aichuvakov actively mobilized pack animals from diverse Kazakh clans. Sultan Baymuhamed Aishuakov assumed additional responsibilities by directly participating in the Russian campaign, leading 250 Kazakh troops in essential functions such as reconnaissance, search operations, and communication across the extensive steppe terrain [19, 329 p.].

The Orenburg administration adopted a multifaceted approach to address the challenge of procuring camels from varied Kazakh clans. Engaging prominent leaders within these clans, incentive measures were extended to encourage their active participation. Notably, gold and silver medals were conferred upon Kazakh sultans who significantly contributed to camel acquisition. For instance, Khan Zhangir of the Bokei Horde dispatched a contingent of 1,000 camels to Orenburg, motivated by these incentives [18, 85 p.]. Various chieftains, including Kozhabergen Zhantuarov of the Zhankylysh division, played pivotal roles in ensuring the expedition's camel supply [20, 1 p.].

To further foster cooperation and participation from Kazakh communities, the administration employed diverse incentives, including awards like gold and silver medals for actively engaged Kazakh sultans in camel collection efforts. Acknowledging the weightiness of accumulating a substantial camel count from the Kazakh clans, special recognition was accorded to pivotal individuals and clans. Eighteen distinguished Kazakhs received gold and silver medals, with an additional 131 individuals recognized as significant contributors [21, 19 p.].

Indigenous Kazakh clan leaders, demonstrating unwavering loyalty to the colonial administration, made substantial contributions to the liberation of Russian individuals who had been detained in the Khiva Khanate. Frequently, these Russians fell victim to Kazakh captors, finding themselves trapped in the web of slavery. A noteworthy incident occurred in July 1819 when Astrakhan fisherman Trifon and his companions were apprehended by Kazakhs while fishing along the Embi River. Subsequently, they were transported to Urgenish, where they were subjected to the ignominy of being sold into slavery. In 1827, the head sultan presiding over the western segment of the Orenburg Kazakhs officially informed the border commission of his dispatch of clan leaders from the Adai clan, comprising individuals of note such as Tilep Tasimov, Beis Zhanuzakov, Utep Kopasharov, and Shonai Tilenshin, on a mission to Khiva with the express purpose of liberating the Russian captives. These resolute chieftains, through diligent effort and perseverance, successfully located and safely repatriated the Russian prisoners. Their exceptional performance did not go unnoticed, as they were subsequently honored with death cloaks and letters of commendation, testament to their unwavering dedication to this humanitarian endeavor [22, 23 p.].

In the tumultuous 1860s, marked by the incursion of Chinese military forces into the Zhetysu region, the clan rulers of the Great Horde demonstrated proactive support for Russian military units and actively engaged in various military operations. Their commitment extended beyond mere words to tangible actions. For instance, a substantial contingent of over twenty-four Kazakh clan rulers, alongside their loyal followers, led by the venerable senior sultan, Colonel Tezek Nuraliev, provided invaluable assistance to Russian Kushmuryn and Kegen army units during critical operations against the Chinese that transpired on June 1, 18, and 22, 1863. These clan rulers displayed remarkable courage and gallantry, offering selfless services that were suitably recognized with the prestigious 3rd rank kaftan, acknowledging their substantive contributions. The chieftains from the Dulat and Shapyrashti clans within the Great Horde further substantiated their commitment by actively supporting actions against the Chinese military. In this capacity, they provided indispensable assistance in the form of fully trained military expeditionary camels, expert guidance, and efficient mail delivery services. Among these dedicated individuals, Ensign Tazabek Busyrmanov, to mention one among many, was granted the coveted military rank of lieutenant, a well-deserved recognition of his exceptional service and devotion during these pivotal campaigns [23, 29 p.].

These collaborative efforts between Russian officials and Kazakh clan leaders stand as a remarkable testament to the power of unity, bravery, and shared purpose. They exemplify the heights that can be reached when diverse communities join forces for a common cause, leaving an enduring mark in the annals of history.

In conclusion, the intricate tapestry of collaboration between Russian colonial authorities and Kazakh clan leaders during the 19th century, as detailed in this study, unveils a profound saga of shared efforts, courage, and unity in the face of challenges. The meticulous directives issued to Kazakh sultans of the Junior Horde, the mobilization efforts led by figures like Sultan B. Aichuvakov, and the proactive support offered by clan rulers of the Great Horde all exemplify the depth of this partnership. Through their collective endeavors, they not only navigated the complexities of military campaigns but also undertook humanitarian missions, liberating Russian captives from the clutches of adversity.

This research sheds light on the often-overlooked aspects of history, illuminating the pivotal role played by indigenous Kazakh leaders in shaping the course of Imperial Russian military campaigns in the Kazakh steppe and Turkestan region. Their bravery, dedication, and unwavering commitment to common causes have left an indelible mark on the historical landscape of Central Asia.

Furthermore, it is essential to acknowledge the support that made this research possible. This study was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19676769). This financial support not only facilitated the exploration of this crucial historical period but also underscores the importance placed on scholarly endeavors by the Republic of Kazakhstan.

In exploring the "Logistics of Imperial Russian military campaigns in Kazakh steppe and Turkestan region: impact and consequences on Kazakh society," this research not only enriches our understanding of the past but also serves as a testament to the enduring spirit of cooperation and resilience that continues to shape the region today. As we reflect on these historical narratives, we are reminded of the significance of unity and collaboration in overcoming challenges, both in the past and in the present day.

References

CSA RUz– Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, F.715, Op. 1, D. 14
CSA RUz, F.715, Op. 1, D. 6
CSA RUz, F.715, Op. 1, D. 13
CSA RK— Central State Archive of the Republic of Kazakhstan F. 4, Op.1, D.2724
CSA RK. F. 4, Op.1, D.3686
Materialy po istoriko-statisticheskomu opisaniyu Orenburgskogo kazach'yego voyska. Vypusk 11: khronologicheskiy perechen' sobytiy, otnosyashchikhsya k istorii Orenburgskogo kazach'yego voyska. Prodolzheniye. 1847 – 1853 / sost. N. G. Lobov. Tipo-Litografiya B.A. Breslina, Orenburg, 1913, - 656 p.
Chikhachev P., 'O issledovanii vershin Syr i Amu dar'i i nagornoi ploshchadi Pamir', ZIRGO Kn. III.1849, 28.
CSA RK. F. 4, Op. 1, D. 2614
Lobysevich F. 'Syr Dar'inskaya liniya', VS (1864) No. 6, pp. 397-410
Terentyev M. A. Istoriya zavoevaniya Sredney Azii. Vol. 1. Komarov's Printing House. Sankt Peterburg, 1906, - 544 p.
CSA RK. F. 4, Op.1, D.3687
CSA RK. F. 3, Op.1, D.424
CSA RK. F. 3, Op.1, D.392
CSA RK. F. 4, Op.1, D.2948
CSA RK. F. 3, Op.1, D. 509
CSA RK. F. 4, Op.1, D.3194
CSA RK. F. 3, Op.1, D.146
Ivanin, M. I. (1874). Opisanie Zimnego pokhoda v Khivu v 1839–1840 godu [Description of the Winter Campaign to Khiva in 1839-1840]. St. Petersburg, 268 p.
Dobrosmyslov A.I. Turgayskaya oblast'. Istoricheskiy ocherk // Izvestiya Orenburgskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. Vyp.17. Tver', 1902. Pp. 257-524.
CSA RK. F. 4, Op.1, D. 2273
CSA RK. F. 4, Op. 1, D. 2167
CSA RK. F. 4, Op.1, D.1240
CSA RK. F. 3, Op.1, D.196

КОНЦЕПЦИЯ НЕЙТРАЛИТЕТА И ВЫЗОВЫ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ

Жумакаева Д.М., магистрант группы ММО-22-2р
Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова
Караганда, Казахстан
Научный руководитель Тулеуова Б.Т., ассоциированный профессор кафедры всемирной истории и международных отношений Карагандинского университета им. академика Е.А.Букетова
dariga01@mail.ru
Республика Казахстан, г. Караганда

Сегодня тема нейтралитета и информационной безопасности вынужденно обсуждается на повестке международных отношений. Вопросы кибер- и информационной безопасности давно стали приоритетом в политике многих стран. При том, что они имеют внутриполитическое измерение, не менее важным является и международное сотрудничество в области противодействия киберугрозам. Чем дальше, тем очевиднее становится то, что подходы к решению проблем кибербезопасности на внутриполитическом уровне различаются, оказывая при этом возрастающее влияние и на внешнеполитические позиции. Бесспорной и на сегодняшний день является взаимосвязь нейтралитета и кибербезопасности, в силу нарастающих угроз геополитических столкновений, а также повторного разделения международных отношений по сценарию биполярного мира.

Право нейтралитета регулирует отношения между государствами, ведущими военные действия в вооруженном конфликте (воюющие государства), и государствами, не участвующими в военных действиях (нейтральные государства). Он требует от нейтральных государств

поддерживать мирные отношения с обоими воюющими государствами, позволяя им продолжать дипломатические и экономические отношения с ними обоими (за исключением оказания военной помощи, например, путем торговли оружием).

Право нейтралитета содержится в Гаагских конвенциях V (нейтралитет на суше) и XIII (нейтралитет в морском конфликте), а также в обычном международном гуманитарном праве. Право нейтралитета применяется между государствами, когда воюющие государства должны уважать государство, не участвующее в военных действиях соответствующего вооруженного конфликта. Однако следует обратить внимание на различные пути развития права нейтралитета в связи с изменением характера вооруженных конфликтов с начала XX века [1],[2].

С развитием информационных технологий, телекоммуникационных и глобальных компьютерных сетей концепция нейтралитета подвергается новым угрозам, в частности со стороны киберпреступности.

Использование киберпространства в конфликте представляет собой серьезную проблему для ориентированного в основном на территорию права нейтралитета. По мере того, как киберпространство становится областью вооруженного конфликта, возникает необходимость более строгого соблюдения нейтралитета, особенно когда речь идет о киберинфраструктуре нейтральных государств или нейтральной киберинфраструктуре в целом, такой как сеть Интернет. Независимо от физического расположения инфраструктуры, такой как компьютеры, серверы или другие кибертехнологии, нематериальный характер киберпространства и его компонентов, таких как данные и коммуникации, означает, что территориальная направленность права нейтралитета, провозглашенная на Гаагских конвенциях, не всегда применима в своем первоначальном виде.

Это влияет на права и обязанности нейтральных государств в случаях, когда кибернетическая инфраструктура подвергается атаке или используется для нападения. Например, чтобы предотвратить присвоение кибератаки воюющему государству, оно может направить вредоносную кибердеятельность через определенные серверы нейтрального государства перед передачей ее другому воюющему государству. Согласно статье 8 Гаагской конвенции V, нейтральное государство не обязано "запрещать или ограничивать использование от имени воюющих сторон телеграфных или телефонных кабелей или аппаратов беспроводной телеграфии, принадлежащих ему, компаниям или частным лицам". Если нейтральное государство разрешит воюющему государству сделать это, то оно нарушит закон о нейтралитете, поскольку, по сути, отдаст предпочтение другой воюющей стороне перед той, которая хочет использовать его инфраструктуру связи.

Кроме того, такие атаки могут исходить от нескольких государств или от частных субъектов, не имеющих государственной принадлежности. В некоторых ситуациях атаки, направленные на конкретное государство, могут иметь трансграничный эффект, оказывая негативное воздействие на инфраструктуру нейтральных государств.

Отсутствие четкого разграничения прав и обязанностей нейтральных государств в киберпространстве приводит к возникновению пробела в защите, который не может быть в достаточной степени охвачен обычным Международным Гуманитарным Правом. Таким образом, необходимо, чтобы право нейтралитета было адаптировано в свод норм и правил, налагающих детальные обязательства по нейтралитету как на воюющие, так и на нейтральные государства.

Гаагские конвенции, разработанные в начале XX века, были призваны учесть реалии вооруженных конфликтов того времени, которые в основном представляли собой международные вооруженные конфликты (МВК). Однако в XXI веке все чаще возникают немеждународные вооруженные конфликты (НМВК), что потребовало критического пересмотра различных норм МГП. Нейтральное поведение в НМВК установить относительно проще. Поскольку в НМВК обычно участвуют государство и негосударственная вооруженная группа (НВГ), другим государствам легче сохранять нейтралитет, просто уважая суверенитет государства.

Термин "киберпространство" определяется как "среда, образованная физическими и нефизическими компонентами для хранения, изменения и обмена данными с помощью компьютерных сетей"[3, с.211].

К его основным характеристикам относятся неосязаемость, ограниченный контроль и децентрализованный способ управления. В связи с чем возникает сложность применения традиционного закона о нейтралитете к киберпространству.

Во-первых, киберпространство взаимосвязано и не связано территориальными границами или ограничениями. Оно также не существует в материальной форме, помимо составляющей его физической инфраструктуры, т.е. кабелей, серверов, компьютеров, устройств и передатчиков.

Большая часть этой инфраструктуры разбросана по территориям и юрисдикциям различных государств. Кроме того, существует неограниченное количество маршрутов, по которым может перемещаться информация через потенциально многочисленные серверы. Поэтому очень сложно выделить какую-то конкретную часть этой огромной инфраструктуры в качестве источника кибероперации.

Например, воюющее государство может отправлять зашифрованное сообщение, которое может быть разделено на "пакеты " и проходить через различные серверы. Невозможно определить, что конкретный пакет информации является частью более крупной кибероперации и должен быть остановлен. Таким образом, государство может неосознанно содействовать вредоносной деятельности или кибератаке, что является нарушением его обязательства не допускать использования своей территории для каких-либо действий, связанных с конфликтом. Это может сделать нейтральное государство участником вооруженного конфликта, после чего оно теряет свой нейтральный статус и становится воюющей стороной.

Во-вторых, государства способны осуществлять весьма ограниченный контроль за киберпространством в силу технических ограничений, о которых говорилось ранее, и правовых ограничений. Если пакет данных просто проходит через территорию государства, то это может считаться экстерриториальной проблемой. Аналогичным образом, даже внутри государства киберинфраструктура в основном принадлежит частным структурам, которые могут не предоставлять доступ государству. Таким образом, хотя государство может способствовать кибердеятельности, оно может не знать о ней и не иметь возможности ее устранить. Это связано с тем, что в соответствии с законом о нейтралитете государство обязано регулировать действия только на своей территории, и это обязательство не распространяется на частных лиц [1] .

В-третьих, инфраструктура построена таким образом, что ни один субъект не может осуществлять контроль над ней. Это затрудняет возложение ответственности на того или иного субъекта. Киберпространство может быть использовано сторонами конфликта следующим образом: Государство А использует серверы, расположенные в нейтральном государстве, для передачи вредоносного программного обеспечения государству В и нанесения ущерба. Нейтральное государство может непреднамеренно передать информацию о киберугрозах и тем самым косвенно предоставить воюющему государству военную разведку и преимущество, что запрещено статьей 6 Гаагской конвенции XIII. Международное право, ученые и государства формируют и расширяют закон о нейтралитете, чтобы он регулировал и киберпространство.

Для регулирования вопросов кибердеятельности в сфере нейтралитета следует своевременно актуализировать законы, проводить т.н превентивную политику.

Для этого прежде всего, необходимо понять, какого рода киберкоммуникации запрещены международным правом и в какой степени кибероперация отражает права воюющей стороны и обязательства нейтрального государства. Согласно ст. 8 Гаагской конвенции V, нейтральная держава не обязана запрещать или ограничивать использование существующих телеграфных, телефонных кабелей или аппаратов беспроводной телеграфии, принадлежащих ей, компаниям или частным лицам.

Это означает, что определенные действия в киберпространстве, даже если они совершаются воюющими сторонами, не нарушают нейтральных обязательств нейтральных или воюющих государств. Это логично, поскольку определенные действия могут также представлять собой шпионаж, который не запрещен международным правом. Гаагская конвенция V запрещает государствам "перемещать боеприпасы войны" через территорию нейтрального государства. В данном случае вопрос заключается в том, какого рода данные представляют собой "боеприпасы войны" [1]. В руководстве HPCR по международному праву, применимому к воздушной и ракетной войне, подготовленное Программой по гуманитарной политике и исследованию конфликтов, являющемся авторитетным изложением международных законов, применимых к воздушной и ракетной войне, говорится, что использование воюющими сторонами в военных целях международных и открыто доступных сетей, таких как Интернет, не является нарушением нейтралитета со стороны нейтрального государства. Однако в руководстве не проводится различия между простым военным общением и злонамеренной деятельностью/кибератакой. Хотя можно согласиться с тем, что первое не является нарушением нейтралитета, нет единого мнения о том, должны ли государства нести ответственность за злонамеренную кибердеятельность. Кроме того, нет единого мнения относительно определения злонамеренной деятельности и того, отличается ли она от кибератаки. Это слепая зона с непоследовательной практикой государств,

которая создает препятствия для правильного определения ответственности государства по международному праву, включая применимость закона о нейтралитете [4, с.52-56].

Какую ответственность несет нейтральное государство?

Нейтральное государство обязано запретить осуществление прав воюющей стороны и устранить любые нарушения нейтралитета со стороны любой инфраструктуры, которая либо расположена на его территории, либо находится под его исключительным/эффективным контролем. Согласно статье 5 Гаагской конвенции V, "нейтральная держава не должна допускать, чтобы на ее территории происходили какие-либо действия, указанные в статьях 2 - 4". Эти статьи налагают на нейтральное государство обязательство не допускать перемещения воюющими сторонами боеприпасов с его территории, возведения сооружений для военных целей и набора войск с нейтральной территории. В соответствии с этими статьями передача кибератаки через территорию нейтрального государства будет являться нарушением его обязательств [1]. Однако термин "допускать" означает фактическую осведомленность нейтрального государства или его органов. Это подтверждается решением по делу "Канал Корфу", в котором Международный Суд ООН указал, что каждое государство обязано "не допускать сознательного использования своей территории для действий, противоречащих правам других государств". Следовательно, нейтральное государство будет нести ответственность только в том случае, если оно было заранее достаточно информировано о любой вредоносной деятельности через свою киберструктуру, или если вредоносная деятельность продолжается после того, как государство узнало о ней и не прекратило ее [5,с.22].

Однако это маловероятно, поскольку никто, кроме воюющей стороны, не будет знать о готовящейся кибератаке, а большинство атак будет происходить на чрезвычайно высокой скорости. Возможно, презумпция осведомленности может быть сделана, если атака осуществляется с территории нейтрального государства и используется исключительно в некоммерческих государственных целях. Но и эта презумпция опровержима, поскольку киберструктура может быть легко захвачена другой воюющей стороной. Пожалуй, единственное обстоятельство, при котором ответственность может быть однозначно возложена на нейтральное государство, — это когда вредоносная кибердеятельность продолжается и нейтральному государству становится о ней известно. В этом случае на нейтральное государство возлагается ответственность за ее устранение, иначе оно, безусловно, теряет статус нейтрального государства.

Если нейтральное государство не предотвращает или не прекращает использование своей инфраструктуры (территории) в злонамеренных целях или нападения на воюющую сторону, то воюющее государство-жертва имеет право принять необходимые меры для прекращения нарушения и заставить соблюдать закон о нейтралитете.21 Это право вытекает из ст. 9 Гаагской конвенции V, которая гласит, что нейтральное государство должно быть беспристрастным по отношению ко всем воюющим сторонам [1].

Таким образом, не устраняя вредоносную кибердеятельность, нейтральное государство может предоставить одной из воюющих сторон преимущество. Однако это право на применение контрмер сопряжено с определенными ограничениями. Контрмера может быть принята только в том случае, если: а) конкретное нарушение привело к нанесению ущерба законным интересам безопасности воюющей стороны; б) только если оно дает воюющему государству военное преимущество перед его противником и в) только если оно исходит с территории нейтрального государства. Она будет незаконной, если только не является ответом на нарушение международных обязательств нейтральным государством [6,с.22, 49-54]

Однако перед принятием контрмеры потерпевшее государство должно уведомить об этом нейтральное государство и предоставить ему разумное время для устранения причины нарушения. Государство-жертва может принять немедленные меры только в том случае, если нарушение представляет собой серьезную и непосредственную угрозу безопасности этой воюющей стороны, отсутствует осуществимая и своевременная альтернатива и принятая принудительная мера необходима для реагирования на угрозу, создаваемую нарушением.

Учитывая трудности наблюдения за киберпространством, воюющее государство-жертва может действовать на территории нейтрального государства только в том случае, если вредоносная деятельность продолжается. Поскольку обычное международное право не считает каждую непредвиденную и мгновенную вредоносную деятельность нарушением нейтралитета со стороны нейтрального государства, оно не создает для государства-жертвы права нарушать территорию и суверенитет нейтрального государства.

В заключение следует отметить, что, несмотря на отсутствие изменений в Гаагских конвенциях с целью их адаптации к киберпространству, применение МГП в киберпространстве — это проект, который начали осуществлять государства и ученые. Обычные обязательства, применимые к киберпространству, включают в себя обязательства проявлять должную заботу и не позволять использовать инфраструктуру территории государства для нанесения ущерба другим государствам, а также обязанность прекращать любую деятельность, если она исходит из инфраструктуры государства. Однако существуют большие пробелы в отношении того, какой вид и уровень деятельности может быть квалифицирован нейтральным государством как нарушение закона о нейтралитете. Практика государств в этом отношении неоднородна, и до тех пор, пока не произойдет правового развития в этой области, право нейтралитета будет оставаться в состоянии покоя.

Большую роль в вопросах международного сотрудничества в борьбе с киберперступностью продолжает играть Организация Объединенных Наций, в рамках которой на протяжении последних 10 лет подготовлен и принят ряд очень важных документов по вопросам предупреждения преступлений, связанных с применением компьютеров, и борьбе с ними, а также ряд международных соглашений, направленных на сотрудничество в противодействии компьютерной преступности.

Необходимо особо подчеркнуть, что киберпреступность все чаще приобретает транснациональный и трансграничный характер. С использованием глобальной информационной сети Интернет такие виды преступлений не имеют государственных границ и могут легко совершаться с компьютерной системы одного государства в отношении субъектов другого государства. С учетом этого стратегия борьбы с транснациональной киберпреступностью должна строиться на посылке о том, что данной проблемой необходимо заниматься целостно, а это, в свою очередь, требует тесного сотрудничества, как на национальном, так и на международном уровне.

Список литературы

Convention (V) respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land. The Hague, 18 October 1907. (‘Hague Convention V’) [Электронный ресурс] – Режим доступа: Convention Respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land (Hague Convention V), October 18, 1907. Not classified. : 1907-10-18 : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive

Convention (XIII) concerning the Rights and Duties of Neutral Powers in Naval War. The Hague, 18 October 1907. (‘Hague Convention XIII’)) [Электронный ресурс] – Режим доступа: The Hague convention (XIII) of 1907 concerning the rights and duties of neutral powers in naval war : International Peace Conference. (2nd : 1907 : Hague, Netherlands) : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive

Michael N. Schmitt gen. ed.,Tallinn Manual 2.0 On the international law applicable to cyber warfare Prepared by the International Group of Experts at the Invitation of The NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence. – New York: Cambridge University press, 2013, p.216

HPCR: Manual on International Law Applicable to Air and Missile Warfare: Produced by the Program on Humanitarian Policy and Conflict Research at Harvard University Frontmatter – Cambridge: The President and Fellows of Harvard College,2009, p.64

Corfu Channel Case, Judgement April 9th 1949, Page 22 .

Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, Rep. of the Int’l L. Comm’n, 53d Sess., UN GAOR 56th Sess., Supp. No. 10, U.N. Doc. A/56/10 (2001), arts. 22, 49–54

ТАРИХИ ТУРИЗМНІҢ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЖАҒДАЙЫ (ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)

Жетписов С.У. г.ғ.к., доцент
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Геосаяси ахуалдың қатты ушығып кетуіне байланысты Қазақстан қазіргі тарихымызда болып көрмеген қаржылық-экономикалық қиындықтарға тап келіп отыр.

Қатаң санкциялық тайталас қазірдің өзінде жекелеген елдерді ғана емес, тұтас жаһандық экономиканы елеулі шығынға ұшыратуда. Ахуал жедел, тіпті сағат сайын өзгеруде. Әлемдік нарықта белгісіздік пен тұрақсыздық өршуде. Өндірістік және сауда жүйелері күйреп жатыр. Бірақ соған бола байбалам салуға негіз жоқ.

Біздің елімізде ауқымды дағдарысты еңсеруге қажетті резервтер мен амал-тәсілдердің бәрі бар. Оның ішінде тарихи-туристік жүйелер кен тараған.

Қазіргі таңда Қазақстан әлемдік аренадан өз орын ойып алған, Азия мен Еуразияның кіндігі, өжет елдің мекені. Қазақ мемлекеті өз тәуелсіздігін алғаннан бері әлемдік ұйымдардың біразына мүше болып, көптеген елдермен достық қарым – қатынас орнатты.

Әр ұлт өзінің тарихын, салтын және ана тілін мақтан тұтады. Егеменді ел болғандықтан, мемлекеттік тіл — қазақ тілін білу — елдің әр азаматының міндетті борышы. Тілмен қатар, салт-дәстүр және атам заманнан келе жатқан әдет-ғұрыптарды барынша сақтауға тырысатын қазақ халқы қазіргі таңда биік белестерден көрініп тұр.

Барша ұлтты бауырына басқан бауырмал Қазақ халық біреуді артық, біреуді кем деп көрмеген. Татулық пен достықта тұруды ежелден серік еткен. Қазақстан — өз ұлты, халқы, діні, тілі, мәдениеті, тарихы бар құдіретті ел.

Қазаққа тән ата-бабаларымыздан қалған ар-намыс, жігер-қайрат, қайтпас қанат мұра ретінде келешек ұрпаққа дейін жеткен. Тарихқа үңіле отырып: «Кеше кім едік, бүгін кімбіз, ертең кім боламыз?» — деп ойлансақ бұл — туған елінің, халқының өткені мен келешегіне көз жіберген әрбір азаматтың жүрек түкпіріндегі сөзі [1].

1993 жылы Қазақстан Дүниежүзі туристік ұйымының мүшелігіне енді. Дәл осы жылы туризмді дамыту бағдарламасы дайындалып, ал 1997 жылы «1997-2022 жылдар кезеңінде Ұлы Жібек Жолының тарихи орталықтарының өркендеуі, түркі тілді мемлекеттердің мәдени мұраларын сақтау және туристік инфрақұрылым құру» мемлекеттік бағдарламасы бекітілді.

Елімізде туризмнің дамуы үшін барлық қажетті, мәдени, тарихи, географиялық және климаттық жағдайлар бар.

Қарағанды облысында қандай тарихи-туризм түрлерін бүгінгі күнге дамыту қажет? Бізде туризмнің бірнеше түрі қарқынды дамып келеді.

Олар: этнотуризм, тау туризмі, діни туризмі, мәдени-танымдық туризм, аңшылық пен балық аулау, т.б. Соларға тоқталып көрейік.

Этнотуризм – Қазақстандағы елдің бай тарихи өткені мен қазақ халқының мәдениетінің өзіндігіне қызығатын адамдарды тартатын туризмнің бір түрі. Қазақстанның қай аймағында болмасын жолаушылар қазақ этносына тән салт-дәстүрмен, шығармашылық ерекшелікпен танысып, елдің мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігін зерттей алады.

Тау туризмі. Қазақстан тау туризмі үшін қолайлы ел. Мұнда бұл салада барлық жағдай жасалған деуге болады. Қазақстан бойынша турлар белсенді демалысты, жабайы табиғатпен кездесулерді, қарлы тау шыңдарына шығуды, сонымен қатар, жол-жөнекей жұмбаққа толы үңгірлер мен көгілдір терең сулы көлдердің жағаларын зерттеулерді қосады.

Мәдени-танымдық туризм. Елімізде 25 мыңнан астам ескерткіштер және географиялық көрікті жерлер бар екен. Қазақстанның тарихи және мәдени мұрасы объектілері ЮНЕСКО әлемдік маңызы бар ескерткіштері болып танылады және осы ұйымның қорғауында. Сонымен қатар мәдени құндылықтардың 2 миллионнан астам бірліктері қазіргі Қазақстан жерінің тұрмыстық мәдениетінің дамуының барлық кезеңдерін бейнелейді.

Аңшылық пен балық аулау. Ерлердің ең қызығатын әуесқойлылығы – аң аулау мен балық аулау. Бұл адам мен табиғат байланысы мәдениетінің бір бөлігі іспеттес. Нағыз аңшы жануарлар әлемі мен оны белсенді қорғау туралы ақпаратқа әрқашан қызығушылық танытады. Сол секілді балық аулау да жақсы демалыс. Көл жанында әрқашан таза, жұпарлы ауа. Ол жерде адам күнделікті тұрмыс-тіршіліктен бір сәтке босап, сергек күйді сезінеді.

Қарағанды облысы туристік өлке. Балқаштан Ұлытауға дейін, Орталық Қазақстанның түгел дерлік аумағын қамтитын Қарағанды облысы жайғасқан. Оның таулы, далалы, шөлді және орманды ландшафттары саяхатшыларға ғажайып әрі көркем орындарда ұмытылмас оқиғаларға толы саяхат сыйлай алады [2].

Этнографиялық және тарихи ескерткіштер:

- Қарқаралы қаласындағы ұлы Абайдың әкесі – Құнанбай Өскенбайұлы салдырған мешіт. Дүниежүзіне әйгілі «Абай жолы» роман-эпопеясында осы мешіттің құрылысы туралы да баяндалған.
- Карлаг – саяси құғын-сүргінге ұшыраған жандар лагері, ГУЛАГ-тың ең ірі бөлімшесі.
- Облыстың археологиялық қазынасы – салмағы үш тоннаға дейінгі тақталардан жасалған құрылымдар кешенін құрайтын мәдениеті қорымы.
- Қола дәуірінің тарихын көрсететін Заңғыртас петроглифтері және Күнге табынушылыққа арналған;
- Көне Кент прото-қаласы және ортағасырлық Бесқамыр қалашығы.

Треккинг және фотосуреттерге арналған локациялар:

Қарағанды облысының табиғи орындары:

- Қарқаралыдағы Шайтанкөл мен Бассейн көлдері.
- Ғажайып Қызыларай таулары мен Ақсораң шыңы – Сарыарқаның ең биік нүктесі.
- Әулие үңгірі бар Бектау ата тау тізбегі.
- Балқаш көлінің солтүстігінде өсетін тораңғы тоғайы.

Мұнда ауа-райы оңтүстікке немесе солтүстікке жақын орналасуыңызға байланысты, әр түрлі болуы мүмкін. Мысалы, тамыздың аяғында Балқашқа шомылуға әлі де мүмкіндік болған кезде, Қарқаралыда күн біршама суытып, күздің жақындағаны сезіледі.

Осы бағыттарды жанама мемлекеттік реттеуден жаңғырту қажет.

Туризмдегі мемлекеттік реттеу жүйесін жетілдіру туристік қызметті жүзеге асырудың өзгерген әлеуметтік—экономикалық жағдайларға толық жауап беретін мақсаттарына, қағидаттарына және міндеттеріне сай жаңа көзқарастарды талап етеді.

Бүгінгі таңда атқарушы билік органдарымен туризм саласында әрекет ететін ұйымдардың арасындағы өзара іс-қимылды реттеудегі мемлекеттің ролін арттыру, келесі ұсыныстардан тұрады:

- Халық арасында туризм құндылықтарын және қоршаған ортаны қорғауды насихаттау;
- Халықтың түрлі әлеуметтік-демографиялық санаттарымен топтары арасында әлеуметтік туризмді дамыту үшін қолайлы жағдай жасау;
- Визалық және кедендік рәсімдерді барынша оңайлату:
- Мемлекеттің туристік көрнекті орындарын құру және қорғау;
- Туризм инфрақұрылымының аса маңызды базалық компоненттерін жасау.
- Туризмді дамытудың тұрақты сипатын насихаттау қажет.
- Қазақстанның туристік бейнесін қалыптастыру

Жерлері Ұлы Жібек жолының учаскесінде сан алуан тарихи оқиғалардың ғасырлар бойғы куәгері ретінде Қытай мен Еуропаны жалғастырып жатқандығына қарамастан, Қазақстан әлі де болса, туристік бағыт ретінде әлемге танымал бола қойған жоқ [3].Туристік бет-бейнені қалыптастыру үшін туристік хабарлама орталықтарын ұйымдастыру, сондай-ақ шет елдердегі Қазақстан елшілігіндегі өкілетті тұлғаларды араластыру жұмыстарына көңіл бөлуі керек. Еліміздің туристік қуатын жарнамалауда ұлттық әуе қатынасын және басқа да транспорттық кәсіпорындарда пайдалана білу. Оның ішінде, шет елдерде Қазақстан туралы жоғары сапалы полиграфиялық үнтаспаларды уағыздау жұмысына көңіл бөлуі. Сонымен бірге Қазақстанда әлемдік деңгейде әр түрлі тарихи туризм, мәдениет, спорт, басқа да туристік шараларды өткізу, басты іс.

Әдебиеттер тізімі

Қазақстан туризмі. 2021-2022 жылдық есеп. Статистикалық жинақ // www.stat.kz

«Мастер-план развития туризма Карагандинской области на 2021- 2025годы» // www.vizitkazakhstan.kz

Всемирная туристская организация - UNWTO // www.unwto.org.

ECHOES OF SORROW AND RESILIENCE: LETTERS FROM THE SEMIPALATINSK TEST SITE

Zipatolla S.K., MSc in Russian, East European and Eurasian Studies, Lecturer
Karaganda Buketov University
Karaganda, Kazakhstan

Introduction

Deep within the vast expanse of Kazakhstan's steppe lies the enigmatic Semipalatinsk Test Site, often referred to as the "Polygon." This secretive fortress of the Soviet Union witnessed over four decades of nuclear testing, from 1949 to 1989. The initial nuclear tests conducted here held destructive power equivalent to the atomic bombs dropped on Hiroshima and Nagasaki. However, these tests were not confined to the distant past but continued into the late 1980s. The impact of these tests was profound. The entire territory, covering an expanse almost equal to that of Belgium, became contaminated with the remnants of nuclear explosions. It is estimated that 1.2 million people were exposed to varying levels of radiation, resulting in extensive damage to people's health.

This article delves into the letters written to the Semipalatinsk regional committee of the Communist Party of Kazakhstan, offering a glimpse into the lives of residents living in the Semipalatinsk. These letters provide a poignant narrative of the challenges faced by individuals and communities in the midst of nuclear testing. They convey a deep-seated struggle for transparency, safety, and improved living conditions.

In this article, the researcher will explore the stories and concerns expressed in these letters, highlighting the impact of nuclear testing on the well-being of the local population. These voices from the past serve as a stark reminder of the enduring challenges faced by those affected by the legacy of nuclear testing.

Main part

The letters to the Semipalatinsk regional committee of the Communist Party of Kazakhstan provided detail the concerns and complaints of residents living in the Semipalatinsk region in Kazakhstan during the late 1980s. It appears that these residents were facing significant problems related to underground nuclear tests and their impact on the safety and structural integrity of their houses. Here is a summary of the key points from these letters:

February 1987 Letter: Residents at 97 Frunze Street reported that their house, which was built in 1957, suffered damage after an underground nuclear explosion on April 3, 1987. The front side of the house collapsed, leading to concerns about the safety of their apartments. Residents were anxious about the possibility of further explosions.

February and July 1988 Letters: In February and July of 1988, residents of a house on Dzerzhinsky Street 19, expressed their concerns. They claimed that wall damage occurred in their houses due to nuclear tests conducted in the vicinity of Semipalatinsk in July and October 1987. Additionally, they highlighted the lack of advance notice regarding test hours, which created fear among residents [1].

July 6, 1988 Letter: On July 6, 1988, a citizen wrote to the Central Committee of the CPSU and the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. This resident reported that a wall in her house had collapsed during an explosion caused by the testing of new military equipment. A citizen requested assistance in obtaining a new apartment due to the damage caused by these tests.

Furthermore, besides the problems caused by underground tests, the letters sent by residents to the Semipalatinsk regional committee of the Communist Party of Kazakhstan also express concerns regarding living conditions in the region and the impact of nuclear testing on the well-being of the population. Here is a summary of the key points from these letters:

July 1988 Letter from a Veteran and Disabled Worker: In July 1988, a veteran and disabled worker addressed the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. The veteran acknowledged efforts in the region to improve people's nutrition and expressed support for the coupon system of distributing products, including meat and butter. However, he proposed that the city of Semipalatinsk and some areas be designated under the "first category" for food supply (the "first category" regions were supposed to receive essential food items from centralized supply funds first and at higher rates).

The writer justified this request by referencing the legacy of atomic weapons testing in the region. He noted the adverse effects of atmospheric nuclear testing, such as the insertion of broken glass,

deformities in newborns, high cancer rates, and increased radiation exposure. Further, the letter indicated that underground tests were currently being conducted, causing the earth and buildings to shake, with one shockwave following another. The writer speculated that these tests might be affecting the health of the residents.

Consequently, the veteran requested that the city of Semipalatinsk and certain areas in the region be moved to the "first category" of food supply, likely to provide better access to essential food items in light of the ongoing concerns about nuclear testing.

July 1988 Letter from 59 Employees of the State Design Institute "Kazdorproekt": Employees of the State Design Institute "Kazdorproekt" opposed the abolition of the coupon system for food and argued that residents in the Semipalatinsk region needed increased nutrition, particularly in light of the region's status as a nuclear test site.

They highlighted the high radiation exposure that people in the region faced due to nuclear testing [2].

A Group of Women Letter on August 1988: they (with 79 signatures in total) addressed the Committee of Soviet Women with concerns about the health of residents, especially children. The letter noted that the area of the city of Semipalatinsk had gained international recognition. They outlined that the Soviet media report about diseases occurring after radiation exposure in Japan and US, but the risk of these diseases for local population was not being openly acknowledged by Soviet authorities. They asked for transparency regarding these risks.

Women requested an improvement in food supply for the population and inquired whether there was any medicine available that could reduce the risk of radiation-related diseases.

October 1988 Letter: Another citizen raised questions about strengthening the supply of food products to the population, taking into account the special conditions of Semipalatinsk area [3].

The further letters collectively represent a heartfelt plea for justice and compensation, reflecting the dire consequences of nuclear testing on the health and well-being of the affected population. Here is a summary of the key points from these letters:

November 1989 Letters from Railway Workers at Zhangiz Tobe Station: railway workers at Zhangiz Tobe station in the Semipalatinsk region wrote three impassioned letters in November 1989 addressed to K.B. Boztayev, the first secretary of the Communist Party of Kazakhstan. Their letters expressed resolute support for the anti-nuclear movement Nevada-Semey. With 89 signatures, they demanded the inclusion of the Zharminskij district in the list of danger zones, a decision motivated by their concern for the future generation. In addition to the call for safety measures, they sought an increase in wage ratios. The workers conveyed harrowing statistics, including a high rate of cancer, infant mortality, and the birth of children with physical disabilities. Their unequivocal demand was the closure of the Semipalatinsk test site [4].

February 1990 Letter from Workers of Makanchi District: In February 1990, workers from the Makanchi district addressed K.B. Boztayev, reiterating the call for the closure of the Semipalatinsk test site. Alongside this demand, they also sought special compensation and benefits as a recognition of the hardships they endured due to the proximity of the testing site [5].

The following letters collectively represent a poignant call for change and the closure of the Semipalatinsk test site. They reflect the deep concern for the well-being of current and future generations and the toll taken by nuclear testing on the health and livelihoods of the local population. Here is a summary of the key points from these letters:

May 1988 Letter from a veteran, resident of the village of Karaul T. Slyambekov: On August 12, 1953, just a few hours before another nuclear explosion, residents of certain settlements in the Abay District of the Semipalatinsk Region were evacuated to a safe zone. However, 40 inhabitants of the village of Karaul were left behind, apparently to "determine the impact of radiation on living organisms," as indicated by documents preserved in the Center for Documentation and Modern History of the East Kazakhstan Region.

"All the population and livestock of the Abay and Abraly districts were evacuated from the test site to a distance of 200-250 kilometers. People were given evacuation allowances - 500 rubles per each family member," as testified by a war veteran and native of Karaul, T. Slyambekov. "The military left several people behind separated from the evacuees. A few hours after the explosion, they took people 50 kilometers away from the village, measured the radiation exposure level of each of us, and forced us to drink 200 grams of vodka. It was only after 36 years that we found out that we were deliberately left in a dangerous zone after the hydrogen bomb explosion, like guinea pigs", noted the veteran.

As a result of this merciless experiment, by 1989, when these memories were written, only seven of the 40 test subjects were still alive [6].

Another victim the Soviet polygon delivered his message on July 1990 Letter. Resident of Zhan-Semeysky District Bekishev O., a labor veteran and pensioner, resorted to a hunger strike in July 1990 to convey their fervent plea to the Communist Party of the Semipalatinsk region. The resident, bearing witness to the impact of nuclear testing on their disabled grandson, urgently demanded the immediate closure of the Semipalatinsk test site, emphasizing the need to prevent further harm to children [7, p.105].

Discussion

Impact of Nuclear Testing on Residents

The letters penned by residents of the Semipalatinsk region in the late 1980s provide compelling insight into the myriad challenges they faced as a result of nuclear testing. These firsthand accounts unveil the deeply disturbing consequences of living in proximity to a nuclear test site, an environment plagued by persistent concerns about transparency, safety, and living conditions. These letters resonate as poignant historical records, vividly capturing the distressing experiences of a community profoundly affected by the legacy of nuclear testing.

The impact of nuclear testing on the well-being of the local population is a central theme that emerges from the letters. Residents were acutely aware of the structural threats posed by underground tests, with several accounts describing homes severely damaged by explosions. For instance, the letter from February 1987, in which residents at 97 Frunze Street reported a house collapse following an underground nuclear explosion, reflects the immediate peril posed by these tests. Such incidents heightened fears of further explosions, leaving residents perpetually anxious.

Additionally, the letters underscore the lack of advance notice regarding test hours, creating fear and insecurity among the population. The experiences detailed in the February and July 1988 letters, where residents faced damage to their homes due to nuclear tests and grappled with the unpredictability of test schedules, reinforce the detrimental psychological and physical impact of living in such an environment.

Food Supply and Health Concerns

Apart from structural issues, the letters reveal a more extensive array of concerns. Residents were also troubled by the living conditions and the broader health implications of nuclear testing. In a July 1988 letter, a veteran and disabled worker expressed support for efforts to improve people's nutrition but highlighted the need to categorize the region, including Semipalatinsk, under the "first category" for food supply. The ominous shadow of atomic weapons testing loomed large in their narrative, with references to adverse effects such as the insertion of broken glass, deformities in newborns, high cancer rates, and increased radiation exposure. The existence of ongoing underground tests, causing earth and building tremors, deepened anxieties about the potential health repercussions on the residents.

The letters from employees of the State Design Institute "Kazdorproekt" in August 1988 voiced opposition to the abolition of the coupon system for food, asserting that residents in the Semipalatinsk region required increased nutrition. The increased radiation exposure due to nuclear testing further accentuated the need for enhanced food supply and transparency regarding radiation-related diseases, as emphasized by a group of women in August 1988.

A prevailing theme in these letters is the call for transparency. Residents lamented the lack of acknowledgement by Soviet authorities regarding the risks of radiation-related diseases, despite global reports of such illnesses in Japan and the United States. These impassioned pleas for transparency and medical solutions to reduce radiation-related risks reflect the residents' profound health concerns.

Demand for Closure and Compensation

As the letters progress into the late 1980s and early 1990, the demands shift toward the closure of the Semipalatinsk test site. Residents of the Semipalatinsk region, such as the railway workers at Zhangiz Tobe station and the workers from the Makanchi district, voiced resolute support for the anti-nuclear movement Nevada-Semey. Their demands included designating additional areas as danger zones and increasing wage ratios. The workers substantiated their plea with disheartening statistics, such as high cancer rates, infant mortality, and the birth of children with physical disabilities. This fervent demand for the closure of the test site reflects a profound desire to protect current and future generations from further harm.

In these later letters, the workers sought not only the cessation of nuclear testing but also compensation and special benefits. This plea acknowledges the hardships endured due to their proximity to the test site. It demonstrates a growing awareness of the long-term impact on health and livelihoods and the need for acknowledgment and redress.

The poignant accounts in the letters underscore the need to acknowledge the historical injustice inflicted upon the residents of the Semipalatinsk region. These letters are a testament to the enduring challenges faced by those affected by the legacy of nuclear testing, where transparency, safety, compensation, and a healthier environment remain paramount issues. It is imperative that their voices continue to be heard and their struggles recognized, so that the lessons learned from their experiences contribute to a safer and more responsible approach to nuclear testing in the future.

Conclusion

The harrowing accounts and impassioned pleas contained within the letters to the Semipalatinsk regional committee of the Communist Party of Kazakhstan offer a sobering and deeply human perspective on the consequences of nuclear testing. These documents, written by residents of the Semipalatinsk region in the late 1980s, serve as a poignant reminder of the profound impact of the Semipalatinsk Test Site, or "Polygon," on the lives and well-being of the local population.

The legacy of nuclear testing in this region is a dark chapter in human history. The Semipalatinsk Test Site witnessed over four decades of nuclear experiments. The consequences of this prolonged exposure were devastating, resulting in extensive damage to health and well-being.

The letters provide a window into the daily struggles faced by individuals and communities in the midst of nuclear testing. Residents lived under the constant threat of underground tests, their homes shaken, and their safety jeopardized. Fear and anxiety were pervasive, stemming from the lack of advance notice regarding test hours and the unpredictability of these experiments.

Beyond the immediate structural and safety concerns, the letters reveal broader issues that plagued the residents. The impact of nuclear testing on the food supply and nutrition was a concern. The prevailing uncertainty about radiation-related diseases and the lack of acknowledgment by authorities contributed to a sense of vulnerability among the population. Residents were forced to confront the grim reality of health implications.

The late 1980s marked a turning point when the residents' demands shifted toward the closure of the Semipalatinsk test site. They fervently supported the anti-nuclear movement Nevada-Semey, called for the designation of additional danger zones, and sought increases in wage ratios. Their demands were substantiated by alarming statistics, such as high cancer rates, infant mortality, and the birth of children with physical disabilities. These letters vividly capture the community's deep-seated desire to protect current and future generations from further harm.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP 19678527) », AP 19678527

References

ЦДНИ ВКО, ф.103, оп.73, д.21, л.14 [Documentation Center of the Modern History of East Kazakhstan, Fund 103, Inventory 73, Case 21, Page 14].

ЦДНИ ВКО, ф.103, оп.73, д.21, л.15 [Documentation Center of the Modern History of East Kazakhstan, Fund 103, Inventory 73, Case 21, Page 15].

ЦДНИ ВКО, ф.103, оп.73, д.21, л.16 [Documentation Center of the Modern History of East Kazakhstan, Fund 103, Inventory 73, Case 21, Page 16].

ЦДНИ ВКО, ф.103, оп.73, д.21, л.50 [Documentation Center of the Modern History of East Kazakhstan, Fund 103, Inventory 73, Case 21, Page 50].

ЦДНИ ВКО, ф.103, оп.73, д.21, л.65 [Documentation Center of the Modern History of East Kazakhstan, Fund 103, Inventory 73, Case 21, Page 65].

ЦДНИ ВКО, ф.103, оп.73, д.21, л.31-34 [Documentation Center of the Modern History of East Kazakhstan, Fund 103, Inventory 73, Case 21, Pages 31-34].

ЦДНИ ВКО, ф.103, оп.73, д.21, л.105 [Documentation Center of the Modern History of East Kazakhstan, Fund 103, Inventory 73, Case 21, Page 14].

МЕТОДИКА ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЁЖИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НА ПРИМЕРЕ ИЗУЧЕНИЯ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ В 9 КЛАССЕ

Зуева Л.И. к.и.н, доцент
Карагандинский университет им. Е.А.Букетова
Республика Казахстан. г. Караганда

Абстракт. Целью написания статьи стал тот факт, что программы по всемирной истории в Казахстане практически не учитывают необходимость патриотического воспитания молодежи. Между тем, нам нужно добиваться исторической правды и помнить о воспитывающем характере исторического материала. Весь курс новейшей истории мира состоит из войн и революционных событий, установления фашистских и тоталитарных режимов, а вот героической борьбы советского и других народов против фашизма и нацизма вообще нет! Мы говорим о Второй мировой войне, оккупации европейских стран, а историю Великой Отечественной войны перенесли в самый конец раздела, где есть итоги и последствия Второй мировой войны, но нет Великой Победы 1945 года! Нет героической борьбы конкретных людей, их подвигов и самоотверженности!

Ключевые слова: патриотизм, Великая Отечественная война, героизм, благородство, подвиг, Великая Победа, единство

Память, по В.Далю –разделяется на внешнюю и внутреннюю. Память внешняя - безотчетное знание наизусть слов, имен и событий; память внутренняя – разумное понимание научной связи, прочное усвоение духовных и нравственных истин [1, с.256].

В настоящее время казахстанский патриотизм выступает в качестве нравственного и политического фактора, под которым понимается любовь к Отечеству и готовность подчинять свои собственные интересы интересам государства. Патриотизм проявляется в чувстве гордости за достижения своей страны, желании сохранить ее культурные особенности, а также в стремлении защищать интересы Родины и своего народа.

Однако, в ходе процесса глобализации, происходит усиление давления западных образцов жизни и поведения на все сферы и слои казахстанского общества и, прежде всего, на молодежь. По телевидению, в сети Интернет появилось много роликов на иностранных языках, в пунктах общественного питания, кафе и ресторанах мы едим пищу самых разных стран, на концертах и шоу всё чаще можно услышать песни на английском языке, словно не осталось уже отечественного песенного искусства и национальной музыки. На первый план вышли материальные блага, порожденные либеральной идеологией. Причем, материальное благополучие стало преобладать над духовным богатством. Особенно, это можно наблюдать на примере ценностных ориентиров молодого поколения, когда на смену коллективизму пришел индивидуализм, лидерство, а идеи сочувствия, взаимопомощи и сопереживания уступили место эгоцентризму. Такие важнейшие национальные духовные ценности, как любовь, семья, воспитание детей, были вытеснены на второй и третий план. Стало модно жить как потребитель, ведь всё можно купить, так зачем же тогда жертвовать собой на благо Отечества?! Идеи патриотизма, история и память предков стали казаться устаревшими приметами далекого прошлого. Особенно сильно досталось истории всего постсоветского пространства. Советскую историю страны всячески критикуют, переписывают, искажают, и обесславливают.

Методологической основой данной исследовательской работы стали методы анализа, синтеза, систематизации и обобщения разнообразных материалов, которые стали основой базового содержания исторических знаний по новейшей истории в старших классах общеобразовательной школы. Понимая, что всемирная история включает в себя историю многих стран, которую в советское время изучали не так подробно, как историю СССР, мы замечаем, что попадаем из одной крайности в другую. Теперь уже можно вовсе не упоминать о существовании СССР и той роли, которую он играл на международной арене в условиях назревания Второй мировой войны и Великой Отечественной войны Советского Союза, которая была его составной и, надо отметить, важнейшей частью.

Принцип историзма способствовал рассмотрению процессов нового осмысления прошлого, современности и вероятного будущего. Учитывая хронологический метод, каждую эпоху надо оценивать с точки зрения ее конкретных исторических особенностей и возможностей.

В результате анализа содержательного аспекта программы по всемирной истории в рамках обновленного общего среднего образования удалось критически оценить и глубже понять отдельные ее элементы, выделить негативные факторы, проблемы и несоответствия.

Особый удар, при этом, направлен на дегероизацию советского периода, когда под сомнение ставят героические подвиги и примеры самопожертвования людей в годы Великой Отечественной войны, всячески замалчивают титанический труд миллионов людей в тылу в военное и послевоенное время. Даже само название «Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945гг.» пишется без указания СССР – как главного участника военных действий и того периода, который был связан с гибелью 27 млн. советских людей, среди которых значительную часть составляли казахстанцы.

Одни исследователи отрицают отечественный характер войны, другие стремятся придать ей узконациональный – русский характер, третьи подвергают сомнению справедливый характер войны и считают, что в случае победы гитлеризма мы давно бы жили в цивилизованном обществе, забывая про генеральный план «ОСТ», четвертые утверждают, что народы окраин сражались на фронтах не Отечественной, а второй мировой войны [1,с. 258]. Сложилось даже направление, которое отрицает героизм народа в Отечественной войне.

Между тем, имеется немало свидетельств о том, что казахстанцы активно участвовали в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945гг., как граждане единой социалистической страны. «В сущности, в этом великом противоборстве Советского Союза и фашистской Германии весь народ поднялся на борьбу, стал воюющим народом. За годы войны в Вооруженные силы было привлечено 35 млн. человек» [2].

«Воины русской национальности составляли ядро Советской Армии. Вместе с ними плечом к плечу сражались 1 млн.366 тысяч казахстанцев, то есть более 70% всего мужского населения от 18 до 50 лет. Около 700 тысяч трудящихся были мобилизованы в трудовые колонны-промышленного и оборонного значения. Называют разные цифры количества населения Казахстана, которое влилось в ряды действующей и трудовой армий - от 21,2 % до 26%. Такого не было даже у немцев в период тотальной мобилизации, там число мобилизованных составляло 12%, то есть в 2,2 раза меньше! Население республики восприняло войну как общую беду, многие добровольцами уходили на фронт. Каждый четвертый казахстанец был мобилизован на защиту Отечества. Пал в боях или пропал без вести каждый второй…[3]. Вот почему постоянно растет и ширится народное движение «Бессмертный полк», которое объединяет все поколения и убедительно доказывает мощь и силу народного единства даже в условиях пандемии и перехода информации в систему онлайн.

В условиях начавшейся войны происходило патриотическое единение народа. Ж.Шаяхметов обратился к традициям народных батыров, хана Кене, других лидеров национально-освободительного движения. Вся страна подхватила слова песни В. Лебедева-Кумача «Священная война»: «Вставай страна огромная, вставай на смертный бой!».

Казахстанцы не только героически сражались на фронтах, но и самоотверженно трудились в тылу. В Казахстан было эвакуировано много заводов и фабрик, а республика стала арсеналом фронта. Выдающийся писатель, герой войны Бауыржан Момышулы писал: «Война явилась переломным и поворотным пунктом и в истории казахского народа, оставив неизгладимый след в сердцах миллионов наших соотечественников», далее он продолжает: «Казахстан в Великой Отечественной войне» - тема остается благородной и волнующей не только в наше время, но и для будущего» [4].

Чтобы успешно решать задачи школьного патриотического воспитания на уроках по всемирной и отечественной истории, в Республике Казахстан были произведены определенные изменения, которые касаются как программ обучения в школе и вузе, так и учебников, а также организации учебно-воспитательного процесса. В области обучения отечественной истории специалисты считают необходимым глубокое и тщательное изучение вопросов новейшей истории, особенно периода Второй мировой войны, а не Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945гг., причем самой важной ее части, так как именно Советский Союз упорно воевал целых четыре года с нацистской Германией и ее союзниками, сумел выстоять и победить врага, освободить страны Европы и за 23 дня сокрушить Квантунскую армию японцев.

Изучение Великой Отечественной войны СССР 1941-1945гг. занимает весьма скромное место в процессе обучения и по мере того, как всё более отдаляются от нас эти трагические события и всё меньше остаётся живых участников и свидетелей военного времени, многие страницы исторического прошлого постепенно… предаются забвению.

По новым, обновленным программам курса «История Казахстана», в 9 классе предполагается рассмотреть на уроках следующие темы: Казахстан в годы Великой Отечественной войны. Начало Великой Отечественной войны. Мобилизация в Казахстане и казахстанские военные формирования. Героизм и судьба казахстанцев в годы Великой Отечественной войны. Участие казахстанцев в сражениях Великой Отечественной войны. Казахстанцы - Герои Советского Союза. Б. Момышулы – легендарная личность. Казахстан – арсенал фронта. Депортация народов СССР в Казахстан. Культура Казахстана в период Великой Отечественной войны. Развитие науки. Достижения литературы (М. Ауэзов, Ж. Жабаев, Д. Снегин, И. Шухов). Развитие искусства (театр, кино) [5].

А вот по всемирной истории на всю Вторую мировую войну выделяется четыре часа, из которых только 1 час посвящен Великой Отечественной войне СССР, «Оккупация Польши Германией. Объявление Франции и Англии войны против Германии. Начало Второй мировой войны. Капитуляция Франции. Фашистская агрессия на Балканах. Война СССР против Финляндии и ее итоги. Начало освободительной борьбы (кого? не уточняется) против фашистской агрессии.

Потом даётся еще час для второй мировой войны на азиатско-тихоокеанском фронте - «захват Японией Филиппин, Таиланда, Бирмы, Малайзии, Индонезии. Нападение Японии на Пёрл-Харбор и вступление в войну США. Военные действия в Китае». Другими словами, огромный спектр вопросов, связанный с длительной подготовкой милитаристской Японии к захвату всей Юго-Восточной Азии вплоть до событий 7 декабря 1941 года, учащиеся 9 (по сути 8) классов должны изучить в течение 1 часа. Между тем эти вопросы в советское время не изучались вообще и накопленного методического опыта подачи такого разнородного материала нет.

Только потом, собственно, начинается «выяснение причин неудач советских войск на фронте. Битва под Москвой. Оборона Сталинграда и Кавказа. Битва на Курской дуге. Наступление советских войск на Восточном фронте. Начало освобождения стран Восточной и Юго-Восточной Европы». Конечно, есть методика панорамного изучения исторического материала, но что это даст для понимания роли и значения этих военных событий, если они больше нигде не изучаются?!

«Наступление союзников на Западном фронте. Операция «Оверлорд». Капитуляция Италии. Открытие второго фронта. Капитуляция Германии. Потсдамская конференция». Здесь необходимо наше пояснение. Только 6 июня 1944 года союзники открыли второй фронт в Европе высадкой своих войск в Нормандии, да и то только тогда, когда советская армия была в 200 км. от Берлина и СССР сам мог завершить войну. Потсдамская конференция (или Берлинская) проходила в занятом советскими войсками Берлине 17 июля -2 августа 1945года.

Отдельная часовая тема – капитуляция Японии. Военные действия СССР против Японии. Нападение США. Использование ядерного оружия. Капитуляция Японии. Конец второй мировой войны [6].

Здесь тоже есть замечания по содержанию основного текста программы: Нападение США на кого? Использование ядерного оружия кем? И сразу после уничтожения японских городов Хиросимы и Нагасаки американскими бомбами «Малыш» и «Толстяк» Япония капитулировала?! После использования ядерного оружия оставалась еще 1,5 млн. Квантунская армия, которая продолжала воевать против советских солдат Забайкальского, 1-го и 2-го Дальневосточных фронтов во взаимодействии с Тихоокеанским флотом, Амурской военной флотилией и войсками Монгольской Народной Республики. И только после разгрома Квантунской армии стало возможным подписание Акта о безоговорочной капитуляции Японии.

При обучении по такой программе очень трудно говорить о воспитании патриотизма, когда нет конкретных героев из разных стран, нет примеров мужества и стойкости духа, когда забыты беспримерные подвиги советских людей. Неужели можно сравнивать наступления советских войск на Восточном фронте и союзников – на Западном, где война называлась шестидневной и странной? Неужели открытие Второго фронта стало причиной капитуляции Германии? А где же Великая Победа советских людей?! Хочется напомнить слова В.С. Ланового, который озвучивал многосерийные документальные фильмы «Великая Отечественная», «Стратегия победы», «Тайны закрытых побед»: «Польша была завоевана за 28 дней, и за те же 28 дней фашисты в Сталинграде смогли занять несколько домов. Дания продержалась ровно день. А вся Европа покорилась за три месяца и освобождать ее пришлось нашим солдатам… Европа предпочла это забыть» [7]. Страны, которые фашисты сумели захватить: Дания –за 6 час., Люксембург -за 1 день, Голландия – за 5 дней, Югославия- за 11 дней, Бельгия – за 18 дней, Греция -за 24 дня, Франция – за 1 месяц и 12 дней, Норвегия – за 2 месяца и 1 день. Лишь Советский Союз ожесточенно сражался с фашистами – 4 года, или 1418 дней и ночей, и завершил

войну в Берлине, где Германия капитулировала перед советскими войсками. Вот кто истинный победитель! Вот, что нужно помнить всем и передать детям и внукам, вот чем гордятся многие казахстанцы!

На сегодняшний день, патриотизм признан основной национальной идеей Республики Казахстан. Необходимость формирования патриотизма провозглашается во многих нормативно-правовых актах, стратегических программах, проектах и публикациях, посвященных проблеме патриотического воспитания подрастающего поколения. Поэтому удивительно, что этого нет в школьных программах! Очень хочется, чтобы память о великих подвигах всего народа бережно сохранялась в памяти, книгах, фильмах о войне, но это была бы правдивая и объективная история, которая вызывала бы уважение, гордость и восхищение за дела наших предков. Это наша духовная сила, наше общее достояние!

Список литературы

Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски.-Алматы, 2000.-387с.
Красная звезда.1993. 22 июня.
Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.// Сб. документов и материалов. – Алма-Ата,1975.
Казахстанцы в Великой Отечественной войне: историко-документальное исследование. - Алматы, 2010. - 336 с.
Типовая учебная программа по учебному предмету «История Казахстана» для 5-9 классов уровня основного среднего образования по обновленному содержанию, утвержденная приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 25 октября 2017 года № 545. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.nao.kz/Основные направления деятельности/Учебно - методическое обеспечение образования/Учебные программы уровня основного среднего образования по обновленному содержанию, История Казахстана/ Дата обращения: 12.02.2020 г.
Типовая учебная программа по учебному предмету «Всемирная история» для 5-9 классов уровня основного среднего образования по обновленному содержанию, утвержденная приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 25 октября 2017 года № 545. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.nao.kz/Основные направления деятельности/Учебно - методическое обеспечение образования. Учебные программы уровня основного среднего образования по обновленному содержанию, Всемирная история/ Дата обращения: 12.02.2020 г.
Лановой В.С. О 9 мае, Украине и цинизме Запада. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://sosluzhivtsi.ru/public/na-zlobu-dnya/514-vasiliy-lanovoy-o-9-maya-ukraine/ Дата обращения: 09.05.2021 г.

ИЗ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ ДЕПОРТИРОВАННЫХ ЧЕЧЕНЦЕВ И ИНГУШЕЙ В КАЗАХСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ И ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОДЫ

Исакиева З. С.к.и.н., доцент
Чеченский государственный педагогический университет,
Грозный, Чеченская Республика, Россия
Zulai-787@mail.ru

Аннотация: В представленной статье рассмотрены некоторые аспекты повседневной жизни депортированных в Казахстане чеченцев и ингушей. Повседневная жизнь, процесс адаптации, являются одними из востребованных проблем в истории вынужденных переселенцев.
Ключевые слова: Казахстан, чеченцы, ингуши, депортация, спецпоселенцы, адаптация

История повседневности – один из актуальных разделов современной исторической науки, предметом изучения, которого является сфера человеческой обыденности во множественных историко-культурных, политико-событийных, этнических и конфессиональных контекстах.

Депортации, которым подверглись целые народы, в том числе и чеченцы в 40-е годы XX в. оказали значительное влияние на развитие личности в условиях отчуждения, закрытого общества.

Репрессивная политика сталинизма в 1940-50 годы привели к изменениям этнического состава населения СССР. «В целом депортация северокавказских народов имела самые трагические последствия в этногосударственном, этнокультурном, этнонациональном и иных аспектах. Был нанесён серьёзный удар по структурообразующим и культуроносным институтам народов. Была подорвана жизнеспособность народов» [1, с.194].

Северокавказские народы, в том числе чеченцы ингуши были высланы в Казахстан (239 768 чеченцев и 78470 ингушей) и Среднюю Азию (70 097 чеченцев и 2278 ингушей), отдельные группы семей были направлены в Узбекскую ССР, Таджикскую ССР, Иркутскую и Костромскую области. Районами сосредоточения чеченцев в Казахстане стали Акмолинская, Павлодарская, Северо-Казахстанская, Карагандинская, Восточно-Казахстанская, Семипалатинская и Алма-Атинская области, а в Киргизии — Фрунзенская и Ошская.

Чеченцев, занятых до депортации в нефтяной промышленности, направили на месторождения в Гурьевскую область [2, с.107].

Невозможно точно подсчитать людские, материальные и культурные потери чеченцев и ингушей во время депортации. Навсегда были утеряны многие материальные, историко-культурные и художественные ценности, исторические и семейные архивы, веками формировавшиеся на их исторической земле.

Жизнь спецпереселенцев регламентировалась правовыми актами, указами, постановлениями и инструкциями, которые носили антигуманный характер. С прибытием в места размещения в местах спецпоселений все депортированные граждане становились на спецучет в комендатурах. Ежемесячно спецпереселенцы обязаны были отмечаться в этих комендатурах по месту жительства. Не разрешалось выехать за пределы своего города или села без ведома и санкции коменданта.

Спецпереселенцы, бежавшие с мест обязательного поселения, подлежали привлечению к уголовной ответственности и приговаривались к 20 годам каторжных работ.

Лица, виновные в укрывательстве выселенцев, способствующих их побегу или оказывающие им помощь в устройстве в местах прежнего жительства, привлекались также к уголовной ответственности, лишались свободы на срок от 5 лет. Со спецпереселенцев были взяты расписки об ознакомлении с указанными правилами пребывания, именно они стали регламентировать всю их жизнь.

Материальное и моральное состояние чеченцев и ингушей во время пребывания на новом месте жительства было сложным. Казахстан и Киргизия, которые приняли сотни тысяч переселенцев с различных советских республик, испытывали проблемы с хозяйственно-бытовым устройством.

Основная задача по предоставлению переселенцам жилья и рабочих мест легла на местные колхозы и предприятия. Местные власти, несмотря на все попытки, не могли предоставить им достойные условия жизнедеятельности, а также обеспечить возникающие потребности в полном объёме. Помимо этого, был ограничен допуск чеченцев и ингушей к социально-политической жизни в прибывших республиках.

Однако, несмотря на многочисленные сложности в период переселения они выстояли. Постепенно у них формировались тёплые отношения с местным населением, которое делилось со спецпереселенцами кровом, теплом, хлебом, сочувственно относилось к их нуждам.

Из разных советских, партийных и силовых источников раскрывается картина повседневной жизни, свидетельствующая об активном участии чеченцев и ингушей в выполнении производственных заданий.

Со времени прибытия в Казахстан и Среднюю Азию они работали в колхозах, совхозах, промышленных предприятиях, на шахтах, рудниках, строительстве жилья и промышленных предприятий, благоустройстве городов и посёлков.

Работали практически все трудоспособные спецпоселенцы, а иногда даже и те, кого считали нетрудоспособным, особенно это замечалось в первые годы проживания. К примеру, летом 1944 г. в Джамбульской области из 16 396 чел. трудоспособных работало 16 927 чел., причём на полевые сезонные работы было привлечено 583 старика и подростка.

В Акмолинской области из 17 667 чел. учтённых трудоспособных фактически работало 19 345 чел., в том числе 2 746 стариков и подростков.

На 1 июля 1946 года на шахтах и рудниках Карагандинского угольного бассейна трудилось 17468 чел., из них в Джезказгане – 10 417 чел., на шахтах и рудниках Караганды и Сарани – 5448, на предприятиях Темиртау – 1468 [3, с.136] .

Видный советский и казахстанский учёный-историк М.К. Козыбаев, в своих научных трудах, исследуя проблему адаптации чеченцев-спецпереселенцев в годы Великой Отечественной войны описывает, как они привыкали к жизни в Казахстане. «По-разному складывалась их судьба. О собственных обидах думать не приходилось ведь война – это общее горе. Люди, включаясь в трудовую деятельность вместе со всей страной, приближали Победу.

Весной 1944 г. юноша чеченец Х. Эстоев поступил учеником к кузнецу кустанайского совхоза «Московский» Т. И. Котомакову. Тимофей Иванович научил его кузнечному делу. В 1944-1945 гг. в колхозе им. Калинина Урицкого района Кустанайской области чабан М. Досаев получил благодарность от правления колхоза.

В 1945 г. получил корову и телку за то, что вырастил и сохранил для колхоза от каждой сотни закреплённых за ним овцематок по 115 ягнят и с каждой овцы настриг по 22,5 кг шерсти. В колхозе им. III Интернационала Кустанайского района славилась хорошей работой вся семья Гехановых: отец и сын являлись чабанами, мать работала телятницей, дочь дояркой на ферме [4,с.106,108].

В Казахстане чеченцы следовали привычному образу жизни, который позволил им предотвратить ассимиляцию культуры, но также это способствовало сепарации отдельных групп.

В годы депортации особенно возросла религиозность среди чеченцев и ингушей. Советская система воспитания и образования не поколебала в них веру в каноны шариата. Муллы и алимы - богословы играли важную роль в духовной жизни чеченцев и ингушей.

По воспоминаниям Балтимбая Ильясова, 1928 г.р. уроженца казахского села Мариновка Акмолинской области «в марте 1944 г. в наше село привели более 20 семей депортированных с Кавказа чеченцев, кроме одежды у них ничего не было. Наши родители уважали чеченцев-мусульман, кормили, чем могли, давали хлеб, молоко, пшеницу...

Чеченские семьи были распределены между казахами. Они жили вместе с казахами, как родные братья. Среди чеченцев был сорокалетний очень религиозный и уважаемый мулла по имени Макшарип. Он жил поочередно у казахов (то у одного, то у другого). В пять раз молился, постился (держал уразу). Все прибывшие чеченцы работали в колхозе «Красный партизан», вели себя достойно, вежливо, вредных привычек я у них не видел».

Из воспоминаний Багаудина Бекбузарова: «узнав, что мы относимся к мусульманам, в село Талбай Калининского района Акмолинской области к нам прибыл на верблюде казах и прочел суру из Корана. Наша девяностолетняя тетя (сестра отца) все время плакала, пока он читал суру. У нее не было ни чашек, ни ложек, все было отобрано во время выселения.

Нас подселили к русским семьям. Жили дружно. Из колхоза выделили картофель и муку размолотую. На человека в семье выделяли паек, 6-8 кг. муки, 2кг. мяса на семью. Летом заставляли делать для проживания землянки глубиной в метр и больше. Весной в середине апреля собирали колоски в поле. Стояли скирды, где была необмолоченная пшеница, ею просеивали и собирали зерно» [5, с.431,433].

В конце 80-х годов XX в. Казахстане стали создаваться национально-культурные объединения чеченцев и ингушей, в составе республиканской Ассоциации развития культуры чеченского и ингушского народов «Вайнах». В свою очередь Ассоциация стала структурной единицей Ассамблеи народа Казахстана.

В 1995 году была создана Ассоциация «Вайнах» и в июне 2013 года перерегистрирована как «Ассоциация чеченцев и ингушей Казахстана». В ее состав вошли шестнадцать ЭКО чеченцев и ингушей из Акмолинской, Актюбинской, Алматинской, Атырауской, Восточно-Казахстанской, Жамбылской, Западно-Казахстанской, Карагандинской, Костанайской, Кызылординской, Мангистауской, Павлодарской, Северо-Казахстанской, Южно-Казахстанской областей и города Алматы.

Первыми руководителями Ассоциации «Вайнах» были избраны профессор, доктор философских наук Яндаров Андарбек Дудаевич и член-корреспондент НАН РК, профессор Оздоев С.М. С января 1997 г. сопредседателями были Мурадов Ахмет Сейдарахманович – чеченского этноса, Оздоев Султан Мажитович – ингушского этноса.

Заложенные в годы депортации традиции взаимодействия культур разных народов, в том числе чеченского, ингушского и казахского дали свои положительные результаты в последующем.

Чеченская и ингушская диаспора в Казахстане активно включилась в общественную и политическую жизнь страны. Вместе со всеми народами Казахстана решают задачи сохранения межнационального согласия, активно участвуют в культурной и экономической жизни государства [6].

Список литературы

Сабанчиев Х.-М.А. Насильственное выселение народов Северного Кавказа в 1943-1944 гг. (к 70-летию депортации)//Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН № 6 (56) 2013,С.190-195

Бугай Н.Ф. Л. Берия - И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...». М.: АИРО-XX, 1995. С. 107-108.

Исакиева З.С. Оценка трудовых усилий чеченцев на шахтах и рудниках Карагандинского угольного бассейна (1944-1957гг.) // Теория и практика общественного развития. Краснодар,2014, №20, С.136-138.

Козыбаев М. К. Труд во имя победы. — Алматы, 1995. -1732 с.

Ермекбаев. Ж. А. Чеченцы и ингуши в Казахстане / Ж. А. Ермекбаев. Алматы: Дайк-Пресс, 2009.-508.с

Арапханова Л.Я. Ингуши в Казахстане: проблемы социализации и интеграции в постдепортационный период https: //e-history.kz/ru/news/show/32785

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ – БҰЛ ГУМАНИЗМ

Мақсұтов Т.Б., 4 курс студенті
Ғылыми жетекші: Муратова М.Б., г.ғ.м., аға оқытушы
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Экзистенциализм – философиядағы шектен тыс жүйелеуге қайта-қайта қарсы шығып отыратын бүлікшілдік қозғалысы. Бұл дат ойшылы Кьеркегордың көзқарасынан бастау алады. Бұдан әрі экзистенциализм Ницшенің, Ясперстің және өзінің экзистенциалисттердің қатарына қатыстылығын ашулана жоққа шығарған Хайдеггердің еңбектерінде дамыды [1, 3 б.].

Экзистенциализм философияның басты сұрақтарымен ғана емес, сонымен қатар XX ғасырдағы Еуропаның саяси-әлеуметтік хал-ахуалымен тығыз байланысты. XX ғасырдың қасіреті – адам мен адами құндылықтардың жойылуы болды. Оған мысал: адамды экономикалық күштерге бағындыратын – марксизм немесе адамның іс-әрекетін іске асыратын сана емес бейсана деп қорытынды жасаған - атақты Зигмунд Фрейдтің психоанализі. Сонымен қатар, I-II дүниежүзілік соғыстар, отарлау, империализм, холокост, атом бомбалары, концлагерьлер, пролетариат диктатурасы... Бұл Еуропалық гуманизмнің ең құлдыраған кезеңі болды. Сондықтан, экзистенциализмнің шарықтау шегінің XX ғасырға, I-II дүниежүзілік соғыс кезеңіне сәйкес келуі кездейсоқ жағдай емес.

Мақалада Сёрен Кьеркегор, Фридрих Ницше, Жан Поль Сартр, Альбер Камю сияқты атақты XIX-XX ғасыр философтарының еңбектері, экзистенциалды ойлары, өмірі талқыланатын болады.

Мақаланы мақсаты экзистенциализм философиясының гуманистік сипатына анализ жасау. Нағыз шынайы гуманизм адамды өзіне, өзінің тәуелсіздігіне бетпе-бет қоятындығына және өмірдің абсурдтылығын түсінуге алып келетін философиялық бағыт екендігіне баса мән беру. Қазіргі кезде философияда жаңа парадигмалардың қалыптасуы тұлғаның субъективтілігі тақырыбын қайта қарастыруды немесе жаңа көзқарас тұрғысынан баға беруді талап етеді. Ал, бұл мақалада қарастырылып отырған «экзистенциализм» және «гуманизм» идеялары тұлғамен тығыз байланысты.

Хронологиялық мерзімі – XIX ғасырдың 50 жылдары – XX ғасырдың 50-80 жылдары.

Экзистенциализм философиясы XX ғасырдағы философия тарихындағы феноменалды құбылыс. Экзистенциализмнің басты назары адам болмысы, жеке тұлғаның болмысының мәселелері, нақтырақ айтқанда – өмірдің мәні, оның абсурдтілігі және абсурдпен қалай күресу керек деген сұрақтарда болды.

Экзистенциализм философиясының идеяларын алғаш XIX ғасырда өмір сүрген дат философы Сёрен Кьеркегордың ойларынан көре аламыз. Ол 1813 жылы 5 мамырда дүниеге Дания астанасы Копенгагенде келген. Жас кезінен этика, эстетика, эпистемология, поэзия, метафизика,

дін, психология, болмыс, абсурд, үрей, жалғыздық мәселелеріне қызыққан. Аристотель, Аврелий Августин, Имануил Кант, Мартин Лютер, Сократ, Артур Шопенгауэр сияқты атақты философтардың еңбектері Кьеркегорға едәуір әсер еткен. Ол: «адам – бұл рух. Ал, рух дегеніміз не? Рух – бұл мен (тұлға)» дей келіп, айтылып отырған рух және тұлғаның дерті, яғни әлсіз тұсы үш кейіпте болады деп көрсетеді. Олар: «өзінің нағыз бет бейнесін танымаған Мен, яғни тұлға; өзін қабылдамаған, қазіргі кейпі өзін қанағаттандырмайтын Мен, яғни тұлға; және өзінің кемшіліктері мен артықшылықтарын да қабылдаған Мен» [2, 29 б.]. Бұл жерде Кьеркегор тұлға өзін тану процесі кезінде үмітсіздікке тап болатындығын айтады, кейін бұл экзистенциалды кризиске әкеледі деп таныды. Яғни, үмітсіздік рухтың ажырамас категориясы деген пайым пайда болады. Дегенмен, Кьеркегордың экзистенцилизм идеясы діни сипаттқа ие болды, себебі Кьеркегор адам экзистенциясының соңғы сатысы Жаратушыға қайта оралу деп түсінді. Дегенмен, экзистенциализмнің дін ықпалынан ерекшелігі адамның бостандығы өліммен шектелетіндігінде. Теодор Адорно, Карл Барт, Симона де Бовуар, Ингмар Бергман, Жак Деррида, Мартин Хайдеггер, Жан Поль Сартр, Альбер Камю, Франц Кафка, Карл Ясперс, Зигмунд Фрейд сияқты ғалым-философтар Кьеркегордың ойларын өз еңбектерінде қолданған.

Экзистенциализмнің келесі танымал өкілі Фридрих Ницше 1844 жылы 15 қазанда немістің Реккен ауылында дүниеге келді. Ол лютерандық пастор Карл Людвигтің отбасында дүниеге келді. Фридрих Ницшенің алғашқы жұмысы 1872 жылы жарық көрді және «Музыка рухынан трагедияның тууы» деп аталды. Онда автор өнердің дуалистикалық (тұжырымдамалары бір-біріне қарама-қарсы 2 принципке тән) бастаулар туралы өз пікірін білдірді. Осыдан кейін ол тағы бірнеше шығармалар шығарды, олардың ішіндегі ең әйгілісі «Заратуштра осылай сөйледі» философиялық романы болды. Бұл жұмыста философ өзінің негізгі идеяларын егжей-тегжейлі баяндады. Кітапта христиандық сынға алынып, антитеизм – кез-келген құдайға сенуден бас тарту уағыздалды. Айта кету керек, «Осылай Заратуштра сөйледі» еңбегінің 4 бөлігінің біріншісінде Саломе Луаның ойшылға тигізген әсері, олардың «идеалды достығымен» бірге байқалды. Бір қызығы, кітаптың төртінші бөлігі 1885 жылы небәрі 40 дана болып жарық көрді, олардың бір бөлігін Ницше достарына сыйға тартты. Фридрихтің соңғы жұмыстарының бірі - «Билікке ерік». Онда Ницшенің адамдардың негізгі қозғаушы күші - өмірдегі мүмкін болатын жоғары позицияға жетуге деген ұмтылысы ретінде қарастырғаны сипатталады. Ойшыл алғашқылардың бірі болып тақырыптың бірлігіне, еріктің себептілігіне, әлемнің біртұтас негізі ретіндегі ақиқатқа, сонымен қатар әрекеттерді рационалды негіздеу мүмкіндігіне күмән келтірді. Ол Сёрен Кьеркегормен салыстырғанда өзгеше пікірлер айтқан болатын. Ницше «Құдай өлді» [3, 593 б.] деп, философиялық ойды трансценденттіліктен антропологиялық бағытқа ойыстырды. Яғни, оның ойынша, осы күннен бастап, әлемде болып жатқан зұлымдықтың да, жақсылықтың да түбірі адамнан дегенді білдіреді. Енді адам өзінің әрекетін «жазылып қойған тағдыр» сияқты абстрактілі ұғыммен ақтай алмайды, адамзаттың болашағы тек адамның қолында. Экзистенциализмнің дамуына ерекше үлес қосқан осы Ницше болды деп санауымызға болады. Себебі, дін адамның әлсіздіктерін күшке айналдырып, нағыз күшін әлсіздікке айналдырғандығын алғаш айтқандардың бірі Ницше болатын. Оның ойынша, «тұлғаның нағыз күшті тұстары әлсіздікке айналып, күшті тұлғалар қоғамнан шектетілді, ондай тұлғалардан тобыр қорықты» [4, 11 б.]. Адам бойында мейірімділікті дамытып және оны қалыптастыруды гуманизм деп қарастыру шындықтан алыс жатқан ой, себебі бір тұлға екінші тұлғаның мейірімділігін пайдаланып, паразиттік күн кешпеуі қажет. Оның ойынша «барлық адам мемлекет (государство) тарапынан қолдау табу қажет.» [5, 145 б.]. Дегенмен, бұл барлық жағдайда мемлекетке қарап отыру керек деген сөз емес, себебі оның ойынша Жаратушы өлген күннен бастап әр адам өзінің өміріне өзі жауапты, тағдырды немесе басқа күштерді күнәлау әлсіздіктің белгісі. Сонымен қатар, Ницше «что падает, то надо ещё подтолкнуть!» [6, 251 б.]. деген болатынды. Жалпы Ницшенің философиясына қызығушылық танытпаған адамға оның ойлары гуманизмге жат болып көрінуі мүмкін, дегенмен соңғы айтылған ой өткенге үлкен мән беріп жабыспау керек екенімізді білдіреді. Әлем үздіксіз даму жолында, қозғалыста екендігі сөзсіз. Сондықтан әр ойдың немесе құндылықтың озығы және тозығы болатындығы заңдылық.

Экзистенциализм тарихының XX ғасырдағы келесі танымал өкілі – француз философы Жан поль Сартр. Ол француз философы, публицист, романист және драматург. II дүниежүзілік соғыстың кезінде неміс тұтқынында болған, одан оралған соң қарсылық көрсету қозғалысына қатысқан. Соғыстан кейін Альбер Камю, Морис Мерло-Понти және Симона де Бовуармен бірге саяси бағытталған Les Temps Modernes журналының негізін қалаған. Сартр отаршылдыққа ашық қарсылық көрсеткен. Ол Батыс және Шығыс лагерлерінің арасында бітімнің орнауын қолдады.

АҚШ-тың Вьетнамдағы соғысы кезінде ол Бертран Расселмен бірге әскери қылмыстар бойынша ресми емес Трибунал төрағасы болған. Сартр өмірінің соңғы күніне дейін ғаламдық әділеттілікті қорғаушы, сол үшін күресуші ретінде танымал. Сартрдың философиясы оның өмірімен және әдеби шығармашылығымен тығыз байланысты. Ол кем дегенде екі буынға үлгі болды. Сартрдың рухани ықпалы және әлемге танымалдығы оның шығармашылығының санқырлылығына байланысты. Әсіресе бұқаралық коммуникация құралдары қажеттілікке айналған уақытта Сартр да өзіндік бір құбылыс ретінде жарқ етті. Жеке өмірі, Симона де Бовуармен байланысы оның танымал болуына шығармашылығынан кем ықпал еткен жоқ. Оның философиялық шығармашылығы үш трактаттан тұрады: «Қиял қисыны», «Болмыс және ештеңе», «Диалектикалық ақылға сын». Сартр философиясының негізгі өзегі – тіршілік. Ол өзінің алдына тұлға не жасай алады деген сұрақ қояды.

Оның ең атақты эссе-шығармаларының бірі «Экзистенциализм – бұл гуманизм». Ол осы шығармада гуманизм идеясының не екендігін өз көзқарасында түсіндірді. Сонымен, Жан поль Сартрдың ойынша экзистенциализм дегеніміз не? Автордың айтуынша, экзистенциализм – адам өміріне үлкен салмақ беретін доктрина. [7, 288 б.]. Демек, экзистенциализм тікелей адам өміріне, оның еркіндігінің бар екендігіне, ал, ол еркіндіктің артында әрбір іске жауап беретін адам екендігіне мән береді, Сартр адамда еркіндік бар, бірақ осы еркіндік адамзаттың ғасырлар бойы өзінің тәуелсіздігінен қашып дінге берілуінің бірден бір себебі деп санады. Өйткені, еркіндіктің болуы – жауапкершіліктің болуы керектігін де білдіреді.

Осы күннен бастап жақсылық, адамгершілік, мораль ұғымдары дін монополиясынан құтылады. Ескі құндылықтар мен гипотезалардың орнына жаңасы келеді. [7, 294 б.]. Француз философы көріп тұрғанымыздай дін мәселесіне келгенде өте радикалды көзқараста болған, сонымен қатар, адам өмірін жоғары орынға қойып, оның болмысы мен еркіндік мәселесіне жаңа көзқарас еңгізді. Ғасырлар бойы өзінің еркіндігінен қашқан адамзаттың тағдыры өзгеретіндігін айтты. «Я осужден быть свободным» [8, 451 б.] – Жан Поль Сартр.

Келесі француз философы Альбер Камю де экзистенциализм бағытының даму жолында айрықша үлес қосты. Камю – экзистенциализмге жақын француз прозашы, философ, эссеист және публицист. Көзі тірісінде ол «Батыстың ар-ожданы» деген жалпы атауға ие болды. Әдебиет саласындағы Нобель сыйлығының лауреаты (1957). Альбер Камю 1913 жылы 7 қарашада сол кезде Францияның отары болған Алжирде дүниеге келген. Ол шарап жасаушы Люсиен Камю мен оның әйелі Коутрин Санте отбасында дүниеге келген, ол сауатсыз әйел болған. Оның үлкен ағасы Люсиен болған. 1936 жылы Альбер Камю философия магистрі дәрежесін алды. Ол, әсіресе, эллинизм мен христиандық идеяларын салыстыра отырып бейнелейтін өмірдің мәні мәселесіне қызығушылық танытты. Сонымен қатар, Камю экзистенциализм мәселелері – 20 ғасыр философиясының тенденциясы туралы әңгімелеп, оның назарын адам болмысының бірегейлігіне аударды. Альбер Камюдің алғашқы жарияланған кейбір еңбектері «Ішкі көрініс және бет» және «Үйлену тойы» болды. Соңғы жұмыста адамның тіршілік ету мәніне және оның қуанышына назар аударылды. Болашақта ол бірнеше трактаттарда ұсынатын абсурдизм идеясын дамытады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде (1939-1945) Альбер Камю жазумен айналысуды жалғастырды, сонымен қатар антифашистік қозғалыстарға қатысқан. Осы уақытта ол «Оба» романының, «Бейтаныс» әңгімесінің және «Сизиф туралы миф» философиялық очеркінің авторы болды.

Ол өзінің «Сизиф туралы миф» еңбегінде философиядағы өте маңызды – суицид (философиялық мағынада) мәселесін көтерді. «Біз қандай себепті өмір сүреміз деген сұраққа жауап беру философияның маңызды мәселелерінің бірін шешумен тең» [9, 24 б.]. Адам бұл сұраққа қалай келеді және Камю экзистенциализмінде неге бұл сұраққа баса мән беріледі? Камюдың ойынша экзистенция – бұл абсурд және адамның өмірінің мәні осы абсурдқа қарсы шығу немесе жеңу.

Автордың ойынша абсурд мәселесін шешудің бірнеше жолы бар. Олар: суицид, капитуляция және бунт. Камю бунт жолына аса мән береді. Себебі, дәл осы қадамда тұлға өзінің өмірінің мәнін жасайды, өмірінің мағынасын түсінеді, тұлға ретінде қалыптасады. Яғни, адамның тұлға ретінде қалыптасуы, адамның өзінің қалағанындай өмір сүруі нағыз гуманизм, нағыз экзистенциализм болып саналады. Камюдың ойынша, осындай еркіндікті теология да, діни философия да бермейді.

Экзистенциализм идеясы пайда бола салысымен атеизм деген жала жабылып қоғам тарапынан бірден критикаға ұшыраған болатын. Бірақ, экзистенциализм адамды өзінің ойына, санасына, ашкөздігіне, амбицияларына бетпе бет қойған алғашқы идеялардың бірі болды.

Экзистенциализм – бұл гуманизм. Ол адам болмысы мәселесіне ден беріп, ойды өзіне бағыттайды. Қазіргі постмодерн дәуірінен метамодерн дәуіріне өтіп келе жатқан заманда индивидуумдар мен қоғам алдын ала берілген немесе қалыптасқан константалардың болмауымен қақтығысады. Бұл болашақта белгісіздік жағдайының келуін, Камюдың айтқан абсурдтық жағдайдың қалыптасуына әкеледі. Адамзат тәуелсіздіктің жаңа деңгейіне жетеді. Сол кезде «мен кіммін, не үшін өмір сүремін, өмірдің мәні не» деген сұрақтарға адамзат жауапты өзінің бойынан іздеуге тура келеді. Бұл экзистенциализм идеясының жаңа бір дүмпуі болмақ.

Әдебиеттер тізімі

Дерек Д. Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Деридаға дейін. – М.: 2014. – 214 б.
Кьеркегор С. Болезнь к смерти. – М.: Академический проект, 2014. – 160 с.
Ницше Ф. Сочинения в двух томах. Том 1. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.
Ницше Ф. Антихрист. Ессе Homo. – М.: Эксмо, 2019. – 320 с.
Поппер К. Открытое общество и его враги. Том 2. – М.: Феникс, 1992. – 522 с.
Ницше Ф. Так говорил Заратустра. – М: Издательство АСТ, 2015. – 416 с.
Кауфман У. Экзистенциализм. От Достоевского до Сартра. – М.: "Меридиан Букс", 1956. – 388 с.
Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. – М.: Республика, 2000. – 639 с.
Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. – М.: Политиздат, 1990. – 419 с.

ҰЙҒЫР ҚАҒАНАТЫ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Медебаева Анелия Арманқызы
А.Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университеті, магистранты,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Аннотация

Мақалада Ұйғыр қағанаты (745–840) тарихының мәселелері қарастырылды. Автор өз алдына Ұйғыр империясының тарихи дамуының ерекшеліктерін және оның Орталық Азия көшпелілерінің алдыңғы саяси формацияларынан айырмашылығын анықтау міндетін қояды. Урбанизация, жазу мен білім берудің таралуы, мемлекеттілік элементтерінің қалыптасуы, ұйғырлық элитаның манихейлікті қабылдауы, қолөнердің, ауыл шаруашылығының, сауданың дамуы және Ұйғыр қағанатын құрамына енгізу процестерін зерттеу негізінде авторлық гипотеза бойынша бұл айырмашылықтар Ұйғыр қағанатындағы өркениеттің негізгі белгілерін қалыптастыруда көрінді.

Түйінді сөздер: Ұйғыр қағанаты, урбанизация, жазу, манихейлік, алғашқы мемлекет, көшпелі империя, өркениет.

Ұйғыр қағанатының ерекшелігі және оның біздің дәуіріміздегі I мыңжылдықтағы алдыңғы көшпелі империялардан айырмашылығы қала құрылысына байланыстылығын Л.Р. Қызласов [1; 2, б. 145; 3, б. 52–54, т.б.], С.В.Данилов [4, б. 56], Н.Широиши [5, б. 247–248], Н.Н.Крадин [6, б. 333–334] және басқалары атап өтті. В.В.Бартольд [7, б. 244-245; 8, б. 202], Л.Н.Гумилев [9, б. 378], К.Макеррас [10, б. 327–329], А.К.Камалов [11, б. 116-117, 143-144] және басқалары манихейліктің басым дін ретінде қабылдануымен шартталған Ұйғыр қағанатының тағы бір ерекшелігін көрсетті. Доктор Т.Барфилд Ұйғыр қағанатын «дала өркениеті» деп санады. Оның маңызды белгілерінің қатарында зерттеуші «тұрақты астананы» - империяны басқару орталығы, «жазбалар, даладағы ауыл шаруашылығының дамуы, ұйғырлардың иран тілдес әлеммен дін және жүйе саласындағы тығыз байланысы үкімет туралы» жазды. Ұйғыр қалаларында ол «жоғарыдан бұйрықпен» пайда болған «салықтар мен алымдарды жинау орталықтарын» көрді. Ғалымдардың пікірінше, қалалардың басты міндеті Қытайдан келетін байлықты сақтау және жібектің пайдалы делдалдық саудасына жағдай жасау болды. Т.Барфилд далада өскен қалаларды Қытай экономикасын қанаудың нәтижелерінің бірі деп санады [12, с. 129-131]. Ю.И.Дробышев Ұйғыр қағанаты идеясын типтік емес көшпелі империя ретінде негіздейді. Ол ұйғырлардың Қытайға қатысты салыстырмалы бейбіт саясатынан, қала құрылысы мен дамыған ауыл шаруашылығынан,

манихейлікті мемлекеттік дін ретінде қабылдаудан шығады [13, б. 25]. Ұйғыр қағанатындағы басқа халықтардың билігін ұйымдастырудың және бағыну формаларының түркі империяларымен салыстырғанда күрделірек табиғатын Н.Широйши [5, с. 243–244], С.А.Васютин [14, б. 21, 29] ұсынды.

Ұйғыр империясының бірегейлігі туралы зерттеушілердің пікіріне байланысты, Ұйғыр қағанатының көшпенділердің алдыңғы империялық саясатына қарағанда сапалық айырмашылықтары болды ма, жоқ па деген сұрақ туындауы мүмкін және бұл айырмашылықтар қандай жағдайда көрініс табуы мүмкін? Бұл мақалада біз Ұйғырдың мәдени дамудың жоғары деңгейіне жеткенін және «өркениет» ұғымының көптеген критерийлеріне сай болғандығын көрсетуге тырысамыз. Және біз даулы термин «көшпенділер өркениеті» туралы емес. Мақала авторы ұйғыр қағанатын олармен ортақ критерийлер негізінде салыстыруға мүмкіндік беретін аграрлық қоғамдардың тарихи дамуын талдау негізінде жасалған тұжырымдамалық аппараттан алады.

Өркениет белгілері туралы пікірталас XIX ғасырда өрбіді. Л.Г.Морган анықтаған өркениет критерийлері кеңінен танымал. Ол ежелгі өркениеттің қалыптасуын алфавит өнертабысымен және жазуды қолданумен, сондай-ақ әкімшілік бөлінудің аумақтық принциптерімен, меншікпен, «меншік кластарымен» мемлекеттің пайда болуымен байланыстырды [15, б. 10, 21-22, 29, 155-159, 191-196]. Ф.Энгельс «Отбасының, жеке меншіктің және мемлекеттің шығу тегі» еңбегінде хат жазу өнертабысымен бірге еңбек бөлінісін өркениетке көшудің белгілері, бұл айырбастау қажеттілігін, көпестердің пайда болуын, металл ақша, пайыздар мен өсімқорлық, жеке меншік және ипотека, құлдар еңбегі және таптарға бөлу, моногамдық отбасы ретінде атады. «Өркениетті қоғамның байланыстырушы күші» деп ол «басқарушы таптың» «қанаушы тапты басу үшін» машинасы болып табылатын мемлекетті қарастырды. Мұндай мемлекет аумақтық бөлінуімен, шенеуніктердің, түрмелер мен мәжбүрлі мекемелердің болуымен, мемлекеттік органдарды ұстауға салынатын салықтарымен ерекшеленеді [16, б. 229, 262, 274, 305-309, 357-369].

XX ғасырда әр түрлі өркениеттердің мәдени сипаттамаларының идеяларын О.Шпенглер мен А.Тойнби дамытты. Алайда біздің назарымыз өркениетті белгілі бір даму деңгейі ретінде түсінуге бағытталған. Ұзақ уақыт бойы ең танымал болып Г. Чильд ұсынған өркениеттің 10 критерийі танылды: 1) қалалар; 2) тамақ өндірісінен тыс жұмыс жасайтын таптардың пайда болуы (саудагерлер, діни қызметкерлер, шенеуніктер және т.б.); 3) элита алып қойған артық өнім; 4) монументалды діни және сарай ғимараттарының болуы; 5) басқарушы топтардың оқшауланууы, әлеуметтік стратификация; 6) жазудың пайда болуы және математиканың рудименттері; 7) талғампаз көркемдік стильді дамыту; 8) қалааралық сауданың пайда болуы; 9) мемлекеттің құрылуы; 10) салық жинау [17, б. 3-17]. Бұл тым кең индикаторларды К.Ренфрю нақтылап, белгілер тізімін екі есеге қысқартты: 1) әлеуметтік стратификация; 2) қолөнердің жоғары деңгейде дамығандығы; 3) қала; 4) жазу; 5) монументалды діни құрылыс [18, б. 5-7].

Кейінірек В.М.Массон, Г.Джонсон, Г.Райт, Ф.Броудель, И.Валлерштейн, Л.С.Васильев, Ю.В.Павленко, Дж.Хорд, С.Ито, Т Холл, Р.Шаделл, Д.Уилкинсон, Э.С. Кулпин, Р.Вескотт және басқалар. Өркениет белгілері туралы мәселені зерттеу жазу, мемлекет, урбанизация және монументалды сәулет сияқты дамудың жоғары деңгейінің даусыз болып көрінетін индикаторлары өздігінен тек өркениеттік кезеңнің эксклюзивті белгілері емес екенін көрсетті, өйткені олар пайда болуы мүмкін онша күрделі емес қоғамдар. Тек басқа ерекшеліктермен үйлескенде ғана олар қоғамның өркениет табалдырығын аттауы үшін критерий болды. Н.Н.Крадин ұсынған өркениеттің археологиялық критерийлерінің тар тізімі тек төрт индикатормен шектелгені кездейсоқ емес: 1) үш деңгейден кем емес сыныптық құрылым; 2) тұрақты қоныстану, 3) ауыл шаруашылығы экономиканың негізі; 4) металдарды өңдеу және пайдалану [19, б. 194-196]. Біздің ойымызша, мұндай тәсіл толығымен идеалды емес, өйткені төрт белгінің үшеуі (металл өңдеу, отырықшы шаруа, ауылшаруашылығы) күрделілігі өте әртүрлі деңгейдегі әлеуметтік бірлестіктерге тән. К.Ренфрю анықтаған белгілерді неғұрлым қолайлы деп санауға болады, оған мемлекет, металды өңдеу, салық жинау және т.б.қосымша критерийлер ретінде қосуға болады. Сондай-ақ, меншік-класс жүйесін өркениеттің маңызды белгілеріне жатқызу керек. Сонымен, Ұйғыр қағанатының өркениеттік мәртебесі туралы мәселені зерттеу жан-жақты қарауды және түрлі өлшемдерді ескеруді қажет етеді.

VIII ғасырдың басында біз ең болмағанда бір ұйғыр қаласын білетінімізге қарамастан [20, б. 17], Ұйғыр қағанаты жарияланғаннан кейін далада нақты қала құрылысы өрбіді. Бастапқыда империяның әкімшілік орталықтары қағанның штабы болды. Сонымен, Элтимиш Білге қағанның бұйрығымен Тувадағы чиктердің жерлерінде бекініс қабырғалары бар «ақшыл лагерь мен сарай»

тұрғызылды [20, с. 40]. Осындай мөлшерлемелер «Ябаш (Айбаш) және Тукуш өзендерінің тоғысқан жерінде» Өтүкен тобында ұйымдастырылды [20, с. 40], «Өтүкеннің батыс шетінде, Тездің жоғарғы ағысында (өзенінде)» [21, б. 92], Касар Коругта және шығыста Элсерде [22, с. 89]. Терхин жазбасында айдаһар жылы (752) штабтың «Өтүкеннің ортасында, Сюнгуз Башканның қасиетті шыңының батысында» салынғандығы туралы айтылады [21, с. 92]. С.Г.Кляшторный Орда-Балық туралы - қағанаттың болашақ астанасы туралы айтады [21, с. 94]. Могоннан Шине-Усуға дейінгі ескерткіште «Орхон мен Балықлықтың байланысында» қағанның бас штабының салынуы туралы да тікелей айтылған. Мұнда «мемлекеттік сарай мен мемлекеттік үй» тұрғызылды [20, б. 42].

Өкінішке орай, көптеген ордалардың одан әрі тағдыры туралы жазбаша ақпарат көздерінде хабарланбайды. Бірақ Орда-Балықтың үлгісіне сүйене отырып, уақыт өте келе кейбір ставкалар қалалық орталықтарға айналды деп болжауға болады. Бұл гипотеза, ең алдымен, ұйғыр заманындағы көптеген қоныстардың қалдықтарының осы күнге дейін сақталуымен расталады. Сонымен қатар, Могон Шин-Усу жазбасында қаланың тікелей құрылысы туралы айтылады. Элтемиш Білге-қағанның атынан: «Мен Селенганың (жағасында) Соғдам мен Табғашқа Бай-балықты салуға (бұйрық) бердім» [20, б.). 43]. Отырықшы халық далаға қалай жетті? Біріншіден, соғды, қытай және араб-мұсылман саудагерлері ұйғыр элитасына беделді тауарларды сату үшін қағанатқа қарай жүгірді. Бірақ соғдылықтар мен қытайлықтардың негізгі бөлігі, мүмкін, Қытайдағы Ан-Лушань көтерілісі кезінде және ол басылғаннан кейін далада қалды. Ұйғырлардың саяси элитасы манихейлікті қабылдағаннан кейін соғдылықтардың манихейлік қауымдастықтары қағанатқа ауыса бастады [9, с. 378-383; 22, б. 83; 11, 116-117]. Нәтижесінде Ұйғыр қағанатында отырықшы тұрғындардың саны өте елеулі болды, бұған Моңғолия мен Тувада қалалардың салынуы ғана емес, сонымен қатар олардың жанында қолөнершілер мен фермерлердің қоныстарының болуы дәлел болды. Қалалар тұрғындарының арасында ұйғырлар мен басқа түркітілдес халықтар аз болған. Жетісудан Орда-Балыққа сапар шеккен араб саяхатшысы Тамим ибн Бахр соңғы 20 (немесе 25) күн ішінде «құнарлы жерлердің» арасында базарлармен және «көптеген сан жағынан қоныстанған ауылдарда түріктер «толықтай немесе көбіне» мекендеді, олардың арасында «отқа табынушылар мен зиндиктер - манихейліктер болды» [23, с. 45, 46, 130, шамамен 58].

Қалалар арасында ұйғыр қағанатының нағыз дала мегаполисіне айналған астанасы ерекше көзге түсті. Тамим ибн Бахраның сипаттамасына сәйкес, Орду-балық «үлкен және бай қала, оның айналасында ауылдар шексіз қатарда орналасқан. Қалада он екі темір қақпа болды, адамдар көп, қарбалас, базарлар, тауарлар. Халықтың негізгі бөлігін манихейліктер-зиндикалар құрайды»[23, с. 45, 46]. Тамим ибн Бахромның көргендері Орда-Балық және оның төңірегіндегі елді мекеннің сипаттамаларымен және жоспарларымен расталады. Сақталған цитаделі мен қарауыл мұнарасы бар бекіністен қатар көптеген мұнаралар, ауылдардағы елді мекендер, сауда және қолөнер маңындағы қалалар, егістіктер, суару каналдары бар. Барлық кешеннің жалпы ауданы 25 км2 құрайды [4, б. 57-58; 24, б. 180-182; 25, б. 65; 26, б. 93-95; 27, б. 49-50; 28, б. 14-15, 123; 29, б. 84-85].

Моңғолиядағы басқа ұйғыр қалаларына Бей-балық, Чилим балғасы, Цаган Сумын балғасы, Тойтен-Толгой, Тайжин-Чуло және т.б. жатады [4, б. 58-59; 6, б. 333; 24, б. 183-184; 25, б. 65; 26, б. 95; 29, б. 85–86 және т.б.]. Моңғол империясының астанасы Орда-Балықтан 27 км қашықтықта орналасқан Қарақорым (Хар-Хорин) аймағында қоныс және қолөнер мен ауылшаруашылық қоныстары табылды [1, с. 73; 4, б. 59; 26, б. 98-99; 28, б. 271, 273; 30, б. 322]. Турфанның дамыған қалалары да ұйғырларға бағынды [9, с. 370, 375, 410, 411-413; 11, б. 138-147].

Тувада тұтас қорғаныс шебі бекіністерден, ағаш және тас қабырғалардан пайда болды [1, с. 66-72; 2, б. 145-158; 3, б. 53-54; 31, б. 105-110]. Мүмкін, ұйғырлар Туваның стратегиялық маңыздылығын және қырғыздардың қауіп-қатерін тез түсінді. Тувадағы ұйғырлардың күшейтілген желісі басқару жүйесі мен әкімшілік орталықтарының желісіне ие болды. Хемчик бассейніндегі бекіністер гарнизондарының қызметі болды. Хемчиктің Чадань саласының жайылмасында орналасқан I Бажын-Алақтан үйлестірілген. Тағы бір әкімшілік орталығы (III Шагонар елді мекені) Енисейдің жоғарғы ағысында орналасқан. Бұл елді мекен солтүстіктен, батыстан және оңтүстіктен төрт қамалмен (I, II, IV, V Шагонар қоныстары) жабылды. III Шагонар поселкесінің әкімшілік бағыныштылығында II Бажын-Алақ және Барық елді мекендері де болды [32, с. 101, 142]. Тутук пен оның әкімшілігінің штабы бүкіл бекініс сызығының бекіністері мен басқа қорғаныс объектілерін басқаратын III Шагонар елді мекенінде орналасуы мүмкін. Тувадағы ұйғыр

қалалары мен бекіністерін империяның орталығымен Монғолиямен қазіргі шекарада орналасқан Пор-Бажын байланыстырды [31].

Осылайша, қағанатта кең қалалық инфрақұрылым болды: астана Хара-балғас - «аймақтық» әкімшілік орталықтар - провинциялық қалалар мен сыртқы жаулардан қорғану үшін әскери бекіністер салынған. Ұйғыр қағанатындағы қалалардың көпфункционалдылығы сонымен бірге әкімшілік басқару, қолөнер және ауылшаруашылық қызметі, сауда, діни культтар мен рәсімдерді, әскери бекіністерді жүзеге асырады. Сонымен, урбанизация дәрежесі бойынша Қағанат өркениеттік кезеңге жеткен көптеген қоғамдардан кем болған жоқ.

Ұйғыр империясындағы өндірістік тәжірибенің күрделенуі туралы айта отырып, соғдылықтардың, билердің және басқа қоныс аударушылардың қағанаттың сауда-экономикалық өміріне белсенді қатысуын атап өту керек. Ауылшаруашылық және қолөнер елді мекендерінің желісі болды, әсіресе ірі қалалық орталықтардың жанында. Далада көшпелілерге тән қару-жарақ пен ат әбзелдері ғана емес, сонымен қатар ауылшаруашылық құралдары, ыдыс-аяқ, түрлі қолөнер бұйымдары шығарылды [4, с. 151; 24, б. 191; 26, б. 94–95; 28, б. 271, 273 және т.б.]. Көшпелілердің ауылшаруашылық қоғамдарының өнімдеріне деген сұранысы жоғары болғаны белгілі. Ауыл шаруашылығы, қолөнер және сауда ұйғыр элитасының Қытайдан белгілі бір тәуелсіздігін қамтамасыз етті. Сондықтан ұйғырлар Қытайдан тек қана жібектен немесе монеталардан сыйлықтар алды. Мұндай сыйлықтардың мөлшері 20-50 мыңнан 100 мыңға дейін жібек матаға жетті, ал 9 ғасырда. - 500 мың данаға дейін жібек [11, б. 110; 12, б. 125, 126, 127; 23, б. 46; 33, б. 313, 322, 323, 333 және т.б.].

Ұйғыр-қытай саудасының дамуы да байқалды. Ан-Лушань көтерілісі басылғаннан кейін, ұйғырдан Тан империясына транзиттік және ұйғырлық тауарларды жеткізудің азды-көпті тұрақты құрылымы қалыптасты. Ұйғырлар, әдетте, Таң империсыеа жылқы жеткізіп отырған. 760 - 770 жылдарда олар бірнеше мыңнан бірнеше мыңға дейін жануарларды жібекке айырбастап сатты. Рас, көбінесе теңсіз сауда туралы болды, өйткені жылқылар жиі «әлсіз» болды, ал ұйғырлар әр адамға 40 дана жібек алды. Соғдылар «ұйғыр» атауының артында жасырынып, негізінен транзиттік тауарларға маманданған. Чанганда (Тан астанасы) «тауарларын көбейтетін», соғдылықтардың тұтас колониясы қоныстанды (шамамен 2000 адам), қалаға азық-түлік жеткізілімін бақылауға алды, «әншілер мен сауда орындарын ашты» [11, б. 145]. Уақыт өте келе Қытайдағы ұйғыр өкілдерінің саны 200 адаммен шектелді [11, с. 159-160].

Ұйғыр қағанатындағы коммерциялық белсенділіктің өрлеуі империя ішіндегі қолайлы жағдайларсыз мүмкін болмады. Соғдылар, әсіресе VIII ғасырдың аяғында қағанатта манихейліктің түпкілікті мақұлдауынан кейін сауданы дамытуға мол мүмкіндіктер алды. Моңғолиядағы соғды отаршылары Қытайдан, Шығыс Түркістаннан, Жетісудан, Үндістаннан және Араб халифатынан келген саудагерлермен тұрақты байланыста болды. Оның солтүстік және шығыс шетіндегі тауарлар (мех, металл, мал және т.б.) қағанатқа ағылды. Сонымен, Ұйғыр қағанаты Қытайдың Таяу Шығыстағы ендік саудасында ғана емес, Таң империясының солтүстік перифериясымен сауда байланыстарында да делдал ретінде әрекет етті. Сауда инфрақұрылымына көп көңіл бөлінді. Базарлар бүкіл ұйғыр жолымен жұмыс істеді. Қағанат астанасы әсіресе өзінің базарларымен әйгілі болды. Сонымен қатар, Турфаннан Орда-Балыққа дейінгі сауда жолының дала бөлігінде, Тамир ибн Бахрдың куәлігі бойынша, көпестердің тауарлармен қозғалысын қамтамасыз ететін базарлармен арнайы аралық станциялар мен елді мекендер жүйесі болған [23, б. 46].

Жалпы, Ұйғыр қағанатының экономикалық жүйесі бірқатар өркениет критерийлеріне сәйкес келді.

Ұйғырларда діни-мәдени салада айтарлықтай өзгерістер болдып. Ең алдымен манихейлікті ұйғыр элитасының қабылдағанын атап өту керек. Уақыт өте келе манихейлік қағанатта берік орнықты. Тамим ибн Бахрдың айтуы бойынша қалалар мен елді мекендердің тұрғындары арасында манихейліктер көп болған [23, б. 45, 46]. Көптеген зерттеушілер жазуды өркениеттің маңызды критерийі деп атады. Ұйғыр қағанатында, белгілі болғандай, түркі руна жазуларымен қатар, соғды және ұйғыр жазуында одан алынған мәтіндер жасалған. Жанама түрде Ұйғыр қағанатының жазбаша ескерткіштері қағанатта әр түрлі этностарға жататын сауатты адамдар көп болғандығын көрсете алады. И.Л.Кизласов сауаттылық пен білім беру тек діни қызметкерлерге (манихейлік, буддистік) және ұйғыр саяси элитасына ғана емес, сонымен қатар қарапайым қағанат тұрғындарына да тән болды деп санайды [36, с. 107-108, 114-115].

Өркениеттің қосымша критерийлерінің бірі - мемлекеттің қалыптасуы. Өкінішке орай, дереккөздер бізге Ұйғыр қағанатындағы әкімшілік институттардың дамуын толықтай қайта құруға мүмкіндік бермейді. Бірақ сонымен бірге алғашқы мемлекет формаларының бірі Ұйғыр

империясында пайда болды деуге негіз бар. Бастапқыда Ұйғыр қағанатындағы басқару жүйесі ірі көшпелі формациялар үшін дәстүрлі болды. Қаған бастаған орталық аппаратқа сол (шығыс) және оң (батыс) бөліктер, ішкі және сыртқы «ұлы бұзұқтар» кірді [11, б. 126-127, 129-135; 21, б. 93; 33, б. 320]. Империяның мүдделерін тайпалардың үстінен он бір түтік әкімдері ұсынды [11, с. 127-129; 33, б. 308]. Алайда болашақта Ұйғыр қағанатында қалалардың өсуіне және отырықшы қауымдастықтардың санына байланысты басқару жүйесі күрделене түседі. Ұйғыр элитасы тек Қытайдағы жылқыларды жібекке айырбастаудан және соғдылықтардың кейіннен артық жібекті сатудан ғана кіріс ала бастады. Қазынаны толтыру көзі отырықшы халықтың қызметі - сауда, қолөнер, ауылшаруашылық өндірісі болды. Олардың дамуын ынталандыру арқылы ұйғырлар салықтар мен баждар жинады. Империядағы көптеген нарықтар әсіресе тиімді болды. Мүмкін соғдылықтар анағұрлым ұтымды бюджеттік саясаттың жүргізушісі болған болуы мүмкін, олардың кейбіреулері, министр Ань Юньхенің мысалына сәйкес, қағанатта айтарлықтай маңызды қызметтерді атқара алды. Барлық ықтималдылықта қала әкімшілігі дамыды: шенеуніктердің иерархиясы пайда болды (қала басшысы, салық жинаушылар, судьялар).

Тәуелді тайпаларды басқару табиғаты да біртіндеп өзгеруде. Могон Шин-Усу жазбасында Еліш Білге қаған чиктерге бақылау орнатқаннан кейін, оларға «түтік, Йышбар және Тарханды» бергені көрсетілген [20, с. 41]. Көріп отырғанымыздай, қағанат өмір сүрген алғашқы жылдары оның провинцияларында әкімшілердің белгілі бір иерархиясы құрылды. Оның құрамына губернатордан басқа Ешбар мен Тархан да кірді. Түрік қағанаттарының тарихы туралы дереккөздерге сәйкес, Ешбар мен Тархан атақтары көшпелі империялардың жоғарғы мәртебелі адамдарына тиесілі болған [қараңыз. 11, б. 133; 20, б. 28, 29; 21, б. 92]. «Ескі түрік сөздігінде» «Йышбара» термині «лауазым немесе лауазым» ретінде түсіндіріледі [37, б. 220], ал «тархан» - «билеушінің қызметі мен атағы» ретінде [37, б. 538, 539]). Сірә, орталық үкіметтің құрылымы мен атауы әр провинцияда қайталанып отырды. Егер біз бұл гипотезаны қабылдайтын болсақ, онда чиктердің үстіне қойылған ышбарлар мен тархандар төменгі деңгейдегі шенеуніктер болған. Иышбарлар мен тархандар әскери шенеуніктердің, бекіністердің басшыларының және алым-салық жинаушылардың функцияларын орындай алатын шығар.

Си мен Қиданның ұйғыр әкімшілігіне қатысты толық ақпарат бар. Сонымен қатар, бұл деректер қағанаттың құлау уақытына сілтеме жасайды, демек, олар жергілікті әкімшіліктің даму шыңында оның функцияларын ұсынуға мүмкіндік береді. Цзю Таньшу «Си мен Кидан халқының жыл сайынғы алымның ағынын бақылайтын ұйғыр бақылаушылары мен сақтаушылары болған» және сонымен қатар қытайлықтардың соңынан ерген деп айтады. Ұйғыр қағанаты құлаған кезде командирдің көмекшісі Ши Гунн-Сю Си мен Қиданмен келісімнің нәтижесінде «800-ден астам адамды» ұстап алып, өлім жазасына кесті [35, с. 35, 113-114, түсініктемелер. 164, 165, 166] деп көрсетілген. Бұл эпизодты провинциялық әкімшіліктің сандық өсуінің және оның функцияларын дамытудың тікелей көрсеткіші ретінде қарастыруға болады. Си мен Қидан жерінде ғана кем дегенде 800 ұйғыр шенеунігі мен әскери адам болған. Олар жыл сайынғы сый-сияпат коллекциясын ұйымдастырған көрінеді. Қорқытып алушылықтың заңдылығы алым-салықтың салыққа айналғанын көрсетеді. Сондай-ақ Ұйғыр қағанатында сауда жолдарының жұмысын қамтамасыз ететін әкімшілік құрылды (Тамим ибн Бахрдағы бекеттердің «қызметшілері» [23, 46 б.]).

Әлеуметтік тұрғыдан қағанаттың дамуы да өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Қағанатта Орталық Азиядағы көшпелілердің ірі бірлестіктеріне тән емес әлеуметтік топтар қалыптасты. Атап айтқанда, жетекші позицияны қағанның әскери-ақсүйектік шеңбері және жоғарғы империялық шенеуніктер иеленді. Көшпелі империялардың типтік ақсүйектерінен айырмашылығы, Ұйғыр қағанатында императорлық дворяндар Қытайдан «сыйлықтар» алу арқылы емес, тұрақты бюджеттік кірістер мен жібек сатумен өмір сүрді. Тағы бір топты манихейлік дінбасылар ұсынды. Дереккөздердің аздығына байланысты діни қызметкерлердің нақты жағдайын сипаттау мүмкін емес. Бегю-қаған Қытайдан миссионерлермен оралды деген хабарға қарағанда, манихейлік кейбір діни қызметкерлер тез арада Орду-Балықтағы қағанның сотында жоғары лауазымға ие болды. Тағы бір артықшылықты қабатты соғды көпестері құрады. Соғдылар, қытай дереккөздерінде айтылғандай, «тауарларын көбейтті», транзиттік саудадан, ұйғырдағы, Қытайдағы, Шығыс Түркістандағы және басқа елдер мен аймақтардағы сауданың жекелеген салаларын бақылаумен ақша тапты». Белгілі бір әлеуметтік өзгерістерге және бірнеше артықшылықты топтардың пайда болуына қарамастан, Ұйғыр қағанатындағы меншік-таптық құрылым қалыптаса алмады. Біріншіден, бұл тарихи процестер тұрғысынан Ұйғыр мемлекетінің

өмір сүруінің қысқа мерзімімен түсіндіріледі. Көшпелі қоғамдардағы саяси интеграция әлеуметтік дифференциация процестерінен озып тұрғаны анық.

Ұйғыр қағанаты Моңғолияда дала өркениетінің қалыптасуын аяқтайды. Темірді, жазуды және күрделі этносоциалдық құрылымды өндеумен қатар көптеген әкімшілері бар қалалар желісі пайда болады; Орхон және Тола алқаптарында ауылшаруашылығы суаруды қолдану арқылы дамып келеді. Ұйғыр қағанатында алғашқы мемлекеттіліктің пайда болуы туралы айтуға толық негіз бар. Бұл өзгерістердің шарықтау шегі көшпелі империяның элитасының манихейлікті қабылдауы болды. Алайда Ұйғыр қағанатының құлауымен байланысты оқиғалар даладағы өркениеттік құрылымдардың тұрақсыз және дискретті болғандығын көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

Кызласов Л. Р. Средневековые города Тувы // Советская археология. 1959. № 3. С. 66–80.

Кызласов Л. Р. Древняя Тува (от палеолита до IX в.). М.: Изд-во МГУ, 1979. 211 с.

Кызласов Л. Р. Культура древних уйгур (VIII–IX вв.) // Степи Евразии в эпоху Средневековья. М.: Наука, 1981. С. 52–54.

Данилов С. В. Города в кочевых обществах Центральной Азии. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004. 202 с.

Широиси Н. Этапы кочевых государств монгольских степей // Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2008. Кн. 3. С. 239–251.

Крадин Н. Н. Урбанизационные процессы в кочевых империях монгольских степей // Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2008. Кн. 3. С. 330–346.

Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. М.: Изд-во вост. литературы, 1963. Т. II. Ч. 1. С. 167–433.

Бартольд В. В. История турецко-монгольских народов. М.: Изд-во «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1968. Т. V. С. 193–231.

Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М.: Товарищество «Клышников – Комаров и Кº», 1993. 526 с.

Mackerras C. The Uighurs // The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. P. 317–342.

Камалов А. К. Древние уйгуры VIII–IX вв. Алматы: Наш мир, 2001. 216 с.

Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. – 1757 г. н. э.) / пер. Д. В. Рухлядева, Б. В. Кузнецова. СПб.: Ин-т восточных рукописей, 2009. 248 с. URL: http://barfi eld.narod.ru

Дробышев Ю. И. Уйгурский каганат – нетипичная кочевая империя // Восток (Oriens). 2009. № 3. С. 17–26.

Васютин С. А. Основные модели организации власти у кочевников Центральной Азии периода раннего Средневековья (в свете теории многолинейности) // Восток (Oriens). 2010. № 4. С. 20–33.

Морган Л. Г. Древнее общество, или Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Л.: Изд-во института народов Севера ЦИК СССР, 1935. 372 с.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3 т. М.: Изд-во полит. литературы, 1986. Т. 3. С. 211–370.

Childe V. G. The Urban revolution // Town Planning Rewiew. № 21. 1950. С. 3–17.

Renfrew C. The Emergence of Civilization: the Cyclades and Aegean in the third millennium BC (Study in Prehistory). London: Methuen Publishing Ltd., 1972. 624 p.

Крадин Н. Н. Археологические признаки цивилизации // Раннее государство, его альтернативы и аналоги: сб. статей. Волгоград: Учитель, 2006. С. 184–208.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л.: АН СССР, 1959. 447 с.

Кляшторный С. Г. Терхинская надпись (предварительная публикация) // Советская тюркология. 1980. № 3. С. 82–95.

Кляшторный С. Г. Тэсинская стела (предварительная публикация) // Советская тюркология. 1983. № 6. С. 76–90.

Асадов Ф. М. Арабские источники о тюрках в раннее Средневековье. Баку: Элм, 1993. 204 с.

Цэвээндорж Д., Баяр Д., Цэрэндагва Я., Очирхуяг Ц. Археология Монголии. Улаанбаатар: Institut archaeologic ASM, 2008. 239 с. Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2011. 11 (113)

Кляшторный С. Г. Древние города Монголии // Древние города: мат-лы Всесоюз. конф. «Культура Средней Азии и Казахстана в эпоху раннего Средневековья». Л.: Наука, 1977. С. 64–65.

Киселев С. В. Древние города Монголии // Советская археология. 1957. № 2. С. 91–101.
Пэрлээ Х. Монгол ард улсын эрт, дундад уеийн хот суурины товчон. Улаанбаатар: Улсын Хэвлэлийн хэрэг хрхлэх хороо, 1961. 127 с.
Киселев С. В., Евтюхова Л. А., Кызласов Л. Р., Мерперт Н. Я., Левашова В. П. Древнемонгольские города. М.: Наука, 1965. 372 с.
Худяков Ю. С. Памятники уйгурской культуры в Монголии // Центральная Азия и соседние территории в средние века. Новосибирск: Наука, 1990. С. 84–89.
Ahrens B., Bemmann J., Klinger R., Lehman F., Munkhbayar L., Oczipka M., Piezonka M., Schütt B. Geoarchäeology in the Steppe – a new multidisciplinarny Project Investigating the Interaction of Man and Environment in the Orkhon Valley // Археологийн судлал. Улаанбаатар: Institut archaeologic ASM, 2008. Т. (VI) XXVI. С. 311–327.
Вайнштейн С. И. Древний Пор-Бажин // Советская этнография. 1964. № 6. С. 105–111.
Степи Евразии в эпоху Средневековья. М.: Наука, 1981. 303 с.
Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.; Л.: АН СССР, 1950. Т. I. 397 с.
Лубо-Лесниченко Е. И. Великий шелковый путь // Восточный Туркестан в древности и раннем Средневековье: очерки истории. М.: Издво «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 352–391.
Малявкин А. Г. Материалы по истории уйгуров в IX–XII вв. Новосибирск: Изд-во «Наука». Сибирское отделение, 1974. 210 с.
Кызласов И. Л. Материалы к ранней истории тюрков. IV. Образованность в эпоху рунического письма // Российская археология. 1999. № 4. С. 99–118. 37. Древнетюркский словарь. Л.: Наука. Ленингр. отделение, 1969. 676 с

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН ТУРАЛЫ БАТЫС ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Мейрамбеков А.К., аға оқытушы
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті.
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
greatvoron8@gmail.com

Батыстың Қазақстан бойынша зерттеулері бірнеше себептерге байланысты маңызды болды. Қазақстан – соңғы бірнеше онжылдықта елеулі саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістерге ұшыраған Орталық Азиядағы алып мемлекет. Нәтижесінде Қазақстанға қатысты батыстық зерттеулер бұл өзгерістерді және олардың ел мен аймаққа әсерін түсінуде маңызды рөл атқарды.

Батыстың Қазақстан туралы зерттеулерінің маңызды болуының басты себептерінің бірі – оның ел тарихын, мәдениетін және қоғамын жақсырақ түсінуге ықпал еткендігі. Қазақстанның көшпелі дәстүрлері, ислам мұрасы және кеңестік өткені қалыптастырған бай және алуан түрлі мәдени мұрасы бар. Батыс елдерінің Қазақстанға қатысты зерттеулері қазақ қоғамы мен мәдениетінің осы аспектілерін зерттеп, талдауға мүмкіндік беріп, елдің бірегей болмысы мен сипаты туралы түсінік берді.

Оның үстіне Қазақстанға қатысты Батыс зерттеулері де елдің саяси және экономикалық жағдайын жарыққа шығаруға көмектесті. Қазақстан орталықтандырылған жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға өтуде, бұл елдің саяси және экономикалық жүйелеріне елеулі өзгерістер әкелді. Қазақстанға қатысты батыстық зерттеулер осы өзгерістерді талдауға, олардың ел мен аймаққа әсерін бағалауға, болашақ қиындықтар мен мүмкіндіктерді анықтауға платформа берді.

Сонымен қатар, Қазақстан мен Батыс арасындағы тереңірек түсіністік пен ынтымақтастықты ілгерілетуде Қазақстанға қатысты батыстық зерттеулер маңызды рөл атқарды. Соңғы жылдары Қазақстан Батыспен тығыз байланыстарды дамытып, экономикалық және саяси ынтымақтастықты кеңейтуде, ал батыстық зерттеулер Қазақстан мен Батыс ғалымдары мен саясаткерлері арасында диалог пен алмасу алаңын ұсына отырып, осы үдеріске өз үлесін қосты.

Қазақстан бойынша батыстық зерттеулер де саясатты әзірлеу мен жүзеге асыруға практикалық әсер етті. Батыс ғалымдары экономикалық реформалар, демократияландыру және адам құқықтары сияқты әртүрлі саясат салаларына қатысты кеңестер мен түсініктер берді. Бұл ұсыныстарды Қазақстандағы және Батыстағы саясаткерлер Қазақстандағы экономикалық өсуге,

саяси тұрақтылыққа және әлеуметтік дамуға жәрдемдесетін саясатты әзірлеу және жүзеге асыру үшін пайдаланды.

Жалпы алғанда, Қазақстан бойынша Батыс зерттеулері бірнеше себептерге байланысты маңызды болды. Олар елдің тарихын, мәдениетін және қоғамын жақсырақ түсінуге үлес қосты, оның саяси және экономикалық ландшафтына жарық түсірді, Қазақстан мен Батыс арасындағы кеңірек түсіністік пен ынтымақтастыққа ықпал етті, сондай-ақ саясатты әзірлеу мен жүзеге асыруға практикалық әсер етті. Қазақстан дамуын жалғастырған сайын, бұл ел туралы Батыс зерттеулері оның бірегей болмысын, қиындықтары мен мүмкіндіктерін түсіну үшін маңызды болып қала береді.

Қазақстан Орталық Азия мемлекеті ретінде антропология, тарих, саясаттану және экономика сияқты әртүрлі салалардағы батыс ғалымдарының зерттеу нысанына айналды. Қазақстан туралы бұрынғы батыстық зерттеулерді оның тарихы, мәдениеті, экономикасы, саясаты және әлеуметтік дамуын қамтитын бірнеше тақырыптарға бөлуге болады. Бұл мақалада біз Қазақстан туралы бұрынғы батыстық зерттеулердің негізгі тақырыптары мен тұжырымдарын қорытындылаймыз.

Қазақстан тарихы: Қазақстанның мыңдаған жылдарды қамтитын бай және күрделі тарихы бар. Батыс ғалымдары Қазақстан тарихының сан алуан аспектілерін, оның ішінде ежелгі өркениеттерін, көшпелі тайпаларды, көршілес мемлекеттермен қарым-қатынастарын зерттеді. Көптеген зерттеулерде Моңғол империясының аймаққа ықпалы, сондай-ақ 16-18 ғасырлардағы Қазақ хандығының рөліне баса назар аударылды. Батыс ғалымдары Кеңес өкіметінің Қазақстанға әсерін, соның ішінде күштеп ұжымдастыру, Ұлы тазарту және басқа да саяси қуғын-сүргін түрлерін зерттеді.

Мәдениет және қоғам: Қазақстанда әртүрлі этникалық топтар, діндер мен дәстүрлер әсер еткен бірегей мәдени мұра бар. Батыс ғалымдары қазақ тілін, музыкасын, өнері мен әдебиетін, оның әлеуметтік әдет-ғұрыптарын, гендерлік рөлдерін, отбасы құрылымын зерттеді. Көптеген зерттеулерде исламның қазақ қоғамындағы рөлі, оның ішінде оның тарихи дамуы мен қазіргі кездегі көріністері де қарастырылған.

Экономика және даму: Қазақстан 1991 жылы Кеңес Одағынан тәуелсіздік алғаннан бері айтарлықтай экономикалық дамудан өтті. Батыс ғалымдары елдің орталықтандырылған жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшуін, сондай-ақ табиғи ресурстардың, соның ішінде мұнай, газ және пайдалы қазбалардың байлығын зерттеді. Көптеген зерттеулер Қазақстандағы экономикалық даму мәселелерін, соның ішінде сыбайлас жемқорлықты, табыс теңсіздігін және аймақтық теңсіздікті қарастырады.

Саясат және басқару: Қазақстанда президенттік басқару жүйесі бар. Батыс ғалымдары елдің саяси институттарын, оның ішінде конституциясын, парламентін және сот жүйесін, сондай-ақ саяси партиялар мен азаматтық қоғамның рөлін зерттеді. Көптеген зерттеулер сондай-ақ Қазақстандағы демократияландыру жолындағы қиындықтарды, соның ішінде саяси бостандықты шектеуді, БАҚ цензурасын және адам құқықтарын бұзуды қарастырады.

Халықаралық қатынастар: Қазақстанның Орталық Азиядағы стратегиялық орналасуы оны батыстық халықаралық қатынастарды зерттеудің басты бағытына айналдырды. Көптеген зерттеулер елдің көршілерімен, соның ішінде Ресеймен, Қытаймен және Орталық Азияның басқа да мемлекеттерімен қарым-қатынасын зерттейді. Батыс ғалымдары Қазақстанның сыртқы саясатын, оның ішінде АҚШ және Еуропалық Одақпен қарым-қатынасын, БҰҰ, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы сияқты халықаралық ұйымдарға қатысуын да зерттеді.

Қорытындылар тұрғысынан алғанда, Қазақстан бойынша Батыс зерттеулері бірнеше түйінді ойларды ашып берді. Солардың бірі – Қазақстанның қазіргі даму траекториясын қалыптастыруда оның тарихы мен мәдени мұрасын түсінудің маңыздылығы. Зерттеу сонымен қатар табиғи ресурстарға қатты тәуелді елдегі экономикалық дамудың қиындықтарына, сондай-ақ бір партия үстемдік ететін жүйедегі саяси еркіндікке шектеулерге тоқталды. Көптеген зерттеулер сондай-ақ Қазақстанның даму үдерісіндегі сыбайлас жемқорлық, адам құқықтары және аймақтық теңсіздік сияқты мәселелерге көбірек көңіл бөлу қажеттігін көрсетеді.

Жалпы алғанда, Қазақстанның батыстық зерттеулері осы маңызды Орталық Азия мемлекетін тереңірек түсінуге ықпал етті. Батыс ғалымдары тарихты, мәдениетті, экономиканы, саясатты және халықаралық қатынастарды талдау арқылы Қазақстанның посткеңестік даму жолын жалғастыру барысындағы қиындықтар мен мүмкіндіктерге жарық түсірді.

Қазақстан бойынша батыстық зерттеулерде саланың пәнаралық сипатын көрсететін әртүрлі теориялық негіздер мен зерттеу әдістемелері қолданылды. Бұл мақалада біз Қазақстанға

қатысты бұрынғы батыстық зерттеулерде қолданылған ең кең тараған кейбір теориялық құрылымдар мен зерттеу әдістемелерін талқылаймыз.

Постколониализм – бұрынғы отарлардың экономикалық, саяси және мәдени дамуын қалыптастырудағы отаршылдық мұрасын зерттейтін теориялық концепция. Қазақстан жағдайында постколониализм Кеңес өкіметінің елдің әлеуметтік, саяси және экономикалық жүйелеріне әсерін талдау үшін пайдаланылды. Бұл құрылым отарлаушы мен отарлаушы арасындағы күштердің теңгерімсіздігін және бұл теңгерімсіздіктердің постколониялық дәуірге дейін сақталу жолдарын көрсетеді.

Мәдениеттану - мәдени тәжірибелер, рәміздер мен мағыналардың әлеуметтік қарым-қатынастар мен сәйкестіктерді қалыптастыру жолдарын зерттейтін пәнаралық сала. Қазақстан жағдайында мәдениеттану ғылымы елдің ұлттық болмысын, оның ішінде қазақ қоғамын қалыптастырудағы тіл, музыка, әдебиет және басқа да мәдени формалардың рөлін талдау үшін пайдаланылды. Бұл концепция мәдениеттің динамикалық және қарама-қайшылықты сипатына және мәдени тәжірибелерге билік қатынастары мен тарихи контексттің әсер ету тәсілдеріне баса назар аударады.

Саяси экономия – бұл экономикалық жүйелер мен саяси институттар арасындағы байланыстарды зерттейтін теориялық жүйе. Қазақстан жағдайында саяси экономия елдің орталықтандырылған жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшуін, сондай-ақ елдің экономикалық дамуын қалыптастырудағы табиғи-ресурстық байлықтардың рөлін талдау үшін пайдаланылды. Бұл құрылым экономикалық саясаттың саяси мүдделер мен билік қатынастары арқылы қалай қалыптасатынын және экономикалық дамудың саяси контекстін түсінудің маңыздылығын атап көрсетеді.

Сапалық зерттеу әдістері сұхбат, бақылау және құжаттарды талдау сияқты сандық емес деректерді жинау мен талдауға ерекше мән беретін тәсілдер жиынтығы болып табылады. Қазақстан жағдайында кеңес өкіметінің қазақ қоғамына тигізген әсері, елдегі әйелдер мен аз ұлттардың тәжірибесі, экономикалық даму мәселелері сияқты бірқатар тақырыптарды зерттеу үшін сапалы зерттеу әдістері қолданылды. Бұл тәсіл жеке адамдар мен топтардың өмір сүрген тәжірибесін және әлеуметтік және мәдени факторлардың осы тәжірибелерді қалай қалыптастыратынын түсінудің маңыздылығына баса назар аударады.

Сауалнама әдістері – стандартталған сауалнамалар немесе сауалнамалар арқылы деректерді жинауды қамтитын тәсілдер жиынтығы. Қазақстан жағдайында сауалнама әдістері саяси көзқарастарды, әлеуметтік құндылықтарды және экономикалық мінез-құлықты қоса алғанда, бірқатар тақырыптарды зерттеу үшін пайдаланылды. Бұл тәсіл жүйелі және стандартталған деректерді жинаудың маңыздылығын, сондай-ақ деректердегі үлгілер мен тенденцияларды анықтау үшін статистикалық талдауды пайдалану әлеуетін көрсетеді.

Тарихи зерттеу әдістері – мұрағаттық құжаттарды, газеттерді және басқа да дереккөздерді қамтитын тарихи деректерді жинау мен талдауды қамтитын тәсілдер жиынтығы. Қазақстан жағдайында еліміздің ежелгі өркениетін, көшпелі тайпалар мен көршілес мемлекеттермен қарым-қатынасын, Кеңес өкіметінің ел дамуына ықпалын зерттеуде тарихи зерттеу әдістері қолданылды. Бұл тәсіл қазіргі әлеуметтік, саяси және экономикалық жүйелерді қалыптастыруда тарихи контекстті түсінудің маңыздылығын атап көрсетеді.

Қазақстан бойынша батыстық зерттеулер осы саланың сан алуан сипатын көрсететін бірқатар теориялық негіздер мен зерттеу әдістемелерін пайдаланды. Әртүрлі пәндік көзқарастар мен зерттеу әдістеріне сүйене отырып, батыс ғалымдары осы маңызды Орталық Азия мемлекеті туралы бай және нюансты түсінік қалыптастыра алды.

Тарихи тұрғыдан да, қазіргі заманда да Қазақстанды түсіндірудің қалыптасуында батыстық көзқарастар мен теріс пікірлердің рөлі зор. Бұл мақалада біз Батыстың көзқарастары мен теріс пікірлерінің Қазақстанды түсіндіруге әсер етуінің кейбір жолдарын қарастырамыз.

Ориентализм – Батыс ғалымдарының тарихи тұрғыдан батыстық емес қоғамдарды экзотикалық, жұмбақ және қарабайыр етіп көрсету тәсілін сипаттау үшін қолданылатын термин. Бұл шеңбер көбінесе қазақ мәдениеті мен қоғамының стереотиптерімен және бұрмаланған көріністерімен сипатталатын Қазақстанды батыстық түсіндірулерді талдау үшін пайдаланылды. Мысалы, батыс ғалымдары қазақ қоғамының күрделілігі мен алуан түрлілігін ескермей, қазақтарды көшпелі және артта қалған халық ретінде көрсетуде.

Қырғи-қабақ соғыс кезінде Қазақстан Кеңес Одағының бір бөлігі болды, ал бұл ел туралы батыстық түсіндірулер көбінесе қырғи-қабақ соғыс саясатымен қалыптасты. Батыс ғалымдары Кеңес Одағын жау ретінде қарастырды және бұл олардың Қазақстанды репрессиялық және

авторитарлық мемлекет деп түсінуіне әсер етті. Бұл көзқарас Кеңес өкіметінің оқу-ағарту, денсаулық сақтау салаларын кеңейту сияқты жағымды жақтарын елемеді, қазақ халқының өз қоғамын қалыптастыруға қабілеттілігін мойындамады.

Батыстың Қазақстанға деген көзқарасына да экономикалық мүдделер әсер етті, әсіресе елдегі мұнай мен табиғи газдың мол қоры жағдайында. Батыс ғалымдары мен саясаткерлері Қазақстанның экономикалық әлеуетіне назар аударып, елді әлемдік энергетикалық нарықтағы негізгі ойыншы ретінде таныстырады. Экономикалық мүдделердің бұлайша назар аударуы кейде қазақ қоғамы мен мәдениетінің бай тарихы мен алуан түрлі этникалық топтары сияқты басқа да маңызды аспектілерін бүркемеледі.

Еуроцентризм – Батыстың Еуропа мен Батысты әлемнің орталығы ретінде қарастыру үрдісін сипаттау үшін қолданылатын термин, ал басқа қоғамдар шеткері немесе төмен деп саналады. Бұл шеңбер Қазақстанға қатысты батыстық интерпретацияларға әсер етті, өйткені қазақ қоғамы көбінесе батыстық мәдени және саяси нормалардың объективі арқылы қарастырылды. Бұл көзқарас көбінесе қазақ қоғамы мен мәдениетінің қайталанбас тұстарын елемей, ел туралы тар әрі шектеулі түсінікке әкелді.

Батыстың Қазақстанға деген көзқарасының қалыптасуына тілдік кедергілер де әсер етті. Батыс ғалымдары мен саясаткерлерінің көпшілігі елдің екі ресми тілі – қазақ немесе орыс тілдерін білмейді, бұл осы тілдердегі бастапқы дереккөздерге қол жеткізуді және түсіндіруді қиындатты. Бұл кейде қосымша дереккөздерге немесе аудармаларға сүйенуге әкеледі, бұл бастапқы материалдың бастапқы мағынасын бұрмалауы мүмкін.

Соңғы уақытта Орталық Азия туралы, атап айтқанда Қазақстан туралы саяси әдебиеттер тізімі белсенді түрде кеңейіп келеді. Мысалы, 1999 жылы швед этнографы Ингвар Сванбергтің «Қазіргі қазақтар» атты кітабы жарық көрді. Ол осы саладағы зерттеулерін 1980 жылдардың басында бастады. Швециядағы және басқа Еуропа елдеріндегі қазақ диаспорасын зерттеуден. Оның зерттеулерінің нәтижесі «Қытай қазақтары» (1988), «Түркиядағы қазақ босқындары» (1989) және «Қытайдың соңғы көшпенділері» (1998) сияқты кітаптар болды [1].

Неміс зерттеушілері АҚШ, Жапония және ЕО өкілдерінен тұратын Үшжақты комиссияның атақты баяндамаларына өз үлестерін қосуда. Комиссияның 2000 жылғы «Жаңа Орталық Азия: тұрақтылық іздеуде» деп аталатын 54-ші баяндамасы аймақтың айналасындағы заманауи геосаясатқа және ондағы жағдайға арналған. Баяндаманың авторлары - С.Гарнетт (АҚШ), А.Рах (Германия) және К.Ватанабе (Жапония) сияқты танымал саясаттанушылар. С.Гарнетт (Карнеги қоры) [2].

Авторлардың негізгі идеясы – КСРО ыдырағаннан кейін он жылдан кейін әлем жаңа Орталық Азиямен айналысады. Авторлар Батыстың мүдделерін жүзеге асырудың мүмкін жолдары ретінде Ресеймен ынтымақтастық пен аймақ мемлекеттері мен олардың көршілері Қытай, Ресей, Түркия және Иран арасындағы жоғары деңгейдегі диалогты атайды.

Неміс консультанттары Л.Хоффман, П.Бофингер, Х.Флассбек және А.Штайнхеррдің «Қазақстан: 1993-2000 жж.» еңбегінде дайындаған Қазақстанның экономикалық дамуының талдауын атап өту қажет. Зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақстанның ұлттық валюта енгізілгеннен кейінгі экономикалық және қаржылық жағдайына талдау жасау. Бұл кітапқа негіз болған жоба Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың бастамасымен басталды [3].

Оксфорд университетінің профессоры Н.Макфарлейннің «Кавказ және Орталық Азиядағы Батыс болуы» (1999) еңбегінде Батыстың жоғарыда аталған аймақтардағы үлкен геосаясаты мен мүдделері туралы айтылады. Ол институттар мен құралдар (БҰҰ комиссариаттары мен кеңселері, ЕҚЫҰ кеңселері, ЕО және НАТО бағдарламалары, ХВҚ, ЕҚДБ) арқылы Батыстың келесі стратегиялық мақсаттарын атайды: демократияландыруды қолдау, экономикалық реформалар, ҰИҚ егемендігі, аймақтық тұрақтылық, жанжалдардың алдын алу [4] .

Қазақстанға қызығушылық танытатын ғалымдар мен саясаткерлер үшін ескеру қажет бірнеше ұсыныстар бар. Қазақстан күрделі саяси, әлеуметтік және мәдени ландшафтқа ие, қарқынды дамып келе жатқан мемлекет және оның нюанстарын түсіну нюансты және пәнаралық көзқарасты талап етеді. Төменде Қазақстанмен оқуға немесе жұмыс істеуге мүдделі ғалымдар мен саясаткерлерге арналған кейбір ұсыныстар берілген:

Жергілікті зерттеушілермен және сарапшылармен бірлесіп жұмыс жасаңыз: Қазақстанда белсенді академиялық қоғамдастық бар және жергілікті зерттеушілер мен сарапшылар елдің тарихы, мәдениеті және саясаты туралы құнды түсініктер ұсына алады. Жергілікті сарапшылармен ынтымақтастық зерттеудің этикалық және мәдени тұрғыдан сезімтал түрде жүргізілуін

қамтамасыз етуге де көмектеседі. Қазақстанға мүдделі ғалымдар мен саясаткерлер жергілікті институттармен және зерттеушілермен әріптестік орнатуды қарастыруы керек.

Тарихи және мәдени контекстті қарастырайық: Қазақстанның саяси және әлеуметтік оқиғаларына әсер еткен бай тарихы мен мәдениеті бар. Қазақстанға қызығушылық танытатын ғалымдар мен саясаткерлер елдің қазіргі жағдайын жақсырақ түсіну үшін елдің тарихи және мәдени контекстін зерттеуге уақыт бөлуі керек. Бұған қазақ тілі мен салт-дәстүрін үйрену, елдің кеңестік мұрасын зерттеу, қазақ қоғамындағы дін мен ұлттың рөлін түсіну жатады.

Азаматтық қоғам ұйымдарымен әрекеттесу: Қазақстанда азаматтық қоғам секторы дамып келеді және азаматтық қоғам ұйымдары демократияландыруды, адам құқықтарын және экологиялық тұрақтылықты ілгерілетуде маңызды рөл атқарды. Қазақстанға қызығушылық танытқан ғалымдар мен саясаткерлер олардың перспективалары мен басымдықтарын жақсырақ түсіну үшін азаматтық қоғам ұйымдарымен жұмыс істеу мүмкіндігін қарастыруы керек. Бұған азаматтық қоғам іс-шаралары мен кездесулеріне қатысу, азаматтық қоғам өкілдерімен сұхбаттар мен сауалнамалар жүргізу кіреді.

Пәнаралық тәсілдерді ынталандыру: Қазақстанның саяси, әлеуметтік және мәдени дамуы өзара байланысты және түсіну үшін пәнаралық көзқарасты қажет етеді. Қазақстанға қызығушылық танытқан ғалымдар мен саясаткерлер саясаттану, антропология, экономика және тарих сияқты әртүрлі салалардағы идеяларға негізделген пәнаралық тәсілдерді қарастыруы керек. Бұл Қазақстанның күрделі ландшафтын толық түсінуге көмектесуі мүмкін.

Тұрақты дамуға жәрдемдесу: Қазақстан соңғы жылдары қарқынды экономикалық өсуді бастан өткерген ресурстарға бай ел, бірақ экологиялық тұрақтылық пен әлеуметтік инклюзияға қатысты алаңдаушылық бар. Қазақстанға қызығушылық танытқан ғалымдар мен саясаткерлер экономикалық өсу, қоршаған ортаны қорғау және әлеуметтік инклюзия арасындағы тепе-теңдікті сақтайтын тұрақты даму тәжірибесін ілгерілетуді қарастыруы керек. Бұл жаңартылатын энергияны дамытуды қолдауды, тұрақты ауылшаруашылық тәжірибесін ілгерілетуді және білім мен денсаулықты инвестициялауды қамтуы мүмкін.

Қазақстан мен халықаралық қауымдастық арасында көпір орнату: Қазақстан Орталық Азиядағы негізгі ойыншы болып табылады және аймақтық және жаһандық істерде маңызды рөл атқарады. Қазақстанға қызығушылық танытқан ғалымдар мен саясаткерлер Қазақстан мен халықаралық қауымдастық арасында көпір салуды қарастыруы керек. Бұл академиялық және мәдени алмасуларды қолдауды, сауда мен инвестицияны ынталандыруды және климаттың өзгеруі және жаһандық денсаулық сияқты мәселелер бойынша халықаралық ынтымақтастықты нығайтуды қамтуы мүмкін.

Ашық және сындарлы диалогты ілгерілету: Қазақстан - кең ауқымды көзқарастары мен пікірлері бар алуан түрлі ел, демократия, адам құқықтары және ұлттық бірегейлік сияқты мәселелер бойынша пікірталас жалғасуда. Қазақстанға мүдделі ғалымдар мен саясаткерлер әртүрлі көзқарастарды құрметтейтін және өзара түсіністікке ықпал ететін ашық және сындарлы диалогты алға жылжытуы керек. Бұған қоғамдық форумдар мен пікірталастарды қолдау, қоғамның әртүрлі секторларының мүдделі тараптарымен құрметпен және дәлелді пікірталастарға қатысу кіреді.

Қорытындылай келе, Қазақстан IT-технологияларды зерттеуге немесе онымен жұмыс істеуге мүдделі ғалымдар мен саясаткерлер үшін бірегей мүмкіндіктер мен қиындықтар ұсынатын ел. Пәнаралық тәсілді қабылдау, жергілікті сарапшылармен және азаматтық қоғам ұйымдарымен серіктестік орнату, тұрақты даму тәжірибесін ілгерілету және ашық және сындарлы диалогты ілгерілету зерттеушілер мен саясаткерлерге Қазақстанның күрделі ландшафтын жақсырақ түсінуге және оның тұрақты дамуына үлес қосуға көмектеседі..

Әдебиеттер тізімі

Contemporary Kazaks. Cultural and Social Perspectives / Ed. By I.Svanberg. – Richmond: Curzon Press, 1999. – XI – P.151.

Garnett Sh., Rahr A., Watanabe K. The New Central Asia. A Report to the Trilateral Commission: 54 (October). – New York, Paris, Tokyo: The Trilateral Commission, 2000. – 79 p.

Hoffmann L., Bofinger P., Flassbeck H., Steinherr A. Kazakstan 1993-2000. Independent Advisors and the IMF. – Heidel-berg, New York: Physica-Verlag, 2001. – 278 p.

MacFarlane N. Western Engagement in the Caucasus and Central Asia. – London: The Royal Institute of International Af-fairs, 1999. – 72 pp.

Ә.Н. БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ЕҢБЕКТЕРІ

Мустафина Ж.А. т.ғ. магистрі , Жамкеева В.С.
«Мағжан Жұмабаев атындағы гимназия» КММ тарих пәнінің мұғалімдер
jainagul...1986@mail.ru
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Тәуелсіздік - ең алдымен Қазақ халқының бостандыққа ұмтылған асқақ армандары мен қайсар рухының жемісі. Бүгінгі күні тәуелсіздікке 30 жыл толу қарсаңында еліміздің тарихын қайта зерделеуге, тарихи тұлғаларымызды одан әрі дәріптеуге үлкен мүмкіндік туды. Сондықтан да біз үшін Тәуелсіздік және сол тәуелсіздікке қол жеткізуге себепші болған тарихи тұлғалардың орны ерекше. Елбасының «Қазақстанның тәуелсіздігі қазақтарға тартқан тағдырдың сыйы емес, өзінің ежелгі жерінде қилы кезеңді бастап кешу арқылы қол жеткен өз мемлекеттілігін құруға деген заңды құқығы бұл даусыз және саяси фактіге ешкім күмән келтірмеуі тиіс»,-деп атап көрсетуінде үлкен мағына жатыр. Қазақ елі тарихында көзге түскен қаһарман тұлғалар аз болмаған. Өткенімізге көз жүгіртсек, ел бірлігі мен болашағын ойлаған кемеңгерлер, ел қорғаған батырлар, халқын даналықпен басқарған хандарды тани түсеміз. Осыған орай халық аузында «Елді елге ер теңейді» деген сөз бар. Кешегі өткен кеңестік заман идеологтары қазақтың тарихи тұлғаларының есімдерін айтқызбауға ұмтылды. Өйткені, Әлихан Бөкейхан, Мұстафа Шоқай есімдері ел тарихы, халықтың еркіндікке ұмтылысы, жер үшін соғысқан азаттық күресі-барлығы да ел тарихын баяндайды. XX ғасырдың бірінші жартысындағы жан - жақты білімді қазақ интеллегенциясының жарқын, беделді өкілдерінің бірі – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның еңбектерінен қазақ халқының тарихына байланысты деректерді көптеп кездестіруге болады. Ал соларды саралап зерттеу біз үшін **өзекті мәселе** болып табылады.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы жан - жақты білімді қазақ интеллегенциясының жарқын, беделді өкілдерінің бірі – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов. Әлихан Нұрмұхамедұлының еңбектерінен қазақ халқының тарихы байланысты деректерді көптеп кездестіруге болады.

Ә.Н.Бөкейханов Қазақстан тарихын, мәдениетін, тұрмысын, шаруашылығын, табиғи байлықтарын іргелі түрде зерттеп, негіз салған ғалымдардың бірі болып табылады. Бұған оның ғылыми мұралары дәлел болады. Өкінішке орай, қазіргі кезде Әлихан Нұрмұхамедұлы сынды ғұлама ғалымның еңбектерң талдап, тарихи дерек ретіндегі маңызын ашып көрсететін және оның қазақ халқының тарихы үшін маңызын көрсететін зерттеулер жоқтын қасы. Қазіргі кездегі жарияланып жүрген зерттеулердің көпшілігі Ә. Бөкейхановтың өмірі мен қоғамдық саяси қызметіне қатысты зерттеулер. Осыған байланысты осы мақаланы жазудағы мақсат Ә. Бөкейхановтың қазақ тарихына қатысты еңбектеріне тоқтала отырып, оның маңызын және ғаламның тарихшы ретінде қазақ тарихын зерттеуге қосқан үлесін көрсету болып табылады. Ғалымның іргелі еңбектерің көпшілігі орыс тілінде жарық көрген.

Әлихан Нұрмұхамедұлының ғылыми шығармашылығы бірі ғылым саласымен шектеліп қана қойған жоқ. 1896 жылы орыс географиялық қоғамның Батыс – Сібір бөлімінің толық мүшесі бола отырып, ол қазақ өлкесі таризын зерттеу бойынша жан – жақты ғылыми - зерттеу жұмыстарын жүргізді. Осы жұмыстарының нәтижесі ретінде оның «Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи» атты монографиясын атауға болады. Алғашқы ұжымдық монография 1903 жылы «Россия Полное географическое описание нашего отечества» деген көптомдық альманахтың «Киргизский край» деген 17 томына еніп, Санкт – Петербургтан жарыққа шықты. Еңбекті Ә. Бөкейханов орыс гегографиялық қоғамның мүшелері А. Н. Сидельников және С. Д. Чадовпен бірлесе отырып жазған және бүгінгі күнге дейін Қазақстан тарихы бойынша таңдаулы, үздік еңбектерің бірі болып табылады [1]. Монографияда Қазақстан аумағында орналасқан археологиялық ескерткіштердің толық сипаттамасы, өлкені ежелден бері мекендеген түрлі халықтардың өмірі, тұрмысы мен шаруашылық түрлеріне сипаттама берілген. Археологиялық қазба жұмыстарының мәліметтеріне, өзі жүргізген зерттеулерге сүйене отырып, ол өлкедегі бұрын өмір сүрген тайпалар жайлы айта келіп, табылған археологиялық ескерткіштердің соларға тән екендігіне тоқталды. Автор грек, қытай, ұйғыр деректеріне сүйене отырып, қазақ жерінде өмір сүрген ғұн, үйсін, арғын, найман, керей, алшын тайпаларының тарихына шолу жасап, олардың пайда болуының хронологиялық бірізділігін сипаттайды, моңғол, қалмақ шапқыншылығы, қазақ хандығының құрулуын, өлкені орыстардың отарлау кезеңдерің ерекше тұжырымдармен баяндайды. Онда қазақ ұлты мен мемлекеттілігінің қалыптасуының негізі болған

тайпалардың тарих сахнасына шығуы анағұрлым толық түрде талданған: «В половине XVв. на развалинах упомянутых улусов выступили на историческую сцену в виде самостоятельной политической силы тюркские племена, впоследствие вашедшие в степные области под именем киргизов» дей отырып,авторлар қазақ тайпаларының тарихи дамуы жөніндегі ойларын былай жалғастырады: “ После смерти Абулхаира в 3 четверти XV века в его улусе усилились среди чингизидов обычные усобицы за власть. Кочевникам, тяготившимся всегда враждою своих властителей,стало невмоготу оставатся в Узбекской Орде. Большая часть кипчаков присоединилась к союзу киргиз-казахов,увелечив число их до 200000. При сыне Джанибека Касым хан союз киргиз - казахов ,принявши к себе кочевые народы восточной половины джагатайского улуса, насчитывал более миллиона населения. Касым хан объединив весь киргизский народ, распологал огромной военной силой. К счастью своих подданных этот последний из могучих ханов не принадлежал к числу завоевателей Азии и стяжал любовь своего народа миролюбивой политикой Касым хан уклоняясь от предложения воевать,говорил, «что казахи как народ кочевой,должны думать о зимовках, а не о войне». За свое миролюбие Касым хан пользовался необычайной популярностьюв народе. После смерти Касым хана союз киргиз-казахов раздробился всякий из султанов его старался захватить власть и усобицы среди них способствовали распаду союза киргиз- казахов. Спустя 200 лет после смерти объединителя казахов Касым хана, его народ снова появился на исторической сцене в виде 3-х полных союзов ,известных под именами: страшей, средней и младшей орд” –дейді [2]. Әрине, бұл айтылғандар бүгінде ғылыми айналымда жиі қолданылуда. Әрі қарай авторлардың бірі, Ә. Нұрмұхамедулы болуы мүмкін қазақтың үш жүзінің мағынасына былай деп түсінік беріп кетеді «ходячие названия орд большая и малая совершенно не правильно характеризуют орды, неверно передавая и смысл киргизских слов; улы-старший, древний, а не большой в смысле количетва,киши –значит не малая, а младшая…”. Осылайша ұлы, орта жүз, кіші жүз ұғымдарына анықтама береді. Сонымен қатар бұл еңбекте XVIIIғ. Бірінші жартысында басталып XIX ғасырдың 60-жылдарында дейін созылған қазақ жүздерінің Ресей патшалығының қол астына кіруі сияқты тарихи оқиғалар да зерттеушінің назарынан тыс қалмаған. Авторлардың пікірінше ,”еркін түрде” қоныс аударумен басталған Қазақстанды отарлау кейін үлкен жоспарлы қоныстандыру саясатына айналды дейді. Осы қоныстандыру саясатының түрлі кезеңдері, өлкедегі ағарту, баспа, білім беру,алғашқы оқу орындары, оған тартылған оқушылар саны туралы деректер беріледі. Әрі қарай өлке өміріндегі тарихи оқиғалар хронологиялық тәртіпте берілген.

Қазақ халқының саяси-әлеметтік тұрмыс салты,мәдениеті,отаршылдықтың зардаптары,біліи мәселесі Ә.Бөкейхановтың 1910жылы Санкт-Петербургтен шыққан “Киргизи” атты еңбегінде баяндайды. Ол “Формы национального движения в современных государствах” деп аталатын жинақпен басылып шықты. Еңбекте демографилық, статистикалық мәліметтер басым. 1985 жылы бұл еңбекті Оксфорд университетінің Орта Азияны зерттеу қоғамы “Казахи о русских до 1917 года” деген атпен қайта басып шығарады. Шетелдік ғалымдардың бұл еңбекке деген қызығушылықтары тегін емес. Еңбекте қазақ этносының шығуы туралы, қазақ халқының саны, шаруашылығының толық сипаттамасы,далалық өлкенің әлеуметтік-экономикалық мәдени және саяси өмірі туралы ақпараттар беріледі [3].

Ә.Бөкейхановтың осы айтылып отырған еңбегінде қазақтардағы жерді пайдалану тәртібі жөнінде кеңінен жазып, ғылыми тілде айналымға енгізген «қыстау», «жайлау», «күзеу», «шаңырақ меншігі» және т.б. қазақша ұғымдарға анықтама беріп, экономикалық категорияларға жіктейді. Ол туралы: «Барлық қырғыздар жылына 8-10 ай бойы бір орында отырып тіршілік етеді. Қырғыздардың мекені «қыстау» деп аталады, бұл «қыс» - зима, «тау» - горы сөзінен алынған. Бұрынғы уақытта, «қырғыздар» қыста киіз үйлерде қыстап шыққанда, олар қысқы уақыт үшін таулы жерлерден ықтасын болатын орын тандаған, осыдан олардың қоныстары қыстау аталған… Қыстаудың мөлшері уездің табиғи тарихи жағдайларына тәуелді, оның көлемі жайылым мен топырақ өнімділігіне байланысты. Қай жерде шөп шабудан мол өнім алу мүмкіндігі болса, соғұрлым малға азық көлемі дайындалады да, қыстау көлемі өседі. Қырғыз «қыстауы» кресьтян селолық қауымы тәрізді қарапайым жер бірлігін көрсетеді. … пайдалануында болыстардағы «қыстаудың» мұндай тобы статистикалық әдебиетте «қауымдық - ауылдық» деп аталады, яғни, «қыстау» мағынасында қырғыз тұрмыстарындағы жер бірлігін көрсетеді» - деп баяндайды.

Ә. Нұрмұхамедұлы XIX – XX ғасырдың басындағы өлкенің әлеуметтік-экономикалық жағдайын талдай отырып, ол былай деп жазады: «Қырғыздардың ішкі тұрмысына көше отырып, соңғылардың қазіргі шаруашылық өмірі, үнемі тұрақтайтын орнын ауыстырып жүретін және өздерінің табындарымен жердегі азық пен жақсы суат табу үшін көшіп жүретін жартылай жабайы

көшпелінің примитивті экономикасының қарапайым түріне төселмейтіндігін көрсету қажет. Қазақтарды үнемі көшіп жүретін халық ретінде көрсететін ескі көзқарас анахранизм болып табылады». Бұдан Ә.Нұрмұхамедұлының қазақтардың экономикалық, мәдени жағынан болсын артты қалды деген тұжырымдардың қате екендігін айтқысы келгендігін оңай аңғаруға болады. Қазақтардың ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық түрі қазақтар үшін оңтайлы шаруашылық түрі болып табылатындығын айтып , Ә. Бөкейханов қазақтарды бірден отырықшы етуге қарсы болған, ол бірітіндеп олардың ежелден келе жатқан шаруашылық түріне қиянат жасамай шаруашылық түрін өзгертуге өз ұсыныстарын жасайды. Әлихан Нұрмұхамедұлы барлық өркениетті қоғамның отырықшылыққа жедел қарқынмен емес, біртіндеп эволюциялық жолмен ,қалыптасқан шаруашылықты бұзбай келгендігін атап кетеді. Осы "Қырғыздар " атты еңбегін Ә.Бөкейхановтың щаруашылықтың бір түрінен екінші түріне жедел өтудің күрделілігі туралы пікірін дәлелдейтін көзқарасын көреміз. "Міне, эволюция жолының шабаны ,жер жүзінде қанша отырған мәдени халық осы ұмырды шабан жолмен отырықшы болған. Бұл шабан жол қағазға жазылып,15-тен жер белгілеп алғанға бұзылмайды. Мал бағып,шаруа қылып отырған халық қағазбен 15-тен жер бергенге егінші болып кетпейді» дейді. Ә.Бөкейхановтың пікірі бойынша қазақ халқына қатысты мемлекет саясаты олардың шаруашылығын бұзуға емес,оны жайғастыруға бағытталуы керек. Тек осындай жағдайда ғана қазақтарды бірітіндеп отырықшы ету мүмкін болады. "Мемлекет қазақты өзінің балаларының бірі қылса, өазақты осы тұрғыдан шаруларын бұзбай орналастырар еді. Сонда қазақтар неше жылда эволюция жолымен бірте-бірте отырықшы болар еді. Шаруасы мал бағу болса, 15-тен жер алғанмен отырықшы мәдениетке көше алмайды"-деген тұжырым жасайды. Осы мәселені талдай отырып, Ә.Бөкейханов мәдени эволюция бүкіл адамзат дамуының жалғыз сенімді жолы болып табылытындығын көрсетеді.

Бұл көзқарас жай ғана саяси конъюктураға емес, терең ғылыми тұрғыда әлемдік өркениеттің құрамдас бөлігі ретіндегі қазақ қоғамының дамуына негізделген. Бұның бәрінен Ә. Бөкейханов ғалым ретінде қоғамдағы өзекті мәселелердің бірін ғаламдық деңгеде талдап, оны шешудің жолын іздестіргенін көруге болады. Барлық әлемдік өркениеттерге тән даму заңдылықтары сөзсіз болуы керек және оны нақты тарихи көзқарас тұрғысынан ескеру керек. Осы ғылыми ақиқатты саналы түрде түсінбеу бірнеше рет қазақ тарихындағы қайғылы оқиғаларға алып келді. Бұған куә ретінде Отан тарихының "ақтаңдақ" беттерінен мысал кетіруге болады. Қазақ қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму ерекшеліктері ескерілместен өлкеде "революциялық қайта құрулар" жүргізілді. Мысалы, атап айтсақ,"индустрияландыру",ұжымдастыру" кезеңдерін ерекше атап өтуге болады. Осы өзгерістердің салдарынан қазақ қоғамының ғасырлар бойы қалыптасып келген,дәстүрлі шаруашылығы бұзылды.Міне, қазақ халқын күштеп отырықшы ету осындай жағымсыз құбылыстарға алып келетіндігін Әлихан Нұрмұхамедұлы сол кезеңде жақсы түсініп, өзінің еңбектерінде мәселенің шешімдерін көрсетті. Қазақстанға қатысты патша үкіметінің жүргізген саясатына баға бере отырып, ғалым өз еңбегінде "орыстандыру" саясатын көздегенін,өлкені өзінің саяси-экономикалық институттарының шеңберіне тарту мақсатын жүзеге асырғысы келетіндігін көрсетеді. Бұны орыс шенеуніктерінің қазақтарды құқықтық,тілдік және мәдени жағынан кемсітуінен айқын аңғаруға болады. Бұлардың барлығы халықтың наразылығын туғызбай қоймады. Осыған байланысты Әлихан Нұрмұхамедұлы "Қырғыздар" еңбегінде:"Кто знает классическое миролюбие киргизского народа, то поймет, как сильно должно быть угнетение киргиза,чтобы этот покорный раб решился на открытый протест в такой резкой форме" деп жазады [4].

Ә.Бөкейханов XX ғасырдың басында қазақ даласында саяси өмірдің жанданғанын, саяси партиялардың өз халқының мүддесін ресми түрде қорғай алуға мүмкіндіктері болса да, олардың құрылған кездегі күйде қалағандығын атап өтеді. "Болашақта қазақ даласында,екі саяси партия екі саяси бағытқа сәйкес қоса құрылуы мүмкін. Оның біріншісі ұлттық-діни ағымдағы, екіншісі батыстық ағымды ұстанады" деп жазады. Сонмен қатар ол 1905 жылдан кейін қазақ ұлттық қозғалыс саяси сипат ала бастағанын,панисламистік және жаңашыл либералдық екі бағыттың пайда болғанын жазады. Ә.Бөкейханов пен оның серіктерінің соңғы либерплдық бағытты ұстанғанын байқаймыз. "Олар батыс өркениетінің жеткен жетістіктерін саналы түрде ұлттық өзіндік ерекшеліктерді сақтай отырып,игеруге ұмтылған және өз мақсаттарына жетуде саяси өмірге белсене араласу арқылы ресми істермен жететіндіктерін баяндайды. Бірақ, 1907 жылдың 3 маусымында шыққан Заң қазақ халқын өлкенің саяси өміріне арласу мүмкіндігінен айырды. Ол туралы Ә.Бөкейханов өз еңбегінде:"Үкімет, Мемлекеттік думада жерлерін күтеп тартып алған халық өкілдерінің болуын артық болады" деп жазады. Осы сөздермен ол өзінің "Қырғыздар" атты еңбегін аяқтайды. Ә.Н.Бөкейхановтың еңбегі нақты шаруашылық қатынастарды зерттеуден туған

ғылыми қорытындылар. Ә.Бөкейхановтың “Исторические судьбы Киргизсгог края и его успехи” және “ Киргизи” атты еңбектің іргелі,кешенді тарихи ғылыми еңбек ретінде маңызы өте зор[5].

Ә.Бөкейханов сонымен қазақ мемлекетінің пайда болуының кезеңдерін, даму заңдылықтарын зерттеумен бірге қазақ жүздерінің Ресей қол астына енуінің себептеріне көңіл бөлгендігін байқаймыз. Бұан ғалымның түрлі басылымдарда жарияланған мақалаларын атап айтатын болсақ “ Из переписки хана Средней Киргизской орды Букея и его потомков”,”Из бумаг султана большой Киргизской орды Сюка Аблайханова»,” Из переписки киргизских ханов, султанов” куә бола алады. Бұлар ғалымның ғылыми ізденістерінің нәтижесінде туындаған тарихи құжаттар. Туған өлкелерінің мәселелері Ә. Бөкейхановты тарихи ғалым ретінде қызықтырып қоймай, сонымен қатар сол кездегі болып жатқан өзгерістерді өткенмен саылстыра отырып, мемлекеттік саяси қайраткер ретінде түсінуге ұмтылған.

Ә.Бөкейхановтың назарынан қазақ даласындағы ұлт-азатттық қозғалыстар тыс қалмаған. Ә.Бөкейханов XX ғ. Басындағы ұлт-азаттық қозғалыстың көшбасшысы ретінде Кенесары Қасымовтың тұлғасына, оның жетекшілігімен болған қозғалысқа үлкен қызығушылық танытты. К.Қасымовты ұлт-азаттық қозғалыстың негізін салушы ретінде құрметтеп, өзіне үлгі тұтқан. Оны қарулы көтеріліс арқылы қазақ халқына қайтарғысы келген тқлға, күрескер ретінде дәріптейді. Кенесары қозғалысына ғалым өзінің “Исторические судьбы Киргизского края и культурные успехи” атты еңбегінде :” Өздерінің орыс үкіметіне тәуелді екендігін мойындаған қазақтар, бұл жағдайға бірден мойынсұнбады, тіпті өздерінің тәуелсіздіктерін қайтарғысы келді, бірақ бұл ұмтылыстары сәтсіздікке ұшырады” деп қысқышы тоқталып өтеді. Бірақ, сол кездері патша цензурасынан қысым көрген ұғым көтерілістің мақсатын, жеңілу себептерін көрсете алмайды. Бұл туралы ол тек 1923 жылы жарыққа шыққан “Материалы к истории султана Кенесары Касымова” атты кітабында қайта тоқталады. Осы еңбектің алғысөзінде автор Кенесары Қасымовтың тұлғасы тарихшылыардың назарынан тыс қалғандағын атап өтеді. Бұл еңбекте ғалымның алдына қойған мақсаты Кенесары ханның соңғы жорықтары жөніндегі мәліметтермен бөлісу және оқырмандарға оқиғаның ішінде болған қырғыз Қалиғұл Әлібековтың аузынан жазып алынған деректеді ұсыну болып табылды. Бұл еңбектің қазақ тарихи үшін құндылығы сөзсіз, Әлихан Нұрмұхамедұлы ғалым тарихшы ретінде осы ұлт-азаттық қозғалысқа шынайы баға береді.

Ұлт-азаттық қозғалыстың басшысы ретінде ол қазақ даласында болған 1916 жылғы көтерілістің маңызына тоқталмай кетпейді. Ресей тарихшысы Шестаковпен 1926 жылы “1916-1926” атты еңбекті жазды. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің қазақ халқына әкелген ауыртпалығын “1916-ыншы патша сансыз жігітті соғыста өлтірді, қол-аяғы жоқ,ақылдан адасқан мешел де мүгедек қылды, елдің шаруасы ойрандалды, соғыста ерлер өліп, елде шаруа күйзелді, жетім бала,жесір қатын, шал-кемпір көзінің жасы көл болып,жұртта қалған ботадай боздады. Ет, нан тапшыланды, жұттағыдай жоғалды”-деп сипаттайды [4]. Бұдан әрі қазақ әскерге қара жұмысқа адам аламыз деген патшаның 25 маусымдағы жарлығы халықтың ашу-ызасын тудырғандығын айтып өтеді. Ол туралы:”қазақ-қырғызбен бірге өзбек,түрікпен, тәжіктер де бас көтереді… Қазақ-қырғыздардың патша үкіметіне қарсы соғысы жерін тартып алғаннан, қара жұмысқа аламынан шығады. Патша үшін,орыстың ақсүйегі, төресі үшін қазақ-қырғыз бір тамшы қанын төккісі келмейді,жерін алған,өзін соғысқа айдаған патшаның итттің етінен қазақ-қырғыз жек көреді, бүйтіп қор болғанша, өзінің жағасынан алыып өлейік дейді…Қазақ-қырғыз осы көтерілісте көп адамын өлтіріп,шаруасын күйзелтсе де келешекте қандай ел екенін білдіреді.1905-інші жылғы Мәскеудегі жұмысшы көтерілісі де көп жұмысшыны көп шығындатқан. Осы көтеріліс келешекке үлгі болды.

Қорыта келе, қазіргі таңда Қазақстан-тәуелсіз ел. Сол тәуелсіздік жолында қазақ бабам не көрмеді десеңізші?! Әсіресе, XX ғасыр қазақ халқы үшін ауыр тиіп, қайғыға толы кезеңімен есте қалды. Азаттық, елдік қана қазақ халқының ежелгі арманы болды. Ел басына күн туғанда даналығымен, батырлығымен, парасаттылығымен ел мұңын, халық сырын, тарих үнін түсіне білген, халықтың басын қосқан, халық мүддесі жолында, табандылығында, тапқырлығын таныта білген ұлы тұлғалар аз болмаған. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басын ала бере тарих сахнасына қазақтың оқығандары шықты. Солардың бірегей Әлихан Бөкейхан болды.

Әдебиеттер тізімі

Букейхан А. Тандамалы — Избранное. Собр. Соч. Т.1. – Алматы: Изд-во «Өлке», 2012.- 248 с., фото (на казахском и русском языках)

Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 жж.= Движение Алаш.- Т.3 .Кіт.1.- Алматы: Ел-шежіре, 2007.- 304 б.
Букейхан А. Шығармаларының толық жинағы — Полное собрание сочинений в 7-ми т.; Т.1 – Астана: Изд. дом «Сарыарка», 2009.- 564 с.
Аккулы Султан-Хан. Алихан Букейхан. Творец истории. – Издательство «АЗИАТ», 2016Г. Т.I.- 632 с.всего Алаша: наследие Алихана Букейханова // Мысль. — 2013. — №1. — С. 71-80.
Козыбаев С. Родоначальница демократической прессы: культура // Мысль. — 2013. — №1. — С. 67-70.

БЕЙБАРС: ЖИЗНЬ И НАСЛЕДИЕ ВЕЛИКОГО СУЛТАНА

Нурлигенова З.Н., м.п.н., старший преподаватель
НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова»
Караганда, Казахстан
Ошанов Н.З., м.п.н., старший преподаватель
НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова»
Караганда, Казахстан
Нурлигенова Н.Н., заместитель директора по *учебно-производственной работе*
КГКП «Карагандинский агротехнический колледж»
Республика Казахстан, г. Караганда

Бейбарс, также известный как Байбарс I или Бибарс (полное имя – аз-Захир Руки ад-Дин Бейбарс аль-Бундукдари), был выдающимся правителем и военачальником, жившим в XIII в. Происхождение Бейбарса до конца не ясно. Он считается выходцем с Южного Урала, кипчаком. Эта точка зрения основывается на данных Таки ад-Дина аль-Макризи, который указывал, что Бейбарс родился в Кипчаке, и отсюда большинство авторов выводят его кипчакские (половецкие) корни. По другой версии, его родиной был город Солхат близ Кафы (современная Феодосия) в восточной части Крыма, и в Египте он появился как «турок» и «скиф», что в то время не несло определенного этнического содержания. В Старом Крыму и сейчас показывают развалины мечети, которую построил здесь Бейбарс с согласия местного хана. Ее стены «были покрыты мрамором, а верх порфиром». Согласно другим данным, эту мечеть возводили по повелению султана Калауна (1279-1290 гг.), преемника Бейбарса, но местные жители всегда называли ее мечетью Бейбарса [1]. Он стал султаном Египта и Сирии, правив с 1260 по 1277 гг., и оставил глубокий след в истории этого региона. Его правление было важным периодом в истории Египта, и он укрепил свою власть в этом регионе, проводя различные реформы и способствуя культурному и экономическому развитию. Его борьба с монголами и крестоносцами, а также его политика толерантности к христианам, сделали его важной фигурой в истории Ближнего Востока.

Бейбарс – четвертый мамлюкский султан Египта и Сирии, за свои победы над крестоносцами и монголами он получил прозвище Абу аль-Футух – «отец побед». Хотя сведений о политической жизни Бейбарса в Сирии и Египте достаточно много, информация о его детстве и роде отрывочна. Данные о Бейбарсе можно найти в трудах его современников и средневековых арабских авторов, в частности у Мухаммеда бин Али Ибрагима бин Шаддада аль-Халаби (1286 г.) «Сира аз-захир Бейбарс» («Жизнь Захир Бейбарса») и Мохи аддин Абдолла бин Абд аз-Захир бин Нишвана Аль-Хазами Аль-Масри (1292 г.) «Ар-рауда аз-захир фи аз-малик аз-Захир» («Видный сад жизни аль-алика аз-Захира».

Ибн Шаддад был одним из самых близких людей Бейбарса, как и Мохи ад-дин Абд аз-Захир. Именно этот человек, ставший личным писарем султана, написал послание султана к золотоордынскому правителю Берке хану. А Абд аз-Захир был дворцовым писарем, его руками и под строгим контролем султана была написана биография Бейбарса. В связи с тем, что он не мог нарушать требования султана, не желающего оставить в истории сведения о детстве и период рабства (мамлюк), автор обошел в своем труде некоторые важные вопросы.

Однако Абд аз-Захир в преамбуле своей книги написал только одну строчку касательно данного вопроса: «Это султан, Малик аз-Захир Рукн ад-дин Абу-л Фаттах Бейбарс бин Абдулла ас-Салихи ан-Неджми, получил счастье прийти вместе с великим султаном Салихом Неджметдином Айюбом из Сирии из тюркских племен «барлы». Он был взят в плен в юности и продан в рабство «Бейбарс был продан в Дамаск за 800 дирхемов одному купцу. Но поскольку у

Бейбарса было на глазу бельмо, купец отказался от сделки. В дальнейшем Бейбарса купил эмир ал-Бурундукари и по традиции он стал называться Бейбарсом ал-Бурундукари. Бейбарс был ловким и способным юношей и его приметил айюбидский султан Салих и через некоторое время выдвинул его на пост командира одной из частей своей личной гвардии. Но после смерти Салиха его сын Туран-шах и его следующий преемник Айбек перестали доверять мамлюкам, вследствие чего вызвали их гнев и стали жертвами заговора, в которой участвовал и Бейбарс» [2, с. 729-730].

Бейбарс начал свою карьеру в Сирии в армии айюбидского султана аль-Муаззама Тураншаха. Затем он присоединился к мамлюкской династии в Египте и стал одним из самых влиятельных членов этой династии. Бейбарс был известен своими военными успехами, включая победы над монголами и крестоносцами. Его наиболее знаменитой победой было поражение монголов в битве при Айн Джалут в 1260 г., что помогло остановить монгольское нашествие на Ближний Восток. Битва при Айн Джалут была одним из наиболее важных событий в истории Ближнего Востока и исламского мира. Эта сражение, где встретились монголы и исламская коалиция, возглавляемая султаном Бейбарсом I, оказалась решающей для сохранения независимости исторических исламских земель.

Как известно, в начале XIII в. монгольская империя, возглавляемая Чингисханом и его наследниками, проникла на Ближний Восток и начала свои завоевания в этом регионе. Под предводительством Хулагу, внука Чингисхана, монголы завоевали Багдад и другие исламские города, угрожая исламскому миру.

Бейбарс, который в то время был султаном Египта и Сирии, собрал коалицию исламских правителей и военачальников, чтобы противостоять монголам. Он объединил свои силы с племенами Мамлюков и великими сельджукскими вельможами. Битва при Айн Джалут произошла в Палестине, где монголы встретились с коалицией исламских войск. Монголы, хотя и были известны своей военной мощью, столкнулись с сильным и хорошо организованным врагом. Битва была жесткой, но исламская коалиция под командованием Бейбарса сумела одержать победу.

Историческое значение данной битвы имела огромное историческое значение: во-первых, эта победа остановила монгольское наступление на Ближний Восток и предотвратила монгольскую доминацию в этом регионе. Во-вторых, укрепила мамлюкскую державу: победа при Айн Джалут укрепила мамлюкскую династию, и Бейбарс продолжил править Египтом и Сирией, создавая мощное государство. В-третьих, эта битва сыграла важную роль в формировании геополитической карты Ближнего Востока и исламского мира.

Следовательно, битва при Айн Джалут была важным событием в истории Ближнего Востока и исламского мира, и ее историческое значение нельзя переоценить. Победа Бейбарса и его союзников над монголами оставила непередаваемое влияние на развитие региона и способствовала сохранению исламских земель от внешнего вторжения.

Во внутренней политике страны султан Бейбарс укрепил позиции мусульманского государства, Египет превратился в процветающую страну. В юридической сфере султан Бейбарс внес беспрецедентные изменения. Назначал на должности судей представителей всех четырех суннитских мазхабов. Восстановил мечеть Аль-Азхар, значительно изменил и превратил ее в крупное учебное заведение, куда приезжали ученики из разных стран. В Египте и Дамаске было построено множество медресе. В частности, хорошо сохранилось здание медресе «Захири» в Каире. В медресе также работали библиотеки с богатым книжным фондом. Был осуществлен капитальный ремонт мечети Пророка в Медине, обновлена мечеть пророка Ибрахима в Дамаске. В Иерусалиме были отремонтированы и обновлены мечети Аль-Акса, Куббат Сахра. Построен Дом юстиции, в котором решались различные проблемы и споры.

Бейбарс был активным защитником ислама и мусульманином. В 1260 г. в Каире в торжественной обстановке был восстановлен Аббасидский халифат в качестве духовного учреждения, он посадил на престол халифа одного наследника из династии Аббасидов и превратил Каир в духовную столицу халифата [3].

Бейбарс развивал экономику, обновлял инфраструктуру, и способствовал культурному развитию. В период своего правления Бейбарс проводил реформы, которые способствовали развитию этого региона. Некоторые из наиболее значимых реформ в его эпоху включали:

1. Милитаризация: Бейбарс усилил армию и вооружение Египта, что позволило ему успешно сопротивляться внешним врагам, включая монголов и крестоносцев.
2. Экономические реформы: Он проводил экономические реформы, стимулирующие производство и торговлю, что способствовало экономическому росту.

3. Обновление инфраструктуры: Бейбарс финансировал строительство новых дорог, каналов и другой инфраструктуры, что способствовало улучшению транспортной системы и сельского хозяйства.

4. Поддержка наук и культуры: Он способствовал развитию исламской науки и культуры, поддерживая ученых и интеллектуальных деятелей.

5. Толерантность к христианам: Бейбарс проводил политику толерантности к христианскому населению, что способствовало стабильности в регионе.

Эти реформы помогли укрепить власть Бейбарса в Египте и способствовали его долгому и успешному правлению.

Важным направлением деятельности Бейбарса была сфера внешней политики. За время своего правления он заключил множество договоров и союзов. Так, ему удалось установить стратегические партнерские отношения с никейским императором Михаилом VIII Палеологом, который выбил латинян из Константинополя и восстановил Византийскую империю (1261 г.). Египетские послы поздравили императора с одержанной победой, поднесли богатые дары и попросили о свободном пропуске египетских судов в Черное море. Мамлюкское посольство во главе с Кушарбеком – тюрком из Хорезма – проследовало через проливы Босфор и Дарданеллы, прибыло в Крым, высадилось в Судаке, где его встречал наместник края черкес Табуко. Состоялась встреча посла с ханом Золотой орды Берке, который принял письмо от Бейбарса. Письмо понравилось Берке, и он заключил союз с Бейбарсом. Так возник политический блок, противостоящий Хулагу хану – общему врагу и мамлюков, и золотоордынцев. Бейбарс заключил важные торгово-политические договоры с Карлом Анжуйским (1264 г.), королем Сицилии; с Хайме, королем Арагона; Альфонсо, королем Кастилии. Попытки папы римского организовать бойкот мамлюкского Египта провалились, поскольку вся индийскоаравийская торговля шла через территорию мамлюкского султаната, который контролировал как порты доставки, так и порты отправки грузов – приморские города Сирии. Стабильными торговыми партнерами Египта были такие европейские города, как Генуя, Венеция, Флоренция, Арагон и другие христианские троговые центры Средиземноморья. Огромных масштабов достигло при Бейбарсе строительство мечетей, крепостей, каналов и т.д. [4, с. 50].

Общеизвестно, что в истории человечества существуют фигуры, которые оставили свой след не только благодаря своим военным победам и политическим реформам, но и благодаря своей религиозной политике и толерантности. Бейбарс I, султан Египта и Сирии в XIII в., был одним из таких лидеров. Религиозная политика Бейбарса способствовала укреплению его империи и созданию стабильного общества. Бейбарс, будучи мусульманином, проявил впечатляющую религиозную толерантность во времена, когда религиозные конфликты и преследования были распространены. Он признавал права христиан и других религиозных групп в своей империи и даже назначал христиан на важные должности.

Толерантность Бейбарса создала атмосферу согласия и уважения различий между различными религиозными группами, что способствовало стабильности в его государстве. Бейбарс также проявил глубокое уважение к святым местам разных религий. Он обеспечивал безопасность паломников и поддерживал святыни в хорошем состоянии. Например, он выплатил большую сумму, чтобы восстановить Христианский Купол Скалы в Иерусалиме. Это способствовало укреплению религиозного туризма и стимулировало торговлю и экономическое развитие в его империи.

Религиозная политика Бейбарса оказала глубокое воздействие на его империю и исламский мир в целом. Его толерантность, уважение к другим религиям и забота о святынях сделали его империю местом сближения различных культур и религий. Бейбарс продемонстрировал, как религиозная толерантность может способствовать укреплению власти и созданию стабильного общества. Его наследие остается важным уроком для современных лидеров и стремящихся к миру и сотрудничеству в многонациональных обществах.

Бейбарс оставил огромное влияние на историю Ближнего Востока и считается одним из величайших мусульманских военачальников. Его правление ознаменовалось также терпимостью к христианам, что способствовало стабильности в регионе. Бейбарс сыграл важную роль в истории Ближнего Востока и исламского мира в XIII в. Его вклад и влияние можно рассмотреть в нескольких ключевых аспектах:

1. Военные достижения: одним из наиболее значимых вкладов Бейбарса была его победа над монголами в битве при Айн Джалут в 1260 г. Это событие помогло остановить монгольское наступление на Ближний Восток и спасти регион от монгольской доминации; Бейбарс провел

успешные военные кампании против крестоносцев, восстановив контроль над рядом крестовых государств в Сирии.

2. Правление и реформы: как султан Египта, Бейбарс укрепил свою власть и провел ряд реформ, включая экономические и инфраструктурные изменения, что способствовало развитию региона; он также способствовал развитию науки и культуры, поддерживая ученых и интеллектуальных деятелей.

3. Толерантность и религиозная политика: Бейбарс проводил политику толерантности к христианскому населению, что способствовало стабильности и согласию в его государстве.

4. Наследие: Бейбарс оставил глубокий след в истории Ближнего Востока. Его имя стало синонимом успешного военного командира и мудрого правителя; его правление и реформы продолжили влиять на развитие Египта и региона долгое время после его смерти.

Могущественный мамлюкский правитель скончался в Дамаске в 1277 г. Ему было немногим более 50 лет. Существуют несколько версий смерти Бейбарса. Наиболее известная из них гласит, что он намеревался уничтожить своего соперника принца Малик-Кахера и приготовил для него кубок отравленного кумыса. Однако Малик-Кахер переменил кубки, Бейбарс выпил яд и умер в ужасной агонии. Согласно некоторым источникам, визирь кыпчак Калауын отравил Бейбарса, подсыпав яда в кумыс.

Султан Бейбарс похоронен в Дамаске. Вечный покой султан нашел под куполом основанного им комплекса Захирия, куда входят библиотека, медресе и мавзолей.

Таким образом, Бейбарс стал выдающейся фигурой, сыгравшей важную роль в истории Ближнего Востока и исламского мира. Его военные победы, реформы, толерантность и политическая мудрость сделали его настоящим лидером своего времени, и его наследие продолжает вдохновлять поколения исследователей и историков, исследующих богатую историю этого региона.

Список литературы

Куртмалаева Ф. Памятники и память (Мечети и святые места Крыма. Симферполь, 2010 // Крымскотатарская библиотека им. Исмаила Гаспринскго. URL: http://kitaphane.crimea.ua/ru/mecheti-i-svyatye-mesta-kryma-metodiko%E2%80%93informatsionn ye-materialy.html (дата обращения 27.09.2023 г.).

Сайфетдинова Э.Г. Личность султана Бейбарса и его роль в развитии взаимоотношений Мамлюкского Египта с Золотой Ордой по арабским источникам // Золотоордынское обозрение. Т. 5. – 2017. – № 4. – С. 726-735.

Женис Ж.Ж. Бейбарыс султан. URL: https://iie.kz/?p=25924&lang=ru (дата обращения 10.10.2023 г.).

Зеленев Е.И., Илюшина М.Ю. Мамлюкский султанат в Египте: Бейбарс и его эпоха (1260–1277) // Вестник СПбГУ. – 2013. – Вып. 3. – С. 41-53.

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ЯДЕРНОГО ОРУЖИЯ. МЕЖДУНАРОДНАЯ ЯДЕРНАЯ ПОЛИТИКА И ДИПЛОМАТИЯ

Попова С.З., магистрант 1 года обучения
Научный руководитель: Тулеуова Б.Т., к.и.н., асс. профессор
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда.
Email: stephanie_popova_1@mail.ru

Ядерное оружие, являясь самой разрушительной силой, доступной человечеству, не только одно из важнейших научных достижений прошлого века, но и, на сегодняшний день, важный элемент в международной политике. Актуальность данной работы можно обусловить тем, что тема ядерного оружия сейчас, во время нескольких активных военных конфликтов как никогда важна. Своей работой мы хотим напомнить, к каким ужасным последствиям приводят испытания ядерного оружия на полигонах, мирном населении; к чему приводят политические амбиции и политизация науки.

История ядерного оружия берет свое начало в 1939 году, когда французский физик Фредерик Жолио-Кюри предположил возможность использования урана в качестве взрывного вещества, а также вероятность цепной реакции, приводящей к взрыву чудовищной силы. Шедший полным ходом процесс разработки ядерного оружия останавливала только острая нехватка ядерной руды, которая здесь требовалась в больших количествах, однако, в сентябре 1940 года США удалось закупить у Бельгии (как утверждают некоторые источники, по подставным документам) необходимое ее количество, и это дало старт такому грандиозному проекту, известному как «Проект Манхэттен». Стоит отметить, что проект был назван в честь Колумбийского университета в Манхэттене, Нью-Йорк, который был одним из первых, где начались атомные исследования в США. 13 августа 1942 года данный проект начал свою работу под руководством физика Роберта Оппенгеймера и генерала Лесли Гровса, с одобрения известного физика Альберта Энштейна, обосновывающего необходимость проведения экспериментов в данной области успехами нацистской Германии, ученым из которой уже было известно, что, при делении, ядро атома распадается на две равные части. В результате этого происходит выпуск нейтронов, которые расщепляют еще больше атомов, запуская цепную реакцию с мгновенным выделением огромного количества энергии.

Затраты оказались колоссальными: с 1939 по 1945 годы, на проект Манхэттен было потрачено двух миллиардов долларов. В эту сумму вошла постройка огромного завода по очистке урана в штате Теннеси, как и создание американского ядерного центра в 1942 году, расположившегося в Лос-Аламосе, штат Нью-Мексико. Под началом Роберта Оппенгеймера работали лучшие умы того времени, в том числе и крупнейшие европейские ученые, иммигрировавшие из нацистской Германии - Эдвард Теллер, Энрико Ферми, Лео Сциллард, Джон фон Нейман и другие. Всего над проектом трудилось около 125 тысяч человек, 12 из которых являлись нобелевскими лауреатами. В то же время, в Европе шла вторая мировая война, и Англии, находившейся под гнетом немецких бомбардировок, пришлось передать все свои наработки по атомному проекту «Tube Alloys», тем самым внеся огромный вклад в развитие Манхэттенского проекта. То есть, после открытия деления ядра урана в марте 1940 года, английский физик-теоретик Рудольф Пайерлс и физик-ядерщик Отто Фриш из Бирмингемского университета подсчитали, что критическая масса чистого урана-235 составляет всего от 1 до 10 килограммов, но способна произвести взрыв, равный по силе взрыву тысячи тонн динамита [1]. Меморандум Фриша-Пайерлса побудил правительство Великобритании инициировать проект разработки атомной бомбы, известный как «Tube Alloys». Австралийский физик Марк Олифант, работавший в Великобритании, во время визита в США в 1941 году сыграл важную роль в распространении результатов отчета комитета Мауд. Изначально, британский ядерный проект был более масштабным, но, после того, как США вступили во Вторую мировую войну, американский ядерный проект вскоре обогнал и затмил своих британских коллег, и, в связи с этим, британское правительство приняло решение объединиться с американский проектом Манхэттен, тем самым намного ускорив процесс разработки ядерного оружия.

В историю международных отношений данное событие вошло как «Квебекское соглашение», заключенное в августе 1943 года и подписанное премьер-министром Великобритании Уинстоном Черчиллем и Франклином Рузвельтом, и подразумевающее под собой сотрудничество между двумя странами в сфере ядерных исследований. Спустя почти три года непрерывной, напряженной работы, силами ученых была создана «Штучка». Первые ядерные испытания этой самой «Штучки» вошли в историю под названием «Тринити», и были первыми в мире испытаниями ядерной бомбы, результаты которых ученым были не до конца ясны, и, в связи с этим, возникал широкий круг вопросов касательно масштабов разрушения, общей работоспособности механизмов. Ученые также предполагали, что ядерный взрыв может запустить реакцию неконтролируемого выгорания атмосферного кислорода. Однако, несмотря на все опасения, испытания были проведены в срок.

В 5:30 утра 16 июля 1945 года, на полигоне Аламогордо штата Нью-Мексико, плутониевая бомба имплозивного типа под названием «Штучка» была взорвана, и взрыв этот был равен приблизительно 21 килотонне тротила. Руководитель проекта Манхэттен, полковник Лесли Гровс вспоминает это событие так: «Моим первым впечатлением было ощущение очень яркого света, залившего все вокруг, а когда я обернулся, то увидел знакомую теперь многим картину огненного шара. Первой моей, а также Буша и Конэнта реакцией, пока мы еще сидели на земле, следя за этим зрелищем, был молчаливый обмен рукопожатиями. Вскоре, буквально через 50 секунд после взрыва, до нас дошла ударная волна. Я был удивлен ее сравнительной слабостью. На самом деле

ударная волна была не такой уж слабой. Просто вспышка света была так сильна и так неожиданна, что реакция на нее снизила на время нашу восприимчивость» [2, с. 305]. Роберт Оппенгеймер же отметил успех своих трудов, процитировав, несколько переиначив, стих из Бхагавадгиты: «Теперь я — Смерть, сокрушительница миров!». Однако, «Следовало бы навсегда запомнить и другие слова, произнесенные ответственным за испытание специалистом Кеннетом Бэйнбриджем. Едва отзвучал взрыв, он повернулся к Оппенгеймеру и сказал: «Теперь все мы — сукины дети…». Позже сам Оппенгеймер считал, что ничего точнее и выразительнее в тот момент сказано не было» [3] - так пишет о том знаменательном дне Стивен Шейпин, американский историк и социолог науки. Успешные испытания «Штучки» позволили США задуматься о применении плутониевого «Малыша» и уранового «Толстяка». Этим бомбам было суждено взорваться в Японии, которую Америка таким образом хотела принудить к миру: в 1937 году Япония вторглась в Китай, что привело к полномасштабной войне. 7 декабря 1941 года, после нападения Японского авианосного флота американскую на Пёрл-Харбор, США вступили во вторую мировую войну: 2403 американских военных были убиты, еще 1178 получили ранения, и американцы сочли данную совокупность причин достаточной. СССР, находившийся в сложных отношениях с Японией, поддержал возможность применения ядерного оружия против японцев: 24 июля, во время Потсдамской конференции Президент США Гарри Трумэн сообщил Сталину, что у США появилось новое оружие невиданной разрушительной силы. Трумэн не уточнил, что он имел в виду именно атомное оружие. Согласно мемуарам Трумэна, Сталин не проявил особого интереса, заметив только, что он рад и надеется, что США смогут эффективно применить его против Японии.

6 августа 1945 года, в 1:45 по токийскому времени, американский бомбардировщик B-29 «Enola Gay» под командованием полковника Тома Тиббетса взлетел с острова Тиниан, неся на борту плутониевого «Малыша». Около семи часов утра сеть японских радаров раннего предупреждения зафиксировала приближение нескольких американских самолётов, направлявшихся к южной части Японии. Была объявлена воздушная тревога и остановлено радиовещание во многих городах, включая Хиросиму. Примерно в 08:00 оператор радара в Хиросиме определил, что количество приближавшихся самолётов было очень малым — возможно, не более трех, — и воздушная тревога была отменена [4, с. 281]. Примерно в 8 утра по местному времени, B-29 сбросил атомную бомбу в центр города Хиросима. 45 секунд полета, и, на высоте около 600 метров над землей, «Малыш» сдетонировал. Сила разрушений была поистине чудовищной: сложно представить себе мощь, которая мгновенно уничтожила все, находившееся в эпицентре взрыва. В течение нескольких минут 90 % людей, находившихся на расстоянии 800 метров и меньше от эпицентра, погибли [5, с. 166]. Взрывная волна, разлетевшаяся по округе, выбила все стекла в радиусе 19 километров от эпицентра взрыва, породив собой и локальные пожары, которые, слившись в один огромный, под действием сильных ветров (скоростью в 50-60 км/ч) превратились в огненный шторм, раскинувшийся на территорию в 11 км^2 и уничтоживший выживших после взрыва. А спустя несколько дней после этого, медики, помогавшие выжившим, столкнулись с облучением. Общее число жертв составило более 166 тысяч человек [6].

9 августа, в 2:47 по Токийскому времени, с того же острова Тиниан вылетел американский бомбардировщик B-29 под командованием майора Чарльза Суини, неся на борту уранового «Толстяка». Полет был сопряжен со множеством технических неполадок, но, в 11:02 по местному времени, «Толстяк» разорвался над городом Нагасаки, а взрыв, составлявший по силе 21 килотонну в тротиловом эквиваленте, немедленно уничтожил людей, животных и все здания в радиусе нескольких километров от эпицентра. Однако, из-за ландшафтных особенностей (холмистая местность Нагасаки) и попадания бомбы в мало застроенный, промышленный район города, разрушительный эффект оказался намного меньше, чем если бы «Толстяк» взорвался южнее, над деловым и жилыми районами. Количество жертв, погибших от взрыва и лучевой болезни, к концу 1945 года составило от 60 до 80 тысяч человек [7].

Последствия атомной бомбардировки на японские города были ужасающими. *Воздействие на людей:* первым видимым последствием для жертв стали ожоги открытых частей тела, вызванные световым излучением, а возможно, и радиацией. При осмотре в больницах у жертв выявлены ожоги, в основном лица, рук и ног, а также груди или спины, то есть непокрытых в момент взрыва частей тела. Другие более серьезные последствия были вызваны, скорее всего, радиацией. Многие люди, по словам инспекторов, умирали без каких-либо видимых поверхностных ранений. На их коже появились темные кровоподтеки, у них выпадали волосы, была очень высокая температура, диарея, и они все умирали через несколько дней после

появления этих симптомов. Врачи утверждают, что радиация повредила их костный мозг, были частично парализованы его функции и прекратилось воспроизводство белых кровяных телец. Жертвы, попавшие под облучение на улицах ближе всего к эпицентру, полностью обуглились, до неузнаваемости. Представители военных властей заявляют, что погибших солдат можно было опознать только по их обуви. *Воздействие на животных:* и у животных, и у людей, пострадавших от взрыва, развились схожие симптомы. На выезде из Хиросимы была замечена лошадь с ожогами. *Воздействие на растительность*: все деревья в эпицентре полностью уничтожены, покорежены и обуглены. Пострадали лотосы на больших прудах возле городского замка, где располагался Генеральный штаб, сгорела большая часть листьев [8, с. 5-7].

Советский Союз, однако, никогда не отставал от США в разработке ядерного оружия. Ядерные исследования в СССР шли с 1930 годов, и, благодаря разведке и просоветски настроенным западным ученым, информация о подготовке к созданию на Западе ядерного оружия, начиная с 1941 года стала направляться в Москву. Как воспоминал о том времени советский разведчик Павел Судоплатов, «всего через 12 дней после того, как в США собрали первую атомную бомбу, её схема уже была в Москве». Под научным руководством советских физиков Игоря Васильевича Курчатова и Юлия Борисовича Харитона, в 1946 г. было составлено техническое задание на разработку атомной бомбы, конструктивно напоминающий американскую бомбу «Толстяк». Бомба РДС-1 представляла собой плутониевую авиационную атомную бомбу характерной «каплевидной» формы. В ночь на 29 августа была проведена сборка заряда, а окончательный монтаж был завершен к 3 ч. утра. В течение последующих трех часов заряд был поднят на испытательную башню, снаряжен взрывателями и подключён к подрывной схеме. Члены специального комитета Л. П. Берия, М. Г. Первухин и В. А. Махнев контролировали ход заключительных операций. Однако из-за ухудшения погоды все работы, предусмотренные утвержденным регламентом, было решено провести со сдвигом на один час раньше. Так, 29 августа 1949 года, на Семипалатинском полигоне, в 7 часов утра по местному времени был произведен взрыв первой атомной бомбы СССР. Мощность бомбы составила более 20 кт. Металлическая 37-метровая башня, на которой была установлена бомба, была уничтожена полностью, на её месте образовалась воронка диаметром 3 м и глубиной 1,5 м, покрытая оплавленным стеклоподобным веществом, уровень радиации в центре составлял 0,5 Зв/с. Персоналу разрешалось находиться в 2 км от эпицентра не более 15 минут. В 25 метрах от башни находилось здание из железобетонных конструкций, с мостовым краном в зале для установки плутониевого заряда в заряд из ВВ. Сооружение частично разрушилось, сама конструкция устояла. Из 1538 подопытных животных (собак, овец, коз, свиней, кроликов, крыс) в результате взрыва погибло 345 (некоторые животные имитировали солдат в окопах). Легкие повреждения получили танк Т-34 и полевая артиллерия в радиусе 500—550 м от центра, а на дальности до 1500 м все типы самолётов получили значительные повреждения. На расстоянии километра от центра и далее через каждые 500 метров были установлены 10 легковых автомобилей, сгорели все 10 машин. На расстоянии 800 м два жилых 3-этажных дома, построенные в 20 м друг от друга таким образом, что первый экранировал второй, были разрушены полностью, жилые щитовые и бревенчатые дома городского типа оказались разрушенными полностью в радиусе 5 км. В основном, повреждения были получены от ударной волны. Железнодорожный и шоссейный мосты были искорежены и отброшены от своего места на 20—30 м. Вагоны и автомашины, располагавшиеся на мостах, полуобгоревшие, были разбросаны по степи на расстоянии 50—80 м от места установки. Танки и пушки были перевёрнуты и искорёжены, животных унесло [9].

Такова история создания ядерного оружия. Что же мы имеем сейчас, опираясь на опыт минувшего столетия? Республика Казахстан, на семипалатинском полигоне которой, с 1949 по 1989 год было произведено 468 ядерных испытаний, в настоящее время проводит активную политику по избавлению человечества от ядерного оружия. Первым шагом в этом направлении было закрытие Семипалатинского полигона 29 августа 1991 года, и это, по сути, был первый в мировой истории случай закрытия ядерного полигона по воле народа. Восемнадцать лет спустя, Генеральная Ассамблея ООН утвердит эту дату как Международный день действий против ядерных испытаний. Важнейшим шагом станет ратификация Казахстаном Договора о нераспространении ядерного оружия 13 декабря 1993 года. 8 сентября 2006 года Казахстан наряду с другими странами Центральной Азии подписал в Семипалатинске Договор о создании в регионе зоны, свободной от ядерного оружия, что является важным коллективным вкладом в укрепление глобальной и региональной безопасности. Государства региона заявили о своей твердой

приверженности принципам разоружения и нераспространения, открытому сотрудничеству по разрешению одной из наиболее актуальных проблем современности [10].

Однако, не все страны придерживаются данной политики. Термин «ядерная дипломатия», отчасти, применим и ныне — монопольное владение ядерным оружием распространилось и за пределы США - на сегодняшний день, в мире насчитывается девять ядерных держав: Китай, Северная Корея, Франция, Индия, Израиль, Пакистан, Россия, Великобритания и США - обладают в совокупности почти 13,080 боеголовками. Россия и США отвечают за примерно 90% мирового арсенала, причем у каждой из этих стран более 5500 ядерных единиц. Поэтому сейчас, когда сразу несколько ядерных держав находятся в состоянии активных военных или «спецоперационных» действий, нам как никогда важно помнить о последствиях ядерных взрывов, помнить о глубоких сожалениях «отца ядерной бомбы» Юлиуса Роберта Оппенгеймера, который, после взрывов в Хиросиме и Нагасаки заявил президенту Трумэну: «Мне кажется, на наших руках кровь». Трумэн ответил ученому: «Ничего страшного. Всё отмоется…», а своим помощникам строго наказал: «Чтоб этого слюнтяя здесь больше не было!» [2, там же]. Оппенгеймер считал свое изобретение главной ошибкой в истории, терзаясь чувством вины до конца своих дней. Альфред Нобель сожалел о своей причастности к созданию динамита, Михаил Калашников жалел о том, что создал легендарный автомат, быстро ставший популярным у террористических и бандитских группировок. Лучше всего подытоживает нашу работу надпись, по злой иронии, расположенная на одном из центральных зданий в городе Припять: «Пусть будет атом работником, а не солдатом» - ведь именно этого изначально хотел Оппенгеймер, о пользе собственных открытий думали супруги Кюри, во благо народу строилась под руководством Виктора Брюханова Чернобыльская атомная электростанция. И их сожаления — лишнее подтверждение тому, что наука не должна быть политизирована, а амбиции определенных людей или государств не должны влиять на благосостояние других народов.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта МНВО РК № AP19678527 «Последствия испытаний на Семипалатинском ядерном полигоне как результат политики «ядерного колониализма»

Список литературы

Британский вклад в Манхэттенский проект. [Электронный ресурс]. Википедия. Свободная энциклопедия. – Режим доступа: http://surl.li/mifrm (дата обращения: 15.10.2023)

Groves L. R. Now It Can Be Told. The story of Manhattan project. — NY: Harper & Brothers, 1962.– 305 с.

Steven Shapin. Don’t let that crybaby in here again. — London Review of Books, Vol. 22 No. 17 September 2000. [Электронный ресурс] URL: http://surl.li/mhcag

Chris Wallace, Mitch Weiss. Countdown 1945. - NY: Avid Reader Press/Simon & Schuster. 2021. - 281 с.

Masatake Okumiya, Jiro Horikoshi. Zero! The Air War in the Pacific During World War II from the Japanese Viewpoint. — Washington DC: Zenger Pub.1979. - 166 с.

The Atomic Bombing of Hiroshima (August 6, 1945) The Manhattan Project (An Interactive History). US Department of Energy. [Электронный ресурс]. URL: http://surl.li/mgnot

Radiation Effects Research Foundation (US — Japan). «How many people died as a result of the atomic bombings?». [Электронный ресурс]. URL: http://surl.li/mhdwd

Доклад МККК о последствиях атомной бомбардировки Хиросимы. Избранные статьи из номера 899, т. 97: «The human cost of nuclear weapons». Международный журнал Красного Креста. с. 5-7

Испытания ядерного оружия и ядерные взрывы в мирных целях СССР 1949—1990 гг. Саров: Министерство Российской Федерации по атомной энергии Министерство обороны Российской Федерации, РФЯЦ-ВНИИЭФ, 1996. — 66 с. [Электронный ресурс]. URL: http://surl.li/mifts

Разоружение и ядерное нераспространение. Министерство иностранных дел Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. URL: http://surl.li/mhkbe

АСТРАХАН ХАНДЫҒЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДЕ

Сартаев Рауан Нуржанович, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
7М01601 – Тарих мамандығының 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Аманжол Күзембайұлы,
А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.

Ұзақ уақыт Русь, одан кейін Ресей Алтын Орданың мұрагері есептелінді. Барлық посталтынордалық мемлекеттер Ресей империясының, кейін КСРО билігі тұсында олардың Алтын Орда сияқты ұлы мемлекеттің мұрагерлері екендігі туралы сөз қозғалған емес. Біз мақаламызда Астрахан хандығы тарихнамасының мәселелеріне тоқталмақпыз.

Астрахан хандығы – ортағасырлық ұлы империялардың бірі – Жошы ұлысының ыдырауы нәтижесінде құрылған мемлекеттердің бірі. Еділдің төменгі ағысында жарты ғасырдан астам уақыт өмір сүрген Астрахан хандығы Алтын Ордадан бөлініп шыққан Қазан, Қырым, Сібір хандықтары, Ноғай Ордасы мен Ақ Орда сияқты мемлекеттермен көп ұқсастықтары болды. Мемлекеттік құрылым мен басқару дәстүрлері, дін мен мәдениет аталған мемлекеттердің барлығына ортақ болып, бұл мемлекеттер этникалық және тілі жағынан бір-біріне жақын еді. Тіпті, қазіргі күннің өзінде Ресейдің Астрахан облысында тұратын біздің қандастарымыз, туысқандарымыз аз емес. Сол себепті бұл елдің тарихы біздің тарихымызбен де өте тығыз байланысты. Алайда, әрине, олардың әрқайсысында өзіндік ерекшеліктері де жоқ емес. Шаруашылық-экономикалық құрылымына, өмір сүру салтына, халықтың құрамына қатысты ерекшеліктерін атап өткен жөн [1, 4 б.].

«Астрахан хандығының тарихына қызығушылық танытқан тарихшы Алтын Орда ыдыраганнан кейін құрылған басқа татар мемлекеттерін зерттейтін тарихшыларға қарағанда қиынырақ жағдайда» [2, 28 б.]. Астрахан тарихы бойынша дереккөздердің өте аз болуы, тіпті, кейбір тарихшылардың «Еділдің төменгі ағысында бір кездері Астрахан хандығы шын мәнінде өмір сүргендігіне» күмән келтіруіне дейін алып келді. Олардың пірінше, «буржуазиялық тарихшылар орталықтандырылған Астрахан хандығын көріп, сипаттаған жерде іс жүзінде Батыс Еуропаның ганзалық қалалары сияқты бірқатар тәуелсіз сауда және өнеркәсіптік қалалар болды», ал Астрахан сөзінің астарында «тек бір қала ғана емес, Бату патшалығындағы салық төлейтін халықпен емес, еркін саудагердер классы мекен еткен барлық сауда қалалары» деп қарастырылды [3, 13 б.]. И. Черкасов XIX ғ. өзінің «Исторический взгляд на древнее состояние Астраханского края» еңбегінде осындай қорытындыға келді, ал XX ғ. 20-жылдарында бұл көзқарасты Ф. П. Зыков қолдады.

Ресейлік және шетелдік тарихнамада Астрахан хандығының тарихына арналған жұмыстар жоқтың қасы. Тек Астрахан тарихының бірнеше қысқаша очерктерін, сондай-ақ шамамен жетпіс жыл бұрын жазылған М. Г. Сафаргалиевтің мақаласын, И. В. Зайцевтің еңбегін атауға болады. Осы жұмыстардың ішінен тек М. Г. Сафаргалиевтің мақаласы мен И. В. Зайцевтің еңбегі Астраханның жаулап алынуына дейінгі тарихына қатысты, ал басқалары толығымен 1550 жылдардағы оқиғаларды баяндауға арналған. Оған бірқатар себептер негіз болды.

Біріншіден, Алтын Орда мен посталтынордалық мемлекеттік құрылымдардың тарихын зерттеу КСРО-ның идеологиялық себептері бойынша өте танымал болған жоқ.

Екіншіден, дереккөздердің тым аз болуы Астрахан тарихын зерттеуді өте қиын іс қылды.

Үшіншіден, Астрахан хандығы Қазан және Қырыммен салыстырғанда әлдеқайда «әсерсіз» болғандай еді. Бірде-бір жарқын оқиға, бірде-бір қызықты тұлға, бірде-бір әдеби шығарма жоқ сияқты болып көрінді.

Өткен ғасырдың 90-жылдарында түркі халықтарының тарихы мен мәдениетінің қазіргі заманғы зерттеушілері Р. Г. Кузеев пен Ш. Ф. Мухамедьяров Еуразия даласының тарихын зерделеуде пәнаралық тәсілдің маңыздылығын, «соңғы жылдары байытылған дереккөздер корпусын» тартуды атап өтіп, «XIV ғасырдың екінші жартысы мен XV ғасырдың бірінші жартысы аралығындағы өңірдегі этнотарихи процестер ерекше назар аударуды талап ететініне» тоқталды және «осы орайда Қазан, Сібір, Астрахан хандықтарының, Ноғай Ордасының осы үлкен аймақтағы рөлімен байланысты саяси және этномәдени процестер мұқият зерттеуді қажет етеді...» деп айтқан [4, 52 б.].

Бір кездері біртұтас держава болған Жошы ұлысының ыдырауының және жаңа мемлекеттердің пайда болуының әлеуметтік-экономикалық, этномәдени және саяси себептері ресейлік және шетелдік авторлардың бірқатар еңбектерінде егжей-тегжейлі сипатталған. Ю. Е. Варваровскийдің айтуынша, «Жошы ұлысының саяси ыдырауы тіпті оның құрамдас бөліктеріне де тәуелді болған жоқ, өйткені бұл орталықсыздандырудың себептері өзіндік бастама болған жоқ, олар осы саяси құрылымның қалыптасуында бұрыннан бар жеке факторлардың гипертрофиясының салдары болды. Сондықтан XIV ғасырдың 60-70-ші жылдарындағы оқиғалар барысында бағдарламаланған Қазан, Қырым, Астрахан хандықтарының, Үлкен және Ноғай Ордасының контурлары XV ғасырдың бірінші жартысында тұрақты шекараларға айналады» [5, 22 б.].

Алтын Орда тарихының татар зерттеушісі М. Г. Сафаргалиевтің айтуынша, Астрахан хандығының құрылуы туралы мәселе «ұзақ уақыт бойы біздің тарихи әдебиетімізде дереккөздердің болмауына байланысты түсініксіз болып келді» [2, 512 б.]. Бұл сөздерді ғалым шамамен 50 жылдан астам уақыт бұрын жазған. Алайда, осы уақытқа дейін жағдай өзгерген жоқ: Астрахан хандығының ерте тарихы өте нашар зерттелген. Хандықтың құрылу уақыты, хандар билігінің нақты хронологиясы аяғына дейін белгісіз, Астрахан мемлекетінің ішкі саяси жүйесі және оның сыртқы саясатының ерекшеліктері зерттелмеген. Астрахан хандығының ерте тарихына арналған жұмыстар жоқ деуге де болады. Тек 1952 жылы жарияланған М. Г. Сафаргалиевтің жұмысын атауға болады, бірақ ол біздің біліміміздің қазіргі деңгейіне сәйкес келмейді.

Бұл жағдай Астрахан хандығының тарихын зерттеуді өте өзекті етеді. Біз осы тарихтың бір аспектісі: хандықтың пайда болу уақыты туралы мәселеге тоқталайық.

А. К. Марков Кіші Мұхаммед ханның астрахандық тиындарын хижра бойынша 831 жылы (1427-28 жж.) соғылған деп есептеді, алайда М. Г. Сафаргалиев А. К. Марковтың қолына ақауы бар тиын түсті деп тұжырымдады, себебі Кіші Мұхаммед хан аты дереккөздерде тек хижра бойынша 834 жылдан бастап кездеседі (1430-31 ж.) [1, 488 б.]. Қалай болғанда да, 1437 жылы Ұлық Мұхаммедпен соғыс жүргізіп жүрген Кіші Мұхаммед Астрахан аймағынан батысқа қарай жылжып, онда шамамен 1433 жылдан бері болған болуы мүмкін [1, 31 б.].

Үлкен Орданың ханы Кіші Мұхаммед Алтын Орда ханы Темір-Құтлықтың немері болды. Астрахан Үлкен Орданың бөлігі ретінде оған 1459 жылы қайтыс болғанға дейін тиесілі болды [1, 31 б.].

Астрахан мемлекетінің тарихын арнайы зерттеумен алғашқылардың бірі болып Г. Ховорс айналысты. Ол «Алтын Орда ыдыраганнан кейін құрылған мемлекеттер арасында Астрахан хандығы өзін Алтын Орданың тікелей мұрагері деп есептеуге құқығы болды. Шын мәнінде, бұл қазіргі Астрахан және Кавказ губернияларымен шектелген, территориясы едәуір азайып қалған Алтын Орда болды, бірақ ол сол текке жататын билеушілердің қол астында болып, Каспийдегі сауданы басқаруды қолдады және айтарлықтай деңгейде ноғалықтарға вассалдық тәуелділігін сақтап қалды. Кіші Мұхаммед қайтыс болғаннан кейін оның екі ұлы Махмұд хан мен Ахмед хан Орданы өзара бөлісіп, Еділдің төменгі ағысы Махмұд ханның иелігі болуы әбден мүмкін». Астрахан хандығына қатысты барлық кейінгі ғылыми (және ғылыми емес) әдебиеттер, шын мәнінде, британдық шығыстанушының осы айтқан сөздерін әрі қарай дамыту (немесе қайталау) болды [1, 31-32 б.].

М. Г. Сафаргалиев өзінің мақалаларының бірінде 1459 жылды хандықтың құрылған күні деп атады, бірақ кейінгі жұмысында жаңа дереккөздерді қолдана отырып, ол 1459 жылды Астраханның үлкен Ордадан бөлініп шығуына алып келген саяси дағдарыстың басталуы деп атады, ал хандықтың құрылған уақыты ретінде 1466 жылды көрсетті [2, 512 б.]. Сонымен қатар, М. Г. Сафаргалиевке дейін де 1466 жылды (хижра бойынша 871 жыл) хандықтың құрылған уақыты деп түркиялық «Ислам энциклопедиясында» шыққан «Астрахан» мақаласында Р. Р. Арат жазған. Ол 1490 жылға дейін билік еткен Махмұдтың ұлы Қасым ханды мемлекетінің негізін қалаушы деп санады, содан кейін таққа (1504 жылға дейін) інісі Әбіл-Керім отырды [1, 32 б.]. Қасым есімі хандықтың негізін қалаушы ретінде және 1466 жыл басқа (соның ішінде жалпылама және анықтамалық) басылымдарға берік енді.

Г. Газиз (Г. С. Губайдуллин) хандықтың құрылған жылын атамай «Алтын Орда әлсірей бастаған кезде оның вассалы - қала әмірі Астрахан хандығын құрды. Түріктер Босфорды басып алғаннан кейін қала толығымен Түркияның вассалы – Қырым хандығының иелігіне өтті» [6, 89 б.]. Осы тұжырымнан Г. Газиз хандықтың құрылуын 1453 жылға дейінгі уақытқа жатқызды деген қорытынды жасауға болады.

К. Данияровтың көзқарасы ерекше көзге түседі. «Қажы-Тархандағы» астанасымен Астрахан хандығы 1459-1460 жж. «қазіргі Қалмақстан территориясында» құрылды. XV ғ. соңында ол Қырым хандығына тәуелді болып қалды. Автор «1634 жылы Еділдің шығыс жағасына қалмақтар кенеттен басып кіргендіктен, сол жерді мекен еткен ноғайлар Астрахан хандығына көшті, осыған байланысты астрахан хандығы халқының саны күрт өсті» деп жазған. Хандық «бірнеше жыл ішінде» өмір сүруін тоқтатқан. «Жаңбыршы-хан соңғы хан болған» [7, 201 б.]. Бұл қандай хан екені жайлы автор ештеңе жазбаған. Көрініп тұрғандай, К. Данияров Астрахан хандығы XVII ғасырда да өмір сүрді деп есептеген.

Сондай-ақ, Астрахан хандығы XVI ғ. басында, Үлкен Орданы Қырым хандығы құлатқаннан кейін (1502) құрылды деп жазған В. Л. Егоровтың пікірін айтып өткен жөн. Бірақ бұл көзқарас, өкінішке орай, ешқалай дәленденбеген. Осыған қарамастан, В. Л. Егоровтың тұжырымдамасы Ресейдің «История Отечества» энциклопедиялық сөздігінде өзгеріссіз қайталанды және И. В. Кучумов пен Ф. А. Шакураның П. И. Рычковтың «Топография Оренбургской губернии» еңбегін қайта басып шығаруына дерек көзі болды. Дәл сол уақытта мұндай тұжырымдар (дәлелденбеген) Ресей тарихы бойынша батыстық шығармаларда да пайда бола бастады [1, 35 б.].

Астрахан хандығы Үлкен Орда құлағаннан кейін пайда болды деген пікір алғаш рет XX ғ. басында айтылды, бірақ, өкінішке орай, бұл көзқарас елеусіз қалды. Көрнекті татар тарихшысы Г. Ахмеров «История Казани» (1910) еңбегінде хандықтың пайда болуын Меңлі-Керейдің жеңісінен кейін «Орда татарларының бір бөлігі Қазанға қосылды, ал екінші бөлігі астанасы Астраханда орналасқан, маңыздылығы мен күші жағынан Қазаннан әлдеқайда төмен болған жеке шағын хандықты құрды». Алайда, Г. Ахмеров Үлкен Орданы XV ғасырдың соңында құлады деп ойлады, ал хандықты қалаға өз ханын қойған ноғайлар құрды деп санады. Г. В. Вернадский XV ғ. ортасында Алтын Орда үш жеке мемлекет – Қазан және Қырым хандықтары мен Үлкен Ордаға бөлінді деп санады. Ол Астраханды жеке саяси құрылым ретінде қарастырмаған болатын [1, 35 б.].

Жоғарыда айтылып кеткен сөздерді қорытындылайтын болсақ, отандық болсын, шетелдік болсын тарихнамада Астрахан хандығының тарихы әлі күнге дейін толықтай зерттелмеген. Сол себепті Астрахан хандығының тарихын зерттеу кәсіби тарихшылар үшін өзекті, қызықты тақырып болады деп сенемін.

Әдебиеттер тізімі

Зайцев И. В. Астраханское ханство. Ин-т востоковедения РАН. – 2 изд. М.: Вост. лит., 2006. – 303 с.

Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций... Из опыта образования и распада империй X- XVI вв. М.,1996. – 768 с.

Черкасов И. Исторический взгляд на древнее состояние Астраханского края. [Астрахань, б. г.]. - 20 с.

Кузеев Р. Г., Мухамедьяров Ш. Ф. Этногенез и этнокультурные связи народов Поволжья и Приуралья: проблемы и задачи // СТ. 1990, № 2.

Варваровский Ю. Е. Распад улуса Джучи в 60-70-е годы XIV века (по данным письменных источников и нумизматики). АКД. Казань, 1994. – 220 с.

Газиз Г. История татар. М., 1994. – 190 с.

Данияров К. Альтернативная история Улыса Жошы – Золотой Орды. Алматы, 1999. - 291 с.

АДОЛЬФ ЯНУШКЕВИЧ ЖӘНЕ ҰЛЫ ДАЛА

Тарыбаева А.К., Тұтқыш А. Ж.
педагогика ғылымдарының магистрлері
«Н.Нұрмақов атындағы мамандандырылған мектеп-лицей-интернаты»
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Тақырыптың өзектілігі:

Қазақ халқының басқа ұлттармен достық қарым қатынастары сонау ерте заманнан басталады. Соның ішінде поляк ұлтымен қарым-қатынас жүзжылдықтармен есептеледі және олар

тамырын тереңге жайып, өзіндік қолтаңбасын қазақ өлкесінде айшықтап кетті. Олардың Ұлы дала елінде болған уақыттағы іс әрекеттерін жан жақты оқып білу, бүгінгі жастарға тәрбие беру үшін және отандық тарихтың күрделі кезеңін оқып білу өзекті болып саналады.

Мақсаты: XIX ғ. бірінші жартысында Ұлы даланың бар жетістігін зерттеумен қабылдау арқылы оның зор рухани қуаттының керектігін дәріптеген поляк революционерінің саяси белсенділігін және адами достық, шығармашылық қабілетін зерттеу. Дерек ретінде сырт көздің пікірімен бүгінгі күнгі тарихымызды салыстыра отырып, тарихты тану.

Сол мақсатқа жету үшін – мынандай міндеттерді іске асыру керек:

-А.Янушкевичтің өмірі мен қызметі.

-Ұлы далаға жасаған саяхаты.

-Тақырыпқа байланысты деректерді талдау.

-А.Янушкевичтің өмірі қызметі туралы жарық көрген әдебиеттермен танысу.

-Оның жүрген маршрутарының картасын сызу.

Ұлы дала еліне өз заманында көптеген саяхатшылар келіп, өздерінің артында Үлы дала елі туралы қызықты деректер қалдырған. Солардың бірі 1246 жылы поляк жиһангезі әрі монах Бенедикттің Джованний Карпинимен монғол империясына сапары кезінде Орталық Азияны басып, қазіргі орталық, шығыс Қазақстан жеріне саяхат жасағаны туралы деректер мұрағаттарда сақталған. Тарихта атақты Марко Поло Ұлы далаға одан 25 жыл кейін келген. Сондықтан да Бенеддикт пен Джовванний Ұлы далаға алғаш келген Еуропалық жиһангездер болып саналады. Бенеддикт пен Карпини қазақтардың арғы ата-бабаларының, орталық Азияның көшпенді халықтарының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы туралы тарихи деректер жазып қалдырған. Осындай деректерді еркінен тыс Ұлы далаға келгендерде жазып кеткен. XIX ғасырдың 30 жылдары Қазақстан аумағына Патшалық Ресейден азаттық жолында билік диктатурасына қарсы болған саяси күрескерлер жер аударылды.

Солардың бірі — поляк революционері Адольф Янушкевич. «Саяси қылмыскер» ретінде Сібірге жер аударылған. А.Янушкевич 1846 жылы қазақ даласын аралауға шығады..

Қазақ даласын келген жиһангездер, революционер- демократтар туралы көптеген еңбектер жазылған. Мысалы, В.З.Галиевтың «Ссыльные революционеры в Казахстане» атты еңбегі. Бұл еңбекте Ұлы даланың XIX ғасырдың 60-70 жылдары жер аударылып келген революционер – халықшылдар туралы және олардың атақты А.Құнанбаевпен кездескендегі жайлы деректер негізінде жазылған [1]. Біздің тақырыбымызға байланысты жарық көрген еңбектің бірі Ф.И.Стеклованың «А.Янушкевич және оның кітабы» атты мақаласы [2]. Сонымен қатар А.Янушкевич туралы толық ақпараттық материалдар «Қазақ энциколпедиясында» кездеседі [3]. А.Янушкевичтің өміріне байланысты Қалихан Алтынбаев «Семей таңы» газетінде оның бір айтысты жырлағаны туралы мақала жазды [4].

А.Янушкевичтың өмірі мен қызмет және Қазақстанға жер аударылғаны жайлы отандық тарихнамада жоқ. Сондықтан да бұл тақырып арнайы зерттеуді қажет етеді.

Тақырыпты зерттеу үшін А.Янушкевичтың рухани мұрасы- «Күнделіктер мен хаттар» (Қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалар) атты кітабы өз кезінде 1861 жылы Парижде поляк тілінде жарық көрген, 1966 жылы орыс тіліндегі нұсқасын және Мұқаш Сәрсекеевтің аудармасымен қазақ тілінде шыққан [5]. Соңғы кезде Ғабит Зұлқаровтың аударған [6] құнды дерекке талдау жасалды. Бұл жолжазба кітапта саяхатшы өзі жүріп өткен өлкенің арғы-бергі тарихын жетік білмегендіктен кейбір жер, су, ру, болыс, кісі аттарында кездесетін кемшіліктер бар деп көрсеткен аудармашылар. Соған қарамастан бұл жәдігер қазақ тарихы, мәдениеті мен әдебиеті үшін қымбат. Сол жәдігердің құндылықтарын көрсету үшін оның жүрген маршрутының картасын жасауға талпындық.

А.Янушкевичтің еңбегі қазақ халқы тарихының белесті бір кезеңінен құнды да қызықты деректер береді. Жүз алпыс жылға жуық тарихы бар поляк-қазақ рухани, мәдени-әдеби тарихының байланысының көш бастаушысы, алғашқы қарлығашы ретінде осы кітап құнды дерек болып саналады. А.Янушкевич туралы әлі де көптеген деректерді іздеп табу және оған талдау жасау болашақ зерттеу жұмысымыздың міндеті.

Адольф Янушкевичтің өмірі мен қызметі. Ол 1803 жылы Минск губерниясы Несвиж қаласында ақсүйектер отбасында дүниеге келген. Поляк халқының көрнекті демократ-революционері, көсемсөзші. 1821 жылы Вильно университетінің филология факультетіне оқуға түсіп, ақын А.Мицкевичтің басқаруымен құрылған студенттердің «Жасылдар» атты ұлт - азаттық қозғалысын жақтайтын жасырын ұйымына мүше болған. Кейіннен Подолия қаласында мұғалім, қалалық сеймге депутат болды.

1830 жылы поляктардың ұлт - азаттық көтерілісіне белсене араласты. Сол көтерілістердің бірінде ол жеті рет жараланып, қолға түсті. 1831жылы Брест, Мәскеу арқылы Вяткаға жіберілді. Вяткадан Киевке әкелініп, 1832 ж. 4 наурызда әскери сот үкімімен ақсүйек атағынан айырылып, 25 жылға Сібірге жер аударылды. Янушкевич айдаудың алғашқы 12 жылын Сібірде өткізді. Кейіннен Тобылда, Есілде тұрды. А.Янушкевич 1841 жылдың күзінен «қырғыз правосы жобасын түзу жөніндегі» комитеттің хатшысы бола жүріп, біршама қазақ тілін де үйренеді.

А.Янушкевичтің Ұлы далаға 1846 жылдың мамыр айының басынан осы жылдың қазан айының ортасына дейін саяхат жасайды. Омбыдан Семейге аттанарда 8 мамыр күні анасына жолдаған хатында «…әлі күнге дейін бірде-бір поляктың табаны тимеген таулардың шыңына көтерілмекпін», — деп жазады ол. Саяхат кезінде көрген-білгендерін, естігендерінің керектісін хатқа түсіре берген. Оның саяхатының басты **мақсаты** - «Қазір соңғы елшілік нәтижесінде Үкімет үйсіндердің жаппай тілегін білдіріп, шекаралық бастықтың Ақсу жағасындағы конгреске баруына, бүкіл өлкені Ресей қол астына кіргізуге бұйрық берді. Өлкеде орта ордадағыларға ұқсас әкімшілік құруға уәде беріп, Россияға деген игі ниетті көңілі үшін сый құрмет көрсетуге, ең басты ру басыларына бес алтын медальді бөліп беруге, олардың ішінде ықпалы мен салмағы жағынан ең атақтысы Әлиге подполковник атағының дипломын тапсыруға шешім қабылдады», — деп түйінделеді. Біздің ойымызша, экспедиция Кенесары Қасымовтың қозғалысына байланысты да жіберілген.

А.Янушкевич және оның жақын досы В.Ивашкевич құрамына енген генерал Вишневский басқарған экспедиция Омбыдан шығып Семейге мамырдың 14-інде келеді. Экспедицияның жол сызбасын қысқаша былай сипаттауға болады. Семейден шыққан топ оңтүстік — шығыс бағытты бетке ұстап, Арқат, Әлжан, Ақадыр тауларын басып өтіп 28 мамырда Аякөзге жетеді. Бұл арада олар Көкпектіден шыққан генерал Вишневскийді тосады. Аягөзде оншақты күн аялдайды да, 13 маусым күні жолға шығып Шыңғожаға барып қонады. Одан әрі Лепсі арқылы Жетісу жерін аралап, Алатау баурайына дейін сапар шегіп, қайтар жолда Тарбағатайға қарай ойысады. Одан соң қайтадан Балқашқа қарай құлдилайды. Арғысы Шыңғыстау, Ақбастау, Тұлпар, Көкшетау таулары арқылы Тоқырау, Түндік өзендерін бойлай, Қызыларай, Берікқара тауларын бөктерлей Қарқаралыға жетеді. «Қонғаны ауылымның Талды-ау деймін»,— деп Мәди ақын әнге қосқан Талды өзеніне дейін келеді.

Сонымен бүгінгі әкімшілік бөлініспен сипаттасақ, экспедиция жүріп өткен жол Республикамыздың Шығыс, Оңтүстік, Орталық аудандарының біраз жерін қамтиды. Экспедиция почта жолымен де, сүрлеу жолмен де жүрген. А.Янушкевичтің саяхат маршрутының картасын біз шартты түрде картаға түсірдік.

Ұлы далаға жорыққа шыққан кезде оның қасында көптеген зиялылар - А.Мицкевич, В.Ивашкевич, А.Одоевский, Г.Зелинский, А.Янушкевич бұлар — рухани тағдырлас, бағыттас, замандас поляк ұлтының озық ойлы өкілдері. Бұлардың ішінде В.Ивашкевич — Адольфтің қазақ даласын бірге саяхат жасаған досы, Г.Зелинский — «Қазақ» және «Дала» поэмаларының авторы. Зелинский «Дала» поэмасында қазақ даласын былайша сипаттайды: «Сен даланы көрдің бе? Оны көктеменің таңында күнгейден ескен жанға жайлы ақ самал аймалайды. Ал, топыраққа жасырынған көк өскін мамырдың майда демін қағып алып, бірден жұтып, жер — ананың солғын тартқан ұясын жастықтың жасыл желегімен жабады. Егер де сен осыны көрген болсаң, өзіңді мынау таңғажайып дүниеге әкелгендер үшін өр кеудеңді еңкейтіп, басыңды ій оған» деген өлең жолдары қазақ даласының табиғатының әсемдігін жырлап, өздерінің осындай Ұлы далаға келгендігіне риза болғандығына көреміз[2,85].

А.Янушкевия саяхат барысында Семейде болды. Оның артында қалған мұраларында Семей қаласы туралы мол мағлұматтар кездеседі. Ол қала туралы была жазды: 7000-ға жуық тұрғын бар, көбі татарлар, сарттар. Мешіт алты-жеті, шіркеу біреу. Қазақ тілі барлық жерде дерлік қолданылады. Тіпті қаладағы ресейліктердің тең жартысы бұл тілде еркін сөйлейтіндігін атап жазыпты. Семейдің Сібір мен Орта Азияны байланыстыратын айырбас сауда үшін маңызды керуен жолы торабы екендігіне тоқталған. Округ орталығы Аягөзден алған әсерлерін де тартымды жеткізген.

Ұлы даланың табиғаты жайлы өз көрген, білгенін жазып жүрген. Себебі, ол әдебиетті қатты сүйетін ақынжанды адам табиғат суретін жан-жақта көрсете білген әмбебап адам болған. Ол Тарбағатай, Алатау, Шыңғыстау, Ақбастау, Тұлпар, Қарқаралы, Қу тауларын, және Ертіс, Шар, Аягөз, Іле, Шынжырлы, Құр, Түндік, Талды т.б. өзендерді көріп, өзінше түйсініп терең сезіммен бейнелеген. Сонымен қатар, сұлтандардың ата-тегі, қазақтың шығуы, Шыңғыс хан, Абылай туралы аңыз-шыны аралас деректерді де жинап қалдырған. Оның тағыда бір көңіл аударған

мәселелері, қазақтың салт-дәстүрлері құда күту, өлік шығару, саятшылық, баксылық, наным-сенім, ырымдарыны болған және оны толық жазуға талпынған.

Қызықты бір дерек, Аягөздегі аға сұлтан сайлауы мен Ұлы Орданың Ойжайлауындағы (Шұбарағаш) мереке туралы жазып қалдырғаны. Бұл тек мереке ғана емес, тарихи маңызы болған оқиға 1846 жылы 3-шілде күні болған. Бұл Ұлы Орданың (Ұлы жүз) Ресейге қосылу салтанатына орай жасалған. Осы - Ойжайлауға арада тура он жыл өткен соң, Ш. Уәлиханов келген. Бұл сапары жөнінде Шоқан өзінің «Жоңғар барлауы» еңбегінде былай деген: «Менің қырғыз жұртшылығымен таныса бастағаным 1856 жылдан былай қарай». 1855 жылы қырғыздың ұлы манабы Боранбай өзіне бағынатын рулармен орыс патшалығына қарады. Қырғыз халқының сұрауы бойынша 1856 жылы полковник Хоментовский бастаған 1-экспедиция сапарға шықты. Оның мақсаты — қырғыз халқымен жақынырақ танысып, олардың жерін картаға түсіру еді. Мен осы экспедицияға қатысып, Боранбай ауылында болдым». Осындай тарихи жағдайлар туралы Янушкевичте жазған. Бұғы руынан шыққан осы адам туралы ол Аягөзден 1846 жылғы 7-шілде күні Омбыға П.Цеплинскийге жазған хатында: «Бұл халықтың меншікті аты — қырғыз, Манаптардың бірі Боранбай жуырда Ресейдің өздеріне бақылау жасауын өтініп, хат жолдады»,— депті [5,96 б.].

Қарқаралы өңірінде қазақтың, сонымен қатар шетелдік небір әйгілі адамдарының ізі қалған. Солардың бірі – поляк пен белорус халқына ортақ тұлға, ақын, этнограф, күрескер-төңкерісші демократ Адольф Янушкевич. Ақсүйек тұқымынан шыққан зиялы Адольф Янушкевич өз өмірінің көп бөлігін туған жерінен жырақта, айдауда өткізген адам. Осы тағдыр жолы барысында ол қазақ даласын аралайды. Қарқаралы өңіріне де келіп, мұндағы елдің тіршілігі туралы жазбалар қалдырған.

Адольф Янушкевичтің сапары Омбыдан Жетісуға дейінгі өңірді қамтиды. Осы өңірлер ішінде біз қазіргі Қарағанды облысының аумағындағы сапарын бөліп алып қарастырамыз. Санақ экспедициясының құрамында болып, әрбір ауылдың адамын жасымен тіркеп, қара малы мен ұсақ малдарын санаққа алып отырған. Бұл – оңай жұмыс болмағанға ұқсайды. Осы сапары барысында Аягөз, Шыңғыстау өңірлеріндегі болыстықтарды аралап санақ жүргізіп, Құнанбай Өскенбайұлы сияқты әйгілі тұлғамен кездеседі. Құнанбайдың тұлғасына, оның сөйлеу шеберлігіне, сөз мәнеріне мән бере таңданыспен жазып қалдырады. Осылай өздеріне жүктелген жауапты жұмысты атқарған бойында экспедиция қыркүйек айының соңына таман Қу, Едірей өңіріне беттеп келе жатады. Кейбір жол бойында ұшырасқан ұсақ-түйек оқиғаларды да жазып отырады: «**12 қыркүйек.** ...Жолшыбай біз балапан бүркіт өлтірдік, оның өліміне қазақтар қатты қайғырды. Жарлы өзенінің бойынан егістік үшін өңделген жер көрдік. Қарқаралы тауының көрінісі ғажап. Қарқаралының өзі де, айналасы тау, іргесінде өзен ағып жатқан бір әдемі жерге орналасқан.» Қарқаралының көркем көрінісін сөзбен бейнелей жазған А.Янушкевич әрбір болыстықтағы белгілі адамдар, олардың тұрмысы, жер жағдайы, адамдар, болардың мал-дәулеті, елдің жалпы ахуалы туралы сезімталдықпен жазып қалдырып отырған. **«13,14 және 15 қыркүйек.** Бірінші, екінші күнді біз Қарқаралыда өткіздік. Тамақ жеп, үнемі кофе, шай, жеміс шараптарын іштік. Үшінші күні, яғни 15 қыркүйекте таңертең тамаша бір кезде шығып, түнге қарай Жусанбай-шекшектерге келіп жеттік...». Санақ барысында, атпен үздіксіз жүріс, шаршап-шалдығып жүріп белгілеуге қол созудың өзі оңай болмасы анық. Дегенмен ол жазбаға әрдайым уақыт тауып отырған: **«16 қыркүйек.** Мен, әсілі, аздап-аздап қазақ болып бара жатқан сияқтымын. Киіз үй менің үйреншікті баспанама айналды. Қарқаралыда көз іле алмап едім, мындағы таза ауада керемет ұйықтадым. Айнала елсіз, белуардан келетін шөп, таяу жерде жақында өртелген бекеттің үйінділері қоңырайып көрінеді. Бұл болыстың жартысы қазақтардыкі, жартысы сұлтандардыкі, сондықтан қырық пышақ болады де жатады, ешбір жарасым-үйлесім жоқ». Бұдан біз қыр өмірінің таза табиғатын танығандаймыз.

Автор жергілікті жер адамдарының тіршілік көзі, түрлі қарекеттермен шұғылданатын байлардың іс-әрекеттері туралы да мол деректер келтіреді. Осы сияқты, кен өндірушілер туралы былай деп күнделік жазады: «**24 қыркүйек.** Түстен кейін жұмысты бітіріп, айқымбеттермен қоштастық. Жол сортаңды қойнаулар арқылы өтті. Қазақтардың есептеуінше, ең жақсы жайылымдар осы жерлерде көрінеді, бұнда бетеге бітік өседі екен. Үстімізде жазғы халаттар болса да, ағыл-тегіл терледік. Біз Қу тауларына жақындадық. Баянауыл округінің көмірін тасып, Попов бұл жерде өзінің қалайысын балқытады. Таудың көрінісі өте сұлу, шыңдар алыстан рыцарлар қорғандарының үйінділері сияқты болып көрінді. 40 шақырым жүріп, жатақтарға келіп қондық» [6,124].

Біз бұл күнгі күнделіктегі жазба сол дәуірде Сарыарқада басталған кен қазу ісінен хабар береді. Тарихтан белгілі, осы өңірдің белгілі тұлғасы, әйгілі күйші, ел басқарған болыс, ірі

дәулетті қазақ Тәттімбет Қазанғапұлы жоғарыда аталған Степан Поповпен бірлесіп Баянауыл-Қарқаралы өңірінен металл өндіру үшін кен қазып, шағын зауыт орнатады. Автордың мұндағы «жатақтар» деп отырғаны – Түндікті өзені бойындағы зауыт жұмысшыларының тұрағы болса керек.

Сапар келесі күні әрмен қарай жалғасады. Мұнда да тарихтың айқын сорабы барын көруге болады. Шаншар руын 1824-1843 жылдары Абылай ханның немересі Шама сұлтан басқарып тұрған екен. Шама сұлтан тұсында бір болыс ел болған шаншарларды билейді. Қарқаралы округтік приказдың аға сұлтаны ретінде Бөкей ханның немересі Тұрсын Шыңғысов басқарады. XIX ғасырдың орта кезеңінде төрелер әулетінен аға сұлтан сайлайтын дәстүрді бұзу үрдісі туындай бастайды. Осы тұста Алшынбай, Қазанғап, Тәттімбет қатарлы қарадан шыққан ықпалды қазақтар тартысқа түскенімен төрелер әулеті басым түседі. Кейін, 1843 жылы Шаншар болысын екіге бөленде, Айбике болысын Алшынбай, Нұрбике болсыны Тәттімбет басқарады. А.Янушкевичтің келгені – осы бөлініс кезең болса керек. Автор былай дейді: **«25 қыркүйек.** Таңертең тұрып, әрман қарай жүрдік. 1лгерілеп жазықтықпен, содан төбешіктер арқылы Қудан Шекаралық линияға апаратын жолмен, аздап қырлықпен жүріп өттік. Тағы 40 шақырым жүріп, Түндік өзенінің жағасынан шықтық. Нұрбике-шаншарлардың болысы Тәттімбет алдымыздан шықты. Ауа райының өзгеретінін алдын ала сездіргендей күні бойы ыстық болды. Әбден мазамыз кетті. Сылдырап ағып жатқан өзен жағасына тігілген киіз үйдің көлеңкесі ғана бізге сая болды.

...Кешкісін біздің үйде 6ір қазақ болды. Ол әр түрлі аңдар мен құстардың, әсіресе түйенің, құланның, бүркіттің дауысын, қимылын аудармай салады. Бұны одан артық айнытпай салу еншмнің қолынан келмейді».

Күз айындағы Қарқаралы өңірінің ауа райын ол былай деп сурететйді: **«26 қыркүйек.** Ауа райы өзгерді, салқын, жауын-шашынды. Ішіміз пысты. Баратын жер жоқ, ештене жоқ. Киіз іші толған қазақтар, айналымға жер тар. Күнделік үшін жаңа материал жоқ: сол күнделікті күйбең тірлік» [6,112].

Сондай-ақ А.Янушкевич өзінің жазбасында жергілікті қазақтардың қысқа мал азығын дайындаудағы қырсыздық жағдайын да аңғарып, орынды сынап өтеді. **«30 қыркүйек.** Таң атқанна кейін ғана жауын аздап толастады. Әлі де суық. От жақпасқа болмады. Түстен кейін күннің көзі көрінді. Біз аздап серуендегуге шықтық. Шөп шабуға 30 адам жібергенін мақтана айтып, Құсбек бізді күлдірді. Сентябрьдің аяғында шөп шапқанды кім көрген. Бұған бізде кім сенер еді? Шөптің көкпеңбек болып тұрған кезінде және басқалар жапатармағай шауып жатқанда бұлардың неге шаппағанын сұрап едік, Құсбек жиырма төрт сылтау айтты. Ең бастысы, шөп шабуға о кезде қол тимеген. Шөпті қазір шабу жақсы, себебі, құрғақ, пәлендей күтім қажет етпейді.

А.Янушкевич кітабында «Құсбек Жанай ақын туралы әңгіме жазған. Ол жыр жырлап, түйе де, қымбат сыйлықтар да жинап алыпты. Садыр-Матайларда онымен айтысатын тағы да бір ірі ақын болған екен…» — дейді. Онда Кеншімбай ақын Тана мырза, Тезек төремен еріп, Жетісудағы конгреске қатысқан. 203-бетте «Тілмаштар маған Жанақ туралы әңгіме айтып келді. Ол бұл өңірге аты жайылған жыршы-әнші екен, жуырда қайтыс болыпты», — деген жолдар бар. А.Янушкевич бұл деректі 1848 жылғы 19 күні жазып отыр. Демек, Ш.Уәлиханов ерекше бағалаған жырау-ақын Жанақ Сағындықұлы 1848 жылы қайтыс болғаны тарихи шындық. Жанақ ақын А.Янушкевич аралаған Қарқаралы уезінің Қарауыл- Қамбар болысының тумасы. Сонымен қатар ол Қарауыл-Қамбар болысын аралаған сапарында Жапалақ батыр Қошқарұлымен кездескенін туралы да жазған.

Сондай-ақ, саяхатшы Тарақты руының болысы Бақтыбай Дайырбаевпен Ақбастауда танысады. Тоқырауын бойы Қызыларай жағында Қорсан-Керней болысы Есберген Садырбайұлымен, Әлтеке-Сарым руының болысы би Жанғұтты Ботантайұлымен, Айбике-Шаншар болысы Алшынбай Тіленшіұлымен Қарқаралыда, ал Қу тауында осы болыстың правителі, ұлы күйші Тәттімбет Қазанғапұлымен, ең соңында Байбөрі (Қыдыралы, Кедей, Жағалбайлы руларынан құралған) болысы Алдаберген Еділбайұлымен (Шahкерім қажының нағашысы) кездеседі. Янушкевичтің еңбегінің құнды жақтарының тағы бірі адам есімдерімен бірге ру атауларының да кездесетіндігі. Бұл сапарда саяхатшы Әлихан Бөкейханның ұлы аталарының да әңгімелерін тыңдап, ол туралы деректер қалдырған. Бұның өзі бүгінде ұлттың өзін-өзі тану жағдайында құнды дерек болып табылады.

Қорыта айтқанда, біздің мақаламызда талданған Адольф Янушкевичтің бұл кітабы өткен тарихтан мол мағлұмат беретін, аңыз емес ақиқатқа құрылған, таптырмайтын ғылыми жазба, саяхат жемісі. Тәуелсіздік алғаннан кейін, қазақтың өзін-өзі тануы үшін, төл деректермен қатар, қазақ халқы жөнінде прогрессивті ой-пікірде болған басқа этностардың өкілдерінің жазып

қалдырған деректерін жан-жақты зерттеген жағдайда біз бүгінгі Қазақстан даласындағы мәдениеттің қаншалықты кең әрі бай болғандығын түсінуге мүмкіншілік аламыз. Соның бірі - Ә.Бөкейхановтың 150 жылдығын тойлап отырған жылы және Алаш орданың 100 жылдығына байланысты А.Янушкевичтің Ә.Бөкейхановтың ата-бабаларымен кездескені де біз үшін құнды дерек болып саналады. Қорытындылай келе, А.Янушкевич сияқты қазақ даласындағы жер аударылып келген прогрессивті тарихи тұлғалардың еңбектерін жан-жақты оқып, білу, одан отандық тарихтың әлі белгісіз беттерін зерттеп табу біздің басты міндетіміз.

Әдебиеттер тізімі

Галиев В.З. Ссыльные революционеры в Казахстане (вторая половина XIX века). Алма-ата: «Казахстан», 1978 - 140с.
Стеклова Ф.И Дневники и письма из11 путешествия по казахским степям // Алматы. - 1966.
Нысанбаев.Ә Қазақ энциклопедиясы X том // Алматы. - 1998.
Алтынбаев Қ. Семей таңы // Семей. - 2014.
Сәрсекеев М. Күнделіктер мен хаттар // Алматы. – 1979.
Зұлқаров Ғ. Күнделіктер мен хаттар // Астана: Аударма. - 2003.
Маканов К. Казахская степь и поляк Янушкевич // Москва. - 1998.

ИНСТИТУТ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ И БАЛКАНИСТИКИ АН СССР В МОЕЙ ЖИЗНИ (1967-1971 гг.)

Тельгарин А.Н., к.и.н., профессор
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
Караганда, Казахстан

После возвращения из моей годичной стажировки (1965-1966 гг.) я был направлен старшим преподавателем в Карагандинский государственный педагогический институт и был 1 сентября 1966 года принят на кафедру всеобщей истории.

Тогдашний ректор Карагандинского государственного педагогического института доцент С.Б. Баймурзин и заведующий кафедрой М.И. Богуславский предоставили мне шестимесячный творческий отпуск для обсуждения кандидатской диссертации «Советско-чехословацкие отношения после второй мировой войны (1945-1949 гг.)» в Казахском государственном университете им. С.М. Кирова.

В апреле 1967 года я прошел обсуждение на кафедре всеобщей истории Казахского государственного университета им. С.М. Кирова и диссертация была рекомендована к защите.

Но так как в КазГУ им. С.М. Кирова, да и во всем Казахстане не было диссертационного совета по всеобщей истории кафедры и я понимал, и что место защиты нужно искать в г. Москве.

Я имел на руках письма, адресованные ректору МГУ им. М.В. Ломоносова академику Ивану Георгиевичу Петровскому, ректору Московского государственного института международных отношений (МГИМО) профессору Михаилу Даниловичу Яковлеву, директору Института славяноведения и балканистики АН СССР академику Дмитрию Федоровичу Маркову.

Академику И.Г. Петровскому по записи я попал через месяц. Иван Георгиевич встретил меня у входа в свой очень просторный кабинет на Ленинских горах, усадил напротив себя, выслушал меня и тут же позвонил декану исторического факультета Юрию Степановичу Кукушкину, что меня прежде всего надо обустроить в общежитии МГУ и представить кафедре истории южных и западных славян.

Я долго приходил в себя от приема ректором крупнейшего вуза СССР, академиком Иваном Георгиевичем Петровским.

Через неделю состоялась моя встреча с заведующим кафедрой истории южных и западных славян, профессором Иваном Александровичем Воронковым. Профессор уже в годах, участник Великой Отечественной войны мои вопросы стажировки на кафедре и обсуждение кандидатской диссертации решил так: в связи с тем, что профессор Галина Павловна Лаптева (чехословакист) находится в длительной научной командировке в Европе, пока будут знакомиться профессор-полонист Ирина Михайловна Белявская, югославист Иван Драгович Очак и Бася Менделевна

Руколь. При этом профессор И. М. Белявская сразу заявила, что пока не завершит учебник, не сможет дать отзыв о диссертации.

Профессор И.А. Воронков при этом сказал, что в течение года постарается ознакомиться и обсудить диссертацию. В течение года – это меня обескуражило.

Тогда я решил, что год – это так долго. Наверное, потому, что я не знал московской научной бюрократии.

Огорченный я поехал с письмом в МГИМО, записался, как и прежде, на прием к ректору.

Обязанности ректора исполнял доктор исторических наук профессор Юрий Васильевич Борисов. Он сразу пригласил проректора по научной работе, профессора Германа Леонтьевича Розанова. Оба выразили готовность помочь в приеме кандидатской диссертации на обсуждение и дальнейшее продолжение. Но все это может быть не раньше года-полтора. Все зависит от профессора В.В. Янина, который занимается вопросами Чехословакии в международных отношениях. Но сейчас он болен и далее была ссылка, что диссертационный совет перегружен. Десятки аспирантов и докторантов ждут очереди для завершения своих работ. К году в МГУ добавились еще полгода.

Тогда я решил, остается еще одна попытка. Не учебные заведения, а специализированный институт. Дорога моя лежала в Институт славяноведения и балканистики АН СССР. К директору института, академику Дмитрию Федоровичу Маркову попал на прием через час без всяких записей.

Прежде всего академик был удивлен, что в Казахстане, в Караганде занимаются славяноведением и вспомнил, что в 1948 году он побывал в столице угольной кочегарки, причем с ним в гостинице (единственная на углу Бульвара Мира и Советского проспекта (ныне Бухар Жырау)) обошлись негостеприимно.

Далее Д. Ф. Марков пригласил заведующего сектором истории зарубежных славянских стран периода социализма доктора исторических наук, профессора Любомира Борисовича Валева (болгарин) и вдвоем довольно быстро решили принять кандидатскую диссертацию на обсуждение.

Уже в секторе истории зарубежных славянских стран периода социализма Л.Б. Валев сказал, что работу прежде всего должен посмотреть доктор исторических наук профессор Александр Иванович Недорезов (чехословакист). Так как день в институте не был присутственным, да и профессор А.И. Недорезов был секретарем партийной организации института и был где-то в московском городском комитете партии, было решено ждать среды следующей недели. Тогда и состоялась моя первая встреча с профессором А.И. Недорезовым. Профессор согласился прочитать мою диссертационную работу и через полгода дать заключение.

Тогда переговорили и о том, кто в секторе еще будет знакомится с моей работой. Были названы несколько фамилий и среди них Яна Богумировича Шмераля (я знал, что он сын, скончавшегося в годы второй мировой войны руководителя Центрального комитета Коммунистической партии Чехословакии Богумира Шмераля).

Потянулись дни ожидания, естественно с доработкой некоторых мест диссертационной работы, подготовкой автореферата, изучением новейшей литературы, которая появилась в СССР и ЧССР в последнее время.

Тем временем наступил новый 1968 год («пражская весна» в январе), август 1968 года (ввод союзных войск Варшавского договора в Чехословакию). Коротко – чехословацкий кризис конца 60-х XX века.

К этому времени обсуждение кандидатской диссертации завершилось с рекомендацией к защите и разрешением подготовить автореферат диссертации.

В один день заведующий сектором Л.Б. Валев пригласил меня и сообщил, что в данной политико-идеологической ситуации придется подождать, когда положение в ЧССР нормализуется.

Мне только оставалось констатировать, что история – это сложнейшая наука и как говорил наш многолетний декан Кали Жуасович Жуасов, «это вам не дважды два четыре» или, a+b= всегда ab.

Когда в ЧССР состоялся декабрьский пленум 1970 года и 14 съезд КПЧ 16-26 мая 1971 г. был принят документ «Уроки кризисного развития в партии, государстве и обществе», сектор Л.Б. Валева заявил, что на осень 1971 года можно рассчитывать … Опять ждать.

В связи с этим ректор Карагандинского государственного педагогического института доцент С. Б. Баймурзин обратился к министру высшего и среднего специального образования Казахской ССР К.Б. Билялову. Так как документ сыграл судьбоносную роль привожу его дословно: «Ректорат Карагандинского педагогического института убедительно просит Вас

ходатайствовать перед дирекцией института славяноведения и балканистики АН СССР об оказании содействия в защите кандидатской диссертации «Советско-чехословацкие отношения после второй мировой войны (1945-1949 гг.)» и.о. заведующего кафедрой новейшей истории нашего института Тельгарину А.Н. до июля 1971 года. Диссертация товарища А.Н. Тельгарина рассмотрена сектором новейшей истории стран социализма в июне 1969 года и рекомендована к защите. Однако, ввиду отсутствия оппонентов сроки защиты определены не были (здесь следует отметить дипломатическую деликатность руководства института, не упоминавших о политико-идеологической ситуации в Чехословакии на рубеже 60-х-70-х гг. XX века).

В настоящее время товарищ А.Н. Тельгарин находится на факультете повышения квалификации в городе Москве. Официальные оппоненты утверждены, сроки защиты отнесены на осень 1971 года ввиду перегрузки совета института.

Ректорат Карагандинского государственного педагогического института убедительно просит ходатайствовать о постановке диссертации на защиту в мае-июне 1971 года. Ректор института доцент С.Б. Баймурзин».

Это письмо нашло отклик у руководства института славяноведения и балканистики АН СССР, и они заявили, что сектор принимает к защите кандидатскую диссертацию 9 июня 1971 года, а на 14 июня 1971 года назначено заседание Ученого Совета института.

В 14.00 14 июня 1971 г. началось для меня историческое заседание.

Первой защищалась болгарская аспирантка и ее защита уложилась в два часа работы.

В 16.00 началась моя защита. Председатель Ученого Совета доктор исторических наук, профессор Владимир Анатольевич Дьяков предоставил слово ученому секретарю Юрию Васильевичу Богданову, который огласил необходимые документы. Далее слово было предоставлено мне. Я использовал регламент.

Затем выступили официальные оппоненты, профессор А.И. Недорезов и доцент Я.Б. Шмераль. Их выступления уместились в 50-55 минут (хотя я был свидетелем защиты Беимбета Бибактиевича Ирмуханова в МГУ в 1966 году как там профессор, первый оппонент Альфред Захарович Манфред выступал в течение полутора часов).

Был также оглашен неофициальный отзыв профессора МГИМО В.В. Янина.

Естественно были мои ответы на замечания официальных оппонентов. Мой научный руководитель доцент А.Н.Зайкин в письме по итогам защиты написал, что я «вел себя на защите правильно и достойно».

После защиты состоялось голосование двадцати четырех членов Ученого Совета. За – 24 единогласно.

На другой день после защиты техническая работа, связанная со сдачей обязательных документов в Высшую Аттестационную Комиссию (ВАК) Минвуза СССР.

Резюмируя вышеизложенное меня успокаивают три мысли: как я в 1965-1966 гг. в условиях жестокого «железного занавеса» попал в Чехословакию и как на моем жизненном научном пути встретились очень ответственные ученые, и как я преодолел множество трудностей на пути к защите кандидатской диссертации. Но почти 60 лет служения всемирной истории этого, пожалуй, стоят.

НАУЧНОЕ ЗНАНИЕ И ПОЛИТИКА В УСЛОВИЯХ ЯДЕРНОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ (НА ПРИМЕРЕ СЕМИПАЛАТИНСКОГО ПОЛИГОНА)

Тулеуова Б.Т., к.и.н., ассоциированный профессор
Оразбекова Г.Б., магистр, ст.преподаватель,
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда,
b_t_tuleuova@mail.ru

Проблема соотношения науки и политики, науки и морали всегда вызывает интерес не только со стороны самих ученых и исследователей, но и со стороны широкой общественности. Роль науки в жизни общества и государства трудно переоценить. Наука, особеннофундаментальная, не связана непосредственно с практикой, она ориентирована на поиск истины,получение нового знания.Она выполняет и социальные функции вобществе, играет

ключевую роль в социально-экономическом и культурном развитии страны,формирует духовные и нравственные ценности, сохраняет исторический опыт страны.Благодаря научному знанию, были сделаны важные изобретения человечества, обеспечившие наилучшую жизнь человечеству. В условиях пандемии наука еще раз продемонстрировала свою востребованность, обеспечив поиск выхода из сложившейся критической ситуации. Важно то, что наука выполняет и оборонные функции, обеспечивает конкурентоспособностьгосударства и его безопасность и, в конечном счете, формирует образ страны в мире. Великие умы человечества положили свои силы на создание крупнейших открытий века. Человек полетел в космос, были запущены спутники вокруг земного шара, создан искусственный интеллект и т.д. Однако не стоит забывать, что люди стали использовать научные достижения для истребления других людей, от создания военных снаряжений древних эпох до орудия массового поражения.

Как известно, Вторая мировая война положила начало развитию «Большой науки», которой занимаются большие, формально организованные группы,преследующие определенные цели, снабженные большими бюджетами и сложнымоборудованием. Согласно общепринятому мнению, послевоенные научные агентства увековечили порожденное войной «величие» науки посредствомфинансирования как гражданских, так и военных исследований[1]. Эта историявоенного времени особенно применима к физическим наукам, например, кконцентрации ученых на крупных предприятиях, например,таких как Манхэттенский проект США и Атомный проект СССР.

Манхэттенский проект - кодовое название программы США по разработке ядерного оружия, осуществление которой формально началось 13 августа 1942 года[2]. В рамках проекта были созданы три атомные бомбы: плутониевая «Штучка» («Gadget») (взорвана при первом ядерном испытании), урановый «Малыш» («LittleBoy») (сброшена на Хиросиму 6 августа 1945 года) и плутониевый «Толстяк» («FatMan») (сброшена на Нагасаки 9 августа 1945 года).Руководили проектом американский физик Роберт Оппенгеймер и генерал Лесли Гровс. Для того, чтобы скрыть назначение вновь созданной структуры, в составе военно-инженерных войск армии США был сформирован Манхэттенский инженерный округ (ManhattanEngineeringDistrict), а Гровс (до той поры полковник) был произведён в бригадные генералы и назначен командующим этим округом. Привлечение лучших научных сил мира и огромных производственных возможностей США позволило создать первые в мире образцы ядерного оружия менее чем за три года.

28 сентября 1942 года, через полтора месяца после старта Манхэттенского проекта, было принято постановление ГКО № 2352сс «Об организации работ по урану» [3]. В документе предписывалось: «Обязать Академию наук СССР возобновить работы по исследованию осуществимости использования атомной энергии путём расщепления ядра урана и представить Государственному комитету обороны к 1 апреля 1943 года доклад о возможности создания урановой бомбы или уранового топлива…». Данное постановление положило началу работы при Академии наук специальной лаборатории атомного ядра, создание лабораторных установок для разделения изотопов урана и проведение комплекса экспериментальных работ.

Директором советской программы создания атомного оружияпо рекомендации Иоффе был назначен Игорь Васильевич Курчатов. Проект по созданию советской атомной бомбы некоторое время оставался относительно низким приоритетом до тех пор, пока разрушение Хиросимы и Нагасаки не побудили Сталина к действию. Сталин приказал Курчатову создать бомбу к 1948 году, а непосредственным руководителем проекта поставил Лаврентия Берию.

Успехам в создании советской ядерной бомбы в значительной степени способствовали шпионы внутри Манхэттенского проекта, в первую очередь информация Клауса Фукса, одного из британских ученых, отправленных в США для совместной работы над атомной бомбой. Основной областью знаний Клауса Фукса была проблема взрыва делящегося ядра плутониевой бомбы, он также присутствовал на первом в мире испытании технологии ядерного оружия 16 июля 1945 года в штате Нью-Мексико (США), на полигоне Аламогордо.На основе информации Фукса была создана копия, которая была взорвана на Семипалатинском полигоне 29 августа 1949 года. Ее расчетная мощность составляла около 22 килотонн.

По этому поводу 23 сентября 1949 года президент США Трумен так высказался: «У нас есть данные, что за последние недели в СССР произошел атомный взрыв.С тех пор, как атомная энергия была впервые высвобождена человеком, можно было ожидать возможного развития этой новой силы другими странами. Эту вероятность мы всегда учитывали.Почти 4 года назад я отметил, что «научное мнение практически единодушно в том, что основные теоретические

знания, на которых основано это открытие, уже широко известны. Существует также существенное согласие в том, что зарубежные исследования со временем могут догнать наши нынешние теоретические знания»[4].

Однако на этом советский атомный проект не завершился. Следующим шагом в борьбе за лидерство было создание водородной бомбы. Информация, переданная Фуксом о водородной бомбе, была слишком ранней, чтобы иметь большое материальное применение, так как ключевые методы создания водородной бомбы во время его работы над проектом еще не были открыты в США. Механизм Теллера-Улама, на основе которого впоследствии были построены практически все современные системы ядерного оружия, составляющие арсеналы ведущих ядерных держав, был обнаружен только в 1951 году.

В этих условиях советским ученым пришлось искать пути к цели самостоятельно.Тогда-то Андрей Сахаров предложил другую идею. Эта конструкция, известная как «Слоеный пирог», состояла из чередующихся слоев водородного топлива и урана. Однако такая конструкция ограничивала количество термоядерного топлива, которое можно было использовать, и, следовательно, взрывную силу бомбы.

12 августа 1953 года Советский Союз испытал свое первое термоядерное устройство на башне в центральной Сибири. Бомба имела мощность 400 килотонн. Хотя она и не была такой мощной, как американская бомба, испытанная девятью месяцами ранее, у нее было одно ключевое преимущество: это было полезное оружие, достаточно маленькое, чтобы его можно было сбросить с самолета.Однако на несмотря это достоинство, в военном отношении советская водородная бомба была непрактична, она была создана и испытана в первую очередь для того, чтобы продемонстрировать способность СССР разрабатывать водородные бомбы любой мощности.

Дальнейшие поиски сконцентрировались вокруг идеи об использовании энергии атомного взрыва для обеспечения наибольшей плотности термоядерного горючего. Ближайший сотрудникА.Д. Сахарова свидетельствовал: «Третья идея рождалась весной1954 г. Началось с того, что А.Д. Сахаров собрал теоретиков и изложил свою идею о высоком коэффициенте отражения импульсивного излучения от стенок из тяжелого материала» [5, с. 222]. Этоозначало, что Сахаров предположил: вспышка атомного взрыва успевает достаточное время воздействовать на термоядерную бомбу,чтобы доставить энергию для обжатия термоядерного заряда.

Испытание новой термоядерной бомбы прошло 22 ноября 1955 г. на Семипалатинском полигоне. Впервые в мире водородная бомба была сброшена ссамолета (Ту-16). Мощность взрыва составила 1,7 Мт, причем засчет замены части урановых компонентов второй ступени на свинцовые мощность взрыва была уменьшена вдвое по сравнению срасчетной мощностью боеприпаса, составлявшей 3 Мт [6, с. 64].Уже в первом испытании создателям советского термоядерного устройства удалось добиться достаточно хорошей степени контроля замощностью. Американцам для достижения приемлемого контроляза мощностью понадобилась серия из шести взрывов. Первое доставляемое устройство, основанное на идее Улама-Теллера, былоиспытано в США 20 мая 1956 г.

Создание Семипалатинского полигона в Казахстане было также частью советского атомного проекта, и выбор был сделан, как оказалось впоследствии, весьма удачно — рельеф местности позволил проводить подземные ядерные взрывы и в штольнях, и в скважинах.Первое советское испытание на полигоне состоялось в августе 1949 года, а последние атмосферные испытания - в декабре 1962 года; всего было проведено 86 атмосферных испытаний и 25 наземных испытаний. Общий выход атмосферных ядерных взрывов на Семипалатинском ядерном полигоне составил примерно 6,6 МТ, что больше, чем в Неваде (1 МТ), но несколько меньше, чем на Маршалловых Островах (110 МТ) и на северо-советском испытательном полигоне в Новой Земле (240 МТ)[7].

Во многих советских и российских источниках территория Семипалатинского полигона называлась малонаселенной или якобы «пустой» казахской степью. Как показали многочисленные постколониальные исследования, такие представления о пустоте являются проекцией западного колониального взгляда[8]. В США в1945 году, когда начались поиски места для размещения ядерного испытательного полигона, выбор его также основывался на колониальном взгляде его создателей. Как вспоминал Орасио Ривера, один из членов недавно созданного Военно-морского управления специального оружия,«мы только что достали десятки карт и начали искать отдаленные места. И это место «прежде всего, должно быть вдали от населенных пунктов США...и все же в области, контролируемой США», свидетельствовал один из чиновников Конгресса [9].

Аналогичный взгляд на казахскую степь как огромную пустынную территорию, которую необходимо было заселить, освоить, найти применение, также был характерен и для исторической науки второй половины XIX-XX вв. [10], и для руководства страны. Как известно, казахские степи сформировались под влиянием прошлых и нынешних землепользований, таких как бывшие кочевые, а затем советские животноводческие хозяйства с зимними и летними пастбищами, мясным производством, колхозами, малыми и большими селами и поселками[8]. Каждый участок земли имел свое определенное хозяйственное и культурное значение. Однако данный факт не принимался во внимание создателями ядерного полигона в казахской степи.

По своей территории Семипалатинский полигон не был четко разграниченной территорией, он включал в себя несколько испытательных полигонов и объектов без четких или огороженных границ, пересекался с несколькими летними и зимними пастбищами и даже колхозами. Границы полигона были начерчены на картах, которые находились под засекреченностью и стали доступны только после распада Советского Союза.В прилегающих районах, особенно в двух районах – поселениях к северо-востоку/востоку, а также к югу/юго-западу от эпицентров ядерных испытаний – население пережило многолетние радиоактивные осадки от ядерных взрывов в атмосфере между 1949 годом и предварительными запретами на испытания 1963 и 1965 годов[7].

Как указано в «Обзоре медицинских и дозиметрических данных о последствиях ядерных испытаний на Семипалатинском полигоне», численность популяции, подвергшейся воздействию радиации, составляет порядка 3 миллионов человек, из которых 1,5 миллиона являются жителями Казахстана. Около 0,5 миллиона жителей Казахстана подверглись облучению в дозах больше 10 рад. Следующая наиболее крупная группа находится в Алтайском крае и составляет приблизительно 1.300.000 человек [11, л. 2]. В целом, санитарно-гигиеническая ситуация, сложившаяся в регионе Семипалатинского полигона в 1949-1989 годы, представляли собою нечто беспрецедентное, не имеющее аналогов в мировой практике. Острое, подострое и хроническое облучение происходило несколько раз и в самых разнообразных сочетаниях, приводя каждый год к возникновению все новых групп радиационного риска. Внешнее облучение сочеталось с внутренним, острое и хроническое облучение в малых дозах не прекращалось на всем протяжении действия Семипалатинского полигона [11, л. 25].

Однако исследования воздействия радиации на здоровье населения, проживающего в непосредственной близости к полигону, не проводилось. Данное научное знание практически игнорировалось во время холодной войны. От ученых требовалось лишь «исследование степени воздействия поражающих факторов ядерных взрывов на образцы различной военной техники и вооружения, а также на разные объекты и сооружения» [12, с. 30], в том числе воздействия на человеческий организм.

В 1957-1959 гг. по инициативе Министерства здравоохранения КазССР и Академии наук КазССР в лице ее первого руководителя К.И. Сатпаева, были организованынаучные комплексные экспедиции, состоявшая из сотрудников Института краевой патологии АН КазССР.Членами экспедиции были врачи разных специальностей, ветеринары, физики, патологоанатомы. Состав экспедиции состоял из трёх полноценных отрядов – радиологического, ветеринарного и поликлинического[13, л. 2]. Кроме казахстанских ученых в исследовании приняли участие специалисты Института биофизики Министерства здравоохранения СССР.

Группе исследователей было поручено посетить пять районов Алма-Атинской, Семипалатинской и Павлодарской областей Казахской ССР. Помимо измерения гамма- и бета-радиации в почве, в их задачи входило проведение медицинских исследований и описание особенностей «региональной патологии» в этих районах, а также обследование домашнего скота. Набранная специально для данного исследования группа врачей обследовала людей, постоянно проживающих в этих районах, в местных санчастях. Ветеринары обследовали домашний скот в колхозах, главным образом овец и коз. В исследование также был включен аулы Абайского района, одного из районов, наиболее пострадавших от ядерных осадков в результате ядерных испытаний в атмосфере.

Результаты экспедиционных исследований под руководством Б. Атчабарова были описаны в 12 томах отчетов, а самим руководителем впоследствии были написаны в отчетах и опубликованы в печати 23 научных труда. Первый официальный научный отчет, завершенный в 1958 году, известный как «Доклад Атчабарова», назывался «Радиоактивность окружающей среды, состояние здоровья населения и скота в Центральном Казахстане». В этом документе было дано всестороннее описание региональной патологии людей и животных в регионе. Секретный отчет

института был впервые опубликован в 1997 году на русском языке (с переводом на японский язык) при финансовой поддержке НПО «Ассоциация Нагасаки по медицинской помощи хибакушам» в Японии[14].

Работа научных экспедиций шла под грифом «Совершенно секретно»., было подготовлено всего пять экземпляров итогового отчета, которые хранились в закрытых институтах Москвы и Алматы, в том числе в Институте краевой патологии, возглавляемом Б. Атчабаровым. В отчете было обозначено три основных проблемы[13, л.2-4]:

1) В Абаевском районе Семипалатинской области обнаруживается вредное влияние радиоактивных веществ на здоровье людей и сельскохозяйственных животных, проявившееся в виде хронической, а вблизи запретной зоны в виде острой и подострой лучевой болезни. Хроническая лучевая болезнь сочетается с гиповитаминозом «С», что осложняет и усугубляет клиническое течение лучевой болезни;

2) Внешняя доза облучения людей, определяемая по суммарной радиоактивности почвы составляет около 500 рентген для жителей сел Саржал и Кайнар, а для жителей с. Караул около 400 рентген. Колебания дозы облучения для критических органов составляет для жителей этих населенных пунктов около 1570-3310рад. Было выявлено, что искажение истины со стороны ВПК заключалось, с одной стороны, в большой методической погрешности в измерениях радиоактивности воздуха, а с другой стороны, специалисты ВПК намеренно игнорировали фактом просачивания радиоактивных веществ вглубь почвенных горизонтов и при расчете дозы облучения учитывалось только малая часть радиоактивных осадков, оставшихся в первом пятисантиметровом слое почвы;

3) Как следствие радиоактивного воздействия был выявлен и описан широкий круг клинических проявлений, которые членами экспедиции были оценены как выражение лучевой болезни, возникшей как следствие вредного воздействия радиоактивных осадков после приземного взрыва атомных бомб на фоне наличия гиповитаминозного состояния у местного населения. Все клинические проявления объединены под общим названием «Синдром Кайнара»

Однако вышестоящие органы не приняли выводы этого доклада, более того, все отчёты экспедиций были изъяты, участникам экспедиции было запрещены сообщать о ходе и результатах проведенных исследований. Как вспоминали дочери одного из участников экспедиции, гинеколога-онкологаС.Нугманова, «Отец активно участвовал в экспедициях по изучению влияния ядерных испытаний, проводившихся на Семипалатинском полигоне, обеспечивая медицинскую часть. Много людей было вовлечено в эту работу, но заключение и выводы о катастрофическом воздействии испытаний на здоровье жителей региона составлял отец за что и оказался ответственным перед правительственной комиссией, когда всех участников срочно вызвали в Москву. Отец рассказывал, как они долго ждали, думали, что их арестуют. Но был уже конец 1950-х годов. Времена сталинского режима закончились. Их отпустили, но отчет и все документы изъяли, запретили публиковать и где-либо упоминать»[15, с. 26-27].

Несмотря на то, что результаты экспедиции Атчабарова были свернуты, примерно в это же время в городе Семипалатинске был создан специализированный диспансер радиационной медицины и экологии, под кодовым названием «Противобруцеллёзный диспансер № 4». Основная цель этого медицинского учреждения, курируемогомосковским Институтом биофизики, держалась в секрете и заключалась в том, чтобыпроводить исследование радиационного воздействия и последствий на территории Семипалатинского ядерного полигона. Таким образом, хотя заключение отчета Атчабарова было официально отклонено, сотрудникамдиспансера № 4 было приказано продолжать исследования радиационных эффектов, и в последующие годы продолжать посещать и обследовать людей в районах, близких к полигону.

Таким образом, научные исследования периода «холодной войны» проводились в условиях секретности и были неотъемлемой частью ядерных программ. Оценка последствий радиации в результате ядерных испытаний рассматривалась как часть ядерной гонки, совершенно непредназначенной для оказания медицинской помощи и ликвидации последствий ядерных испытаний, за исключением нескольких, по большей части замаскированных клиник в центрах радиационных исследований.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта МНВО РК № AP19678527 «Последствия испытаний на Семипалатинском ядерном полигоне как результат политики «ядерного колониализма»

Список ислитературы

Rasmussen N.OfSmallMen, BigScienceand Bigger Business: TheSecond World Warand BiomedicalResearchintheUnitedStates // Minerva. - Vol. 40, № 2 (2002). - pp. 115-146 – Электронныйресурс: https://www.jstor.org/stable/41821205
The Manhattan Project – Электронныйресурс: https://www.atomicarchive.com/resources/documents/manhattan-project/index.html
Распоряжение ГКО СССР № 2352сс // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 58. Л. 40-41. – Электронный ресурс: Электронная библиотека исторических документов: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/264523-rasporyazhenie-gko-sssr-2352ss-ob-organizatsii-rabot-po-uranu-sovershenno-sekretno-28-sentyabrya-1942-g
Заявление президента Трумэна о создании первой советской атомной бомбы –Электронный ресурс: https://www.atomicarchive.com/resources/documents/hydrogen/soviet-annoucement.html
Горелик Г. Андрей Сахаров: Наука и свобода. – Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2000.
Стратегическое ядерное вооружение России / под ред. П.Л. Подвига. –М.: ИздАТ, 1995
Bauer S. BeyondtheNuclearEpicenter. ealthresearch, knowledgeinfrastructuresandsecrecyatSemipalatinsk // Cahiersdumonderusse – 2019. - 60/2-3. – P. 493-516. - Электронныйресурс: http://journals.openedition.org/monderusse/11271
Willard Sunderland, Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe. - NY: Cornell University Press, 2004
Robert A. Jacobs.Nuclear Conquistadors: Military Colonialism in Nuclear Test Site Selection during the Cold War // Asian Journal of Peacebuilding Vol. 1 No. 2 (November 2013): 157-177. - DOI: 10.18588/201311.000011
Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. Пер. с англ. - М.: Новое литературное обозрение, 2016. - 448 с.
ЦГА НТД. Ф. 148. Оп.1. Д.83.
Семипалатинский ядерный испытательный полигон: создание, деятельность, конверсия / под ред. В.С. Школьника. – А-А, 2003.
ЦГА НТД. Ф. 188. Оп.1. Д.50.
ЦГА НТД. Ф. 148. Оп.1. Д.62
Опередивший время. Сборник документов и материалов о враче, учителе, организаторе онкологической службы Казахстана СакенеНугмановичеНугманове. – Алматы, 2017, 748с

ВОЙНА И ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБЩЕСТВА

Хлебников И.Д.
Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
press.ksu@mail.ru

Войны традиционно выступали в качестве катализатора исторических процессов, оказывали влияние на систему социальной стратификации, способствовали упадку одних и возвышению других государств. Войны во всех отношениях были важнейшим фактором становления классового общества. Без них переход к цивилизации был невозможен.

По мнению П. А. Сорокина, война – один из главных факторов, оказывающих влияние на историческую эволюцию, а институт армии – особенно в военное время – один из важнейших «каналов социальной циркуляции», вертикальной мобильности... «Армия всегда играла специфическую роль «социальной лестницы», благодаря которой простолюдины становились ... властелинами мира сего. В то же время многие «урожденные» аристократы ... утрачивали свои титулы, звания, состояния, социальное положение и даже лишались жизни» [1, с. 680]. В мирное время армия также играет роль канала социальной мобильности, но его значение гораздо меньше, чем во время войны.

Война не только ускоряла процесс социальной дифференциации, которая обуславливалась также экономическим и политическим развитием, но и оказывала весьма заметное влияние на институциональную структуру. Более того, согласно изящному, хотя и небесспорному

утверждению Я. Морриса, именно войны стали главным и эффективным способом перехода от традиционного общества, где уровень насильственной смертности составлял 10-20% к современному глобализированному миру, где тот же показатель снизился до менее 1% [2, с. 480]

Войны также способствовали интеграции и консолидации общества, что неоднократно подчеркивалось многими авторами. По мнению К. Райта, «мобилизация для войны способствует сплочению народа» [3, с. 305], обеспечивая консолидацию элементов общества перед военной угрозой.

Наоборот, А.Тойнби считает войну социальным явлением, сопутствующим кризису и распаду цивилизаций. Война в этом случае хотя и выступает в качестве средства сохранения распадающегося общества, однако средства крайне неэффективного, позволяющего добиваться лишь временного успеха. Поскольку Тойнби видит в войне: не только (и не столько) вооруженную борьбу, физическое насилие, но также и борьбу духовную, отражающую действительное состояние цивилизации, война является проявлением моральной неспособности общества справиться со своими внутренними проблемами, а следовательно, не может обеспечивать долговременную в исторической перспективе его консолидацию. Согласно концепции А. Тойнби, «спасители с мечами, проведшие распадающиеся цивилизации и империи сквозь периоды катастроф, позднее почитались как боги. Но при ближайшем рассмотрении созданные ими универсальные государства оказывались в лучшем случае эфемерны. И если им удавалось военным путем продлить отведенный им жизненный срок, они вырождались в социальные чудища не лучше, чем на стадии катастроф (предшествующих) либо междуцарствий (последующих) своей собственной истории» [4, с. 301]. Сказанное относится как к внешним, так и к внутренним войнам. А.Тойнби считает, что окончательных побед не бывает; в стратегии есть только успех политический, имеющий историческое значение.

Согласно теории Сорокина, война оказывает влияние на численность и состав населения; на изменения в экономической сфере; на область политики, в частности, на характер власти и политических отношений; на образование и науку; на духовную (религиозную) жизнь страны; на морально-правовые отношения; на «народную психику и идеологию».

Каждое направление, в свою очередь, имеет разветвленную структуру каналов, воздействия. Например, изменения в численности и составе населения вызываются прямыми потерями (убитые и умершие от ран и болезней, пропавшие без вести и пленные, раненые) и потерями косвенными, к которым относятся повышение смертности и падение рождаемости в результате войны, а также ухудшение здоровья населения, его биологическая, интеллектуальная, духовная деградация, потери территорий с населением (в случае поражения).

По мнению П. А. Сорокина, войны «...всегда были орудием отрицательной селекции, производящей отбор «шиворот-навыворот», то есть убивающей лучшие элементы населения и оставляющей жить и плодиться «худшие». Отрицательная селекция войны видна из следующих данных, приводимых Сорокиным: если за годы первой мировой и гражданской войн общий процент уменьшения населения России составил 13,6%, то возрастные слои от 15 до 60 лет уменьшились на 20%, а мужская часть – на 28%. Следовательно, за данный период наибольший ущерб понесли наиболее здоровые и трудоспособные возрастные слои [5, с. 188].

Особенно показательны, в плане выделенных Сорокиным факторов, тотальные войны двадцатого столетия (в первую очередь обе мировые), которым присуще максимальное вовлечение общества каждой воюющей страны в военный конфликт. В этой связи начало первой мировой войны вполне возможно считать началом новой эпохи не только в военной, но и в мировой истории [6, с. 17]. Утончается грань между фронтом и тылом; вся страна превращается в огромный «военный лагерь». Отработанные в мирное время механизмы социального взаимодействия в большинстве случаев утрачивают свою действенность, многие социальные институты теряют свою значимость, другие же (прежде всего военно-политические) приобретают гипертрофированное влияние, усиливаются их контролирующая и регулятивная функции. Эта тенденция, вызываемая войной, ведет в той или иной степени к деформации общественной организации «в сторону так называемого коммунистического, или этатического, или государственно-капиталистического типа с полной централизацией, неограниченным объемом опеки, вмешательства и регулировки властью поведения и взаимоотношений граждан, с ничтожным объемом автономии поведения последних, иначе говоря, тем сильнее область публично-правовых отношений вытесняет из всей области отношений долю отношений частноправовых» [5, с. 161]. Подобные явления можно наблюдать даже в экономической сфере, не говоря уже об области политических отношений.

Тотальная война, помимо снижения уровня жизни населения и ограничения прав и свобод, ведет к упрощению социальной структуры воюющих обществ посредством милитаризации общественной жизни. Она оказывает влияние на все элементы социального организма, воздействуя на сознание индивидов, стремясь подчинить все одной конечной цели - победе над врагом. Не случайно, что именно во время мировой войны (первой) родился лозунг «все для фронта, все для победы». Война приобретает чудовищные масштабы, оказывает огромное воздействие на социальную систему как прямым, так и косвенным образом.

Войны трансформируют систему социальных ценностей и норм, выступают в качестве фактора изменения поведения людей. «Они «отвивают» от людей одни формы актов и «прививают» новые, переодевают человека в новый костюм поступков. Являясь противоположностью мирной жизни, они прививают населению свойства и формы поведения, обратные с первой» [5, с. 168].

В отличие от мирной жизни, где главными ценностями являются свобода, творчество, продуктивная работа, войны конструируют новый ценностно-нормативный комплекс. Они требуют беспрекословного подчинения, отказа от личной свободы в пользу интересов группы (государства или общества в целом), делают привычными разрушительные акты, отрывают людей от мирного труда. В тотальных войнах, в силу их всеобъемлющего характера, не заняты мирным трудом не только люди, непосредственно вовлеченные в боевые, действия, но и большая часть дееспособного населения. В мировых войнах до 60–80% трудоспособного населения главных воюющих государств было задействовано в оборонной отрасли производства.

Война, являясь генетически связанной с политикой, проверяет жизнеспособность не только ее, но и самого государства, политических институтов общества. «Войны бесспорно были и подчас остаются важнейшими историческими экзаменами государств, народов, цивилизаций на выживание и развитие. Чтобы оценить в этом плане возможности конкретного общества, следует сначала выявить его способность к ведению войны» [3, с. 304], - пишет К. Райт. Война част способствует эволюции общества, причем в первую очередь в политической сфере. Укреплению статус-кво в исторической перспективе войны, чаще всего, не способствовали: от них обычно больше выигрывали сторонники перемен. Следует, однако, пояснить, что исторически значимым изменениям способствуют скорее неудачные войны, тогда как военные победы чаще служат укреплению (хотя бы и временному) существовавших до войны порядков.

Мысль, высказанная К. Райтом, еще более определенного была выражена в свое время К. Марксом: «Война подвергает нацию испытанию – в этом заключается ее искупительная сторона. Подобно тому как мумии мгновенно распадаются, когда подвергаются воздействию атмосферы, так и война выносит окончательный приговор социальным учреждения, которые утратили свою жизнеспособность» [8, с. 551].

Исторически значимое воздействие войны этим не ограничивается; война может оказывать влияние не только непосредственно, но и определять историческую перспективу. Так, трансформация государства в результате «долгой войны», т.е. такой системы международных отношений, где война была вполне легитимным и привычным инструментом внешней политики, согласно Ф. Боббиту, приводит к становлению и развитию современного «государства-рынка», постепенно все более вытесняющего идею «государства национального» [8, с. 25]. Непосредственные количественные и качественные потери составляют многое, но далеко не все. В силу закона наследственности, «каковы семена, таковы и плоды», и в этом смысле воздействие войны в исторической перспективе представляется более значимым по своим последствиям.

Дело в том, что общества, которые были вынуждены на протяжении длительных временных периодов интенсивно воевать, чаще всего и в дальнейшем стремятся разрешать внутренние и внешние противоречия при помощи вооруженного насилия. Их политическая элита весьма склонна к поиску военных решений политических конфликтов, а общество готово принимать такие решения. Роль мирных способов решения конфликтов при этом умаляется, более того, поиск невоенных путей преодоления сложившихся противоречий воспринимается как проявление (или подтверждение) слабости, неспособности оказать действенное сопротивление и отстоять свои интересы. Реальная возможность войны имманентно присутствует в социальной структуре таких обществ, и они обречены находиться в состоянии перманентной войны. Тойнби, называя их империями, подчеркивает: «Империя может мирно простоять с мечами в ножнах тридцать, сто, двести лет, но рано или поздно Время сделает свое дело. Оно работает против строителей империй с самого начала: клинкам их мечей не суждено дождаться покоя. В этом качестве они неспособны когда-то стать незыблемыми краеугольными камнями, а всегда

обречены шевелиться как зубы дракона. Под безмятежной маской всемогущества -империя ведет бесконечную и бесплодную борьбу с демоном насилия в собственном сердце. Эта моральная битва выливается в политические конфликты» [4, с. 301].

Воздействие войны на общественную структуру приводит к блокированию деятельности многих «мирных» институтов, из-за чего образуется нормативно-регулятивный вакуум, который заполняется гипертрофией контролирующе-репрессивной функции государства. Повышение роли институтов с репрессивными функциями в этих- условиях имеет объективные исторически обусловленные предпосылки: нормативная редукция, ослабление, деформирование многих институциональных комплексов, обеспечивающих воспроизводство привычного порядка отношений, которые сложились в мирное время, может быть восполнено (и восполняется) усилением непосредственно контролирующе-репрессивных функций. Данные тенденции, носящие в общем-то компенсаторный характер, при систематическом ведении войн становятся устойчивым также и в промежутках между ними, что ведет к усилению тоталитарных тенденций [9, с. 130].

Сорокин, говоря о тоталитарном (предельном коммунистическом) обществе, отмечает, что «основными причинами – родителями – такого общества были всегда две причины: война и голод и обеднение масс при наличии имущественной дифференциации... Мы (имеются в виду этносы, проживающие на территории бывшей Российской империи – И.Х.) на протяжении всей истории были народом милитарным, воевавшим много, часто и в большом масштабе. Мы же на протяжении нашей истории были народом голодным, не вышедшим из полосы хронических голодовок в 19 и 20 веках. Мудрено ли поэтому, что уровень этатизма, или коммунизма, у нас стоял всегда высоко» [10, с. 161]. Подобные явления были характерны не только для России, но и для других стран, в которых в первой половине двадцатого столетия установились тоталитарные режимы. В свою очередь, родовой чертой тоталитаризма, является всеобщая милитаризация, упрощающая культуру и человека, способствующая преобладанию военных способов разрешения конфликтов, которые могут сохраняться и после падения тоталитарных режимов. Следовательно, война, как правило, способствует усилению тоталитарных тенденций в обществе, которые, в свою очередь, делают ее более вероятной.

Демократические же общества с развитыми ценностями толерантности и плюрализма в гораздо меньшей степени склонны прибегать к войне как способу преодоления конфликтных ситуаций (особенно внутри общества и в крупных масштабах). Война здесь выступает скорее в качестве *крайнего,* а не *предпочтительного средства,* как в обществах с давними военными и тоталитарными традициями.

Но как это ни странно на первый взгляд, излишняя воинственность конкретных цивилизаций указывает на их несоразмерно меньшую долговечность по сравнению с цивилизациями более миролюбивыми. Для последних война – лишь крайнее средство, тогда как для первых – зачастую главный инструмент, если не самоцель политики.

Более того, милитаризм парадоксальным образом, но неотвратимо, ведет к деградации военного искусства и боевого потенциала вооруженных сил, государства и общества в целом. Это происходит из-за слабости концептуальной базы цивилизации, неумения взвешенно определить приоритеты борьбы за историческое существование, соизмерять цели с имеющимися ресурсами.

Последствия войны исторически неоднозначны. По мнению Г. Спенсера, на ранних этапах общественного развития военные конфликты играли достаточно позитивную роль, способствуя социальной дифференциации посредством выделения военных, а в последствии и политических лидеров, благодаря чему устанавливалось неравенство относительно власти – необходимое, по Спенсеру, условие сколько-нибудь значительного роста общества. Данное суждение не стоит воспринимать однозначно, учитывая склонность автора к социал-дарвинистскому пониманию истории, хотя оно и не лишено определенной рациональности.

Некоторое позитивное значение войн сохранялось и позже, хотя с ростом дифференциации и усложнения обществ оно становилось все менее заметным, тогда как негативные последствия неуклонно возрастали. Но до середины двадцатого века войны не могли остановить социальное развитие: Изобретение же ядерного оружия сделало возможным не только это, но- и уничтожение всей цивилизации. Увеличение масштабов войны и разрушительной мощи применяемого оружия привело к возрастанию ее иррационального момента; война перестала быть продолжением политики в функциональном смысле, оставаясь таковой генетически.

Войны современности объективно не могут способствовать позитивным социальным изменениям по двум главным причинам: во-первых, как это уже было отмечено, многократно увеличилась разрушительная сторона войн, вплоть до реальной возможности уничтожения

цивилизации на земле, а во-вторых, современные индустриальные и постиндустриальные общества чрезвычайно уязвимы в отношении вооруженного воздействия из-за своей сложной, дифференцированной структуры.

В современных условиях крупномасштабная война (даже без применения ядерных технологий) способна подорвать условия существования не только отдельных государств, но и целых регионов; ее воздействие на общество выступает в качестве преимущественно дестабилизирующего фактора социального развития.

Анализируя проблему воздействия войны на общество, необходимо также отметить, что помимо прямого вооруженного столкновения огромное влияние оказывает «потенциальная» война, то есть представляемый в высшей степени вероятным или хотя бы возможным военный конфликт. Согласно, Г. Маркузе, «образ врага», формируемый в -результате существования потенциальной угрозы, является могучей силой *внутри* системы, осуществляющей ее структурирование. «Эта смертоносная сила стимулирует рост и инициативу, но не с помощью увеличения и экономического влияния оборонного «сектора», а посредством превращения общества в целом в обороняющееся общество. Ибо Враг существует постоянно, - не только в чрезвычайной ситуации, но также и при нормальном положении дел. Он равно угрожает как во время войны, так и в мирное время (причем, пожалуй, больше, чем в военное), он, таким образом, встраивается в систему как связующая ее сила» [11, с. 189].

Колоссальное воздействие «потенциальной» войны на систему общественных отношений, социум в целом, можно проследить на примере французского общества конца XIX – начала XX века.

Со времени поражения Франции в 1871 году и образования Германской империи во французском обществе прочно укоренилась жажда реванша. «И несмотря на то, что почти полвека отношения между Францией и Германией носили мирный характер, а прозрачные, чисто формальные границы между обеими странами не служили препятствием для их тесного экономического и культурного сотрудничества, два или три поколения французов, сменившиеся за это время, жили в атмосфере предчувствия *если не неизбежного, то, по. крайней мере, в высшей степени вероятного* вооруженного столкновения с немцами» [12, с. 484]. Рост подобных настроений всемерно поддерживался правительством. Наиболее активным социальным слоем в этом отношении была интеллигенция, в среде которой патриотические настроения имели давние традиции. Тем более, что поражение во франко-прусской войне рассматривалось как подлинная национальная катастрофа, негативные последствия которой можно преодолеть *только* при помощи новой, но уже победоносной войны.

Социализация в семье и школе была направлена на выработку у подрастающих поколений патриотических ценностей и жажды реванша. И именно интеллектуалы внесли значительный вклад. в то, что может быть названо моральной подготовкой общества к войне. Например, учителя начальной и средней школы весьма рьяно выполняли государственный заказ по патриотическому воспитанию детей и молодежи. Все это неизбежно вело к усилению ценностей не только патриотизма, но и милитаризма, а также, в значительной степени, и национализма, чему способствовала шовинистическая пропаганда, поддерживаемая правящей элитой.

В обществе укоренилась идея, что «с французами поступили несправедливо». «Интеллигенция, чуткая к вопросам этики, переживала это особенно болезненно. Она в своем большинстве и приняла войну в качестве возможного, хотя и не самого чистого способа восстановления попранной справедливости» [12, с. 485]. Это вовсе не означает, что гуманистические ценности в среде французской интеллигенции оказались слабее стремления выполнить долг перед нацией. Именно служение нации и понималось как основная ценность, являлось нормой в данной социальной среде, нередко смешиваясь с понятием гуманизма, что объясняется сильно развитой государственной, даже скорее общенациональной идентичностью. «Процесс национализации французской политики достиг апогея в августе 1914 года» [13, с. 230].

Не без участия интеллигенции формировался образ врага: агрессивность приписывалась основным чертам «тевтонского характера»; именно в этот период появилась презрительная кличка немцев – «боши». Все это неизбежно вело к появлению многочисленных ошибок атрибуции как на индивидуальном, так и на социальном уровне: отдельные негативные черты, выводимые из конкретных действий в определенных ситуациях, приписывались характеру противника в целом.

Таким образом, формировавшийся образ врага действительно «встроился в систему как связующая ее сила», выступая в качестве практически общенациональной идеи. Французское общество стало как бы «обороняющимся», что способствовало позитивному восприятию в

общественном мнении трансформации «потенциальной» войны в «реальную». «Высочайший риск и даже факт войны»... [был]... принят не только с беспомощным согласием, но также и с инстинктивным одобрением...» [11, с. 103]

Из приведенного примера видно, что «потенциальная» война оказывает на общество почти такое же воздействие, как и открытый вооруженный конфликт, тем более что существует вероятность ее трансформации в непосредственную вооруженную борьбу. Ее влияние простирается на все направления воздействия войны «реальной».

Становление новых измерений военных конфликтов и их усложнение в XX и XXI вв., выразившееся в эволюции «традиционного» вооруженного противостояния в сторону информатизации и гибридизации войны, тем не менее не снижает значимость ее исторических последствий. Увеличение числа вооруженных конфликтов и их интенсивности в настоящее время опровергли представления о повсеместном наступлении «постгероической» эпохи, и превращение войн в исторический анахронизм. Становится все более очевидно, что в обозримой перспективе война будет оставаться в числе значимых факторов, оказывающих воздействие на историческую трансформацию.

Список литературы

Бердяев Н.А. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во Фолио, 1998. – 764 с.

Моррис Я. Война. Для чего она нужна? – М.: Кучково поле, 2016. – 592 с.

Райт К. Война и мир в жизни цивилизаций. // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 1998. – С. 302-307.

Тойнби А. О роли войны в жизни цивилизаций. // Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия: Учеб. пособие для. студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 1998. – С.295-298.

Сорокин П. Современное состояние России. // Новый мир. 1992. №4. - С. 181-203; №5. – С. 161-191.

Мюнклер Г. Осколки войны: Эволюция насилия в XX и XXI веках. – М.: Кучково поле, 2018. – 384 с.

Маркс К. Новые разоблачения в Англии. // Маркс К., Энгельс Ф. - Сочинения (издание второе). Т.11. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – С.548-553.

Боббит Ф. Щит Ахилла. Война, мир и ход истории. Т. 1. – М.: Индивидуум, 2021. – 608 с.

Кревельд М. Трансформация войны. – М.: ИРИСЭН, 2019. – 320 с.

Сорокин П. Современное состояние России. // Новый мир. 1992. №4. – С. 181-203; №5. – С. 161-191.

Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: "REFL - book", 1994. – 368 с.

Ревякин А. В. Война и интеллигенция во Франции. // Первая мировая война: Пролог XX века. – М.: Наука, 1998. – С.484-503.

Пёрсегль П. Границы патриотизма. География и этика мобилизации во Франции в пеиод Первой мировой войны // Культуры патриотизма в период Первой мировой войны: сборник статей / под ред. К. А. Тарасова, сост. И предисл. Б. И. Колоницкого. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020. – 318 с.

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ МИР: ГОРНАЯ ЕВРОПА. Ф.БРОДЕЛЬ О РОЛИ ГОР В РАЗВИТИИ ЕВРОПЕЙСКОГО ОБЩЕСТВА

Шлюпиков М.В., к.и.н., ассоциированный профессор
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
Республика Казахстан, г. Караганда
ShlyupikovM@mail.ru
Шлюпикова М.М., магистр экологии и природопользования
аспирант Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Россия, г. Москва
masha.97sh@gmail.com

За кулисами истории человечества всегда действует настойчиво и определённо пространственная, или географическая среда. Она обеспечивает обществу способы взаимодействия с природой, пользование её богатствами, хозяйственное приспособление к особенностям того или иного ландшафта. В данном случае нас интересует историческая концепция горной Европы эпохи средневековья, известного французского историка второй половины XX века, лидера второго поколения школы «Анналов», изучающей экономическую и социальную историю, Фернана Броделя. Физические и социально-исторические характеристики европейских горных систем Ф. Бродель предложил в своём фундаментальном труде «Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II» [1], а также в «Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.» [2], «Что такое Франция? Кн.1. Пространство и история» [3], «Очерки истории» [4], «Грамматика цивилизаций» [5].

Изучение броделевского подхода к роли гор в развитии европейского общества: горной свободе, ресурсам и бюджету гор, горы, цивилизации и религии, горцы в городе, холмы и плоскогорья, возвышенные равнины и предгорья, поможет выяснить формирование французской и, в целом, европейской историографической традиции исследования «географии человека», природно-географической обусловленности его социализации. Творчество Ф. Броделя уже находилось в сфере нашего научного интереса [6].

Цивилизации всегда могут быть локализованы на географической карте. Они привязаны, считает Ф. Бродель, к какому-то географическому пространству [5, с.39,41]. Их реальное бытие во многом зависит, по мнению французского учёного, от преимуществ либо недостатков в их географическом местоположении [5, с.39]. Каждая цивилизация имеет особую, свойственную именно ей географию [5, с.41]. Любой пейзаж, заявляет Ф. Бродель, несёт на себе отпечаток этого постоянного труда: поколения людей приспосабливали его для своих нужд, капитализировали [5, с.39].

Географии, по словам Броделя, мы можем задавать любые вопросы, обратиться к ландшафтам, реалиям других эпох. География перестаёт быть самоцелью и становится средством, помогает организовать обзор по самой удаляющейся линии перспективы [1, с.25]. Географическая среда, по мнению Ф. Броделя, не является для людей фактором безоговорочного принуждения, она всё меньше стесняет людей [1, с.26].

Средиземноморье, по мнению Ф. Броделя, состоит из ряда компактных и гористых полуостровов, пересекаемых обширными равнинами. Рельеф полуостровов Внутреннего моря формируют, по утверждению учёного, преобладающие в нём горные массивы, холмистые возвышенности, широкие плоскогорья [1, с.29]. Средиземное море Бродель гипотетически рассматривает, как «водное пространство, окруженное горами». Несмотря на то, что горы разделены морским пространством, по краям водных преград они, по мнению Ф. Броделя, продолжают общую линию и складываются в обширные и цельные системы [1, с.30]. Бродель говорит даже об архитектоническом единстве средиземноморского пространства, «скелет» которого составляют горы, высокие, протяженные в пространстве: Альпы, Пиренеи, Апеннины, Кавказ, горы Анатолии, Ливана, Атласа [1, с.31].

Средиземноморье, в интерпретации Ф. Броделя, - это не только пейзажи с виноградниками и оливковыми рощами, но и обширная горная страна рядом с ними, неотделимая от них, «гнездящийся на высоте мир, защищенный со всех сторон», настоящий «север по вертикали» [1, с.31]. Своей массой и подвижностью своего населения горы, по мнению Ф. Броделя, оказывают влияние на равнину, на прибрежные участки, внушая уважение и суеверный страх [1, с.33]. Они

часто спускаются прямо к морю и, образуя самые классические его пейзажи, заканчиваются скалистыми обрывами, тянущимися вдоль побережья [1, с.38].

Историк, утверждает Ф. Бродель, застревает на равнине, которая служит декорацией деяниям государей. Но как не заметить этих громадных участников истории, полудиких, но не обойдённых людьми гор?

Ф. Бродель делает акцент на социальных очертаниях гор. В целом, он признаёт справедливым утверждение, что горы – это бедные районы Средиземноморья, его источники дешевой рабочей силы [1, с.38]. Однако, население многих горных местностей, по мнению Ф. Броделя, если и не процветает, то находится в благоприятных условиях. Средиземноморские горы открыты атлантическим ветрам, покрыты зеленью, изобилуют травами и густыми лесами, ведь процветание в горах связано с обилием осадков. Богатство других гор Ф. Бродель связывает с полезными ископаемыми, третьи переполнены обитателями вследствие оттока населения с равнин – ведь горы могут служить защитой от военных действий или пиратов [1, с.39]. Таким образом, немало горных местностей представляют, по мнению Ф. Броделя, исключение среди всеобщей нищеты и запустения.

Как некую природную крайность Ф. Бродель называет вечно пустынные, дикие и лишенные растительности горы в глубине Сицилии и многие другие гористые местности, недостаточно увлажнённые осадками, непригодные даже для скотоводства [1, с.39].

В западной части средиземноморского мира, по мнению Ф. Броделя, средоточие морской жизни, которая страшится пиратов и устремлена вверх от равнины, зачастую разоренной и нездоровой из-за перенаселенности [1, с.40]. Обитатели гор, утверждает Ф. Бродель, вынуждены рассчитывать в основном на самих себя, производить всё сами, даже если почва и климат мало для этого пригодны.

Маленькие горные деревушки, по мнению французского учёного, обычно теряются в огромном пространстве, где сообщения затруднены и люди лишены возможности контактов и обмена, без которых немыслимо развитие цивилизации [1, с.40]. В целом, заявляет Бродель, можно говорить о рассеянии населения гор, о малой степени его приобщения к цивилизации.

Горы, как правило, представляют собой мир, удаленный от цивилизации. Жители гор, по мнению Ф. Броделя, в большинстве случаев остаются на обочине великих цивилизационных движений [1, с.41]. Горные миры, гнездящиеся в облаках, почти незнакомы с городской жизнью. В горах цивилизация, по утверждению Ф. Броделя, остаётся неопределенной величиной [1,с.42]. Броделя интересуют только проблемы неравномерности, запаздывания в развитии горных миров. Большая часть горных областей, по мнению Ф. Броделя, осталась вне пределов досягаемости феодального режима, его политической и социально-экономической системы [1, с.45]. Недостаток человеческого материала, его малая плотность, его рассеяние, помешали, заявляет Бродель, утверждению государства, господствующих языков и крупных цивилизаций.

Горные территории, как и море, отгораживают, по мнению французского учёного, население от внешнего мира. «Горы – это преграды» [1, с.46]. Везде, где отсутствуют признаки великих течений истории, если там сохраняются архаичные общественные институты, то причина, заявляет Ф. Бродель, очень проста: «горы есть горы» [1, с.46]. Таким образом, горы, по мнению учёного, держатся в стороне от большой истории, отказываясь как от её притязаний, так и от её благотворного воздействия [1, с.48].

Ф. Бродель говорит об особой религиозной географии горных миров. Горный мир, по мнению учёного, повсюду остаётся чуждым религиям, подчинившим себе море: коренные сдвиги в жизни его обитателей постоянно запаздывают [1, с.42]. Магические обряды и суеверия заполняют, согласно Ф. Броделю, их повседневную жизнь. Колдуны, чародейство, первобытная магия, черная месса – горы являются, по мнению Ф. Броделя, пристанищем этих культур [1, с.43]. Бурные эпидемии «дьявольщины», прокатывающиеся по старой Европе, держат в напряжении её народы, особенно, утверждает Ф. Бродель, жителей отсталых горных областей.

В сфере научного интереса французского учёного стали ресурсы и бюджет гор. Дороги в средиземноморские горы, по Броделю, открыты, там нет неприступных гор, которые, не вступая во взаимоотношения с низменностью, создают свои собственные миры [1, с.48]. Активность средиземноморской жизни столь бурная, утверждает Ф. Бродель, что она во многих случаях разрушает препятствия, создаваемые неблагоприятными чертами рельефа.

Горы часто перенаселены, они не могут прокормить избыточного населения, и количество жителей здесь достигает, по мнению Ф. Броделя, демографического оптимума [1, с.48]. Нельзя сказать, утверждает учёный, что горы полностью лишены жизненных ресурсов и пригодных для

обработки почв, расположенных в долинах, на террасах. Одно из преимуществ горной местности, по мнению Ф. Броделя, заключается в том, что она располагает различными ресурсами, начиная с оливковых, апельсиновых и тутовых деревьев на нижней части склонов до настоящих лесов и пастбищ ближе к вершинам [1, с.49]. Наличие садовых культур, отмечает Бродель, сочетается с выгодами скотоводства: разведением баранов, овец, коз, свиней. Горы, продолжает Ф. Бродель, это страна молочных изделий и сыров, масла, мяса [1, с.49].

Богатые дубовые леса средневековья кормили, по мнению французского учёного, целые деревни плотников и лесоторговцев. Горные сёла, и верховные собственники земли, оспаривали между собой права владения этими лесами, как и высокогорными пастбищами [1, с.49-50]. В горах, по мнению Ф. Броделя, сосредоточены почти все запасы полезных ископаемых Средиземноморья, но эти преимущества нельзя назвать повсеместными [1, с.50]. Бюджет гор не так уж скуден, жизнь здесь возможна, хотя и тяжела, заявляет Ф. Бродель. Если остановиться, горы вернутся к своему «первобытному состоянию» [1, с.50].

Ресурсы гор при всём их разнообразии, утверждает Ф. Бродель, всегда ограничены. Суровый образ жизни и бедность, надежда на большие удобства и притягательность платы за труд побуждает горцев, по мнению учёного, спускаться в низину [1, с.51]. Не найти средиземноморского региона, который не кишел бы этими горцами, непременными участниками жизни городов и равнин, выделяющимися, по мнению Ф. Броделя, своими багровыми лицами, своей одеждой, своими обычаями [1, с.53].

Это грубые мужланы, неуклюжие, прижимистые, привычные к тяжелому труду. Горец, утверждает Ф. Бродель, легко становится посмешищем для господ, живущих в городах и на равнине, он подозрителен, он внушает страх [1,с.53]. Горцы вызывали только иронию у крестьян внизу, браки между их семьями были редкими. Ф. Бродель делает вывод, что социальные и культурные барьеры постепенно заменяют собой довольно прозрачные географические барьеры [1, с.54].

Горцы иногда спускаются вместе со стадами на выпас, иногда в разгар жатвы они нанимаются на работу внизу, и эти сезонные миграции носят, утверждает Ф. Бродель, частый и обширный характер [1, с.54]. «Голод – великий организатор этих походов с гор», - пишет французский учёный. Эти оборванцы бредут в обе стороны, умирают по дороге, но, в конце концов, по мнению Ф. Броделя, «они обновляют человеческие ресурсы внизу» [1, с.54].

Перегоны скота на пастбища в горы сопровождаются, по образному сравнению Ф. Броделя, перемещениями с этажа на этаж. Другие формы экспансии населения гор, по Броделю, не имеют ни таких размеров, ни такого постоянства [1, с.55].

Стада и пастухи спускаются с гор, по большей части отрезанных от мира снегами, на равнину. Остающиеся на месте жители гор продают на осенних ярмарках молодняк, который они не смогут прокормить. Покинутые пастухами горы, заявляет Ф. Бродель, часто становятся неприступными для путешественников, так как пробираясь по заснеженному высокогорью, можно лишиться и людей, и имущества [1, с.342].

Помимо бродяг и авантюристов, которые следуют за обозами в надежде поживиться военной добычей, горы, утверждает Ф. Бродель, поставляют профессиональных солдат. Албанцы чаще всего покидают родные горы, именно, чтобы стать солдатами. Своей дерзостью, своей вспыльчивостью и драчливостью, они за тех, кто их кормит. В Альпах, по мнению Ф. Броделя, нет ни одной горной долины, которая не имела бы своего контингента эмигрантов, всегда готовых к отправлению [1, с.55-56]. Даже такая континентальная страна, как Армения, не избежала, по утверждению Ф. Броделя, этого неумолимого для всякой горной местности жребия. Армяне добились успеха отчасти благодаря труду, упорству, умеренности и неприхотливости, которые присущи, считает учёный, истинным горцам [1, с.57].

История гор – начало истории Средиземноморья? – ставит знак вопроса французский учёный. Горы Ф. Бродель называет «кузницей человеческих ресурсов, используемых в других местах» [1, с.58]. Возможно, история моря, высказывает предположение Ф. Бродель, вначале протекала именно в горах. Благодаря своему беспорядочному, расточительному образу жизни горы, отмечает учёный, питают всю историю моря [1, с.58]. Образ жизни раннего Средневековья, считает Ф. Бродель, был образом жизни гор, ведь в средиземноморской цивилизации прослеживаются, на его взгляд, скотоводческие наслоения. Жизнь была тесно связана с высокогорьем, часто преображенным человеческими руками [1, с.58].

Причины этого, Бродель видит в относительно богатом выборе природных ресурсов, а также в том, что многие равнины были изначально заболоченными. Лишь постепенно

производственная деятельность человека, по его мнению, распространялась с вершин на низменности [1, с.59]. Горы были населены уже в эпоху бронзы. В IX-X веках жизнь, отмечает Ф. Бродель, текла ещё вблизи от вершин.

Противостояние гор и равнин являлось, по мнению Ф. Броделя, также противостоянием исторических эпох. Старые земли, новые земли: в Средиземноморье это, заявляет Ф. Бродель, почти синонимы понятий «горы» и «равнины» [1, с.60]. Горы, справедливо считает Ф. Бродель, различаются своим рельефом, своей историей, своими нравами. Наряду с высокогорьем существуют небольшие горы: плато, холмы, которые ничем не похожи и, напротив, всеми чертами отличаются от настоящих гор. Плоскогорья, возвышенные равнины – это открытые высокие равнины с сухой, твёрдой почвой. Бродель приводит много примеров кипучей жизни этих плоскогорий [1, с.62].

На стыке гор и равнин, в нижней части предгорий прорисовываются узкие полоски глубоко укоренившейся и цветущей жизни. На высоте от 400 до 200 м создаются, по мнению Ф. Броделя, оптимальные для средиземноморского ареала условия. Смешение культур, сочетание плодовых деревьев, кустарников и иногда пахотных полей часто ограничивается, отмечает Ф. Бродель, линией предгорий [1, с.63]. Такие же пейзажи, карабкающиеся по шпалерам, встречаются на побережье Адриатики, вдоль длинной границы динарийских Альп. Узкая приморская полоса отделяет горы от побережья и через бреши в скалах проникает вглубь страны.

На востоке пространные горные области, опустошаемые зимним холодом и катастрофической летней сушью, зона скотоводства и нестабильности, уже в средние века, по мнению Ф. Броделя, выбрасывают своих жителей и свои стада на предлежащие им земли [1, с.64]. Нельзя представить себе более сурового, более патриархального, более отсталого края. В XVI веке это граничащая с турками прифронтовая страна. Загорцы, отмечает Ф. Бродель, - прирожденные солдаты, разбойники или изгои, гайдуки. Горы помогают их вылазкам [1, с.64]. Этот дикий горный край тянется и в сторону Далмации.

Обитателям вершин с их замкнутым сельским миром, терпеливо обустроенным, где каждый клочок земли тщательно обработан мотыгой, приходилось вести борьбу с природой [1, с.65]. Социальный мир предгорий, отмечает Ф. Бродель, развивается, изменяется, движется [1, с.66].

Та же проблема встаёт, считает французский учёный, когда речь идёт о холмах, рано освоенных и легко подчиненных себе людьми: холмах Лангедока, Прованса, Сицилии, холмах Греции, Тосканы с их знаменитыми почвами [1, с.66]. Мало что может сравниться, утверждает Ф. Бродель, по сложности и изменчивости во времени с этой хрупкой экономикой земледелия на террасах, расположившихся по склонам холмов [1, с.67].

Сколько имелось пустынных холмов, которые не имело смысла подвергать расчистке. Ведь трудовые затраты на возделывание террасных культур, по мнению Ф. Броделя, не всегда окупаются [1, с.68]. Не стоит слишком преувеличивать, заявляет Ф. Бродель, важность этого мира холмов, в целом довольно немногочисленных. В Средиземноморье, делает вывод учёный, они зачастую обладают самыми прочно укоренившимися человеческими ресурсами, самыми устойчивыми ландшафтами, но видеть в них главную опору средиземноморской цивилизации, её единственное творческое начало было бы слишком смелым упрощением [1, с.68].

Ещё легче впасть в ошибку, считает Ф. Бродель, относительно роли равнин Средиземноморья. «Скажите «горы» - эхом разносится в ответ: суровость, скудость, малая плотность населения, отсталость. Скажите «равнина» - эхо отвечает: изобилие, приветливость, богатство, жизненные удобства» [1, с.68].

Равнины, утверждает Ф. Бродель, сильно отличаются своими характеристиками от окружающих их высокогорий. У них разная протяженность светового дня, разные краски, не совпадают даже времена года. Люди тотчас же взяли, по мнению Ф. Броделя, в оборот их возвышенные части, пригорки, речные террасы, опушки гор [1, с.69].

Внутренняя колонизация, наблюдающаяся в XVI веке по всему Средиземноморью, приобрела большой размах, особенно в Италии, которая, по мнению Ф. Броделя, была занята освоением собственного пространства, которым позволяла овладеть техника той эпохи, начиная от болотистых равнин и заканчивая заоблачными высотами [1, с.75]. «Вся Италия возделана вплоть до вершин своих гор», - цитирует Бродель Гвиччардини, средневекового автора «Истории Италии».

Альпы, по мнению Ф. Броделя, демонстрируют пространственную геометрию, в которой соединяются разные типы общества, экономики разных этажей; у верхних пределов культурного

ареала находятся отдельные хижины и деревни; в горных долинах – небольшие городки; вдоль русла прорезающих горную толщу рек – маленькие местечки и несколько ремесленных мастерских. Наконец, на окраинах гор, отмечает французский учёный, по соседству с равнинами, судоходными реками, озёрами расположены города предгорий: Женева, Базель, Цюрих, Зальцбург, Бергамо, Верона [1, с.280]. Всё это города-«посредники», в трактовке Броделя, где горцы могут найти предметы, необходимые для повседневной жизни.

Таким образом, делает промежуточный вывод Ф. Бродель, существует чисто альпийский круговорот товаров, людей, животных, стад скота. С этим повседневным движением сливается, по мнению Ф. Броделя, другое, которое использует этих же людей и эти же средства для переходов с одной стороны горного хребта на другую [1, с.280].

Невозможно не считаться с географическими препятствиями и географическими преимуществами, отмечает Ф. Бродель [1, с.282]. Европейские перешейки обозначают, таким образом, основные направления средиземноморского влияния. Этому препятствуют, по мнению Ф. Броделя, расстояния, а иногда и формы рельефа. «Валы, воздвигшиеся между Средиземноморьем и Северной Европой, сыграли свою отрицательную роль» [1, с.298].

Нельзя сбрасывать со счетов, утверждает Ф. Бродель, и такой мощный объединительный фактор, действующий на более тесном пространстве, как климат, решительно приводящий к общему знаменателю ландшафты и жизненные устои [1, с.323]. Зона средиземноморского климата, по мнению Ф. Броделя, располагается в тесных пределах от исчезновения олив на севере до появления пальмовых рощ на юге. Вписать в эти границы Бродель предлагает прибрежные земли, ширина которых обычно не превышает 200 км. Горы, на его взгляд, сразу же заслоняют им путь к расширению. Климат Средиземноморья – это, по мнению Ф. Броделя, часто лишь климат предгорий и узкой прибрежной полосы [1, с.328].

Для истории небезразлично, утверждает французский историк, почти повсеместное сходство климата и сезонных ритмов, порождающих одинаковую растительность, одни и те же краски и благодаря одинаковому геологическому строению – одни и те же однообразные ландшафты, которыми определяется, в конечном счёте, и подобие образа жизни [1, с.329]. Климат, по мнению Ф. Броделя, со всей очевидностью представляет собой существенный фактор, определяющий экологию человека [4, с.111].

Живая среда, утверждает учёный, помогает человеку выживать, но он также борется с ней, без конца встречается с её опасностями [4, с.114]. Ф. Бродель сожалеет о том, что исследование физических рамок ограничилось рассмотрением только климата, и ставит вопрос о существовании помимо «климатического комплекса» теллурического (почва, рельеф) и водного комплексов [4, с.114].

В своей полноте география представляется Броделю «пространственным изучением общества» или «изучением общества средствами пространства» [4, с.120]. Как и пространственными узами, человек, по мнению Ф. Броделя, связан социальной средой – и не может быть географии, если она не охватывает эту социальную реальность.

Наличие естественной природной среды не предполагает, считает Ф. Бродель, узкого детерминизма. Среда всего не объясняет, хотя и является важным фактором в виде естественных преимуществ [5, с.40]. Каждая цивилизация, по мнению Ф. Броделя, привязана к какому-то географическому пространству, границы которого стабильны и каждая цивилизация имеет особую, свойственную именно ей географию [5, с.41].

Рассматривая ландшафтную специфику Прованса, Бродель отмечает, что тройственное влияние Средиземного моря, Роны и могучей громады Альп, которые занимают едва ли не всю северную часть Прованса, лишает его монолитности [3, с.28]. Во внутренних районах Прованса – песчаные гряды и извилистые плато, старые, ещё не размытые скалы, неширокие долины. В самом общем виде Прованс виделся Ф. Броделю так: с одной стороны, - высокогорные бесплодные районы, с другой, - долины, бассейны рек, где развивалось земледелие. Высокогорные районы – это первобытные дубовые и сосновые леса [3, с.28].

Тем не менее, и высокогорные районы сыграли, по мнению Ф. Броделя, немаловажную роль в экономике древнего Прованса. Горный хребет Сент-Виктуар с густыми зарослями вечнозеленых дубов давал возможность дровосекам рубить лес, обжигальщикам извести собирать хворост для печей, где печется хлеб и известь, женщинам обивать с веток кору, угольщикам распиливать эти голые ветки, возчикам доставлять кору на дубильные мельницы [3, с.28].

Изучение старинных провансальских ремесел позволило Ф. Броделю понять, отчего деревни в Провансе прилепляются к склонам гор, а не строятся на их гребнях. Дело в том, что

люди, по мнению Ф. Броделя, селились на полпути между пашнями, раскинувшимися внизу, и лесами, растущими наверху. Когда лес перестаёт приносить пользу, утверждал Бродель, деревня начинает смещаться, «сползать» вниз [3, с.29].

Карта отражает географические различия местностей: горы, рассеченные глубокими лощинами, связь между которыми крайне затруднена, ланды, перерезающие побережье моря, равнины [3, с.31]. История каждой местности порождает, по мнению Ф. Броделя, определённый тип человека, определённый пейзаж, скрепляет «край», сообщая ему устойчивость [3, с.32]. Соседний «край» начинается, соглашается Бродель с Эрве Филипетти, на другом берегу ручья, за лесом, под горой [3, с.34].

Французское пространство, в трактовке Ф. Броделя, - не что иное, как фрагмент пространства европейского. Старые европейские горные массивы переходят в Арденны, Вогезы, Центральный массив, в арморикансие плоскогорья, разворачивающие, отмечает Бродель, целый веер платформ, хребтов, огромных плоских пространств. Некогда очень высокие эти массивы миллионы лет разрушались водой и ветром. Впоследствии мощные процессы складкообразования третичного периода, считает Бродель, «омолодили» их: отсюда многочисленные трещины, обвалы, утёсы, появление высоких скал, накопление наносной плодородной почвы в долинах между ними [3, с.41]. Богатые почвы, утверждает Ф. Бродель, залегают в широких провалах, где накапливаются мощные толщи осадков.

Самый значительный из этих старых массивов, по мнению Ф. Броделя, - Центральный массив, крепость, возвышающаяся в середине страны, откуда расходятся в разные стороны, реки, дороги и люди [3, с.41]. В конечном счёте, Франция, делает вывод учёный, обязана этим центральным возвышенностям гораздо больше, чем обычно считается: они предопределили и её раздробленность, и её единство, они заслонили её от врагов [3, с.42].

Складкообразование третичной эпохи воздвигло, утверждает Ф. Бродель, на рубежах Франции горы Юра, Альпы, Пиренеи – устремлённые ввысь крепостные стены, которые наполнились населенными пунктами. Ибо эти горы, по мнению французского учёного, вовсе не были пугалом, областью, непригодной для обитания, - за исключением, быть может, суровых и неприветливых Апеннинских гор [3, с.42]. Горы Франции, патриотично считает Ф. Бродель, «самые очеловеченные из всех гор на земном шаре». Альпы он называет: «приручeнные человеком».

Во Франции, по мнению Ф. Броделя, существуют три вида рельефа: древние массивы, осадочные равнины и высокие горные цепи типа альпийской. Соотношение климата, почвы и рельефа определяет, считает Ф. Бродель, характер земледелия, тип жилища, еду, образ жизни, средства передвижения, источники энергии [3, с.43]. Франция представляет собою, по Броделю, плод битвы рельефов, почв и нажитого в течение столетий опыта. Мозаика почв, подпочв и микроклиматов способствует дроблению французского пейзажа [3, с.47].

Очень вероятно, по мнению Ф. Броделя, что вплоть до каролингской эпохи большая часть народов, населявших французское пространство, принадлежала к числу народов не вполне оседлых; население огромных просторов занималось в ту пору исключительно полукочевым скотоводством, перегоняя стада с равнин в горы и обратно [3, с.77]. Люди передвигались так медленно, что пространство, считает Ф. Бродель, сковывало их, отрезало их от окружающего мира [3, с.87].

В Верхних Альпах довольно перебраться из одной долины в другую, чтобы обнаружить иной язык и иные нравы. Объясняется это, по мнению учёного, трудностью сношений жителей, «ибо их разделяют горы» [3, с.95]. Верхняя Савойя обнаруживает людей, говорящих на французском в труднодоступных высокогорных районах. Переселенцы, по большей части выходцы из высокогорных районов.

В Вогезах на горных склонах, обезлесенных естественным или искусственным путём, с апреля по октябрь пасутся огромные стада рогатого скота. Коровы умеют самостоятельно подняться на пастбище весной и возвратиться назад в октябре. Так, может быть, идея перегонять скот в горы вообще родилась не у людей, а у животных? – ставит вопрос Ф. Бродель [3, с.119]. В настоящих диких зверях здесь также нет недостатка: полно оленей, косуль, волков.

Своеобразие Роаннэ состоит, по мнению Ф. Броделя, в двух горных зонах – на востоке и на западе. Благодаря долгое время сохранявшемуся там избытку населения, которое занималось поденной работой, пастушеством, виноградарством и всякого рода отхожими промыслами, равнина, утверждает Ф. Бродель, восполняла дефицит рабочей силы. Но у себя в горах, отмечает

французский учёный, эти суровые люди, независимые мелкие землевладельцы, жили отчужденно, варясь в собственном соку [3, с.176].

В горах Божоле нет ни одного виноградника, сплошь преобладают леса и луга, склон, где животноводство развито больше земледелия. С обрывистых склонов крутого хребта Мадлен на равнину сбегают ручьи и речушки, которые своими наносами, предполагает Ф. Бродель, видимо, и оттеснили Луару к горам Божоле [3, с.177]. Эти короткие речки пробили себе в горах Мадлен узкие ущелья, по которым не без труда прокладывались дороги. В старину, отмечает Ф. Бродель, здесь находилось самой природой предназначенное место для подвигов дорожных разбойников – «бандолье». Со временем, горы и их склоны сильно пострадали экономически и становятся всё более безлюдными [3, с.178].

Таким образом, в широкой панораме исторического развития Европейского средневековья горной Европе, особенно горным ландшафтам Средиземноморья, известный французский историк Фернан Бродель уделяет большое внимание. В сфере его научного интереса оказались природно-климатические, социально-экономические, демографические аспекты горных регионов Европы. Хотя географический детерминизм для Броделя не имеет определяющего влияния, в ряде случаев, в известные периоды, география гор превалирует над историей в понимании мира европейского средневековья и раннего нового времени. Географические рамки оказываются для Ф. Броделя более представительными, настоящей объяснительной схемой сложных вопросов региональной истории.

Список литературы

Бродель, Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3 ч. Ч.1. Роль среды / Ф. Бродель. - М.: Языки славянской культуры, 2002. – 496 с.

Бродель, Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. Т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. – М.: Прогресс, 1986. – 624 с.; Т.2. Игры обмена / Ф. Бродель. – М.: Прогресс, 1988. – 632 с.; Т.3. Время мира / Ф. Бродель. – М.: Прогресс, 1992. – 679 с.

Бродель, Ф. Что такое Франция? Кн.1. Пространство и история / Ф. Бродель. – М.: Изд-воим. Сабашниковых, 1994. – 406 с.

Бродель, Ф. Очерки истории / Пер. с фр. Э. Орловой. – М.: Академический проект; Альма Матер, 2015. – 223 с.

Бродель, Ф. Грамматика цивилизаций / Ф. Бродель. – М.: Весь мир, 2008. – 552 с.

Шлюпиков, М.В. «Время мира» Фернана Броделя и проблемы модернизации // Модернизация: мировой опыт и современный Казахстан. Республ.науч.конф. 20-21.04.1995. - Алматы: Изд. Независимый университет «Туран»,1995. - С.106-110; Шлюпиков, М.В. Французская историческая школа «Анналов» в историографии СССР и СНГ // Всемирная история в канун XXI века: методология, историография и источниковедение. - Караганда: Изд. КарГУ,1996. - С.59-78; Шлюпиков, М.В., Шлюпикова, М.М. Человек и природа средневековой Франции в исторической концепции Ф. Броделя // Medieval History of Central Eurasia – ISCA (International Science Complex Astana). – Nur-Sultan, 2021. - №3. – С.85-109; Шлюпиков, М.В., Шлюпикова М.М. Ландшафты Средневековья: Фернан Бродель о проблеме кочевничества в средневековом мире Средиземноморья // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». – 2022. - №2. – С.190-201.